ฯ นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺสฯ

อภิธมฺมาวตาร-ปุราณฎีกา

๑. ปฐโม ปริเจฺฉโท

จิตฺตนิเทฺทสวณฺณนา

๘. **ตตฺถ** เตสุ จตุพฺพิเธสุ ปรมเตฺถสุ, ชาตินิทฺธารณํฯ **จิตฺตนฺติ** จิตฺตํ นามฯ วิชานาตีติ วิชานนํ, วิสยานํ วิชานนํ **วิสยวิชานนํ**ฯ จิตฺตสรูปปริทีปนมิทํ วจนํฯ **ตสฺส ปน** จิตฺตสฺส **โก วจนโตฺถ** โก สทฺทโตฺถฯ **วุจฺจเต** อาจริเยนฯ **สพฺพสงฺคาหกวเสน** สเพฺพสํ จิตฺตานํ สงฺคาหกนยวเสนฯ อารมฺมณํ จิเนฺตติ ชานาตีติ จิตฺตํ, ตทา สพฺพํ จิตฺตํ อธิเปฺปตํฯ ชวนวีถิวเสน อตฺตสนฺตานํ จิโนตีติ จิตฺตํ, ตทา กุสลากุสลมหากิริยาจิตฺตํ อธิเปฺปตํฯ อเญฺญสํ ชวนานํ อคฺคหณํ กามาวจรชวนานิ เอว เยภุยฺยวเสน สตฺตกฺขตฺตุํ ชวนฺตีติ ญาปนตฺถํฯ

๙. วิจิตฺตํ กรณํ ยสฺส ตํ วิจิตฺตกรณํ, ตสฺส ภาโว **วิจิตฺตกรณา**ฯ ‘‘อิมสฺส รูปสฺส อุทฺธํ อิทํ โหตุ, เหฎฺฐา อิทํ โหตุ, อุภยปเสฺส อิท’’นฺติ จิเนฺตตฺวา ยถาจินฺติเตน กเมน เสสจิตฺตรูปนิปฺผาทนํ โหติ, เอวํ ยํ กิญฺจิ โลเก วิจิตฺตํ สิปฺปชาตํ, สพฺพํ ตํ จิเตฺตเนว กรียติฯ เอวํ **วิจิตฺตกรณตาย** จิตฺตํฯ ตทา กรณตาย จิตฺตํ กโรตีติ จิตฺตํฯ อิทํ ตทฺธิตปทํฯ **วา** อยํ อโญฺญ นโยฯ ตํ อตฺตโน จิตฺตตาย อญฺญเทว สราคํ จิตฺตํ, อญฺญํ สโทสํ, อญฺญํ สโมหํฯ อญฺญํ กามาวจรํ, อญฺญํ รูปาวจราทิเภทํฯ อญฺญํ รูปารมฺมณํ, อญฺญํ สทฺทาทิอารมฺมณํฯ รูปารมฺมเณสุปิ อญฺญํ นีลารมฺมณํ, อญฺญํ ปีตาทิอารมฺมณํฯ สทฺทาทิอารมฺมเณสุปิ เอเสว นโยฯ สเพฺพสุปิ เตสุ อญฺญํ หีนํ, อญฺญํ มชฺฌิมํ, อญฺญํ ปณีตํฯ หีนาทีสุปิ อญฺญํ ฉนฺทาธิปเตยฺยํ, อญฺญํ จิตฺตาธิปเตยฺยํ, อญฺญํ วีริยาธิปเตยฺยํ, อญฺญํ วีมํสาธิปเตยฺยํ, ตสฺมา ยสฺส อิเมสํ สมฺปยุตฺตภูมิอารมฺมณหีนมชฺฌิมปณีตาธิปตีนํ วเสน **อตฺตโน จิตฺตตาย** จิตฺตํฯ จิโตฺต เอตสฺมึ อตฺถีติ จิตฺตํฯ ตทา สพฺพํ จิตฺตํฯ ปญฺญตฺติยมฺปิ วิญฺญาเณ วิจิเตฺต จิตฺตสฺส กมฺมํ จิตฺตกมฺมํ, จิตฺตกมฺมเมว จิตฺตกมฺมกํ, **จิตฺตกมฺมเก** วิจิเตฺต **อิธ** อิมสฺมึ อธิกาเร **จิตฺตสมฺมุติ** จิตฺตสโทฺท **วิญฺญาเณ** จิเตฺต วิญฺญุนา ทฎฺฐโพฺพฯ

ตํ ปน สพฺพสงฺคาหกวเสน จิเนฺตตีติอาทินา วุตฺตปฺปการํ จิตฺตํฯ **สารมฺมณโต** สารมฺมณภาเวน เอกวิธํฯ **สวิปากาวิปากโต** สวิปากาวิปากวเสน ทุวิธํฯ **ตตฺถ** ตสฺมึ ทุวิเธ จิเตฺต สวิปากํ นาม จิตฺตํ กุสลากุสลํ, อวิปากํ อพฺยากตํ, กุสลากุสลภาเวน อกถิตนฺติ อโตฺถฯ กุสลชาติ อกุสลชาติ อพฺยากตชาตีติ ชาติเภทโต ติวิธํฯ

ตตฺถ ตสฺมึ วจเน ‘‘กุสล’’นฺติ เอตสฺส สทฺทสฺส ปน โก วจนโตฺถฯ

๑๐. **กุจฺฉิตานํ สลนโต** ปาปกานํ ธมฺมานํ กมฺปนโต วิทฺธํสนโตฯ กุจฺฉิเตนากาเรน สยนฺตีติ กุสา, **กุสานํ** อกุสลสงฺขาตานํ **ลวเนน** ฉินฺทนโตฯ กุจฺฉิเต สาติ ตนุํ กโรตีติ กุสํ, **กุเสน** ญาเณน **ลาตพฺพตฺตา** คเหตพฺพตฺตาฯ **วา** อยํ อโญฺญ นโยฯ

๑๑. **กุสลสโทฺทยํ** อยํ กุสลสโทฺท เฉเก อเตฺถ อาโรคฺยเตฺถ อนวชฺชเตฺถ อิฎฺฐวิปาเก อเตฺถปิ ทิโฎฺฐ อเมฺหหิฯ **อิธ** อิมสฺมึ อธิกาเร อนวชฺชาทิเก อเตฺถ ทิโฎฺฐฯ **อาทิ**-สเทฺทน อาโรคฺ

ยตฺถอิฏฺฐวิปากตฺถา คเหตพฺพาฯ ทิโฏฺฐ ยสฺมา, ตสฺมา อนวชฺชอิฏฺฐวิปากลกฺขณํ กุสลํฯ นตฺถิ อวชฺชํ กิเลสาวชฺชํ กิเลสโทโส กิเลสทรโถ เอตสฺสาติ อนวชฺชํ, กเมฺมน วิปจฺจียเตติ วิปาโก, อิฏฺฐานิฏฺฐาทิอารมฺมณานุภวนวเสน, อตฺตโน สภาเวน จ อิโฏฺฐ วิปาโก เอตสฺสาติ อิฏฺฐวิปากํ, อนวชฺชเมว อิฏฺฐวิปากํ, ตํ ลกฺขียติ อเนน อวิญฺญาตํ ลกฺขิตพฺพํ กุสลนฺติ ลกฺขณํ, อนวชฺชอิฏฺฐวิปากํ ลกฺขณํ เอตสฺสาติ **อนวชฺชอิฏฺฐวิปากลกฺขณํ**ฯ อนวชฺชอิฏฺฐวิปากเมว กุสลํฯ นนุ กถํ สยเมว อตฺตโน ลกฺขณํ ภเวยฺยาติ โจทนา ภเวยฺย วิญฺญาตาวิญฺญาตสทฺทตฺถภาเวน ลกฺขณลกฺขิตพฺพภาวยุตฺติโตฯ กุสลสทฺทตฺถวเสน หิ อวิญฺญาตํ อปากฏํ กุสลํ ลกฺขิตพฺพํ โหติฯ อนวชฺชอิฏฺฐวิปากสทฺทตฺถวเสน วิญฺญาตํ ปากฏํ กุสลํ ลกฺขณํ โหติฯ **อกุสลวิทฺธํสนรสํ** อกุสลานํ วิทฺธํสนํ อกุสลวิทฺธํสนํ, ตํ รโส กิจฺจเมตสฺสาติ อกุสลวิทฺธํสนรสํ, อกุสลวิทฺธํสนกิจฺจํฯ โวทานภาเวน ปจฺจุปฏฺฐาตีติ **โวทานปจฺจุปฏฺฐานํ,** โวทานอุปฏฺฐานาการํ โวทานคยฺหาการํฯ **วา** อยํ อโญฺญ นโยฯ วชฺชปฏิปกฺขตฺตา อนวชฺชลกฺขณเมว กุสลํ, วชฺชปฏิปกฺขลกฺขณํ กุสลนฺติ อโตฺถฯ **โวทานภาวรสํ** โวทานภาวสมฺปตฺติกํฯ **อิฏฺฐวิปากปจฺจุปฏฺฐานํ** อิฏฺฐวิปากผลํฯ โยนิโสมนสิการปทฏฺฐานํ ปทณฺจ ตํ ฐานญฺจาติ ปทฏฺฐานํ, อุภการณตฺถาธิวจนํ, ตสฺมา อาสนฺนการณนฺติ อโตฺถ, อิตรถา ปุนรุตฺติโทโส สิยา, โยนิโสมนสิกาโร ปทฏฺฐานํ อาสนฺนการณํ เอตสฺสาติ **โยนิโสมนสิการปทฏฺฐานํ**ฯ

สาวชฺชานิฏฺฐวิปากลกฺขณํ อกุสลํฯ ตทุภยวิปรีตํ เตหิ อุภเยหิ กุสลากุสเลหิ วิปรีตํ อวิปากลกฺขณํ เอตสฺสาติ **ตทุภยวิปรีตลกฺขณํ** อพฺยากตํฯ **วา** อยํ อโญฺญ นโยฯ **อวิปาการหํ** วิปากสฺส อนนุจฺฉวิกํฯ

สวตฺถุกาวตฺถุกเภทโตติ สวตฺถุกํ หทยวตฺถุกํ, อวตฺถุกํ หทยวตฺถุวิรหิตํฯ

๑๒. **อุฏฺฐานโต** สเงฺขปวเสน กิเลสวตฺถุวเสน ทฺเว กามา โหนฺติฯ ฉนฺทราโคว กิเลโส, เตภูมเก ปวตฺตํ วฏฺฏสหิตํ วตฺถุ, วสติ กิเลโส เอตฺถาติ **วตฺถุ**ฯ

๑๓. กิเลสกาโม วตฺถุํ กาเมติ อิจฺฉติ, วตฺถุ กิเลสกาเมน กามียติ อิจฺฉียตีติ กตฺตุการกกมฺมการกทฺวเย สาธนทฺวเย **เอส** เอโส ทุวิโธปิ กาโม สิชฺฌติฯ

๑๔-๕. โส อยํ ทุวิโธปิ กาโม ยสฺมิํ ปเทเส สมฺปตฺตีนํ วเสน อวจรติ, **อิติ** ตสฺมา การณา โส ปน ปเทโส จตุปายานํ ฉนฺนํ เทวานํ มนุสฺสานํ วเสน เอว เอกาทสวิโธ โหติฯ

๑๖. **กาโมวจรตีติ เอตฺถ** เอตสฺมิํ เอกาทสวิเธ ปเทเส กาโม อวจรติ, **อิติ** ตสฺมา การณา โส ปเทโส **อสฺส** กามสฺส อเนน กาเมน อภิลกฺขิตตฺตา กามาวจรสญฺญิโตฯ อภิลกฺขิตสทฺทปฺปโยเค ตติยตฺถ ‘‘อสฺสา’’ติ ฉฏฺฐี โหตีติ สทฺทสตฺถวิทู ปฐนฺติฯ สสตฺถาวจโร ปเทโส วิย สเตฺต สสนฺติ หิํสนฺติ เตหีติ สตฺถา, สห สเตฺถหีติ สสตฺถา, สสตฺถา ปุริสา อวจรนฺติ เอตฺถาติ **สสตฺถาวจโร**ฯ ยถา หิ ยสฺมิํ ปเทเส สสตฺถา ปุริสา อวจรนฺติ, โส ปเทโส วิชฺชมาเนสฺปิ อเญฺญสุ ทฺวิปทจตุปฺปเทสุ อวจรเนฺตสุ เตสํ อุปลกฺขิตตฺตา ‘‘สสตฺถาวจโร’’เตฺวว วุจฺจติ, เอวํ วิชฺชมาเนสฺปิ อเญฺญสุ รูปาวจราทีสุ ตตฺถ อวจรเนฺตสุ เตสํ อภิลกฺขิตตฺตา อยํ ปเทโส ‘‘กามาวจโร’’เตฺวว วุจฺจติฯ

๑๗. ยถา รูปภโว อุตฺตรปทสฺส โลปํ กตฺวา รูปนฺติ วุโตฺต, เอวํ ตถา **สฺวายํ** โส อยํ เอโส กามาวจโร อุตฺตรปทสฺส โลปํ กตฺวา **กาโม อิติ สญฺญิโต** กาโม นาม อุทีริโต ปณฺฑิเตน กถิโตฯ

๑๘. **ตสฺมึ กาเม** อิทํ จิตฺตํ ตสฺมึ กามาวจเร สทา อวจรติ, **อิติ** ตสฺมา การณา กามาวจรํ อิติ เอวํ **กามฆาตินา** กามานํ วินาสเกน พุเทฺธน กถิตํฯ กิญฺจาปิ เอตํ รูปารูปภเวสุปิ อวจรติ, ยถา ปน สงฺคาเม เยภุเยฺยน อวจรณโต ‘‘สงฺคามาวจโร’’ติ ลทฺธนาโม นาโค นคเร จรโนฺตปิ ‘‘สงฺคามาวจโร’’เตฺวว วุจฺจติ, ถลจรชลจรา ปาณิโน อถเล อชเล ฐิตาปิ ‘‘ถลจรชล จรา’’เตฺวว วุจฺจนฺติ, เอวํ อิทํ อญฺญตฺถ อวจรนฺตมฺปิ กามาวจรเมวาติ ทฎฺฐพฺพํฯ อารมฺมณ กรณวเสน วา เอตฺถ กาโม อวจรตีติปิ กามาวจรํฯ กามเญฺจส รูปารูปาวจเรสฺปิ อวจรติ, ยถา ปน วทตีติ วโจฺฉ, มหิยํ เสตีติ มหึโสติ วุเตฺต น ยตฺตกา วทนฺติ, มหิยํ วา เสนฺติ, สเพฺพสํ ตํ นามํ โหติ, เอวํสมฺปทมิทํ ทฎฺฐพฺพํฯ

๑๙. **ปฎิสนฺธึ ภเว กาเม** กามภวสงฺขาเต กาเม ปฎิสนฺธึ อวจารยติ, **อิติ** ตสฺมา กามาว จรํ ฯ อิติ เอวํ **วา** อยํ อโญฺญ นโยฯ **ตตฺร** ตสฺมึ กามาวจเร **ปริยาปนฺนํ** อโนฺตคธํ, **อิติ** ตสฺมา กามาวจรํฯ

๒๐. **อฎฺฐวิธํ จิตฺตํ** กามาวจรสญฺญิตํ **อิทํ** อฎฺฐวิธํ จิตฺตํฯ ทสปุญฺญกิริยวตฺถุวเสเนว ปุญฺญกิริยา เอว เตสํ เตสํ ผลานิสํสานํ วตฺถูนิ การณานีติ ปุญฺญกิริยวตฺถูนิ, เตสํ วโส, เตน ปวตฺตติฯ

๒๑. ทานํ สีลํ ภาวนา ปตฺติทานํ เวยฺยาวจฺจํ ธมฺมเทสนา อนุโมทนา ทิฎฺฐิชุภาโว **สํสุติ** ธมฺมสฺสวนญฺจ **อปจาโย** อปจายนํ, เอวํ อิมินา มยา วุตฺตปฺปกาเรน ปุญฺญานิ เอว วตฺถูนิ ปุญฺญวตฺถูนิ, เตสํ ปเภโท **ปุญฺญวตฺถุปฺปเภโท เญฺโยฺย** ปณฺฑิเตน ชานิตโพฺพฯ

๒๒-๓. **คจฺฉนฺติ สงฺคหํ ทาเน** ปตฺติทานานุโมทนา ทาเน สงฺคหํ คจฺฉนฺติ, เวยฺยาวจฺ จาปจายนา สีลมเย ปุเญฺญ สงฺคหํ คจฺฉนฺติ, ธมฺมเทสนา ธมฺมสฺสวนํ ทิฎฺฐิอุชุกา ภาวนามเย ปุเญฺญ สงฺคหํ คจฺฉนฺติ, ทส ปุญฺญกิริยาปิ จ ตีณิ เอว สโมฺภนฺติฯ

๒๔. **สพฺพานุสฺสติปุญฺญญฺจ ปสํสา สรณตฺตยํ** รตนตฺตยคุณปสํสา จ เอเต ทิฎฺฐิชุ กมฺมมฺหิ สงฺคยฺหนฺติ, ตสฺมึ สงฺคหปาปุเณ **สํสโย** สเนฺทโห นตฺถิฯ

๒๕. **ปุริมา เจตนา** ตโต ปุพฺพภาเค ปวตฺตา เจตนา, **มุญฺจ**เจตนา ปจฺจุปฺปนฺนา เจตนา, **ปร**เจตนา ปจฺฉากาเล ปวตฺตา เจตนา, ติโสฺสปิ เจตนา ทานมเย ปุเญฺญ โหนฺติฯ **เอวนฺ**ติ ยถา ติโสฺสปิ เจตนา ทานมเย ปุเญฺญ โหนฺติ, เอวํ ตถา ทานมยปุญฺญโต **เสเสสุปิ** สี ลมยภาวนามเยสุ ติโสฺส เจตนา ปณฺฑิโต **ทีปเย** กเถยฺยฯ

หิ สจฺจํ ยทา ปน โย ปุคฺคโล เทยฺยธมฺมปฎิคฺคาหกาทิสมฺปตฺตึ **อาคมฺม** ปฎิจฺจฯ **ปฎิคฺ คาหกาทิสมฺปตฺตินฺ**ติ เอตฺถ **อาทิ**-สเทฺทน เทสกาลกลฺยาณมิตฺตาทโย คหิตาฯ **อญฺญํ วา โสมนสฺสเหตุนฺ**ติ **อญฺญ**-คฺคหเณน สทฺธาพหุลตาวิสุทฺธิทิฎฺฐิตากุสลกิริยานิสํสทสฺสิตา โสมนสฺสปฎิสนฺธิกตาทีนํ สงฺคโหฯ **อตฺถิ ทินฺนนฺ**ติ ทานสฺส ผลํ อตฺถิฯ **อาทิ**-สเทฺทน อตฺถิหุต าทโย คหิตาฯ **ปุรกฺขตฺวา**ติ ปุรโต กตฺวาฯ **ปเรหิ อนุสฺสาหิโต** อโจทิโต ทานาทีนิ ปุญฺญานิ กโรติฯ **ทานาทีนี**ติ วจเนน เทยฺยธมฺมํ นิสฺสาย ปวตฺตทานเจตนา คเหตพฺพาฯ ตทา **อสฺส** ปุคฺคลสฺสฯ สงฺขรณํ สงฺขาโร, นตฺถิ สงฺขาโร เอตสฺสาติ อสงฺขาโร, ตํ เอว **อสงฺขาริกํ,** อปฺ ปโยคนฺติ อโตฺถฯ **วุตฺตนเยนา**ติ วุตฺตนโย นาม ‘‘เทยฺยธมฺมปฎิคฺคาหกาทิสมฺปตฺติ’’นฺติ ว จนํฯ อิมสฺมึ ปนเตฺถ สงฺขโรตีติ **สงฺขาโร** นาม อตฺตโน วา ปวตฺตสฺส ปุพฺพปฺปโยคสฺส อธิว จนํ, ปรสฺส วา ปวตฺตปุพฺพปฺปโยคสฺส อธิวจนํฯ อยมสฺส อธิปฺปาโย – ยทา โย ‘‘ทานาทีนิ

กริสฺสามี’’ติ จิตฺตํ สมุปฺปาเทตฺวา นากาสิ, ปจฺฉา อตฺตโน ปุพฺพเจตนาย อุสฺสาหิโต กโรติ, ตทา สสงฺขาริกํ โหติ, อตฺตโน ปุพฺพปฺปโยเคน สห ปวตฺตตีติ อโตฺถฯ **ปฏิปตฺติทสฺสเนน** ปฏิปชฺชิตพฺพา สีลาทีหิ ปฏิปชฺชนฺติ ชานนฺติ คจฺฉนฺติ วา นิพฺพานํ เอตายาติ ปฏิปตฺติ, ตาย ทสฺสนํ ปฏิปตฺติทสฺสนํ, เตนฯ ชาโต ปริจโย เอเตสนฺติ **ชาตปริจยา**ฯ **สหสา**ติ เวเคนฯ **จตูสุปิ วิกเปฺปสุ** ทเสฺสยฺยฯ

๒๖. **ทสปุญฺญกฺริยาทีนํ วเสน จ พหูนิปิ ภวนฺติ** เอตานิ ปน จิตฺตานิ ทสปุญฺญกิริยาทีนํ วเสนปิ พหูนิปิ ภวนฺติ **อิติ** เอวํ **ปกาสเย** ภควา ปกาเสยฺยฯ

๒๗. สตฺตรส สหสฺสานิ, เทฺว สตานิ อสีติ จ;
กามาวจรปุญฺญานิ, ภวนฺตีติ วินิทฺทิเสติฯ –

กามาวจรปุญฺญานิ สตฺตรส สหสฺสานิ จ เทฺว สตานิ จ อสีติ จ ภวนฺติ, **อิติ** วจนํ **วินิทฺทิเส** อาจริโย กเถยฺยฯ

ทสปุญฺญกฺริยาวตฺถุ, ฉทฺวาราธิปตีหิ จ;
กายาทีหิ จ ตีเหว, หีนาทีหิ จ ตีหิ ตุฯ

ทฺวีสุ ภเวสุ กามภวรูปภเวสุฯ **ปฏิปทาทิเภทโต** ทุกฺขาปฏิปทํ ทนฺธาภิญฺญํ, ทุกฺขาปฏิปทํ ขิปฺปาภิญฺญํ, สุขาปฏิปทํ ทนฺธาภิญฺญํ, สุขาปฏิปทํ ขิปฺปาภิญฺญํฯ **รูปาวจรภาวนาปุญฺญวสปฺปวตฺตํ** รูปาวจเร ปวตฺตสฺส ภาวนาปุญฺญสฺส วเสน ปวตฺตํ **รูปาวจรูปปตฺตินิปฺผาทกํ** รูปาวจเร อุปปตฺติยา ปฏิสนฺธิยา นิปฺผาทกํ โหติฯ

สวตฺถุกาวตฺถุกเภทโตติ อรูปาวจรํ ยทา กามรูเป ชายติ, ตทา หทยวตฺถุํ นิสฺสาย ชายติ, อิติ ตสฺมา สวตฺถุกํ นาม ชาตํฯ ยทา อรูเป ชายติ, ตทา หทยวตฺถุํ อนิสฺสาย ชายติ, อิติ ตสฺมา อวตฺถุกํ นาม ชาตํฯ

อากาสานญฺจายตนสฺส **กสิณุคฺฆาฏิมากาสํ** อารมฺมณํฯ วิญฺญาณญฺจายตนสฺส **ตตฺถ ปวตฺตวิญฺญาณํ,** ตสฺมิํ กสิณุคฺฆาฏิมากาเส ปวตฺตํ วิญฺญาณํ จิตฺตํ อารมฺมณํ โหติฯ อากิญฺจญฺญายตนสฺส **ตสฺส อปคโม** ตสฺส อากาสานญฺจายตนสฺส อปคโม อภาโว โวหาโร อารมฺมณํ โหติฯ เนวสญฺญานาสญฺญายตนสฺส **อากิญฺจญฺญายตนํ** อารมฺมณํ โหติฯ

รูเป สญฺญา **รูปสญฺญา**ฯ สญฺญาสีเสน จิตฺตมฺปิ คหิตํฯ **สมติกฺกมา** กสิณุคฺฆาฏิมากาสสมติกฺกมเนนฯ ปฏิเฆ ทฺวารารมฺมณานํ สงฺฆฏฺฏเน ปวตฺตา สญฺญา ปฏิฆสญฺญาฯ ทฺวิปญฺจวิญฺญาณานํ อธิวจนํฯ ตาสํ **ปฏิฆสญฺญานํ** ทฺวิปญฺจวิญฺญาณานํ **อตฺถงฺคมา** อตฺถงฺคเมนฯ นานา อตฺตา สภาโว เอตสฺสาติ นานตฺตํ, อารมฺมณํ, นานเตฺต นานาสภาเว ปวตฺตา สญฺญา **นานตฺตสญฺญา,** นานา อตฺตา สภาโว เอติสฺสาติ วา นานตฺตา, สาเยว สญฺญา **นานตฺตสญฺญา,** กามาวจรสญฺญาติ อโตฺถฯ ตาสํ **นานตฺตสญฺญานํ อมนสิการา** อมนสิกาเรนฯ

นิยตานิยตวตฺถุกเภทโตติ โสตาปตฺติมโคฺค นิยตวตฺถุโกฯ กสฺมา? กามรูเปสฺเยว หทยวตฺถุํ นิสฺสาย อุปฺปชฺชนโตฯ อิตเร ปน ตโย มคฺคา อนิยตวตฺถุกาฯ กสฺมา? กามรูเปสุ หทยวตฺถุํ นิสฺสาย ชายนฺติ, อรูเป หทยวตฺถุํ อนิสฺสาย ชายนฺติ, ตสฺมา อนิยตวตฺถุกาฯ **ตีหิ วิโมกฺขมุเขหี**ติ สุญฺญตอนิมิตฺตอปฺปณิหิตสงฺขาเตหิ ตีหิ วิโมกฺขมุเขหิฯ

ยสฺส สํวิชฺชนฺติ, ตํ ปุคฺคลํ วฏฺฏสฺมิํ สํโยเชนฺติ พนฺธนฺตีติ สํโยชนาฯ สกฺกายทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉาสีลพฺพตปรามาสาเยว สํโยชนา สกฺกายทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉาสีลพฺพตปรามาสสํโยชนา, เตสํ ปหานํ สกฺกายทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉาสีลพฺพตปรามาสสํโยชนปฺปหานํ, ตํ กโรตีติ **สกฺกายทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉาสีลพฺพตปรามาสสํโยชนปฺปหานกรํ,** โสตาปตฺติมคฺคจิตฺตํฯ มาโนปิ เอกเทสโต อปายคามิโกเยว ปหิยฺยเตฯ โสตาปตฺติมเคฺคน นิเสฺสสโต น ปหิยฺยเตฯ เสสกิเลเสสุปิ เอเสว นโยฯ อุทฺธจฺจํ ปน เอกเทสโตปิ อปายคามิกมฺปิ น ปหิยฺยติฯ สกทาคามิมคฺคจิตฺตํ ราคโทสโมหานํ ตนุตฺตกรํฯ โสตาปตฺติมเคฺคน นาสิตสํโยชนานํ ปหานํ กสฺมา น วุตฺตนฺติ เจ? ปฐมมคฺคโต ทุติยมคฺคสฺส มหนฺตตฺตา ปฐมมเคฺคน นาสิตา สํโยชนา ทุติยมเคฺคน นาสิตาติ ปญฺญายติ, อิติ ยสฺมา, ตสฺมา น วุตฺตํฯ ตติยจตุตฺถมเคฺคสุปิ เอเสว นโยฯ **เอตฺถ** เอตสฺมิํ โลกุตฺตรจิเตฺตฯ **เอเกก**นฺติ วิจฺฉาวเสน วุตฺตํฯ **มคฺคานุรูป**นฺติ วจนํ ปฐมมคฺคสฺส ปฐมผลญฺจ อนุรูปนฺติ วิญฺญาปนตฺถํฯ

๒๘. **กาเม อเฏฺฐว** กามาวจเร อฏฺฐ เอว จิตฺตานิ, **รูเป** รูปภเว **ปญฺจ** จิตฺตานิ, อรูปีสุ **จตฺตาริ** จิตฺตานิ, **อนุตฺตรานิ** โลกุตฺตรจิตฺตานิ จตฺตาริ, **เอวํ** อิมินา มยา วุตฺตปฺปกาเรน **กุสลานิ** จิตฺตานิ เอกวีสติ โหนฺติฯ

๒๙. **กุสลากุสลาปคเตน สตา มุนินา** กุสลโต, อกุสลโต จ อปคเตน สตา สติสมฺปเนฺนน กุสเล **กุสเลน** เฉเกน **วสินา** ปญฺจวสีหิ สมนฺนาคเตน **ยํ** กุสลจิตฺตํ **จตุภูมิคตํ** จตูสุ ภูมีสุ ปวตฺตํ **สกลํ** สพฺพํ **ลปิตํ** กถิตํ, ตํ กุสลจิตฺตํ **มยาปิ** พุทฺธทตฺตาจริเยน **ลปิตํ** กถิตํฯ

นิยตานิยตวตฺถุวเสนาติ ปฏิฆสมฺปยุตฺตทฺวยํ กาเมเยว หทยวตฺถุํ นิสฺสาย ชายติ, อญฺญภูมีสุ น ชายติ, ตสฺมา นิยตวตฺถุกํ โหติฯ อิตรานิ ปน อกุสลานิ กามรูเปสุ อุปฺปชฺชนกาเล หทยวตฺถุํ นิสฺสาย ชายนฺติ, อรูเป หทยวตฺถุํ อนิสฺสาย ชายนฺติ, ตสฺมา อนิยตวตฺถุกานิ, เตนฯ **ปฏิสนฺธิชนกาชนกวเสน จา**ติ อุทฺธจฺจสหคตํ ปฏิสนฺธิํ น ชเนติฯ ยทิ ปฏิสนฺธิํ ชเนยฺย, อปาเยสฺเวว ชเนยฺยฯ กสฺมา? โสตาปตฺติมเคฺคน เอกเทสโต อปายคามิกมฺปิ น ชหิตํ, สพฺพํ น ชหิตนฺติ อโตฺถฯ โสปิ มโคฺค อปายคามี น โหติฯ อเญฺญ ปน กิเลสา เอกเทสวเสน อปายคามิกา ชหิตา, เตน ปฐมมเคฺคนาติ ตสฺมา น ชเนติฯ เอกาทสวิธํ ปน ปฏิสนฺธิํ ชเนติ, เตนฯ

ทิฏฺฐมงฺคลาทีนีติ **อาทิ**-สเทฺทน สุตมงฺคลาทีนิ คหิตานิฯ **สารโต** อุตฺตมโต **ปเจฺจติ** สทฺทหติฯ สภาวติเกฺขน สภาโว ติโกฺข เอตสฺสาติ สภาวติกฺขํ, เตน **สภาวติเกฺขน**ฯ

อสฺส ปน ปฏิฆสมฺปยุตฺตสฺส **ปาณาติปาตาทีสุ** อกุสลกเมฺมสุ ติกฺขปฺปวตฺติกาเล อสงฺขาริกสฺส อุปฺปตฺติ, มนฺทปฺปวตฺติกาเล สสงฺขาริกสฺส อุปฺปตฺติ เวทิตพฺพาฯ

ตสฺส โมมูหสฺสฯ

ทุกฺขวิเสสสฺส ทุกฺขนานตฺตสฺสฯ

๓๐. โลภมูลวเสน **อฏฺฐ** จิตฺตานิ, โทสมูลวสา **ทุเว** จิตฺตานิ, โมหมูลวเสน **เทฺว** จิตฺตานิฯ **เอวํ** อิมินา มยา วุตฺตปฺปกาเรน อกุสลานิ ทฺวาทสปฺปการานิ **สิยุํ** ภเวยฺยุํฯ

๓๑. **ยํ ปาปมานสํ** ยํ อกุสลจิตฺตํ **ปาปาปาเปสุ** ปาปอปาเปสุ กุสลากุสเลสุ **อปาเปน** อปฺปวเตฺตน ปาปาปาปปฺปหีเนน **วุตฺตํ** อีริตํ กถิตํ, **ตํ ปาปมานสํ** ตํ อกุสลจิตฺตํ มยา **สมฺ**

ทาหฏํ กถิตํฯ

ยถา ปนสฺส ยถา ปน อสฺส วิปากสฺส กุสลํ **ทานาทิวเสน** ทานาทีนํ ทสปุญฺญกิริยวตฺถูนํ วเสน ฉสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺตติ, **อิทํ** วิปากจิตฺตํ ตถา **น** ปวตฺตติฯ **หิ** สจฺจํ **อิทํ** วิปากํ ปฏิสนฺธิภวงฺคจุติทฺวารมฺมณวเสน **ปริตฺตธมฺมปริยาปเนฺนสุ** กามาวจรธมฺมโนฺตคเธสุ ฉสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺตติฯ สมฺปยุตฺตธมฺมานญฺจ วิเสเส อสติปิ กุสลสมฺปยุตฺตธมฺมโต อสฺส วิปากสฺส, สมฺปยุตฺตธมฺมานญฺจ นานเตฺต อสติปิ อิทํ วิปากํ **อาทาสตลาทีสุ** ธมฺมชาเตสุ มุขนิมิตฺตํ วิย นิรุสฺสาหํฯ อยมสฺสาธิปฺปาโย – ยถา อาทาสตเล มุขนิมิตฺตํ มุเข จลิเต จลติ, อจลิเต น จลติ, มุขสฺส การณํ วินา มุขนิมิตฺตสฺส วิย การณํ นตฺถิ, เอวํ กุสลการณา วิปากสฺส อญฺญํ การณํ นตฺถิ, นิรุสฺสาหํ วิปากํฯ

๓๒. **กามาวจรเทวานํ มนุสฺสานํ อิเม** อฎฺฐ มหาวิปากา **ทุเหตุกติเหตุกานํ** กามาวจรเทวานํ, มนุสฺสานญฺจ ปฏิสนฺธิโย ภวนฺติฯ

๓๓-๔. **ตโต** ปรํ ปวตฺติยํ ยาวตายุกํ ภวงฺคํ หุตฺวา **พลวารมฺมเณ** อติมหนฺตวิภูตารมฺมเณ ตทารมฺมณญฺจ หุตฺวา ตโต ปรํ มรณกาลสฺมึ จุติ หุตฺวา ปวตฺตนฺติ , **เอวํ** อิมินา มยา วุตฺตปฺปกาเรน จตูสุ ฐาเนสุ **วิปจฺจนฺติ** วิปากภาเวน ชายนฺติฯ

๓๕. สภูมิกุสเลเหว **มหาปากา** สมา วินา มหาปากา **กมฺมทฺวารํ** กมฺมการณํ วินา, กมฺมญฺจ มหาปุญฺญานํ กิริยวตฺถุกํ **วินา** วเชฺชตฺวา **สภูมิกุสเลเหว** อตฺตโน ภูมิยํ ปวเตฺตหิ กุสเลหิ เอว **สมา** สทิสาฯ กมฺมทฺวารํ นาม กายวิญฺญตฺติกมฺมทฺวารํ, วจีวิญฺญตฺติกมฺมทฺวารํ, ภวงฺคสงฺขาตํ มโนทฺวารํ, อิติ ติวิธํ กมฺมทฺวารํ กมฺมการณํฯ กมฺมํ นาม อฎฺฐกามาวจรกุสลเจตนา อิธ อธิเปฺปตาฯ

๓๖. **ปากา** กุสลวิปากา อวิญฺญตฺติชนตฺตา จ วิญฺญตฺติ จ วิญฺญตฺติ จ วิญฺญตฺติวิญฺญตฺติโยติ วตฺตเพฺพ สรูเปกเสสํ กตฺวา ''วิญฺญตฺตี''ติ วุตฺตํ, ตา ชเนนฺตีติ วิญฺญตฺติชนา, น วิญฺญตฺติชนา อวิญฺญตฺติชนา, เตสํ ภาโว อวิญฺญตฺติชนตฺตํฯ ตสฺมา **อวิญฺญตฺติชนตฺตา** กายวิญฺญตฺติวจีวิญฺญตฺติสงฺขาตานํ กมฺมทฺวารานํ อชนกตฺตา มโนทฺวารสงฺขาตสฺส กมฺมทฺวารสฺส วเสน จ อปฺปวตฺตนโต **อวิปากสภาวโต** จ อกมฺมภาวโต จ **อปฺปวตฺตนโต เจว** ปุญฺญกิริยวตฺถุวเสน อปฺปวตฺตนโต เจว ปุเญฺญหิ **โน สมา** อสทิสาฯ

๓๗-๙. **ปริตฺตารมฺมณตฺตา หิ เตสเมกนฺตโต** เตสํ วิปากานํ เอกนฺตโต ปริตฺตารมฺมณตฺตา กามาวจรารมฺมณตฺตา **เตสุ** วิปาเกสุ สตฺตปญฺญตฺติการมฺมณา **กรุณามุทิตา กทาจิ** กิสฺมิญฺจิ กาเล น ชายนฺติ, **ตถา** เอวํ ติโสฺส ปน วิรติโย **เอเตสุ** วิปาเกสุ น ชายนฺติ, **หิ** กสฺมา การณา น ชายนฺติ, ปญฺจ สิกฺขาปทา **กุสลาติ** กุสลา นามาติ สตฺถุนา วุตฺตา ยสฺมา การณา, ตสฺมา น ชายนฺติฯ **ตถาธิปติโนเปตฺถ ตถา** เอวเมว จตฺตาโร **อธิปติโนปิ** เอเตสุ วิปาเกสุ น สนฺติฯ กสฺมา ? **ฉนฺทาทีนิ** ธมฺมชาตานิ ปุเรตรํ กตฺวา อนุปฺปชฺชนโต น สนฺติ, **อิติ** วจนํ **วินิทฺทิเส** อาจริโย กเถยฺยฯ

๔๐. **อสงฺขารสสงฺขารวิธานํ ปน ปุญฺญโต** วิปาเกสุ อสงฺขารสสงฺขารวิธานํ ปุญฺญโต กุสลโต อาคมนวเสน เญยฺยํฯ ตตฺถ เอกจฺจานํ อาจริยานํ มเตน มุเข จลิเต อาทาสตเล มุขนิมิตฺตจลนํ วิย อสงฺขารสฺส กุสลสฺส วิปาโก อสงฺขาโร โหติ, สสงฺขารสฺส กุสลสฺส วิปาโก สสงฺขาโร โหติ, เอวํ อาคมนวเสน เญยฺยํฯ **ปจฺจยโต เจว เญยฺยํ** ตตฺถ เอกจฺจานํ อาจริยานํ

มเตน พลวเนฺตหิ วิภูเตหิ ปจฺจเยหิ กมฺมาทีหิ อุปฺปโนฺน อสงฺขาโร ทุพฺพเลหิ สสงฺขาโรติ เอวํ ปจฺจยวเสน วิเญฺญยฺยํ ชานิตพฺพํฯ

๔๑-๒. หีนาทีนํ ปุญฺญานํ วิปากตฺตา หีนาทโย วิปากา **ปุญฺญวาทินา** ชิเนน ปริทีปิตา ภวนฺติ, **อิติ** เอวํ อิมินา วุตฺตปฺปกาเรน ปวตฺตํ อิทํ อฎฺฐวิธํ จิตฺตํ เอกเนฺตน สวตฺถุกํ กามโลกสฺมิํ ชายเต, **อญฺญตฺถ ปน** อญฺญาสุ ภูมีสุ น ชายเตฯ

วิญฺญาณปญฺจกํ นิยตารมฺมณนฺติ จกฺขุวิญฺญาณสฺส รูปเมว อารมฺมณํ, น สทฺทาทโยฯ เสสตฺตยํ ยทา จกฺขุวิญฺญาเณน คหิตํ อารมฺมณํ กโรติ, ตทาสฺส รูปํ อารมฺมณํ โหติฯ ยทา โสตวิญฺญาเณน คหิตํ, ตทาสฺส สโทฺท อารมฺมโณ โหติฯ ยทา ฆานชิวฺหากายวิญฺญาเณหิ คหิตานิ อารมฺมณานิ กโรนฺติ, ตทาสฺส คนฺธรสโผฎฺฐพฺพารมฺมณานิ โหนฺติฯ มโนวิญฺญาณธาตุทฺวยํ ยทา ตทารมฺมณํ โหติ, ตทา ฉอารมฺมณํ โหติ, เอวํ อนิยตารมฺมณํ โหติฯ

รูปารมฺมณาย กิริยามโนธาตุยา อปคโม ปทฎฺฐานํ อาสนฺนการณํ เอตสฺสาติ **อปคมปทฎฺฐานํ,** ตาย อาวชฺชนํ กตฺวา ฐิตาย จกฺขุวิญฺญาเณน ทสฺสนกิจฺจํ กรียตีติ อโตฺถฯ **ตถาภาวปจฺจุปฎฺฐานํ** สมฺปฎิจฺฉนภาเวน คยฺหาการํฯ **สนฺตีรณาทิรสา** โสมนสฺสยุตฺตา มโนวิญฺญาณธาตุสนฺตีรณตทารมฺมณรสา, อุเปกฺขายุตฺตา ปน สนฺตีรณตทารมฺมณปฎิสนฺธิภวงฺคจุติรสา, **ตถาภาวปจฺจุปฎฺฐานา** สนฺตีรณาทิภาเวน คยฺหาการํฯ

๔๓. **กามาวจรปุญฺญสฺส** กามาวจรกุสลสฺส โสฬส วิปากา โหนฺติฯ อิติ ยํ วจนํ วุตฺตํ, **ตํ** วจนํ **ติเหตุกปุญฺญสฺส** อุกฺกฎฺฐสฺส วเสน อาจริโย **ปริทีปเย**ฯ อยเมตฺถ อโตฺถ – ฉนฺทาธิปเตยฺยาทีนํ วเสน อุกฺกฎฺฐติเหตุกกุสลํ กามสุคติยํ ติเหตุกปฎิสนฺธิํ ทตฺวา ปวเตฺต อฎฺฐ อเหตุกกุสลวิปากานิ, อฎฺฐ มหากุสลวิปากานีติ โสฬส ปากานิ นิปฺผาเทติฯ

๔๔. กุสลานุคตํ กตฺวา ภาชิตํ กิํ มหคฺคตํ วิปากจิตฺตํ **กุสลานุคตํ** กุสลํ อนุคตํ กตฺวา มหคฺคตกุสลจิเตฺตน สมานํ กตฺวา ภควตา **ภาชิตํ** เทสิตํฯ **กิํ** เกน การเณน? **กามาวจรปุญฺญํว** กามาวจรกุสลํ อิว อสมานผลํ นตฺถิ **ยโต** ยสฺมา การณา, ตสฺมา วิปากํ กุสลานุคตํ กตฺวา ภควตา ภาชิตํ เทสิตํฯ **กามาวจรปุญฺญํวา**ติ ยถา อฎฺฐวิเธสุ กามาวจรกุสเลสุ อุกฺกฎฺฐติเหตุกกุสลํ กามสุคติยํ ติเหตุกปฎิสนฺธิํ ทตฺวา ปวเตฺต โสฬส กุสลวิปากานิ นิปฺผาเทติ, ติเหตุกโอมกญฺจ ทุเหตุกอุกฺกฎฺฐญฺจ กามสุคติยํ ทุเหตุกปฎิสนฺธิํ ทตฺวา ปวเตฺต ติเหตุกวิรหิตานิ อเหตุกทุเหตุกสงฺขาตานิ วิปากานิ นิปฺผาเทติ, ทุเหตุกโอมกํ ปน กามสุคติยํ อเหตุกปฎิสนฺธิํ ทตฺวา ปวเตฺต อฎฺฐ อเหตุกวิปากานิ นิปฺผาเทติ, เอวํ กามาวจรปุญฺญํ อสมานผลํว โหติฯ

๔๕. คชาทีนํ ฉายา คชาทิสทิสา โหติ ยถา, เอวํ มหคฺคตวิปากํ **สพฺพถา** สพฺพปกาเรน อตฺตโน กุสเลเหว สมานํ โหติฯ

๔๖-๗. **กามาวจรปุญฺญํว นาปราปริยเวทนํ** อิทํ มหคฺคตกุสลํ กามาวจรปุญฺญํว อปราปริยเวทนํ อปรสฺมิํ ภเว ผลทายกํ **น** โหติ, ฌานา อปริหีนสฺส **ภวคามิโน** ปฎิสนฺธิคามิโน สตฺตสฺส กุสลานนฺตรํเยว ผลํ อุปฺปชฺชติ, อิติ จ ญาปนตฺถํ **เอตสฺส** มหคฺคตวิปากสฺส **กุสลานุคตํ** กุสลานุคมนํ ภควตา **กตํ**ฯ

๔๘. **เอตฺถ** เอตสฺมึ มหคฺคตวิปาเก ปฏิปทากฺกโม เตสญฺจ หีนาทีนํ เภทโต **ฌานา คมนโต** มหคฺคตกุสลฌานสฺส อาคมนวเสน **วิภาวินา** ปณฺฑิเตน เวทิตโพฺพฯ

๔๙. เอตฺถ วิปาเก ฉนฺทาที**อธิปตีนํ** อภาโว, อยเมว วิเสสโต กุสลโต อยํ เอว วิเสโส, เสสํ สพฺพปการํ อวิเสเสน กุสเลน สมํ **มตํ** กถิตํ ภควตาฯ

๕๐. **สุญฺญตํ อนิมิตฺตนฺติ, ตถาปณิหิตนฺติปิ** สุญฺญตํ อนตฺตา, อนิมิตฺตํ อนิจฺจํ, อปฺปณิหิตํ ทุกฺขํ **อิติ** เอตานิ ตีณิ นามานิ **มคฺคสฺส อนนฺตเร** จตุพฺพิธสฺส มคฺคสฺส อนนฺตเร จตุพฺพิเธ **ผเล** โหนฺติฯ

๕๑. **ลพฺภนฺติ ปรภาคสฺมึ** มคฺคานนฺตเร ปวตฺตผลโต อญฺญสฺมึ กาเล **วฬญฺชนผเลสุ** ผลสมาปตฺติสมาปชฺชนกาเลสุ เอตานิ ตีณิ นามานิ น ลพฺภเนฺต, ผเลหิ **วิปสฺสนาวเสเนว** อนตฺตอนิจฺจทุกฺขสงฺขาตานํ ติณฺณํ วิปสฺสนานํ วเสน เอว ตานิ ตีณิ นามานิ ลพฺภเร ผเลหิ ลพฺภเนฺตฯ

๕๒. **โหนฺติ สาธิปตีเนว โลกุตฺตรผลานิ ตุ** เอกนฺตโต สาธิปตีนิ เอว โหนฺติ, โลกุตฺตรผลานิ ฐเปตฺวา อญฺญสฺมึ วิปาเก อธิปตี นตฺถิฯ

๕๓. มโคฺค อตฺตโน มคฺคภาเวน มโคฺค นาม วุจฺจเต ภควตาฯ ผลํ **มคฺคํ อุปาทาย** อฏฺฐงฺคิกมคฺคํ นิสฺสยํ กตฺวา มโคฺค นาม **อิติ** วจนํ วุจฺจเต ภควตาฯ

๕๔. **อิเม** สตฺต อกุสลวิปากาฯ คาโว จรนฺติ เอตฺถาติ โคจโร, ตสฺสทิสตฺตา โคจโร อารมฺมณนฺติ อโตฺถ, อนิโฏฺฐ จ อนิฏฺฐมชฺฌโตฺต จ อนิฏฺฐานิฏฺฐมชฺฌตฺตา, เตเยว โคจโร อนิฏฺฐานิฏฺฐมชฺฌตฺตโคจโร, ตสฺมึ **อนิฏฺฐานิฏฺฐมชฺฌตฺตโคจเร วตฺตเร** วตฺตนฺติฯ **สุขาทิตฺตยยุตฺตา เต** เต อฏฺฐ อเหตุกกุสลวิปากา สุขาทิตฺตยยุตฺตา สุขโสมนสฺสอุเปกฺขาเวทนาหิ สหคตาฯ **ทุกฺขุเปกฺขายุตา อิเม** อิเม สตฺต อเหตุกอกุสลวิปากา ทุกฺขุเปกฺขาเวทนาหิ สหคตาฯ

๕๕. เอวํ ฉตฺตึสธา ปากํ ปากสาสนปูชิโต สุคโตฯ กึ วิสิโฏฺฐ? ปากํ นาม อสุรํ, ตํ สาสติ, ปาเกน อตฺตโน ปุญฺญผเลน เทเว อนุสาสตีติ วา ปากสาสโน, โก โส? สโกฺกฯ เตน ปากสาสเนน ปูชิโต **สวิปากาวิปาเกสุ** กุสลวิปากกิริเยสุ **กุสโล** เฉโก **เอวํ** อิมินา มยา วุตฺตปฺปกาเรน **ปากํ** จิตฺตํ ฉตฺตึสปฺปการํ **อพฺรวิ** อโวจฯ

อนุฬาเรสูติ ขุทฺทเกสุฯ **ตถาภาวปจฺจุปฏฺฐานา** ฉฬารมฺมณวิชานนคยฺหาการาฯ สพฺพญฺญุตญฺญาณสฺส คติ วิย คติ เอติสฺสาติ **สพฺพญฺญุตญฺญาณคติกา**ฯ

๕๖. **โสมนสฺสยุตฺตานฏฺฐ , กุสลากุสลานิ จ** โสมนสฺสยุตฺตานิ อฏฺฐ กุสลากุสลานิ จ, กฺริยโต ปน ปญฺจ **เอวํ** อิมินา มยา วุตฺตปฺปกาเรน หาสจิตฺตานิ เตรสฯ

๕๗. **ปุถุชฺชนา หสเนฺตตฺถ** เอตฺถ เอเตสุ เตรสจิเตฺตสุ ปุถุชฺชนา ปน อฏฺฐหิ จิเตฺตหิ หสนฺติ ฯ **เสขา** สตฺต อริยา ฉหิ จิเตฺตหิ หสนฺติฯ **อเสขา** ขีณาสวา **ปญฺจหิ** จิเตฺตหิ หสนฺติฯ

กุสลานิ ปน รูปารูปกุสลานิ เสขปุถุชฺชนานํ อุปฺปชฺชนฺติฯ **อิมานิ** รูปารูปกิริยานิ ขีณาสวานํ ภาวนาเยว กาโร ภาวนากาโร, ตสฺส วโส ภาวนาการวโส, เตน ปวตฺตานิฯ **ตานิ** รูปา

รูปกุสลานิ ภาวนาปุญฺญวสปฺปวตฺตานิ ภาวนากุสลวเสน ปวตฺตานิฯ **อิเมสํ** รูปารูปกิริยานํ **เตสญฺจ** รูปารูปกุสลานํ อยเมว วิเสโสฯ

๕๘-๙. **ยา ปุถุชฺชนกาลสฺมิํ, อภินิพฺพตฺติตา ปน** ปุถุชฺชนกาลสฺมิํ ปุถุชฺชนภาวฏฺฐิเตน โยคินา อภินิพฺพตฺติตา **ยา** รูปารูปสมาปตฺติ, **สา** รูปารูปสมาปตฺติ โส โยคี **ขีณาสโว ภิกฺขุ** หุตฺวา **นํ** รูปารูปสมาปตฺติํ **ยาว** ยตฺตกํ กาลํ น สมาปชฺชเต, **ตาว** ตตฺตเกน กาเลน ตสฺส ขีณาสวภิกฺขุโน **กุสลา เอว** รูปารูปกุสลา เอว โหติฯ ขีณาสเวน **สา** รูปารูปสมาปตฺติ **สเจ** ยทิ **สมาปนฺนา** สมาปชฺชิตา, **กฺริยา** รูปารูปกิริยา โหติฯ

๖๐. **เอกาทสวิธํ กาเม** กามาวจเร กิริยจิตฺตํ เอกาทสวิธํ, **รูเป** รูปาวจเร ปญฺจ, อรูปีสุ จตฺตาริ อิติ สพฺพานิ กฺริยจิตฺตานิ วีสติฯ

๖๑. **โลกุตฺตรกฺริยจิตฺตํ, ปน กสฺมา น วิชฺชติ**? มคฺคสฺส เอกจิตฺตกฺขณิกตฺตา น วิชฺชติฯ อยเมตฺถ อธิปฺปาโย – จตุมคฺคโฎฺฐ ขีณาสโว นาม น โหติ, มคฺคานนฺตรเมว ผลํ อุปฺปชฺชติ, มโคฺคปิ เอกจิตฺตกฺขณิโก ยทิ จิตฺตํ พหุจิตฺตกฺขณิกํ, ผลสมงฺคิโน ขีณาสวสฺสปิ มคฺคจิตฺตํ ภเวยฺย, เอวํ สติ โลกุตฺตรกิริยจิตฺตํ ภเวยฺยาติ อธิปฺปาโยฯ

๖๒. **กฺริยากฺริยาปตฺติวิภาคเทสโก** กรณํ กฺริยํ, **กฺริยํ** นาม วินยปริยาเยน อกตฺตพฺพสฺส กรณํ, น กรณํ อกฺริยํ, **อกฺริยํ** นาม วินยปริยาเยน กตฺตพฺพสฺส อกรณํ, อาปชฺชนํ อาปตฺติ, กฺริยาย กรเณน อาปตฺติ กฺริยาปตฺติ, อกฺริยาย อกรเณน อาปตฺติ อกฺริยาปตฺติ, กฺริยาปตฺติ จ อกฺริยาปตฺติ จ กฺริยาปตฺยากฺริยาปตฺติโย, เอกสฺส **อาปตฺติ**-สทฺทสฺส โลปํ กตฺวา ‘‘กฺริยากฺริยาปตฺติโย’’ติ วุตฺตํ, ตาสํ วิภาโค กฺริยากฺริยาปตฺติวิภาโค, เทเสตีติ เทสโก, ตสฺส เทสโก **กฺริยากฺริยาปตฺติวิภาคเทสโก**ฯ ณฺวุ-ตุ-ปจฺจเยสุ ปเรสุ กมฺมเตฺถ ฉฎฺฐี โหตีติ วทนฺติฯ ชิโน กีํ วิสิโฎฺฐ? กฺริยากฺริยาปตฺติวิภาคเทสโก **หิตาหิตานํ สกฺริยากฺริยารโต** หิตสฺส สกฺริยาย รโต, อหิตสฺส อกฺริยาย รโต, ยํ กฺริยากฺริยํ, **กฺริยํ** นาม กฺริยจิตฺตํ, **อกฺริยํ** นาม กุสลากุสลวิปากจิตฺตํ อิจฺฉนฺติ เอเกฯ ตํ นฯ กสฺมา? กุสลาธิกาเร ‘‘กุสลํ มุนินา ลปิตํ’’ อกุสลาธิกาเร ‘‘ปาปมานสํ ปาปาปาเปสุวปาเปน วุตฺตํ’’ วิปากาธิกาเร ‘‘ปากํ สุคโต อพฺรวี’’ติ วตฺวา ปุน กฺริยาธิกาเร ‘‘กุสลากุสลวิปากานิ อโวจา’’ติ วจนสฺส วตฺตพฺพาภาวโตฯ เตน วาสฺส กฺริยากฺริยํ เอตสฺสาติ **กฺริยากฺริยํ,** กฺริยากฺริยสภาวนฺติ อโตฺถฯ อยเมว สารโต ปเจฺจตโพฺพฯ ยํ กฺริยากฺริยํ จิตฺตํ กฺริยากฺริยาสภาวํ **อโวจ** เทเสสิ, **ตํ กฺริยากฺริยํ** กฺริยากฺริยสภาวํ มยา **สมีริตํ,** สมฺมา ปกาเรน อีริตํ กถิตํฯ

๖๔. **เอกูนนวุติ สเพฺพ, จิตฺตุปฺปาทา มเหสินา** โลกุตฺตเร อฎฺฐ กตฺวา เอกูนนวุติ สเพฺพ จิตฺตุปฺปาทา **มเหสินา** ตถาคเตน **สมาสโต** สเงฺขปโต นิทฺทิฎฺฐาฯ

๖๕. **ปิฎเก อภิธมฺมสฺมิํ, เย ภิกฺขู ปาฎวตฺถิโน** อภิธมฺมปิฎเก ปฎุโน ภาโว ปาฎวํ, เตน อโตฺถ ปาฎวโตฺถ, โส เอเตสํ อตฺถีติ **ปาฎวตฺถิโน,** เฉกภาวตฺถิกา เย ภิกฺขู, **เตหิ** ภิกฺขูหิ **อยํ** อภิธมฺมาวตาโร **อุคฺคเหตโพฺพ** สิกฺขิตโพฺพ ปุนปฺปุนํ จินฺติตโพฺพฯ

๖๖. **เย** ชนา ตสฺสงฺกาเสน ตํสนฺนิเภน อภิธมฺมาวตาเรน **อภิธมฺมมโหทธิํ** มหาสาครสนฺนิภํ อภิธมฺมํ ตรนฺติ, เต อิมํ โลกํ ปรโลกญฺจ ตรนฺติฯ **อิตีติ** ปริสมาปเนฯ

อิติ อภิธมฺมาวตารฎีกาย

จิตฺตนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ปฐโม ปริเจฺฉโทฯ

๒. ทุติโย ปริเจฺฉโท

เจตสิกนิเทฺทสวณฺณนา

๖๗. จิตฺตานนฺตรมุทฺทิฏฺฐา , เย จ เจตสิกา มยา เย จ เจตสิกา จิตฺตานนฺตรํ มยา อุทฺทิฏฺฐา, อิโต ปรํ อิทานิ **เตสํ** เจตสิกานํ วิภาชนํ กริสฺสามิ อหํฯ

อิเมสุ ปน กรุณามุทิตาวเสน ภาวนากาเล กรุณาปุพฺพภาโค วา, อปฺปนาปตฺตาย กรุณาย ปุพฺพภาโค, ตสฺมึ ปุพฺพภาเค, กรุณาโต ปุพฺพภาเค กามาวจรจิเตฺตติ อโตฺถฯ เอกา กรุณา อุปฺปชฺชติฯ มุทิตาปุพฺพภาเค วา อปฺปนาปตฺตาย มุทิตาย ปุพฺพภาเค เอกา มุทิตา อุปฺปชฺชติฯ อิมินา กามาวจรจิเตฺตน โยคี มิจฺฉากมฺมนฺตาทีหิ ธเมฺมหิ วิรมติฯ **รมุ**-ธาตุ กีฬายํ, **วิ**-สโทฺท วิรมณโตฺถฯ

๖๘. อาทินา ปุญฺญจิเตฺตน, เตตฺติํส นิยตา มตา อาทินา ปุญฺญจิเตฺตน ปฐมมหากุสลจิเตฺตน สห นิยตา **เตตฺติํส** เจตสิกา ภควตา มตาติ, อถ วา กรุณามุทิตา อนิยตา **เอเกน** ธเมฺมน สห **จตุตฺติํส** ธมฺมา ภวนฺติฯ

๖๙. กสฺมา ปเนตฺถ เมตฺตา จ, อุเปกฺขา จ น อุทฺธฏา เอตฺถ เอเตสุ เยวาปนกธเมฺมสุ, นิทฺธารณํ, เมตฺตา จ อุเปกฺขา จ **ธมฺมราเชน** สตฺถุนา **น อุทฺธฏา** น วุตฺตา กสฺมา การณาฯ

๗๐. อพฺยาปาเทน เมตฺตาปิ อพฺยาปาเทน เมตฺตา คหิตา, **อุเปกฺขา**ติ ตตฺรมชฺฌตฺตตาย จ คหิตา **ยสฺมา** การณา, ตสฺมา อุโภเปตา ภควตา น คหิตาฯ

๗๑. กสฺมา เยวาปนา ธมฺมา, พุเทฺธนาทิจฺจพนฺธุนา สเพฺพ เต **เยวาปนา ธมฺมา** เยวาปนนามกา ปาฬิยํ สรูเปน เอวฯ พนฺธติ เสฺนเหน เอตสฺมินฺติ พนฺธุ, อาทิจฺจสฺส พนฺธุ อาทิจฺจพนฺธุ, เตน **อาทิจฺจพนฺธุนา** พุเทฺธน **น จ อุทฺธฏา** น เทสิตาฯ

๗๒. กสฺมา การณา? **ยสฺมา อนิยตา เกจิ** เยวาปนกา อนิยตา, **ยสฺมา** การณา **ราสิํ** ทุกวคฺคาทิราสิํ **น ภชนฺติ** น เสวนฺติ, **ยสฺมา** การณา **เกจิ** เยวาปนกา ทุพฺพลา, ตสฺมา ปาฬิยํ ภควตา น วุตฺตาฯ

๗๓. ฉนฺทาธิโมกฺขมุทิตา มนสิ จ กาโร,

> มชฺฌตฺตตา จ กรุณา วิรติตฺตยญฺจ;
> ปุเญฺญสุ เตน นิยตานิยตา จ สเพฺพ,
> เยวาปนา มุนิวเรน น เจว วุตฺตาฯ

ฉนฺทาธิโมโกฺข มุทิตา มนสิกาโร มชฺฌตฺตตา กรุณา วิรติตฺตยญฺจ **ปุเญฺญสุ**กุสเลสุ นิยตา จตฺตาโร อนิยตา ปญฺจ สเพฺพ เยวาปนา น จ เอว เตน มุนิวเรน วุตฺตาฯ

๗๔-๘๐. กสฺมา ปเนตฺถ ผโสฺสว, ปฐมํ สมุทีริโต เอตฺถ เอเตสุ เจตสิเกสุ, ชาตินิทฺธารณํ, ผโสฺสว ปฐมํ **สมุทีริโต** กถิโตฯ กสฺมา การณา? **กิร** มยา สุตํ, อารมฺมเณ จิตฺตสฺส ปฐมํ อภินิปาตตฺตา ผโสฺส ปฐมํ สมุทีริโต, **ผุสิตฺวา ปน ผเสฺสน** ผเสฺสน อารมฺมณํ ผุสิตฺวา โยคิโน เวทนาย อารมฺมณํ **เวทเย,** สญฺญาย **สญฺชานาติ,** เจตนาย อารมฺมณํ **เจตเยฯ สห**

ชาตานํ เจตสิกานํ ผโสฺสว **อิธ** อิมสฺมึ จิเตฺต มเหสินา ปฐมํ วุโตฺตฯ **หิ** กสฺมา การณา? ยสฺมา **พลวปจฺจยตฺตา,** ตสฺมา วุโตฺตฯ **อการณมิทํ สพฺพํ, จิตฺตานํ ตุ สเหว จ** ‘‘ปฐมาภินิปาตตฺตา’’ติ จ ‘‘พลวปจฺจยตฺตา’’ติ จ **อิทํ สพฺพํ** วจนํ **อการณํ** อเหตุกํ อยุตฺตํ, กสฺมา การณา? **จิตฺตชานํ** จิเตฺตหิ สหปฺปวตฺตานํ เจตสิกานํ **เอกุปฺปาทาทิภาเวน** สมานุปฺปาทสมานนิโรธสมานาลมฺพณสมานวตฺถุกภาเวน ปวตฺติโต อการณํ อยุตฺตํฯ **อยํ ตุ ปฐมุปฺปโนฺน, อยํ ปจฺฉาติ นตฺถิทํ อยํ** ธโมฺม ปฐมุปฺปโนฺน, **อยํ** ธโมฺม ปจฺฉากาเล อุปฺปโนฺน อิติ **อิทํ** วจนํ นตฺถิฯ พลวปจฺจยเตฺตปิ การณํ น จ ทิสฺสติฯ เทสนากฺกมโต เจว ปฐมํ สมุทีริโต **อิเจฺจวํ** อิติ เอวํ อิติ อิมินา มยา วุตฺตปฺปกาเรน ผสฺสสฺส ปฐมํ สมุทีริตตํ **วิญฺญุนา** วิภาวินา วิเญฺญยฺยํ, **วิเสสโต** วิเสเสน อญฺญถา น วิเญฺญยฺยํฯ **น จ ปริเยสิตโพฺพยํ, ตสฺมา ปุพฺพาปรกฺกโม** ยสฺมา การณา อยํ ปุพฺพาปรกฺกโม วิญฺญุนา **น จ ปริเยสิตโพฺพ** น คเวสิตโพฺพ, ธมฺมา เอว วจนตฺถลกฺขณาทีหิ **วิชานตา** ปณฺฑิเตน ปริเยสิตพฺพาฯ

อิฎฺฐาการานุภวนรสา อิฎฺฐารมฺมณานุภวนกิจฺจา **สุโภชนรสํ** อนุภวโนฺต **ราชา วิย**ฯ เจตสิกอสฺสาทปจฺจุปฎฺฐานา เจตสิกปสฺสทฺธิปทฎฺฐานาฯ

ปจฺจาภิญฺญาณกรณรสา ปฎิชานนกิจฺจา **วฑฺฒกิสฺส อภิญฺญาณกรณมิว** วฑฺฒกิโน สกึ สญฺชานิตฺวาปิ ทารุหเรสุ สุตฺตสฺส ปฎิปสารณํ วิยาติ อธิปฺปาโยฯ **ยถาคหิตนิมิตฺตวเสนา**ติ ยถาปวตฺติตนิมิตฺตสฺส วเสนฯ มนสิ อภินิเวสกรณํ คยฺหาการาฯ

อายูหนรสา ปวตฺตนกิจฺจสาธกาฯ **มหาวฑฺฒกิอาทโย วิย** ยถา มหาวฑฺฒกี สยมฺปิ ทารุํ ตจฺฉติ, ปเรปิ ทารุํ ตจฺฉาเปติ, เอวํ สยมฺปิ อารมฺมเณ สนฺทหติ, สมฺปยุตฺตธเมฺมปิ อภิสนฺทหาเปติฯ

อาหนนํ ภุโส หนนํ, ปริยาหนนํ สมนฺตา หนนํ, ตํ รโส เอตสฺสาติ **อาหนนปริยาหนนรโส**ฯ

อารมฺมณานุมชฺชนลกฺขโณ อารมฺมณปริมทฺทนลกฺขโณฯ

ปินยตีติ ปีติ, สหชาตธเมฺม อารมฺมเณ ปินยตีติ อโตฺถฯ กายจิตฺต**ผรณรสา**ฯ อุทคฺคสฺส จิตฺตสฺส ภาโว โอทคฺยํ, ตํ ปจฺจุปฎฺฐานํ เอตสฺสาติ **โอทคฺยปจฺจุปฎฺฐานา**ฯ

สทฺทหนฺติ วตฺถุตฺตยํ สทฺทหนฺติฯ **อกาลุสิยปจฺจุปฎฺฐานา** อนาวิลภาวปจฺจุปฎฺฐานาฯ **สเทฺธยฺยวตฺถุปทฎฺฐานา** สทฺทหิตพฺพวตฺถุตฺตยาสนฺนการณาฯ

อรญฺญคตสฺเทสโก วิย อรเญฺญ คโต มคฺคสฺเทสโก วิยฯ

อตฺตนา อวินิพฺภุตฺตานํ ธมฺมานนฺติ อวิคตานํ เจตสิกานํฯ **เตสนฺ**ติ เตสํ เจตสิกานํ ธมฺมานํฯ สเนฺตปิ จ **เตสํ** เจตสิกานํ อนุปาลนลกฺขณาทิมฺหิ วิธาเน อตฺถิกฺขเณเยว **ตํ** เตสํ ปาเลตพฺพานํ เจตสิกานํ ปวตฺตกฺขเณเยว ตํ ชีวิตํ **เต ธเมฺม** ปาเลตเพฺพ เจตสิเก อนุปาเลติฯ **อุทกํ วิยา**ติ ยถา อุทกํ อตฺตนิ อุปฺปลาทีนิ อนุปาเลติ, ตถา อนุปาลนลกฺขณาทิมฺหิ วิธาเน สเนฺตปิ เตสํ อตฺถิกฺขเณเยว อนุปาเลติ, วิชฺชมานกฺขเณว อนุปาเลตีติ อธิปฺปาโยฯ ปจฺจยุปฺปเนฺนปิ จ ธเมฺม อนุปาเลติ, **ธาติ วิย กุมารํ** อญฺญาย ชนิตํ กุมารํ รกฺขนฺตี ธาติ วิย, ปรสฺส ปุตฺตํ องฺกาทินา ธาเรตีติ **ธาติ**ฯ **สยํปวตฺติตธมฺมสมฺพเนฺธเนว ปวตฺตติ** อตฺตนา ปวตฺติเตหิ ธเมฺมหิ สมฺปวตฺตติฯ **นิยามโก วิย** ยถา นิยามโก เอกนาวาย วุเตฺถหิ ชเนหิ สห ปวตฺตติ,

ภงฺคโต อุทฺธํ ตํ ชีวิตํ น ปวตฺตยติ, อตฺตโน จ อภาวา ฐปยิตพฺพานํ เจตสิกานญฺจ อภาวา, ภงฺคกฺขเณ เจตสิเก น ฐเปติ สยํ ภิชฺชมานตฺตา, วฏฺฏิเสฺนโห ขียมาโน ปทีปสิขํ น กโรติ ยถาฯ

โสมฺมภาวปจฺจุปฏฺฐาโนติ มุทุภาวปจฺจุปฏฺฐาโน, สีตลภาวปจฺจุปฏฺฐาโน วาฯ

กาโยติ เจตฺถ เวทนาทโย ตโย ขนฺธา เวทนากฺขนฺธ สญฺญากฺขนฺธ สงฺขารกฺขนฺธ อิเม ขนฺธา คหิตาฯ

นิมฺมทฺทนรสาติ นิมฺมทฺทนกิจฺจาฯ **กายจิตฺตานํ อวูปสมตาอุทฺธจฺจาทิกิเลสปฏิปกฺขภูตา**ติ **อาทิ**คฺคหเณน กุกฺกุจฺจํ คเหตพฺพํฯ

อิติ อภิธมฺมาวตารฏีกาย

เจตสิกนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ทุติโย ปริเจฺฉโทฯ

๓. ตติโย ปริเจฺฉโท

เจตสิกวิภาคนิเทฺทสวณฺณนา

๘๙. สเพฺพ เจตสิกา วุตฺตา, พุเทฺธนาทิจฺจพนฺธุนา เย สเพฺพ เจตสิกา **อาทิจฺจพนฺธุนา** พุเทฺธน วุตฺตา, **เต** สเพฺพ เจตสิกา **นามสามญฺญโต** นามสมานภาเวน **เทฺวปญฺญาสภวนฺติ เต,** อโนตฺตปฺปปริโยสานา ทฺวิปญฺญาส ภวนฺติฯ

๙๐-๙๒. จตุปญฺญาสธา กาเม, รูเป ปญฺจทเสริตา กาเม กามาวจเร จตุปญฺญาส จิตฺตานิ อีริตาฯ **รูเป** รูปาวจเร ปญฺจทส จิตฺตานิ อีริตา ภวนฺติฯ **ทฺวาทสารูเป** อรูปาวจเร ทฺวาทส จิตฺตานิ ภวนฺติฯ **จตฺตาลีส มนาสวา** โลกุตฺตรจิตฺตานิ จตฺตาลีส ภวนฺติ, เอกวีสสตํ สเพฺพ จิตฺตุปฺปาทา **สมาสโต** สเงฺขปโต เอกวีสสตํ โหติฯ **เอเตสุ เตสมุปฺปตฺตึ** อิโต ปรํ **เอเตสุ** มยา วุเตฺตสุ จิเตฺตสุ **เตสํ** ผสฺสาทีนํ ธมฺมานํ อุปฺปตฺตึ เอกํ เอกํ อุทฺธริตฺวา จิตฺตเจตสิเกสุ ภิกฺขูนํ ปาฎวตฺถาย อหํ **ปวกฺขามิ** เทสิสฺสามิฯ

๙๓. เอกคฺคตา จิเตฺตกคฺคตา **มนกฺกาโร** มนสิกาโร **ชีวิตํ** ผสฺสปญฺจกํ **เอเต อฎฺฐ** เจตสิกา **อวินิโพฺภคา** อญฺญมญฺญโต อวิคตา **เอกุปฺปาทา** สมานุปฺปาทา **สหกฺขยา** สหวยาฯ

๙๔. ผโสฺส จ เวทนา สญฺญา, เจตนา ชีวิตินฺทฺริยํ เอกคฺคตา มนกฺกาโร **อิเม** เจตสิกา **สพฺพสาธารณา** สพฺพจิเตฺตหิ สาธารณา, สพฺพจิตฺตานํ สาธารณา วาฯ

๙๕. วิตโกฺก ปญฺจปญฺญาส-จิเตฺตสุ สมฺทีริโตฯ จาโร ฉสฎฺฐิจิเตฺตสุ วิตโกฺก ตาว ทฺวิปญฺจวิญฺญาณวชฺชิตกามาวจเรสุ เจว เอกาทสสุ ปฐมชฺฌานจิเตฺตสุ จาติ **ปญฺจปญฺญาสจิเตฺตสุ** ภควตา สมฺทีริโตฯ วิจาโร ทฺวิปญฺจวิญฺญาณวชฺชิตกามาวจรจิเตฺตสุ เอกาทสสุ ปฐมชฺฌานจิเตฺตสุ จ เอกาทสสุ ทุติยชฺฌานจิเตฺตสุ จาติ **ฉสฎฺฐิจิเตฺตสุ** ชายติฯ เอตฺถ เอตสฺมึ วจเน สํสโย นตฺถิฯ

๙๖. เอกปญฺญาสจิเตฺตสุ, ปีติ เตสฎฺฐิยา สุขํ ปีติโทมนสฺสุเปกฺขาสหคตกายวิญฺญาณจตุตฺถชฺฌานวชฺชิเตสุ **เอกปญฺญาสจิเตฺตสุ** ชายติฯ สุขํ โทมนสฺสทุกฺขุเปกฺขาสหคตวชฺชิเตสุ **เตสฎฺฐิ**จิเตฺตสุ ชายติฯ **อุเปกฺขา** โสมนสฺสสุขทุกฺขสหคตวชฺชิเตสุ **ปญฺจปญฺญาสจิเตฺตสุ** ชายติฯ **ทุกฺขํ** อกุสลวิปากกายวิญฺญาณปฎิฆสหคเตสุ **ตีสุ** จิเตฺตสุ ชายติฯ

๙๗. โหติ ทฺวาสฎฺฐิจิเตฺตสุ, โสมนสฺสินฺทฺริยํ ปน โทมนสฺสทุกฺขสุขุเปกฺขาสหคตวชฺชิเตสุ **ทฺวาสฎฺฐิจิเตฺตสุ** ชายติฯ **ทุกฺขินฺทฺริยํ ปเนกสฺมึ** อกุสลวิปาเก กายวิญฺญาเณ ชายติฯ **ตเถกมฺหิ สุขินฺทฺริยํ** ตถา **เอกสฺมึ** ปุญฺญปาเก กายวิญฺญาเณ โหติฯ

๙๘. ปญฺจุตฺตรสเต จิเตฺต, วีริยํ อาห นายโก ชิโน ปญฺจทฺวาราวชฺชนทฺวิปญฺจวิญฺญาณสมฺปฎิจฺฉนสนฺตีรณวชฺชิเต **ปญฺจุตฺตรสเต จิเตฺต** วีริยํ **อาห** กเถสิฯ **จตุตฺตรสเต จิเตฺต, สมาธินฺทฺริยมพฺรวิ** วิจิกิจฺฉาสหคตทฺวิปญฺจวิญฺญาณสมฺปฎิจฺฉนสนฺตีรณปญฺจทฺวาราวชฺชนวชฺชิเต **จตุตฺตรสเต จิเตฺต** สมาธินฺทฺริยํ อโวจฯ

๙๙. สพฺพาเหตุกจิตฺตานิ, ฐเปตฺวา เจกเหตุเก สพฺพานิ อฎฺฐารส อเหตุกจิตฺตานิ เอกเหตุกจิตฺตทฺวยญฺจ ฐเปตฺวา เสสสฺมึ **เอกุตฺตรสเต จิเตฺต** ฉนฺทสฺส อุปฺปตฺตึ **อุทฺทิเส** ปณฺฑิโต กเถยฺยฯ

๑๐๐. ฐเปตฺวา ทส วิญฺญาเณ จกฺขุวิญฺญาณาทิเก ทส วิญฺญาเณ จ **วิจิกิจฺฉายุตมฺปิ** จิตฺตํ ฐเปตฺวา เสสสฺมึ **ทสุตฺตรสเต จิเตฺต** อธิโมกฺโข ภควตา อุทีริโตฯ

๑๐๑-๒. สทฺธา สติ หิรี โอตฺตปฺปํ อโลโภ อโทโส ตตฺรมชฺฌตฺตํ ฉ ยุคฬา จ **อิติ** อิเม เอกูนวีสติ ธมฺมา นิยตา หุตฺวา เอกนวุติยา จิเตฺต ชายนฺติฯ เอกูนวีสติ ธมฺมา **อเหตุเกสุ** อฎฺฐารสสุ **อปุเญฺญสุ** ทฺวาทสสุ อกุสเลสุ **น ชายเร** น ชายนฺติฯ

๑๐๓. เอกูนาสีติยา จิเตฺต, ปญฺญา ชายติ สพฺพทา ปญฺญา ทฺวาทสอกุสลอฎฺฐารส อเหตุกมหากุสลญาณวิปฺปยุตฺตมหาวิปากญาณวิปฺปยุตฺตมหากิริยาญาณวิปฺปยุตฺตวชฺชิเต **เอกูนาสีติยา** จิเตฺต ชายติฯ **อฎฺฐวีสติยา จิเตฺต, กรุณามุทิตา สิยุํ** กรุณามุทิตา อฎฺฐสุ มหากุสเลสุ, อฎฺฐสุ มหากิริยาสุ, รูปาวจรปญฺจมชฺฌานวชฺชิเตสุ ทฺวาทสรูปาวจเรสุ จาติ **อฎฺฐวีสติยา จิเตฺตสุ** สิยุํ ภเวยฺยุํฯ

๑๐๔. กามาวจรปุเญฺญสุ, สพฺพโลกุตฺตเรสุ จ กามาวจรมหากุสเลสุ จิเตฺตสุ สเพฺพสุ โลกุตฺตเรสุ จาติ สห อฎฺฐเก **จตฺตาลีสวิเธ จิเตฺต** วิรติตฺตยํ โหติฯ

๑๐๕. สทฺธา สติ หิโรตฺตปฺปํ อโลภาทิตฺตยมฺปิ จ ยุคฬานิ ฉ จ มชฺฌตฺตํ กรุณามุทิตาปิ จฯ

๑๐๖. ตถา ติโสฺส วิรติโย สเพฺพ เต ปญฺจวีสติ ธมฺมา มหากุสลจิตฺตสมฺปยุตฺตอพฺยากตจิตฺตสมฺปยุตฺตาติ **กุสเลน** สเพฺพสฺเยว ธเมฺมสุ เฉเกน วิชิตงฺคเณน ปกาสิตาฯ

๑๐๗. อหิรีกํ อโนตฺตปฺปํ, โมโห อุทฺธจฺจเมว จาติ อิเม จตฺตาโร ธมฺมา นิยตา หุตฺวา **ทฺวาทสาปุญฺญจิเตฺตสฺเยว** ทฺวาทสอกุสลจิเตฺตสฺเยว **ชายเร** ชายนฺติฯ

๑๐๘-๙. โลโภ โทโส จ โมโห จ, มาโน ทิฎฺฐิ จ สํสโย วิจิกิจฺฉา มิทฺธํ อุทฺธจฺจํ กุกฺกุจฺจํ ถินํ มจฺฉริยมฺปิ จ อหิริกํ อโนตฺตปฺปํ อิสฺสา จ โทมนสฺสกํ **เอเต** ธมฺมา **อกุสลา** อกุสลจิตฺตสมฺปยุตฺตา **เอกเนฺตน มเหสินา** วิชิตงฺคณวิคตมเลน วุตฺตาฯ

๑๑๐. โลโภ **อฎฺฐสุ** โลภมูเลสุ จิเตฺตสุ ภควตา **นิทฺทิโฎฺฐ** ทสฺสิโตฯ ทิฎฺฐิ **จตูสุ** ทิฎฺฐิสมฺปยุเตฺตสุ จิเตฺตสุ วุตฺตาฯ มาโน ทิฎฺฐิวิปฺปยุเตฺตสุ จตูสุ คาหูปวาทปฺปภินฺทเนน วุโตฺตฯ โทโส **ทฺวีสุ เอว** ปฎิฆสมฺปยุเตฺตสุ จิเตฺตสุ มุนิเนฺทน วุโตฺตฯ

๑๑๑. อิสฺสามเจฺฉรกุกฺกุจฺจา **ทฺวีสุ** โทสมูเลสุ จิเตฺตสุ ชายนฺติ, **โน สห** สห โน ชายนฺติ, เอเกโกว ชายนฺตีติ อโตฺถฯ **วิจิกิจฺฉา ปเนกสฺมึ** วิจิกิจฺฉา ปน เอกสฺมึ วิจิกิจฺฉาสหคตจิเตฺต ชายติฯ ถินมิทฺธํ **ปญฺจสุ** สสงฺขาริกอกุสลจิเตฺตสุ ชายติฯ

๑๑๒-๓. ผโสฺส จ เวทนา สญฺญา, เจตนา ชีวิตํ มโน วิตโกฺก จ วิจาโร จ ปีติ วีริยํ สมาธิ จ ฉโนฺท เจวาธิโมโกฺข จ มนสิกาโร จ **จุทฺทส** ธมฺมา **กุสลา จ** กุสลเจตสิกา จ โหนฺติฯ **อกุสลา เจว** อกุสลเจตสิกา เจว **อพฺยากตาปิ จ** อพฺยากตเจตสิกา จ โหนฺติฯ

๑๑๔. เอกูนตึํสจิเตฺตสุ, ฌานํ ปญฺจงฺคิกํ มตํ จตูสุ โสมนสฺสสหคตากุสเลสุ, ทฺวาทสสุ โสมนสฺสสหคตมหากุสลมหาวิปากมหากิริยจิเตฺตสุ, สุขสนฺตีรณหสิตุปฺปาทจิเตฺตสุ , ตีสุ รูปปฐมชฺฌานจิเตฺตสุ, อฏฺฐสุ โลกุตฺตรปฐมชฺฌานจิเตฺตสุ จาติ **เอกูนตึํสจิเตฺตสุ ปญฺจงฺคิกํ** ปญฺจาวยวฌานยุตฺตํ ฌานํ สุคเตน มตํฯ อุเปกฺขาสหคตานิ จตฺตาริ โลภมูลานิ จ เทฺว โทสมูลานิ จ เทฺว โมหมูลานิ จ มโนธาตุตฺติกญฺจ อุเปกฺขาสหคตา ติโสฬส อเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุโย จ ทฺวาทสุเปกฺขาสหคตานิ มหากุสลมหาวิปากกิริยจิตฺตานิ ตีณิ รูปทุติยชฺฌานจิตฺตานิ อฏฺฐ โลกุตฺตรทุติยชฺฌานจิตฺตานิ จาติ **สตฺตตึํส** จิตฺตานิ **จตุฌานงฺคยุตฺตานิ** จตุฌานาวยวยุตฺตานิ **อิติ** เอวํ นิทฺทิเส **กเถยฺยฯ**

๑๑๕. เอกาทสวิธํ จิตฺตํ, ติวงฺคิกมุทีริตํ ตีณิ รูปาวจรตติยชฺฌานจิตฺตานิ, อฏฺฐโลกุตฺตรตติยชฺฌานจิตฺตานิ จาติ **เอกาทสวิธํ จิตฺตํ ติวงฺคิกํ** ติอวยวฌานยุตฺตํ, ฉ รูปาวจรจตุตฺถชฺฌานปญฺจมชฺฌานจิตฺตานิ, ทฺวาทสารูปาวจรจิตฺตานิ, โสฬส โลกุตฺตรจตุตฺถชฺฌานปญฺจมชฺฌานจิตฺตานิ จาติ **จตฺตึํสวิธํ จิตฺตํ ทุวงฺคิกํ** ทฺวิอวยวฌานยุตฺตํ **อุทีริตํ** ชิเนน อีริตํฯ

๑๑๖. สภาเวนาวิตเกฺกสุ, ฌานงฺคานิ น อุทฺธเร สภาเวน ปกติยา **อวิตเกฺกสุ** วิตกฺกวิรหิเตสุ ทฺวิปญฺจวิญฺญาเณสุ **ฌานงฺคานิ** ฌานาวยวานิ ชิโน น อุทฺธเรฯ อยเมตฺถาธิปฺปาโย – อญฺญตฺถ วิตโกฺก ฌานจิเตฺตน วิปฺปหีโน ภาสิโต, อิเมสุ ปน เนว ฌานจิเตฺตน ปหีนา, ปกติยา วิตกฺกวิรหิตานิ ทฺวิปญฺจวิญฺญาณานิ สพฺพาเหตุกจิเตฺตสุ **มคฺคงฺคานิ** มคฺคาวยวานิ ชิโน **น อุทฺธเร** น เทเสยฺยฯ

๑๑๗. พุโธ ชิโน ทฺวิปญฺจวิญฺญาเณสุ มโนธาตุตฺติเก จ ตีสุ สนฺตีรเณสุ จาติ **โสฬสจิเตฺตสุ** ตีณินฺทฺริยานิ **วเท** กเถยฺยฯ **เอกสฺมึ ปน จตฺตาริ** เอกสฺมึ วิจิกิจฺฉาสหคตจิเตฺต จตฺตาริ อินฺทฺริยานิ โหนฺติ, เอกาทสสุ อกุสลจิเตฺตสุ วิจิกิจฺฉายุตฺตจิตฺตวชฺชิเตสุ หสิตุปฺปาเท เจว โวฏฺฐพฺพนจิเตฺต จาติ **เตรสสุ** จิเตฺตสุ **ปญฺจ** อินฺทฺริยานิ **พุโธ** ภควา **อุทฺธเร** อุทฺธเรยฺยฯ

๑๑๘. สตฺต ทฺวาทสจิเตฺตสุ, อินฺทฺริยานิ ชิโนพฺรฺวิ ชิโน พุโทฺธ ญาณวิปฺปยุตฺตมหากุสลมหาวิปากมหากิริยาสงฺขาเตสุ **ทฺวาทสจิเตฺตสุ** สตฺต อินฺทฺริยานิ **อพฺรฺวิ** กเถสิ, **เอเกนูเนสุ อเฏฺฐว, จตฺตาลีสมเนสุ จ** ชิโน ญาณสมฺปยุตฺตมหากุสลมหาวิปากมหากิริยาสงฺขาเตสุ ทฺวาทสสุ จิเตฺตสุ, ปญฺจทสสุ รูเปสุ, ทฺวาทสสุ อรูเปสุ จาติ **เอเกนูเนสุ จตฺตาลีสมเนสุ** อเฏฺฐว อินฺทฺริยานิ อพฺรฺวิฯ

๑๑๙. จตฺตาลีสาย โลกุตฺตร**จิเตฺตสุ นวกํ** อินฺทฺริยนวกํ นายโก **อพฺรฺวิ** กเถสิฯ **เอวํ อินฺทฺริยโยโคปิ, เวทิตโพฺพ วิภาวินา เอวํ** อิมินา มยา วุตฺตปฺปกาเรน จิเตฺตสุ อินฺทฺริยโยโค วิภาวินา วิเสเสน ปญฺญํ ภาเวตุํ ปกาเสตุํ สีลเมตสฺสาติ วิภาวี, เตน เวทิตโพฺพฯ

๑๒๐. อมคฺคงฺคานิ นาเมตฺถ, อฏฺฐารส อเหตุกา เอตฺถ เอเตสุ จิเตฺตสุ อฏฺฐารส อเหตุกา นตฺถิ มโคฺค เอเตสูติ อมคฺคงฺคานิ นาม, **ฌานงฺคานิ น วิชฺชนฺติ, วิญฺญาเณสุ ทฺวิปญฺจสุ** ทฺวิปญฺจวิญฺญาเณสุ ฌานงฺคานิปิ น สํวิชฺชนฺติฯ

๑๒๑. เอกํ จิตฺตํ ทุมคฺคงฺคํ เอกํ วิจิกิจฺฉาสหคตจิตฺตํ **ทุมคฺคงฺคํ** ทุมคฺคาวยวํ, จตูสุ ทิฏฺฐิวิปฺปยุตฺตากุสลจิเตฺตสุ จ ทฺวีสุ ปฏิฆยุเตฺตสุ จ อุทฺธจฺจยุเตฺตสุ จาติ **สตฺตสุ** จิเตฺตสุ จ **ติมคฺคงฺคานิ** ติมคฺคาวยวานิ โหนฺติฯ **จตฺตาลีสาย จิเตฺตสุ , มโคฺค โส จตุรงฺคิโก** จตูสุ ทิฏฺฐิสมฺปยุตฺตากุสเลสุ ญาณวิปฺปยุตฺตมหากุสลมหาวิปากมหากิริยาสงฺขาเตสุ ทฺวาทสสุ จิ

เตฺตสุ จ รูปาวจรทุติยตติยจตุตฺถปญฺจมชฺฌานสงฺขาเตสุ ทฺวาทสสุ รูปาวจเรสุ, ทฺวาทสสุ อรูปาวจเรสุ จาติ **จตฺตาลีสาย จิเตฺตสุ จตุรงฺคิโก มโคฺค** จตุราวยโว มโคฺค โหติฯ

๑๒๒. **ปญฺจทฺทสสุ จิเตฺตสุ, มโคฺค ปญฺจงฺคิโก มโต** ญาณสมฺปยุตฺตมหากุสลมหาวิปากมหากิริยาสงฺขาเตสุ ทฺวาทสสุ, ตีสุ รูปปฐมชฺฌานจิเตฺตสุ จาติ **ปญฺจทฺทสสุ จิเตฺตสุ ปญฺจงฺคิโก** ปญฺจาวยโว มโคฺค ภควตา มโตฯ **ทฺวตฺตึสจิเตฺตสุ มโคฺค สตฺตงฺคิโกปิ จ** โลกุตฺตรทุติยตติยจตุตฺถปญฺจมชฺฌานสงฺขาเตสุ **ทฺวตฺตึสจิเตฺตสุ** มโคฺค **สตฺตงฺคิโก** สตฺตาวยโว โหติฯ

๑๒๓. **มโคฺค อฏฺฐสุ จิเตฺตสุ** มคฺคผลวเสน **อฏฺฐสุ** โลกุตฺตรจิเตฺตสุ มโคฺค **อฏฺฐงฺคิโก** อฏฺฐาวยโว โหติฯ **อิติ** ปริสมาปเนฯ **ตุ** ปทปูรเณฯ **เอวํ** อิมินา มยา วุตฺตปฺปกาเรน สพฺพจิเตฺตสุ **มคฺคงฺคานิ** มคฺคาวยวานิ ธีโร อุทฺธเรยฺย, เทเสยฺยาติ อโตฺถฯ

๑๒๔. **พลานิ เทฺว ทฺวิจิเตฺตสุ** หสิตุปฺปาทโวฏฺฐพฺพนสงฺขาเตสุ ทฺวีสุ จิเตฺตสุ เทฺว พลานิ โหนฺติ ฯ **เอกสฺมึ ตีณิ ทีปเย** เอกสฺมึ วิจิกิจฺฉายุเตฺต ตีณิ พลานิ ธีโร **ทีปเย** ปกาเสยฺยฯ วิจิกิจฺฉายุตฺตโต เสเสสุ **เอกาทสสุ** อกุสเลสุ **จตฺตาริ** พลานิ โหนฺติฯ **ฉ ทฺวาทสสุ** ญาณวิปฺปยุตฺตมหากุสลมหาวิปากมหากิริยาสงฺขาเตสุ ทฺวาทสสุ จิเตฺตสุ ฉ พลานิ โหนฺตีติ ธีโร **นิทฺทิเส** กเถยฺยฯ

๑๒๕. **เอกูนาสีติยา สตฺต** ญาณสมฺปยุตฺตมหากุสลมหาวิปากมหากิริยาสงฺขาเตสุ ทฺวาทสสุ กามาวจรจิเตฺตสุ, สตฺตวีสติยา มหคฺคตจิเตฺตสุ, จตฺตาลีสโลกุตฺตรจิเตฺตสุ จาติ **เอกูนาสีติยา** จิเตฺตสุ สตฺต พลานิ โหนฺติฯ **โสฬเสวาพลานิ ตุ** ทฺวิปญฺจวิญฺญาณานิ จ ติโสฬส มโนธาตุโย จ ตีณิ สนฺตีรณานิ จาติ **โสฬส** เอว จิตฺตานิ **อพลานิ** พลวิรหิตานิ โหนฺติ, **เอวํ** อิมินา มยา วุตฺตปฺปกาเรน จิตฺตํ **สพลํ** พเลน สหคตํ **อพลมฺปิ จ** พลวิรหิตญฺจาปิ จิตฺตํ **วิเญฺญยฺยํ** ธีเรน วิชานิตพฺพํฯ

๑๒๖. **ฌานงฺคมคฺคงฺคพลินฺทฺริยานิ, จิเตฺตสุ ชายนฺติ หิ เยสุ ยานิ เยสุ** จิเตฺตสุ **ยานิ** ฌานงฺคมคฺคงฺคพลอินฺทฺริยานิ ชายนฺติ, **มยา สมาเสน สมุทฺธริตฺวา** อสํสฏฺฐํ อุทฺธริตฺวา **เตสุ** จิเตฺตสุ **สพฺพานิปิ ตานิ** ฌานงฺคมคฺคงฺคพลอินฺทฺริยานิ **สมาเสน** สเงฺขเปน **มยา** พุทฺธทตฺตาจริเยน **วุตฺตานิ** กถิตานิฯ

อิติ อภิธมฺมาวตารฏีกาย

เจตสิกวิภาคนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ตติโย ปริเจฺฉโทฯ

๔. จตุโตฺถ ปริเจฺฉโท

เอกวิธาทินิเทฺทสวณฺณนา

๑๒๗. อิโต ปรํ ปวกฺขามิ, นยเมกวิธาทิกํ;
อาภิธมฺมิกภิกฺขูนํ, พุทฺธิยา ปน วุทฺธิยาฯ

อหํ **อิโต ปรํ** อิโต ปริเจฺฉทโต ปรํ เอกวิธาทิกํ นยํ อาภิธมฺมิกภิกฺขูนํ พุทฺธิยา วุทฺธิตฺถาย **ปวกฺขามิ** เทเสสฺสามิฯ

๑๒๘. สพฺพเมกวิธํ จิตฺตํ, วิชานนสภาวโต สพฺพํ จิตฺตํ วิชานนสภาวโต เอกวิธํ, **ทุวิธญฺจ ภเว จิตฺตํ** อเหตุกสเหตุกโต อิทํ จิตฺตํ ทุวิธํ ภเวยฺยฯ

๑๒๙. ปุญฺญาปุญฺญวิปากา หิ, กาเม ทส จ ปญฺจ จ หิ สจฺจํ **กาเม** กามาวจเร กุสลากุสลวิปากา ทส ปญฺจ จ กิริยา ติโสฺส อิติ สเพฺพ **อฎฺฐารส** จิตฺตุปฺปาทา อเหตุกาฯ

๑๓๐. อเหตุกโต จิตฺตุปฺปาทโต **เสสา** เอกสตฺตติ จิตฺตุปฺปาทา **สเหตุกาติ** สเหตุกา นามาติ มเหสินา **ตาทินา** อวิปรีตสภาเวน **เหตุวาทินา** ปจฺจยวาทินา นิทฺทิฎฺฐาฯ

๑๓๑. สวตฺถุกาวตฺถุกโต สวตฺถุกอวตฺถุกวเสน ตถา อุภยวเสน สวตฺถุกวเสน, อวตฺถุกวเสน จ สพฺพํ วุตฺตปฺปกาเรน จ มานสํ ติวิธํ โหติฯ

๑๓๒-๔. สโพฺพ กามวิปาโก จ, รูเป ปญฺจทสาปิ จ จิตฺตุปฺปาทา **อาทิมโคฺค** ปฐมมโคฺค หสิตุปฺปาโท มโนธาตุกิริยาปิ จ โทมนสฺสทฺวยญฺจาปิ เตจตฺตาลีส มานสา **วินา วตฺถุํ** วตฺถุํ วเชฺชตฺวา น อุปฺปชฺชนฺติ, เอกเนฺตน สวตฺถุกา นามฯ อรูปาวจรวิปากา จ เอกเนฺตน อวตฺถุกา, มยา วุตฺตโต จิตฺตุปฺปาทโต **เสสานิ** เทฺวจตฺตาลีส จิตฺตานิ **อุภยถา** สวตฺถุกาวตฺถุกวเสน สิยุํฯ

๑๓๕. เอเกการมฺมณํ จิตฺตํ, ปญฺจารมฺมณเมว จ จิตฺตํ ฉฬารมฺมณกเญฺจติ **เอวํ** อิมินา มยา วุตฺตปฺปกาเรนาปิ ติวิธํ จิตฺตํ สิยาฯ

๑๓๖-๘. วิญฺญาณานิ จ เทฺว ปญฺจ, อฎฺฐ โลกุตฺตรานิ จ อภิญฺญามานสํ ฐเปตฺวา สพฺพํ มหคฺคตเญฺจวาติ **เตจตฺตาลีส** จิตฺตุปฺปาทา ปน เอเกการมฺมณา วิเญฺญยฺยา ธีเรนฯ **ตตฺถ** จิเตฺต มโนธาตุตฺตยํ ปญฺจารมฺมณํ อีริตํ ภควตาฯ มยา วุตฺตจิตฺตโต **เสสานิ เตจตฺตาลีส** จิตฺตานิ ฉฬารมฺมณิกานิ มตานิ สตฺถุนา, ตถา เอวํ จิตฺตํ กุสลากุสลาทิโต ติวิธํฯ **อาทิ**-สเทฺทน อพฺยากตํ คเหตพฺพํฯ

๑๓๙. อเหตุกํ จิตฺตํ เอกเหตุกญฺจ จิตฺตํ ทฺวิเหตุกญฺจ จิตฺตํ ติเหตุกญฺจ จิตฺตนฺติ **เอวํ** อิมินา ปกาเรน จิตฺตํ จตุพฺพิธํ วิภาวินา วิญฺญาตพฺพํฯ

๑๔๐-๒. เหฎฺฐา มยาปิ นิทฺทิฎฺฐา **อฎฺฐารส** จิตฺตุปฺปาทา อเหตุกา, **วิจิกิจฺฉุทฺธจฺจสํยุตฺตํ** จิตฺตํ เอกเหตุกํ เอวํ อุทีริตํ ภควตาฯ **กาเม** กามาวจเร **ปุญฺญวิปากกฺริยโต** กุสลวเสน จ วิปากวเสน จ กิริยาวเสน จ **ทฺวาทสธา** จิตฺตุปฺปาทา อกุสลา จ ทสธา จาติ พาวีสติ จิตฺตุปฺปาทา ทุเหตุกาฯ **กาเม** กามาวจเร **ปุญฺญวิปากกฺริยโต** ปุญฺญวเสน จ วิปากวเสน จ กิริยาว

เสน จ **ทฺวาทสธา** จิตฺตุปฺปาทาฯ สพฺพํ มหคฺคตเญฺจว **อปฺปมาณํ** โลกุตฺตรจิตฺตญฺจ ติเห ตุกํฯ

๑๔๓-๕๐. รูปีริยาปถวิญฺญตฺติ-ชนกาชนกาทิโตติ รูปอิริยาปถวิญฺญตฺติชนกวเสน รูปอิริยาปถชนกวเสน จ รูปชนกวเสน จ ติกิจฺจาชนกวเสน จาติอาทีหิ ปกาเรหิ สพฺพํ จิตฺตํ จตุพฺพิธํ โหติฯ **ตตฺถ** ตสฺมึ จิเตฺต ทฺวาทสากุสลา, กามธาตุยา กุสลา, ตถา กาเม ทส กิริยา, อภิญฺญามานสํ ทฺวยํ, อิเม พาตฺตึส มานสา รูปานิ สมุฎฺฐาเปนฺติ, อิริยาปถํ กเปฺปนฺติ, วิญฺญตฺตึ ชนยนฺติฯ กุสลา มหคฺคตมานสา กิริยา จ มหคฺคตมานสา, **อฎฺฐ** อนาสวจิตฺตานิ, ฉพฺพีสติ จ มานสา รูปานิ สมุฎฺฐาเปนฺติ, อิริยาปถํ กเปฺปนฺติฯ **โจปนํ น ปาเปนฺติ** วิญฺญตฺตึ น ชนยนฺตีติ อโตฺถฯ อิเม จิตฺตุปฺปาทา ทุกิจฺจนิยตา , ทส วิญฺญาเณ ฐเปตฺวา ทฺวีสุ ภูมีสุ **วิปากา** มโนธาตุทฺวยสนฺตีรณตฺตยมหาวิปากรูปวิปากานํ วเสน อฎฺฐารส ปากา มโนธาตุ กิริยา เจวาติ **อิมานิ เอกูนวีสติ** จิตฺตานิ รูปานิ สมุฎฺฐาเปนฺติ, อิตรทฺวยํ น กโรนฺติ, **ปุน เทฺวปญฺจวิญฺญาณา** ปฐมํ ‘‘ทส วิญฺญาเณ’’ติ วุตฺตตฺตา ‘‘ปุนา’’ติ วุตฺตาฯ อรูปีสุ วิปากา จ **สเพฺพสํ** สตฺตานํ ปฎิสนฺธิจิตฺตญฺจ อรหโต จุติจิตฺตญฺจ อิเม โสฬส มานสา ติกิจฺจานิ น กโรนฺติฯ

๑๕๑. เอกทฺวิติจตุฎฺฐาน-ปญฺจฎฺฐานปฺปเภทโต เอกกิจฺจทฺวิกิจฺจติกิจฺจจตุกิจฺจปญฺจกิจฺจเภเทน **ปญฺจธา จิตฺตํ** ปญฺจปการํ จิตฺตํ **ปญฺจนิมฺมลโลจโน** พุโทฺธ **อกฺขาสิ** กเถสิฯ

๑๕๒ฎฺสลากุสลา สเพฺพ, จิตฺตุปฺปาทา มหากฺริยา;
มหคฺคตา กฺริยา เจว, จตฺตาโร ผลมานสาฯ

๑๕๓. สเพฺพว ปญฺจปญฺญาส จิตฺตุปฺปาทา **ชวนฎฺฐานโตเยว** ชวนกิจฺจวเสเนว **เอกฎฺฐาเน** เอกกิเจฺจ **นิปฺปปเญฺจน สตฺถุนา** ตณฺหามานทิฎฺฐิวิรหิเตน สตฺถุนา **นิยามิตา** กถิตาฯ

๑๕๔. ปุน เทฺวปญฺจวิญฺญาณา จิตฺตุปฺปาทา ทสฺสเน สวเน ตถา ฆายเน สายนฎฺฐาเน ผุสเน ปฎิปาฎิยา สตฺถุนา นิยามิตาฯ

๑๕๕. มโนธาตุตฺติกํ อาวชฺชเน ปฎิจฺฉเน, **เอเต อฎฺฐสฎฺฐิ** จิตฺตุปฺปาทา **เอกฎฺฐานิกตํ** เอกกิจฺจภาวํ **คตา** ปตฺตา ภวนฺติฯ

๑๕๖-๘. จิตฺตทฺวยํ ทฺวิฎฺฐานิกํ นาม อุทีริตํ ภควตา, โสมนสฺสยุตํ จิตฺตํ ปญฺจทฺวาเร สนฺตีรณํ สิยาฯ ฉทฺวาเร ตทาลมฺพณญฺจ **พลวารมฺมเณ** อติมหนฺตารมฺมเณ สติ สิยา , ตถา โวฎฺฐพฺพนํ ปญฺจทฺวาเรสุ โวฎฺฐพฺพนํ โหติฯ มโนทฺวาเรสุ ปน **สเพฺพสํ** อารมฺมณานํ อาวชฺชนํ โหติ, อิทํ จิตฺตทฺวยํ ทฺวิฎฺฐานิกํ นาม โหติฯ

๑๕๙. ปฎิสนฺธิยา ฐานโต ปฎิสนฺธิยา กิจฺจวเสน ภวงฺคสฺส ฐานโต ภวงฺคสฺส กิจฺจวเสน จุติยา ฐานโต จุติยา กิจฺจวเสน เต มหคฺคตวิปากา นว **ติฎฺฐานิกา** ติกิจฺจาติ มุนินา มตาฯ

๑๖๐-๓. อฎฺฐ กามา มหาปากา, ปฎิสนฺธิภวงฺคโต ปฎิสนฺธิภวงฺควเสน **ตทารมฺมณโต เจว** ตทารมฺมณวเสน จ เอว จุติฎฺฐานวเสน จ **อฎฺฐ** จิตฺตานิ จตุฎฺฐานิกจิตฺตานิ โหนฺติ, **อิติ** วจนํ ธีโร นิทฺทิเส, กุสลากุสลปาโกเปกฺขาสหคตทฺวยํ ปญฺจทฺวาเร สนฺตีรณํ ภเว, ฉทฺวาริเกสฺปิ พลวารมฺมเณ สติ ตทารมฺมณตา สิยาฯ ปฎิสนฺธิภวงฺคานํ ฐานวเสน จ จุติฎฺฐานวเสน จ อิทํ จิตฺตทฺวยํ ปญฺจฎฺฐานิกจิตฺตํ นามาติ อุทีริตํ มุนินาฯ

๑๖๔. ปญฺจกิจฺจํ ทฺวยํ จิตฺตํ, อฏฺฐกํ ปน จตุกิจฺจํ, นวกํ ติกิจฺจํ, เทฺว จิตฺตุปฺปาทา ทฺวิกิจฺจา, อิเมสํ อิเมหิ จิตฺตุปฺปาเทหิ **เสสํ** เอกกํ กิจฺจํฯ

๑๖๕. ภวงฺคาวชฺชนเญฺจว, ทสฺสนํ สมฺปฏิจฺฉนํ;
สนฺตีรณํ โวฏฺฐพฺพนํ, ชวนํ ภวติ สตฺตมํฯ

๑๖๖. ฉพฺพิธํ โหติ ตํ ฉนฺนํ ตํ จิตฺตํ ฉนฺนํ จกฺขุโสตฆานชิวฺหากายมโน**วิญฺญาณานํ** ปเภทโต ฉพฺพิธํ โหติ, จกฺขุโสตฆานชิวฺหากายมโนธาตุมโนวิญฺญาณธาตูนํ สตฺตนฺนํ วเสน จิตฺตํ สตฺตธา โหติฯ

๑๖๗. เอเกการมฺมณํ ฉกฺกํ, ปญฺจารมฺมณเภทโต ฉฬารมฺมณโต เจว ฉฬารมฺมณจิตฺตวเสน **มโน** จิตฺตํ อฏฺฐวิธํ โหติฯ

๑๖๘. ตตฺถ ตสฺมิํ จิเตฺต เทฺวปญฺจวิญฺญาณา เอเกกโคจรา โหนฺติ, **เทฺว** จิตฺตุปฺปาทา รูปารมฺมณิกา, **เทฺว เทฺว** จิตฺตุปฺปาทา สทฺทาทิโคจราฯ

๑๖๙. ปญฺจาภิญฺญาวิวชฺชิตํ สพฺพํ มหคฺคตํ, สพฺพํ โลกุตฺตรญฺจ **อิติ** อิทํ จิตฺตํ เอเกการมฺมณํ ภเวฯ

๑๗๐. อิทํ ฉกฺกํ เอเกการมฺมณํ วิภาวินา เญยฺยํ, มโนธาตุตฺตยํ ปญฺจารมฺมณิกํ นาม ภเวฯ

๑๗๑. กามาวจรจิตฺตานิ จตฺตาลีสํ ตถา เอเกกํ สพฺพานิ อภิญฺญานิ จ **ฉฬารมฺมณิกานีติ** ฉฬารมฺมณิกานิ นาม ปณฺฑิเตน วิเญฺญยฺยานิฯ

๑๗๒. สตฺตวิญฺญาณธาตูสุ **ปจฺฉิมํ** มโนวิญฺญาณธาตุญฺจ กุสลากุสลาพฺยากตวเสน **ติธา กตฺวา** นววิธํ จิตฺตํ โหติฯ

๑๗๓. มโนวิญฺญาณธาตุยา เภโท ปุญฺญาปุญฺญวเสเนว วิปากกิริยเภทโต ฉสตฺตติวิโธ โหติฯ

๑๗๔. มโนธาตุํ วิปากกิริยเภทโต **ทฺวิธา กตฺวา ปุเพฺพ** วุเตฺตหิ นวธา จิเตฺตหิ มานสํ ทสธา โหติฯ

๑๗๕. ปจฺฉิมํ ธาตุทฺวยํ มโนธาตุมโนวิญฺญาณธาตุทฺวยํ, มโนธาตุํ กุสลวิปากอกุสลวิปากกิริยาวเสน **ติธา กตฺวา,** มโนวิญฺญาณธาตุญฺจ กุสลากุสลาพฺยากตวเสน **ติวิธา กตฺวา** จกฺขุโสตฆานชิวฺหากายวิญฺญาเณหิ สห จิตฺตํ เอกาทสวิธํ โหติ, **อิติ** อิทํ วจนํ ปณฺฑิโต ปริทีปเยฯ

๑๗๖. มโนวิญฺญาณธาตุมฺปิ **กุสลากุสลาทิโต** กุสลากุสลวิปากกิริยาวเสน จตุธา วิภชิตฺวาน ตํ จิตฺตํ จกฺขุโสตฆานชิวฺหากายวิญฺญาเณหิ สห ติปฺปการาย มโนธาตุยา จ สห ทฺวาทสธาปิ ธีโร วเทฯ

๑๗๗-๙. จิตฺตํ จุทฺทสฏฺฐานเภเทน จุทฺทสธา ภเว, ปฏิสนฺธิยา วเสน จ ภวงฺควเสน จ จุติยา วเสน จ อาวชฺชนสฺส วเสน จ ปญฺจนฺนํ **ทสฺสนาทีนํ** กิจฺจานํ วเสน จ สมฺปฏิจฺฉนเจตโส

วเสน จ สนฺตีรณสฺส วเสน จ โวฏฺฐพฺพนชวนานํ วเสน จ, ยถา เอวํ ตทารมฺมณจิตฺตสฺส วเสน จาติ **เอวํ** อิมินา ปกาเรน **ฐานเภทโต** กิจฺจเภเทน จุทฺทสธา จิตฺตํ โหติ, **อิติ** อิทํ วจนํ ธีโร **ปริทีปเย** ปริทีเปยฺยฯ

๑๘๐. **ภูมิปุคฺคลนานตฺตวเสน** ภูมินานตฺตวเสน, ปุคฺคลนานตฺตวเสน จ จิตฺตานํ ปวตฺติโต อิทํ จิตฺตํ พหุธา โหติ, **อิติ** วจนญฺจ ธีโร **วิภาวเย** ปกาเสยฺยฯ

๑๘๑. **อิธ** อิมสฺมึ สาสเน โย ภิกฺขุ มติมา อิมสฺมึ เอกวิธาทินเย **กุสโล** เฉโก โหติ, อภิธมฺมํ ปวตฺตา อตฺถา ตสฺส ภิกฺขุโน **หตฺถคตา** หตฺถปวิฏฺฐา **อามลกา วิย** สุทฺธมณิกา วิย โหนฺติฯ

อิติ อภิธมฺมาวตารฏีกาย

เอกวิธาทินิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

จตุโตฺถ ปริเจฺฉโทฯ

๕. ปญฺจโม ปริเจฺฉโท

ภูมิปุคฺคลจิตฺตุปฺปตฺตินิเทฺทสวณฺณนา

๑๘๒. อิโต ปรํ ปวกฺขามิ, พุทฺธิวุทฺธิกรํ นยํ;
จิตฺตานํ ภูมิสุปฺปตฺตึ, ปุคฺคลานํ วเสน จฯ

อหํ อิโต ปรํ **พุทฺธิวุทฺธิกรํ นยํ** มติวทฺธิกรํ นยํ **ปวกฺขามิ** เทเสสฺสามิฯ **จิตฺตานํ ภูมิสุปฺปตฺตึ ปุคฺคลานํ วเสน จ** ภูมีสุ จิตฺตานํ อุปฺปตฺตึ, ปุคฺคลานํ วเสน ภูมีสุ จิตฺตานํ อุปฺปตฺติญฺจ ปวกฺขามิฯ

๑๘๓. เทวา เจว มนุสฺสา จ, ติโสฺส จ อปายภูมิโย โหนฺติ, **คติโย ปญฺจ** เตสํ เทวมนุสฺสติรจฺฉานเปตนิรยคตีนํ วเสน ปญฺจ คติโย **นิทฺทิฏฺฐา สตฺถุนา** ทสฺสิตา ภควตาฯ **ตโย ภวา** ปน กามรูปารูปภววเสน ตโย สตฺถุนา **นิทฺทิฏฺฐา** ทสฺสิตาฯ

๑๘๔-๕. ภูมิโย ตตฺถ ตึเสว, ตาสุ ตึเสว ปุคฺคลา ตตฺถ เตสุ ตีสุ ภเวสุ ตึส เอว ภูมิโย โหนฺติ, **ตาสุ** ภูมีสุ อุปฺปนฺนา ปุคฺคลา ตึส เอว โหนฺติ, เอตาสุ ภูมีสุ อุปฺปนฺนา สเพฺพ จ ปน ปุคฺคลา ปฏิสนฺธิกจิตฺตานํ วเสน เอกูนวีสติ โหนฺติฯ **ปฏิสนฺธิ จ นาเมสา** เอสา ปฏิสนฺธิ จ นาม **ทุวิธา** ทุวิปฺปการา **สมุทีริตา** สตฺถุนา กถิตาฯ

๑๘๖. อจิตฺตกา ปฏิสนฺธิ, สจิตฺตกา ปฏิสนฺธิ จ อิติ ทุวิธา ปฏิสนฺธิ โหติ, อสญฺญิพฺรหฺมานํ ปฏิสนฺธิ **อจิตฺตกา** รูปปฏิสนฺธิ โหติฯ **เสสา** รูปปฏิสนฺธิโต เสสา **สจิตฺตกา** สจิตฺตกปฏิสนฺธิ **เญยฺยา** ปณฺฑิเตน ชานิตพฺพาฯ **สา ปน** สจิตฺตกา ปฏิสนฺธิ เอกูนวีสติ โหติฯ

๑๘๗. **ปฏิสนฺธิวเสเนว** สจิตฺตกปฏิสนฺธิวเสน เอว วีสติ ปุคฺคลา โหนฺติฯ **อิธ** อิมสฺมึ จิตฺตาธิกาเร จิตฺตาธิการตฺตา อจิตฺตกปฏิสนฺธิ รูปปฏิสนฺธิ **น จ อุทฺธฏา** น จ กถิตา มยาฯ

๑๘๘. อเหตุทฺวิติเหตูติ, ปุคฺคลา ติวิธา สิยุํ อเหตุกทฺวิเหตุกติเหตุกา อิติ **ติวิธา** ติปฺปการา ปุคฺคลา **สิยุํ** ภเวยฺยุํฯ อริยา ปน ปุคฺคลา อฏฺฐ **อิติ** เอวํ อิมินา มยา วุตฺตปฺปกาเรน **สเพฺพ** ปุคฺคลา เอกาทส **อีริตา** กถิตา ภควตาฯ

๑๘๙. **ภูมีสุ** ตึสภูมีสุ จิตฺตานํ อุปฺปตฺตึ เอเตสํ ปน สเพฺพสํ ปุคฺคลานํ ปเภทโต ภูมีสุ จิตฺตานํ อุปฺปตฺติญฺจ **คณฺหโต** คณฺหนฺตสฺส มม วจนํ **นิโพธถ,** ตุเมฺห ชานาถ สุณาถฯ

๑๙๐. ตีสุ ภูมีสุ กติ จิตฺตานิ ชายนฺติ? **เม** มยฺหํ **วท** ตานิ จิตฺตานิ ตฺวํ กเถหิ, สพฺพาสุ ภูมีสุ จุทฺทส เอว จิตฺตานิฯ ตํ ยถา –

> โวฏฺฐพฺพํ กามปุญฺญญฺจ, วิยุตฺตานิ จ ทิฏฺฐิยา;
> อุทฺธจฺจสหิตเญฺจว, โหนฺติ สพฺพตฺถ จุทฺทสฯ

๑๙๑. สทา วีสติ จิตฺตานิ, กาเมเยว ภเว สิยุํ วีสติ จิตฺตานิ กาเมเยว ภเว **สทา** สพฺพสฺมึ กาเล **สิยุํ** ภเวยฺยุนฺติฯ ตํ ยถา –

> กาเม อฏฺฐ มหาปากา, โทมนสฺสทฺวยมฺปิ จ;

ตถา ฌานาทิวิญฺญาณตฺตยํ ปากา อปุญฺญชาฯ

ฌานาทิวิญฺญาณตฺตยนฺติ กุสลวิปากฌานาทิตฺตยํฯ **ปากา อปุญฺญชา** อกุสลโต ชาตา อเหตุกา สตฺต วิปากาฯ **ปญฺจ รูปภเวเยว** ปญฺจ จิตฺตานิ รูปภเวเยว ภวนฺติฯ **จตฺตาเรว อรูปิสุ** จตฺตาริ จิตฺตานิ อรูปีสุเยว โหนฺติฯ ตํ ยถา –

รูเปว รูปปากา วารุปฺปปากา อรูปิสุ;
นว มหคฺคตา ปากา, รูปารูเปว ชายเรฯ

๑๙๒. กามรูปภเวเสฺวว **อฏฺฐารส** จิตฺตานิ ภวนฺติฯ

ตํ ยถา –

ปุญฺญรูปานิ ปเญฺจว, ปุญฺญชํ สมฺปฏิจฺฉนํ;
จกฺขุโสตทฺวยํ ปุญฺญปากํ สนฺตีรณทฺวยํฯ

ปุญฺญปากํ หสิตุปฺปาทมโนธาตุกฺริยาปิ จ;
อฏฺฐารสาทิมเคฺคน, ปญฺจ รูปกฺริยาปิ จ;
กามรูปภเวเสฺวว, เอตาเนว สทา สิยุํฯ

เทฺวจตฺตาลีส จิตฺตานิ, โหนฺติ ตีสุ ภเวสุปิ เทฺวจตฺตาลีส จิตฺตานิ โหนฺติฯ ตํ ยถา –

ปฏิฆทฺวยวชฺชิตานิ , อปุญฺญานิ ทเสว จ;
มหาปุญฺญานิ อเฏฺฐว, โวฏฺฐพฺพนกฺริยานิ จฯ

ปุญฺญารุปฺปานิ จตฺตาริ, อารุปฺปกิริยานิ จ;
กนิฏฺฐมคฺควชฺชานิ, สตฺต โลกุตฺตรานิ จ;
เทฺวจตฺตาลีส จิตฺตานิ, โหนฺติ ตีสุ ภเวสุปิฯ

๑๙๓. **ฐเปตฺวา ปน สเพฺพสํ, จตโสฺสปายภูมิโย** จตโสฺส อปายภูมิโย ฐเปตฺวา วเชฺชตฺวา อปายโต เสสานํ สเพฺพสํ ปุคฺคลานํ ฉพฺพีสภูมีสุ เตรส เอว จิตฺตานิ โหนฺติฯ ตํ ยถา –

จตุตฺถารูปาวจรํ, อนาคามิผลาทโย;
มหากฺริยา จ ชายนฺติ, เตรสาปายวชฺชิตาฯ

อนาคามิผลาทโยติ **อาทิ**-สเทฺทน หิ อรหตฺตผลานิ คหิตานิฯ

๑๙๔. **อปรานิ จตโสฺสปิ, ฐเปตฺวารุปฺปภูมิโย** จตโสฺส อรูปภูมิโย ฐเปตฺวา เสสาสุ **ฉพฺพีสภูมีสุ** อปรานิ **ฉ** จิตฺตานิ ชายนฺติฯ ตํ ยถา –

มโนธาตุกฺริยเญฺจว , ปุญฺญชํ สมฺปฏิจฺฉนํ;
จกฺขุโสตทฺวยํ ปุญฺญปากํ สนฺตีรณทฺวยํ;
เฉว จิตฺตานิ ชายนฺติ, ตถา อุปริวชฺชิเตฯ

๑๙๕. **สุทฺธาวาสิกเทวานํ, ฐเปตฺวา ปญฺจ ภูมิโย** ปญฺจ ภูมิโย ฐเปตฺวา ปญฺจวีสติภูมีสุ ปญฺจ จิตฺตานิ ชายนฺติฯ ตํ ยถา –

ทิฏฺฐิยา สมฺปยุตฺตานํ, วิจิกิจฺฉายุตํ ตถา;
ปญฺจ สพฺพตฺถ ชายนฺติ, สุทฺธาวาสวิวชฺชิเตฯ

๑๙๖. อปรานิ ทุเว โหนฺติ, ปญฺจวีสติภูมิสุ;
ฐเปตฺวา เนวสญฺญญฺจ, จตโสฺสปายภูมิโยฯ

จตโสฺสปายภูมิโย เนวสญฺญานาสญฺญญฺจ ฐเปตฺวาเยว ปญฺจวีสติภูมีสุ อปรานิ **ทุเว** จิตฺตานิ โหนฺติฯ ตํ ยถา –

ฐเปตฺวา เนวสญฺญญฺจ, จตโสฺสปายภูมิโย;
เสสาสุ ตติยารุปฺปชวนํ ชายติ ทฺวยํฯ

๑๙๗. **เทฺวปิ จิตฺตานิ ชายนฺติ, จตุวีสติภูมิสุ** จตโสฺสปายภูมิโย อากิญฺจญฺญญฺจ เนวสญฺญญฺจ ฐเปตฺวา เสสาสุ จตุวีสติภูมีสุ เทฺวปิ จิตฺตานิ ชายนฺติฯ ตํ ยถา –

จตุตฺถตติยารุปฺปํ, ฐเปตฺวาปายภูมิโย;
เสสาสุ ทุติยารุปฺป-ชวนํ ชายติ ทฺวยํฯ

๑๙๘. **อปายภูมิโย หิตฺวา** จตโสฺส อปายภูมิโย ติโสฺส อุปริ อรูปภูมิโย **หิตฺวา** ฉเฑฺฑตฺวา เสสาสุ เตวีสติภูมีสุ เทฺวเยว ปน จิตฺตานิ โหนฺติฯ ตํ ยถา –

อปายภูมิโย หิตฺวา, ติโสฺสจารุปฺปภูมิโย;
เสสาสุ ปฐมารุปฺปํ, ชวนทฺวยํ ชายติฯ

๑๙๙. **อรูเป จ อปาเย จ** อฏฺฐ ภูมิโย ฐเปตฺวา เสสาสุ พาวีสติภูมีสุ เอกาทสวิธํ จิตฺตํ โหติฯ ตํ ยถา –

สพฺพํ รูปญฺจ วิปากํ, ฐเปตฺวา สิตมานสํ;
เอกาทเสว ชายติ, อปายารูปวชฺชิเตฯ

๒๐๐. **สุทฺธาวาเส อปาเย จ** นว ภูมิโย ฐเปตฺวา เสสาสุ เอกวีสาสุ ภูมีสุ นิจฺจมฺปิ **จตฺตาโร** เอว มานสา โหนฺติฯ ตํ ยถา –

โสตาปตฺติผลเญฺจว, สกทาคามิผลมฺปิ จ;
สกทาคามิมโคฺค จ, ฐเปตฺวาปายสุทฺธเก;
อนาคามิมโคฺค เจว, เอกวีสาสุ โหนฺติ หิฯ

๒๐๑. **เอกํ สตฺตรสเสฺวว, จิตฺตํ ชายติ ภูมิสุ** สุทฺธาวาสอปายารุปฺปภูมิโย ฐเปตฺวา อวเสสาสุ สตฺตรสสุ ภูมีสุ เอกํ จิตฺตํ ชายติฯ ตํ ยถา –

สุทฺธาวาเส อปาเย จ, ฐเปตฺวารุปฺปภูมิโย;
อาทิมโคฺค เอโก โหติ, สตฺตรสสุ ภูมิสุฯ

๒๐๒ทฺวาทเสว ตุ ชายเนฺต, เอกาทสสุ ภูมิสุ;
ฐเปตฺวา ปน สพฺพาปิ, ภูมิโย หิ มหคฺคตาฯ –

เอกูนวีสติภูมิโย ฐเปตฺวา เสสาสุ เอกาทสสุ ภูมีสุ ทฺวาทส จิตฺตานิ ชายนฺติฯ ตํ ยถา –

> โทมนสฺสทฺวยาปุญฺญปากา สตฺต จ ปุญฺญชํ;
> ฌานาทิตฺตยํ เสสาสุ, หิตฺวา สพฺพา มหคฺคตาฯ

๒๐๓. **กามาวจรเทวานํ** วเสน จ มนุสฺสานํ วเสน จ สตฺตสุ กามาวจร**ภูมีสุ** อฏฺฐ จิตฺตานิ สพฺพทา ชายนฺติฯ ตํ ยถา –

> กาเม เทวมนุสฺสานํ, มหาปากานิ ชายเร;
> สทา สตฺตสุ เอตานิ, หิตฺวา เตวีส ภูมิโยฯ

๒๐๔. **ปญฺจมชฺฌานปาเกโก** , **ชายเต ฉสุ ภูมิสุ** เอโก ปญฺจมชฺฌานวิปาโก เวหปฺผลาทีสุ **ฉสุ ภูมีสุ** ชายติฯ จตฺตาริ ปน รูปวิปาก**จิตฺตานิ** ตีสุ ตีสุ ภูมีสุ ชายนฺติฯ อยเมตฺถาธิปฺปาโย – เอโก ปฐมรูปวิปาโก พฺรหฺมปาริสชฺชพฺรหฺมปุโรหิตมหาพฺรหฺมานํ ตีสุ ภูมีสุ ชายติ, เอโก ทุติยรูปวิปาโก, เอโก ตติยรูปวิปาโก จ ปริตฺตาภาอปฺปมาณาภาอาภสฺสรานํ ตีสุ ภูมีสุ ชายติ, เอโก จตุตฺถรูปวิปาโก ปริตฺตสุภอปฺปมาณสุภสุภกิณฺหานํ ตีสุ ภูมีสุ ชายติฯ

๒๐๕. **จตฺตาริ ปน จิตฺตานิ, โหนฺติ เอเกกภูมิสุ** อรูปาวจรวิปากานํ วเสน จตฺตาริ ปน จิตฺตานิ **เอเกกภูมีสุ** เอเกกาสุ ภูมีสุ โหนฺติ, อิติ เอวํ อิมินา มยา วุตฺตปฺปกาเรน สพฺพาสุ ภูมีสุ จิตฺตุปฺปาทํ **ปริทีปเย** ปณฺฑิโต กเถยฺยฯ

๒๐๖-๗. **กุสลากุสลา กาเม** กาเม วีสติ กุสลากุสลา, **เตสํ ปากา อเหตุกา** เตสํ กุสลากุสลานํ อเหตุกา ปญฺจทส วิปากา อาวชฺชนทฺวยญฺจ **อิติ** เอวํ อิมินา มยา วุตฺตปฺปกาเรน สตฺตตึส มานสา นรกาทีสุ จตูสุ อปาเยสุปิ ชายเรฯ อวเสสานิ ทฺวิปญฺญาส จิตฺตานิ **กทาจิปิ** กิสฺมิญฺจิ กาเลปิ นุปฺปชฺชนฺติฯ ตํ ยถา –

> ปญฺจทสานิ รูเป ตุ, อรูเป ทฺวาทสีริตา;
> อฏฺฐ โลกุตฺตราเนว, กามปากา สเหตุกาฯ
>
> อฏฺฐ มหากฺริยา เจว, หสิตุปฺปาทมานสํ;
> ทฺวิปญฺญาสานิ จิตฺตานิ, อปาเยสุ น ชายเรฯ

๒๐๘. **กาเม เทวมนุสฺสานํ** กามาวจเร เทวมนุสฺสานํ มหคฺคตา นว ปากา เนว ชายนฺติ, อสีติ **หทยา** มานสา สทา ชายนฺติฯ ตํ ยถา –

> ทฺวาทสากุสลาเนว, กุสลาเนกวีสติ;
> สตฺตวีสติ ปากา จ, มหคฺคตวิวชฺชิตาฯ
>
> กาเม เทวมนุสฺสานํ, กฺริยจิตฺตานิ วีสติ;
> โหนฺติ อสีติ จิตฺตานิ, วิเญฺญยฺยานิ วิภาวินาฯ

๒๐๙-๑๒. **กาเม** กามาวจเร อฏฺฐ มหาวิปากา โทมนสฺสทฺวยมฺปิ จ ตถา **ฆานาทิวิญฺญาณตฺตยํ** กุสลวิปากํ อปุญฺญชา สตฺต ปากาฯ **นตฺถิ อารุปฺปปากา จ, รูปาวจรภูมิยํ** อรูปปากา จ จตฺตาโร รูปาวจรภูมิยํ นตฺถิฯ อยเมตฺถาธิปฺปาโย – รูปาวจรภูมิยํ อฏฺฐ มหาวิปากา กามสุคติสตฺตานํ ทฺวินฺนํ วิปากจิตฺตตฺตา น โหนฺติ, ฌาเนน วิกฺขมฺภิตตฺตา โทมนสฺสทฺวยมฺปิ นตฺถิ, ฆานชิวฺหากายปสาทวิรหิตตฺตา กุสลวิปากํ ฆานาทิตฺตยํ นตฺถิ, อนิฏฺฐารมฺมณานํ อภาวโต สตฺต อกุสลวิปากา จ นตฺถิ, อรูปปากา จ นตฺถิฯ กสฺมา? อรูปานํ วิปากจิตฺตตฺตาฯ **อิเมหิ สห จิเตฺตหิ** อิเมหิ จตุวีสติจิเตฺตหิ สห **ตโย มคฺคา ผลทฺวยํ** โสตาปตฺติมโคฺค สกทาคามิมโคฺค อนาคามิมโคฺค จ โสตาปตฺติผลสกทาคามิผลานิ จ จตฺตาโร ทิฏฺฐิสํยุตฺตา วิจิกิจฺฉาสํยุตฺตมฺปิ จ จตฺตาโร เหฏฺฐิมา ปากา จ สุทฺธาวาเส **น ลพฺภเร** น ลพฺภนฺติฯ อยเมตฺถาธิปฺปาโย – ปุถุชฺชนโสตาปนฺนสกทาคามิปุคฺคลานํ อสาธารณตฺตา สุโทฺธ จ อาวาโส, อถ วา โฆราติกฺกมฏฺฐิตตฺตา อนาคามิปุคฺคลา สุทฺธา นาม, จตุโรฆติณฺณตฺตา ขีณาสวา สุทฺธา นาม, เตสํ สุทฺธานํ ทฺวินฺนํ อุตฺตมสตฺตานํ อาวาโสติปิ **สุทฺธาวาโส,** ตสฺมิํฯ

อยเมตฺถาธิปฺปาโย – สุทฺธาวาเส ปน โสตาปตฺติมคฺคโสตาปตฺติผลสกทาคามิมคฺคสกทาคามิผลอนาคามิมคฺคา น วิชฺชนฺติฯ กสฺมาติ เจ? อนาคามิผลฏฺฐานํเยว ตสฺมิํ อุปฺปชฺชนโต จตฺตาโร ทิฏฺฐิสํยุตฺตา จ วิจิกิจฺฉายุตฺตญฺจ ปญฺจ อกุสลจิตฺตานํ โสตาปเนฺนน วินาสิตตฺตา, อิติ ตสฺมา การณา น ชายนฺติฯ จตฺตาโร เหฏฺฐิมวิปากา เหฏฺฐิมานํ รูปพฺรหฺมานํ วิปากจิตฺตตฺตา นตฺถิฯ เสสานิ เอกปญฺญาส จิตฺตานิ สุทฺธาวาเส ปน ลพฺภนฺติฯ ตํ ยถา –

> ทิฏฺฐิยา วิปฺปยุตฺตานิ, อุทฺธจฺจสหคตํ ตถา;
> กามปุญฺญานิ อฏฺฐ จ, รูปปุญฺญานิ ปญฺจ วาฯ
>
> อรูปกุสลาเนว, มโคฺค ขีณาสวสฺส จ;
> จกฺขุโสตมโนธาตุ, ปุญฺญชา ตีรณา ทุเวฯ
>
> ปญฺจมชฺฌานปาโก จ, อนาคามิผลาทโย;
> สุทฺธาวาเสสุ ลพฺภนฺติ, กฺริยจิตฺตานิ วีสติฯ

รูปาวจริกา สเพฺพ สพฺพานิ รูปาวจรานิ ปญฺจทส จิตฺตานิ, กามธาตุยา **สเพฺพ** เตวีสติ **วิปากา**ฯ

๒๑๓. **โทมนสฺสาทิมโคฺค จ** โทมนสฺสทฺวยญฺจ อาทิมโคฺค จ โสตาปตฺติมโคฺค จ, **กฺริยา จ เทฺว อเหตุกา** ปญฺจทฺวาราวชฺชนหสิตุปฺปาทานิ กิริยานิ จาติ เตจตฺตาลีส จิตฺตานิ อรูปภูมิยํ นตฺถิฯ ปญฺจ รูปาวจรวิปากา รูปีนํ วิปากจิตฺตตฺตา นตฺถิฯ รูปชวนานิ เหฏฺฐิมฌานานํ วิรตฺตตฺตา นตฺถิฯ จกฺขุโสตวิญฺญาณานิ ปุญฺญชานิ ปสาทรหิตตฺตา นตฺถิฯ ฆานาทิวิญฺญาณานิ ปกติยาเยว นตฺถิฯ กุสลวิปากา มโนธาตุ จกฺขาทิคฺคหิตปญฺจารมฺมณตฺตา อรูปานํ ธมฺมารมฺมณตฺตา นตฺถิ, อสติ จกฺขาทิวิญฺญาเณ สา จ ปุญฺญชา มโนธาตุ ตาย จ อสติยา จกฺขาทิวิญฺญาณมฺปิ นตฺถิเยวฯ กิริยามโนธาตุปิ ปญฺจารมฺมณตฺตาเยว นตฺถิ, หสิตุปฺปาโทปิ รูปกายาภาวา สิตสฺสาภาวา นตฺถิ, ปุเพฺพว ทิฏฺฐสจฺจา อริยา รูปภูมิกา, ตสฺมา อาทิมโคฺคปิ นตฺถิฯ

๒๑๔. **เอวํ ภูมิวเสเนว, จิตฺตุปฺปตฺติํ วิภาวเย เอวํ** อิมินา มยา วุตฺตปฺปกาเรน ภูมิวเสน จิตฺตุปฺปตฺติํ **วิภาวเย** ธีโร กเถยฺยฯ **ตถา** เอวํ เอกาทสนฺนํ ปุคฺคลานํ วเสน จิตฺตุปฺปตฺติํ ธีโร **วิภาวเย** กเถยฺยฯ

๒๑๕. กุสลากุสลา กาเม,
เตสํ ปากา อเหตุกา;
อาวชฺชนทฺวยญฺจาติ,
สตฺตตึเสว มานสาติฯ –

อยํ วุตฺตตฺถาฯ

๒๑๖. เอวํ จตูสฺวปายภูมีสุ มนุสฺสภูมิยญฺจาติ **ปญฺจภูมีสุ** อเหตุกสฺส สตฺตสฺส **ชายเนฺต** อุปฺปชฺชนฺติฯ **เทฺวปญฺญาสาวเสสานิ, น ชายนฺติ กทาจิปิ** อวเสสานิ เทฺวปญฺญาส จิตฺตานิ กทาจิปิ น ชายนฺติ น อุปฺปชฺชนฺติ, ตานิ สรูปโต วุตฺตาเนวฯ

๒๑๗. **อเหตุกสฺส** สตฺตสฺส อุปฺปชฺชเนฺตหิ สตฺตตึสจิเตฺตหิ สห ทุเหตุกา, จตุมหาวิปากา จาติ จตฺตาลีส จิตฺตานิ ตถา เอกกํ ทุเหตุกสฺส สตฺตสฺส ชายนฺติฯ

๒๑๘-๒๓. **สเพฺพ มหคฺคตา เจว** สเพฺพ สตฺตวีสติวิธา มหคฺคตา เจว **สเพฺพปิ จ อนาสวา** สเพฺพ อฎฺฐ โลกุตฺตรา เจว จตฺตาโร ติเหตุกวิปากา จ กาเม หสิตุปฺปาโท สเหตุกมหากิริยา จาติ นว กฺริยาปิ เจติ จตฺตาลีสํ ตถา อฎฺฐ จ **ทุเหตุโน** สตฺตสฺส น ชายนฺติฯ

อยเมตฺถาธิปฺปาโย – ทุเหตุโน รูปารูปสมาปตฺติยา อสมตฺถตาย สตฺตวีส มหคฺคตา น ชายนฺติ, มคฺคผลํ อธิคนฺตุํ อสมตฺถตาย อฎฺฐ โลกุตฺตรา น ชายนฺติ, ติเหตุกวิปากา ติเหตุกานํ สตฺตานํ วิปากจิตฺตตฺตา น ชายนฺติ, นว กิริยานิ ขีณาสวานํเยว อุปฺปชฺชมานตฺตา น ชายนฺตีติฯ **กามาวจรสตฺตสฺส, ติเหตุปฎิสนฺธิโน** ปุถุชฺชนสฺส จตุปญฺญาส มานสา ชายนฺติฯ กตมานิ ตานิ? ทุเหตุกสฺส วุตฺตานิ จตฺตาลีส จิตฺตานิ ตถา เอกญฺจ กามธาตุยํ จตฺตาโร ญาณสมฺปยุตฺตวิปากา รูปารูเปสุ นว ปุญฺญานิ จาติ จตุปญฺญาส มานสา ชายนฺติฯ **ปุถุชฺชนสฺส** ติเหตุโน กามสตฺตสฺส ปญฺจตึส จิตฺตานิ **น ชายเร** น ชายนฺติฯ ตํ ยถา –

> อาวชฺชนทฺวยํ หิตฺวา, อฎฺฐารส กฺริยาปิ จ;
> นว มหคฺคตา ปากา, อฎฺฐ โลกุตฺตรานิ จฯ
>
> กามปุถุชฺชนเสฺสว, ติเหตุปฎิสนฺธิโน;
> ปญฺจตึเสว จิตฺตานิ, น ชายนฺติ กทาจิปิฯ

ฉเทวสุ มนุเสฺสสุ จาติ สตฺตสุ ภูมีสุ ชาตสฺส โสตาปนฺนสฺส **เทหิโน** สตฺตสฺส ปญฺญาส จิตฺตานิ ชายนฺติฯ **อิติ** วจนํ ธีโร **นิทฺทิเส** กเถยฺยฯ ตํ ยถา –

> ทิฎฺฐิยา วิปฺปยุตฺตานิ, โทมนสฺสทฺวยมฺปิ จ;
> อุทฺธจฺจสหิตเญฺจว, กามปุญฺญานิ อฎฺฐ จฯ
>
> นว มหคฺคตปุญฺญานิ, อาวชฺชนทฺวยมฺปิ จ;
> สเพฺพ กามวิปากา จ, โสตาปตฺติผลมฺปิ จฯ

อสฺส โสตาปนฺนสฺส นวตึเสว จิตฺตานิ น อุปฺปชฺชนฺติฯ **อิติ** วจนํ ธีโร **ทีปเย** เทเสยฺยฯ ตํ ยถา –

อาวชฺชนทฺวยํ หิตฺวา, อฏฺฐารส กฺริยาปิ จ;
นว มหคฺคตา ปากา, สตฺต โลกุตฺตรานิ จฯ

ทิฏฺฐิยา สมฺปยุตฺตานิ, วิจิกิจฺฉายุตํ ตถา;
นวตึส น ชายนฺติ, โสตาปนฺนสฺส เทหิโนฯ

๒๒๔. ปฐมํ ผลํ ฐเปตฺวา **โสตาปนฺนสฺส** ปุคฺคลสฺส **วุตฺตานิ** จิตฺตานิ อตฺตโน สกทาคามิโน **ผเลน** สกทาคามิผเลน สห สกทาคามิปุคฺคลสฺส สิยุํฯ

๒๒๕. **โสตาปนฺนสฺส วุตฺตานิ, ฐเปตฺวา ปฏิฆทฺวยํ ทุติยญฺจ ผลํ** สกทาคามิผลญฺจ หิตฺวา อตฺตโน อนาคามิผเลน สห โสตาปนฺนสฺส สตฺตสฺส วุตฺตานิ ยานิ อฏฺฐจตฺตาลีส จิตฺตานิ อตฺถิ, ตานิ อนาคามิสฺส สตฺตสฺส ชายนฺติฯ **อิติ** วจนํ ธีโร วินิทฺทิเสฯ

๒๒๖. **กติ จิตฺตานิ ชายนฺติ, กาเม อรหโต ปน** กาเม สตฺตสุ กามภูมีสุ ชาตสฺส อรหโต ขีณาสวสฺส กติ จิตฺตานิ ชายนฺติ? จตฺตาริ จ จตฺตารีสญฺจ จิตฺตานิ **กาเม** สตฺตสุ กามภูมีสุ ชาตสฺส อรหโต **สิยุํ** ภเวยฺยุํฯ ตํ ยถา –

เตวีส กามปากานิ, กฺริยจิตฺตานิ วีสติ;
อรหตฺตผเลเนว, กาเม อรหโต สิยุํฯ

๒๒๗. **มคฺคฏฺฐานํ จตุนฺนมฺปิ** เตสํ ปุคฺคลานํ สกํ สกํ มคฺคจิตฺตํ **สิยา** ภเวยฺยฯ **เอกจิตฺตกฺขณา หิ เต** หิ สจฺจํ ตํ มยา วุตฺตํ วจนํฯ **เต** มคฺคา เอกจิตฺตกฺขณาฯ

๒๒๘. **ปุถุชฺชนสฺส ตีเสฺวว, ปฐมชฺฌานภูมิสุ** ตีสุ เอว ปฐมชฺฌานภูมีสุ ชาตสฺส ปุถุชฺชนสฺส พฺรหฺมุโน ปญฺจตึส เอว จิตฺตานิ ชายนฺติฯ **อิติ** วจนํ ธีโร **วินิทฺทิเส** อุจฺจาเรยฺยฯ ตํ ยถา –

โทมนสฺสทฺวยํ หิตฺวา, อปุญฺญานิ ทเสว จ;
กามปุญฺญานิ อฏฺเฐว, นว ปุญฺญา มหคฺคตาฯ

จกฺขุโสตทฺวยํ ปุญฺญปากํ สนฺตีรณทฺวยํ;
อาวชฺชนทฺวยเญฺจว, ปุญฺญชํ สมฺปฏิจฺฉนํ;
ปฐมชฺฌานปาโก จ, ปญฺจตึเสว ชายเรฯ

๒๒๙-๒๓๔. **ฌานาทีสุ** ปสาเทสุ ปวตฺตํ กุสลวิปากํ **วิญฺญาณตฺตยํ** สตฺต อปุญฺญชา ปากา อฏฺฐ มหาปากา ตถา อุปริฌานภูมีสุ ชาตา ปากา อารุปฺปา จตฺตาโร วิปากาปิ จ โทมนสฺสทฺวยมฺปิ จ อาวชฺชนทฺวยวชฺชา **อฏฺฐารส กฺริยา เจว** อฏฺฐ โลกุตฺตรานิ จ เอตานิ จตุปญฺญาส จิตฺตานิ ปฐมชฺฌานภูมีสุ ตีสุ นิพฺพตฺตสฺส ปุถุชฺชนสฺส เทหิโน สตฺตสฺส **น จ ลพฺภเร** น ลพฺภนฺติฯ ตาสุ ตีสุ ภูมีสุ นิพฺพตฺตสฺส **ปุถุชฺชนสฺส** พฺรหฺมุโน **วุเตฺตสุ** จิเตฺตสุ อปุญฺญปญฺจกํ หิตฺวา ตตฺถ ตีสุ ปฐมชฺฌานภูมีสุ นิพฺพตฺตสฺส **โสตาปนฺนสฺส** พฺรหฺมุโน ปฐมผเลน สห เอกตึส จิตฺตานิ **ชายเร** ชายนฺติฯ **สกทาคามิโน ตตฺถ** ตีสุ ปฐมชฺฌานภูมีสุ ชาตสฺส สกทาคามิโน พฺรหฺมุโน เตสุ จิเตฺตสุ ปฐมํ ผลํ ฐเปตฺวา สกทาคามิผลํ ปกฺขิปิตฺวา เอกตึเสว จิตฺตานิ ชายเรฯ **อนาคามิสฺส ตเตฺถว** ตีสุ ปฐมชฺฌานภูมีสุ เอว ชาตสฺส อนาคามิสฺส ทุติยํ ผลํ ฐเปตฺวา อตฺตโน ผลจิเตฺตน สห เอกตึเสว จิตฺตานิ ชายนฺติฯ

๒๓๕. วิญฺญาณํ จกฺขุโสตานํ, ปุญฺญชํ สมฺปฏิจฺฉนํ;
สนฺตีรณทฺวยเญฺจว, กฺริยจิตฺตานิ วีสติฯ

๒๓๖-๗. อรหตฺตผลํ ปฐมชฺฌานโต สมฺภโว ปาโก สตฺตวีสติ จิตฺตานิ **อรหนฺตสฺส** ขีณาสวสฺส ชายเรฯ **ปุถุชฺชนสฺส ตีเสฺวว** ตีสุ เอว ทุติยชฺฌานภูมีสุ ชาตสฺส ปุถุชฺชนสฺส พฺรหฺมุโน ทุติยชฺฌานตติยชฺฌานปาเกน สห ฉตฺตึส จิตฺตานิ ชายนฺติฯ ตํ ยถา –

โทมนสฺสทฺวยํ หิตฺวา, อปุญฺญานิ ทเสว จ;
กามปุญฺญานิ อเฏฺฐว, นว ปุญฺญมหคฺคตาฯ

จกฺขุโสตทฺวยํ ปุญฺญปากํ สนฺตีรณทฺวยํ;
อาวชฺชนทฺวยเญฺจว, ปุญฺญชํ สมฺปฏิจฺฉนํฯ

ทุติยชฺฌานปาเกน, ตติยชฺฌานปากโต;
ฉตฺตึเสว จ จิตฺตานิ, ทุติยชฺฌานเทหิโนฯ

๒๓๘-๒๔๑. **ปุถุชฺชนสฺส วุเตฺตสุ, หิตฺวา วาปุญฺญปญฺจกํ** อตฺตโน ผเลน สห พาตฺตึส จิตฺตานิ โสตาปนฺนสฺส ชายนฺติฯ **โสตาปนฺนสฺส วุเตฺตสุ, ฐเปตฺวา ปฐมํ ผลํ** โสตาปนฺนสฺส วุเตฺตสุ ปฐมํ ผลํ ฐเปตฺวา อตฺตโน ผลจิเตฺตน สห พาตฺตึส จิตฺตานิ, สกทาคามิสฺส วุเตฺตสุ ทุติยํ ผลํ ฐเปตฺวา อนาคามิผเลน สห พาตฺตึเสว จิตฺตานิ **อสฺส** อนาคามิโน ภวนฺติฯ **อรหนฺตสฺส ตีเสฺวว, อฏฺฐวีสติ อตฺตโน** ตีสุ เอว ทุติยชฺฌานภูมีสุ ชาตสฺส อรหโต อตฺตโน ผเลน ทุติยชฺฌานตติยชฺฌานปากโต ปาเกหิ สห อฏฺฐวีสติ จิตฺตานิ โหนฺติฯ ตํ ยถา –

วิญฺญาณํ จกฺขุโสตานํ, ปุญฺญชํ สมฺปฏิจฺฉนํ;
สนฺตีรณทฺวยเญฺจว, กฺริยจิตฺตานิ วีสติฯ

อรหตฺตผลํ ปาโก, ทุติยชฺฌานสมฺภโว;
ตติยชฺฌานปาโก จ, อฏฺฐวีสติ มานสาฯ

๒๔๒-๖. **ปริตฺตกสุภาทีนํ, เทวานํ ตีสุ ภูมีสุ** จตุตฺถชฺฌานวิปาเกน สห ปญฺจตึเสว จิตฺตานิ ชายนฺติฯ **โสตาปนฺนสฺส ตเตฺถก-ตึส จิตฺตานิ ชายเร**ตตฺถ ตาสุ ตีสุ ปริตฺตกสุภาทีนํ ภูมีสุ โสตาปนฺนสฺส จ เอกตึส จิตฺตานิ ชายเรฯ ยถา **เอวํ** สกทาคามิโน เอกตึส จิตฺตานิ ชายเรฯ ตถา อนาคามิโน เอกตึส ชายเรฯ **ตเตฺถว** ตาสุ ตีสุ ภูมีสุ เอว ชาตสฺส ขีณาสวสฺส สตฺตวีสติ มานสา โหนฺติ, **ตถา** เอวํ **เวหปฺผเล** เวหปฺผลภูมิยํ ชาตานํ ปุถุชฺชนเสกฺขานํ ปญฺจนฺนํ **สเพฺพสํ** ปุคฺคลานํ มานสา โหนฺติฯ ปญฺจสุ **สุทฺธาวาสิกภูมีสุ** ชาตสฺส อนาคามิโน สตฺตสฺส เอกตึเสว จิตฺตานิ โหนฺติฯ **อิติ** วจนํ ธีโร **ปริทีปเย** เทเสยฺยฯ **ตเตฺถว** ตาสุ สุทฺธาวาสภูมีสุ เอว ชาตสฺส อรหโต สตฺตวีสติ มานสา โหนฺติฯ **เอวํ** อิมินา มยา วุตฺตปฺปการเรน **รูปีสุ** ปญฺจทสสุ รูปีภูมีสุ ชาตานํ สเพฺพสํ ปุคฺคลานํ จิตฺตานิ **วิภาวินา** ธีเรน **วิเญฺญยฺยานิ** ชานิตพฺพานิฯ

๒๔๗. **จตุวีสติ จิตฺตานิ, ปฐมารุปฺปภูมิยํ** ปฐมอารุปฺปภูมิยํ ชาตสฺส ปุถุชฺชนสฺส จตุวีสติ จิตฺตานิ ชายนฺติฯ **อิติ** วจนํ ธีโร วินิทฺทิเสฯ ตํ ยถา –

โทมนสฺสทฺวยํ หิตฺวา, อปุญฺญานิ ทเสว จ;

กามปุญฺญานิ อเฏฺฐว, อารุปฺปกุสลานิ จ;
ปฐมารุปฺปปาโก จ, กฺริยาโวฏฺฐพฺพนมฺปิ จฯ

๒๔๘-๒๕๑. **โสตาปนฺนสฺส ตเตฺถว, ฐเปตฺวาปุญฺญปญฺจกํ**ตตฺถ ติสฺสํ ปฐมารุปฺปภูมิยํ เอว โสตาปนฺนสฺส ปุคฺคลสฺส อปุญฺญปญฺจกํ หิตฺวา อตฺตโน ผเลน สห วีสติ จิตฺตานิ โหนฺติฯ ตถา **ตตฺถ** ติสฺสํ ปฐมารุปฺปภูมิยํ สกทาคามิโน, อนาคามิโนปิ จ ปุคฺคลสฺส ปุพฺพํ ปุพฺพํ ผลํ **วินา** วเชฺชตฺวา อตฺตโน ผเลน สห วีสติ จิตฺตานิ ชายนฺติฯ **ขีณาสวสฺส ตเตฺถว** ตตฺถ ติสฺสํ ปฐมารุปฺปภูมิยํ เอว ชาตสฺส ขีณาสวสฺส ทส ปญฺจ มานสา จ ชายนฺติฯ ตํ ยถา –

มหากฺริยานิ อเฏฺฐว, จตฺวารุปฺปกฺริยานิ จ;
อรหตฺตผลํ ปาโก, โวฏฺฐพฺพญฺจาปิ มานสํฯ

ทุติยารุปฺปภูมิยํ ชาตสฺส ปุถุชฺชนสฺส สตฺตสฺส เตวีสติ จิตฺตานิ โหนฺติฯ ตํ ยถา –

โทมนสฺสทฺวยํ หิตฺวา, อปุญฺญานิ ทเสว จ;
กามปุญฺญานิ อเฏฺฐว, ปุญฺญารูปฺปรี ตโย;
ทุติยารุปฺปปาโก จ, โวฏฺฐพฺพญฺจาปิ มานสํฯ

อิติ เอวํ อิมินา ปกาเรน **วตฺวา** กเถตฺวา ธีโร ปณฺฑิโต **วิภาวเย** เทเสยฺยฯ **เอตฺถ** เอติสฺสํ ทุติยารุปฺปภูมิยํ ชาตานํ ติณฺณนฺนํ เสกฺขานมฺปิ เอกูนวีสติ จิตฺตานิ โหนฺติฯ ตํ ยถา –

ทิฎฺฐิยา วิปฺปยุตฺตานิ, อุทฺธจฺจสหิตํ ตถา;
กามปุญฺญานิ อเฏฺฐว, ปุญฺญารูปฺปรี ตโยฯ

ทุติยารุปฺปปาโก จ, โวฏฺฐพฺพญฺจาปิ มานสํ;
สกสกผเลเนว, จิตฺตาเนกูนวีสติฯ

๒๕๒. **จุทฺทเสว ตุ จิตฺตานิ** ทุติยารุปฺปภูมิยํ ชาตสฺส ขีณาสวสฺส กิริยจิตฺตานิ ทฺวาทส เอโก ปาโก อรหตฺตผลญฺจาติ จุทฺทเสว จิตฺตานิ โหนฺติฯ ตํ ยถา –

มหากฺริยานิ อเฏฺฐว, กฺริยารูปฺปรี ตโย;
โวฏฺฐพฺพญฺจ สโก ปาโก, อรหตฺตผลมฺปิ จฯ

๒๕๓. **ปุถุชฺชนสฺส สตฺตสฺส, ตติยารุปฺปภูมิยํ** ตติยอรูปภูมิยํ ชาตสฺส ปุถุชฺชนสฺส สตฺตสฺส พาวีสติ จิตฺตานิ ภวนฺติฯ **อิติ** วจนํ ธีโร ปกาสเยฯ ตํ ยถา –

โทมนสฺสทฺวยํ หิตฺวา, อปุญฺญานิ ทเสว จ;
กามปุญฺญานิ อเฏฺฐว, ปุญฺญารูปฺปรี ทุเว;
ตติยารุปฺปปาโก จ, โวฏฺฐพฺพญฺจาปิ มานสํฯ

๒๕๔-๕. **อฎฺฐารเสว จิตฺตานิ, โสตาปนฺนสฺส** ปุคฺคลสฺส อฎฺฐารส เอว จิตฺตานิ ชายเรฯ ตํ ยถา –

ทิฎฺฐิยา วิปฺปยุตฺตานิ, อุทฺธจฺจสหิตํ ตถา;
มหาปุญฺญานิ อเฏฺฐว, ปุญฺญารูปฺปรี ทุเวฯ

> อฏฺฐารเสว ปาเกน, โสตาปตฺติผเลน จ;
> โวฏฺฐพฺพญฺจาปิ มานสํ, โสตาปนฺนสฺส ชายเรฯ

สกทาคามิโน ปฐมํ ผลํ ฐเปตฺวา อตฺตโน ผเลน **ตานิ** อฏฺฐารส จิตฺตานิ โหนฺติฯ สกทาคามิโน วุเตฺตสุ จิเตฺตสุ ทุติยํ ผลํ ฐเปตฺวา อตฺตโน ผเลน สห อฏฺฐารส จิตฺตานิ เอว อนาคามิสฺส ชายเรฯ

๒๕๖. **เตรเสว จ จิตฺตานิ, ตติยารุปฺปภูมิยํ** ตติยอรูปภูมิยํ ชาตสฺส ขีณาสวสฺส เตรเสว จิตฺตานิ ชายนฺติฯ **อิติ** วจนํ ธีโร วินิทฺทิเสฯ ตํ ยถา –

> มหากฺริยานิ อเฏฺฐว, กฺริยารูปฺปรี ทฺเว;
> อรหตฺตผลํ ปาโก, โวฏฺฐพฺพญฺจาปิ มานสํฯ

๒๕๗. **เอกวีสติ จิตฺตานิ, จตุตฺถารุปฺปภูมิยํ** จตุตฺถอรูปภูมิยํ ชาตสฺส ปุถุชฺชนสฺส สตฺตสฺส เอกวีสติ จิตฺตานิ ชายนฺติฯ **อิติ** อิทํ วจนํ ธีโร วินิทฺทิเสฯ ตํ ยถา –

> โทมนสฺสทฺวยํ หิตฺวา, อปุญฺญานิ ทเสว จ;
> กามปุญฺญานิ อเฏฺฐว, โวฏฺฐพฺพญฺจาปิ มานสํ;
> จตุตฺถารุปฺปปุญฺญญฺจ, สปาเกเนกวีสติฯ

๒๕๘-๒๖๐. **โสตาปนฺนสฺส สตฺตสฺส, สตฺตรส** จิตฺตานิ ธีโร ปกาสเยฯ ตํ ยถา –

> ทิฏฺฐิยา วิปฺปยุตฺตานิ, อุทฺธจฺจสหิตํ ตถา;
> กามปุญฺญานิ อเฏฺฐว, โสตาปตฺติผลมฺปิ จ;
> จตุตฺถารุปฺปปุญฺญญฺจ, สปาโก โวฏฺฐพฺพมฺปิ จฯ

สกทาคามิโน ปฐมํ ผลํ ฐเปตฺวา **ตานิ** เอว จิตฺตานิ สผเลน โหนฺติฯ สกทาคามิโน วุเตฺตสุ จิเตฺตสุ ทุติยํ ผลํ ฐเปตฺวา อตฺตโน ผเลน สตฺตรส มานสา อนาคามิสฺส โหนฺติฯ **ทฺวาทเสว ตุ จิตฺตานิ, จตุตฺถารุปฺปภูมิยํ** ชาตสฺส อรหนฺตสฺส ทฺวาทส เอว จิตฺตานิ ชายนฺติฯ ตํ ยถา –

> มหากฺริยานิ อเฏฺฐว, โวฏฺฐพฺพญฺจาปิ มานสํ;
> จตุตฺถญฺจ กฺริยารูปํ, ปาโก อรหโต ผลํฯ

อิติ เอวํ อิมินา มยา วุตฺตปฺปกาเรน ปุคฺคลานํ วเสน ภูมีสุ จิตฺตปฺปวตฺตึ วิทู ธีโร วิภาวเยฯ

๒๖๑-๒. **เหฏฺฐิมานํ อรูปีนํ, พฺรหฺมานํ อุปรูปริ** ชาตา อรูปกุสลา เจว กิริยาปิ จ อุปฺปชฺชนฺติฯ **อุทฺธํ อุทฺธํ** ภาเค ชาตานํ **อรูปีนํ** พฺรหฺมานํ **เหฏฺฐิมา เหฏฺฐิมา อารุปฺปา** เหฏฺฐาภาเค ชาตา อรูปาวจรา ปน เนว ชายนฺติฯ กสฺมา การณาติ? **กิร** มยา สุตํ, เหฏฺฐิมฌาเนสุ **ทิฏฺฐาทีนวโต** ทิฏฺฐโทสภาวโต เนว ชายนฺติฯ

๒๖๓-๕. **ฐเปตฺวา ปฐมํ มคฺคํ** โสตาปตฺติมคฺคํ ฐเปตฺวา **กุสลานุตฺตรา ตโย** ตโย อนุตฺตรา กุสลา ตโย มคฺคา, กามาวจรปุญฺญานิ อฏฺฐ, ตถา ทส อปุญฺญานิ จิตฺตานิ, อรูปปุญฺญา

นิ จตฺตาริฯ **สเพฺพ ปากา อนุตฺตรา** สพฺพานิ โลกุตฺตรผลานิ, ปฐมารุปฺปปาโก จ นว กามกิริยาปิ จ, อรูปาปิ สพฺพา กิริยา, เอตานิ ปน เตจตฺตาลีส มานสา ปฐมารุปฺปภูมิยํ อุปฺปชฺชนฺติฯ

๒๖๖-๗. สโพฺพ เตวีสติ**กามวิปาโก,** สโพฺพ ปนฺนรสวิโธ มหคฺคโต รูโป จิตฺตุปฺปาโท, **มโนธาตุ** กิริยามโนธาตุ, โทมนสฺสทฺวยมฺปิ จ อาทิมโคฺค จ **ตถา อุปริ** ชาตา ตโย อรูป**ปากา** จาติ ฉจตฺตาลีส จิตฺตานิ **เอตฺถ** เอติสฺสํ ปฐมารุปฺปภูมิยํ นตฺถิฯ

๒๖๘-๙. **วุเตฺตสุ ปน จิเตฺตสุ, ปฐมารุปฺปภูมิยํ** วุเตฺตสุ จิเตฺตสุ กุสลปากกิริยาวเสน **ปฐมารุปฺปตฺตยํ** ฐเปตฺวา อตฺตโน ปาโก จาติ จตฺตาลีส จิตฺตานิ ทุติยารุปฺปภูมิยํ ชายนฺติฯ **เอวํ** อิมินา มยา วุตฺตปฺปกาเรน **เสสทฺวเย** ปฐมทุติยารุปฺปโต เสสอากิญฺจญฺญายตน เนวสญฺญานาสญฺญายตนภูมิทฺวเย **เหฎฺฐิมเหฎฺฐิมํ** กุสลวิปากกิริยาวเสน เหฎฺฐาภาเค ชาตํ อรูปตฺตยํ หิตฺวา อตฺตโน อตฺตโน ปากา **เอวํ** อิมินา มยา วุตฺตปฺปกาเรน ปณฺฑิเตน **เญยฺยา** ชานิตพฺพาฯ

๒๗๐-๓. **จตฺตาโร จ อนาสวา, วิปากา** จตฺตาริ โลกุตฺตรผลจิตฺตานิ, **สเพฺพ** สพฺพานิ จ จตูสุ อารุปฺปภูมีสุ โหนฺติฯ โวฏฺฐพฺพเนน จิเตฺตน สห กาเม อฎฺฐ มหากิริยา, จตโสฺส อรูปกิริยาปิ จาติ เตรส เอว กิริยา ปฐมารุปฺปภูมิยํ ชาตสฺส ขีณาสวสฺส ชายนฺติฯ ทุติยารุปฺปภูมิยํ ชาตสฺส ขีณาสวสฺส ปฐมารุปฺปกิริยํ หิตฺวา ทฺวาทส เอว กิริยา โหนฺติฯ ตติยารุปฺปภูมิยํ ชาตสฺส ขีณาสวสฺส ปฐมทุติยารุปฺปกิริยานิ หิตฺวา เอกาทส กิริยา โหนฺติฯ จตุตฺถารุปฺปภูมิยํ ชาตสฺส ขีณาสวสฺส ปฐมทุติยตติยารุปฺปกิริยานิ หิตฺวา ทเสว กิริยา **เญยฺยา** ชานิตพฺพาฯ

๒๗๔. **อรหโต ปน จิตฺตานิ, โหนฺติ เอกูนวีสติ;**
อรหตฺตํ กฺริยา สพฺพา, ฐเปตฺวาวชฺชนทฺวยํฯ

อาวชฺชนทฺวยํ ฐเปตฺวา สพฺพา กิริยา, อรหตฺตผลญฺจาติ เอกูนวีสติ จิตฺตานิ อรหโต ปน โหนฺติฯ อาวชฺชนทฺวยํ กิญฺจาปิ ขีณาสวสฺส โหนฺติ, เอวมฺปิ อเญฺญสํ ปุถุชฺชนเสกฺขานมฺปิ โหนฺติเยวฯ เอกูนวีสติ จิตฺตานิ ขีณาสวสฺส เอว โหนฺติ, น อเญฺญสนฺติ ญาปนตฺถํ ‘‘อาวชฺชนทฺวยํ ฐเปตฺวา’’ติ วุตฺตํฯ

๒๗๕-๖. **จตุนฺนํ ผลฎฺฐานํ** ปุคฺคลานญฺจ ติเหตุกปุถุชฺชเน จ เตรเสว จิตฺตานิ ภวนฺติฯ **อิติ** วจนํ ธีโร ปกาสเยฯ ตํ ยถา – จตฺตาโร ญาณสมฺปยุตฺตา มหาวิปากานิ, นว รูปารูปปากา จ อิเม เตรเสว จิตฺตานิ ภวนฺติฯ

๒๗๗-๙. **จตุนฺนํ ผลฎฺฐานํ** ปุคฺคลานญฺจ ทุเหตุกปุถุชฺชเน จ ญาณปริหีนานิ จตฺตาริ วิปากานิ เอว ชายเรฯ **ปุถุชฺชนานํ ติณฺณมฺปิ, จตุนฺนํ อริยเทหินํ** อริยคตานํ **สตฺตนฺนํ** ปุคฺคลานํ สตฺตรเสว จิตฺตานิ ภวนฺติฯ ตํ ยถา – ทฺเว ปญฺจวิญฺญาณานิ, มโนธาตุตฺตยสนฺตีรณานิ, โวฎฺฐพฺพนญฺจ อิเม สตฺตรส เอว โหนฺติฯ

๒๘๐-๕. **เหฎฺฐา ติณฺณํ ผลฎฺฐานํ, ติเหตุกปุถุชฺชเน จตุนฺนํ** ปุคฺคลานํ มหคฺคตานิ เอว กุสลานิ โหนฺติฯ **ติณฺณํ ปุถุชฺชนานญฺจ, อาทิโต ติณฺณํ อริยานํ** เหฎฺฐา อริยานํ เตรเสว จิตฺตานิ อุปฺปชฺชนฺติฯ **อิติ** วจนํ ธีโร นิทฺทิเสฯ อเฎฺฐว กามปุญฺญานิ, **อปุญฺญโต** อกุสลวเสน ทิฎฺฐิหีนา จตฺตาโร จิตฺตุปฺปาทาปิ, อุทฺธจฺจสมฺปยุตฺตญฺจาติ เตรส จิตฺตานิ โหนฺติฯ **เหฎฺฐา ทฺวินฺนํ ผลฎฺฐานํ** โสตาปนฺนสกทาคามิปุคฺคลานํ **สพฺพปุถุชฺชเน** อเหตุกทุเหตุกติ

เหตุกปุถุชฺชเน โทมนสฺสยุตฺตํ ทฺวยเมว จิตฺตํ ชายเตฯ **ติณฺณํ ปุถุชฺชนานญฺจ** ปญฺจ เอว ชายเรฯ ตํ ยถา –

> จตฺตาริ ทิฏฺฐิยุตฺตานิ, วิจิกิจฺฉายุตมฺปิ จ;
> มคฺคฏฺฐานํ จตุนฺนมฺปิ, มคฺคจิตฺตํ สกํ สกํฯ

เตสํ จตุนฺนํ มคฺคฏฺฐานํ ปุคฺคลานํ สกํ สกํ เอกเมว มคฺคจิตฺตํ **ภเว** ภเวยฺยฯ **อิติ** เอวํ อิมินา มยา วุตฺตปฺปกาเรน ธีโร ปณฺฑิโต **วิภาวเย** จิตฺตปฺปวตฺตึ ปกาสเยฯ

๒๘๖-๙. มยา ภเวสุ จิตฺตานํ, ปุคฺคลานํ วเสน จฯ ภเวสุ สพฺพภเวสุ จิตฺตานํ, ปุคฺคลานํ วเสน จ จิตฺตปฺปวตฺติ **ภิกฺขูนํ** อาภิธมฺมิกภิกฺขูนํ **ปาฏวตฺถาย** เฉกภาวาย มยา ปกาสิตาฯ **เอวํ สพฺพมิทํ จิตฺตํ, ภูมิปุคฺคลเภทโต เอวํ** อิมินา มยา วุตฺตปฺปกาเรน ภูมิปุคฺคลเภทโต อิทํ สพฺพํ จิตฺตํ **พหุธาปิ จ** พหุปฺปการมฺปิ จ โหติฯ **อิติ** คหณํ วิภาวินา วิญฺญาตพฺพํฯ **สกฺกา วุตฺตานุสาเรน** มยา วุตฺตสฺส อนุสาเรน **เภโท** จิตฺตเภโท วิภาวินา **ญาตุํ** วิชานิตุํ สกฺกาฯ คนฺถวิตฺถารภีเตน มยา **อิทํ** จิตฺตปฺปวตฺติทีปกวจนํ สํขิตฺตํ, ปุพฺพาปรํ วิโลเกตฺวา, จินฺเตตฺวา จ ปุนปฺปุนํ อตฺถํ อุปปริกฺขิตฺวา วิภาวินา คเหตพฺพํฯ

๒๙๐. อิมญฺจาภิธมฺมาวตารํ สุสารํ, วรํ สตฺตโมหนฺธการปฺปทีปํ อิมญฺจ อภิธมฺมาวตารปฺปกรณํ **สุสารํ** สุนฺทรสารภูตํ วรํ สตฺตอนฺธการสทิเส โมเห ปทีปํ ปโชฺชตปฺปทีปํ **โย** นโร สาธุกํ จินฺเตติ วาเจติปิ, ตํ นรํ ราคโทสา **จิรํ** จิรกาลํ **โนปยนฺติ** น อุปคจฺฉนฺติฯ

อิติ อภิธมฺมาวตารฏีกาย

ภูมิปุคฺคลจิตฺตุปฺปตฺตินิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ปญฺจโม ปริเจฺฉโทฯ

๖. ฉฏฺโฐ ปริเจฺฉโท

อารมฺมณวิภาควณฺณนา

๒๙๑. เอเตสํ ปน จิตฺตานํ, อารมฺมณมิโต ปรํ;
ทสฺสยิสฺสามหํ เตน, วินา นตฺถิ หิ สมฺภโวฯ

อิโต ปรํ อิโต ปริเจฺฉทโต ปรํ อหํ เอเตสํ ปน จิตฺตานํ อารมฺมณํ ทสฺสยิสฺสามิฯ **หิ** กสฺมา? **เตน วินา** ตํ อารมฺมณํ วเชฺชตฺวา จิตฺตานํ สมฺภโว นตฺถิ ยสฺมา การณา, ตสฺมา การณา ทสฺสยิสฺสามิฯ

๒๙๒. รูปํ สทฺทํ คนฺธํ รสํ, โผฏฺฐพฺพํ ธมฺมเมว จ;
ฉธา อารมฺมณํ อาหุ, ฉฬารมฺมณโกวิทาฯ

ฉฬารมฺมเณสุ เฉกา ปณฺฑิตา อารมฺมณํ **ฉธา** ฉปฺปการํ **อาหุ** กเถสุํฯ

๒๙๓. **ตตฺถ ภูเต อุปาทายฯ ตตฺถ** เตสุ อารมฺมเณสุ **ภูเต อุปาทาย** ภูเต ปฏิจฺจ วโณฺณ **จตุสมุฏฺฐิโต** กมฺมจิตฺตอุตุอาหารสงฺขาเตหิ จตูหิ ปจฺจเยหิ **สมุฏฺฐิโต** นิพฺพโตฺต นิทสฺสเนน สห ปวโตฺต ปฏิเฆน สห ปวโตฺต รูปารมฺมณสญฺญิโตฯ

๒๙๔. **ทุวิโธปิ สมุทฺทิโฏฺฐ, สโทฺท จิโตฺตตุสมฺภโว** สโทฺท ทุวิโธปิ มุนินา สมุทฺทิโฏฺฐ จิโตฺตตุสมฺภโว, สวิญฺญาณกสโทฺทว จิตฺตสมุฏฺฐิโต โหติฯ กถํ? วจีเภทกจิเตฺตน ภูตาย ชาตาย ภูมิยา ปถวีธาตุยา วิการตา ปถวีลกฺขณภาวโต อติถทฺธลกฺขณตา วิการตา นามฯ สา วจีวิญฺญตฺติ วิญฺญายตีติ วิญฺญตฺติยา อุปาทิณฺณฆฏฺฏนสฺส กมฺมชปถวีธาตุยา ฆฏฺฏนสฺส การณํ จิตฺตชปถวีธาตุยา กมฺมชปถวีธาตุยา ฆฏฺฏนญฺจ สโทฺท จ อปุพฺพํ อจริมํ โหติฯ

๒๙๕. **อวิญฺญาณกสโทฺท โย โส** อวิญฺญาณกสโทฺท อุตุสมุฏฺฐิโต โหติฯ อยํ ทุวิโธปิ สโทฺท **สทฺทารมฺมณตํ คโต** สทฺทารมฺมณภาวํ ปโตฺตฯ

๒๙๖. **ธรียตีติ คจฺฉโนฺต** คจฺฉโนฺต ชเนหิ ธรียเตติ คโนฺธฯ **คมุ สปฺป** คติมฺหิ, **ธร** ธารเณฯ **สูจนโต** อตฺตโน สาธารณสฺส ปุปฺผาทิโน วตฺถุสฺส ปกาสนโตปิ วา คโนฺธ นามฯ **คนฺธ** สูจเนฯ **อยํ** คโนฺธ จตูหิ สมุฏฺฐานํ เอตสฺสาติ **จตุสมุฏฺฐาโน**ฯ คนฺธารมฺมณสมฺมโตฯ

๒๙๗. **รสมานา รสนฺตีติ, รโสติ ปริกิตฺติโต** ชนา รสมานา ยํ ธมฺมชาตํ **รสนฺติ** อนุภวนฺติ, **อิติ** ยสฺมา การณา, ตสฺมา การณา **รโส อิติ** รโส นาม ปณฺฑิเตหิ ปริกิตฺติโต, **โส** รโส จตุสมฺภูโต รสารมฺมณนามโกฯ

๒๙๘. **ผุสียตีติ โผฏฺฐพฺพํ** ยํ ธมฺมชาตํ ชเนหิ ผุสียตีติ ตสฺมา โผฏฺฐพฺพํ, ปถวีเตชวาโยฯ ตํ โผฏฺฐพฺพํ จตุสมฺภูตํ โผฏฺฐพฺพารมฺมณํ มตํฯ

๒๙๙. **สพฺพํ นามญฺจ รูปญฺจ, หิตฺวา รูปาทิปญฺจกํ** รูปาทิปญฺจกํ หิตฺวา สพฺพํ **นามญฺจ** จิตฺตเจตสิกนิพฺพานนามญฺจ **รูปญฺจ** ปญฺจปสาทสุขุมรูปญฺจ **ลกฺขณานิ จ** อนิจฺจทุกฺขอนตฺตลกฺขณานิ จ ปญฺญตฺติ จ ธมฺมารมฺมณสญฺญิตํฯ

๓๐๐. ฉารมฺมณานิ ลพฺภนฺติ, กามาวจรภูมิยํ กามาวจรภูมิยํ ฉารมฺมณานิ ลพฺภนฺติฯ **ตีณิ** รูปาวจเร รูปสทฺทธมฺมารมฺมณวเสน ลพฺภนฺติฯ อรูเป ปน เอเกกํ ธมฺมารมฺมณํ ลพฺภติฯ

๓๐๑-๓. ขณวตฺถุปริตฺตตฺตา, อาปาถํ น วชนฺติ เย เย รูปาทโย ปญฺจ วิสยา ขณวตฺถุปริตฺตตฺตา ปญฺจารมฺมณานํ ขณสฺส ปริตฺตตฺตา มนฺทตฺตา เตสํ อปฺปายุกตฺตา วตฺถุปริตฺตตฺตา ปญฺจารมฺมณานํ อติขุทฺทกวตฺถุกตฺตา อาปาถํ ปญฺจทฺวาเรสุ ปากฏภาวํ น วชนฺติ, ปญฺจปสาเทสุ ฆฏฺฏนกิจฺจํ น สาเธนฺติ, **เต** รูปาทโย ปญฺจ วิสยา ธมฺมารมฺมณํ โหนฺติฯ อิติ **เยสํ** เอกจฺจานํ อาจริยานํ มตํ โหติฯ **กิรา**ติ อนุสฺสวนเตฺถ นิปาโตฯ **เต ปฏิกฺขิปิตพฺพาว** เต เอวํ วาทิโน เอกเจฺจ อาจริยา ปฏิกฺขิปิตพฺพา, มยา ปฏิเสธิตพฺพาฯ กสฺมา? จกฺขุวิญฺญาณํ โสตวิญฺญาณสฺส โคจรภูตํ **สทฺทํ** น ปฏิอนุโภติ, โสตวิญฺญาณํ จกฺขุวิญฺญาณสฺส โคจรภูตํ รูปํ น ปฏิอนุโภติฯ อิติ **อญฺญมญฺญสฺส โคจรํ** เนว ปจฺจนุโภนฺตานํ **เตสํ** ปญฺจนฺนํ จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ วิญฺญาณานํ ตญฺจ โคจรํ มโนธาตุมโนวิญฺญาณธาตุสงฺขาตํ ชวนํ ปน ปจฺจนุโภติฯ **อิติ** วจนสฺส ภควตา วุตฺตตฺตา ปฏิกฺขิปิตพฺพาฯ **รูปาทโย ปน** วิสยา รูปาทิปญฺจารมฺมณานิ เอว โหนฺติฯ

๓๐๔-๖. ทิพฺพจกฺขาทิญาณานํ, รูปาทีเนว โคจรา ตานิ รูปาทีนิ เอว โคจรา ทิพฺพจกฺขาทิญาณานํ อนาปาถคตานํ เอว ปากฏภาวํ อปฺปตฺตาเนวฯ **อิติปิ** วจนํ วุตฺตํ น ยุชฺชติฯ **ยํ** ธมฺมชาตํ รูปารมฺมณํ ภวนฺตํ, **ตํ** ธมฺมชาตํ **กถํ** เกน ปกาเรน ธมฺมารมฺมณํ ภเวยฺย? **เอวํ สติ** รูปารมฺมณสฺส ธมฺมารมฺมณเตฺต สติ **เอเตสํ** รูปารมฺมณธมฺมารมฺมณานํ นิยโมปิ **กถํ ภเว** เกน ปกาเรน ภเวยฺย? **สพฺพํ อารมฺมณํ เอตํ** เอตํ สพฺพํ อารมฺมณํ **ฉพฺพิธํ** ฉปฺปการํ ภควตา สมุทีริตํฯ ตํ ปริตฺตตฺติกาทีนํ วเสน พหุปฺปกาเรหิ มตํฯ

๓๐๗. สโพฺพ กามวิปาโก จ สโพฺพ เตวีสติกามวิปาโก จ **กฺริยาเหตุทฺวยมฺปิ จ** มโนธาตุหสิตุปฺปาทวเสน กิริยาเหตุทฺวยมฺปิ จาติ ปญฺจวีสติ จิตฺตุปฺปาทา **เอกนฺตปริตฺตารมฺมณา** เอกนฺตกามาวจรารมฺมณา **สิยุํ** ภเวยฺยุํฯ

๓๐๘-๑๐. อิฏฺฐาทิเภทา ปเญฺจว, รูปสทฺทาทโย ปน ทฺวิปญฺจนฺนํ วิญฺญาณานํ **ปฏิปาฏิยา** อนุกฺกเมน โคจรา โหนฺติฯ **รูปาทิปญฺจกํ สพฺพํ, มโนธาตุตฺตยสฺส ตุ** มโนธาตุตฺตยสฺส ปน สพฺพํ รูปาทิปญฺจกํ อารมฺมณํ โหติ, เอเตสํ เตรสนฺนํ ปน จิตฺตานํ รูปกฺขนฺธว **โคจโร** อารมฺมณํ โหติฯ **นารูปํ** นามํ อารมฺมณํ น กโรนฺติฯ **น จ ปญฺญตฺตึ** ปญฺญตฺตึ อารมฺมณํ น กโรนฺติฯ **นาตีตํ** อตีตํ อารมฺมณํ น กโรนฺติ ฯ **น จนาคตํ** อนาคตํ อารมฺมณํ น กโรนฺติ เอวฯ **หิ** สจฺจํ วตฺตมาโน โคจโร เอเตสํ ทฺวิปญฺจวิญฺญาณานํ, มโนธาตุตฺตยสฺส จาติ เตรสนฺนํ จิตฺตานํ ตํ อารมฺมณํ วตฺตมานํ เอว ปจฺจุปฺปนฺนํ เอวฯ

๓๑๑. เตรเสตานิ จิตฺตานิ, ชายเนฺต กามธาตุยํ เอตานิ เตรส จิตฺตานิ กามธาตุยํ ชายนฺติ, รูปาวจเร ปุญฺญชานิ จกฺขุโสตวิญฺญาณสมฺปฏิจฺฉนานิ, กิริยามโนธาตุ จาติ **จตฺตาริ** จิตฺตานิ ชายนฺติฯ **อรูปิสุ** อรูปภูมีสุ **เนว กิญฺจิปิ** เอกมฺปิ จิตฺตํ เนว ชายติฯ

๓๑๒-๓. มหาปากานมฏฺฐนฺนํ อฏฺฐนฺนํ มหาวิปากานํ ปวตฺติยํ ฉสุ ทฺวาเรสุ ตทารมฺมณกิจฺจานํ รูปาทิฉปริตฺตานิ โคจราฯ **สนฺตีรณตฺตยสฺสปิ** ปวตฺติยํ ปญฺจทฺวาเร สนฺตีรณตฺตยกิจฺจสฺส, ฉทฺวาเรสุ ตทาลมฺพณกิจฺจสฺส จ รูปาทิฉปริตฺตานิ โคจราฯ **รูปาทโย ปริตฺตา ฉ, หสิตุปฺปาทโคจรา** หสิตุปฺปาทสฺส รูปาทโย ฉ ปริตฺตา โคจรา โหนฺติฯ **ปญฺจทฺวาเร**

ปฏุปฺปนฺนา ปญฺจสุ ทฺวาเรสุ เย โคจรา ปจฺจุปฺปนฺนา, มโนทฺวาเร **ติกาลิกา** เย โคจรา ติกาลิกา ตีสุ กาเลสุ นิยุตฺตาฯ

๓๑๔-๕. ทุติยารุปฺปจิตฺตญฺจ, จตุตฺถารุปฺปมานสํ กุสลวิปากกิริยาวเสน **ฉพฺพิธํ** จิตฺตํ มหคฺคตโคจรํ **นิยตํ** นิยตารมฺมณํ โหติ, ตํ ฉพฺพิธํ จิตฺตํ มหคฺคตโคจรํ ปุเพฺพ อตฺตนา อธิคตอากาสานญฺจายตนอากิญฺจญฺญายตนกุสลารมฺมณํ, เตสุ เทฺว ทุติยจตุตฺถารุปฺปปากา ‘‘ยสฺส ยสฺส กุสลฌานสฺส ยํ ยํ อารมฺมณํ คเหตฺวา พฺรหฺมโลเก ปฏิสนฺธิ โหตี’’ติ วจนโต สกสกกุสลสฺส อารมฺมณํ เอว เตสํ วิปากานํ อารมฺมณํ โหติฯ **นิพฺพานารมฺมณตฺตา หิ, เอกเนฺตน อนญฺญโต** อฏฺฐานาสวจิตฺตานํ **อปฺปมาโณว** นิพฺพานํ เอว โคจรํ อารมฺมณํ โหติ ฯ **หิ** กสฺมา การณา? **นิพฺพานารมฺมณตฺตา, น อญฺญโต** อารมฺมณโตฯ

๓๑๖-๓๒๐. จตฺตาโร ญาณหีนา จ, กามาวจรปุญฺญโต กามาวจรกุสลวเสน จตฺตาโร ญาณหีนา จ **กฺริยโต** กิริยวเสน จตฺตาโร ญาณหีนา จ ทฺวาทสากุสลานิ จ เต ปริตฺตารมฺมณา เจว มหคฺคตโคจรา จ, เต น วตฺตพฺพา จ โหนฺติฯ กสฺมา? ปญฺญตฺตารมฺมณตฺตา ฯ **จตฺตาโร ญาณสํยุตฺตา, ปุญฺญโต** กุสลวเสน จตฺตาโร ญาณสมฺปยุตฺตา, **กฺริยโต** กิริยวเสน จตฺตาโร ญาณสมฺปยุตฺตา จ ตถา อภิญฺญาทฺวยญฺจ กิริยาโวฏฺฐพฺพนมฺปิ จ เอกาทสนฺนํ เอเตสํ จิตฺตานํ โคจโร ปริตฺตมหคฺคตอปฺปมาณวเสน **ติวิโธ** โหติฯ **อิเม** เอกาทส น วตฺตพฺพาปิ โหนฺติฯ กสฺมา? ปญฺญตฺตารมฺมณตฺตาฯ **ยานิ วุตฺตาวเสสานิ** วุตฺตโต จิตฺตโต เสสานิ ยานิ จิตฺตานิ, ตานิ น วตฺตพฺพารมฺมณานีติ วิภาวินา วิเญฺญยฺยานิฯ

ปริตฺตารมฺมณตฺติกํ สมตฺตํฯ

๓๒๑. ทุติยารุปฺปจิตฺตญฺจ, จตุตฺถารุปฺปมานสํ;
ฉพฺพิธํ ปน เอกนฺตอตีตารมฺมณํ สิยาฯ

๓๒๒-๖. วิญฺญาณานํ ทฺวิปญฺจนฺนํ ทฺวินฺนํ ปญฺจวิญฺญาณานํ, มโนธาตุตฺตยสฺส จ เตรสนฺนํ จิตฺตานํ โคจรา รูปาทโย ปญฺจ ธมฺมา ปจฺจุปฺปนฺนาว, อฏฺฐ กามมหาวิปากา ตทารมฺมณกิจฺจวเสน อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนโคจรา, จุติกิจฺจวเสน อตีตารมฺมณา, ปฏิสนฺธิภวงฺคกิจฺจวเสน ปจฺจุปฺปนฺนาตีตารมฺมณาฯ โสมนสฺสสนฺตีรณํ สนฺตีรณกิจฺจวเสน ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํฯ ตทารมฺมณกิจฺจวเสน ปจฺจุปฺปนฺนานาคตาตีตารมฺมณํฯ เสสสนฺตีรณทฺวยํ สนฺตีรณกิจฺจวเสน ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ , ตทารมฺมณกิจฺจวเสน ปจฺจุปฺปนฺนานาคตาตีตารมฺมณํ, จุติกิจฺจวเสน อตีตารมฺมณํ, ปฏิสนฺธิภวงฺคกิจฺจวเสน ปจฺจุปฺปนฺนาตีตารมฺมณํฯ หสิตุปฺปาทจิตฺตํ ชวนกิจฺจวเสน ปจฺจุปฺปนฺนาตีตานาคตโคจรํฯ **อิติ** เอเต ทฺวาทส มานสา ปน **สิยาตีตารมฺมณา** อตีตารมฺมณา สิยุํฯ **ปจฺจุปฺปนฺนานาคตโคจรา** ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา อนาคตารมฺมณา สิยุํฯ กาเม วีสติ กุสลากุสลา **กฺริยโต** กิริยวเสน กาเม นว มานสา, โวฏฺฐพฺพํ โวฏฺฐพฺพนกิจฺจวเสน ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ, อาวชฺชนกิจฺจวเสน ติกาลารมฺมณํฯ มหากิริยมานสา ชวนกิจฺจวเสน ติกาลารมฺมณา, สเนฺต ปญฺญตฺติกาเล นวตฺตพฺพารมฺมณาฯ เทฺว อภิญฺญามานสาปิ อภิญฺญากิจฺจวเสน อตีตาทิโคจรา สิยุํฯ **อิเม** มานสา ปญฺญตฺติกาเลปิ สเนฺต นวตฺตพฺพา ภวนฺติฯ รูปารูปภเวสุ มยา วุตฺตโต **เสสานิ สพฺพานิ** จิตฺตานิ **อตีตารมฺมณาทินา** อตีตารมฺมณาทิวเสน ปณฺฑิเตน **น วตฺตพฺพานิ** น กถิตพฺพานิ โหนฺติ เอว, ปญฺญตฺตารมฺมณานิ เอว โหนฺตีติ อโตฺถฯ

๓๒๗. **กามโต จ กฺริยา ปญฺจ** กามาวจรวเสน ปญฺจ กิริยา, **รูปโต** รูปาวจรวเสน **ปญฺจมี กฺริยา** อภิญฺญาจิตฺตํ, เอเตสํ ฉนฺนํ จิตฺตานํ นตฺถิ **กิญฺจิ** เอกมฺปิ **อโคจรํ** อนารมฺมณํ, สพฺพารมฺมณนฺติ อโตฺถฯ ''ปญฺจมี กฺริยา''ติ วจนํ อภิญฺญาจิตฺตวเสน วุตฺตํฯ สุทฺธฌานสฺส ปญฺจมรูปกิริยสฺส ปญฺญตฺตารมฺมณํ เอวาติ เวทิตพฺพํฯ

๓๒๘. นิพฺพานญฺจ จตุพฺพิธํ ผลํ, มคฺคํ รูปญฺจ **อรูปํ** จิตฺตเจตสิกสงฺขาตํ นามญฺจ โคจรํ กาตุํ ยานิ จิตฺตานิ สโกฺกนฺติ, ตานิ จิตฺตานิ เม วท, อาจริย, ตานิ มยฺหํ กเถหิฯ

๓๒๙-๓๐. **จตฺตาโร ญาณสํยุตฺตา, ปุญฺญโต** ปุญฺญวเสน จตฺตาโร ญาณสมฺปยุตฺตา, **กฺริยโต ตถา** กิริยวเสน จตฺตาโร ญาณสมฺปยุตฺตา, เทฺว อภิญฺญามานสา, กิริยาโวฏฺฐพฺพนมฺปิ จาติ เอกาทส จิตฺตานิ นิพฺพานญฺจ ผลญฺจ มคฺคญฺจ รูปญฺจ **อรูปํ** นามญฺจ โคจรํ กาตุํ สโกฺกนฺติฯ

๓๓๑-๔. **จิเตฺตสุ ปน สเพฺพสุ** ยานิ จิตฺตานิ อรหตฺตผลํ อรหตฺตมคฺคํ โคจรํ กาตุํ สโกฺกนฺติ, **ตานิ กติ จิตฺตานิ เม วท** ตานิ มยฺหํ ตฺวํ กเถหิฯ **สเพฺพสุ ปน จิเตฺตสุ, ฉ จ จิตฺตานิ เม สุณ**, โภ ภทฺทมุข, ตฺวํ มยฺหํ วจนํ สุโณหิ, สเพฺพสุ ปน จิเตฺตสุ ฉ จิตฺตานิ อรหตฺตผลํ อรหตฺตมคฺคํ โคจรํ กาตุํ สโกฺกนฺติฯ จตฺตาโร ญาณสํยุตฺตา, กิริยา จ โวฏฺฐพฺพนมฺปิ จ กิริยาภิญฺญามโน จาติ ฉ จ จิตฺตานิ โคจรํ กาตุํ สโกฺกนฺติฯ **ปุญฺญโต** ปุญฺญวเสน จตฺตาโร ญาณสมฺปยุตฺตา, **ปุญฺญโต** ปุญฺญวเสน อภิญฺญาจิตฺตญฺจ อรหตฺตผลํ มคฺคํ โคจรํ กาตุํ น สโกฺกนฺติฯ

๓๓๕-๘. **อรหโต** ขีณาสวสฺส มคฺคจิตฺตํ ผลมานสํ วา ปุถุชฺชนา วา เสกฺขา วา วิชานิตุํ น สโกฺกนฺติฯ กสฺมา การณา? ปุถุชฺชโน โสตาปนฺนสฺส มานสํ น ชานาติ, โสตาปโนฺน สกทาคามิสฺส มานสํ น ชานาติ, สกทาคามี อนาคามิสฺส มานสํ น ชานาติ, อนาคามี อรหนฺตสฺส มานสํ น ชานาติฯ **เหฎฺฐิโม เหฎฺฐิโม** ปุคฺคโล **อุปรูปริ** ฐิตสฺส ปุคฺคลสฺส มานสํ เนว ชานาติ, **อุปรูปริ** ฐิโต ปุคฺคโลปิ เหฎฺฐิมสฺส เหฎฺฐิมสฺส ปุคฺคลสฺส มานสํ ชานาติฯ

๓๓๙-๓๔๒. **โย ธโมฺม ยสฺส ธมฺมสฺส** อารมฺมณํ โหติ, **ตํ** อารมฺมณํ เอกํ เอกํ อุทฺธริตฺวา อิโต ปรํ ปวกฺขามิฯ **กุสลารมฺมณํ กาเม** กาเม อฎฺฐวิธํ กุสลํ อฎฺฐวิธสฺส กามาวจร**กุสลสฺส** อารมฺมณํ โหติฯ กถํ ? ปุเพฺพว กตํ อฎฺฐวิธํ มหากุสลํ ปจฺฉา โสมนสฺสสหคตญาณสมฺปยุตฺตจิตฺตทฺวเยน วา โสมนสฺสสหคตญาณวิปฺปยุตฺตจิตฺตทฺวเยน วา อุเปกฺขาสหคตญาณสมฺปยุตฺตทฺวเยน วา อุเปกฺขาสหคตญาณวิปฺปยุตฺตทฺวเยน วา อนุสฺสรณกาลาทีสุ ตสฺส อฎฺฐวิธสฺส กุสลสฺส ชวนกิจฺจวเสน อารมฺมณํ โหติ, วิปฺปฎิสารกาลาทีสุ ทฺวาทสวิธสฺส **อกุสลสฺส** อารมฺมณํ โหติ, กุสลสฺส อภิญฺญามานสสฺส จ กิริยสฺส อภิญฺญามานสสฺส จ อารมฺมณํ โหติ, เอกาทสวิธสฺส กามาวจรวิปากสฺส ตทารมฺมณวเสน อารมฺมณํ โหติฯ **ตถา กามกฺริยสฺสา**ติ ชวนกิจฺจวเสน หสนสฺส อาวชฺชนกิจฺจวเสน โวฏฺฐพฺพนสฺส ชวนกิจฺจวเสน มหากิริยสฺส อารมฺมณํ โหติ, เอเตสํ ฉนฺนํ ราสีนํ อารมฺมณํ **สิยา** ภเวยฺยฯ รูปาวจรปุญฺญานิ ปญฺจ **ตโต** ฉราสิโต กามวิปากํ วเชฺชตฺวา ปญฺจนฺนํ ราสีนํ อารมฺมณานิ โหนฺติฯ ตทา โลภมูลโมหมูลวเสน อตฺตนา ปฎิลทฺธฌานานํ อนุสฺสรณกาเล ตสฺส ทสวิธสฺส อกุสลสฺส อารมฺมณํ โหติ, ติเหตุกปฎิสนฺธิโน สตฺตสฺส ฌานโต ปริหีนสฺส ฌานํ ปจฺจเวกฺขโต ฌานารมฺมณํ โทมนสฺสยุตฺตํ โหติ, ตทา ตสฺส ปฎิฆทฺวยสฺส อารมฺมณํ โหติฯ **กามกฺริยสฺสา**ติ เอกนฺตปริตฺตารมฺมณานิ กิริยามโนธาตุหสนานิ วเชฺชตฺวา อาวชฺชนกิจฺจวเสน โวฏฺฐพฺพนสฺส, ชวนกิจฺจวเสน มหากิริยสฺส จ อารมฺมณํ โหติฯ

๓๔๓. อารุปฺปกุสลญฺจาปิ, เตภูมกุสลสฺส จ มหากุสลสฺส จ อภิญฺญากิจฺจวเสน ปญฺจมรูปกุสลสฺส จ ทุติยจตุตฺถอรูปกุสลสฺส จ **เตภูมกกิริยสฺสาปิ** โวฏฺฐพฺพนสฺส มหากิริยสฺส จ อภิญฺญากิจฺจวเสน ปญฺจมรูปกิริยสฺส จ ทุติยจตุตฺถารุปฺปกิริยสฺส จ อารมฺมณํ โหติ, ทุติยารุปฺปกิริยสฺส จ ปฐมารุปฺปกิริยาย อารมฺมเณน ภวิตพฺพํ, จตุตฺถารุปฺปกิริยสฺส จ ตติยารุปฺปกิริยาย อารมฺมเณน ภวิตพฺพํ, เอวญฺจ สติ กถํ ปฐมารุปฺปกุสลํ ทุติยารุปฺปกิริยสฺส อารมฺมณํ โหติ, ตติยารุปฺปกุสลญฺจ จตุตฺถารุปฺปกิริยสฺส อารมฺมณํ โหตีติ เจ วตฺตพฺพํ, ยทา ปุถุชฺชน โยคี วา เสโกฺข วา โยคี รูปสมาปตฺตึ สมาปชฺชิตฺวา ตโต วุฏฺฐหิตฺวา อากาสานญฺจายตนสงฺขาตํ ปฐมารุปฺปสมาปตฺตึ สมาปชฺชิตฺวา วีตราโค หุตฺวา อตฺตนา อธิคตา สมาปตฺติโย คเหตฺวา ปุถุชฺชนเสกฺขกาเล อตฺตนา อนธิคตํ ทุติยํ อรูปสมาปตฺตึ สมาปชฺชิ, ตทา ขีณาสวกาเล สมาปชฺชิตํ ทุติยํ อรูปกิริยํ ปฐมารุปฺปกุสลํ อารมฺมณํ กโรติ, เอวํ ปฐมารุปฺปกุสลํ ทุติยารุปฺปกิริยสฺส อารมฺมณํ โหติฯ

ยทา โยคี รูปสมาปตฺติโย สมาปชฺชิตฺวา ตโต วุฏฺฐหิตฺวา ปฐมารุปฺปกุสลํ ทุติยารุปฺปกุสลํ ตติยารุปฺปกุสลญฺจ สมาปชฺชิตฺวา ขีณาสโว หุตฺวา อตฺตนา อธิคตา สมาปตฺติโย คเหตฺวา อตฺตนา อนธิคตํ จตุตฺถํ อรูปสมาปตฺตึ สมาปชฺชิ, ตทา จตุตฺถารุปฺปกิริยา ตติยารุปฺปกุสลํ อารมฺมณํ กโรติ, เอวํ จตุตฺถารุปฺปกิริยสฺส ตติยารุปฺปกุสลํ อารมฺมณํ โหติ, ปจฺฉา ขีณาสวกาเล สมาปชฺชิตา รูปารูปสมาปตฺติโย โหนฺติฯ ยถา โหติ, **ตถา เอว** อกุสลสฺสปิ อารมฺมณํ โหติฯ

๓๔๔-๗. อรูปาวจรปากานนฺติ ชาตินิทฺธารณํ, จตุตฺถทุติยานํ อรูปปากานมฺปิ อารมฺมณํ โหติ, ‘‘จตุตฺถทุติยาน’’นฺติ วตฺตเพฺพ ติยานํ-สทฺทสฺส โลปํ กตฺวา **‘‘จตุตฺถทู’’**ติ วุตฺตํ, ตทา ทฺวินฺนํ อรูปปากานํ ปฐมารุปฺปตติยารุปฺปชวนานิ อารมฺมณานิ โหนฺติ, ‘‘ยสฺส กุสลสฺส ฌานสฺส ยํ อารมฺมณํ คเหตฺวา พฺรหฺมโลเก ปฏิสนฺธิ โหตี’’ติ วจนโต สกสกกุสลานํ อารมฺมณภูตานิ อากาสานญฺจายตนอากิญฺจญฺญายตนานิ เตสํ ทุติยจตุตฺถารุปฺปปากานํ อารมฺมณานิ โหนฺติ, เอวํ อรูปกุสลํ อิเมสํ อฏฺฐราสีนํ อารมฺมณปจฺจโย โหติฯ **อปริยาปนฺนปุญฺญมฺปิ** จตุพฺพิธโลกุตฺตรกุสลมฺปิ **กามาวจรโต** กามาวจรวเสน **กุสลสฺส** ญาณสมฺปยุตฺตมหากุสลสฺส จ **กฺริยสฺส** โวฏฺฐพฺพนสฺส, ญาณสมฺปยุตฺตโต กิริยสฺส จ **รูปโต** รูปาวจรวเสน ปญฺจมสฺส รูปกุสลสฺส จ ปญฺจมสฺส รูปกิริยสฺส จาติ จตุนฺนํ ราสีนํ อารมฺมณํ สทา โหติ, อยเมตฺถ อธิปฺปาโย – เสกฺขานํ ญาณสมฺปยุตฺตมหากุสลสฺส, โวฏฺฐพฺพนสฺส, ปญฺจมสฺส รูปกุสลสฺส จ ติวิธํ โลกุตฺตรปุญฺญํ อารมฺมณํ โหติฯ ขีณาสวสฺส โวฏฺฐพฺพนสฺส, ญาณสมฺปยุตฺตมหากิริยสฺส, ปญฺจมสฺส รูปกิริยสฺส จ อรหตฺตปุญฺญํ อารมฺมณํ โหติฯ ยถา **ตถา เอว** สพฺพํ อกุสลํ **กามาวจรโต** กามาวจรวเสน **กุสลสฺส** มหากุสลสฺส, **กฺริยสฺส** หสนโวฏฺฐพฺพนมหากิริยสฺส จ **รูปาวจรโต** ปน รูปาวจรวเสน ปญฺจมสฺส รูปกุสลสฺส, ปญฺจมสฺส รูปกิริยสฺส จ อารมฺมณํ โหติ, ยถา **ตถา เอว** สพฺพสฺส อกุสลสฺส จ กามาวจรวิปากานํ ตทารมฺมณกิจฺจวเสน เอกาทสนฺนญฺจาติ ฉนฺนํ ราสีนํ อารมฺมณํ ภควตา อีริตํฯ

๓๔๘-๓๕๒. วิปาการมฺมณํ กาเม สพฺพํ วิปาการมฺมณํ **กามาวจรโตปิ** กามาวจรวเสนปิ **กุสลสฺส** มหากุสลสฺส, **กฺริยสฺส** หสนโวฏฺฐพฺพนมหากิริยสฺส จ **รูปาวจรโต เจว** รูปาวจรวเสน จ เอว ปญฺจมสฺส รูปกุสลสฺส, ปญฺจมสฺส รูปกิริยสฺส จ **กามาวจรปากานํ** กามาวจรวิปากานํ เอกาทสนฺนญฺจ ตเถว อกุสลสฺส จ ฉนฺนํ ราสีนํ อารมฺมณํ โหติฯ รูเป วิปาการมฺมณํ **กามาวจรโตปิ จ** กามาวจรวเสนปิ จ **กุสลสฺส** มหากุสลสฺส , **กฺริยสฺส จ** โวฏฺฐพฺพนมหากิริยสฺส จ **รูปาวจรโต เจว** รูปาวจรวเสน จ เอว กุสลสฺส จ อปุญฺญสฺส จาติ ปญฺจนฺนํ ราสีนํ โคจโร โหติ, อรูปาวจรปาเกสุ อยํ นโย ภควตา มโตฯ วเฏฺฏ น ปริยาปนฺนา นปฺปวิฏฺฐาติ

อปริยาปนฺนา, เตสํ ปุคฺคลานํ ปากาปิ **กามโต** กามาวจรวเสน **กุสลสฺส** ญาณสมฺปยุตฺตมหากุสลสฺส, **กฺริยสฺส จ** โวฏฺฐพฺพนญาณสมฺปยุตฺตมหากิริยสฺส จ **รูปโตปิ** รูปาวจรวเสนปิ **กุสลสฺส** ปญฺจมสฺส รูปกุสลสฺส, **กฺริยสฺส จ** ปญฺจมสฺส รูปกิริยสฺส จ เอวํ อารมฺมณํ โหตีติฯ เอตฺถายมธิปฺปาโย อปริยาปนฺนปุเญฺญ วุตฺตนเยเนว เวทิตโพฺพฯ

๓๕๓-๖. กาเม อิทํ สพฺพกิริยจิตฺตํ **กามาวจรโตปิ จ** กามาวจรวเสนปิ จ **กุสลสฺส** มหากุสลสฺส, **กฺริยสฺส จ** หสนโวฏฺฐพฺพนมหากิริยสฺส จ **รูปาวจรโต เจว** รูปาวจรวเสน จ เอว **กุสลสฺส** ปญฺจมสฺส รูปกุสลสฺส, **กฺริยสฺส จ** ปญฺจมสฺส รูปกิริยสฺส จ เอกาทสกามาวจรปากสฺส จ ตเถว อกุสลสฺส จ เอเตสํ ฉนฺนํ ราสีนํ อารมฺมณํ โหติฯ **ยํ กฺริยามานสํ รูเป** รูปาวจเร ยํ กิริยามานสํ, **กามปากํ ตโต วินา ตโต** ราสิโต กามปากํ **วินา** วเชฺชตฺวา ปญฺจนฺนํ ปน ราสีนํ อารมฺมณํ โหติฯ กามาวจรโต กามาวจรวเสน กิริยสฺส โวฏฺฐพฺพนมหากิริยสฺส อารมฺมณํ โหติ, หสนํ เอกนฺตปริตฺตารมฺมณตฺตา รูปกิริยํ อารมฺมณํ น กโรติฯ **กฺริยาจิตฺตํ ปนารุเปฺป** อรูปกิริยาจิตฺตํ ปน เตสํ ปญฺจนฺนํ เอว จ ราสีนํ **อารุปฺปกฺริยสฺสาปิ** ปฐมารุปฺปกิริยํ ทุติยารุปฺปกิริยสฺส อารมฺมณํ โหติ, ตติยารุปฺปกิริยํ จตุตฺถารุปฺปกิริยสฺส อารมฺมณํ โหติฯ อิติ ฉนฺนํ ราสีนํ โคจโร โหติเยวฯ

๓๕๗-๘. **รูปํ จตุสมุฏฺฐานํ, รูปารมฺมณสญฺญิตํ;**
กามาวจรปุญฺญสฺส, ตเถว กุสลสฺส จ;
อภิญฺญาทฺวยจิตฺตสฺส, กามปากกฺริยสฺส จฯ

ทฺวิจกฺขุวิญฺญาณมโนธาตุทฺวยสนฺตีรณตฺตยมหาปากสฺส จ กามกิริยสฺส จาติ เอกาทสวิธสฺส กามกิริยสฺส จ ฉนฺนํ เอเตสํ ราสีนํ อารมฺมณปจฺจโย โหติฯ

๓๕๙-๓๖๐. **นิพฺพานารมฺมณํ กามรูปาวจรโต** กามรูปาวจรวเสน เสกฺขานํ ญาณสมฺปยุตฺตมหากุสลสฺส, รูปาวจรวเสน ปญฺจมสฺส รูปกุสลสฺส จ กามรูปกิริยสฺส จ ขีณาสวานํ โวฏฺฐพฺพนญาณสมฺปยุตฺตมหากิริยสฺส จ ปญฺจมรูปกิริยสฺส จ **อุภยสฺสาปิ** จิตฺตสฺส อารมฺมณํ โหติฯ **อปริยาปนฺนโต เจว** โลกุตฺตรวเสน จ เอว ผลสฺส, กุสลสฺส จ เอเตสํ ฉนฺนํ ราสีนํ อารมฺมณปจฺจโย โหติฯ

๓๖๑-๒. **นานปฺปการกํ สพฺพํ, ปญฺญตฺตารมฺมณํ ปน เตภูมกสฺส ปุญฺญสฺส** มหากุสลสฺส, สุทฺธฌานสฺส ปญฺจวิธสฺส รูปกุสลสฺส, ปฐมารุปฺปตติยารุปฺปกุสลสฺส จ ตเถว อกุสลสฺส จ **รูปารูปวิปากสฺส** สพฺพสฺส รูปวิปากสฺส, ปฐมารุปฺปตติยารุปฺปวิปากสฺส จ **เตภูมกกฺริยสฺส จ** หสนโวฏฺฐพฺพนมหากิริยสฺส สพฺพสฺส รูปกิริยสฺส, ปฐมารุปฺปตติยารุปฺปกิริยสฺส จาติ นวนฺนํ ปน ราสีนํ อารมฺมณปจฺจโย โหติฯ

๓๖๓-๔. **รูปารมฺมณิกา เทฺว ตุ** เทฺว จิตฺตุปฺปาทา รูปารมฺมณิกา, **เทฺว เทฺว สทฺทาทิโคจรา** เทฺว เทฺว จิตฺตุปฺปาทา สทฺทารมฺมณาทิโคจรา, **ตโย** มโนธาตุสงฺขาตา **จิตฺตุปฺปาทา** ปญฺจารมฺมณิกา นาม มตา ภควตาฯ **อิธ** อิมสฺมึ กามาวจราธิกาเร **เอกจตฺตาลีเสว** จิตฺตุปฺปาทา ฉฬารมฺมณิกา มตาฯ อยํ กามาวจรจิตฺตานํ อารมฺมณกฺกโมฯ

๓๖๕-๙. **ปญฺจาภิญฺญา วิวเชฺชตฺวา, รูปารูปา อนาสวา** อิเม สเพฺพ จิตฺตุปฺปาทา ธมฺมารมฺมณโคจรา โหนฺติฯ ปฐมารุปฺปกุสลํ ทุติยารุปฺปเจตโส กุสลสฺส อารมฺมณํ โหติ, ทุติยารุปฺปเจตโส วิปากสฺส จ อารมฺมณํ โหติ, ทุติยารุปฺปเจตโส กิริยสฺส จ อารมฺมณํ โหติฯ ทุติ

ยารุปฺปเจตโส กิริยสฺส ปฐมารุปฺปกุสลารมฺมณภาเว การณํ เหฏฺฐา วุตฺตเมวฯ **ปฐมารุปฺปปาโกยํ, ทุติยารุปฺปเจตโส** กุสลสฺส จ ทุติยารุปฺปเจตโส วิปากสฺส จ ทุติยารุปฺปเจตโส กิริยสฺส จ อารมฺมณํ น โหติฯ **หิ** กสฺมา? เตสํ ทุติยารุปฺปกุสลวิปากกิริยานํ ปฐมารุปฺปกุสลารมฺมณตฺตาฯ **ปฐมํ ตุ กฺริยาจิตฺตํ** ปฐมํ กิริยาจิตฺตํ ปน ทุติยารุปฺปเจตโส ปุญฺญสฺส อารมฺมณํ น โหติฯ ทุติยารุปฺปเจตโส วิปากสฺส อารมฺมณํ น โหติฯ รูปารูปภเวสุ หิ ขีณาสวา วิปากจิตฺตานิ จุติวเสน สกสกกุสลานํ อารมฺมณํ กโรนฺติฯ **ปฐมํ ตุ กฺริยาจิตฺตํ** ปน ทุติยารุปฺปเจตโส กิริยสฺส อารมฺมณํ โหติฯ **อิติ** เอวํ อิมินา มยา วุตฺตปฺปกาเรน จิตฺตานํ อารมฺมณุปฺปตฺติ **วิภาวินา** ธีเรน เญยฺยาฯ

๓๗๐-๓. **ปุถุชฺชนสฺส เสกฺขสฺส, อรูปารมฺมณํ ทฺวิธา** ทฺวิปฺปการํ กุสลํ **กุสลสฺส** ทุติยารุปฺปกุสลสฺส อารมฺมณํ โหติ, **ตํ** ปฐมารุปฺปกุสลํ ทุติยารุปฺปวิปากสฺส อารมฺมณํ **สิยา** ภเวยฺยฯ **ขีณาสวสฺส ภิกฺขุสฺส, ปฐมารุปฺปมานสํ** อารมฺมณํ **ติธา** ติปฺปการํ โหติฯ **อิติ** วจนํ มเหสินา วุตฺตํฯ **กฺริยสฺสาปิ** ทุติยารุปฺปกิริยสฺสาปิ ปฐมารุปฺปกิริยา อารมฺมณํ โหติฯ **กุสลมฺปิ** ปฐมารุปฺปกุสลมฺปิ ทุติยารุปฺปกิริยสฺส จ อารมฺมณํ โหติฯ **กุสลํ** ปฐมารุปฺปกุสลํ ทุติยารุปฺปวิปากสฺส อารมฺมณํ โหติฯ **เอวํ** อิมินา มยา วุตฺตปฺปกาเรน ปฐมารุปฺปมานสํ อารมฺมณํ ติธา โหติฯ ตติยารุปฺปจิตฺตมฺปิ จตุตฺถารุปฺปเจตโส กุสลสฺส อารมฺมณํ โหติ, จตุตฺถารุปฺปเจตโส วิปากสฺส จ ตํ อารมฺมณํ โหติฯ **เอวเมว** ยถา ปฐมารุปฺปมานสํ อารมฺมณํ ทฺวิธา โหติ, เอวเมว ตถา ตติยารุปฺปจิตฺตํ อารมฺมณํ ทฺวิธา โหติฯ ยถา ปฐมารุปฺปมานสํ อารมฺมณํ ติธา โหติ, **เอวเมว** ตถา ตติยารุปฺปจิตฺตํ อารมฺมณํ ติธา สิยาฯ

๓๗๔. **ยํ ยํ ปน อิธารพฺภ อิธ** อิมสฺมิํ อธิกาเร ยํ ยํ โคจรํ อารพฺภ ปฏิจฺจ **เย เย** จิตฺตุปฺปาทา ชายนฺติ, **โส โส** โคจโร **เตสญฺจ เตสญฺจ** จิตฺตุปฺปาทานํ อารมฺมณปจฺจโย โหติฯ

๓๗๕. โย ปน นโร **อิมสฺส** อภิธมฺมาวตารสฺส กิร ปารํ ทุตฺตรํ **อิธ** อิมสฺมิํ โลเก อุตฺตรติ, โส นโร อภิธมฺมมหณฺณเว ปารํ ทุตฺตรํ อุตฺตรํ อุตฺตรติ เอวฯ

อิติ อภิธมฺมาวตารฎีกาย

อารมฺมณวิภาควณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ฉฏฺโฐ ปริเจฺฉโทฯ

๗. สตฺตโม ปริเจฺฉโท

วิปากจิตฺตปฺปวตฺตินิเทฺทสวณฺณนา

๓๗๖. อนนฺตญาเณน นิรงฺคเณน,
คุเณสินา การุณิเกน เตน;
วุเตฺต วิปาเก มติปาฏวตฺถํ,
วิปากจิตฺตปฺปภวํ สุณาถฯ

เยน ชิเนน อนนฺตญาเณน นิกฺกิเลเสน คุเณสินา การุณิเกน **เตน** ชิเนน วุเตฺต วิปากสฺมิํ **มติปาฏวตฺถํ** มติเฉกภาวตฺถาย **วิปากจิตฺตปฺปภวํ** มยา ภณมานํ วิปากจิตฺตปฺปวตฺติํ ตุเมฺห สุณาถฯ

๓๗๗. เอกูนติํส กมฺมานิ, ปากา ทฺวตฺติํส ภควตา ทสฺสิตา, กมฺมานิ ตีสุ ทฺวาเรสุ ทิสฺสเร, วิปากา **ฉสุ** ทฺวาเรสุ ทิสฺสนฺติฯ

๓๗๘-๙. กุสลํ กามโลกสฺมิํ กามโลกมฺหิ กุสลํ ปวเตฺต, ปฏิสนฺธิยญฺจ **ตํตํปจฺจยมาคมฺม** ตํตํปจฺจยํ ปฏิจฺจฯ โส โส ปจฺจโย ตํตํปจฺจโย, ‘‘ตตปจฺจโย’’ติ วตฺตพฺเพ นิคฺคหีตาคมวเสน ‘‘ตํตํปจฺจโย’’ติ วุตฺตํฯ วิจฺฉาภกมฺมธารยสมาโสยํฯ วิวิธํ ผลํ ททาติฯ เอกาย เจตนาย เอกา ปฏิสนฺธิ ภควตา ปกาสิตาฯ นานากเมฺมหิ นานา ปฏิสนฺธิโย จ ภวนฺติฯ

๓๘๐-๑. ติเหตุกํ ตุ ยํ กมฺมํ ติเหตุกํ ยํ กมฺมํ ปน กามาวจรสญฺญิตํ ติเหตุกํ วิปากํ ทุเหตุญฺจ วิปากํ อเหตุญฺจ วิปากํ เทติฯ **ทุเหตุกํ ตุ ยํ กมฺมํ** ทุเหตุกํ ยํ กมฺมํ ปน, ตํ กมฺมํ ติเหตุกํ วิปากํ น เทติ, อตฺตโน วิปากํ ทุเหตุญฺจ อเหตุญฺจ เทติฯ

๓๘๒-๓. ติเหตุเกน กเมฺมน, ปฏิสนฺธิ ติเหตุกา โหติ, ทุเหตุกาปิ ปฏิสนฺธิ โหเตว, อเหตุกา ปฏิสนฺธิ เนว โหติ, อุกฺกฏฺฐติเหตุกกเมฺมน ติเหตุกา ปฏิสนฺธิ, โอมกติเหตุกกเมฺมน ทุเหตุกา ปฏิสนฺธิ โหตีติ อธิปฺปาโยฯ ทุเหตุเกน กเมฺมน ทุเหตุกา ปฏิสนฺธิ, อเหตุกาปิ ปฏิสนฺธิ โหเตว, ติเหตุกา ปฏิสนฺธิ เนว โหติฯ อุกฺกฏฺฐทุเหตุกกเมฺมน ทุเหตุกา ปฏิสนฺธิ, โอมกทุเหตุกกเมฺมน อเหตุกา ปฏิสนฺธิ โหตีติ อธิปฺปาโยฯ

๓๘๔. อสงฺขารกมฺมํ อสงฺขารวิปากํ เทติ, สสงฺขารวิปากมฺปิ เทติ, สสงฺขารกมฺมํ สสงฺขารผลํ, ตถา อสงฺขารผลํ เทติฯ

๓๘๕. เอกาย เจตนาเยตฺถ เอตฺถ เอตาสุ เจตนาสุ เอกาย กุสลาย **เจตนาย** โสฬสวิธา วิปากจิตฺตานิ ภวนฺติฯ **อิติ** วจนํ ชิโน ปกาสเยฯ

๓๘๖-๙๒. เวทนาปริวตฺตนํ อารมฺมเณน โหเตว, ตทารมฺมณจิตฺตมฺปิ ชวเนน นิยามิตํ, โสมนสฺสยุเตฺต กุสเล ชวเน ชวิเต ตทารมฺมณมฺปิ โสมนสฺสยุตฺตเมว โหตีติ อโตฺถฯ อุเปกฺขายุตฺตกุสเลปิ เอเสว นโยฯ กามาวจรจิเตฺตน **กุสเลนาทินา** ปฐเมน กุสเลน ตุเลฺยน วิปากจิเตฺตนฯ ตติยาวิเสสนํฯ เยน สเตฺตน **คหิตา ปฏิสนฺธิ เจ** ยทิ, **อิเฏฺฐ พลวารมฺมเณ** มนาเป อติมหนฺตารมฺมเณ ตสฺส สตฺตสฺส **จกฺขุสฺส** จกฺขุปสาทสฺส **อาปาถํ** ปากฏภาวํ **อาคเต** สติ มโนธาตุยา ตาย ภวงฺคสฺมิํ **อาวฏฺฏิเต** ภวงฺคโสเต ฉินฺทิเต สติ จกฺขุวิญฺญาณกาทีสุ วีถิจิเตฺตสุ

ชาเตสุ ปฐมํ กุสลํ กามมานสํ ชวนํ หุตฺวา ชายเตฯ สตฺตกฺขตฺตุํวารานิ ชวิตฺวาน ปฐเม มหากุสเล คเต **ตเทว** ตํ เอว อิฏฺฐํ อารมฺมณํ กตฺวา เตเนว ปฐมมหากุสเลน สทิสํ ตทารมฺมณวิปากจิตฺตํฯ **สนฺธิยา ตุลฺยโต** ปฏิสนฺธิยา ตุลฺยภาเวน **มูลภวงฺคนฺติ** มูลภวงฺคํ นาม ภควตา ปวุจฺจเตฯ **ตญฺจ** ตทารมฺมณจิตฺตํ **สนฺตีรณํ** โสมนสฺสยุตฺตํ สนฺตีรณํ ทสฺสนํ สมฺปฏิจฺฉนํ **เอตฺถ** เอตสฺมึ วีถิจิเตฺต **คณนูปคจิตฺตานิ** คณนํ อุปคตานิ จิตฺตานิ จตฺตาริ เอว ภวนฺติฯ

๓๙๓-๔. **ยทา หิ ทุติยํ จิตฺตํ, กุสลํ ชวนํ ยทา** ยสฺมึ กาเล ตเสฺสว โสมนสฺสติเหตุโน ปุคฺคลสฺส ทุติยํ กุสลํ จิตฺตํ ชวนํ โหติ, **ตทา** ตสฺมึ กาเล **เตน** ชวเนน ตุลฺยวิปากํ ตทารมฺมณํฯ ตสฺส **สนฺธิยา อสมานตฺตา** ตสฺส ตทารมฺมณจิตฺตสฺส สนฺธิยา อสมานตฺตา เทฺว นามานิ **อสฺส** วิปากจิตฺตสฺส อเนน วิปากจิเตฺตน **ลพฺภเร** ลพฺภนฺติ, ‘‘อาคนฺตุกภวงฺค’’นฺติ นามํ ‘‘ตทารมฺมณก’’นฺติ จ นามํ อิติ เทฺว นามานิ ลพฺภนฺติฯ

๓๙๕-๖. ยทา ตเสฺสว ปุคฺคลสฺส ตติยํ ปุญฺญํ ชวนํ โหติ, ตทา **เตน** ชวเนน สทิสํ ตติยํปากํ ตทารมฺมณิกํ สิยาฯ **อิทํ** วิปากจิตฺตํ **อาคนฺตุกภวงฺคนฺติ** อาคนฺตุภวงฺคํ นาม ภควตาวุจฺจเต, ปุริมานิ จ **ปญฺจ** วิปากจิตฺตานิ **อิมินา ปน** ตติยวิปาเกน ปน สทฺธึ **ฉ** จิตฺตานิ โหนฺติฯ

๓๙๗-๘. **ยทา จตุตฺถํ กุสลํ** ชวนํ โหติ, ตทา **เตน** ชวเนน ตุลฺยํ จตุตฺถวิปากํ ตทารมฺมณภาวํ **วเช** คเจฺฉยฺยฯ จตุตฺถวิปากํ อาคนฺตุกภวงฺคํ ตทารมฺมณนามกํ โหติ, ปุริมานิ ฉปากานิ **อิมินา** สห จตุตฺถปาเกน **สตฺต** จิตฺตานิ โหนฺติฯ

๓๙๙-๔๐๓. **ยทา** ยสฺมึ กาเล ตสฺมึ จกฺขุทฺวาเร อิฏฺฐมชฺฌตฺตารมฺมณํ ปน ตถา อาปาถํ อาคจฺฉติ จ, ตทา วุตฺตนเยน อาวชฺชนทสฺสนสมฺปฏิจฺฉนจิเตฺตสุ ชาเตสุ **อิธ** อิมสฺมึ มชฺฌตฺตารมฺมเณ อารมฺมณวเสน เวทนา ปริวตฺตติ, ตสฺมา อุเปกฺขาสหคตํ สนฺตีรณํ มโน โหติฯ อุเปกฺขาสหคเตสุ เอว จตูสุปิ ชวเนสุ ชวิเตสุ **เตหิ** ชวเนหิ ตุลฺยานิ จตฺตาริ วิปากจิตฺตานิ ชายเรฯ **อจฺจนฺตํ** เอกเนฺตน **เวทนาย** อุเปกฺขาเวทนาย **ปุริเมหิ** โสมนสฺสสหคเตหิ จิเตฺตหิ อสมานตฺตา จตฺตาริ จิตฺตานิ นามโต ปิฏฺฐิภวงฺคานิ นาม โหนฺติ, **ปิฏฺฐิภวงฺคานิ** โสมนสฺสวิปากานํ ปจฺฉาภาเค ภวงฺคานีติ อโตฺถฯ อิมานิ อุเปกฺขาสหคตานิ ปญฺจ วิปากานิ ปุริเมหิ **สตฺตหิ** วิปาเกหิ สทฺธึ ทฺวาทส วิปากานิ ภวนฺติฯ **อิติ** วจนํ ธีโร วินิทฺทิเสฯ

๔๐๔-๖. ยถา จกฺขุทฺวาเร ทฺวาทส วิปากานิ โหนฺติ, ตถา เอวํ โสตาทีสุ ทฺวาเรสุปิ ทฺวาทส ปากานิ โหนฺติฯ **อิติ** วจนํ ธีโร นิทฺทิเส, อิเม มยา วุตฺตา วิปากา สมสฏฺฐิ ภวนฺติฯ **เอวํ** อิมินา มยา วุตฺตปฺปกาเรน เอกาย เจตนาย กมฺมุ **อายูหิเต** ปวตฺติเต สมสฏฺฐิ วิปากานิ อุปฺปชฺชนฺติ, อิมสฺมึ วจเน สํสโย นตฺถิฯ **คหิตาคฺคหเณเนตฺถ เอตฺถ** เอเตสุ วิปาเกสุ คหิตานํ วิปากานํ อคฺคหเณน จกฺขุทฺวาเร ทฺวาทส ปากา, โสตวิญฺญาณกาทีนิ จตฺตาริ จาติ โสฬส ปากานิ โหนฺติฯ

๔๐๗-๑๑. เอเกน ติเหตุกกุสเลน อสงฺขาริเกน กมฺมุน อายูหิเต ยถา, **เอวเมว** สสงฺขารติเหตุกกุสเลนาปิ อสงฺขารสสงฺขารอุเปกฺขาสหคเตหิปิ กุสเลหิ กมฺมุ **อายูหิเต** ปวตฺติเต **เตสํ** ติณฺณํ กุสลานํ วิปาเกหิ ตีหิปิ ทินฺนาย ปฏิสนฺธิยา เอเสว นโย ปณฺฑิเตน ชานิตโพฺพฯ **อิธ** อิมสฺมึ อุเปกฺขาสหคตทฺวเย อิฏฺฐมชฺฌตฺตโคจรสฺส วเสน วิปากจิตฺตปฺปวตฺตึ ปฐมํ ทเสฺสตฺวา **ทเสฺสตพฺพาถ ปจฺฉา ตุ, อิฏฺฐสฺมึ โคจเร อิธ อถ ปจฺฉา** มยา วุตฺตจิตฺตปฺปวตฺติโต ปจฺฉากาเล ปน **อิธ** อิมสฺมึ อิฏฺฐโคจเร เอเกกสฺมึ ปน ทฺวาทส ทฺวาทส ปากา ปณฺฑิเตน ทเสฺสตพฺพาฯ **คหิตาคฺคหเณเนตฺถ เอตฺถ** เอเตสุ วิปาเกสุ คหิตานํ วิปากานํ อคฺคหเณน

โสฬส ปากจิตฺตานิ โหนฺติฯ **ปุเพฺพ** กาเล มยา วุตฺตนเยเนว **สพฺพํ** วจนํ **อเสสโต** อเสสภาเวน ปณฺฑิเตน เญยฺยํฯ

๔๑๒-๔. **ติเหตุเกน กเมฺมน, ปฏิสนฺธิ ติเหตุกา** ภวติ, อิติ อยํ วาโร **เอตฺตาวตา** เอตฺตเกน วจเนน มยา วุตฺโตฯ เอกํ กมฺมํ เอกสฺมึ ภเว เอกํ ปฏิสนฺธึ ชเนติ, **ตโต** ปฏิสนฺธิโต **อปรํ** อญฺญํ ทุติยํ ปฏิสนฺธึ น ชเนติ, ปวตฺติยํ อเนกานิ วิปากานิ สญฺชเนติฯ **หิ** สจฺจํ ''เอกํ กมฺม''นฺติอาทิกํ วจนํฯ **เอกสฺมา พีชา** เอกโต พีชโต เอกํ องฺกุรํ ชายติ, **อสฺส** พีชสฺส พหูนิ ผลานิ **เหตุปฺปวตฺติโต** สลิลาทิเหตุปฺปตฺติยา โหนฺติฯ

๔๑๕-๒๑. **ทุเหตุเกน กเมฺมน, ปฏิสนฺธิ ทุเหตุกา** โหติ, **อิติ** วจนํ อยํ วาโร **อนุปุเพฺพน** อนุปฏิปาฏิยา อาคโตฯ **อิธ** อิมสฺมึ อธิกาเร ทุเหตุเกน ปุเญฺญน โสมนสฺสยุเตฺตน อสงฺขาริเกน จิเตฺตน กเมฺม อายูหิเต ปน ทุเหตุเกน โสมนสฺสยุตฺตกุสเลน ตุเลฺยน ปาเกน เยน สเตฺตน คหิตา ปฏิสนฺธิ เจ, อิเฎฺฐ อารมฺมเณ ตสฺส สตฺตสฺส จกฺขุทฺวาเร อาปาถํ อาคเต โสมนสฺสยุเตฺต ญาณหีเน กุสลมานเส ตสฺมึ ทุเหตุเก สตฺตกฺขตฺตุํ ชวิตฺวาน คเต ตํ เอว อารมฺมณํ กตฺวา **ตทนนฺตรํ** ตสฺส ชวนสฺส อนนฺตรํ **ตํสริกฺขกํ** เตน ชวเนน สทิสํ เอกนฺตํ อสงฺขาริกมานสํ ชายติฯ **ตนฺติ** ตํ จิตฺตํ **มูลภวงฺคนฺติ** มูลภวงฺคํ นาม **ตทารมฺมณมิจฺจปิ** ตทารมฺมณํ นาม อุภยมฺปิ นามํ **ตเสฺสว นามํ** ตสฺส จิตฺตสฺส เอว นามํฯ **อิติ** เอวํ อิมินา ปกาเรน ภควตา ปริทีปิตํฯ ทุเหตุเก สสงฺขาเร กุสเล ชวเน ชวิเตปิ จ **ตํสมํ** เตน จิเตฺตน สทิสํ อาคนฺตุกสงฺขาตํ ตทารมฺมณมานสํ โหติฯ

๔๒๒-๙. **ตเถว จ** ตถา เอว จ อิฏฺฐมชฺฌตฺตโคจเร **ทุเหตูนํ** ทฺวินฺนํ อุเปกฺขายุตฺตานํ ชวนานํ อนนฺตรํ **ตาทิสานิ** เตหิ ชวเนหิ สทิสานิ เทฺว ตทารมฺมณมานสานิ ชายเนฺต, **เตสํ** ตทารมฺมณมานสานํ ''ปิฏฺฐิภวงฺค''นฺติ นามํ, ''อาคนฺตุกภวงฺค''นฺติ จ นามํ โหติฯ สนฺตีรณทฺวยเญฺจว ทสฺสนํ สมฺปฏิจฺฉนํ อิมานิ เทฺว ภวงฺคานิ จาติ **อฎฺฐ** วิปากา จกฺขุทฺวาเร โหนฺติฯ **เอวํ** อิมินา มยา วุตฺตปฺปกาเรน ปญฺจสุ ทฺวาเรสุปิ จ **อฎฺฐ อฎฺฐ** วิปาเก กตฺวา ปวตฺติยํ จตฺตาลีส วิปากานิ ภวนฺติฯ **คหิตาคฺคหเณเนตฺถ, จกฺขุทฺวาเร ปนฎฺฐ จ เอตฺถ** เอเตสุ วิปาเกสุ คหิตานํ วิปากานํ อคฺคหเณน จกฺขุทฺวาเร อฏฺฐ จ วิปากา **โสตฆานาทินา** วิปาเกน สทฺธึ **ทฺวาทส เอว** วิปากานิ ภวนฺติฯ **เอกาย เจตนาเยวํ เอวํ** อิมินา มยา วุตฺตปฺปกาเรน เอกาย เจตนาย กเมฺม **อายูหิเต** ปวตฺติเต ปน สติ ทฺวาทเสว วิปากานิ ภวนฺติฯ **อิติ** วจนํ วิชิตกุสลยุทฺธสงฺคาเมน **ปกาสิตํ** เทสิตํฯ **ทุเหตุกตฺตเยนาปิ, เสเสน สทิเสน ตุ** มยา วุตฺตโต ทุเหตุโต เสเสน ทุเหตุกตฺตเยนาปิ สทิเสน ปาเกน **อาทินฺนสนฺธิโน** คหิตปฏิสนฺธิกสฺส สตฺตสฺส เอวํ นโย **มโต** กถิโต นิรงฺคเณนฯ ทุเหตุเกน กเมฺมน ทุเหตุกา ปฏิสนฺธิ โหติฯ อิติ อยํ วาโร จ **เอตฺตาวตา** เอตฺตเกน วจเนน มยา วุโตฺตฯ

๔๓๐-๘. **ทุเหตุเกน กเมฺมน** อเหตุกา ปฏิสนฺธิ โหติ, อิติ อยํ วาโร **อนุปุเพฺพน** ปฏิปาฏิยา อาคโตฯ เตสุ จตูสุปิ ทุเหตุเกสุ กุสเลสุ จิเตฺตสุ **อญฺญตเรเนว** เหตุเกน กเมฺม **อายูหิเต** ปวตฺติเต สติ **ตเสฺสว** ทุเหตุกสฺส กุสลชวนสฺส ปากภูตาย อุเปกฺขาสหคตาเหตุกาย มโนวิญฺญาณธาตุยา **อาทินฺนปฏิสนฺธิโน** สตฺตสฺส **สา** ปฏิสนฺธิ กมฺมสทิสา นาม น วตฺตพฺพา ปณฺฑิเตหิฯ **หิ** สจฺจํ ''ปฏิสนฺธิ น วตฺตพฺพา''ติอาทิกํ วจนํฯ กมฺมํ ทุเหตุกํ โหติ, ปฏิสนฺธิ อเหตุกา โหติฯ **ตสฺส** เทหิโน สตฺตสฺส **วุฑฺฒิมุเปตสฺส** วุฑฺฒึ อุปคตสฺส จกฺขุทฺวาเร ปน อิฏฺฐมชฺฌตฺตโคจเร อาปาถมาคเต สติ ทุเหตุกานํ จตุนฺนํ ปุญฺญานํ ยสฺส กสฺสจิ ชวนสฺส อวสานมฺหิ อิทํ อเหตุกํ มโน ตทารมฺมณภาเวน ชายติฯ เอตฺถ เอตสฺมึ วจเน **สํสโย** สเนฺทโห

นตฺถิ, **ตํ** อเหตุกจิตฺตํ มูลภวงฺคญฺจ ตทารมฺมณเมว จ โหติฯ จกฺขุวิญฺญาณกาทีสุปิ วีถิจิเตฺตสุ ชาเตสุ อุเปกฺขาสหคตํเยว สนฺตีรณมฺปิ จ โหติฯ **เตสุ เอกํ ฐเปตฺวาน, คหิตาคฺคหเณนิธ เตสุ** ทฺวีสุ สนฺตีรณตทารมฺมณกิเจฺจสุ วิปาเกสุ **เอกํ** สนฺตีรณกิจฺจํ ตทารมฺมณกิจฺจํ ตํ จิตฺตํ ฐเปตฺวา คหิตานํ วิปากานํ อคฺคหเณน อิธ อิฎฺฐมชฺฌตฺตารมฺมเณ คณนูปคจิตฺตานิ ตีณิเยว ภวนฺติฯ

๔๓๙-๔๑. **อิเฎฺฐ อารมฺมเณ จกฺขุ-ทฺวาเร อาปาถมาคเต** ตทา สนฺตีรณเญฺจว โสมนสฺสยุตฺตํเยว โหติ, ตทารมฺมณมานสญฺจ โสมนสฺสยุตฺตํเยว โหติ, **เตสุ** สนฺตีรณตทารมฺมณกิเจฺจสุ วิปาเกสุ **เอเกกํ** สนฺตีรณกิจฺจํ, ตทารมฺมณกิจฺจํ วา จิตฺตํ คเหตฺวา ปุริมานิ จ ตีณิ จตฺตาริ เอว วิปากานิ ภวนฺติฯ **เอวํ** อิมินา มยา วุตฺตปฺปกาเรน ปญฺจสุ ทฺวาเรสุปิ จตฺตาริ จตฺตาริ วิปากจิตฺตานีติ ปวตฺติยํ วิปากานิ วีสติ จิตฺตานิ โหนฺติฯ

๔๔๒-๘. **จกฺขุทฺวาเร ตุ จตฺตาริ, คหิตาคฺคหเณนิธ** คหิตานํ วิปากานํ อคฺคหเณน จกฺขุทฺวาเร ปน จตฺตาริ วิปากานิ **อิธ** อิมสฺมึ อิฎฺฐารมฺมเณ **โสตฆานาทินา** วิปาเกน สทฺธึ อเหตุกํ อฎฺฐกํ โหติ เอวฯ อเหตุกปฎิสนฺธิสฺส สตฺตสฺส ทุเหตุกํ, ติเหตุกํ วา ตทารมฺมณํ **น ภเว** น ภเวยฺย, **ทุเหตุปฎิสนฺธิโน** สตฺตสฺส ติเหตุกํ ตทารมฺมณํ น ภเวฯ **ชาตา สุคติยํ เยน, ปาเกน ปฎิสนฺธิ ตุ** สุคติยํ เยน ปาเกน ปฎิสนฺธิ ชาตา, **เตน** วิปาเกน ตุลฺยมฺปิ, หีนํ วา เตสํ ตทารมฺมณํ ภเวยฺยฯ **มนุสฺสโลกํ สนฺธาย, วุตฺตญฺจาเหตุกฎฺฐกํ** สุคติยํ อเหตุกฎฺฐกญฺจ มนุสฺสโลกญฺจ สนฺธาย ปฎิจฺจ การณํ กตฺวา มยา วุตฺตํฯ จตูสุปิ **อปาเยสุ** ปน อเปโต อโย ปติฎฺฐา เอเตหีติ อปาโย, เตสุฯ ปวเตฺต อเหตุกํ อฎฺฐกํ อาปายิเกหิ ลพฺภติฯ **เถโร เนรยิกานํ ตุ, ธมฺมํ เทเสติ วสฺสติ** ถิโร ถิรการธโมฺม ยสฺมึ อตฺถีติ เถโร, ทุติยอคฺคสาวกภูโต อิทฺธิมา โมคฺคลฺลานเตฺถโร **เนรยิกานํ** นิรเย ชาตานํ สตฺตานํ ธมฺมํ เทเสติ วสฺสติ, ‘‘อุจฺฉงฺค มํ นิสีทิตฺวา’’ติอาทีสุ วิย เทวํ วสฺสาเปตีติ อโตฺถฯ คนฺธํ วายุญฺจ มาเปติ ยทา, ตทา ปน เตสํ เนรยิกานํ สตฺตานํ เตหิ เนรยิกสเตฺตหิ เถรํ ทิสฺวา, ธมฺมญฺจ สุตฺวา, คนฺธญฺจ ฆายิตฺวา **ชลํ** อุทกญฺจ **ปิวตํ** ปิวนฺตานํ มุทุํ วายุญฺจ เตหิ **ผุสตํ** ผุสนฺตานํ เตสํ เนรยิกสตฺตานํ จกฺขุวิญฺญาณกาทีนิ ปญฺจปิ **ปุญฺญชานิ เอว** กุสลวิปากานิ เอว สนฺตีรณทฺวยํ **ปุญฺญชํ เอว** กุสลวิปากํ เอว ปุญฺญชา เอว เอกา มโนธาตุ อิติ อฎฺฐกํ โหติฯ

๔๔๙-๕๐. **อยํ ตาว กถา** ‘‘จกฺขุวิญฺญาณกาทีนิ ปุญฺญชาเนวา’’ติอาทิกา อยํ กถา อิฎฺฐอิฎฺฐมชฺฌตฺตโคจเร กามาวจเร ปุญฺญานํ ชวนานํ วเสน มยา วุตฺตาฯ **ตทารมฺมณเจตโส** ตทารมฺมณจิตฺตสฺส ยํ นิยมตฺตํ ‘‘ตทารมฺมณมานสํ ชวเนน นิยามิต’’นฺติอาทิวจเนน มยา วุตฺตํ, **ตํ** นิยมตฺตํ กุสลํ สนฺธาย วุตฺตํฯ โสมนสฺสยุเตฺต กามาวจรกุสเล ชวิเต ตทารมฺมณมฺปิ โสมนสฺสยุตฺตเมว โหติ, อุเปกฺขายุเตฺต กามาวจรกุสเล ชวิเต ตทารมฺมณมฺปิ อุเปกฺขายุตฺตเมว โหติ, เนตํ อกุสเล อุเปกฺขายุเตฺต วิจิกิจฺฉาทิเก อกุสเล ชวเน ปน ชวิเต โสมนสฺสยุตฺตมฺปิ ตทารมฺมณํ โหตีติ อธิปฺปาโยฯ **อิติปิ** วจนํ อาจริเยน ทีปิตํฯ

๔๕๑-๗. **อิธ** อิมสฺมึ อธิปฺปาเย อกุสลจิเตฺตสุ โสมนสฺสยุเตฺตสุ จตูสุปิ อิเฎฺฐ อารมฺมเณ **เตสุ** จิเตฺตสุ ชวิเตสุ โสมนสฺสยุตฺตา อเหตุมโนวิญฺญาณธาตุ **ตทนนฺตรํ** เตสํ อกุสลชวนานํ อนนฺตรํ ตทารมฺมณภาเวน ชายติฯ อุเปกฺขายุเตฺตสุ ฉสุ อกุสลจิเตฺตสุ อิฎฺฐมชฺฌเตฺตโคจเร ชวิเตสุ ปุญฺญชา อุเปกฺขาสหคตา อเหตุมโนวิญฺญาณธาตุ เอว **ตทนนฺตรํ** วา เตสํ อุเปกฺขาสหคตานํ ฉนฺนํ อกุสลชวนานํ อนนฺตรํ ตทารมฺมณภาเวน ชายติฯ **อิฎฺฐารมฺมณโยคสฺมึ** พุทฺธรูปาทิอิฎฺฐารมฺมณโยคสฺมึ **กงฺขโต** ‘‘พุโทฺธ นุ โข, โน พุโทฺธ’’ติ กงฺขนฺตสฺส

สตฺตสฺส **อุทฺธตสฺส** วา สตฺตสฺส ตทารมฺมณมานสํ โสมนสฺสยุตฺตํ อเหตุกํ วิปากํ โหติ ปิฏฺฐิภวงฺคํฯ **โสมนสฺสยุเต จิเตฺต, ชวเน ชวิเต ปน** โสมนสฺสยุตฺตา เอว ปญฺจ ตทารมฺมณมานสา ปณฺฑิเตน คเวสิตพฺพาฯ อุเปกฺขาสหคเต จิเตฺต ชวเน ปน ชวิเต สติ อุเปกฺขาสหคตา ฉ จ ตทารมฺมณมานสา ปณฺฑิเตน คเวสิตพฺพาฯ

๔๕๘-๖๓. **ติเหตุโสมนเสฺสน, อาทินฺนปฎิสนฺธิโน** สตฺตสฺส ฌานโต ปริหีนสฺส วิปฺปฎิสาริโน ตํ ฌานํ **ปจฺจเวกฺขโต** ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส โทมนสฺสยุตฺตํ จิตฺตํ โหติฯ **ตสฺส** โทมนสฺสสฺส อนนฺตรํ กึ มานสํ ชายเต, ตุวํ โทมนสฺสยุตฺตชวนสฺส อนนฺตรมานสํ **พฺรูหิ** กเถหิฯ **ปฎฺฐาเน ปฎิสิทฺธา หิ** โทมนสฺสสฺสานนฺตรํ โสมนสฺสสฺส อุปฺปตฺติ **ปฎฺฐาเน ปฎิสิทฺธา** ปฎฺฐานปฺปกรเณ ภควตา นิวาริตา, **อสฺส** โสมนสฺสสฺส วา อนนฺตรํ โทมนสฺสสฺส อุปฺปตฺติ ปฎฺฐาเน ปฎฺฐานปฺปกรเณ ปฎิสิทฺธา ภควตา นิวาริตาฯ **มหคฺคตํ ปนารพฺภ** มหคฺคตํ ปฎิจฺจ ชวเน ชวิเตปิ จ ตทารมฺมณมานสํ **ตเตฺถว** ตสฺมึ ปฎฺฐาเน เอว **ปฎิสิทฺธํ** ภควตา นิวาริตํฯ **ตสฺมา** การณา ภวงฺคปาโต วา ตทารมฺมณเมว วา น โหติฯ **กึ นุ กาตพฺพํ** เตสํ ภวงฺคตทารมฺมณานํ อภาเว การณํ ยํ กาตพฺพํ, อเมฺหหิ ตํ การณํ กึ นุ ปุจฺฉาม, ตํ ตทตฺถํ อาภิธมฺมิกภาเวน อาภิธมฺมิก ตํ การณํ **วท** วทาหิฯ อุเปกฺขาสหคตาเหตุมโนวิญฺญาณธาตุ ปุญฺญาปุญฺญวิปากา ตทารมฺมณิกา **สิยา** ภเวยฺยฯ

๔๖๔-๗. **อิมสฺส** ตทารมฺมณสฺส อาวชฺชนํ กึ นตฺถิ? **ตํ** ตทารมฺมณมานสํ **กถํ** เกน ปกาเรน ชายเต? **ภวงฺคอาวชฺชนานํ** จิตฺตานํ กึ อาวชฺชนมตฺถํ? มคฺคสฺส อนนฺตรสฺส จ ผลสฺสาปิ กึ อาวชฺชนํ นตฺถิ? **นิโรธา จ** นิโรธโต วุฏฺฐหนฺตสฺส ภิกฺขุโน ผลจิตฺตสฺส วาติ มยา สุตํ, **เอวํ** อิมินา มยา วุตฺตปฺปกาเรน อาวชฺชนํ นตฺถิฯ **วินา อาวชฺชเนนาปิ, โหตุ ชายตุ มานสํ** จิตฺตํ อาวชฺชเนน วินา อาวชฺชนํ วเชฺชตฺวา โหตุ ชายตุ, **กิมสฺสารมฺมณํ** อสฺส ตทารมฺมณมานสสฺส กึ อารมฺมณํ, ปณฺฑิต, ตุวํ อารมฺมณํ ยทิ ชานาสิ, ตํ อารมฺมณํ **พฺรูหิ** มยฺหํ กเถหิฯ **วินา อารมฺมเณเนตํ เอตํ** มานสํ **อารมฺมเณน วินา** อารมฺมณํ วเชฺชตฺวา น ชายติฯ **หิ** สจฺจํ ''วินา อารมฺมเณเนต''นฺติอาทิกํ วจนํ, ตทารมฺมณมานสํ ยทา โทมนสฺสยุตฺตํ ชวนํ มหคฺคตารมฺมณํ ชวติ, ตทา ตสฺมึเยว ชวนจิตฺตกฺขเณ **ปริเตฺตสุ** กามาวจรารมฺมเณสุ **ยํ กิญฺจิ** ปริตฺตารมฺมณํ **อารพฺภ** ปฎิจฺจ ชายติฯ

๔๖๘-๗๓. **อุตุพีชนิยาโม จ** อุตุนิยาโม พีชนิยาโม จ **กมฺมธมฺมนิยามตา จ** กมฺมนิยามตา จ สีลาทิปารมีธมฺมนิยามตา จ จิตฺตสฺส นิยาโม จาติ ปญฺจ นิยามตา ปณฺฑิเตน เญยฺยาฯ **ตตฺถ** เตสุ ปญฺจสุ นิยาเมสุ สเพฺพสํ ปน รุกฺขานํ เอกปฺปหาเรน ผลปุปฺผาทิธารณํ อุตุ, อยํ อุตุนิยามตาฯ **เตสํ เตสํ ตุ พีชานํ, ตํตํตุลฺยผลุพฺภโว** เตสํ เตสํ พีชานํ ปน เตหิ เตหิ พีเชหิ ตุลฺยานมฺปิ สสฺสานํ ผลานํ อุปฺปตฺติ, อยํ พีชนิยามตา ฯ **มตฺถเก นาฬิเกรสฺส** นาฬิเกรผลสฺส มตฺถเก **ฉิทฺทตฺตํ** ฉิทฺทภาโว, อยํ **พีชโช** พีชโต ชาโต นิยาโมฯ ติเหตุกกมฺมํ ติเหตุกญฺจ วิปากํ ทุเหตุกญฺจ วิปากํ อเหตุกญฺจ วิปากํ ยโต ยํ กมฺมํ เทติ, อยํ กมฺมนิยามตาฯ **โพธิสตฺตสฺส ชาติยํ** ชินงฺกุรสฺส ชาติกฺขเณ เมทนีกมฺปนาทิกํ อเนกวิเสสตฺตํ, อยํ สีลาทิปารมีธมฺมนิยามตาฯ เตน โคจเรน ปสาทสฺมึ ฆฎฺฎิเต สติ **อิธ** อิมสฺมึ จิตฺตวีถิยํ **อาวชฺชนาทีนํ** จิตฺตานํ อุปฺปตฺติ, อยํ จิตฺตนิยามตาฯ

๔๗๔. โย ปุคฺคโล **ธีโร** ธีรสมฺปโนฺน คุณสมฺปโนฺน วิกฺขิตฺตปาโป **โมหนฺธการาปคมํ** อนฺธการมนิสฺสาย อวิชฺชานิสฺสรณํ **ยทิเจฺฉ** สเจ อิเจฺฉยฺย, โส ธีโร **อิมํ** อภิธมฺมาวตารปฺปกรณํ **อนฺธชฺชนานํ** อนฺธสทิสพาลชนานํ **หทยนฺธการํ วิทฺธํสนํ** อนฺธการสนฺนิสฺสิตสฺส ยสฺส

หทยสฺส วิทฺธํสนกรํ **ชลนฺตํ ทีปํ** ชลมานํ ทีปํฯ **ปยโตฺต**ติ ปการเรน ยตติ วีริยํ กโรตีติ ปยโตฺต, **สตตํ** สพฺพทา **สิเกฺขถ** สชฺฌายนธารณจินฺตนวเสน สิเกฺขยฺยฯ

อิติ อภิธมฺมาวตารฏีกาย

วิปากจิตฺตปฺปวตฺตินิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

สตฺตโม ปริเจฺฉโทฯ

๘. อฏฺฐโม ปริเจฺฉโท

ปกิณฺณกนิเทฺทสวณฺณนา

๔๗๕. อิทานิ ปน สเพฺพสํ, เอเตสํ มานสํ มยา;
ปาฏวตฺถาย ภิกฺขูนํ, กถียติ ปกิณฺณกํฯ

อิทานิ ปน กาเล **เอเตสํ** ติเหตุกทฺวิเหตุกอเหตุกานํ **สเพฺพสํ** ปุคฺคลานํ ปกิณฺณกํ มานสํ **ภิกฺขูนํ ปาฏวตฺถาย** ภิกฺขูนํ เฉกภาวตฺถาย มยา กถียเต อุจฺจเตฯ

๔๗๖-๘๕. **ปนฺถมกฺกฏโก** อุณฺณนาภิ ปนฺถมกฺกฏโก นาม ปญฺจสุ ทิสาสุ ตสฺส สุตฺตํ ปสาเรตฺวา ชาลมเชฺฌ นิปชฺชติฯ **ปฐมาย ทิสาเยตฺถ เอตฺถ** เอตาสุ ทิสาสุ ปฐมาย ทิสาย ปสาริเต สุเตฺต ปาณเกน ปฏเงฺคน วา มกฺขิกาย วา ฆฏฺฏิเต สติ สา อุณฺณนาภิ กิญฺจิ **จลิตฺวา** ผนฺทนํ กตฺวา นิปนฺนฏฺฐานโต **สุตฺตานุสาเรน** สุตฺตํ อนุสาเรตฺวา ตสฺส ปาณกสฺส **ยูสํ** ยูสสงฺขาตํ โสณิตํ ปิวติฯ ปุนาคนฺตฺวา **ตเตฺถว** ตสฺมึ ชาลมเชฺฌเยว ยถาสุขํ นิปชฺชติ, ยถา ปฐมาย ทิสาย จลนาทิกํ กิริยํ กโรติ, เอวเมว ทุติยาทีสุ จตูสุ ทิสาสุ จลนาทิกํ กิริยํ กโรติ, เอวํ ปญฺจสุ ทิสาสุ สุตฺตํ วิย ปญฺจ ปสาทา ปณฺฑิเตน ทฏฺฐพฺพา, มเชฺฌ มกฺกฏโก วิย จ จิตฺตํ ปน ปณฺฑิเตน ทฏฺฐพฺพํฯ **ปาณกาทีหิ** ขุทฺทกติรจฺฉาเนหิ ตสฺส สงฺฆฏฺฏนา วิย อารมฺมเณ ปน ปสาทานํ สงฺฆฏฺฏนา ปณฺฑิเตน ทฏฺฐพฺพาฯ ชาลมเชฺฌ นิปนฺนาย อุณฺณนาภิยา ตํ จลนํ วิย ปสาเท ฆเฏฺฏตีติ **ปสาทฆฏฺฏนํ,** กึ ตํ? อารมฺมณํฯ **ตตฺถ** ติสฺสํ วีถิยํ ปสาทฆฏฺฏนํ อารมฺมณํ คเหตฺวา มโนธาตุกิริยาจิตฺตํ ภวงฺคํ อาวเฏฺฏตีติ **ภวงฺคาวฏฺฏนํ** มตํ ภควตาฯ **ตสฺส** ปนฺถมกฺกฏกสฺส **สุตฺตานุสารํว** สุตฺตํ อนุคมนํ วิย วีถิจิตฺตปฺปวตฺตนํ ปณฺฑิเตน ทฏฺฐพฺพํฯ สีเส ปน วิชฺฌิตฺวา **อสฺส** มกฺกฏสฺส ยูสปานํ วิย ชวนสฺส จิตฺตสฺส อารมฺมเณสุ ปวตฺตนํ ปณฺฑิเตน ทฏฺฐพฺพํฯ ปุน อาคนฺตฺวา สุตฺตชาลมเชฺฌ นิปชฺชนํ ยถา **วตฺถุํเยว** หทยวตฺถุํ เอว นิสฺสาย จิตฺตสฺส ปริวตฺตนํ ปณฺฑิเตน ทฏฺฐพฺพํฯ

๔๘๖-๙๓. **อิทํ ตุ ปน โอปมฺมํ, อตฺถํ ทีเปติ กึ ตุ หิ** อิทํ โอปมฺมํ กํ อตฺถํ **ทีเปติ** ปกาเสติ? ปฐมํ ปสาเท อารมฺมเณน ฆฏฺฏิเต สติ **ปสาทวตฺถุโต** ปสาโท วตฺถุ นิสฺสโย เอตสฺสาติ ปสาทวตฺถุ, จิตฺตํ, ตโต ปสาทวตฺถุโต, ปฐมํ เอว วตฺถุสนฺนิสฺสิตํ ภวงฺคสงฺขาตํ **มโน** ชายติ, อิติปิ อโตฺถ เตน โอปเมฺมน ทีปิโตฯ เอเกการมฺมณํ ทฺวีสุ ทฺวีสุ ทฺวาเรสุ **สพฺพโส** สพฺพปฺปกาเรน ปน อาปาถํ อาคจฺฉติ, อยมโตฺถปิ **เตน** โอปเมฺมน ทีปิโต ‘‘ทฺวีสุ ทฺวีสุ ทฺวาเรสู’’ติ, เอกํ รูปารมฺมณํ เอกสฺมึเยว ขเณ จกฺขุทฺวาเร, มโนทฺวาเร จาติ ทฺวีสุ ทฺวาเรสุ อาปาถํ อาคจฺฉตีติ อโตฺถฯ โสตทฺวาราทีสุปิ เอเสว นโย เญโยฺยฯ รูปํ จกฺขุปสาทมฺหิ ฆเฏฺฏตฺวา **ตงฺขเณ ปน** ตสฺส ขเณ ปน ตถา มโนทฺวาเร ปน อาปาถํ อาคจฺฉติ, ภวงฺคจลนสฺส ปจฺจโย โหตีติ อโตฺถฯ **น สํสโย** เอตสฺมึ วจเน สํสโย นตฺถิฯ **ยถา ขโค** ยถา สกุโณฯ **หิ** สจฺจํ มยา วุตฺตํ วจนํฯ **รุกฺขเคฺค** รุกฺขโกฏิยํ นิลียโนฺตว สาขิโน สาขํ ฆเฏฺฏติ, ตสฺส ฉายา **ภูมิยํ** ปถวิยํ **ผรติ** ปฏิหญฺญติฯ **อิธา**ติ นิปาโตฯ สาขาย สกุเณน ฆฏฺฏนํ ภูมิยํ ฉายาผรณาปิ จ อปุพฺพํ อจริมํ เอกกฺขณสฺมึเยว **ชายเร** ชายนฺติฯ เอวเมว ปน รูปสฺส, ปสาทสฺส จ ฆฏฺฏนํ, ตเถว **อตฺถโต** อตฺถวเสน ภวงฺคจลนสฺสาปิ **ปจฺจยเตฺตน** ปจฺจยภาเวน มโนทฺวาเร อาปาถํ อาคมนํ อปุพฺพํ อจริมํ เอกกฺขเณเยว โหติฯ

๔๙๔-๗. ตโต ปรํ ภวงฺคโสตํ ฉินฺทิตฺวา **จกฺขุทฺวาเร** จกฺขุปสาเท ยถากฺกมํ อาวชฺชเน สมฺปฺปเนฺน, ทสฺสเน สมฺปฺปเนฺน, สมฺปฏิจฺฉเน สมฺปฺปเนฺน, สนฺตีรเณ สมฺปฺปเนฺน, ตถา โวฏฺฐพฺพเน จ สมฺปฺปเนฺน กุสลํ ชวนจิตฺตํ ชวติ, ตถา อกุสลเมว จิตฺตํ ชวติฯ โสตทฺวาราทีสุปิ สทฺทาทีนํ อารมฺมณานํ ฆฏฺฏเน เอเสว นโย อวิเสเสน วิญฺญุนา วิเญฺญยฺยฯ เอตสฺส อตฺถสฺส ทีปเน **โทวาริโกปมาทีนิ** วจนานิ **อุทฺธริตฺวา** ตโต ปกรณโต นีหริตฺวา **เอตฺถ** เอตสฺมึ วีถิยาธิกาเร วิญฺญุนา ทเสฺสตพฺพานิฯ

๔๙๘-๙. **อสเมฺภเทน จกฺขุสฺสา**ติ ตสฺสาปิ จกฺขุ อสมฺภินฺนํ โหติฯ ชีวิตา นิรุทฺธมฺปิ ปิเตฺตน วา เสเมฺหน วา รุหิเรน วา ปลิพุทฺธํ จกฺขุวิญฺญาณสฺส ปจฺจโย ภวิตุํ อสโกฺกนฺตํ สมฺภินฺนํ นาม, สโกฺกนฺตํ อสมฺภินฺนํ นาม โหติฯ เตน จกฺขุปสาทสฺส อสมฺภิเนฺนน รูปาปาถคมเนน อาโลกสนฺนิสฺสเยนาปิฯ เตน ติวิเธน ปจฺจเยน **สมนกฺการเหตุนา** ปญฺจทฺวาราวชฺชนปจฺจเยน สห ปวตฺตเนนฯ เอเตหิ ปน จตูหิ ปจฺจเยหิ สํ เอกโต อินฺติ ปวตฺตนฺตีติ สเมตา, **สเมเตหิ** สหคเตหิ สมาคมํ เอกีภาวํ อาคเตหิ, ตํ **จกฺขุวิญฺญาณํ** จกฺขุปสาทนิสฺสิตํ วิญฺญาณํ สมฺปยุเตฺตหิ เจตสิเกหิ สห ชายเตฯ

๕๐๐-๑. **อสเมฺภเทน โสตสฺส** โสตปสาทสฺส อสมฺภิเนฺนน **สทฺทาปาถคเมน จ** สทฺทสฺส อาปาถคมเนน จฯ อากาสนิสฺสเยนาปิ ปิหิตกณฺณจฺฉิทฺทสฺส โสตวิญฺญาณํ นุปฺปชฺชติฯ เตน ติวิเธน ปจฺจเยนฯ **สมนกฺการเหตุนา** ปญฺจทฺวาราวชฺชนปจฺจเยน สห ปวเตฺตนฯ เอเตหิ ปน จตูหิ ปจฺจเยหิ **สเมเตหิ** สหคเตหิ สมาคมํ เอกีภาวํ อาคเตหิ ตํ โสตวิญฺญาณํ สมฺปยุเตฺตหิ สห ชายติฯ

๕๐๒-๓. **อสเมฺภเทน** ฆานสฺส ฆานปสาทสฺส อสมฺภิเนฺนน **คนฺธาปาถคเมน จ** คนฺธสฺส อาปาถคมเนน จฯ **วาโยสนฺนิสฺสเยนาปี**ติ ฆานพิลมฺหิ ปวิสเนฺตน วายุนาติ อโตฺถฯ เตน ติวิเธน ปจฺจเยนฯ **สมนกฺการเหตุนา** ปญฺจทฺวาราวชฺชนปจฺจเยน สห ปวเตฺตนฯ เอเตหิ ปน จตูหิ ปจฺจเยหิ **สเมเตหิ** สหคเตหิ สมาคมํ เอกีภาวํ อาคเตหิ ตํ ฆานวิญฺญาณํ สมฺปยุเตฺตหิ สห ชายติฯ

๕๐๔-๕. **อสเมฺภเทน ชิวฺหาย** ชิวฺหาย อสมฺภิเนฺนน **รสาปาถคเมน จ** รสสฺส อาปาถคมเนน จฯ **อาโปสนฺนิสฺสเยนาปี**ติ ชิวฺหาเตมนํ อาปํ ลทฺธา จ อุปฺปชฺชติ, เตน วินา สุกฺขขาทนีเย ชิวฺหาย สายิเตปิ ชิวฺหาวิญฺญาณํ นุปฺปชฺชตีติ อโตฺถฯ เตน ติวิเธน ปจฺจเยนฯ **สมนกฺการเหตุนา** ปญฺจทฺวาราวชฺชนปจฺจเยน สห ปวเตฺตนฯ เอเตหิ ปน จตูหิ ปจฺจเยหิ **สเมเตหิ** สหคเตหิ สมาคมํ เอกีภาวํ อาคเตหิ ตํ ชิวฺหาวิญฺญาณํ สมฺปยุเตฺตหิ สห ชายติฯ

๕๐๖-๗. กายปสาทสฺส อสเมฺภเทน โผฏฺฐพฺพสฺส อาปาถคมเนน จฯ **ปถวีนิสฺสเยนาปี**ติ เตน วินา กายทฺวารมฺปีติ พหิทฺธา มหาภูตารมฺมณํ อชฺฌตฺติกํ กายปสาทํ ฆเฏฺฏตฺวา ปสาทปจฺจเยสุ มหาภูเตสุ ปฏิหญฺญติฯ เตน ติวิเธน ปจฺจเยนฯ **สมนกฺการเหตุนา** ปญฺจทฺวาราวชฺชนปจฺจเยน สห ปวเตฺตนฯ เอเตหิ ปน จตูหิ ปจฺจเยหิ **สเมเตหิ** สหคเตหิ สมาคมํ เอกีภาวํ อาคเตหิ ตํ กายวิญฺญาณํ สมฺปยุเตฺตหิ สห ชายติฯ

๕๐๘-๙. **อสเมฺภทา มนสฺสาปี**ติ **มน**นฺติ ภวงฺคจิตฺตํฯ ตํ นิรุทฺธมฺปิ อาวชฺชนจิตฺตสฺส ปจฺจโย ภวิตุํ อสมตฺถํ มนฺทตมคตเมว วตฺตมานมฺปิ สมฺภินฺนํ นาม โหติฯ อาวชฺชนสฺส ปจฺจโย ภวิตุํ สมตฺถํ อสมฺภินฺนํ นามฯ มนสฺส อสเมฺภเทน ธมฺมสฺส อาปาถคมเนน จ **วตฺถุสนฺนิสฺสเยน** หทยวตฺถุสนฺนิสฺสเยนฯ เตน ติวิเธน ปจฺจเยนฯ **สมนกฺการเหตุนา** มโนทฺวาราวชฺชเนน สห

ปวเตฺตนฯ เอเตหิ ปน จตูหิ ปจฺจเยหิ **สเมเตหิ** สหคเตหิ สมาคมํ เอกีภาวํ อาคเตหิ **ตํ มโน วิญฺญาณํ** ตํ มโนวิญฺญาณสงฺขาตํ ชวนจิตฺตํ สมฺปยุตฺเตหิ สห ชายเตฯ

๕๑๐-๑๑. มโน ภวงฺคจิตฺตํ นาม วิภาวินา เวทิตพฺพํฯ **อาวชฺชนกฺริยาจิตฺตํ** อาวชฺชน กิริยาจิตฺตทฺวยํ สมนกฺกาโร นาม วิภาวินา สญฺญิตํฯ วตฺถุสนฺนิสฺสเยน อิติ **อยํ** ปาโฐ **สพฺพตฺถ** สเพฺพสุ ภเวสุ น คจฺฉติฯ ปญฺจหิ ขนฺเธหิ โวกาโร โวกิโณฺณติ **ปญฺจโวกาโร,** ปญฺจโวการภวํ **สนฺธาย** การณํ กตฺวา “วตฺถุสนฺนิสฺสเยนา”ติ อยํ ปาโฐ ปน กถิโต มยา, ปญฺจโวการภโว นาม กามรูปภโว, อรูปภโว จตุโวการภโว นาม, อสญฺญีภโว เอกโวการภโว นามฯ อยํ ปาโฐ จตุโวการอรูปภวํ สนฺธาย น กถิโตติ อโตฺถฯ วตฺถุสฺส รูปตฺตา อรูปภเว กถํ วตฺถุสนฺนิสฺสโย ภเวยฺยาติ อโตฺถฯ

๕๑๒-๔. **ปฏิสนฺธาทิจิตฺตานิ, สพฺพาเนกูนวีสติ** โหนฺติ, กามาวจเรสุ ทส, รูเปสุ ปญฺจ, อรูปีสุ จตฺตาริ, สพฺพานิ ปฏิสนฺธิจิตฺตานิ เอกูนวีสติ โหนฺติฯ **กมฺมํ** นาม กุสลากุสลเจตนาฯ **กมฺมนิมิตฺตํ** นาม รูปานิ ปญฺจารมฺมณานิ ปญฺญตฺติ จ มหคฺคตจิตฺตญฺจฯ ตถา **คตินิมิตฺตกํ** นาม กปฺปรุกฺขาทโย, อกุสลปเกฺข รูปาทิอารมฺมณภูตา โลหกุมฺภาทโย จฯ อิติ เอวํ อิมินา มยา วุตฺตปฺปกาเรน **เตสํ** ปฏิสนฺธาทิจิตฺตานํ อารมฺมณํ ติวิธํ ภควตา อุทีริตํฯ **กามาวจร สนฺธีนํ ปริตฺตารมฺมณํ** กามาวจรารมฺมณํ ภควตา มตํฯ **ปจฺจุปฺปนฺนํ** รูปาทิปญฺจารมฺมณํ, คตินิมิตฺตํ ปญฺจารมฺมณญฺจ ปจฺจุปฺปนฺนญฺจ โหติฯ **อตีตํ วา** กมฺมํ กุสลากุสลเจตนา อตีตาเยว, น ปจฺจุปฺปนฺนาฯ **อนาคตํ** อารมฺมณํ นตฺถิฯ

๕๑๕-๒๖. อเฎฺฐว จ มหาวิปากา, ตีณิ สนฺตีรณานิ จาติ เอกาทสวิธํ จิตฺตํ ตทา รมฺมณสญฺญิตํฯ เอกาทสวิเธ จิเตฺต ตทารมฺมณสญฺญิเต **ปุญฺญวิปากานิ** กุสลวิปากา ทส โหนฺติ, **อปุญฺญชํ** อกุสลวิปากํ ปน เอกํ โหติฯ มหาวิปากา รูปารูปภวทฺวเย น ชายนฺติ, กามรูปภเว สนฺตีรณตฺตยํ โหติฯ ยานิ ตทารมฺมณจิตฺตานิ **สตฺถุนา** ชิเนน วุตฺตานิ, **เตสุ** ตทา รมฺมณจิเตฺตสุ **เอกมฺปิ** ตทารมฺมณจิตฺตํ รูปารูปภวทฺวเย ตทารมฺมณํ หุตฺวา กทาจิปิ นปฺปวตฺตติฯ **กสฺมา** การณา? **ตตฺถ** ตสฺมิํ รูปารูปภวทฺวเย “ตทารมฺมณํ น โหตี”ติ วจนํ โจทโก ภเวยฺย, พีชสฺสาภาวโต ปน น โหตีติ ปริหาโรฯ อกามาวจรารมฺมเณ **อกามาวจรธเมฺม** อิทํ ตทารมฺมณมานสํ เนว อนุพนฺธติฯ **หิ** กสฺมา การณา? **ปริตฺตารมฺมณตฺตา จ เอกเนฺตน** อวสฺสํ ตทารมฺมณมานสสฺส กามาวจรารมฺมณตฺตา จ ตถา อปริจิตตฺตา จ สพฺพทา นานุพนฺธติฯ ตญฺหิ ยถา ปิตรํ วา ปิตุสทิสํ วา ญาติํ อนุพนฺธโนฺตปิ ตรุณทารโก ฆรทฺวารนฺตรวีถิจตุกฺกาทิมฺหิ ปริจิเตเยว เทเส อนุพนฺธติ, น อรญฺญํ วา ยุทฺธภูมิํ วา คจฺฉติ, เอวํ กามาวจเร ธเมฺม อนุพนฺธนฺตมฺปิ มหคฺคตโลกุตฺตรธมฺมมารพฺภ ปวตฺตมาเน ธเมฺม นานุพนฺธติฯ ยสฺมา จสฺส สโพฺพ กามาวจรปาโก จ กิริยามโนธาตุ กิริยาอเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุ โสมนสฺสสหคตา อิเม ธมฺมา ปริตฺตารมฺมณาติ เอวํ อจฺจนฺตํ ปริตฺตเมว อารมฺมณํ วุตฺตํ, ตสฺมา เจตํ มหคฺคตโลกุตฺตรารมฺมเณ กามาวจรธเมฺมปิ นานุพนฺธตีติ เวทิตพฺพํฯ

๕๒๗-๓๒. **กิํ เตน ยุตฺติวาเทน, วุตฺตํ อฎฺฐกถาสุ หิ** “ชนกํ เตน ตุลฺย”นฺติอาทิเกน เตน, ยุตฺติยา วาโท ยุตฺติวาโท, “ชนกํ เตน ตุลฺย”นฺติอาทิกาย ยุตฺติกถาย กิํ ปโยชนํ วุตฺตํ? อฎฺฐกถาสุ หิ สจฺจํ “กิํ เตน ยุตฺติวาเทนา”ติ วจนํ, “อตฺถกถาสู”ติ วตฺตเพฺพ สมาเส หิ ตฺถ-สฺส ฎฺฐ-การํ กตฺวา “อฎฺฐกถาสู”ติ วุตฺตํ ฯ กามาวจเร ธเมฺม ปฏิจฺจ ตทารมฺมณภาวทีปกํ วจนํ อาจริเยน วุตฺตํฯ **ตทารมฺมณจิตฺตานิ, เอกาทสปิ สพฺพโส** สพฺพปฺปกาเรนปิ ตทารมฺมณจิตฺตานิ **นามโคตฺตํ ปนารพฺภ** ติสฺสาทิกํ นามปญฺญตฺติํ ปฏิจฺจ กจฺจายนโคตฺตกสฺสปโคตฺตา

ทิกํ โคตฺตปญฺญตฺตึ ปฏิจฺจ ชวเน ชวิเตปิ จ ตทารมฺมณํ น คณฺหนฺติ, รูปารูปภเวสุ วา ตทารมฺมณํ น คณฺหนฺติฯ **ยทา ปญฺญตฺติมารพฺภ, ชวเน ชวิเตปิ วา** ยทา มยา วุตฺตาย ปญฺญตฺติยา เสสปญฺญตฺตึ ปฏิจฺจ ชวเน ชวิเตปิ วา ตทารมฺมณํ น ลพฺภเต อาจริเยน, ตถา ทุกฺขอนิจฺจอนตฺตลกฺขณารมฺมณิกาย วิปสฺสนาย ตทารมฺมณํ น ลพฺภเต อาจริเยนฯ **ตทารมฺมณา น ลพฺภนฺติ, มิจฺฉตฺตนิยเตสุปิ** มิจฺฉเตฺต มิจฺฉาสภาเว ‘‘นตฺถิ ทินฺน’’นฺตฺยาทิวเสน นิยตานิ จตฺตาริ ทิฏฺฐิยุตฺตชวนานิ มิจฺฉตฺตนิยตานิ, มิจฺฉตฺตนิยเตสุปิ ตทารมฺมณํ น ลพฺภเต อาจริเยน, โลกุตฺตรธเมฺม อารพฺภ ชวเน คเตปิ ตทารมฺมณํ น ลพฺภเต อาจริเยนฯ ตถา มหคฺคเต ธเมฺม อารพฺภ ชวเน ชวิเตปิ ตทารมฺมณํ น ลพฺภเต อาจริเยน, ปฏิสมฺภิทาญาณํ อารพฺภ ชวเน ชวิเตปิ ตทารมฺมณํ น ลพฺภเต อาจริเยนฯ มโนทฺวาเรปิ สเพฺพสํ ชวนานํ อนนฺตรํ อนุปุพฺพโต ตทารมฺมณจิตฺตานิ ภวนฺติฯ

๕๓๓-๔. มโนทฺวาเร อารมฺมณฆฏฺฏนา น วิชฺชติฯ ภวงฺคโต **เจตโส** วีถิจิตฺตสฺส วุฏฺฐานํ **กถํ** เกน ปกาเรน โหติ? มโนทฺวาเรปิ **ฆฏฺฏนาย วินา** ฆฏฺฏนํ วชฺเชตฺวา อาปาถํ อาคจฺฉเนฺตว ยสฺมา การณา, **ตสฺมา** วีถิจิตฺตานํ สมฺภโว โหติฯ

๕๓๕-๖. **ทฺวาทสาปุญฺญจิตฺตานํ** ทฺวาทสอกุสลจิตฺตานํ วิปากา สตฺตสตฺตติ **ปาปปากา** ทฺวาทสปาปจิตฺตานํ วิปากา จตฺราสีติ ปวตฺติยํ โหนฺติฯ เอกสฺส โสมนสฺสยุตฺตทิฏฺฐิสมฺปยุตฺตากุสลสฺส จกฺขุโสตฆานชิวฺหากายวิญฺญาณานิ, สมฺปฏิจฺฉนํ, อุเปกฺขายุตฺตสนฺตีรณานิ จาติ สตฺต อกุสลปากา โหนฺติฯ ตถา เสสานํ เอกาทสนฺนํ อกุสลานมฺปิ สตฺต วิปากา โหนฺติฯ **เอกาทสวิธานํ ตุ, หิตฺวา อุทฺธจฺจมานสํ** อุทฺธจฺจมานสํ หิตฺวา เอกาทสวิธานํ ปฏิสนฺธิโย เอกาทสวิธา เจว ภวนฺติฯ

๕๓๗-๘. **กฺริยจิเตฺตสุ สเพฺพสุ ยํ** อาวชฺชนทฺวยํ ชวนํ น จ โหติ, **ตํ** อาวชฺชนทฺวยํ **กรณมตฺตตฺตา** กิริยามตฺตตฺตา **วาตปุปฺผสมํ** วาตปุเปฺผน สทิสํ มตํ ภควตาฯ อยเมตฺถาธิปฺปาโย – ขีณาสเว อุปฺปนฺนกาเล วา ตํ อาวชฺชนทฺวยํ กิริยจิตฺตํ ภวิตุํ ยุตฺตํฯ สเพฺพสุ ปุถุชฺชเนสุ อุปฺปนฺนกาเล กถํ กิริยา โหตีติ เจ? กรณมตฺตตฺตา อผลทายกํ วาตปุปฺผํ วิย อผลทายกํ กิริยจิตฺตํ ภวิตุํ ยุตฺติหาโร กิริยา ปน โหติฯ ยํ สพฺพํ กิริยจิตฺตํ **กิจฺจสาธนโต** ชวนกิจฺจสาธนวเสน **ชวนตฺตํ** ชวนภาวํ ปตฺตํ ฉินฺนมูลสฺส รุกฺขสฺส ปุปฺผํ อผลํ โหติ ยถา, เอวํ ฉินฺนาวิชฺชาตณฺหามูลสฺส วีตราคสฺส ตํ สพฺพํ กิริยจิตฺตํ **อผลํ** วิปากวิรหิตํ **สิยา** ภเวยฺยฯ

๕๓๙-๔๐. **ปฏิจฺจ ปน เอตสฺมา, ผลเมตีติ ปจฺจโย** เอกํ ธมฺมํ ปฏิจฺจ **เอตสฺมา** ธมฺมโต ผลํ **เอติ** ปวตฺตติ ตสฺมา ปจฺจโย, โย ธโมฺม ยสฺส ธมฺมสฺส ฐิติยา อุปฺปตฺติยาปิ อุปกาโร นาม โหติ, **โส** ธโมฺม **ตสฺส** ธมฺมสฺส **ปจฺจโยติ** ปจฺจโย นาม ปณฺฑิเตน ปวุจฺจเตฯ สมฺภโว ปภโว เหตุ การณํ ปจฺจโย มโต ภควตาฯ อิทํ วจนํ อญฺญตฺถ ทีปนวจนํฯ

๕๔๑. **โลภาทิ ปน โย ธโมฺม, มูลเฏฺฐนุปการโก** โย โลภาทิ ปน ธโมฺม มูลภาเวน ผลธมฺมสฺส อุปการโก, โส โลภาทิธโมฺม ผลธมฺมสฺส **เหตูติ** เหตุ นาม วิภาวินา วิญฺญาตโพฺพฯ

๕๔๒. **โลโภ โทโส จ โมโห จ** ตถา อโลภาทโย ตโย เหตู, เต ฉ เอว เหตุโย โหนฺติ, **ชาติโต** ชาติวเสน กุสลชาติอกุสลชาติอพฺยากตชาติวเสน **นวธา** นวหิ โกฏฺฐาเสหิ สิยุํฯ

๕๔๓-๔. **ธมฺมานํ กุสลาทีนํ, กุสลาทิตฺตสาธโก** โย ธโมฺม กุสลาทีนํ ธมฺมานํ กุสลาทิตฺตสาธโก กุสลาทิภาวสาธโก, โส ธโมฺม มูลโฎฺฐ นามฯ **เอวํ** วจนํ **เอเก** เอกเจฺจ อาจริยา วทนฺติฯ **เอวํ สเนฺต** กุสลากุสลาทีนํ ธมฺมานํ กุสลาทิตฺตสาธกวเสน มูลเฎฺฐ สเนฺต **ตํสมุฎฺฐานรูปีสุ** เตหิ จิเตฺตหิ สมุฎฺฐานรูเปสุ เตหิ จิเตฺตหิ สมุฎฺฐิเตสุ จิตฺตชรูเปสุ **เหตูนํ** โลภาทิเหตูนํ เหตุปจฺจยตา กทาจิปิ เนว สมฺปชฺชติฯ อยเมตฺถาธิปฺปาโย – ยทิ จิเตฺตสุ รูปานิ สมุฎฺฐาเปเนฺตสุ เต โลภาทโยปิ จิตฺตานํ สมฺปยุตฺตจิตฺตานํ เอกุปฺปาทตฺตา จ รูปานิ สมุฎฺฐาเปนฺติเยวฯ ตทา เตสํ มเต เตสํ จิตฺตชรูปานํ กุสลาทิตฺตํ สิยาฯ น จ กทาจิ รูปานิ กุสลาทินามกานิ ทิสฺสนฺติ ยสฺมา, ตสฺมา จิตฺตชรูปานํ กุสลาทิภาวญาปนตฺถํ เตสํ จิตฺตชรูปานํ เต โลภาทโย เหตุปจฺจยา น โหนฺติ, อิติ วจนํ วตฺตพฺพํ สิยาฯ เอวญฺจ สติ จิตฺตชรูปานิ นาม กทาจิปิ วิยุตฺตานิ จรนฺติ, ตสฺมา กุสลาทิตฺตสาธโก มูลโฎฺฐ น โหติฯ

๕๔๕-๖. **หิ** สจฺจํ ‘‘เอวํ สเนฺต ตุ เหตูน’’นฺติอาทิกํ วจนํฯ **เต** โลภาทโย เหตู เตสํ รูปานํ **กุสลาทิตํ** กุสลาทิภาวํ **น สาเธนฺติ** น นิปฺผาเทนฺติฯ **เต** เหตู เตสํ ปน รูปานํ ปจฺจยา **น จ** น โหนฺติเยว, **ตสฺมา** การณา กุสลาทีนํ ธมฺมานํ กุสลาทิตฺตสาธโก โย ธโมฺม, โส ธโมฺม **มูลโฎฺฐติ** มูลสภาโว นาม **สมยญฺญุนา** สมยวิชานนสีเลน วิญฺญุนา **คนฺตโพฺพ** ชานิตโพฺพฯ

๕๔๗. **สุปฺปติฎฺฐิตภาวสฺส** , **สาธเนนุปการโก** สุปฺปติฎฺฐิตภาวํ สาธเนน อุปการโก โย อโตฺถ, โส อโตฺถ **เหตูนํ** โลภาทีนํ **มูลโฎฺฐ** มูลสภาโว **อิติ จ** คหณํ วิภาวินา วิญฺญาตพฺพํฯ

๕๔๘-๙. **กุสลากุสลา เหตู** กุสลา เหตู, อกุสลา เหตู, **กฺริยาเหตู สพฺพโส** สพฺพปฺปการเรน สเพฺพ กิริยาเหตุโย จ สมฺปยุตฺตานํ ปญฺจโวการภูมิยํ สมฺปยุตฺตานํ ธมฺมานํ อญฺญมญฺญปจฺจยภาเวน เหตุปจฺจยตํ **ยาตา** คตาฯ ตํสมุฎฺฐานานํ จิตฺตชรูปานญฺจ เหตุปจฺจยตํ **ยาตา** คตา, เอเต เหตู จตุโวการภูมิยํ สมฺปยุตฺตานํ เอว ธมฺมานํ เหตุปจฺจยตํ **ยาตา** คตาฯ

๕๕๐-๑. กาเม วิปากเหตูปิ อตฺตนา สมฺปยุตฺตานํ เหตุปจฺจยตํ ยาตา, ปฎิสนฺธิกฺขเณปิ **กฎตฺตารูปชาตานํ** กมฺมชรูปานํ เหตุปจฺจยตํ ยาตา, ตสฺมา ปฎิสนฺธิจิตฺตุปฺปาทกฺขเณเยว กมฺมชรูปานํ อุปฺปาโท โหติ, ยสฺมา การณา ปวตฺติยํ จิตฺตชานญฺจ รูปานํ เหตุปจฺจยตํ คตาฯ

๕๕๒-๕. รูเป วิปากเหตู กามาวจรภูมิยํ เหตุโย วิย เหตุปจฺจยา โหนฺติ, ปญฺจโวกาเร โลกุตฺตรวิปากเหตโว จิตฺตชานํ รูปานญฺจ สมฺปยุตฺตานญฺจ ปญฺจโวการภูมิยํ เหตุปจฺจยา โหนฺติฯ จตุโวกาเร โลกุตฺตรวิปากชา เหตโว สมฺปยุตฺตานํ เอว จตุโวการภูมิยํ เหตุปจฺจยา ภวนฺติฯ **อิตเร** จตุโวกาเร อรูปภเว วิปากชา เหตโว สมฺปยุตฺตานํ เอว **สภูมิยํ** อตฺตโน ภูมิยํ อรูปภูมิยํ เหตุปจฺจยา โหนฺติฯ **เหตุโตฺถ** เหตูนํ อโตฺถ **เหตุโย เจว** เหตุปจฺจโย เจว **เหตุปจฺจยสมฺภโว** เหตุปจฺจยุปฺปตฺติ, **เอวเมว** เอวํ อิมินา ปการเรนฯ สญฺชาโต สุขเหตุ ยสฺสาติ **สญฺชาตสุขเหตุ,** เตน วิเญฺญโยฺยฯ

๕๕๖-๘. **ฉโนฺท จิตฺตญฺจ วีริยํ** วีมํสา จาติ จตุธาธิปตี โลกาธิปตินา สตฺถุนา วุตฺตาฯ ฉนฺทํ เชฎฺฐกํ กตฺวา จิตฺตสฺส อุปฺปตฺติกาลสฺมึ โย ฉโนฺท, **โส** ฉนฺทาธิปติ นาม, ฉนฺทํ ธุรํ กตฺวา สมาธิกรณจิตฺตสฺส เอเสว นโย **เสเสสุปิ จ ตีสุ** มยา วุตฺตโต ฉนฺทาธิปติโต เสเสสุปิ จ อธิปตีสุฯ โย ธโมฺม เชฎฺฐเฎฺฐน อุปการโก, โส ธโมฺม **อธิปตีติ** อธิปติ นาม ภควตา นิทฺทิโฎฺฐฯ

๕๕๙. สุมติมติวิโพธนํ วิจิตฺตํ,
กุมติมตินฺธนปาวกํ ปธานํ;
อิมมติมธุรํ อเวทิ โย โย,
ชินวจนํ สกลํ อเวทิ โส โส ฯ

โย โย ชโน **อิมํ** อภิธมฺมาวตารํ **สุมติมติวิโพธนํ** สุมตีนํ สุนฺทรมตีนํ ปณฺฑิตานํ มติยา วิโพธนกรํ วิจิตฺตํ กุมตีนํ กุจฺฉิตมตีนํ พาลานํ มติอินฺธเน ปธานํ ปาวกํ อติมธุรกรํ **อเวทิ** ชานิ, **โส โส** ชโน สกลํ ชินวจนํ **อเวทิ** ชานิ ฯ

อิติ อภิธมฺมาวตารฏีกาย

ปกิณฺณกนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตา ฯ

อฏฺฐโม ปริเจฺฉโท ฯ

๙. นวโม ปริเจฺฉโท

ปุญฺญวิปากปจฺจยนิเทฺทสวณฺณนา

๕๖๐-๒. พาตฺตึสปากจิตฺตานิ , โลกิกาเนว ยานิ หิ;
เอเตสํ ปากจิตฺตานํ, ปฏิสนฺธิปวตฺติสุฯ

ยานิ โลกิกานิ เอว พาตฺตึส ปากจิตฺตานิ โหนฺติ, เอเตสํ ปากจิตฺตานํ ปุญฺญาปุญฺญาทิสงฺขารา **ภวาทีสุ** โยนิคติวิญฺญาณฏฺฐิติสตฺตาวาเสสุ ปฏิสนฺธิปวตฺตีสุ **ยถา** เยน ปกาเรน ปจฺจยา โหนฺติ เอว, อิเมสํ วิปากจิตฺตานํ **เตปิ** สงฺขารา **ภวาทีสุ** โยนิคติวิญฺญาณฏฺฐิติสตฺตาวาเสสุ ปฏิสนฺธิปวตฺตีสุ **ตถา** เตน ปกาเรน **วิภาวินา** ปณฺฑิเตน วิญฺญาตพฺพาฯ **ตโย ภวา จตโสฺส จ โยนิโย** กามภวรูปภวอรูปภววเสน ตโย ภวา, อณฺฑชชลาพุชสํเสทชโอปปาติกโยนิวเสน จตโสฺส จ โยนิโย, นิรยคติติรจฺฉานคติเปตคติมนุสฺสคติเทวคติวเสน **คติปญฺจกํ,** สนฺธิสญฺญาย ปฏิสนฺธิสญฺญาย นานตฺตา นานาภาวโต, กายสฺสาปิ จ รูปกายสฺสาปิ จ นานตฺตา นานาภาวโต กามสุคติโย, นานา อตฺตา สภาโว เอตสฺสาติ นานตฺตา, นานโตฺต รูปกาโย เอเตสนฺติ นานตฺตกายา, นานา สภาโว เอตสฺสาติ นานตฺตา, นานตฺตาเยว สญฺญา นานตฺตสญฺญา, สา เอเตสํ อตฺถีติ **นานตฺตสญฺญี** นาม, ปฐมชฺฌานภูมิ จ จตฺราปายภูมิโย จ **นานตฺตกายเอกตฺตสญฺญี** นาม, ทุติยชฺฌานภูมิ **เอกตฺตกายนานตฺตสญฺญี** นาม, ตติยชฺฌานภูมิเวหปฺผลภูมิสุทฺธาวาสภูมิโย **เอกตฺตกายเอกตฺตสญฺญี** นาม, เหฏฺฐา ฐิตา รูเปหิ สทฺธึ สตฺตวิญฺญาณฏฺฐิติโย, ติฏฺฐนฺติ วิญฺญาณานิ เอตฺถาติ ฐิติโย, วิญฺญาณานํ ฐิติโย **วิญฺญาณฏฺฐิติโย,** วิญฺญาณสฺส อภาวโต อสญฺญีภูมิ น คยฺหเต, จตุตฺถารุปฺปภูมิ จ ปฏุวิญฺญาณาภาวโต น คยฺหเตฯ สตฺตาวาสวเสน อสญฺญีภูมึ, จตุตฺถารุปฺปภูมิญฺจ ปน คเหตฺวา เต สตฺตาวาสา นว เอว โหนฺติฯ

๕๖๓-๘. กาเม ปุญฺญาภิสงฺขารสญฺญิตา อฏฺฐ เจตนา ปูเรนฺติ อตฺตโน การกํ ปูเรนฺติ จ, อชฺฌาสยํ ปุชฺชญฺจ ภวํ นิพฺพเตฺตนฺตีติ ปุญฺญานิ, อภิสงฺขโรนฺติ วิปากํ, กมฺมชรูปญฺจาติ อภิสงฺขารา, ปุญฺญานิ เอว อภิสงฺขารา ปุญฺญาภิสงฺขารา, เตเยว สญฺญิตา **ปุญฺญาภิสงฺขารสญฺญิตา,** กาเม ปุญฺญาภิสงฺขารสญฺญิตา อฏฺฐ เจตนาฯ **นวนฺนํ ปากจิตฺตานํ** อุเปกฺขายุตฺตาเหตุกมหาวิปากวเสน นวนฺนํ ปากจิตฺตานํ กามสุคติยํ ปน นานา วตฺตมานเจตนาขณโต ปรํ ขณํ เอตสฺสาติ นานาขณํ, ตํ เอว นานกฺขณิกํ, ตเมว กมฺมํ **นานกฺขณิกกมฺมํ,** วตฺตมานเจตนาโต ปรา อตีตเจตนาติ อโตฺถฯ พลวา นิสฺสยปจฺจโย **อุปนิสฺสยปจฺจโย,** พลวโตฺถ เจตฺถ **อุป**-สโทฺท, พลวปจฺจโยติ อโตฺถ, นานกฺขณิกกมฺมปจฺจยวเสน พลวปจฺจยวเสน จาติ อโตฺถฯ **เทฺวธา** ทฺวีหิ ปกาเรหิ เตสํ ปฏิสนฺธิยํ ปจฺจยา ภวนฺติ, ตา อฏฺฐ กามาวจรมหากุสลเจตนา **อุเปกฺขาสหิตาเหตุมโนวิญฺญาณธาตุยา วินา** อุเปกฺขาสหคตาเหตุมโนวิญฺญาณธาตุํ วเชฺชตฺวา **ปริตฺตปากานํ** จกฺขุโสตฆานชิวฺหากายสมฺปฏิจฺฉนโสมนสฺสยุตฺตาเหตุกกุสลวิปากานํ **เทฺวธา** นานกฺขณิกกมฺมูปนิสฺสยปจฺจเยหิ ปวตฺติยํ ปจฺจยา โหนฺติฯ **ตาเยว เจตนา** ตา เอว อฏฺฐ กามาวจรมหากุสลเจตนา รูปภเว **ปญฺจนฺนํ ปากจิตฺตานํ** กุสลวิปากจิตฺตานํ จกฺขุโสตสมฺปฏิจฺฉนโสมนสฺสยุตฺตอุเปกฺขายุตฺตสนฺตีรณานํ **เทฺวธา** นานกฺขณิกกมฺมูปนิสฺสยปจฺจเยหิ ปวตฺติยํ ปจฺจยา โหนฺติฯ **อฏฺฐนฺนํ ตุ ปริตฺตานํ, กาเม ทุคฺคติยํ ตถา** อฏฺฐนฺนํ ปริตฺตานํ กุสลวิปากานํ จกฺขุโสตฆานชิวฺหากายสมฺปฏิจฺฉนานํ, ทฺวินฺนํ สนฺตีรณานญฺจ **ปวเตฺต** ปวตฺติกฺขเณ ปจฺจยา โหนฺติ, **ปฏิสนฺธิยํ** ปฏิสนฺธิกฺขเณ ปน ปจฺจยา น โหนฺติฯ **วุตฺตปฺปการาว กาเม สุคติยํ** ยถาวุตฺตปฺปการาว อฏฺฐ กามาวจรมหากุสลเจตนา

กามสุคติยํ ตถา โสฬสนฺนํ กุสลวิปากานํ **ปวเตฺต** ปวตฺติกฺขเณ **เทฺวธา** นานกฺขณิกกมฺมู ปนิสฺสยปจฺจเยหิ ปจฺจยา โหนฺติ, **ปวเตฺต** ปวตฺติกฺขเณ สตฺตนฺนํ กุสลวิปากานํ ปจฺจยา โหนฺติฯ **ปฏิสนฺธิยํ** ปฏิสนฺธิกฺขเณ นวนฺนํ กุสลวิปากจิตฺตานํ ปจฺจยา โหนฺติฯ

๕๖๙-๗๔. **รูเป ปุญฺญาภิสงฺขารา, รูปาวจรภูมิยํ** ปญฺจนฺนํ ปากจิตฺตานํ **ปฏิสนฺธิยํ** ปฏิสนฺธิกฺขเณ ปจฺจยา **โหนฺติมาปุญฺญสงฺขารา, กาเม ทุคฺคติยํ ทฺวิธา** อิเม อปุญฺญาภิสงฺขารา, **อิมา** กุสลปฏิปกฺขา อุทฺธจฺจวชฺชา เอกาทส เจตนา กามทุคฺคติยํ เอกสฺส ปฏิสนฺธิวิญฺญาณสฺส **ปฏิสนฺธิยํ** ปฏิสนฺธิกฺขเณ **ทฺวิธา** นานกฺขณิกกมฺมูปนิสฺสยปจฺจเยหิ ปจฺจยา โหนฺติฯ ทฺวาทส อกุสลเจตนา **ปวเตฺต** ปวตฺติกฺขเณ เอว **ฉนฺนํ** จกฺขุโสตฆานชิวฺหากายสมฺปฏิจฺฉนานํ อกุสลวิปากานํ ปจฺจยา โหนฺติ, **ปฏิสนฺธิยํ** ปฏิสนฺธิกฺขเณ ปจฺจยา โน โหนฺติฯ **สตฺตนฺนมฺปิ ภวเนฺตว ปวเตฺต** ปวตฺติกฺขเณ **ปฏิสนฺธิยํ** ปฏิสนฺธิกฺขเณ อกุสลวิปากานิ สตฺตนฺนํ จกฺขุโสตฆานชิวฺหากายสมฺปฏิจฺฉนสนฺตีรณานํ ปจฺจยา ภวนฺติฯ **กาเม สุคติยํ เตสํ, สตฺตนฺนมฺปิ ตเถว จ** ทฺวาทสากุสลเจตนา กาเม สุคติยํ ตเถว จ เตสํ สตฺตนฺนํ อกุสลวิปากานํ **ปวเตฺต** ปวตฺติกฺขเณ ปจฺจยา โหนฺติ, **ปฏิสนฺธิยํ** ปฏิสนฺธิกฺขเณ ปจฺจยา น โหนฺติฯ **วิญฺญาณานํ จตุนฺนมฺปิ, เตสํ รูปภเว ตถา** ตาเยว ทฺวาทสากุสลเจตนา รูปภเว **เตสํ** จตุนฺนํ อกุสลวิปากานํ จกฺขุโสตสมฺปฏิจฺฉนสนฺตีรณสงฺขาตานํ วิญฺญาณานํ ตถา **ปวเตฺต** ปวตฺติกฺขเณ ปจฺจยา โหนฺติ, **ปฏิสนฺธิยํ** ปฏิสนฺธิกฺขเณ ปจฺจยา น โหนฺติฯ **โส จ กามภเวนิฏฺฐรูปาทิอุปลทฺธิยํ** โส จ อปุญฺญาภิสงฺขาโร กามภเว อนิฏฺฐรูปาทิอุปลทฺธิยํ อมนาปรูปาทีนิ อารมฺมณานิ อุปลทฺธิยํ เตสํ จตุนฺนํ อปุญฺญชานํ วิญฺญาณานํ ปจฺจโย โหติฯ **หิ** สจฺจํ ‘‘โส จ กามภเวนิฏฺฐ-รูปาทิอุปลทฺธิย’’นฺติอาทิกํ วจนํฯ **อนิฏฺฐรูปาทโย** นาม วิสยา พฺรหฺมโลเก **น วิชฺชเร** น วิชฺชนฺติฯ

๕๗๕-๖. **ตเถวาเนญฺชสงฺขาโร** น อิญฺชติ น ผนฺทติ น จลตีติ อาเนญฺชํ, อาเนญฺชญฺจ ตํ สงฺขาโร จาติ อาเนญฺชสงฺขาโร, ตถา เอว **อาเนญฺชสงฺขาโร** อรูปาวจรภูมิยํ จตุนฺนํ ปากจิตฺตานํ **ปวเตฺต** ปวตฺติกฺขเณ **ปฏิสนฺธิยํ** ปฏิสนฺธิกฺขเณ ปจฺจโย โหติฯ **ภเวเสฺวเต** ภเวสุ เอเต วุตฺตปฺปการา ปจฺจยา วุตฺตปฺปกาเรน ปฏิสนฺธิปวตฺตีสุ **ยถา จ** เยน เยน จ ปกาเรน นานกฺขณิกกมฺมูปนิสฺสยปจฺจเยหิ ปจฺจยา โหนฺติ, เตน ปจฺจยา **ตถา** เตน เตน ปกาเรน **วิภาวินา** วิชานเนฺตน ปณฺฑิเตน เญยฺยาฯ

๕๗๗. **เอเสว จ นโย เญโยฺย, โยนิอาทีสุ** โยนิคติวิญฺญาณฏฺฐิติสตฺตาวาเสสุ เอเสว จ นโย ภเวสุ มยา วุโตฺต เอว นโย ปณฺฑิเตน เญโยฺยฯ **ตตฺริทํ** ตตฺร ภเวสุ อาทิโต ปฏฺฐาย วุตฺตํ **อิทํ** วจนํ **มุขมตฺตนิทสฺสนํ** อุปายมตฺตทีปนํ โหติฯ

๕๗๘-๘๑. **อวิเสเสน ปุญฺญาภิ-สงฺขาโร ทฺวิภเวสฺวปิ** กามปุญฺญาภิสงฺขารวเสน, รูปปุญฺญาภิสงฺขารวเสน จ ปุญฺญาภิสงฺขาโร อวิเสเสน สมานภาเวน ทฺวีสุ ภเวสุ กามรูปภเวสุ ปฏิสนฺธึ ทตฺวา **โส** สงฺขาโร สพฺพปากํ **ชเนติ** นิพฺพเตฺตติฯ **ตถา จตูสุ วิเญฺญโยฺย, อณฺฑชาทีสุ โยนิสุ** ทฺวิภเวสุ ปุญฺญาภิสงฺขาโร วิย ตถา จตูสุ อณฺฑชาทีสุ โส ปุญฺญาภิสงฺขาโร ปณฺฑิเตน เญโยฺยฯ ‘‘อณฺฑชาทีสู’’ติ วจนํ ปทุมปเจฺจกพุทฺธานํ มนุสฺสตฺตํ สนฺธาย วุตฺตํฯ พหุเทวมนุสฺสานํ วเสน ทฺวีสุ คตีสุ เอว จ ตถา โส ปุญฺญาภิสงฺขาโร ปณฺฑิเตน เญโยฺยฯ **ตถา นานตฺตกายาทิ-วิญฺญาณานํ ฐิตีสุปิ** นานตฺตกายนานตฺตสญฺญีนานตฺตกอายเอกตฺตสญฺญี เอกตฺตกายนานตฺตสญฺญี เอกตฺตกายเอกตฺตสญฺญีนํ วเสน จตูสุ วิญฺญาณฏฺฐิตีสุ โส ปุญฺญาภิสงฺขาโร ปณฺฑิเตน เญโยฺยฯ นานตฺตกายนานตฺตสญฺญีนานตฺตกายเอก

ตฺตสญฺญีเอกตฺตกายนานตฺตสญฺญีเอกตฺตกายเอกตฺตสญฺญีนํ วเสน **วุตฺตปฺปการสฺมึ** จตุพฺพิเธ สตฺตาวาเส ตถา โส ปุญฺญาภิสงฺขาโร ปณฺฑิเตน เญยฺโยฯ **เอวํ** อิมินา มยา วุตฺตปฺปกาเรน ปุญฺญาภิสงฺขาโร **ภวาทีสุ** ภวโยนิคติวิญฺญาณฏฺฐิติสตฺตาวาเสสุ ยถารหํ โสฬสนฺนํ กามกุสลปากานํ, ปญฺจนฺนํ รูปปากานญฺจาติ **เอกวีสติปากานํ ทฺวิธา** นานกฺขณิกกมฺมูปนิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย โหติฯ

๕๘๒-๓. กาเม อปุญฺญสงฺขาโร กามภเว อณฺฑชชลาพุชสํเสทชโอปปาติกโยนิวเสน อณฺฑชาทีสุ **โยนีสุ** นิรยคติเปตคติติรจฺฉานคติวเสน **ตีสุ คตีสุ** นานตฺตกายเอกตฺตสญฺญีวเสน **เอกิสฺสา วิญฺญาณฏฺฐิติยา** นานตฺตกายเอกตฺตสญฺญีวเสน จ **เอกสฺมึ ปน สตฺตาวาเส ทฺวิธา** นานกฺขณิกกมฺมูปนิสฺสยปจฺจเยหิ **ปวเตฺต** ปวตฺติกฺขเณ **ปฏิสนฺธิยํ** ปฏิสนฺธิกฺขเณ **โส** อปุญฺญาภิสงฺขาโร ปจฺจโย โหติฯ

๕๘๔-๖. ตเถวาเนญฺชสงฺขาโร ตถา เอว อาเนญฺชสงฺขาโร, **เอการูปภเว** เอกสฺมึ อรูปภเว เอกิสฺสา โอปปาติกโยนิยา เจว เอกิสฺสา เทวคติยาปิ จ อากาสานญฺจายตนภูมิ วิญฺญาณญฺจายตนภูมิ อากิญฺจญฺญายตนภูมิวเสน **ตีสุ เอว จิตฺตฏฺฐิตีสุ** จตุนฺนํ อรูปภูมีนํ วเสน **จตุพฺพิเธ** สตฺตาวาเส จตุนฺนํ อรูปปากจิตฺตานํ **เทฺวธา** นานกฺขณิกกโมฺมปนิสฺสยปจฺจเยหิ **โส** อาเนญฺชาภิสงฺขาโร ปจฺจโย โหติฯ **ปฏิสนฺธิปวตฺตีนํ, วเสเนวํ ภวาทีสุ** เอวํ อิมินา มยา วุตฺตปฺปกาเรน ปฏิสนฺธิปวตฺตีนํ วเสน ภวาทีสุ ยถา **เย** สงฺขารา **เอสํ** ปากจิตฺตานํ ปจฺจยา โหนฺติ, ตถา เต สงฺขารา เอวํ อิมินา มยา วุตฺตปฺปกาเรน ปณฺฑิเตน วิชานิตพฺพาฯ

๕๘๗-๙๐. น รูปารูปธมฺมานํ, สงฺกนฺติ ปน วิชฺชติ รูปธมฺมานํ, จิตฺตเจตสิกสงฺขาตานํ นามธมฺมานญฺจ **สงฺกนฺติ ปน** สงฺกมนํ ปน น วิชฺชติฯ **สงฺกนฺติภาเว อสติ** อตีตภวโต **อิธ** อิมสฺมึ ภเว รูปธมฺมานํ สงฺกมนภาเว อสติ ปฏิสนฺธิจิตฺตํ **กถํ** เกน ปกาเรน **สิยา** ภเวยฺย? **นตฺถิ จิตฺตสฺส สงฺกนฺติ, อตีตภวโต อิธ** อิมสฺมึ ภเว จิตฺตสฺส สงฺกนฺติ สงฺกมนํ นตฺถิ, ตโต อตีตภวโต อตีตํ เหตุํ **วินา** วเชฺชตฺวา อิธ อิมสฺมึ ภเว จิตฺตสฺส ปาตุภาโว น วิชฺชติฯ **สุลทฺธปจฺจยํ รูปารูปมตฺตํ** สุฏฺฐุ ลทฺธปจฺจยํ รูปนามมตฺตํ ชายติฯ **เอวํ** อิมินา มยา วุตฺตปฺปกาเรน ปจฺจยํ ลภิตฺวา อุปฺปชฺชมานํ **รูปารูปมตฺตํ** รูปนามมตฺตํ ชายติฯ เอวํ อิมินา มยา วุตฺตปฺปกาเรน ปจฺจยํ ลภิตฺวา อุปฺปชฺชมานํ รูปารูปมตฺตํ **ภวนฺตรํ** อญฺญภวํ ปฏิสนฺธึ **อุเปติ** อุปคจฺฉติฯ **อิติ** วจนํ **สมญฺญาย** โลกิยโวหาเรน ปวุจฺจเต, สโตฺต วา นตฺถิ, สโตฺต ชีโวติ เววจนํ, อตฺตา วาปิ น วิชฺชติฯ

๕๙๑-๙. ตสฺสิทํ ปากฏํ กตฺวา, ปฏิสนฺธิกฺกมํ ปน ตสฺส สตฺตสฺส **อิทํ** ปฏิสนฺธิกฺกมํ **สุทุพฺพุธํ** อติทุพฺพิชานํ ปากฏํ กตฺวา อหํ ทสฺสยิสฺสามิ, ตเมตํ ปฏิสนฺธิกฺกมํ **สาธุ** สาธุกํ นิโพธถ, **สาธุ** สาธุกํ มนสิ กโรถ, วิวิเธสุ อารมฺมเณสุ โลภวเสน จิตฺตํ อนาเมตฺวา วชิรมญฺชูสาย อนคฺฆมณิรตนํ ปกฺขิปโนฺต วิย จิเตฺต ฐเปตฺวาติ อโตฺถฯ **อตีตสฺมึ ภเว ตสฺส, อาสนฺนมรณสฺส หิ**อิโต ภวโต อตีตสฺมึ ภเว อาสนฺนมรณสฺส ตสฺส สรีรสฺมึ อาตเป ปกฺขิตฺตํ หริตํ ตาลปณฺณํ วิย สุสฺสมาเน สติ จกฺขุนฺทฺริยาทิเก อินฺทฺริเย นเฏฺฐ หทยวตฺถุมตฺตสฺมึ ฐิเต กายปฺปสาทิเก วิญฺญาเณ ตสฺมึ ขเณ **วตฺถุสนฺนิสฺสิตํ** หทยวตฺถุนิสฺสิตํฯ "**จิตฺต**"นฺติ วจนํ ภวงฺคมโนทฺวาราวชฺชนชวนํ สนฺธาย วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ **ปุพฺพานุเสวิต**นฺติ อิโต กาลา ปุพฺพกาเลเตน ปน อนุเสวิตํ อนุจิณฺณํ ปุญฺญํ กมฺมํ วา อปุญฺญํ เอว วา กมฺมํ กมฺมนิมิตฺตํ คตินิมิตฺตํ วา กมฺมผเลน ทฺวาเรสุ ปจฺจุปฏฺฐิตํ อาลมฺพิตฺวา มโนทฺวาราวชฺชนชวนวเสน เสวิตจิตฺตํ ปวตฺตติฯ **เอวํ** อิมินา มยา วุตฺตปฺปกาเรน ปวตฺตมานํ **ตํ วิญฺญาณํ** ตํ ชวนจิตฺตํ **ลทฺธปจฺจยํ** ลทฺธาร

มฺมณปจฺจยํฯ **อวิชฺชาย ปฏิจฺฉนฺนาทีนเว วิสเย**ติ อกุสลชวเน ชวิเต ตสฺส ชวนสฺส อวิชฺชาย อปฺปฏิจฺฉนฺนโทเส ตสฺมิํ กมฺมาทิเก อารมฺมเณ กุสลชวเน ชวิเต ตโต จิตฺตวีถิโต ปุพฺพภาเค ปวตฺตาย อวิชฺชาย ปฏิจฺฉนฺนโทเส ตสฺมิํ กมฺมาทิเก อารมฺมเณฯ **ตณฺหา**ติ อกุสลชวเนน สหโช โลโภ, อกุสลชวเน วา ชวิเต ตโต วีถิจิตฺตโต ปุพฺพภาเค ปวโตฺต โลโภ ตณฺหาฯ **นเมตี**ติ อญฺญํ อารมฺมณํ อคฺคาหาเปตฺวา ทฬฺหคฺคาหวเสน ตํ เอว กมฺมนิมิตฺตคตินิมิตฺตสงฺขาตํ อารมฺมณํ คณฺหาเปตีติ อโตฺถฯ **สหชา สงฺขารา ปน** ตสฺส จิตฺตสฺส **สหชา** เอกโต ชาตา เจตนา ปน ตสฺมิํ เยวารมฺมเณ **ขิปนฺติ** ปวตฺตนฺติฯ อิมสฺมิํ ปจฺจุปฺปนฺนภเว เอกสนฺตติวสา ปวตฺตาย ตณฺหาย นมียมานํ **ตํ** วิญฺญาณํ โอริมา ตีรมฺหา รชฺชุกํ อาลมฺพิตฺวา **มาติกาติกฺกโม** ปุริโส วิย เอตํ ปุริมํ นิสฺสยภูตํ หทยวตฺถุํ **ชหติ** ฉเฑฺฑติ, จุติจิตฺตํ อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฺฌตีติ อโตฺถฯ **อปรํ กมฺมสมฺภูตํ นิสฺสยํ** อปรํ อญฺญกมฺมโต สมฺภูตํ นิสฺสยภูตํ หทยวตฺถุํ ลภิตฺวา วา อลภิตฺวาปิ วา อารมฺมณาทีหิ ปจฺจเยหิ **ตํ** ปฏิสนฺธิสงฺขาตํ มานสํ ปวตฺตติฯ ‘‘ลภิตฺวา’’ติ วจนํ กามรูปภวํ สนฺธาย วุตฺตํฯ ‘‘อลภิตฺวา’’ติ วจนํ อรูปภวํ สนฺธาย วุตฺตํฯ **เอตฺถ** เอเตสุ จิเตฺตสุ ปุริมํ ‘‘ชหตี’’ติ วจเนน วุตฺตเญฺจว จิตฺตํ, จุติจิตฺตํ ปจฺฉิมํ ‘‘อารมฺมณาทีหิ ปจฺจเยหิ ปวตฺตตี’’ติ วจเนน วุตฺตเญฺจว จิตฺตํ ปฏิสนฺธิจิตฺตํ ปณฺฑิเตน เวทิตพฺพํฯ

๖๐๐-๖. **ตเทตํ** ตํ เอตํ ปฏิสนฺธิจิตฺตํ ปุริมา ภวโต **อิธ** อิมสฺมิํ ปจฺฉิมภเว นาปิ อาคตํ, กมฺมาทิญฺจ เหตุํ **วินา** วเชฺชตฺวา ปฏิสนฺธิจิตฺตํ ปาตุภูตํ น เจว ตํ **เอตฺถ** เอตสฺมิํ วจเน เอตสฺส ปฏิสนฺธิจิตฺตสฺส ปุริมา ภวโต **อิธ** อิมสฺมิํ ปจฺจุปฺปนฺนภเว อนาคมเน **อตีตภวเหตูหิ** อตีตภเว กมฺมาทิปจฺจเยหิ เอตสฺส ปฏิสนฺธิจิตฺตสฺส สมฺภเวฯ **ปฏิโฆสทีปมุทฺทาที, ภวเนฺตฺถ นิทสฺสนา เอตฺถ** เอตสฺมิํ ตสฺส ปฏิสนฺธิจิตฺตสฺส อตีตภวโต อนาคมเน อตีตภเว เหตูหิ สมฺภเว ปฏิโฆสทีปมุทฺทาทิอตฺถนิทสฺสนา อุปมา ภวนฺติฯ **อญฺญตฺร** อญฺญสฺมิํ ปฏิโฆสาทีนํ อตฺถานํ ปวตฺติฏฺฐาเน อาคนฺตฺวา **สทฺทาทิเหตุกา** สทฺทาทโย ปจฺจยา โหนฺติ ยถาฯ อิทํ วุตฺตํ โหติ – อิมสฺมิํ ฐาเน ชเนหิ ปวตฺตาปิตา สทฺททีปมุทฺทาทโย อตฺถา ปพฺพตนฺตราทีสุ อเญฺญสุ ฐาเนสุ ปวตฺตานํ ปฏิโฆสทีปมุทฺทาทีนํ อตฺถานํ เหตุกา โหนฺติฯ เตสุ สทฺทาทีสุ ปจฺจเยสุ สเนฺตสุ เย เต ปฏิโฆสาทโย โหนฺติ, อสเนฺตสุ น โหนฺติ ยถา, **เอวเมว จ วิญฺญาณํ** อตีตภวโต ปจฺจุปฺปนฺนภววิญฺญาณวเสน ปวตฺตํ วิญฺญาณํ วิภาวินา เวทิตพฺพํฯ **สนฺตานพนฺธโต** สนฺตานพนฺธวเสน **เอกตา** อตีตภวปจฺจุปฺปนฺนภววิญฺญาณวเสน ปวตฺตสฺส วิญฺญาณสฺส เอกีภาโว นตฺถิ, **นานตาปิ** ตสฺส วิญฺญาณสฺส นานาภาโวปิ ปเจฺจกภาโว อปิฯ **สติ สนฺตานพเนฺธ ตุ, เอกเนฺตเนกตา สิยา** สนฺตานพเนฺธ สติ เอกเนฺตน ตสฺส วิญฺญาณสฺส **เอกตา** เอกีภาโว **สิยา** ภเวยฺย, ขีรสภาวโต ปคฺฆรณสภาวโต **ขีรโต** สมฺภูตํ ฆนสภาวํ **กทาจิปิ** กิสฺมิญฺจิปิ กาเล น ภเวยฺย, สพฺพทา ปคฺฆรณสภาวขีรเมว ภเวยฺยาติ อโตฺถฯ **อถาปิ** อปโร นโยปิ สา **เอกนฺตนานตา** ตสฺส วิญฺญาณสฺส โส เอกนฺตนานาภาโว ยทิ ภเวยฺย, ขีรสามิโก **โส** ปุคฺคโล ทธิสามิ น ภเวยฺยฯ ขีรกาเล ขีรสฺส อิสฺสรภูโต สามิโก ปคฺฆรณสภาวํ ชหิตฺวา ทธิสฺส อุปฺปชฺชมานกาเล ตสฺส ทธิสฺส อิสฺสโร น ภเวยฺย, ตโต ขีรสามิโก อโญฺญ ปุคฺคโล ตสฺส ทธิสฺส อนิสฺสโร อสามิโก ภเวยฺยาติ อโตฺถฯ ยสฺมา การณา **เอตฺถ** เอตสฺมิํ ปฏิสนฺธิกฺกมวินิจฺฉเย เอกนฺตเอกตาปิ วา เอกนฺตนานตาปิ วา สมยญฺญุนา วิญฺญุนา น เจว อุปคนฺตพฺพาฯ

๖๐๗-๑๐. **เอวํ** อิมินา มยา วุตฺตปฺปกาเรน **อสงฺกนฺติปาตุภาเว** สงฺกนฺติปาตุภาวรหิเต ภเว สติ อิมสฺมิํ มนุสฺสตฺตภาเว ขนฺธาทิสมตา อภิสมฺภูตา เย ขนฺธา โหนฺติ, เอเตสํ **อิธ** อิมสฺมิํ มนุสฺสตฺตภาเว นิรุทฺธตฺตา **อิธ** อิมสฺมิํ มนุสฺสตฺตภาเว ชเนหิ กตสฺส **ตสฺส กมฺมสฺส ผลเหตุโน** ผลสฺส ปจฺจยภูตสฺส **ปรตฺถ** ปรสฺมิํ โลเก อาคมโต เจว เอวํ **อญฺญสฺส** สตฺตสฺส **อญฺญโต กมฺมโต** หิ ตโต สตฺตโต อเญฺญน สเตฺตน กตโต อญฺญโต เจว กมฺมโต ตํ ผลํ **สิยา** ภเวยฺย,

‘‘อญฺญสฺส สตฺตสฺสา’’ติ วจเนน ติตฺถิยสตฺตสฺสปิ กมฺมํ อญฺญสฺส จ ผลํ ทเทยฺยาติ อโตฺถ, **ตสฺมา** การณา เอตํ สพฺพํ เอว จ ตุเมฺหหิ วุตฺตวิธานํ น สุนฺทรํฯ **เอตฺถาหา**ติ เอตสฺมิํ ฐาเน ฐตฺวา โจทโก อาห – นนุ เอวํ ‘‘อสงฺกนฺติปาตุภาเว ภเว สตี’’ติอาทิกํ วจนํ นิยตีติ? วุจฺจเต – **สนฺตาเน ยํ ผลํ เอตํ** เอกสฺมิํ สนฺตาเน ปวตฺตมานํ ยํ เอตํ ผลํ **อญฺญสฺส** สตฺตสฺส น โหติ, **อญฺญโต** กมฺมโต น จ โหติ, พีชานํ อภิสงฺขาโร **เอตสฺสตฺถสฺส** ‘‘เอกสฺมิํ สนฺตาเน’’ติอาทิกสฺส เอตสฺส อตฺถสฺส **สาธโก** นิปฺผาทโก โหติฯ

๖๑๑-๕. **เอกสฺมิํ ปน สนฺตาเน, วตฺตมานํ ผลํ ปน อญฺญสฺส** สตฺตสฺสาปิ วา น โหติ, ตํ ผลํ **อญฺญโต** กมฺมโต น โหติฯ พีชานํ อภิสงฺขาโร **เอตสฺสตฺถสฺส** ‘‘เอกสฺมิํ ปน สนฺตาเน’’ติอาทิกสฺส เอตสฺส อตฺถสฺส **สาธโก** นิปฺผาทโก โหติ, พีชานํ อภิสงฺขาเร **มธุอาทินา** วตฺถุนา ชเนหิ กเต ตสฺส พีชสฺส สนฺตาเน **ปฐมํ ลทฺธปจฺจโย** ปฐมํ ลทฺธมธุอาทิปจฺจโย ตสฺส พีชสฺส ผลํ **กาลนฺตเร** มธุอาทินา พีชาภิสงฺขรณโต อญฺญสฺมิํ กาเล มธุโร โหติฯ **หิ** สจฺจํ ‘‘พีชานํ อภิสงฺขาเร’’ติอาทิกํ วจนํฯ **ตานิ หิ** ตานิ เอว ปฐมํ มธุอาทินา ชเนหิ โรปิตานิ **พีชานิ** อภิสงฺขรณโต กาลนฺตเร มธุรภาวํ ผลมฺปิ วา ผลฎฺฐํ วา น ปาปุณนฺติฯ **เอวํ** อิมินา ปกาเรน **อิทํ** มยา วุตฺตํ ‘‘เอกสฺมิํ ปน สนฺตาเน’’ติอาทิกํ วจนํ ปณฺฑิเตน เญยฺยํฯ **อปิ จ** อปโร นโยฯ **พาลกาเล** ตรุณกาเล เตน ตรุเณน **ปยุเตฺตน วิชฺชาสิโปฺปสธาทินา** กเมฺมนาปิ ตสฺส วุทฺธกาลสฺมิํ ผลทานสีเลน **อยํ** ‘‘เอกสฺมิํ ปน สนฺตาเน’’ติอาทิโก อโตฺถ ปณฺฑิเตน ทีเปตโพฺพฯ

๖๑๖-๒๐. โจทโก ปุนาห – **เอวํ สเนฺตปิ ตํ กมฺมํ เอวํ** อิมินา มยา วุตฺตปฺปกาเรน กเมฺม **สเนฺตปิ** สํวิชฺชมาเนปิ ตํ กมฺมํ เอตสฺมิํเยว ขเณ วิชฺชมานมฺปิ วา ผลสฺส ปจฺจโย โหติฯ **อถ วาวิชฺชมานกํ** ปจฺจโย น ภเวยฺยฯ เอตสฺมิํเยว ขเณ อวิชฺชมานกํ กมฺมํ วา ผลสฺส ปจฺจโย โหติฯ **สเจ** ยทิ วิชฺชมานํ ผลสฺส ปจฺจโย โหติ, **ตปฺปวตฺติกฺขเณ ปน** ตสฺส กมฺมสฺส ปวตฺติกฺขเณ ตสฺส กมฺมสฺส วิชฺชมานกาเล ปน **เหตุนา** กเมฺมเนว สทฺธิํ ปาเกน ภวิตพฺพํฯ **อถ วา** อปโร นโยฯ วิชฺชมานํ **นิรุทฺธํ** กมฺมํ วิปากสฺส ปจฺจโย ยทิ ภเวยฺย, **ปวตฺติกฺขณโต** ตสฺส กมฺมสฺส ปวตฺติกฺขณโต **ปุเพฺพ** วา กาเล, ตสฺส กมฺมสฺส ปวตฺติกฺขณโต ปจฺฉา วา อวิชฺชมานกาเลติ อโตฺถฯ **นิจฺจผลํ สิยา**ติ สพฺพทา กมฺมปจฺจยวิรหิตํ ผลํ สิยาติ อโตฺถฯ อาจริเยน วุจฺจเต – ‘‘โลภํ, ภิกฺขเว, ปชหถ, โสตาปตฺติปฎิลาภาย อหเมว ปาฎิโภโค’’ติอาทีสุ ปาเฐสุ ปาฎิโภโค วิย กมฺมํ ทฎฺฐพฺพํฯ โสตาปตฺติผลํ วิย กมฺมโต สมฺภูตํ ผลํ ทฎฺฐพฺพํฯ **กฎตฺตาเยว** ชเนหิ กฎตฺตาเยว ตํ กมฺมํ ผลสฺส ปจฺจโย โหติ, อสฺส วิชฺชมานตฺตํ น จ โหติ, **ตสฺส** อวิชฺชมานสฺส กมฺมสฺส วิชฺชมานตา วา **น จ** เนว โหติฯ

๖๒๑. **อภิธมฺมาวตาโรยํ** อภิธมฺมาวตาโร อยํ **ปรมตฺถปฺปกาสโน** ภูตตฺถทีปโน **โสตูนํ** ปุคฺคลานํ **ปีติพุทฺธิวิวฑฺฒโน** ปณฺฑิเตหิ วิวิเธสุ อารมฺมเณสุ จิตฺตํ อนาเมตฺวา สกฺกเจฺจน มนสิกาเรน โสตโพฺพฯ

อิติ อภิธมฺมาวตารฎีกาย

ปุญฺญวิปากปจฺจยนิเทฺทสวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

นวโม ปริเจฺฉโทฯ

๑๐. ทสโม ปริเจฺฉโท

รูปวิภาควณฺณนา

๖๒๒. **วุตฺตมาทิมฺหิ ยํ รูปํ, จิตฺตชานมนนฺตรํ** ยํ รูปํ จิตฺตเจตสิกานํ อนนฺตรํ อาทิมฺหิ ปกรณาทิมฺหิ ‘‘จิตฺตํ เจตสิกํ รูป’’นฺติอาทินา วจเนน อาจริเยน วุตฺตํ, อิโต ปรํ อิทานิ ตสฺส รูปสฺส วิภาวนํ **สมาเสน** สเงฺขเปน กริสฺสํฯ

๖๒๓. **ยํ รุปฺปตีติ รูป**นฺติ ยํ ธมฺมชาตํ รุปฺปติ สีตาทินา วิรุทฺธปจฺจเยน วิการมาปชฺชติฯ **ตถา รูปยตีติ รูปํ** ยํ ธมฺมชาตํ วณฺณวิการมาปชฺชมานํ หทยงฺคตภาวํ อชฺฌาสยํ ปกาเสติ, อิติ ตสฺมา รูปํ, กิํ ตํ? วณฺณายตนํฯ **รูปารูปภวาตีโต, สุรูโป รูปมพฺรวิ** ภควา รูปารูปภวอตีโต สุรูโป รูปํ **อพฺรวิ** กเถสิฯ

๖๒๕-๖. **มหาภูเตนา**ติ มหนฺโต ภูโต อุปฺปตฺติ เอตสฺสาติ มหาภูโต, เตนฯ วณฺจกตฺตา มหาภูตสมาติ วาฯ

๖๓๐. **นิรุปาทานมานโส**ติ อุปาทานวิรหิตจิโตฺตฯ

๖๓๓. **ตสฺส สมฺปตฺตี**ติ ตสฺส กิจฺจสฺส สมฺปตฺติฯ

๖๓๔. **อุปพฺรูหนรสา**ติ วฑฺฒนกิจฺจาฯ

๖๓๗. **อาสยานุสเย ญาณ**นฺติ เอตฺถ **อาสโย** นาม

> สสฺสตุเจฺฉททิฏฺฐี จ, ขนฺตี สจฺจานุโลมิกํ;
> ยถาภูตญฺจ ยํ ญาณํ, เอตํ อาสยสทฺทิตํฯ

อตฺถีติ โข, กจฺจาน, อยเมโก อโนฺต, อโนฺต โข, กจฺจาน, อตฺถิ อิติ อยํ เอโก อโนฺต โกฏฺฐาโส, อยํ **สสฺสตทิฏฺฐิ**ฯ นตฺถีติ โข, กจฺจาน, อยํ ทุติโย อโนฺต, อยํ **อุเจฺฉททิฏฺฐิ**ฯ **ขนฺตี สจฺจานุโลมิก**นฺติ จตุนฺนํ สจฺจานํ อนุโลมิกญาณํ, สงฺขารุเปกฺขาญาณนฺติ อโตฺถฯ **ยถาภูตญฺจ ยํ ญาณ**นฺติ สปฺปจฺจยนามรูปทสฺสนํ ญาณํฯ **เอตํ อาสยสทฺทิต**นฺติ เอตํ อาสยํ อิติ กถิตํฯ เอวํ วุตฺตปฺปกาเรน อาสเย ญาณํ นามฯ **อนุสโย** นาม ทิฏฺฐานุสยาทโย อนุสยา สตฺตฯ **อินฺทฺริยานํ ปโรปเร**ติ ปเร อธิกภาเวน โอปเร จ ติกฺขานุภาเวน อยํ สโตฺต ติกฺขสทฺธินฺทฺริโย มุทุสทฺธินฺทฺริโย หีนสทฺธินฺทฺริโยติ อโตฺถฯ สมาธินฺทฺริยาทีสุปิ เอเสว นโยฯ อิติ สตฺตานํ อินฺทฺริยานํ ปรโอปเร ญาณํฯ

๖๓๘. **สพฺพญฺญุตา ญาณ**นฺติ ติเหตุกกามาวจรกฺริยาจตุกฺกํ คเหตพฺพํฯ

๖๔๑. อกฺขิกูเฏหิ มตฺถลุเงฺคน ปริจฺฉิโนฺน อนฺตโตฯ

๖๔๕. **ภาวสมฺภวสณฺฐานา**ติ อิตฺถิปุมสมฺภวภูตวณฺณายตนํฯ

๖๔๗. เอเต ทส จตุสมุฏฺฐานา สมฺภารา จตูหิ ปจฺจเยหิ จตฺตาลีส ภวนฺติฯ

๖๕๒. **นิวิเฎฺฐ**ติ ปติฎฺฐิเตฯ

๖๕๘. **อุพฺพิอธิกานํ** ปถวีอธิกานํฯ

๖๖๐-๒. **วิเสเส สตี**ติ นิสฺสยภูตานํ จตุนฺนํ วิเสเส สติ, **สพฺพโส** สเพฺพสํ วิเสสปริกปฺปนํ ปหาย เอว กมฺมวิเสเสน ปสาทานํ วิเสสตา เญยฺยาฯ

๖๖๓. **สทฺทียตี**ติ อุจฺจารียเตฯ **รสนฺตี**ติ อสฺสาเทนฺติฯ

๖๖๘. **ปรโต**ติ ปฐมกปฺปโต อปรภาเค ปฏิสนฺธิยํ ภาวทฺวยํ สมุฎฺฐาตีติ วิเญฺญยฺยํฯ “**ปวเตฺตปิ สมุฎฺฐาย**”ติอาทิกํ โสณกุมาราทโย สนฺธาย วุตฺตํฯ

๖๗๒. **น ตํ พฺยญฺชนการณ**นฺติ ตํ อินฺทฺริยทฺวยํ พฺยญฺชนสฺส การณํ น สิยาฯ **ตสฺสา**ติ พฺยญฺชนสฺสฯ

๖๗๔. **อุพฺพาหน**นฺติ นีหรณํฯ

๖๗๖-๗. อนฺนปานาทิกํ วตฺถุ ยํ กมฺมชํ อคฺคึ หรติ, **เกวลํ** เอกํ หุตฺวา ตํ อนฺนปานาทิกํ วตฺถุ ชีวิตํ ปน ปาเลตุํ น จ สโกฺกติฯ เอกโต ชีวิตํ ปาเลตุญฺจ สโกฺกนฺติฯ

กาเยน รูปกาเยน อตฺตโน ภาวํ วิญฺญาเปนฺตานํ ภาโว **กายคฺคหณานุสาเรน** กายคฺคหณสฺส อนุจินฺตเนน **คหิตาย** วาโยธาตุวิการสงฺขาตาย **เอตาย** ธมฺมชาติยา ปณฺฑิเตหิ วิญฺญายเตฯ **อิติปิ** ตสฺมา กายวิญฺญตฺติฯ

๖๘๑. เอกาวชฺชนวีถิยํ เหฎฺฐา ฉหิ จิเตฺตหิ วาโยธาตุสมุฎฺฐิตํ อุปตฺถมฺภํ ลภิตฺวาฯ

๖๘๔. **สห สเทฺทน วา**ติ สเทฺทน สเหวฯ

๖๙๐-๑. **เอตาสํ** ปน ลหุตาทีนํ ติสฺสนฺนํ ปวตฺติยํ นิทสฺสนํ กมโต อาโรคฺยํ ลหุตา , มทฺทิตํ ธมฺมํ มุทุตา, ธนฺตเหมํ กมฺมญฺญตา โหติฯ ลหุตาทิตฺตยํ ปน กมฺมํ กาตุํ น สโกฺกติ, อาหาราทิตฺตยํเยว ลหุตาทิตฺตยํ กโรติ ยสฺมา, ตโต ตํ ติชํ นามฯ

๖๙๓. **วุตฺตมาการนานตฺตา**ติ เอตฺถ อาการนานตฺตา นาม อาจยาการอนุพนฺธตาการวเสน วุตฺตํฯ **เวเนยฺยานํ วเสน วา**ติ เอเก เวเนยฺยา อาจยวเสน ชาติรูปํ ชานนฺติ, เอเก อนุพนฺธตาวเสน ชานนฺติฯ อิติ เวเนยฺยานํ ชานนวเสน ชาติรูปํ ทฺวิธา วุตฺตํฯ

๖๙๔. **สภาวานปคเม** อตฺตโน สภาวสฺส อนปคเม สติฯ

เต มิทฺธรูปวาทาจริยา ปฏิกฺขิปิตพฺพาฯ กถํ? **อทฺธา มุนิสิ สมฺพุโทฺธ, นตฺถิ นีวรณา ตวา**ติ โย ตฺวํ **อทฺธา** เอกเนฺตน **มุนิ อสิ** สมฺพุโทฺธ อสิ นีวรณา ธมฺมา **ตว** ตุยฺหํ นตฺถิ, **อิติ** วจเน สเจ มิทฺธํ นีวรณํ รูเป ปวิฎฺฐํ สิยาฯ ภควตา รูปกายสฺส วิชฺชมานตฺตา ‘‘นตฺถิ นีวรณา ตวา’’ติ วจนํ วตฺตพฺพํ สิยาฯ ถินมิทฺธนีวรณํ อวิชฺชานีวรเณน สห นีวรณเญฺจว โหติ, นีวรณสมฺปยุตฺตญฺจ โหติฯ อิติ สมฺปยุตฺตวจนโต สมฺปยุตฺตสฺส รูปสฺส อภาวโต ตมฺปิ น วตฺตพฺพํ สิยาฯ น ปุเรชาตปจฺจยาติ อญฺญมญฺญปจฺจยาติ อโตฺถฯ สเจ ถินมิทฺธํ รูปํ สิยา, กถํ อรูเปปิ อญฺญมญฺญํ สิยา, น สิยาติ อโตฺถฯ อรูเปปิ กามจฺฉนฺทนีวรณํ ปฏิจฺจ ถินมิทฺธนีวรณํ อุปฺปชฺช

ติฯ **อิติ** วจเนน จ น มิทฺธรูปํ สิยา, อรูเป กถํ สิยาติ อโตฺถฯ อรูปเมว มิทฺธํ อิติ ปฏิกฺขิปิตพฺพาฯ อรูเปปิ เอตสฺส มิทฺธสฺส อุปฺปตฺติยา สาธกวจนโต นิฏฺฐํ เอตฺถ จ อวคนฺตพฺพํ "อรูป"นฺติ วิญฺญุนาฯ

๗๐๕-๖. **กเมฺมน วีสติ รูปา**ติ อฎฺฐินฺทฺริยวตฺถุอฏฺฐาวินิโพฺภคสนฺตตูปจยากาสา กมฺมชาฯ **เจตสา** วิญฺญตฺติทฺวยสทฺทลหุตาทิตฺตยอวินิโพฺภคสนฺตตูปจยากาสา จิตฺตชาฯ **อุตุนา** สทฺทลหุตาทิตฺตยอวินิโพฺภคสนฺตตูปจยากาสา อุตุชาฯ **อาหารโต** ลหุตาทิตฺตยอวินิโพฺภคสนฺตตูปจยากาสา อาหารชาฯ

๗๐๗-๑๗. **ชาเยยฺยุํ ยทิ ตานิปี**ติ ตานิ ชรตาอนิจฺจตารูปา ยทิ ชาเยยฺยุํ, เอวํ สเนฺตตฺ เตสํ ชรตาอนิจฺจตา เภทา สิยุํฯ **หิ** สจฺจํ วจนํ ปาโก น ปจฺจติ, เภโท วา น จ ภิชฺชติ ยสฺมา, ตสฺมา เตสํ ปากเภทา สิยุนฺติ, **ตํ** วจนํ นตฺถิฯ **เอตํ** ชรตาอนิจฺจตาทฺวยํ **ชาตสฺส** นิปฺผนฺนรูปสฺส ปากเภทตฺตา น ชายติฯ **สิยา กสฺสจิ พุเทฺธตฺถา**ติ **เอตฺถ** ชรตาอนิจฺจตาวินิจฺฉยาธิกาเร **กสฺสจิ** ชนสฺส **พุทฺธิ** ญาณํ ยทิ สิยา, "รูปสฺสูปจโย"ติ วจเนน "ชาติ ชายตี"ติ วจนํ ทีปิตํ ยถา, **เอวํ** ตถา ปาโกปิ ปจฺจตุ, เภโทปิ ปริภิชฺชตุ, เอวํ พุทฺธิ สิยาฯ ชาติ น เจว ชายเตฯ **อิติ** อิมินา ปกาเรน วิภาวินา เญยฺยาฯ ชาติ ชายมานสฺส นิปฺผนฺนรูปสฺส นิพฺพตฺติ นาม ปกาสิตาฯ **ตตฺถ ยสฺส สิยา ตตฺถ** วจเน **ยสฺส** ชนสฺส พุทฺธิ สิยาฯ เยสํ นิปฺผนฺนรูปธมฺมานํ ชาติ อตฺถิ, **สา** ชาติ อภินิพฺพตฺติสมฺมุติํ **ตปฺปจฺจยตฺตโวหารํ** เตสํ นิปฺผนฺนรูปธมฺมานํ ปจฺจยเฏฺฐน ลทฺธโวหารํ กมฺมชาทิกํ โวหารํ ลภเตว ยถา, ตถา **เตสํ** นิปฺผนฺนรูปธมฺมานํ เต ปากเภทา อภินิพฺพตฺติสมฺมุติํ นาม ตปฺปจฺจยตฺตโวหารํ ลภนฺติ, อิติ พุทฺธิ สิยาฯ ตสฺส ชนสฺส เอวํ วตฺตพฺพํ – อิทํ สนฺตตูปจยทฺวยํ กมฺมาทิสมฺภวํ โหติ ยถา, เอวํ ปากเภทา ตํ กมฺมาทิสมฺภวโวหารํ กทาจิปิ น ลภนฺติฯ **หิ** สจฺจํ วจนํ **กสฺมา** การณา ชนกานํ กมฺมาทิปจฺจยานํ อานุภาวสงฺขาเต ขณุปฺปาเท เตสํ ปากเภทานํ อภาวโต น ลภนฺติฯ วุตฺตปฺปกาเรน ขณุปฺปาเท ชาติปรมฺปราภาวโต สา ชาติ ลพฺภเต, ตสฺมา การณา ชาติ เอว อภินิพฺพตฺติสมฺมุติํ ปจฺจยตฺตโวหารํ ลภติ, อิตรํ ชรตาอนิจฺจตาทฺวยํ ปน น ลภติฯ ตํ ชรตาอนิจฺจตาทฺวยํ ชิยฺยติ อิติ ภิชฺชติ อิติ วา น วตฺตพฺพํ โหติฯ กสฺมา? กมฺมาทิปจฺจยานํ อานุภาวกฺขเณ **ตสฺส** ชรตาอนิจฺจตาทฺวยสฺส ปจฺจยานํ อภาวโตฯ

๗๑๘-๒๓. **อนิจฺจํ สงฺขตเญฺจตํ ชรามรณํ** อนิจฺจสงฺขาตํ **อิติปิ** วจนสฺส ภควตา วุตฺตตฺตา ชรตาอนิจฺจตาทฺวยํ ชายติ, เอวํ อิติ ตฺวํ เจ มญฺญสิ, **เอวํ** "ชายติ เอวา"ติ วจนํ ภควตา น วตฺตพฺพํฯ **หิ** กสฺมา การณา? "อนิจฺจํ สงฺขตเญฺจตํ, ชรามรณมิจฺจปี"ติวุตฺตภาวาทินา อาการเทสนาปริยาเยน เลเสน ภควตา อนิจฺจานํ นิปฺผนฺนรูปธมฺมานํ ชรามรณสงฺขาตํ สภาวโต ชรามรณํ อนิจฺจํ สงฺขตญฺจาปิ จิตฺตชานํ วิการตฺตา วิญฺญตฺติโย "จิตฺตชา"ติ วุตฺตา วิย, **ตถา** เอวํ ภควตา วุตฺตํฯ **ยทิ เอวํ** อเตฺถ สติ **เอตํ** รุปฺปนลกฺขณตฺตยํ อชาตตฺตา จ **สพฺพถา** สพฺพากาเรน ขํปุปฺผํว นตฺถิ, อสงฺขตํ นิพฺพานํ วิย นิจฺจํวาติ จ โจทโก วเทยฺย, นตฺถิ นิจฺจนฺติ อิทํ อุภยวจนํ โน ภควตา วตฺตพฺพํฯ กสฺมา? นิสฺสยธมฺมานํ อายตฺตภาเวน ปวตฺติโต ปถวิยาทีนํ นิสฺสยานํ **ภาเว** สติ ตสฺส ลกฺขณตฺตยสฺส ภาวโต, ตสฺมา ขํปุปฺผํว ตํ ลกฺขณตฺตยํ น นตฺถิ, อตฺถีติ อโตฺถฯ ปถวีอาทีนํ อภาเว ตํ ลกฺขณตฺตยํ น จ ลพฺภติ ยสฺมา, ตสฺมา นิพฺพานํ วิย, ตถา นิจฺจํ นฯ

๗๒๔-๕. ปริเจฺฉทาทโย **อนิปฺผนฺนาฯ เตสเมว จ รูปานํ** เตสเมว นิปฺผนฺนรูปธมฺมานํ วิการตฺตา **นิปฺผนฺนา เจว สงฺขตา** เสสวเสน วุตฺตานํ ปเภทกโตติ ทสฺสนโตฯ เสสํ อุตฺตาน

ตฺถเมวฯ

๗๖๗. อนฺตุํ ปนิเจฺฉ ปิฏเกภิธมฺม,
โย ธมฺมเสนาปตินา สมตฺตํ;
หิตตฺถินา เตน จ ภิกฺขุนายํ,
สกฺกจฺจ สมฺมา ปน สิกฺขิตโพฺพฯ

โย ภิกฺขุ อภิธมฺม ปิฏเก ธมฺมเสนาปตินา สมตฺตํ สภาวํ คนฺตุํ ปาปุณิตุํ อิจฺฉยฺย, เตน จ ภิกฺขุนา หิตตฺถินา สกฺกจฺจํ อาทเรน สมฺมา ตีรณจินฺตนสชฺฌายเนหิ อยํ อภิธมฺมาวตาโร สิกฺขิตโพฺพฯ

อิติ อภิธมฺมาวตารฏีกาย

รูปวิภาควณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ทสโม ปริเจฺฉโทฯ

๑๑. เอกาทสโม ปริเจฺฉโท

นิพฺพานนิเทฺทสวณฺณนา

๗๖๙. ***ภวาภวํ* วินนโต**ติ ขุทฺทกํ, มหนฺตํ ภวํ สิพฺพนโตฯ **สพฺพูปธิปฏินิสฺสโคฺค**ติ ส เพฺพหิ สงฺขารูปธิกิเลสูปธิขนฺธูปธีหิ ปฏินิสฺสชฺชนํฯ **อจฺจุติรสํ** อจฺจุติสมฺปตฺติกํฯ **นิพฺพานํ ปฺเฏฺฐนา**ติ สุคเตน นิพฺพานํ ปุเฏฺฐน สาริปุตฺตเตฺถเรนฯ **อฺภินฺนํ สุตฺตาน**นฺติ ธมฺมเสนาปติวุตฺตานํ ทฺวินฺนํ สุตฺตานนฺติ อโตฺถฯ **ขยสฺส อุปนิสฺสยตฺตา**ติ ขยสฺส พลวการณตฺตาฯ ปุถูนํ ธมฺมานํ อปฺปมตฺตกฺขเณ ราคาทิกฺขยมตฺตํ นิพฺพานํ ภเวยฺยฯ สเพฺพ พาลปุถุชฺชนา สมธิคตนิพฺพานา สจฺฉิกตนิโรธา ภเวยฺยุํฯ **กิญฺจ ภิโยฺย** กิํ อุตฺตริ การณญฺจ อตฺถีติ อโตฺถฯ ราคาทีนํ สงฺขตตฺตา เตสํ สงฺขตานํ นิพฺพานํ สงฺขตลกฺขณํ ภเวยฺยฯ **กิํ ปเนตฺถา**ติ เอเตสุ ขเณสุ กิํ ปน ขเณ ตฺวํ วเทสิฯ **ขีเณเสฺววา**ติ ภวาทีสุ ขีเณสุ เอวฯ **นิรุตฺตโร**ติ นิปฺผนฺนหาโรฯ

๗๗๑. **อสฺสโทฺธ**ติ พาหิรสทฺธาย วิรหิโตฯ **วนฺตาโส**ติ วนฺตา วมิตา อาสา ตณฺหา เยน าติ วนฺตาโสฯ

นิสฺสรณิยาติ นิสฺสรเณ นิยุตฺตาฯ **ยทิทํ เนกฺขมฺมํ** ยํ อิทํ กามานํ เอตํ นิสฺสรณํ นิโรโธ, **ตสฺส** กิญฺจิภูตสฺส สงฺขตสฺส ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนธมฺมชาตสฺส นิโรโธ นิสฺสรณนฺติ, **เอวํ** อิมินา ปการเรน วุตฺตสฺส **ตสฺส** นิสฺสรณนามกสฺส อภาวปฺปตฺติโทสโต นิสฺสรณนามกานํ ปฐมชฺฌาน อากาสานญฺจายตนานมฺปิ อภาโว ภเวยฺยฯ **อตฺถิ นิสฺสรณ**นฺติ อตฺถิ นิพฺพานํฯ **อุปฺปาทาทีน**นฺติ อุปฺปาทฏฺฐิติภงฺคานํฯ **ปปญฺจาภาวโต**ติ ตณฺหามานทิฏฺฐีนํ อภาวโตฯ

๗๗๒. **อปโลกิต**นฺติ อทสฺสนธมฺมํฯ

๗๗๔. **อพฺยาปชฺฌ**นฺติ นิทฺกฺขํฯ **อกฺขร**นฺติ อขรํฯ

๗๗๗. สทฺธาพุทฺธิกรํ **ตถาคตมเต** ชินวจเน สโมฺมหวิทฺธํสนํ **ปญฺญาสมฺภวํ** ปญฺญาการณํ สมฺปสาทนกรํฯ **อตฺถพฺยญฺชนสาลิน**นฺติ อตฺถพฺยญฺชนสารวนฺตํ สุมธุรํ **สารญฺญุ** ชินสาสนสารญฺญู **วิมฺหาปนํ** อเจฺฉรกรํ **อิมํ** เอวํ วุตฺตปฺปการํ อภิธมฺมาวตารํ โย ชานาติ, โส ชโน คมฺภีเร **นิปุเณ** นิปุณญาณโคจเร อภิธมฺมปิฏเก ปทํ **นิฏฺฐํ** อุตฺตมสนฺนิฏฺฐานํ **ยาติ** ปาปุณาติฯ

อิติ อภิธมฺมาวตารฏีกาย

นิพฺพานนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

เอกาทสโม ปริเจฺฉโทฯ

๑๒. ทฺวาทสโม ปริเจฺฉโท

ปญฺญตฺตินิเทฺทสวณฺณนา

สงฺขายตีติ **สงฺขา,** กถียตีติ อโตฺถฯ **กินฺติ** กึ อิติ กถียติฯ ‘‘อห’’นฺติ ‘‘มม’’นฺติ กถียติฯ

ตชฺชาปญฺญตฺตีติ ตสฺส จกฺขุโสตาทิกสฺส อนุรูปวเสน ชาตา ปญฺญตฺตีติ อโตฺถฯ

เอกสฺสวาติ เอกสฺส นามธมฺมสฺส ‘‘อโจฺฉ’’ติ **นามํ** คเหตฺวา **พหูนํ** นามธมฺมานํ ‘‘อ โจฺฉ’’ติ **นามํ** คเหตฺวาฯ **สมูหเมวา**ติ นามธมฺมานํ สมูหํ เอวฯ

คหิโต ปุเพฺพ สเงฺกโต เอเตนาติ **คหิตปุพฺพสเงฺกตํ**ฯ กึ ตํ? **มโนทฺวาราวชฺชนชวนวิญฺญาณํ**ฯ เตน คหิตาย ปญฺญตฺติยา **วิญฺญายติ** ‘‘สตฺตา’’ติ ‘‘กมฺมชา’’ติ กถียติฯ

อิตฺถี จ ปุริโส จ อิตฺถิปุริสา, เต อาทโย เยสํ เต **อิตฺถิปุริสาทโย,** เตสํฯ

๗๗๘. **ตติยา โกฏี**ติ ตติโย โกฏฺฐาโสฯ

อิติ อภิธมฺมาวตารฏีกาย

ปญฺญตฺตินิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ทฺวาทสโม ปริเจฺฉโทฯ

๑๓. เตรสโม ปริเจฺฉโท

การกปฏิเวธวณฺณนา

เวทกสฺสาติ สุขทุกฺขเวทกสฺสฯ **ตทายตฺตวุตฺตีน**นฺติ เตสํ อายตฺตา ปฏิพทฺธา เยสํ วิปากานํ เต ตทายตฺตวุตฺติโน, เตสํฯ **อตฺร** อิมสฺมิํ ฐาเน อาจริเยน ปริหาโร วุจฺจเตฯ **กุโตยํ ตว ตตฺถานุโรโธ**ติ ตตฺถ ตสฺมิํ อญฺญสฺส อตฺตการกสฺส อภาเวปิ สตฺตสงฺขาตสฺส อตฺตโน ภาเวปิ อยํ ตว อนุโรโธ อนุนโย กุโต เกน การเณน **อิธ** อิมสฺมิํ อสติ กตฺตริ กุสลาทีนํ อตฺถิภาเว กมฺมวิโรโธ กุโต เกน การเณนฯ **อถาปี**ติ อปโร นโยปิฯ **กิเญฺจตฺถา**ติ **เอตฺถ** เอติสฺสํ โจทนายํ **กิญฺจิ** วตฺตพฺพํ อตฺถิ, อวสิฏฺฐํ ตาว พฺรูหิ, อปริสมตฺตา เต โจทนาฯ **ตสฺสา**ติ อตฺตโนฯ **การกเวทกตฺตาภาโว**ติ การกเวทกตฺตสฺส อภาโว สิยาฯ

อถ น ภวตีติ อตฺตโน อนาเส เจตนาปิ อนาโส ยทิ น ภวติฯ **ปฏิญฺญา หีนา**ติ ‘‘เจตนาย อนโญฺญ อตฺตา’’ติ ปฏิญฺญา หีนาฯ **วุตฺตปฺปการโต**ติ ‘‘อตฺตโน อนาเส เจตนาย นาโส น ภวติ’’อิติ วุตฺตปฺปการโต ฯ **วิปรีต**นฺติ ‘‘อตฺตโน อนาเส เจตนาย อนาโส’’อิติ วิปรีตคฺคหณํ สิยาฯ **อตฺตา นสฺสตุ, เจตนา ติฏฺฐตุ, อถ ปน เอวํ น ภวตี**ติ อตฺตา นสฺสตุ, เจตนา ติฏฺฐตุ, เอวํ คหณํ ปน น ภวติฯ อนญฺญตฺตปกฺขํ **ปริจฺจช** ปริจฺจชาหิ ‘‘เจตนาย อนโญฺญ อตฺตา’’ติฯ ปฏิญฺญา หีนา ยสฺส โส **ปฏิญฺญาหีโน**ฯ

อุภินฺนํ เจตนตฺตานํ **เอกเทสตา** เอกเทสภาโว นตฺถิฯ **เอวญฺจ สตี**ติ เอวํ อุภินฺนํ เอกเทสสฺส อภาเว สติ โก โทโส อิติ ตฺวํ เจ วเทยฺยาสิฯ **ยํ ปน ตยา วุตฺตํ ยถา รูปรสคนฺธาทีนํ เอกเทเส วตฺตมานานมฺปิ ลกฺขณโต อญฺญตฺต**นฺติ ยํ วจนํ ปน ตยา วุตฺตํ, **ตํ** วจนํ **อยุตฺตํ,** นานุรูปนฺติ อโตฺถฯ **ตว ปฏิญฺญา หีนา**ติ ‘‘เอกเทเส วตฺตมานานํ เจตนตฺตานํ ลกฺขณโต อญฺญตฺต’’นฺติ ปฏิญฺญา หีนาฯ

เอวญฺจ สตีติ เอตํ เจตนาย อญฺญภาเว สติ โก โทโส อิติ เจ ภวํ วเทยฺยฯ **‘‘อเจตโน อตฺตา’’**ติ วจนํ, **ปุเพฺพ วุตฺตโทสโต**ติ ‘‘ปาการตรุปาสาณติณสทิโส สิยา’’ติ ปุเพฺพ วุตฺตโทสโตฯ

๗๘๐. **อตฺถิ สโตฺตปปาติโก**ติ โอปปาติกา สตฺตา อตฺถิฯ

๗๘๑. ***ภาราทาน***นฺติ ภารคฺคหณํฯ ***ภารนิเกฺขปน***นฺติ ภาโรโรปนํฯ

๗๘๓. เอกสฺส ปุคฺคลสฺส **อฏฺฐิสญฺจโย** อฏฺฐิสมูโห เอเกน กเปฺปน ปพฺพตสโม ราสิ สิยาฯ

๗๘๕. โภ **มาร**, ตฺวํ สโตฺต อิติ ปเจฺจสิ, กํ สทฺทหสิ, ‘‘สโตฺต’’ติ คหณํ **เต** ตว ทิฏฺฐิคตํ, สุทฺธสงฺขารปุโญฺช อยํ, **อิธ** โลเก สโตฺต น อุปลพฺภติฯ

๗๘๗. **โย** ภิกฺขุ อิมํ คนฺถํ อจฺจนฺตํ สตตมฺปิ จิเนฺตติ, **ตสฺส** ภิกฺขุโน ปรมา ปญฺญา **เวปุลํ** วิปุลภาวํ คจฺฉติฯ

๗๘๘. โย ภิกฺขุ **อิมํ** อภิธมฺมาวตารํ **อติมติกรํ** อุตฺตมํ อภิญฺญาณกรํ **วิมติวินาสกรํ** กงฺขเจฺฉทกรํ **ปิยกฺกรํ** เปมกรํ สทา ปฐติ, สุณาติ, ตสฺส ภิกฺขุโน มติ **อิธ** สาสเน ฐิเต **วิกสติ** ปฏิผุลฺลติฯ

อิติ อภิธมฺมาวตารฏีกาย

การกปฏิเวธวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

เตรสโม ปริเจฺฉโทฯ

๑๔. จุทฺทสโม ปริเจฺฉโท

รูปาวจรสมาธิภาวนานิเทฺทสวณฺณนา

๗๘๙-๙๓. หิตานยนฺติ หิตาวหํฯ **มานสญฺจ สุคต**นฺติ สุฏฺฐุ ปวตฺตมานสญฺจฯ มธุรา อตฺถวณฺณนา เอตสฺสาติ **มธุรตฺถวณฺณนํฯ อุตฺตรํ ตุ มนุสฺสานํ, ธมฺมโต ญาณทสฺสน**นฺติ มนุสฺสานํ โลกิยธมฺมโต อุตฺตริภูตญาณทสฺสนโลกุตฺตรํฯ **สงฺกสฺสรสมาจาเร**ติ สงฺกาย กงฺขาย สริตพฺพสมาจาเรฯ อจฺฉิทฺทํ อกฺขณฺฑํ อกมฺมาสํฯ **อตฺถกาเมนา**ติ อตฺตโน หิตกาเมนฯ

๗๙๗. ทฺวิธลกฺขณํ จาริตฺตวาริตฺตลกฺขณํฯ

๘๐๕. เตสํ จริตานํ โวมิสฺสกนยาฯ

๘๐๗. สวณฺณกสิณาติ นีลปีตโอทาตโลหิตวณฺณกสิณาฯ

๘๐๘. ตํ เอกกํ **อานาปานํ** อสฺสาสปสฺสาโสฯ

๘๐๙-๑๐. มรณูปสมายุตฺตา สตีติ มรณานุสฺสติ อุปสมานุสฺสติฯ **อาหารนิสฺสิต สญฺญา**ติ อาหาเร ปฏิกูลสญฺญาฯ **ธาตุววตฺถาน**นฺติ จตุธาตุววตฺถานํฯ

๘๑๑-๒. อนุกูลา อิเม สพฺพ-จริตานนฺติ วณฺณิตาติ ยํ กมฺมฏฺฐานํ สทฺธาจริตสฺส อนุกูลํ, ตเมว ปญฺญาจริตสฺส อนุกูลนฺติ อธิปฺปาโยฯ **อิทํ สพฺพํ ปน** วจนํ **เอกนฺตวิปจฺจนีกภาวโต** เอกนฺตปฏิปกฺขภาวโต อติสปฺปายโต วุตฺตํ, อิติ วิภาวินา เญยฺยํฯ

๘๓๕. วิปสฺสนาภวสมฺปตฺติ-สุขานํ ปจฺจยา สิยุํ วิปสฺสนาสมฺปตฺติสุขานํ ภวสมฺปตฺติสุขานํ ปจฺจยา สิยุํฯ

๘๓๘. สมฺมฏฺฐานํ มโนภุโนติ มโนภุหทโย ตสฺส หทยสฺส สมฺมฏฺฐานํฯ

๘๔๔. ปตฺตุกาเมน ธีมตา กสิณํ กตฺตพฺพํฯ

๘๔๕. สํหาริมนฺติ อิโต จิโต จ หริตพฺพกสิณํฯ **ตตฺรฏฺฐก**นฺติ ตสฺมึ ฐาเน ฐิตํ อิโต จิโต จ อนาหริตพฺพํ กสิณํฯ

๘๔๙. วิวฏฺฏํ ปน มิจฺฉตาติ นิพฺพานํ อิจฺฉเนฺตน วิทตฺถิจตุรงฺคุลํ วฏฺฏํ กาตุํ **ตํ** กสิณํ วฏฺฏติฯ

๘๕๑-๒. หตฺถปาสปฺปมาณสฺมึ, ตมฺหา กสิณมณฺฑลาติ ตโต กสิณมณฺฑลโต หตฺถปาสปฺปมาณสฺมึ ปเทเส วิทตฺถิจตุรงฺคุเล อุเจฺจฯ **ปริมุขํ สติ**นฺติ กมฺมฏฺฐานาภิมุขํ สติํฯ

๘๕๓-๔. เนกฺขมฺมนฺติ ฌานํฯ เขมโต **ทฏฺฐุํ** ทิสฺวา อหํ อิมาย ปฏิปตฺติยา **อทฺธา** เอกเนฺตน **ปวิเวกสุขสฺส** นิพฺพานสุขสฺส ภาคี **อสฺสํ** ภเวยฺยํฯ

๘๕๖. โส กสิณสฺส วโณฺณ เตน โยคินา น เปกฺขิตโพฺพ, กสิณสฺส ลกฺขณํ น เปกฺขิตพฺพํ อุสฺสทสฺส วเสน วณฺณํ อมุญฺจิตฺวาฯ

๘๖๐. **เอวํ** อิมินา วุตฺตปฺปกาเรน **เอกคฺคเจตโส** เอกคฺคจิตฺตสฺส โยคิโน นิมีเลตฺวา อาวชฺชนฺตสฺส **ยถา** เยน ปกาเรน กมฺมฏฺฐานํ โหติ อุมฺมีลิเต กาเลปิ, **ตถา** เตน ปกาเรน ตํ กมฺมฏฺฐานํ อาปาถํ **ยาติ เจ** ยทิ อาคจฺฉติ, อุคฺคหเมว อุคฺคหนิมิตฺตํฯ

๘๖๔. ปาทานํ โธวเน ปปญฺจปริหารตฺถํฯ **เอกตลิกา**ติ เอกตลมตฺตาฯ

๘๖๕. **ตํ** สํหาริมํ กสิณมาทายฯ

๘๖๖. **สมนฺนาหริตพฺพ**นฺติ กมฺมฏฺฐานํ สฺมเนน อาหริตพฺพํ, มนสิกาตพฺพนฺติ อโตฺถฯ **ตกฺกาหฏ**นฺติ วิตเกฺกน อาหฏํ ผุสิตํ **กเร** กเรยฺยฯ

๘๖๘. **ต**นฺติ ตํ นิมิตฺตํฯ

๘๗๑-๔. **อิมสฺสา**ติ ปฏิภาคนิมิตฺตสฺสฯ **ปุริมสฺสา**ติ อุคฺคหนิมิตฺตสฺสฯ โก ปน อยํ วิเสโส? ถวิกา นีหริตํ อาทาสมณฺฑลํ มชฺชิตํ วิยฯ โตยเท กาฬเมฆ เสตพลากา วิยฯ ตทา ตํ อุคฺคหนิมิตฺตํ ปทาเลตฺวาว **นิคฺคตํ** ปฏิภาคนิมิตฺตํฯ **ตโต** อุคฺคหนิมิตฺตโตฯ **ต**นฺติ ตํ ปฏิภาคนิมิตฺตํฯ สณฺฐานวนฺตญฺจ วณฺณวนฺตญฺจ น จ อุปฏฺฐาการมตฺตํฯ **ปญฺญช**นฺติ ปญฺญาย ชาตํฯ

๘๗๗-๘. **อุปจารกฺขเณ ตสฺสา**ติ ตสฺส สมาธิโน อุปจารกฺขเณฯ นีวรณปฺปหาเนน สมาธิโน ปฏิลาภกฺขเณ ปน **องฺคานํ** วิตกฺกาทีนํ ปาตุภาเวน อิติ ทฺวีหิ อาการเรหิฯ

๘๗๙. **ทฺวินฺนํ สมาธีน**นฺติ อุปจารปฺปนาสมาธีนํฯ

๘๘๒. จกฺกวตฺติยคโพฺภว รตนํ วิย อสฺส อเนน สุทุลฺลภํฯ

๘๘๔. **อย**นฺติ ปฏิสนฺธิสนฺถาโรฯ

๘๙๑-๒. **สมตํ วีริยเสฺสวา**ติ วีริยสมภาวํฯ **ลยํ** ลีนภาวํ อีสกมฺปิ ยนฺตํ คจฺฉนฺตํ มานสํ อาวชฺชนจิตฺตํฯ

๘๙๕-๙. ภวงฺคํ ปน ปจฺฉิชฺช อุจฺฉินฺทิตฺวา ตเทว ปถวีกสิณํ อารมฺมณํ กตฺวา โยคิโน มโนทฺวารมฺหิ ชายติฯ **ตโต**ติ อาวชฺชนโต **ตเตฺรวารมฺมเณ** ตสฺมิํ ปถวีกสิณสงฺขาเต อารมฺมเณ **ตสฺส** โยคิโน ชวนานิ จตฺตาริ วา ปญฺจ วา ชายเนฺตฯ อวสาเน **เอกํ** ชวนมานสํ รูปาวจริกํ โหติ, ตสฺมิํ รูปาวจริเก วิตกฺกาทโย องฺคาฯ **อเญฺญหิ** อเญฺญสํ จิตฺตานํ อเญฺญหิ วิตกฺกาทีหิ พลวตรา โหนฺติฯ **ตานิ** อปฺปนาภาวํ อปฺปตฺตานิ อปฺปนาเจตโส **ปริกมฺมุปจารโต** ปริกมฺมภาวโต ปริกมฺมานีติ วุจฺจเนฺต, อุปจารภาวโต อุปจารานีติ จ วุจฺจเนฺตฯ ตานิ ชวนานิ อปฺปนายานุโลมตฺตา อนุโลมานิ เอว จ วุจฺจนฺติฯ **เอตฺถ** อนุโลมเกสุ ยํ สพฺพนฺติมํ ชวนํ, ตํ โคตฺรภูติ ปวุจฺจติฯ

๙๐๑. **โคตฺรภุ ทิฏฺฐ**นฺติ โคตฺรภุ นาม อุทฺทิฏฺฐํฯ

๙๐๔-๕. **ปุริเมหิ** ชวเนหิ ยํ อาเสวนํ, ตํ พลวปจฺจยํ **ลทฺธา** ลภิตฺวา ฉฏฺฐํ ชวนํ, สตฺตมํ วา ชวนํ อเปฺปติฯ **อิติ** วจนํ ปวุจฺจติ, **เอตฺถ** วาเท **โคทโตฺต** นาม **อาภิธมฺมิโก** อาจริโย อาหฯ ฉินฺนตเฏ มุขํ ยสฺส **ฉินฺนตฏมุโข**ฯ

๙๐๘. ปจฺจเวกฺขณา เหตุ ยสฺส อาวชฺชนสฺสาติ **ปจฺจเวกฺขณเหตุกํ**ฯ

๙๑๑-๒. กามจฺฉนฺทสฺส นานาวิสเย ปลุทฺธสฺสฯ เจตโส เอกสฺมึ วิสเย สมาธาเนน สมาธิฯ

๙๑๕. สยญฺจ อติสนฺตโต สุขํ อวูปสนฺตสภาวสฺส อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจทฺวยสฺส ปฏิปกฺขโต วุตฺตํฯ

๙๑๗. **ปญฺจงฺควิปฺปยุตฺต**นฺติ ปญฺจนีวรณวิปฺปยุตฺตํฯ **ปญฺจงฺคสํยุตฺต**นฺติ วิตกฺกาทีหิ ยุตฺตํฯ

๙๒๐-๑. **เวปุลฺล**นฺติ กมฺมฏฺฐานสฺส วิปุลภาวํฯ ตญฺจ ปฏิภาคนิมิตฺตํ อุปจารํ วิจาเรตฺวา วเฑฺฒตุํ วฏฺฏติฯ

๙๒๘-๓๑. **ปมาทโยคิโน**ติ ปมาทวเสน โยคิสมฺปนฺนสฺส กามสหคตา สญฺญามนกฺการา มนสิการา เจ จรนฺติ, ตสฺส โยคิโน ตํ ฌานํ หานภาคิยํ โหติฯ **สติ สนฺติฏฺฐเต ตสฺมึ, สนฺตา ตทนุธมฺมตา** ตสฺมึ ปฐมชฺฌาเน ตทนุธมฺมตา ตสฺส ปฐมชฺฌานสฺส อนุรูปา สติ นิกนฺติ สนฺตา สํวิชฺชมานา สนฺติฏฺฐเต สนฺติฏฺฐติ, ตํ ฌานํ มนฺทสฺส โยคิโน ฐิติภาคิยํ โหติ, ฐิตึ ภชติฯ วิเสสภาคิยํ โหติ, วิเสสํ ทุติยาทิภาวนํ ปาปุณาตีติ อโตฺถฯ **นิพฺพิทาสํยุตา สญฺญา, มนกฺการา**ติ นิพฺพิทาวิปสฺสนาสํยุตฺตา สญฺญามนกฺการาฯ **นิเพฺพธภาคิย**นฺติ โลกุตฺตรภาคิยํ, โลกุตฺตรมคฺคภาคิยนฺติ อโตฺถฯ

๙๓๓. อยํ สมาปตฺติ **อาสนฺนากุสลารโย** อาสนฺนากุสลาริกา ยสฺมา ตกฺกจารานํ ถูลตฺตา จ, ตสฺมา การณา อยํ สมาปตฺติ องฺคทุพฺพลาฯ

๙๓๕. **นิกนฺติ**นฺติ ตณฺหํฯ **ปริยาทายา**ติ โสสาเปตฺวาฯ

๙๓๖. **วิธินา**ติ ปุเพฺพ วุตฺตวิธินาฯ **สตสฺสา**ติ สติสมฺปนฺนสฺสฯ

๙๓๘. **นิมิตฺตํ ตุ ตเทว จา**ติ ตเมว ปฐมนิมิตฺตํ ‘‘ปถวี ปถวี’’อิติ เอวํ มนสา กโรนฺตสฺสฯ

๙๔๓. **สมฺปสาทน**นฺติ สทฺธาฯ **มชฺฌตฺต**นฺติ ตตฺรมชฺฌตฺตตาฯ

๙๔๔. **ทุวงฺคหีน**นฺติ วิตกฺกวิจารหีนํฯ

๙๔๘. ปีติ นาม **เจตโส** จิตฺตสฺส **อุปฺปิลาปนํ** อุปฺปิลาปิตตฺตํ **ยโต** ยสฺมา การณาฯ

๙๖๑-๒. **อาสนฺนปีติโทสา**ติ ปีติเยว โทสาฯ **เอตฺถ** เอตสฺมึ ตติยชฺฌาเน **ยเทว** ยํ เอว **สุขํ อิติ** เอวํ สุขํ เจตโส **อาโภโค** มนสิกาโรฯ **เอวํ** อิมินา ปกาเรน สุขสฺส ถูลตฺตา **อยํ** สมาปตฺติ องฺคทุพฺพลา โหติฯ

๙๗๔-๕. สุขํ อุเปกฺขาย อาเสวนํ ปน น โหติ ยสฺมา อุเปกฺขาย อาเสวนํ ปน น โหติ, ยสฺมา อุเปกฺขาสหคตานิ ชวนานิ ชวนฺติ, ตสฺมา จตุตฺถชฺฌานํ อุเปกฺขาสหคตํ สมุทีริตํฯ

๙๗๖. ทุติยชฺฌานํ **ทฺวิธา** ทฺวีหิ โกฏฺฐาเสหิ ฐิตํฯ

๙๗๙. **อยํ** อภิธมฺมาวตาโร สุมธุรวรตรวจโน กํ นุ ชนํ เนว รญฺชยติ, อตินิสิตวิสโทพุทฺธิปฺปจาโร ยสฺส โส **อตินิสิตวิสทพุทฺธิปฺปจาโร,** โส เตน ชเนน เวทนีโย ชานิตพฺโพฯ

อิติ อภิธมฺมาวตารฏีกาย

รูปาวจรสมาธิภาวนานิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

จุทฺทสโม ปริเจฺฉโทฯ

๑๕. ปนฺนรสโม ปริเจฺฉโท

อรูปาวจรสมาธิภาวนานิเทฺทสวณฺณนา

๙๘๒-๓. รูเป โข วิชฺชมานสฺมินฺติ รูปกาเย วิชฺชมาเน **ทณฺฑาทานาทโย** ทณฺฑคฺคหณาทโยฯ อิติ **รูเป** รูปกาเย อาทีนวํ ทิสฺวาฯ

๙๘๔. สูกราภิหโตว สาติ สูกรํ อนุพนฺธิโต สา สุนโข วิยฯ

๙๘๕. วสีติ โยคีฯ

๙๘๘-๙๙๐. ผุโฏฺฐกาสญฺจ เตน ตนฺติ เตน จิเตฺตน ผุฏฺฐํ ตโมกาสํ ‘‘อนโนฺต อากาโส’’อิติ จ มนสา กโรโนฺต เอว อุคฺฆาเฏติฯ **อิติ** วจนํ วุจฺจเต, อยมโธิปฺปาโย นโย, ‘‘อากาโส’’ อิติ มนสา กโรโนฺต ตํ กสิณํ น สํเวเลฺลติฯ

๙๙๘. รูปาวจรชฺฌานเมว ปจฺจตฺถิกํ **รูปาวจรชฺฌานปจฺจตฺถิกํ**ฯ

๑๐๐๔. อากาสผุฏฺฐวิญฺญาเณติ ผุฏฺฐเมว วิญฺญาณํ ผุฏฺฐวิญฺญาณํ, ตสฺมิํ อากาสารมฺมเณ ผุฏฺฐวิญฺญาเณฯ

๑๐๐๕-๖. อยํ อากาโส อนโนฺต อิติ เอวํ ตํ อากาสเมว ผริตฺวา ปวตฺตํ วิญฺญาณํ วิญฺญาณญฺจ **อิติ** วจนํ วุจฺจเตฯ วิญฺญาณํ อนนฺตํ นาม น โหติ, อนนฺตารมฺมณตฺตา ‘‘วิญฺญาณํ อนนฺต’’นฺติ วุจฺจเต, ตํ วิญฺญาณํ มนกฺการวเสน อปิ อนนฺตํ ปริทีปิตํฯ

๑๐๑๐. ปฐมารุปฺปวิญฺญาณสฺส อภาโว **ตสฺส เอว** ปฐมารุปฺปสฺส **สุญฺญโต** สุญฺญภาวโตฯ

๑๐๑๓. สติ ติฎฺฐติ ภิโยฺย พลวา สติ ติฎฺฐติฯ

๑๐๑๕. อภาวเก นตฺถิภาเวฯ

๑๐๑๗-๘. ทุติยารุปฺปจกฺขุนาติ จกฺขุนา ทุติยารุปฺปํ **‘‘นตฺถิ นตฺถี’’ติอาทินา** อากาเรน ปริกมฺมวเสน มนกฺกาเรฯ **ตสฺสาปคมมตฺตญฺจ** ตสฺส ปฐมารุปฺปสฺส อปคมมตฺตญฺจฯ

๑๐๒๙. ยา นาม อยํ สมาปตฺติ อภาวมตฺตมฺปิ โคจรํ กตฺวา ฐสฺสติ, อยํ สมาปตฺติ **วต** เอกเนฺตน อโห สนฺตาติ ปทิสฺสติฯ

๑๐๓๓. ยาย สญฺญาย เนวสญฺญี, นาสญฺญี จ โหติ, **เกวลํ** เอกเนฺตน อถ โข สา สญฺญา เอทิสี น โหติฯ

๑๐๓๕-๗. ปฎุสญฺญาย กิจฺจสฺส เนว กรณโต **อยํ** สมาปตฺติ ‘‘เนวสญฺญา’’ติ นิทฺทิฎฺฐาติ จตุตฺถอารุปฺปโต สมฺภวา ปวตฺตา เตโชธาตุ สุโขทเก ทหนกิจฺจํ กาตุํ น สโกฺกติ ยถา, สา สงฺขารธมฺมานํ อวเสสตฺตาฯ

๑๐๔๐. ปาสาทตลญฺจ สาฎิกา จฯ

๑๐๔๑. โย ปน ภิกฺขุ **อิมํ** รูปารูปชฺฌานสมาปตฺติวิธานํ สารตรํ ชานาติ, โส รูปารูปชฺฌานสมาปตฺติปุเรโกฺข เสโกฺข **ภวํ** กามภวํ **อภิภุยฺย** อภิภวิตฺวา รูปารูปํ **ยาติ** ปาปุณาติฯ

อิติ อภิธมฺมาวตารฏีกาย

อรูปาวจรสมาธิภาวนานิเทฺทสวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

ปนฺนรสโม ปริเจฺฉโทฯ

๑๖. โสฬสโม ปริเจฺฉโท

อภิญฺญานิเทฺทสวณฺณนา

๑๐๔๕. **สตา**ติ สติสมฺปเนฺนนฯ **อนุโยค**นฺติ วีริยํฯ

๑๐๔๗. โยคาวจรภิกฺขุนา นิพฺพตฺติตาสุ อภิญฺญาสุ **อสฺส** โยคาวจรสฺส ภิกฺขุโน สมาธิภาวนา **นิฏฺฐํ** ปริโยสานํ คตา สิยาฯ

๑๐๕๐. **ทเนฺต**ติ ทเนฺต ฐิเตฯ **อจเล**ติ อจเล ฐิเตฯ

๑๐๕๒-๔. อภิญฺญาย ปาทกํ การณํ **อภิญฺญาปาทกํ** โยคี สตํ วาปิ สหสฺสํ วาปิ **ยทิ** สเจ อิจฺฉติ, อภิญฺญาปาทกํ ฌานํ สมาปชฺชิตฺวา **ตโต** อภิญฺญาปาทกฌานโต **วุฏฺฐาย** วุฏฺฐหิตฺวา ‘‘สตํ โหมิ, สตํ โหมิ’’ อิติ เอวํ กามาวจรปริกมฺมมานสํ กตฺวา อภิญฺญาย ปาทกํ การณภูตํ ฌานํ **ปุนาธิฏฺฐาติ** ปุน อาปชฺชิตฺวา ตโต ฌานโต วุฏฺฐาย ปุน อธิฏฺฐาติ , สหาธิฏฺฐาเนน เจตสา อธิฏฺฐานสงฺขาเตน จตุตฺถชฺฌานจิเตฺตน สห โส โยคี สตํ โหติฯ อิทฺธิวิธญาณํฯ

๑๐๖๗-๘. เอโส อธิคตาภิโญฺญ โยคี **ปาทการมฺมเณน** จตุตฺถชฺฌานสฺส ปฏิภาคนิมิตฺตสงฺขาเตน อารมฺมเณน ผุเฏฺฐ โอกาเส คเต ปวเตฺต ปน สเทฺท สุณาติฯ ทิพฺพโสตญาณํฯ

๑๐๖๙. ปรสฺส จิตฺตํ ปริยติ ปริจฺฉิชฺชตีติ เจโตปริยํ, ตเมว มานสํ **เจโตปริยมานสํ**ฯ

๑๐๗๐. หทยํ ปน นิสฺสายาติ หทยวตฺถุํ นิสฺสาย ปวตฺตมานโลหิตํ, หทยโกเส ปวตฺตํ รุหิรนฺติ อโตฺถฯ

๑๐๗๕. **กามาวจรจิตฺตญฺจาติ** กามาวจรสตฺตานํ กามาวจรจิตฺตญฺจฯ **รูปารูเปสุ** รูปภวารูปภเวสุ สตฺตานํ มานสญฺจฯ กึ ภูตํ? สราคาทิปฺปเภทกํ มานสํ สพฺพํ เจโตปริยญาณํ ชานาติฯ เจโตปริยญาณํฯ

๑๐๗๗-๘๒. **นิสชฺชา สพฺพปจฺฉิมา**ติ สเพฺพสํ อิริยาปถานํ ปจฺฉา ชาตา นิสชฺชา ภิกฺขุนา อาวชฺชิตพฺพาฯ **ตโต ปภุติ** ตโต สพฺพปจฺฉิมโต นิสชฺชาโต ปภุติ ตํ สพฺพํ ปจฺฉิมนิสชฺชํ อาทิํ กตฺวา **ปฏิโลมกฺกมา** ปฏิโลมกฺกเมน **สพฺพํ** อตฺตนา กตํ อาวชฺชิตพฺพํฯ อสฺมิํ ภเว **ยาว** ยตฺตกํ กาลํ **สนฺธิ** ปฏิสนฺธิ โหติ, **ตาว** ตตฺตกํ กาลํ **กตํ** กิริยํ เตน ภิกฺขุนา อาวชฺชิตพฺพํฯ ปุริมสฺมิํ ภเวปิ จุติกฺขเณปิ นิพฺพตฺตํ นามรูปญฺจ สาธุกํ อาวชฺชิตพฺพํฯ จุติกฺขเณ นิพฺพเตฺต ตสฺมิํ นามรูเป เอวํ ภิกฺขุนา อาวชฺชิตเพฺพ ยทา **ตเทว** ตเมว นามรูปํ อารมฺมณํ กตฺวา จุติกฺขเณ มโนทฺวาเร **มนกฺกาโร** มโนทฺวาราวชฺชนจิตฺตํ อุปฺปชฺชติฯ ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาณํฯ

๑๐๘๖-๙๖. อภิญฺญาปาทกํ กสิณารมฺมณํ ฌานํ อภินีหารกฺขมํ กตฺวา อิเมสุ ตีสุ กสิเณสุ กตปุเญฺญหิฯ **ตสฺมา ตมิตรํ วาปี**ติ อาโลกกสิณํ วา อิตรํ วาปิ กสิณทฺวยํ ยถากฺกมํ อุปฺปาเทตฺวา อุปจารภูมิยํเยว ฐตฺวา **ตํ** อาโลกกสิณํ ฐเปตพฺพํฯ อปฺปนํ ปณฺฑิโต น อุปฺปาเทยฺย, สเจ อุปฺปาเทติ, **ตํ** อาโลกกสิณํ **ปาทกชฺฌานนิสฺสิตํ** ปาทกชฺฌานสฺส อารมฺมณํ โหติฯ วฑฺฒิตสฺส ฌานสฺส อโนฺตคธํ รูปํ เตน โยคินา ปสฺสิตพฺพํ **ภเว** ภเวยฺยฯ ตํ รูปํ **ปสฺสโต** ปสฺ

สนฺตสฺส **ตสฺส** โยคิโน ปริกมฺมสฺส วาโร อติกฺกมติ, **ตาวเท** ตสฺมึเยว ขเณ อาโลโกปิ **ตสฺส** โยคิโน อาโลโกปิ ขิปฺปํ อนฺตรธายติฯ **ตสฺมึ** อาโลเก อนฺตรหิเต **รูปคตํ** รูปํ น ทิสฺสติฯ ทิว สมฺปิ นิสีทิตฺวา ปสฺสโต รูปทสฺสนํ โหติฯ

๑๑๐๐-๑. **ตํจิตฺตสํยุต**นฺติ เตน จตุตฺถชฺฌาเนน ยุตฺตํ จิตฺตํฯ อนาคตํสญาณสฺส ปริ กมฺมํ, ยถากมฺมูปคสฺส ญาณสฺส จ ปริกมฺมํฯ ทิพฺพจกฺขุญาณํฯ

๑๑๐๓. โย ภิกฺขุ **อิธ** อิมสฺมึ สาสเน อิมํ ปน คนฺถํ สุณาติ, จิเตฺต กโรติ จ, โส ภิกฺขุ **อเนน ตเรน** อิมินา คเนฺถน ตริตฺวา อภิธมฺมมหณฺณวปารํ **ยาติ** ปาปุณาติ, ชานาตีติ อโตฺถฯ

อิติ อภิธมฺมาวตารฏีกาย

อภิญฺญานิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

โสฬสโม ปริเจฺฉโทฯ

๑๗. สตฺตรสโม ปริเจฺฉโท

อภิญฺญารมฺมณนิเทฺทสวณฺณนา

๑๑๐๔. **อนาคตํสญาณญฺจา**ติ น อาคโต อนาคโต, น ตาว สมฺปโตฺตติ อโตฺถ, อนาคเต อํสา โกฏฺฐาสา เตสํ ญาณํ อนาคตํสญาณํฯ ยํ ยํ กมฺมํ ยถากมฺมํ, ตํ อุปคจฺฉติ ชานาตีติ **ยถากมฺมุปคํ,** วิปากเจตนาชานนกญาณํฯ

๑๑๐๗-๙. **ตตฺถ** เตสุ อารมฺมณตฺติเกสุฯ **จิตฺตสนฺนิสฺสิตํ กตฺวา**ติ ตํ กายํ จิตฺตํ สนฺนิสฺสิตํ กริตฺวา ตเมว กายจิตฺตเจตสิกวเสน มหคฺคเต จิตฺตสฺมิํ สมาโรเปติ ญาณํ อิทฺธิวิธญาณํ, ตโต กายารมฺมณโต กายสฺส ปริตฺตตฺตา กามาวจรตฺตา ปริตฺตารมฺมณํ ญาณํ สิยาฯ

๑๑๑๐-๓. **ทิสฺสมาเนน กาเยน, คนฺตุกาโม ยทา ภเว** โย โยคี ทิสฺสมาเนน กาเยน คนฺตุกาโม ยทา ภเวยฺย, โส โยคี ตทา จิตฺตํ **กายสนฺนิสฺสิตํ กตฺวา** รูปกาเย สนฺนิสฺสิตํ กตฺวา ตํ ปาทกชฺฌานจิตฺตํ กายวเสน กาเย อาโรเปติ, ตทา ฌานารมฺมณโต ตํ ญาณํ มหคฺคตโคจรํ โหติ, ยํ ญาณํ ยทา **อนาคตญฺจ** ธมฺมชาตํ, **อตีตญฺจ** ธมฺมชาตํ **วิสยํ** อารมฺมณํ กโรติ, ตทา ตํ ญาณํ อตีตารมฺมณํ โหติ, ตทา อนาคตารมฺมณํ อารมฺมณกรณกาเล อนาคตโคจรํ โหติฯ ทิสฺสมาเนน กาเยน ตสฺส ภิกฺขุโน คมเน ปน สติ **ตสฺส** โยคิโน ญาณสฺส โคจโร ปจฺจุปฺปโนฺน นาม โหติ, อิติ วินิทฺทิเสฯ

๑๑๑๔. กายํ จิตฺตสฺส วเสน จิเตฺต อาโรเปติ, จิตฺตํ กายสฺส วเสน กาเย อาโรเปติ, อิติ ปริณามนกาลสฺมิํ ตสฺส โยคิโน ญาณํ อชฺฌตฺตารมฺมณํ สิยาฯ **สมฺปวตฺตติ สตฺตสู**ติ ปริตฺตมหคฺคตอตีตอนาคตปจฺจุปฺปนฺนอชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณสงฺขาเตสุ **สตฺตสุ** อารมฺมเณสุ สมฺปวตฺตติฯ

๑๑๒๐. **ชานเน มชฺฌิมาน**นฺติ มหคฺคตานํ ชานเนฯ

๑๑๒๒. **เอตสฺส** เจโตปริยญาณสฺส มคฺคารมฺมณตา ปริยาเยน เอว **มตา** ญาตาฯ

๑๑๒๖-๗. **ตตฺถ ติกฺขณสมฺปตฺตํ, ปจฺจุปฺปนฺนํ ขณาทิกํ**ฯ

ตตฺถ เตสุ ปจฺจุปฺปเนฺนสุ ยํ ปจฺจุปฺปนฺนํ ขณาทิกํ **ติกฺขณสมฺปตฺตํ** อุปฺปาทฏฺฐิติภงฺคกฺขณสมฺปตฺตํ **ขณาทิกํ** ขณาเยว ตํ ขณาวยวํ ปจฺจุปฺปนฺนํ นามฯ **เอกเทฺวสนฺตติวารปริยาปนฺน**นฺติ เอกจิตฺตทฺวิจิตฺตวีถิวารปริยาปนฺนํ สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนํ นามฯ **ปจฺจุปฺปนฺนนฺติ ปจฺฉิม**นฺติ อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนนฺติ อโตฺถฯ

๑๑๓๑-๒. เยน อาวชฺชนจิเตฺตน ธเมฺม อาวชฺชติ, เยน เจตสา ชานาติ, **เตสํ** ทฺวินฺนํ อาวชฺชนชวนจิตฺตานํ สหฏฺฐานสฺส อภาวา **ตํ** ‘‘ขณาทิกตฺตยํ ปจฺจุปฺปนฺน’’นฺติอาทิกํ ‘‘เอกสฺส จิตฺตเมเกน, อวสฺสํ ปน วิชฺฌติ’’อิติ ปริโยสานํ วจนํ น ยุชฺชติฯ อาวชฺชนชวนานํ นานารมฺมณภาวํ ปตฺติโต อาปชฺชนโต จ น ยุชฺชติฯ **อนิเฏฺฐ ปน ฐาเน** เตสํ อาวชฺชนชวนานํ เอการมฺมณภาเว อนิจฺฉิเต ตสฺมิํ ฐาเน น ยุชฺชติ, อญฺญสฺมิํ ปน ฐาเน มคฺควีถิยํ อาวชฺชนปริกมฺมชวนานํ กสิณาทิกํ อารมฺมณํ โหติ, โคตฺรภุโลกุตฺตรจิตฺตานญฺจ นิพฺพานํ อารมฺมณํ โหติ, เอตฺถ อารมฺมณชวนานํ เอการมฺมณตา อนิจฺฉตาฯ

๑๑๓๔-๔๑. ‘‘เอกพฺภวปริจฺฉินฺนํ, ปจฺจุปฺปนฺนนฺติ ปจฺฉิม’’นฺติ วตฺวา ปุน อเญฺญน ปริยาเยน ตํ ปจฺจุปฺปนฺนํ ทเสฺสตุํ อิทํ **อทฺธาขฺยํ** อทฺธานาม ปจฺจุปฺปนฺนํ ชวนวารโต ทีเปตพฺพํฯ **อิติ** วจนํ นิทฺทิฏฺฐํฯ ยทา **อิทฺธิมา** โยคี ปรสฺส จิตฺตํ ญาตุํ อาวชฺชติ, ตสฺส อาวชฺชนมโน **ปจฺจุปฺปนฺนขณวฺหยํ** ปจฺจุปฺปนฺนํ มโนทฺวาราวชฺชนจิตฺตํ อารมฺมณํ กตฺวา **เตน** จิเตฺตน สทฺธึ นิรุชฺฌติ, เตสุ นิรุเทฺธสุ ตสฺส โยคิโน จตฺตาริ, ปญฺจ วา ชวนานิ ชายนฺติฯ **เอเตสํ** จตุนฺนํ, ปญฺจนฺนํ ชวนานํ ยํ ปจฺฉิมํ จิตฺตํ อิทฺธิจิตฺตมฺุทีริตํฯ อิทฺธิจิตฺตโต **เสสานิ** กามาวจรจิตฺตานิฯ **เอเตสํ** กามาวจเร อิทฺธิชวนานํ ตเทว จ ปรจิตฺตํ อารมฺมณํ โหติ ยสฺมา, **ตสฺมา สพฺพานิ ตานิ** ชวนานิ เอการมฺมณตํ ยนฺติ, เตสํ ชวนานํ นานารมฺมณตา อทฺธาวสา น ภเวยฺย, ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณโต เตสํ ชวนานํ เอการมฺมณภาเวปิ อิทฺธิมานสเมว จ ปรสฺส จิตฺตํ ชานาติฯ **อิตรานิ** กามาวจรานิ ปน จิตฺตานิ ปรสฺส จิตฺตํ น ชานนฺติฯ **ยถา จกฺขุทฺวาเร ตุ วิญฺญาณ**นฺติ จกฺขุวิญฺญาณํ รูปํ ปสฺสติ, ตถา อิตรํ จิตฺตํ น ปสฺสติฯ

๑๑๖๑. **อนาคตํสญาณสฺสา**ติ อนาคตํสญาณสฺส อนาคตํ ธมฺมํ อโคจรํ, โคจรํ น โหติ เยวาติ อโตฺถฯ

๑๑๖๙. วิวิธตฺถานิ วณฺณปทานิ ยสฺมึ โส **วิวิธตฺถวณฺณปโท,** ตํ มธุรตฺถมตินีหรํ อุตฺตมํ โสตุชนสฺส หทยํ ปีติกรํ สเจตโน โก นาม มนุโช น สุเณยฺยฯ

อิติ อภิธมฺมาวตารฎีกาย

อภิญฺญารมฺมณนิเทฺทสวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

สตฺตรสโม ปริเจฺฉโทฯ

๑๘. อฏฺฐารสโม ปริเจฺฉโท

ทิฏฺฐิวิสุทฺธินิเทฺทสวณฺณนา

๑๑๗๕. **ยา สณฺชานนมตฺตํว, สญฺญา นีลาทิโต ปนา**ติ สา สญฺญา นีลาทิวเสน สญฺชานนมตฺตํว กโรติฯ **ลกฺขณปฺปฏิเวธ**นฺติ อนิจฺจาทิลกฺขณปฏิพุชฺฌนํฯ

๑๑๗๗. **ตํ** วิญฺญาณํ **อุสฺสกฺกิตฺวา** อุทฺธํ สกฺกํ กตฺวา สเตฺต มคฺคํ ปาเปตุํ น สโกฺกติฯ

๑๑๗๘-๙. สเพฺพสํ ปน ธมฺมานํ **สภาวปฏิเวธํ** อวิปรีตวเสน ปฏิพุชฺฌนํ ปญฺญาย ลกฺขณํฯ

๑๑๘๐. สมาธิ อาสนฺนการณํ เอตายาติ **สมาธาสนฺนการณา**ฯ

๑๑๘๑. **ลกฺขเณเนกธา**ติ สพฺพธมฺมํ ปฏิพุชฺฌนลกฺขเณน ปญฺญาว เอกธา วุตฺตาฯ

๑๑๘๓. **ภูริปเญฺญนา**ติ ภูเต อเตฺถ อวิปรีเต อเตฺถ รมตีติ ภูริ, ภูริ ปญฺญา เอตสฺสาติ ภูริปโญฺญ, เตนฯ

๑๑๘๖-๙๑. ตีสุ อตฺถธมฺมนิรุตฺตีสุ จ ญาเณสุ อตฺถธมฺมนิรุตฺตีสุ ชาเตสุ ญาเณสุ จ ญาณํฯ ยํ กิญฺจิ ปจฺจยุปฺปนฺนํ ผลํ ธมฺมชาตํฯ **ภาสิตโตฺถ**ติ ปาฬิยา อโตฺถฯ **เอเต ปญฺจ** ธมฺมา **อตฺถสญฺญิตา** อตฺถนามกาฯ **ผลนิพฺพตฺตโก เหตู**ติ ชนนโก ปจฺจโยฯ **ภาสิต**นฺติ ปาฬิฯ **ธมฺมสญฺญิตา**ติ ธมฺมนามกาฯ **สภาวนิรุตฺตี**ติ อวิปรีตโวหาโรฯ **ปริยตฺตี**ติ สิกฺขนํฯ สวนาธิคเมหิ **ปุพฺพโยเคน** ปุเพฺพ ปวตฺตนายฯ

๑๑๙๒. **ภูมิภูเตสู**ติ วิปสฺสนาย ภูมิภูเตสุฯ

๑๑๙๔. **ชนนาทิโต**ติ ชาติอาทิโต ภีเตน ปญฺญา ภาเวตพฺพาฯ

๑๒๐๓. **เอกาสีติยา จิเตฺตนา**ติ โลกุตฺตรจิตฺตวชฺชิเตน วิปสฺสนาภูมิภูเตน เอกาสีติยา จิเตฺตนฯ

๑๒๐๘. **สตฺตสโมฺมหฆาตตฺถ**นฺติ สโตฺตติ สโมฺมหสฺส วินาสิตตฺถํฯ

๑๒๑๑. **นิรีหก**นฺติ อีหวิรหิตํ พฺยาปารวิรหิตํ, ทารุรชฺชุสมาโยเคฯ

๑๒๑๕. **อุโภ ภิชฺชนฺติ ปจฺจยา**ติ อญฺญมญฺญปจฺจยการณาฯ

๑๒๒๕. **อนฺตทฺวย**นฺติ กามสุขลฺลิกานุโยคอตฺตกิลมถานุโยคทฺวยํฯ **ภาวเย**ติ ทิฏฺฐิวิสุทฺธึ วเฑฺฒยฺยฯ

อิติ อภิธมฺมาวตารฏีกาย

ทิฏฺฐิวิสุทฺธินิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

อฏฺฐารสโม ปริเจฺฉโทฯ

๑๙. เอกูนวีสติโม ปริเจฺฉโท

กงฺขาวิตรณวิสุทฺธินิเทฺทสวณฺณนา

๑๒๓๑. อิเจฺจวมาทิพาตฺตึสโกฏฺฐาสานํ ปจฺจยสฺส เหตุปจฺจเย ตาว โยคี มนสา ปริคฺคณฺหาติฯ

๑๒๓๓. **เหตฺวงฺกุรสฺส พีชํ ตุ** พีชํ องฺกุรสฺส เหตุชนกํ, ปถวาทโย องฺกุรสฺส ปจฺจยาฯ

๑๒๓๔. **ปญฺจ ธมฺมา**ติ อวิชฺชาตณฺหุปาทานกมฺมาหารา เหตุปจฺจยา ธมฺมาฯ

๑๒๓๕. กมฺมํ ปุตฺตสฺส ชนโก ปิตา วิย นามรูปสฺส ชนกํฯ

๑๒๓๘. **ปจฺจยา**ติ ปจฺจเยนฯ

๑๒๔๐. **ยา สา**ติ ยา สา กงฺขาฯ **ปุพฺพเนฺต** ปุพฺพโกฏฺฐาเสฯ

๑๒๔๑. **สพฺพถา** สพฺพโกฏฺฐาสโต อนวเสสาว ตสฺส โยคิโน **สา** กงฺขา **ปหิยฺยติ** นาสียเตฯ

๑๒๔๓. **อตฺถสาธิกา**ติ กุสลปเกฺข ทานาทิอตฺถสาธิกา, อกุสลปเกฺข ปาณาติปาตาทิอตฺถสาธิกาฯ

ตํ วิปากนฺติ อุปฆาตกกมฺมสฺส ตํ วิปากํ อุปฺปนฺนํ นาม โหติฯ เอวํ เอโก โยคี กมฺมวิปากวเสน นามรูปสฺส ปจฺจยปริคฺคหํ กโรติฯ

๑๒๔๖. **เหตุผลสฺส สมฺพนฺธวเสนา**ติ เหตุผลสมฺพนฺธวเสน อิทํ นามรูปํ **เกวลํ** เอกเนฺตน ปวตฺตติ, อิติ **สมฺมา** อวิปรีตาการเรน สํ อนุปสฺสติฯ

๑๒๔๗. ปากปฺปวตฺติโต อุทฺธํ ปากปฏิเวทกํ **น ปสฺสติ** น ชานิยเตฯ

๑๒๕๐-๑. **อปฺปวตฺติ** นาม **น ทิสฺสติ,** อุปฺปนฺนํ ทิสฺสติฯ ติตฺถิยา เอตมตฺถํ **อนญฺญาย** อชานิตฺวา **อสยํวสี สตฺตสญฺญ**นฺติ “สโตฺต”ติ สญฺญํ คเหตฺวาน สสฺสตอุเจฺฉททสฺสิโน อญฺญมญฺญํ วิโรธิโน หุตฺวา ทฺวาสฏฺฐิทิฏฺฐึ คณฺหนฺติฯ

๑๒๕๔. **อุโภ**ติ อุโภ กมฺมวิปากา อญฺญมญฺญโต สุญฺญาฯ **น จ กมฺมํ วินา ผล**นฺติ กมฺมํ วินา ผลํ น จ โหติฯ

๑๒๕๕. **สมฺภาเรหี**ติ สูริยาทิสมฺภาเรหิฯ

๑๒๕๗. สุญฺญํ **ตํ** นามรูปธมฺมํฯ

๑๒๕๘. **เหตุสมฺภารปจฺจยา**ติ เหตุนา จ สมฺภารปจฺจเยหิ จฯ

อิติ อภิธมฺมาวตารฏีกาย

กงฺขาวิตรณวิสุทฺธินิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

เอกูนวีสติโม ปริเจฺฉโทฯ

๒๐. วีสติโม ปริเจฺฉโท

มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธินิเทฺทสวณฺณนา

๑๒๖๔. **ปจฺจุปฺปนฺนสฺส ธมฺมสฺสา**ติ ปจฺจุปฺปนฺนสฺส นามรูปธมฺมสฺสฯ

๑๒๖๖-๘. **อุปฺปชฺชโต** อุปฺปชฺชนฺตสฺส นามรูปธมฺมสฺส **ราสิโต** นิจฺจยโต อาคมนญฺจ นตฺถิฯ **ทิสาคมน**นฺติ ทิสาย คมนํ ฯ **นิรุทฺธสฺสาปิ** นามรูปธมฺมสฺส เอกสฺมึ ฐาเน นิจโยติ จ นตฺถิฯ

๑๒๗๐-๑. อวิชฺชาสมุทยา รูปสมุทโย, อวิชฺชานิโรธา รูปนิโรโธฯ ตณฺหาสมุทยา รูปสมุทโย, ตณฺหานิโรธา รูปนิโรโธฯ กมฺมสมุทยา รูปสมุทโย, กมฺมนิโรธา รูปนิโรโธฯ อาหารนิโรธา รูปนิโรโธฯ **ธเมฺม**ติ สงฺขารธเมฺมฯ

๑๒๘๐. **สมฺปตฺตปฏิเวธสฺสา**ติ สมฺปตฺตโลกุตฺตรสงฺขาตมคฺคผลสฺส โสตาปนฺนาทิปุคฺคลสฺสฯ **วิปฺปฏิปนฺนสฺสา**ติ ปฏิปตฺติยํ อปฺปฏิปนฺนสฺส, วิรุทฺธวเสน ปฏิปนฺนสฺส วาฯ

๑๒๘๖. **กายจิตฺตานี**ติ **กายา**ติ เวทนาสญฺญาสงฺขาราฯ **จิตฺต**นฺติ วิญฺญาณํฯ

๑๒๙๐. **ยโต ยโต** ปจฺจยาทิโตฯ ยํ **อมตํ** นิพฺพานํ **วิชานตํ** วิชานนฺตานํ ปีติปาโมชฺชํ, เตหิ ลภิตพฺพํ อมตํ, อมตํ วิย ปีติปาโมชฺชํ วาฯ

๑๒๙๓. **อปฺปเตฺต**ติ อตฺตนิ มคฺคผลสฺมึ อปฺปเตฺตฯ **ปตฺตสญฺญี**ติ มคฺคผเล อหํ ปโตฺต อสฺมิ อิติ สญฺญิโต โหติฯ

๑๒๙๗. **สารเวทิโน**ติ สารชานนสีลาฯ **ต**นฺติ ตํ มคฺคามคฺคญาณทสฺสนํฯ **อิทํ** ญาณํ **มคฺคามคฺคญาณทสฺสน**นฺติ มคฺคามคฺคญาณทสฺสนํ นามฯ

อิติ อภิธมฺมาวตารฏีกาย

มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธินิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

วีสติโม ปริเจฺฉโทฯ

๒๑. เอกวีสติโม ปริเจฺฉโท

ปฎิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธินิเทฺทสวณฺณนา

๑๒๙๙. **อุปเลฺลสวิมุตฺตํ สุวิสทํ ญาณ**นฺติ อฏฺฐวิธญาณํ สนฺธายาหฯ

๑๓๐๒. สจฺจานุโลมญาณนฺติ อยเมว ปวุจฺจติฯ

๑๓๐๖. อยํ สิขาปตฺตา วิปสฺสนา เอว สจฺจานุโลมญาณํ นาม ปวุจฺจติฯ

๑๓๐๙. **ภวงฺคานนฺตรํ สงฺขารุ-เปกฺขาคตนเยนา**ติ ภวงฺคานนฺตรํ สงฺขารุเปกฺขาสงฺขาเตน ญาเณน กตนเยนฯ

๑๓๑๔-๖. **โพธิปกฺขิยธมฺมานํ** , **อุทฺธญฺจ อนุโลมโต**ติ อุทฺธํ วตฺตมานานํ โพธิปกฺขิยธมฺมานํ อนุโลมโต, **อิทํ** อนุโลมญาณํ วุฎฺฐานคามินิยา ปริโยสานํ นาม **ภาสิตํ** มเหสินา กถิตํฯ สจฺจานุโลมญาณํ อาหจฺจ อุปฺปนฺนา, สพฺพปฺปกาเรน โคตฺรภุปริโยสานํฯ

๑๓๑๘. **ตตฺถา**ติ วิปสฺสนายฯ

อิติ อภิธมฺมาวตารฎีกาย

ปฎิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธินิเทฺทสวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

เอกวีสติโม ปริเจฺฉโทฯ

๒๒. ทุวาวีสติโม ปริเจฺฉโท

ญาณทสฺสนวิสุทฺธินิเทฺทสวณฺณนา

๑๓๑๙-๒๒. อาวชฺชนสฺส หิตํ อาวชฺชนิยํ, ตํ ฐานํ เอตสฺสาติ อาวชฺชนิยฐานํ, โคตฺรภูติ อโตฺถฯ ตํ โคตฺรภุจิตฺตํ มคฺคจิตฺตสฺส **อาวชฺชนิยฐานตฺตา**ฯ ปฏิปทาญาณทสฺสนํ กุทาจนํ น จ ภชติ, ตเถว ญาณทสฺสนวิสุทฺธึ กุทาจนํ น ภชเตวฯ **อุภินฺนํ** ญาณานํ อนฺตรา เอกํ **อโพฺพหาริกํ** โวหาเร นิยุตฺตนฺติ โวหาริกํ, น โวหาริกํ อโพฺพหาริกํฯ วิปสฺสนาย โสตสฺมิํ วิปสฺสนาย โสเต ปติตตฺตา วิปสฺสนา นาม โวหริตพฺพาฯ **ตโต** นิพฺพานโตฯ

๑๓๒๕. **สูรํ ติกฺขํ วิปสฺสน**นฺติ โคตฺรภุจิตฺตํ สนฺธายาหฯ

๑๓๒๖-๙. **วิสงฺขาร**นฺติ สงฺขาเรหิ วิคตํฯ **ปฐมาวชฺชนเญฺจวา**ติ ปฐมาวชฺชนํ วิยฯ **ปฐมาโภคตาปิ จา**ติ ปฐมมนสิการา วิยฯ มคฺคสฺส อนนฺตราทีหิ ปจฺจเยหิฯ **ตสฺสา**ติ มคฺคสฺสฯ สิขาปตฺตาย ตาย วิปสฺสนาย **มุทฺธมฺหิ** มตฺถเกฯ **อนาวตฺตน**ฺติ อนิวตฺตํฯ

๑๓๓๐-๓. เอเกน อาวชฺชเนน เอกิสฺสาเยว วีถิยาฯ **อนุโลมโคตฺรภุเจตส**นฺติ อนุโลมโคตฺรภุจิตฺตานํ นานารมฺมณตา วุตฺตาฯ **ตํ** โคตฺรภุจิตฺตํ อนาวชฺชนมฺปิ มคฺคสฺส อาวชฺชนฏฺฐาเน ฐตฺวาฯ **สญฺญํ ทตฺวา วิยา**ติ ‘‘อหํ นิพฺพานํ อารมฺมณํ กโรมิ, ตฺวมฺปิ ตเมวารมฺมณํ กโรหิ’’ อิติ สญฺญํ ทตฺวา วิยาติ อธิปฺปาโยฯ **สญฺญิต**นฺติ สญฺญํฯ **กทาจิปิ อนิพฺพิทฺธปุพฺพํ มโคฺค เอส** เอโส มโคฺค ปุเพฺพ อนิพฺพิทฺธปุโพฺพฯ

๑๓๓๖. **อุชฺฌตี**ติ ฉินฺทติฯ

๑๓๓๘. อเนเกสํ อานิสํสานํ ทายเกน อาทิมเคฺคน สํยุตฺตํฯ ปฐมมคฺคญาณํฯ

๑๓๔๑. **เอกสฺสาเสวนํ นตฺถิ** เอกสฺส จิตฺตุปฺปาทสฺส อาเสวนปจฺจโย นตฺถิ, **ตสฺมา** การณา **เทฺว** จิตฺตุปฺปาทา อนุโลมกาฯ **เตหี**ติ จิตฺตุปฺปาเทหิ อาเสวนปจฺจยํ **ลทฺธา** ลภิตฺวา **ตติยํ** จิตฺตํ โคตฺรภุ โหติฯ

๑๓๔๕-๗. มคฺคเปกฺขนเหตุ ยสฺส อาวชฺชนมนโส, ตํ **มคฺคเปกฺขนเหตุกํ**ฯ **ตสฺมิํ นิรุเทฺธ**ติ ตสฺมิํ อาวชฺชนจิเตฺต นิรุเทฺธ มคฺคสฺส ปจฺจเวกฺขณสญฺญิตานิ สตฺต ชวนานิ ปฏิปาฏิยา ชายเนฺตฯ ปจฺจเวกฺขณญาณานิ เอกูนวีสติ โหนฺติฯ

๑๓๕๑. **ตโต** ตทา วิปสฺสนาวีถึ โอตรติฯ ทุติยมคฺคญาณํฯ

๑๓๖๑. **มูลฆาต**นฺติ มูลฆาตนํฯ ตติยมคฺคญาณํฯ

๑๓๖๓. **อนาวตฺติสภาวโต**ติ อนิวตฺตโตฯ จตุตฺถมคฺคญาณํฯ

อิติ อภิธมฺมาวตารฎีกาย

ญาณทสฺสนวิสุทฺธินิเทฺทสวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

ทฺวาวีสติโม ปริเจฺฉโทฯ

๒๓. เตวีสติโม ปริเจฺฉโท

กิเลสปหานนิเทฺทสวณฺณนา

๑๓๗๕. **อิธ ปน** อิมสฺมึ ปนาธิกาเร **การญฺญูปจาเรน** ลาภาทิการณสฺส โวหาเรน, ลาโภ อาทิ วตฺถุ ยสฺส อนุนยสฺสาติ **ลาภาทิวตฺถุโก,** ตสฺสฯ

สุขุมาติ กามราคปฏิฆา สุขุมาฯ

๑๓๗๖. **เยน เยน** ปฐมมคฺคาทิญาเณน **โย โย** สํโยชนาทิโก ปหาตพฺพ **ธโมฺม ฆาตํ** วินาสํ ยาติ, **โส โส** ธโมฺม **เตน เตน อเสเสน** ญาเณน เอวํ สาธุ มยา สนฺทสฺสิโตฯ

๑๓๘๓. **ปริญฺญาภิสมเยนา**ติ ปริจฺฉินฺทิตฺวา ชานเนนฯ **ทุกฺขํ อภิสเมตี**ติ ทุกฺขํ ปฏิวิชฺฌติฯ

๑๓๙๔. **โย** โยคี **อิมํ วิทิตฺวา หิตภาวนํ วนํ** วเนตพฺพํ **วิทิตฺวา** ชานิตฺวา **เว** เอกเนฺตน สุขสํหิตํ หิตํ อุเปติ, จิตฺตสฺส ตมํ **อนุตฺตมํ** หีนํ **วิธูย** วินาเสตฺวา **อวิคฺคหกมฺปทํ ปทํ** อวิคฺคหกํ สรีรรหิตํ ปทํ ปฏิปชฺชิตพฺพํ ญาตพฺพํ **ปทํ** นิพฺพานํ **อุเปติ** ปาปุณาติ จฯ

อิติ อภิธมฺมาวตารฏีกาย

กิเลสปหานนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

เตวีสติโม ปริเจฺฉโทฯ

๒๔. จตุวีสติโม ปริเจฺฉโท

ปจฺจยนิเทฺทสวณฺณนา

๑๓๙๕. **รูปํ รูปสฺสา**ติ รูปํ รูปสฺสฯ **อรูปสฺส** นามสฺสฯ

๑๓๙๖. **มิสฺสกสฺสา**ติ นามรูปมิสฺสกสฺสาติ อโตฺถฯ

๑๓๙๗. **ติปญฺจ จา**ติ ปนฺนรส จฯ

๑๓๙๙. **เอโก**ติ กมฺมปจฺจโยฯ **เทฺวกาลิโก**ติ อตีตปจฺจุปฺปนฺนกาลวเสน ทฺวีสุ กาเลสุ นิยุโตฺตฯ **ทสฺสิโต**ติ ภควตา เทสิโตฯ

อิติ อภิธมฺมาวตารฏีกาย

ปจฺจยนิเทฺทสวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

จตุวีสติโม ปริเจฺฉโทฯ

นิคมนกถาวณฺณนา

๑๔๐๑. **สุมติมติวิจารโพธโน**ติ สุมตีนํ สุนฺทรปญฺญานํ กวีนํ มติยา วิจารสฺส โพธโนฯ **วิมติวิโมหวินาสโน**ติ วิมตีนํ พาลานํ วิโมหสฺส วินาสโนฯ **กุมติมติมหาตโมนาโส**ติ กุมตีนํ พาลานํ มหาตมสนฺนิภาย มติยา นาสโกฯ **ปฏุมติภาสกโร**ติ ปฏูนํ ปณฺฑิตานํ ติกฺขปญฺญาย โอภาสกโรฯ

๑๔๐๒. **สุมตินามโก** ภิกฺขุ **อสมานโต** อสทิสาย ปูชาย มม อายาจิโต **ยโต** ยสฺมา การณา, **ตโต** ตสฺมา การณา อยํ อภิธมฺมาวตาโรฯ **ปทาโต ปทา**ติ โกฏฺฐาสโต โกฏฺฐาสโตฯ **หิตวิภาวนา ภาวนา**ติ หิตปฺปกาสนาย ภาวนาย มยา รจิโตฯ อถ วา อหํ สุมตินา ภิกฺขุนา อสมานโต มานโต อายาจิโต **ยโต** ยสฺมา, **ตโต** ตสฺมาฯ

๑๔๐๕. **ติวิธา พฺยปฺปถานญฺหิ คติโย**ติ พฺยปฺปถานํ วจนานํ อตฺถคนฺถยุตฺติวเสน ติวิธา คติโยฯ

๑๔๐๖. **นิกายนฺตรลทฺธีหี**ติ อญฺญสฺมึ นิกาเย ลทฺธีหิฯ **วาจนามคฺคนิสฺสิโต**ติ วจนปฺปพนฺธนิสฺสิโตฯ

๑๔๑๐. **อสํกิณฺณกุลากุเล**ติ อสมฺมิสฺสกุเลหิ อากิเณฺณฯ **สุปสนฺนสิโตทเก**ติ มธุรสีโตทเกฯ

๑๔๑๑. **สงฺกเฏ**ติ สมฺพาเธฯ

๑๔๑๒. **เกลาสสิขราการปาสาทปฏิมณฺฑิเต**ติ รชตปพฺพตมตฺถกนิเภหิ ปาสาเทหิ อลงฺกเตฯ

๑๔๑๓. **วิวิธาการจารุปาการโคปุเร**ติ วิวิธสณฺฐานมนุญฺญปาการทฺวารโกฏฺฐเกฯ

๑๔๑๔. **สเลฺลขา**ติ สเลฺลขวุตฺติฯ **สาขเลฺย**ติ สขิลภาเวฯ **สตา**ติ สติสมฺปเนฺนนฯ

๑๔๑๕. **วสฺสวลาหกา เทวา**ติ วสฺสวลาหกภูตา เทวา อมราฯ

นิคมนกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

อภิธมฺมาวตารปุราณฏีกา นิฏฺฐิตาฯ

ฯ นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺสฯ

อภิธมฺมาวตาร-อภินวฏีกา

(ปฐโม ภาโค)

คนฺถารมฺภกถา

(ก) วิสุทฺธกรุณาญาณํ , พุทฺธํ สมฺพุทฺธปูชิตํ;
ธมฺมํ สทฺธมฺมสมฺภูตํ, วเนฺท สํฆํ นิรงฺคณํฯ

(ข) **สาริปุตฺตํ** มหาเถรํ, ปริยตฺติวิสารทํ;
นมามิ สนฺตวุตฺตึ เม, ครุํ คารวภาชนํฯ

(ค) วนฺทเนฺตน มยา เอวํ,
ยา ลทฺธา ปุญฺญสมฺปทา;
หิตฺวา ตสฺสานุภาเวน,
อนฺตราเย อเสสโตฯ

(ฆ) มหาวิหารวาสีนํ , เถรานํ ถิรสีลินํ;
วํสาลงฺการภูเตน, ภูตานุคฺคหการินาฯ

(ง) เถเรน **พุทฺธทเตฺตน,** รจิตํ ยํ มโนรมํ;
ปิฏเก อภิธมฺมสฺมึ, โอตารุปายภาวโตฯ

(จ) **อภิธมฺมาวตาโร**ติ, ลทฺธนาเมน วิสฺสุตํ;
นานานิปุณคมฺภีรนยํ ปกรณุตฺตมํฯ

(ฉ) อตฺถสํวณฺณนํ ตสฺส, อารภิสฺสํ ยถาพลํ;
ปาโมชฺชชนนตฺถาย, อาภิธมฺมิกภิกฺขุนนฺติฯ

คนฺถารมฺภกถาวณฺณนา

๑. ปรมนิปุณวิจิตฺตนยสมนฺนาคตํ สกสมยสมยนฺตรคหนวิคฺคาหณสมตฺถํ สุวิมลวิปุลปญฺญาเวยฺยตฺติยชนนํ ปกรณมิทมารภโนฺตยมาจริโย ปฐมํ ตาว รตนตฺตยปฺปณามกรเณน อนฺตรายนิวารณเญฺจว ปญฺญาปาฏวญฺจ ปเตฺถติฯ รตนตฺตยปฺปณาโม หิ อตฺถโต ปณามกิริยาภินิปฺผาทิกา กุสลเจตนาฯ สา จ วนฺทเนยฺยวนฺทกานํ เขตฺตชฺฌาสยสมฺปทาหิ ทิฏฺฐธมฺมเวทนียภูตา ยถาลทฺธสมฺปตฺตินิมิตฺตกสฺส กมฺมสฺส อนุพลปฺปทานวเสน ตนฺนิพฺพตฺติตวิปากสนฺตติยา อนฺตรายกรานิ อุปปีฬกอุปเจฺฉทกกมฺมานิ ปฏิพาหิตฺวา ตนฺนิทานานํ ยถาธิเปฺปตสิทฺธิวิพนฺธกานํ โรคาทิอนฺตรายานมปฺปวตฺติํ สาเธติ, ราคาทิมลวิกฺขาลเนน จ จิตฺตสนฺตานํ ปริโสเธตฺวา ตนฺนิสฺสิตาย ปญฺญาย ยถาธิเปฺปตสิทฺธิสมฺปาทกํ ติกฺขวิสทภาวมาวหติฯ กิญฺจิ อาจิณฺณเมตํ ปณฺฑิตานํ, ยทิทํ คนฺถสมารมฺภ รตนตฺตยปฺปณามกรณํ, ตสฺมา สปฺปุริสาจารานุรกฺขณตฺถญฺจ อาทิมฺหิ รตนตฺตยวนฺทนา อารทฺธาติ เอวมาทินา อญฺญานิปิ พหูนิ ปโยชนานินิทฺธาเรตพฺพานิฯ ตานิ ปน ตตฺถ ตตฺถ พหุธา วิตฺถาริตานีติ ตํ ปปญฺจปริสฺสมํ ฐเปตฺวา ยถานุปฺปตฺตเมว ตาว วณฺณยิสฺสามฯ

เอตฺถ จ รตนตฺตยปฺปณามํ กตฺตุกาโม ตถาคตมูลกตฺตา เสสรตนานํ ปฐมํ ตาว ตถาคตสฺส โถมนาปุพฺพงฺคมํ ปณามมารภโนฺต อาห “**อนนฺตกรุณาปญฺญ**”นฺติอาทิฯ โถมนาปุพฺพงฺคเมน หิ ปณาเมน สตฺถุ คุณาติสยโยโค, ตโต จสฺส อนุตฺตรวนฺทนียภาโว, เตน จ อตฺตโน วนฺทนาย เขตฺตงฺคตภาโว, เขตฺตงฺคตาย จ วนฺทนาย ยถาธิเปฺปตนิปฺผตฺติยา เหตุภาโว จ ทสฺสิโต โหติฯ

ตตฺถ **วนฺทิตฺวา**ติ ปุพฺพกาลกิริยานิเทฺทโสฯ ตสฺส ปน โอสานคาถายํ ‘‘ปวกฺขามี’’ติ อิมินา อปรกาลกิริยาวจเนน สห สมฺพโนฺธฯ **พุทฺธ**นฺติ วนฺทนกิริยาย กมฺมนิเทฺทโสฯ “**อนนฺตกรุณาปญฺญ**”นฺติอาทิกํ ปน ตพฺพิเสสนํฯ ตตฺถ กิรตีติ กรุณา, ปรทุกฺขํ วิกฺขิปติ อปเนตีติ อโตฺถฯ กิรียติ ทุกฺขิเตสุ ปสารียตีติ วา กรุณาฯ อถ วา กโรตีติ กรุณา, ปรทุเกฺข สติ สาธูนํ กมฺปนํ หทยเขทํ ชนยตีติ อโตฺถฯ กิณาตีติ วา กรุณา, ปรสฺส ทุกฺขํ ปจฺจยเวกลฺลกรณโต หิํสตีติ อโตฺถฯ ปชานาตีติ ปญฺญา, ยถาสภาวํ ปกาเรหิ ปฏิวิชฺฌตีติ อโตฺถฯ กรุณา จ ปญฺญา จ กรุณาปญฺญา, นตฺถิ เอตาสํ อโนฺตติ อนนฺตา, อนนฺตา กรุณาปญฺญา เอตสฺสาติ อนนฺตกรุณาปโญฺญ, ตํ **อนนฺตกรุณาปญฺญํ**ฯ

เอตฺถ จ อุปฺปาทวยนฺตตาวเสน เจว สนฺตติปริโยสานวเสน จ สติปิ ภควโต กรุณาปญฺญานํ สปริยนฺตภาเว อนนฺตารมฺมเณสุ ปวตฺตนโต อนนฺตตา เวทิตพฺพาฯ สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส หิ สพฺพสตฺตานํ ทุกฺขาปนยนาการปฺปวตฺตา อนญฺญสาธารณา มหากรุณา กญฺจิ สตฺตํ อวเชฺชตฺวา สเพฺพสุ สเตฺตสุ นิรวเสเสน ปวตฺตติ, ตถา สพฺพธมฺมสภาวโพธนสมตฺถา สพฺพญฺญุตญฺญาณสงฺขาตา ปญฺญาปิ สกลเญยฺยธเมฺมสุ อนวเสสโต ปวตฺตติ, ตสฺมา อนนฺตารมฺมณปฺปวตฺตกรุณาญาณวนฺตตาย อนนฺตกรุณาปโญฺญ ภควาฯ กรุณาปญฺญาคฺคหเณน เจตฺถ ภควโต สพฺพโลกิยโลกุตฺตรคุณสมฺปตฺติ ทสฺสิตา โหติฯ ตถา หิ กรุณาคฺคหเณน โลกิเยสุ มหคฺคตภาวปฺปตฺตาสาธารณคุณทีปนโต สกลโลกิยคุณสมฺปตฺติ ทสฺสิตา, ปญฺญาคฺคหเณน สพฺพญฺญุตญฺญาณปทฏฺฐานมคฺคญาณทีปนโต สพฺพโลกุตฺตรคุณสมฺปตฺติ ทสฺสิตาติฯ

อปิจ สพฺพพุทฺธคุณานํ กรุณา อาทิ, ปญฺญา ปริโยสานํฯ มหากรุณาสโญฺจทิตมานโส หิ ภควา สํสารปงฺกโต สตฺตานํ สมุทฺธรณตฺถาย กตาภินีหาโร อนุปุเพฺพน ปารมิโย ปูเรตฺวา อนุ

ตฺตรสมฺมาสโมฺพธิยา อธิคเมน สกลพุทฺธคุเณ ปฏิลภิฯ อิติ สกลพุทฺธคุณานํ ตนฺนิทานภาวโต กรุณา สพฺพพุทฺธคุณานมาทิ, สพฺพญฺญุตญฺญาณปทฏฺฐานสฺส ปน มคฺคญาณสฺส ปฏิลภนโต อุตฺตริกรณียาภาวโต ปญฺญา ปริโยสานํฯ อาทิปริโยสานทสฺสเนน จ สกลพุทฺธคุณา นยโต ทสฺสิตา โหนฺติฯ นยคฺคาโห เอว หิ สพฺพพุทฺธคุณานํ ทสฺสนุปาโย, อิตรถา ตาทิสสฺส สพฺพญฺญุพุทฺธสฺสปิ วจนปถาตีตํ ตถาคตคุณํ อนุปทํ วเณฺณนฺต โก นาม ปริโยสานมาหริตุํ สกฺกุเณยฺยาติฯ

เอวํ กรุณาปญฺญามุเขน สเงฺขปโต สกลพุทฺธคุเณหิ ภควนฺตํ โถเมตฺวาปิ ปุน อตฺตโนพุทฺธคุณสํกิตฺตเน อติตฺตาภาเวน เจว ปเรสญฺจ ปสาทพาหุลฺลชนนตฺถํ ตทโนฺตคเธปิ วิสิฏฺฐคุเณ ปธานภาเวน นีหริตฺวา ทเสฺสโนฺต อาห **“ตถาคต”**นฺติอาทิฯ ตตฺถ **“ตถาคต”**นฺติ ตถา อาคตตาทีหิ อฏฺฐหิ การเณหิ ตถาคตํฯ วุตฺตเญฺหตํ (ที. นิ. อฏฺฐ. ๑.๗; ม. นิ. อฏฺฐ. ๑.๑๒; พุ. วํ. อฏฺฐ. ๑.๒ นิทานกถา; อ. นิ. อฏฺฐ. ๑.๑.๑๗๐) –

> ‘‘อฏฺฐหิ การเณหิ ภควา ตถาคโต, ตถา อาคโตติ ตถาคโต, ตถา คโตติ ตถาคโต, ตถลกฺขณํ อาคโตติ ตถาคโต, ตถธเมฺม ยาถาวโต อภิสมฺพุโทฺธติ ตถาคโต, ตถทสฺสิตาย ตถาคโต, ตถวาทิตาย ตถาคโต, ตถาการิตาย ตถาคโต, อภิภวนเฏฺฐน ตถาคโต’’ติฯ
>
> ‘‘กถํ ภควา **ตถา อาคโตติ ตถาคโต**? ยถา สพฺพโลกหิตาย อุสฺสุกฺกมาปนฺนา ปุริมกา สมฺมาสมฺพุทฺธา อาคตา, กึ วุตฺตํ โหติ? มนุสฺสตฺตาทิอฏฺฐงฺคสมนฺนาคเตน เยน อภินีหาเรน เต ภควโนฺต อาคตา, เตเนว จ อภินีหาเรน อยมฺปิ ภควา อาคโต, ยถา จ เต ภควโนฺต สมตึส ปารมิโย ปูเรตฺวา ปญฺจมหาปริจฺจาคาทีนิ สมฺปาเทตฺวา อาคตา, ยถา จ เต สตฺตตึส โพธิปกฺขิยธเมฺม ภาเวตฺวา พฺรูเหตฺวา อาคตา, ตถา อยมฺปิ ภควา อาคโตติ เอวํ ตาว ตถา อาคโต’’ติ ตถาคโตฯ (๑)
>
> ‘‘กถํ **ตถา คโตติ ตถาคโต**? ยถา สมฺปติชาตา เต ภควโนฺต สตฺตปทวีติหาเรน คตา, ยถา วา เต สมถวิปสฺสนามเคฺคหิ ตํ ตํ อกุสลปกฺขํ วิธมิตฺวา คตา, ตถา อยมฺปิ ภควา คโต, เอวํ ตถา คโตติ ตถาคโตฯ (๒)
>
> ‘‘กถํ **ตถลกฺขณํ อาคโตติ ตถาคโต**? ยสฺมา เตสํ เตสํ ธมฺมานํ ยํ สภาวสรสลกฺขณํ ตถํ อวิตถํ, ตเญฺจส ตถลกฺขณํ อาคโต ยาถาวโต อธิคโต, ตสฺมา ตถลกฺขณํ อาคโตติ ตถาคโต คมนตฺถานํ พุชฺฌนตฺถสมฺภวโตฯ ตถา หิ วทนฺติ ‘เย คติอตฺถา, เต พุชฺฌนตฺถาฯ เย พุชฺฌนตฺถา, เต คติอตฺถา’ติฯ (๓)
>
> ‘‘กถํ **ตถธเมฺม ยาถาวโต อภิสมฺพุโทฺธติ ตถาคโต**? ยสฺมา ‘อิทํ ทุกฺขนฺติ, ภิกฺขเว, ตถเมตํ อวิตถเมต’นฺติอาทิวจนโต (สํ. นิ. ๕.๑๐๙๐) ‘อวิชฺชาย สงฺขารานํ ปจฺจยฏฺฐํ สงฺขารานํ อวิชฺชาปจฺจยสมฺภูตสมุทาคตฏฺฐํ ตโถ อวิตโถ อนญฺญโถ’ติ อาทิวจนโต จ ตถธมฺมสงฺขาเต สจฺจปฏิจฺจสมุปฺปาเท ยาถาวโต อาคโต อภิสมฺพุโทฺธ, ตสฺมา ตถธเมฺม ยาถาวโต อภิสมฺพุโทฺธติ ตถาคโตฯ (๔)
>
> ‘‘กถํ **ตถทสฺสิตาย ตถาคโต**? ยสฺมา อปริมาณาสุ โลกธาตูสุ อปริมาณานํ สตฺตานํ จกฺขุทฺวารคฺคหิเต อารมฺมเณ อวิปรีตเมว ปสฺสติ ชานาติ, ญตฺวา จ ปเนวํ ‘กตมํ ตํ รูปายตนํ, ยํ จตุนฺนํ มหาภูตานํ อุปาทายา’ติอาทินา (ธ. ส. ๖๑๖ อาทโย) ตถเมส อวิ

ปรีตํ วิภชติ ทเสฺสติ, ตสฺมา ตถํ อาคจฺฉติ ปสฺสติ ชานาติ, ตํ วา อาคมยติ ทเสฺสตีติ ตถาคโตติ เอวํ ตถทสฺสิตาย ตถาคโตฯ (๕)

"กถํ **ตถวาทิตาย ตถาคโต**? ยสฺมา เอส อภิสมฺโพธิโต ยาว ปรินิพฺพานา ราคมทาทินิมฺมถนวเสน เอกสทิสเมว ธมฺมํ ตถํ อวิตถํ ภาสติ, ตสฺมา ตถํ คทติ, ตโถ อวิปรีโต อาคโทวจนเมตสฺสาติ วา ท-การสฺส ต-การํ กตฺวา ตถาคโตติ วุโตฺตติ เอวํ ตถวาทิตาย ตถาคโตฯ (๖)

"กถํ **ตถาการิตาย ตถาคโต**? ภควา หิ 'ยถา วาที ตถา การี'ติ (อ. นิ. ๔.๒๓; จูฬนิ. โปสาลมาณวปุจฺฉานิเทฺทส ๘๓) วจนโต อตฺตโน วาจาย อนุรูปเมว กโรติ, ตสฺมา ยถา วาจา, ตถา กาโยปิ คโต ปวโตฺต อิมสฺสาติ ตถาคโตติ เอวํ ตถาการิตาย ตถาคโตฯ (๗)

"กถํ **อภิภวนเฏฺฐน ตถาคโต**? ยสฺมา ปเนส อนุปมาย สกลโลกิยโลกุตฺตรคุณสมฺปทาย สมนฺนาคตตฺตา สเทวกํ โลกํ อภิภุยฺย ปวตฺตติ, ตสฺมา อภิภวนเฏฺฐน ตถาคโตติ วุจฺจตี''ติฯ

ตเตฺรวํ ปทสิทฺธิ เวทิตพฺพา – อคโท วิยาติ อคโท, เทสนาวิลาโส เจว ปุญฺญุสฺสโย จฯ เตน เหส มหานุภาโว ภิสโกฺก วิย ทิพฺพาคเทน สเปฺป สพฺพปรปฺปวาทิโน, สเทวกญฺจ โลกํ อภิภวติฯ อิติ สพฺพโลกาภิภวเน ตโถ อวิปรีโต ยถาวุโตฺต อคโท เอตสฺสาติ ท-การสฺส ต-การํ กตฺวา ตถาคโตติ วุจฺจตีติ อยเมตฺถ สเงฺขโปฯ วิตฺถาโร ปน ทีฆาคมสํวณฺณนาทีสุ คเหตโพฺพฯ อาห เจตฺถ –

"ยเถว โลกมฺหิ วิปสฺสิอาทโย,
สพฺพญฺญุภาวํ มุนโย อิธาคตา;
ตถา อยํ สกฺยมุนีปิ อาคโต,
ตถาคโต วุจฺจติ เตน จกฺขุมาฯ (ที. นิ. อฏฺฐ. ๑.๗; ม. นิ. อฏฺฐ. ๑.๑๒; อ. นิ. อฏฺฐ. ๑.๑.๑๗๐; พุ. วํ. อฏฺฐ. ๑.๒ นิทานกถา);

"ปหาย กามาทิมเล ยถา คตา,
สมาธิญาเณหิ วิปสฺสิอาทโย;
มเหสิโน สกฺยมุนี ชุตินฺธโร,
ตถา คโต เตน **ตถาคโต** มโตฯ

"ตถญฺจ ธาตฺวายตนาทิลกฺขณํ,
สภาวสามญฺญวิภาคเภทโต;
สยมฺภุญาเณน ชิโนยมาคโต,
ตถาคโต วุจฺจติ สกฺยปุงฺคโวฯ

"ตถานิ สจฺจานิ สมนฺตจกฺขุนา,
ตถา อิทปฺปจฺจยตา จ สพฺพโส;
อนญฺญเญยฺยน ยโต วิภาวิตา,
ยาถาวโต เตน ชิโน **ตถาคโต**ฯ

‘‘อนนฺตเภทาสุปิ โลกธาตุสุ,
ชินสฺส รูปายตนาทิโคจเร;
วิจิตฺตเภเท ตถเมว ทสฺสนํ,
ตถาคโต เตน สมนฺตโลจโนฯ

‘‘ยโต จ ธมฺมํ ตถเมว ภาสติ,
กโรติ วาจายนุโลมมตฺตโน;
คุเณหิ โลกํ อภิภุยฺยิรียติ,
ตถาคโต เตนปิ โลกนายโก’’ติฯ (อิติวุ. อฏฺฐ. ๓๘; ที. นิ. ฏี. ๑.๗);

เกนจิ คุเณน อตฺตโน วิสิฏฺฐสฺส กสฺสจิ อภาวโต นตฺถิ เอตสฺส อุตฺตโรติ อนุตฺตโรฯ ภควโต หิ อวีจิโต ปฏฺฐาย ยาว ภวคฺคํ ติริยํ อปริมาณาสุ โลกธาตูสุ น โกจิ เกนจิ คุเณน สมสโมปิ อตฺถิ, กุโต ปน อุตฺตริตโรฯ ยถาห –

‘‘รูเป สีเล สมาธิมฺหิ, ปญฺญาย จ อสาทิโส;
วิมุตฺติยา สมสโม, ธมฺมจกฺกปฺปวตฺตเน’’ติฯ

วินฺทิตฺวาติ ตีหิ วนฺทนาหิ ตนฺนินฺนตาทิวเสน นมสฺสิตฺวาฯ กายวจีมโนทฺวารวเสน หิ ติโสฺส วนฺทนาฯ ยถาห ‘‘ติโสฺส อิมา, ภิกฺขเว, วนฺทนา กาเยน วนฺทติ, วจสา วนฺทติ, มนสา วนฺทตี’’ติฯ ตตฺถ พุทฺธาทิคุณารมฺมณา กามาวจรกุสลกิริยานมญฺญตรา เจตนา กายวิญฺญตฺตึ สมุฏฺฐาเปตฺวา กายทฺวารปฺปวตฺติวเสน อุปฺปนฺนา **กายวนฺทนา**ติ วุจฺจติ, สาเยว วจีวิญฺญตฺตึ สมุฏฺฐาเปตฺวา วจีทฺวารปฺปวตฺติวเสน อุปฺปนฺนา **วจีวนฺทนา**ติ, อุภยวิญฺญตฺติโย ปน อสมุฏฺฐาเปตฺวา เกวลํ มโนทฺวารปฺปวตฺติวเสน อุปฺปนฺนา **มโนวนฺทนา**ติฯ **สิรสา**ติ อุตฺตมเงฺคน กรณภูเตนฯ อพุชฺฌิ, โพเธตีติ วา **พุโทฺธ**ฯ อยญฺหิ จตุสจฺจธมฺมํ สยมฺปิ อพุชฺฌิ, ปเรปิ โพเธติ , ตสฺมา พุชฺฌนโพธนเฏฺฐน ‘‘พุโทฺธ’’ติ วุจฺจติฯ ยถาห ‘‘พุชฺฌิตา สจฺจานีติ พุโทฺธ, โพเธตา ปชายาติ พุโทฺธ’’ติ (มหานิ. ๑๙๒; จูฬนิ. ปารายนตฺถุติคาถานิเทฺทส ๙๗; ปฏิ. ม. ๑.๑๖๒)ฯ อถ วา พุธ-สทฺทสฺส ชาครณวิกสนเตฺถสุปิ ปวตฺตนโต อพุชฺฌิ สวาสนสโมฺมหนิทฺทาย อจฺจนฺตํ วิคโต, พุทฺธิยา วิกสิตวาติ วา **พุโทฺธ**ฯ ภควา หิ วตฺถุสภาวทสฺสนวิพนฺธิกาย อวิชฺชาสงฺขาตาย นิทฺทาย อริยมคฺคญาเณน สห วาสนาย สมุจฺฉินฺนตฺตา ตโต อจฺจนฺตํ วิคโตฯ ปรมรุจิรสิริโสภคฺคสมาคเมน วิกสิตมิว ปทุมํ อปริมิตคุณคณาลงฺกตสพฺพญฺญุตญฺญาณสมาคเมน วิกสิโต วิกาสมนุปฺปโตฺต, ตสฺมา ชาครณวิกสนตฺถวเสนปิ ‘‘พุโทฺธ’’ติ วุจฺจติฯ

เอตฺตาวตา จ ทฺวีหิ อากาเรหิ ภควโต โถมนา กตา โหติ อตฺตหิตสมฺปตฺติโต, ปรหิตปฏิปตฺติโต จฯ ตาสุ อตฺตหิตสมฺปตฺติ อนาวรณญาณาธิคโม สวาสนสกลสํกิเลสานมจฺจนฺตปฺปหานํ อนุปาทิเสสนิพฺพานาธิคโม จ, ปรหิตปฏิปตฺติ ปน อาสยปฺปโยควเสน ทุวิธํ ปรหิตสมีหนํฯ ตตฺถ ธมฺมเทสนาย อภาชเนสุ เทวทตฺตาทีสุ วิโรธิสเตฺตสุปิ นิจฺจํ หิตชฺฌาสยตา อปริปากคตินฺทฺริยานํ อินฺทฺริยปริปากกาลาคมนญฺจ **อาสโย** นามฯ ตทญฺญสตฺตานํ ปน ลาภสกฺการาทินิรเปกฺขจิตฺตสฺส ยานตฺตยมุเขน สพฺพทุกฺขนิยฺยานิกธมฺมเทสนา **ปโยโค** นามฯ ทุวิธาสุ ปเนตาสุ ปรหิตปฏิปตฺตีสุ, ติวิธาสุ จ อตฺตหิตสมฺปตฺตีสุ อนนฺตกรุณา-วจเนน, ตถา อาคตเฏฺฐน จ ตถาคต-สเทฺทน อาสยวเสน ปรหิตปฏิปตฺติ ทสฺสิตา, โพธนเฏฺฐน พุทฺธ-สเทฺทน, ตถทสฺสนเฏฺฐน จ ตถาคตเฏฺฐน จ ตถาคตสเทฺทน ปโยควเสน, อนนฺตปญฺญา-วจเนน, ญาณคติทีปเกน ตถาคต-สเทฺทน, พุชฺฌนชาครณวิกสนเฏฺฐน จ พุทฺธ-สเทฺทน ติวิธาปิ อตฺตหิตสมฺปตฺติ, อนุตฺตรวจเนน จ อตฺตหิตปรหิตสมฺปตฺติ ปกาสิตาติ เวทิตพฺพาฯ

อปิจ เหตุผลสตฺตูปการสมฺปทาวเสน ตีหากาเรหิปิ ภควโต โถมนา ปวตฺตตีติ ตํวเสน เปตฺถ โถมนา ทฏฺฐพฺพาฯ ตตฺถ **เหตุสมฺปทา** นาม มหากรุณาสมาโยโค, โพธิสมฺภารสมฺภรณญฺจ ตมฺมูลกตฺตา สกลพุทฺธคุณานํฯ **ผลสมฺปทา** ปน จตุพฺพิธา ญาณสมฺปทา, ปหานสมฺปทา, อานุภาวสมฺปทา, รูปกายสมฺปทา จาติฯ ตาสุ สพฺพญฺญุตญฺญาณปทฏฺฐานํ มคฺคญาณํ, มคฺคญาณปทฏฺฐานํ สพฺพญฺญุตญฺญาณํ, ตมฺมูลกานิ จ ทสพลาทิญาณานิ **ญาณสมฺปทา** นามฯ อคฺคมคฺคภาวนาย สพฺพกิเลสานํ สห วาสนาหิ อนุปฺปตฺติธมฺมตาปาทนํ **ปหานสมฺปทา**ฯ อจินฺเตยฺยาปริมิตานํ สพฺพโลกหิตานํ นิปฺผาทเน, สเทวกโลกาภิภวเน จ อาธิปจฺจํ **อานุภาวสมฺปทา**ฯ สกลโลกนยนาภิเสกภูตา ปน ลกฺขณานุพฺยญฺชนปฏิมณฺฑิตา อตฺตภาวสมฺปตฺติ **รูปกายสมฺปทา** นามฯ **สตฺตูปกาโร** เหฏฺฐา วุตฺตปรหิตปฏิปตฺติวเสเนว เวทิตพฺโพฯ อิมาสุ ปน อนนฺตกรุณา-วจเนน, ตถา อาคตเฏฺฐน จ ตถาคต-สเทฺทน เหตุสมฺปทา ทสฺสิตาฯ ผลสมฺปทาสุ ญาณสมฺปทา เจว ปหานสมฺปทา จ อนนฺตปญฺญา-วจเนน, อภิสมยปริทีปเกน ตถาคตสเทฺทน, พุชฺฌนชาครณวิกสนเฏฺฐน, จ พุทฺธ-สเทฺทน ทสฺสิตา, อานุภาวสมฺปทาปิ อภิภวนเฏฺฐน ตถาคต-สเทฺทน, อนุตฺตร-วจเนน จ วิภาวิตา, รูปกายสมฺปทา ปน รูปคฺคปฺปตฺติทีปเกน อนุตฺตร-สเทฺทน ทสฺสิตาติ ทฏฺฐพฺพํฯ

เอวํ พุทฺธรตนสฺส โถมนาปุพฺพงฺคมํ ปณามํ กตฺวา อิทานิ เสสรตนานมฺปิ ปณามมารภนฺโต อาห **“ธมฺมํ สาธุคณมฺปิ จา”**ติฯ ภควโต โถมเนน จ สฺวากฺขาตตาทโย ธมฺมคุณา, สุปฺปฏิปนฺนตาทโย สงฺฆคุณา จ ทสฺสิตา โหนฺติ ตปฺปภวสฺส อนญฺญถาภาวโตติ น เตสํ วิสุํ โถมนา กตาฯ อธิคตมเคฺค สจฺฉิกตนิโรเธ ปุคฺคเล ยถานุสิฏฺฐํ ปฏิปชฺชมาเน จ อปายทุเกฺขสุ เจว วฏฺฏทุเกฺขสุ จ อปตมาเน กตฺวา ธาเรตีติ **ธโมฺม,** โส จตุนฺนํ อริยมคฺคานํ, จตุนฺนญฺจ สามญฺญผลานํ, นิพฺพานสฺส, ปริยตฺติธมฺมสฺส จ วเสน ทสวิโธฯ วุตฺตเญฺหตํ **ฉตฺตวิมาเน** –

> ‘‘ราควิราคมเนชมโสกํ,
> ธมฺมมสงฺขตมปฺปฏิกูลํ;
> มธุรมิมํ ปคุณํ สุวิภตฺตํ,
> ธมฺมมิมํ สรณตฺถมุเปหี’’ติฯ (วิ. ว. ๘๘๗);

เอตฺถ หิ กามราคาทิเภโท สโพฺพปิ ราโค วิรชฺชติ เอเตนาติ ‘‘ราควิราโค’’ติ มโคฺค กถิโตฯ เอชาสงฺขาตาย ตณฺหาย, อโนฺตนิชฺฌานลกฺขณสฺส จ โสกสฺส ตทุปฺปตฺติยํ สพฺพโส ปริกฺขีณตฺตา ‘‘อเนชมโสก’’นฺติ ผลํ กถิตํฯ เกนจิ ปจฺจเยน อสงฺขตตฺตา ‘‘ธมฺมมสงฺขต’’นฺติ นิพฺพานํ วุตฺตํฯ อวิโรธทีปนโต ปน อตฺถพฺยญฺชนสฺส สมฺปนฺนตาย, ปกฏฺฐคุณวิภาวนโต สุฏฺฐุ วิภชิตตฺตา จ ‘‘อปฺปฏิกูล’’นฺติอาทินา สโพฺพปิ ปริยตฺติธโมฺม กถิโตฯ ตตฺถ อริยมคฺคนิพฺพานานิ นิปฺปริยาเยเนว อปายาทิโต ธารณโต ธโมฺม, ผลปริยตฺติโย ปน ปริยาเยนฯ ตถา เหตฺถ ธารณํ นาม อปายาทินิพฺพตฺตกกิเลสวิทฺธํสนํฯ อิติ อริยมคฺคสฺส กิเลสสมุเจฺฉทกตาย, นิพฺพานสฺส จ อาลมฺพณภาเวน ตสฺส ตทตฺถสิทฺธิเหตุตายปิ อุภินฺนมฺปิ นิปฺปริยายโต ลพฺภติฯ อิตเรสุ ปน อริยผลสฺส มเคฺคน สมุจฺฉินฺนกิเลสานํ ปฏิปสฺสทฺธกิจฺจตาย, มคฺคานุกูลปฺปวตฺติโต ปริยตฺติธมฺมสฺส จ ตทธิคมเหตุตายาติ อุภินฺนมฺปิ ปริยายโตว ลพฺภตีติฯ

อตฺตหิตปรหิตํ สาเธนฺตีติ สาธู, เตสํ คโณ สมุทาโยติ สาธุคโณ, สาธุ จายํ คโณ จาติ วา สาธุคโณ, สาธุโน วา สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส อายโตฺต คโณ ตสฺส โอรสปุตฺตภาวโตติ สาธุคโณฯ โส ปน จตุนฺนํ อริยมคฺคสมงฺคีนํ, จตุนฺนญฺจ ผลสมงฺคีนํ วเสน อฏฺฐวิโธ อริยสโงฺฆ, ตํ **สาธุคณํฯ ปิจา**ติ นิปาตสมุทาโย, เอโก วา นิปาโต, ติณฺณํ รตนานํ วนฺทนกิริยาย

สมฺปิณฺฑนโตฺถฯ เกจิ ‘‘คโณ’’ติ อิธ ปกรณโตว อริยคณปุคฺคโลว ลพฺภตีติ สาธูติ ภาวนปุํสก วเสน ‘‘วนฺทิตฺวา’’ติ อิมินา สห โยเชนฺติ, ตทา ปน **สาธู**ติ ภยลาภาทิวิรเหน สกฺกจฺจํ อาทรนฺติ อโตฺถฯ

๒. เอวํ ปกรณารเมฺภ ยถาธิเปฺปตํ รตนตฺตยปฺปณามํ กตฺวา อิทานิ ยตฺถ ปาฏวตฺถาย อิทํ ปกรณํ ปฏฺฐปียติ, ตํ สทฺธิํ เทสกเทสปฏิคฺคาหกสมฺปตฺตีหิ วิภาเวตฺวา ทเสฺสโนฺต อาห **‘‘ปณฺฑุกมฺพลนามายา’’**ติอาทิฯ ตตฺถ เทวราชสฺส ปณฺฑุกมฺพลนามาย สิลาย วิมเล สีตเล ตเล นิสิโนฺน อตุลวิกฺกโม เทวเทเวหิ ปูชิโต เทวเทโว เทวปุรกฺขโต เทวานํ เทวโลกสฺมิํ ยํ ธมฺมํ เทเสสีติ สมฺพโนฺธฯ

อยํ ปเนตฺถ อโตฺถ – ปณฺฑุกมฺพลสริกฺขวณฺณตาย ‘‘ปณฺฑุกมฺพล’’นฺติ นามํ สมญฺญา เอติสฺสาติ **ปณฺฑุกมฺพลนามา**ฯ สา หิ สกฺกสฺส ตาทิสปุญฺญานุภาเวน นิพฺพตฺตา ปณฺฑุกมฺพล ชยสุมนปุปฺผสมาเนน วเณฺณน สพฺพกาลํ วิโรจติ , ปมาณโต ปน สฏฺฐิโยชนายามา, ปญฺญาสโยชนวิตฺถารา, ปนฺนรสโยชนุเพฺพธา จ โหติฯ **สิลายา**ติ อวยวสมฺพเนฺธ สามิวจนํฯ ตุลาย สมฺมิโต ตุโลฺย, น ตุโลฺย อตุโลฺย, อตุโลฺย วิกฺกโม พลํ เอตสฺสาติ อตุลฺยวิกฺกโมฯ สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส หิ ปรมปารมิตานุภาวสํสิเทฺธน หตฺถิคณนาย โกฏิสหสฺสหตฺถีนํ, ปุริสคณนาย ทสโกฏิสหสฺสปุริสานํ พเลหิ สมปฺปมาเณน กายพเลน, อปฺปมาเณน จ ญาณพเลน น กสฺสจิ เทวพฺรหฺมาทีสุ อญฺญตรสฺส พลตุลนาย อุปเนตพฺพํ อตฺถิ ฯ อถ วา อนญฺญสาธารณตฺตา อตุโลฺย ปรกฺกมสงฺขาโต อปริมาณคุณวิเสสาวเหน อนญฺญสาธารเณน สมฺมปฺปธาเนน สมนฺนาคตตฺตา วา อตุโลฺย สมฺมปฺปธานสงฺขาโต วิกฺกโม อิมสฺสาติ อตุลฺยวิกฺกโมฯ ‘‘อตุลฺยวิกฺกโม’’ติ จ วตฺตเพฺพ คาถาพนฺธวเสน ย-การโลปํ กตฺวา **‘‘อตุลวิกฺกโม’’**ติ วุตฺตํฯ อถ วา สมฺมิตตฺถ อ-การปจฺจยสฺสาปิ สมฺภวโต อตุโล วิกฺกโม อสฺสาติ **‘‘อตุลวิกฺกโม’’**ติ วุตฺตํฯ

ทิพฺพนฺตีติ เทวา, ปญฺจกามคุณาทีหิ กีฬนฺติ, เตสุ วา วิหรนฺติ, วิชยสมตฺถตาโยเคน พาหิรพฺภนฺตริเก ปจฺจตฺถิเก วิเชตุํ อิจฺฉนฺติ, อิสฺสริยธนาทิสกฺการทานคฺคหณํ, ตํตํอตฺถานุสาสนญฺจ กโรนฺตา โวหรนฺติ, ปุญฺญญาณานุภาวปฺปตฺตาย ชุติยา โชเตนฺติ, ยถาธิเปฺปตญฺจ วิสยํ อปฺปฏิฆาเตน คจฺฉนฺติ, ยถิจฺฉิตนิปฺผาทเน จ สโกฺกนฺตีติ อโตฺถฯ อถ วา เทวนียา ตํตํพฺยสนนิตฺถรณตฺถิเกหิ ‘‘สรณํ ปรายณ’’นฺติ คมนียา, อภิตฺถวนียา โสภาวิเสสโยเคน กมนียาติ วา เทวา, เต ติวิธา – สมฺมุติเทวา อุปปตฺติเทวา วิสุทฺธิเทวาติฯ ตตฺถ **สมฺมุติเทวา** นาม มหาสมฺมตาทโย ขตฺติยาฯ **อุปปตฺติเทวา** นาม จาตุมหาราชิเก อุปาทาย ตทุตฺตริเทวาฯ **วิสุทฺธิเทวา** นาม ขีณาสวาฯ อิธ ปน อุปปตฺติเทวา ทฏฺฐพฺพาฯ โน จ โข เตปิ อวิเสเสน, ฐเปตฺวา ปน ยามาทิเก จาตุมหาราชิกตาวติํสวาสิโนว อธิเปฺปตาฯ เตสํ จตูหิ สงฺคหวตฺถูหิ รญฺชนโต ราชา, เทวานํ ราชา อิสฺสโร เทวราชา, ตสฺส **เทวราชสฺส,** ‘‘สกฺกสฺส เทวรโญฺญ’’ติ อธิปฺปาโยฯ **น** หิ อเญฺญสํ เทวโลเกสุ นิสิโนฺน ภควา อภิธมฺมปิฏกํ เทเสสีติฯ

๓. **ย**นฺติ อนิยมนิเทฺทโส, ตสฺส ปน ‘‘ตตฺถา’’ติ อิมินา นิยมนํ เวทิตพฺพํฯ ยถาวุตฺตานํ ติณฺณมฺปิ เทวานํ อุตฺตโม เทโว เตหิ สเพฺพหิ อธิกตรํ กีฬนาทิโยคโตติ **เทวเทโว,** ภควาฯ โส หิ นิรติสยาย อภิญฺญากีฬาย อุตฺตเมหิ ทิพฺพพฺรหฺมอริยวิหาเรหิ สปรสนฺตานสิทฺธาย ปญฺจวิธมารวิชยิจฺฉานิพฺพตฺติยา จิตฺติสฺสริยสตฺตธนาทิสมฺมาปฏิปตฺติอเวจฺจปฺปสาทสกฺการทานคฺคหณสงฺขาเตน, ยถาปราธยถานุโลมยถาธมฺมานุสาสนสงฺขาเตน จ โวหาราติสเยน ปรมาย ปญฺญาย จ สรีรปฺปภาสงฺขาตาย ชุติยา อนุปมาย ญาณสรีรคติยา มารวิชยสพฺพญฺญุตญฺญาณปรหิตนิปฺผาทเนสุ อปฺปฏิหตาย สตฺติยา จ สมนฺนาคตตฺตา สเทวเกน วา

โลเกน ‘‘สรณ’’นฺติ คมนียโต, อภิตฺถวนียโต, ภตฺติวเสน กมนียโต จ สเพฺพ เต เทเว เตหิ เตหิ คุเณหิ อภิภุยฺย ฐิโตติ สพฺพเทเวหิ ปูชนียตโร เทโว , วิสุทฺธิเทวภาวสงฺขาตสฺส วา สพฺพญฺญุคุณาลงฺการสฺส อธิคตตฺตา อเญฺญสญฺจ เทวานํ อติสเยน เทโวติ **เทวเทโวฯ เทวาน**นฺติ ตทา ธมฺมปฏิคฺคาหกานํ ทสสหสฺสจกฺกวาฬาธิวาสีนํ มาตุเทวปุตฺตปฺปมุขานํ อุปฺปตฺติเทวานํฯ วิสุทฺธิเทวานเมฺปตฺถ คหณนฺติ วทนฺติฯ เต ปน อุปฺปตฺติเทเวสฺวว สงฺคหิตา มนุสฺสอรหนฺตานํ ตตฺถ อภาวโต ฯ **เทวเทเวหี**ติ วิสุทฺธิเทเวหิฯ วิสุทฺธิเทวา หิ วุตฺตนเยน อิตรเทเวหิ สาติสยํ กีฬนาทิโยคโต อิธ ‘‘เทวเทวา’’ติ อธิเปฺปตา, เตหิฯ **ปูชิโต**ติ ปูชิตโพฺพ, ปูชิตุํ อรโหติ อโตฺถฯ เอเตน วิสุทฺธิเทเวสุปิ ภควโต อคฺคปุคฺคลตํ ทีเปติฯ **เทเสสี**ติ มธุรกรวีกสทฺทสทิสํ พฺรหฺมสฺสรํ นิจฺฉาเรโนฺต ปกาเสสิฯ **เทวโลกสฺมิ**นฺติ ตาวติํสเทวโลเกฯ สภาวสามญฺญลกฺขณํ ธาเรตีติ ธโมฺม, กุสลาทิเภโท อภิธโมฺม, อิธ ปน ตปฺปกาสกํ อภิธมฺมปิฏกํ **‘‘ธมฺม’’**นฺติ วุตฺตํฯ ตถา หิ วกฺขติ ‘‘ปิฏกุตฺตเม’’ติฯ **เทวปุรกฺขโต**ติ ทสสหสฺสจกฺกวาฬวาสิทิพฺพพฺรเหฺมหิ ปุรกฺขโต, ปริวาริโตติ อโตฺถฯ

นนุ จ ‘‘เทวาน’’นฺติ วจเนเนว เทวปุรกฺขตภาโว สิโทฺธติ กิํ ‘‘เทวปุรกฺขโต’’ติ วจเนน? นายํ โทโสฯ ภควา หิ กทาจิ จูฬปนฺถกเตฺถราทีนํ วิย ปรมฺมุเขปิ นิสีทิตฺวา โอภาสํ วิสฺสเชฺชตฺวา สตฺตานํ สมฺมุเข นิสินฺนํ วิย ทเสฺสโนฺต ธมฺมํ เทเสติ, กทาจิปิ ปารายนิกพฺราหฺมณาทีนํ วิย สมฺมุเขปิ นิสีทิตฺวา อเญฺญหิ จ ปริวุโต อเญฺญสมฺปิ ธมฺมํ เทเสติ, อิธ ปน น ตถา, เทเวหิเยว ปริวุโต เทวานํ เทเสตีติ ทสฺสนตฺถํ ‘‘เทวปุรกฺขโต’’ติปิ วตฺตพฺพเมวาติฯ

๔. เอวเมตสฺมิํ ปกรเณ คารวชนนตฺถํ เตน สมฺปาเทตพฺพปาฏวิสยํ อภิธมฺมปิฏกํ เทสกาทิสมฺปตฺตีหิ สห วิภาเวตฺวา อิทานิ ยถาธิเปฺปตปกรณารมฺภปโยชนาภิธานาภิเธยฺยโสตุชนสมุสฺสาหนกรณปฺปการานิ จ วิภาเวตุํ **‘‘ตตฺถาห’’**นฺติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ ‘‘ปาฏวตฺถายา’’ติ อิมินา ปกรณารมฺภปโยชนํ วุตฺตํฯ ‘‘อภิธมฺมาวตาร’’นฺติ อิมินา อภิธานาภิเธยฺยานิฯ ‘‘มธุร’’นฺติอาทีหิ ปกรณํ วิเสเสติฯ ‘‘สมาเสนา’’ติ จ อิมินา โสตุชนสมุสฺสาหนกรณปฺปการานีติ ทฏฺฐพฺพํฯ ‘‘อห’’นฺติ กตฺตุภูตํ อตฺตานํ นิทฺทิสติฯ ตถา หิ โย ปโร น โหติ, โส นิยกชฺฌตฺตสงฺขาโต อตฺตา ‘‘อห’’นฺติ วุจฺจติฯ

ปฏุโน ภาโว ปาฏวํ, ตํเยว อโตฺถ ปโยชนเฏฺฐนาติ **ปาฏวโตฺถ,** ตทตฺถายฯ ตํ สนฺธาย วิวิธนยคฺคหณสมตฺถสฺส สุตมยญาณสฺส อุปฺปาทนตฺถนฺติ วุตฺตํ โหติฯ สํสาเร ภยํ อิกฺขนฺติ, ภินฺทนฺติ วา ปาปเก อกุสเล ธเมฺมติ **ภิกฺขู,** เตสํฯ ปิฏกญฺจ ตํ อุตฺตมญฺจาติ ปิฏกุตฺตมํ, ตสฺมิํ **ปิฏกุตฺตเม,** อภิธมฺมปิฏเกติ อธิปฺปาโยฯ ตญฺหิ ปริยตฺติภาชนตฺถโต ปิฏกํ, ตีสุ ปิฏเกสุ วิสิฏฺฐภาวโต อุตฺตมญฺจาติ ปิฏกุตฺตมํฯ ตตฺถ **ปริยตฺติภาชนตฺถโต**ติ ปริยตฺติอเตฺถน เจว ภาชนเตฺถน จฯ ตถา หิ ‘‘มา ปิฏกสมฺปทาเนนา’’ติอาทีสุ (อ. นิ. ๓.๖๖) ปริยตฺติ ปิฏกนฺติ วุจฺจติฯ ‘‘อถ ปุริโส อาคเจฺฉยฺย กุทาลปิฏก’’นฺติอาทีสุ (ม. นิ. ๑.๒๒๘; อ. นิ. ๓.๗๐) ยํ กิญฺจิ ภาชนมฺปิฯ ตสฺมา อิทมฺปิ ปริยาปุณิตพฺพเฏฺฐน ปริยตฺติ, อภิธมฺมตฺถานมาธารณเฏฺฐน ภาชนญฺจาติ ปริยตฺติภาชนตฺถโต ปิฏกนฺติ วุจฺจติฯ เตเนวาหุ –

> ‘‘ปิฏกํ ปิฏกตฺถวิทู,
> ปริยตฺติพฺภาชนตฺถโต อาหุ;
> เตน สโมธาเนตฺวา,
> ตโยปิ วินยาทโย เญยฺยา’’ติฯ (ที. นิ. อฏฺฐ. ๑.ปฐมมหาสงฺคีติกถา; ปารา. อฏฺฐ. ๑.ปฐมมหาสงฺคีติกถา; ธ. ส. อฏฺฐ. นิทานกถา);

วิสิฏฺฐภาโว ปนสฺส โลกโวหารมติกฺกมฺม ยถาสภาววเสน เทสนโต, วิสิฏฺฐธมฺมกฺขนฺธวิภาวนโต จ เวทิตพฺโพฯ เอตฺถ หิ ‘‘สโตฺต ปุคฺคโล ภิกฺขู’’ติอาทิกํ โลกโวหารมติกฺกมฺม ‘‘ขนฺธธาตุอายตน’’นฺติอาทินา ยถาธมฺมวเสเนว พาหุลฺลเทสนา ปวตฺตา, น อิตเรสุ วิย ยถาวุตฺตโวหารวเสน, ยโต อิทํ ยถาธมฺมสาสนนฺติ วุจฺจติฯ สพฺพสงฺขตธมฺมวิสิโฏฺฐ เจตฺถ ปญฺญากฺขโนฺธ วิเสสโต วิภาวิโต, ตสฺมา ติณฺณมฺปิ ปิฏกานํ พุทฺธวจนภาเวปิ ยถาสภาวานติกฺกมเทสนาทิโต อิทเมว ตีสุ ปิฏเกสุ วิสิฏฺฐนฺติ ยุตฺตํฯ อปิจ ธมฺมาติเรกธมฺมวิเสสภาวโต จสฺส วิสิฏฺฐภาโว เวทิตโพฺพฯ อภิธมฺมํ หิ นิปฺปเทสโต ขนฺธายตนาทิธมฺมานํ วิภตฺตตฺตา อิตรทฺวยโต อติเรกตรา, วิสิฏฺฐา จ ปาฬิ โหติ, ตสฺมา อติเรกสฺส, วิสิฏฺฐสฺส จ ปาฬิธมฺมสฺส วเสน อิทเมว ตีสุ ปิฏเกสุ อุตฺตมนฺติ วตฺตุํ วฎฺฎติฯ ยถาวุตฺตวิสิฏฺฐภาวโยคโตเยว เจตํ ‘‘อภิธมฺมปิฏก’’นฺติ วุจฺจติ อภิ-สทฺทสฺส วิสิฏฺฐภาวโชตนโต ฯ อปิจ วุฑฺฒิมนฺตาทิธมฺมานํ เอตฺถ วุตฺตตฺตา เจตํ อภิธมฺมปิฏกํฯ ยถาหุ โปราณา –

> ‘‘ยํ เอตฺถ วุฑฺฒิมโนฺต, สลกฺขณา ปูชิตา ปริจฺฉินฺนา;
> วุตฺตาธิกา จ ธมฺมา, อภิธโมฺม เตน อกฺขาโต’’ติฯ (ที. นิ. อฎฺฐ. ๑.ปฐมมหาสงฺคีติกถา; ปารา. อฎฺฐ. ๑.ปฐมมหาสงฺคีติกถา; ธ. ส. อฎฺฐ. นิทานกถา);

ตถา เหตฺถ ‘‘รูปูปปตฺติยา มคฺคํ ภาเวติ, เมตฺตาสหคเตน เจตสา เอกํ ทิสํ ผริตฺวา วิหรตี’’ติอาทินา (ธ. ส. ๑๖๐ อาทโย) วุฑฺฒิมโนฺตปิ ธมฺมา วุตฺตา, ‘‘รูปารมฺมณํ วา สทฺทารมฺมณํ วา’’ติอาทินา (ธ. ส. ๑) นเยน อารมฺมณาทีหิ ลกฺขิตพฺพตฺตา สลกฺขณาปิ ‘‘เสกฺขา ธมฺมา อเสกฺขา ธมฺมา, โลกุตฺตรา ธมฺมา’’ติอาทินา นเยน ปูชิตา ปูชารหาปิ ‘‘ผโสฺส โหติ, เวทนา โหตี’’ติอาทินา (ธ. ส. ๑) นเยน สภาวปริจฺฉินฺนตฺตา ปริจฺฉินฺนาปิ ‘‘มหคฺคตา ธมฺมา อปฺปมาณา ธมฺมา (ธ. ส. ติกมาติกา ๑๒, ทุกมาติกา ๙๙), อนุตฺตรา ธมฺมา’’ติอาทินา นเยน อธิกา วิสิฏฺฐาปิ ธมฺมา วุตฺตา, ตสฺมา อภิ-สทฺทสฺส วุฑฺฒิอาทิอเตฺถสุปิ ปวตฺตนโต ‘‘วุฑฺฒิมโนฺต ธมฺมา เอตฺถา’’ติอาทินา นิพฺพจเนน อิทํ ปิฏกํ ‘‘อภิธมฺม’’นฺติ วุจฺจติฯ อภิธมฺมํ โอตรนฺติ อเนนาติ **อภิธมฺมาวตารํ** นาม ปกรณํฯ อิมินา ปนสฺส อตฺถานุคตมภิธานํ ทเสฺสติฯ **ตุ**-สโทฺท ปทปูรเณฯ อาจริเยน หิ คาถาปทปูรณตฺถํ เยภุเยฺยน ตตฺถ ตตฺถ นิปาตา วุจฺจนฺติฯ ยตฺถ ปน เนสํ ปโยชนวิเสโส ทิสฺสติ, ตเตฺถว ตมตฺถํ วกฺขามฯ **มธุร**นฺติ นิปฺปริยายโต มธุร-สโทฺทยํ ชิวฺหาวิเญฺญเยฺย รสวิเสเส วตฺตติ, อิธ ปน อิฎฺฐภาวสามเญฺญน อตฺถพฺยญฺชนสมฺปตฺติ มธุรสเทฺทน วุตฺตาฯ ภวติ หิ ตํสทิสสฺส ตํ-สเทฺทนาภิธานํ ยถา ‘‘อคฺคิมาณโว’’ติฯ เตน ปน มธุเรน โยคโต อิทมฺปิ มธุรํ ยถา นีลคุณโยคโต นีลุปฺปลนฺติฯ นิปุณคมฺภีราย พฺยญฺชนสมฺปตฺติยา เจว อตฺถสมฺปตฺติยา จ อภิธมฺมวิสยํ มตึ วเฑฺฒตีติ **มติวฑฺฒนํ**ฯ อถ วา พฺยญฺชนสมฺปตฺติยา **‘‘มธุร’’**นฺติ วุตฺตํ, อตฺถสมฺปตฺติยา **‘‘มติวฑฺฒน’’**นฺติฯ

๕. **ตาฬ**นฺติ กุญฺจิกํ, กุญฺจิกาสทิสนฺติ อโตฺถฯ มุยฺหนฺติ เตนาติ โมโห, อวิชฺชาเยตํ อธิวจนํ, โมโหเยว อภิธมฺมมหาปุรํ ปวิสนฺตานํ ปเวสนนิวารณตฺตา กวาฎภูโตติ **โมหกวาฎํ,** ตสฺสฯ วิฆาเฎติ, วิฆาฎียติ อเนนาติ วา **วิฆาฎนํ**ฯ นนุ จ อวิชฺชากวาฎํ ปญฺญาย อุคฺฆาฎียติฯ สา หิ ตสฺสา อุชุวิปจฺจนีกภูตาติ? สจฺจํ, อิทมฺปิ ตสฺสา การณภาเวน ‘‘โมหกวาฎวิฆาฎนกร’’นฺติ วุตฺตํฯ การณการณมฺปิ หิ การณวเสน วุจฺจติ ยถา ‘‘โจเรหิ คาโม ทโฑฺฒ, ติเณหิ ภตฺตํ สิทฺธ’’นฺติฯ

๖. **สุทุตฺตร**นฺติ ธมฺมตฺถเทสนาปฎิเวธสงฺขาตจตุคมฺภีรภาวปฎิสํยุตฺตตาย มนฺทพุทฺธีหิ ตริตุํ อสกฺกุเณยฺยตฺตา อติทุตฺตรํ, เตเนว เจทํ มโหทธิสมานตฺตา **‘‘มโหทธี’’**ติ วุตฺตํฯ

มหณฺณโวปิ หิ จตุราสีติโยชนสหสฺสคมฺภีโร น สกฺกา อญฺญตฺร สิเนรุปพฺพตราชโต เกนจิ ปติฏฺฐํ ลทฺธุํ, เอวมิทมฺปิ จตุคมฺภีรตาปฏิสํยุตฺตํ อญฺญตฺร ตถาคตา น เกนจิ ปติฏฺฐํ ลทฺธุํ สกฺกาติฯ **ตรนฺตาน**นฺติ อตฺถคฺคหณวเสน อุตฺตริตุกามานํฯ เอตฺถ จ ''ตรํวา''ติ อธิการวเสน วตฺตพฺพํ, วกฺขมานํ วา อาเนตฺวา สมฺพนฺธิตพฺพํฯ **ตรนฺตาน**นฺติ ปรตีรสมฺปาปุณนตฺถํ อุตฺตรนฺตานํฯ **ตรํวา**ติ อุฬุมฺปํ วิย, ตํสมานนฺติ อโตฺถฯ มกรา นาม มจฺฉชาติกา, เตสํ อากโร นิวาสภูมีติ **มกรากโร,** ตํฯ

๗. อภิธมฺเม นิยุตฺตา **อาภิธมฺมิกา,** เตสํฯ หตฺถสารํ วิยาติ **หตฺถสารํ**ฯ ยถา หิ มนุสฺสานํ พหูสุ รตนาทีสุ วิชฺชมาเนสุปิ อาปทาสุ จ สุขปริโภคตฺถํ หเตฺถ กยิรมานํ สารรตนาทิกํ ''หตฺถสาร''นฺติ วุจฺจติ, เอวมิทมฺปิ สติปิ มหเนฺต อภิธมฺมปิฏเก ตสฺส สพฺพโส วิตฺถิณฺณตาย ปริหริตุํ อสกฺกุเณยฺยตฺตา ตทตฺถสารสมฺปิณฺฑนวเสน กยิรมานํ อาภิธมฺมิกภิกฺขูนํ สุขปริหรณตฺถาย สมฺปชฺชตีติ หตฺถสารสทิสตฺตา ''หตฺถสาร''นฺติ วุตฺตํฯ **ปวกฺขามี**ติ ปกาเรน กเถสฺสามิ, อนาคตวจนเญฺจตํ, วตฺตมานสมีปตฺตา วา อนาคเต วตฺตมานูปจารโต วตฺตมานวจนํ, ปฏิญฺญานฺตรเมว วกฺขตีติฯ อตฺถวเสน ปกาเรน กเถนฺตปิ สทฺทวเสน สงฺขิปิตฺวา กเถสฺสามีติ ทเสฺสโนฺต อาห **''สมาเสนา''**ติฯ สมสนํ สํขิปนํ สมาโส, เตน **สมาเสน,** น พฺยาสวเสนาติ วุตฺตํ โหติฯ เอตฺตาวตา จ ปโยชนาภิธานาภิเธยฺยโสตุชนสมุสฺสาหนกรณปฺปการานิ ทเสฺสตฺวา อิทานิ ยสฺมา โสตุชนสมุสฺสาหนํ นาม เตสํ สกฺกจฺจสวเน นิยุญฺชนํ, ตสฺมา เต ตตฺถ นิโยเชโนฺต อาห **''ตํ สุณาถ สมาหิตา''**ติฯ สกฺกจฺจสวนปฏิพทฺธา หิ สมฺมาปฏิปตฺตีติฯ ตตฺถ **ตนฺ**ติ ตํ มยา วกฺขมานํ อภิธมฺมาวตารํ **สุณาถ** นิสามยถฯ **สมาหิตา** สมฺมา อาหิตา, อวิกฺขิตฺตจิตฺตาติ อโตฺถฯ

คนฺถารมฺภกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑. ปฐโม ปริเจฺฉโท

จิตฺตนิเทฺทโส

กามาวจรกุสลวณฺณนา

๘. เอวํ ตาว รตนตฺตยปฺปณามาทิกํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ ยถารทฺธปฺปกรณสฺส อตฺถสรีรภูตมภิธมฺมํ สเงฺขปโต อุทฺทิสโนฺต อาห **“จิตฺตํ เจตสิก”**นฺติอาทิฯ ตตฺถ จิตฺตสทฺทสฺส ตาว วจนตฺถํ สยเมว อนนฺตรํ วิปเญฺจติฯ **“เจตสิก”**นฺติอาทีสุ ปน อวิปฺปโยคีภาเวน เจตสิ จิเตฺต นิยุตฺตํ, ตตฺถ วา ภวํ ตทายตฺตวุตฺติตายาติ **เจตสิกํ,** เวทนาทิกฺขนฺธตฺตยเสฺสตํ อธิวจนํฯ รุปฺปติ, รูปียตีติ วา **รูปํ,** สีตุณฺหาทีหิ วิการมาปชฺชติ, อาปาทียตีติ อโตฺถ, จตุนฺนํ มหาภูตานํ, จตุวีสติอุปาทารูปานญฺจ วเสน อฎฺฐวีสติวิธสฺส รูปกฺขนฺธเสฺสตํ อธิวจนํฯ ภวาภวํ วินนโต สํสิพฺพนโต วานํ วุจฺจติ ตณฺหา, น วิชฺชติ สา เอตฺถ, ตโต วา นิกฺขนฺตํ เอตนฺติ **นิพฺพานํ,** อมตํ อสงฺขตํ วตฺถุฯ **อิติ**-สโทฺท นิทสฺสเนฯ นตฺถิ เอตสฺส อุตฺตริตโรติ **นิรุตฺตโร**ฯ อถ วา จตุเวสารชฺชวิหารตฺตา นตฺถิ เอตสฺส อุตฺตรํ ปจฺจนีกวจนนฺติ **นิรุตฺตโร**ฯ ญาณปฺปหานอนฺตรายนิยฺยานิเกสุ หิ สเทวเก โลเก น โกจิ สตฺถุ สหธมฺมิกํ อุตฺตรํ วจนํ กเถตุํ สมโตฺถ อตฺถีติฯ ตตฺร ภควา อุตฺราสาภาวโต วิสารโทว โหติฯ วุตฺตเญฺหตํ ภควตา –

> “‘สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส เต ปฎิชานโต อิเม ธมฺมา อนภิสมฺพุทฺธาติ ตตฺร วต มํ สมโณ วา พฺราหฺมโณ วา เทโว วา มาโร วา พฺรหฺมา วา โกจิ วา โลกสฺมิํ สหธเมฺมน ปฎิโจเทสฺสตีติ นิมิตฺตเมตํ, สาริปุตฺต, น สมนุปสฺสามิ, เอตมหํ, สาริปุตฺต, นิมิตฺตํ อสมนุปสฺสโนฺต เขมปฺปโตฺต อภยปฺปโตฺต เวสารชฺชปฺปโตฺต วิหรามิฯ
>
> “ขีณาสวสฺส เต ปฎิชานโต อิเม อาสวา อปริกฺขีณาติ ตตฺร วต มํ…เป.… วิหรามิฯ
>
> “เย จ โข ปน เต อนฺตรายิกา ธมฺมา วุตฺตา, เต ปฎิเสวโต นาลํ อนฺตรายายาติ ตตฺร วต มํ…เป.… วิหรามิฯ
>
> “ยสฺส โข ปน เต อตฺถาย ธโมฺม เทสิโต, โส น นิยฺยาติ ตกฺกรสฺส สมฺมา ทุกฺขกฺขยายาติ ตตฺร วต มํ…เป.… วิหรามี’’ติ (ม. นิ. ๑.๑๕๐)ฯ

จตฺตาริ อริยสจฺจานิ ปกาเสตีติ **จตุสจฺจปฺปกาสโน**ฯ ทุกฺขสมุทยนิโรธมคฺควเสน หิ จตฺตาริ อริยสจฺจานิฯ ยถาห, ‘‘จตฺตาริมานิ, ภิกฺขเว, อริยสจฺจานิฯ กตมานิ จตฺตาริ? ทุกฺขํ อริยสจฺจํ, ทุกฺขสมุทยํ อริยสจฺจํ, ทุกฺขนิโรธํ อริยสจฺจํ, ทุกฺขนิโรธคามินี ปฎิปทา อริยสจฺจ’’นฺติ (สํ. นิ. ๕.๑๐๘๓)ฯ ตตฺถ เตภูมกา ธมฺมา อเนกุปทฺทวาธิฎฺฐานตาย ธุวสุภาทิวิรเหน, กุจฺฉิตตุจฺฉเฎฺฐน **จ ทุกฺขํ** นามฯ กมฺมาทิวิเสสปจฺจยสมวาเย ทุกฺขุปฺปตฺติการณภาเวน ตณฺหา **สมุทโย** นาม ‘‘สเมจฺจ อุเทติ ทุกฺขํ อิมสฺมา’’ติ กตฺวาฯ ทุกฺขสฺส อนุปฺปาทนิโรธปจฺจยตฺตา **ทุกฺขนิโรโธ** นิพฺพานํฯ ตํ ปน ทุกฺขนิโรธํ อาลมฺพณกรณวเสน คมนโต ปาปุณนโต, ตทธิคมายปฎิปทาภาวโต จาติ **“ทุกฺขนิโรธคามินี ปฎิปทา”**ติ โลกุตฺตรมโคฺค วุจฺจติฯ สจฺจโฎฺฐ ปน เตสํ ตจฺฉาวิปรีตภูตภาวโต เวทิตโพฺพฯ วุตฺตเญฺหิ “‘อิทํ ทุกฺขนฺติ, ภิกฺขเว, ตถเมตํ อวิตถเมตํ อนญฺญถเมต’’นฺติ (สํ. นิ. ๕.๑๐๙๐) วิตฺถาโรฯ เอตฺถ ปน จตุนฺนํ อริยผลานํ, อริยมคฺคสมฺปยุตฺ

ตานญฺจ สจฺจวินิสฺสฏภาเวปิ อิธ มคฺคนิพฺพานปฺปกาสนตาวจเนเนว ตปฺปกาสนตฺถมฺปิ วุตฺตํ โหติ, อนาสวภาเวน เอกลกฺขณตฺตา ตํตํเหตุกวิสยภาวโต จาติ ทฏฺฐพฺพํฯ

เอตฺถ จ ‘‘นิรุตฺตโร จตุสจฺจปฺปกาสโน’’ติ อิเมหิ ภควโต จิตฺตาทิจตุพฺพิธธมฺมเทสนานุกูลคุณวิเสสํ ทเสฺสติ อตฺถาวิธสฺส ตํเทสนาสามตฺถิยาโยคโตฯ อถ วา ‘‘นิรุตฺตโร’’ติ วจเนน จตุพฺพิธธมฺมสฺส อนญฺญถตฺตํ ทีเปติฯ ‘‘จตุสจฺจปฺปกาสโน’’ติ ปน อิมินา เย เต ธมฺมา ภควตา วิเนยฺยปริปาจนตฺถํ เทสิตา, น เต อิธ อธิเปฺปตาฯ เย ปน ปริปาจิเตหิ เตหิ อภิสเมตพฺพวเสน ทุกฺขาทโย จตุพฺพิธา วุตฺตา, เตเยว อุทฺทิสิตพฺพเตฺถน อธิเปฺปตาติ ทเสฺสติฯ

เอวํ สเงฺขปโต จตฺตาโร ธเมฺม อุทฺทิสิตฺวา อิทานิ อุเทฺทโส นาม นิเทฺทสตฺถาย โหตีติ ยถาอุทฺทิฏฺฐธเมฺม นิทฺทิสิตุํ **‘‘ตตฺถ จิตฺต’’**นฺติอาทิ อารทฺธํฯ ตตฺถ **ตตฺถา**ติ เตสุ จิตฺตาทีสุ ธเมฺมสุฯ **วิสยวิชานนํ จิตฺต**นฺติ ยํ วิสยสงฺขาตสฺส อารมฺมณสฺส วิชานนํ อุปลทฺธิ, ตํ จิตฺตนฺติ อโตฺถฯ อิมินา ปน จิตฺตสฺส อารมฺมณปฏิพทฺธวุตฺติตํ, อนิจฺจตํ, อการกตญฺจ ทีเปติฯ ‘‘วิสยวิชานน’’นฺติ หิ อารมฺมเณน จิตฺตํ อุปลเกฺขนฺต ตสฺส ตทายตฺตวุตฺติตํ, ตํทีปเนน จ ตทภิมุขกาเลเยว อุปฺปตฺติทีปนโต อนิจฺจภาวญฺจ ทีเปติฯ ภาวนิเทฺทเสน ปน วิชานนมตฺตทีปนโต อการกภาวํฯ ยถาปจฺจยญฺหิ ปวตฺติมตฺตเมเวตํ, ยทิทํ สภาวธโมฺม นามาติฯ เอวญฺจ กตฺวา สเพฺพสมฺปิ จิตฺตเจตสิกธมฺมานํ ภาวสาธนเมว นิปฺปริยายโต ลพฺภติฯ ยํ ปน ‘‘จิเนฺตตีติ จิตฺตํ, เตน จิตฺตํ วิจรตีติ วิจาโร’’ติอาทินา กตฺตุกรณวเสน นิพฺพจนํ วุจฺจติ, ตํ ปริยายกถนฺติ เวทิตพฺพํฯ สกสกกิเจฺจสุ หิ ธมฺมานํ อตฺตปฺปธานตาสมาโรปเนน กตฺตุภาโว, ตทนุกูลภาเวน ตํสมฺปยุตฺตธมฺมสมูเห กตฺตุภาวสมาโรปเนน กรณตฺตญฺจ ปริยายโตว ลพฺภตีติฯ ตถา นิทสฺสนํ ปน ธมฺมสภาวโต อญฺญสฺส กตฺตาทิโน อภาวปริทีปนตฺถนฺติ เวทิตพฺพํฯ

‘‘วิสยวิชานน’’นฺติ จ เอเตน จิตฺตสฺส อารมฺมณูปลทฺธิลกฺขณตา วุตฺตาติ อิทานิสฺส รสาทีนิ วุจฺจนฺติฯ ปุพฺพงฺคมรสญฺหิ จิตฺตํ สนฺธานปจฺจุปฏฺฐานํ นามรูปปทฏฺฐานํฯ ทฺวารํ ปตฺวา ตทารมฺมณญฺหิ วิภาวนเฏฺฐน จิตฺตํ ปุพฺพงฺคมํ ปุเรจาริกํฯ ตถา หิ จกฺขุทฺวาเรน ทฏฺฐพฺพํ รูปารมฺมณํ จิเตฺตเนว ชานาติ…เป.… มโนทฺวาเรน วิญฺญาตพฺพํ ธมฺมารมฺมณํ จิเตฺตเนว ชานาติฯ ยถา หิ นครคุตฺติโก นครมเชฺฌ สิงฺฆาฏเก นิสีทิตฺวา ‘‘อยํ เนวาสิโก, อยํ อาคนฺตุโก’’ติ อาคตาคตํ ชนํ อุปธาเรติ, เอวํ สมฺปทมิทํ ทฏฺฐพฺพํ, ตสฺมา ทฺวารํ ปตฺวา ตทารมฺมณํ วิภาวนเฏฺฐน ปุเรจาริกนฺติ **ปุพฺพงฺคมรสํ**ฯ ปจฺฉิมํ ปจฺฉิมํ อุปฺปชฺชมานํ ปุริมํ ปุริมํ นิรนฺตรํ กตฺวา สนฺทหมานมิว อุปฏฺฐาติ, คหณภาวํ คจฺฉตีติ **สนฺธานปจฺจุปฏฺฐานํ**ฯ ปญฺจโวกาเร ปนสฺส นิยมโต นามรูปํ, จตุโวการภเว นามเมว ปทฏฺฐานนฺติ **นามรูปปทฏฺฐานญฺจ** โหติฯ นานตฺตํ ปน ลกฺขณาทีนํ อุปริ วกฺขมานนเยน เวทิตพฺพํฯ วกฺขติ หิ **รูปปริเจฺฉเท** –

> ‘‘สามญฺญํ วา สภาโว วา, ธมฺมานํ ลกฺขณํ มตํ;
> กิจฺจํ วา ตสฺส สมฺปตฺติ, รโสติ ปริทีปิโตฯ
>
> ‘‘ผลํ วา ปจฺจุปฏฺฐานํ, อุปฏฺฐานนโยปิ วา;
> อาสนฺนการณํ ยํ ตุ, ตํ ปทฏฺฐานสญฺญิต’’นฺติฯ (อภิธ. ๖๓๓-๖๓๔);

ยตฺถ ยตฺถ ปน ลกฺขณาทีนิ วุจฺจนฺติ, ตตฺถ ตตฺถ อิมินาว นเยน เตสํ นานตฺตํ เวทิตพฺพํฯ

วจนตฺถวิชานเนน วิทิตจิตฺตสามญฺญสฺส อุตฺตริ จิตฺตวิภาโค วุจฺจมาโน โสเภยฺยาติ วจนตฺถวิชานนเมว ตาว อาทิมฺหิ ยุตฺตตรนฺติ ตํ ตาว กเถตุกมฺยตาย ปุจฺฉติ **‘‘ตสฺส ปน โก ว**

จนโตฺถ”ติฯ ปญฺจวิธา หิ ปุจฺฉา – (ที. นิ. อฏฺฐ. ๑.๗; ม. นิ. อฏฺฐ. ๑.๔๔๙; สํ. นิ. อฏฺฐ. ๒.๒.๑; อ. นิ. อฏฺฐ. ๑.๑.๑๗๐) อทิฏฺฐโชตนาปุจฺฉา ทิฏฺฐสํสนฺทนาปุจฺฉา วิมติเจฺฉทนาปุจฺฉา อนุมติปุจฺฉา กเถตุกมฺยตาปุจฺฉาติฯ ตตฺถ ยํ อญฺญาตํ อทิฏฺฐํ, ตสฺส ญาณาย ทสฺสนาย ปญฺหากรณํ **อทิฏฺฐโชตนาปุจฺฉา** นามฯ ยํ ปน ญาตํ ทิฏฺฐํ, ตสฺส อเญฺญหิ ปณฺฑิเตหิ สํสนฺทนตฺถาย ปญฺหากรณํ **ทิฏฺฐสํสนฺทนาปุจฺฉา** นามฯ ปกติยา ปน สํสยปกฺขนฺทนสฺส อตฺตโน สํสยสมุคฺฆาฏนตฺถํ ปญฺหากรณํ **วิมติเจฺฉทนาปุจฺฉา** นามฯ ‘‘ตํ กิํ มญฺญถ, ภิกฺขเว, รูปํ นิจฺจํ วา อนิจฺจํ วาติ? อนิจฺจํ, ภเนฺตฯ ยํ ปนานิจฺจํ, ทุกฺขํ วา ตํ สุขํ วา’’ติอาทินา (สํ. นิ. ๓.๗๙; มหาว. ๒๑) อนุมติคฺคหณตฺถํ ปญฺหากรณํ **อนุมติปุจฺฉา** นามฯ ‘‘จตฺตาโรเม, ภิกฺขเว, สติปฏฺฐานาฯ กตเม จตฺตาโร’’ติอาทินา (ที. นิ. ๒.๓๗๓; สํ. นิ. ๕.๔๐๒-๔๐๔) ปน ตํตํธมฺมานํ เทสนาธิปฺปาเยน ปญฺหากรณํ **กเถตุกมฺยตาปุจฺฉา** นามฯ

ตาสุ ปุริมา ติโสฺส อาจริยานํ น สมฺภวนฺติฯ น หิ เต คนฺถกรณตฺถาย อารภิตฺวา อิทานิ อทิฏฺฐํ โชเตนฺติ, ทิฏฺฐํ สํสเนฺทนฺติ, สํสยํ วา ปกฺขนฺทนฺติ ตพฺพิโสธนปุพฺพกเมว คนฺถกรเณ อภินิเวสนโตฯ อิตรา ปน เทฺว สมฺภวนฺติฯ ตาสุ อยํ กเถตุกมฺยตาปุจฺฉาฯ อปิจ โจทนํ สมุฏฺฐาเปนฺตา อาจริยา อญฺญํ โจทกํ ปริกเปฺปตฺวา ตสฺส วจนวเสน สมุฏฺฐาเปนฺตีติ ตํวเสเนตฺถ อทิฏฺฐโชตนาวิมติเจฺฉทนาปุจฺฉาปิ ลพฺภเนฺตวาติ ทฏฺฐพฺพํฯ **ตสฺสา**ติ ตสฺส จิตฺต-สทฺทสฺสฯ จิเตฺต หิ อธิคเต ตสฺส วาจโก สโทฺทปิ สหจริยโต อธิคโตว โหตีติ ตสฺส อิธ ต-สเทฺทน ปริคฺคโหฯ เกจิ ปน ‘‘ตสฺส จิตฺตสฺสา’’ติ อตฺถํ วทนฺติ, ตํ ‘‘ตสฺส โก วจนโตฺถ’’ติ อิมินา น สเมติฯ น หิ จิตฺตสฺส ‘‘โก วจนโตฺถ’’ติ ปุจฺฉา สมฺภวตีติฯ

อิทานิ ยถาปุจฺฉิตมตฺถํ วิสฺสเชฺชตุํ **‘‘วุจฺจเต’’**ติ ตาว ปฏิญฺญํ กตฺวา **‘‘สพฺพสงฺคาหกวเสนา’’**ติอาทินา วิสฺสชฺชนมารทฺธํฯ ตตฺถ **สพฺพสงฺคาหกวเสนา**ติ เหฏฺฐิมนฺตโต จกฺขุวิญฺญาณาทโย อุปาทาย สเพฺพสํ อารมฺมณวิชานนสภาวตฺตา เตสํ สเพฺพสเมว สงฺคาหกวเสน, น ปน วกฺขมานนิพฺพจเนสุ วิย ยถาลาภวเสนาติ อโตฺถฯ **จิเนฺตตี**ติ วิชานาติฯ จิเนฺตนฺติ เตน โคจรนฺติ วา **จิตฺตํ**ฯ สมฺปยุตฺตธมฺมานํ กตฺตุตาสมาโรปเนน หิสฺส กรณภาโว ลพฺภติฯ สพฺพสงฺคาหกวเสน ตาว อตฺถํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ ยถาลาภวเสนปิ ทเสฺสตุํ **‘‘อตฺตสนฺตานํ วา จิโนตีติปี’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ สพฺพจิตฺตสาธารณตฺตา หิ จิตฺต-สทฺทสฺส ยตฺถ ยตฺถ ยถา ยถา อโตฺถ ลพฺภติ, ตตฺถ ตตฺถ ตถา ตถา คเหตโพฺพฯ ยสฺส ปน จิตฺตสฺส ยถาวุตฺตอตฺถวิเสโส น ลพฺภติ, ตํ รุฬฺหีวเสน จิตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ ยถา กิลญฺชาทีหิ กตมฺปิ ตาลปเณฺณหิ กตสริกฺขกตาย รุฬฺหีสเทฺทน ‘‘ตาลวณฺฏ’’เนฺตฺวว วุจฺจตีติฯ **อตฺตสนฺตาน**นฺติ สกสนฺตานํ, ชวนสนฺตานนฺติ อโตฺถฯ อตฺต-สทฺทสฺส หิ ปรปจฺจนีกวจนตฺตา อตฺตโน สนฺตาโนติ สทิสวเสน อุปฺปชฺชมาโน ชวนสนฺตาโน วุจฺจติฯ ตํ **จิโนติ** ราสิํ กโรตีติ อยมโตฺถ สาเสวนกานํ ชวนจิตฺตานํ วเสน ทฏฺฐโพฺพฯ ตานิ หิ ปุเรชาตานิ ปจฺฉาชาตานํ อาเสวนปจฺจยา หุตฺวา อตฺตโน ชวนสนฺตานสฺส ปคุณพลวภาวกรเณน ตํ จินนฺติ นามฯ **วา**-สโทฺท อสพฺพสงฺคาหกตฺถวิกปฺปเนฯ **ปิ**-สโทฺท กิริยาสมฺปิณฺฑนเตฺถฯ อถ วา ‘‘สพฺพสงฺคาหกวเสนา’’ติ อิมสฺส อิธาปิ สมฺพโนฺธ โหตีติ อิทมฺปิ สพฺพสงฺคาหกวเสน วุตฺตนฺติ คยฺหมาเน อตฺตสนฺตานนฺติ วิญฺญาณวจนสฺส อตฺต-สทฺทสฺส สกตฺถวุตฺติตฺตาเยว ตํวเสน จิตฺตสนฺตานนฺติ อโตฺถฯ อนนฺตราทิปจฺจยวเสน หิ จิตฺตสนฺตานสฺส อโพฺพจฺฉินฺนปฺปวตฺติกรณโต สพฺพเมว จิตฺตชาตํ จิตฺตสนฺตานํ จิโนติ นามฯ อิมสฺมิํ ปน เตฺถ **วา**-สโทฺท กิริยาวิกปฺปนโตฺถฯ **ปิ**-สโทฺท ‘‘จิตฺต’’นฺติ อิมสฺส อากฑฺฒนโตฺถติ ทฏฺฐพฺพํฯ ปุริมปเกฺข ปน จิตฺตนฺติ อธิการโตว คเหตพฺพํฯ

๙. วิจิตฺตํ กโรติ, วิจิตฺตสฺส วา กรณนฺติ วิจิตฺตกรณํ, ตโต **วิจิตฺตกรณา,** วิจิตฺตจิตฺตกมฺมาทีนํ กรณโตติ อโตฺถฯ โลกสฺมิญฺหิ ยํ กิญฺจิ จิตฺตกมฺมาทิเภทํ วิจิตฺตํ สิปฺปชาตํ, สพฺพํ ตํ จิเตฺตเนว จิเนฺตฺวา กรียตีติฯ เตนาห ภควา – ''ทิฏฺฐํ โว, ภิกฺขเว , จรณํ นาม จิตฺตนฺติ? เอวํ, ภเนฺตฯ ตมฺปิ โข, ภิกฺขเว, จรณํ นาม จิตฺตํ จิเตฺตเนว จินฺติต''นฺติ (สํ. นิ. ๓.๑๐๐)ฯ สฺวายมโตฺถ สวิญฺญตฺติกานํ พาตฺตึสจิตฺตานมฺปลพฺภติฯ สาสวกุสลากุสลํ วา วิจิตฺตคติอาทิกรณโต วา วิจิตฺตกรณเฏฺฐน จิตฺตํฯ นนุ จ วิจิตฺตคติอาทโย กมฺมวเสน นิปฺผชฺชนฺติฯ ยถาห –

> ''กมฺมนานากรณํ ปฏิจฺจ สตฺตานํ คติยา นานากรณํ ปญฺญายติ อปทา ทฺวิปทา จตุปฺปทา พหุปฺปทา รูปิโน อรูปิโน สญฺญิโน อสญฺญิโน เนวสญฺญีนาสญฺญิโน, กมฺมนานากรณํ ปฏิจฺจ สตฺตานํ อุปปตฺติยา นานากรณํ ปญฺญายติ อุจฺจนีจตา หีนปณีตตา สุคตทุคฺคตตา, กมฺมนานากรณํ ปฏิจฺจ สตฺตานํ อตฺตภาเว นานากรณํ ปญฺญายติ สุวณฺณทุพฺพณฺณตา สุชาตทุชฺชาตตา สุสณฺฐิตทุสฺสณฺฐิตตา, กมฺมนานากรณํ ปฏิจฺจ สตฺตานํ โลกธเมฺม นานากรณํ ปญฺญายติ ลาภาลาเภ ยสายเส นินฺทาปสํสายํ สุขทุเกฺข''ติ (ธ. ส. อฏฺฐ. ๑)ฯ

ตสฺมา กมฺมเภทนิพฺพตฺตตฺตา คติอาทีนํ จิตฺตตาฯ กมฺมนฺติ จ เจตสิกธมฺมภูตา เจตนา, อภิชฺฌาทโย จ วุจฺจนฺติ, น จิตฺตนฺติฯ กถํ จิตฺตสฺส วิจิตฺตคติอาทิกรณนฺติ? วุจฺจเต – กมฺมสฺส จิตฺตสนฺนิสฺสิตตฺตา ตนฺนิปฺผาทิตมฺปิ จิเตฺตเนว กตํ โหติ, ยถา ราชโยเธน ปราชิโต สตฺตุรญฺญา ชิโตติ วุจฺจติฯ วิจิตฺตํ กรณมสฺสาติ วา **วิจิตฺตกรณํ**ฯ ตโต เอกฏฺฐานิกวชฺชิตญฺหิ จิตฺตํ ปเจฺจกํ ปฏิสนฺธาทิวิจิตฺตกิริยวนฺตตาย, สพฺพเมว วา จิตฺตํ อาวชฺชนาทิอญฺญมญฺญวิสทิสกิริยวนฺตตาย วิจิตฺตกรณํ ยุตฺตนฺติฯ สพฺพวิกเปฺปสุปิ ''รูปภโว รูป''นฺติอาทีสุ วิย อุตฺตรปทโลโป จิตฺตปริยาเยน จ วิจิตฺต-สเทฺทน วา วิคฺคโห วิ-สทฺทโลโป วา ทฏฺฐโพฺพฯ อถ วา **''วิจิตฺตกรณา**''ติ อิทํ จิตฺตวิจิตฺตภาวสฺส ญาปกเหตุนิทสฺสนํฯ เตน ยสฺมา อิทํ วิจิตฺตกรณํ, ตสฺมา ตสฺส วิจิตฺตสฺส นิปฺผาทกํ สยมฺปิ ตเถว วิจิตฺตนฺติ วิญฺญาตพฺพนฺติ เอวํ กรณวิจิตฺตตาย วิจิตฺตตฺตา จิตฺตนฺติ อโตฺถฯ ฐเปตฺวา ตํ กรณวิจิตฺตตาย วิจิตฺตภาวํ อตฺตโน เอว ชาติภูมิสมฺปโยคาทิวเสน วิจิตฺตตาย จิตฺตนฺติ ทเสฺสโนฺต อาห **''อตฺตโน จิตฺตตาย วา**''ติฯ ตตฺถ ยสฺมา อญฺญเทว กุสลํ, อญฺญํ อกุสลํ, อญฺญํ อพฺยากตํ, อญฺญํ กามาวจรํ, อญฺญํ รูปาวจราทิเภทํ, อญฺญํ สราคํ, อญฺญํ วีตราคํ, อญฺญํ สโทสํ, อญฺญํ วีตโทสํ, อญฺญํ สโมหํ, อญฺญํ วีตโมหํ, อญฺญํ รูปารมฺมณํ, อญฺญํ สทฺทาทิอารมฺมณํ, รูปารมฺมเณสุ จ อญฺญํ นีลารมฺมณํ, อญฺญํ ปีตาทิอารมฺมณํฯ เอวํ สทฺทารมฺมณาทีสุปิ ยถาสมฺภวํฯ สเพฺพสุ เจว เตสุ อญฺญํ หีนํ, อญฺญํ มชฺฌิมํ, อญฺญํ ปณีตํ, หีนาทีสุ จ อญฺญํ ฉนฺทาธิปเตยฺยํ, อญฺญํ จิตฺตาธิปเตยฺยํ, อญฺญํ วีริยาธิปเตยฺยํ, อญฺญํ วีมํสาธิปเตยฺยนฺติ เอวมาทินา ชาติภูมิสมฺปยุตฺตอารมฺมณหีนมชฺฌิมปณีตอธิปติอาทีนํ วเสน วิจิตฺตมเนกปฺปการํ, ตสฺมา อิมาย อตฺตวิจิตฺตตาย วา จิตฺตนฺติ วุจฺจตีติฯ

กามเญฺจตฺถ เอกเมว จิตฺตํ เอวํ วิจิตฺตํ นาม น โหติ, วิจิตฺตานํ ปน อโนฺตคธตฺตา เอเตสุ ยํ กิญฺจิ เอกมฺปิ วิจิตฺตตาย จิตฺตนฺติ วตฺตุํ วฏฺฏติ สมุทายโวหาเรน อวยวสฺสาปิ โวหริยมานตฺตา ยถา ปพฺพตนทีสมุทฺทาทีนเมกเทสา ทิฏฺฐา ปพฺพตาทโย ทิฏฺฐาติ, ยถา จ เอเกกจิตฺตสมฺปยุตฺตาปิ เวทนาทโย ราสเฏฺฐน ขนฺธโวหาเรน ''เวทนากฺขโนฺธ สญฺญากฺขโนฺธ''ติอาทินา วุจฺจนฺติฯ อปิเจตฺถ วิปากวิญฺญาณํ กมฺมกิเลเสหิ จิตนฺติ จิตฺตํ, ตํ กิเลสสหาเยน กมฺมุนา ผลภาเวน นิพฺพตฺติตํ เตหิ จิตํ นาม โหติฯ โหตุ ตาวิทํ โลกิยวิปากํ สนฺธาย, โลกุตฺตรํ ปน ปตฺวา กถนฺติ? วุจฺจเต – ''กตเม ธมฺมา กุสลา, ยสฺมิํ สมเย โลกุตฺตรํ กุสลํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ… เป.… ตสฺมิํ สมเย อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา''ติอาทินา อริยมคฺคเจตนายปิ อวิชฺชูปนิสฺสยภาว

สฺส ปกาสิตตฺตา โลกุตฺตรกุสลสฺสาปิ อนุสยา อุปนิสฺสยา โหนฺตีติ ตนฺนิพฺพตฺติตสฺส วิปากสฺส กมฺมกิเลสสญฺจิตตาปริยาโย ลพฺภตีติฯ จิตํ ตายตีติ วา **จิตฺตํ**ฯ กมฺมาทิสญฺจิโตปิ หิ อตฺตภาโว วิญฺญาณูปรเม มโตติ วุจฺจติฯ ยถาห –

‘‘อายุ อุสฺมา จ วิญฺญาณํ, ยทา กายํ ชหนฺติมํ;
อปฺปวิโทฺธ ตทา เสติ, นิรตฺถํว กลิงฺคร’’นฺติฯ (สํ. นิ. ๓.๙๕);

โส ปนายํ จิตฺต-สโทฺท กิญฺจาปิ อเนกเตฺถสุ ทิสฺสติฯ ตถา เหส ‘‘จิโตฺต จ คหปตี’’ติอาทีสุ (อ. นิ. ๒.๑๓๓; ๔.๑๗๖) ปญฺญตฺติยํ อาคโตฯ ‘‘สโพฺพ โลโก ปรจิเตฺตน อจิโตฺต’’ติอาทีสุ วิญฺญาเณฯ ‘‘นาหํ, ภิกฺขเว, อญฺญํ เอกนิกายมฺปิ สมนุปสฺสามิ, เอวํ จิตฺต’’นฺติอาทีสุ (สํ. นิ. ๓.๑๐๐) วิจิเตฺต, นานปฺปกาเรติ อโตฺถฯ ‘‘จรณํ นาม จิตฺต’’นฺติอาทีสุ จิตฺตกมฺมเกฯ อิธ ปน จตุพฺพิธธเมฺม นิเทฺทสโต ปกรณวเสน ยถาวุตฺตวจนตฺถยุโตฺต วิญฺญาณวจโนว ทฎฺฐโพฺพติ อิมมตฺถํ ทเสฺสโนฺต อาห **‘‘ปญฺญตฺติยมฺปิ’’**ติอาทิ ฯ ปญฺญาปียติ เอตายาติ **ปญฺญตฺติ,** ตสฺสํ นามปญฺญตฺติยนฺติ อโตฺถฯ จิโตฺตติ หิ เอกสฺส คหปติโน นามํฯ **ปิ**-สโทฺท วกฺขมานสมฺปิณฺฑนโตฺถฯ **วิญฺญาเณ**ติ สวิปากาวิปากเภเท จิเตฺตฯ ตญฺหิ วิชานนเฎฺฐน ‘‘วิญฺญาณ’’นฺติ วุจฺจติฯ ยถาห – ‘‘วิชานาตีติ โข, ภิกฺขเว, วิญฺญาณํ, ตสฺมา วิญฺญาณนฺติ วุจฺจตี’’ติฯ **จิตฺตสมฺมุตี**ติ จิตฺตโวหาโรฯ **ทฎฺฐพฺพา**ติ วิญฺญาตพฺพาฯ **อิธา**ติ อิมสฺมึ จตุพฺพิธธมฺมนิเทฺทสฎฺฐาเนฯ **วิญฺญุนา**ติ วิชานตา, อาภิธมฺมิเกนาติ อโตฺถฯ

วิภาควนฺตานํ ธมฺมานํ สภาววิภาวนํ วิภาเคน วินา น โหตีติ จิตฺตสฺส วิภาคํ ทเสฺสตุํ **‘‘สารมฺมณโต’’**ติอาทิ อารทฺธํฯ ตตฺถ อาลมฺพนฺติ ตํ นิสฺสาย ปวตฺตนฺตีติ อารมฺมณํ, ปจฺจโย, โคจโร จฯ ตถา หิ ‘‘ลภติ มาโร อารมฺมณํ, ลภติ มาโร โอตาร’’นฺติอาทีสุ (ที. นิ. ๓.๘๐) ปจฺจโย ‘‘อารมฺมณ’’นฺติ วุจฺจติฯ ‘‘นิมิตฺตํ อสฺสาสปสฺสาสา, อนารมฺมณเมกจิตฺตสฺสา’’ติอาทีสุ (ปฏิ. ม. ๑.๑๕๙) โคจโรฯ อิธ ปน อุภยมฺปิ วฎฺฎติ สพฺพเสฺสว จิตฺตสฺส สปฺปจฺจยสโคจรตฺตาฯ สห อารมฺมเณน วตฺตตีติ ตทวินาภาวโตติ **สารมฺมณํ**ฯ ภาวปฺปธานนิเทฺทสวเสน เจตฺถ สารมฺมณภาโว สารมฺมณ-สเทฺทน วุโตฺต ยถา ‘‘อิทมฺปิ พุเทฺธ รตนํ ปณีตํ (ขุ. ปา. ๖.๓)ฯ จกฺขุ สุญฺญํ อเตฺตน วา อตฺตนิเยน วา’’ติอาทีสุ (สํ. นิ. ๔.๘๕) รตนอตฺตตฺตนิยาทิภาโว รตนาทีหิ สเทฺทหีติ, ตโต สารมฺมณภาวโตติ อโตฺถฯ เอวมญฺญตฺถาปิ ยถานุรูปํ ทฎฺฐพฺพํฯ **เอกวิธ**นฺติ เอกปฺปการํ, เอกโกฎฺฐาสนฺติ อโตฺถฯ

สวิปากาวิปากโตติ วิปากุปฺปาทนสภาวสฺส วิชฺชมานาวิชฺชมานภาวโตฯ วิปาก-สโทฺท หิ ทฺวีสุ อเตฺถสุ ปวตฺตติฯ กตฺถจิ วิปกฺกภาวมาปเนฺนสุ อรูปธเมฺมสุ, กตฺถจิ วิปากุปฺปาทนสภาเว ฯ ตถา เหส ‘‘วิปากา ธมฺมา’’ติอาทีสุ (ธ. ส. ติกมาติกา ๓) วิปกฺกภาวมาปเนฺนสุ อรูปธเมฺมสุ ปวตฺตติฯ ‘‘วิปากธมฺมธมฺมา’’ติอาทีสุ (ธ. ส. ติกมาติกา ๓) วิปากุปฺปาทนสภาเวฯ อิธ ปน วิปากุปฺปาทนสภาโว ทฎฺฐโพฺพฯ อิตรถา หิ อภิญฺญากุสลาทีนํ สวิปาก-ปเท อสงฺคหิตภาวาปตฺติ สิยาฯ ตถา หิ ยทิ วิปกฺกภาวมาปนฺนา เอว ธมฺมา อิธ คหิตา สิยุํ, เต ยสฺส สนฺติ, ตํ สวิปากมิตรมวิปากนฺติ อภิญฺญากุสลสฺส เจว กทาจิ อวิปากสฺส ทิฎฺฐธมฺมเวทนียาทิกมฺมสฺส ภาวนายปหาตพฺพากุสลสฺส จ วิปากุปฺปตฺติยา อภาวโต อวิปาก-ปทสงฺคโห สิยา, เอวญฺจ สติ ‘‘อวิปากํ อพฺยากต’’นฺติ วกฺขมานตฺตา เนสํ อพฺยากตภาโว อาปชฺชติ, น เจตมิฎฺฐํ กุสลากุสลนิเทฺทเสเยว เตสํ นิเทฺทสโตฯ วิปากุปฺปาทนสภาเว ปน คหิเต ตํสภาโว นาม อนุปจฺฉินฺนาวิชฺชมานตณฺหานุสยสฺมึ สนฺตาเน สพฺยาปารปฺปวตฺติ เอวาติ ตสฺสา เตสุปิ อตฺถิตาย อสติปิ วิปากุปฺปาทเน สวิปาก-ปทสงฺคโห สิโทฺธติ น โกจิ อิฎฺฐวิฆาโต อาปชฺชติฯ เยน ปน การเณน อภิ

ญฺญากุสลาทิกมวิปากํ, โย เจตฺถ วตฺตโพฺพ วินิจฺฉโย, ตํ สพฺพํ ตสฺส ตสฺส อาคตฏฺฐาเนเยว ทสฺสยิสฺสามฯ

กตมํ ปเนตฺถ สวิปากํ, กตมมวิปากนฺติ โจทนํ สนฺธายาห **“ตตฺถ สวิปาก”**นฺติอาทิฯ **อพฺยากต**นฺติ วิปากกิริยาวเสน ทุวิธมพฺยากตํฯ เตสุ วิปากจิตฺตํ ตาว อาหาสตเล มุขนิมิตฺตํ วิย นิรุสฺสาหตฺตา วิปากุปฺปาทเน อสมตฺถํฯ กิริยจิเตฺตสุ จ ยเทตํ ขีณาสวสนฺตาเนเยว นิยต มฏฺฐารสวิธํ วิญฺญาณํ, ตํ อุปจฺฉินฺนภวมูลาย สนฺตติยํ ปวตฺตตีติ สมุจฺฉินฺนมูลาย ลตาย ปุปฺผํ วิย ผลทายี น โหติฯ อาวชฺชนทฺวยํ ปน อนุปจฺฉินฺนภวมูเลปิ สนฺตาเน ปวตฺตมานํ อนาเสวน ภาเวน ทุพฺพลตฺตา โมฆปุปฺผมิว พีชภาเว อสมตฺถํ อผลเมวฯ อิติ สพฺพเมตํ อพฺยากตํ วิปา การหตาภาวโต อวิปากนฺติ วุตฺตํ ‘‘อวิปากํ อพฺยากต’’นฺติฯ ชายนฺติ เอตฺถ อสทิสาปิ สทิสา การาติ ชาติ, สมานากาโร, กุสลากุสลาพฺยากตานํ ชาติ กุสลากุสลาพฺยากตชาติ, ตสฺสา เภทโต **ติวิธํ** กุสลํ อกุสลํ อพฺยากตนฺติฯ วจนตฺถปุจฺฉาย ปโยชนํ วุตฺตเมวฯ

๑๐. **“กุจฺฉิตาน”**นฺติอาทิ วิสฺสชฺชนํฯ ตตฺถ **กุจฺฉิตาน**นฺติ นินฺทิตานํ, อสุจิ วิย นาคริ เกหิ วิญฺญูหิ ครหิตพฺพานํ ปาปธมฺมานนฺติ อโตฺถฯ **สลนโต**ติ หึสนโต, อปนยนโต วาฯ กุ สลญฺหิ ยถานุรูปํ ตทงฺคาทิวเสน อกุสลธเมฺม ปชหนฺตํ เต หึสติ, อปนยตีติ วา วุจฺจติฯ อถ วา **สลนโต** สํวรณโต, ปิทหนโตติ อโตฺถฯ กุสลธมฺมวเสน หิ อกุสลปฺปวตฺตินิวารเณน, อปฺปวตฺ ติธมฺมตาปาทเนน จ มนจฺฉเฏฺฐสุ ทฺวาเรสุ อปฺปวตฺติยา สํวุตา ปิหิตา โหนฺติฯ **กุสาน**นฺติ รา คาทิอสุจิสมฺปโยเคน นานาวิธทุกฺขเหตุตาย จ กุจฺฉิเตนากาเรน อปฺปหีนภาเวน สนฺตาเน สยนฺติ ปวตฺตนฺตีติ กุสา, ปาปธมฺมาฯ อถ วา กุจฺฉิตานํ ปาณาติปาตาทีนํ สาวชฺชธมฺมานํ สาน โต นิสานโต เตชนโต กุสา, โทสโลภาทโยฯ โทสาทีนญฺหิ วเสน เจตนาย ติกฺขภาวปฺปตฺติ ยา ปาณาติปาตาทีนํ มหาสาวชฺชตาติฯ เตสํ **ลวเนน** ฉินฺทเนน ยถานุรูปํ ปชหเนนาติ อ โตฺถฯ **กุเสนา**ติ กุจฺฉิตานํ สานโต ตนุกรณโต, โอสานกรณโต วา ‘‘กุสา’’ติ ลทฺธนาเมน ญาเณนฯ **ลาตพฺพตฺตา**ติ อาทาตพฺพตฺตา, สหชาตอุปนิสฺสยภาเวน สนฺตาเน ปวเตฺตตพฺพตฺ ตาฯ ญาณญฺหิ ติเหตุกกุสลํ สหชาตภาเวน เจว อุปนิสฺสยภาเวน จ, ทุเหตุกกุสลํ อุปนิสฺสย ภาเวเนว สนฺตาเน ปวเตฺตติฯ เอวญฺจ กตฺวา โกสลฺลสมฺภูตโฏฺฐ กุสลโฏฺฐติ สพฺพกุสลานํ สา ธารณวเสน อโตฺถ วุจฺจติฯ อถ วา **กุเสนา**ติ ชาติสทฺทตาย เอกวจนนิเทฺทโส, กุเสหีติ ปน อ โตฺถฯ ปุญฺญกิริยาวเสน หิ ปวตฺตานิ สทฺธาทีนิ อินฺทฺริยานิ ยถาวุตฺตนเยน ‘‘กุสานี’’ติ วุจฺจนฺ ติ, เตหิ **ลาตพฺพตฺตา** วุตฺตนเยน ปวเตฺตตพฺพตฺตาฯ อปิเจตฺถ –

> ‘‘กุโส วิย ลุนาตีติ, กุสา วิย ลุนาติ วา;
> กุสลํ กุํ สเลตีติ, ลุนาติ กุสมิจฺจปี’’ติฯ

ตตฺถ ยถา กุโส คหิโต อุภยภาคคตํ หตฺถปเทสํ ลุนาติ, เอวมิทมฺปิ อุปฺปนฺนานุปฺปนฺนว เสน อุภยภาคคตํ กิเลสปกฺขํ ลุนาติ ฉินฺทติ, เสยฺยถาปิ – ‘‘อนุปฺปนฺนานํ ปาปกานํ อกุสลานํ ธมฺมานํ อนุปฺปาทาย ฉนฺทํ ชเนติ, วายมติ, อุปฺปนฺนานํ…เป.… ปหานายา’’ติ อาคตํ สมฺมปฺปธานํฯ ตสฺมา **กุโส วิย ลุนาตีติ กุสลํฯ กุสา วิย ลุนาตี**ติ เอตฺถ ‘‘กุ’’อิติ ภูมิ วุจฺจติ, ธมฺมานํ อธิฏฺฐานภาเวน ตํสทิสตาย อิธ รูปารูปกฺขโนฺธ วุโตฺตฯ อตฺตโน นิสฺสยภูตสฺส ตสฺส เอตรหิ, อายติญฺจ อนุทหนโต วินาสนโต กุํ สายนฺตีติ กุสา, ราคาทโย, เต วิย อตฺตโน นิสฺสยํ ลุนาติ ฉินฺทตีติ **กุสลํ**ฯ ปโยคสมฺปาทิตา หิ กุสลธมฺมา อจฺจนฺตเมว รูปารูปธเมฺม อปฺปวตฺติกร เณน สมุจฺฉินฺทนฺติ อนุปาทิเสสนิพฺพานธาตุปาปนโตติฯ วุตฺตนเยน ปน ‘‘กุ’’นฺติ ลทฺ

ธนามสฺส รูปารูปกฺขนฺธสฺส สลนโต อปนยนโต **กุํ สเลตีติ กุสลํฯ กุสํ ลุนาตี**ติ ปน กุจฺฉิตา เอตฺถ สยนฺตีติ กุโส, กาโย, ตํ ลุนาติ ยถาวุตฺตวเสเนวาติ **กุสลํ**ฯ

๑๑. อิทานิ กุสล-สทฺทสฺส อตฺถุทฺธารทสฺสนตฺถมาห **“เฉเก กุสล-สโทฺทย”**นฺติอาทิฯ ตตฺถ ‘‘กุสโล ตฺวํ รถสฺส องฺคปจฺจงฺคานํ (ม. นิ. ๒.๘๗), กุสลานจฺจคีตสฺส, สิกฺขิตา จาตุริตฺถิโย’’ติอาทีสุ (ชา. ๒.๒๒.๙๔) **เฉเก** ทิโฎฺฐ, เฉกปริยาโย ปวีณโตฺตติ อโตฺถฯ ‘‘กจฺจิ นุ โภโต กุสลํ, กจฺจิ โภโต อนามย’’นฺติอาทีสุ (ชา. ๑.๑๕.๑๔๖; ๒.๒๐.๑๒๙) **อาโรเคฺย**ฯ ‘‘กตโม ปน, ภเนฺต, กายสมาจาโร กุสโล? โย โข, มหาราช, กายสมาจาโร อนวโชฺช’’ติ (ม. นิ. ๒.๓๖๑) จ ‘‘อปรํ ปน, ภเนฺต, เอตทานุตฺตริยํ, ยถา ภควา ธมฺมํ เทเสติ กุสเลสุ ธเมฺมสู’’ติ (ที. นิ. ๓.๑๔๕) จ เอวมาทีสุ **อนวเชฺช**ฯ ‘‘กุสลานํ ธมฺมานํ สมาทานเหตุ เอวมิทํ ปุญฺญํ วฑฺฒตี’’ (ที. นิ. ๓.๘๐), กุสลสฺส กมฺมสฺส กตตฺตา อุปจิตตฺตา’’ติ (ธ. ส. ๔๓๑) จ อาทีสุ **อิฎฺฐวิปาเก**ฯ **อนวชฺชาทิเก**ติ อนวชฺชอิฎฺฐวิปาเก, ‘‘อนวชฺชาทิเก’’ติ จ อตฺตนา วกฺขมานลกฺขณสฺส อนุรูปตฺตา วุตฺตํ, น ปน อาโรคฺยตฺถสฺส อสมฺภวโตฯ กิเลสโรคสฺส หิ อภาวโต กุสลํ อาโรคฺยํ โหติฯ

วชฺชา ราคาทโย, เต ยสฺส น สนฺติ, ตํ อนวชฺชํ, อิโฎฺฐ วิปาโก จตุกฺขนฺธสงฺขาโต ยสฺส, ตํ อิฎฺฐวิปากํ, อิฎฺฐวิปากตา จสฺส ตํสภาววนฺตตาย ทฎฺฐพฺพา, น ตสฺส อวสฺสํ อิฎฺฐวิปากสมฺภวโตเยว, ลกฺขียติ อเนนาติ ลกฺขณํ, อนวชฺชญฺจ ตํ อิฎฺฐวิปากญฺจาติ อนวชฺชอิฎฺฐวิปากํฯ ตํ ลกฺขณมสฺสาติ **อนวชฺชอิฎฺฐวิปากลกฺขณํ**ฯ

นนุ จ กุสลเมว อนวชฺชอิฎฺฐวิปากํ, วุตฺตนิยาเมน ปน อนวชฺชอิฎฺฐวิปากโต อญฺญํ กุสลํ สิยาฯ น หิ สยเมว อตฺตโน ลกฺขณนฺติ สกฺกา วตฺตุนฺติ? นายํ โทโส ปริญฺญาตาปริญฺญาตวจนตฺถภาวเภเท เอกสฺสาปิ ลกฺขิตพฺพลกฺขณภาวปริกปฺปนโตฯ ‘‘อนวชฺชอิฎฺฐวิปาก’’นฺติ หิ ปริญฺญาตวจนตฺถํฯ ‘‘กุสล’’นฺติ อปริญฺญาตวจนตฺถํฯ เอวญฺจ เยน สภาเวน ปริญฺญาตวจนตฺถสฺส สทฺทสฺส อโตฺถ โหติ, เยน จ อปริญฺญาตวจนตฺถสฺส, เตสํ ปริญฺญาตาปริญฺญาตวจนตฺถสภาวานํ เภเทน ตํสมงฺคิสฺส กุสลสฺส เอกสฺสาปิ เภโท ปริกปฺปียติ ยถา ‘‘ปุเร ภวํ ปฎุ อาสิ, ปฎุตโร เอตรหี’’ติ คุณเภเทน, วตฺถุเภเทน จ ปริกปฺปียติ, ตสฺมา ปริญฺญาตวจนตฺถภาเวน ลกฺขณํ, อปริญฺญาตวจนตฺถภาเวน ลกฺขิตพฺพนฺติ เอวํ ปริกปฺปิตเภเท ปริคฺคยฺหมาเน น โกจิ โทโส อาปชฺชติฯ

อถ วา ลกฺขียตีติ ลกฺขณํ, อนวชฺชอิฎฺฐวิปากญฺจ ตํ ลกฺขณญฺจาติ **อนวชฺชอิฎฺฐวิปากลกฺขณํ,** ยํ อนวชฺชอิฎฺฐวิปากํ หุตฺวา ลกฺขียติ, ตํ กุสลนฺติ อโตฺถฯ อถ วา อนวชฺช-สเทฺทน อนวชฺชภาโว วุโตฺต, อิฎฺฐวิปากสเทฺทน อิฎฺฐวิปากภาโว, ตสฺมา อนวโชฺช จ อิฎฺฐวิปาโก จ อนวชฺชอิฎฺฐวิปากํ, ตํ ลกฺขณเมตสฺสาติ กรณเตฺถ, กมฺมเตฺถ วา ลกฺขณ-สเทฺทน อนวชฺชอิฎฺฐวิปากลกฺขณนฺติ อนวชฺชอิฎฺฐวิปากสภาววนฺตํ, อนวชฺชอิฎฺฐวิปากภาเวน ลกฺขิตพฺพํ วาติ อโตฺถฯ กึ ปเนตฺถ การณํ ปททฺวยปริคฺคเหน, นนุ เอเกเนว ปเทน อธิเปฺปตตฺถสิทฺธิ สิยาฯ กิญฺจาปิ หิ ‘‘อนวชฺชลกฺขณ’’นฺติ วุเตฺต ‘‘อปรํ ปน, ภเนฺต, เอตทานุตฺตริยํ, ยถา ภควา ธมฺมํ เทเสติ กุสเลสุ ธเมฺมสู’’ติอาทีสุ (ที. นิ. ๓.๑๔๕) วิย วชฺชรหิตตฺตา อพฺยากตสฺสาปิ ปสโงฺค สิยาติ อิฎฺฐวิปาก-ปทํ วตฺตพฺพเมว, ‘‘อิฎฺฐวิปากลกฺขณ’’นฺติ ปน วุเตฺต อิตรํ น วตฺตพฺพํ อพฺยากตสฺส วิปาการหภาเวน อิฎฺฐวิปากตาปสงฺคภาวโต? สจฺจเมตํ, อนวชฺช-ปเทน กุสลสฺส ปวตฺติสุขตํ, อิฎฺฐวิปาก-ปเทน จ วิปากสุขตํ ทเสฺสตุํ ปททฺวยํ วุตฺตํฯ อนวชฺชปทญฺหิ อตฺตโน ปวตฺติสภาววเสน ลกฺขณวจนํ, อิตรํ กาลนฺตเร วิปากุปฺปาทนสมตฺถตาวเสนาติฯ อถ วา กุสลสฺส อตฺถวิ

สุทฺธึ ทเสฺสตุํ ปุริมปทํ วุตฺตํ, ปริสุทฺธวิปากตํ ทเสฺสตุํ ปจฺฉิมํฯ ปุริมํ วา กุสลสฺส อกุสลสภาวโต นิวตฺตนํ, ปจฺฉิมํ อพฺยากตสภาวโตติ อลมติปปเญฺจนฯ เอตฺถ จ ‘‘อนวชฺช…เป.…ลกฺขณ’’นฺติ วจเนน กุสลสฺส สามญฺญลกฺขณํ วุตฺตํ อนวชฺชอิฏฺฐวิปากสภาวสฺส กุสลชาติยา สาธารณตฺตาฯ อกุสลาทีนมสาธารณภาเวน สภาวลกฺขณํ วาติ ทฏฺฐพฺพํฯ

อกุสลวิทฺธํสนรสนฺติ ยถานุรูปํ อกุสลปฺปชหนกิจฺจํฯ กุสลญฺหิ ปริตฺตมหคฺคตโลกุตฺตรเภทภินฺนํ ยถากฺกมํ ตทงฺควิกฺขมฺภนสมุเจฺฉทปฺปหานวเสน อกุสลปกฺขํ ปชหติฯ อถ ตทงฺคาทิปฺปหานานํ กึ นานากรณนฺติ? วุจฺจเต – ทานาทิปุญฺญกิริยวตฺถุคเตน เตน เตน กุสลเงฺคน ตสฺส ตสฺส มเจฺฉราทิอกุสลงฺคสฺส ปหานํ **ตทงฺคปฺปหานํ,** ตํ ทีปาโลเกน อนฺธการวิทฺธํสนํ วิย ทฏฺฐพฺพํ, กามาวจรกุสลานํ ปริตฺตานุภาวตาย เตหิ อตฺตโน ฐิติกฺขเณ วิทฺธํสิตานมกุสลานํ ตทปคเม สติ ปุน อาคเมน โวตฺถรณโตฯ เตสํ เตสํ นีวรณธมฺมานํ วิกฺขมฺภนสงฺขาตํ ปวตฺตินิวารณวเสน ปหานํ **วิกฺขมฺภนปฺปหานํ,** ตํ ฆฏปฺปหาเรน ชลตเล เสวาลวิยูหนํ วิย ทฏฺฐพฺพํฯ ยถา หิ พลวตา ฆฏปฺปหาเรน ทูรีกตํ เสวาลํ ตสฺมึ อปนีเตปิ ตํปหารเวเคน สหสา น โอตฺถรติ, เอวเมว อุปจารปฺปนาเภเทน ฌาเนน วิกฺขมฺภิตา กามจฺฉนฺทาทโย ตทปฺปวตฺติกาเลปิ ตสฺส พเลน สหสา น โอตฺถรนฺตีติฯ อนุปฺปตฺติธมฺมตาปาทนสงฺขาตํ สมฺมา อุเจฺฉทวเสน ปหานํ **สมุเจฺฉทปฺปหานํ,** ตํ ปน อสนิสมฺปาเตน รุกฺขาทีนํ สมูลวิทฺธํสนํ วิย ทฏฺฐพฺพํฯ น หิ อริยมเคฺคน สมุจฺฉินฺนกิเลสา อนุสยมตฺตเกนาปิ สนฺตาเน ปวตฺตนฺติฯ ยถา ปน เอกวารปฺปวเตฺตนปิ อินฺทคฺคินา สห มูเลหิ วิทฺธํสิตา รุกฺขาทโย น ปุน วิรุหนฺติ, เอวเมวํ เอกจิตฺตกฺขณิเกนปิ เตน อตฺตโน อุปฺปาทมเตฺตเนว อนุสยมตฺตฏฺฐายิโนปิ กิเลสา สเพฺพน สพฺพํ วิทฺธํสิตาเยว โหนฺติฯ

โวทานํ วิสุทฺธิ, สํกิเลสมลวิมุตฺตีติ อโตฺถ, ตถา หุตฺวา ปจฺจุปฏฺฐานมสฺสาติ **โวทานปจฺจุปฏฺฐานํ,** ปริสุทฺธากาเรน โยคิโน ญาณสฺส อุปฏฺฐาตีติ วุตฺตํ โหติฯ

เอวํ กุสลสฺส วชฺชรหิตอิฏฺฐวิปากสภาเวหิ ลกฺขณํ, กิจฺจอุปฏฺฐานาการวเสน จ รสปจฺจุปฏฺฐานานิ วตฺวา ปุน วชฺชปฏิปกฺขภาววเสน จ ลกฺขณํ, สมฺปตฺติผลวเสน จ รสาทิกํ ทเสฺสตุํ **‘‘วชฺชปฏิปกฺขตฺตา’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ วชฺชานํ ปฏิปกฺขภาโว **วชฺชปฏิปกฺขตฺตํ,** ตโตฯ เอเตน ‘‘อนวชฺชลกฺขณ’’นฺติ เอตฺถ อ-กาโร ปฏิปกฺขโตฺถติ ทเสฺสติ, เตน ปนสฺส อพฺยากตโต นิวตฺตนํ กตํฯ อิตรถา หิ นาสฺส วชฺชํ, วชฺชโต อญฺญํ วา อนวชฺชนฺติ อพฺยากตสฺสาปิ ตํลกฺขณตาปสโงฺค สิยาฯ ‘‘วชฺชปฏิปกฺขตฺตา’’ติ ปน วุเตฺต ยสฺมา กุสลากุสลานเมว ปหายกปฺปหาตพฺพภาเวน อาโลกนฺธการานํ วิย อญฺญมญฺญํ อุชุวิปจฺจนีกภาโว, ตสฺมา กุสลเมว วชฺชปฏิปกฺขตฺตา อนวชฺชลกฺขณํ, น อญฺญนฺติ อยมโตฺถ สิโทฺธ โหติฯ **โวทานภาวรส**นฺติ โวทานภาวสมฺปตฺติกํ, กิเลสมเลหิ อสํกิลิฏฺฐภาเวน สมฺปชฺชนกนฺติ อโตฺถฯ ปจฺจุปฏฺฐาปียติ อุปนียติ การเณน, อตฺตโน วา การณํ ปฏิจฺจ, ตปฺปฏิพทฺธภาเวน ปฏิมุขํ วา อุปฏฺฐาตีติ ปจฺจุปฏฺฐานํ, อิโฏฺฐ วิปาโก ปจฺจุปฏฺฐานมสฺสาติ **อิฏฺฐวิปากปจฺจุปฏฺฐานํ**ฯ

อสติ โยนิโสมนสิกาเร กุสลสฺส อนุปฺปชฺชนโต, สติ จ ตสฺมึ อุปฺปชฺชนโต ตสฺส โส อาสนฺนการณนฺติ อาห **‘‘โยนิโสมนสิการปทฏฺฐาน’’**นฺติฯ ตตฺถ โยนิโส ปเถน อุปาเยน มนสิกาโร **โยนิโสมนสิกาโร,** อตฺถโต ปน สานุสยสนฺตานวโต ฉนฺนํ ทฺวารานมาปาถคเตสุวารมฺมเณสุ ปติรูปเทสวาสาทิสมฺปตฺติยา กุสลธมฺมานํ ปจฺจยภาเวน ภวงฺคํ อาวเฏฺฏตฺวา อุปฺปนฺนมาวชฺชนํ โยนิโสมนสิกาโร นามฯ วุตฺตปฏิปกฺขวเสน อโยนิโสมนสิกาโรปิ ทฏฺฐโพฺพฯ ยํ ปน นิรนุสยสนฺตานสมงฺคิสฺส กิริยจิตฺตานํ ปจฺจยภาเวน อุปฺปนฺนํ, ตํ ฐเปตฺวา นิรวชฺชธมฺมํ สาวชฺชธมฺมสฺส กสฺสจิ ปจฺจยภาวานุปคมนโต โยนิโสมนสิการปกฺขํ วา ภเชยฺยฯ ขีณาสวสนฺตาน

คตตฺตา โยนิโสอโยนิโสภาวมนเปกฺขิตฺวา อาปาถคตารมฺมเณสุ อุปฺปตฺติมตฺตํ วินา น กสฺสจิ กุสลากุสลภาวสฺส ปจฺจโย โหตีติ ตทุภยวเสน นวตฺตพฺพตฺตา อพฺยากตมนสิกาโรติ วา สงฺขํ คเจฺฉยฺยาติฯ

สาวชฺชานิฏฺฐวิปากลกฺขณมกุสลนฺติ เอตฺถาปิ ‘‘วชฺชา ราคาทโย, เต ยสฺส สนฺติ, ตํ สาวชฺชํ, อนิโฏฺฐ วิปาโก ยสฺส, ตํ อนิฏฺฐวิปาก’’นฺติอาทินา วุตฺตนยานุสาเรน ปฏิปกฺขโยชนา ทฏฺฐพฺพาฯ รสาทิโต ปเนตํ อนตฺถชนนรสํ, สํกิเลสปจฺจุปฏฺฐานํฯ อถ วา คารยฺหภาวโต สาวชฺชลกฺขณเมว, สํกิเลสภาวรสํ, อนิฏฺฐวิปากปจฺจุปฏฺฐานํ, อโยนิโสมนสิการปทฏฺฐานํฯ วจนตฺถโต ปน น กุสลนฺติ **อกุสลํ,** กุสลปฏิปกฺขนฺติ อโตฺถฯ ปฏิปกฺขเตฺถ หิ อยํ อกาโร, น ปน อญฺญเตฺถ, นาปิ อภาเวฯ อิตรถา หิ ติกํ น สิยา, ทุกํ, จตุกฺกํ วา อาปเชฺชยฺยฯ ตถา หิ ยทิ กุสลโต อญฺญมกุสลํ สิยา , ตทา อพฺยากตสฺสาปิ ตโต อญฺญภาเวน อกุสล-สทฺทสงฺคโหติ กุสลากุสลชาติเภทโต ทุวิธนฺติ ทุกํ วตฺตพฺพํฯ ยทิ จ กุสลาภาโว อกุสลํ, เตน น กาจิ ชาติ คยฺหตีติ กุสลาพฺยากตชาติเภทโต ทุกเมว วตฺตพฺพํฯ อถ สิยา ‘‘อภาโวปิ วิสุํ คเหตโพฺพ’’ติ, เอวํ สติ ตสฺส ชาติยา อภาวโต ชาติ-สเทฺทน สห สมฺพโนฺธ น สิยาฯ วิชฺชมานสฺส หิ ชาติ นาม โหติฯ ยเถว วา กุสลสฺส อภาโว, เอวํ อพฺยากตสฺสาปิ อภาโว อตฺถีติ อนพฺยากตชาติปิ วตฺตพฺพาติ จตุกฺกํ อาปเชฺชยฺยฯ น เจตมิฏฺฐํ กุสลาทิวเสน ติวิธชาติยา เอว อิจฺฉิตตฺตา, **ปาฬิยญฺจ** ‘‘กุสลา ธมฺมา อกุสลา ธมฺมา อพฺยากตา ธมฺมา’’ติ ติกวเสเนว วุตฺตตฺตา ‘‘กุสลปฏิปกฺข’’นฺติ ปน วุจฺจมาเน มิตฺตปฏิปโกฺข อมิโตฺต วิย, โลภปฏิปโกฺข อโลโภ วิย จ ยํ ธมฺมชาตํ กุสลสฺส อุชุวิปจฺจนีกภูตํ, ตํ อกุสลนฺติ ตสฺส วเสน ติกํ อุปปนฺนํ โหติ, อุชุวิปจฺจนีกตา จสฺส สาวชฺชานิฏฺฐวิปากตฺตา, เตน ปหาตพฺพภาวโต จ เวทิตพฺพา, น ปน กุสลวินาสนโตฯ น หิ อกุสเลน กุสลํ ปหียติ, มหาพลตฺตา ปน กุสลเมว ตํ ปชหติฯ กุสลญฺหิ มหาพลํ, อกุสลํ ทุพฺพลํฯ เตเนวาห ‘‘อพลา นํ พลียนฺติ, มทฺทเนฺตนํ ปริสฺสยา’’ติ (สุ. นิ. ๗๗๖), ตสฺมา กุสลเมว ยถาวุตฺตนเยน อกุสลสฺส ปหายกํ, นากุสลํ อิตรสฺสาติ เวทิตพฺพํฯ

ตทุภย...เป.... อพฺยากตนฺติ ยํ ธมฺมชาตํ กุสลํ วิย น อนวชฺชอิฏฺฐวิปากลกฺขณํ, นาปิ อกุสลํ วิย สาวชฺชานิฏฺฐวิปากลกฺขณํ, อถ โข อวิปากตฺตา ตทุภยวิปรีตลกฺขณํ, ตํ อพฺยากตนฺติ อโตฺถฯ นนุ จ ‘‘ตทุภยวิปรีตลกฺขณ’’นฺติ วุเตฺต สุขทุกฺขเวทนานํ วิปรีตา อุเปกฺขาเวทนา วิย อิฏฺฐานิฏฺฐวิปากานํ วิปรีโต อโญฺญ โกจิ วิปาโก ยสฺส อตฺถิ, ตํ อพฺยากตนฺติ อาปชฺชตีติ? นาปชฺชติ ตถา อสมฺภวโตฯ ยถา หิ อาโลกนฺธการานํ วิปรีโต อโญฺญ โกจิ นตฺถิ, เอวมิฏฺฐานิฏฺฐวิปากานํ วิปรีโต น โกจิ วิปาโก อตฺถีติฯ อถ วา ตํ-สทฺท อิธ อิฏฺฐานิฏฺฐวิปากนิรเปกฺขํ กุสลากุสลมตฺตเมว ปจฺจามสตีติ กุสลากุสลานํ สวิปากตฺตา ตทุภยวิปรีตลกฺขณํ, ตํ อวิปากลกฺขณนฺติ อโตฺถติ อลเมตฺถ อนุโยเคนฯ กุสลากุสลภาเวน น พฺยากตนฺติ **อพฺยากตํ**ฯ กุสลากุสลญฺหิ วตฺวา อพฺยากตสฺส วุตฺตตฺตา กุสลากุสลภาเวเนว อวุตฺตตฺตาติ วิญฺญายติ, น ปการนฺตเรนฯ ตถา อวจนญฺจ ตสฺส ตทุภยวิปรีตลกฺขณตฺตาเยว, น ปน อวตฺตพฺพตฺตามเตฺตนาติ ทฏฺฐพฺพํฯ อถ วา วิ-สทฺท วิโรธิวจโนฯ อา-สทฺท อภิมุขภาวปฺปกาสโน, ตสฺมา อตฺตโน ปจฺจเยหิ อญฺญมญฺญํ วิโรธาภิมุขตํ กตํ ลกฺขณวิโรธโต ปหายกปฺปหาตพฺพภาวโต วาติ พฺยากตํ, กุสลากุสลํฯ ตโต อญฺญํ **อพฺยากตํ**ฯ ตญฺหิ ลกฺขณโต อญฺญมญฺญํ กุสลากุสลํ วิย น ตสฺส วิรุทฺธํฯ น หิ อวิปากตํ อนิฏฺฐวิปากตา วิย, อิฏฺฐวิปากตาย อิฏฺฐวิปากตา วิย จ อนิฏฺฐวิปากตาย อิฏฺฐานิฏฺฐวิปากตาหิ วิรุชฺฌติ, น จาปิ อพฺยากตํ กุสลากุสเลสุ กิญฺจิ ปชหติ, น จ เกนจิ ปหาตพฺพนฺติฯ ‘‘ตทุภยวิปรีตลกฺขณมพฺยากต’’นฺติ วิญฺญายมาเน อโหสิ กมฺมํ, นาโหสิ กมฺมวิปาโก, นตฺถิ กมฺมวิปาโก, น ภวิสฺสติ กมฺมวิปาโกติ อิมินา ติเกน สงฺคหิตสฺส คติอุปธิกาลปฺปโยควิปตฺตีหิ อวิปากสฺส ทิฏฺฐธมฺมเวทนียาทิกมฺมสฺส ภาวนายปหาตพฺพสฺส อกุ

สลสฺส จ อภิญฺญากุสลสฺส จ วิปากุปฺปาทนาภาวโต "สิยา นุ โข อพฺยากตภาโว วา"ติ กทา จิ โกจิ จิเนฺตยฺยาติ ตนฺนิวารณตฺถมาห **"อวิปาการหํ วา"**ติ, วิปากํ ทาตุํ นารหติ ตตฺถ สาม ตฺถิยาภาวโตติ **อวิปาการหํ**ฯ อิทํ วุตฺตํ โหติ – ทิฏฺฐธมฺมเวทนียาทโย ตาว ปจฺจยเวกลฺลา ทีหิ การเณหิ อวิปากา, สเจ ปเนเต ตพฺพิทูรา อสฺสุ, ตทา วิปากทาเน สมตฺถตาย วิปาการหา เยว, ตํ ปน น ตถา, อถ โข เยน เกนจิ อากาเรน วิปากทาเน อสมตฺถตาเยว วิปาการหํ น โหติ, ตํ อพฺยากตํ นามาติฯ

อิทานิ เอวํ ติกวเสน นิทฺทิเฏฺฐสุ กุสลาทีสุ ปฐมํ ตาว กุสลจิตฺตํ วิภชนฺโต **"ตตฺถ กุสล จิตฺต"**นฺติอาทินา ตสฺส คณนปริเจฺฉทํ ทเสฺสติฯ **เอกวีสติวิธ**นฺติ อฏฺฐ กามาวจรานิ , ปญฺจ รู ปาวจรานิ, จตฺตาริ อรูปาวจรานิ, จตฺตาริ โลกุตฺตรานีติ เอวํ สเงฺขปโต เอกวีสติวิธํฯ **ภูมิโต จตุพฺพิธ**นฺติ กามรูปารูปโลกุตฺตรภูมิสงฺขาตานํ จตุนฺนํ ภูมีนํ วเสน ตตฺถ ปวตฺตมานํ จิตฺตมฺปิ จตุพฺพิธํ โหติฯ ตตฺถ ภวนฺติ เอตฺถาติ **ภูมิ,** ฐานํ, อวตฺถา จฯ อวตฺถาปิ หิ อวตฺถวนฺตานํ ปวตฺ ติฏฺฐานํ วิย คยฺหติฯ เอวญฺหิ เนสํ สุขคฺคหณํ โหติฯ **อวตฺถา**ติ เจตฺถ ธมฺมานํ กามตณฺหาทีหิ ปริจฺฉินฺนาปริจฺฉินฺนภาโวฯ ตตฺถ ปุริมา ติโสฺส ภูมิโย อุภยวเสน เวทิตพฺพา, อิตรา อวตฺถาวเส เนวฯ น หิ โลกุตฺตรธมฺมานํ กามภวาทิโต อญฺญํ ฐานมุปลพฺภตีติฯ

อญฺญตฺถ ปวตฺตมานสฺสาปิ วกฺขมานนเยน กามภูมิปริยาปนฺนตฺตา **ภูมิโต เอกวิธ**นฺติฯ **สวตฺถุกาวตฺถุกเภทโต**ติ จกฺขาทีนิ ปญฺจ, หทยญฺจาติ ฉ วตฺถูนิฯ กุสลสฺส ปน จกฺขาทินิสฺ สิตตฺตาภาวโต หทยวตฺถุ อิธ วตฺถูติ อธิเปฺปตํฯ เตน สหิตํ เอกเนฺตน ตนฺนิสฺสิตปฺปวตฺติโตติ **สวตฺถุกํ,** กามรูปธาตุยํ ปวตฺตมานวิญฺญาณํฯ ตตฺถ หิ อรูปสฺส รูปปฏิพนฺธปฺปวตฺติ, อรูปธาตุยํ ปน รูปาภาวโต วตฺถุวิรหิตเมว ปวตฺตตีติ ตตฺถ ปวตฺตมานํ **อวตฺถุกํฯ หีน…เป…. ติวิธ**นฺติ เอตฺถ ปจฺจยโต, ผลโต จ มชฺฌิมปณีเตหิ นิหีนํ, เตสํ วา คุเณหิ ปริหีนนฺติ **หีนํ,** อตฺตโน ปจฺจเยหิ ปธานภาวํ นีตนฺติ **ปณีตํ,** อุภินฺนํ เวมเชฺฌ ภวํ **มชฺฌิมํ**ฯ ตตฺถ หีเนน ฉเนฺทน จิเตฺตน วีริเยน วีมํสาย วา ปวตฺติตํ **หีนํ,** มชฺฌิเมหิ ฉนฺทาทีหิ ปวตฺติตํ **มชฺฌิมํ,** ปณีเตหิ **ปณีตํ**ฯ ฉนฺ ทาทีนํ ปน หีนาทิภาโว อธิมุตฺติวเสน ทฏฺฐโพฺพฯ หีนาธิมุตฺติวเสน หิ เนสํ หีนตา, ปณีตาธิ มุตฺติวเสน ปณีตตา, ตทุภยเวมชฺฌวเสน มชฺฌิมตาฯ ยสกามตาย วา กตํ กุสลํ **หีนํ,** ปุญฺญ ผลกามตาย **มชฺฌิมํ,** "ปุญฺญํ นาเมตํ สาธูหิ กตฺตพฺพเมวา"ติ เอวํ อริยภาวํ นิสฺสาย กตํ **ปณีตํ**ฯ "อหมสฺมิ ทานปติ, อิเม ปนเญฺญ ทานทาสาทโย"ติอาทินา อตฺตุกฺกํสนปรวมฺภนาหิ อุปกฺกิลิฏฺฐํ ปวตฺติตํ วา **หีนํ,** ตถา อนุปกฺกิลิฏฺฐํ **มชฺฌิมํ,** มคฺคผลปทฏฺฐานํ **ปณีตํ**ฯ ภวโภค สมฺปตฺตินิมิตฺตํ วา กตํ **หีนํ,** สาวกปเจฺจกโพธิปารมิตาวเสน อตฺตโน วิโมกฺขตฺถาย กตํ **มชฺฌิมํ,** สมฺมาสโมฺพธิปารมิตาวเสน สเพฺพสํ วิโมกฺขตฺถาย กตํ **ปณีต**นฺติฯ

โสมนสฺส…เป…. เภทโตติ **เภท**-สโทฺท ปเจฺจกํ สมฺพนฺธิตโพฺพ "โสมนสฺสุเปกฺขา เภทโต ญาณเภทโต ปโยคเภทโต"ติฯ ตตฺถ **ปโยคเภทโต**ติ สงฺขารเภทโตติ อโตฺถฯ นนุ จ โสมนสฺสุเปกฺขาเภโท ตาว ยุโตฺต เตสํ ภินฺนสภาวตฺตาฯ ญาณปฺปโยคเภโท ปน กถนฺติ? วุจฺจ เต – ญาณปฺปโยคกโต เภโท ญาณปฺปโยคเภโท เตสํ ภาวาภาวมุปาทาย ปวตฺตตฺตาฯ อิทา นิ ตเมว โสมนสฺสุเปกฺขาทิเภทํ วิภาเคน ทเสฺสตุํ **"เสยฺยถิท"**นฺติ ปุจฺฉิตฺวา **"โสมนสฺส สหคต"**นฺติอาทินา วิสฺสเชฺชติฯ ตตฺถ **เสยฺยถิท**นฺติ ตํ กตมํ, ตํ กถนฺติ วา อโตฺถฯ

โสภนํ มโน, โสภนํ วา มโน เอตสฺสาติ สุมโน, ตสฺส ภาโว โสมนสฺสํ, มานสิกสุขเวทนา เยตํ อธิวจนํ, โสมนเสฺสน อุปฺปาทโต ยาว นิโรธา สหคตํ ปวตฺตํ สํสฏฺฐํ สมฺปยุตฺตนฺติ อโตฺถฯ อถ วา โสมนเสฺสน สห เอกุปฺปาทาทิภาวํ คตนฺติ **โสมนสฺสสหคตํ**ฯ ชานาติ ยถาสภาวํ ปฏิ

วิชฺฌตีติ ญาณํ, เตน สมํ เอกุปฺปาทาทีหิ ปกาเรหิ ยุตฺตนฺติ **ญาณสมฺปยุตฺตํ**ฯ นาสฺส สงฺขาโร อตฺถีติ อสงฺขารํ, อสงฺขารเมว **อสงฺขาริกํ**ฯ สห สงฺขาเรน ปวตฺตมานํ สสงฺขารํ, ตเทว **สสงฺขาริกํ**ฯ **สงฺขาโร**ติ เจตฺถ อตฺตโน, ปรสฺส วา ปุพฺพปฺปโยโค ''สงฺขโรติ ติกฺขภาวสงฺขาเตน มณฺฑนวิเสเสน สเชฺชติ, สงฺขรียติ วา สชฺชียติ จิตฺตํ เอเตนา''ติ กตฺวาฯ ตตฺถ ทานาทิปุญฺญกรณกาเล มเจฺฉรมลถินมิทฺธาทีหิ อุปกฺกิเลเสหิ สํสีทมาเน จิเตฺต อุปกฺกิเลสวูปสมวเสน, จิตฺตสฺส จ อุสฺสาหชนนวเสน ตีสุ ทฺวาเรสุ ปวโตฺต สมฺมาวายาโม **อตฺตโน ปโยโค** นามฯ กุสลกรเณ นิรุสฺสาหสฺส ปน ''อโมฺภ, สปฺปุริส, กุสลกรณํ นาม ปณฺฑิเตหิ อาเสวิตมโคฺค, ตตฺถ ตยาปิ ปฎิปชฺชิตุํ วฎฺฎติ, ตสฺมา ทานํ เทหิ, สีลํ รกฺข, ตญฺหิ เต อตฺถาย หิตาย สุขาย ภวิสฺสตี''ติอาทินา กุสลกรณตฺถาย อุสฺสาหชนนวเสน ปเรสํ กายวจีทฺวาเรสุ ปวตฺตาอาณตฺติ **ปรปฺปโยโค** นามฯ เตสุ ปน ปุริโม ปุพฺพภาคปฺปวตฺตจิตฺตสนฺตาเน, ปจฺฉิโม ปเรสํ จิตฺตสนฺตาเนเยว สมฺภวตีติ ตนฺนิพฺพตฺติโต จิตฺตสฺส ติกฺขภาวสงฺขาโต วิเสโส อิธ อุปจารโต สงฺขาโรติ เวทิตโพฺพฯ เตนาหุ อาจริยา –

> ''ปุพฺพปฺปโยคสมฺภูโต, วิเสโส จิตฺตสมฺภวี;
> สงฺขาโร อิติ สงฺขาร-สภาวญฺญูหิ กิตฺติโต''ติฯ

อถ วา **''สสงฺขาริกมสงฺขาริก''**นฺติ จ เอตํ เกวลํ สงฺขารสฺส ภาวาภาวมตฺตาเปกฺขาย วุตฺตํ, น ตสฺส สหปฺปวตฺติสพฺภาวาภาวโตติ ภินฺนสนฺตานปฺปวตฺติโนปิ สงฺขารสฺส อิทมตฺถิตายตํวเสน นิพฺพตฺตํ จิตฺตํ สงฺขาโร อสฺส อตฺถีติ **สสงฺขาริกํ** สห-สทฺทสฺส วิชฺชมานตฺถปริทีปนโต ''สโลมโก สปกฺขโก''ติอาทีสุ วิยฯ ตพฺพิปรีตํ ปน ตทภาวโต ยถาวุตฺตวเสเนว **อสงฺขาริกํ**ฯ อถ วา สงฺขรณํ, สงฺขรียติ วา เอเตน อาคนฺตุกสมฺภูเตน จิตฺตสํสีทนสภาวาปนยนวเสเนว สชฺชียติ, สงฺขโรติ วา ตํ ยถาวุตฺตวเสเนวาติ สงฺขาโรติ อุชุกเมว ปุพฺพปฺปโยคชนิโต ติกฺขภาโว วุจฺจติ, ตทภาวโต **อสงฺขาริกํ,** สภาวติกฺขนฺติ อโตฺถฯ ตํสหคตาย **สสงฺขาริกํ,** อถ วา มเจฺฉรมลาทีหิ สงฺขรียตีติ สงฺขาโร, จิตฺตสฺส สํสีทนสภาโว, โส ยสฺส นตฺถีติ **อสงฺขาริกํ,** อิตรํ **สสงฺขาริกํ**ฯ ปณีตอุตฺโภชนาทิโก วา พลวปจฺจโย สงฺขาโร ''สงฺขโรติ จิตฺตํ ติกฺขภาเวน, สงฺขรียติ วา ตํ เอเตนา''ติ กตฺวาฯ อ-การสฺส วุฑฺฒตฺถวุตฺติตาย วุฑฺฒิปฺปโตฺต สงฺขาโร อสฺสาติ **อสงฺขาริกํ,** พลวปจฺจยวนฺตนฺติ อโตฺถฯ วุฑฺฒิปริทีปเกน ปน อ-กาเรน อวิเสสิตตฺตา **สสงฺขาริกํ** สปฺปจฺจยํ ทุพฺพลปจฺจยนฺติ อธิปฺปาโยฯ ญาเณน วิปฺปยุตฺตํ วิรหิตนฺติ **ญาณวิปฺปยุตฺตํ**ฯ

อุเปกฺขตีติ อุเปกฺขา, เวทิยมานาปิ อารมฺมณํ อชฺฌุเปกฺขติ, มชฺฌตฺตาการสณฺฐิติยาติ อโตฺถฯ อถ วา อิเฎฺฐ, อนิเฎฺฐ จ อารมฺมเณ ปกฺขปาตาภาเวน อุปปตฺติโต ยุตฺติโต อิกฺขติ อนุภวตีติ อุเปกฺขาฯ อถ วา อุเปตา สุขทุกฺขานํ อวิรุทฺธา อิกฺขา อนุภวนนฺติ อุเปกฺขาฯ อวิรุทฺธตฺตาเยว เหสา เตสํ อนนฺตรมฺปิ ปวตฺตติฯ สุขทุกฺขเวทนา ปน วิสุํ วิสุํ วิรุทฺธสภาวตฺตา นาญฺญมญฺญํ อนนฺตรํ ปวตฺตนฺติ ฯ เตเนว หิ **ปฎฺฐาเน** โสมนสฺสสฺส อนนฺตรํ โทมนสฺสสฺส, โทมนสฺสสฺส อนนฺตรํ โสมนสฺสสฺส จ อุปฺปตฺติ ปฎิสิทฺธาฯ อยญฺจ อโตฺถ โลภสหคตจิตฺตสมฺปยุตฺตเวทนายปิ ลพฺภติ, ปุริมา ปน เทฺว น ตถาฯ น หิ โลภสหคตาทีนํ มชฺฌตฺตากาเรน อชฺฌุเปกฺขนํ, อุปปตฺติโต อิกฺขนํ วา อตฺถีติฯ **อุเปกฺขาสหคต**นฺติ สพฺพํ เหฎฺฐา วุตฺตนยเมวฯ

นนุ จ อเญฺญปิ ผสฺสาทโย สมฺปยุตฺตธมฺมา อตฺถีติ โสมนสฺสาทีนํ วเสเนว ปน อฎฺฐวิธตา กสฺมา คหิตาติ? เภทกรภาวโตฯ ผสฺสาทีนญฺหิ สพฺพจิตฺตสาธารณตฺตา, สทฺธาทีนญฺจ สพฺพกุสลสาธารณตฺตา น เตหิ จิตฺตสฺส วิภาโค, โสมนสฺสาทโย ปน กตฺถจิ จิเตฺต โหนฺติ, กตฺถจิ น โหนฺตีติ ปากโฎว เตหิ จิตฺตสฺส วิภาโคติฯ กสฺมา ปเนเต กตฺถจิ จิเตฺต โหนฺติ, กตฺถจิ น

โหนฺตีติ? การณสฺส สนฺนิหิตาสนฺนิหิตภาวโตฯ กึ ปน เนสํ การณนฺติ? วุจฺจเต – ตตฺถ โสมนสฺสสหคตภาโว ตาว อารมฺมณวเสน โหติฯ อิฏฺฐารมฺมณสฺมิญฺหิ โสมนสฺสสหคตจิตฺตมุปฺปชฺชติฯ นนุ จ อิฏฺฐารมฺมณํ โลภสฺส วตฺถุ รชฺชนียตฺตาติ กถํ ตตฺถ กุสลํ อุปฺปชฺชตีติ? นยิทเมกนฺติกํ อิฏฺฐปิ อารมฺมเณ นิยมิตาทิวเสน กุสลสฺส อุปฺปชฺชนโตฯ ยสฺส หิ ‘‘กุสลเมว มยา กตฺตพฺพ’’นฺติ กุสลกรเณเยว จิตฺตํ นิยมิตํ โหติ, อกุสลปฺปวตฺติโตว นิวเตฺตตฺวา กุสลกรเณเยว ปริณามิตํ, อภิณฺหกรเณน จ กุสลํ สมุทาจิณฺณํ, ปฏิรูปเทสวาสสทฺธมฺมสฺสวนสปฺปุริสูปนิสฺสยปุเพฺพกตปุญฺญตาสงฺขาตจตุจกฺกูปนิสฺสยวเสน, โยนิโส จ อาโภโค ปวตฺตติ, ตสฺส อิฏฺฐปิ อารมฺมเณ อโลภสมฺปยุตฺตเมว จิตฺตมุปฺปชฺชติ, น โลภสมฺปยุตฺตํฯ โหติ เจตฺถ –

> ‘‘นิยามปริณาเมหิ , สมุทาจิณฺณตาย จ;
> ญาณปุพฺพงฺคมาโภคา, อิฏฺฐปิ กุสลํ สิยา’’ติฯ

อปิจ สทฺธาพหุลตาทีหิ จ การเณหิ จิตฺตสฺส โสมนสฺสสหคตตา เวทิตพฺพาฯ อสฺสทฺธานํ, หิ มิจฺฉาทิฏฺฐิกานญฺจ เอกนฺตมิฏฺฐารมฺมณภูตํ ตถาคตรูปมฺปิ ทิสฺวา โสมนสฺสํ น อุปฺปชฺชติฯ เย จ กุสลปฺปวตฺติยํ อานิสํสํ น ปสฺสนฺติ, เตสํ ปเรหิ อุสฺสาหิตานํ กุสลํ กโรนฺตานมฺปิ โสมนสฺสํ น อุปฺปชฺชติ, ตสฺมา สทฺธาพหุลตา วิสุทฺธิทิฏฺฐิตา อานิสํสทสฺสาวิตาติ อิเมหิปิ การเณหิ จิตฺตสฺส โสมนสฺสสหคตตา โหติฯ

อปิจ เย เต เอกาทส ธมฺมา ปีติสโมฺพชฺฌงฺคสฺส อุปฺปาทาย สํวตฺตนฺติฯ เสยฺยถิทํ – พุทฺธานุสฺสติ ธมฺมานุสฺสติ สํฆานุสฺสติ สีลานุสฺสติ จาคานุสฺสติ เทวตานุสฺสติ อุปสมานุสฺสติ ลูขปุคฺคลปริวชฺชนํ สินิทฺธปุคฺคลเสวนา ปสาทนียสุตฺตนฺตปจฺจเวกฺขณา ตทธิมุตฺตตาติ อิเมหิปิ การเณหิ จิตฺตสฺส โสมนสฺสสหคตภาโว เวทิตโพฺพฯ พุทฺธาทิคุเณ อนุสฺสรนฺตสฺส หิ ยาว อุปจารุปฺปาทา สกลสรีรํ ผรมานา ปีติ อุปฺปชฺชติฯ ตถา ทีฆรตฺตํ อกฺขณฺฑตาทิวเสน อตฺตนา รกฺขิตํ จตุปาริสุทฺธิสีลํ ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส, คิหิโน ทสสีลํ ปญฺจสีลํ ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส, ทุพฺภิกฺขภยาทีสุ ปณีตํ โภชนํ สพฺรหฺมจารีนํ ทตฺวา ‘‘เอวํนาม ทานํ อทาสิ’’นฺติ อตฺตโนจาคํ ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส, คิหิโนปิ ตถารูเป กาเล สีลวนฺตานํ ทินฺนทานํ ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส, เยหิ คุเณหิ สมนฺนาคตา เทวา เทวตฺตํ คตา, ตถารูปานํ คุณานํ อตฺตนิ อตฺถิตํ ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส, สมถวิปสฺสนาหิ วิกฺขมฺภิตกิเลเส สฏฺฐิปิ สตฺตติปิ วสฺสานิ อสมุทาจรเนฺต ทิสฺวา ‘‘อโห มยฺหํ กิเลสา น สมุทาจรนฺตี’’ติ จิเนฺตนฺตสฺส, เจติยทสฺสนเถรทสฺสเนสุ อสกฺกจฺจกิริยาย สํสุจิตลูขภาเวน พุทฺธาทีสุ ปสาทสิเนหาภาเวน คทฺรภปิเฏฺฐ รชสทิเส ลูขปุคฺคเล ปริวชฺชนฺตสฺส, พุทฺธาทีสุ ปสาทพหุเล มุทุจิเตฺต สินิทฺธปุคฺคเล ปฏิเสวนฺตสฺส, รตนตฺตยคุณปริทีปเก ปสาทนียสุตฺตเนฺต ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส, ฐานนิสชฺชาทีสุปิ ปีติอุปฺปาทนตฺถํ ตนฺนินฺนตาทิวเสน ปวเตฺตนฺตสฺส เยภุเยฺยน ปีติ อุปฺปชฺชติฯ ปีติยา จ โสมนเสฺสน สห อวินาภาวโต ตทุปฺปตฺติยา ตสฺสาปิ อุปฺปตฺติ นิยตาติ เอวํ ปีติการณานิปิ โสมนสฺสการณานีติ ทฏฺฐพฺพานิฯ กิญฺจ – อคมฺภีรปกติตา, โสมนสฺสปฏิสนฺธิกตาติ อิเมหิ ทฺวีหิ การเณหิ โสมนสฺสสหคตตา โหติฯ โย หิ อคมฺภีรปกติโก โหติ, อปฺปมตฺตเกปิ หิโตปกรเณ ตุสฺสติ, โย จ โสมนสฺสปฏิสนฺธิโก อปฺปสเนฺนสุ อารมฺมเณสุปิ อปฺปฏิกูลทสฺสาวี, ตสฺส เยภุเยฺยน โสมนสฺสสหคตจิตฺตํ อุปฺปชฺชติฯ ยถาวุตฺตานํ ปน โสมนสฺสการณานมภาเวน มชฺฌตฺตารมฺมณตาย จ อุเปกฺขาสหคตตา เวทิตพฺพาฯ

ญาณสมฺปยุตฺตสฺส ปน กมฺมโต อุปปตฺติโต อินฺทฺริยปริปากโต กิเลสทูรีภาวโตติ อิเมหิ การเณหิ โหติฯ โย หิ ปเรสํ หิตชฺฌาสเยน ธมฺมํ เทเสติ หีนุกฺกฏฺฐาทีนิ จ นฬการมุทฺทาคณนาทีนิ สิปฺปายตนานิ, วฑฺฒกีกสิวาณิชฺชาทีนิ จ กมฺมายตนานิ, วิสหรณาทีนิ จ วิชฺชาย

ตนานีติ เอวํ นิรวชฺชสิปฺปายตนาทีนิ สิกฺขาเปติ, สยํ วา สิกฺขติ, ธมฺมกถิกสฺส สกฺการํ กตฺวา ธมฺมํ กถาเปติ, ‘‘อายตึ ปญฺญวา ภวิสฺสามี’’ติ ปตฺถนํ ปฏฺฐเปตฺวา นานปฺปการํ ปุญฺญกมฺมํ กโรติ, ตเสฺสวํ นานปฺปการํ ปญฺญาสํวตฺตนิกกมฺมํ สมฺปาเทนฺตสฺส ตํ กมฺมํ อุปนิสฺสาย อุปฺปชฺชมานํ กุสลํ ญาณสมฺปยุตฺตํ อุปฺปชฺชติฯ ตถา อพฺยาปชฺเช โลเก อุปฺปนฺนสฺส อุปฺปชฺชมานํ กุสลํ ญาณสมฺปยุตฺตํ โหติฯ วุตฺตเญฺหตํ –

> ‘‘ตสฺส ตตฺถ สุขิโน ธมฺมปทานิ ปิลวนฺติ, ทนฺธ, ภิกฺขเว, สตุปฺปาโท, อถ โส สโตฺต ขิปฺปเมว วิเสสภาคี โหตี’’ติ (อ. นิ. ๔.๑๙๑)ฯ

ตถา ปญฺญาทสกํ สมฺปตฺตสฺส อินฺทฺริยปริปากํ นิสฺสาย อุปฺปชฺชมานํ กุสลํ ญาณสมฺปยุตฺตํ โหติฯ เยน ปน สมถวิปสฺสนาภาวนาหิ กิเลสา วิกฺขมฺภิตา, ตสฺส กิเลสทูรีภาวํ นิสฺสาย อุปฺปชฺชมานํ จิตฺตํ ญาณสมฺปยุตฺตํ อุปฺปชฺชติฯ ยถาห –

‘‘โยคา เว ชายเต ภูริ, อโยคา ภูริสงฺขโย’’ติฯ (ธ. ป. ๒๘๒)ฯ

อปิจ เย เต ธมฺมา ธมฺมวิจยสโมฺพชฺฌงฺคสฺส อุปฺปาทาย สํวตฺตนฺติฯ เสยฺยถิทํ – ปริปุจฺฉกตา วตฺถุวิสทกิริยา อินฺทฺริยสมตฺตปฏิปาทนา ทุปฺปญฺญปุคฺคลปริวชฺชนา ปญฺญวนฺตปุคฺคลเสวนา คมฺภีรญาณจริยปจฺจเวกฺขณา ตทธิมุตฺตตาติ อิเมหิ การเณหิ ญาณสมฺปยุตฺตภาโว โหติฯ ตถา หิ โย ปญฺญวเนฺต อุปสงฺกมฺม ขนฺธธาตุอายตนอินฺทฺริยพลโพชฺฌงฺคมคฺคงฺคฌานงฺคสมถวิปสฺสนาทีนํ ปริปุจฺฉาพหุโล โหติ, ตสฺส ตํวเสน อุปฺปนฺนํ สุตมยญาณํ อาทึ กตฺวา อุปฺปชฺชมานํ จิตฺตํ ญาณสหคตํ โหติฯ เยน ปน นขเกสจีวรเสนาสนาทีนิ อชฺฌตฺติกพาหิรวตฺถูนิ ปุเพฺพ อวิสทานิ เฉทนมลหรณาทินา วิสทานิ กตานิ, ตเสฺสวํ วิสทวตฺถุกสฺส อุปฺปเนฺนสุ จิตฺตเจตสิเกสุ วิสทํ ญาณํ โหติ ปริสุทฺธานิ ทีปกปลฺลกาทีนิ นิสฺสาย อุปฺปนฺนทีปสิขาย โอภาโส วิยฯ ยสฺส จ สทฺธินฺทฺริยาทีสุ อญฺญตรํ พลวํ โหติ, อิตรานิ มนฺทานิ, ตโต ตานิ สกสกกิจฺจํ กาตุํ น สโกฺกนฺติ, ตสฺมา โส ตสฺส โพชฺฌงฺควิภเงฺค อาคตนเยน เตน เตน อากาเรน สมตฺตํ ปฏิปาเทติ, ตเสฺสวํ อินฺทฺริยานํ สมตฺตํ ปฏิปาเทนฺตสฺส วิปสฺสนาญาณาทีนํ วเสน จิตฺตํ ญาณสหคตํ โหติฯ โย ปน ทุปฺปญฺญปุคฺคเล ปริวเชฺชติ, ปญฺญวนฺตปุคฺคเล วา ปยิรุปาสติ, ขนฺธาทีสุ โอคาฬฺหํ ภควโต คมฺภีรญาณจริยํ วา ปจฺจเวกฺขติ, ฐานนิสชฺชาทีสุ ตทธิมุตฺตจิโตฺต วา วิหรติ, อิเมสมฺปิ อุปฺปชฺชมานํ กุสลํ ญาณสมฺปยุตฺตํ โหติฯ อปิจ พุทฺธาทิคุณานุสฺสรเณนปิ จิตฺตํ ญาณสหคตํ โหติฯ ยถาห –

> ‘‘ยสฺมึ, มหานาม, สมเย อริยสาวโก ตถาคตํ อนุสฺสรติ, เนวสฺส ตสฺมึ สมเย ราคปริยุฏฺฐิตํ จิตฺตํ โหติ, น โทส…เป.… น โมหปริยุฏฺฐิตํ จิตฺตํ โหติ, อุชุคตเมวสฺส ตสฺมึ สมเย จิตฺตํ โหติ ตถาคตํ อารพฺภฯ อุชุคตจิโตฺต โข ปน, มหานาม, อริยสาวโก ลภติ อตฺถเวทํ, ลภติ ธมฺมเวทํ, ลภติ ธมฺมูปสํหิตํ ปาโมชฺชํ, ปมุทิตสฺส ปีติ ชายติ, ปีติมนสฺส กาโย ปสฺสมฺภติ, ปสฺสทฺธกาโย สุขํ เวเทติ, สุขิโน จิตฺตํ สมาธิยติ, สมาหิโต ยถาภูตํ ปชานาตี’’ติอาทิ (อ. นิ. ๖.๑๐; ๑๑.๑๑)ฯ

เอวํ พุทฺธานุสฺสติอาทโยปิ ราคาทิมลวิโสธเนน ญาณุปฺปตฺติเหตุกาเยวาติ ทฏฺฐพฺพาฯ กิญฺจ – ติเหตุกปฏิสนฺธิกตา ญาณุปฺปตฺติการณํฯ ปฏิสนฺธิปญฺญา หิ อาทิโต ปฏฺฐาย ภวงฺคสนฺตติวเสน พหุลํ ปวตฺตมานา สนฺตานปริภาวเนน ญาณุปฺปตฺติยา สวิเสสอุปนิสฺสโย โหติฯ อสงฺขาริกตฺตํ ปน สปฺปายอุตุโภชนอาวาสาทิปจฺจเยหิ โหตีติฯ โหนฺติ เจตฺถ –

‘‘อิฎฺฐารมฺมณตา สทฺธาพาหุลฺยํ ทิฏฺฐิสุทฺธิ จ;
ผลทสฺสาวิตา เจว, ปีติโพชฺฌงฺคเหตุโยฯ

‘‘เอกาทส ตถา ธมฺมา, อคมฺภีรสภาวตา;
โสมนสฺสยุตฺตา สนฺธิ, อิเจฺจเต สุขเหตุโยฯ

‘‘อภาโว สุขเหตูนํ, มชฺฌตฺตารมฺมณนฺติ จ;
อุเปกฺขุปฺปตฺติเหตุ จ, เอวํ เญยฺยา วิภาวินาฯ

‘‘กมฺมูปปตฺติโต เจว, ตถา อินฺทฺริยปากโต;
กิเลสูปสมา ธมฺม-วิจยสฺส จ เหตุหิฯ

‘‘สตฺตธเมฺมหิ พุทฺธาทิ-คุณานุสฺสรเณน จ;
สปฺปญฺญสนฺธิโต เจว, จิตฺตํ ญาณยุตํ สิยาฯ

‘‘อุตุโภชนอาวาส-สปฺปายาทีหิ เหตุหิ;
อสงฺขาริกภาโวปิ, วิญฺญาตโพฺพ วิภาวินา’’ติฯ

เอวํ เวทนาญาณปฺปโยคเภทโต อฏฺฐวิธํ กามาวจรจิตฺตํ นิทฺทิสิตฺวา อิทานิ ตํ นิคเมนฺโต อาห **‘‘อิทํ…เป…. นามา’’**ติฯ

๑๒. เยน ปนเฏฺฐน อิทํ ‘‘กามาวจร’’นฺติ วุจฺจติ, ตํ ทานิ ทเสฺสตุํ **‘‘อุทฺทานโต’’**ติอาทิ อารทฺธํฯ ตตฺถ **อุทฺทานโต**ติ อุเทฺทสโต, สเงฺขปโตติ อโตฺถฯ กิญฺจาปิ อวสิฏฺฐกิเลสาทโย วิย กิเลสกาโมปิ อสฺสาเทตพฺพตาย วตฺถุกาเม สงฺคหิโต ญาณํ วิย เญยฺยติ สเงฺขปโต เอโก เยว กาโม สิยา, ตถาปิ กิเลสกาโม วตฺถุกามภาวํ คจฺฉโนฺต กามนียเฏฺฐน คจฺฉติ, น กามนวเสนฯ กามนวเสน จ ปน กิเลสกาโมว โหติ, น ปน วตฺถุกาโมติ อาห **‘‘เกฺลสวตฺถุวสา’’**ติ อาทิฯ โก ปเนตฺถ วตฺถุกาโม, โก กิเลสกาโมติ โจทนํ มนสิ นิธาย ‘‘ฉโนฺท กาโม, ราโค กาโม, ฉนฺทราโค กาโม, สงฺกโปฺป กาโม, ราโค กาโม, สงฺกปฺปราโค กาโม’’ติ (มหานิ. ๑) เอวํ **นิเทฺทสปาฬิยํ** อาคตา นิทฺทิฏฺฐา กามตณฺหาว อิธ กิเลสกาโมฯ วตฺถุกาโมติ จ ‘‘มนาปิกา รูปา…เป…. มนาปิกา โผฏฺฐพฺพา…เป…. สเพฺพปิ กามาวจรา ธมฺมา…เป…. สเพฺพปิ รูปาวจรา…เป…. สเพฺพปิ อรูปาวจรา…เป…. กามา’’ติ (มหานิ. ๑) ตเตฺถว นิทฺทิฏฺฐา สวิญฺญาณาวิญฺญาณปฺปเภทา เตภูมกธมฺมาติ ทเสฺสโนฺต อาห **‘‘กิเลโส…เป…. วฏฺฏก’’**นฺติฯ **‘‘ฉนฺทราโควา’’**ติ อวธารเณน กิเลสภาเวน นิรุเฬฺหสุ โลภโทสโมหาทีสุ ทสสุ โทสโมหาทโย นว กิเลเส ปฏิกฺขิปติฯ กามรูปารูปตณฺหาย วตฺถุ ปติฏฺฐานํ, การณภูตนฺติ วา **วตฺถุ**ฯ

๑๓. กถํ ปน กิเลสกาโม นาม, กถญฺจ วตฺถุกาโมติ อาห **‘‘กิเลสกาโม’’**ติอาทิฯ **กาเมตีติ** วตฺถุกามํ ปเตฺถติฯ **กามียตีติ** กิเลสกาเมน ปตฺถียติฯ **อิติ**-สโทฺท ‘‘ตสฺมา’’ติ อิมสฺส อเตฺถฯ **จ**-สโทฺท เอว-การเตฺถ, เตน ยสฺมา กิเลสกาโม กาเมตีติ กาโม, วตฺถุกาโม จ กามียตีติ, ตสฺมา เอว กิเลสกาโม, วตฺถุกาโม จาติ **ทุวิโธปิ เอส** กาโม **การกทฺวเย** กตฺตริ, กมฺมนิ จ สิชฺฌติ, กตฺตุภาวํ, กมฺมภาวญฺจ ปจฺจนุโภตีติ อโตฺถฯ อถ วา **ทุวิโธ**ติ ทุวินฺนํ กามานํ วาจกโต ทุวิโธฯ ‘‘กาโม’’ติ อยํ สโทฺท **การกทฺวเย สิชฺฌติ** ยถาวุตฺตการกยุคเฬ นิปฺผชฺชติ, กตฺตริ, กมฺมนิ จ ‘‘กาโม’’ติ ปทสมฺภโว โหตีติ อโตฺถฯ **โว**-กาโร ปน นิปาตมตฺตํ ‘‘เอวํ โว กาลามา’’ติอาทีสุ (อ. นิ. ๓.๖๖) วิยฯ อถ วา **โวการกทฺวเย**ติ ขนฺธทฺวเยติ อโตฺถฯ กิเลสกาโม หิ

สงฺขารสภาวตฺตา สงฺขารกฺขเนฺธ, วตฺถุกาโม จ วกฺขมานนเยน ปญฺจกามคุณภูโต รูปสภาวตฺตา รูปกฺขเนฺธติ เอวํ ทุวิโธเปส กาโม ขนฺธทฺวเย **สิชฺฌติ** นิปฺผชฺชติ, อโนฺตภาวํ คจฺฉตีติฯ

๑๔. สมฺปชฺชนานิ **สมฺปตฺติโย,** ตาสํ วเสน วิสยวิสยีภาเวน อญฺญมญฺญํ สโมสรณวเสน, สมฺปาปุณนวเสนาติ อโตฺถฯ อิมินา ปน อิทํ ทีเปติ – ยตฺถ ทุวิโธปิ กาโม วิสยวิสยีภาเวน สหิโต ปวตฺตติ, โสเยว เอกาทสวิโธ ปเทโส กามาวจรสญฺญิโต ฯ ยตฺถ ปน รูปารูปธาตุยํ เกวลํ วตฺถุกาโมว ปวตฺตติ, น โส ปเทโส กามาวจโร นามาติฯ นนุ จ ทุวิโธปิ สหิโต รูปารูปธาตูสุ ปวตฺตติ, รูปารูปาวจรธมฺมานํ วตฺถุกามตฺตา, ตทารมฺมณภูตานญฺจ รูปารูปตณฺหานํ ตํโยเคน กิเลสกามภาวสิทฺธิโตติ? นยิทเมวํ โอรมฺภาคิยภูตสฺส พหลกิเลสเสฺสว กามราคสฺส อิธ กิเลสกามภาเวน อธิเปฺปตตฺตาฯ ‘‘อุทฺทานโต ทฺเว กามา’’ติ สเพฺพ กาเม อุทฺทิสิตฺวาปิ หิ ‘‘ปเทโส จตุปายาน’’นฺติอาทินา วิสยนิยมเนน ‘‘ทุวิโธปิ อย’’นฺติ เอตฺถ กาเมกเทสภูโต นีวรณาวตฺถาย กถิโต กามราโค กิเลสกามภาเวน, ตพฺพตฺถุกาเยว ธมฺมา วตฺถุกามภาเวน คหิตา, น รูปารูปตณฺหา, ตพฺพตฺถุกธมฺมา จาติ ญาปียติฯ เอวญฺจ กตฺวา อุปริ วกฺขมานา สสตฺถาวจรูปมา อุปปนฺนา โหติ, ยถาวุตฺตานเมว กามานํ อิธ อธิเปฺปตตฺตา รูปารูปธาตูสุ วิมานกปฺปรุกฺขวตฺถาลงฺการปริตฺตกุสลาทิเภเทสุ กามาวจรธเมฺมสุ ปวโตฺต ฉนฺทราโค กิเลสกาโม นาม น โหติ, น จ ตพฺพตฺถุภูตํ วิมานกปฺปรุกฺขาทิปริตฺตธมฺมชาตํ วตฺถุกาโม นามาติ สิทฺธํฯ เตเนวาห ‘‘กาโม วา กามสญฺญา วา พฺรหฺมโลเก น วิชฺชตี’’ติฯ กามาวจรสตฺตสนฺตานคตตณฺหาย วิสยภาเว สติ ปน ตํโยเคน รูปารูปธาตูสุปิ ปวตฺตมาโน ปริตฺตธโมฺม วตฺถุกาโมเยวาติ เวทิตพฺพํฯ อถ วา นิเทฺทเส อาคตนเยน นิรวเสโส กิเลสกาโม กามตณฺหาภวตณฺหาวิภวตณฺหานิโรธตณฺหาปเภโท อิธ ปวตฺตติฯ วตฺถุกาเมสุปิ อปฺปกํ รูปารูปวิปากมตฺตํ ฐเปตฺวา สโพฺพเยว อิธ ปวตฺตตีติ อนวเสสปฺปวตฺตึ สนฺธาย **‘‘กาโมยํ ทุวิโธปิ จา’’**ติ วุตฺตํฯ กิญฺจาปิ เอวํ วุตฺตํ, เตสุ ปน พหลกิเลสกามภูโต พหลกามราโค จ ตพฺพตฺถุกา ปญฺจ กามคุณา จ อิธ คหิตาติ ทสฺสนตฺถํ **‘‘สมฺปตฺตีนํ วเสนา’’**ติ วุตฺตํฯ สมฺปชฺชนวเสน, สมิชฺฌนวเสนาติ อโตฺถฯ **อวจรตี**ติ ปวตฺตติฯ **อิติ**-สโทฺท เหตุมฺหิ, ยสฺมา ทุวิโธปิ อยํ กาโม อวจรติ, ตสฺมา กาโม เอตฺถ อวจรตีติ กามาวจรสญฺญิโตติ อโตฺถฯ

๑๕. สคฺคโมกฺขเหตุภูตา ปุญฺญสมฺมตา อยา เยภุเยฺยน อเปตาติ อปายาฯ นิรยาทิวเสน จตฺตาโร อปายา **จตุปายาฯ ฉนฺน**นฺติ จาตุมหาราชิกตาวตึสยามาตุสิตานิมฺมานรติปรนิมฺมิตวสวตฺติสงฺขาตานํ ฉนฺนํ เทวโลกานํฯ เมรุปาทวาสิโน ปน อสุรา ตาวตึเสสุเยว สงฺคยฺหนฺตีติ น เตหิ สทฺธึ สตฺตนฺนนฺติ วุตฺตํฯ มนโส อุสฺสนฺนตาย **มนุสฺสา,** สติสูรภาวพฺรหฺมจริยโยคฺยตาทิคุณวเสน อุปจิตมานสตาย อุกฺกฏฺฐคุณจิตฺตตายาติ อโตฺถ, เต ปน นิปฺปริยายโต ชมฺพุทีปวาสิโน เวทิตพฺพาฯ ยถาห –

> ‘‘ตีหิ , ภิกฺขเว, ฐาเนหิ ชมฺพุทีปกา มนุสฺสา อุตฺตรกุรุเก จ มนุเสฺส อธิคฺคณฺหนฺติ เทเว จ ตาวตึเสฯ กตเมหิ ตีหิ? สูรา สติมโนฺต อิธ พฺรหฺมจริยวาโส’’ติ (อ. นิ. ๙.๒๑)ฯ

เตหิ ปน สมานรูปาทิตาย สทฺธึ ปริตฺตทีปวาสีหิ อิตรมหาทีปวาสิโนปิ ‘‘มนุสฺสา’’อิเจฺจว ปญฺญายึสุฯ โลกิยา ปน มนุโน อปจฺจภาเวเนว ‘‘มนุสฺสา’’ติ วทนฺติ ฯ **เอกาทสวิโธ**ติ จตฺราปาเยสุ ติรจฺฉานเปตฺติวิสยานํ วิสุํ ปริจฺฉินฺนสฺส โอกาสสฺส อภาเวปิ ยตฺถ เต อรญฺญสมุทฺทปพฺพตปาทาทิเก นิพทฺธวาสํ วสนฺติ, ตาทิสสฺส ฐานสฺส คหิตตฺตา เอกาทสวิโธฯ

๑๖. นนุ เจตฺถ อเญฺญสมฺปิ ธมฺมานํ ปวตฺติสมฺภวโต กามเสฺสว อวจรณวเสน กถํ นามลาโภติ อาห **‘‘อสฺสาภิลกฺขิตตฺตา’’**ติอาทิฯ ตตฺถ **อสฺสา**ติ อิมสฺส ทุวิธสฺส กามสฺสฯ **อภิ**

ลกฺขิตตฺตาติ เอกาทสวิเธ ปเทเส ปากฏตฺตาฯ อถ วา **อสฺสา**ติ กรณเตฺถ สามิวจนํ, ตสฺมา อเนน ทฺวิเธน กาเมน เอกาทสวิธสฺส ปเทสสฺส **อภิลกฺขิตตฺตา,** ปญฺญาปิตตฺตาติ อโตฺถฯ อถ วา อุปโยคเตฺถ สามิวจนวเสน **อสฺส** เอกาทสวิธสฺส ปเทสสฺส เตน ทฺวิเธน อภิลกฺขิตตฺตา ติ อโตฺถฯ สห สเตฺถหีติ สสตฺถา, ยตฺถ เต อวจรนฺติ, โส **สสตฺถาวจโร,** ปเทโสฯ โส วิยฯ ยถา หิ ยสฺมึ ปเทเส สสตฺถา ปุริสา อวจรนฺติ, โส วิชฺชมาเนสฺปิ อเญฺญสุ ทฺวิปทจตุปฺปทาทีสุ อวจรเนฺตสุ เตสํ ตตฺถ ปากฏตฺตา, เตหิ วา อภิลกฺขิตตฺตา ‘‘สสตฺถาวจโร’’เตฺวว ปญฺญายติ, เอวํ วิชฺชมาเนสฺปิ อเญฺญสุ รูปาวจราทีสุ อวจรเนฺตสุ อภิลกฺขณวเสน อยํ ปเทโส ‘‘กามาวจโร’’เตฺวว สญฺญิโตติฯ เอส นโย รูปารูปาวจเรสุฯ

๑๗-๘. นนุ จ จิตฺตํ กามาวจรนฺติ วุตฺตํ, ยถาวุตฺตนเยน ปน ปเทสสฺส คหิตตฺตา กถํ ตตฺถ อวจรนฺตํ กามาวจรํ นามาติ อาห **‘‘สฺวาย’’**นฺติอาทิฯ โส อยํ กามาวจโร ‘‘กาโม’’ติ สญฺญิโต ติ สมฺพโนฺธฯ **รูปภโว รูป**นฺติ ยถา รูปภโว รูปํฯ อวุโตฺตปิ หิ ยถาสโทฺท เอวํ-สทฺทสนฺนิฏฺฐาน โต ลพฺภติฯ ยถา ‘‘รูปูปปตฺติยา มคฺคํ ภาเวตี’’ติ เอตฺถ ‘‘รูปภวูปปตฺติยา’’ติ วตฺตเพฺพ รูปภโว ‘‘รูป’’นฺติ สญฺญิโตติ อยเมตฺถ อโตฺถฯ กถํ ปเนส เอวํ สญฺญิโตติ อาห **‘‘อุตฺตรสฺสา’’**ติอาทิฯ อถ วา ยถา อุตฺตรสฺส ปทสฺส โลปํ กตฺวา อุทีริโต เอส รูปภโว ‘‘รูป’’นฺติ สญฺญิโต, เอวํ สฺวายํ กามาวจโร กาโมติ สมฺพโนฺธฯ **ตสฺมึ กาเม**ติ ตสฺมึ อุตฺตรปทโลปวเสน กามสญฺญิเต ปเทเสฯ **อิท**นฺติ อิทํ อฏฺฐวิธํ จิตฺตํฯ อธิการวเสน ปน ตสฺส คหเณปิ สเพฺพสเมว ปริตฺตจิตฺตานม ยมโตฺถ ลพฺภติ สเพฺพสมฺปิ กาเม อวจรณโตฯ **สทา**ติ สพฺพกาลํ, พาหุเลฺลยนาติ อธิปฺปาโยฯ อิมินา ปน อิทํ ทีเปติ – ยถา สงฺคาเม เยภุเยฺยน อวจรโนฺต ‘‘สงฺคามาวจโร’’ติ ลทฺธนาโม หตฺถี อญฺญตฺถ อวจรโนฺตปิ พาหุลฺลปฺปวตฺติวเสน ‘‘สงฺคามาวจโร’’เตฺวว ปญฺญายติ, เอวมิทํ อญฺญตฺถ อวจรนฺตมฺปิ กามโลเก พาหุลฺลวุตฺติโต ‘‘กามาวจร’’มิเจฺจว วุตฺตนฺติฯ เตน ปน นนุ เจตํ รูปารูปภเวสฺปิ อวจรณโต รูปาวจราทินามมฺปิ ลเภยฺยาติ อิทํ โจทนํ ปริหรติฯ โหติ เจตฺถ –

> ‘‘กาเมวจรตีเตฺยตํ, กามาวจรสญฺญิตํ;
> เสเส อวจรนฺตมฺปิ, สงฺคามาวจโร ยถา’’ติฯ

อิติ-สโทฺท เหตุมฺหิฯ **จ**-สโทฺท วตฺตพฺพนฺตรสมุจฺจเยฯ เตน ยสฺมา อุตฺตรปทโลเปน กามาวจโร ‘‘กาโม’’ติ สญฺญิโต, ยสฺมา จ ตสฺมึ กาเม อิทํ จิตฺตํ สทา อวจรติ, ตสฺมา ‘‘กามาวจร’’มิเจฺจว กถิตํ, น ปน กามาวจราวจรํ, นาปิ รูปารูปาวจรนฺติ วาติ อธิปฺปาโยฯ **กามฆาตินา**ติ เทสนาญาเณน วิเนยฺยสนฺตานคตสฺส กิเลสกามสฺส หนนสีเลน สมฺมาสมฺพุเทฺธนฯ

๑๙. **ปฏิสนฺธึ ...เป.... อวจารยตีติ วา**ติ อถ วา ยสฺมา ยตฺถ กตฺถจิ อุปฺปนฺนมฺปิ กาเมภเวเยว ปฏิสนฺธึ อวจารยติ, ตสฺมา อิทํ กาเม อวจารยตีติ ‘‘กามาวจร’’นฺติ กถิตํ จา-สทฺทสฺส รสฺสตฺตํ กตฺวาติ อโตฺถฯ เอวํ อุตฺตรปทโลปวเสน ปทสมฺภวํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ วินาปิ อุตฺตรปทโลปํ กามาวจร-สทฺทสฺส สมฺภวํ ทเสฺสตุํ **‘‘ปริยาปนฺนนฺติ ตตฺร วา’’**ติ วุตฺตํฯ **ตตฺรา**ติ ตสฺมึ กามภเวฯ **ปริยาปนฺน**นฺติ อโนฺตคธํฯ อยํ ปเนตฺถ อธิปฺปาโย –

> ‘‘กตเม ธมฺมา กามาวจรา? เหฏฺฐโต อวีจินิรยํ ปริยนฺตํ กตฺวา อุปริโต ปรนิมฺมิตวสวตฺตี เทเว อโนฺตกริตฺวา ยํ เอตสฺมึ อนฺตเร เอตฺถาวจรา เอตฺถ ปริยาปนฺนา ขนฺธธาตุอายตนา รูปํ เวทนา สญฺญา สงฺขารา วิญฺญาณํฯ อิเม ธมฺมา กามาวจรา’’ติ (ธ. ส. ๑๒๘๗) –

วุตฺตตฺตา ยถา มนุสฺสิตฺถิยา กุจฺฉิสฺมึ นิพฺพตฺโตปิ ติรจฺฉานคติโก ติรจฺฉานโยนิยเมว ปริยา ปนฺนตฺตา ‘‘ติรจฺฉาโน’’เตฺวว วุจฺจติ, เอวมิทํ รูปารูปภเวสุ อุปฺปนฺนมฺปิ กามภวปริยาปนฺนตฺตา ‘‘กามาวจร’’มิเจฺจว กถิตนฺติฯ ตปฺปริยาปนฺนตา จสฺส อวีจิปรนิมฺมิตปริจฺฉิโนฺนกาสนินฺนาย กามตณฺหาย วิสยภาวโตติ เวทิตพฺพาฯ ตถา หิ วุตฺตํ อาจริยธมฺมปาลเตฺถเรน **นิเกฺขปกเณฺฑปิ** ‘‘‘เอตฺถาวจรา’ติ วจนํ อวีจิปรนิมฺมิตปริจฺฉิโนฺนกาสาย กามตณฺหาย วิสยภาวํ สนฺธาย วุตฺต’’นฺติฯ ปทสมฺภโว ปเนตฺถ เอวํ เวทิตโพฺพ – กามตณฺหา กาโม, โส เอตฺถ อารมฺมณกรณวเสน อวจรตีติ กามาวจรนฺติฯ นนุ เจตฺถ กตมา กามตณฺหา, ยา กามาวจรธมฺมา รมฺมณา ตณฺหาฯ กตเม กามาวจรธมฺมา, เย กามตณฺหาวิสยาติ เอวํ อิตรีตรนิสฺสยตาโทโส อาปชฺชตีติ ? นาปชฺชติ, อวีจิอาทิเอกาทโสกาสนิโนฺนตาย ยํกิญฺจิ ตณฺหํ กามตณฺหาภาเวน คเหตฺวา ตํสภาวาย ตณฺหาย วิสยภาเวน กามาวจรธมฺมานํ อุปลเกฺขตพฺพภาวโตฯ อถ วา กิเลสวตฺถุวเสน ทุวิโธปิ กาโม ยถารหํ สหชาตวเสน เอตฺถ อวจรตีติ กามาวจรํ, อารมฺมณกรณวเสน วา ทุวิเธปิ กาเม เอตํ อวจรตีติ กามาวจรํฯ อถ วา มญฺจนิสฺสิตเกสุ อุกฺกุฎฺฐึ กโรเนฺตสุ นิสฺสยนิสฺสิตานํ อเภทสฺส พุทฺธิยา คหิตตฺตา นิสฺสิตเกสุ นิสฺสยูปจารวเสน ‘‘มญฺจา อุกฺกุฎฺฐึ กโรนฺตี’’ติ วุจฺจติ, เอวเมตมฺปิ กามาวจรภเว ปวตฺตนวเสน ตนฺนิสฺสิตตฺตา นิสฺสยโวหาเรน ‘‘กามาวจร’’นฺติ วุจฺจติฯ โหติ เจตฺถ –

> ‘‘กาโมวจรตีเตฺยตฺถ, กาเมวจรตีติ วา;
> ฐานูปจารโต วาปิ, ตํ กามาวจรํ ภเว’’ติฯ

๒๐. ปุชฺชผลนิพฺพตฺตนโต, อตฺตสนฺตานํ ปุนนโต จ ปุญฺญานิ, กตฺตพฺพตาย กิริยา, เตสํ เตสํ อานิสํสานํ วตฺถุตาย วตฺถูนิ จาติ ปุญฺญกิริยวตฺถูนิฯ คณนโต ทสปริมาณตฺตา ทส จ ตานิ ปุญฺญกิริยวตฺถูนิ จาติ ทส ปุญฺญกิริยวตฺถูนิ, เตสํ วเสนาติ **ทสปุญฺญกฺริยวตฺถุวเสน,** ทส ปุญฺญกิริยวตฺถุภาเวน ตํมยํ หุตฺวาติ อโตฺถฯ **เอว**-กาเรน ปน รูปารูปโลกุตฺตรํ วิย น เกวลํ ภาวนาวเสเนวาติ ทเสฺสติฯ อถ วา ทสปุญฺญกิริยวตฺถุวเสเนว ปวตฺตติ, น ปน ปเรหิ ปริกปฺปิตปรปสํสาทิปุญฺญกิริยวตฺถุวเสนาติ **เอว**-สเทฺทน อวธารณํฯ ยโต วกฺขติ ‘‘สพฺพานุสฺสติปุญฺญญฺจา’’ติอาทิฯ

๒๑. กานิ ปน ตานิ ทสปุญฺญกิริยวตฺถูนิ, เยสํ วเสน อิทํ อฎฺฐวิธํ จิตฺตํ ปวตฺตตีติ วุตฺตนฺติ อิมํ อนุโยคํ สนฺธาย ตานิ สรูปโต ทเสฺสตุํ **‘‘ทานํ สีล’’**นฺติอาทิ วุตฺตํ ฯ ตตฺถ ทิยฺยติ เอเตนาติ **ทานํ,** ปริจฺจาคเจตนาฯ อิธ ปน จิตฺตาธิการวเสน ตํสมฺปยุตฺตํ คเหตพฺพํฯ ตถา **‘‘สีลา’’**ทีสุปิฯ สีลตีติ **สีลํ,** กายวจีกมฺมานิ สมาทหตีติ อโตฺถฯ สุสิลฺยวเสน หิ กายกมฺมาทีนิ อวิปฺปกิณฺณานิ สมฺปติ, อายติญฺจ หิตสุขาวหานิ สมฺมา ฐปิตานิ สมาหิตานิ โหนฺติ, สีลยติ อุปธาเรตีติ วา **สีลํฯ อุปธารณํ** ปเนตฺถ กุสลานํ อธิฎฺฐานภาโวฯ ภาเวติ กุสลธเมฺม อาเสวติ วเฑฺฒติ เอตายาติ ***ภาวนา***ฯ อตฺตโน สนฺตาเน นิปฺผนฺนา ปตฺติ ทิยฺยติ เอเตนาติ **ปตฺติทานํ**ฯ ตํตํกิจฺจกรเณ พฺยาวฎสฺส ภาโว **เวยฺยาวจฺจํ**ฯ เทเสติ เอตายาติ **เทสนา**ฯ ปตฺตึ อนุโมทติ เอเตนาติ ปตฺตานุโมโทฯ ปุพฺพปทโลเปน ปน **‘‘อนุโมโท’’**ติ วุตฺตํฯ ทิฎฺฐิยา อุชุภาโว **ทิฎฺฐุชุกํ,** สมฺมาทิฎฺฐิยา อุชุกรณนฺติ อโตฺถฯ อตฺตโน, ปรสฺส วา หิตชฺฌาสยวเสน สมฺมา สุณนฺติ เอตายาติ **สํสุติ**ฯ ปูชาวเสน อปจายติ สามีจึ กโรติ เอเตนาติ **อปจาโย**ฯ ปุญฺญกิริยวตฺถูนํ ปเภโท ปุญฺญกิริยวตฺถุปฺปเภโทฯ มชฺฌปทโลปวเสน ปน **‘‘ปุญฺญวตฺถุปฺปเภโท’’**ติ วุตฺตํ ยถา อาชญฺญยุโตฺต รโถ ‘‘อาชญฺญรโถ’’ติฯ อยํ ตาเวตฺถ ปทวิจาโรฯ

อยํ ปน วินิจฺฉโย – ตตฺถ เสขปุถุชฺชนานํ ปรํ อุทฺทิสฺส ปูชานุคฺคหกามตาย อตฺตโน วิชฺชมานวตฺถุปริจฺจชนวเสน ปวตฺตา เจตนา ทานมยปุญฺญกิริยวตฺถุ นามฯ ขีณาสวานมฺปิ ตถา ปวตฺตา ทานเมว, สา ปน ปุญฺญกิริยา นาม น โหตีติ น อิธ อธิเปฺปตาฯ ปุชฺชผลนิพฺพตฺตนโต, หิ อตฺตสนฺตานํ ปุนนโต จ ปุญฺญํ, น จ ขีณาสวสนฺตาเน ปวตฺตา ผลนิพฺพตฺติกา โหติ, น จ ตํ ปุนาติ วิสุทฺธสนฺตานปฺปวตฺตตฺตาติฯ เอวํ เสเสสุปิฯ

ยา ปน นิจฺจสีลอุโปสถสีลาทิวเสน ปญฺจสีลํ อฏฺฐสีลํ ทสสีลํ สมาทิยนฺตสฺส, อสมาทิยนฺตสฺสปิ กุลจาริตฺตวเสน สมฺปตฺตกายทุจฺจริตาทีหิ วิรมนฺตสฺส, อุปสมฺปทมาฬเก สํวรํ สมาทิยนฺตสฺส, ปาติโมกฺขํ ปริปูเรนฺตสฺส, อาปาถคตวิสเยสุ จกฺขาทีนิ อินฺทฺริยานิ ถเกนฺตสฺส , จีวราทิเก จ ปจฺจเย ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส, กุหนาทิวตฺถุโต อาชีวํ ปริโสเธนฺตสฺส ปวตฺตา เจตนา, อยํ สีลมยปุญฺญกิริยวตฺถุนามฯ เอตฺถาห – ‘‘ทานํ นาเมตํ มยฺหํ กุลวํโส กุลจาริตฺต’’นฺติ เอวํ จาริตฺตสีเล ฐตฺวา เทนฺตสฺส ปวตฺตา ทานมยปุญฺญกิริยวตฺถุ กึ, อุทาหุ สีลมยนฺติ? สีลมยเมว จาริตฺตสีลภาวโตฯ เทยฺยธมฺมปริจฺจาควเสน ปวตฺตาปิ เหสา ปุพฺพาภิสงฺขารสฺส อปรภาเค เจตนาย จ ตถา ปวตฺตตฺตา สีลมยเมว ปุญฺญกิริยวตฺถุ, น ทานมยํฯ ปูชานุคฺคหกามตาย หิ ทินฺนํ ทานมยนฺติฯ

‘‘จกฺขุ อนิจฺจ’’นฺติอาทินา ปน จกฺขาทิเก ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา สมฺมสนฺตสฺส ปวตฺตา โคตฺรภุโวทานปริโยสานา วิปสฺสนาเจตนา, กสิณาทีสุ อารมฺมเณสุ อปฺปนํ อปฺปตฺตา โคตฺรภุปริโยสานา ปริกมฺมเจตนา จาติ อยํ ภาวนามยปุญฺญกิริยวตฺถุ นามฯ อปฺปนาปฺปตฺตาปิ ภาวนาเยว, สา ปน น กามาวจราติ อิธ น คหิตาฯ นิรวชฺชวิชฺชายตนกมฺมายตนสิปฺปายตนานํ สิกฺขนเจตนาปิ ภาวนามเยเยว สโมธานํ คจฺฉตีติ อาจริยาฯ ยา เจตฺถ เทยฺยธมฺมํ ขยโต วยโต สมฺมสิตฺวา ททโต ปวตฺตา, สาปิ ปุเพฺพ วิย อุภยภาเค เจตนานํ ตถา ปวตฺตตฺตา ภาวนามยปุญฺญกิริยวตฺถุเยวาติ เวทิตพฺพํฯ

ทานาทิกํ ยํ กิญฺจิ สุจริตกมฺมํ กตฺวา ‘‘อสุกสฺส จ นาม ปตฺติ โหตุ, สพฺพสตฺตานํ วา โหตู’’ติ เอวํ อตฺตนา กตสฺส ปเรหิ สาธารณภาวํ ปจฺจาสีสนวเสน ปวตฺตา ปตฺติทานมยปุญฺญกิริยวตฺถุ นามฯ กึ ปเนวํ ปตฺตึ ททโต ปุญฺญกฺขโย โหตีติ? น โหติ, ยถา ปน เอกํ ทีปํ ชาเลตฺวา ตโต ทีปสหสฺสํ ชาเลนฺตสฺส ปฐมทีโป ขีโณติ น วตฺตโพฺพ, ปุริมาโลเกน ปน สทฺธึ ปจฺฉิมาโลกสฺส เอกีภาเว อติมหาว โหติ, เอวเมว ปตฺตึ ททโต ปริหานิ นาม น โหติ, วุฑฺฒิเยว ปน โหตีติ ทฏฺฐพฺพาฯ กถํ ปเนสา ทินฺนา นาม โหตีติ? ‘‘อิทํ เม ปุญฺญกมฺมํ สพฺพสตฺตานํ, อสุกสฺส วา ปริณมตู’’ติ เอวํ ปุพฺพภาเค, ปจฺฉาปิ วา วจีเภทํ กโรเนฺตน มนสาเอว วา จิเนฺตเนฺตน ทินฺนา นาม โหติฯ เกจิ ปน ‘‘ยํ มยา กตํ สุจริตํ, ตสฺส ผลํ ‘ทมฺมี’ติ วุเตฺตปิ ปตฺติ ทินฺนาว โหตี’’ติ วทนฺติฯ กุสลกมฺมาธิการตฺตา ปน ปเรหิ จ กมฺมเสฺสว อนุโมทิตพฺพตฺตา กมฺมเมว ทาตพฺพํ, อนุโมเทเนฺตนปิ กมฺมเมว อนุโมทิตพฺพนฺติ อิทเมตฺถ อาจริยานํ สนฺนิฏฺฐานํฯ

จีวราทีสุ ปจฺจาสารหิตสฺส อสํกิลิเฏฺฐน อชฺฌาสเยน สมณพฺราหฺมณานํ วตฺตปฏิวตฺตกรณวเสน, คิลานุปฏฺฐานวเสน จ ปวตฺตา เวยฺยาวจฺจมยปุญฺญกิริยวตฺถุ นามฯ

อามิสกิญฺจกฺขาทินิรเปกฺขจิตฺตสฺส อตฺตโน ปคุณํ ธมฺมํ วิมุตฺตายตนสีเส ฐตฺวา เทเสนฺตสฺส, ตเถว นิรวชฺชวิชฺชายตนาทิกํ อุปทิสนฺตสฺส จ ปวตฺตา เทสนามยปุญฺญกิริยวตฺถุ นามฯ ปเรหิ กตํ ยํ กิญฺจิ สุจริตกมฺมํ ทินฺนมทินฺนมฺปิ วา อิสฺสามเจฺฉรมลํ ปหาย ‘‘สาธุ สุฏฺฐู’’ติ อนุโมทนฺตสฺส ปวตฺตา อนุโมทนปุญฺญกิริยวตฺถุ นาม, ‘‘อตฺถิ ทินฺน’’นฺติอาทินา กมฺมสฺสกตา

ญาณวเสน ทิฏฺฐึ อุชุํ กโรนฺตสฺส ปวตฺตา ทิฏฺฐิชุกมฺมปุญฺญกิริยวตฺถุ นามฯ ยทิ เอวํ ญาณวิปฺปยุตฺตจิตฺตสฺส ทิฏฺฐิชุกมฺมปุญฺญกิริยตา น ลพฺภตีติ? โน น ลพฺภติ ปุริมปจฺฉิมเจตนานมฺปิ ตํตํปุญฺญกิริยาเสฺวว สงฺคณฺหนโตฯ ตถา หิ วกฺขติ –

> ‘‘ปุริมา มุญฺจนา เจว, ปรา ติโสฺสปิ เจตนา;
> โหติ ทานมยํ ปุญฺญํ, เอวํ เสเสสุ ทีปเย’’ติฯ

ตสฺมา กิญฺจาปิ อุชุกรณเวลายํ ญาณสมฺปยุตฺตเมว จิตฺตํ โหติ, ปุริมปจฺฉาภาเค ปน ญาณวิปฺปยุตฺตมฺปิ โหตีติ ตสฺสาปิ ทิฏฺฐิชุกมฺมปุญฺญกิริยภาโว อุปฺปชฺชติฯ

อปเร ปนาหุ – วิญฺญาณปญฺญาณวเสน ทสฺสนํ ทิฏฺฐิ, จิตฺตํ ปญฺญา จฯ ทิฏฺฐิยา อุชุภาโว ทิฏฺฐิชุตฺตํฯ กึ ตํ? กุสลญฺจ วิญฺญาณํ กมฺมสฺสกตาญาณาทิ จ สมฺมาทสฺสนํฯ ตตฺถ กุสลวิญฺญาเณน ญาณุปฺปาเทปิ อตฺตโน สุจริตานุสฺสรณปรคุณปสํสาสรณคมนานํ สงฺคโห, กมฺมสฺสกตาญาเณน กมฺมปถสมฺมาทิฏฺฐิยาติฯ ทานาทิสมฺปยุตฺตํ ปน ญาณํ ทานาทีเสฺวว อโนฺตคธนฺติ เวทิตพฺพํฯ ‘‘เอวมิมํ ธมฺมํ สุตฺวา ตตฺถ วุตฺตนเยน ปฏิปชฺชโนฺต โลกิยโลกุตฺตรคุณวิเสสํ อธิคมิสฺสามิ, พหุสฺสุโต วา หุตฺวา ปเร ธมฺมเทสนาย อนุคฺคณฺหิสฺสามี’’ติ เอวํ อตฺตโน, ปเรสํ วา วิมุตฺตายตนสีเสน สทฺธมฺมํ สุณนฺตสฺส ปวตฺตา สวนมยปุญฺญกิริยวตฺถุ นามฯ นิรวชฺชวิชฺชายตนาทิสวนเจตนาปิ เอเตฺถว สงฺคยฺหติฯ ปูชารเห, ครุฏฺฐานิเย, มหลฺลเก จ ทิสฺวา อาสนา วุฏฺฐหนฺตสฺส ปตฺตจีวรปฏิคฺคหณมคฺคทานอภิวาทนอญฺชลิกมฺมกรณอาสนปุปฺผคนฺธาทิอภิหารํ กโรนฺตสฺส จ ปวตฺตา พหุมานเจตนา อปจิติสหคตปุญฺญกิริยวตฺถุ นามฯ เวยฺยาวจฺจาปจายนานญฺหิ อยํ วิเสโส – วยสา, คุเณน จ เชฏฺฐานํ, คิลานานญฺจ ตํตํกิจฺจกรณํ เวยฺยาวจฺจํ, สามีจิกิริยา อปจายนนฺติฯ

๒๒-๓. เอวํ อฏฺฐกถาย อาคตนเยน ทสปุญฺญกิริยวตฺถูนิ ทเสฺสตฺวา อิทานิ สุเตฺต อาคตนเยน ทานํ สีลํ ภาวนาติ ตีณิเยว ทเสฺสตุํ เตสุ อิตเรสมฺปิ สงฺคหํ ทีเปโนฺต อาห **‘‘คจฺฉนฺติ สงฺคห’’**นฺติอาทิฯ ตตฺถ **ปตฺติทานานุโมทนา ทาเน สงฺคหํ คจฺฉนฺติ** ตํสภาวตฺตาฯ ทานมฺปิ หิ อิสฺสามเจฺฉรานํ ปฏิปกฺขํ, เอเตปิ, ตสฺมา สมานปฏิปกฺขตาย ทาเนน สห เอกลกฺขณตฺตา เอเต ทานมยปุญฺญกิริยวตฺถุมฺหิ สงฺคหํ คจฺฉนฺติฯ **เวยฺยาวจฺจาปจายนา สีลมเย ปุเญฺญ สงฺคหํ คจฺฉนฺติ** จาริตฺตสีลสภาวตฺตาฯ **เทสนาสวนทิฏฺฐิอุชุกา** ปน กุสลธมฺมาเสวนโต ภาวนโต ***ภาวนามเย* สงฺคหํ คจฺฉนฺติ**ฯ เกจิ ปน ‘‘เทเสโนฺต, สุณโนฺต จ เทสนานุสาเรน ญาณํ เปเสตฺวา ลกฺขณํ ปฏิวิชฺฌ เทเสติ, สุณาติ จ, ตานิ จ เทสนาสวนานิ ปฏิเวธเมว อาหรนฺตีติ เทสนาสวนํ ภาวนามเย สงฺคหํ คจฺฉตี’’ติ วทนฺติฯ ธมฺมทานภาวโต ‘‘เทสนา ทานมเย สงฺคหํ คจฺฉตี’’ติปิ สกฺกา วตฺตุํฯ ตถา ทิฏฺฐิชุกมฺมํ สพฺพตฺถาปิ สเพฺพสํ นิยมนลกฺขณตฺตาติฯ ทานาทีสุ หิ ยํ กิญฺจิ ‘‘อตฺถิ ทินฺน’’นฺติอาทินยปฺปวตฺตาย สมฺมาทิฏฺฐิยาว วิโสธิตํ มหปฺผลํ โหติ มหานิสํสนฺติฯ เอวญฺจ กตฺวา **ทีฆนิกายฏฺฐกถายํ** ‘‘ทิฏฺฐิชุกมฺมํ ปน สเพฺพสํ นิยมนลกฺขณ’’นฺติ (ที. นิ. อฏฺฐ. ๓.๓๐๕) วุตฺตํฯ มหาสํฆิยา ปน อภยคิริวาสิโน จ ทิฏฺฐิชุกมฺมํ วิสุํ ปุญฺญกิริยภาเวน น คณฺหนฺติฯ ตถา หิ เต ทานํ สีลํ ภาวนา สํสุติ เทสนานุสฺสติโมทนํ เวยฺยาวจฺจปูชาสรณปฺปตฺติปสํสา จาติ อตฺตนา กตปุญฺญานุสฺสรณํ พุทฺธาทีสุ สรณคมนํ ปรคุณปสํสาติ อิมานิ ตีณิ ปกฺขิปิตฺวา ทิฏฺฐิชุกมฺมํ อคฺคเหตฺวา ทฺวาทส ปุญฺญกิริยวตฺถูนิ ปญฺญาเปนฺติฯ **ปุน ตีเณวา**ติ ปฐมํ ทสาปิ สมานา ปุน สเงฺขปโต ตีเณว สโมฺภนฺติฯ

๒๔. อิทานิ ปเรหิ นิทฺทิสิยมานานํ ปุญฺญานุสฺสรณาทีนํ อตฺตนา นิทฺทิเฏฺฐเสฺวว สโมธานํ ทเสฺสตุํ **‘‘สพฺพานุสฺสติปุญฺญญฺจา’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ สพฺพเสฺสว อตฺตนา กตสุ

จริตสฺส อนุสฺสรณํ **สพฺพานุสฺสติปุญฺญํ** นามฯ **ปสํสา**ติ ปเรหิ กตาย ปุญฺญกิริยาย, สมฺมา ปฏิปตฺติยา จ วิปฺปสนฺนจิตฺเตน ปสํสนํ, สนฺตุสฺสนนฺติ อโตฺถฯ **สรณตฺตย**นฺติ เอตฺถ สรนฺติ หึสนฺตีติ สรณานิ, พุทฺธาทีนิ ตีณิ รตนานิฯ ตานิ หิ สรณคตานํ เตเนว สรณคมเนน ภยํ สนฺตาสํ ทุคฺคติปริกฺกิเลสํ หึสนฺติ วินาเสนฺติฯ ตโย อวยวา อสฺสาติ ตยํ, ตีหิ อวยเวหิ ยุตฺตสมุทาย เสฺสตํ อธิวจนํ, สรณานํ ตยํ สรณตฺตยํ, ตีณิ สรณานีติ วุตฺตํ โหติฯ น หิ อวยววินิมุโตฺต สมุทาโย นาม โกจิ อตฺถีติฯ อิธ ปน สรณตฺตยคฺคหเณน อุปจารโต, อุตฺตรปทโลปโต วา สรณคมนํ อธิเปฺปตํฯ น หิ สรณตฺตยํ ปุญฺญกิริยวตฺถุ นาม โหติฯ อตฺถโต ปเนตํ ‘‘สมฺมาสมฺพุโทฺธ วต โส ภควา, สฺวากฺขาโต ธโมฺม, สุปฺปฏิปโนฺน สํโฆ’’ติอาทินา พุทฺธาทีสุ ปสาทปฏิลาภวเสน ปวตฺตา เจตนา **ทิฏฺฐิชุกมฺมสฺมิํ สงฺคหํ ยนฺติ** ตํวเสเนว เตสํ อิชฺฌโตฯ น หิ วิปรีตทิฏฺฐิกสฺส อิมานิ ตีณิ สมฺภวนฺติ, ตสฺมา เต เอกเนฺตน ทิฏฺฐิชุกมฺมปุญฺญกิริยวตฺถุสฺมิํ สงฺคหํ คจฺฉนฺติ, น วิสุํ ปุญฺญกิริยภาเวน คเหตพฺพาติ อธิปฺปาโยฯ เตนาห **‘‘นตฺถิ สํสโย’’**ติฯ ทิฏฺฐิชุกมฺมสฺส ภาวนามยสงฺคเหปิ สเงฺขปนเยน ภาวนามเย สงฺคยฺหนฺติ, วิตฺถารนเยน ปน ‘‘กตฺถ นุ โข’’ติ สํสโย สิยาติ อิเมสํ ภาวนามยสงฺคโห น วุโตฺตฯ ทิฏฺฐิชุกมฺมสฺส วา สเพฺพสํ มหปฺผลภาวนิยามกเตฺตน มูลภูตตฺตา ตสฺส ปธานภาวํ ทเสฺสตุํ วิสุํ ตตฺถ สงฺคยฺหนฺตีติ วุตฺตํฯ อปเร ปน ‘‘สงฺคณฺหโนฺต สงฺคณฺหาติ, คณฺหโนฺต ‘มุญฺจตี’ติ วจนโต สรณคมนสฺส สีลสมาทาเน วิย คหณํ สมฺภวตีติ สีลมเย สงฺคยฺหตี’’ติ วทนฺติฯ ‘‘สรณคมนํ ปณิปาตภาวโต อปจิติสหคเต สงฺคยฺหตี’’ติ เกจิฯ

๒๕. อิทานิ ยถาวุตฺตปุญฺญกิริยวตฺถูนํ ปุริมปจฺฉิมภาควเสน ปวตฺตมานานาปิ เจตนา ตตฺถ ตเตฺถว สงฺคหํ คจฺฉนฺตีติ ทเสฺสตุํ **‘‘ปุริมา มุญฺจนา’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **ปุริมา**ติ ทานตฺถาย เทยฺยธมฺมํ ธเมฺมน สเมน อุปฺปาเทนฺตสฺส, อุปฺปนฺนํ ‘‘ปริจฺจชิสฺสามี’’ติ จิเนฺตนฺตสฺส, ทกฺขิเณยฺยํ ปริเยสนฺตสฺส จ ยาว วตฺถุโน ปฏิคฺคาหกสฺส หเตฺถ วิสฺสชฺชนํ, ปริณามนํ วา, ตาว ปวตฺตา ปุพฺพภาคเจตนาฯ ปฏิคฺคาหกสฺส ปน หเตฺถ วิสฺสชฺชนเจตนา, ปริณามนเจตนา วา มุญฺจนเจตนา นามฯ สาเยว นิคฺคหีตโลเปน **‘‘มุจนา’’**ติ วุตฺตาฯ **‘‘มุญฺจนา’’**อิติเยว วา ปาโฐฯ **ปรา**ติ อตฺตนา วิสฺสฏฺฐวตฺถุมฺหิ อาลยํ อกตฺวา ‘‘สาธุ สุฏฺฐุ อคฺคํ ทานํ เม ทินฺน’’นฺติ โสมนสฺสจิเตฺตน ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส อุปฺปนฺนา อปรภาคเจตนาฯ **ติโสฺสปิ เจตนา**ติ อิติ อยญฺจ ปุริมา เจตนา, อยญฺจ มุญฺจนเจตนา, อยญฺจ อปรเจตนาติ ติโสฺสปิ เจตนา เอกโต หุตฺวา **ทานมยํ ปุญฺญํ โหติ,** ทานมยปุญฺญกิริยวตฺถุ นาม โหตีติ อโตฺถฯ ‘‘ปุญฺญ’’นฺติ ปทํ อเปกฺขิตฺวา ‘‘โหตี’’ติ เอกวจนนิเทฺทโสฯ อิทานิ ยถาวุตฺตมตฺถํ เสเสสุปิ อติทิสโนฺต อาห **‘‘เอวํ เสเสสุ ทีปเย’’**ติฯ **เสเสสู**ติ สีลาทีสุ ปุญฺญกิริยวตฺถูสุ **เอวํ** ยถาวุตฺตนเยน ‘‘สีลํ ‘รกฺขิสฺสามี’ติ จิเนฺตนฺตสฺส, ‘ปพฺพชิสฺสามี’ติ วิหารํ คจฺฉนฺตสฺส ปวตฺตา ปุริมเจตนา, สีลํ สมาทิยนฺตสฺส, ปพฺพชนฺตสฺส, สีลํ ปริปูเรนฺตสฺส อุปฺปนฺนา มชฺฌิมเจตนา, ‘ปูริตํ เม’ติ ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส อุปฺปนฺนา อปรเจตนาติ เอวํ ติโสฺสปิ เจตนา เอกโต หุตฺวา สีลมยปุญฺญกิริยวตฺถุ นามา’’ติอาทินา **ทีปเย,** ปกาเสยฺยาติ อโตฺถฯ นนุ จ อตฺตนา กตปุญฺญานุสฺสรณเจตนา ทิฏฺฐิชุกมฺมสงฺคหิตา, อยญฺจ อปรเจตนา สาเยวาติ กถมสฺสา ตตฺถ สงฺคโหติ? นายํ โทโส, วิสยเภเทน อุภินฺนมฺปิ วิเสสสพฺภาวโตฯ ปุญฺญานุสฺสรณญฺหิ อตฺตนา กตปุญฺญวิสยเมวฯ อยํ ปน ตพฺพตฺถุวิสยาติ ปากโฏเยว ทฺวินฺนํ วิเสโสติฯ

เอตฺตาวตา จ ยํ วุตฺตํ ‘‘ทสปุญฺญกิริยวตฺถุวเสเนว ปวตฺตตี’’ติ, ตตฺถ ทสปุญฺญกิริยวตฺถูนิ สรูปโต, สงฺคหโต จ นิทฺทิสิตฺวา อิทานิ ตถาปวตฺตมานสฺส จสฺส ปาเฏกฺกํ ปวตฺตาการวิสยํ ทเสฺสตุํ **‘‘อิทานี’’**ติอาทิ อารทฺธํฯ ตตฺถ **อย**นฺติ วกฺขมานนิทสฺสนํฯ ทาตโพฺพ ธโมฺม เทยฺยธโมฺม, อนฺนาทิทสวิธํ วตฺถุฯ วุตฺตญฺหิ –

‘‘อนฺนํ ปานํ วตฺถํ ยานํ, มาลาคนฺธวิเลปนํ;
เสยฺยาวสถปทีเปยฺยํ, ทานวตฺถู ทสาวิเม’’ติฯ

ปฏิคฺคาหโก อาทิ เยสํ เทสกาลมิตฺตาทีนํ เต ปฏิคฺคาหกาทโย, เทยฺยธมฺมสฺส, ปฏิคฺคาหกาทีนญฺจ สมฺปตฺติ สมฺปนฺนตา **เทยฺยธมฺมปฏิคฺคาหกาทิสมฺปตฺติ**ฯ ตตฺถ เทยฺยธมฺมสฺส ปณีตมนาปภาโว ธเมฺมน สเมน อุปฺปนฺนภาโว **เทยฺยธมฺมสมฺปตฺติ**ฯ ปฏิคฺคาหกานํ อคฺคทกฺขิเณยฺยภาโว **ปฏิคฺคาหกสมฺปตฺติ**ฯ ทุลฺลภอนฺนปานาทิโก เทโส **เทสสมฺปตฺติ**ฯ ตาทิโสว กาโล **กาลสมฺปตฺติ**ฯ ทุลฺลภอนฺนปานาทิเก หิ เทเส, กาเล วา ทินฺนํ อชฺฌาสยสฺส พลวตาย มหปฺผลํ, โสมนสฺสเหตุกญฺจ โหติ, ตสฺมา เต ทานสฺส สมฺปตฺติวเสน วุตฺตาฯ **มิตฺตสมฺปตฺติ** ปน กลฺยาณมิตฺตภาโวฯ กลฺยาณมิตฺตญฺหิ นิสฺสาย ทานาทีสุ จิตฺตํ โอทคฺยปฺปตฺตํ โหติฯ **ปริจาริกสมฺปตฺติ** ปน อนาณตฺติยาปิ ตํตํกิจฺจสมฺปาทเน อปฺปมตฺตสฺส ปริจาริกชนสฺส ปฏิลาโภฯ **อญฺญํ วา โสมนสฺสเหตุ**นฺติ สทฺธาพหุลตาวิสุทฺธิทิฏฺฐิตาทิเภทํ อญฺญํ โสมนสฺสการณํ วาฯ **อาคมฺมา**ติ อุปาคมฺม, ปฏิจฺจาติ อโตฺถฯ **หฏฺฐปหโฏฺฐ**ติ โสมนสฺสวเสน หโฏฺฐเจว ปหโฏฺฐ จฯ อุภเยนปิ อธิกโสมนสฺสํ วุตฺตํฯ **อตฺถิ...เป.... ปวตฺต**นฺติ ‘‘อตฺถิ ทินฺนํ, อตฺถิ ยิฏฺฐํ, อตฺถิ หุตํ, อตฺถิ สุกตทุกฺกฏานํ กมฺมานํ ผลํ วิปาโก, อตฺถิ อยํ โลโก, อตฺถิ ปโร โลโก, อตฺถิ มาตา, อตฺถิ ปิตา, อตฺถิ สตฺตา โอปปาติกา, อตฺถิ โลเก สมณพฺราหฺมณา สมฺมคฺคตา สมฺมาปฏิปนฺนา, เย อิมญฺจ โลกํ ปรญฺจ โลกํ สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา อุปสมฺปชฺช วิหรนฺตี’’ติ (ม. นิ. ๑.๔๔๑) เอวํ ปวตฺตํ ทสวิธํ สมฺมาทิฏฺฐิวตฺถุวเสน เจว ธมฺมวิจยสโมฺพชฺฌงฺคฏฺฐานิยาทีนํ วเสน จ ปวตฺตํฯ อาทิ-สเทฺทน หิ น เกวลํ นวนฺนํเยว สมฺมาทิฏฺฐิวตฺถูนํ คหณํ, อถ โข ธมฺมวิจยสโมฺพชฺฌงฺคฏฺฐานิยานมฺปิ สงฺคโหฯ สมฺมา ญาเยน ปวตฺตา ทิฏฺฐิ, ปสตฺถา วา ทิฏฺฐีติ **สมฺมาทิฏฺฐิ,** ตํฯ **ปุรกฺขตฺวา**ติ ปุพฺพงฺคมํ กตฺวาฯ ตญฺจ โข สหชาตปุพฺพงฺคมวเสน ‘‘มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา’’ติอาทีสุ (ธ. ป. ๑-๒) วิย สมฺปโยคสฺส อธิเปฺปตตฺตาฯ

อนุสฺสาหิโตติ โลภมจฺฉริยาทิวเสน ปุญฺญกิริยาย สโงฺกจํ อนาปชฺชนฺโต อตฺตนา, ปเรน วา เกนจิ อนุสฺสาหิโต หุตฺวาฯ สภาวโต หิ ปุญฺญปฺปวตฺติทสฺสนมิทํฯ **ปเรหี**ติ ปน ปรปากฏุสฺสาหทสฺสนวเสน วุตฺตํฯ **ปฐม**นฺติ เทสนากฺกเมน, อิธ นิทฺทิฏฺฐกฺกเมน วา ปฐมํฯ **มหากุสลจิตฺต**นฺติ โสมนสฺสสหคตตาทิองฺคปาริปูริยา มหนฺตํ กุสลจิตฺตํฯ อถ วา ปจฺฉิมภวิกโพธิสตฺตานํ ปฏิสนฺธิอากฑฺฒนโต มหนฺตํ ปูชิตํ กุสลจิตฺตนฺติ **มหากุสลจิตฺตํ**ฯ สเพฺพสมฺปิ หิ สพฺพญฺญุโพธิสตฺตานํ ปฏิสนฺธิ เมตฺตาปุพฺพงฺคมสฺส ติเหตุกโสมนสฺสมยสฺส อสงฺขาริกจิตฺตสฺส วิปาโกติ วุตฺตํฯ เอตฺถ ‘‘เทยฺยธมฺม…เป…. หฏฺฐปหโฏฺฐ’’ติ เอตฺตาวตา อิมสฺส โสมนสฺสสหคตภาวมาห, ‘‘สมฺมาทิฏฺฐึ ปุรกฺขตฺวา’’ติ ญาณสมฺปยุตฺตภาวํ, ‘‘อนุสฺสาหิโต’’ติ ปน อิมินา อสงฺขาริกภาวนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ

วุตฺตนเยเนวาติ ‘‘เทยฺยธมฺมปฏิคฺคาหกาทิสมฺปตฺตึ, อญฺญํ วา โสมนสฺสการณํ อาคมฺมา’’ติ เอวํ วุตฺตนเยนฯ **อุสฺสาหิโต**ติ เทยฺยธเมฺม สาเปกฺขาทิตาย, สีลสมฺปทาทีสุ อนธิมุตฺตตาทีหิ จ ปุญฺญกิริยาย สโงฺกจาปชฺชนฺโต อตฺตนา, ปเรน วา เกนจิ อุสฺสาหิโตฯ **ปเรหี**ติ ปน วุตฺตนยเมวฯ กโรติ ทานาทีนิ ปุญฺญานีติ สมฺพโนฺธฯ **ตเมวา**ติ โสมนสฺสสหคตาทินา ตํสทิสตาย วุตฺตํฯ โหติ หิ ตํสทิเสปิ ตํโวหาโร ยถา จ ‘‘สาเยว ติตฺติรี, ตานิเยว โอสธานี’’ติฯ เอตฺถ ปน ‘‘อุสฺสาหิโต’’ติ อิมินา สสงฺขาริกตํ ทเสฺสติฯ เสสํ วุตฺตนยเมวฯ **อิมสฺมึ ปนเตฺถ**ติ อิมสฺมึ สสงฺขาริกสทฺทาภิเธยฺเย, อุสฺสาหิตพฺพจิตฺตสงฺขาเต อเตฺถ ตํวิสเยติ อโตฺถฯ **ปุพฺพปฺปโยคสฺสา**ติ ปุญฺญกิริยาย สโงฺกเจ ชายมาเน ตโต วิเวเจตฺวา สมุสฺสาหนวเสน ปวตฺตสฺส จิตฺตปฺ

ปโยคสฺสฯ **ปุพฺพ**-คฺคหณํ ปเนตฺถ ตถาปวตฺตปุพฺพาภิสงฺขารวเสน โส ปโยโค โหตีติ กตฺวา วุตฺตํ, น ตสฺส ปุพฺพกาลิกตายาติ วุโตฺตวายมโตฺถฯ

ปฏิปตฺติทสฺสเนนาติ ภิกฺขู ทิสฺวา เทยฺยธมฺมปริจฺจชนวนฺทนาทิปฏิปตฺติทสฺสเนนฯ พลนฺติ อนนฺตีติ พาลา, อสฺสาสิตปสฺสาสิตมตฺเตเนว ชีวนฺติ, น ปญฺญาชีวิเตนาติ อธิปฺปาโยฯ พาลาเยว **พาลกา**ฯ เต ปน อิธ ''อตฺถิ ทินฺน''นฺติอาทินยปฺปวตฺตาย สมฺมาทิฏฺฐิยา อภาเวน อสญฺชาตพุทฺธิโน ทารกาฯ ปากฏวเสน เจตฺถ **พาลก**-คฺคหณํฯ สหสา กรณาทิกาเล ปน อิตเรสมฺปิ ญาณวิปฺปยุตฺตํ โหตีติฯ โสมนสฺสํ ชาตํ เอเตสนฺติ **โสมนสฺสชาตา,** ชาตโสมนสฺสาติ อโตฺถฯ **สหสา**ติ สีฆํ สีฆํ ทาตุกามตาย อุปฺปตฺติสมกาลเมวฯ

เอตฺถ จ ''ปฏิปตฺติทสฺสเนนา''ติ อิมินา ปเรสํ ปโยคาภาวมาห, ''ชาตปริจยา''ติ อตฺตโน ปโยคาภาวํฯ อุภเยนาปิ อิมสฺส อสงฺขาริกภาวํ ทีเปติฯ ''พาลกา, สหสา''ติ จ อิเมหิ ญาณวิปฺปยุตฺตภาวมาห, ''ภิกฺขู…เป.… ชาตา''ติ โสมนสฺสสหคตภาวํฯ อถ วา ''ปฏิปตฺติ…เป.… ปริจยา''ติ อิมินา อสงฺขาริกภาวสฺส ''พาลกา ภิกฺขู…เป.… ชาตา''ติ จ อิเมหิ ญาณวิปฺปยุตฺตโสมนสฺสสหคตภาวสฺส จ ทีปิตตฺตา ''สหสา''ติ วจเนน ยถาวุตฺตเมว ญาณวิปฺปยุตฺตอสงฺขาริกภาวํ ปกาเสติฯ เอวํ สติ ปฏิโลมโต โสมนสฺสสหคตาทิภาโว ทสฺสิโต โหติฯ อนุโลมโต ปน ''โสมนสฺสชาตา''ติ อิมินา โสมนสฺสสหคตภาวํ, สหสา-คฺคหเณน ญาณวิปฺปยุตฺตาสงฺขาริกภาวํ ทีเปติฯ ''ปฏิปตฺติ…เป.… ทิสฺวา''ติ เอตฺตาวตา ปน โสมนสฺสสหคตาทิภาวสฺส การณํ วุตฺตนฺติฯ **เต**ติ เต ญาตกา, เต พาลกาติ วา อโตฺถฯ **''โสมนสฺสเหตูนํ อภาวํ อาคมฺมา''**ติ อิทํ นิทสฺสนมตฺตํ ทฏฺฐพฺพํฯ มชฺฌตฺตารมฺมณํ ตถารูเป เจโตภิสงฺขาราทโยปิ หิ อุเปกฺขาสหคตาย การณเมวาติฯ จิตฺตสฺส โสมนสฺสาภาเว ปุคฺคลสฺสปิ โสมนสฺสรหิตตา โหตีติ **''จตูสฺปิ…เป.… โหนฺตี''**ติ ปุคฺคลาธิฏฺฐานํ กตฺวา วุตฺตํ, โสมนสฺสรหิตา โหนฺติ ปุญฺญํ กโรนฺตาติ อธิปฺปาโยฯ **''เอว''**นฺติอาทิ นิคมนํฯ

อิเมสุ ปน อฏฺฐสุ วิญฺญาเณสุ โสมนสฺสสหคตโต อุเปกฺขาสหคตํ พลวตรํ, ญาณวิปฺปยุตฺตโต ญาณสมฺปยุตฺตํ, สสงฺขาริกโต อสงฺขาริกํ สทิสํ พลวตรํฯ วิสทิสํ ปน เวทนาญาณปฺปโยควเสน พลวํ, ทุพฺพลญฺจ โหติฯ โสมนสฺสสหคตติเหตุกอสงฺขาริกโต หิ อุเปกฺขาสหคตติเหตุกสสงฺขาริกํ พลวตรํ, อุเปกฺขาสหคตทุเหตุกอสงฺขาริกโต โสมนสฺสสหคตติเหตุกอสงฺขาริกํ พลวตรํฯ อิติ จตุตฺถจิตฺตโต ตติยจิตฺตํ พลวตรํ, ตโต อฏฺฐมจิตฺตํ, ตโต สตฺตมจิตฺตํ, ตโต ทุติยจิตฺตํ, ตโต ปฐมจิตฺตํ, ตโต ฉฏฺฐจิตฺตํ, ตโต ปญฺจมจิตฺตนฺติ เอวมิเมสํ พลวพลวตรภาโว เวทิตโพฺพฯ

๒๖. เอวํ ปาฬิยํ อาคตนเยน เวทนาญาณปฺปโยคเภทโต อฏฺฐวิธตํ นิทฺทิสิตฺวา อิทานิ อฏฺฐกถายํ อาคตปุญฺญกิริยาทีนํ วเสนปิ ปเภทํ ทเสฺสตุํ **''ทส ปุญฺญกฺริยาทีน''**นฺติอาทิ วุตฺตํฯ **อาทิ**-สเทฺทน ฉนฺนํ อารมฺมณานํ, จตุนฺนํ อธิปตีนํ, ติณฺณํ กมฺมานํ, หีนาทิเภทสฺส จ สงฺคโห ทฏฺฐโพฺพฯ เตเนวาหุ –

> ''กเมน ปุญฺญวตฺถูหิ, โคจราธิปตีหิ จ;
> กมฺมหีนาทิโต จาปิ, คเณยฺย นยโกวิโท''ติฯ

๒๗. อิทานิ ตถาปวตฺตมานสฺส ตสฺส โย โย เตสํ เตสํ วเสน ลพฺภมาโน คณนปริเจฺฉโท, ตํ สมฺปิณฺฑิตฺวา ทเสฺสตุํ **''สตฺตรส สหสฺสานี''**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตเตฺถวํ คณนา เวทิตพฺพา – อิมานิ ตาว อฏฺฐ วิญฺญาณานิ ทสนฺนํ ปุญฺญกิริยวตฺถูนํ วเสน ปวตฺตนโต ปเจฺจกํ ทส ทสาติ

กตฺวา อสีติ จิตฺตานิ โหนฺติ, ตานิ จ ฉสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺตนโต ฉคฺคุณิตานิ สาสีติกานิ จตฺตาริ สตานิ โหนฺติ, ตานิ จตุนฺนํ อธิปตีนํ สหโยควเสน จตุคฺคุณิตานิ สหสฺสํ, วีสาธิกานิ จ นว สตานิ โหนฺติ, ตานิ จ กายวจีมโนสงฺขาตานํ ติณฺณํ กมฺมานํ วเสน ติคุณิตานิ สสฏฺฐิสตฺตสตาธิกานิ ปญฺจ สหสฺสานิ โหนฺติ, ตานิ จ หีนมชฺฌิมปณีตเภทโต ติคุณิตานิ สาสีติกทฺวิสตาธิกานิ สตฺตรส สหสฺสานิ โหนฺตีติฯ นนุ จ ญาณวิปฺปยุตฺตจิตฺตานํ วีมํสาธิปติสหโยคาภาวโต อธิปติวเสน สหสฺสํ, สาสีติกานิ จ ฉ สตานิ โหนฺตีติ ตานิ กมฺมาทีนํ วเสน สมฺปิณฺฑิตานิ วีสสตาธิกานิ ปนฺนรส สหสฺสานิ ภวนฺตีติ? สจฺจเมตํ, โสตปติตวเสน ปน ตํ อนาทิยิตฺวา อธิปติคณนาคหิตาติ น ตสฺส วเสน คณนหานิ กตาติ ทฏฺฐพฺพํฯ

นนุ จ ''สวิปากํ กุสล''นฺติ วุตฺตํ, ตํ ปน กถํ, กุหึ, กึ ผลตีติ โจทนํ สนฺธายาห **''ตํ ปนา''**ติ อาทิฯ ยสฺมา ติเหตุกํ กุสลํ ติเหตุกํ วา ทุเหตุกํ วา ปฏิสนฺธึ เทติ , นาเหตุกํ ปฏิสนฺธึ เทติฯ ยทา จ ติเหตุกํ ปฏิสนฺธึ ชเนติ, ตทา ปวเตฺต โสฬส วิปากานิ อภินิปฺผาเทติฯ ยทา ทฺวิเหตุกํ, ตทา ทฺวาทสฯ ทุเหตุกํ ปน ทุเหตุกมเหตุกญฺจ ปฏิสนฺธึ ชเนติ, น ติเหตุกํฯ ยทา จ ทุเหตุกํ ชเนติ, ตทา ปวตฺติยํ ทฺวาทสฯ ยทา อเหตุกํ, ตทา อฏฺฐฯ เย ปน อาคมนโต วิปากสฺส สงฺขารเภทมิจฺฉนฺติ, เตสํ มเตน ติเหตุกํ ทฺวาทส, ทส วา วิปจฺจติ, ทุเหตุกํ ทส, อฏฺฐ วา, ตสฺมา วุตฺตํ **''ยถานุรูป''**นฺติฯ นานาวิธสมฺปตฺติฏฺฐานภาวโต โสภนา, คนฺตพฺพโต คติ จาติ สุคติ, กามาวจรภโวว สุคติ กามาวจรสุคติฯ ตสฺสํ **กามาวจรสุคติยํฯ ภวโภคสมฺปตฺติ**นฺติ เอตฺถ จ ภวตีติ ภโว, อุปฺปตฺติภวสงฺขาตานํ วิปากกฺขนฺธกฏตฺตารูปานเมตํ คหณํ, ภุญฺชิตพฺพโต โภโค, ปวตฺติยํ ปฏิลภิตพฺพสมฺปตฺติ, ภโวติ วา ปฏิสนฺธิ, โภโค เสสวิปากกฏตฺตารูเปหิ สห ปวตฺติยํ ปฏิลภิตพฺพา สมฺปตฺติ, ภโว จ โภโค จ ภวโภโค, เตเยว สมฺปนฺนภาวโต สมฺปตฺติ, เตสํ วา สมฺปตฺติ ภวโภคสมฺปตฺติ, ตํ **อภินิปฺผาเทติ,** ชนกวเสน จ อุปนิสฺสยวเสน จ สาเธตีติ อโตฺถฯ เอตฺถ จ ภวโภคสมฺปตฺตีนํ นิรวเสสโต ลพฺภมานฏฺฐานํ สนฺธาย ''กามาวจรสุคติย''นฺติ วุตฺตํฯ สเหตุกวิปากวชฺชํ ปน ปวตฺติวิปากกฏตฺตารูปสภาวํ ภวสมฺปตฺตึ, เอกจฺจโภคสมฺปตฺติญฺจ, โภคสมฺปทเมว วา อวิเสเสน สุคติยํ ทุคฺคติยมฺปิ อภินิปฺผาเทติเยวฯ นาคสุปณฺณาทีนมฺปิ หิสฺส เทวสมฺปตฺติสทิสํ มนุญฺญํ โภคชาตํ, ตพฺพิสยานิ จ วิปากจิตฺตานิ, สุวณฺณตาสุสฺสรตาทิ จ ตํ สพฺพํ กามาวจรกุสลเสฺสว ผลํฯ น หิ อกุสลสฺส อิฏฺฐผลํ อตฺถิฯ วุตฺตเญฺหตํ – ''อฏฺฐานเมตํ อนวกาโส, ยํ อกุสลสฺส อิโฏฺฐ กโนฺต วิปาโก สํวิชฺชตี''ติฯ

กามาวจรกุสลวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

รูปาวจรกุสลวณฺณนา

อิทานิ ยสฺมา กามาวจรกุสลานนฺตรํ อุทฺทิฏฺฐสฺส รูปาวจรกุสลสฺส นิเทฺทสาวกาโส อนุปฺปโตฺต, ตสฺมา ตํ ทสฺสนตฺถํ **''อิตเรสู''**ติอาทิ อารทฺธํฯ ตตฺถ **อิตเรสู**ติ ยถาวุตฺตกามาวจรกุสลโต อิตเรสุ, รูปาวจราทีสูติ อโตฺถฯ **สวตฺถุกโต เอกวิธํ** เอกเนฺตน วตฺถุสนฺนิสฺสิตตฺตา ฯ น หิ อรูปธาตุยํ รูปาวจรธมฺมา ลพฺภนฺติ รูปวิราคภาวนาย นิพฺพตฺตตฺตา ปุน รูปาวจรชฺฌานสมาปตฺติยา อภาวโตฯ

หีนมชฺฌิมปณีตเภทโตติ เอตฺถ ปุเพฺพ วิย อธิปตีนํ หีนาทิภาเวหิ ฌานสฺส หีนาทิภาโว โยเชตโพฺพฯ อถ วา ปฏิลทฺธมตฺตมนาเสวิตํ **หีนํ** ปริทุพฺพลภาวโต, นาติสุภาวิตํ อปริปุณฺณวสิภาวํ **มชฺฌิมํ,** อติวิย สุภาวิตํ ปน สพฺพโส ปริปุณฺณวสิภาวํ **ปณีตํ**ฯ ตถา อุฬารปุญฺญผลกามตาวเสน ปวตฺติตํ **หีนํ,** โลกิยาภิญฺญตฺถาย ปวตฺติตํ **มชฺฌิมํ,** วิเวกกามตาย อริยภาเว ฐิเตน ปวตฺติตํ **ปณีตํ**ฯ อตฺตหิตาย วา ปวตฺติตํ **หีนํ,** เกวลํ อโลภชฺฌาสเยน ปวตฺ

ติตํ **มชฺฌิมํ,** ปรหิตาย ปวตฺติตํ **ปณีตํ**ฯ วฏฺฏชฺฌาสเยน วา ปวตฺติตํ **หีนํ,** วิเวกชฺฌาสเยน ปวตฺติตํ **มชฺฌิมํ,** วิวฏฺฏชฺฌาสเยน โลกุตฺตรปาทกตฺถํ ปวตฺติตํ **ปณีตํ**ฯ

ปฏิปทาทิเภทโตติ ทุกฺขปฏิปทาทนฺธาภิญฺญาทีนํ ปฏิปทาภิญฺญานํ เภเทนฯ ปฏิปทาวจเนเนว วา ตทวินาภาวโต อภิญฺญาปิ ลพฺภติฯ ตถา เหตฺถ ปฏิปทาจตุกฺกนฺติ โวหรนฺตีติ **อาทิ**-สทฺเทน อธิปติอาทีนํ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพ, ตสฺมา **ปฏิปทาทิเภทโต**ติ ปฏิปทาเภทโต, อธิปติเภทโต, อารมฺมณเภทโต, หานภาคิยาทิเภทโตติ อโตฺถฯ ตตฺถ ปฏิปทาเภทโต ตาว ทุกฺขปฏิปทํ ทนฺธาภิญฺญํ, ทุกฺขปฏิปทํ ขิปฺปาภิญฺญํ, สุขปฏิปทํ ทนฺธาภิญฺญํ, สุขปฏิปทํ ขิปฺปาภิญฺญนฺติ เอวํ จตุพฺพิธํ โหติฯ ตตฺถ ทุกฺขา ปฏิปทา อสฺสาติ **ทุกฺขปฏิปทํ**ฯ ทนฺธา อภิญฺญา อสฺสาติ **ทนฺธาภิญฺญํ**ฯ เอส นโย **“ทุกฺขปฏิปทํ ขิปฺปาภิญฺญ”**นฺติอาทีสุปิฯ

ตตฺถ อปฺปหีนนีวรณสฺส, อวิกฺขมฺภิตฌานนิกนฺติกสฺส จ ญาณกิจฺจสฺส อปริพฺยตฺตตาย ปรินิฏฺฐิตสกลปุพฺพกิจฺจสฺส ‘‘ปถวี ปถวี’’ติ วา ‘‘อาโป อาโป’’ติ วา เอวํ ปวตฺตปฐมสมนฺนาหารโต ปฏฺฐาย ยาว ตสฺส ตสฺส ฌานสฺส อุปจารุปฺปตฺติยา นีวรณปฺปหานํ, นิกนฺติวิกฺขมฺภนญฺจ โหติ, ตาว ปวตฺตา ปุพฺพภาคภาวนา **ปฏิปทา** นาม ‘‘ปฏิปชฺชติ ฌานํ เอตายา’’ติ กตฺวาฯ ปหีนนีวรณสฺส, ปน วิกฺขมฺภิตฌานนิกนฺติกสฺส จ ญาณกิจฺจสฺส ปริพฺยตฺตภาวโต อุปจารชฺฌานํ อาทึ กตฺวา ยาว อปฺปนาย อุปฺปตฺติ, ตาว ปวตฺตา ปญฺญา ปุพฺพภาคปญฺญาย วิสิฏฺฐภาวโต **อภิญฺญา** นาม, ตสฺมา โย อาทิโต กิเลเส ฌานนิกนฺติญฺจ วิกฺขเมฺภนฺโต ทุเกฺขน สสงฺขาเรน สปฺปโยเคน กิลมโนฺต วิกฺขเมฺภติ, วิกฺขมฺภิตกิเลสฌานนิกนฺติ จ อปฺปนาปริวาสํ วสโนฺต จิเรน องฺคปาตุภาวํ ปาปุณาติ, ตสฺส ทุกฺขปฏิปทํ, ทนฺธาภิญฺญญฺจ ฌานํ โหติฯ โย ปน สสงฺขาเรน กิเลสาทิเก วิกฺขเมฺภตฺวา น จิเรน องฺคปาตุภาวํ ปาปุณาติ, ตสฺส ทุกฺขปฏิปทํ, ขิปฺปาภิญฺญญฺจฯ โย กิเลสาทิเก วิกฺขเมฺภโนฺต สุเขน อกิลมโนฺต วิกฺขเมฺภติ, อปฺปนาปริวาสํ ปน จิรายติ, ตสฺส สุขปฏิปทํ, ทนฺธาภิญฺญํฯ โย ปน สุเขเนว กิเลสาทิเก วิกฺขเมฺภตฺวา สีฆเมว อปฺปนํ ปาปุณาติ, ตสฺส สุขปฏิปทํ, ขิปฺปาภิญฺญนฺติ เวทิตพฺพํฯ

โส ปนายํ ปฏิปทาภิญฺญานํ เภโท กิเลสินฺทฺริยาธิการวเสน เวทิตโพฺพฯ ยสฺส หิ ราคาทโย กิเลสา ติพฺพา โหนฺติ, สทฺธาปญฺจมกานิ จ อินฺทฺริยานิ มุทูนิฯ โย จ สมถวิปสฺสนาสุ อกตาธิกาโร, ตสฺส ปวตฺตฌานํ ทุกฺขปฏิปทํ, ทนฺธาภิญฺญญฺจ โหติฯ ตสฺส หิ กิเลสสมุทาจารติพฺพตาย นีวรณวิกฺขมฺภนสฺส กิเจฺฉน กสิเรน สมิชฺฌนโต ปฏิปทา ทุกฺขา อสุขา, ตเสฺสว สทฺธาทีนํ อินฺทฺริยานํ มุทุตาย อภิญฺญาปิ ทนฺธา มนฺทา อสีฆปฺปวตฺตินี โหติฯ ภวนฺตเร วา สมเถ อกตาธิการตฺตา ปฏิปทา ทุกฺขา, วิปสฺสนาย อกตาธิการตฺตา อภิญฺญาปิ ทนฺธาฯ โย ปน วุตฺตวิปรีโต โหติ, ตสฺส กิเลสานํ อติพฺพสมุทาจารตาย, อินฺทฺริยานญฺจ ติขีณตาย สมถวิปสฺสนาสุ กตาธิการตาย ยถากฺกมํ สุขปฏิปทา, ขิปฺปาภิญฺญา จ โหติฯ ภวนฺตเร กตปริจยสฺส หิ ยถา ปคุณํ กตฺวา วิสฺสชฺชิตคโนฺถ อปฺปมตฺตเกน ปโยเคน สุปฺปวตฺติ วาจุคฺคโต จ โหติ, เอวํ ภาวนา อปฺปกสิเรเนว อิชฺฌตีติฯ สฺวายํ อกโต, กโต จ อธิกาโร สมถนิสฺสิโต ปฏิปทายํ วุโตฺต สมาธิปฺปธานตฺตา ปฏิปทายฯ วิปสฺสนานิสฺสิโต อภิญฺญาย ญาณปฺปธานตฺตา อปฺปนายาติ ทฏฺฐพฺพํฯ

โย ปน ติพฺพกิเลโส ติกฺขินฺทฺริโย วิปสฺสนายเมว วา กตาธิกาโร โหติ, ตสฺส วุตฺตนเยน ทุกฺขา ปฏิปทา, ขิปฺปา ปน อภิญฺญา โหติ, ตพฺพิปรีตสฺส สุขปฏิปทา ทนฺธาภิญฺญาติฯ ตสฺมา กิเลสานํ ติพฺพมนฺทภาวโต, อินฺทฺริยานํ ติขิณมุทุภาวโต, ปุพฺพปริจยสฺส จ สมฺภวาสมฺภววเสนาติ เอวํ กิเลสินฺทฺริยาธิการวเสน อิมาสํ เภโท เวทิตโพฺพฯ

อปิจ ยานิ ปรโต สปฺปายาสปฺปายานิ, ปลิโพธุปเจฺฉทาทีนิ ปุพฺพกิจฺจานิ, อปฺปนาโกสลฺลานิ จ อาคมิสฺสนฺติ, เตสุ โย อุปจาราธิคมโต ปุเพฺพ, ปจฺฉา จ อสปฺปายเสวี โหติ, ตสฺส ทุกฺขา ปฏิปทา, ทนฺธา จ อภิญฺญา โหติฯ อุภยตฺถ สปฺปายเสวิโน สุขา ปฏิปทา, ขิปฺปา จ อภิญฺญาฯ โย ปน ตโต ปุพฺพภาเค อสปฺปายํ เสวิตฺวา อปรภาเค สปฺปายเสวี โหติ, ตสฺส ทุกฺขา ปฏิปทา, ขิปฺปา อภิญฺญาฯ ตพฺพิปรีตสฺส สุขา ปฏิปทา, ทนฺธา อภิญฺญา จ เวทิตพฺพาฯ

ตถา ปลิโพธุปเจฺฉทาทิปุพฺพกิจฺจํ อสมฺปาเทตฺวา ภาวนมนุยุญฺชนฺตสฺส สปริปนฺถตาย ทุกฺขา ปฏิปทา, วิปริยาเยน อปริปนฺถตาย สุขาฯ อปฺปนาโกสลฺลานิ อสมฺปาเทนฺตสฺส ญาณสฺส อวิสทตาย ทนฺธา อภิญฺญา โหติ, สมฺปาเทนฺตสฺส วิปริยายโต ขิปฺปา อภิญฺญาติฯ กิญฺจ – ตณฺหาวิชฺชาติภวนวเสน เอตาสํ เภโท เวทิตโพฺพฯ ตณฺหาภิภูตสฺส หิ ทุกฺขา ปฏิปทา โหติ ตสฺสา สมาธิสฺส อุชุปฏิปกฺขตฺตา สมถปฏิปทาย ปริปนฺถกภาวโต, อนภิภูตสฺส ตทภาวโต สุขาฯ อวิชฺชาภิภูตสฺส จ ตสฺสา ปญฺญาย อุชุปฏิปกฺขภาวโต ทนฺธา อภิญฺญา, อิตรสฺส ขิปฺปา อภิญฺญาติฯ โส ปนายํ ปฏิปทาเภโท เกวลํ สมถภาวนาวเสน ปฏิลทฺธชฺฌานสฺส, มคฺคาธิคมวเสน ปฏิลทฺธชฺฌานสฺส ปน นตฺถิ ทุกฺขปฏิปทาทิเภโทฯ เกจิ ปน มคฺควเสเนว ตสฺส ปฏิปทาทิเภทํ วเณฺณนฺติ ''มคฺคสฺส หิ ทุกฺขปฏิปทาทิภาเว ตสฺมิํ ทุกฺขปฏิปทาทิก''นฺติฯ

อธิปติเภทาทีสุ ปน ฉนฺทาธิปเตยฺยํ จิตฺตาธิปเตยฺยํ วีริยาธิปเตยฺยํ วีมํสาธิปเตยฺยนฺติ เอวํ อธิปติเภทโต, ปริตฺตํ ปริตฺตารมฺมณํ, ปริตฺตํ อปฺปมาณารมฺมณํ, อปฺปมาณํ ปริตฺตารมฺมณํ, อปฺปมาณํ อปฺปมาณารมฺมณนฺติ เอวํ อารมฺมณเภทโต, หานภาคิยํ ฐิติภาคิยํ วิเสสภาคิยํ นิเพฺพธภาคิยนฺติ เอวํ หานภาคิยาทิเภทโต จ จตุพฺพิธตา เวทิตพฺพาฯ ตตฺถ ''ฉนฺทวโต เจ ฌานํ นิพฺพตฺติสฺสติ, มยฺหมฺปิ นิพฺพตฺติสฺสตี''ติ เอวํ ฉนฺทํ ธุรํ กตฺวา อุปฺปนฺนํ **ฉนฺทาธิปเตยฺยํ**ฯ เอส นโย **''จิตฺตาธิปเตยฺยา''**ทีสุปิฯ อปฺปคุณํ ปน อุปริฌานสฺส ปจฺจโย ภวิตุํ อสโกฺกนฺตํ **ปริตฺตํ,** สุปฺปสราวมเตฺตสุ อวฑฺฒิตารมฺมเณสุ นิพฺพตฺตํ **ปริตฺตารมฺมณํ**ฯ วุตฺตปฏิปกฺขโต ปน ยถากฺกมํ **อปฺปมาณารมฺมณา**ทีนิ เวทิตพฺพานิฯ หานภาคิยาทิวิเสสํ สยเมว วกฺขติฯ

ฌานงฺคโยคเภทโตติ กตฺถจิ ปญฺจ ฌานงฺคานิ, กตฺถจิ จตฺตาริ, กตฺถจิ ตีณิ, กตฺถจิ เทฺว , กตฺถจิ อปรานิ เทฺวติ เอวํ ฌานงฺคานํ สมฺปโยคเภทโตฯ นนุ เจตฺถ กามาวจรกุสเล วิย สงฺขารเภโท กสฺมา น คหิโตฯ อิทมฺปิ หิ เกวลํ สมถานุโยควเสน ปฏิลทฺธํ สสงฺขารํ, มคฺคาธิคมวเสน ปฏิลทฺธมสงฺขารํ, ตสฺมา ''ฌานงฺคสงฺขารโยคเภทโต ทสวิธ''นฺติ วตฺตพฺพนฺติ? นยิทเมวํ, มคฺคาธิคมวเสน สตฺติโต ปฏิลทฺธสฺสาปิ อปรภาเค ปริกมฺมวเสเนว อุปฺปชฺชนโต, ตสฺมา สพฺพสฺสปิ ฌานสฺส ปริกมฺมสงฺขาตปุพฺพาภิสงฺขาเรน วินา เกวลํ อธิการวเสน อนุปฺปชฺชนโต ''อสงฺขาร''นฺติปิ วตฺตุํ น สกฺกา, อธิกาเรน จ วินา เกวลํ ปริกมฺมาภิสงฺขาเรเนว อนุปฺปชฺชนโต ''สสงฺขาร''นฺติปิ วตฺตุํ น สกฺกาติ ฌานงฺคโยคเภทโต ปญฺจวิธตา จ วุตฺตาติฯ

กามจฺฉโนฺท พฺยาปาโท ถินมิทฺธํ อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจํ วิจิกิจฺฉาติ อิมานิ ปญฺจ นีวรณานิ วิปฺปหีนานิ เอตสฺสาติ **กามจฺฉนฺท...เป.... วิปฺปหีนํ**ฯ ''อคฺยาหิโต''ติ เอตฺถ อาหิต-สทฺทสฺส วิย วิปฺปหีน-สทฺทเสฺสตฺถ ปรวจนํ ทฏฺฐพฺพํฯ กามจฺฉนฺทาทีหิ วา วิปฺปหีนํ วิสํยุตฺตํ เตสํ ปหายกภาเวนาติ **กามจฺฉนฺท...เป.... วิปฺปหีนํ**ฯ ตตฺถ กาเมตีติ กาโม, ฉนฺทนเฏฺฐน ฉโนฺท จาติ กามจฺฉโนฺท, พหลกามราคเสฺสตํ อธิวจนํฯ พฺยาปาทาทีนมตฺถํ วกฺขติฯ ยสฺมา กามจฺฉนฺทาทีสุ อปฺปหีเนสุ ฌานํ นุปฺปชฺชติ, ตสฺมา ตานิสฺส ปหานงฺคานีติ เวทิตพฺพานิฯ นนุ อเญฺญปิ อกุสลา ธมฺมา อิมินา ฌาเนน ปหียนฺติ, อถ กสฺมา ปเญฺจว ปหานงฺควเสน วุตฺตานีติ? วิเสเสน ฌานนฺตรายกรตฺตาฯ กามจฺฉนฺทวเสน หิ นานาวิสยปโลภิตํ จิตฺตํ น เอกตฺตา

รมฺมเณ สมาธิยติฯ กามจฺฉนฺทาภิภูตํ วา นานาวิสยสมฺปฺพฺยูฬฺหาย กามธาตุยา ปหานปฏิปทํ น ปฏิปชฺชติ, พฺยาปาเทน จ อารมฺมเณ ปฏิหญฺญมานํ น สมาหิตํ ปวตฺตติ, ถินมิทฺธาภิภูตํ อกมฺมญฺญํ โหติ, อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจปเรตํ อวูปสนฺตเมว หุตฺวา ปริพฺภมติ, วิจิกิจฺฉาอุปหตํ ฌานาธิคมปฏิปทํ นาโรหติ ''สมฺมาสมฺพุทฺโธ นุ โข, น นุ โข, ปฏิวี ปฏิวี''ติอาทินา ปวตฺตมนสิกาเรน ''ฌานํ สิยา นุ โข, น นุ โข''ติอาทินา วิจิกิจฺฉนฺตสฺส ฌานาธิคมปฏิปทาย อสํสิชฺฌนโตฯ ยโต วกฺขติ –

> ''ภาคี อสฺสมหํ อทฺธา, อิมาย ปฏิปตฺติยา;
> ปวิเวกสุขสฺสาติ, กตฺวา อุสฺสาหมุตฺตม''นฺติฯ

ตสฺมา สมาธิอาทีนํ อุชุวิปจฺจนีกภาเวน วิเสเสน ฌานาธิคมสฺส อนฺตรายกรณโต เอตาเนว ปหานงฺคานีติ วุตฺตานิฯ โหติ เจตฺถ –

> ''ปจฺจนีกา ยโต ปญฺจ, สมาธาทีนเมตฺถ หิ;
> ฌานนฺตรายิกา ตสฺมา, ปหานงฺค นิยามิตา''ติฯ

เอวมิทํ ปหานงฺควเสน ทเสฺสตฺวา อิทานิ สมฺปโยคงฺควเสน ทเสฺสตุํ **''วิตกฺก…เป….สมฺปยุตฺต''**นฺติ วุตฺตํฯ ตตฺถ วิตกฺกาทโย วจนตฺถลกฺขณาทิวเสน อุปริ อาคมิสฺสนฺติฯ ยสฺมา ปน อิเมสุ อุปฺปเนฺนสุ ฌานํ อุปฺปนฺนํ นาม โหติ, เตนสฺส อิมานิ สมฺปโยคงฺคานีติ เวทิตพฺพานิ, ตสฺมา น เอเตหิ สมนฺนาคตํ อญฺญเทว ฌานํ นาม อตฺถีติ คเหตพฺพํฯ ยถา ปน เนมิอาทิองฺคสมุทาเย รถาทิโวหาโร โหติ, เอวํ ฌานงฺคสมุทาเย ฌานโวหาโรฯ วุตฺตมฺปิ เหตํ **วิภงฺค** ''ฌานนฺติ วิตกฺโก วิจาโร ปีติ สุขํ จิตฺตเสฺสกคฺคตา''ติ (วิภ. ๕๖๙)ฯ กสฺมา ปน อเญฺญสุปิ ผสฺสาทีสุ สมฺปยุตฺตธเมฺมสุ วิชฺชมาเนสุ อิมานิเยว ปญฺจ ฌานงฺควเสน วุตฺตานีติ? วุจฺจเต – อุปนิชฺฌานกิจฺจวนฺตตาย, กามจฺฉนฺทาทีนํ อุชุปฏิปกฺขภาวโต จฯ วิตโกฺก หิ อารมฺมเณ จิตฺตํ อภินิโรเปติ, วิจาโร อนุพนฺธติฯ เอวํ ฌานาธิคมสฺส วิเสสปจฺจยภูเตหิ เตหิ อวิเกฺขปาย สมาทหิตปฺปโยคสฺส เจตโส ปโยคสมฺปตฺติสมฺภูฐานา ปีติ ปีณนํ, สุขญฺจ อุปพฺรูหนํ กโรติฯ อถ นํ สสมฺปยุตฺตธมฺมํ เอเตหิ อภินิโรปนานุพนฺธนปีณนอุปพฺรูหเนหิ อนุคฺคหิตา เอกคฺคตา สมาธานกิเจฺจน อตฺตานํ อนุวตฺตาเปนฺตี เอกตฺตารมฺมเณ สมํ, สมฺมา จ อาธิยติ, อินฺทฺริยสมตาวเสน สมํ, ปฏิปกฺขธมฺมานํ ทูรีภาเวน ลีนุทฺธจฺจาภาเวน สมฺมา จ ฐเปตีติ เอวเมเตสเมว อุปนิชฺฌานกิจฺจํ อาเวณิกํฯ กามจฺฉนฺทาทิปฏิปกฺขภาเวน ปน สยเมว วกฺขติฯ เอวํ อุปนิชฺฌานกิจฺจวนฺตตาย, กามจฺฉนฺทาทีนํ อุชุปฏิปกฺขภาวโต จ อิเมเยว ปญฺจ ฌานงฺคภาเวน ววตฺถิตาติฯ ยถาหุ –

> ''อุปนิชฺฌานกิจฺจตฺตา, กามาทิปฏิปกฺขโต;
> สเนฺตสุปิ จ อเญฺญสุ, ปเญฺจว ฌานสญฺญิตา''ติฯ

เทสนากฺกมโต, มหคฺคตธเมฺมสุ ปฐมํ อธิคนฺตพฺพโต จ **ปฐมํ,** ปฐมํ สมาปชฺชิตพฺพนฺติปิ **ปฐม**นฺติ วทนฺติฯ ตํ ปน น เอกนฺตลกฺขณํ ฌานปฏิโลมาทิวเสน สมาปชฺชเน อสมฺภวโตฯ

ปุริมปจฺฉิมจิเตฺตสุ อุปฺปชฺชมานสฺสาปิ อปฺปนากฺขเณ อนุปฺปชฺชนโต วิตโกฺก วิปฺปหีโน เอตสฺส, ตโต วา เอตํ วิปฺปหีนนฺติ **วิตกฺกวิปฺปหีนํ**ฯ ภาวนาย หิ ปหีนตฺตา วิตโกฺก ฌานกฺขเณ นุปฺปชฺชติฯ อสํกิลิฏฺฐสภาวตฺตา ปน อุปจารภาวนาย จ ตํ ปหาตุํ อสมตฺถภาวโต ปุริมภาเค, ปจฺฉาภาเค จ อปจฺจนีกจิตฺตปฺปวตฺติโต อุปฺปชฺชติเยวาติฯ

นนุ จ ‘‘อสํกิลิฏฺฐสภาวตฺตา’’ติ วุตฺตํ, อถ กถํ ฌาเนน เอส ปหียติ? น หิ กุสเลหิ อสํกิลิฏฺฐธมฺมสฺส ปหานํ อตฺถิ ราคาทิสํกิลิฏฺฐานํ ปาปธมฺมานเมตสฺส อุชุปฏิปกฺขภาวโตติ? วุจฺจเต – อสํกิลิฏฺฐสภาวสฺสาปิ เอตสฺส โอฬาริกตาย ทุพฺพลภาวโต ฌานกฺขเณ อนุปฺปตฺติสภาวาปาทนตฺถํ ตตฺถ นิกนฺติวิกฺขมฺภนวเสน ทุติยชฺฌานภาวนา โหตีติ ตสฺสา พเลน ตํ ฌานกฺขเณ อนุปฺปชฺชนฺตํ นิกนฺติวิกฺขมฺภนวเสน วา วิกฺขมฺภิตํ ปหีนํ นาม โหติฯ ยทิ เอวํ อุปจาเรนปิ นิกนฺติ วิกฺขมฺภียตีติ ตตฺถปิสฺส ปหานํ สิยา, ยถา ปฐมชฺฌานสฺส อุปจาเร นีวรณานีติ? นยิทเมวํ, นีวรณปฺปหานสฺส วิย วิตกฺการมฺมณิกนิกนฺติ วิกฺขมฺภนสฺส อุปจาเรน สาติสยํ อนิปฺผชฺชนโตฯ สาติสยญฺหิ ตตฺถ นิกนฺติปฺปหานํ อปฺปนาย เอว โหติ, ตสฺมา ยทโวจุมฺหา ‘‘อุปจารภาวนาย จ ตํ ปหาตุํ อสมตฺถภาวโต’’ติ, ตํ สุฏฺฐุ อุปปริกฺขิตฺวา วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ **‘‘วิจารวิปฺปหีน’’**นฺติอาทีสุปิ วุตฺตนยานุสาเรน อโตฺถ ทฏฺฐโพฺพฯ ทุติยชฺฌาเนเยว ปหีนสฺส วิตกฺกสฺส อิธ อปฺปวตฺติมตฺตทสฺสนตฺถํ **‘‘วิตกฺกวิจารวิปฺปหีน’’**นฺติ วิตกฺก-คฺคหณํ กตํฯ เอวํ **‘‘วิตกฺกวิจารปีติวิปฺปหีน’’**นฺติอาทีสุปิฯ

ยถาสมฺภวนฺติ ปถวีกสิณาทีสุ ยํ ยํ อารมฺมณํ ยสฺส ยสฺส สมฺภวติ, ตทนติกฺกมโตฯ กสิณานาปาเนสุ หิ ปเญฺจว ฌานานิ ปวตฺตนฺติ, อสุภกายคตาสตีสุ ปฐมชฺฌานํ, อนุเปกฺขาพฺรหฺมวิหาเรสุ ปญฺจมชฺฌานวชฺชานิ, อุเปกฺขาพฺรหฺมวิหาเร ปญฺจมชฺฌานนฺติฯ

ปถวีกสิณาทีสูติ เอตฺถ **อาทิ**-คฺคหเณน เกวลํ อาโปกสิณาทีนเมว, อถ โข อสุภาทีนมฺปิ อปฺปนาวหกมฺมฏฺฐานานํ สงฺคโหติ ทฏฺฐพฺพํฯ เอตฺถ จ อภิภายตนวิโมกฺขฌานานิ ปวตฺตาการมตฺตโต ภินฺนานิ, อารมฺมณโต ปน กสิณายตนาเนว โหนฺตีติ กสิณายตนฌาเนเหว ตานิ สงฺคหิตานิฯ **‘‘ยถาสมฺภวํ...เป.... อเนกวิธ’’**นฺติ วา วจเนน รูปาวจรชฺฌาเน สโพฺพปิ ลพฺภมานกเภโท สงฺคหิโตติ อภิภายตนวิโมกฺขฌานานิ วิสุํ น วุตฺตานิ, ตานิ ปน สรูปโต เอวํ เวทิตพฺพานิฯ

ตตฺถ ญาณุตฺตรสฺส โยคาวจรสฺส ปถวีกสิณาทิอารมฺมณํ อภิภวิตฺวา ‘‘น เมตฺถ อปฺปนานิพฺพตฺตเน ภาโร’’ติ ปฏิปนฺนสฺส นิมิตฺตุปฺปตฺติโต อุทฺธํ ทุติยตติยวีถิยํ, จตุตฺถปญฺจมวีถิยํ วา ปฏิลทฺธํ ฌานํ **อภิภายตนํ** นามฯ ตญฺหิ อารมฺมณํ อภิภวตีติ อภิภู, โยคิโน สุขวิเสสานํ อธิฏฺฐานตาย, มนายตนธมฺมายตนปริยาปนฺนตาย วา อายตนนฺติ อภิภายตนํ, อภิภวิตพฺพํ วา อภิภู, อาลมฺพณํ, ตํ อายตนมสฺสาติ อภิภายตนํฯ อถ วา อาลมฺพณาภิภวนโตเยว อภิภู, ปริกมฺมํ, ญาณํ วา, ตํ อายตนํ การณมสฺสาติ อภิภายตนํฯ ปริกมฺมํ, ญาณํ วา อาลมฺพณํ อภิภวิตฺวา ปวตฺตมานํ อุปจารุปฺปตฺติโต ปญฺจมวีถิมนติกฺกมิตฺวา อปฺปนํ นิพฺพเตฺตติฯ ปญฺจมวีถิโต ปรํ นิพฺพตฺตํ ปน อภิภวิตุกามตาย นิพฺพตฺติตมฺปิ อภิภายตนํ นาม น โหติฯ สามญฺญคติยา ปน กสิณายตนเมว โหติฯ อิมเมว หิ สีฆตรปฺปวตฺตึ สนฺธาย **อฏฺฐกถายํ** ‘‘ตานิ อภิภวิตฺวา สมาปชฺชติ, สห นิมิตฺตุปฺปาเทเนเวตฺถ อปฺปนํ นิพฺพเตฺตตี’’ติ (ธ. ส. อฏฺฐ. ๒๐๔) วุตฺตํฯ นนุ จ อฏฺฐกถายํ ยถารุตวเสเนว อโตฺถ กสฺมา น คยฺหติฯ ‘‘สห นิมิตฺตุปฺปาเทเนวา’’ติ (ธ. ส. อฏฺฐ. ๒๐๔) หิ วุตฺตตฺตา นิมิตฺตุปฺปตฺติยา สหุปฺปนฺนํ ฌานมภิภายตนนฺติ วิญฺญายตีติ? นยิทเมวํ, นิมิตฺตุปฺปาเทน สห อปฺปนาย อสมฺภวโตฯ นิมิตฺตุปฺปาโทติ หิ อิธ ปฏิภาคนิมิตฺตสฺส อุปฺปตฺติ ตทารมฺมณสฺส วา อุปจารชฺฌานสฺส, กึ ตาว ปฏิภาคนิมิตฺตุปฺปตฺติยา สห อปฺปนาย นิพฺพตฺติ อุปจารชฺฌาเน อสติ ตสฺสา อสมฺภวโต, นาปิ อุปจารชฺฌาเนน สห เอกวีถิยํ นิพฺพตฺติ ตสฺสา อุปจารภาวนาปพนฺธเสวิตพฺพภาเวน ตทา อสมฺภวโต, ตสฺมา นาติจิรายนปฺปวตฺติทสฺสนตฺถํ สมีปิมฺหิ สมีปการียูปจาเรน อฏฺฐกถายํ ตถา วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ ยทิ นิมิตฺตุปฺปตฺติโต นาติจิรปฺปวตฺตมภิภายตนํ, กถํ ตสฺส ทนฺธาภิญฺญาขิปฺปาภิญฺญาเภโท ปาฬิยํ วุโตฺตติ? วุจฺจเต – จตุ

ตฺถปญฺจมชวนวีถิยํ อุปฺปนฺนํ จิรกาลนิพฺพตฺติตาย ทนฺธาภิญฺญํ, ทุติยตติยวีถิยํ อุปฺปนฺนํ ตพฺพิปรีตลกฺขณตาย ขิปฺปาภิญฺญนฺติฯ เกจิ ปน ‘‘อภิภายตนํ นาม วสิภาวปฺปตฺตเมว, เนตร’’นฺติ วทนฺติ, ตํ เตสํ มติมตฺตํ, วสิภาวปฺปตฺติยา นิมิตฺตุปฺปตฺติโต ทูรตรภาเวน ‘‘สห นิมิตฺตุปฺปาเทเนเวตฺถ อปฺปนํ นิพฺพเตฺตตี’’ติ อฏฺฐกถาวจเนน สห วิรุชฺฌนโตฯ

อปิจ วสิภาวปฺปตฺตํ ฌานํ อภิภวนการณนิรเปกฺขํ วสิภาวพเลเนว สกฺกจฺจํ สมาปชฺชิตุํ น สกฺกาติ น ตํ อภิภายตนํ นาม โหติ, ตสฺมา อปฺปตฺตวสิภาวา ปฐมุปฺปนฺนาเยว อภิภายตนนฺติ นิฏฺฐเมตฺถ คนฺตพฺพํฯ ยทิ เอวํ กถํ ‘‘อปฺปมาณํ ปริตฺตารมฺมณํ, อปฺปมาณํ อปฺปมาณารมฺมณ’’นฺติ (ธ. ส. ๒๑๒-๒๑๓) อภิภายตนเทสนายํ วุตฺตํฯ วสิภาวปฺปตฺตญฺหิ ฌานํ อปฺปมาณนฺติ วุจฺจติฯ อิทญฺจ อุปฺปนฺนมตฺตตฺตา ปริตฺตเมวาติ? นายํ โทโสฯ ปฐมํ อภิภายตนวเสน ปฏิลทฺธชฺฌานํ ปจฺฉา วสิภาวปฺปตฺตมฺปิ อภิภายตนนามเมว ลภตีติ วสิภาวปฺปตฺตมภิภายตนํ อปฺปมาณํ, อิตรํ ปริตฺตํฯ

อถ วา วสิภาวปฺปตฺตํ อปฺปมาณนฺติ อุกฺกํสคติปริคฺคหวเสน วุจฺจติฯ ตํ ปน ยํ พลวตรํ, ตํ อปฺปมาณนฺติ อิมสฺส อตฺถสฺส อุปลกฺขณํ กตฺวา วทนฺติฯ พลวภาวนิพนฺธนํ อปฺปมาณตฺตํฯ พลวภาโว จ ปฐมอปฺปนาวารโต ปจฺฉิมปจฺฉิมอปฺปนาวารานํ พลวตาย อวสิตาปเตฺตปิ ฌาเน สมฺภวตีติ พลวนฺตํ อปฺปมาณํ, อิตรํ ปริตฺตนฺติ เอวํ อวสิตาปเตฺตปิ ฌาเน อปฺปมาณาทิภาโว เวทิตโพฺพฯ อถ วา อปฺปนาย พลวภาโว นาม อุปจารสฺส พลวตาย สติ โหติฯ อุปจารญฺจ ตํ พลวํ, ยํ สหสา อปฺปนํ อุปฺปาเทตุํ สกฺกุเณยฺย, ตสฺมา ขิปฺปาภิญฺญานํ ทฺวินฺนํ อภิภายตนฌานานํ อุปจารวีถิยา อนนฺตรํ ทุติยวีถิยํ อุปฺปนฺนํ อุปจารชฺฌานสฺส พลวตาย สยมฺปิ พลวตรนฺติ อปฺปมาณํ นาม โหติฯ ทุติยวีถิมติกฺกมิตฺวา ตติยวีถิยํ อุปฺปนฺนํ ตทิตรสภาวตาย ปริตฺตํฯ ตถา ทนฺธาภิญฺญานํ จตุตฺถวีถิยํ อุปฺปนฺนํ อปฺปมาณํฯ ปญฺจมวีถิยํ อุปฺปนฺนํ ปริตฺตนฺติฯ อถ วา ยตฺถ กตฺถจิ อปฺปนาวีถิยํ ปญฺจมํ อุปฺปชฺชนกอปฺปนาโต จตุตฺถํ อุปฺปชฺชมานาย พลวภาโวติ ตํวเสนาเปตฺถ ปริตฺตอปฺปมาณตา เวทิตพฺพาฯ

ตํ ปเนตํ คณนโต อฏฺฐวิธํ โหติฯ ยถาห –

> ‘‘อชฺฌตฺตํ อรูปสญฺญี พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสติ ปริตฺตานิ, ‘ตานิ อภิภุยฺย ชานามิ ปสฺสามี’ติ เอวํสญฺญี โหติฯ อชฺฌตฺตํ อรูปสญฺญี พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสติ ปริตฺตานิ สุวณฺณทุพฺพณฺณานิฯ อชฺฌตฺตํ อรูปสญฺญี พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสติ อปฺปมาณานิฯ อชฺฌตฺตํ อรูปสญฺญี พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสติ อปฺปมาณานิ สุวณฺณทุพฺพณฺณานิ, ตานิ อภิภุยฺย ชานามิ ปสฺสามิฯ นีลานิ นีลวณฺณานิ นีลนิทสฺสนานิ นีลนิภาสานิ, ตานิ อภิภุยฺย ชานามิ ปสฺสามิฯ ปีตานิ ปีตวณฺณานิ ปีตนิทสฺสนานิ ปีตนิภาสานิฯ โลหิตานิ โลหิตวณฺณานิ โลหิตนิทสฺสนานิ โลหิตนิภาสานิฯ โอทาตานิ โอทาตวณฺณานิ โอทาตนิทสฺสนานิ โอทาตนิภาสานิ, ‘ตานิ อภิภุยฺย ชานามิ ปสฺสามี’ติ เอวํสญฺญี โหตี’’ติ (ที. นิ. ๒.๑๗๓; ๓.๓๓๘; ม. นิ. ๒.๒๔๙; อ. นิ. ๑.๔๒๗-๔๓๔; ๘.๖๕)ฯ

ตตฺถ **อชฺฌตฺตํ อรูปสญฺญี**ติ อลาภิตาย วา อนตฺถิกตาย วา อชฺฌเตฺตสุ เกสาทีสุ ปริกมฺมอปฺปนาสญฺญาวิรหิโตฯ **พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสตี**ติ พหิทฺธา อฏฺฐสุ กสิเณสุ, จตูสุ ภูตกสิเณสุ เอว วา กตปริกมฺมกตาย ปริกมฺมวเสน เจว อปฺปนาวเสน จ ตานิ พหิทฺธา อฏฺฐ, จตฺตาริ วา กสิณรูปานิ ปสฺสติฯ **ปริตฺตานี**ติ อมหนฺตานิฯ **อภิภุยฺยา**ติ ยถา มหคฺฆโส สมฺปนฺนคหณิโก ปุริโส กฏจฺฉุมตฺตํ ภตฺตํ ลภิตฺวา ‘‘กึ เอตฺถ ภุญฺชิตพฺพํ ภตฺตํ อตฺถี’’ติ สงฺกฑฺฒิตฺวา สพฺพํ เอกกพฬํเมว กโรติ, เอวเมว ญาณุตฺตริโก ปุคฺคโล วิสทญาโณ ‘‘กึ เอตฺถ ปริตฺตเก อา

รมฺมเณ สมาปชฺชิตพฺพํ อตฺถิ, นายํ มม ภาโร’’ติ ตานิ รูปานิ ปริกมฺมํน, ญาเณน วา อภิภวิตฺวา สมาปชฺชติฯ เหฏฺฐา วุตฺตนเยน สีฆํ อปฺปนํ นิพฺพตฺเตตีติฯ **“ชานามิ ปสฺสามี”**ติ อิมินา ปนสฺส ปุพฺพาโภโค กถิโต, ตทาคมนโต จ อโนฺตสมาปตฺติยํ จิตฺตาภิสงฺขาโรฯ อิตรถา อเนน อาโภคมเตฺต กถิเต เตน สาธิตพฺพํ ฌานํ น วุตฺตํ โหติ, อภิภายตนเทสนาวายํ ฌานวิสยาติฯ **อาคมฏฺฐกถาสุ** ปน สมาปตฺติโต วุฏฺฐิตสฺส ปุพฺพภาคภาวนาวเสน ฌานกฺขเณ ปวตฺตมภิภวนาการํ คเหตฺวา ปวตฺตมาโภคํ สนฺธาย –

> ‘‘อิมินา ปนสฺส อาโภโค กถิโตฯ โส จ โข สมาปตฺติโต วุฏฺฐิตสฺส, น อโนฺตสมาปตฺติย’’นฺติ (ที. นิ. อฏฺฐ. ๒.๑๗๓; ม. นิ. อฏฺฐ. ๒.๒๔๙; อ. นิ. อฏฺฐ. ๓.๘.๖๕) วุตฺตํฯ

ทุติเย **สุวณฺณทุพฺพณฺณานี**ติ ปริสุทฺธาปริสุทฺธวณฺณานิฯ ปริสุทฺธานิ หิ นีลาทีนิ สุวณฺณานิ, อปริสุทฺธานิ ทุพฺพณฺณานีติ อิธ อธิเปฺปตานิฯ

ตติเย **อปฺปมาณานี**ติ วุทฺธิปฺปมาณานิ วิปุลานิ ขลมณฺฑลาทีนิฯ วฑฺฒนวเสน ปเนตฺถ อปฺปมาณตา น คหิตา กสิณวฑฺฒนสฺส อิธ อสมฺภวโตฯ กสิณสฺส หิ เทฺว วฑฺฒนภูมิโย อุปจารภูมิ, อปฺปนาภูมิ วาฯ ตตฺถ น ตาว อิธ อุปจารภูมิยํ วฑฺฒนํ สมฺภวติฯ นิมิตฺตุปฺปตฺติยา สมกาลํ วิย อุปฺปชฺชมาเน ฌาเน กุโต ตสฺส โอกาโสติ, นาปิ อปฺปนาภูมิยํฯ วฑฺฒิตสฺส ปฐมุปฺปนฺนฌานารมฺมณตา น ยุชฺชติ, ตสฺมา สภาวมหนฺตาเนว อาลมฺพณานิ อิธ อปฺปมาณานีติ อธิเปฺปตานิฯ เกจิ ปน ‘‘วฑฺฒิตวเสเนว อปฺปมาณานีติ คเหตฺวา ปฐมํ อภิภวนิจฺฉาย อภาเวน วเฑฺฒตฺวา ปจฺฉา อภิภวนิจฺฉาย สติ อภิภวนากาเรน ปวโตฺต ตสฺมึ อปฺปนํ นิพฺพเตฺตตีติ อปฺปนํ ปฏิลภิตฺวา วฑฺฒิตนิมิเตฺตสุ อิทํ อภิภายตนํ วุตฺต’’นฺติ วทนฺติฯ

จตุเตฺถ **อภิภุยฺยา**ติ อภิภวิตฺวาฯ ยถา นาม สมฺปนฺนคหณิโก มหคฺฆโส ปุริโส เอกํ ภตฺตวฑฺฒิตกํ ลภิตฺวา ‘‘‘อโญฺญปิ โหตุ, อโญฺญปิ โหตู’ติ กึ เอส มยฺหํ กริสฺสตี’’ติ น ตํ มหนฺตโต ปสฺสติ, เอวเมว ญาณุตฺตโร วิสทญาโณ ปุคฺคโล ‘‘‘กึ เอตฺถ สมาปชฺชิตพฺพํ, นยิทํ อปฺปมาณ’นฺติ มยฺหํ จิเตฺตกคฺคตากรเณ ภาโร’’ติ อภิภวิตฺวา สมาปชฺชติฯ วุตฺตนเยเนว อปฺปนํ นิพฺพเตฺตติฯ

ปญฺจเม **นีลานิ…เป…. นีลนิภาสานี**ติ เอตานิ ปริยายนามานีติ ตตฺถ **“นีลานี”**ติ สพฺพสงฺคาหกวเสน วุตฺตํฯ เอตฺตเกเยว ปน วุเตฺต ตํโยคโต ตโพฺพหาเรน คุณยุเตฺตปิ ปสโงฺค สิยาติ ตนฺนิวารณตฺถํ **“นีลวณฺณานี”**ติ วณฺณวเสน วุตฺตํฯ เอวมฺปิ หิ พหุพฺพีหิวเสน คุโณปิ ปสโงฺค โหตีติ **“นีลนิทสฺสนานี”**ติ นิทสฺสนวเสน วุตฺตํ ฯ นิทสฺสิตพฺพณฺหิ นิทสฺสนํ, จกฺขุนา ทฏฺฐพฺพํ รูปํฯ ตโต เสตาทินิวารณตฺถํ นีล-สเทฺทน สห สมาโส กโตติ อปญฺญายมานจีวรานิ อสมฺภินฺนวณฺณานิ เอกนีลาเนว หุตฺวา ทิสฺสมานานีติ วุตฺตํ โหติฯ **“นีลนิภาสานี”**ติ อิทํ ปน โอภาสวเสน วุตฺตํ, นีโลภาสานิ นีลปฺปภายุตฺตานีติ อโตฺถฯ เอเตน เตสํ สุวิสุทฺธตฺตํ ทเสฺสติฯ **‘ปีตานี’**ติอาทีสุปิ อิมินาว นเยน อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ อฏฺฐสุ เจเตสุ ปุริมํ อภิภวนากาเรน วณฺณาโภครหิตานิ อฏฺฐปิ กสิณานิ ปริตฺตานิ อารมฺมณํ กตฺวา อุปฺปนฺนํ สนฺธาย วุตฺตํฯ ตติยํ ตถา อปฺปมาณานิฯ ทุติยจตุตฺถานิเยว เทฺว วณฺณาโภคสหิตานิ อารพฺภ อุปฺปนฺนํ, น ปน วณฺณกสิณวเสน อุปฺปนฺนํ ตสฺส วิสุํ วกฺขมานตฺตาฯ

ปญฺจมาทีนิ ปน เตสุ กตาธิกาเร สนฺธาย สุวิสุทฺธวณฺณวเสเนว เทสิตานิฯ น หิ เตสํ อภิภวนสฺส ปริตฺตตา, อปฺปมาณตา วา การณํ, อถ โข สุวิสุทฺธนีลาทิภาโวฯ ตตฺถ หิ เต กตาธิการาติฯ นนุ จ **อาคมฏฺฐกถาสุ** ‘‘สุวณฺณานิ วา โหนฺตุ ทุพฺพณฺณานิ วา, ปริตฺตอปฺ

ปมาณวเสเนว อิมานิ อภิภายตนานิ เทสิตานี''ติ (ที. นิ. อฏฺฐ. ๒.๑๗๓; ม. นิ. อฏฺฐ. ๒.๒๔๙; อ. นิ. อฏฺฐ. ๓.๘.๖๕) วุตฺตนฺติ? สจฺจํ, ตํ ปน อาคเม อภิภายตนานํ อญฺญถา อาคตตฺตา วุตฺตํฯ ตตฺถ หิ –

> ''อชฺฌตฺตํ รูปสญฺญี เอโก พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสติ ปริตฺตานิ สุวณฺณทุพฺพณฺณานิ, อปฺปมาณานิ สุวณฺณทุพฺพณฺณานิ, อชฺฌตฺตํ อรูปสญฺญี เอโก พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสติ ปริตฺตานิ สุวณฺณทุพฺพณฺณานิ, อปฺปมาณานิ สุวณฺณทุพฺพณฺณานี''ติ (ที. นิ. ๒.๑๗๓; ๓.๓๓๘; ม. นิ. ๒.๒๔๙; อ. นิ. ๑.๔๒๗-๔๓๔; ๘.๖๕) –

เอวํ จตฺตาริเยว อภิภายตนานิ อาคตานิ, ตสฺมา **ตทฏฺฐกถาสุ** วณฺณาโภเค วิชฺชมาเน อวิชฺชมาเนปิ ปริตฺตอปฺปมาณตาวเสเนว อิเมสํ เทสิตภาโว วุตฺโตฯ ปริตฺตอปฺปมาณตา หิ อิเมสุ จตูสุ อภิภวนสฺส การณํ วณฺณาโภเค วิชฺชมาเน อวิชฺชมาเนปีติฯ นนุ จ สพฺพตฺถ ''สุวณฺณทุพฺพณฺณานี''ติ วจนโต วณฺณาโภคสหิตานิเยว ตตฺถ คหิตานีติ? ตํ น, วณฺณาโภครหิตานิ, สหิตานิ จ สพฺพานิ ปริตฺตานิ เอกโต กตฺวา ''ปริตฺตานิ สุวณฺณทุพฺพณฺณานี''ติ วุตฺตานิ, ตถา ''อปฺปมาณานิ สุวณฺณทุพฺพณฺณานี''ติฯ ยทิ เอวํ กถํ วิสิฏฺฐานํ วณฺณาโภครหิตานํ, สหิตานญฺจ เอกชฺฌํ มนสิกาโร, น เอกชฺฌํ, วิสุํเยว เตสํ มนสิกาโรฯ ยทิ เอวํ วิสุํ กถเมกตฺตนฺติ? ปริตฺตภาวสามญฺญโตฯ ยทิ เอวํ สุวณฺณทุพฺพณฺณ-คฺคหณมติริจฺจติ อวสิโฏฺฐติ? นาติริจฺจติ ปริยายเทสนาภาวโตฯ อตฺถิ หิ เอส ปริยาโย, ยทิทํ วณฺณาโภคชนิตาชนิตํ วิเสสํ อคฺคเหตฺวา ปริตฺตภาวสามเญฺญน เอกตฺตํ เนตฺวา ''ปริตฺตานิ อภิภุยฺยา''ติ วตฺวา ปุน ตทโนฺตคธเมว ปเภทํ วิเนยฺยวเสน ทเสฺสตุํ ตานิ จ กทาจิ วณฺณวเสน อาวชฺชิตานิ โหนฺติ, ''สุวณฺณทุพฺพณฺณานิ อภิภุยฺยา''ติ วตฺตพฺพตาย วณฺณาโภครหิตานิ, สหิตานิ จ วิสุํ มนสิ กตฺวา อุภยตฺถาปิ วณฺณาโภครหิตปริตฺตาภิภวเน, ตํสหิตปริตฺตาภิภวเน จ ปริตฺตาภิภวนสามญฺญํ คเหตฺวา เอกตฺตํ กตนฺติฯ **อภิธเมฺม** ปน นิปฺปริยายเทสนตฺตา วณฺณาโภครหิตานิ, สหิตานิ จ วิสุํ วุตฺตานิฯ อตฺถิ หิ อุภยตฺถาภิภวนวิเสโสติฯ โหตุ ตาว, เอวํ สุตฺตาภิธมฺมปาฐวิเสสโต อฏฺฐกถาย ปาฐเภเท ปน โก อธิปฺปาโยติ? วุจฺจเต – สุตฺตเนฺต หิ ปฐมวิโมกฺขํ เทฺวธา ภินฺทิตฺวา ปฐมทุติยอภิภายตนานิ วุตฺตานิ, ปริยายเทสนตฺตา วิโมกฺขานมฺปิ อภิภวนปริยาโย วิชฺชตีติ ''อชฺฌตฺตํ รูปสญฺญี''ติ อภิภายตนทฺวยํ วุตฺตํฯ

ตติยจตุตฺถอภิภายตเนสุ ทุติยวิโมโกฺข, วณฺณาภิภายตเนสุ ตติยวิโมโกฺข จ อภิภวนปฺปวตฺติโต สงฺคหิโต, อิธ ปน นิปฺปริยายเทสนตฺตา วิโมกฺขาภิภายตนานิ อสงฺกรโต ทเสฺสตุํ วิโมเกฺข วเชฺชตฺวา อภิภายตนานิ กถิตานิฯ สพฺพานิ จ วิโมกฺขกิจฺจานิ วิโมกฺขเทสนาย วุตฺตานิ, ตเทตํ ''อชฺฌตฺตํ รูปสญฺญี''ติ สุเตฺต อาคตสฺส อภิภายตนทฺวยสฺส อภิธเมฺม อวจนโต ''รูปี รูปานิ ปสฺสตี''ติอาทีนญฺจ สพฺพวิโมกฺขกิจฺจสาธารณวจนภาวโต ววตฺถานํ กตนฺติ วิญฺญายติฯ อวสฺสเญฺจตํ เอว สมฺปฏิจฺฉิตพฺพํ, น สมฺปฏิจฺฉเนฺตหิ สุตฺตาภิธมฺมปาฐเภเท อญฺญํ การณํ วตฺตพฺพํฯ อถ กิเมตฺถ วตฺตพฺพํ, นนุ อฏฺฐกถายเมว ''กสฺมา ปน ยถา สุตฺตเนฺต 'อชฺฌตฺตํ รูปสญฺญี เอโก พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสติ ปริตฺตานี'ติอาทิ วุตฺตํ, เอวํ อวตฺวา อิธ จตูสุปิ อภิภายตเนสุ อชฺฌตฺตํ อรูปสญฺญิตาว วุตฺตา''ติ วตฺวา ''อชฺฌตฺตรูปานํ อนภิภวนียโต''ติ การณํ วุตฺตนฺติ? น ตํ ตสฺส การณวจนํ, อถ โข กตฺถจิ ''อชฺฌตฺตํ รูปานิ ปสฺสตี''ติ อวตฺวา สพฺพตฺถ ยํ วุตฺตํ ''พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสตี''ติ, ตสฺส จ การณวจนํฯ เตเนว หิ ตตฺถ วา อิธ วา ''พหิทฺธา รูปานิเยว อภิภวิตพฺพานี''ติ ตเตฺถว วุตฺตํ, อนภิภวนียตา จ อชฺฌตฺตรูปานํ พหิทฺธารูปานิ วิย อวิภูตตฺตาฯ น หิ สุฏฺฐุ วิภูตภาวมนฺตเรน ญาณุตฺตรานํ อารมฺมณาภิภวนํ สมฺภวตีติฯ นนุ จ อฏฺฐกถายํ ปาฐทฺวยวิเสสสฺส เทสนาวิลาโส การณภาเวน วุโตฺตติ? สจฺจํ วุโตฺต, โส จ

ยถาวุตฺตววตฺถานวเสเนว เวทิตพฺพํ ฯ เทสนาวิลาโส หิ นาม วิเนยฺยชฺฌาสยานุรูปํ วิชฺชมาน เสฺสว ปริยายสฺส วิภาวนํ, น ยสฺส กสฺสจีติ ฯ เอวํ ตาว อภิภายตนํ เวทิตพฺพํฯ

ตตฺถ **วิโมโกฺข**ติ ปฏิลทฺธชฺฌานสฺส ฌานํ สมาปชฺชิตุกามตาวสปฺปวตฺตชวนวีถิสม นนฺตรเมว ปีตฺอเงก วิสฺสฏฺฐองฺคปจฺจงฺคสฺส วิย ทารกสฺส อารมฺมเณ นิราสงฺกเมว หุตฺวา ปฐม กปฺปนา วิย จ ลหุํ อวฺฏฺฐหิตฺวา อนุตมโส จตุปญฺจจิตฺตกฺขณโต อโนสกฺกิตฺวา อารมฺมเณ อภิ รติวเสน ปวตฺตสฺส วสิภาวปฺปตฺตสฺส ฌานเสฺสตํ อธิวจนํฯ ตญฺหิ กสิณายตนวเสน วา อภิภาย ตนวเสน วา อุปฺปนฺนํ ปจฺจนีกธเมฺมหิ สุฏฺฐุ วิมุตฺตตฺตา, อารมฺมเณ อธิมุตฺตตาย จ ‘‘วิโม โกฺข’’ติ วุจฺจติฯ วุตฺตมฺปิ เจตํ **อฏฺฐกถายํ** –

> ‘‘เกนเฏฺฐน ปน วิโมโกฺข เวทิตโพฺพติ? อธิมุจฺจนเฏฺฐนฯ โก อยํ อธิมุจฺจนโฏฺฐ นาม? ปจฺจนีกธเมฺมหิ จ สุฏฺฐุ วิมุจฺจนโฏฺฐ, อารมฺมเณ จ อภิรติวเสน สุฏฺฐุ อธิมุจฺ จนโฏฺฐ’’ติ (ธ. ส. อฏฺฐ. ๒๔๘)ฯ

ยทิ วสิภาวปฺปตฺตเมว วิโมโกฺข, กถมสฺส อารมฺมณจตุเกฺก ปริตฺตตา **ปาฬิยํ** วุตฺตาฯ อว สิตาปตฺตญฺหิ ฌานํ ปริตฺตนฺติ วุจฺจตีติ? นายํ โทโส, ปริปุณฺณวสิภาวปฺปตฺตํ สนฺธาย อปริ ปุณฺณวสิภาวปฺปตฺตสฺส ปริตฺตภาเวน ตตฺถ อธิเปฺปตตฺตา, ตสฺมา วสิภาวปฺปตฺตเมว ฌานํ วิโม โกฺข นาม, น อิตรํฯ อิตรํ ปน ยทิ กสิณายตนวเสน อุปฺปนฺนํ, กสิณายตนํฯ อถ อภิภายตนว เสน, อภิภายตนเมวาติฯ เกจิ ปน ‘‘ปฐมอปฺปนาโต ปจฺฉิมปจฺฉิมาย ปฏิปกฺขโต สุฏฺฐุ วิมุตฺตตฺ ตา กสิณายตนวเสน, อภิภายตนวเสน จ อุปฺปนฺนํ ปฐมกปฺปนํ ฐเปตฺวา เสสํ วิโมกฺขเยวา’’ติ วทนฺติฯ

ตํ ปเนตํ คณนโต ติวิธํฯ ยถาห –

> ‘‘รูปี รูปานิ ปสฺสติ, อชฺฌตฺตํ อรูปสญฺญี พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสติ, สุภเนฺตว อธิมุ โตฺต โหตี’’ติ (ที. นิ. ๒.๑๗๔; ๓.๓๓๙; ปฏิ. ม. ๑.๒๐๙)ฯ

ตตฺถ **รูปี**ติ อชฺฌตฺตํ เกสาทีสุ อุปฺปาทิตํ รูปชฺฌานํ รูปํ, ตทสฺส อตฺถีติ รูปีฯ **รูปานิ ปสฺ สตี**ติ พหิทฺธาปิ นีลกสิณาทิรูปานิ ฌานจกฺขุนา ปสฺสติฯ อิมินา อชฺฌตฺตพหิทฺธวตฺถุเกสุ กสิ เณสุ ฌานปฏิลาโภ ทสฺสิโตฯ **อชฺฌตฺตํ อรูปสญฺญี**ติ อชฺฌตฺตํ นรูปสญฺญี, อตฺตโน เกสาที สุ อนุปฺปาทิตรูปาวจรชฺฌาโนติ อโตฺถฯ อิมินา พหิทฺธา ปริกมฺมํ กตฺวา พหิทฺธาว ปฏิลทฺธชฺ ฌานตา ทสฺสิตาฯ **‘‘สุภ’’**นฺติ อิมินา สุวิสุเทฺธสุ นีลาทีสุ วณฺณกสิเณสุ ฌานานิ ทสฺสิตานิฯ ตตฺถ กิญฺจาปิ อโนฺตอปฺปนายํ ‘‘สุภ’’นฺติ อาโภโค นตฺถิ, โย ปน สุวิสุทฺธํ สุภกสิณํ อารมฺมณํ กตฺวา วิหรติ, โส ยสฺมา ‘‘สุภ’’นฺติ อธิมุจฺจนวเสน ปฐมชฺฌานํ อุปสมฺปชฺชิตฺวา วิหรติ, ตถา ทุ ติยาทีนิ, ตสฺมา เอวํ เทสนา กตาติฯ **ปฏิสมฺภิทามเคฺค** ปน ‘‘อิธ ภิกฺขุ เมตฺตาสหคเตน เจต สา เอกํ ทิสํ ผริตฺวา วิหรตี’’ติอาทินา (ปฏิ. ม. ๑.๒๑๒) พฺรหฺมวิหารวเสน สุภวิโมโกฺข วุโตฺตฯ **ธมฺมสงฺคณิยํ** ปน พฺรหฺมวิหารานํ วิสุํเยว อาคตตฺตา ตํ นยํ ปฏิกฺขิปิตฺวา สุนีลกาทิวเสเนว สุภวิโมโกฺข อฏฺฐกถายํ อนุญฺญาโตติ อิธาปิ ตตฺถ วุตฺตนเยเนว ววตฺถานํ กตนฺติ เอวํ ตาว วิ โมกฺขฌานํ เวทิตพฺพํฯ

ยถานุรูปนฺติ หีนาทิอนุรูปํฯ ปฐมชฺฌานญฺหิ หีนํ กปฺปสฺส ตติยภาคายุเก พฺรหฺมปาริ สเชฺช อุปปตฺตึ นิปฺผาเทติ, มชฺฌิมํ อุปฑฺฒกปฺปายุเก พฺรหฺมปุโรหิเต, ปณีตํ เอกกปฺปายุเก มหาพฺรเหฺมฯ ตถา ทุติยชฺฌานํ, ตติยชฺฌานญฺจ หีนํ ทฺวิกปฺปายุเก ปริตฺตาเภ, มชฺฌิมํ จตุกปฺ

ปาฺยุเก อปฺปมาณาเภ, ปณีตํ อฏฺฐกปฺปาฺยุเก อาภสฺสเรฯ จตุตฺถชฺฌานํ หีนํ โสฬสกปฺปาฺยุเก ปริตฺตาสุเภ, มชฺฌิมํ ทฺวตฺตึสกปฺปาฺยุเก อปฺปมาณสุเภ, ปณีตํ จตุสฏฺฐิกปฺปาฺยุเก สุภกิเณฺหฯ ปญฺจมชฺฌานํ ปน ติวิธมฺปิ ปญฺจกปฺปสตายุเก เวหปฺผเล อุปฺปตฺตึ นิปฺผาเทติ, ตเทว ติตฺถิเยหิ สญฺญาวิราควเสน ภาวิตํ ปญฺจกปฺปสตายุเกเยว อสญฺญสเตฺตฯ อนาคามีหิ ปน ปุถุชฺชนาทิกาเล ปจฺฉาปิ ภาวิตํ สทฺธาทิอินฺทฺริยาธิมุตฺตตานุกฺกเมน ยถากฺกมํ สหสฺสทฺวิสหสฺสจตุสหสฺสอฏฺฐสหสฺสโสฬสสหสฺสกปฺปาฺยุเกสุ อวิหาอตปฺปาสุทสฺสาสุทสฺสีอกนิฏฺฐนามเกสุ ปญฺจสุทฺธาวาเสสุ อุปฺปตฺตึ นิปฺผาเทตีติ เอวเมตํ ยถานุรูปํ โสฬสรูปาวจรพฺรหฺมโลกูปปตฺตินิปฺผาทกนฺติ อาห **“ยถานุรูปํ...เป.... โหตี”**ติฯ

ยสฺมา ปน รูปภเวปิ ปวตฺติยํ ลภิตพฺพา อุปโภคสมฺปตฺติ กามาวจรเสฺสว ผลํ, ตสฺมา อิธ ‘‘ภวโภคสมฺปตฺตึ นิปฺผาเทตี’’ติ อวตฺวา อุปฺปตฺตินิปฺผาทนเมว วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ เอตฺถ จ ทุติยชฺฌานภูมึ อุปาทาย สพฺพตฺถ ปริปุณฺณสฺส มหากปฺปสฺส วเสน ปริเจฺฉโท ทฏฺฐโพฺพ, ปฐมชฺฌานภูมิยํ ปน อสเงฺขฺยยฺยกปฺปวเสนฯ น หิ ตตฺถ อิตรวเสน ปริเจฺฉโท สมฺภวติ เอกกเปฺปปิ อวินาสาภาเวน มหากปฺปสฺส จตุตฺถภาเคเยว ตสฺส สณฺฐหนโตฯ

รูปาวจรกุสลวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

อรูปาวจรกุสลวณฺณนา

อิทานิ อรูปาวจรกุสลสฺส นิเทฺทสาวกาโส อนุปฺปโตฺตติ ตนฺนิเทฺทสตฺถมาห **“เสเสสุปนา”**ติอาทิฯ อากาสกสิณวชฺชิตสฺส ยสฺส กสฺสจิ กสิณสฺส อุคฺฆาฏนโต ลทฺธมากาสํ **กสิณุคฺฆาฏิมากาสํฯ ตตฺถ ปวตฺตํ วิญฺญาณ**นฺติ อากาสานญฺจายตนมาหฯ ตญฺหิ ทุติยารุปฺปสฺส อารมฺมณํ โหติฯ **สพฺพโส**ติ สพฺพากาเรน, รูปนิมิตฺตทณฺฑาทานสมฺภวทสฺสนาทินา สเพฺพน รูปธเมฺมสุ, ปถวีกสิณาทิรูปนิมิเตฺตสุ ตทารมฺมณชฺฌาเนสุ จ โทสทสฺสนากาเรน, เตสุ เอว วา รูปนิมิเตฺตสุ นิกนฺติปฺปหานอสมาปชฺชิตุกามตาทินา อากาเรนาติ อโตฺถฯ อถ วา **สพฺพโส**ติ สพฺพาสํ, กุสลาทิเภเทน อนวเสสานนฺติ อโตฺถฯ **รูปสญฺญาน**นฺติ สญฺญาสีเสน วุตฺตรูปาวจรชฺฌานานเญฺจว ตทารมฺมณานญฺจฯ รูปาวจรชฺฌานมฺปิ หิ ‘‘รูป’’นฺติ วุจฺจติ อุตฺตรปทโลเปน ‘‘รูปี รูปานิ ปสฺสตี’’ติอาทีสุ วิยฯ ตทารมฺมณมฺปิ กสิณรูปํ ปุริมปทโลเปน ‘‘เทเวน ทโตฺตติ, พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสตี’’ติอาทีสุ วิย, ตสฺมา อิธ รูเป รูปชฺฌาเน ตํสหคตสญฺญา รูปสญฺญาติ คหิตา, สญฺญาสีเสน วุตฺตรูปาวจรชฺฌานานเมตํ อธิวจนํฯ ‘‘รูป’’นฺติ สญฺญา อสฺสาติ รูปสญฺญํ, รูปนามวนฺตนฺติ อโตฺถฯ ตํคหิเตน ปถวีกสิณาทิเภทสฺส ตทารมฺมณสฺส เจตํ นามนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ ‘‘รูปสญฺญาน’’นฺติ หิ สรูเปกเสสวเสน นิเทฺทโส กโตฯ **สมติกฺกมา**ติ วิราคา, นิโรธา จฯ กึ วุตฺตํ โหติ? เอตาสํ กุสลวิปากกิริยาวเสน ปญฺจทสนฺนํ ฌานสงฺขาตานํ รูปสญฺญานํ, เอเตสญฺจ ปถวีกสิณาทิวเสน นวนฺนํ อารมฺมณสงฺขาตานํ รูปสญฺญานํ อนวเสสานํ สพฺพากาเรน จ, เตสุ เอว วา นิกนฺติปฺปหานอสมาปชฺชิตุกามตาทินา อากาเรน วิราคา, นิโรธา จ ชิคุจฺฉนโต เจว ตปฺปฏิพนฺธฉนฺทราควิกฺขมฺภนโต จ นิพฺพตฺตํ อากาสานญฺจายตนสญฺญาย สหคตํ อรูปาวจรกุสลจิตฺตํฯ น หิ สกฺกา สพฺพโส อนติกฺกนฺตรูปสเญฺญน ตํ นิพฺพเตฺตตุนฺติฯ

น เกวลํ เอตาสํเยว สมติกฺกมนโต อิทํ นิพฺพตฺตํ, อถ โข ปฏิฆสญฺญาทีนมตฺถงฺคมาทิโตปีติ อาห **“ปฏิฆสญฺญาน”**นฺติอาทิฯ ตตฺถ จกฺขาทีนํ วตฺถูนํ, รูปาทีนญฺจ อารมฺมณานํ ปฏิฆาเตน อญฺญมญฺญสโมธานสงฺขาเตน ปฏิหนเนน อุปฺปนฺนา สญฺญา **ปฏิฆสญฺญา,** รูปสญฺญาทิทฺวิปญฺจสญฺญานเมตํ อธิวจนํฯ ยถาห –

> “ตตฺถ กตมา ปฏิฆสญฺญา? รูปสญฺญา สทฺทสญฺญา คนฺธสญฺญา รสสญฺญา โผฏฺฐพฺพสญฺญา, อิมา วุจฺจนฺติ ปฏิฆสญฺญาโย’’ติ (วิภ. ๖๐๓)ฯ

ตาสํ กุสลากุสลวิปากภูตานํ **อตฺถงฺคมา** ปหานา อสมุปฺปาทา อปฺปวตฺติกรเณนาติ วุตฺตํ โหติฯ นนุ จ เอตา รูปาวจรชฺฌานสมาปนฺนสฺสาปิ น สนฺติฯ น หิ ปฐมชฺฌานาทิสมาปนฺนกาเล ปญฺจทฺวารวเสน จิตฺตํ ปวตฺตตีติ? สจฺจเมตํ, ยถา ปน “สุขสฺส จ ปหานา ทุกฺขสฺส จ ปหานา อทุกฺขมสุขํ อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธึ จตุตฺถชฺฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรตี’’ติ เอตฺถ ปสํสาวเสน อญฺญตฺถ ปหีนานมฺปิ สุขทุกฺขานํ จตุตฺถชฺฌาเน, “สกฺกายทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉานํ ปหานา ราคโทสโมหานํ ตนุตฺตา สกทาคามิมคฺคํ อุปสมฺปชฺช วิหรตี’’ติ เอตฺถ ปฐมมเคฺคเยว ปหีนานํ สกฺกายทิฏฺฐาทีนํ ทุติยมเคฺค จ วจนํ, เอวเมว อิมสฺมึ ฌาเน ปฏิปชฺชนกานํ อุสฺสาหชนนตฺถํ อิมสฺส ฌานสฺส ปสํสาวเสน เอตาสํ เอตฺถ วจนนฺติ เวทิตพฺพํฯ อถ วา กิญฺจาปิ ตา รูปาวจรสมาปนฺนสฺสาปิ น สนฺติ, น ปน ปหีนตฺตา น สนฺติฯ กิญฺจรหิ ปจฺจยาภาเวนฯ น หิ รูปาวจรภาวนา รูปวิราคาย สํวตฺตติ, รูปายตฺตา เอว ตาสํ ปวตฺตีติฯ อรูปภาวนา ปน รูปวิราคาย สํวตฺตติ, ตสฺมา “ตา เอตฺถ ปหีนา’’ติ วตฺตุํ วฏฺฏติฯ ตถา หิ เอตาสํ อิโต ปุเพฺพ อปฺปหีนตฺตาเยว “ปฐมชฺฌานํ สมาปนฺนสฺส สโทฺท กณฺฏโก’’ติ วุโตฺต ภควตาฯ อิธ จ ปหีนตฺตา เอว อรูปสมาปตฺตีนํ อาเนญฺชาภิสงฺขารวจนาทีหิ, “เย เต สนฺตา วิโมกฺขา อติกฺกมฺม รูเป อรูปา’’ติอาทินา จ อาเนญฺชตา, สนฺตวิโมกฺขตา จ วุตฺตาฯ

นานตฺตสญฺญานนฺติ นานเตฺต โคจเร ปวตฺตานํ, นานตฺตานํ วา สญฺญานํ, วุตฺตาวเสสานํ จตุจตฺตาลีสกามาวจรสญฺญานนฺติ อโตฺถฯ เอตา เอว หิ –

> “ตตฺถ กตมา นานตฺตสญฺญา? อสมาปนฺนสฺส มโนธาตุสมงฺคิสฺส วา มโนวิญฺญาณธาตุสมงฺคิสฺส วา สญฺญา สญฺชานนา สญฺชานิตตฺตํ, อิมา วุจฺจนฺติ นานตฺตสญฺญาโย’’ติ (วิภ. ๖๐๔) –

เอวํ **วิภเงฺค** วิภชิตฺวา วุตฺตาฯ ตา ปน ยสฺมา รูปสทฺทาทิเภเท นานเตฺต นานาสภาเว อารมฺมเณ ปวตฺตนฺติ, ยสฺมา จ อฏฺฐ กามาวจรกุสลสญฺญา, ทฺวาทส อกุสลสญฺญา, เอกาทส กามาวจรกุสลวิปากสญฺญา, เทฺว อกุสลวิปากสญฺญา, เอกาทส กามาวจรกิริยสญฺญาติ เอวํ จตุจตฺตาลีสปฺปเภทา นานาสภาวา, อญฺญมญฺญํ อสทิสา, ตสฺมา “นานตฺตสญฺญา’’ติ วุจฺจนฺติฯ **อมนสิการา**ติ สพฺพโส อนาวชฺชนา อสมนฺนาหารา อปจฺจเวกฺขณเหตุ ชวนปฏิปาทเกน วา ภวงฺคจิตฺตสฺส อโนฺต อกรณา ฐเปตฺวา กสิณุคฺฆาฏิมากาสํ นานารมฺมเณ จิตฺตสฺส อสงฺขรณโตติ วุตฺตํ โหติฯ อิมินา หิ นานตฺตสญฺญามนสิการเหตูนํ รูปธมฺมานํ สมติกฺกโมปิ วุโตฺต, รูปชฺฌาเนน ปน ตทภาวโต “นานตฺตสญฺญานํ อมนสิการา’’ติ น วุตฺตํฯ อถ สมติกฺกมาทีนํ กึ นานากรณนฺติ? วุจฺจเต – ยสฺมา รูปสญฺญา, ปฏิฆสญฺญา จ อิมินา ฌาเนน นิพฺพตฺติตภเวปิ น วิชฺชนฺติ, อรูปสญฺญาย ภาวนาย อภาเว จุติโต อุทฺธํ อุปฺปตฺติรหานํ รูปสญฺญาปฏิฆสญฺญานํ ยาว อตฺตโน วิปากุปฺปตฺติ, ตาว อนุปฺปตฺติธมฺมตํ อาปาทิยมานตฺตา, ปเคว ปน อิมํ ฌานํ สมาปนฺนกาเล, ตสฺมา “สมติกฺกมา, อตฺถงฺคมา’’ติ อุภยถาปิ ตาสํ อภาโวเยว ทสฺสิโตฯ นานตฺตสญฺญาสุ ปน ยา ตสฺมึ ภเว น อุปฺปชฺชนฺติ เอกนฺตรูปนิสฺสิตตฺตา, ตา อโนกาสตาย น อุปฺปชฺชนฺติ, น อรูปภาวนาย นิวาริตตฺตา, อนิวาริตตฺตา จ กาจิ อุปฺปชฺชนฺติ, ตสฺมา ตาสํ อมนสิกาโร อนาวชฺชนํ อปจฺจเวกฺขณํ ชวนปฏิปาทเกน วา ภวงฺคมนสฺส อโนฺต อกรณํ อปฺปเวสนํ วุตฺตํฯ ตตฺร ปวตฺตมานานมฺปิ หิ ฌานํ สมาปนฺนสฺส ตาสํ อมนสิกาโรเยว อิตรถา ฌานสมาปตฺติยา อภาวโตฯ อิติ สเงฺขปโต “รูปสญฺญานํ สมติกฺกมา’’ติ อิมินา สพฺพรูปาวจรธมฺมานํ

ปหานํ วุตฺตํ, ‘‘ปฏิฆสญฺญานํ อตฺถงฺคมา นานตฺตสญฺญานํ อมนสิการา’’ติ สเพฺพสํ กามาวจร จิตฺตเจตสิกานํ ปหานํ, อมนสิกาโร จ วุโตฺต, ตีหิ ปเนเตหิ สมาธิสฺส ถิรภาโว กถิโตติฯ

อากาสานญฺจายตนสญฺญาสหคตนฺติ เอตฺถ ปน นาสฺส อโนฺตติ อนนฺตํ, อนนฺตํ อา กาสํ อากาสานนฺตํ, กสิณุคฺฆาฏิมากาสํ, อนนฺตตา ปน อุปฺปาทวยนฺตาภาวโต อนนฺตมนสิ การวเสน วา เวทิตพฺพาฯ น หิ เอตสฺส อุปฺปาทโนฺต, วยโนฺต วา ปญฺญายติ อสภาวธมฺมตฺ ตาฯ สภาวธโมฺม หิ อหุตฺวา สมฺภวนโต, หุตฺวา จ วินสฺสนโต อุปฺปาทวยนฺตปริจฺฉิโนฺน, เนต โรฯ น จ ปเนตํ มนสิ กโรโนฺต โยคาวจโร ตสฺส ปริเจฺฉทสงฺขาตมนฺตํ คณฺหาติ, อถ โข รูปวิ เวกมตฺตเสฺสว คหเณน อนนฺตผรณาการเนว มนสิการํ ปวเตฺตติ, ตสฺมา อุปฺปาทวยนฺตวิรห โต มนสิการวเสน วา เอตมนนฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ ‘‘อนนฺตากาส’’นฺติ จ วตฺตเพฺพ อนนฺต-สทฺทสฺส ปรนิปาตวเสน ‘‘อากาสานนฺต’’นฺติ วุจฺจติฯ อากาสานนฺตเมว อากาสานญฺจํ สํโยค ปรสฺส ต-การสฺส จ-การํ กตฺวา, ตเทว อายตนํ สสมฺปยุตฺตธมฺมสฺส ฌานสฺส อารมฺมณภาวโต อธิฏฺฐานเฎฺฐน เทวายตนํ วิยาติ อากาสานญฺจายตนํ, ตสฺมิํ อปฺปนาปตฺตา สญฺญา อากาสาน ญฺจายตนสญฺญา, ตาย สหคตํ วิญฺญาณํ **อากาสานญฺจายตนสญฺญาสหคตํ**ฯ อถ วา อา กาสานญฺจํ อายตนมสฺสา สสมฺปยุตฺตธมฺมาย สญฺญายาติ อากาสานญฺจายตนา, สาเยว สญฺญา, ตาย ฌานํ สหคตนฺติ อากาสานญฺจายตนสญฺญาสหคตํฯ

วิญฺญาณ...เป.... สหคตนฺติ ยเทตํ ปฐมารุปฺปวิญฺญาณํ, ตํสภาวธมฺมตฺตา อุปฺปาทา ทิอนฺตวนฺตมฺปิ อารมฺมณกรณวเสน อนนฺตากาเส ผรณโต อตฺตานํ อารพฺภ อนนฺตสฺส อคฺ คหณวเสน ปวตฺตมนสิการโต วา อนนฺตํ วิญฺญาณนฺติ วิญฺญาณานนฺตํ, ‘‘วิญฺญาณานญฺจ’’นฺติ วตฺตเพฺพ วิญฺญาณญฺจ-สโทฺท ตทเตฺถ นิรูโฬฺห อา-การ น-การโลโปติ วา กตฺวา ‘‘วิญฺญาณ ญฺจ’’มิเจฺจว วุตฺตํฯ เอวญฺจ กตฺวา วกฺขติ –

‘‘วิญฺญาณานนฺตมิเจฺจวํ, วตฺตพฺพํ ปนิทํ สิยา’’ติฯ

อถ วา ทุติยารุปฺปวิญฺญาเณน อญฺจิตพฺพํ อารมฺมณวเสน ปาปุณิตพฺพนฺติ วิญฺญาณญฺจํฯ เสสํ ปุริมสทิสเมวฯ

อากิญฺจญฺญา...เป.... สหคตนฺติ นาสฺส ปฐมารุปฺปวิญฺญาณสฺส กิญฺจนนฺติ อกิญฺจนํ, อนฺตมโส ภงฺคมตฺตมฺปิ อวสิฏฺฐํ นตฺถีติ วุตฺตํ โหติฯ สติ หิ ภงฺคมเตฺตปิ ตสฺส สกิญฺจนตา สิ ยาฯ อกิญฺจนสฺส ภาโว อากิญฺจญฺญํ, อากาสานญฺจายตนวิญฺญาณาภาวเสฺสตํ อธิวจนํฯ เสสํ วุตฺตนยเมวฯ

เนวสญฺญา...เป.... สหคตนฺติ เหฏฺฐิมฌาเนสุ วิย โอฬาริกาย สญฺญาย อภาวโต เนวสฺส สญฺญา อตฺถีติ เนวสญฺญํ, สุขุมาย จ สญฺญาย อตฺถิตาย นาสฺส สญฺญา นตฺถีติ นาสญฺญํ, เนวสญฺญญฺจ ตํ นาสญฺญเญฺจติ เนวสญฺญานาสญฺญํ, จตุตฺถารุปฺปชฺฌานํฯ ยทิ เอวํ ‘‘เนวสญฺญนาสญฺญ’’นฺติ วตฺตพฺพํ? สจฺจเมตํฯ วจนโสภนตฺถํ ปน ทีฆํ กตฺวา วุตฺตํฯ อถ วา เนวสฺส สญฺญา นาสญฺญาติ เอวํ เอกชฺฌํ พหุพฺพีหิสมาสวเสน ‘‘เนวสญฺญานาสญฺญ’’นฺติ วุตฺตํฯ เนวสญฺญานาสญฺญญฺจ ตํ อายตนญฺจ มนายตนธมฺมายตนปริยาปนฺนตฺตาติ เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ, เตน สมฺปยุตฺตํ สญฺญาสหคตํ **เนวสญฺญานาสญฺญาย ตนสญฺญาสหคตํ**ฯ อถ วา สญฺญาเยว ปฏุสญฺญากิจฺจกรเณ อสมตฺถตาย เนวสญฺญา, อุโณฺหทเก เตโชธาตุ วิย สงฺขาราวเสสสุขุมภาวปฺปตฺติยา นาสญฺญาติ เนวสญฺญา นาสญฺญา, สา เอว เสสธมฺมานํ นิสฺสยปจฺจยตาย, อธิฏฺฐานเฎฺฐน ธมฺมายตนปริยาปนฺนตาย

เอว วา อายตนนฺติ เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ, เนวสญฺญานาสญฺญายตนภูตาย สญฺญาย สหคตนฺติ เนวสญฺญานาสญฺญายตนสญฺญาสหคตํฯ

ยถานุรูปํ...เป.... นิปฺผาทกนฺติ ‘‘ปฐมารุปฺปภูมิยา ปฐมํ, ทุติยารุปฺปภูมิยา ทุติย’’นฺติ อาทินา อตฺตโน อนุรูปวเสน จตูสุ อรูปภูมีสุ อุปปตฺติสาธกํฯ ตาสุ ปน ปฐมา วีสติสหสฺสกปฺปายุกา โหติ, ทุติยา จตฺตาลีสสหสฺสกปฺปายุกา, ตติยา สฏฺฐิสหสฺสกปฺปายุกา, จตุตฺถา ปน จตุราสีติสหสฺสกปฺปายุกาติ เวทิตพฺพํฯ

อรูปาวจรกุสลวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

โลกุตฺตรกุสลวณฺณนา

เอวํ ติวิธมฺปิ โลกิยกุสลํ นิทฺทิสิตฺวา อิทานิ โลกุตฺตรกุสลํ นิทฺทิสนฺโต อาห **‘‘อิตรํ ปนา’’**ติอาทิฯ ลุชฺชนปลุชฺชนเฏฺฐน โลโก, โส ติวิโธ – สงฺขารโลโก สตฺตโลโก ภาชนโลโกติฯ ตโต อิทํ อุตฺตรตีติ โลกุตฺตรํฯ จตฺตาโรปิ หิ มคฺคา อุปาทานกฺขนฺธสงฺขาตสงฺขารโลกโต อุตฺตรนฺติ อนาสวภาเวนฯ สตฺตโลเกสุ จ โสตาปตฺติมคฺโค อนริยโลกโต อุตฺตรติ, สกทาคามิมคฺโค โสตาปนฺนโลกโต, อนาคามิมคฺโค สกทาคามิโลกโต, อรหตฺตมคฺโค อนาคามิโลกโต อุตฺตรติฯ ภาชนโลเกสุ ปน ปฐมมคฺโค อปายโลกโต อุตฺตรติ, สกทาคามิมคฺโค กามโลเกกเทสโต, อนาคามิมคฺโค สกลกามโลกโต, อรหตฺตมคฺโค รูปารูปโลกโต อุตฺตรติฯ อิติ จตุพฺพิธมฺปิ มคฺคจิตฺตํ ติวิธโลกโต อุตฺตรตีติ โลกุตฺตรํ, กุจฺฉิตสลนาทิโต ปน กุสลํ, จินฺตนาทิโต จิตฺตนฺจาติ **โลกุตฺตรกุสลจิตฺตํ**ฯ ผลํ ปน โลกโต อุตฺติณฺณตฺตา โลกุตฺตรํ, อุภยมฺปิ วา สห นิพฺพาเนน อุปาทานกฺขนฺธสงฺขาตโลกโต อุตฺตรํ วิสิฏฺฐตรนฺติ โลกุตฺตรํฯ ยถาห ‘‘ยาวตา, ภิกฺขเว, ธมฺมา สงฺขตา วา อสงฺขตา วา, วิราโค เตสํ ธมฺมานํ อคฺคมกฺขายตี’’ติ (อ. นิ. ๔.๓๔; อิติวุ. ๙๐)ฯ

นิยตานิยตวตฺถุกเภทโตติ โสตาปตฺติมคฺคสฺส ปรโตโฆสปจฺจเยน วินา อนุปฺปชฺชนโต อรูปภเว สมฺภโว นตฺถีติ ตํ นิยตวตฺถุกํ, อิตรํ ปน สตฺตวิธมฺปิ ปรโตโฆสํ วินาปิ วิปสฺสนาพเลเนว นิปฺผชฺชนโต ตตฺถาปิ สมฺภวตีติ อนิยตวตฺถุกํฯ

ตีหิ...เป.... ติวิธนฺติ โลกุตฺตรวิโมกฺขานํ ทฺวารภาวโต วิโมกฺขมุขสงฺขาตาหิ สุญฺญตานุปสฺสนาทีหิ ตีหิ วุฏฺฐานคามินิวิปสฺสนาหิ ปตฺตพฺพโต อิทํ โลกุตฺตรกุสลํ **ติวิธํ** สุญฺญตํ อนิมิตฺตํ อปฺปณิหิตนฺติฯ กตเม ปน เต โลกุตฺตรวิโมกฺขาติ? นว โลกุตฺตรธมฺมาฯ ยถาห ‘‘จตฺตาโร จ อริยมคฺคา จตฺตาริ จ สามญฺญผลานิ นิพฺพานญฺจ, อยํ อนาสโว วิโมโกฺข’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๒๑๓)ฯ อิมานิ หิ สํกิเลสธเมฺมหิ สุฏฺฐุ วิมุตฺตตฺตา **วิโมกฺขา** นามฯ ตานิ ปน ปเจฺจกํ สุญฺญโต วิโมโกฺข, อนิมิโตฺต วิโมโกฺข, อปฺปณิหิโต วิโมโกฺขติ ติวิธานิฯ ยถาห ‘‘ตโยเม, ภิกฺขเว, วิโมกฺขา – สุญฺญโต วิโมโกฺข, อนิมิโตฺต วิโมโกฺข, อปฺปณิหิโต วิโมโกฺข’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๒๐๙)ฯ อิธ ปน กุสลาธิการตฺตา จตุมคฺคสงฺขาตาเยว โลกุตฺตรธมฺมา อธิเปฺปตาฯ

สุญฺญตาทินามลาโภ จ เนสํ อาคมนโต, สคุณโต, อารมฺมณโต จ เวทิตโพฺพฯ ตถา หิ อาคจฺฉติ มโคฺค, ผลญฺจ เอเตนาติ **อาคมนํ**ฯ ตญฺหิ ทุวิธํ มคฺคาคมนํ, ผลาคมนญฺจฯ เตสุ วุฏฺฐานคามินิวิปสฺสนา **มคฺคาคมนํ,** อริยมโคฺค **ผลาคมนํ**ฯ ตตฺถ มคฺคสฺส อาคตฏฺฐาเน มคฺคาคมนํ คเหตพฺพํ, ผลสฺส อาคตฏฺฐาเน ผลาคมนํฯ อิธ ปน มคฺคสฺส อาคตตฺตา มคฺคาคมนํ คหิตนฺติฯ ตโต **อาคมนโตฯ สคุณโต**ติ สภาวโตฯ **อารมฺมณโต**ติ อารมฺมณธมฺมโตฯ

โย หิ สพฺพสงฺขารานํ อนตฺตลกฺขณปฏิเวธวสปฺปวตฺตาย อนตฺตานุปสฺสนาย วเสน มคฺคํ ปฏิลภติ, ตสฺส สา อนุปสฺสนา อสุญฺญตฺตกรานํ อตฺตาภินิเวสปจฺจยานํ ทิเฏฺฐกฏฺฐกิเลสานํ วิกฺขมฺภิตภาเวน เตภูมกธมฺมานํ อตฺตสุญฺญตาย ยาถาวโต คหณโต **สุญฺญตานุปสฺสนา** นาม โหติฯ ตาย ปน ปฏิลทฺธมคฺโค สุญฺญตาย อาคตตฺตา **สุญฺญโต** นามฯ เตนาห ‘‘อนตฺตโต มนสิกโรโนฺต สุญฺญตวิโมเกฺขน วิมุจฺจตี’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๒๒๗)ฯ

โย ปน สพฺพสงฺขารานํ อนิจฺจลกฺขณปฏิเวธวสปฺปวตฺตาย อนิจฺจานุปสฺสนาย มคฺคํ ปฏิลภติ, ตสฺส สา อนุปสฺสนา นิจฺจนิมิตฺตาทิคาหกรานํ กิเลสานํ วิกฺขมฺภิตตฺตา ธุวภาวูปฏฺฐานสงฺขาตนิจฺจนิมิตฺตาทิโน อคฺคหณโต **อนิมิตฺตานุปสฺสนา** นามฯ ตาย ปน ลทฺธมคฺโค อนิมิตฺตาย อาคตตฺตา **อนิมิโตฺต** นามฯ เตนาห ‘‘อนิจฺจโต มนสิกโรโนฺต อนิมิตฺตวิโมเกฺขน วิมุจฺจตี’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๒๒๗)ฯ

โย ปน สพฺพสงฺขารานํ ทุกฺขลกฺขณปฏิเวธวสปฺปวตฺตาย ทุกฺขานุปสฺสนาย วเสน มคฺคํ ปฏิลภติ, ตสฺส สา อนุปสฺสนา ตณฺหาปณิธานสฺส วิกฺขมฺภเนน ปณิธิวิรหิตตฺตา **อปฺปณิหิตานุปสฺสนา** นามฯ ตาย ปน ลทฺธมคฺโค อปฺปณิหิตาย อาคตตฺตา **อปฺปณิหิโต** นามฯ เตนาห ‘‘ทุกฺขโต มนสิกโรโนฺต อปฺปณิหิตวิโมเกฺขน วิมุจฺจตี’’ติฯ อยํ ตาวสฺส อาคมนวเสน นามลาโภฯ

อตฺตโน ปน ราคาทีหิ สุญฺญตตฺตา, นิจฺจนิมิตฺตาทิวิรหิตตฺตา, ตณฺหาปณิธิอภาวโต จ **สคุณโต,** ราคาทิสุญฺญเสฺสว, นิจฺจนิมิตฺตาทิวิรหิตสฺส, ปณิธิวิปฺปมุตฺตสฺส จ นิพฺพานสฺส อารมฺมณกรณโต **อารมฺมณโต** จ สุญฺญตาทิวิโมโกฺข นาม โหตีติ เอวมสฺส สคุณารมฺมเณหิ นามลาโภ ทฏฺฐโพฺพฯ โส จ โข สุตฺตนฺตปริยาเยเนว, โน อภิธมฺมปริยาเยนฯ สุตฺตนฺตกถา หิ ปริยายเทสนา, อิตรา นิปฺปริยายเทสนา, ตสฺมา สคุณารมฺมณโต นามสฺส สพฺพสาธารณภาเวน อววตฺถานกรตฺตา ปริยายภาวโต สุตฺตนฺตปริยาเยเนว ลาโภ, อาคมนโต ปน อภิธมฺมปริยาเยนปิ ววตฺถานกรภาเวน นิปฺปริยายตฺตาฯ เตเนว หิ อาจริเยน ‘‘ตีหิ วิโมกฺขมุเขหิ ปตฺตพฺพโต ติวิธ’’นฺติ วิโมกฺขมุขเมว ธุรํ กตฺวา วุตฺตํ, น ‘‘สุญฺญตาทินามโต ติวิธ’’นฺติฯ อนิมิตฺตนามํ ปเนตฺถ อาคมนโตปิ สุตฺตนฺตปริยาเยเนว ลพฺภติ อภิธเมฺม มคฺคํ ปติ อนิมิตฺตนามสฺส อนุทฺธตตฺตาฯ อนุทฺธฏตฺตํ ปน น อนุทฺธริตพฺพตามเตฺตน, อถ โข นิปฺปริยายโต ตสฺส มเคฺค อลพฺภนโตฯ กิญฺจาปิ หิ อยํ วิปสฺสนา นิจฺจนิมิตฺตํ อุคฺฆาเฏนฺตี ปวตฺตติ, สงฺขารนิมิตฺตสฺส ปน อนิสฺสชฺชนโต น นิปฺปริยายโต อนิมิตฺตนามํ ลภติฯ ยํ ปเนตํ สุเตฺต –

> ‘‘อนิมิตฺตญฺจ ภาเวหิ, มานานุสยมุชฺชห;
> ตโต มานาภิสมยา, อุปสโนฺต จริสฺสสี’’ติฯ (สุ. นิ. ๓๔๔) –

มคฺคสฺส อนิมิตฺตภาววจนํ, ตํ ยถาวุตฺตปริยายวเสน ลพฺภมานํ คเหตฺวา วุตฺตํฯ อภิธเมฺม ปน ยา สยมฺปิ นิปฺปริยายโต อนิมิตฺตนามํ น ลภติ, สา กถํ มคฺคสฺส ตํ ทเทยฺยาติ มคฺคสฺส อนิมิตฺตนามํ น อุทฺธฏํฯ ยทิ เอวํ สุญฺญตนาเมนปิ อิทํ สมานํฯ อนตฺตานุปสฺสนาปิ หิ กิญฺจาปิ ปุคฺคลสุญฺญตํ คณฺหาติ, ธมฺมสุญฺญตํ ปน น คณฺหาตีติ สยํ นิปฺปริยาเยน สุญฺญตานุปสฺสนา นาม น โหตีติ สุญฺญตนามมฺปิ มคฺคสฺส น ทเทยฺยฯ อถ ปุคฺคลสุญฺญตาคฺคหณมเตฺตน สยํ สุญฺญตานุปสฺสนา หุตฺวา มคฺคสฺส ตํ ทเทยฺย, อนิจฺจานุปสฺสนาปิ สงฺขารนิมิตฺตสฺส คหเณปิ นิจฺจนิมิตฺตาทิอุคฺฆาฏนโต สยํ อนิมิตฺตานุปสฺสนา หุตฺวา มคฺคสฺส อนิมิตฺตนามํ ทเทยฺยาติ? น อิทเมวํ, นิจฺจาทินิมิตฺตุคฺฆาฏเนน อนิมิตฺตภาวสฺส นิปฺปริยาเยน มเคฺค อลพฺภนโต นิจฺจาทินิมิตฺตุคฺฆาฏนสฺสปิ ปริยายภาวโตฯ นนุ อิทมฺปิ สพฺพตฺถ สมานํฯ สุญฺญตอปฺปณิหิตภาโวปิ

หิ นิปฺปริยาเยน อมคฺค น ลพฺภติ ปุคฺคลสุญฺญตคฺคหณสฺส, ปณิธิโสสนสฺส จ อุชุกํ มคฺคเนว นิปฺผชฺชนโต, ตสฺมา สุญฺญตานุปสฺสนาปิ อปฺปณิหิตานุปสฺสนาปิ ปริยาเยเนว ตํ ตํ นามํ ลภนฺตีติ มคฺคสฺส นิปฺปริยายโต นามํ น เทนฺตีติ? น, ตโต ลทฺธอริยมคฺคสฺส นิปฺปริยายโต สมฺปยุตฺตธมฺมวเสเนว สุญฺญตอปฺปณิหิตนามสมฺภวโตฯ กถํ? ฐเปตฺวา พุทฺธุปฺปาทํ สรภงฺคสตฺถาราทิกาเลปิ ทุพฺพิชานียภาเวน สุขุมสฺส อนตฺตลกฺขณสฺส ปญฺญาย เอว โคจรภาวโต อนตฺตานุปสฺสนาย อนุปสฺสนโต มคฺคกฺขเณ ปญฺญินฺทฺริยํ อธิมตฺตํ โหติฯ ยถาห – ‘‘อนตฺตโต มนสิกโรโต ปญฺญินฺทฺริยํ อธิมตฺตํ โหตี’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๒๒๑)ฯ

ตญฺจ ปน สยํ อตฺตาภินิเวสสมุคฺฆาฏนโต, อริยมคฺคปริยาปนฺนตฺตา จ นิปฺปริยายโตว สุญฺญตนามํ ลภติฯ ทุกฺขานุปสฺสนาย สมาธิวิปจฺจนีกสฺส ปณิธิสงฺขาตราคสฺส โสสนโต ตสฺสา วเสน อนุปสฺสนฺตสฺส มคฺคกฺขเณ สมาธินฺทฺริยํ อธิมตฺตํ โหติฯ ยถาห – ‘‘ทุกฺขโต มนสิกโรโต สมาธินฺทฺริยํ อธิมตฺตํ โหตี’’ติฯ ตญฺจ ปน สยํ ปณิธิโสสนโต, อริยมคฺคปริยาปนฺนตฺตา จ นิปฺปริยายโตว อปฺปณิหิตนามํ ลภติฯ สพฺพสงฺขารานํ ปน อนิจฺจภาวํ อาคมนโต สุตฺวา ปจฺฉา สยํ ปจฺจกฺขโต ปสฺสโต ‘‘อนิจฺจเมว วต โส ภควา ‘อนิจฺจ’นฺติ อาหา’’ติ ภควติ สทฺธาพาหุลฺลปฏิลาภโต อนิจฺจานุปสฺสนาย มนสิกโรโต มคฺคกฺขเณ สทฺธินฺทฺริยํ อธิมตฺตํ โหติฯ ยถาห – ‘‘อนิจฺจโต มนสิกโรโต สทฺธินฺทฺริยํ อธิมตฺตํ โหตี’’ติฯ ตํ ปน สยํ สงฺขารนิมิตฺตโต วุฏฺฐหนฺตมฺปิ อริยมคฺคปริยาปนฺนํ น โหตีติ นิปฺปริยายโต อนิมิตฺตนามํ น ลภติ, ตสฺมา ยถา กายกมฺมาธิกํ จิตฺตํ ‘‘กายกมฺม’’นฺติ วุจฺจติ, เอวํ สุญฺญตสงฺขาตปญฺญินฺทฺริยาธิมตฺต มคฺค สุญฺญตนามํ ลภติ, อปฺปณิหิตสงฺขาตสมาธินฺทฺริยาธิมตฺต อปฺปณิหิตนามํ, สทฺธินฺทฺริยาธิมตฺต ปน สทฺธาย อนิมิตฺตนามาลาภโต สยมฺปิ ตํ น ลภติฯ ยทิ สมฺปยุตฺตธมฺมวเสน สุญฺญตาทินามาลาโภ, อถ กถํ ‘‘อาคมนโต’’ติ วุตฺตํ? สจฺจํ, อาคมนโต อธิมตฺตสฺส ปน อินฺทฺริยสฺส วเสน ลทฺธนามมฺปิ อาคมนโตว ลทฺธํ โหติฯ

อถ วา อภิธมฺมปริยาเยนปิ สุญฺญตภาโว นาม ปุคฺคลสุญฺญตาเยวาติ ปุคฺคลสุญฺญตคฺคาหิตาย อนตฺตานุปสฺสนาย สุญฺญตนามํ นิปฺปริยายโตว ลพฺภติฯ ปณิธิ นาม ราคาทิกา เอวาติ ราคาทิโสสิตาย ทุกฺขานุปสฺสนาย อปฺปณิหิตนามมฺปิ นิปฺปริยายโตว ลพฺภติฯ

นิมิตฺตนฺติ ปน ฐเปตฺวา สุตฺตนฺตปริยายํ อภิธมฺมปริยาเยน สงฺขารนิมิตฺตํ โหตีติ สงฺขารนิมิตฺตคฺคาหิตาย อนิจฺจานุปสฺสนาย อนิมิตฺตนามํ นิปฺปริยายโต น ลพฺภติ, ตสฺมา นิปฺปริยายโต สุญฺญตอปฺปณิหิตนามิกานํ อนตฺตทุกฺขานุปสฺสนานํ วเสน ปฏิลทฺธมโคฺค อาคมนโต สุญฺญตอปฺปณิหิตนามํ ลภติ, อนิมิตฺตนามํ ปน ปริยายโตว ลภติฯ เตน วุตฺตํ – ‘‘อนิมิตฺตนามํ ปเนตฺถ อาคมนโตปิ สุตฺตนฺตปริยาเยเนว ลพฺภติ อภิธมฺเม มคฺคํ ปติ อนิมิตฺตนามสฺส อนุทฺธฏตฺตา’’ติฯ อิติ อิเมสํ ติณฺณํ วิโมกฺขานํ ปเวสนทฺวารภาวโต สุญฺญตานุปสฺสนาทินามิกา อนตฺตานุปสฺสนาทิกา ติโสฺส อนุกฺกเมน พลวภาวํ ปตฺวา วุฏฺฐานคามินิวิปสฺสนาภูตา ตีณิ วิโมกฺขมุขานีติ เวทิตพฺพานิฯ วุตฺตเญฺหตํ –

> ‘‘ตีณิ โข ปนิมานิ วิโมกฺขมุขานิ โลกนิยฺยานาย สํวตฺตนฺติ, สพฺพสงฺขาเร ปริเจฺฉทปริวฏุมโต สมนุปสฺสนตาย อนิมิตฺตาย จ ธาตุยา จิตฺตสมฺปกฺขนฺทนตาย, สพฺพสงฺขาเรสุ มโนสมุเตฺตชนตาย อปฺปณิหิตาย จ ธาตุยา จิตฺตสมฺปกฺขนฺทนตาย, สพฺพธเมฺม ปรโต สมนุปสฺสนตาย สุญฺญตาย จ ธาตุยา จิตฺตสมฺปกฺขนฺทนตาย, อิมานิ ตีณิ วิโมกฺขมุขานิ โลกนิยฺยานาย สํวตฺตนฺตี’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๒๑๙)ฯ

เอตฺถ หิ **ปริเจฺฉทปริวฏุมโต**ติ อุทยพฺพยวเสน ปริเจฺฉทโต เจว ปริวฏุมโต จฯ อนิจฺจานุปสฺสนา หิ ‘‘อุทยโต ปุเพฺพ สงฺขารา นตฺถี’’ติ ปริจฺฉินฺทิตฺวา เตสํ คตึ สมเนฺนสมานา วยโต ปรํ น คจฺฉนฺติ, เอเตฺถว อนฺตรธายนฺตีติ ปริวฏุมโต ปริยนฺตโต สมนุปสฺสติฯ **สมนุปสฺสนตายา**ติ สมฺมเทว อนุปสฺสนตาย สํวตฺตนฺตีติ สมฺพโนฺธฯ **มโนสมุเตฺตชนตายา**ติ จิตฺตสํเวชนตายฯ ทุกฺขานุปสฺสเนน หิ สงฺขาเรสุ จิตฺตํ สํวิชฺชติฯ **ปรโต สมนุปสฺสนตายา**ติ ‘‘นาหํ, น มม’’นฺติ เอวํ อนตฺตโต สมนุปสฺสนตายฯ อิติ อิมานิ ตีณิ ปทานิ อนิจฺจานุปสฺสนาทีนํ ติณฺณํ วเสน วุตฺตานีติ เวทิตพฺพานิฯ เตเนว จ ตทนนฺตเร ปญฺหาวิสฺสชฺชเน –

> ‘‘อนิจฺจโต มนสิกโรโต ขยโต สงฺขารา อุปฏฺฐหนฺติ, ทุกฺขโต มนสิกโรโต ภยโต สงฺขารา อุปฏฺฐหนฺติ, อนตฺตโต มนสิกโรโต สุญฺญโต สงฺขารา อุปฏฺฐหนฺตี’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๒๑๙) –

วุตฺตํฯ นนุ เจตฺถ อภิธมฺมาวตารสฺส ภาสมานตฺตา อภิธมฺมปริยาเยเนว วิโมกฺขมุขานิ จ ววตฺถเปตุํ ยุตฺตนฺติ? สจฺจํ, อนิจฺจานุปสฺสนายปิ ปน มคฺควุฏฺฐานํ โหตีติ ปกาสนตฺถํ สุตฺตนฺตปริยาเยนปิ เอกํ ววตฺถานํ กตํ, ตถา วุฏฺฐิโต ปน มโคฺค อภิธมฺมปริยาเยน สุทฺธิกปฏิปทายเมว สงฺคยฺหตีติ ทฏฺฐพฺพํฯ

จตุมคฺคโยคเภทโตติ โสตาปตฺติอาทีหิ จตูหิ อริยมเคฺคหิ สมฺปโยคปฺปเภทโตฯ อริยมคฺคานํ ปน สมฺมาทิฏฺฐาทิอฏฺฐงฺคสภาวตฺตา, เตสญฺจ สพฺพโลกุตฺตเร อตฺถิตาย ภงฺควเสน อเภเทปิ อินฺทฺริยานํ อปาฏวปาฏวตรตมภาเวน สจฺฉิกิริยาวิเสสโต กิเลสานํ ปหานเภโท โหตีติ ตํวเสน จตุพฺพิธตา ทฏฺฐพฺพาฯ เตเนวาห **‘‘สกฺกายทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉา’’**ติอาทิฯ สติ วิชฺชมาเน ปญฺจกฺขนฺธสงฺขาเต กาเย ทิฏฺฐิ สกฺกายทิฏฺฐิ, สยํ วา ตตฺถ สติ ทิฏฺฐิ สกฺกายทิฏฺฐิ, ปญฺจสุ ขเนฺธสุ อตฺตตฺตนิยาภินิเวสวเสน ปวตฺตาย มิจฺฉาทิฏฺฐิยา เอตํ อธิวจนํฯ สา ปน เอเกกสฺมึ ขเนฺธ จตุธา อภินิเวสนวเสน วีสติวิธา โหติฯ ตถา หิ โกจิ รูปํ อตฺตโต สมนุปสฺสติ ‘‘ยํ รูปํ, โส อตฺตา, โย อตฺตา, ตํ รูปํ, ยถา ทีปสฺส วโณฺณเยว อจฺจิ, อจฺจิเยว วโณฺณ’’ติฯ รูปวนฺตํ วา อตฺตานํ สมนุปสฺสติ, ฉายาวนฺตํ วิย รุกฺขํฯ อตฺตนิ วา รูปํ, ปุเปฺผ วิย คนฺธํฯ รูปสฺมึ วา อตฺตานํ, สมุเคฺค วิย มณิฯ เอวํ เวทนาทีสุปิ ‘‘เวทนํ อตฺตโต สมนุปสฺสตี’’ติอาทินา โยเชตพฺพํฯ ตตฺถ โย ปญฺจวิโธ อพฺยติริตฺตอตฺตาภินิเวโส, สา อุเจฺฉททิฏฺฐิฯ โย ปน ปนฺนรสวิโธ พฺยติริตฺตอตฺตาภินิเวโส, สา สสฺสตทิฏฺฐีติ เวทิตพฺพํฯ

สภาวํ วิจินโนฺต ตาย กิจฺฉติ กิลมตีติ วิจิกิจฺฉา, ติกิจฺฉิตุํ ทุกฺกรตาย วา วิคตา จิกิจฺฉา ญาณปติกาโร อิมิสฺสาติ วิจิกิจฺฉาฯ สา ปน –

> ‘‘สตฺถริ กงฺขติ วิจิกิจฺฉติ, ธเมฺม, สเงฺฆ, สิกฺขาย, ปุพฺพเนฺต, อปรเนฺต, ปุพฺพนฺตาปรเนฺต, อิทปฺปจฺจยตาปฏิจฺจสมุปฺปเนฺนสุ ธเมฺมสุ กงฺขติ วิจิกิจฺฉตี’’ติ (ธ. ส. ๑๐๐๘ โถกํ. วิสทิสํ) –

เอวํ พุทฺธาทีสุ กงฺขาวเสน อฏฺฐวตฺถุกา,

‘‘อโหสึ นุ โข อหมตีตมทฺธานํ, น นุ โข อโหสึ, กึ นุ โข อโหสึ, กถํ นุ โข อโหสึ , กึ หุตฺวา กึ อโหสึ นุ โข อหมตีตมทฺธานํ, ภวิสฺสามิ นุ โข อหมนาคตมทฺธานํ , น นุ โข ภวิสฺสามิ, กึ นุ โข ภวิสฺสามิ, กถํ นุ โข ภวิสฺสามิ, กึ หุตฺวา กึ ภวิสฺสามิ นุ โข อหมนาคตมทฺธานํ, เอตรหิ วา ปน ปจฺจุปฺปนฺนมทฺธานํ อชฺฌตฺตํ กถํกถี โหติ, อหํ นุ โขสฺมิ, โน นุ โขสฺมิ, กึ นุ โขสฺมิ, กถํ

นุ โขสฺมิ, อยํ นุ โข สโตฺต กุโต อาคโต, โส กุหึ คามี ภวิสฺสตี’’ติ (ม. นิ. ๑.๑๘; สํ. นิ. ๒.๒๐) –

เอวํ ปุพฺพนฺตาทโย อารพฺภ ปวตฺติวเสน โสฬสวตฺถุกา จ นิทฺทิฏฺฐาฯ

ตตฺถ สตฺถริ กงฺขนฺโต ตสฺส รูปกายธมฺมกายานํ วิชฺชมานตํ, อวิชฺชมานตญฺจ กงฺขติ, ธมฺเม กงฺขนฺโต ตสฺส สฺวากฺขาตทุวากฺขาตภาเว กงฺขติ, สงฺเฆ กงฺขนฺโต ตสฺส สุปฺปฏิปนฺนวิปฺปฏิปนฺนตาทิภาเว กงฺขติ, สิกฺขาย กงฺขนฺโต ตสฺสา สุปญฺญตฺตทุปฺปญฺญตฺตภาวํ กงฺขติ, ปุพฺพเนฺต กงฺขนฺโต สสฺสตาการํ, อธิจฺจสมุปฺปตฺติอาการญฺจ นิสฺสาย อตีเต อตฺตโน วิชฺชมานตํ, อวิชฺชมานตญฺจ กงฺขติ, อปรเนฺต กงฺขนฺโต สสฺสตาการํ, อุเจฺฉทาการญฺจ นิสฺสาย อนาคเต อตฺตโน อุปฺปตฺตึ, อนุปฺปตฺติญฺจ กงฺขติ, ปุพฺพนฺตาปรเนฺต กงฺขนฺโต ปจฺจุปฺปเนฺน อตฺตโน อตฺถิภาวํ, นตฺถิภาวญฺจ กงฺขติฯ ปจฺจุปฺปโนฺน หิ อทฺธา ปุพฺพภาคาปรภาคโกฏฺฐาสวนฺตตาย ‘‘ปุพฺพนฺตาปรโนฺต’’ติ วุจฺจติ, ยุตฺตํ ปน ตํ อารพฺภ กงฺขาชนนนฺติ? ยุตฺตํ, อยุตฺตนฺติ กา เอตฺถ จินฺตาฯ อุมฺมตฺตโก วิย หิ พาลปุถุชฺชโนฯ ตสฺมา โส ยํ กิญฺจิ กงฺขติเยวฯ เตเนว จ **โสฬสวตฺถุกวิจิกิจฺฉานิเทฺทเส** ‘‘เอตรหิ วา ปนา’’ติอาทิ วุตฺตํฯ อาจริยา ปน ‘‘ปุพฺพนฺตาปรโนฺตติ อตีตานาคเต เอกชฺฌํ คเหตฺวา ตทุภยมารพฺภ กงฺขนฺโต ปุพฺพนฺตาปรเนฺต กงฺขตี’’ติปิ วทนฺติฯ อิทปฺปจฺจยตาปฏิจฺจสมุปฺปเนฺนสุ ธเมฺมสุ กงฺขโนฺต ปน อวิชฺชาทีนํ ปจฺจยานํ, สงฺขาราทีนญฺจ ปจฺจยุปฺปนฺนานํ เหตุเหตุสมุปฺปนฺนภาวสฺส สพฺภาวาสพฺภาวํ กงฺขตีติ เอวํ ตาว อฏฺฐวตฺถุกกงฺขาย ปวตฺติ เวทิตพฺพาฯ

โสฬสวตฺถุกา ปน ‘‘อโหสึ นุ โข…เป.… น นุ โข อโหสิ’’นฺติ กงฺขนฺโต วุตฺตนเยเนว อตีเต อตฺตโน วิชฺชมานาวิชฺชมานตํ กงฺขติฯ **กึ นุ โข อโหสิ**นฺติ ชาติลิงฺคุปฺปตฺติโย นิสฺสาย ‘‘ขตฺติโย นุ โข อโหสึ, พฺราหฺมณาทีสุ คหฏฺฐาทีสุ เทวาทีสุ อญฺญตโร นุ โข’’ติ กงฺขติฯ **กถํ นุ โข**ติ สณฺฐานาการํ นิสฺสาย ‘‘ทีโฆ นุ โข อโหสึ, รสฺสโอทาตกาฬาทีนญฺจ อญฺญตโร’’ติ กงฺขติฯ อิสฺสรนิมฺมานาทีนิ นิสฺสาย ‘‘เกน นุ โข ปกาเรน อโหสิ’’นฺติ นิพฺพตฺตนาการโต กงฺขตีติ วทนฺติฯ **กึ หุตฺวา กึ อโหสิ**นฺติ ชาติอาทีนิ นิสฺสาย ‘‘ขตฺติโย หุตฺวา นุ โข พฺราหฺมโณ อโหสึ…เป.… เทโว หุตฺวา นุ โข มนุโสฺส อโหสิ’’นฺติ อตฺตโน อปราปรํ ปวตฺตึ กงฺขติฯ **ภวิสฺสามิ นุ โข, น นุ โข**ติ เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว อนาคเต อตฺตโน วิชฺชมานาวิชฺชมานตํ กงฺขติฯ **‘‘กึ นุ โข ภวิสฺสามี’’**ติอาทิ วุตฺตนยเมวฯ **อหํ นุ โขสฺมิ, น นุ โขสฺมี**ติ อิทานิ อตฺตโน อตฺถิภาวํ, นตฺถิภาวญฺจ กงฺขติฯ ตตฺถ การณํ วุตฺตเมวฯ **กึ นุ โขสฺมี**ติ ขตฺติยาทิโกว สมาโน อตฺตโน ขตฺติยาทิภาวํ กงฺขติฯ เอเสว นโย เสเสสุปิฯ **กถํ นุ โขสฺมี**ติ ‘‘อพฺภนฺตเร ชีโว นาม อตฺถี’’ติ คเหตฺวา ตสฺส ทีฆาทิภาวํ กงฺขติฯ ปจฺจุปฺปนฺนํ ปน อตฺตโน สรีรสณฺฐานํ อชานโนฺต นาม นตฺถิฯ **กุโต อาคโต, กุหึ คามี ภวิสฺสตี**ติ อตฺตภาวสฺส อาคตคตฏฺฐานานิ กงฺขตีติ เวทิตพฺพํฯ

สีลญฺจ วตญฺจ สีลพฺพตํ, ตตฺถ โคสีลาทิอสุทฺธิมโคฺค สมาทานวเสน สีลํ, อวีติกฺกมวเสน วตํฯ อุภยถาปิ วา สีลํ, ตโปกมฺมภาเวน คหิตตฺตา วตํฯ ควาทิปกติภาวโต อตฺตโน วา ควาทิภาวาธิฏฺฐานํ สีลํ, ‘‘คจฺฉโนฺต ภเกฺขติ, ติฏฺฐโนฺต มุเตฺตตี’’ติอาทินา ควาทิกิริยาย กรณํ วตํฯ ตํตํกิจฺจสมฺมสโต วา นิวตฺติ สีลํ, ตํสมาทานวโต เวสโภชนกิจฺจจรณาทิวิเสสปฏิปตฺติ วตํฯ สภาวํ อติกฺกมฺม ปรโต อามสนํ คหณนฺติ ปรามาโส, สีลพฺพตสฺส ปรามาโส สีลพฺพตปรามาโสฯ อิโต พหิทฺธา สมณพฺราหฺมณานํ สีเลน สุทฺธิ, วเตน สุทฺธิ, สีลพฺพเตน สุทฺธีติ เอวํ อสุทฺธิมเคฺค ‘‘สุทฺธิมโคฺค’’ติ ปวตฺตสฺส มิจฺฉาภินิเวสเสฺสตํ อธิวจนํฯ สกฺกายทิฏฺฐิ จ วิจิกิจฺฉา จ

สีลพฺพตปรามาโส จาติ สกฺกาย…เป…. ปรามาโส, เตเยว กมฺมวิปาเกสุ, วฏฺฏสฺมึ วา สเตฺต สํโยเชนฺติ พนฺธนฺตีติ สํโยชนานิ, เตสํ ทิฏฺฐิวิสุทฺธิอาทีหิ ตทงฺควเสน ปหีนานํ อนุปฺปตฺติธมฺมตาปาทเนน อจฺจนฺตสมุเจฺฉทปฺปหานํ กโรตีติ **สกฺกา…เป….ปฺปหานกรํ**ฯ

นิพฺพานํ ปติ สวนโต สนฺทนโต โสโต วุจฺจติ อริโย อฏฺฐงฺคิกมโคฺค, ตสฺส อาทิโต ปชฺชนํ โสตาปตฺติ, นิพฺพานํ มคฺคติ, นิพฺพานตฺถิเกหิ มคฺคียติ, กิเลเส มาเรโนฺต คจฺฉตีติ วา มโคฺค, โสตาปตฺติ เอว มโคฺค โสตาปตฺติมโคฺคฯ อถ วา โสตํ อาทิโต ปชฺชติ อธิคจฺฉตีติ โสตาปตฺติ, ปฐโม อริยปุคฺคโล, ตสฺส มโคฺค โสตาปตฺติมโคฺค, สมฺมาทิฏฺฐิอาทีนิ อฏฺฐงฺคานิ, เตน สมฺปยุตฺตํ จิตฺตํ **โสตาปตฺติมคฺคจิตฺตํ**ฯ

รชฺชติ อภิสชฺชตีติ ราโค, โส อิธ ปญฺจกามวิสยา, กามภววิสยา จ ตณฺหาฯ ทุสฺสตีติ โทโส, ทสวิธอาฆาตวตฺถุปทฏฺฐาโน พฺยาปาโทฯ มุยฺหตีติ โมโห, ทุกฺขาทีสุ อฏฺฐสุ อญฺญาณํฯ เอเตสํ กิเลสานํ ตนุตฺตํ ตนุภาวํ กโรตีติ **ราค…เป…. ตนุตฺตกรํ**ฯ ตตฺถ ทฺวีหิ การเณหิ ตนุตฺตํ อภิณฺหานุปฺปตฺติโต, ปริยุฏฺฐานมนฺทตาย จาติฯ สกทาคามิสฺส หิ วฏฺฏานุสาริมหาชนสฺส วิย กิเลสา อภิณฺหํ น อุปฺปชฺชนฺติ, กทาจิ วิรฬาการา หุตฺวา อุปฺปชฺชนฺติ, ตถา อุปฺปชฺชนฺตาปิ มทฺทนฺตา ฉาเทนฺตา อนฺธการํ กโรนฺตา นุปฺปชฺชนฺติฯ ทฺวีหิ ปน มเคฺคหิ ปหีนตฺตา มนฺทมนฺทา ตนุกตนุกา อุปฺปชฺชนฺติฯ เกจิ ปน สกทาคามิสฺส กิเลสา จิเรน อุปฺปชฺชนฺตาปิ พหลาว อุปฺปชฺชนฺติฯ ตถา หิสฺส ปุตฺตธีตโร ทิสฺสนฺตีติ วทนฺติฯ ตํ อการณํ, วตฺถุปฏิเสวเนน วินาปิ คพฺภคฺคหณสพฺภาวโต, ตสฺมา วุตฺตนเยเนว ทฺวีหิ การเณหิ เนสํ ตนุภาโว เวทิตโพฺพฯ กสฺมา ปเนตฺถ โมหสฺส ตนุภาโว วุโตฺต, นนุ ตติยมคฺควชฺฌานเมว อิมินา ตนุตฺตกรณํ วตฺตพฺพํ, อิตรถา เหฏฺฐา ตีหิปิ มเคฺคหิ อุปริมคฺควชฺฌกิเลสานํ พหลาพหลาวตฺถาย ปหียมานตฺตา อิธ สเพฺพสเมว อุทฺธมฺภาคิยสํโยชนานํ ตนุภาโว วตฺตโพฺพ, เตเนว จ **ปาฬิยมฺปิ** ‘‘กามราคพฺยาปาทานํ ตนุภาวาย ทุติยาย ภูมิยา ปตฺติยา’’ติ วุตฺตนฺติฯ สจฺจเมตํ, สุเตฺต ปน อุปริมคฺควชฺฌานํ ตนุภาวปริยายํ คเหตฺวา ‘‘ราคโทสโมหานํ ตนุตฺตา สกทาคามี โหตี’’ติ เหตุตฺตยตนุภาวสฺส อาคตตฺตา อิธาปิ ตทนุโลเมน วุตฺตํฯ ‘‘กามราคพฺยาปาทาน’’มิเจฺจว วา ปาโฐฯ ตถา หิ เอเตฺถว อุปริ **ทุติยมคฺคญาณนิเทฺทเส** ‘‘พฺยาปาทกามราคานํ, ตนุภาวํ ตุ สาธย’’นฺติ (อภิธ. ๑๓๕๓) วุตฺตํฯ ปฏิสนฺธิวเสน สกิเทว อิมํ มนุสฺสโลกํ อาคจฺฉตีติ สกทาคามี, ตสฺส มโคฺค สกทาคามิมโคฺคฯ กิญฺจาปิ หิ มคฺคฏฺฐสฺส ปฏิสนฺธิวเสน อาคมนาสมฺภวโต ผลโฏฺฐเยว สกทาคามี นาม โหติ, ตสฺส ปน อาคมนภูโต มโคฺค มคฺคนฺตราวเจฺฉทนตฺถํ ตทายตฺตภาวูปนยเนน สกทาคามิมโคฺคติ วุจฺจติ, ตํสมฺปยุตฺตํ จิตฺตํ **สกทาคามิมคฺคจิตฺตํ**ฯ

ปญฺจสุ กามคุเณสุ, กามภเว จ ราโค **กามราโค**ฯ พฺยาปชฺชติ เตน จิตฺตนฺติ **พฺยาปาโท**ฯ ปฏิสนฺธิวเสน อิมํ กามธาตุํ น อาคจฺฉตีติ **อนาคามี**ฯ รูปภเว ฉนฺทราโค **รูปราโค**ฯ อรูปภเว ฉนฺทราโค **อรูปราโคฯ มาโน** อิธ อรหตฺตาธิคมํ ปฏิจฺจ อุณฺณติมตฺตํฯ **อุทฺธจฺจมฺปิ** ‘‘โกเม ภาโร กิเลสสมุเจฺฉทเน’’ติ เอวมาการปฺปวตฺตํ จิตฺตสฺส อวูปสมมตฺตํฯ **อวิชฺชา**ปิ อสุเขสุขสญฺญาวิปลฺลาโสฯ อารกตฺตา กิเลเสหิ, มิจฺฉาปฏิปเนฺนหิ วา, ราคาทิอรีนํ, สํสารจกฺกสฺส อรานญฺจ หตตฺตา, ปจฺจยาทีนํ อรหตฺตา, รโหปิ ปาปากรเณน ปาปกรเณ รหสฺส อภาวา, รหิตพฺพโต ชหิตพฺพโต ‘‘รหา’’ติ ลทฺธนามานํ วา ปาปธมฺมานํ อภาวโต, สาธูหิ อรหิตพฺพโต อปริจฺจชิตพฺพโต, รหสงฺขาตสฺส วา คมนสฺส สํสาเร อภาวโต **อรหา,** อฏฺฐโม อริยปุคฺคโล, ตสฺส ภาโว อรหตฺตํ, อคฺคผลเสฺสตํ อธิวจนํฯ ตณฺหิ ‘‘อรหา’’ติ อภิธานสฺส, พุทฺธิยา จ ปวตฺตินิพนฺธนตฺตา อรหโต ภาโวติ กตฺวา ‘‘อรหตฺต’’นฺติ วุจฺจติ, ตสฺส อาคมนภูโต มโคฺค อรหตฺตมโคฺค, ตํสมฺปยุตฺตํ จิตฺตํ **อรหตฺตมคฺคจิตฺตํ**ฯ

ฌานงฺคโยคเภทโตติ รูปาวจรํ วิย ปญฺจหิ ฌานงฺเคหิ สมฺปโยคเภทโตฯ กถํ ปนสฺส เภโทติ? เอตฺถ ตาว อฎฺฐกถาวาโท, ตโย จ เถรวาทาติ จตฺตาโร วาทา โหนฺติฯ ตถา หิ **อฎฺฐกถายํ** ตาว ‘‘สงฺขารุเปกฺขาภาวํ ปตฺวา วุฎฺฐานคามินิวิปสฺสนามคฺคสฺส ฌานงฺคํ นิยเมตี’’ติ วุตฺตํฯ **ติปิฎกจูฬนาคเตฺถโร** ปน ‘‘มคฺคาสนฺนวิปสฺสนาย ปทฎฺฐานภูตํ ปาทกชฺฌานํ นิยเมตี’’ติ อาหฯ **โมรวาปิวาสิมหาทตฺตเตฺถโร** ‘‘วิปสฺสนาย อารมฺมณภูตา ขนฺธา นิยเมนฺติฯ ยญฺหิ ฌานํ สมฺมสิตฺวา วุฎฺฐาติ, ตํสทิโสว โหตี’’ติ อาหฯ **ติปิฎกจูฬาภยเตฺถโร** ปน ‘‘ปุคฺคลชฺฌาสโย นิยเมติ, ‘อโห วต ปญฺจงฺคิกํ, จตุรงฺคิกํ วา มคฺคํ ปาปุเณยฺย’นฺติอาทินา ยถา ยถาสฺส อชฺฌาสโย โหติ, ตถา ตถา มโคฺค โหตี’’ติ อาหฯ

ยสฺมา ปน อฎฺฐกถาวาโท ปมาณํ, ตโย จ เถรา ปณฺฑิตา พฺยตฺตา, ตสฺมา จตฺตาโรปิ วาทา อญฺญมญฺญํ อปฺปฎิพาหนวเสน เอวํ เวทิตพฺพาฯ กถํ? กามาวจรธมฺเม ตาว สมฺมสิตฺวา สุกฺขวิปสฺสกสฺส อุปฺปนฺนมคฺคปิ สมาปตฺติลาภิโน ฌานํ ปาทกํ อกตฺวา อุปฺปาทิตมคฺคปิ วิปสฺสนานิยาเมน ปฐมชฺฌานิกาว โหนฺติฯ สเจ ปน กิญฺจิ ฌานํ ปาทกํ กตฺวา อุปฺปาทิโต โหติ, ตสฺส วเสน องฺคปริณาโม โหตีติ ตํตํฌานสทิโส โหติฯ ยสฺมา ปเนตฺถ กามาวจรกฺขเนฺธ อารพฺภ ปวตฺตา วิปสฺสนา กามาวจรธมฺเมสุ จ มหคฺคตธมฺเมสุ วิย ภาวนาวิเสสโต ฌานงฺควิเสโส นตฺถิ, ตสฺมา ‘‘วิปสฺสนาย อารมฺมณภูตา ขนฺธา นิยเมนฺตี’’ติ เอวํ ปวโตฺต ทุติยเตฺถรวาโท อิมํ วาทํ น ปวิสติฯ ฌานธมฺเม สมฺมสิตฺวา อุปฺปาทิตมโคฺค สเจ ปาทกชฺฌานํ นตฺถิ, สมฺมสิตชฺฌานนิยาเมน ตํตํฌานิโก โหติฯ สเจ ปฐมชฺฌานโต วุฎฺฐาย ทุติยาทิฌาเน สมฺมสิตฺวา อุปฺปาทิโต, ปุคฺคลชฺฌาสยนิยาเมน ทฺวีสุ อญฺญตรชฺฌานสทิโส โหติฯ สเจ ปน ปุคฺคลสฺส ตถาวิโธ อชฺฌาสโย นตฺถิ, ตทา กถนฺติ? เอตฺถ ตาว เกจิ ‘‘นานาวชฺชนวีถิยเมว นิวตฺตมานปาทกชฺฌานโต เอกาวชฺชนวีถิยํ โคตฺรภุภาวํ ปตฺวา นิวตฺตมานาย วิปสฺสนาย อารมฺมณภูตา ขนฺธาเยว พลวโนฺต, ตสฺมา สมฺมสิตกฺขนฺธนิยาเมน ตํสทิโส มโคฺค โหตี’’ติ วทนฺติฯ เอวญฺจ สติ ‘‘ปาทกชฺฌานนิยาเมน โหตี’’ติ เอวํ ปวโตฺต ปฐมเตฺถรวาโท ปาทกชฺฌานโต วุฎฺฐาย กามาวจรกฺขเนฺธ สมฺมสิตฺวา อุปฺปาทิตมคฺคเมว สนฺธาย ติฎฺฐตีติฯ

อปเร ปน ‘‘ปาทกชฺฌานํ มคฺคสฺส มูลการณวเสน ปจฺจโย โหติ อาสนฺนการณวเสนปิ, สมฺมสิตกฺขนฺธา ปน มูลการณวเสเนว ปจฺจยา โหนฺติ, ตสฺมา สมฺมสิตกฺขนฺธโต ปาทกชฺฌานเมว พลวตรนฺติ ปาทกชฺฌานสทิโส มโคฺค โหตี’’ติ วทนฺติฯ เอวํ สเนฺต ปน ‘‘สมฺมสิตกฺขนฺธนิยาเมนา’’ติ เอวํ ปวโตฺต ทุติยเตฺถรวาโท สมาปตฺตึ ปาทกํ อกตฺวา เกวลํ ฌานธมฺเมเยว สมฺมสิตฺวา อุปฺปาทิตมคฺคเมว สนฺธาย ติฎฺฐติฯ ยสฺมา ปน เหฎฺฐิมเหฎฺฐิมชฺฌานโต อุปรูปริฌานํ พลปฺปตฺตํ โหติ, ตสฺมา เหฎฺฐิมเหฎฺฐิมชฺฌานโต วุฎฺฐาย อุปรูปริฌานธมฺเม วิปสฺสโต อุปฺปนฺนมโคฺค ปาทกชฺฌานํ อนเปกฺขิตฺวา สมฺมสิตชฺฌานวเสน ตํตํฌานิโก โหติฯ อุปรูปริฌานโต ปน วุฎฺฐาย เหฎฺฐิมเหฎฺฐิมชฺฌานธเมฺม สมฺมสิตฺวา อุปฺปาทิตมโคฺค สมฺมสิตชฺฌานํ อนเปกฺขิตฺวา ปาทกชฺฌานสทิโส โหตีติ อิทเมตฺถ สารตรํฯ เอวญฺหิ สติ ทฺวินฺนมฺปิ เถรานํ วาทา นิปฺปเทสวิสยา สมผลา โหนฺติฯ

ตติยเตฺถรวาโท เจตฺถ ปาทกชฺฌานํ, สมฺมสิตชฺฌานํ วา วินา อชฺฌาสยมเตฺตเนว น อิชฺฌติฯ ตีสุปิ วาเทสุ ฐเปตฺวา เสสฌานงฺคปริณามํ เวทนาปริณาโม วิปสฺสนานิยาเมเนว โหติฯ ตโยปิ เถรวาทา วิปสฺสนานิยาเมน วินา น โหนฺตีติ ทฎฺฐพฺพํฯ นนุ จ เวทนาปิ ฌานงฺคเมว, ตสฺมา ตายปิ ปาทกชฺฌานนิยาเมเนว ภวิตพฺพนฺติ? ตํ น, เวทนายปิ ปาทกชฺฌานนิยาเมน ปริณาเม สติ วิปสฺสนานิยามํ อนเปกฺขิตฺวา ปาทกชฺฌานนิยาเมเนว มคฺคกฺขเณ เสสฌานงฺคานิ ปริณามฎฺฐาเนเยว เวทนายปิ ปริณาโม ภเวยฺย, ตถา ปน อหุตฺวา เอกาวชฺชนวีถิ

ยา อาทิโตว ปริณามนโต มคฺควุฏฺฐานวีถิยา อาสนฺนตรปฺปวตฺตาย วิปสฺสนาย วเสน เวทนานิยาโม โหติฯ

อถ วา ปาทกชฺฌานสมฺมสิตชฺฌานานํ สมฺภเว เตสุ อนุปฺปนฺนา เวทนา วิปสฺสนาย น โหตีติ ปาทกชฺฌานสมฺมสิตชฺฌานนิยาเมน ปริณมตีติปิ น สกฺกา วตฺตุํฯ เอตฺถ สิยา – ยตฺถ ตาว ปาทกชฺฌานํ อตฺถิ, ตตฺถ ตํ นิยเมติฯ ยตฺถ ปน ติกจตุกฺกปาทกชฺฌานํ นตฺถิ, ตสฺมึ อรูปภเว กึ นิยเมตีติ? ตตฺถาปิ ปาทกชฺฌานเมว นิยเมติฯ โย หิ ภิกฺขุ อฏฺฐสมาปตฺติลาภี ปฐมชฺฌานํ ปาทกํ กตฺวา โสตาปตฺติมคฺคผลานิ นิพฺพเตฺตตฺวา อปริหีนชฺฌาโน กาลํ กตฺวา อรูปภเว นิพฺพโตฺต ปฐมชฺฌานิกาย โสตาปตฺติผลสมาปตฺติยา วุฏฺฐาย วิปสฺสนํ ปฏฺฐเปตฺวา อุปริ ตีณิ มคฺคผลานิ นิพฺพเตฺตติ, ตสฺส ตานิ ปฐมชฺฌานิกาเนว โหนฺติฯ ทุติยชฺฌานิกาทีสุปิ เอเสว นโยฯ อรูเปปิ หิ โลกุตฺตรํ ติกจตุกฺกชฺฌานํ อุปฺปชฺชตีติ เอวเมตฺถ เอเกกสฺส โลกุตฺตรกุสลสฺส ฌานงฺคโยคเภโท เวทิตโพฺพติฯ

มคฺคา…เป…. นิปฺผาเทตีติ เตภูมกกุสลํ วิย ปฏิสนฺธิปฺปวตฺตีสุ อวิปจฺจวนฺตมฺปิ อตฺตโน อตฺตโน อนุรูปสฺส ผลสฺส นิปฺผาทเนน ตํตํผลปฺปเตฺต โสตาปโนฺน สกทาคามี อนาคามี อรหาติ สามญฺญโต จตฺตาโร อริยปุคฺคเล อภินิปฺผาเทตีติฯ วิเสสโต ปน สตฺตกฺขตฺตุปรมตาทิเก อเนเกปิ โสตาปนฺนาทโย นิปฺผาเทติฯ

โลกุตฺตรกุสลวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

จตุภูมกกุสลวณฺณนา

๒๘. เอวํ จตุภูมกกุสลจิตฺตํ สรูปโต นิทฺทิสิตฺวา อิทานิ ตํ นิคเมโนฺต อาห **“กาเม อเฏฺฐวา”**ติอาทิฯ ตตฺถ **กาเม**ติ กามภเวฯ ตถา **“รูเป”**ติอาทีสุฯ

๒๙. **กุสลากุสลาปคเตนา**ติ กุสลากุสลกมฺมโต อปคเตนฯ อคฺคมคฺคสฺส หิ อุปฺปนฺนกาลโต ปฏฺฐาย อรหโต สพฺพานิ กุสลากุสลกมฺมานิ ปหีนานิ นาม โหนฺติ ปจฺจยเวกลฺลน ปฏิสนฺธิทาเน อสมตฺถภาวโตฯ ยโต จ อริยมคฺคญาณํ ‘‘กมฺมกฺขยกร’’นฺติ วุจฺจติฯ อถ วา อเหตุอปจฺจยวิสุชฺฌนสฺส อภาวโต กิเลสสมุเจฺฉทเกน มคฺคกุสเลน อกุสเลหิ อปคเตนฯ **กุสเล กุสเลนา**ติ กุจฺฉิตานํ สลนาทีหิ กุสลสงฺขาตาย ปฏิปตฺติยํ เทสนุปฺปาทนาทีสุ เฉเกนฯ **มุนินา**ติ อุภยโลกมุนนเกน อคฺคผลญาเณน, สพฺพญฺญุตญฺญาเณน วา สมนฺนาคตตฺตา มุนินาฯ เตนาห –

‘‘โย มุนาติ อุโภ โลเก, มุนิ เตน ปวุจฺจตี’’ติฯ

วสินาติ ฉฬภิญฺญตาย ปรเมน จิตฺตวสิภาเวน สมนฺนาคตตฺตา, ฌานาทีสุ ปญฺจวิธวสิสพฺภาวโต จ วสิภูเตน วสิภาวูปคตินฺทฺริเยนฯ

จตุภูมกกุสลวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

อกุสลวณฺณนา

เอตฺตาวตา จ ยํ ‘‘กุสลากุสลาพฺยากตชาติเภทโต ติวิธ’’นฺติ เอตฺถ วุตฺตํ กุสลํ, ตํ สรูปโต นิทฺทิสิตฺวา อิทานิ ตทนนฺตรุทฺทิฏฺฐํ อกุสลํ นิทฺทิสโนฺต อาห **“อกุสลํ ปนา”**ติอาทิฯ

‘‘ภูมิโต เอกวิธ’’นฺติ วุตฺตมตฺถํ นิยเมตฺวา ทเสฺสนฺโต อาห **“กามาวจรเมวา”**ติฯ นิกายนฺตริกา ปน รูปารูปาวจรมฺปิ อกุสลํ อิจฺฉนฺตีติ เตสํ มตินิเสธนตฺถํ อวธารณํ กตํฯ มหคฺคตภูมิยํ อุปฺปชฺชนฺตมฺปิ เหตํ ตตฺถ รูปธาตุยํ ปวตฺติวิปากํ เทนฺตมฺปิ เอกเนฺตน กามาวจรเมวาติฯ กุโต ปเนส นิยโมติ? กามตณฺหาวิสยภาวโตฯ กามตณฺหาวิสยตา หิ กามาวจรภาวสฺส การณํ ยถา รูปารูปตณฺหาวิสยตา รูปารูปภาวสฺสฯ เอกํเสน เจตํ เอวํ สมฺปฏิจฺฉิตพฺพํฯ อิตรถา พฺยาปิตลกฺขณํ น สิยาฯ ยทิ หิ อาลมฺพิตพฺพธมฺมวเสน ภูมิววตฺถานํ กเรยฺย, เอวํ สติ อนารมฺมณานํ สงฺคโห น สิยาฯ อถ วิปากทานวเสน, เอวมฺปิ อวิปากานํ สงฺคโห น สิยา, ตสฺมา อาลมฺพณธมฺมวเสเนว ปริยาปนฺนานํ สา กาตพฺพาฯ อปริยาปนฺนานํ ปน โลกโต อุตฺติณฺณตาย โลกุตฺตรตา, อุตฺตริตราภาวโต อนุตฺตรตา จ เวทิตพฺพาติฯ

โทมนสฺสสฺส อนีวรณาวตฺถาย อภาเวน ตํสหคตจิตฺตุปฺปาโท กามภูมิยํเยว ปวตฺตตีติ โส นิยตวตฺถุโก, อิตเร อรูปภูมิยมฺปิ ปวตฺตนโต อนิยตวตฺถุกาติ อาห **“นิยตา…เป….ทุวิธ”**นฺติฯ วิจิกิจฺฉุทฺธจฺจสหคตานํ โมเหกเหตุกตฺตา, อิตเรสมฺปิ โลภโมหโทสโมหวเสน ทฺวิเหตุกตฺตา อาห **“เอกเหตุกทุเหตุกโต”**ติฯ อาทิโต เอกาทสนฺนํ อกุสลจิตฺตานํ ปฏิสนฺธิชนนโต, อุทฺธจฺจสหคตสฺส ตทภาวโต อาห **“ปฏิสนฺธิชนกาชนกโต”**ติฯ อุทฺธจฺจสหคตญฺหิ ปวตฺติวิปากํ เทนฺตมฺปิ ปฏิสนฺธึ นากฑฺฒติฯ ยโต วกฺขติ –

‘‘เอกาทสวิธานํ ตุ, หิตฺวา อุทฺธจฺจมานสํ;
เอกาทสวิธา เจว, ภวนฺติ ปฏิสนฺธิโย’’ติฯ (อภิธ. ๕๓๖);

เยน ปน การเณน ตํ ปฏิสนฺธึ นากฑฺฒติ, ตํ ปฏิสนฺธิวินิจฺฉยกถาหิ อิมิสฺสา คาถาย วณฺณนาปเทเสเยว วกฺขาม ฯ **ตีหิ เวทนาหี**ติ สุขทุกฺขุเปกฺขาสงฺขาตาหิ ตีหิ เวทนาหิฯ ยถาห – ‘‘ติโสฺส อิมา, ภิกฺขเว, เวทนาฯ กตมา ติโสฺส? สุขา ทุกฺขา อทุกฺขมสุขา’’ติ (สํ. นิ. ๔.๒๔๙)ฯ ยํ ปน กตฺถจิ สุเตฺต ‘‘เทฺวมา, ภิกฺขเว, เวทนา สุขา ทุกฺขา’’ติ (สํ. นิ. ๔.๒๖๗) วจนํ, ตํ กุสลปกฺขิกํ อุเปกฺขํ สุเข, อกุสลปกฺขิกญฺจ ทุเกฺข ปกฺขิปิตฺวา ปริยาเยน วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ สุปฺปติฏฺฐิตภาวการณตฺตา มูลมิวาติ มูลํ, โลโภ มูลํ เอตสฺสาติ **โลภมูลํ**ฯ กิญฺจาปิ หิ โมโหปิ โลภมูเลสุ อตฺถิ, โส ปน สพฺพากุสลสาธารณตฺตา ววตฺถานกโร น โหตีติ อสาธารณธมฺมวเสน ‘‘โลภมูล’’เนฺตฺวว วุตฺตํ ยถา ‘‘เภริสโทฺท ยวงฺกุโร’’ติฯ ตถา **“โทสมูล”**นฺติ เอตฺถาปิฯ มูลนฺตรวิรหโต โมโห เอว มูลํ อิมสฺส, นาญฺญนฺติ **โมหมูลํ**ฯ

มิจฺฉาวเสน ทสฺสนํ ทิฏฺฐิ, ทิฏฺฐิเยว ทิฏฺฐิคตํ ยถา ‘‘อากาสคตํ ถามคต’’นฺติฯ อถ วา วิปริเยสคฺคาหิกาย ทิฏฺฐิยา คตเมว, น เอตฺถ คนฺตพฺพวตฺถุ ตถาสภาวนฺติ ทิฏฺฐิคตํ, ทฺวาสฏฺฐิยา วา ทิฏฺฐีสุ อโนฺตคธนฺติ ทิฏฺฐิคตํ, เตน สมํ ปกาเรหิ ยุตฺตนฺติ **ทิฏฺฐิคตสมฺปยุตฺตํ**ฯ

“ยทา หี”ติอาทิ โลภมูลจิตฺตานํ ปวตฺติอาการทสฺสนํฯ **มิจฺฉาทิฏฺฐิ**นฺติ อุเจฺฉททิฏฺฐิอาทึ มิจฺฉาทิฏฺฐึฯ ตาย หิ วิปลฺลตฺตจิตฺตา ตาว โกธวิสโย, ยาว อินฺทฺริยโคจโรติ ปรโลกํ ปฏิกฺขิปิตฺวา ‘‘นตฺถิ กาเมสุ อาทีนโว’’ติ คณฺหนฺติฯ **อาทิ**-สเทฺทน –

‘‘เอส ปโนฺถวิตโถ เทวยาเน,
เยน ยนฺติ ปุตฺตวโนฺต วิโสกา;
ตํ ปสฺสนฺติ ปสโว ปกฺขิโน จ,
เตน เต มาตริปิ มิถุนํ จรนฺตี’’ติฯ –

อาทินา นเยน ปุตฺตมุขทสฺสนํ สคฺคโมกฺขมโคฺคติ เอวมาทิกํ มิจฺฉาทิฏฺฐึ สงฺคณฺหาติฯ **กาเม วา**ติ เอตฺถ **วา**-สโทฺท อนิยมโตฺถฯ เตน ‘‘พฺราหฺมณานํ สุวณฺณหรณเมว อทินฺนาทาเน สาวชฺชํ, อิตรํ อนวชฺชํ, คุรูนํ, คุนฺนํ, อตฺตโน ชีวิตสฺส, วิวาหสฺส จ อตฺถาย มุสาวาโท อนวโชฺช, อิตโร สาวโชฺช, คุรุอาทีนํ อตฺถาย เปสุญฺญกรณํ อนวชฺชํ, อิตรํ สาวชฺชํ, ภารตยุทฺธสีตาหรณาทิกถา ปาปวูปสมาย โหตี’’ติ เอวมาทิเก มิจฺฉาคาเห สงฺคณฺหาติฯ **ทิฏฺฐมงฺคลาทีนี**ติ ทิฏฺฐสุตมุตมงฺคลานิฯ **สารโต ปเจฺจตี**ติ วุฑฺฒิยา ปุพฺพนิมิตฺตภาเวน อคฺคเหตฺวา ‘‘อิทเมว วุฑฺฒิการณ’’นฺติ เอวํ สารวเสน คณฺหาติฯ **สภาวติเกฺขเนวา**ติ โลภสฺส, มิจฺฉาภินิเวสสฺส วา วเสน สรเสเนว ติขิเณน กุรุเรนฯ **มเนฺทนา**ติ ทเนฺธน อติขิเณนฯ ตาทิสํ ปน อตฺตโน, ปรสฺส วา สมุสฺสาหเนน ปวตฺตตีติ อาห **‘‘สมุสฺสาหิเตนา’’**ติฯ **ปรสฺส ภณฺฑํ วา หรตีติ วา**-สเทฺทน ตถาปวตฺตนกมุสาวาทาทีนมฺปิ สงฺคโห เวทิตโพฺพฯ **กามานํ วา**ติ อนุภุยฺยมานานํ กามคุณานํฯ **วา**-สเทฺทน ปรสนฺตกสฺส อยถาธิเปฺปตตาย ยํ ลทฺธํ, ตํ คเหตพฺพนฺติ คหณาทิกํ สงฺคณฺหาติฯ

สมฺปยุตฺตธมฺมวเสน เภทาภาวโต โทสมูลํ อสงฺขาริกสสงฺขาริกเภทโต ทุวิธํฯ ยทิ เอวํ กสฺมา ‘‘โทมนสฺสสหคตํ ปฏิฆสมฺปยุตฺต’’นฺติ วุตฺตํ? อสาธารณธเมฺมหิ ตสฺส จิตฺตสฺส อุปลกฺขณตฺถํฯ ปาณสฺส อตีว, อติกฺกมิตฺวา วา ปาตนํ **ปาณาติปาโต**ฯ **อาทิ**-สเทฺทน อทินฺนาทานมุสาวาทเปสุญฺญผรุสสมฺผปฺปลาปพฺยาปาเท สงฺคณฺหาติฯ ทสอกุสลกมฺมปเถสุ หิ กาเมสุมิจฺฉาจารอภิชฺฌามิจฺฉาทิฏฺฐิสงฺขาตา ตโยว กมฺมปถา อิมินา น สิชฺฌนฺติฯ สภาวติกฺขํ หุตฺวา ปวตฺตมานํ จิตฺตํ อสงฺขารเมว โหติ, อิตรํ สสงฺขารนฺติ อธิปฺปาเยนาห **‘‘ติกฺขมนฺทปฺปวตฺติกาเล’’**ติฯ มนฺทํ ปน หุตฺวา ปวตฺตมานํ เอกํเสน สสงฺขารเมวาติ น สกฺกาว วิญฺญาตุํฯ ยํ สสงฺขาเรน สปฺปโยเคน ปวตฺตติ, ตํ มนฺทเมว โหตีติ กตฺวา ตถา วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ

โมหมูลํ จิตฺตํ มูลนฺตรวิรหโต อติมูฬฺหํ วิจิกิจฺฉุทฺธจฺจโยคโต จญฺจลญฺจาติ อุเปกฺขาสหคตเมว โหติ, น ตสฺส กทาจิปิ สภาวติกฺขตา อตฺถิฯ อารมฺมเณ หิ สํสปฺปนวเสน, วิกฺขิปนวเสน จ ปวตฺตมานสฺส จิตฺตทฺวยสฺส กึ ตาทิเส กิเจฺจ สภาวติกฺขตาย, อุสฺสาเหตพฺพตาย วา ภวิตพฺพํ, ตสฺมา น ตตฺถ สงฺขารเภโท อตฺถิฯ นนุ จ อุทฺธจฺจํ สพฺพากุสลสาธารณํ, กสฺมา ปน เอตเมว เตน วิเสเสตฺวา วุตฺตํ ‘‘อุทฺธจฺจสหคต’’นฺติฯ วิเสสโต พลวภาวโตฯ อิทญฺหิ เอตสฺมึ จิเตฺต พลวํ, ตสฺมา สมฺปยุตฺตธเมฺมสุ ปธานํ หุตฺวา ปวตฺตตีติ อิทเมว เตน วิเสสิตพฺพํฯ เตเนว หิ **ปาฬิยํ** เสสากุสเลสุ อุทฺธจฺจํ เยวาปนกวเสน อาคตํ, อิธ ปน สรูปโตเยว นิทฺทิฏฺฐํฯ เอวํ อสาธารณปฺปธานธมฺมวเสน โมหมูลํ วิจิกิจฺฉาสมฺปยุตฺตํ อุทฺธจฺจสมฺปยุตฺตนฺติ ทุวิธํ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ **อสนฺนิฏฺฐานํ** สํสโย, **วิเกฺขโป** อวูปสโม, ภนฺตตาติ อโตฺถฯ ตตฺถ วิจิกิจฺฉาสหคตสฺส อสนฺนิฏฺฐานกาเล, อุทฺธจฺจสหคตสฺส วิเกฺขปกาเล จ ปวตฺติ เวทิตพฺพาฯ

ยถานุรูปนฺติ ปฏิสนฺธิชนกาชนกสฺส, กมฺมปถภาวปฺปตฺตาปตฺตสฺส จ อนุรูปโตฯ อถ วา **ยถานุรูป**นฺติ โย ยสฺส เหตุ, ตทนุรูปโตฯ เยภุเยฺยน หิ โลภมูลเกน ขุปฺปิปาสาทินิรนฺตรเปตวิสเย อุปฺปชฺชนฺติ, โทสมูลเกน โทโส วิย จณฺฑชาตตาย ตํสริกฺขเก นิรเย, โมหมูลเกน นิจฺจสมฺมูฬฺหาย ติรจฺฉานโยนิยํ, ตสฺมา โลภาทิเหตุอนุรูปโต ตตฺถ ตตฺถ อปาเย อุปฺปตฺตึ นิปฺผาเทตีติ อาห **‘‘ยถานุรูปํ…เป.… อุปฺปตฺติยา’’**ติ ฯ อกุสลวิปากานํ ทุกฺขปฺปธานตาย **‘‘ทุกฺขวิเสสสฺสา’’**ติ วุตฺตํฯ

๓๑. **อปาเปน** อลามเกน ปาปาปาปปฺปหีเนน **ปาปาปาเปสุ** มานเสสุ ยํ ปาปมานสํ วุตฺตํ, ปาปาปาเปสุ ปุคฺคเลสุ อปาเปน ปาปาปาปปฺปหีเนน ยํ ปาปมานสํ วุตฺตนฺติ วา สมฺพ

โนฺธฯ อถ วา ปาปาปาเปสุ มานเสสุ ปาเปน ปาปมานเสน ปาปวเสน ปาปาปาปปฺปหีเนน ยํ ปาปมานสํ วุตฺตนฺติ โยชนาฯ อยํ ปเนตฺถ อธิปฺปาโย – อสมฺมาสมฺพุเทฺธน ตาว ธมฺมสภาวสฺส ทุพฺพิชานียตฺตา กุสลมฺปิ อกุสลโต, อกุสลมฺปิ กุสลโต วุเจฺจยฺย, ภควโต ปน สห วาสนาหิ วิทฺธํสิตากุสลสฺส กมฺมกฺขยกรญาเณน ปจฺจยเวกลฺลโต วิทฺธํสิตกุสลกมฺมสฺส จ สมฺมาสมฺพุทฺธภาวโต เอกเนฺตเนว อกุสลเทสนา อกุสลธมฺมวเสเนวาติฯ

อกุสลวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

อพฺยากตวณฺณนา

อญฺญมญฺญวิสิฏฺฐานํ กุสลากุสลานํ ปากนฺติ วิปากํ, วิปกฺกภาวมาปนฺนานมรูปธมฺมานเมตมธิวจนํฯ ยถา หิ โลเก สาลิพีชาทีนํ ผลานิ ตํสทิสานิ นิพฺพตฺตานิ วิปกฺกานิ นาม โหนฺติ, วิปากนิรุตฺติญฺจ ลภนฺติ, น มูลงฺกุรปตฺตทณฺฑนฬาทีนิ, เอวํ กุสลากุสลานํ ผลานิ อรูปธมฺมภาเวน, สารมฺมณภาเวน จ ตํสทิสานิ วิปกฺกภาวมาปนฺนานีติ วิปากนิรุตฺตึ ลภนฺติ, น ปน กมฺมาภินิพฺพตฺตาปิ รูปธมฺมา กมฺมวิสทิสตฺตาฯ วิปากเมว จิตฺตํ **วิปากจิตฺตํ**ฯ กรณมตฺตํ กิริยา ผลทานาสมฺภวโตฯ เยน ปน การเณน ตสฺส ผลทานํ น สมฺภวติ, ตํ เหฏฺฐา วุตฺตเมวฯ กิริยา เอว จิตฺตํ **กิริยจิตฺตํ**ฯ วิปากสฺส กามาวจราทิภาโว กุสเล วุตฺตนเยน ยถาสมฺภวํ เวทิตโพฺพฯ อโลภาทิสมฺปยุตฺตเหตูหิ สห วตฺตนโต **สเหตุกํ**ฯ ตทภาวโต **อเหตุกํ**ฯ นิพฺพตฺตกเหตุวเสน สิชฺฌมานมฺปิ เหตํ สมฺปยุตฺตเหตุวเสเนว ''สเหตุกมเหตุก''นฺติ วุจฺจติ, อิตรถา ววตฺถานาภาวโตฯ

สกกุสลํ วิยาติ อตฺตโน ชนกํ กามาวจรกุสลํ วิยฯ ชนกชนิตพฺพสมฺพนฺธวเสน หิ ตํ ตํ กุสลํ ตสฺส ตสฺส วิปากสฺส สกํ นามํ โหติฯ

''สกกุสลํ วิยา''ติ วุตฺตตฺตา ปวตฺตาการอารมฺมณาทิโต จสฺส ตํสทิสตา อาปเชฺชยฺยาติ ตํนิวารณตฺถมาห **''ยถา ปนา''**ติอาทิฯ **ฉสุ อารมฺมเณสู**ติ ปริตฺตาทิอตีตาทิอชฺฌตฺตาทิเภเทสุ ฉสุ รูปาทิอารมฺมเณสุฯ ภวนฺตรปฏิสนฺธานโต **ปฏิสนฺธิ**ฯ อวิเจฺฉทปฺปวตฺติเหตุภาเวน ภวสฺส องฺคนฺติ **ภวงฺคํ**ฯ นิพฺพตฺติตภวโต ปริคฺคญฺญตาย จุติเหตุตาย **จุติฯ ปริตฺตธมฺมปริยาปเนฺนสู**ติ กามาวจรธมฺมปริยาปเนฺนสุฯ กามาวจรธมฺมา หิ กิเลสวิกฺขมฺภนาทีสุ อสมตฺถภาเวน ปริตฺตานุภาวตาย, โอฬาริกาหิ วา กามตณฺหาทีหิ ปริโต คหิตตฺตา ''ปริตฺตา''ติ วุจฺจนฺติฯ วิปากสฺส สงฺกเปฺปตฺวา อารมฺมณคฺคหณาภาวโต กมฺมานุรูปเมว ปวตฺตตีติ ปริตฺตกมฺมวิปาโก ปริตฺตารมฺมเณเยว ปวตฺติตุมรหติ, น มหคฺคตอปฺปมาณารมฺมเณติ วุตฺตํ ''ปริตฺตธมฺมปริยาปเนฺนสู''ติฯ ยทิ เอวํ มหคฺคตวิปาโกปิ มหคฺคตารมฺมเณเยว อาปชฺชตีติ? นาปชฺชติ, สญฺญายตฺตารมฺมณสฺส สมาธิปฺปธานสฺส กมฺมสฺส อปฺปนาปตฺตสฺส ตาทิเสเนว วิปาเกน ภวิตพฺพตฺตาฯ วณฺณลกฺขณาทิกญฺหิ อคฺคเหตฺวา โลกสญฺญานุโรเธเนว คหิเต ปถวาทิเก ปริกมฺมสญฺญาย สมุปฺปาทิตํ ปฏิภาคนิมิตฺตสงฺขาตมารมฺมณํ สญฺญาวสํ สญฺญายตฺตํ โหติ, ตสฺมา ตทารมฺมณสฺส สมาธิปฺปธานสฺส อปฺปนาปตฺตสฺส กมฺมสฺส วิปาเกน สมาธิปฺปธานอปฺปนาปเตฺตหิ วิย สญฺญายตฺตารมฺมณตาย นิพฺพิเสเสเนว ภวิตพฺพํฯ ปริตฺตวิปาโก ปน มหคฺคตอปฺปมาณปญฺญตฺตารมฺมณกมฺมนิพฺพโตฺตปิ โหติ, โส ปรโต อาคมิสฺสติฯ

มุขนิมิตฺตํ วิยาติ มุขํ ปฏิจฺจ อุปฺปนฺนนิมิตฺตํ วิยฯ ยถา หิ ตํ นิรีหํ อปรํ มุขนิมิตฺตํ อุปฺปาเทตุํ, อญฺญํ วา กิญฺจิ อตฺตโน พเลน กาตุํ น สโกฺกติ, เอวเมตมฺปิ วิปากุปฺปาทนาทีสุ น อุสฺสหติฯ เตนาห **''นิรุสฺสาห''**นฺติฯ **อุสฺสาโห**ติ เจตฺถ อนุปจฺฉินฺนาวิชฺชาตณฺหามานานุสยสฺมึ

สนฺตาเน วิปากุปฺปาทนสมตฺถตาสงฺขาโต, อาเสวนปจฺจยภาวสงฺขาโต, วิญฺญตฺติชนกตาสงฺขาโต จ พฺยาปาโรฯ โส วิปาเก นตฺถิ กมฺมเวคุกฺขิตฺตตฺตา ปติตํ วิย หุตฺวา ปวตฺตมานสฺส ตสฺส เอกเนฺตน ทุพฺพลภาวโตติ ตํ นิรุสฺสาหํฯ

วิปจฺจนฏฺฐานนฺติ วิปจฺจนวเสน ปวตฺตนฏฺฐานํ, ปฏิสนฺธิภวงฺคจุติตทารมฺมณวเสน จตุกิจฺจานเมเตสํ ปวตฺติโอกาโสติ อโตฺถฯ ตตฺถ จุติภวงฺคานํ อนฺตราฬํ ปฏิสนฺธิกิจฺจานํ ฐานํ, ปฏิสนฺธิอาวชฺชนานํ, ตทารมฺมณาวชฺชนานํ, ชวนาวชฺชนานํ, โวฏฺฐพฺพนาวชฺชนานญฺจ อนฺตราฬํ ภวงฺคกิจฺจานํ ฐานํ, ตทารมฺมณปฏิสนฺธีนํ, ชวนปฏิสนฺธีนํ, ภวงฺคปฏิสนฺธีนํ วา อนฺตราฬํ จุติกิจฺจานํ ฐานํ, ชวนภวงฺคานํ อนฺตราฬํ ตทารมฺมณกิจฺจานํ ฐานนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ ยสฺมา ปเนตํ ฐานํ ธมฺมานํ ตํตํกิจฺจวเสน ปากฏํ โหติ, ตสฺมา ฐานํ เวทิตพฺพนฺติ ฐานํ อุทฺธริตฺวา ปากฏกิจฺจวเสเนว ตํ ปกาเสตุํ **''อิมานิ หี''**ติอาทิ วุตฺตํฯ อถ วา กิจฺจมฺปิ กิจฺจวนฺตานํ ปวตฺติฏฺฐานภาเวน คยฺหตีติ ฐานนฺติปิ กิจฺจเมว อุทฺธฏนฺติ ตํ สรูปโต ทเสฺสตุํ **''อิมานิ หี''**ติอาทิ วุตฺตํฯ

๓๒. อณฺฑชชลาพุชโยนิสมฺภวานํ มนุสฺสานํ, วินิปาติกาสุรานญฺจ อเหตุกปฏิสนฺธิยาปิ สพฺภาวโต อาห **''ทุเหตุกติเหตูน''**นฺติฯ ปฏิสนฺธิวิญฺญาณสมฺปยุตฺตา เทฺว อโลภาทโย เหตู เยสํ เต **ทุเหตุกา**ฯ เอส นโย ติเหตุเกสุปิฯ ตตฺถ ทุเหตุกานํ ญาณวิปฺปยุตฺตานิ จตฺตาริ, ติเหตุกานํ ญาณสมฺปยุตฺตานิ จตฺตาริ ปฏิสนฺธิโย โหนฺติ, ตถา ภวงฺคจุติโยปิฯ เยน เยน หิ จิเตฺตน ปฏิสนฺธิ โหติ, ตํ ตเทว ภวงฺคจุติวเสนปิ ปวตฺตติฯ ตทารมฺมณํ ปน อวิเสเสน ทฏฺฐพฺพํ ทุเหตุกานมฺปิ ติเหตุกตทารมฺมณสฺส อิจฺฉิตตฺตาฯ นนุ เจตํ อสมเปกฺขิตาภิธานํ อาจริเยเนว อิมสฺส ปฏิสิทฺธตฺตาฯ ตถา หิ วกฺขติ –

> ''อเหตุปฏิสนฺธิสฺส, น ตทารมฺมณํ ภเว;
> ทุเหตุกํ ติเหตุํ วา, ทุเหตุปฏิสนฺธิโน''ติฯ (อภิธ. ๔๔๓);

นยิทมสมเปกฺขิตาภิธานํ ปฏิสนฺธิชนกกมฺมํ สนฺธาย ตตฺถ ปฏิสิทฺธตฺตาฯ เยน หิ กเมฺมน ยา ปฏิสนฺธิ อาทินฺนา, น ตํ ตโต อธิกตรํ ตทารมฺมณํ ปวเตฺต อภินิปฺผาเทติฯ ยํ ปน อญฺญมฺปิ กิญฺจิ กมฺมํ ตทาลทฺธาวกาสํ สิยา, น ตํ ตตฺถ ตโต อธิกตรมฺปิ วิปากํ น นิพฺพเตฺตตีติ อตฺถิฯ ''สเหตุกํ ภวงฺคํ อเหตุกสฺส ภวงฺคสฺส อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย''ติ (ปฏฺฐา. ๓.๑.๑๐๒) หิ **ปฏฺฐาน**วจเนน อเหตุกสฺสาปิ นานากเมฺมน สุคติยํ สเหตุกตทารมฺมณมนุญฺญาตํฯ เตนาหุ อาจริยา –

> ''โหติ อเญฺญน กเมฺมน, สเหตุกํ อเหตุน''นฺติฯ

ยถา จ อเหตุกสฺส สเหตุกํ, เอวํ ทุเหตุกสฺส ติเหตุกมฺปิ อิจฺฉนฺติฯ **อาจริยโชติปาลเตฺถโร** ปน ''สเหตุก''นฺติ อวิเสเสน วุตฺตตฺตา อเหตุกานมฺปิ ติเหตุกตทารมฺมณํ อิจฺฉติฯ วุตฺตญฺหิ เตน ''สเหตุก''นฺติ อวิเสโสปเทเสน ทุเหตุกํ, ติเหตุกญฺจ คเหตพฺพํฯ ตถา หิ อฏฺฐกถายํ ''อเหตุกสฺสาปิ ติเหตุกตทารมฺมณมภิหิตํ, ยญฺจรหิ อตฺถสมาเส อเหตุกานํ ติเหตุกผลานิ เทตี''ติ วุตฺตํ, ตํ กถํ? โส เอว ปุจฺฉิตโพฺพ, โย ตสฺส กตฺตาติฯ อปเร ปน ''มูลสนฺธิยา ชฬตฺตา ตสฺส ติเหตุกตทาลมฺพณํ น ลพฺภติเยวา''ติ วทนฺติฯ

๓๓-๔. **ตโต**ติ ปฏิสนฺธิโต ปรํ, ทุติยจิตฺตโต ปฏฺฐายฯ สติปิ อนฺตรนฺตรา วีถิจิตฺตุปฺปาเทตทวสาเน อุปฺปชฺชมานสฺส ยาวตายุกํ อนิวตฺตนโต วุตฺตํ **''ยาวตายุก''**นฺติฯ **พลวารมฺมเณ**ติ อติมหนฺตวิภูตารมฺมเณฯ ปญฺจทฺวาเร หิ อติมหนฺตารมฺมเณ มโนทฺวาเร วิภูตา

รมฺมเณ ตทารมฺมณมุปฺปชฺชติ, น อเญฺญสุฯ เอการมฺมณปฺปวตฺติยา ปฏิสนฺธาทีนํ ติณฺณมฺปิ เอกฏฺฐาเน ทสฺสนตฺถํ อุเทฺทเส ตทารมฺมณสฺส อวสานกรณํ, อิธ ปน ปวตฺติกฺกมวเสน จุติยา อวสานกรณนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ

๓๕-๖. **กมฺมทฺวาร**นฺติ กายวจีกมฺมทฺวารสฺส ชนกวเสน น ปวตฺตนฺตีติ วุตฺตํ โหติฯ ตตฺถ **กาโย**ติ กายวิญฺญตฺติฯ **กมฺม**นฺติ ตํสมุฏฺฐาปิกา เจตนา, กาเยน กตํ กมฺมํ กายกมฺมํฯ กิญฺจาปิ หิ กาโย กมฺมสฺส จตุวีสติยา ปจฺจเยสุ น เกนจิ ปจฺจเยน ปจฺจโย โหติ, ตถาปิ ตํสมุฏฺฐานสฺส ตสฺส สพฺภาเวเยว กายกมฺมาทิโวหาโรติ ตํ เตน กตนฺติ วุจฺจติฯ กายกมฺมสฺส ปวตฺติฏฺฐานภูตํ ทฺวารํ **กายกมฺมทฺวารํ**ฯ ยทิ เอวํ กมฺมทฺวารววตฺถานํ น สิยา ฯ กายทฺวาเรน หิ สิทฺธํ กมฺมํ ''กายกมฺม''นฺติ วุจฺจติฯ ตํ ปน ''ทฺวาเร จรนฺติ กมฺมานี''ติ (ธ. ส. อฏฺฐ. ๑ กายกมฺมทฺวาร) วจนโต วจีทฺวาเรปิ สิชฺฌตีติ ทฺวาเรน กมฺมววตฺถานํ น สิยา, ตถา วจีกมฺมํ กายทฺวาเรปิ สิชฺฌตีติ กเมฺมน ทฺวารววตฺถานมฺปิ น สิยาติ? ตํ น, ตพฺพหุลวุตฺติยา เจว เยภุเยฺยน วุตฺติยา จ ววตฺถิตตฺตาฯ กายกมฺมญฺหิ กายทฺวาเรเยว พหุลํ ปวตฺตติ, อปฺปํ วจีทฺวาเร, ตสฺมา กายทฺวาเร พหุลปฺปวตฺตนโต เอตสฺส กายกมฺมภาโว สิโทฺธ วนจรกาทีนํ วนจรกาทิภาโว วิยฯ ตถา กายกมฺมเมว เยภุเยฺยน กายทฺวาเร ปวตฺตติ, น อิตรํ, ตสฺมา กายกมฺมสฺส เยภุเยฺยน เอเตฺถว ปวตฺติโต อสฺส กายกมฺมทฺวารภาโว สิโทฺธ พฺราหฺมณคามาทีนํ พฺราหฺมณคามาทิภาโว วิยาติ เนตฺถ กมฺมทฺวารววตฺถาเน โกจิ วิพโนฺธติฯ **วจีกมฺมทฺวาเร**ปิ เอส ปพโนฺธ ยถาสมฺภวํ ทฏฺฐโพฺพฯ

มโนกมฺมทฺวารํ ปน สยํ มโนเยว สมานํ อตฺตนา สหคตเจตนาอนภิชฺฌาทิกมฺมานํ ปวตฺติทฺวารภาเวน มโนทฺวารสงฺขํ ลภตีติ น ตํ จิตฺตสฺส อุปฺปตฺติทฺวารวเสน คณฺหาติฯ น หิ สยํ อตฺตโตว ปวตฺตติฯ ยทิ ปน จิตฺตสมฺปยุตฺตา กมฺมทฺวารภาเวน อธิเปฺปตา, ตทา เตสํ กมฺมทฺวารภาโว มนสฺมึ น อุปจารียตีติ สมฺปยุตฺตธมฺมานํ จิตฺตาธิปติภาโว จิเตฺต วิยาติ จิตฺตํ **''มโนกมฺมทฺวาร''**นฺติ วุจฺจติฯ สภาวโต ปน กมฺมทฺวารํ นาม สมฺปยุตฺตธมฺมาเยวาติ จิตฺตํ ตโต ปวตฺตนโต มโนกมฺมทฺวารวเสน ปวตฺตติฯ อนนฺตรปจฺจยภูตสฺส ปน มโนกมฺมทฺวารภาเว วตฺตพฺพเมว นตฺถิฯ อิธ ปน ''อวิญฺญตฺติชนตฺตา''ติ วจเนน กายวจีกมฺมทฺวารวเสเนว อปฺปวตฺติยา สาธิตตฺตา มโนกมฺมทฺวารํ น คหิตเมวฯ น หิ ''อวิญฺญตฺติชนตฺตา''ติ การณํ มโนกมฺมทฺวารวเสนปิ อปฺปวตฺตึ สาเธติฯ อถ วา ''อวิปากสภาวโต''ติ วจเนน มโนกมฺมทฺวารวเสนปิ อปฺปวตฺติ สาธิตา โหติฯ ''กมฺมทฺวาร''นฺติ เอตฺถ กมฺมคฺคหเณน นานกฺขณิกกมฺมสฺส อธิเปฺปตตฺตา ตสฺสาปิ คหณํ ทฏฺฐพฺพํฯ อิติ อิเมสุ กายวจีกมฺมทฺวารสงฺขาเตสุ ทฺวีสุ ทฺวาเรสุ, มโนกมฺมทฺวาเรน สห ตีสุ เอว วา ยถา กุสลํ ปวตฺตติ, น เอวํ วิปาโก, ยถา จ กุสลํ กายวจีมโนกมฺมสฺส อายูหนวเสน ทานาทิปุญฺญกิริยวตฺถุวเสน ปวตฺตติ, น เอวมยํฯ อยํ ปน เนว กายวจีกมฺมทฺวาเรสุ ปวตฺตติ วิญฺญตฺติสมุฏฺฐาปกตฺตาภาวโต, น กมฺมวเสน, มโนกมฺมทฺวารวเสนาปิ จ ปวตฺตติ วิปากุปฺปาทนภาวาภาวโต, น ปุญฺญกิริยวเสน ปวตฺตติ ทานาทิวเสน อปฺปวตฺตนโตติ ทเสฺสตุํ **''กมฺมทฺวารญฺจ...เป.... โน สมา''**ติ วุตฺตํฯ **เอว**นฺติ ทานาทิวเสนฯ

๓๗. **''ปริตฺตารมฺมณตฺตา''**ติอาทิ สมฺปยุตฺตธมฺมวเสน วิเสสทสฺสนํฯ ยสฺมา เอเต ปริตฺตารมฺมณา, กรุณามุทิตา จ ปญฺญตฺตารมฺมณา สตฺตปญฺญตฺติยํ ปวตฺตนโต, ตสฺมา ทฺวินฺนมาลมฺพณานํ เอกจิตฺตสฺส วิสยภาวานนุคมนโต น เตสุ กรุณามุทิตา กทาจิปิ ชายนฺตีติ อยเมตฺถ ปฐมคาถาย อธิปฺปาโยฯ

๓๘. ทุติยคาถาย ปน **หิ**-สโทฺท ยสฺมาติ อิมสฺส อเตฺถฯ ยสฺมา ''ปญฺจ สิกฺขาปทา กุสลา''ติ (วิภ. ๗๑๕) วุตฺตา, ตสฺมาติ อโตฺถฯ อิทํ วุตฺตํ โหติ – ภควตา หิ **สิกฺขาปทวิภเงฺค**

‘‘ปญฺจ สิกฺขาปทา กุสลา’’ติ (วิภ. ๗๑๕) เอวํ ‘‘ปาณาติปาตา เวรมณี’’ติอาทีนํ ปญฺจนฺนํ สิกฺขาปทานํ กุสลภาโว วุโตฺต, เต จ วิรติสภาวา เอว อาทิโต ติณฺณํ สิกฺขาปทานํ, ปจฺฉิมสฺส จ สมฺมากมฺมเนฺต, อิตรสฺส สมฺมาวาจาย์, ปญฺจนฺนมฺปิ มิจฺฉาชีวเหตุกปญฺจทุจฺจริตโต วิรมณวเสน ปวตฺตานํ สมฺมาอาชีเว จ อโนฺตภาวโต, ตสฺมา ตา เอกนฺตกุสลภูตานํ กทาจิ อพฺยากเตลภนฺติ, อิตรถา สทฺธาสติอาทโย วิย ‘‘สิยา กุสลา, สิยา อพฺยากตา’’ติ วุเจฺจยฺยุนฺติฯ ยทิ เอวํ โลกุตฺตรผเลสุ อฎฺฐ, สตฺต วา มคฺคงฺคา น ลพฺภนฺตีติ? โน น ลพฺภนฺติ โลกิยวิรตีนเมว ตตฺถ เอกนฺตกุสลภาวสฺส วุตฺตตฺตา, โลกุตฺตรวิรติโย ปน ผลสฺส มคฺคปฎิพิมฺพภูตตฺตา มคฺคสทิสโต อฎฺฐงฺคิกตาย, สตฺตงฺคิกตาย จ ภวิตพฺพนฺติ น จ เอกนฺตกุสลภาเวน ววตฺถาเปตุํ ยุตฺตาฯ เอวญฺจ กตฺวา อุปริ โลกุตฺตรผเลสุปิ อฎฺฐงฺคิกตาทิเภโท มโคฺค อุทฺธโฎติฯ

๓๙. ‘‘**ตถาธิปติโน**’’ติอาทิ อธิปติวเสน วิเสสทสฺสนํฯ สเพฺพสมฺปิ หิ เตภูมกกุสลานํ อโญฺญ อายูหนกาโล, อโญฺญ วิปจฺจนกาโล, ตสฺมา น ตานิ อตฺตโน วิปาเกหิ อธิปตึ คาหาเปตุํ สโกฺกนฺตีติ น เต ฉนฺทาทีนิ ธุรํ กตฺวา ปวตฺตนฺติฯ โลกุตฺตรกุสลานิ จ ปน อายูหนกาลสฺส, วิปจฺจนกาลสฺส จ อนฺตราภาวโต อตฺตโน ฉนฺทาทีนํ พลสฺส อวูปสนฺตกาเลเยว วิปากํ นิพฺพเตฺตนฺตีติ อนนฺตรปจฺจยา หุตฺวา วิปาเกหิ อธิปตึ คาหาเปตุํ สโกฺกนฺตีติฯ เอวญฺจ กตฺวา อุปริ โลกุตฺตรวิปากานํ อธิปติโยคํ วกฺขติฯ

๔๐. ยสฺมา **โมรวาปิวาสิมหาทตฺตเตฺถเรน** วิปากานํ อาคมนโต อสงฺขาริกสสงฺขาริกภาโว อิจฺฉิโต, **ติปิฎกจูฬนาคเตฺถเรน** ปจฺจยโต, ตสฺมา อุภินฺนมฺปิ มติทสฺสนตฺถมาห ‘‘**อสงฺขารสสงฺขารวิธาน**’’นฺติอาทิฯ ปุริมเตฺถโร หิ ยถา มุเข จลิเต อาทาสตเล มุขนิมิตฺตํ จลติ , เอวํ อสงฺขาริกสฺส กุสลสฺส วิปาโก อสงฺขาริโก, สสงฺขาริกสฺส วิปาโก สสงฺขาริโกติ อาห, ตสฺมา ตสฺส มติทสฺสนตฺถํ ‘‘**อสงฺขาร...เป.... ปุญฺญโต**’’ติ วุตฺตํฯ ทุติยเตฺถโร ปน อสงฺขาริกาทีสุ เยน เกนจิปิ จิเตฺตน กมฺมํ อายูหิเต อาสนฺนมรณสฺส อตฺตโน, ปเรสํ วา ปโยเคน วินา อสงฺขาเรน อปฺปโยเคน กมฺมกมฺมนิมิตฺตคตินิมิตฺตปจฺจุปฎฺฐาเน ปฎิสนฺธิ อุปฺปชฺชมานา อสงฺขาริกาฯ ยสฺส กสฺสจิ สสงฺขาเรน สปฺปโยเคน กมฺมาทิปจฺจุปฎฺฐาเน สสงฺขาริกาฯ ตถา ภวงฺคจุติโยปิฯ ตทารมฺมณญฺจ ปณีตาปณีตอุตุโภชนาทิปจฺจยวเสน, อนนฺตรนิรุทฺธกุสลากุสลสฺสวเสน วา อสงฺขารสสงฺขารนฺติ เอวํ ปจฺจยโต อสงฺขาริกาทิวิธานตมาห, ตสฺมา ตสฺส มติทสฺสนตฺถํ ‘‘**เญยฺยํ ปจฺจยโต เจวา**’’ติ วุตฺตํฯ อิทเมว จ ปน อาจริยา ปสํสนฺติฯ

๔๑-๒. **หีนาทีนํ วิปากตฺตา**ติ อธิปติโยคาภาเวปิ หีนมชฺฌิมปณีตานํ กุสลานํ วิปากตฺตาฯ เอเตน อาคมนโต หีนาทิภาวํ วิภาเวติฯ วิเนยฺยสนฺตานคตกิเลสมลวิธมเนน ตสฺส ปุนนโต ปุโญฺญ วาโท วจีโฆโส เอตสฺส, วุตฺตนเยเนว ปุญฺญํ วทตีติ วา ปุญฺญวาที, เตน **ปุญฺญวาทินา**ฯ ‘‘เอกเนฺตน สวตฺถุก’’นฺติ วุเตฺตปิ รูปโลเก ปวตฺติ อนิวาริตาติ อาห ‘‘**กามโลกสฺมิ**’’นฺติ ฯ ‘‘**น ปนญฺญตฺถ ชายเต**’’ติ อิมินา ปน พฺยติเรกโต ลทฺธมตฺถํ ทเสฺสตีติฯ

เอวํ ตาว สเหตุกวิปาเก นิทฺทิสิตฺวา อิทานิ อเหตุเก นิทฺทิสิตุํ ‘‘**อเหตุกวิปากจิตฺตํ ปนา**’’ติอาทิ วุตฺตํฯ กสฺมา ปน สเหตุกสฺส กมฺมสฺส อเหตุกวิปาโก โหตีติ? วุจฺจเต – จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ ตาว ปญฺจนฺนํ อารมฺมณาภินิปาตมตฺตตฺตา อโลภาทิสมฺปโยโค น สมฺภวติ, ตถา มนฺทตรกิเจฺจสุ สมฺปฎิจฺฉนสนฺตีรเณสูติ เอวํ เหตูนํ อุปฺปตฺติยา อสมฺภวโต จ เนสํ อเหตุกตา ทฎฺฐพฺพาฯ อุเปกฺขาทิโยเค ปน จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ ตาว จตุนฺนํ อิฎฺฐารมฺมเณปิ ปวตฺตมานานํ วตฺถารมฺมณสงฺฆฎฺฎนาย ทุพฺพลภาวโต อุเปกฺขาสหคตตา, กายวิญฺญาณสฺส จ ตาย พลวภาวโต สุขสหคตตา โหติฯ สมฺปฎิจฺฉนํ ปน อารมฺมณฆฎฺฎนโยคฺยภาเวน โอฬาริกตฺตา,

จตฺจิตฺตกฺขณาตีตวเสน จิรชาตตฺตา จ ทุพฺพลมตฺตโน นิสฺสเยน สห อสมานชาติกญฺจ จกฺขาทิวตฺถุํ นิสฺสาย อุปฺปเนฺนหิ จกฺขุวิญฺญาณาทีหิ ลทฺธานนฺตรปจฺจยตาย, อปุพฺพนิสฺสยตาย จ อารมฺมณรสสฺสาเท ทุพฺพลนฺติ อิฏฺฐาทีสุ อารมฺมเณสุ อุเปกฺขาสหคตเมวฯ สนฺตีรณํ ปน วุตฺตวิปรีตโต อิฏฺฐารมฺมเณ สุขสหคตํ, อิฏฺฐมชฺฌเตฺต จ อุเปกฺขาสหคตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ มโนวิญฺญาณธาตุ วิย วิสิฏฺฐมนนกิจฺจาภาวโต มโนมตฺตา นิสฺสตฺตนิชฺชีวาทิอเตฺถหิ ธาตุ จาติ **มโนธาตุ**ฯ สา หิ สติปิ วิญฺญาณภาเว มโนวิญฺญาณโต สมฺภวสฺส วิสิฏฺฐมนนกิจฺจสฺส อกรณโต มนนมตฺตาเยว โหติฯ วุตฺตลกฺขณวิปรีตโต ปน มโน จ ตํ วิญฺญาณญฺจาติ มโนวิญฺญาณํ, ตเทว ยถาวุตฺตเฏฺฐน ธาตูติ **มโนวิญฺญาณธาตุ**ฯ

วิญฺญาณปญฺจกํ นิยตารมฺมณํ ยถากฺกมํ รูปาทิเอเกกเสฺสว อารมฺมณกรณโตฯ **เสสตฺตยมนิยตารมฺมณํ** ปญฺจารมฺมณิกฉฬารมฺมณิกภาวโตฯ

ทฏฺฐพฺพตาย **ทิฏฺฐํ,** รูปายตนํฯ โสตพฺพตาย **สุตํ,** สทฺทายตนํฯ มุนิตพฺพตาย **มุตํ,** สมฺปตฺตเสฺสว คเหตพฺพตายาติ อโตฺถ, คนฺธาทิตฺตยเสฺสตํ นามํฯ จกฺขาทีหิ วินา เกวลํ มนสาเอว วิชานิตพฺพตาย **วิญฺญาตํ,** ธมฺมายตนํฯ อนามฏฺฐกาลวิเสสวจนตฺตา จ เนสํ อตีตานาคตาปิ รูปาทโย ทิฏฺฐาทิสเทฺทหิ วุจฺจนฺติฯ เตเนว หิ ‘‘ทฏฺฐพฺพตายา’’ติอาทินา กาลสามเญฺญน เนสํ นิพฺพจนํ วุตฺตํฯ ทิฏฺฐํ อารมฺมณํ ยสฺส ตํ **ทิฏฺฐารมฺมณํ**ฯ เอวํ **สุตารมฺมณา**ทีสุฯ

จกฺขุโต ปวตฺตนฺติ จกฺขุทฺวารโตว ปวตฺตํ สพฺพวากฺยานํ อวธารณผลตฺตาฯ เตน มโนธาตุอาทีนํ จกฺขุวิญฺญาณภาโว นิวาริโต โหติ เตสํ ทฺวารนฺตรโตปิ ปวตฺติสมฺภวโตฯ อถ วา **‘‘จกฺขุโต ปวตฺต’’**นฺติ อิทํ สญฺชาติปฺปวตฺตึ สนฺธาย วุตฺตํ, น สญฺจรณปฺปวตฺตึ, ตสฺมา ยถา กุณฺฑมุขโต อุทกํ สญฺจรณวเสน ปวตฺตติ, น เอวํ ปวตฺตมิธ คหิตํฯ ยถา ปน จนฺทกนฺตปาสาณโต อุทกํ สญฺชาติวเสน ปวตฺตติ, เอวํ ปวตฺตเมว จกฺขุโต ปวตฺตนฺติ คหิตํฯ ยถา จ กึ? ยถา กุจฺฉิโต สมุฏฺฐิตํ ปิตฺตเสมฺหรุหิราทิ มุขโต สนฺทนฺตมฺปิ ‘‘มุขสฺสโว’’ติ น วุจฺจติ, มุขโตเยว ปน สมุฏฺฐหิตฺวา ตโต สวนฺตํ เขฬํ ‘‘มุขสฺสโว’’ติ วุจฺจติ, เอวํ หทยวตฺถุสนฺนิสฺสยโต สมุฏฺฐหิตฺวา จกฺขุโต ปวตฺตมานํ จกฺขุวิญฺญาณํ นาม น โหติฯ จกฺขุโตเยว ปน สมุฏฺฐหิตฺวา ตโต ปวตฺตมานํ จกฺขุวิญฺญาณํ นามาติฯ โย ปน อิมมตฺถํ อสลฺลเกฺขตฺวา พฺยญฺชนมตฺตเสฺสว อภินิวิสิตฺวา ตํทฺวารปฺปวตฺตานํ เสสานมฺปิ จกฺขุวิญฺญาณภาวํ มเญฺญยฺย, ตํ นิวาเรตุํ ปการนฺตเรนปิ วิคฺคหํ ทเสฺสโนฺต อาห **‘‘จกฺขุมฺหิ สนฺนิสฺสิต’’**นฺติฯ ยถา จกฺขุโต ปวตฺตํ, จกฺขุสนฺนิสฺสิตํ วา วิญฺญาณํ จกฺขุวิญฺญาณํ, เอวํ โสตวิญฺญาณาทีสุปิ ‘‘โสตโต ปวตฺตํ, โสตสฺมึ สนฺนิสฺสิตํ วา วิญฺญาณํ โสตวิญฺญาณ’’นฺติอาทินา โยชนํ อติทิสโนฺต อาห **‘‘ตถา โสตวิญฺญาณาทีนี’’**ติฯ

จกฺขุสนฺนิสฺสิตํ หุตฺวา รูปสฺส วิชานนลกฺขณเมตสฺสาติ **จกฺขุสนฺนิสฺสิตรูปวิชานนลกฺขณํ**ฯ ตตฺถ จกฺขุสนฺนิสฺสิตวจเนน ทิพฺพจกฺขาทิกํ อญฺญํ รูปารมฺมณํ วิญฺญาณํ นิวเตฺตติฯ วิชานน-คฺคหเณน จกฺขุสนฺนิสฺสิเต ผสฺสาทิธเมฺม นิวเตฺตติฯ จกฺขุรูป-คฺคหเณน นิสฺสยโต, อารมฺมณโต จ จิตฺตํ วิภาเวติ อุภยาธีนวุตฺติกตฺตาฯ ยทิ หิ จกฺขุ นาม น สิยา, อนฺธาปิ รูปํ ปเสฺสยฺยุํ, น จ ปสฺสนฺติฯ ยทิ จ นีลาทิรูปํ นาม น สิยา, เทสาทินิยเมน น ภวิตพฺพํ, อเตฺถว จ นิยโมฯ เอกนฺตสารมฺมณตา จ จิตฺตสฺส วุตฺตาติ อารมฺมเณน วินา นีลาทิอาภาสํ จิตฺตํ ปวตฺตตีติ เอวํ ปวโตฺต วาโท มิจฺฉาวาโทติ คเหตโพฺพฯ เตนาห ภควา ‘‘จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจ รูเป จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณ’’นฺติอาทิ (ม. นิ. ๑.๒๐๔, ๔๐๐; ๓.๔๒๑, ๔๒๕; สํ. นิ. ๔.๖๐; กถา. ๔๖๕)ฯ เอตฺถ สิยา – กึ ปเนตํ จกฺขุ, รูปญฺจ วิญฺญาณสฺส ปจฺจโย โหนฺตํ เอกเมว ปจฺจโย โหติ, อุทาหุ

อเนกนฺติ? จกฺขุ ตาว เอกมฺปิ, รูปํ ปน อเนกเมว สงฺคตํฯ กึ การณํ? ปจฺจยภาววิเสสโตฯ จกฺขุ หิ จกฺขุวิญฺญาณสฺส นิสฺสยปุเรชาตอินฺทฺริยวิปฺปยุตฺตปจฺจเยหิ ปจฺจโย โหนฺตํ อตฺถิภาเวเนว โหติ ตสฺมึ สติ ตสฺส ภาวโต, อสติ อภาวโตฯ ยโต ตํ อตฺถิอวิคตปจฺจเยหิสฺส ปจฺจโยติ วุตฺตํ, สฺวายํ ปจฺจยภาโว น เอกสฺมึ น สมฺภวตีติ เอกมฺปิ จกฺขุวิญฺญาณสฺส ปจฺจโย โหติฯ รูปํ ปน ยทิปิ จกฺขุ วิย ปุเรชาตอตฺถิอวิคตปจฺจเยหิ ปจฺจโย โหติ ปุเรตรํ อุปฺปนฺนํ หุตฺวา วิชฺชมานกฺขเณเยว อุปการกตฺตา, ตถาปิ อเนกเมว สงฺคตํ หุตฺวา ปจฺจโย โหติ อารมฺมณภาวโตฯ ยญฺหิ ตํ อารมฺมณํ ตสฺส ยถา ตถา อุปลพฺภนียวเสเนว อารมฺมณปจฺจยภาโว, วิญฺญาณสฺส จ อินฺทฺริยาธีนวุตฺติกสฺส อารมฺมณสภาวูปลทฺธิ น เอกทฺวิกลาปคตวณฺณวเสน โหติ, นาปิ กติปยกลาปคตวณฺณวเสน, อถ โข อาโภคานุรูปํ อาปาถคตวณฺณวเสนาติ อเนกเมว รูปํ สํหจฺจการิตาย วิญฺญาณสฺส ปจฺจโย โหตีติฯ อมุเมว หิ วิเสสํ วิภาเวตุํ ''จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจ รูเป จา''ติ (ม. นิ. ๑.๒๐๔, ๔๐๐; ๓.๔๒๑, ๔๒๕; สํ. นิ. ๔.๖๐; กถา. ๔๖๕) **ปาฬิยํ** วจนเภโท กโตติฯ เอวํ โสตวิญฺญาเณปิ ยถารหํ วตฺตพฺพํฯ ฆานวิญฺญาณาทีนํ ปน สมฺปตฺตคฺคาหตาย อตฺตโน นิสฺสเยน สห อลฺลีนเสฺสว คหณโต เอกกลาปคตมฺปิ คนฺธาทิกํ เตสํ อุปฺปตฺติยา ปจฺจโย โหติฯ

รูปมตฺตารมฺมณรสนฺติ รูปายตนมตฺตเสฺสว อารมฺมณกรณรสํฯ **มตฺต**-สเทฺทน ยถา อารมฺมณนฺตรํ นิวเตฺตติ, เอวํ รูปายตเนปิ ลพฺภมาเน เอกเจฺจ วิเสเส นิวเตฺตติฯ น หิ จกฺขุวิญฺญาณํ วณฺณมตฺตโต อญฺญํ กิญฺจิ นีลาทิวิเสสํ ตตฺถ คเหตุํ สโกฺกติฯ เตนาห ภควา – ''ปญฺจหิ วิญฺญาเณหิ น กิญฺจิ ธมฺมํ ปฏิวิชานาติ อญฺญตฺร อภินิปาตมตฺตา''ติฯ จกฺขุวิญฺญาณํ อุปฺปชฺชมานํ รูปารมฺมเณ เอว อุปฺปชฺชนโต ตทภิมุขภาเวน คณฺหาตีติ วุตฺตํ **''รูปาภิมุขภาวปจฺจุปฏฺฐาน''**นฺติฯ อตฺตโน อนนฺตรํ อุปฺปชฺชมานานํ อรูปธมฺมานํ สมนนฺตรวิคตา อรูปธมฺมา ปวตฺติโอกาสทาเนน อนนฺตรสมนนฺตรนตฺถิวิคตปจฺจเยหิ อุปการกา, นิสฺสยารมฺมณา ธมฺมา วิย อาสนฺนการณาติ ทเสฺสโนฺต อาห **''รูปารมฺมณาย กิริยามโนธาตุยา อปคมปทฏฺฐาน''**นฺติฯ **โสตวิญฺญาณา**ทีสุปิ วุตฺตนเยเนว อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ กิริยามโนธาตุยา อารมฺมณเภทโต ภินฺนสภาวตฺตา อาห **''กิริยามโนธาตูน''**นฺติฯ จกฺขุวิญฺญาณาทีหิ คหิตํ รูปาทิอารมฺมณํ ตทนนฺตรเมว อปริปตนฺตํ กตฺวา สมฺปฏิจฺฉนฺตํ คณฺหนฺตํ วิย โหตีติ วุตฺตํ **''รูปาทิสมฺปฏิจฺฉนรส''**นฺติฯ ตถาภาเวน สมฺปฏิจฺฉนภาเวน ปจฺจุปฏฺฐาตีติ **ตถาภาวปจฺจุปฏฺฐานํ**ฯ

ฉสุ อารมฺมเณสุ กทาจิ ปญฺจนฺนํ ชจฺจนฺธาทิวเสน ตโตปิ อูนานํ, พฺรหฺมโลเก จ ทฺวินฺนเมว วิชานนสภาวาปิ **ฉฬารมฺมณวิชานนลกฺขณา** วุตฺตา ตํสภาวานติวตฺตนโต, ฉเสฺวว วา อิตเรสํ อารมฺมณานํ อโนฺตคธตฺตาฯ **สนฺตีรณาทิรสา**ติ ยถาสมฺภวํ สนฺตีรณตทารมฺมณาทิกิจฺจา, สนฺตีรณตทารมฺมณปฏิสนฺธิภวงฺคจุติกิจฺจาติ อธิปฺปาโยฯ **''หทยวตฺถุปทฏฺฐานา''**ติ อิทํ อิมาสํ ทฺวินฺนํ มโนวิญฺญาณธาตูนํ อนิพทฺธฏฺฐานตาย นิพทฺธการณํ ทเสฺสตุํ วุตฺตํฯ วุตฺตนเยน ปน ''ตํตํอนนฺตราตีตวิญฺญาณาปคมปทฏฺฐาน''นฺติปิ วตฺตุํ วฏฺฏติเยวฯ อเหตุกจิตฺตานํ วิสุํ วิสุํ ลกฺขณาทิกสฺส ทสฺสิตตฺตา ปริเสสโต สเหตุกจิตฺตานํ เอกสทิสเมว ลกฺขณาทิกนฺติ วิญฺญายติฯ ตํ ปน เหฏฺฐา วิภาวิตเมวฯ

อิทานิ อิมาสํ อารมฺมณาทิโต เภทํ ทเสฺสตุํ **''ตตฺถ ปฐมา''**ติอาทิ วุตฺตํฯ **เอกนฺตมิฏฺฐารมฺมเณ**ติ เอกเนฺตเนว อิฏฺฐารมฺมเณ, อติอิฏฺฐารมฺมเณติ อโตฺถฯ **ปญฺจสุ ฐาเนสู**ติ สเหตุกวิปากานํ วุเตฺตสุ จตูสุ, สมฺปฏิจฺฉนโวฏฺฐพฺพนานํ อนฺตราฬสงฺขาตสนฺตีรณฏฺฐาเน จาติ ปญฺจสุ ฐาเนสุ, ปญฺจสุ กิเจฺจสูติ วา อโตฺถฯ กิญฺจาปิ โสมนสฺสปฏิสนฺธิกสฺส โทมนสฺสชวนาวสาเน ตทารมฺมณสมฺภเว อสติ ยํ กิญฺจิ ปริจิตปุพฺพํ ปริตฺตารมฺมณมารพฺภ อุเปกฺขาสหคตสนฺตีรณมุปฺปชฺชตีติ อิจฺฉิตํ, ตถา ปน อุปฺปชฺชมานสฺส กทาจิเยว สมฺภวโต เยภุยฺยปฺปวตฺตึ คเหตฺวา ฉ

ฐานานิ อวตฺวา ปเญฺจว วุตฺตานิฯ อถ วา ตํ อุปฺปชฺชมานํ ตทารมฺมณฏฺฐาเนเยว นิพฺพตฺตตีติ ตํวเสเนว ตสฺสาปิ ฐานํ คหิตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ อจกฺขุสํวตฺตนิกกมฺมนิพฺพตฺตตาย ชาติยา อโนฺธ **ชจฺจโนฺธ**ฯ กิญฺจาปิ หิ ชาติกฺขเณ อณฺฑชชลาพุชานํ สเพฺพสมฺปิ จกฺขุ นตฺถิ, ยสฺส ภาวาภาวโต อนฺธานนฺธวิจารณา ภเวยฺย, ตถาปิ จกฺขุสฺส อุปฺปชฺชมานารหกาเลปิ จกฺขุวิปตฺติวิพนฺธเกน กมฺมุนา ปฏิหตสามตฺถิเยน ปฏิสนฺธิทายเกน อิตเรนาปิ วา กเมฺมน ตสฺส อนุปาทิยมานตฺตา สโตฺต ‘‘ชจฺจโนฺธ’’ติ วุจฺจติฯ อถ วา **ชจฺจโนฺธ**ติ ปสูติยํเยว อโนฺธ, มาตุกุจฺฉิยํเยว อโนฺธ หุตฺวา นิกฺขโนฺตติ อโตฺถฯ เตน ทุเหตุกติเหตุกานํ มาตุกุจฺฉิคตกาเลปิ จกฺขุสฺส อวิปชฺชนํ สิทฺธํ โหติ, เอวํ **ชาติพธิรา**ทีสุปิ ยถารหํ วตฺตพฺพํฯ **ชจฺจชโฬ**ติ ชาติยา อญฺญาณโก ฯ กิญฺจาปิ ทุเหตุกปฏิสนฺธิโกปิ ชาติยํ อญฺญาณโก, ตสฺส ปน ปวตฺติยํ ปญฺญา สมฺภวตีติ วุตฺตนเยน เยภุยฺยโต ปวตฺติยมฺปิ ปญฺญายาสมฺภวโต ชจฺจชโฬ เวทิตโพฺพฯ **ชจฺจุมฺมตฺตโก** สุราเมรยปานาทิอุมฺมตฺตกภาวสํวตฺตนิกกมฺมปริภาวิเตน กเมฺมน คหิตปฏิสนฺธิโกฯ **ปณฺฑโก**ติ ปรทารคมนาทิกมฺมปริภาวิเตน กมฺมุนา คหิตปฏิสนฺธิโกฯ โส ปญฺจวิโธ อาสิตฺตปณฺฑโก อุสูยปณฺฑโก ปกฺขปณฺฑโก โอปกฺกมิกปณฺฑโก นปุํสกปณฺฑโกติฯ อิธ ปน โอปกฺกมิกปณฺฑกสฺส สเหตุกสฺสาปิ ภาวโต, นปุํสกสฺส จ วิสุํ คหณโต ตโย ปณฺฑกา อธิเปฺปตาฯ **อาทิ**-สเทฺทน ชาติมูคชาติปงฺคุลมฺมมฺมนาทีนํ สงฺคโหฯ เกจิ ปน ‘‘เอกเจฺจ อเหตุกปฏิสนฺธิกา อวิกลินฺทฺริยา หุตฺวา โถกํ วิจารณปกติกาปิ โหนฺติ, ตสฺมา ตาทิสานมฺปิ อิธ อาทิ-สเทฺทน สงฺคโห’’ติ วทนฺติฯ เอตฺถ จ ชจฺจนฺธาทีนเมว อยํ ปฏิสนฺธีติ น คเหตพฺพาฯ ชจฺจนฺธาทโย ปน อิมินา ปฏิสนฺธิํ คณฺหนฺตีติ คเหตพฺพํฯ

๔๓. **ติเหตุกปุญฺญสฺสา**ติ ติเหตุกสฺสปิ อุกฺกฏฺฐปุญฺญสฺสฯ ทุเหตุกมฺมสฺส ปน สพฺพถาปิ โสฬสนฺนํ วิปากานํ อสมฺภวโต ตปฺปฏิเกฺขปปรตฺตา เจตนาย ‘‘ติเหตุกปุญฺญสฺสา’’ติ อวิเสสโต วุตฺตํฯ

กามาวจรวิปากวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

รูปาวจรารูปาวจรวิปากวณฺณนา

มหคฺคตวิปากานํ ตํตํกุสลาคมนวเสเนว ฌานงฺคหานิ, น ปน ภาวนาวิเสเสนาติ เตสํ ปหานงฺคานิ อนุทฺธฏานิฯ **อุปปตฺติย**นฺติ อุปปตฺติภเวฯ

อรูปาวจรวิปากจิตฺตานิ วุจฺจนฺตีติ สมฺพโนฺธฯ

๔๔. **กุสลานุคตํ กตฺวา**ติ กุสลานุรูปํ กุสลสทิสํ กตฺวาฯ ยถา กามาวจรวิปากํ กุสลโต วิสทิสมฺปิ กตฺวา วิภตฺตํ, เอวมกตฺวา กุสลสทิสเมว กตฺวาติ อตฺถํ วทนฺติฯ อฏฺฐกถายํ ปน กุสลานนฺตรํ กตฺวา มหคฺคตวิปากานํ ภาชิตปาฬิํ สนฺธาย ‘‘กุสลานุคตํ กตฺวา ภาชิต’’นฺติ วุตฺตํฯ ปาฬิยญฺหิ –

> ‘‘กตเม ธมฺมา อพฺยากตา? ยสฺมิํ สมเย กามาวจรสฺส กุสลสฺส กมฺมสฺส กตตฺตา อุปจิตตฺตา วิปากํ จกฺขุวิญฺญาณํ อุปฺปนฺนํ โหตี’’ติอาทินา (ธ. ส. ๔๓๑) –

กามาวจรวิปากํ วิภชิตฺวา มหคฺคตวิปากํ วิภชเนฺตน –

> ‘‘กตเม ธมฺมา อพฺยากตา? ยสฺมิํ สมเย รูปปตฺติยา มคฺคํ ภาเวติ, วิวิเจฺจว กาเมหิ…เป…. ปฐมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ ปถวีกสิณํ, ตสฺมิํ สมเย ผโสฺส โหติ…เป.

… อวิเกฺขโป โหติ, อิเม ธมฺมา กุสลา, ตเสฺสว รูปาวจรสฺส กุสลสฺส กมฺมสฺส กตตฺตา อุปจิตตฺตา วิปากํ วิวิเจฺจว กาเมหิ…เป…. ปฐมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ ปถวีกสิณํ…เป…. อิเม ธมฺมา อพฺยากตา’’ติ (ธ. ส. ๔๙๘)ฯ

เอวํ กุสลํ อุทฺทิสิตฺวา ตทนนฺตรํ กตฺวา มหคฺคตํ วิปากํ วิภตฺตํ, ตสฺมา ยถา กามาวจรวิปากํ, เอวํ อวิภชิตฺวา อิทํ กุสลานนฺตรํ กตฺวา วิภตฺตนฺติ อิมมตฺถํ โชเตตุํ อฎฺฐกถายํ ‘‘กุสลานุคตํ กตฺวา’’ติ วุตฺตํฯ อิมินาปิ จ อาจริเยน ปริหารมุเขน วกฺขมานอตฺถวิเสสวจนิจฺฉาย ตตฺถ วุตฺตนเยเนว โจทนา กตาฯ เอวญฺหิ สติ กุสลานนฺตรํเยว ผลํ อุปฺปชฺชตีติ ญาปนํ สุฎฺฐุปปนฺนํ โหตีติ อยเมตฺถ อมฺหากํ อาจริยสฺส มโคฺคฯ

มหคฺคตนฺติ มหคฺคตวิปากํฯ ตญฺหิ อิธ อธิคตํฯ **กามา…เป…. ยโต**ติ ยสฺมา กามาวจรกุสลํ อสมานผลํ โหติ ติเหตุกสฺส ทุเหตุกาเหตุกวิปากานํ, ทุเหตุกสฺส จ อเหตุกวิปากานมฺปิ ชนนโต, น เอวมิทํ, อิทํ ปน เอกเนฺตเนว สทิสวิปากชนนโต สมานผลเมว, ตสฺมาติ อโตฺถฯ เอตฺถ จ ‘‘กุสล’’นฺติ อวุเตฺตปิ กามาวจรปุญฺญํวาติ อุปมิตตฺตา อุปเมยฺยสฺสปิ กุสลภาโว วิญฺญายติฯ กสฺมา ปเนตํ สทิสวิปากํ, น กามาวจรํ วิย วิสทิสวิปากมฺปีติ? วุจฺจเต – กามาวจรปุญฺญญฺหิ อาจินโนฺต รูปตณฺหาทินานาวตฺถุกกามตณฺหูปนิสฺสยโต อาจินติ, ตสฺมา ตทูปนิสฺสยกุสลํ ตทนุรูปโต นานาวตฺถุกํ วิปากํ ชเนติฯ มหคฺคตํ ปน อาจินโนฺต เอกวตฺถุกาเยว ภวตณฺหาย วเสน อาจินตีติ ตทนุรูปโต ตํ นานาวตฺถุํ อชเนตฺวา เอกวตฺถุเมว ชเนตีติฯ

๔๕-๖. **สพฺพถา**ติ ธมฺมโต อารมฺมณโต ปฎิปทาทิโต จฯ ตถา หิ เย ผสฺสาทโย กุสเล จ ลพฺภนฺติ, เต วิปาเกปิ ลพฺภนฺติ, ยสฺมิญฺจ อารมฺมเณ กุสลํ ปวตฺตติ, ตเตฺถว อิทํ วิปากมฺปิฯ ยาว ปฎิปทาทโย กุสลสฺส ลพฺภนฺติ, ตาว อิมสฺส วิปากสฺสปีติฯ กามํ ยสฺส กสฺสจิ ฉายา ตํตํวตฺถุสทิสาว, มหนฺตสฺส ปน กุสลวิปากสฺส มหนฺตาหิเยว อุปมาหิ ภวิตพฺพนฺติ **‘‘คชาทีน’’**นฺติอาทิ วุตฺตํฯ อปเร อปเร อตฺตภาเว ภวํ เวทนมสฺสาติ **อปราปริยเวทนํ**ฯ ยทิ อปราปริยเวทนํ น โหติ, กถญฺจรหิ อิมสฺส ผลุปฺปตฺตีติ อาห **‘‘ฌานา อปริหีนสฺสา’’**ติอาทิฯ

๔๗. **กุสลานนฺตร**นฺติ กุสลภวานนฺตรํฯ ยสฺมิญฺหิ ภเว ตํ กุสลํ กตํ, โส อิธ กุสล-สเทฺทน อุปจารโต คหิโต กมฺมานนฺตรํเยว ผลสฺส อสมฺภวโตฯ น หิ ตํ โลกุตฺตรกุสลํ วิย อนนฺตรผลนิปฺผาทกํ, อถ โข เอกจฺจกามาวจรกุสลํ วิย อปราปริยเวทนํ อหุตฺวา สติปิ อเนเกเยว กามาวจรกเมฺม มโหโฆ วิย ปริตฺตํ อุทกํ ตมโชฺฌตฺถริตฺวา อตฺตโนเยว วิปากทาเนน เอกเนฺตน อนนฺตรภเวเยว ผลํ นิพฺพเตฺตติฯ นนุ จ อปริหีนชฺฌานเสฺสว กสฺสจิ นิกนฺติวเสน กามภเว ปฎิสนฺธิ โหติฯ ตถา หิ ติสฺสมหาพฺรหฺมา อุปริพฺรหฺมโลกูปปตฺติยา ภาวิตมโคฺค ภิกฺขูหิ ยาจิโต ตโต จวิตฺวา โมคฺคลิพฺราหฺมณสฺส เคเห ปฎิสนฺธึ อคฺคเหสีติ วุตฺตนฺติ ตํ กถนฺติ? นิกนฺติพเลเนว ฌานํ ปริหายตีติ ตโต ปริหีนชฺฌาโน นิพฺพตฺตตีติ วทนฺติฯ อปเร ปน อาจริยา ‘‘อนีวรณาวตฺถาย นิกนฺติยา ฌานสฺส ปริหานิ วีมํสิตฺวา คเหตพฺพา’’ติ วตฺวา ‘‘สติปิ มหคฺคตกมฺมุโน วิปากํ ปฎิพาหนสมตฺถเสฺสว ปริตฺตกมฺมสฺส อภาเว ‘อิชฺฌติ, ภิกฺขเว, สีลวโต เจโตปณิธิ วิสุทฺธตฺตา’ติ (อ. นิ. ๘.๓๕) วจนโต กามภเว เจโตปณิธิ มหคฺคตกมฺมสฺส วิปากํ ปฎิพาหิตฺวา ปริตฺตกมฺมุโน วิปากสฺส โอกาสํ กโรตี’’ติ วทนฺติ, ตํ ยุตฺตํฯ **เอตสฺสา**ติ อิมสฺสตฺถสฺส ญาปนตฺถนฺติ สมฺพโนฺธฯ

๔๘-๙. เอวํ อวิเสเสน กุสลสทิสตํ อติทิสิตฺวา อิทานิ วิเสสํ ทเสฺสตุํ **‘‘ปฎิปทากฺกโมเจวา’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ ยถา หิ ทุกฺขปฎิปทํ ทนฺธาภิญฺญํ ฌานํ อุปฺปาเทตฺวา ปุนปฺปุนํ สมาปชฺชนฺตสฺส ตํ ฌานํ ตํปฎิปทเมว โหติ, เอวํ ตสฺมึ ตสฺมึ อปริหีเน ตสฺส ตสฺส วิปาโก นิพฺพตฺตมา

โน ตํตํปฏิปโทว ภวิตุํ อรหติฯ ฉนฺทาธิปเตยฺยาทิภาโว ปน ตสฺมึ ขเณ วิชฺชมานานํ ฉนฺทาทีนํ อธิปติปจฺจยภาเวน โหติ, น อาคมนวเสนฯ ตถา หิ เอกเมว ฌานํ นานกฺขเณสุ นานาธิปเตยฺยํ โหติ, ตสฺมา วิปากสฺส อาคมนวเสน ฉนฺทาธิปเตยฺยาทิตา น คหิตาฯ เตนาห **"อภาโวธิปตีน"**นฺติฯ ตทภาวโตว สรสโต ตสฺส หีนาทิตา น สมฺภวตีติ สาปิ ฌานาคมนโตว วุตฺตาฯ

รูปาวจรารูปาวจรวิปากวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

โลกุตฺตรวิปากวณฺณนา

มคฺคจิตฺตสฺส วิย ผลจิตฺตสฺส มคฺคโยคโต เภทาภาเวน ''จตุมคฺคโยคโต''ติ อวตฺวา **"จตุมคฺคสมฺปยุตฺตจิตฺตผลตฺตา"**ติ วุตฺตํ, จตูหิ อริยมคฺเคหิ สมฺปยุตฺตกุสลจิตฺตสฺส ผลตฺตา จตุพฺพิธสามญฺญผลสมฺปยุตฺตจิตฺตภาวโตติ อโตฺถฯ โสตาปตฺติมคฺคสฺส ผลํ จิตฺตํ **โสตาปตฺติมคฺคผลจิตฺตํ**ฯ เอวํ เสเสสุฯ มคฺควีถิยํ ทฺวิกฺขตฺตุํ, ติกฺขตฺตุํ วา ผลสมาปตฺติยา อปริจฺฉินฺนปริมาณํ ปวตฺตมานมฺปิ ทฺวีเสฺวว ฐาเนสุ ปวตฺติยา ทฺวิธเมว โหตีติ อาห **"มคฺควีถิผลสมาปตฺติวเสน ปวตฺติโต ทฺวิธ"**นฺติฯ

๕๐-๑. มคฺคสฺสานนฺตเร ผเล ลพฺภนฺติ มคฺคาคมนโตติ อธิปฺปาโยฯ มโคฺค หิ อาคมนโต ''สุญฺญโต''ติ ลทฺธนาโม สคุณาลมฺพณวเสน อนิมิตฺตอปฺปณิหิตนามมฺปิ ลภตีติ ผลสฺส นามตฺตยมฺปิ เทติ, ตถา อาคมนโต อปฺปณิหิโต มโคฺค สคุณารมฺมณวเสน อนิมิตฺตสุญฺญตอปฺปณิหิตนามโกติ ผลสฺส นามตฺตยมฺปิ เทติฯ เอวญฺจ กตฺวา อภิธมฺเม เอเกกสฺส ผลสฺส ตีณิ ตีณิ นามานิ วุตฺตานิฯ นนุ จ อภิธมฺเม ''สคุณารมฺมณโต นามํ อนธิเปฺปต''นฺติ วุตฺตํ? สจฺจํ วุตฺตํ, ตํ ปน นามลาภํ สนฺธาย, น นามทานํฯ ตตฺถ หิ ววตฺถานกรตฺตาภาวโต ตถา อนธิเปฺปตํ, น อลพฺภนโตฯ อิธ ปน เอเกกสฺส ผลํ นามตฺตยมฺปิ ลภตีติ ววตฺถานปฺปโยชนาภาวโต สคุณารมฺมเณหิ ลทฺธนามทานสฺส อธิเปฺปตตฺตา ติวิธมฺปิ นามํ เทติฯ เอกเนฺตน เจตํ เอวํ สมฺปฏิจฺฉิตพฺพํ, อิตรถา วิปสฺสนาปิ วิปสฺสโต ลทฺธนามมคฺคสฺส ตํ น ทเทยฺยาติฯ **ปรภาคสฺมินฺติ** อปรภาเคฯ **วฬญฺชนผเลสูติ** สมาปชฺชนวเสน อนุภวิตพฺพผเลสุฯ ''วฬญฺชนผเลสุนา''ติ มคฺคาคมนํ สนฺธาย ปฏิกฺขิตฺตนฺติ อาห **"วิปสฺสนาวเสเนวา"**ติอาทิฯ วฬญฺชนผลญฺหิ วิสุํ วิปสฺสนาวเสเนว นิพฺพตฺตตีติ ตสฺส ตํวเสน นามลาโภฯ ยทิ เอวํ มคฺคสฺส วิย อนิมิตฺตนามลาโภ น สิยา? ตํ น, ยถา มคฺคานนฺตรสฺส ผลสฺส วิย วฬญฺชนกผลสมาปตฺติยาปิ มคฺคาคมนโต จ ฌานปฏิปทาเภโท โหติ, เอวํ อนิมิตฺตนามมฺปิ ลพฺภตีติฯ

๕๒-๓. โหนฺติ สาธิปตีเนวาติ เอตฺถ การณํ วุตฺตเมวฯ **มคฺคภาวนา**ติ โสฬสหิ อากาเรหิ จตุสจฺจปฏิเวธกมคฺคภาวน, กิเลสมารณวเสน คมนสงฺขาเตน, นิพฺพานตฺถิเกหิ มคฺคิตพฺพภาวสงฺขาเตน วา มคฺคภาวนาฯ **ผลํ...เป.... วุจฺจตี**ติ สยํ ผลภาวมฺปิ มคฺคสฺส ผลตฺตา, ตํสทิสตาย วา ตมฺปาทาย มโคฺคติ วุจฺจติ ''มคฺคงฺคํ มคฺคปริยาปนฺน''นฺติอาทีสูติ อธิปฺปาโยฯ

โลกุตฺตรวิปากวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

อกุสลวิปากวณฺณนา

ยถา อติอิเฏฺฐ อิฏฺฐมชฺฌเตฺต จ อารมฺมเณ เวทนาเภทสมฺภวโต กุสลวิปากมโนวิญฺญาณธาตุ ทฺวิธา โหติ โสมนสฺสสหคตา, อุเปกฺขาสหคตาติ, เอวํ อติอนิเฏฺฐ อนิฏฺฐมชฺฌเตฺต

จ อารมฺมเณ เวทนาเภโท นตฺถีติ อกุสลวิปากมโนวิญฺญาณธาตุ เอกวิธาวาติ “**สตฺตากุสลวิปากานี**”ติ วุตฺตํฯ สติ หิ ตตฺถ เวทนาเภเท อติอนิฏฺเฐ โทมนเสฺสน ภวิตพฺพํ, น จ ปฏิเฆน วินา โทมนสฺสํ อุปฺปชฺชตีติฯ กายวิญฺญาณสฺส ทุกฺขสหคตา กุสลวิปาเก วุตฺตวิปริยาเยน เวทิตพฺพาฯ เอตฺถ จ อกุสลวิปาเกสุ ลพฺภมานทุกฺขํ วิย นาติกฏุกาปิ อุเปกฺขา เอกนฺตนิหีนสฺส อกุสลสฺส วิปากภาวโต ทุกฺขสภาวตฺตา หีนา เอวฯ น หิ อกุสลสฺส วิปาโก อทุกฺโข โหติ, อุเปกฺขาภาโว ปนสฺส พลวตา พาธิยมานสฺส ปฏิปหริตุํ อสโกฺกนฺตสฺส ทุพฺพลปุริสสฺส เตน กริยมานพาธสฺส อุเปกฺขนา วิยาติ ทฏฺฐพฺพํฯ **อิมานิ…เป…. จิตฺตานี**ติ อิมานิ สตฺต เอเกกสฺส อกุสลสฺส วิปากจิตฺตานิ, น ปน กุสลวิปาเก วิย ติเหตุกาทิปุญฺญวิเสเสนฯ อุทฺธจฺจสหคตสฺสปิ หิ ปวตฺติยํ สเตฺตว วิปากา ลพฺภนฺติฯ กสฺมา ปเนตฺถ ยถา กุสลวิปากํ สเหตุกมฺปิ อุทฺธฏํ, น เอวํ อกุสลวิปากนฺติ? เหตูนํ อสมฺภวโตฯ โลภาทีนญฺหิ เอกนฺตสาวชฺชตาย อโยนิโสมนสิการเหตุกานํ นตฺถิ วิปากภาโว, อโลภาทีนมฺปิ เอกนฺตมนวชฺชสภาวานํ วา การณสฺส ตพฺพิทูรตาย นเตฺถว อกุสลวิปากภาโวฯ น หิ อโลภาทีนํ ปฏิปกฺขโลภาทโย เต อภินิปฺผาเทนฺติ, ตสฺมา อิทํ สพฺพถา สเหตุปฺปวตฺติยา อสมฺภวโต อเหตุกเมวาติฯ

กมฺมกมฺมนิมิตฺตคตินิมิเตฺตสูติ เอตฺถ อตีตภเว อายูหิตํ อปราปริยเวทนียํ, อุปปชฺชเวทนียํ วา กมฺมํ **กมฺมํ** นาม ฯ กมฺมกรณกาเล เจตนาย คหิตมารมฺมณํ **กมฺมนิมิตฺตํ** นามฯ อุปปชฺชิตพฺพภวปริยาปโนฺน นรกาทีสุ อคฺคิชาลาทิวโณฺณ **คตินิมิตฺตํ** นามฯ

๕๔. **อิเม**ติ อกุสลวิปากาฯ เตสํ อนิฏฺฐานิฏฺฐมชฺฌตฺตวิสเยสุ ปวตฺติวจเนน ตพฺพิปริยาเยน กุสลวิปากานํ อิฏฺฐอิฏฺฐมชฺฌตฺตวิสเยสุ ปวตฺติ อตฺถโต อาปนฺนาติ สา วิสุํ น วุตฺตาฯ **สุขาทิตฺตยยุตฺตา**ติ สุขโสมนสฺสุเปกฺขายุตฺตาฯ

“**เอว**”นฺติอาทิ ยถาวุตฺตวิปากานํ นิคมนํฯ

อกุสลวิปากวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

วิปากจิตฺตวณฺณนา

๕๕. ปากสฺส อสุรกญฺญานํ คพฺภปริปากสฺส สาสนโต วินาสนโต, ปากสงฺขาตสฺส วา อสุรสฺส วินาสนโต ปากสาสโน วุจฺจติ สโกฺก เทวราชา, เตน ปูชิโต **ปากสาสนปูชิโต**ฯ ปากํ วา ปริปกฺกํ สาสนเมเตสูติ ปากสาสนา, ขีณาสวา, เตหิ ปูชิโตติ **ปากสาสนปูชิโต**ฯ

วิปากจิตฺตวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

ทานาทิวเสนาติ ปวตฺตาการมตฺตโต ทานาทิวเสน, น ปน ปุญฺญกิริยวตฺถุวเสน ขีณาสวสนฺตานคตสฺส ปุญฺญกิริยภาวาภาวโตติ วุโตฺตวายมโตฺถฯ

อาวชฺชตีติ **อาวชฺชนํ,** อาภุญฺชติ โอโณเชติ ปริณาเมติ วาเรตีติ วา อโตฺถฯ ตญฺหิ อาปาถคตํ อารมฺมณํ ปฐมมาภุญฺชติ, จกฺขุวิญฺญาณาทีนิ วีถิจิตฺตานิ อาปาถคตารมฺมณาภิมุขํ โอโณเชติ, จิตฺตสนฺตานํ วา ปุริมาการโต อญฺญถา ปริณาเมติ, อนุปฺปพนฺธโต ปวตฺตนกํ ภวงฺคจิตฺตสนฺตานํ ปรโต ปวตฺติตุํ อทตฺวา อาปาถคตํ วา อารมฺมณํ อญฺญตฺถ คนฺตุํ อทตฺวา วาเรติฯ หสิตํ อุปฺปชฺชติ, อุปฺปาทียติ วา เอเตนาติ หสิตุปฺปาทํ, ตเทว จิตฺตนฺติ **หสิตุปฺปาทจิตฺตํ**ฯ โวฏฺฐเปตีติ **โวฏฺฐพฺพนํ**ฯ กสฺมา ปเนตฺถ อาวชฺชนโวฏฺฐพฺพนานิ อุเปกฺขาสหคตานิ, หสิตุปฺปาทญฺจ โสมนสฺสสหคตนฺติ? วุจฺจเต – อาวชฺชนํ ตาว อปุพฺพารมฺมเณ สกิเทว จ ปวตฺ

ตมานสนฺตติวิเจฺฉทวเสน ปวตฺตนโต, ทุพฺพลภวงฺคปจฺจยํ วา สพฺพถา วิสยรสมนุภวิตุํ น ส โกฺกตีติ อิฏฺฐาทีสุ สพฺพตฺถ อุเปกฺขายุตฺตเมว โหติฯ โวฏฺฐพฺพนญฺจ วุตฺตวิปริยาเยน เวทนา เภทารหมฺปิ สมานํ วิปากปฺปพนฺธํ วิจฺฉินฺทิตฺวา วิสทิสจิตฺตปฺปพนฺธสฺส นิพฺพตฺตนโต สนฺตติ ปริณามเนเยว กิจฺจนฺตเร พฺยาวฏตฺตา วิปากํ วิย อารมฺมณรสสฺสาเท อสมตฺถเมวาติ สพฺพตฺถ อุเปกฺขาสหคตเมวฯ หสิตุปฺปาทํ ปน วุตฺตวิปรีตโต ปริหีนวิปลฺลาสานํ ขีณาสวานํ สนฺตาเน อิฏฺฐารมฺมเณเยว อุปฺปชฺชนโต สพฺพถา โสมนสฺสสหคตเมวาติฯ

ลกฺขณาทิโต ปเนตาสุ ปุริมํ จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ ปุเรจรํ รูปาทิวิชานนลกฺขณํ, อาวชฺชน รสํ , ตถาภาวปจฺจุปฏฺฐานํ, ภวงฺควิเจฺฉทปทฏฺฐานํฯ ทุติยํ ฉฬารมฺมณวิชานนลกฺขณํ, อรหตํ อโนฬาริเกสุ วตฺถูสุ หสิตุปฺปาทรสํ, ตถาภาวปจฺจุปฏฺฐานํ, เอกนฺตโต หทยวตฺถุปทฏฺฐานํฯ ตติยมฺปิ ฉฬารมฺมณวิชานนลกฺขณํ, ปญฺจทฺวารมโนทฺวาเรสุ โวฏฺฐพฺพนาวชฺชนรสํ, ตถาภาว ปจฺจุปฏฺฐานํ, อเหตุกวิปากมโนวิญฺญาณธาตุภวงฺคานํ อญฺญตราปคมปทฏฺฐานนฺติฯ

ภวงฺคํ อาวฏฺฏยมานาติ ภวงฺคสนฺตานํ อาวฏฺฏยนฺตี วิยฯ **สาธารณา**ติ เสกฺขาเสกฺขปุ ถุชฺชนานํ สาธารณาฯ **อสาธารณา**ติ อเสกฺขานํเยว อาเวณิกาฯ เตนาห **“ขีณาสวสฺสา”**ติฯ **ฉสุ ทฺวาเรสุ...เป.... อารมฺมเณสู**ติ จกฺขาทีสุ ฉสุ ทฺวาเรสุ, ปธานสารุปฺปฏฺฐานาทิคเตสุ ฉสุ รูปาทิอารมฺมเณสุฯ ปธานสารุปฺปญฺหิ ฐานํ ทิสฺวา ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารตฺถาย ‘‘สารุปฺปมิทํ ฐานํ มยา ลทฺธ’’นฺติ ตุสนฺตสฺส จกฺขุทฺวาเร รูปารมฺมเณ, ภณฺฑภาชนฏฺฐาเน มหาสทฺทํ สุตฺวา ‘‘เอวรูปา โลลุปฺปตณฺหา เม ปหีนา’’ติ ตุสนฺตสฺส โสตทฺวาเร สทฺทารมฺมเณ, คเนฺธหิ วา ปุ เปฺผหิ วา เจติยปูชนกาเล ‘‘เอวรูเปน วต สุคเนฺธน ภควนฺตํ ปูเชมี’’ติ ตุสนฺตสฺส ฆานทฺวาเร คนฺธารมฺมเณ, รสสมฺปนฺนํ ปิณฺฑปาตํ สพฺรหฺมจารีหิ สห ภาเชตฺวา ปริภุญฺชนกาเล ‘‘สา รณียธมฺโม วต เม ปูริโต’’ติ ตุสนฺตสฺส ชิวฺหาทฺวาเร รสารมฺมเณ, อาภิสมาจาริกวตฺตปูรณ กาเล ‘‘กาเยน วตฺตปฏิวตฺตํ ปูเรมี’’ติ ตุสนฺตสฺส กายทฺวาเร โผฏฺฐพฺพารมฺมเณติ เอวํ ปญฺจทฺ วาเรสุ ปญฺจารมฺมเณสุ ปวตฺตติฯ

มโนทฺวาเร ปน ยถาวุเตฺตเสฺวว ปญฺจสุ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมเณสุ **ฆฏิการสุตฺตา**ทีสุ (ม. นิ. ๒.๒๘๒ อาทโย) วิย ภควโต ปุเพฺพนิวาสญาเณน ปริญฺญาเต อตีตารมฺมเณ, ‘‘อฏฺฐิสฺสโร นาม ปเจฺจกพุโทฺธ ภวิสฺสตี’’ติ (ธ. ป. อฏฺฐ. ๑.๑๖ เทวทตฺตวตฺถุ) อาคตฏฺฐานาทีสุ วิย อนาคตํสญาเณน ปริจฺฉินฺน อนาคตารมฺมเณ จาติ เอวํ ฉเสฺววารมฺมเณสุ หสิตํ อุปฺปาเทตีติ เวทิตพฺพํฯ นนุ จ อตีตํสาทีสุ อปฺปฏิหตาทีสุ อปฺปฏิหตญาณํ วตฺวา ‘‘อิเมหิ ตีหิ ธเมฺมหิ สมนฺ นาคตสฺส พุทฺธสฺส ภควโต สพฺพํ กายกมฺมํ ญาณปุพฺพงฺคมํ ญาณานุปริวตฺต’’นฺติ วจนโต วิ จารณปญฺญารหิตาย เอตาย กถํ ภควโต อุปฺปตฺติ ยุเชฺชยฺยาติ? หสิตุปฺปาทจิเตฺตน ปวตฺติ ยมานมฺปิ ภควโต สิตกรณํ ปุเพฺพนิวาสอนาคตํสสพฺพญฺญุตญฺญาณานํ อนุวตฺตกตฺตา ญาณ านุปริวตฺติเยว, เอวํ ปน ญาณานุปริวตฺติภาเว สติ น โกจิ ปาฬิวิโรโธฯ เอวญฺจ กตฺวา **อฏฺฐ กถายํ** ‘‘เตสํ ญาณานํ จิณฺณปริยเนฺต อิทํ จิตฺตํ อุปฺปชฺชตี’’ติ วุตฺตํฯ อวสฺสเญฺจตํ เอวํ อิจฺฉิตพฺพํ, อิตรถา อญฺญสฺสาปิ วิญฺญตฺติสมุฏฺฐาปกสฺส อเหตุกจิตฺตสฺส ภควโต อุปฺปตฺติ น ยุ เชฺชยฺยฯ น หิ วิญฺญตฺติสมุฏฺฐาปกสฺส ตํสมุฏฺฐิตาย วิญฺญตฺติยา กายกมฺมาทิภาวํ อาปชฺชนภา โว วิพนฺธตีติฯ เอวญฺจ กตฺวา ปญฺจทฺวาเร อิมินา จิเตฺตน โสมนสฺสุปฺปาทนมตฺตํ ทฏฺฐพฺพํ, น หาสุปฺปาทนํ ปญฺจทฺวาริกจิตฺตานํ อวิญฺญตฺติชนกตฺตาฯ มโนทฺวาเร ปน หาสุปฺปาทนํฯ เต เนว หิ **อฏฺฐกถายํ** ปญฺจทฺวาเร ‘‘โสมนสฺสิโต โหตี’’ติ (ธ. ส. อฏฺฐ. ๕๖๘) เอตฺตกเมว วุตฺตํ, มโนทฺวาเร จ ‘‘หาสยมาน’’นฺติฯ อิธ ปน ‘‘หสิตุปฺปาทกิจฺจา’’ติ อวิเสสวจนํ ปญฺจทฺวาเร โสม นสฺสกรณวเสน ปวตฺตสฺสปิ มโนทฺวาเร หาสชนนสฺส ปจฺจยภาวํ สนฺธาย วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

หสิตุปฺปาทกิจฺจาติ หสิตเสฺสว อุปฺปาทนกิจฺจาฯ เตเนว หิ ตํ ‘‘หสิตุปฺปาท’’นฺติ วุจฺจติ, น ปน อเญฺญสํ หสิตุปฺปาทจิตฺตานํ อภาวโตฯ ตถา หิ วกฺขติ ‘‘กุสลโต จตูหี’’ติอาทิฯ

ฉ อสาธารณญาณานีติ อาสยานุสยญาณํ, อินฺทฺริยปโรปริยญาณํ, ยมกปาฏิหาริยญาณํ, มหากรุณาสมาปตฺติญาณํ, สพฺพญฺญุตญฺญาณํ, อนาวรณญาณนฺติ อิมานิ ฉ ปเจฺจกพุทฺธาทีหิ อสาธารณานิ ญาณานิฯ นนุ จ สพฺพญฺญุตญฺญาณเมว อนาวรณญาณํ, อิตรถา สพฺพญฺญุตานาวรณญาณานํ อสพฺพญฺญุตสาวรณญาณตา จ อาปเชฺชยฺย, ตถา หิ ยทิ สพฺพญฺญุตญฺญาณโต อญฺญมนาวรณญาณํ สิยา, ตสฺส สาวรณตฺตา สาวรเณ จ วิสเย สภาวปฏิเวธาภาวโต สพฺพญฺญุภาวํ น สิเชฺฌยฺย, อนาวรณญาณสฺส จ อสพฺพธมฺมารมฺมณภาเวน ยตฺถ ตํ น ปวตฺตติ, ตตฺถาวรณสมฺภวโต อนาวรณภาโวปิ น สิยาติ? สเจฺจเมตํ, เอกเมว ตํ ญาณํ อนวเสสสงฺขตาสงฺขตสมฺมุติธมฺมวิสยตฺตา สพฺพญฺญุตญฺญาณํ, ตตฺถ จ อาวรณาภาวโต นิสฺสงฺควารมุปาทาย อนาวรณญาณนฺติ เอวํ วิสยปวตฺติเภเทน อเญฺญหิ อสาธารณภาวทสฺสนตฺถํ เทฺวธา วุตฺตนฺติฯ ยถาห –

> ‘‘สพฺพํ สงฺขตมสงฺขตํ อนวเสสํ ชานาตีติ สพฺพญฺญุตญฺญาณํ, ตตฺถ อาวรณํ นตฺถีติ อนาวรณญาณ’’นฺติอาทิ (ปฏิ. ม. ๑.๑๑๙)ฯ

อิธ ฐตฺวาติ หสิตสฺส อุปฺปาทนโต หสิตสฺส อุปฺปาทนนฺติ วุตฺตจิตฺตสฺส อาคตฏฺฐาเน ฐตฺวาฯ **ปริคฺคณฺหิตพฺพานี**ติ ปริจฺฉินฺทิตฺวา คณฺหิตพฺพานิฯ กิญฺจาปิ รูปาวจรกิริยานํ ฌานงฺคปฺปหานํ วิปาเก วิย อาคมนโต อหุตฺวา กุสเล วิย ภาวนาวิเสเสน ปวตฺตาการมตฺตํว โหติ, ปฐมชฺฌานสฺส ปน ปหานงฺคสมฺภวาภาวโต เอกสฺส วเสเนว นิทฺทิสิตุํ เสสานมฺปิ ปหานงฺคํ อวตฺวา สมฺปโยคงฺคเมว เตสุ ทสฺสิตนฺติฯ

๕๗. ยสฺมา ปน ภาวนาวเสน ปวตฺตาการมตฺตํ วินา ภาวนาย กาตพฺพสฺส นีวรณปฺปหานาทิกิจฺจสฺส อภาวโต อุชุกํ ภาวนา นาม น โหติ, ตสฺมา **‘‘*ภาวนาการวสปฺปวตฺตานี*’’**ติ อาการ-คฺคหณํ กตนฺติฯ

๕๘-๙. **น**นฺติ ตํ ยถาวุตฺตรูปารูปสมาปตฺตึฯ **สมาปนฺนา สเจ กฺริยา**ติ เอตฺถ กิญฺจาปิ สา เอว สมาปตฺติ สมาปชฺชิตุํ น สกฺกา, นิรุทฺธานํ อนุปฺปนฺนโต, ปฏิลทฺธสมาปตฺติกเสฺสว สมาปชฺชิตุกามตาย สทฺธึเยว สมาปชฺชนโต, ปฐมชฺฌานาทิกเมว ปฏิลภิตฺวา ทุติยชฺฌานาทิกํ สมาปชฺชิตุํ อสกฺกุเณยฺยภาวโต จ, ปุเพฺพ ปฏิลทฺธสมาปตฺติสทิสํ ปุน สมาปชฺชนโต ปุถุชฺชนกาลสฺมึ อภินิพฺพตฺติตสมาปตฺติสทิสา เอตฺถ สา เอว ตถา วุตฺตาฯ

๖๑. **เอกจิตฺตกฺขณตฺตา**ติ เอกจิตฺตกฺขเณเยว ปวตฺตนโตฯ ยทิ หิ โส ปุนปฺปุนํ อุปฺปเชฺชยฺย, ตทาสฺส อรหโต อุปฺปตฺติยา กิริยภาโว อิจฺฉิตโพฺพ สิยาฯ สกึเยว ปน ปวตฺตติ จตุสจฺจปฏิเวธกิจฺจสฺส เอกวาเรเนว ปรินิฏฺฐานโต, ตกฺกิเจฺจน จ วินา ตสฺส อนุปลพฺภนียตฺตาฯ เตนาห – ‘‘น ปารํ ทิคุณํ ยนฺตี’’ติ (สุ. นิ. ๗๑๙), ตสฺมา นตฺถิ โลกุตฺตรํ กิริยจิตฺตนฺติ อยเมตฺถ อธิปฺปาโยฯ

๖๒. **กฺริยา...เป.... เทสโก**ติ ยา อาปตฺติโย กายวาจาหิ อกาตพฺพํ กตฺวา อาปชฺชติ, ตา กิริยา, ยา ปน อาปตฺติโย กายวาจาหิ กาตพฺพํ อกโรโนฺต อาปชฺชติ, ตา อกิริยา, กิริยา จ อกิริยา จาติ กิริยากิริยา, กิริยากิริยา จ ตา อาปชฺชิตพฺพโต อาปตฺติโย จาติ กิริยากิริยาปตฺติโย, ตาสํ วิภาคํ เทเสตีติ กิริยา…เป.… เทสโกฯ อถ วา กิริยาฌานภูตา สมาปตฺติโย กิริยา

ปตฺติโย, กุสลภูตา ปน สมาปตฺติโย อกิริยาปตฺติโย, ตาสํ วิภาคํ เทเสตีติ **กฺริยา...เป.... เทสโก**ฯ ยํ กิริยากิริยํ จิตฺตนฺติ สมฺพนฺโธฯ ปญฺจนฺนํ มารานํ ชิตตฺตา **ชิโนฯ หิตาหิตาน**นฺติ อตฺถานตฺถานํฯ **สา**ติ โส ชิโนฯ **กฺริยากฺริยารโต**ติ สพฺพสตฺตานํ หิตสฺส กรเณ, อหิตสฺส จ อกรเณ นิรโตฯ อถ วา เอกนฺตมิฏฺฐวิปากตฺตา **หิตา**ติ กุสลานเมตํ อธิวจนํ ฯ ตปฺปฏิปกฺขตฺตา **อหิตา**ติ อกุสลานเมตํ อธิวจนํฯ ยถากฺกมํ เตสํ กิริยายํ, อกิริยายญฺจ รโตติ **หิตาหิตานํ... เป.... รโต**ฯ อถ วา **หิตาหิตา**ติ กุสลากุสลา เอว, เตสํ กิริยากิริยามตฺตมวิปากภาวํ กาตุํ อิจฺฉตีติ **หิตาหิตานํ...เป.... รโต**ฯ อถ วา หิตาหิตานํ ปุคฺคลานํ สกิริยากิริยาย อตฺตโน อตฺตโน กิจฺจสฺส อิธโลกปรโลกนิปฺผาทนสฺส กรเณ รโต อภิรโตติ **หิตาหิตานํ...เป.... รโต**ฯ

๖๔-๖. สเพฺพ โลกุตฺตเร อฏฺฐ กตฺวา เย เอกูนนวุติ จิตฺตุปฺปาทา วุตฺตา, ตานิ จิตฺตานิ มยา นิทฺทิฏฺฐานีติ สมฺพนฺโธฯ ปาฏวํ อเตฺถนฺติ ปเตฺถนฺติ, ปาฏวสงฺขาโต วา อโตฺถ เอเตสนฺติ **ปาฏวตฺถิโน**ฯ **อุคฺคเหตโพฺพ**ติ สวนปฏิปุจฺฉาวเสน อุคฺคหิตโพฺพ, อุคฺคณฺหิตฺวา ปน น เกวลํ อุคฺคหณมเตฺตเยว ฐาตพฺพนฺติ ทเสฺสโนฺต อาห “**จิเนฺตตโพฺพ ปุนปฺปุน**”นฺติ, น หิ สกฺกา อุคฺคหณมเตฺตเนวตฺถ สพฺพถา สนฺนิฏฺฐานํ คนฺตุนฺติ อธิปฺปาโยฯ **อภิธมฺมมโหทธิ**นฺติ ธมฺมสงฺคณีอาทิสตฺตปฺปกรณวเสน ฐิตมภิธมฺมปิฏกมหณฺณวํ, ขนฺธายตนาทิวเสน ฐิตํ ปรมตฺถมหณฺณวํ วาฯ **ตรนฺตี**ติ อตฺถคฺคหณวเสน อุตฺตรนฺติ, สุตมยญาณมูลเกน วา ภาวนาญาเณน โอตรนฺตีติ อโตฺถฯ **อิมํ โลก**นฺติ ปจฺจุปฺปนฺนภวํฯ **ปรํ โลก**นฺติ อนาคตภวํฯ **ตรนฺตี**ติ อติกฺกมนฺติฯ อิธ โลกสฺมิญฺหิ ฉนฺทราคปฺปหานวเสน อิมํ โลกํ ตรนฺติ, อายตึ ภวูปปาทกสฺส กมฺมสฺส กมฺมกฺขยกรญาเณน วินาสนโต ปรโลกํ ตรนฺติ, อนุปาทาปรินิพฺพานวเสน ปรินิพฺพายนฺตีติ อโตฺถฯ

อิติ อภิธมฺมตฺถวิกาสินิยา นาม

อภิธมฺมาวตารสํวณฺณนาย

จิตฺตนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๒. ทุติโย ปริเจฺฉโท

เจตสิกนิเทฺทสวณฺณนา

๖๗. เอตฺตาวตา จ จิตฺตํ เจตสิกํ รูปํ นิพฺพานนฺติ เอวํ อุทฺทิเฏฺฐสุ จตูสุ ธเมฺมสุ จิตฺตํ ตาว ชาติภูมิสมฺปโยคปฺปวตฺตาการาทิวเสน วิภาเคน นิทฺทิสิตฺวา อิทานิ ตทนนฺตรํ อุทฺทิเฏฺฐ เจตสิกธเมฺม นิทฺทิสิตุํ **''จิตฺตานนฺตรมุทฺทิฏฺฐา''**ติอาทิ อารทฺธํฯ **วิภาชน**นฺติ ชาติภูมิอาทิวเสน วิภาคํ, เตสุ เตสุ จิเตฺตสุ ยถารหํ สมฺปโยควเสน วิสุํ วิสุํ ภาชนญฺจฯ

กตเม ปน เจตสิกา, เยสํ วิภาชนํ วุจฺจตีติ เต สห นิพฺพจเนน สรูปโต ทเสฺสตุํ **''ตตฺถ จิตฺตสมฺปยุตฺตา''**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **''จิตฺตสมฺปยุตฺตา''**ติ อิทํ เจตสิกลกฺขณทสฺสนํฯ เตน เย จิเตฺตน สห สมฺปโยคลกฺขเณน ยุตฺตา, เตเยว เจตสิกาติ ทเสฺสติฯ กึ ปน ตํ สมฺปโยคลกฺขณนฺติ? เอกุปฺปาทเอกนิโรธเอกวตฺถุกเอการมฺมณสงฺขาตา ปการาฯ สมํ ปกาเรหิ ยุตฺตาติ หิ สมฺปยุตฺตาฯ ตตฺถ ยทิ เอกุปฺปาทตามเตฺตเนว จ สมฺปยุตฺตตา อธิเปฺปตา, สหุปฺปตฺติกานํ รูปารูปธมฺมานํ อญฺญมญฺญสมฺปยุตฺตตา อาปเชฺชยฺยาติ **เอกนิโรธ**-คฺคหณํฯ เอวมฺปิ อวินิโพฺภครูปานํ อญฺญมญฺญสมฺปยุตฺตตา อาปเชฺชยฺยาติ **เอกวตฺถุก**-คฺคหณํฯ เอวมฺปิ ''อวินิโพฺภครูเปสุ เอกํ มหาภูตํ เสสมหาภูโตปาทารูปานํ นิสฺสยปจฺจโย โหตีติ ตสฺมา ตานิ เอกวตฺถุกานีติ, จกฺขาทีนํ นิสฺสยภูตานิ วา ภูตานิ เอกํ วตฺถุ เอเตสุ นิสฺสิตนฺติ เอกวตฺถุกานี''ติ กเปฺปนฺตสฺส เตสํ สมฺปยุตฺตตาปตฺติ สิยาติ ตนฺนิวารณตฺถํ **เอการมฺมณ**-คฺคหณํฯ

ปฏิโลมโต วา ''เอการมฺมณา''ติ วุเตฺต เอกวีถิยํ ปญฺจวิญฺญาณสมฺปฏิจฺฉนาทีนํ, นานาวีถิยํ ปรสนฺตาเน จ เอกสฺมึ อารมฺมเณ อุปฺปชฺชมานานํ ภินฺนวตฺถุกานํ สมฺปยุตฺตตา อาปเชฺชยฺยาติ **เอกวตฺถุก**-คฺคหณํฯ เอวมฺปิ มรณาสนฺนวีถิยํ สมฺปฏิจฺฉนสนฺตีรณาทีนํ สมฺปยุตฺตตา อาปเชฺชยฺยาติ **เอกนิโรธ**-คฺคหณํฯ กึ ปน นานุปฺปาทาปิ เอวํ ติวิธลกฺขณา โหนฺติ , อถ เอกุปฺปาทา เอวาติ วิจารณาย เอกุปฺปาทา เอว เอวํ ติวิธลกฺขณา โหนฺตีติ ทสฺสนตฺถํ **''เอกุปฺปาทา''**ติ วุตฺตํฯ อิติ อิเมหิ จตูหิ สมฺปโยคลกฺขเณหิ เย จิตฺตสมฺปยุตฺตา, เต เจตสิกา นามาติ เอวํ เจตสิกลกฺขณํ ฐปิตํ โหติฯ กถํ ปเนเต เจตสิกา นามาติ อาห **''จิเตฺต ภวา''**ติฯ ''เจตสิ ภวา เจตสิกา''ติ วตฺตเพฺพ จิตฺต-สทฺทสฺสปิ เจโต-สเทฺทน สห สมานตฺถตาย อตฺถมตฺตํ ทเสฺสตุํ **''จิเตฺต ภวา เจตสิกา''**ติ วุตฺตํฯ

นิยตาติ นิยตุปฺปตฺติกา, กรุณามุทิตาทโย วิย กทาจิ อนุปฺปชฺชิตฺวา ยทา ยทา ตํ จิตฺตํ อุปฺปชฺชติ, ตทา ตทาว เตน อวินิภุตฺตา หุตฺวา ชายมานาติ อโตฺถฯ **สรูเปน อาคตา**ติ ฉนฺทาทโย วิย ''เย วา ปน ตสฺมึ สมเย อเญฺญปิ อตฺถิ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา อรูปิโน ธมฺมา''ติ เอวํ เยวาปนกวเสน อนาคนฺตฺวา ''ผโสฺส โหติ, เวทนา โหตี''ติอาทินา (ธ. ส. ๑) สรูเปเนว **ปาฬิยํ** อาคตาฯ เยวาปนาติ เอวํ เทสนา เอเตสนฺติ **เยวาปนกาฯ เอกูนตึส ธมฺมา**ติ กิจฺจเภทํ อนามสิตฺวา เกวลํ อสมฺภินฺนธมฺมวเสเนว เอเกนูนา ตึส ธมฺมาฯ ปาฬิยํ ปน จิเตฺตน สห ตึส ธเมฺม คเหตฺวา เตสํ กิจฺจเภทโต คหเณน ฉปฺปญฺญาส ธมฺมา วุตฺตาฯ **เสยฺยถิท**นฺติ สรูปปุจฺฉาฯ **ผโสฺส...เป.... จิตฺตุชุกตา**ติ ยถาปุจฺฉิตานํ สรูปทสฺสนํฯ **อิติ**-สโทฺท ปริสมาปเน, นิทสฺสเน วาฯ ปุน เตตฺตึส โหนฺตีติ สมฺพโนฺธฯ **เตตฺตึส โหนฺตี**ติ เตเยว เอกูนตึส ธมฺมาติ อธิปฺปาโยฯ

''กทาจิ อุปฺปชฺชนฺตี''ติ วุตฺตํ, ตํ กถํ ทฎฺฐพฺพนฺติ อาห **''อิเมสู''**ติอาทิฯ **กรุณามุทิตาวเสนา**ติ ปฐมสมนฺนาหารโต ปฏฺฐาย โคตฺรภุปริโยสานปฺปวตฺติตกรุณามุทิตาปริกมฺมวเสนฯ

กรุณาปุพฺพภาโคติ กรุณาย ปุพฺพภาโค, ปริกมฺมปฺปนาวเสน ปวตฺตกรุณาภาวนาย อปฺปนา โกฏฺฐาสโต ปุริมโกฏฺฐาโส, ปฐมสมนฺนาหารโต ปฏฺฐาย โคตฺรภุปริโยสานปฺปวตฺตปริกมฺม โกฏฺฐาโส หุตฺวาติ อโตฺถฯ เอวํ **“มุทิตาปุพฺพภาโค”**ติ เอตฺถาปิฯ ภาค-สทฺทสฺส ทฺรพฺยวุตฺติ ตาย ตปฺปุริสสฺส จ อุตฺตรปทตฺถปฺปธานตาย ‘‘กรุณาปุพฺพภาโค’’ติอาทินา ปุลฺลิงฺเคน วุตฺตํฯ เอต-สทฺทสฺส ปน คุณวุตฺติตาย คุณวิเสสวติ วตฺตมาโน ตสฺส ลิงฺควเสน ปริณมตีติ กรุณามุทิตาเปกฺขาย **“เอตา”**ติ อิตฺถิลิงฺควเสน วุตฺตนฺติฯ **น ปเนกโต อุปฺปชฺชนฺติ,** กิญฺจรหิ วิสุํ วิสุํเยวาติ อโตฺถฯ เตเนว หิ ‘‘กรุณาปุพฺพภาโค วา มุทิตาปุพฺพภาโค วา’’ติ วิกโปฺป วุโตฺตติฯ กสฺมา ปเนตา เทฺว เอกโต นุปฺปชฺชนฺตีติ? ภินฺนารมฺมณตฺตาฯ กรุณา หิ ทุกฺขิตสเตฺต อารพฺภ เตสํ ทุกฺขาปนยนกามตาวเสน ปวตฺตติ, มุทิตา สุขิตสเตฺต อารพฺภ เตสํ สุขานุโมทนวเสน, ตสฺมา อุภินฺนมฺปิ ภินฺนวิสยตฺตา น เอกสฺมิํ จิเตฺต อุปฺปตฺติ สมฺภวตีติฯ **มิจฺฉากมฺมนฺตาทีหีติ อาทิ**-สเทฺทน มิจฺฉาวาจามิจฺฉาชีวานํ คหณํฯ **สมฺมากมฺมนฺตาทีนิ ปริปูเรนฺตี**ติ สมฺมากมฺมนฺตสมฺมาวาจาสมฺมาอาชีวานิ ปริปูเรนฺติฯ **โก วิรตี**ติ ตีสุ เอกา วิรติ อุปฺปชฺชติ, สมฺมากมฺมนฺตํ ปูเรนฺตี ปฐมา, สมฺมาวาจํ ปูเรนฺตี ทุติยา, สมฺมาอาชีวํ ปูเรนฺตี ตติยา วิรติ อุปฺปชฺชตีติ อโตฺถฯ **กรุณามุทิตาหิ สห น อุปฺปชฺชนฺติ** ตาสํ ปญฺญตฺตารมฺมณตฺตา, วิรติยา จ เอกนฺต ปริตฺตารมฺมณตฺตาฯ **อญฺญมเญฺญน จ น อุปฺปชฺชนฺติ** อญฺญมญฺญสฺสปิ ภินฺนวิสยตฺตาฯ มิจฺฉากมฺมนฺตาทีนญฺหิ อารมฺมณาเนว ยถากฺกมํ สมฺมากมฺมนฺตาทีนํ อารมฺมณานิ ตโต วิรติภาวโตฯ **เอเตสู**ติ อิเมสุ ปญฺจสุฯ

๖๘. วิรตีนมฺปิ สงฺคหณตฺถํ ‘‘กรุณามุทิตาทีสู’’ติ วตฺตเพฺพ คาถาพนฺธสุขตฺถํ อาทิ-สทฺทโลปวเสน **“กรุณามุทิตาสู”**ติ วุตฺตํฯ เอวญฺจ กตฺวา วุตฺตํ **“เอเกนา”**ติ, อิตรถา ‘‘เอกายา’’ติ วตฺตพฺพนฺติฯ

๖๙-๗๑. กิํ ปเนตฺถ การณํ, จตูสุ พฺรหฺมวิหาเรสุ เทฺว อิธ นิทฺทิฏฺฐา, น อิตราติ โจเทนฺโต อาห **“กสฺมา ปนา”**ติอาทิฯ อุเปกฺขา จ น อุทฺธฏาติ สมฺพโนฺธฯ นวหิ โลกุตฺตรธเมฺมหิ ชนํ รเญฺชตีติ **ธมฺมราชา**ฯ ทิฏฺฐธมฺมิกสมฺปรายิกเตฺถหิ สเทวกํ โลกํ อนุสาสตีติ **สตฺถาฯ อพฺยาปาเทน เมตฺตา คหิตา** ตเสฺสว หิตาการปฺปวตฺติกาเล เมตฺตาภาวูปคมนโตฯ เตเนว เหส ‘‘เมตฺตา เมตฺตายนา’’ติอาทินา นิทฺทิโฏฺฐฯ **ตตฺรมชฺฌตฺตตาย อุเปกฺขา คหิตา** ตาเยว สเตฺตสุ มชฺฌตฺตาการปฺปวตฺตาย อุเปกฺขาพฺรหฺมวิหารภาวโตฯ อาทิเจฺจน สห สมานโคตฺตตาย, อริยสาวกภาเวน วา ตสฺส ภควโต ปุตฺตตาย อาทิโจฺจ พนฺธุ อิมสฺส, อาทิจฺจสฺส วา พนฺธูติ **อาทิจฺจพนฺธุ**ฯ

๗๒. **ราสิ**นฺติ ผสฺสปญฺจกาทิสตฺตรสราสิํฯ ปฐมมหาจิตฺตุปฺปาทวเสน หิ –

> ‘‘ผโสฺส โหติ, เวทนา โหติ, สญฺญา โหติ, เจตนา โหติ, จิตฺตํ โหติ, วิตโกฺก โหติ, วิจาโร โหติ, ปีติ โหติ, สุขํ โหติ, จิตฺตเสฺสกคฺคตา โหติ, สทฺธินฺทฺริยํ โหติ, วีริยินฺทฺริยํ โหติ, สตินฺทฺริยํ โหติ, สมาธินฺทฺริยํ โหติ, ปญฺญินฺทฺริยํ โหติ, มนินฺทฺริยํ โหติ, โสมนสฺสินฺทฺริยํ โหติ, ชีวิตินฺทฺริยํ โหติ, สมฺมาทิฏฺฐิ โหติ, สมฺมาสงฺกโปฺป โหติ, สมฺมาวายาโม โหติ, สมฺมาสติ โหติ, สมฺมาสมาธิ โหติ, สทฺธาพลํ โหติ, วีริยพลํ โหติ, สติพลํ โหติ , สมาธิพลํ โหติ, ปญฺญาพลํ โหติ, หิริพลํ โหติ, โอตฺตปฺปพลํ โหติ, อโลโภ โหติ, อโทโส โหติ, อโมโห โหติ, อนภิชฺฌา โหติ, อพฺยาปาโท โหติ, สมฺมาทิฏฺฐิ โหติ, หิรี โหติ, โอตฺตปฺปํ โหติ, กายปสฺสทฺธิ โหติ, จิตฺตปสฺสทฺธิ โหติ, กายลหุตา โหติ, จิตฺตลหุตา โหติ, กายมุทุตา โหติ, จิตฺตมุทุตา โหติ, กายกมฺมญฺญตา

โหติ, จิตฺตกมฺมญฺญตา โหติ, กายปาคุญฺญตา โหติ, จิตฺตปาคุญฺญตา โหติ, กายุชุกตา โหติ, จิตฺตุชุกตา โหติ, สติ โหติ, สมฺปชญฺญํ โหติ, สมโถ โหติ, วิปสฺสนา โหติ, ปคฺคาโห โหติ, อวิเกฺขโป โหตี''ติ (ธ. ส. ๑) –

เอวํ ธมฺมุทฺธารํ กโรเนฺตน ภควตา ผสฺสาทโย ตึส ธเมฺม ฉปฺปญฺญาส กตฺวา ผสฺสปญฺจกราสิ ฌานปญฺจกราสิ อินฺทฺริยฏฺฐกราสิ มคฺคปญฺจกราสิ พลสตฺตกราสิ เหตุตฺติกราสิ กมฺมปถติกราสิ โลกปาลทุกราสิ ฉยุคฬทุกราสิ อุปการทุกราสิ ยุคนนฺธทุกราสิ วีริยสมถทุกราสีติ สตฺตรสนฺนํ ราสีนํ วเสน วิภาโค กโตฯ

กถํ? เอเตสุปิ จิตฺตํ ตาว ผสฺสปญฺจกํ ปตฺวา ''จิตฺตํ โหตี''ติ วุตฺตํ, อินฺทฺริยานิ ปตฺวา ''มนินฺทฺริย''นฺติฯ วิตโกฺก ฌานงฺคานิ ปตฺวา ''วิตโกฺก โหตี''ติ วุโตฺต, มคฺคงฺคานิ ปตฺวา ''สมฺมาสงฺกโปฺป''ติฯ สทฺธา อินฺทฺริยานิ ปตฺวา ''สทฺธินฺทฺริยํ โหตี''ติ วุตฺตา, พลานิ ปตฺวา ''สทฺธาพล''นฺติฯ หิรี พลานิ ปตฺวา ''หิริพลํ โหตี''ติ วุตฺตา, โลกปาลทุกํ ปตฺวา ''หิรี''ติฯ โอตฺตปฺเปปิ เอเสว นโยฯ อโลโภ มูลํ ปตฺวา ''อโลโภ โหตี''ติ วุโตฺต, กมฺมปถํ ปตฺวา ''อนภิชฺฌา''ติฯ อโทโส มูลํ ปตฺวา ''อโทโส โหตี''ติ วุโตฺต, กมฺมปถํ ปตฺวา ''อพฺยาปาโท''ติฯ อิเม สตฺต ทฺวีสุ ฐาเนสุ วิภตฺตาฯ เวทนา ปน ผสฺสปญฺจกํ ปตฺวา ''เวทนา โหตี''ติ วุตฺตา, ฌานงฺคานิ ปตฺวา ''สุข''นฺติ, อินฺทฺริยานิ ปตฺวา ''โสมนสฺสินฺทฺริย''นฺติฯ เอวมยํ เอโก ธโมฺม ตีสุ ฐาเนสุ วิภโตฺตฯ วีริยํ ปน อินฺทฺริยานิ ปตฺวา ''วีริยินฺทฺริยํ โหตี''ติ วุตฺตํ, มคฺคงฺคานิ ปตฺวา ''สมฺมาวายาโม''ติ, พลานิ ปตฺวา ''วีริยพล''นฺติ, วีริยสมถํ ปตฺวา ''ปคฺคาโห''ติฯ สติปิ อินฺทฺริยานิ ปตฺวา ''สตินฺทฺริยํ โหตี''ติ วุตฺตา, มคฺคงฺคานิ ปตฺวา ''สมฺมาสตี''ติ, พลานิ ปตฺวา ''สติพล''นฺติ, อุปการทุกํ ปตฺวา ''สติ โหตี''ติ ฯ เอวํ อิเม เทฺว ธมฺมา จตูสุ ฐาเนสุ วิภตฺตาฯ สมาธิ ปน ฌานงฺคานิ ปตฺวา ''จิตฺตเสฺสกคฺคตา โหตี''ติ วุโตฺต, อินฺทฺริยานิ ปตฺวา ''สมาธินฺทฺริย''นฺติ, มคฺคงฺคานิ ปตฺวา ''สมฺมาสมาธี''ติ, พลานิ ปตฺวา ''สมาธิพล''นฺติ, ยุคนนฺธทุกํ ปตฺวา ''สมโถ''ติ, วีริยสมถํ ปตฺวา ''อวิเกฺขโป โหตี''ติฯ เอวมยํ เอโก ธโมฺม ฉสุ ฐาเนสุ วิภโตฺตฯ ปญฺญา ปน อินฺทฺริยานิ ปตฺวา ''ปญฺญินฺทฺริยํ โหตี''ติ วุตฺตา, มคฺคงฺคานิ ปตฺวา ''สมฺมาทิฏฺฐี''ติ, พลานิ ปตฺวา ''ปญฺญาพล''นฺติ, มูลานิ ปตฺวา ''อโมโห''ติ, กมฺมปถํ ปตฺวา ''สมฺมาทิฏฺฐี''ติ, อุปการทุกํ ปตฺวา ''สมฺปชญฺญ''นฺติ, ยุคนนฺธทุกํ ปตฺวา ''วิปสฺสนา''ติฯ เอวมยํ เอโก ธโมฺม สตฺตสุ ฐาเนสุ วิภโตฺตติ เอวเมเต ทฺวาทส ธมฺมา อินฺทฺริยาทิตํตํกิจฺจวนฺตตาย ทฺวิฏฺฐานิกาทิเภเทน สตฺตรสสุ ราสีสุ วิภตฺตาฯ อิตเร อฏฺฐารส กิจฺจวเสน เภทาภาวโต เอกฏฺฐานิกาเยวาติ อิเมสุ สตฺตรสสุ ราสีสุ เยวาปนกธมฺมา เอกราสิมฺปิ น ภชนฺติ ตํตํกิจฺจภาวโตติ กตฺวา วุตฺตํ **''ราสิํ ภชนฺติ นา''**ติฯ

นนุ เจเต กิญฺจาปิ เสสราสโย น ภชนฺติ เตสํ สทิสกิจฺจสงฺคหวเสน ฐิตตฺตาฯ ผสฺสปญฺจกราสิ ปน ขนฺธสงฺคหวเสเนว ฐปิโตติ เจตนาย วิย เนสํ สงฺขารกฺขนฺธสงฺคหโต ตตฺถ สมวโรโธ ยุโตฺตติ? ตํ น, ขนฺธสงฺคหวเสน ฐปิโตปิ หิ ผสฺสปญฺจกราสิ สพฺพจิตฺตสาธารณธเมฺม สงฺคเหตฺวา ฐปิโตติ ฉนฺทาทีนํ ติณฺณํ ปกิณฺณกวเสน อุปฺปชฺชมานานํ สพฺพจิตฺตสาธารณตาย อภาวโต, มนสิการสฺส จ สติปิ สพฺพจิตฺตสาธารณเตฺต นิปฺปริยายโต สงฺขารกฺขนฺธสงฺคหาภาวโต น เอเตสํ ผสฺสปญฺจกราสิภชนมฺปิ ยุตฺตนฺติฯ กสฺมา ปน มนสิการสฺส นิปฺปริยายโต สงฺขารกฺขนฺธสงฺคหาภาโวติ? วุจฺจเต – ฐเปตฺวา เจตนํ เสสธมฺมานํ สกสกกิเจฺจสุปิ ปราธีนภาเวน ปวตฺตนโต อภิสงฺขรณลกฺขณํ นิปฺปริยายโต น ลพฺภติฯ ยทิ ลเภยฺย, จิเตฺตกคฺคตาชีวิตินฺทฺริยานํ สพฺพจิตฺตสาธารณตฺตา เวทนาวิญฺญาณานิ วิย ตานิ ผสฺสปญฺจเก วตฺตพฺพานิ สิยุํ, น ปเนวํ วุตฺตา, ตสฺมา ฐเปตฺวา เจตนํ เสสธมฺมานํ อภิสงฺขรณลกฺขณํ นิปฺปริยายโต น

ลพฺภตีติ น เตสํ นิปฺปริยายโต ขนฺธสงฺคโห ลพฺภติฯ เจตนายเยว ปน สกิจฺจปรกิจฺจสาธนวเสน ปวตฺตนโต นิปฺปริยายโต อภิสงฺขรณลกฺขณสฺส อตฺถิตาย ขนฺธสงฺคโห ลพฺภตีติฯ ยทิ เอวํ กถํ ผโสฺส ผสฺสปญฺจเก วุโตฺตติ? ''ผสฺสปจฺจยา เวทนา (วิภ. ๒๒๕), ผุโฎฺฐ เวเทติ, ผุโฎฺฐ สญฺชานาตี''ติอาทิวจนโต (สํ. นิ. ๔.๙๓) เวทนา สญฺญา เจตนา วิญฺญาณนฺติ อิเมสํ อรูปกฺขนฺธานํ อุเทฺทสฎฺฐาเน ฐตฺวา เตสํ ปจฺจยสฺสปิ อุทฺทิสิตุกามตาย ผโสฺส ตตฺถ วุโตฺต ฯ **ทุพฺพลา**ติ สกวิสเยปิ ปรายตฺตภาเวเนว ปวตฺตนโต ทุพฺพลาฯ อธิโมโกฺข หิ สมาธิสฺส ปริพฺยตฺตภาเว ปริพฺยตฺตภาวโต สมาธายตฺตวุตฺติ, มนสิกาโรปิ เจตนาย ปริพฺยตฺตภาวโต เจตนายตฺตวุตฺตีติ ปรายตฺตาว เต โหนฺติฯ

๗๓. **มนสี จ กาโร**ติ มนสิกาโร จฯ มนสิการสทฺทสฺส หิ อตฺถมตฺตสนฺทสฺสนวเสน คาถาพนฺธสุขตฺถํ อสมาสนิเทฺทโส, ทีฆกรณํ, มเชฺฌ จ จ-สทฺทวจนนฺติฯ เตน มุนิวเรนาติ สมฺพโนฺธฯ

๗๔-๘๐. **ปฐมาภินิปาตตฺตา**ติ อารมฺมเณ ผุสนวเสน ปฐมเมว อภินิปตนโตฯ สเพฺพปิ เจตสิกา จิตฺตายตฺตา จิตฺตกิริยภาเวน วุจฺจนฺตีติ **''จิตฺตสฺสา''**ติ วุตฺตํฯ **กิรา**ติ อรุจิสูจนํฯ เอวํ มหาสํฆิกมตํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ ตเมว วิตฺถาเรตุํ **''ผุสิตฺวา ปนา''**ติอาทิ วุตฺตํฯ มหาสํฆิกา หิ ''ปฐมํ ผโสฺส อารมฺมณํ ผุสติ, อถ เตน ผุฎฺฐํ ทุติยํ เวทนา เวทิยติ, เอวํ เอเตหิ ผุฎฺฐเวทิตํ ตติยํ สญฺญา สญฺชานาติ, เตหิ ปน ผุฎฺฐเวทิตสญฺญาเต จตุตฺถํ เจตนาย สมฺปยุตฺตธเมฺม อภิสนฺทหตี''ติอาทินา วทนฺติฯ **พลวปจฺจยตฺตา**ติ ยถา ปาสาทํ ปตฺวา ถมฺภา เสสทพฺพสมฺภารานํ พลวปจฺจยา, เอวเมส ยสฺมา เสสสมฺปยุตฺตานํ พลวปจฺจโย, ตสฺมาติ อโตฺถฯ **ตสฺมา**ติ เหตุนิคมนํฯ

สเหว จาติ **จ**-สโทฺท อฎฺฐานปฺปยุโตฺต, โส ''จิตฺตชาน''นฺติ อิมสฺส อนนฺตรํ ทฎฺฐโพฺพฯ กสฺมา? จิตฺตานํ, จิตฺตชานญฺจ เอกุปฺปาทาทิภาเวน สเหว ปวตฺติโตติ เอวเมตฺถ ปทสมฺพโนฺธ เวทิตโพฺพฯ **อิท**นฺติ อิทํ ยถาวุตฺตวิธานํ, เอวํ ''ปฐมาภินิปาตตฺตา''ติ การณํ ปริหริตฺวา อิทานิ ''พลวปจฺจยตฺตา''ติ อิทํ ปริหรโนฺต อาห **''พลว...เป.... ทิสฺสตี''**ติฯ **จ**-สโทฺท อวธารเณ, เนว ทิสฺสตีติ อโตฺถฯ เสสธมฺมานมฺปิ หิ สหชาตปจฺจยภาวสฺส สาธารณตฺตา ตเสฺสว พลวปจฺจยภาเว น กิญฺจิ การณํ ทิสฺสตีติฯ ยทิ สพฺพมิทมการณํ, กถญฺจรหิ ผโสฺส ปฐมํ วุโตฺตติ อาห **''เทสนากฺกมโต''**ติอาทิฯ ''เวทนา โหติ, ผโสฺส โหติ, สญฺญา โหติ, ผโสฺส โหติ, เจตนา โหติ, ผโสฺส โหติ, จิตฺตํ โหติ, ผโสฺส โหติ, เวทนา โหติ, สญฺญา โหติ, เจตนา โหติ, วิตโกฺก โหตี''ติอาทีหิ อาหริตุมฺปิ วเฎฺฎยฺย, เทสนาวาเรน ปน ผโสฺสว ปฐมํ วุโตฺตติ เวทิตโพฺพฯ ยถา เจตฺถ, เอวํ เสสธเมฺมสุปิ ปุพฺพาปรกฺกโม นาม น ปริเยสิตโพฺพฯ **วจนตฺถลกฺขณาทีหี**ติ วจนตฺถโต จ ลกฺขณาทิโต จฯ

ผุสตีติ กตฺตุนิเทฺทโสฯ ตตฺถ การณํ เหฎฺฐา วุตฺตเมว, ผุสนฺติ เอเตน วาติ ผโสฺสฯ สมฺปยุตฺตธมฺมา หิ อารมฺมเณ ปวตฺตมานา ตํ ผุสนลกฺขเณน ผเสฺสน ผุสนฺตา วิย โหนฺติ, อารมฺมณผุสนมตฺตํ วา ผโสฺสติปิ สาธนตฺตยมฺปิ ยุชฺชเตวฯ ผุสนํ ลกฺขณเมตสฺสาติ **ผุสนลกฺขโณ,** เวทนาย ปจฺจยภาวเฎฺฐน อารมฺมณผุสนลกฺขโณติ อโตฺถฯ **สํฆฎฺฎนรโส**ติ มโนทฺวาเร จิตฺตารมฺมณานํ สํฆฎฺฎนโต สํฆฎฺฎนกิโจฺจฯ อยญฺหิ อารมฺมเณ อนลฺลียมาโนปิ รูปํ วิย จกฺขุํ, สโทฺท วิย จ โสตํ จิตฺตมารมฺมณญฺจ ฆเฎฺฎติฯ ปญฺจทฺวาเรสุ วา วตฺถารมฺมณสํฆฎฺฎเนน สมฺปชฺชตีติ สํฆฎฺฎนสมฺปตฺติโก ผโสฺส **''สํฆฎฺฎนรโส''**ติ วุโตฺตฯ ยถา ''เทฺว ปาณี วเชฺชยฺยุ''นฺติอาทีสุ ปาณิมฺหิ ฆฎฺฎนํ ตพฺพิเสสภูตา รูปธมฺมา, เอวํ จิตฺตสฺส อารมฺมเณ สํฆฎฺฎนํ ตพฺพิเสสภูโต

เอโก เจตสิกธมฺโม ทฏฺฐพฺโพฯ ติณฺณํ สนฺนิปาตสงฺขาตสฺส อตฺตโน การณสฺส วเสน ปเวทิตตฺตา **สนฺนิปาตปจฺจุปฏฺฐาโน**ฯ ‘‘จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจ รูเป จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณํ, ติณฺณํ สงฺคติ ผโสฺส’’ติ (ม. นิ. ๑.๒๐๔, ๔๐๐; ๓.๔๒๑, ๔๒๕; สํ. นิ ๒.๔.๖๐; กถา. ๔๖๕) หิ วจนโต จกฺขุรูปวิญฺญาณาทีนํ ติณฺณํ สนฺนิปาตวเสน คเหตพฺพตาย อุปฏฺฐานโต สนฺนิปาตสงฺขาตสฺส การณสฺส วเสน อุปฏฺฐานมสฺสาติ อุปฏฺฐานเฏฺฐน ปจฺจุปฏฺฐาเนน สนฺนิปาตปจฺจุปฏฺฐานตา วุตฺตาฯ ‘‘ผสฺสปจฺจยา เวทนา’’ติ (วิภ. ๒๒๕) วจนโต เวทนา ผลมสฺสาติ **เวทนาปจฺจุปฏฺฐาโน**ฯ ตชฺชสมนฺนาหาเรน เจว อินฺทฺริเยน จ ปริกฺขเต วิสเย อนนฺตราเยเนว อุปฺปชฺชนโต **อาปาถคตวิสยปทฏฺฐาโน**ฯ อยญฺหิ ตสฺส ผสฺสสฺส การณภูโต ตทนุรูปภูโต สมนฺนาหาโรติ ตชฺชสมนฺนาหารสงฺขาเตน อาวชฺชเนน เจว จกฺขาทิอินฺทฺริเยน จ ยถากฺกมํ อารมฺมณกรณตทภิมุขภาววเสน ปริกฺขเต อภิสงฺขาเต อาปาถคเตเยว วิสเย เอกเนฺตน อุปฺปชฺชนโต อาปาถคโต วิสโย ปทฏฺฐานํ อาสนฺนการณํ อิมสฺสาติ อาปาถคตวิสยปทฏฺฐาโนฯ

นนุ จายํ ธมฺโม เจตสิโก, สฺวายํ อรูปธมฺโม สมาโน กถํ ผุสนลกฺขโณ โหตีติ อโนฺตลีนโจทนํ มนสิ กตฺวา ตสฺสา โสธนตฺถํ **‘‘อรูปธมฺโมปิ สมาโน**’’ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **‘‘ผุสนาการเนว ปวตฺตตี**’’ติ อิมินา อรูปสฺสาปิ สโต ตสฺส ธมฺมสฺส อยํ สภาโวติ ทเสฺสติฯ สา จ ตสฺส ผุสนาการปฺปวตฺติ อมฺพิลํ อมฺพปกฺกาทิํ ขาทนฺตํ ปสฺสนฺตสฺส ปรสฺส เขฬุปฺปตฺติปรํ พาธิยมานํ ทิสฺวา ทยาลุกสฺส สรีรกมฺปนํ, รุกฺขสาขเคฺค ทุฏฺฐิตํ ปุริสํ ทิสฺวา ภูมิยํ ฐิตสฺส ปุริสสฺส ชงฺฆจลนํ, ปิสาจาทิภายิตพฺพํ ทิสฺวา อูรุปตฺถมฺภติ เอวมาทิ วิย ทฏฺฐพฺพาฯ **โส**ติ โส ยถาวุตฺตลกฺขณาทิโก ผโสฺสฯ

สุนฺทรนฺติ สุขเวทนาสมฺปยุตฺตตฺตา ปสตฺถํฯ **มโน**ติ วิญฺญาณํฯ **สุมนสฺส ภาโว**ติ สุมนสงฺขาตสฺส วิญฺญาณสฺส ภาโวฯ ยฺวายํ สทฺทปฺปวตฺตินิพนฺธโน อโตฺถ, โส โสมนสฺสํฯ โสมนสฺสเวทนาสมฺปยุตฺตตฺตา หิ สุมน-สโทฺท ตสฺมิํ วิญฺญาเณ ปวตฺตติฯ เวเทน อนุภวนากาเรน อยิตํ ปวตฺตํ เวทยิตํ, ตํ ลกฺขณมสฺสาติ **เวทยิตลกฺขณา**ฯ อิฏฺฐสฺส อิฏฺฐาการโตว อนุภวนํ กิจฺจมสฺสาติ **อิฏฺฐาการานุภวนรสา**ฯ สา หิ สภาวโต อิฏฺฐมารมฺมณํ อิฏฺฐวเสน, อิตรญฺจ อิฏฺฐากาเรเนว อนุภวติ, ตตฺถ อิฏฺฐาการานุภวนํ กุสลากุสลจิตฺตสมฺปยุตฺตเวทนาย ลพฺภติ ตสฺสา อนิฏฺฐสฺสปิ กปฺปนาวเสน อิฏฺฐากาเรน คหณโต, สภาวโต ปน อิฏฺฐานุภวนํ อพฺยากตจิตฺตสมฺปยุตฺตายปิ ลพฺภติ ตสฺสา วิปลฺลาสคฺคาหาภาวโตฯ **‘‘ราชา วิย สุโภชนรส**’’นฺติ อิมินา อิมํ ทีเปติ – ผสฺสสฺส ผุสนมตฺตเมว โหติ, สญฺญาย สญฺชานนมตฺตเมว, เจตนาย สเญฺจตนามตฺตเมว, วิญฺญาณสฺส วิชานนมตฺตเมว, เอกํสโต ปน อิสฺสรวตาย สามิภาเวน เวทนาว อารมฺมณรสํ อนุภวติ, ราชา วิย สูทกาเรน สมฺปาทิตสุโภชนรสนฺติฯ อสฺสาทียตีติ อสฺสาโท, สุขเวทนาฯ เตนาห ภควา – ‘‘ยํ, ภิกฺขเว, ปญฺจุปาทานกฺขเนฺธ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชติ สุขํ โสมนสฺสํ, อยํ วุจฺจติ, ภิกฺขเว, ปญฺจุปาทานกฺขเนฺธสุ อสฺสาโท’’ติฯ เจโตสนฺนิสฺสิตตฺตา เจตสิภโว อสฺสาโทติ เจตสิกอสฺสาโท, ตถา ปจฺจุปฏฺฐาตีติ **เจตสิกอสฺสาทปจฺจุปฏฺฐานา**ฯ ปสฺสทฺธกาโย สุขํ เวทิยตีติ อาห **‘‘ปสฺสทฺธิปทฏฺฐานา**’’ติฯ อิทํ ปน นิรามิสโสมนสฺสวเสน เวทิตพฺพํฯ

นีลาทิเภทสฺส อารมฺมณสฺส สญฺชานนํ ตเมว สญฺญํ กตฺวา ชานนํ ลกฺขณํ เอตสฺสาติ **สญฺชานนลกฺขณาฯ ปจฺจาภิญฺญาณกรณรสา**ติ ปติ อภิญฺญายติ เอเตนาติ ปจฺจาภิญฺญาณํ, ตเทเวตนฺติ ปุน ปจฺจาภิญฺญาณนิมิตฺตํ สณฺฐานาทิโก อากาโร, ตสฺส กรณรโส กิจฺจมสฺสาติ ปจฺจาภิญฺญาณกรณรสาฯ สา หิ อุปฺปชฺชมานา ปจฺฉา สญฺชานนสฺส การณภูตํ สณฺฐานาทิกํ อาการํ คเหตฺวา อุปฺปชฺชตีติฯ อิทญฺจ นิมิตฺตการิกาย นิมิเตฺตน สญฺชานนฺติยา จ

สพฺพาย สมานสญฺญาย โยเชตพฺพํฯ นิมิตฺเตน สญฺชานนฺตีปิ หิ ปุน อปราย สญฺญาย จ สญฺชานนสฺส นิมิตฺตํ กโรตีติฯ ตญฺจ กุสลากุสลกิริยาชวนสญฺญํ ธุรํ กตฺวา เวทิตพฺพํฯ ตํ ปเนตํ อภิญฺญาณกรณํ กถํ ทฏฺฐพฺพนฺติ อาห **“วฑฺฒกิสฺส อภิญฺญาณกรณมิวา”**ติฯ ยถา วฑฺฒกิสฺส ทารูสุ ‘‘อิทํ อุทฺธํ, อิทํ อโธ’’ติ เอวํ ปจฺฉา สญฺชานนปจฺจยภูตสฺส สญฺญาณสฺส กรณํ, เอวมสฺสา ปุน สญฺชานนปจฺจยนิมิตฺตกรณนฺติ วุตฺตํ โหติฯ หตฺถิทสฺสกอนฺธ วิย ‘‘อิทเมว สจฺจ’’นฺติ สญฺญาย ยถาคหิตนิมิตฺตวเสน อภินิเวสกรณโต **ยถา…เป…. ปจฺจุปฏฺฐานา**ฯ เอเตน สญฺญาย อาการคฺคหณํ กตฺวา ฐิตสฺส ทิฏฺฐิอาทีนํ อุปฺปชฺชนโต อกุสลสญฺญาย อนุรูปวเสน ผลปจฺจุปฏฺฐานํ ทสฺสิตํ โหติฯ อถ วา **อภินิเวสกรณ**นฺติ ‘‘อิทเมว สจฺจ’’นฺติ สญฺญาภินิเวสมตฺตเมว, ตสฺมา อุปปริกฺขาภาเวน ยถาคหิตนิมิตฺตวเสน อภินิเวสาการเรน อุปฏฺฐานโต อาการปจฺจุปฏฺฐานํ วุตฺตํฯ ติณปุริสเกสุ มิคโปตกานํ ‘‘ปุริสา’’ติ อุปฺปนฺนสญฺญา วิย อวิกปฺปสภาวตฺตา **ยถาอุปฏฺฐิตวิสยปทฏฺฐานา**ฯ เอตฺถ จ ญาณวิปฺปยุตฺตสญฺญาย อาการคฺคหณวเสน อุปฺปชฺชนกาเล จิตฺตํ อโพฺพหาริกํ สญฺญานุคติกํ โหติฯ ญาณสมฺปยุตฺเต จิตฺตปน สสมฺภารปถวิยา อนุคตา เสสธาตุโย วิย สญฺญาจิตฺตญฺจ อโพฺพหาริกํ ญาณานุคติกํ โหติฯ

อภิสนฺทหตีติ ปพนฺธติ ปวตฺตติ, ‘‘คณฺหถ คณฺหถา’’ติ วทนฺตี วิย สมฺปยุตฺตธมฺเม อารมฺมเณ ปโยเชติ, สกสกกิจฺจ จ ปฏฺฐเปตีติ อโตฺถฯ **เจตยิตลกฺขณา**ติ นิโทฺทกฺกนฺตสฺส ปพุทฺธกฺขเณ สมฺภมปฺปวตฺติ วิย เจตโส อุสฺสาหตาว ลกฺขณาฯ อถ วา **“อภิสนฺทหตี”**ติ วุตฺตตฺตา ปโยชนลกฺขณาเตฺวว อโตฺถฯ **อายูหนรสา**ติ เจตสิกอิริยนรสา, ปโยครสาติ วุตฺตํ โหติฯ กุสลากุสลกิริยาชวนสมฺปยุตฺตายเยว ปเนตํ ลพฺภติฯ **สํวิทหนปจฺจุปฏฺฐานา**ติ ‘‘ตฺวํ อิทํ กโรหี’’ติ วิจาเรนฺตี วิย โหตีติ วิจารณปจฺจุปฏฺฐานาฯ เอตาย หิ ปวตฺตมานาย สเพฺพปิ สมฺปยุตฺตธมฺมา ยถา สกิจฺจปสุตา โหนฺติ, เตเนว เหสา **สกิจฺจปรกิจฺจสาธิกา** วุตฺตาฯ เชฏฺฐสิโสฺส ปเร สชฺฌายเน อุโยฺยเชโนฺต สยมฺปิ สชฺฌายติฯ ตสฺมิญฺหิ สชฺฌายิตุํ อารเทฺธ เสสสิสฺสาปิ สชฺฌายนฺติฯ มหาวฑฺฒกิสฺมิมฺปิ วฑฺฒกิกมฺมํ กาตุํ อารเทฺธ อิตเรปิ กโรนฺติ เยวาติ อาห **“เชฏฺฐสิสฺสมหาวฑฺฒกิอาทโย วิยา”**ติฯ **อาทิ**-สเทฺทน เชฏฺฐเนฺตวาสิกาทีนํ คหณํฯ

ยถาปจฺจยํ ปวตฺตมานานํ ธมฺมานํ นตฺถิ กาจิ วสวตฺติตาติ วสวตฺติภาวนิวารณตฺถํ **“วิตกฺกนํ วิตโกฺก”**ติ วุตฺตํฯ อูหนํ อารมฺมณสฺส ปริกปฺปนํ, ตสฺมึ อภินิโรปนนฺติ วา วุตฺตํ โหติฯ ยสฺมา จิตฺตํ วิตกฺกพเลน อารมฺมณํ อภิรุฬฺหํ วิย โหติ, ตสฺมา วุตฺตํ **“อารมฺมเณ จิตฺตสฺส อภินิโรปนลกฺขโณ”**ติฯ ยถา หิ โกจิ คามวาสี ปุริโส ราชวลฺลภํ, ตํสมฺพนฺธินํ มิตฺตํ วา นิสฺสาย ราชเคหํ อาโรหติ อนุปวิสติ, เอวํ วิตกฺกํ นิสฺสาย จิตฺตํ อารมฺมณํ อาโรหติฯ ยทิ เอวํ กถํ อวิตกฺกจิตฺตํ อารมฺมณํ อาโรหติ, น หิ ทฺวิปญฺจวิญฺญาณทุติยชฺฌานาทิเก วิตโกฺก อุปลพฺภติ, ยสฺส พเลน ตํ อารมฺมณํ อาโรหติ, ตสฺมา สภาวโต ภาวนาพเลน ตตฺถ อนุปฺปชฺชนโก? สจฺจํ, ตมฺปิ วิตกฺกพเลน อาโรหติฯ ยถา หิ โส ปุริโส ปริจเยน เตน วินาปิ นิราสโงฺก ราชเคหํ ปวิสติ, เอวํ ปริจเยน วิตเกฺกน วินาปิ อวิตกฺกจิตฺตํ อารมฺมณํ อาโรหติฯ **ปริจโย**ติ เจตฺถ สนฺตาเน อภิณฺหํ ปวตฺตจิตฺตภาวนาสงฺขาโต ปริจโยฯ วิตกฺกสฺส หิ สนฺตาเน อภิณฺหํ ปวตฺตสฺส วเสน จิตฺตสฺส อารมฺมณาภิโรหนํ จิรปริจิตํ, เตน ตํ จิตฺตํ กทาจิ วิตเกฺกน วินาปิ ตตฺถ วตฺตเตวฯ ยถา ตํ ญาณสหิตํ หุตฺวา สมฺมสนวเสน จิรปริจิตํ กทาจิ ญาณรหิตมฺปิ สมฺมสนวเสน ปวตฺตติ, ยถา วา กิเลสสหิตํ หุตฺวา ปวตฺตํ สพฺพโส กิเลสรหิตมฺปิ ปริจเยน กิเลสวาสนาวเสน ปวตฺตติ, เอวํสมฺปทมิทํ ทฏฺฐพฺพํฯ

อถ วา ทฺวิปญฺจวิญฺญาณํ อวิตกฺกมฺปิ วตฺถารมฺมณฆฏฺฏนสฺส พลวตาย, ทุติยชฺฌานาทีนิ จ เหฏฺฐิมเหฏฺฐิมภาวนาย พลวตาย อารมฺมณํ อาโรหตีติฯ อาทิโต, อภิมุขํ วา หนนํ ปหรณ มตฺตํ อาหนนํ, ปริโต, ปริวเตฺตตฺวา วา หนนํ วิเสเสน ปหรณํ ปริยาหนนํ, ตํ กิจฺจมสฺสาติ **อาหนนปริยาหนนรโส**ฯ ตถา หิ เตน โยคาวจโร อารมฺมณํ วิตกฺกาหตํ วิตกฺกปริยาหตํ กโรตีติ วุจฺจติฯ อานยนํ จิตฺตสฺส อารมฺมเณ อุปนยนํ, อากฑฺฒนํ วา, ตถา หุตฺวา ปจฺจุปฏฺฐานมสฺสาติ **อานยนปจฺจุปฏฺฐาโน**ฯ

เตนาติ เตน วิจาเรน กรณภูเตน, เหตุภูเตน วา จิตฺตํ อารมฺมเณ วิจรติ อนุวิจรติ, อวิจารจิตฺตสฺส ปน อวิตกฺกจิเตฺต วุตฺตานุสาเรน ปวตฺติ เวทิตพฺพาฯ **วิจรณํ** อนุสญฺจรณํ อนุปริคมนํฯ สฺวายํ วิเสโส สนฺตานมฺหิ ลพฺภมาโน ชวนสนฺตาเน ปากโฏ โหตีติ ทฏฺฐพฺพฯ เอส นโย เสเสสุปิฯ อารมฺมณสฺส อนุมชฺชนํ อนุมสนํ ปริมชฺชนมสฺส ลกฺขณนฺติ **อารมฺมณานุมชฺชนลกฺขโณ**ฯ ตถา หิ วิจาโร ปริมชฺชนหโตฺถ วิย, สํสรณหโตฺถ วิยาติ วุจฺจติฯ **ตตฺถา**ติ อารมฺมเณฯ สหชาตานํ อนุโยชนํ อารมฺมเณ อนุวิจรณสงฺขาตอนุมชฺชนวเสน เวทิตพฺพํฯ ธมฺมานญฺหิ สภาววินิมุตฺตา กาจิ กิริยา นาม นตฺถิฯ ตถาคเหตพฺพากาโร โพธเนยฺยชนานุโรเธน ปรมตฺถโต เอกสภาโวปิ สภาวธมฺโม ปริยายวจเนหิ วิสยสมาโรปิตรูเปหิ พหูหิ ปกาเรหิ ปกาสียติฯ เอวญฺหิ โส สุฏฺฐุ ปกาสิโต โหตีติฯ **อนุปพนฺธปจฺจุปฏฺฐาโน**ติ อารมฺมเณ จิตฺตสฺส อวิจฺฉินฺนสฺส วิย ปวตฺติปจฺจุปฏฺฐาโนฯ ตถา หิ โส อนุสนฺธานตาติ นิทฺทิโฏฺฐฯ

เอตฺถ จ วิจารโต โอฬาริกเฏฺฐน ตเสฺสว ปุพฺพงฺคมเฏฺฐน ปฐมฆณฺฏาภิรโว วิย เจตโส ปฐมาภินิปาโต วิตโกฺก, อนุรโว วิย อนุสญฺจรณํ วิจาโรฯ ยถา หิ ฆณฺฏาภิฆาตโช ปฐมาภิรโว อนุรวโต โอฬาริโก, ปุพฺพงฺคโม จ โหติ, เอวํ อารมฺมณาภิโรปนเฏฺฐน วิตโกฺก โอฬาริโก, ปุพฺพงฺคโม วิย จ โหติฯ ตโต สุขุมเฏฺฐน อนุมชฺชนสภาเวน จ ฆณฺฏานุรโว วิย อนุปพโนฺธ วิจาโรฯ วิปฺผารวา เจตฺถ วิตโกฺก จิตฺตสฺส ปฐมุปฺปตฺติกาเล จิตฺตสฺส ปริปฺผนฺทนภูโต อากาเส อุปฺปติตุกามสฺส สกุณสฺส ปกฺขวิเกฺขโป วิย, ปทุมาภิมุขปาโต วิย จ คนฺธานุพนฺธเจตโส ภมรสฺสฯ สนฺตวุตฺติ วิจาโร จิตฺตสฺส นาติปริปฺผนฺทนภาโว, อากาเส อุปฺปติตสฺส สกุณสฺส ปกฺขปฺปสารณํ วิย, ปทุมสฺส อุปริภาเค ปริพฺภมนํ วิย จ ปทุมาภิมุขปติตสฺส ภมรสฺสฯ อาคมฏฺฐกถายํ ปน วิปริยาเยน อาคตํฯ ตถา จ วุตฺตํ **ทุกนิปาตฏฺฐกถายํ** –

> ‘‘อากาเส คจฺฉโต มหาสกุณสฺส อุโภหิ ปเกฺขหิ วาตํ คเหตฺวา ปเกฺข สนฺนิสีทาเปตฺวา คมนํ วิย อารมฺมเณ เจตโส อภินิโรปนภาเวน ปวโตฺต วิตโกฺก, วาตคฺคหณตฺถํ ปเกฺข ผนฺทาปยมานสฺส คมนํ วิย อนุมชฺชนภาเวน ปวโตฺต วิจาโร’’ติฯ

ตมฺปิ อนุปพเนฺธน ปวตฺติยํ ยุชฺชติฯ ตถา หิ อุปจาเร, อปฺปนายํ วา สนฺตาเนน ปวตฺติยํ วิตโกฺก นิจฺจโล หุตฺวา อารมฺมณํ อนุปวิสิตฺวา วิย ปวตฺตติ, น ปฐมาภินิปาเต วิย ปากโฏ โหตีติฯ

ปีนยตีติ กายจิตฺตํ อเปฺปติ, วเฑฺฒติ วาฯ **สมฺปิยายนลกฺขณา**ติ อารมฺมณํ กลฺลโต คหณลกฺขณาฯ **ปีณนรสา**ติ กายจิตฺตานํ ปริพฺรูหนกิจฺจาฯ **ผรณรสา**ติ ปณีตรูเปหิ กายสฺส พฺยาปนรสา, อตฺตนา สมฺปยุตฺตจิตฺตสมุฏฺฐาเนหิ รูเปหิ สกลรูปกายพฺยาปนํ กโรตีติ วุตฺตํ โหติฯ น หิ อญฺญถา อิมิสฺสา ผรณํ โหติ, ธมฺมานํ อพฺยาปารตาย เกสคฺคมตฺตมฺปิ สงฺกมนาภาวโตฯ อุทคฺคภาโว **โอทคฺยํ**ฯ

เอกํ อารมฺมณํ อคฺคเมตสฺสาติ เอกคฺคํ, จิตฺตํ, เยน ปน ธมฺเมน โยคโต ตํ เอกคฺคํ นาม โหติ, โส **เอกคฺคภาโว**ฯ โส ปน จิตฺตเสฺสว โหติ, น ยสฺส กสฺสจีติ อาห **“จิตฺตสฺส เอกคฺคภาโว”**ติ, นิวาเต ทีปสิขาย ฐิติ วิย จิตฺตสฺส ฐิตีติ วุตฺตํ โหติฯ วิสารสฺส พฺยคฺคภาวสฺส ปฏิปกฺข สภาโว อวิสาโร, น วิสาราภาวมตฺตํ, ตํ อิมสฺส ลกฺขณนฺติ อาห **“อวิสารลกฺขโณ”**ติฯ **อวิกฺเขโป** สมฺปยุตฺตธมฺมานํ อวิกฺขิตฺตตา, อวิสาราวิกฺเขปานํ สมาธานภาวโต อตฺถโต วิเสสาภาเวปิ สมฺเขน, สมฺปยุตฺตมฺเขน จ อุภยํ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ อวูปสมลกฺขณสฺส วิกฺเขปสฺส ปฏิปกฺขตาย จิตฺตสฺส อุปสมนากาเรน ปจฺจุปฏฺฐาตีติ **อุปสมปจฺจุปฏฺฐาโน**ฯ **วิเสสโต**ติ เยภุเยฺยนฯ สุขวิรหิโตปิ หิ อตฺถิ สมาธีติ โส เยภุเยฺยน สุขปทฏฺฐาโน โหติฯ อถ วา **วิเสสโต**ติ อติสเยนฯ ‘‘สุขิโน จิตฺตํ สมาธิยตี’’ติ (อ. นิ. ๑๑.๑๑) วจนโต หิ สุขํ สมาธิสฺส วิเสสการณํ สุขวิรหิตสฺสปิ ตทุปนิสฺสเยเนว สมิชฺฌนโตฯ

สทฺทหนฺติ เอตายาติ กมฺมผลาทิสทฺทหนกิริยาย ปวตฺตมานานํ ธมฺมานํ ตตฺถ อาธิปจฺจภาเวน สทฺธาย ปจฺจยตํ ทเสฺสติฯ ตสฺสา หิ ธมฺมานํ ตถา ปจฺจยภาเว สติ ตํสมงฺคิปุคฺคโล ‘‘สทฺทหตี’’ติ โวหรียติฯ สทฺทหนํ สเทฺธยฺยวตฺถุโน ปตฺติยายนํ, ตํ ลกฺขณเมติสฺสาติ **สทฺทหนลกฺขณา**ฯ กาลุสิยมลํ วิธเมตฺวา สมฺปยุตฺตานํ, ปุคฺคลเสฺสว วา ปสาทํ อนาวิลภาวการณํ กิจฺจเมติสฺสาติ **ปสาทนรสา**ฯ ยถา กถํ วิยาติ อาห **“อุทกปฺปสาทกมณิ วิยา”**ติฯ **อกาลุสิยปจฺจุปฏฺฐานา**ติ อนาวิลภาวปจฺจุปฏฺฐานาฯ รตนตฺตยํ กมฺมํ กมฺมผลญฺจ สเทฺธยฺยวตฺถุ, ตํ อิมิสฺสา อาสนฺนการณนฺติ **สเทฺธยฺยวตฺถุปทฏฺฐานา**ฯ น หิ สทฺธาย อวตฺถุภูเตสุ ติตฺถิยาทีสุ สา อุปฺปชฺชติฯ สา ปนายํ กุสลธมฺมานํ อาทาเน หตฺโถ วิย, สพฺพสมฺปตฺติสมฺปทาเน วิตฺตํ วิย, อมตกสิผลผลเน พีชํ วิย จ ทฏฺฐพฺพาฯ ‘‘สทฺธาหตฺโถ, มหานาม, อริยสาวโก, สทฺธีธ วิตฺตํ ปุริสสฺส เสฏฺฐํ (สํ. นิ. ๑.๒๔๖; สุ. นิ. ๑๘๔), สทฺธา พีชํ ตโป วุฏฺฐี’’ติอาทิวจนเญฺหตฺถ (สํ. นิ. ๑.๑๙๗; สุ. นิ. ๗๗) สาธกํฯ

สรนฺติ ๒๓๗ **เอตายา**ติ สรณกิริยาย ปวตฺตมานานํ ธมฺมานํ ตตฺถ อาธิปจฺจภาเวน สติยา ปจฺจยตํ ทเสฺสติฯ ตสฺสา หิ ธมฺมานํ ตถา ปจฺจยภาเว สติ ตํสมงฺคิปุคฺคโล ‘‘สรตี’’ติ โวหรียติฯ อุทเก อลาพุ วิย ปิลวิตฺวา คนฺตุํ อทตฺวา ปาสาณสฺส วิย นิจฺจลสฺส อารมฺมณสฺส ฐปนํ อสมฺมุฏฺฐตากรณํ อปิลาปนํ, ตํ ลกฺขณมสฺสาติ **อปิลาปนลกฺขณา**ฯ สา หิ อารมฺมเณ ทฬฺหํ ปติฏฺฐิตตฺตา เอสิกา วิย วุจฺจติฯ สโมฺมสปจฺจนีกกิจฺจํ อสโมฺมสรโส, น สโมฺมสาภาวมตฺตํฯ ‘‘สตารเกฺขน เจตสา วิหรตี’’ติ (อ. นิ. ๑๐.๒๐) วุตฺตตฺตา เจโตคุณรตนหารกานํ กิเลสโจรานํ นิวารณโต อาห **“อารกฺขปจฺจุปฏฺฐานา”**ติฯ ตถา เหสา จกฺขุทฺวาราทิรกฺขนโต โทวาริโก วิยาติ วุจฺจติฯ ปฐมํ สญฺญาย ถิรุปฺปนฺนภาเว ปจฺฉา สติยา ปติฏฺฐานภาวโต อาห **“ถิรสญฺญาปทฏฺฐานา”**ติฯ อถ สติสญฺญานํ กึ นานากรณนฺติ? สญฺญา ตาว ปฐมํ อคฺคหิตนิมิตฺตํ สญฺชานาติ, คหิตนิมิเตฺต ปุน ปจฺจาภิญฺญาณปจฺจยนิมิตฺตํ กโรติ, ปฐมํ อคฺคหิเต ปน สญฺญากิจฺจํ อปฺปธานํ โหติ, สติ ปน ปฐมํ อคฺคหิตนิมิตฺตมฺปิ สรติ คหิตนิมิตฺตมฺปิ, คหิตนิมิเตฺต ปน สติกิจฺจํ คุณภูตํ โหตีติ อิทเมว ตาสํ นานตฺตํฯ

วีรภาโวติ เยน วีริเยน วีโร นาม โหติ, โส ธโมฺมฯ **วีรานํ วา กมฺม**นฺติ เยน กเมฺมน วีโร นาม โหติ, ตํ วีรานํ กมฺมํ นามฯ วีริยํ ปนสฺส สาธกภาวโต ตถา วุตฺตํฯ ธมฺมวินิมุตฺตํ วา กิญฺจิ กมฺมํ นตฺถีติ วีริยเมว กมฺมภาเวน วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ วิธินา อีเรตพฺพํ ปวเตฺตตพฺพนฺติ วา **วีริยํ**ฯ **อุสฺสาโห** ตํ ตํ กิจฺจํ สมารโมฺภ, ปรกฺกโม วาฯ **อุปตฺถมฺภนํ** ปน สมฺปยุตฺตธมฺมานํ โกสชฺชปเกฺข ปติตุํ อทตฺวา ธารณํ อนุพลปฺปทานํฯ สมฺปยุตฺตธมฺมานํ สํสีทนภาวนิวารโก ธโมฺม, น สํสีทนาภาวมตฺตํ, อสํสีทนภาเวน ปจฺจุปฏฺฐาตีติ **อสํสีทนภาวปจฺจุปฏฺฐานํ**ฯ ‘‘สํวิโคฺค

โยนิโส ปทหตี''ติ (อ. นิ. ๔.๑๑๓) วจนโต **สํเวคปทฏฺฐานํฯ สํเวโค**ติ เจตฺถ สํเวคมยํ ญาณํฯ อสํเวคปุพฺพิกาย ปน กุสลกิริยาย วีริยารมฺภวตฺถุปทฏฺฐานํฯ ตตฺถ **วีริยารมฺภวตฺถูนิ** นาม –

> ''มโคฺค คนฺตโพฺพ โหติ, มโคฺค คโตฯ กมฺมํ กาตพฺพํ โหติ, กมฺมํ กตํฯ อปฺปมตฺตโก อาพาโธ อุปฺปโนฺน โหติ, คิลานา วุฏฺฐิโต โหติ, อจิรวุฏฺฐิโต เคลญฺญาฯ คามํ วา นิคมํ วา ปิณฺฑาย จรโนฺต น ลภติ, ลูขสฺส วา ปณีตสฺส วา โภชนสฺส ยาวทตฺถํ ปาริปูรึ ลภติ…เป.… ปาริปูริ''นฺติ –

เอวํ วุตฺตานิ เอตานิ อนุรูปปจฺจเวกฺขณสหิตานิ อฏฺฐ วีริยารมฺภวตฺถูนิ, ตมฺมูลกานิ วา ปจฺจเวกฺขณานิฯ เอตฺถ จ วิตโกฺก สมฺปยุตฺตธเมฺม อารมฺมณํ อาโรเปติฯ เจตนา เต ตํตํกิเจฺจสุ นิโยเชติฯ วีริยํ ปน เต สํสีทิตุํ อทตฺวา อุสฺสาเหตีติ อยํ วิตกฺกเจตนาวีริยานํ วิเสโสฯ

วิชานนลกฺขณาติ วิเสเสน ชานนลกฺขณา, ยถาสภาวปฏิเวธลกฺขณาติ อโตฺถฯ วิสยสฺส อารมฺมณสฺส โอภาสนํ ปกาสนํ ตปฺปฏิจฺฉาทกสโมฺมหนฺธการสฺส วิธมนโตติ วิสโยภาสนํ, ตํ กิจฺจมสฺสาติ **วิสโยภาสนรสา**ฯ กตฺถจิ วิสเย อสมฺมุยฺหนากาเรน สโมฺมหปฏิปกฺขตาย วา ปจฺจุปฏฺฐานโต สโมฺมหาภาวสฺส ปจฺจุปฏฺฐานโต วา **อสโมฺมหปจฺจุปฏฺฐานา**ฯ

อตฺตนา อนุปาเลตพฺพานํ สหชาตธมฺมานํ อนุปาลนํ ชีวิตสฺส พฺยาปาโร, ตญฺจ เตสํ ชีวนฺติ ตํ ตสฺส การณภาวํ ปุรกฺขตฺวา วุตฺตํ **''ชีวนฺติ เตนา''**ติฯ รูปารูปชีวิตินฺทฺริยสฺส อนุรูปโต ลกฺขณาทิกํ ทเสฺสตุํ **''อตฺตนา อวินิภุตฺตาน''**นฺติ วุตฺตํฯ ''สมฺปยุตฺตาน''นฺติ หิ วุจฺจมาเน รูปธมฺมานํ สมฺปโยคาภาวโต รูปชีวิตินฺทฺริยสฺส สงฺคโห น สิยาฯ ''อวินิภุตฺตาน''นฺติ ปน วุตฺตตฺตา ยานิ อวินิโพฺภครูปานิ รูปชีวิตินฺทฺริเยน สทฺธึ อวินิภุตฺตานิ อวิสํสฏฺฐานิฯ เย จ อรูปธมฺมา อรูปชีวิตินฺทฺริเยน สมฺปยุตฺตา, เตสํ สเพฺพสํ สงฺคโห โหตีติฯ **ปวตฺตนรส**นฺติ อุปฺปาทโต ยาว ภงฺคา อนุปาลนโต อนฺตรา อนิวตฺตนสภาวสาธเนน เตสํ ปวตฺตนกิจฺจํฯ เกจิ ปน ''รูปชีวิตินฺทฺริยํ เตสํ ฐิติกฺขณโต ปฏฺฐาย, อรูปชีวิตินฺทฺริยํ อุปฺปาทโต ปฏฺฐาย ปวตฺติยา ปจฺจโย''ติ วทนฺติ, ตํ น ยุตฺตํฯ **ปฏฺฐาเน** หิ ''อพฺยากตํ ธมฺมํ ปฏิจฺจ อสญฺญสตฺตานํ เอกํ มหาภูตํ ปฏิจฺจ อินฺทฺริยปจฺจยํ กมฺมปจฺจยสทิส''นฺติ อสญฺญสตฺตานํ อินฺทฺริยปจฺจโย กมฺมปจฺจยสทิสํ กตฺวา วุโตฺต, ตสฺมา รูปชีวิตินฺทฺริยมฺปิ อุปฺปาทโต ปฏฺฐาย ปจฺจโย โหตีติ ทฏฺฐพฺพํฯ อุปฺปาทโต ยาว ภงฺคา ฐปนโต **ฐปนปจฺจุปฏฺฐานํ**ฯ อนุปาลนวเสน ยาปยิตพฺพา ปวเตฺตตพฺพา ธมฺมา ปทฏฺฐานมสฺสาติ **ยาปยิตพฺพธมฺมปทฏฺฐานํ**ฯ ยทิ เอวํ เตสํ อนุปาลนาทิสาธกํ, กถํ เตสํ นิโรโธ โหติฯ เอวญฺหิ สพฺพกาลํ ฐาตพฺพนฺติ อาห **''สเนฺตปิ จา''**ติอาทิฯ **อนุปาลนลกฺขณาทิมฺหีติ อาทิ**-สเทฺทน ปวตฺตนรสาทิเมว สงฺคณฺหาติฯ **อตฺถิกฺขเณเยวา**ติ อตฺตนา อนุปาเลตพฺพานํ, อตฺตโน วา อตฺถิกฺขเณเยวฯ **อุทก**นฺติ ตฬากคตชลํ, ทณฺฑคตชลํ วา ฯ ตตฺถ ตฬากคตอุทกสฺส คหเณ อตฺตนา อนุปาเลตพฺพธมฺมานํ อตฺถิกฺขเณ อนุปาลนํ สาธิตํ โหติ, ทณฺฑคตชลสฺส ปน คหเณ อตฺตโน อตฺถิกฺขเณ อนุปาลนํฯ อตฺตนา อนุปฺปาทิตธเมฺม กถํ ปาเลตีติ อาห **''ธาติ วิย กุมาร''**นฺติฯ ยทิ เสสธมฺมานํ ปวตฺติการเณน เกนจิ ภวิตพฺพํ, ชีวิตสฺส ปน กึ ปวตฺติการณนฺติ อาห **''สยํ…เป.… ปวตฺตตี''**ติฯ ยถา กถํ วิยาติ อาห **''นิยามโก วิยา''**ติฯ โสปิ อตฺตนา ปวตฺติตนาวาสมฺพเนฺธน ปวตฺตติฯ ยทิ ธมฺมานํ ปวตฺติ ชีวิตินฺทฺริยปฏิพทฺธํ, ภงฺคโต อุทฺธมฺปิ กึ ปน ปวเตฺตตีติ อาห **''น ภงฺคโต อุทฺธ''**นฺติฯ กสฺมาติ อาห **''อตฺตโน จ ปวเตฺตตพฺพานญฺจ อภาวา''**ติฯ ภงฺคกฺขเณ ปน กถนฺติ อาห **''น ภงฺคกฺขเณ ฐเปตี''**ติฯ

ยสฺมา ปน โลภปฏิปกฺข อโลโภ โหติ, เย ธมฺมา เตน สมฺปยุตฺตา, ตํสมงฺคิโน วา สตฺตา, เต น ลุพฺภนฺติ, สยมฺปิ กทาจิ น ลุพฺภเตว, อตฺถโต วา อลุพฺภนากาโร เอว จ โส โหติ, ตสฺมา วุตฺตํ **"น ลุพฺภนฺติ เตนา"**ติอาทิฯ เอส นโย **"น ทุสฺสนฺติ เตนา"**ติอาทีสุปิฯ **อลคฺคภาโว** อารมฺมณํ นิสฺสาย ปวตฺตนฺตสฺสปิ ตตฺถ อนาสตฺตตาฯ เตนาห **"กมลทเล ชลพินฺทุ วิยา"**ติฯ **อปริคฺคโห** กสฺสจิ วตฺถุโน มมตฺตวเสน อสงฺคโหฯ **มุตฺตภิกฺขุ วิยา**ติ ขีณาสวภิกฺขุ วิยฯ โส หิ มุตฺตราคตฺตา กตฺถจิ มมายนรหิโต โหติฯ อนลฺลีโน ภาโว อธิปฺปาโย เอตสฺสาติ **อนลฺลีนภาโว**ฯ เอวญฺหิ "อสุจิมฺหิ ปติตปุริโส วิยา"ติ อุปมาย สเมติฯ ยถา หิ ตสฺส ปุริสสฺส สติปิ กาเยน อลฺลียเน ภาโว อนลฺลีโน, เอวํ อโลโภปิ อารมฺมณกรณวเสน คหิเตปิ อารมฺมเณ อลคฺคภาเวน อนลฺลีนภาโว อนลฺลีนากาโรเยว ปวตฺตติฯ เอวํสภาโว หิ โส ธมฺโมติฯ

จณฺฑิกสฺส ภาโว จณฺฑิกฺกํ, ผรุสภาโว, อตฺถโต ปน โกโปเยว, ตปฺปฏิปกฺข อผรุสภาโว **อจณฺฑิกฺกํฯ อวิโรโธ** อวิคฺคโห อปฺปฏิปกฺข สภาโวฯ **อาฆาตวินยนรโส**ติ เอตฺถ **อาฆาโต** นาม ปรสฺส อตฺตานํ, อตฺตโน ปรํ อุทฺทิสฺส, ปรเสฺสว จ ปรํ อุทฺทิสฺส ปวโตฺต อุปนาโห พลวโกโปฯ ตสฺส วินยนรโส อปนยนรโสฯ **โสมฺมภาโว** มชฺชนวเสน หิลาทนิยตา สีตลภาโวฯ เตนาห **"ปุณฺณจโนฺท วิยา"**ติฯ

กายทุจฺจรีตาทีหีติ เหตุมฺหิ กรณวจนํฯ **หิรียตี**ติ ลชฺชนากาเรน ชิคุจฺฉิยติฯ **เตหิเยวา**ติ กายทุจฺจริตาทีหิเยวฯ **โอตฺตปฺปตี**ติ อุพฺพิชฺชติฯ หิรี ปาเป คูเถ วิย ปสฺสนฺตี ชิคุจฺฉตีติ อาห **"ปาปโต ชิคุจฺฉนลกฺขณา หิรี"**ติฯ โอตฺตปฺปํ เต อุณฺหํ วิย ปสฺสนฺตํ ตโต อุตฺตสตีติ วุตฺตํ **"อุตฺตาสลกฺขณํ โอตฺตปฺป"**นฺติฯ **อุโภปิ ปาปานํ อกรณรสา**ติ ลชฺชนากาเรน ปาปานํ อกรณรสา หิรี, อุตฺตาสากาเรน โอตฺตปฺปํฯ **ปาปโต สโงฺกจนปจฺจุปฏฺฐานา**ติ วุตฺตปฺปกาเรเนว ปาปโต สโงฺกจนากาเรน ปจฺจุปฏฺฐานาฯ **อตฺตคารวปรคารวปทฏฺฐานา**ติ อตฺตคารวปทฏฺฐานา หิรี อชฺฌตฺตสมุฏฺฐานตาย, อตฺตาธิปติตาย จฯ ปรคารวปทฏฺฐานํ โอตฺตปฺปํ พหิทฺธาสมุฏฺฐานตาย, โลกาธิปติตาย จฯ อตฺตานญฺหิ ครุํ กตฺวา หิริยา ปาปํ ปชหติ กุลวธู วิยฯ ปรํ ครุํ กตฺวา โอตฺตเปฺปน ปาปํ ปชหติ เวสิยา วิยฯ อชฺฌตฺตสมุฏฺฐานาทิตา จ เนสํ ตตฺถ ตตฺถ ปากฏภาเวน เวทิตพฺพา, น ปน เตสํ กทาจิ อญฺญมญฺญวิโยคโตฯ น หิ ลชฺชนํ นิพฺภยํ วา ปาปภยํ วา อลชฺชนํ อตฺถีติฯ หิริยา พลวภาเว ปน โอตฺตปฺปํ อโพฺพหาริกํ โหติ, โอตฺตปฺปสฺส พลวภาเว หิรี อโพฺพหาริกาฯ อิเม จ เทฺว ธมฺมา "โลกปาลา"ติ วุจฺจนฺติฯ ยถาห –

> "เทฺวเม, ภิกฺขเว, สุกฺกา ธมฺมา โลกํ ปาเลนฺติฯ กตเม เทฺว? หิรี จ โอตฺตปฺปญฺจ, อิเม โข, ภิกฺขเว, เทฺว สุกฺกา ธมฺมา โลกํ น ปาเลยฺยุํ, นยิธ ปญฺญาเยถ 'มาตา'ติ วา 'มาตุจฺฉา'ติ วา 'มาตุลานี'ติ วา"ติอาทิ (อ. นิ. ๒.๙)ฯ

ปสฺสมฺภนํ ทรถวูปสโม, **กาย**-สโทฺท สมูหวจโนฯ โส เจตฺถ เวทนาทิกฺขนฺธตฺตยํฯ วตฺติจฺฉาวเสน หิ สโทฺท วิสิฏฺฐวุตฺติ โหตีติ อาห **"กาโยติ เจตฺถา"**ติอาทิฯ **เวทนาทโย**ติ เวทนากฺขโนฺธ สญฺญากฺขโนฺธ สงฺขารกฺขโนฺธติ ตโย ขนฺธาฯ ตถา จ วุตฺตํ ตตฺถ "กตมา ตสฺมึ สมเย กายปสฺสทฺธิ โหติ, ยา ตสฺมึ สมเย เวทนากฺขนฺธสฺสา"ติอาทิ (ธ. ส. ๔๐)ฯ ทรโถ สารมฺโภ โทมนสฺสปจฺจยานํ อุทฺธจฺจาทีนํ กิเลสานํ, ตถา ปวตฺตานํ วา จตุนฺนํ ขนฺธานเมตํ อธิวจนํฯ ตสฺส วูปสมํ ลกฺขณมสฺสาติ **กายจิตฺตทรถวูปสมลกฺขณาฯ กายจิตฺต...เป.... รสา**ติ ยถาวุตฺตานเมว ปฏิปกฺขธมฺมานํ อภิภวนรสาฯ ทรถนิมฺมทฺทเนน ปริฬาหปริปฺผนฺทนวิรหิโต สีติภาโว **อปริปฺผนฺทนสีติภาโวฯ อวูปสโม** ปริปฺผนฺทนํ อสนฺตวุตฺติตาฯ **อุทฺธจฺจาทิกิเลสา**ติ

อุทฺธจฺจปฺปธานา อุทฺธจฺจาธิกจิตฺตุปฺปาทสมฺปยุตฺตา กิเลสาฯ เตปิ หิ อุทฺธจฺจวเสน อวูปสม กราฯ อุทฺธจฺจํ วา อาทึ กตฺวา สเพฺพเยว กิเลสา **อุทฺธจฺจาทิกิเลสา**ฯ เอวํ เสเสสุปิฯ

ครุภาโว ทนฺธตา, ถินมิทฺธาธิกานํ ตถา ปวตฺตานํ วา จตุนฺนํ ขนฺธานเมตํ อธิวจนํฯ ทนฺธ ตาย ปฏิปกฺโข **อทนฺธตา** อครุภาโวฯ

ถทฺธภาโว ถมฺโภฯ ทิฏฺฐิมานาธิกานํ, ตปฺปธานานํ วา จตุนฺนํ ขนฺธานํ เอตํ นามํฯ ถทฺธ ภาวนิมฺมทฺทนโตเยว กตฺถจิ อารมฺมเณ อปฺปฏิหตากาเรน ปจฺจุปฏฺฐนฺติ, สมฺปยุตฺตานํ วา ตตฺถ อปฺปฏิฆาตํ ปจฺจุปฏฺฐาเปนฺตีติ **อปฺปฏิฆาตปจฺจุปฏฺฐานา**ฯ

กมฺมนิ สาธุ กมฺมญฺญํ, น กมฺมญฺญํ อกมฺมญฺญํ, ตสฺส ภาโว **อกมฺมญฺญภาโว,** ทานสีลา ทิปุญฺญกิริยาย อสมตฺถตาฯ อตฺถโต กามจฺฉนฺทาทิสํกิเลสธมฺมา, ตปฺปธานา วา จตฺตาโร อกุ สลกฺขนฺธาฯ อกมฺมญฺญภาวนิมฺมทฺทเนเนว สมฺปนฺนากาเรน อารมฺมณสฺส คหณํ **อารมฺมณ กรณสมฺปตฺติ**ฯ วุตฺตาวเสสา กามจฺฉนฺทาทโย, ตเทกฏฺฐา จ สํกิเลสธมฺมา เสสนีวรณาท โยฯ อิมา ปน เทฺว วินิพนฺธนิมฺมทฺทเนน ปสาทนียวตฺถูสุ ปสาทาวหา, หิตกิริยาสุ วินิโยคกฺ ขมภาวาวหา สุวณฺณวิสุทฺธิ วิยาติ ทฏฺฐพฺพาฯ

เคลญฺญํ อสฺสทฺธิยาทโย, ตเทกฏฺฐา จ ปาปธมฺมา, ตปฺปฏิปกฺข อเคลญฺญภาโว ลกฺขณํ เอตาสนฺติ **อเคลญฺญภาวลกฺขณา**ฯ เคลญฺญนิมฺมทฺทเนเนว นตฺถิ เอตาสํ อาทีนโว โทโส อุปทฺทโว วา, น วา เอตา อาทีนํ กปณํ วนฺติ ปวตฺตนฺตีติ นิราทีนวา, เตนากาเรน ปจฺจุ ปฏฺฐนฺติ, ตํ วา สมฺปยุตฺเตสุ ปจฺจุปฏฺฐาเปนฺตีติ **นิราทีนวปจฺจุปฏฺฐานา**ฯ

กายสมฺพนฺธี, จิตฺตสมฺพนฺธี จ อุชุภาโวติ ลกฺขิตพฺพตาย **กายจิตฺตานํ อชฺชว ลกฺขณา**ฯ กายจิตฺตานํ นงฺคลสีสจนฺทโกฏิโคมุตฺตวงฺกตาสงฺขาตานํ กุฏิลภาวานํ อตฺถโต มายาสาเฐยฺยาทิภูตานํ นิมฺมทฺทนโต **กายจิตฺตานํ กุฏิลภาวนิมฺมทฺทนรสา**ฯ ตโตเยว สพฺพถาปิ อชิมฺหภาเวน ปจฺจุปฏฺฐนฺติ, สมฺปยุตฺตานํ วา อชิมฺหตํ ปจฺจุปฏฺฐาเปนฺตีติ **อชิมฺห ตาปจฺจุปฏฺฐานา**ฯ

นนุ จ กายปสฺสทฺธิอาทีนํ ทฺวินฺนํ ทฺวินฺนํ ธมฺมานํ เอเกกปฏิปกฺขตฺตา ทรถนิมฺมทฺทนาทิ กิจฺจํ เอเกกเมว กโรติฯ กสฺมา ปน เทฺว เทฺว ธมฺมา วุตฺตาติ? น โข ปเนวํ จินฺติตพฺพํ ภควตาปิ ตเถว เทสิตตฺตาฯ กสฺมา ปน ภควตา ตถา เทสิตา? สภาวธมฺมภาวโตฯ น หิ ภควตา ปุเพฺพ อ วิชฺชมานา เอเต ธมฺมา เทสนาวเสน อุปฺปาทิตา, อถ โข สภาวโต วิชฺชมานาเยว ส ยมฺภุญาเณน สมฺมา สจฺฉิกตฺวา ยถาสภาวา เทสิตา, ตสฺมา กถเมตฺถ ภควตา สภาวโต วิชฺ ชมานสฺส หาปนํ กาตุํ สกฺกาฯ สภาวโต วิชฺชมานตาย เจตฺถ ภควโต วจนเมว ปมาณํฯ น หิ ภควา ยถาธมฺมสาสนาธิกาเร อยถาธมฺมํ กเถยฺยาติ, ยสฺส ปน วิชฺชมานสฺสาปิ อกถนํ, ตํ อญฺญเหตุกํฯ น เจตฺถ ตาทิโส เหตุ อุปลพฺภติ, เยน อิเมสุ เอเกกธมฺมสฺส อกถนนฺติฯ ยถา ปน ทฺวินฺนํ ปุริสานํ เอโกเยว เวริโก โหติ, ตสฺส เต ปุริสา โอตารํ ทิสฺวา เอกโต หุตฺวาว หนนฺ ติ, เอวเมว เทฺว เทฺว ธมฺมา เอกโต หุตฺวา เอกํ ปฏิปกฺขธมฺมํ หนนฺติ, ยถา จ ปเนเต วิสุํ ทิสฺ วาปิ ตํ เวรึ หนนฺติ, น เอวเมเต ตํ วิสุํ หนนฺติ เตสํ อญฺญมญฺญํ อวินาภาวโตติ, ตสฺมา เอเต ปฏิปกฺขธมฺมานํ เอเกกภาเวปิ เทฺว เทฺวเยว วุตฺตาติ, อปิจ จิตฺตปสฺสทฺธิอาทีหิ จิตฺตเมว ปสฺสทฺธิ ลหุ มุทุ กมฺมญฺญํ ปคุณํ อุชุญฺจ โหติฯ กายปสฺสทฺธิอาทีหิ ปน รูปกาโยปีติ ตทตฺถทสฺสนตฺถํ ภควตา เอเตฺถว ทฺวิธตา วุตฺตา, น สมาธิอาทีสุฯ

ฉนฺทนํ **ฉนฺโท,** อารมฺมเณน อตฺถิกตาฯ ‘‘ฉนฺโท กาโม’’ติอาทีสุ (มหานิ. ๑) ปน ตณฺหาปิ ฉนฺโทติ วุจฺจติฯ ‘‘ฉนฺทํ ชเนติ วายมตี’’ติอาทีสุ วีริยมฺปีติ ตโต นิวตฺตนตฺถํ วุตฺตํ **‘‘กตฺตุกมฺยตาเยตํ อธิวจน’’**นฺติฯ กตฺตุกมฺยตา วุจฺจติ กรณิจฺฉาฯ เจตสิกสฺส ธมฺมสฺส สารมฺมณตฺตา กรณิจฺฉา นาม อารมฺมณสฺส อาลมฺพิตุกามตามุเขเนว โหตีติ อารมฺมณกรณิจฺฉาลกฺขโณ ฉนฺโท **‘‘กตฺตุกมฺยตาลกฺขโณ’’**ติ วุตฺโตฯ เตเนวาห ‘‘อารมฺมณปริเยสนรโส, อารมฺมเณน อตฺถิกตาปจฺจุปฏฺฐาโน’’ติ จฯ ยทเคฺคน ปนายํ อตฺตโน อารมฺมณปริเยสนรโส, ตทเคฺคน สมฺปยุตฺตธมฺมานมฺปิ โหติเยว เอการมฺมณตายฯ เตน เตสํ อารมฺมณคฺคหเณ เจตโส หตฺถปฺปสารณํ วิยาติ วุจฺจติฯ กถํ ปน ทานวตฺถุวิสฺสชฺชนวเสน ปวตฺตมานเจตนาสมฺปยุโตฺต ฉนฺโท อารมฺมเณน อตฺถิโก โหตีติ? นนุ อโวจุมฺหา ‘‘อารมฺมณกรณิจฺฉาลกฺขโณ’’ติ, ตสฺมา สงฺคามคตอิสฺสาสสฺส ขิปิตพฺพอุสูนํ คหเณ อตฺถิกตา วิย ทานวตฺถุวิสฺสชฺชนวเสน ปวตฺตจฺฉนฺทปิ วิสฺสชฺชิตเพฺพน เตน อตฺถิโกเยวาติฯ สฺวายํ กุสเลสุ อุปฺปโนฺน กุสลจฺฉนฺโท นาม โหติ โยนิโสมนสิการสมุฏฺฐานตฺตาฯ ตพฺพิปรีตโต ปน อกุสเลสุ อุปฺปโนฺน อกุสลจฺฉนฺโทฯ

อธิมุจฺจนํ อารมฺมเณ สนฺนิฏฺฐานวเสน เวทิตพฺพํ, น ปสาทนวเสนฯ เตนาห **‘‘สนฺนิฏฺฐานลกฺขโณ’’**ติฯ ยถา ตถา หิ อารมฺมเณ นิจฺฉยนํ อธิมุจฺจนํ อนธิมุจฺจนฺตสฺส ปาณาติปาตาทีสุ , ทานาทีสุ วา ปวตฺติยา อภาวโต, สทฺธา ปน ปสาทนีเยสุ ปสาทาธิโมโกฺขติ อยเมเตสํ วิเสโสฯ โวฏฺฐพฺพนํ ปน ยถา สนฺตีริเต อเตฺถ นิจฺฉยนากาเรน ปวตฺติตฺวา ปรโต ปวตฺตมานานํ ตถา ปวตฺติยา ปจฺจโย โหติฯ ยทิ เอวํ วิจิกิจฺฉาสมฺปยุเตฺตสุ ธเมฺมสุ กถนฺติ? เตสมฺปิ เอกํเสเนว สํสปฺปนาการสฺส ปจฺจยตาย ทฏฺฐพฺพํ, ทารกสฺส วิย อิโต จิโต จ สํสปฺปนสฺส ‘‘กริสฺสามิ, น กริสฺสามี’’ติ อนิจฺฉยสฺส ปฏิปกฺขกิริยา อสํสปฺปนํฯ เยสุ จิตฺตุปฺปาเทสุ อยํ สนฺนิฏฺฐานลกฺขโณ อธิโมโกฺข, เตสํ อารมฺมณธโมฺมเยว สนฺนิฏฺฐาตพฺพตฺตา สนฺนิเฏฺฐยฺยธโมฺมฯ โส ปทฏฺฐานมสฺสาติ **สนฺนิเฏฺฐยฺยธมฺมปทฏฺฐาโนฯ อินฺทขิโล**ติ เอสิกาถโมฺภ วุจฺจติฯ

เตสุ เตสุ ธเมฺมสูติ เยสุ ธเมฺมสุ สยํ อุปฺปนฺนา, เตสุ อตฺตนา สมฺปยุเตฺตสุ จิตฺตเจตสิกธเมฺมสุฯ อนารมฺมณเตฺตปิ หิ เตสุ สมปฺปวเตฺตสุ อุทาสีนภาโว **‘‘ตตฺรมชฺฌตฺตตา’’**ติ วุจฺจติฯ สมํ อวิสมํ วาหิตํ อตฺตนา ปวตฺติตสมฺปยุตฺตานํ วา ยถาสกกิเจฺจสุ ปวตฺตนํ ลกฺขณเมติสฺสาติ **สมวาหิตลกฺขณา**ฯ ตตฺถ สมํ หุตฺวา ปวตฺตนลกฺขณาติ อเตฺถ อปกฺขปติตภาโว วุโตฺต โหติ, อวิสมํ กตฺวา ปวตฺตนลกฺขณาติ อเตฺถ อูนาธิกตานิวารณํ ฯ อุทาสีนภาเวน ปวตฺตมานาปิ หิ เอสา สมฺปยุตฺตธเมฺม สมํ กตฺวา ยถาสกกิเจฺจสุ ปวเตฺตติ, ยถา ราชา ตุณฺหี นิสิโนฺนปิ อธิกรณธมฺมเฏฺฐ ยถาสกกิเจฺจสุ สมํ อปฺปมเตฺต ปวเตฺตติฯ อลีนานุทฺธตปฺปวตฺติปจฺจยานํ ธมฺมานํ อูนาธิกตาย ลีนุทฺธตภาวสฺส นิวารณกิจฺจาติ วุตฺตํ **‘‘อูนาธิกตานิวารณรสา’’**ติฯ ยทิ เอวํ กถํ สหชาตาธิปตีนํ อธิปติภาโวฯ อาธิปจฺจญฺหิ เตสํ กิจฺจโต อธิกภาโวติ? นายํ โทโสฯ ตมฺปิ ตสฺส กิจฺจเมว, ยํ สหชาตธมฺมานํ อธิปติภาเว ปวตฺตาปนํฯ ยถา หิ รงฺคมณฺฑลํ คโต นฏกาจริโย เต เต นฏเก ยถาสกํ อนุรูปํ ภูมิยํ โยเชติ, เอวเมสาปิ อตฺตนา สมฺปยุตฺตธเมฺมสุ อธิปติภาเว ฐิเต อธิปติภาเว โยเชติ, อินฺทฺริยเตฺต ฐิเต อินฺทฺริยเตฺต, น ปน สกสกกิจฺจโต อูนตํ, อธิกตํ วา ปตฺตุํ เทตีติฯ ‘‘อิทํ นิหีนกิจฺจํ โหตุ, อิทํ อติเรกกิจฺจ’’นฺติ เอวํ ปกฺขปาตวเสน วิย ปวตฺติ ปกฺขปาโตฯ ตํ อุปจฺฉินฺทนฺตี วิย โหตีติ **ปกฺขปาตุปเจฺฉทนรสา**ฯ สา จิตฺตเจตสิกานํ อชฺฌุเปกฺขเนน สมปฺปวเตฺตสุ อาชานีเยสุ สารถิ วิย ทฏฺฐพฺพาฯ

กิริยา กาโรติ การ-สทฺทสฺส ภาวสาธนตํ อาหฯ เตน กาโรติ นาญฺญํ, กิริยาเยวาติ ทีปิตํ โหติฯ **มนสฺมิํ กาโร**ติ มนสิ อารมฺมณสฺส กรณํฯ เยน หิ มโน อารมฺมเณ กรียติ อารมฺมเณนสฺส สํโยชนโต, ตโต เอว เตน อารมฺมณมฺปิ มนสิ กรียตีติฯ **มนสิกาโร**ติ เจตฺถ อลุตฺ

ตสมาโส ทฏฺฐโพฺพฯ **ปุริมมนโต**ติ ภวงฺคมนโตฯ **วิสทิสํ มน**นฺติ วีถิชวนมนํ, ตํ กโรตีติ มนสิกาโร, มนสิการสามญฺเญน วีถิชวนปฏิปาทเก ทเสฺสติฯ เอตฺถ ปน อุปโยคตฺถภุมฺมวจเน สมาโส ทฏฺฐโพฺพฯ สมฺปยุตฺตธเมฺม อารมฺมณาภิมุขํ สาเรนฺต ปโยเชนฺต วิย โหตีติ มนสิกาโร **สารณลกฺขโณ**ติ วุโตฺตฯ **สํโยชนรโส**ติ ปโยชนรโสฯ **วิตโกฺก** สมฺปยุตฺตานํ อารมฺมเณ อภินิโรปนสภาวตฺตา อารมฺมเณ จิตฺตํ ปกฺขิปโนฺต วิย โหติฯ **เจตนา** อตฺตโน อารมฺมณํ คณฺหนฺตี สมฺปยุเตฺตปิ สกสกกิจฺจํ กาเรตีติ อตฺตนา กรเณน พลํ นิโยเชโนฺต พลนายโก วิย โหติฯ **มนสิกาโร** สมฺปยุเตฺต อารมฺมเณ ปโยเชตีติ อาชานียปฺปโยชนกสารถิ วิยาติ อยเมเตสํ วิเสโสฯ

อารมฺมณาภิมุขภาวปจฺจุปฏฺฐาโนติ อารมฺมเณ สํโยชนวเสน ตทภิมุขภาวปจฺจุปฏฺฐาโนฯ เอตฺถ **สติยา** อปฺปมุสฺสนจฺฉนฺทตา วิสยาภิมุขปจฺจุปฏฺฐานตา, **มนสิการสฺส** ปน สํโยชนวเสนาติ อยเมเตสํ วิเสโสฯ อารมฺมณปฏิปาทกสฺส สงฺขารกฺขนฺธปริยาปนฺนตาวจนํ อิตรมนสิการานํ วิญฺญาณกฺขนฺธปริยาปนฺนตํ ทเสฺสติฯ มหิสาสกา ปน ''อาวชฺชนสฺส วิญฺญาณภาเว สพฺพญฺญุตญฺญาณสฺส สพฺพวิสยตา ปริหาเยยฺย, ตสฺมา ตํ ชวนสมฺปยุตฺตสงฺขารกฺขนฺธปริยาปนฺนเมวา''ติ วทนฺติฯ เตสญฺหิ อยมธิปฺปาโย – ยทิ ตํ วิสุํ จิตฺตสภาวํ สิยา, ปจฺจุปฺปนฺนจิตฺตํ อารมฺมณํ กตฺวา ปวตฺตสฺส ตสฺส อนนฺตรํ อุปฺปชฺชมานชวนานํ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณตา น ภเวยฺย, อญฺญทตฺถุ อตีตารมฺมณตาว สิยา, เอวญฺจ สติ สพฺพญฺญุตญฺญาณสฺสาปิ ปจฺจุปฺปนฺนจิตฺตารมฺมณตาย อภาวโต อสพฺพวิสยตา อาปเชฺชยฺย, ยทเคฺคน จ ตํ อสพฺพวิสยํ, ตทเคฺคน สาวรณมฺปิ โหติ ยตฺถ น ปวตฺตติ, ตตฺถ อาวรณสมฺภวโต, ตสฺมาสฺส สกลโลกสิโทฺธ สพฺพญฺญุภาโว, อนาวรณภาโว จ ปริหาเยถ, ชวนสมฺปยุตฺตภาเว ปน สติ อาวชฺชนสฺส นายํ อิฏฺฐวิฆาโต อาปชฺชตีติฯ ตยิทํ เตสมภินิเวสมตฺตํ ''อาวชฺชนา กุสลานํ ขนฺธานํ, อกุสลานํ ขนฺธานํ อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย''ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๑๗) วจเนน ตสฺสานนฺตรํ กุสลากุสลุปฺปตฺติยา ทีปิตตฺตาฯ สพฺพญฺญุตญฺญาณสฺส ปน ปจฺจุปฺปนฺนจิตฺตารมฺมณภาโว เอวํ เวทิตโพฺพ – อตีตาทิวเสน หิ วิภาคมกตฺวา ''อิมสฺส จิตฺตํ ชานามี''ติ ปวตฺตสฺส อาวชฺชนํ สามญฺเญน ยํ กิญฺจิ อภิมุขีภูตํ จิตฺตมาวชฺชติ, ตโต ชวนานิปิ อตฺตโน อตฺตโน อภิมุขีภูตํ จิตฺตมารมฺมณํ กตฺวา ปวตฺตนฺติ, น เจตฺถ ชวนานํ ภินฺนารมฺมณตา อาสงฺกิตพฺพา จิตฺตสามเญฺญน อารมฺมณสฺส อภินฺนตฺตา, ตสฺมา สพฺพญฺญุตญฺญาณสฺส ปจฺจุปฺปนฺนจิตฺตารมฺมณตํ ปฏิจฺจ น กาจิ วิเหสา อนุภวิตพฺพาติฯ กึ วา เอเตน ยุตฺติวาเทน, นนุ วุตฺตํ ภควตา – ''อจิเนฺตโยฺย พุทฺธวิสโย''ติ (อ. นิ. ๔.๗๗), ตสฺมา อปริมิตปุญฺญสมฺภาเรกผลสฺส อจิเนฺตยฺยสภาวตฺตา อาวชฺชเนน วินาปิ วิสยคฺคหเณ วิพนฺธนาภาวโต ยตฺถ กตฺถจิ ปวตฺติ อปฺปฏิหตาเยวาติฯ เกจิ ปเนตฺถ ''อาวชฺชนํ อนาคตจิตฺตมารมฺมณํ กตฺวา นิรุชฺฌติ, ชวนเมว ปน ปจฺจุปฺปนฺนมารมฺมณํ คณฺหาตี''ติ วทนฺติฯ ยสฺมา ปน ''อนาคตารมฺมณา อาวชฺชนา ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณานํ ขนฺธานํ อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย''ติ ปาฬิ นตฺถิ, ตสฺมา ตํ อปฺปมาณํฯ

กโรตีติ **กรุณา**ฯ กึ กโรติ, เกสํ กึ นิมิตฺตนฺติ อาห **''ปรทุเกฺข สติ สาธูนํ หทยกมฺปน''**นฺติฯ **กมฺปน**นฺติ จ ปเรสํ ทุกฺขํ ทิสฺวา ตสฺส อสหนากาเรน จิตฺตสฺส อญฺญถตฺตํ, ตทิทํ สปฺปุริสานํเยว โหตีติ อาห **''สาธูน''**นฺติฯ สปฺปุริสา หิ อตฺตหิตปรหิตสาธเนน ''สาธู''ติ วุจฺจนฺติฯ ''กิณาตี''ติ อิมสฺส อตฺถมาห **''วินาเสตี''**ติ, อทสฺสนํ คเมติ อปเนตีติ อโตฺถฯ เตนาห **''ปรทุกฺขาปนยนาการปฺปวตฺติลกฺขณา''**ติฯ ปเรสํ ทุกฺขสฺส อปนยนํ โหตุ วา, มา วา, โส ปรทุกฺขาปนยนากาโร, ตถาปวตฺติลกฺขณาติ **ปร...เป.... ลกฺขณา**ฯ อปเนตุกามตาย ปเรสํ ทุกฺขสฺส อสหนํ อนธิวาสนํ **ปรทุกฺขาสหนํ**ฯ น วิหึสา อวิหึสา, สตฺตานํ อวิเหฐนํ, ตํ ปจฺจุปฏฺฐาเปติ, วิหึสาย วา ปฏิปกฺขภาเวน ปจฺจุปฏฺฐาตีติ **อวิหึสาปจฺจุปฏฺฐานา**ฯ

ปโมทนลกฺขณาติ ปรสมฺปตฺติยา ปโมทนลกฺขณาฯ **อนิสฺสายนรสา**ติ อิสฺสายนสฺส อุสูยนสฺส ปฏิปกฺขภาวกิจฺจาฯ ปนฺตเสนาสเนสุ, อธิกุสลธมฺเมสุ จ อรมณํ อรติฯ สา อตฺถโต อิสฺสาธิกํ โทมนสฺสสหคตํ, ถินมิทฺธาธิกญฺจ อุทฺธจฺจํฯ ตตฺถ ปุริมํ ปรสมฺปตฺติวิสยํ, ทุติยํ ปนฺตเสนาสนาทิวิสยนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ อรติยา วิหนนากาเรน ปจฺจุปฏฺฐาติ, ตสฺสา วิฆาตํ วา วูปสมํ ปจฺจุปฏฺฐาเปตีติ **อรติวิฆาตปจฺจุปฏฺฐานาฯ "อนิยเต อิจฺฉนฺตี**"ติ อิมินา เจตสิกนฺตรภาเวน อิจฺฉนฺตีติ ทเสฺสติฯ

กายทุจฺจริตโตติ วตฺถุวีติกฺกมสงฺขาตทุจฺจริตโตฯ **กายทุจฺจริตาทิวตฺถูน**นฺติ ปรปาณปรธนปรอิตฺถิอาทีนํ กายทุจฺจริตาทีนมาลมฺพณภูตานเมว วตฺถูนํฯ **อวีติกฺกมลกฺขณา**ติ อมทฺทนลกฺขณาฯ กายทุจฺจริตาทิวตฺถุโต สโงฺกจนกิริยาปเทเสน กายทุจฺจริตาทิโตเยว สโงฺกจนกิริยา วุตฺตาติ ทฏฺฐพฺพํฯ น หิ วิรติโย ทุจฺจริตวตฺถุโน อกิริยปจฺจุปฏฺฐานา ยุชฺชนฺติ, อถ โข ทุจฺจริตเสฺสว, วิรตีนญฺจ โสรจฺจวเสน สโงฺกจนํ, อกิริยา จ หิโรตฺตปฺปปานํ ชิคุจฺฉาทิวเสนาติ อยเมเตสํ วิเสโสฯ **สทฺธา...เป.... ปทฏฺฐานา**ติ เอตฺถ สทฺธาทโย สเพฺพว ธมฺมา กายสุจริตาทีนํ ปทฏฺฐานาติ เอเกฯ อปเร ปน "กมฺมํ กมฺมผลํ สทฺทหนฺตสฺส กายทุจฺจริตาทิอกรณโต, หิโรตฺตปฺปสมฺปนฺนสฺส มุสาวาทาทิอกถนโต, อปฺปิจฺฉสนฺตุฏฺฐีสเลฺลขคุณสมนฺนาคตสฺส มิจฺฉาชีววิวชฺชนโต จ สทฺธาทโย ติณฺณํ ธมฺมานํ ยถากฺกเมน ปทฏฺฐานา"ติ วทนฺติฯ **เกจี**ติ อภยคิริวาสิโนฯ **อิมาสู**ติ อิมาสุ ตีสุ วิรตีสุฯ **เอเกกํ นิยตํ วิรติมิจฺฉนฺตี**ติ อญฺญํ เอกํ จตุตฺถนิยตวิรติมิจฺฉนฺติฯ อถ วา นิทฺธารณเตฺถ ภุมฺมวเสน อิมาสํ อนฺตเร เอกํ นิยตํ วิรติมิจฺฉนฺตีติ อโตฺถฯ อุภยถาปิ ปน เตสํ อิจฺฉา น ยุชฺชติ อปราย วิรติยา ธมฺมเสนาปตินาปิ อเทสิตตฺตา, วิสยสฺส จ สทา สนฺนิหิตตฺตาภาเวน นิยตาย เอว เอกิสฺสา อภาวโตฯ เตเนว หิ อภยคิริวาสิโนเยว จ เกจิ อิมาสํ ติวิธตฺตํ อนิยตตฺตเมว จ อิจฺฉนฺติฯ วุตฺตญฺหิ เตหิ –

> "กรุณามุทิตา สมฺมาวาจากมฺมนฺตอาชิวา;
> เยภุยฺยโต อนิยตา, โหนฺติ โคจรเภทโต"ติฯ –

เอตฺถ ปน "เยภุยฺยโต"ติ วจนํ โลกุตฺตรจิเตฺตสุ สพฺพทา เอกโตเยว จ ลพฺภมานตํ สนฺธาย วุตฺตํฯ

ทุติยจิเตฺตน สมฺปโยคํ คจฺฉนฺตีติ สมฺพโนฺธฯ ยถา จิตฺตํ, เอวํ ตํสมฺปยุตฺตธมฺมาปีติ ทุติเย สสงฺขารา เอวาติ อาห **"สสงฺขารภาวมตฺตเมว เหตฺถ วิเสโส"**ติฯ **ตถา**ติ ยถา ตติเย, ตถา จตุเตฺถปิ ปีติยา สุขปทฏฺฐานตฺตาฯ สุขสฺส เจตฺถ อภาวโต อาห **"ฐเปตฺวา ปีติ"**นฺติฯ นนุ จ "กรุณามุทิตา อุเปกฺขาสหคเต น สมฺภวนฺตี"ติ วทนฺติ, ตสฺมา ยถา ปีติยา, เอวํ ตาสมฺปิ ปฏิเกฺขโป กาตโพฺพติ? น กาตโพฺพ, อปฺปนาปตฺติโต ปุเพฺพ กรุณามุทิตานํ อุเปกฺขาสหคตานมฺปิ สมฺภวโตฯ กรุณามุทิตาภาวนากาเล หิ อปฺปนาวีถิโต ปุเพฺพ อุเปกฺขาสหคตจิเตฺตนาปิ ปริกมฺมํ โหติ, อปฺปนาวีถิยํ ปน โสมนสฺสสหคตจิเตฺตเนว เอกาวชฺชนวีถิยา เวทนาปริวตฺตนาภาวโต, ตสฺมา ปุพฺพภาควเสเนว กรุณามุทิตานมฺปิ อุเปกฺขาสหคเตสุ สมฺภโว โหตีติ อาจริยาฯ อปเร ปน สพฺพทาปิ ตาสํ อุเปกฺขาสหคเตสุ สมฺภวํ น อิจฺฉนฺติฯ "อวเสสา ปญฺจเมน สมฺปโยคํ คจฺฉนฺตี"ติ อวิเสเสน วุตฺตตฺตา อิทานิ วิเสสทสฺสนตฺถมาห **"โสมนสฺสฏฺฐาเน จา"**ติ อาทิฯ

๘๑. กรุณามุทิตาทโยติ กรุณามุทิตา เจว วิรติตฺตยญฺจฯ เตนาห **"ปญฺจา"**ติฯ

เอวํ กามาวจรกุสลจิตฺตสมฺปยุตฺเต ทเสฺสตฺวา อิทานิ รูปาวจรกุสลจิตฺตสมฺปยุตฺตธมฺเม ทเสฺสตุํ “**อวเสเสสุ ปนา**”ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **ฐเปตฺวา วิรติตฺตย**นฺติ วิรติตฺตยํ วชฺชตฺวาฯ กสฺมา ปเนตฺถ วิรติตฺตยํ ปริจฺจตฺตนฺติ? วุจฺจเต – สุวิสุทฺธกายกมฺมาทิกสฺส จิตฺตสมาธานวเสน รูปารูปาวจรกุสลปฺปวตฺติ, น กายกมฺมาทีนํ โสธนวเสน, นาปิ ทุจฺจริตทุราชีวานํ สมุจฺฉินฺทนวเสนฯ ตถา หิ นีวรณาทิธมฺมานํ อวตฺถตฺตยํ โหติ วีติกฺกมาวตฺถา ปริยุฏฺฐานาวตฺถา อนุสยาวตฺถาติฯ ตตฺถ วีติกฺกมาวตฺถาย ปฏิปกฺขํ กามาวจรกุสลํ ปริยุฏฺฐานาวตฺถาย รูปารูปาวจรํ, อนุสยาวตฺถาย โลกุตฺตรกุสลํฯ ทุจฺจริตทุราชีวานํ ปน ฐเปตฺวา วีติกฺกมาวตฺถํ, อนุสยาวตฺถญฺจ วีติกฺกมาวตฺถาย วิสุํ ปริยุฏฺฐานาวตฺถา น อุปลพฺภติฯ ยสฺสา วิปจฺจนีกํ รูปารูปาวจรกุสลํ สิยา, ตสฺมา ตํ เนว กามาวจรกุสลํ วิย เตสํ วีติกฺกมาวตฺถํ โสเธติ, น จ โลกุตฺตรํ วิย อนุสยาวตฺถํ สมุจฺฉินฺทติ, ปฏิปสฺสมฺภติ วาฯ สีลวิสุทฺธิยํ สีลโสธนวเสน กามาวจรกุสเลเนว วิคตวีติกฺกมสฺส ปริสุทฺธกายกมฺมาทิกสฺส โยคิโน จิตฺตสมาธานวเสน ปวตฺตตีติ มหคฺคตจิตฺตุปฺปาเท วิรตีนํ อสมฺภโวเยวฯ อิมเมว หิ อตฺถํ สาเธตุํ “**วิรติโย ปนา**”ติอาทิ อารทฺธํฯ **เตตฺติํส วา** กรุณาทิฌานวเสน ปวตฺตนกาเล ฯ **ตโต**ติ ตโต ตติเย วุตฺตเจตสิกโตฯ กรุณามุทิตานํ อปฺปนาปตฺตานเมกนฺตโสมนสฺสสหคตตฺตา อาห “**ปญฺจเมน…เป…. กรุณามุทิตาวชฺชา**”ติฯ

รูปาวจรปญฺจเม วุตฺตนเยนาติ ติํเสวาติ อธิปฺปาโยฯ ยทิ เอวํ รูปาวจรโต โก วิเสโสติ อาห “**อรูปาวจรภาโวเวตฺถ วิเสโส**”ติ, ปญฺจเม รูปสญฺญาภาวโต รูปาวจรภาโว, อิธ ปน รูปสญฺญาสมติกฺกเมน ปตฺตพฺพตฺตา อรูปาวจรภาโวติ อยเมวสฺส ตโต วิเสโสติ อโตฺถฯ

ปฐมชฺฌานิเกติ ปฐมชฺฌานวติฯ **มคฺคจิเตฺต**ติ จตุพฺพิเธปิ มคฺคญาเณฯ **ทุติยชฺฌานิกาทิเภเท**ติ ทุติยตติยจตุตฺถปญฺจมชฺฌานิเกฯ **วุตฺตนเยนา**ติ ‘‘ทุติเยน วิตกฺกวชฺชา’’ติอาทินา วุตฺตนเยนฯ กิํ อวิเสเสนาติ เจ, โนติ อาห “**กรุณามุทิตาน**”นฺติอาทิฯ มคฺคธมฺเมสุ ปาทกชฺฌานาทิวเสน กทาจิ สมฺมาสงฺกปฺปวิรโห สิยา, น ปน วิรติวิรโห, กายทุจฺจริตาทีนํ สมุจฺฉินฺนวเสเนว อริยมคฺคสฺส ปวตฺตนโตติ อาห “**นิยตวิรติภาโว**”ติฯ **โลกุตฺตรภาโว**ติ ฉพฺพิสุทฺธิปรมฺปราย ปตฺตพฺพตฺตา โลกโต อุตฺตรณภาโวฯ

เอวํ กุสลเจตสิกานํ สมฺปโยควจนตฺถลกฺขณาทีนิ ทเสฺสตฺวา อิทานิ อกุสลเจตสิกานิ ทเสฺสตุํ “**อกุสลา ปนา**”ติอาทิ อารทฺธํฯ **ฉ เยวาปนกา**ติ กิญฺจาปิ ปฐเม อนิยตเยวาปนกา น ลพฺภนฺติ, อกุสเลสุ ปน ลพฺภมานกเยวาปนธมฺเม เอกตฺถ ทเสฺสตุํ เตสมฺปิ อิเธว วจนํ ทฏฺฐพฺพํฯ เอวญฺจ กตฺวา อุปริ ธมฺมานํ อุเทฺทสานนฺตรํ ‘‘เอวํ เยวาปนา’’ติอาทิ วุตฺตํฯ วิจิกิจฺฉาสหคเต ฉนฺทาธิโมกฺขานํ, อุทฺธจฺจสหคเต ฉนฺทสฺส จ อภาวโต วุตฺตํ “**ปฏิปาฏิยา ทสสุ จิเตฺตสู**”ติฯ

๘๒. **นิทฺทิฏฺฐา**ติ นิเสฺสเสน ทสฺสิตาฯ หตา วิหตา วิทฺธสฺตา ปาปา อปายาทิทุกฺขปาปนโต ‘‘ปาปา’’ติ สงฺขาตา อกุสลธมฺมา เยน โส ภควา **หตปาโป,** เตนฯ ลาโภ อลาโภ, ยโส อยโส, นินฺทา ปสํสา, สุขํ ทุกฺขนฺติ อิเมสุ อฏฺฐสุ โลกธเมฺมสุ อกมฺปนเฏฺฐน **ตาทินา** สมฺมาสมฺพุเทฺธนฯ โส หิ ลาภาทีสุ ยาทิโส, อลาภาทีสุปิ ตาทิโสเยวาติ ‘‘ตาที’’ติ วุจฺจติฯ

น หิรียตีติ น ลชฺชติฯ **อหิริโก**ติ ปุคฺคโล ธมฺมสมูโห วาฯ ‘‘อหิริกฺก’’นฺติ วตฺตเพฺพ เอกสฺส ก-การสฺส โลปํ กตฺวา “**อหิริก**”นฺติ วุตฺตํฯ **น โอตฺตปฺป**นฺติ โอตฺตปฺปสฺส ปฏิปกฺขภูตํ ธมฺมมาหฯ **อชิคุจฺฉนํ** อหีฬนํฯ **อลชฺชนํ** อวิลาฯ **อชิคุจฺฉนลกฺขณ**นฺติ สภาววเสน วุตฺตํ, **อลชฺชนลกฺขณ**นฺติ กุสลาพฺยากตสฺส สาธารณาย หิริยา ปฏิปกฺขวเสนฯ **เตเหวา**ติ กายทุจฺ

จริตาทีหิ เอวฯ **อสารชฺชนํ** นิพฺภยตาฯ **อนุตฺตาโส** อสมฺภโมฯ รสาทีนิ หิริโอตฺตปฺเปสุ วุตฺตปฏิปกฺขวเสน คเหตพฺพานีติ น ตานิ อิธ วุตฺตานิฯ เตสุ หิ อลชฺชนากาเรน ปาปานํ กรณ รสํ อหิริกํฯ อนุตฺตาสากาเรน อโนตฺตปฺปํ ฯ วุตฺตปฺปกาเรเนว ปาปโต อสโงฺกจนปจฺจุปฏฺฐานา นิฯ อตฺตนิ, ปเรสุ จ อคารวปทฏฺฐานานิฯ คามสูกรสฺส วิย อสุจิโต กิเลสาสุจิโต อชิคุจฺฉนํ อหิริเกน โหติฯ สลภสฺส วิย อคฺคิโต ปาปโต อนุตฺตาโส อโนตฺตปฺเปน โหติฯ ยถาหุ โปราณา –

> ‘‘ชิคุจฺฉติ นาหิริโก, ปาปา คูถาว สูกโร;
> น ภายติ อโนตฺตปฺปี, สลโภ วิย ปาวกา’’ติฯ

เอตฺถ จ ยถา หิริยา พลวภาเว โอตฺตปฺปํ อโพฺพหาริกํ โหติ, โอตฺตปฺปสฺส พลวภาเว หิรี อโพฺพหาริกา, เอวํ อหิริกสฺส พลวภาเว อโนตฺตปฺปํ อโพฺพหาริกํ, อโนตฺตปฺปสฺส พลวภาเว อหิริกํ อโพฺพหาริกํ โหตีติ เกจิ, ตํ น ยุชฺชติฯ ยถา หิ อสุจินา อตฺตานํ มเกฺขโนฺต, สปฺปมุเข หตฺถํ ปเวเสโนฺต พาลทารโก ตตฺถ ปฏิกฺกูลภาวสฺส, อาทีนวสฺส จ อนุปปริกฺขนโต เนว ชิคุจฺฉติ, น จ อุตฺตสติ, เอวเมวํ ธมฺมสภาวสฺส อญฺญาณโต โมโห ปาปโต เนว ชิคุจฺฉติ, น อุตฺตสติ, ตสฺมา ตํสมฺปยุตฺตจิตฺตุปฺปาเท อุภยมฺปิ พลวตรํ โหตีติฯ

ลุพฺภนฺตีติ อภิคิชฺฌนฺติ, อลฺลียนฺตีติ วุตฺตํ โหติฯ **อารมฺมณคฺคหณลกฺขโณ**ติ เอตฺถ **อารมฺมณคฺคหณํ** นาม ‘‘มม อิท’’นฺติ ตณฺหาภินิเวสวเสน อภินิวิฏฺฐสฺส อารมฺมณสฺส อ วิสฺสชฺชนํ, น อารมฺมณกรณมตฺตํฯ **อภิสโงฺค** อติสยวตาย อาสตฺติยา ทุโมฺมจนียภาโวฯ **อปริจฺจาโค** อวิชหนํฯ **เตลญฺชนราโค วิยา**ติ โธวิตฺวาปิ ปริจฺจชิตุํ อสกฺกุเณโยฺย เตลมกฺขิตอญฺชนราโค วิยฯ ‘‘อสฺสาทานุปสฺสิโน ตณฺหา ปวฑฺฒตี’’ติ วจนโต วุตฺตํ **‘‘อสฺสาททสฺสนปทฏฺฐาโน’’**ติฯ ตตฺถ อสฺสาทวเสน ทสฺสนํ อสฺสาททสฺสนํฯ นนุ จ อสฺสาททสฺสนมฺปิ อตฺถโต โลโภเยวาติ กถํ สยํ อตฺตโน ปทฏฺฐานํ โหตีติ? สจฺจํ, ปฐมํ นาติพลวโลภวเสน อสฺสาททสฺสโน ปจฺฉา พลวโลโภ โหตีติ ตสฺส ตํปทฏฺฐานตา วุตฺตาฯ เตเนว จ ‘‘ตณฺหา ปวฑฺฒตี’’ติ วุตฺตํฯ อปเร ปน ‘‘อสฺสาโท นาม สุขเวทนา, อสฺสาททสฺสนนฺติ อสฺสาททิฏฺฐี’’ติ วทนฺติฯ สุขเวทนาย วา การณภูตํ สุภนิมิตฺตํ อสฺสาโท นาม, อสุเภ ‘‘สุภ’’นฺติ ปวตฺตา ตโย วิปลฺลาสา อสฺสาททสฺสนํ นามาติ เกจิฯ

มุยฺหนฺตีติ น พุชฺฌนฺติฯ ธมฺมสภาวสฺส ยาถาวโต อทสฺสนํ **จิตฺตสฺส อนฺธภาโวฯ อญฺญาณํ** ญาณปฏิปโกฺข ธโมฺมฯ ตตฺถ ปุริมลกฺขณํ สภาววเสน วุตฺตํ, อิตรํ ปฏิปกฺขวเสนฯ อถ วา **อญฺญาณลกฺขโณ**ติ กิจฺจวเสน วุตฺตํฯ โส หิ อสมฺปฏิเวธรโสติ วุโตฺตฯ ธมฺมสภาวํ ปฏิวิชฺฌิตุํ อสมตฺถตา **อสมฺปฏิเวโธฯ อารมฺมณสภาวจฺฉาทนรโส**ติ ยถา อญฺญาณํ, โมห สมงฺคิปุคฺคโล วา อารมฺมณสภาวํ ปฏิวิชฺฌิตุํ น ลภติ, โมหสฺส ตถา ปวตฺติ อารมฺมณสภาวจฺฉาทนํฯ เอตฺถ จ ญาณํ อารมฺมณํ ยถาสภาวโต ชานาติ, ทิฏฺฐิ ยถาสภาวํ วิชหิตฺวา อยาถาวโต คณฺหาติ, โมโห ปน น กิญฺจิ วิชานาติฯ ยทิ เอวํ อารมฺมณคฺคหณกาเล กถํ ตทา โส อารมฺมณํ ชานาเตวาติ? ตทาปิ น ชานาติฯ ยถา ปน ผสฺสาทโย ผุสนาการาทิมตฺตวเสเนว อารมฺมณํ คณฺหนฺติ, น ชานนวเสน, เอวมยํ อารมฺมณํ คเหตฺวา อุปฺปชฺชมาโน ปฏิจฺฉาทนากาเรเนว คณฺหาติ, น ปน ชานนากาเรนาติฯ ยสฺส อุปฺปชฺชติ, ตสฺส อนฺธกรณํ อนฺธกาโร, ตถา ปจฺจุปฏฺฐาติ, ตํ วา ปจฺจุปฏฺฐาเปตีติ **อนฺธการปจฺจุปฏฺฐาโน**ฯ

มิจฺฉา ปสฺสนฺตีติ ธมฺมสภาวสฺส วิปรีตวเสน อนิจฺจาทึ นิจฺจาทิวเสน ปสฺสนฺติฯ **อโยนิโส อภินิเวโส** อุปฺปถาภินิเวโสฯ ธมฺมสภาวํ อติกฺกมิตฺวา ปรโต นิจฺจาทิโต วา ปรปฺปจฺจยโต วา อามสนํ **ปรามาโส,** วิปรีตคฺคาหวเสน ‘‘อิทเมว สจฺจํ, โมฆมญฺญ’’นฺติ อภินิ

เวสนํ **มิจฺฉาภินิเวโสฯ อริยานํ อทสฺสนกามตาทีติ อาทิ**-สเทฺทน สทฺธมฺมอโสตุกามตาทึ สงฺคณฺหาติฯ

ยสฺส ธมฺมสฺส วเสน อุทฺธตํ โหติ จิตฺตํ, ตํสมฺปยุตฺตธมฺมา วา, โส ธโมฺม อุทฺธจฺจํฯ เต นาห **“อุทฺธตภาโว”**ติฯ **อวูปสโม**ติ อสนฺนิสินฺนภาโวฯ **วาตา…เป…. ปฎากา วิยา**ติ ยถา ปฎากา โยตฺตพเลน ธชยฎฺฐึ อมุญฺจนฺตีปิ วาตาภิฆาเตน เอตฺถ อวฎฺฐาตุํ น สโกฺกติ, เอวมิทมฺปิ อธิโมกฺขพเลน อารมฺมณํ อมุญฺจนฺตมฺปิ อโยนิโสมนสิการพเลน อารมฺมเณ อจลํ อวฎฺฐาตุํ น สโกฺกตีติ วาตปฺปหาเรเนว จลธชปฎากา วิย อนวฎฺฐานกิจฺจํฯ **ภนฺตตฺตํ** ปริพฺภมนาการโรฯ อุทฺธจฺจสฺส สพฺพากุสลสาธารณตฺตา, อเญฺญสญฺจ อกุสลสาธารณานํ วิสุํ ปทฎฺฐานสฺส ลพฺภมานตฺตา วุตฺตํ **“อโยนิโส…เป…. ปทฎฺฐาน”**นฺติฯ เยนากาเรน วา มนสิกโรโต อุทฺธจฺจํ อุปฺปชฺชติ, เตนากาเรน มนสิกรณํ อิธ **อโยนิโสมนสิกาโร**ฯ อถ วา อุทฺธจฺจนิมิตฺตสฺส อารมฺมณสฺส มนสิกรณํ อิธ **อโยนิโสมนสิกาโร**ฯ

มญฺญตีติ อภิมญฺญติ, อหํการํ กโรตีติ อโตฺถฯ เสยฺยาทิวเสน อุจฺจโต นมนํ **อุณฺณติฯ สมฺปคฺคหรโส**ติ อุณฺณติวเสเนว อตฺตโน, สมฺปยุตฺตธมฺมานํ วา สมฺปคฺคณฺหนกิโจฺจ, น วีริยํ วิย ตํตํกิจฺจสาธเนนฯ อภิภุสฺสหนวเสน หีนสฺส อตฺตานํ นีจํ กตฺวา คหณมฺปิ ปคฺคณฺหนวเสเนวาติ เวทิตพฺพํฯ **เกตุ…เป…. ปจฺจุปฎฺฐาโน**ติ เอตฺถ เกตุ วุจฺจติ อจฺจุคฺคตธโช, อิธ ปน เกตุ วิยาติ เกตุ, อุฬารตมาทิภาโว, ตํ เกตุภาวสงฺขาตํ เกตุํ กมฺยตีติ เกตุกมฺยํ, ยสฺส ธมฺมสฺส วเสน ตํ เกตุกมฺยํ, โส **เกตุกมฺยตา**ฯ ‘‘อห’’นฺติ ปวตฺตนโต มานสฺส ทิฎฺฐิสทิสี ปวตฺตตีติ ทิฎฺฐิมานา เอกจิตฺตุปฺปาเท น ปวตฺตนฺติ, เทฺว เกสรสีหา วิย เอกคุหายํ, ตสฺมา มาโน ทิฎฺฐิวิปฺปยุตฺตจิเตฺต สพฺพทา อนุปฺปชฺชมาโนปิ ทิฎฺฐิสมฺปยุตฺตจิเตฺต นิยเมน อนุปฺปชฺชนโต **ทิฎฺฐิวิปฺปยุตฺตโลภปทฎฺฐาโน**ฯ มาโน ธมฺมสมูหคฺคหเณ พลวํ หุตฺวา อตฺตุกฺกํสนภาเวน ปวตฺตติ, ทิฎฺฐิ เอเกกธมฺมมฺปิ นิจฺจาทิอากาเรน คณฺหนฺตี ปวตฺตติฯ อตฺตสิเนหสนฺนิสฺสโย วา มาโน, อตฺตกิลมถานุโยคสนฺนิสฺสยา ทิฎฺฐีติ อยเมเตสํ วิเสโสฯ

อิสฺสตีติ อุสูยติฯ **ตเตฺถวา**ติ ปรสมฺปตฺตีสุเยวฯ อิสฺสาวเสน ปรสมฺปตฺตีสุ อตุสฺสนโต วุตฺตํ **“อนภิรติรสา”**ติฯ เตเนเวตํ วุจฺจติ –

> ‘‘อิสฺสานลสิขา เยสํ, หทเย ชลตีธ เต;
> เนว วินฺทนฺติ ปาโมชฺชํ, สมฺพุทฺธาทีหิ เสวิต’’นฺติฯ

มจฺฉรโยเคน มจฺฉรินิ ปวตฺตํ มจฺฉร-สทฺทํ คเหตฺวา อาห **“มจฺฉรภาโว มจฺฉริย”**นฺติฯ นิรุตฺตินเยน ปน ‘‘มา อิทํ อจฺฉริยํ อเญฺญสํ โหตุ, มยฺหํว โหตู’’ติ มจฺฉริยนฺติ โปราณาฯ **นิคุหณํ** อตฺตโน สมฺปตฺติยา ปเรสํ อทสฺสนํฯ **สโงฺกจนํ** อตฺตสมฺปตฺตีนํ ปเรหิ สาธารณภาวกรณสฺส อรุจฺจนากาเรน ปฎิกุฎนํฯ ‘‘มา อิทํ ปรสฺส โหตู’’ติ ปเรสุ ปฎิหนนวเสน อตฺตสนฺตกสฺส อารมฺมณกรณโต มเจฺฉรํ ปฎิฆจิเตฺตเสฺวว ลพฺภตีติ วทนฺติ, ตํ น ยุตฺตํ เอกเสฺสว ธมฺมสฺส อญฺญตฺถ ปฎิหญฺญิตฺวา อญฺญารมฺมณภาวปฺปสงฺคโตฯ ปเรหิ สาธารณภาเว ปฎิหนนวเสน ปน ตํ อารพฺภ ปวตฺตนโต มเจฺฉรํ ปฎิฆจิเตฺตสุ อุปฺปชฺชตีติ ยุตฺตํฯ **อตฺตสมฺปตฺตี**ติ อาวาสาทิสมฺปตฺติฯ

กุจฺฉิตํ กตนฺติ เอตฺถ กตมฺปิ อกตมฺปิ ครหิตพฺพตฺตา กุจฺฉิตํ กตํ นาม โหติฯ เอวญฺหิ วตฺตาโร โหนฺติ ‘‘ยํ มยา น กตํ, ตํ กุกต’’นฺติฯ ตถา หิ วกฺขติ ‘‘กตากตานุโสจนรส’’นฺติฯ เอวํ กตากตํ ทุจฺจริตํ สุจริตมฺปิ กุจฺฉิตํ กตํ นามฯ สุจริตมฺปิ หิ ครหนฺตสฺส กุจฺฉิตํ กตนฺติ โหติ ฯ ยถา

ปน ปถวีกสิณารมฺมณํ ฌานํ ปถวีกสิณํ, เอวํ กุกตํ อารพฺภ วิปฺปฏิสารวเสน ปวตฺตํ จิตฺตํ ตํสห จริตตาย อิธ กุกตนฺติ คเหตพฺพํฯ อถ วา กตากตํ อารพฺภ อุปฺปชฺชนกวิปฺปฏิสารจิตฺตํเยว ค รหิตพฺพโต ''กุจฺฉิตํ กตํ กุกต''นฺติ วุจฺจติฯ ยสฺส ธมฺมสฺส วเสน ตํ จิตฺตํ กุกตํ นาม โหติ, โส ธ โมฺม กุกฺกุจฺจํฯ เตนาห **''กุกตํ, ตสฺส ภาโว''**ติฯ ปจฺฉา อนุตปฺปนํ วิเหฐนํ **ปจฺฉานุตาโปฯ ก ตากตานุโสจนํ** กตากตสฺส สุจริตทุจฺจริตสฺส อนุโสจนํ, ''อกตํ วต เม กลฺยาณ''นฺติอาทินา อนุตปฺปนํ, ''อกตํ มยา ปุเพฺพ กลฺยาณกมฺมํ, อิโต ทานิ ปฏฺฐาย กโรมี''ติ ปวตฺตํ ปน กุสลปกฺ ขิกํ วีริยเมว, น กตากตานุโสจนํ, กตากตาการวิสิฏฺฐสฺส สุจริตทุจฺจริตสฺส อนุโสจนวเสน วิรูปํ ปฏิสรณํ **วิปฺปฏิสาโร**ฯ กตากตานุโสจนญฺหิ อวฑฺฒิสมฺปาทนโต วิรูปํ ปฏิสรณํ, ตํ ปรายตฺต ตาเหตุตาย ทาสพฺยํ วิย ทฏฺฐพฺพํฯ ยถา หิ ทาสเพฺย สติ ทาโส ปรายโตฺต โหติ, เอวํ กุกฺกุ เจฺจ สติ ตํสมงฺคีปุคฺคโลฯ น หิ โส อตฺตโน ธมฺมตาย กุสเล ปวตฺติตุํ สโกฺกติฯ อถ วา กตาก ตกุสลากุสลานุโสจนวเสน อายตฺตตาย ตทุภยวเสน กุกฺกุเจฺจน ตํสมงฺคี โหตีติ ตํ ทาสพฺยํ วิย โหติฯ

อนุสฺสาหนาวสีทนวเสน สํหตภาโว ถินํ, เตน โยคโต จิตฺตํ ถินํ, ตสฺส ภาโว **ถินตา**ฯ เต นาห ''อนุสฺสาหสํหนนตา''ติฯ อสมตฺถตาวิฆาตวเสน อกมฺมญฺญตา **มิทฺธํ**ฯ เตนาห ''อสตฺติ วิฆาโต''ติฯ ยสฺมา มิทฺธวเสเนว เตน สมฺปยุตฺตธมฺมา เมธิตา วิหตสามตฺถิยา โหนฺติ, ตสฺมา **''มิทฺธตา มิทฺธ''**นฺติ วุตฺตํฯ น วิชฺชติ อุสฺสาโห อสฺสาติ อนุสฺสาหํ, ตพฺภาโวปิ อนุสฺสาหํฯ อนุ สฺสาหสงฺขาโต สํหนนภาโว **อนุสฺสาหสํสีทนตา,** กุสีตภาโวติ วุตฺตํ โหติฯ **อสตฺติวิฆาโต**ติ ยสฺมา ตํ มิทฺธํ อุปฺปชฺชมานเมว สตฺติวินาสวเสน อุปฺปชฺชติ, ตสฺมา นตฺถิ เอตสฺส สตฺตีติ ตํ สมฺปยุตฺตจิตฺตํ อสตฺติ, ตสฺส ภาโวปิ, อสตฺติเยว วิฆาโตติ อสตฺติวิฆาโตฯ

อนุสฺสาหนลกฺขณนฺติ อุสฺสาหปฏิปกฺขลกฺขณํฯ วีริยสฺส วิโนทนํ เขปนํ **วีริยวิโนทนํ**ฯ สมฺปยุตฺตธมฺมานํ สํสีทนากาเรน ปจฺจุปฏฺฐาติ, เตสํ วา สํสีทนํ ปจฺจุปฏฺฐาเปตีติ **สํสีทนปจฺจุ ปฏฺฐานํฯ อกมฺมญฺญตาลกฺขณ**นฺติ เอตฺถ กามํ ถินมฺปิ อกมฺมญฺญตาสภาวเมว, ตํ ปน จิตฺ ตสฺส อกมฺมญฺญํ, มิทฺธํ เวทนาทิกฺขนฺธตฺตยสฺสาติ อยเมตฺถ วิเสโสฯ ตถา หิ ปาฬิยํ ''ตตฺถ กตมํ ถินํ? ยา จิตฺตสฺส อกลฺลตา อกมฺมญฺญตาฯ กตมํ มิทฺธํ? ยา กายสฺส อกลฺลตา อกมฺมญฺญตา''ติ (ธ. ส. ๑๑๖๒) จ อาทินา อิเมสํ นิเทฺทโส ปวโตฺตฯ **โอณหนํ** วิญฺญาณทฺวา รานํ ปิทหนํ, สมฺปยุตฺตานํ พนฺธนํ วาฯ **ลีนตา** ลีนากาโร, อารมฺมณคฺคหเณ สโงฺกโจฯ ยสฺมา ถิเนน จิตฺตเสฺสว สํหนนํ โหติ, มิเทฺธน ปน เวทนาทิกฺขนฺธตฺตยสฺส วิย รูปกายสฺสปิ, ตสฺมา ตํ ปจลายิกานิทฺทํ ปจฺจุปฏฺฐาเปตีติ ปจลายิกานิทฺทาปจฺจุปฏฺฐานนฺติปิ วฏฺฏติฯ โปตฺถรูป ปฏิจฺฉาทกปโฏ วิย อารมฺมณสภาวาวจฺฉาทโก โมโหฯ มุเข พนฺธปโฏ วิย สมฺปยุตฺตธเมฺม ปตฺถริตุํ อเทนฺตํ มิทฺธนฺติ อยเมเตสํ วิเสโสฯ

เสสาติ อิธ ลกฺขณาทิวเสน วุตฺตาวเสสา ผสฺสาทโยฯ **กุสเลสุ วุตฺตนเยนา**ติ ลกฺขณาทิโต วุตฺตนเยนฯ น โกจิ เอตฺถ วิเสโส อตฺถีติ เจ, โน นตฺถีติ อาห **''เอตฺถ ปนา''**ติ อาทิ, วิตกฺกาทีนํ ติณฺณํ ยถากฺกมํ มิจฺฉาสงฺกปฺปาทินามมตฺตเมว วิเสโสติ อโตฺถฯ **เอกูนวี สตี**ติ ฐเปตฺวา มานาทโย ฉ อนิยตเยวาปนเก เสสา สรูเปนาคตา ปนฺนรส ฉนฺทาทโย จ จตฺ ตาโร นิยตเยวาปนกาติ อิเม เอเกน อูนา วีสติ เจตสิกาฯ อนิยตเยวาปนกานํ ปน อิธ อลภนฺ ตานมฺปิ เอตฺถ วจเน การณํ วุตฺตเมวฯ

ถินมิทฺธสฺส อนิยตภาโวติ ถินมิทฺธสฺส อนิยตสฺส อิธ อุปฺปชฺชนกภาวมาห, น ปน ปฐเม นิยตภาวํ ตตฺถ สพฺพโสว อนุปฺปชฺชนโตฯ น หิ สภาวติขิณํ จิตฺตํ ถินมิทฺธโยคี โหตีติฯ

ตติเย มานสฺส อนิยตสฺส สมฺภเวปิ นิยตธมฺเม สนฺธาย **“อฏฺฐารสา”**ติ วุตฺตํฯ เตนาห **“มาโน ปเนตฺถ อนิยโต”**ติฯ **ทิฏฺฐิยา สห น อุปฺปชฺชตี**ติ เอตฺถ การณํ วุตฺตเมวฯ จตุเตฺถ **อวเสสา**ติ อฏฺฐารเสว, ปญฺจเม ฐเปตฺวา ปีตึ ทิฏฺฐิยา สห อฏฺฐารเสว, ตถา ฉเฏฺฐปิฯ สตฺตเม ปีติยา, ทิฏฺฐิยา จ อภาวโต สตฺตรส, ตถา อฏฺฐเมปิฯ

เอเตปิ ตโยติ น เกวลํ กรุณามุทิตา เอว, เอเตปิ ตโย เอกโต น อุปฺปชฺชนฺติ อญฺญมญฺญํ วิสยเภทโตเยวฯ ตถา หิ อิสฺสา ปรสมฺปตฺติวิสยา, มจฺฉริยํ อตฺตสมฺปตฺติยา ปเรหิ สาธารณาภาววิสยํ, กุกฺกุจฺจํ กตากตวิสยนฺติ, ตสฺมา ยํ อภยคิริวาสิโน วทนฺติ ‘‘อิสฺสามเจฺฉรํ ยทิจฺฉาวเสน เอกโตปิ อุปฺปชฺชตี’’ติ, น ตํ คเหตพฺพํฯ

สภาวโต, ปริกปฺปนโต วา อนิฏฺฐสฺส อารมฺมณสฺส อนิฏฺฐาการํ วา อารมฺมณสฺส อนุภวนํ สมฺภุญฺชนํ อนิฏฺฐารมฺมณานุภวนํ, ตํ ลกฺขณมสฺสาติ **อนิฏฺฐารมฺมณานุภวนลกฺขณํ**ฯ เตนาห **“อนิฏฺฐาการสโมฺภครส”**นฺติ, ยถาภูเตน วา อยถาภูเตน วา อนิฏฺฐากาเรน อารมฺมณสฺส สมฺภุญฺชนรสํ, ปจฺจานุภวนกิจฺจนฺติ อโตฺถฯ ติตฺถิยาทีนญฺหิ สภาวโต อิเฏฺฐ พุทฺธาทิอารมฺมเณปิ อนิฏฺฐาการโต คหณวเสน โทมนสฺสํ อุปฺปชฺชติฯ โทมนสฺสสฺส เอกเนฺตน กามธาตุยํเยว ปวตฺตนโต อาห **“หทยวตฺถุปทฏฺฐาน”**นฺติฯ ตสฺส หิ อนีวรณาวตฺถาย อภาวโต รูปารูปธาตุยํ อสมฺภโวฯ

อตฺตโน ปวตฺติอาการวเสน อนิฏฺฐรูปสมุฏฺฐาปนวเสน วา วิรูปํ สปฺปนํ วิสปฺปนํ, อนิฏฺฐรูปสมุฏฺฐาปนวเสเนว วา วิสปฺปนํ สรีรกมฺปนํ, ตํ รโส กิจฺจํ, สมฺปตฺติ วา อสฺสาติ **วิสปฺปนรโส,** นิสฺสยสฺส หทยวตฺถุโน, สกลเสฺสว วา กายสฺส วิชฺฌตฺตภาวาปาทนโต อาห **“อตฺตโน นิสฺสยทหนรโส วา”**ติ, **วิชฺฌตฺตภาวาปาทนโต**ติ จ มิลาตภาวาปาทนโตติ อโตฺถฯ ยถา กถํ วิยาติ อาห **“ทาวคฺคิ วิยา”**ติฯ โส หิ วนฌเฏฺยเว อุปฺปโนฺน ตเมว ทหติฯ **ทุสฺสนปจฺจุปฏฺฐาโน**ติ อตฺตโน, ปรสฺส จ ทูสนากาเรน ปจฺจุปฏฺฐาโนฯ โส หิ ยสฺส สนฺตาเน อุปฺปโนฺน, ตํ เอกเนฺตน อนฺตมโส วิรูปภาวาปาทเนนปิ ทูเสติ, ปรํ ปน ทูเสตุ วา, มา วา หเตฺถน คหิตอสุจิ วิยฯ ‘‘อนตฺถํ เม อจรี’’ติอาทีนิ นว อาฆาตวตฺถูนิ ปทฏฺฐานมสฺสาติ **อาฆาตวตฺถุปทฏฺฐาโน**ฯ โส อุปโยคผลกาเลสุ อนิฏฺฐตฺตา วิสสํสฏฺฐปูติมุตฺตํ วิย ทฏฺฐโพฺพฯ **อฏฺฐารส วา**ติ อิสฺสาทีสุ อนิยเตสุ เอเกน สทฺธึ อฏฺฐารส วาฯ

ปวตฺติฏฺฐิติมตฺตาติ เจตโส ปวตฺติสงฺขาตา ฐิติมตฺตา, มคฺคงฺคาทิภาวํ น คจฺฉติ อธิโมกฺขวิรหโตติ อโตฺถฯ อถ วา **ปวตฺติฏฺฐิติมตฺตา**ติ ขณฏฺฐิติมตฺตาฯ ‘‘นิวาเต ทีปจฺจีนํ ฐิติ วิยา’’ติ หิ วุตฺตํฯ จิตฺตฏฺฐิติ วิย สนฺตานฏฺฐิติยา ปจฺจโย ภวิตุํ อสมตฺถตฺตา นิจฺฉยาภาเวน อสณฺฐหนโต เจตโส ปวตฺติปจฺจยมตฺตตาย ปวตฺติฏฺฐิติมตฺตา ขณฏฺฐิติมตฺตา ปวตฺติปจฺจยมตฺตา ฐิติ ปวตฺติฏฺฐิตีติ กตฺวาฯ **วิคตา จิกิจฺฉา**ติ นิสฺสเกฺก ปจฺจตฺตวจนํ ‘‘ปิสุณา วาจา ปฏิวิรโต’’ติอาทีสุ วิย, วิคตา ติกิจฺฉายาติ อโตฺถฯ อยเมว วา ปาโฐฯ ‘‘วิคตา จิกิจฺฉา’’ติ จิกิจฺฉิตุํ ทุกฺกรตาย เจตํ วุตฺตํ, น สพฺพถา จิกิจฺฉาย อภาวโตฯ ‘‘เอวํ นุ โข, น นุ โข’’ติอาทินา สํสปฺปนวเสน เสติ, สมนฺตโต วา เสตีติ **สํสโยฯ กมฺปนรสา**ติ จิตฺตสฺส กมฺปนกิจฺจาฯ อุทฺธจฺจญฺหิ อตฺตนา คหิตากาเรเยว ฐตฺวา ภมตีติ เอการมฺมณสฺมึ เอว วิปฺผนฺทนวเสน ปวตฺตติ, วิจิกิจฺฉา ปน ยทิปิ เอกสฺมึ อารมฺมเณ อุปฺปชฺชติ, ตถาปิ ‘‘เอวํ นุ โข, น นุ โข’’ติ อญฺญํ คเหตพฺพาการํ อเปกฺขตีติ นานารมฺมเณ กมฺปนํ โหติฯ อนิจฺฉยากาเรน เทฺวฬฺหกากาเรน ปจฺจุปฏฺฐาติ, อนิจฺฉยํ วา ปจฺจุปฏฺฐาเปตีติ **อนิจฺฉยปจฺจุปฏฺฐานา**ฯ

อธิโมกฺขวิจิกิจฺฉานํ อญฺญมญฺญํ วิปรีตกิจฺจตาย อาห **“วิจิกิจฺฉาย อภาเวนา”**ติฯ **สมาธี**ติ จิเตฺตกคฺคตาฯ สา หิ อารมฺมเณ จิตฺตสฺส สมฺมา อาธานโต ‘‘สมาธี’’ติ วุจฺจติฯ **พลวา โหตี**ติ พลวมิเตฺตน ทินฺนปิฎฺฐิพโล ปุริโส วิย พลวา โหติ, พลาทิภาวํ คจฺฉตีติ อธิปฺปาโยฯ

สตฺตารมฺมณตฺตาติ สตฺตปญฺญตฺตารมฺมณตฺตาฯ นนุ ปญฺญตฺตารมฺมณาปิ วิปากา โหนฺตีติ โจทนํ สนฺธายาห **“กามาวจรวิปากานํ เอกนฺตปริตฺตารมฺมณตฺตา”**ติฯ กุโต ปน วิรตีนํ กุสลตฺตเมวาติ จาริตนฺติ อาห **“ปญฺจ สิกฺขาปทา กุสลาติ** (วิภ. ๗๑๕) **หิ วุตฺต”**นฺติฯ ยทิ เอวํ โลกุตฺตรวิปาเกสุ วิรติโย น ลพฺภนฺตีติ? โน น ลพฺภนฺติ สิกฺขาปทวิภเงฺค โลกิยวิรติโยเยว สนฺธาย วุตฺตตฺตาฯ เตน โลกิยวิปาเกสฺเยว วิรติโย น สมฺภวนฺตีติ คเหตพฺพํฯ

กายปสาทสนฺนิสฺสิตตฺตา กาเย ภโว สาตภาโว ลกฺขณมสฺสาติ **กายิกสาตลกฺขณา**ฯ เจตสิกสุเข วุตฺตนเยน ปจฺจุปฎฺฐานาทโย เนตพฺพาติ อาห **“เสสา วุตฺตนยา เอวา”**ติฯ

๘๔-๖. นนุ จ อิเฎฺฐ อารมฺมเณ สุขเวทนา อุปฺปชฺชติ, อนิเฎฺฐ ทุกฺขเวทนา, อิฎฺฐานิฎฺฐมชฺฌเตฺต อุเปกฺขาเวทนา, จกฺขุวิญฺญาณาทโย จ กุสลวิปากา อิเฎฺฐ, อิฎฺฐมชฺฌเตฺต วา อารมฺมเณ อุปฺปชฺชนฺติ, ตตฺถ ยุโตฺต ตาว อิฎฺฐมชฺฌเตฺต อุเปกฺขาเวทนาโยโค, น ปน อิฎฺฐารมฺมเณ, น จาปิ เอตํ สกฺกา วตฺตุํ ปริกปฺปนาวเสน อิฎฺฐารมฺมณมฺปิ อิฎฺฐมชฺฌตฺตโต คณฺหนฺติ ยถา ‘‘กมฺมวิญฺญาณ’’นฺติ วิปากานํ อวญฺจนียภาวโต, ตสฺมา กถํ อิเฎฺฐ, อิฎฺฐมชฺฌเตฺต จ อุปฺปชฺชมาเนสุ จกฺขุโสตฆานชิวฺหาวิญฺญาเณสุ อุเปกฺขาเวทนาเยว สมฺภวติ, น สุขเวทนา, ยโต เตสุ อุเปกฺขาเวทนา วุตฺตาติ อิมํ โจทนํ สเงฺขปโต ทเสฺสตุํ **“อิฎฺฐารมฺมณโยคสฺมิ”**นฺติอาทิํ วตฺวา ปุน ตสฺสา โสธนตฺถํ **“อุปาทาย จ รูเปนา”**ติอาทิ วุตฺตํฯ ภูตรูปํ อุปาทาย นิสฺสาย ปวตฺตํ รูปํ อุปาทายรูปํฯ **“อุปาทาย จ รูเปนา”**ติ ปน ‘‘มนสี จ กาโร’’ติ เอตฺถ วุตฺตนยเมวฯ **“อุปาทายกรูเปนา”**ติ วา ปาโฐ, จกฺขุวิญฺญาณสฺส วตฺถุภูเตน จกฺขุปสาเทน, ตถา โสตวิญฺญาณาทีนํ วตฺถุภูเตน โสตปสาทาทินา จ อุปาทายรูเปนาติ อโตฺถฯ **อุปาทารูปเก ปนา**ติ ย-การโลปํ กตฺวา นิเทฺทโส ‘‘ปฎิสงฺขา โยนิโส’’ติอาทีสุ วิย, ยถากฺกมํ จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ อารมฺมณภูเต รูปสทฺทาทิเก อุปาทายรูเปติ อโตฺถฯ **สํฆฎฺฎนานิฆํสสฺสา**ติ สํฆฎฺฎนาสงฺขาตสฺส นิฆํสสฺสฯ สํฆฎฺฎนาเยว อญฺญมญฺญวิสยวิสยีภาวสฺส อนุรูปเทสุปฺปตฺติสงฺขาตนิฆํโส วิยาติ นิฆํโสติ วุจฺจติฯ อถ วา สมฺปตฺตาสมฺปตฺตคฺคหณวเสน สํฆฎฺฎนาย นิฆํสสฺส จาติ อโตฺถฯ จกฺขุรูปโสตสทฺทา หิ อญฺญมญฺญํ อสมฺปตฺตาเยว อนุรูปเทสุปฺปตฺติยา อญฺญมญฺญํ ฆฎฺฎนฺติ นามฯ ตโต เตสํ วเสน ฆฎฺฎนาการภูโต อญฺญมญฺญาภิมุขภาโว ‘‘สํฆฎฺฎนา’’ติ วุโตฺตฯ ฆานคนฺธา, ปน ชิวฺหารสา จ อญฺญมญฺญํ สมฺปตฺตาเยว อาสนฺนตรเทเส อุปฺปนฺนา อญฺญมญฺญํ นิฆํเสนฺติ อาหจฺจ ติฎฺฐนฺติฯ ตโต เตสํ วเสน นิฆํโส วุโตฺตติฯ **ทุพฺพลตฺตา**ติ อธิกรณีมตฺถเก ปิจุปิณฺฑกํ ฐเปตฺวา ปิจุปิเณฺฑเนว ปหตกาเล วิย ผุฎฺฐมตฺตภาเวน ทุพฺพลตฺตาฯ **ทีปเย**ติ เอวํ สํฆฎฺฎนานิฆํสสฺส ทุพฺพลตฺตา เวทนา มชฺฌตฺตฎฺฐาเน ติฎฺฐตีติ อุเปกฺขาโยคํ ปกาเสยฺยฯ ยทิ เอวํ กายวิญฺญาเณปิ อิทํ สมานนฺติ, โนติ อาห **“ปสาทํ ปนา”**ติอาทิฯ ยถา หิ อธิกรณีมตฺถเก กปฺปาสปิจุปิณฺฑํ ฐเปตฺวา กูเฎน ปหรนฺตสฺส กูฎํ ปิจุปิณฺฑมติกฺกมฺม อธิกรณิํ คณฺหาติ, เอวเมวํ กายทฺวาเร พหิทฺธา มหาภูตารมฺมณํ อชฺฌตฺติกกายปสาทํ ฆเฎฺฎตฺวา ตํ อติกฺกมฺม ปสาทปจฺจเยสุ มหาภูเตสุ ปฎิหญฺญติ, นิฆํโส พลวา โหติ, ตสฺมา อิฎฺฐารมฺมเณ กายวิญฺญาณสมฺปยุตฺตา สุขเวทนา โหติ, อนิฎฺฐารมฺมเณ ปน วุตฺตนเยน ทุกฺขเวทนาติ วุตฺตํ โหติฯ

มโนธาตุนาติ เอตฺถ กิญฺจาปิ ธาตุ-สโทฺท อิธ อิตฺถิลิเงฺคเยว ทิสฺสติ, อิมินาเยว ปน อาจริยสฺส วจเนน ปุลฺลิโงฺค อตฺถีติ สิทฺธํฯ เกจิ ปน ''สกฺกฏโวหาเรน วุตฺต''นฺติ วทนฺติฯ สมฺปยุตฺตา ทส ธมฺมาติ สมฺพโนฺธฯ **ตสฺมาเวตฺถา**ติ เอตฺถ ว-กาโร ปทสนฺธิมตฺตกโรฯ

กายวิญฺญาเณ ทุกฺขเวทนาติ กิญฺจาปิ สุขาทิกนฺติ อาทิ-สเทฺทน อกุสลวิปากกายวิญฺญาณสฺส ทุกฺขเวทนาสมฺปโยโค วุโตฺต, อิธ ปนสฺสา ลกฺขณาทิทสฺสนตฺถํ ปุน ''กายวิญฺญาเณ ทุกฺขเวทนา''ติ อุปญฺญาโส กโต, รสาทโย ปนสฺส กุสลวิปาเก สุขเวทนาย วุตฺตวิปริยาเยน โยเชตพฺพาติ อิธ น วุตฺตาฯ **เสสา**ติ เสสเจตสิกาฯ

พลปฺปโตฺตติ เสสาเหตุกจิตฺตสมฺปยุตฺตสมาธิโต อยํ วีริยินฺทฺริยโยเคน พลวภาวปฺปโตฺต, น ปน พลราสิปฺปโตฺตติ อโตฺถฯ ยทิ เอวํ กสฺมา เจตสิกวิภาคนิเทฺทเส ''พลานิ เทฺว ทฺวิจิเตฺตสู''ติ วุตฺตํ? ตตฺถ หิ กิริยาเหตุกมโนวิญฺญาณยุคฬํ สนฺธาย ตถา วุตฺตํฯ สพฺพํ เสสาเหตุกจิเตฺตสุ จิเตฺตกคฺคตาย วิภเงฺค –

> ''กตมา ตสฺมิํ สมเย จิตฺตสฺส เอกคฺคตา โหติ? ยา ตสฺมิํ สมเย จิตฺตสฺส ฐิตี''ติ (ธ. ส. ๑๑) –

เอตฺตกเมว วตฺวา กิริยาเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุสมฺปยุตฺตาย เอกคฺคตาย วิภเงฺค –

> ''กตมา ตสฺมิํ สมเย จิตฺตสฺส เอกคฺคตา โหติ? ยา ตสฺมิํ สมเย จิตฺตสฺส ฐิติ สณฺฐิติ อวฏฺฐิติ อวิสาหาโร อวิเกฺขโป อวิสาหฏมานสตา สมโถ สมาธินฺทฺริยํ สมาธิพล''นฺติ (ธ. ส. ๑๑) –

พลปริโยสานํ กตฺวา วิภชิตตฺตา วีริยวิภเงฺค จ –

> ''กตมํ ตสฺมิํ สมเย วีริยินฺทฺริยํ โหติ? โย ตสฺมิํ สมเย เจตสิโก วีริยารโมฺภ นิกฺกโม ปรกฺกโม อุยฺยาโม วายาโม อุสฺสาโห อุโสฺสฬฺหี ถาโม ธิติ อสิถิลปรกฺกมตา อนิกฺขิตฺตฉนฺทตา อนิกฺขิตฺตธุรตา ธุรสมฺปคฺคาโห วีริยํ วีริยินฺทฺริยํ วีริยพล''นฺติ (ธ. ส. ๑๓) –

พลปริโยสานํ กตฺวา วิภชิตตฺตา วิภงฺควาเร อาคตํ สมาธิพลํ, วีริยพลญฺจ สนฺธาย ''พลานิ เทฺว ทฺวิจิเตฺตสู''ติ วุตฺตํ, น ปน ธมฺมุเทฺทสวาเร พลราสิยํ อาคตพลํ สนฺธาย สพฺพาเหตุกจิเตฺตสุ ธมฺมุเทฺทสสฺส มคฺคราสิโต ปฏฺฐาย ปริหีนตฺตาฯ

๘๗. **วิปากกิริยาหทเยหี**ติ วิปากกิริยจิเตฺตหิฯ หทยํ มโน มานสํ จิตฺตนฺติ หิ ปริยายวจนํฯ โสภนํ คตํ คมนมสฺสาติ สุคโตฯ ภควโต หิ วิเนยฺยชนูปสงฺกมนํ เอกเนฺตน เตสํ หิตสุขนิปฺผาทนโต โสภนํ, ตถา ลกฺขณานุพฺยญฺชนปฏิมณฺฑิตรูปกายตาย ธุตวิลมฺพิตาทิโทสรหิตํ อวหสิตราชหํสวสภวารณมิคราชคมนํ กายคมนํ, ญาณคมนญฺจ นิมฺมลวิปุลกรุณาสติวีริยาทิคุณวิเสสสมงฺคีภูตมภินีหารโต ยาว มหาโพธิํ อนวชฺชตาย โสภนเมวาติฯ อถ วา สกลมฺปิ โลกํ ปริญฺญาภิสมยวเสน สยมฺภุญฺญาเณน ปริชานโนฺต สมฺมา คโต อวคโตติ สุคโต, ตถา โลกสมุทยํ ปหานาภิสมยวเสน ปชหโนฺต อนุปฺปตฺติธมฺมตํ อาปาเทโนฺต สมฺมา คโต อตีโตติ สุคโต, โลกนิโรธสงฺขาตํ นิพฺพานํ สจฺฉิกิริยาภิสมยวเสน สมฺมา คโต อธิคโตติ สุคโต, โลกนิโรธคามินิปฏิปทาสงฺขาตํ มคฺคํ ภาวนาภิสมยวเสน สมฺมา คโต ปโตฺตติ สุคโตฯ อถ วา สมฺมา คทตีติ สุคโตฯ ภควา หิ ภูตํ ตจฺฉํ อตฺถสํหิตํ วิเนยฺยานํ ยถารหํ กาลยุตฺตเมว ธมฺมํ

ภาสติ, ตสฺมา สมฺมา คทตีติ ท-การสฺส ต-การํ กตฺวา ‘‘สุคโต’’ติ วุจฺจติฯ อถ วา สุนฺทรํ ฐานํ สมฺมาสมฺโพธิํ, นิพฺพานเมว วา คโตติ สุคโต, เตน **สุคเตน**ฯ

๘๘. ‘‘**อวคจฺฉตี**’’ติอาทีสุ **โย** ภิกฺขุ **อนูนํ** อตฺถโต วา พฺยญฺชนโต วา อนูนํ สุปริปุณฺณํ ตโตเยว **ปรมํ** วิสิฏฺฐํ **อิมํ** อภิธมฺมาวตารํ นาม ปกรณํ **อวคจฺฉติ** อวพุชฺฌติ, สมฺมาอุคฺคหณธารณาทิสมฺปาทนวเสน โอคาหิตฺวา ชานาติฯ อถ วา ปรมนยทีปนโต **ปรมํ อิมํ** ปกรณํ โย อนูนํ กตฺวา **อวคจฺฉติ** ชานาติ, **ตสฺสาวํ** อวคจฺฉโต ยถาสภาวํ มนนโต **มติ**สงฺขาตา ปญฺญา ทุราสเท มํสจกฺขุนา ปรมาณุ วิย โลกิยญาเณน **ทุราสเท** ทุราธิคนฺตพฺเพ อธิคนฺตุํ ทุกฺกรตเร, อติคมฺภีรฏฺฐาเน ฐเปตฺวา สิเนรุปพฺพตราชานํ ราหุอาทีหิ มหากาเยหิปิ สเพฺพน สพฺพํ อโชฺฌคาหิตุํ อสกฺกุเณยฺยตาย มหาสมุเทฺท วิย ฐเปตฺวา สมฺมาสมฺพุทฺธํ สาริปุตฺตาทีหิปิ มหาญาเณหิ สาวเกหิ สเพฺพน สพฺพํ อโชฺฌคาหิตุํ อสกฺกุเณยฺยรูเป อภิธมฺมนเย **วิชมฺภเต** เหมนฺตสาลปนฺติ วิย ปตฺถรติ, อภิมุขาภิมุเขเยว ธเมฺม ปวตฺตตีติ วา อโตฺถฯ

อิติ อภิธมฺมตฺถวิกาสินิยา นาม

อภิธมฺมาวตารสํวณฺณนาย

เจตสิกนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๓. ตติโย ปริเจฺฉโท

เจตสิกวิภาคนิเทฺทสวณฺณนา

๘๙. **นามสามญฺญโตเยว เทฺวปญฺญาสา**ติ ผสฺสาทินามสามเญฺญน ทฺวีหิ อธิกา ปญฺญาส โหนฺติ, สมฺปยุตฺตธมฺมเภทโต ปน เอกูนนวุติจิตฺตสมฺปยุโตฺต ผโสฺส เอกูนนวุติวิโธติ เอวมาทินา พหุวิธาปิ โหนฺตีติ อโตฺถฯ

นนุ จ ผสฺสาทโย เหฏฺฐา ปาฬิกฺกเมน ทสฺสิตา, อิธ ปน กสฺมา น ตถา วุตฺตาติ? เอเกกสภาววนฺตานํ ตํตํสามญฺญาเปกฺขาย เอกสฺมึ ฐาเน นิทฺทิสิตุกามตฺตาฯ ผสฺสาทโย หิ มนกฺการาวสานา เตรส กุสลากุสลาพฺยากตสามญฺญโต เอกโต วุตฺตา, มชฺฌตฺตาทโย มุทิตาวสานา ปญฺจวีสติ กุสลาพฺยากตสามญฺญโต, โลภาทโย ปน อโนตฺตปฺปาวสานา อกุสลภาวสามญฺญโตติ เอวํ ตํตํสามญฺญาเปกฺขาย สมานสภาวา ธมฺมา เอกโต วุตฺตาติฯ

๙๐. เอวํ ผสฺสาทโย ธเมฺม อุทฺทิสิตฺวา อิทานิ ''เอตฺตเกสุ อยํ ธโมฺม สมฺปลพฺภตี''ติ จิตฺตุปฺปาเทสุ เตสํ ปโยคํ ทเสฺสตุํ ปฐมํ ตาว จิตฺตคณนํ ทเสฺสโนฺต อาห **''จตุปญฺญาสธา''**ติ อาทิฯ **กาเม**ติ กามาวจเรติ วุตฺตํ โหติฯ เอวํ **''รูเป อรูเป''**ติ เอตฺถาปิฯ อาสววิสยตฺตาภาวโต น วิชฺชนฺติ เอเตสุ อาสวาติ **อนาสวา**ฯ

๙๑-๒. **สมาสโต**ติ วิตฺถาราเปกฺขาย วุตฺตํ, น อิโตปิ สมาสสฺส อภาวโตฯ อติสเงฺขปโต ปน เอกูนนวุติ จิตฺตุปฺปาทา โหนฺติฯ **เอเตสู**ติ อิเมสุ จิตฺตุปฺปาเทสุฯ เตสํ ผสฺสาทีนํ ธมฺมานํ อุปฺปตฺตึ เอเกกํ อุทฺธริตฺวา จิตฺตเจตสิเกสุ ภิกฺขูนํ ปาฏวตฺถาย ปวกฺขามีติ สมฺพโนฺธฯ **เอกก**นฺติ เอเกกํ, คาถาพนฺธวเสน **เอ**-การโลโปฯ

๙๓. เจตสิกวิภาคํ วตฺตุกาโมปิ อวินิโพฺภคธเมฺม ทเสฺสตุํ จิเตฺตน สห เอกโต กตฺวา อาห **''ผสฺสปญฺจก''**นฺติฯ เอกโต อุปฺปาโท เอเตสนฺติ **เอกุปฺปาทา,** สห ขียนฺตีติ **สหกฺขยา,** เอกโต อุปฺปชฺชิตฺวา เอกโต นิรุชฺฌนกาติ อโตฺถฯ

๙๔. สเพฺพเสฺวว เอกวีสสเตสุ จิเตฺตสุ สมฺปลพฺภนโต **สพฺพสาธารณา**ฯ กิญฺจาปิ อนนฺตรคาถาย จิเตฺตน สห เอกุปฺปาทาทิภาวกถเนเนว อิเมสํ สพฺพสาธารณตา วุตฺตา, ตตฺถ ปน เอกุปฺปาทาทิมตฺตกถนเมว อิจฺฉิตํ, น สพฺพสาธารณตาฯ วุโตฺตปิ วายมโตฺถ ตตฺถ อปากฏตฺตา ปุน ปากฏํ กตฺวา อิธ วุโตฺตติฯ

๙๕-๑๐๐. ทฺวิปญฺจวิญฺญาณวชฺชิตจตุจตฺตาลีสกามาวจรจิเตฺตสุ, โลกิยโลกุตฺตรวเสน เอกาทสสุ ปฐมชฺฌานิกจิเตฺตสุ จาติ ปญฺจปญฺญาสจิเตฺตสุ วิตกฺกสฺส เทสิตตฺตา อาห **''วิตโกฺก...เป.... สมุทีริโต''**ติฯ วิจาโร ปญฺจปญฺญาสสวิตกฺกจิเตฺตสุ เจว เอกาทสสุ ทุติยชฺฌานิกจิเตฺตสุ จาติ ฉสฏฺฐิจิเตฺตสุ อุปฺปชฺชตีติ อาห **''จาโร...เป.... ชายเต''**ติฯ

เอกปญฺญาสจิเตฺตสุ ปีตีติ กายวิญฺญาณวชฺชิเตสุ อฏฺฐารสสุ โสมนสฺสสหคตกามาวจรจิเตฺตสุ เจว จตุตฺถปญฺจมชฺฌานวชฺชิตเตตฺตึสรูปชฺฌานิกจิเตฺตสุ จาติ เอกปญฺญาสจิเตฺตสุ ปีติ ชายติฯ **เตสฏฺฐิยา สุข**นฺติ เอกปญฺญาสสปฺปีติกจิเตฺตสุ เจว เอกาทสสุ จตุตฺถชฺฌานิกจิเตฺตสุ, กุสลวิปากกายวิญฺญาเณ จาติ เตสฏฺฐิยา จิเตฺตสุ สุขํ ชายติฯ เตสฏฺฐิสุขสหคตจิตฺตานิ เจว ตีณิ จ ทุกฺขสหคตานีติ ฉสฏฺฐิจิเตฺต วเชฺชตฺวา อวเสสปญฺจปญฺญาสจิเตฺตสุ อุเปกฺ

ขา อุปฺปชฺชตีติ อาห **“อุเปกฺขา ปญฺจปญฺญาสจิเตฺตสู”**ติฯ **ทุกฺขํ ตีสู**ติ ทฺวีสุ ปฏิฆจิเตฺตสุ เจว อกุสลวิปากกายวิญฺญาเณ จาติ ตีสุ จิเตฺตสุ ทุกฺขํ ชายติฯ **โหติ...เป.... โสมนสฺสินฺทฺริย**นฺติ เตสฏฺฐิยา สุขสหคตจิเตฺตสุ เอกเมว กายวิญฺญาณํ อปเนตฺวา อวเสเสสุ โสมนสฺสินฺทฺริยํ โหติฯ อกุสลวิปากกายวิญฺญาณวเสน เอกเมว ทุกฺขินฺทฺริยสหคตํ, ตถา กุสลวิปากกายวิญฺญาณเมว สุขินฺทฺริยสมฺปยุตฺตนฺติ อาห **“ทุกฺขินฺทฺริยํ...เป.... สุขินฺทฺริย”**นฺติฯ

อเหตุกวิปากกิริยามโนธาตุวชฺชิเตสุ มชฺฌิมคณนาย ปญฺจาธิกสตปริมิเตสุ กุสลากุสลวิปากกิริยาจิเตฺตสุ วีริยํ เทสิตนฺติ อาห **“ปญฺจุตฺตร...เป.... อาหา”**ติฯ ทิฏฺฐธมฺมิกสมฺปรายิกเตฺถสุ สเตฺต วิเนติ, วิคโต วา นายโก อิมสฺส, วิสิโฏฺฐ วา สพฺพโลกสฺส นายโก สามิ, วิเสเสน วา วิเนยฺยสเตฺต นิพฺพานปุรํ เนตีติ **วินายโก**ฯ สมาธินฺทฺริยํ วิจิกิจฺฉาวชฺชิตวีริยสหคตจิเตฺตสุ วุตฺตนฺติ อาห **“จตุตฺตรสเต”**ติอาทิฯ

อฏฺฐารส อเหตุกจิตฺตานิ, เทฺว เอกเหตุกจิตฺตานิ จ วเชฺชตฺวา อวเสสเอกุตฺตรสเต จิเตฺตฉนฺโท อุปฺปชฺชตีติ ทเสฺสตุํ **“สพฺพาเหตุกจิตฺตานี”**ติอาทิ วุตฺตํฯ **ทส วิญฺญาเณ**ติ กุสลากุสลวิปากวเสน ทฺวิคุณิเต จกฺขาทิเก ปญฺจวิญฺญาเณฯ

๑๐๒-๖. **นิยตา** น เยวาปนกา วิย กทาจีติ อโตฺถฯ กถํ ปเนเต เอกนวุติยา จิเตฺตเสฺวว ชายนฺตีติ อาห **“อเหตุเกสู”**ติอาทิฯ **เอกูนาสีติยา**ติ ทฺวาทส ญาณสมฺปยุตฺตกามาวจรานิ, ปญฺจทส รูปาวจรานิ, ทฺวาทส อรูปาวจรานิ, สมจตฺตาลีส โลกุตฺตรจิตฺตานีติ เอวํ เอกูนาสีติยา ติเหตุกจิเตฺตสุฯ **อฏฺฐวีสติยา จิเตฺต**ติ โสฬสสุ กามาวจรกุสลมหากิริยาสุ, ทฺวาทสสุ จ โลกิยจตุตฺถชฺฌานจิเตฺตสุ จาติ อฏฺฐวีสติจิเตฺตสุฯ **สาฏฺฐเก จตฺตาลีสวิเธ**ติ อฏฺฐสหิเต จตฺตาลีสวิเธ, อฏฺฐจตฺตาลีสวิเธติ วุตฺตํ โหติฯ **ฉ ยุคฬานี**ติ กายปสฺสทฺธิจิตฺตปสฺสทฺธาทีนิ ฉ ยุคฬานิฯ **กุสลาพฺยากตา จา**ติ กุสลจิตฺตสมฺปโยคโต กุสลา, อพฺยากตจิตฺตสมฺปโยคโต อพฺยากตาติ **กุสเลน**ปกาสนวิธาเนสุ เฉเกน สตฺถุนา **ปกาสิตา** เทสิตาติ อโตฺถฯ

๑๐๘-๑๑๑. **สํสโย**ติ วิจิกิจฺฉาฯ สา หิ สํเสติ สมนฺตโต เสติ, ‘‘เอวํ นุ โข, โน นุ โข’’ติ ปริสปฺปตีติ สํสโยฯ มหนฺเต สีลกฺขนฺธาทิเก เอสติ คเวสตีติ มเหสีฯ เตน **มเหสินา** สมฺมาสมฺพุเทฺธนฯ **อฏฺฐสู**ติ อฏฺฐโลภสหคตจิเตฺตสุฯ **จตูสู**ติ เตเสฺวว ทิฏฺฐิสหคตจิเตฺตสุฯ ทิฏฺฐิวิยุเตฺตสุ จตูสูติ สมฺพโนฺธฯ **ทฺวีเสฺววา**ติ ทฺวีสุ โทสมูลกจิเตฺตสุฯ **ทฺวีสุ ชายนฺติ โน สหา**ติ โทสมูเลเสฺวว ทฺวีสุ ชายนฺติ, สห ปน น อุปฺปชฺชนฺติ, อุสฺสูยนกาเล อิสฺสา, มจฺฉรณกาเล มเจฺฉรนฺติอาทินา นานา หุตฺวาว อุปฺปชฺชนฺติฯ **ปญฺจสู**ติ ปญฺจสุ สสงฺขาริกจิเตฺตสุฯ

๑๑๒. จิตฺตสฺส เจตสิกตฺตาภาเวปิ กุสลากุสลาพฺยากตธมฺมานํ คณนฏฺฐานโต **“มโน”**ติ จิตฺตมฺปิ วุตฺตํฯ

๑๑๔-๕. เอตฺตาวตา เจตสิกวิภาคํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ เอเกกสฺมึ จิตฺตุปฺปาเท ลพฺภมานราสีสุ องฺควิภาคทสฺสนตฺถํ **“เอกูนตึสจิเตฺตสู”**ติอาทิ วุตฺตํฯ นนุ จ ผสฺสปญฺจมกราสิ สพฺพปฐมํ อาคตา, สา กสฺมา น วุตฺตาติ? สพฺพสาธารณภาวโตฯ น หิ โส จิตฺตุปฺปาโท อตฺถิ, โย ผสฺสปญฺจมกวินิมุโตฺตติฯ เอกาทส ปฐมชฺฌานิกานิ โสมนสฺสสหคตานิ, ทฺวาทส สเหตุกกามาวจรานิ, ตถา จตฺตาริ อกุสลานิ, สุขสนฺตีรณหสิตุปฺปาทานิ เทฺวติ เอกูนตึสจิเตฺตสุ ปญฺจงฺคิกํ ฌานํ ปญฺจกราสิสงฺขาตํ มตํฯ **จตุ...เป.... นิทฺทิเส**ติ เอกาทส ทุติยชฺฌานิกานิ, กุสลวิปากกิริยาวเสน ทฺวาทส อุเปกฺขาสหคตสเหตุกกามาวจรานิ, อุเปกฺขาโทมนสฺสสหคตานิ อฏฺฐ อกุสลานิ, ทฺวิปญฺจวิญฺญาณวชฺชิตอุเปกฺขาสหคตานิ ฉ อเหตุกจิตฺตานิ จาติ อิมานิ

สตฺตตึส จิตฺตานิ ยถาโยคํ จตูหิ ฌานงฺคหิ ยุตฺตานิฯ เอตฺถ หิ เอกาทส ทุติยชฺฌานิกานิ วิจารปีติสุขสมาธีหิ สหคตานิ, อิตรานิ ยถาโยคํ อุเปกฺขาโทมนสฺเสสุ เอเกเกน วิตกฺกวิจารสมาธีหีติ จตูหิ สมฺปยุตฺตานิฯ

เอกาทสวิธนฺติ เอกาทสวิธํ ตติยชฺฌานิกจิตฺตํ ปีติสุขจิเตฺตกคฺคตาโยคโต **ติวงฺคิกมุทีริตํ**ฯ **จตฺตฺตึส...เป.... มุทีริต**นฺติ ทฺวาทส อรูปาวจรจิตฺตานิ, ทฺวาวีสติ จตุตฺถปญฺจมชฺฌานิกานิ สาสวานาสวานีติ จตฺตฺตึส จิตฺตานิ ยถาโยคํ อุเปเกฺขกคฺคตาโยคโต, สุเขกคฺคตาโยคโต จ ทุวงฺคิกมุทีริตํฯ จตุตฺถชฺฌานิกานิ หิ เอกาทส สุเขกคฺคตาสหิตานิ, เสสานิ เตวีสติ อุเปเกฺขกคฺคตาสหิตานิฯ

๑๑๖. **สภาเวนาวิตเกฺกสู**ติ ทุติยชฺฌานาทโย วิย ภาวนาพเลน วินา สภาเวเนว อวิตเกฺกสุ ทฺวิปญฺจวิญฺญาเณสุฯ เตสุ หิ วิชฺชมานานิปิ เสสฌานงฺคานิ วิตกฺกวิรเหน อุปนิชฺฌานกิเจฺจสุ อสมตฺถานิฯ เตเนว หิ **อฎฺฐกถาย**มฺปิ ‘‘วิตกฺกปจฺฉิมกญฺหิ ฌานงฺคํ นามา’’ติ วุตฺตํฯ ภาวนาย อวิตกฺกภาวปฺปตฺตานิ ปน ภาวนาพเลเนว อุปนิชฺฌานกิเจฺจสุ ปฎุตรา, ตสฺมา สภาเวนาวิตเกฺกสุ ฌานงฺคานิ น อุทฺธเรยฺยฯ **“น อุทฺธฎา”**ติ วา ปาโฐ, น อุทฺธฎานีติ อโตฺถฯ

ยทิ เอวํ กสฺมา ทฺวิปญฺจวิญฺญาเณสุ สรูเปเนว จิเตฺตกคฺคตา วุตฺตา, นนุ ตสฺสา วิตกฺกวิรเหน ฌานงฺคกิเจฺจ อสมตฺถตาย ราสิภชนาภาวโต เยวาปนกวเสน วจนํ ยุตฺตนฺติ ? วุเจฺจเต – กุสลากุสเลสุ อวิชฺชมานธมฺมสฺส วิปาเกสุปิ อนุปลพฺภนโต ฌานงฺคกิจฺจสฺส อกรเณปิ กุสลากุสเลสุ เทสิตนิยาเมเนว สรูเปน อิธาปิ วุตฺตาฯ โหตุ ตาว เอตํ, ฌานราสิยํ เวทนา กสฺมา วุตฺตาฯ สา หิ สพฺพจิตฺตสาธารณภาวโต ผสฺสปญฺจกราสิมฺหิ เจว, อุเปกฺขาทิอินฺทฺริยภาวโต อินฺทฺริยราสิมฺหิเยว วตฺตพฺพา, น อิตรตฺถ ตทภาวโตติ? สจฺจํ, เวทนา ปน สพฺพเวทนานํ สามญฺญสภาเวน ผสฺสปญฺจเก อาคตเวทนา จ อปเรน วิเสสวจเนน ตตฺถ นิทฺทิฎฺฐา, น ตตฺถ อโนฺตกรณตฺถํฯ เตเนว หิ **ธมฺมสงฺคณิยํ** ทฺวิปญฺจวิญฺญาเณสุ สงฺคหวาเร ฌานงฺคราสิ น อุทฺธฎาติ รูปธาตุยํ ติณฺณํ มหาภูตานํ อปฺปฎิฆภาเวปิ กามธาตุยํ สปฺปฎิฆมหาภูเตหิ สมานภาวโต ตตฺถาปิ สปฺปฎิฆภาโว วิย ทฺวิปญฺจวิญฺญาเณสุ เวทนาจิเตฺตกคฺคตานํ วิตกฺกวิโยเคน ฌานกิจฺจากรเณปิ สวิตกฺกจิเตฺตสุ ฌานจิตฺตสมงฺคีเวทนาทีหิ สมานตฺตา ฌานงฺคภาเวน วจนํ นาม ยุตฺตํฯ เตเนว จ **นามรูปสมาเส** ‘‘ผสฺสปญฺจกราสิฌานทุกราสิอินฺทฺริยตฺติกราสี’’ติ วุตฺตนฺติฯ อถวา กึ เอตาย ยุตฺติจินฺตาย, ธมฺมสภาวเวทินา ตถาคเตน ธมฺมสภาวํ อวิรชฺฌิตฺวา เทสิตนฺติ น เอตฺถ อนุโยโค กาตโพฺพติฯ อเหตุกจิตฺตานํ อารมฺมเณ สุปฺปติฎฺฐิตตาภาเวน อนิยฺยานิกตฺตา วุตฺตํ **“สพฺพา...เป.... น อุทฺธเร”**ติฯ วุตฺตเญฺหตํ **อฎฺฐกถาย**มฺปิ ‘‘เหตุปจฺฉิมโก มโคฺค’’ติฯ

๑๑๗. **ตีณิ โสฬสจิเตฺตสู**ติ ปนฺนรสสุ อเหตุกวิปากจิเตฺตสุ เจว กิริยามโนธาตุมฺหิ จาติ โสฬสสุ จิเตฺตสุฯ มนินฺทฺริยํ ชีวิตินฺทฺริยํ เวทนินฺทฺริเยสุ ลพฺภมานเมกนฺติ **ตีณินฺทฺริยานิ โหนฺติ**ฯ อิเมสุปิ กุสลวิปากกายวิญฺญาณธาตุยํ มนินฺทฺริยสุขินฺทฺริยชีวิตินฺทฺริยวเสน ตีณินฺทฺริยานิ, อกุสลวิปากกายวิญฺญาณธาตุยํ ทุกฺขินฺทฺริเยน สห ตีณิ, สุขสนฺตีรเณ โสมนสฺสินฺทฺริเยน สห ตีณิ, อวเสสเตรสจิเตฺตสุ อุเปกฺขินฺทฺริเยน สห ตีณีติฯ เอตฺถ จิตฺตนฺติ สสมฺปยุตฺตธมฺมสฺส จิตฺตุปฺปาทสฺส อธิเปฺปตตฺตา มนินฺทฺริยสฺสาปิ อาธารภาโว ยุเชฺชยฺยฯ อิตรถา หิ มนินฺทฺริยนฺติ จิตฺตเสฺสว คหเณ ตสฺส อตฺตโน จ อาธารภาโว น ยุชฺชตีติฯ **เอกสฺมึ ปน จตฺตารี**ติ เอกสฺมึ วิจิกิจฺฉาสหคเต วีริยินฺทฺริยมนินฺทฺริยชีวิตินฺทฺริยอุเปกฺขินฺทฺริยวเสน จตฺตาริฯ **ปญฺจ เตรสสู**ติ ฐเปตฺวา วิจิกิจฺฉาสหคตํ อวเสสานิ เอกาทส อกุสลจิตฺตานิ, กิริยาเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุทฺวยนฺติ เตรสสุ จิเตฺตสุ วีริยินฺทฺริยาทีนิ ตีณิ, สมาธินฺทฺริยํ, เวทนินฺทฺริเยสุ ลพฺภ

มานํ เอกนฺติ ปญฺจินฺทฺริยานิฯ เอตฺถ หิ ทฺวีสุ โทสมูเลสุ วีริยินฺทฺริยสมาธินฺทฺริยมนินฺทฺริยชีวิตินฺทฺริยโทมนสฺสินฺทฺริยวเสน ปญฺจ, ปญฺจสุ โสมนสฺสสหคเตสุ ปุริมานิ จตฺตาริ โสมนสฺสินฺทฺริเยน สทฺธึ ปญฺจ, เสเสสุ อุเปกฺขินฺทฺริเยน สทฺธึ ปญฺจ โหนฺติฯ

๑๑๘. **สตฺต ทฺวาทสจิเตฺตสู**ติ ทฺวาทสสุ ญาณวิปฺปยุตฺตจิเตฺตสุ สทฺธาสติสมาธิวีริยชีวิตมนินฺทฺริยานิ จ เวทนินฺทฺริเยสุ ลพฺภมานเมกนฺติ สตฺต อินฺทฺริยานิฯ ตตฺถ หิ ฉสุ โสมนสฺสสหคเตสุ สทฺธินฺทฺริยาทีนิ ฉ โสมนสฺสินฺทฺริเยน สทฺธึ สตฺต, อิตเรสุ ฉสุ อุเปกฺขินฺทฺริเยน สทฺธึ สตฺต โหนฺติฯ **เอเกนูเนสุ...เป.... มเนสุ จา**ติ ทฺวาทส ญาณสมฺปยุตฺตานิ กามาวจรานิ, สตฺตวีสติ โลกิยชฺฌานจิตฺตานิ จาติ เอกูนจตฺตาลีสวิเธสุ โลกิยจิเตฺตสุ ปุริมานิ สตฺต, ปญฺญินฺทฺริยญฺจาติ อเฏฺฐว อินฺทฺริยานิฯ เอตฺถ หิ โสมนสฺสสหคเตสุ ฉสุ กามาวจเรสุ, ทฺวาทสสุ รูปาวจรจตุกฺกชฺฌาเนสุ จาติ อฎฺฐารสจิเตฺตสุ โสมนสฺสินฺทฺริเยน, เสเสสุ จ อุเปกฺขินฺทฺริเยน สทฺธึ โยเชตฺวา อฎฺฐินฺทฺริยานิ เวทิตพฺพานิฯ

๑๑๙. **จตฺตาลีสาย จิเตฺตสุ นวก**นฺติ สมจตฺตาลีสวิเธสุ โลกุตฺตรจิเตฺตสุ ปุริมานิ อฎฺฐ อินฺทฺริยานิ, อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ อญฺญินฺทฺริยํ อญฺญาตาวินฺทฺริยนฺติ อิเมสุ ลพฺภมานเมกนฺติ อินฺทฺริยานํ นวกาฯ โสตาปตฺติมเคฺคสุ หิ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ ลพฺภติฯ โสตาปตฺติผลโต ปฎฺฐาย อรหตฺตมคฺคปริโยสาเนสุ ตํ น ลพฺภติฯ ตสฺส ฐาเน อญฺญินฺทฺริยํฯ อรหตฺตผเล ตมฺปิ น ลพฺภติฯ ตสฺส ฐาเน อญฺญาตาวินฺทฺริยํ ติฎฺฐตีติฯ **เอว**นฺติ ฉหิ อินฺทฺริเยหิ สมฺปยุตฺตสฺส อภาวโต กตฺถจิ ตีณิ, กตฺถจิ จตฺตาริ, กตฺถจิ ปญฺจ, กตฺถจิ สตฺต, กตฺถจิ อฎฺฐ, กตฺถจิ นวินฺทฺริยานีติ เอวํ ฉหิ อากาเรหิ **อินฺทฺริยโยโคปิ,** น เกวลํ ฌานงฺคโยโคว, อถ โข อินฺทฺริเยหิ สห จิตฺตุปฺปาทานํ สมฺปโยโคปิ เวทิตโพฺพติฯ

๑๒๐-๓. อิทานิ มคฺคงฺคสมฺปโยคํ ทเสฺสโนฺต ปฐมํ ตาว เยสุ จิเตฺตสุ มคฺคงฺคานิ น ลพฺภนฺติ, ตานิ ทเสฺสตฺวา ปจฺฉา มคฺคงฺคโยคจิตฺตุปฺปาเท ทเสฺสตุํ “**อมคฺคงฺคานี**”ติอาทิมาหฯ **เอตฺถา**ติ เอตสฺมึ เอกวีสสตปฺปเภเท จิตฺตสฺมึ, อิมสฺมึ มคฺคงฺคาธิกาเร วาฯ **วิญฺญาเณสุ ทฺวิปญฺจสู**ติ สภาวาวิตเกฺกสุ จกฺขาทีสุ ทฺวิปญฺจวิญฺญาเณสุฯ กิญฺจาปิ เหฎฺฐา ทฺวิปญฺจวิญฺญาเณสุ ฌานงฺคาภาโว, อเหตุเกสุ จ มคฺคงฺคาภาโว วุโตฺตว, อฌานงฺคานิ ปน ตตฺถ อธิการวเสน วุตฺตานิ, อิธ ปสงฺคาคตวเสนฯ อมคฺคงฺคานิ ตตฺถ ปสงฺคาคตวเสน, อิธ อธิการวเสนาติ น โกจิ ปุนรุตฺติโทโสฯ

เอกนฺติ วิจิกิจฺฉาสมฺปยุตฺตํ จิตฺตํฯ ตญฺหิ มิจฺฉาสงฺกปฺปมิจฺฉาวายามโยคโต เทฺว มคฺคงฺคานิ เอตฺถาติ **ทุมคฺคงฺคํฯ ติมคฺคงฺคานิ สตฺตสู**ติ จตฺตาริ ทิฎฺฐิวิปฺปยุตฺตานิ, เทฺว โทสมูลานิ, อุทฺธจฺจสหคตจิตฺตนฺติ สตฺตสุ มิจฺฉาสงฺกปฺปมิจฺฉาวายามมิจฺฉาสมาธิโยคโต ติมคฺคงฺคานิฯ **จตฺตาลีส...เป.... จตุรงฺคิโก**ติ ทฺวาทส ญาณวิปฺปยุตฺตานิ, จตฺตาริ ทิฎฺฐิสมฺปยุตฺตานิ, ปฐมชฺฌานิกวชฺชานิ จตุวีสติ มหคฺคตจิตฺตานีติ จตฺตาลีสจิเตฺตสุ โย มโคฺค ลพฺภติ, โส ยถาโยคํ สมฺมาสงฺกปฺปสมฺมาวายามสมฺมาสติสมฺมาสมาธิโยคโต, มิจฺฉาทิฎฺฐิมิจฺฉาสงฺกปฺปมิจฺฉาวายามมิจฺฉาสมาธิโยคโต, สมฺมาทิฎฺฐิสมฺมาวายามสมฺมาสติสมฺมาสมาธิโยคโต จ จตุรงฺคิโก มโตฯ ตตฺถ ญาณวิปฺปยุเตฺตสุ ทฺวาทสสุ ปฐมานิ จตฺตาริ, ทิฎฺฐิสมฺปยุเตฺตสุ มชฺฌิมานิ, เสเสสุ ปจฺฉิมานิ ลพฺภนฺติฯ

ปญฺจทฺทสสุ...เป.... ปญฺจงฺคิโกติ ทฺวาทสสุ ญาณสมฺปยุตฺตกามาวจเรสุ เจว ตีสุ โลกิยปฐมชฺฌานิเกสุ จาติ ปนฺนรสสุ จิเตฺตสุ สมฺมาทิฎฺฐิสมฺมาสงฺกปฺปสมฺมาวายามสมฺมาสติสมฺมาสมาธิวเสน ปญฺจงฺคิโก มโคฺคฯ นนุ จ สมฺมาวาจาทโย กามาวจเรสุ ลพฺภนฺตีติ? สจฺจํ

ลพฺภนฺติ, ปาเฐ ปน อนาคตตฺตา อิธ ปริจฺจตฺตาติฯ **ทฺวตฺตึสจิเตฺตสู**ติ ปฐมชฺฌานิกวเชฺชสุ ทฺวตฺตึสโลกุตฺตรจิเตฺตสุฯ **สตฺตงฺคิโก**ติ อวิตกฺกตฺตา สมฺมาสงฺกโปฺป น ลพฺภตีติ ตํ ปริจฺจชิตฺวา อวเสสสตฺตมคฺคงฺควเสน สตฺตงฺคิโก วุโตฺตฯ

ยตฺถ ปน สมฺมาสงฺกโปฺป ลพฺภติ, ตตฺถ เตน สห อฎฺฐงฺคิโกติ อาห **“มโคฺค อฎฺฐสู”**ติ อาทิฯ ตตฺถ **อฎฺฐสุ จิเตฺตสู**ติ ปฐมชฺฌานิเกสุ อฎฺฐสุ โลกุตฺตรจิเตฺตสุฯ **เอวน**ฺติ ฉหิ มคฺคเงฺคหิ สมฺปยุตฺตสฺส อภาวโต กตฺถจิ เทฺว มคฺคงฺคานิ, กตฺถจิ ตีณิ, กตฺถจิ จตฺตาริ, กตฺถจิ ปญฺจ, กตฺถจิ สตฺต, กตฺถจิ อฎฺฐาติ เอวํ ฉหิ ปกาเรหิฯ

๑๒๔-๖. อิทานิ พลสมฺปโยคํ ทเสฺสโนฺต อาห **“พลานิ เทฺว”**ติอาทิฯ ตตฺถ วีริยพลสมาธิพลวเสน เทฺว พลานิ กิริยาเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุทฺวเย วิภงฺควาเร อาคตานิ วีริยพลสมาธิพลานิ ปเจฺจกํ ลพฺภนฺตีติ **“เทฺว ทฺวิจิเตฺตสู”**ติ วุตฺตํฯ **เอกสฺมิํ ตีณี**ติ เอกสฺมิํ วิจิกิจฺฉาสหคเต วีริยพลอหิริกพลอโนตฺตปฺปพลวเสน ตีณิ พลานิฯ **เอกาทสสุ จตฺตารี**ติ วิจิกิจฺฉาสหคตวเชฺชสุ เอกาทสสุ อกุสลจิเตฺตสุ สมาธิพลเญฺจว ปุเพฺพ วุตฺตานิ ตีณีติ จตฺตาริพลานิฯ **ฉ ทฺวาทสสู**ติ ทฺวาทสสุ ญาณวิปฺปยุตฺตจิเตฺตสุ สทฺธาวีริยสติสมาธิหิริโอตฺตปฺปวเสน ฉ พลานิฯ

เอกูนาสีติยา สตฺตาติ ทฺวาทสสุ ญาณสมฺปยุตฺตกามาวจรจิเตฺตสุ เจว สตฺตวีสติ มหคฺคตจิเตฺตสุ จ จตฺตาลีสาย โลกุตฺตรจิเตฺตสุ จาติ เอกูนาสีติวิเธสุ จิเตฺตสุ สทฺธาวีริยสติสมาธิปญฺญาหิริโอตฺตปฺปวเสน สตฺต พลานิฯ **โสฬเสวาพลานี**ติ ปญฺจทส อเหตุกวิปากานิ, กิริยามโนธาตุอาวชฺชนญฺจาติ โสฬส พลวิปฺปโยคโต อพลจิตฺตานิฯ **เอวน**ฺติ ปญฺจหิ พเลหิ สมฺปยุตฺตสฺส อภาวโต กตฺถจิ เทฺว, กตฺถจิ ตีณิ, กตฺถจิ จตฺตาริ, กตฺถจิ ฉ, กตฺถจิ สตฺตาติ ปญฺจหิ อากาเรหิ **สพลํ,** อิเมสุ เอกสฺสาปิ อภาวโต อพลมฺปิ จ **วิเญฺญยฺยํ,** วิชานิตพฺพนฺติ อโตฺถฯ เหตุราสิอาทโย วินิจฺฉยภาวโต น วุตฺตาติ เวทิตพฺพํฯ เยสุ จิเตฺตสุ ยานิ ฌานงฺคมคฺคงฺคพลินฺทฺริยานิ ชายนฺตีติ สมฺพโนฺธฯ คาถาพนฺธสุขตฺถํ อินฺทฺริยานํ โอสานกรณํฯ

อิติ อภิธมฺมตฺถวิกาสินิยา นาม

อภิธมฺมาวตารสํวณฺณนาย

เจตสิกวิภาคนิเทฺทสวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

๔. จตุโตฺถ ปริเจฺฉโท

เอกวิธาทินิเทฺทสวณฺณนา

๑๒๘-๓๐. **วิชานนสภาวโต**ติ อารมฺมณวิชานนสภาวตฺตาฯ นนุ จ เหฏฺฐา สารมฺมณโต เอกวิธภาโว วุโตฺตติ? สจฺจํ วุโตฺต, โส ปน เจตสิกานญฺจ สาธารโณติ อิธ ตพฺพิวชฺชนตฺถํ วิชานนลกฺขณตาว วุตฺตาฯ สเงฺขปคณนวเสน จ สเหตุกานํ เอกสตฺตติวิธตา วุตฺตาฯ **เหตุวาทินา**ติ กุสลากุสลาพฺยากตเหตูนํ พฺยากรณกุสเลน ฯ อถ วา ‘‘เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา , เตสํ เหตุํ ตถาคโต อาหา’’ติ (อป. เถร ๑.๑.๒๘๖; มหาว. ๖๐) วจนโต ตํตํปจฺจยุปฺปนฺนธมฺมานํ ตํตํปจฺจยวาทินาฯ

๑๓๑-๔. **สวตฺถุกาวตฺถุกโต**ติ เอกเนฺตน สพฺพวตฺถุนิสฺสิตภาวโต เจว ตทภาวโต จฯ เกจิ ปน หทยวตฺถุวเสน สวตฺถุกาวตฺถุกตํ วเณฺณนฺติ, ตํ น ยุชฺชติ สวตฺถุกนิเทฺทเส ‘‘สโพฺพ กามวิปาโก’’ติ ปสาทนิสฺสิตานมฺปิ สงฺคหิตตฺตาฯ **อุภยวเสนา**ติ สวตฺถุกาวตฺถุกวเสนฯ กานิจิ หิ จิตฺตานิ เอกเนฺตน สวตฺถุกานิ, กานิจิ อวตฺถุกาเนว, กานิจิ อุภยสภาวานิฯ ตถา เจว นิทฺทิสติ **‘‘สโพฺพ กามวิปาโก จา’’**ติอาทิฯ

สโพฺพ กามวิปาโก จาติ สเหตุกาเหตุกภิโนฺน สโพฺพ เตวีสติวิโธ กามาวจรวิปาโก จฯ **อาทิมโคฺค**ติ โสตาปตฺติมโคฺคฯ โส หิ สพฺพโลกุตฺตเรสุ อาทิโต อุปฺปชฺชนโต, อฏฺฐสุ อริยปุคฺคเลสุ อาทิปุคฺคลสฺส สมฺพนฺธีติ วา ‘‘อาทิมโคฺค’’ติ วุจฺจติฯ **วินา วตฺถุ**นฺติ สกสกวตฺถุํ วินา นุปฺปชฺชนฺติฯ เตเนว เหตานิ อรูปภเว นุปฺปชฺชนฺติ ตตฺถ วตฺถูนํ อภาวโตฯ ‘‘นุปฺปชฺชนฺติ วินา วตฺถุ’’นฺติ จ อิทํ อโนฺตภาวิตการณตฺถํ กตฺวา วุตฺตํฯ เตน ยสฺมา วตฺถุํ วินา นุปฺปชฺชนฺติ, ตสฺมา เอกเนฺตน สวตฺถุกาติ วุตฺตํ โหติฯ

เอกเนฺตน อวตฺถุกา อรูปภเวเยว ปฏิสนฺธาทิวเสน ปวตฺตนโตฯ กถํ ปน รูปสนฺนิสฺสเยน วินา ตตฺถ อรูปํ ปวตฺตติ, กสฺมา น ปวตฺตติ ปญฺจโวกาเรติ? ตถา อทสฺสนโตฯ ยทิ เอวํ กพฬีการาหาเรนปิ วินา รูปธาตุยํ รูเปน ปวตฺติตพฺพํ, กึ การณา? กามธาตุยํ ตถา อทสฺสนโตฯ อปิ ตุ ยสฺส จิตฺตสนฺตานสฺส ปวตฺติการณํ รูเป อวิคตตณฺหํ, ตสฺส สห รูเปน ปวตฺติฯ ยสฺส ปน นิพฺพตฺติการณํ รูเป วิคตตณฺหํ, ตสฺส วินา รูเปน ปวตฺติ การณสฺส ตํวิมุขตายาติ รูปสนฺนิสฺสเยน วินา ตตฺถ อรูปํ ปวตฺตติฯ **เทฺวจตฺตาลีส เสสานี**ติ มโนทฺวาราวชฺชนํ กุสลกิริยาวเสน โสฬส กามาวจรานิ, ตเถว อฏฺฐ อรูปาวจรานิ, ปฐมมคฺควชฺชานิ สตฺต โลกุตฺตรานิ, ปฏิฆทฺวยวชฺชิตทสอกุสลานิ เจติ เทฺวจตฺตาลีส วุตฺตาวเสสจิตฺตานิฯ

๑๓๕-๗. รูปาทีสุ เอเกกเมว อารมฺมณํ อิมสฺสาติ **เอเกการมฺมณํ**ฯ ตสฺส ตสฺส อารมฺมณสฺส อาปาถคตกาเล ตํตํวิชานนวเสน ปญฺจปิ อารมฺมณานิ อิมสฺสาติ **ปญฺจารมฺมณํฯ เอวมฺปี**ติ น เกวลํ สวตฺถุกาทิวเสเนว, อถ โข เอเกการมฺมณาทิโตปิฯ อภิญฺญาวชฺชิตานํ สพฺพมหคฺคตานมฺปิ ธมฺมารมฺมณภาเวน เอการมฺมณตฺตา อาห **‘‘สพฺพํ มหคฺคต’’**นฺติฯ ปณฺณตฺตารมฺมณโต เอการมฺมณนฺติ เกจิฯ ตํ อรูปาวจรทุติยจตุตฺถชฺฌานานิ ปตฺวา น ยุชฺชติ เตสํ มหคฺคตารมฺมณตฺตาฯ อภิญฺญาทฺวยสฺส ฉฬารมฺมณิกภาเวน, ตสฺส จ รูปาวจรปญฺจมชฺฌานโต อภินฺนตฺตา ตํ ปหาย **‘‘เตจตฺตาลีสา’’**ติ วุตฺตํฯ

๑๔๑. ปุญฺญวิปากกิริยโต กาเม ทฺวาทสาติ สมฺพนฺโธฯ **ธา**ติ นิปาตมตฺตํฯ **ปุญฺญวิปากกฺริยโต**ติ ญาณวิปฺปยุตฺตกุสลวิปากกิริยโตฯ

๑๔๓-๙. อิริยาย กายิกาย กิริยาย ปวตฺติปถภาวโต **อิริยาปโถ,** คมนาทิฯ อตฺถโต ตทวตฺถา รูปปฺปวตฺติฯ กามเญฺจตฺถ รูปวินิมุตฺโต อิริยาปโถ, วิญฺญตฺติ วา นตฺถิ, ตถาปิ สพฺพํ รูปสมุฏฺฐาปกจิตฺตํ อิริยาปถุปตฺถมฺภกํ, วิญฺญตฺติวิการุปฺปาทนญฺจ โหติฯ ยํ ปน จิตฺตํ วิญฺญตฺติชนกํ , ตํ เอกํสโต อิตรทฺวยสฺส ชนกํ อวินาภาวโต, ตถา อิริยาปถุปตฺถมฺภกํ รูปสฺสาติ อิมสฺส วิเสสสฺส ทสฺสนตฺถํ “**รูปิริยาปถวิญฺญตฺติ-ชนกาชนกาทิโต**”ติ อิริยาปถวิญฺญตฺตีนํ วิสุํ คหณํฯ **ชนกาชนกาทิโต**ติ ติณฺณมฺปิ ชนกโต, กสฺสจิปิ อชนกโต, ทฺวินฺนํ เอกสฺส จ ชนกโตฯ กานิจิ หิ จิตฺตานิ รูปํ สมุฏฺฐาเปนฺติ, อิริยาปถํ กเปฺปนฺติ, วิญฺญตฺตึ ชนยนฺติฯ กานิจิ รูปํ สมุฏฺฐาเปนฺติ, อิริยาปถํ กเปฺปนฺติ, วิญฺญตฺตึ น ชนยนฺติฯ กานิจิ รูปเมว สมุฏฺฐาเปนฺติ, อิตรทฺวยํ น กโรนฺติฯ กานิจิ ตีณิ น กโรเนฺตวฯ ตถา เจว ทเสฺสติ “**ทฺวาทสากุสลา**”ติอาทิฯ **เอวญฺจาปิ หิ ตํ จิตฺต**นฺติ น เกวลํ อเหตุกาทิโตว, เอวํ รูปาทิชนกาทิโตปิ ตํ จตุพฺพิธํฯ ‘‘เอวญฺจาทิมฺหิ ต’’นฺติปิ ลิขนฺติฯ ตสฺส ปน อาทิมฺหิ นิกฺขิตฺตํ จิตฺตํ เอวญฺจ จตุพฺพิธนฺติ อตฺถํ วทนฺติฯ **ตตฺถา**ติ เตสุ รูปชนกาทีสุฯ **ทส กิริยา**ติ มโนธาตุวชฺชา ทส กิริยาฯ

สมุฏฺฐาเปนฺติ รูปานีติ อตฺตโน อุปฺปาทกฺขเณเยว อตฺตนา ชเนตพฺพรูปานิ สมุฏฺฐาเปนฺติฯ **กเปฺปนฺตี**ติ สนฺนาเมนฺติฯ ยถาปวตฺตํ อิริยาปถํ อุปตฺถเมฺภนฺติฯ ยถา หิ อนฺตรนฺตรา อุปฺปชฺชมาเนหิ วีถิจิเตฺตหิ อโพฺพกิเณฺณ ภวเงฺค ปวตฺตมาเน องฺคานิ โอสีทนฺติ, ปเวธนฺตา วิย โหนฺติ, น เอวํ ทฺวตฺตึสวิเธสุ วกฺขมาเนสุ จ ฉพฺพีสติวิเธสุ ชาครณจิเตฺตสุ ปวตฺตมาเนสุฯ ตทา ปน องฺคานิ อุปตฺถทฺธานิ ยถาปวตฺตอิริยาปถภาเวเนว ปวตฺตนฺติฯ **ชนยนฺติ จ วิญฺญตฺติ**นฺติ มโนทฺวาเร ปวตฺตา เอว วิญฺญตฺตึ ชนยนฺติ, น ปน ปญฺจทฺวาเร ปวตฺตาติ ทฏฺฐพฺพํฯ

ทฺวิปญฺจวิญฺญาณานํ ฌานงฺคโยคาภาเวน รูปาชนกตฺตา อาห “**เทฺวปญฺจวิญฺญาณา**”ติฯ ฌานงฺคานิ หิ จิเตฺตน สห รูปสมุฏฺฐาปกานิ, เตสํ อนุพลปฺปทายกานิ มคฺคงฺคาทีนิ เตสุ วิชฺชมาเนสุ สวิเสสํ รูปปฺปวตฺติทสฺสนโตฯ อรูปวิปากา ปน รูปวิราคภาวนาย นิพฺพตฺตตฺตา เหตุโน ตํวิมุขตาย รูปํ น สมุฏฺฐาเปนฺตีติ อาห “**วิปากา จ อรูปิสู**”ติฯ

๑๕๐. **สเพฺพสํ สนฺธิจิตฺต**นฺติ สเพฺพสํ สตฺตานํ ปฏิสนฺธิจิตฺตํฯ ตญฺหิ วตฺถุทุพฺพลตาย, อปฺปติฏฺฐิตตาย, ปจฺจยเวกลฺลโต, อาคนฺตุกตาย จ รูปํ น สมุฏฺฐาเปติฯ ตถา หิ ปฏิสนฺธิวิญฺญาเณน สหชาตํ วตฺถุ ปจฺฉาชาตปจฺจยรหิตํ, อาหาราทีหิ จ อนุปตฺถทฺธํ ทุพฺพลํ, ตสฺส จ ทุพฺพลตฺตา ตนฺนิสฺสิตวิญฺญาณมฺปิ ทุพฺพลนฺติฯ ยถา จ ปปาเต ปติโต อญฺญสฺส นิสฺสโย ภวิตุํ น สโกฺกติ, เอวํ ตมฺปิ ภินฺนสนฺตติยํ กมฺมกฺขิตฺตตาย ปปาเต ปติตํ วิย อปฺปติฏฺฐิตํ น รูปสมุฏฺฐาปเน อุสฺสหติ จ วตฺถุโน จ อตฺตนา สห อปจฺฉา อปุเร อุปฺปชฺชมานตฺตา ปุเรชาตปจฺจยสฺส อลาภโตฯ ยถา ปน อาคนฺตุโก ปุริโส อคตปุพฺพํ เทสํ คโต อเญฺญสํ ‘‘เอถ โภ อโนฺตคาเม โว อนฺนปานคนฺธมาลาทีนิ ทสฺสามี’’ติ วตฺตุํ น สโกฺกติ อตฺตโน อวิสยตาย, อปฺปหุตาย จ, เอวเมวํ ปฏิสนฺธิจิตฺตมฺปิ อาคนฺตุกนฺติฯ เอวํ วตฺถุทุพฺพลตาทีหิ การเณหิ รูปํ น สมุฏฺฐาเปติฯ อปิจ อาหารินฺทฺริยาทิวเสน เยหากาเรหิ จิตฺตสมุฏฺฐานรูปานํ จิตฺตเจตสิกา ปจฺจยา โหนฺติ, เตหิ สเพฺพหิ ปฏิสนฺธิยํ จิตฺตเจตสิกา สมตึสกมฺมชรูปานํ ยถาโยคํ ปจฺจยา โหนฺติฯ วุตฺตเญฺหตํ **ปฏฺฐาเน** –

> ‘‘ปฏิสนฺธิกฺขเณ วิปากาพฺยากตา อาหารา สมฺปยุตฺตานํ ขนฺธานํ กฏตฺตา จ รูปานํ อาหารปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติอาทิ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๒๙)ฯ

ตสฺมา สมตึสกมฺมชรูปานิ จิตฺตสมุฏฺฐานรูปานํ ฐานํ คเหตฺวา ฐิตานีติ ปฏิสนฺธิจิตฺตํ รูปํ น สมุฏฺฐาเปตีติ เวทิตพฺพํฯ

จุติจิตฺตญฺจารหโตติ เอตฺถ ขีณาสวสฺส จุติจิตฺตํ อุปสนฺตวฏฺฏมูลสฺมึ สนฺตาเน สาติสยํ สนฺตวุตฺติตาย รูปํ น สมุฏฺฐาเปติ, อนาคามิอาทีนํ ตทภาวโตติ วทนฺติฯ ฏีกากาโร ปน **อานนฺทาจริโย** ภณติ –

> ‘‘กามาวจรานํ ปจฺฉิมจิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขเณ ยสฺส จิตฺตสฺส อนนฺตรา กามาวจรานํ ปจฺฉิมจิตฺตํ อุปฺปชฺชิสฺสติ, รูปาวจเร, อรูปาวจเร ปจฺฉิมภวิกานํ, เย จ รูปาวจรํ, อรูปาวจรํ อุปปชฺชิตฺวา ปรินิพฺพายิสฺสนฺติ, เตสํ จวนฺตานํ, เตสํ วจีสงฺขาโร นิรุชฺฌิสฺสติ, โน จ เตสํ กายสงฺขาโร นิรุชฺฌิสฺสตีติ วจนโต อเญฺญสมฺปิ จุติจิตฺตํ รูปํ น สมุฏฺฐาเปตี’’ติฯ

อาจริยสฺส หิ อยมธิปฺปาโย – **‘‘กามาวจรานํ ปจฺฉิมจิตฺตสฺสา’’**ติ เอเตน อวิเสเสน กามาวจรสตฺตานํ จุติจิตฺตสฺส, **‘‘เย จ รูปาวจรํ…เป…. นิรุชฺฌิสฺสตี’’**ติ อิมินา กามภวโต จวิตฺวา รูปารูปภวูปปชฺชนกานํ กามาวจรจุติจิตฺตสฺสาปิ อุปฺปาทกฺขณโต อุทฺธํ วจีสงฺขารสฺส นิโรธํ วตฺวา กายสงฺขารสฺส ตทภาววจนโต จุติจิตฺตสฺส กายสงฺขาราสมุฏฺฐาปนํ สิทฺธํฯ ยทเคฺคน จ ตํ กายสงฺขารํ น สมุฏฺฐาเปติ, ตทเคฺคน ตํ เสสรูปมฺปิ น ชเนติฯ น หิ รูปสมุฏฺฐาปกสฺส คพฺภคตตาทิวิพนฺธาภาเว กายสงฺขาราสมุฏฺฐาปเน การณํ อตฺถิฯ น จ ยุตฺตํ จุติโต อุทฺธํ จิตฺตสมุฏฺฐานญฺจสฺส รูปํ ปวตฺตตีติ, นาปิ ‘‘จุติจิตฺตํ รูปํ สมุฏฺฐาเปตี’’ติ ปาฬิ อตฺถิ, น จาปิ วฏฺฏมูลานุปสโม จุติจิตฺตสฺส รูปุปฺปาทเน การณํ จุติจิเตฺตน น อุปฺปนฺนานมฺปิ ตโต ปุริมตเรหิ อุปฺปนฺนานํ วิย ภวนฺตเร อนุปฺปชฺชนโต, ตสฺมา สเพฺพสมฺปิ จุติจิตฺตํ รูปํ น สมุฏฺฐาเปตีติฯ ยทิ กายสงฺขารสมุฏฺฐาปนเมว รูปชนนารหภาวํ สาเธติ, ตทา จตุตฺถชฺฌาเนน กถนฺติ? นายํ โทโส, ตสฺส ภาวนาพเลน สาติสยํ สนฺตวุตฺติตาย กายสงฺขาราสมุฏฺฐาปเนปิ มรณาสนฺนจิตฺตานํ วิย ปริทุพฺพลตฺตาภาวโต รูปสมุฏฺฐาปเน วิพโนฺธ นตฺถีติฯ กุโต ปน ปฏฺฐาย จิตฺตชรูปํ นุปฺปชฺชตีติ? ยโต ปฏฺฐาย กายสงฺขาเร นุปฺปชฺชติฯ กทา จ กายสงฺขาโร นุปฺปชฺชตีติ? จุติโต ปุเพฺพ ทฺวตฺตึสมจิตฺตกฺขณโต ปฏฺฐาย นุปฺปชฺชติ, เตตฺตึสมจิตฺตกฺขเณ อุปฺปนฺนํ ปจฺฉิมโสฬสกโต ปุเรตรเมว นิรุชฺฌตีติ วทนฺติฯ ‘‘ยสฺส กายสงฺขาโร น นิรุชฺฌติ, ตสฺส จิตฺตสงฺขาโร น นิรุชฺฌิสฺสตี’’ติ (ยม. ๒.สงฺขารยมก.๑๑๓) ปเนฺห ‘‘ปจฺฉิมจิตฺตสฺส ภงฺคกฺขเณ เตสํ กายสงฺขาโร จ น นิรุชฺฌติ, จิตฺตสงฺขาโร จ น นิรุชฺฌิสฺสตี’’ติ ปจฺฉิมจิตฺตเสฺสว วชฺชิตตฺตา จุติโต ทุติยตติยจิเตฺตนาปิ สห นิรุชฺฌตีติ อปเรฯ **ยสฺส จิตฺตสฺส อนนฺตรา กามาวจรานํ ปจฺฉิมจิตฺตํ อุปฺปชฺชตี**ติ เอตฺถ **‘‘ยสฺสา’’**ติ กามาวจรจุติจิตฺตสฺส อนนฺตรปจฺจยภูตํ จิตฺตํ สนฺธาย วุตฺตนฺติ ตสฺส อุปฺปาทโตปิ อุทฺธํ กายสงฺขาราภาววจเนน เหฏฺฐิมโกฏิยา จุติโต ตติยจิเตฺตเนว สห นิรุชฺฌติฯ ทุติยจิตฺตํ น ปาปุณาตีติ เอเกฯ

๑๕๑-๗. เอกํ เทฺว ตีณิ จตฺตาริ ฐานานิ อิมสฺสาติ **เอกทฺวิติจตุฏฺฐานํ,** เอกทฺวิติจตุฏฺฐานตฺตาติ อโตฺถฯ **ฐาน**นฺติ จ อิธ กิจฺจมธิเปฺปตํฯ ตญฺหิ ติฏฺฐนฺติ เอตฺถ ธมฺมา อวฏฺฐิตา วิย โหนฺตีติ ‘‘ฐาน’’นฺติ วุจฺจติฯ มํสจกฺขุทิพฺพจกฺขุญาณจกฺขุพุทฺธจกฺขุสมนฺตจกฺขุวเสน ปญฺจ นิมฺมลานิ โลจนานิ อิมสฺสาติ **ปญฺจนิมฺมลโลจโน**ฯ

นิปฺปปเญฺจนาติ ราคาทิปปญฺจรหิเตนฯ ราคาทโย หิ สํสาเร ปปญฺจนโต ‘‘ปปญฺจา’’ติ วุจฺจนฺติฯ

อาวชฺชเน ปฏิจฺฉเน ฐาเน มโนธาตุตฺติกนฺติ สมฺพนฺโธ, กิริยามโนธาตุ อาวชฺชนฏฺฐาเน, วิปากทฺวยํ สมฺปฏิจฺฉนฏฺฐาเนติ อโตฺถฯ

''โสมนสฺสยุตฺตสนฺตีรณํ ปญฺจทฺวาเร สนฺตีรณํ สิยา''ติ วตฺตเพฺพ ''สนฺตีรณ''นฺติ อธิการโตว ลพฺภตีติ คาถาพนฺธสุขตฺถํ **''โสมนสฺสยุต''**นฺติ เอตฺตกเมว วุตฺตํฯ

พลวารมฺมเณ สตีติ ตทารมฺมณกิจฺจสฺส พลวารมฺมเณเยว ลพฺภนโต วุตฺตํ, น อิมเสฺสว อาเวณิกภาเวน สเพฺพสมฺปิ ตทารมฺมณานํ พลวารมฺมเณเยว อุปฺปชฺชนโตฯ **โวฏฺฐพฺพน**นฺติ กิริยามโนวิญฺญาณธาตุสงฺขาตํ โวฏฺฐพฺพนกิจฺจํ จิตฺตํฯ

๑๕๘-๙. **สเพฺพส**นฺติ สเพฺพสํ กามรูปารูปภวิกสตฺตานํฯ อิมินา อิทํ ทเสฺสติ – ปญฺจทฺวาเรสุ โวฏฺฐพฺพนกิจฺจํ เกสญฺจิเทว สตฺตานํ อรูปภเว สพฺพโส ปญฺจทฺวาริกจิตฺตปฺปวตฺติยา, รูปภเว จ ทฺวารตฺตยปฺปวตฺติยา อภาวโตฯ มโนทฺวาเร อาวชฺชนกิจฺจํ ปน สเพฺพสเมว สจิตฺตกสตฺตานํ กโรตีติฯ **ทฺวิฏฺฐานิกํ นาม โหตี**ติ ยถาวุตฺตฏฺฐานทฺวยวนฺตตาย ทฺวิฏฺฐานิกจิตฺตํ นาม โหติฯ เกจิ ปน ''โสมนสฺสสหคตสนฺตีรณํ กามสุคติยํ ปฏิสนฺธึ อากฑฺฒติ , ตสฺมา ตํ ปญฺจฏฺฐานิก''นฺติ วทนฺติ, ตํ เตสํ มติมตฺตํ **ปฏฺฐาเน** ตถา อทีปิตตฺตาฯ ตตฺถ หิ –

> ''อุเปกฺขาสหคตํ ธมฺมํ ปฏิจฺจ อุเปกฺขาสหคโต ธโมฺม อุปฺปชฺชติ นเหตุปจฺจยา''ติ เอตฺถ (ปฏฺฐา. ๒.๗.๘) ''อเหตุกํ อุเปกฺขาสหคตํ เอกํ ขนฺธํ ปฏิจฺจ ตโย ขนฺธา, ตโย ขเนฺธ ปฏิจฺจ เอโก ขโนฺธ, เทฺว ขเนฺธ ปฏิจฺจ เทฺว ขนฺธา , อเหตุกปฏิสนฺธิกฺขเณ อุเปกฺขาสหคตํ เอกํ ขนฺธํ ปฏิจฺจ ตโย ขนฺธา, ตโย ขเนฺธ ปฏิจฺจ เอโก ขโนฺธ, เทฺว ขเนฺธ ปฏิจฺจ เทฺว ขนฺธา''ติ (ปฏฺฐา. ๒.๗.๘) –

เอวํ อุเปกฺขาสหคต-ปทสฺส ปวตฺติปฏิสนฺธิวเสน ปฏิจฺจนโย อุทฺธโฏฯ ปีติสหคตสุขสหคต-ปทานํ ปน –

> ''ปีติสหคตํ ธมฺมํ ปฏิจฺจ ปีติสหคโต ธโมฺม อุปฺปชฺชติ นเหตุปจฺจยาฯ อเหตุกํ ปีติสหคตํ เอกํ ขนฺธํ ปฏิจฺจ ตโย ขนฺธา, ตโย ขเนฺธ ปฏิจฺจ เอโก ขโนฺธ, เทฺว ขเนฺธ ปฏิจฺจ เทฺว ขนฺธาฯ สุขสหคตํ ธมฺมํ ปฏิจฺจ สุขสหคโต ธโมฺม อุปฺปชฺชติ นเหตุปจฺจยาฯ อเหตุกํ สุขสหคตํ เอกํ ขนฺธํ ปฏิจฺจ ตโย ขนฺธา, ตโย ขเนฺธ ปฏิจฺจ เอโก ขโนฺธ, เทฺว ขเนฺธ ปฏิจฺจ เทฺว ขนฺธา''ติ (ปฏฺฐา. ๒.๗.๖) –

เอวํ ปวตฺติวเสเนว อุทฺธโฏ, น ''อเหตุกปฏิสนฺธิกฺขเณ''ติอาทินา ปฏิสนฺธิวเสน, ตสฺมา ยถาธมฺมสาสเน อวจนมฺปิ อภาวเมว ทีเปตีติ น ตสฺส ปฏิสนฺธิทานํ อตฺถีติ ทฺวิฏฺฐานิกตาว วุตฺตาติฯ เต มหคฺคตวิปากา นวาติ สมฺพโนฺธฯ

๑๖๒. ฉทฺวารา เอว **ฉทฺวาริกา**ฯ อถ วา **ฉทฺวาริเกสู**ติ ฉทฺวาริกจิเตฺตสูติ อโตฺถฯ

๑๖๔-๖. **''ปญฺจกิจฺจ''**นฺติอาทิ ยถาวุตฺตานเมว นิคมนํฯ **เสส**นฺติ อฏฺฐสฏฺฐิวิธํ จิตฺตํฯ เอกกิจฺจโยคโต, เอกํ กิจฺจมสฺสาติ วา เอกํ, เอกเมว **เอกกํ**ฯ สพฺพจิตฺตานํ กิจฺจวเสน นิเทฺทสฏฺฐาเนเยว กิจฺจานํ ปฏิปาฏิมฺปิ ทเสฺสตุํ **''*ภวงฺคาวชฺชน*''**นฺติอาทิ วุตฺตํฯ ยทิ เอวํ ปฏิสนฺธิโต ปฏฺฐาย จุติปริโยสานํ วตฺตพฺพนฺติ? สจฺจํ, จุติปฏิสนฺธีนํ ปน ปากฏตฺตา ตถา น วุตฺตํฯ *ภวสฺส หิ ปฏิสนฺธิ อาทิ, จุติ ปริโยสานนฺติ ปากฏเมว*, ตสฺมา ปากฏฏฺฐานํ ปหาย อปากฏฏฺฐานโต ปฏฺฐาย ทเสฺสตุํ *ภวงฺคเมว อาทิโต วุตฺตํ*ฯ ตทารมฺมณํ ปน กิญฺจาปิ อปากฏํ, อถ โข

อเนกนฺติกํ กิสฺมิญฺจิ ภเว กตฺถจิ ชวนวีถิยํ อลพฺภนโตติ เอกนฺตลพฺภมานปริทีปนตฺถํ ตํ น วุตฺตํฯ อถ วา ตทารมฺมณจิตฺตมฺปิ เยภุยฺเยน ภวงฺคนามํ ลพฺภตีติ ปุริมชวนวีถิยํ ตทารมฺมณํ ปจฺฉิมชวนวีถิยา อาวชฺชนสฺส ปุเรจรภูตํ ภวงฺค-คฺคหเณเนว สงฺคหิตนฺติ วิสุํ น วุตฺตํฯ เกจิ ปน ‘‘ปญฺจทฺวาเรสุ ปวตฺติวเสน ปญฺจวิธตาย ทสฺสนตฺถํ ‘ภวงฺคาวชฺชน’นฺติอาทิ วุตฺต’’นฺติ วทนฺติ, ตตฺถ ปน อปฺปวตฺตมานานํ เกสญฺจิ สพฺภาวโต ตํ น ยุชฺชติ, ฉทฺวารปฺปวตฺติวเสน ฉพฺพิธตฺตนยทสฺสนตฺถนฺติ วตฺตุํ วฏฺฏติฯ ยถา เจตฺถ ‘‘ภวงฺคาวชฺชน’’นฺติอาทินา จกฺขุทฺวาเร วุตฺตํ, เอวํ โสตทฺวาราทีสุปิ ทสฺสนาทึ อปเนตฺวา สวนาทึ ปกฺขิปิตฺวา กิจฺจปฺปวตฺติ โยเชตพฺพาฯ มโนทฺวาเร ปน –

> ‘‘ภวงฺคํ ปฐมํ โหติ, ตโต อาวชฺชนํ มตํ;
> ทุติยํ ตมติกฺกมฺม, ชวนํ ตติยํ สิยา’’ติฯ –

โยชนา ทฏฺฐพฺพาฯ **ฉนฺนํ วิญฺญาณานน**ฺติ จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ ปญฺจนฺนํ, มโนวิญฺญาณสฺส จฯ **สตฺตวิญฺญาณธาตูนน**ฺติ จกฺขุวิญฺญาณธาตาทีนํ ปญฺจนฺนํ, มโนธาตุมโนวิญฺญาณธาตุทฺวยสฺสาติ สตฺตนฺนํ วิญฺญาณธาตูนํฯ

๑๖๙-๗๑. **ปญฺจาภิญฺญาวิวชฺชิตน**ฺติ –

> ‘‘อิทฺธิวิธํ ทิพฺพโสโต, ปรจิตฺตวิชานนา;
> ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติ, ทิพฺพจกฺขูติ ปญฺจธา’’ติฯ –

เอวมาคตาหิ ปญฺจหิ อภิญฺญาหิ ยุเตฺตน รูปาวจรปญฺจมชฺฌานจิเตฺตน วชฺชิตํฯ ทิพฺพโสตาทีนํ เอเกการมฺมณเตฺตปิ ปญฺจนฺนมฺปิ อภิญฺญานํ เอกเสฺสว จิตฺตสฺส อวตฺถาเภทภาวโต วุตฺตํ ‘‘ปญฺจาภิญฺญาวิวชฺชิต’’นฺติ ฯ เกจิ ปน ‘‘อิธ เอกเนฺตน ธมฺมารมฺมณิกจิตฺตานเมว วจนโต ปรจิตฺตวิชานนํ วเชฺชตฺวา อนาคตํสญาเณน สห ปญฺจาภิญฺญานํ ปฏิเกฺขโป’’ติ วทนฺติฯ

ทฺวิปญฺจวิญฺญาณานํ, มโนธาตุตฺตยสฺส จ ปริจฺจาเคน เอกจตฺตาลีส โหนฺตีติ อาห **‘‘จตฺตาลีสํ ตเถกก’’**นฺติฯ **อภิญฺญานิ จา**ติ **จ**-สโทฺท อฏฺฐานปฺปยุโตฺต, โส ‘‘จตฺตาลีสํ ตเถกก’’นฺติ อิมสฺสานนฺตรํ ทฏฺฐโพฺพ, เตน ปน อภิญฺญาจิตฺตทฺวยํ สงฺคณฺหาติฯ อถ วา อภิญฺญานาม เหฏฺฐา เอเกการมฺมณิเกสุ วุตฺตสฺส ปญฺจมชฺฌานเสฺสว อวตฺถาวิเสโสติ อภิญฺญาจิตฺตานํ ฉฬารมฺมณิเกสุ อคฺคหณนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ

๑๗๒-๓. **ติธา กตฺวา**ติ ติธา กรณเหตุฯ เหตฺวโตฺถ หิ อยํ ตฺวา-สโทฺท ยถา ‘‘สีหํ ทิสฺวา ภยํ ฉมฺภิตตฺตํ อุปฺปชฺชติ, ปญฺญาย จสฺส ทิสฺวา อาสวา ปริกฺขีณา โหนฺตี’’ติฯ **‘‘ปุญฺญาปุญฺญวเสนา’’**ติอาทินา ชาติภูมิเหตุเวทนาทิวเสน ยาว ฉสตฺตติวิโธ เภโท, ตาว มโนวิญฺญาณธาตุํ ภินฺทิตฺวา ตํวเสน จิตฺตวิภาคทสฺสนตฺถํ นยทานํ กตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

๑๗๕. **ติธา กตฺวา**ติ ปฐมํ วิปากทฺวยกิริยาเภทโต, ทุติยํ กุสลากุสลาทิโตติ เอวํ ธาตุทฺวยํ ปเจฺจกํ ติธา กตฺวาฯ

๑๘๐. **ภูมิ...เป.... วิภาวเย**ติ ตึสภูมีนํ นานตฺตวเสน ปวตฺติโต ตึสวิธํ, ตเตฺถว ตึสปุคฺคลานํ นานตฺตวเสน ปวตฺติโต จ ตึสวิธนฺติอาทินา อิทํ ยถานิทฺทิฏฺฐจิตฺตํ พหุธา โหตีติ จ วิภาเวยฺยาติ อโตฺถฯ

๑๘๑. **อิธา**ติ อิมสฺมึ สาสเนฯ **หตฺถคตามลกา วิย โหนฺตี**ติ ยถา หตฺถคตํ อามลกํ จกฺขุมโต สุปากฏํ โหติ, เอวมิมสฺส มติมโต ภิกฺขุโน อภิธมฺมปิฏกคตา อตฺถา สุปากฏา โหนฺติ, อาวชฺชิตาวชฺชิตกฺขเณ สุวิสทาว ปญฺญายนฺตีติ อโตฺถฯ

อิติ อภิธมฺมตฺถวิภาวินิยา นาม

อภิธมฺมาวตารสํวณฺณนาย

เอกวิธาทินิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๕. ปญฺจโม ปริเจฺฉโท

ภูมิปุคฺคลจิตฺตุปฺปตฺตินิเทฺทสวณฺณนา

๑๘๒-๘. พุทฺธิยา วุทฺธึ วิรุฬฺหึ กโรตีติ **พุทฺธิวุทฺธิกรํ**ฯ ยสฺส ยสฺส นยสฺส กถนํ ปฏิญฺญาตํ, ตํ ตํ ทเสฺสโนฺต อาห **''จิตฺตานํ ภูมีสุปฺปตฺติ''**นฺติฯ ตํ วตฺวา ภูมีนํ อาธารวเสน ปสงฺคาคตํ คติเภทํ, ภวเภทญฺจ ทเสฺสตุํ **''เทวา เจวา''**ติอาทิ วุตฺตํฯ ''จตโสฺสปายภูมิโย''ติ วตฺวา อสุรคติยา เปตคติยํเยว สงฺคหิตตฺตา **''คติโย ปญฺจา''**ติ วุตฺตนฺติ วทนฺติฯ มยํ ปน ''ติโสฺสวาปายภูมิโย''ติ ปาเฐน ภวิตพฺพนฺติ มญฺญามฯ น หิ เอส อนากุลวจโน อาจริโย อีทิสํ ปุพฺพาปรวิรุทฺธํ วิย สโมฺมหชนกํ วจนํ ภาสติฯ **ปาฬิยมฺปิ** หิ –

> ''ปญฺจ โข อิมา, สาริปุตฺต, คติโยฯ กตมา ปญฺจ? นิรโย ติรจฺฉานโยนิ เปตฺติวิสโย มนุสฺสา เทวา''ติ (อ. นิ. ๙.๖๘) –

เอวํ ติณฺณเมว อปายานํ วเสน วุตฺตํฯ กามรูปารูปวเสน **ตโย ภวาฯ ตตฺถา**ติ เตสุ ตีสุ ภเวสุฯ **ตึเสวา**ติ จตโสฺส อปายภูมิโย, สตฺตวิธา กามสุคติภูมิ, โสฬส รูปีพฺรหฺมโลกา, จตโสฺส อรูปภูมิโยติ เอกตึสภูมีนมนฺตเร จิตฺตปฺปวตฺติอธิการตฺตา อสญฺญภูมึ อปเนตฺวา อวเสสา ตึเสว ภูมิโยติ อโตฺถฯ **ตาสุ ตึเสว ปุคฺคลา**ติ ตาสุ ภูมีสุ อุปฺปนฺนา ปุคฺคลา ภูมิคณนวเสน ตึเสว โหนฺติฯ ภูมิวเสน ตึสวิธาปิ ปน ปฏิสนฺธิจิตฺตคณนาย เอกูนวีสติ โหนฺตีติ ทเสฺสโนฺต อาห **''ภูมีเสฺวตาสู''**ติอาทิฯ

ปฏิสนฺธิกจิตฺตานนฺติ ทส กามาวจรปฏิสนฺธิจิตฺตานิ, ปญฺจ รูปาวจรปฏิสนฺธิจิตฺตานิ, จตฺตาริ อรูปาวจรปฏิสนฺธิจิตฺตานีติ อิเมสํ เอกูนวีสติปฏิสนฺธิจิตฺตานํ วเสนฯ **อสญฺญีนมจิตฺตกา**ติ อสญฺญสตฺตานํ อจิตฺตกา ปฏิสนฺธิฯ วุตฺตเญฺหตํ –

> ''อสญฺญสตฺตา เทวา อเหตุกา อนาหารกา อผสฺสกา อเวทนกา อสญฺญกา อเจตนกา อจิตฺตกา ปาตุภวนฺตี''ติฯ

ยทิ ปฏิสนฺธิวเสน วีสติ ปุคฺคลา, กถํ ภูมิวเสน ตึสาติ วุตฺตาฯ เอกตึสาติ หิ วตฺตพฺพนฺติ อาห **''อิธา''**ติอาทิฯ

น วิชฺชติ เหตุ อิเมสนฺติ **อเหตู,** ทฺเว, ตีณิ จ เหตู อิเมสนฺติ **ทฺวิติเหตู,** ปฏิสนฺธิวเสน อเหตุกา, ทุเหตุกา, ติเหตุกา จาติ อโตฺถฯ ตตฺถ **อเหตุกา** อาปายิกา จ, เอกเจฺจ ภุมเทวา, มนุเสฺสสุ ชจฺจนฺธชจฺจพธิรชจฺจุมฺมตฺตกนปุํสกอุภโตพฺยญฺชนกาทโย จฯ วุตฺตาวเสสา กามสุคติวาสิโนว **ทุเหตุกาฯ ติเหตุกา** ปน กามสุคติวาสิโนวฯ **อริยา ปน อฏฺฐา**ติ จตุนฺนํ อริยมคฺคสมงฺคีนํ, จตุนฺนญฺจ อริยผลสมงฺคีนํ วเสน อฏฺฐ อริยปุคฺคลา ฯ นนุ จ อริยาปิ ติเหตุกาเยวาติ? สจฺจํ, จิตฺตุปฺปาทํ ปน ปตฺวา เตสํ วิเสสสพฺภาวโต วิสุํเยว อุทฺธฏาติ ทฏฺฐพฺพํฯ

๑๘๙-๙๒. **''ภูมีสุปฺปตฺตึ ภณโต เม นิโพธถา''**ติ สุตฺวา โจทโก **''ตึสภูมีสู''**ติอาทินา สเพฺพสํ ภูมีนํ สาธารณจิตฺตานิ ปุจฺฉติ, อิตโร **''จุทฺทเสวา''**ติ วิสฺสเชฺชติฯ ตตฺถ อฏฺฐ ปริตฺตกุสลานิ, จตฺตาริ ทิฏฺฐิวิปฺปยุตฺตานิ, อุทฺธจฺจสหคตํ, มโนทฺวาราวชฺชนญฺจาติ จุทฺทเสว, น อูนานิ นาธิกานิ, สพฺพาสุ ตึสภูมีสุ โหนฺติ, สพฺพภูมีนํ สาธารณานีติ อโตฺถฯ

สหา…เป…. สิยุนฺติ เทฺว โทสมูลานิ, กุสลวิปากจกฺขุโสตวิญฺญาณสมฺปฏิจฺฉนสนฺตีรณทฺวยวชฺชิตานิ อฏฺฐารส กามาวจรวิปากจิตฺตานีติ วีสติ จิตฺตานิ สหา กาเมเยว ภเว สิยุํ, น กทาจิ อญฺญตฺถ อุปฺปชฺชนฺตีติ อโตฺถฯ นนุ จ พฺรหฺมูนมฺปิ อกุสลวิปากานิ อุปฺปชฺชนฺตีติ? สจฺจํ อุปฺปชฺชนฺติ, ตานิ กามภเว อนิฏฺฐรูปาทโย อารพฺภ อุปฺปชฺชนฺติ พฺรหฺมโลเก เตสํ อภาวโตติ กามภเวเยว นิยมิตานิฯ รูปาวจรวิปากจิตฺตานิ ปญฺจ รูปาวจรภเวเยว สิยุํ, จตฺตาโร จ อรูปาวจรวิปากา อรูปีสูติ อาห **"ปญฺจ รูปภเว"**ติอาทิฯ

กาม …เป…. ภวนฺตีติ รูปาวจรกุสลกิริยจิตฺตานิ เจว กุสลวิปากานิ จ จกฺขุโสตวิญฺญาณสมฺปฏิจฺฉนสนฺตีรณานิ โวฏฺฐพฺพนวชฺชานิ จ เทฺว อเหตุกกิริยจิตฺตานิ ปฐมมคฺควิญฺญาณนฺติ อฏฺฐารส จิตฺตานิ กามรูปภเวเยว ภวนฺติ, น อรูปภเวฯ ตตฺถ หิ สพฺพโส รูปสญฺญานํ สมติกฺกนฺตตฺตา รูปาวจรกุสลกิริยา นุปฺปชฺชนฺติฯ จกฺขุวิญฺญาณาทีนิ วตฺถุทฺวารวิรหโต, หสิตุปฺปาโท เอกนฺตวตฺถุนิสฺสยตฺตา, โสตาปตฺติมโคฺค ปรโตโฆสปจฺจยาเยว นิพฺพตฺตนโต น อุปฺปชฺชติฯ **เทฺวจตฺตาลีสา**ติ อฏฺฐ ปริตฺตกุสลานิ, จตฺตาริ อรูปกุสลานิ, ปฐมมคฺควชฺชานิ สตฺต โลกุตฺตรจิตฺตานิ, ปฏิฆทฺวยวชฺชิตานิ จ ทส อกุสลจิตฺตานิ, ปุเพฺพ วุตฺตอเหตุกกิริยาทฺวยวชฺชิตานิ นว กามาวจรกิริยจิตฺตานิ, จตฺตาริ อรูปาวจรกิริยจิตฺตานีติ เอวํ เทฺวจตฺตาลีส จิตฺตานิ ตีสุ ภเวสุ โหนฺติฯ

๑๙๓-๒๐๔. เอวํ ภววเสน จิตฺตุปฺปตฺตึ ทเสฺสตฺวา อิทานิ กาลวเสน ทเสฺสโนฺต อาห **"ฐเปตฺวา ปนา"**ติอาทิฯ **สพฺพาส**นฺติ นิทฺธารณเตฺถ สามิวจนํฯ อฏฺฐ มหากิริยา, อรหตฺตมคฺคผลจิตฺตานิ, อนาคามิผลํ, เนวสญฺญานาสญฺญายตนกุสลกิริยาติ **เตรเสว จิตฺตานิ** อปายรหิตาสุ **ฉพฺพีสภูมีสุ โหนฺติ** อปาเยสุ วิปากาวรณสพฺภาเว เอเตสํ อนุปฺปชฺชนโตฯ อปรานิ ฉ จิตฺตานีติ สมฺพโนฺธฯ ตานิ ปน รูปภวสาธารณานํ ปญฺจปริตฺตวิปากานํ, กิริยมโนธาตุยา จ วเสน เวทิตพฺพานิฯ

ปญฺจ จิตฺตานีติ ทิฏฺฐิสมฺปยุตฺตวิจิกิจฺฉาวเสน ปญฺจ จิตฺตานิฯ ตานิ หิ ปญฺจสุ สุทฺธาวาสภูมีสุ น ลพฺภนฺติฯ ตตฺถ อนาคามิขีณาสวานเมว อธิวุตฺถตฺตา, เตสญฺจ ปฐมมเคฺคเนว อิเมสํ ปญฺจนฺนํ วิญฺญาณานํ อนุปฺปาทธมฺมตํ อาปาทิตตฺตาฯ

อปรานิ ทุเวติ ตติยารุปฺปกุสลกิริยจิตฺตานิฯ ตานิ หิ เนวสญฺญานาสญฺญายตเนสุ อติกฺกนฺตารมฺมณตฺตา, อปาเยสุ จ อเหตุกปฏิสนฺธิกตฺตา นุปฺปชฺชนฺติฯ **จตุวีสตีภูมิสุ เทฺว จา**ติ วิญฺญาณญฺจายตนกุสลกิริยาวเสน เทฺว จิตฺตานิฯ **เตวีสภูมิสุ เทฺวเยวา**ติ อากาสานญฺจายตนกุสลกิริยจิตฺตานิฯ

เอกาทสวิธนฺติ รูปาวจรกุสลกิริยา หสิตุปฺปาโทติ เอกาทสฯ โสตาปตฺติผลํ ยาว อนาคามิมโคฺค จตฺตาริ จ จิตฺตานิ สุทฺธาวาสอปายวชฺชาสุ เอกวีสติภูมีสุ ภวนฺติฯ เอกํ โสตาปตฺติมคฺคจิตฺตํ สุทฺธาวาสอปายอรูปภูมิวเชฺชสุ สตฺตรสสุ ภูมีสุ ชายติฯ เทฺว โทสมูลานิ, กุสลวิปากฆานชิวฺหากายวิญฺญาณานิ, สตฺต อกุสลวิปากาติ ทฺวาทส จิตฺตานิ มหคฺคตภูมิวชฺชาสุ เอกาทสสุ กามภูมีสุ ชายนฺติฯ อฏฺฐ มหาวิปากจิตฺตานิ กามาวจรเทวมนุสฺสวเสน สตฺตภูมีสุ ชายนฺติฯ **ฉสุ ภูมิสู**ติ เวหปฺผลสุทฺธาวาสสงฺขาตาสุ ฉสุ ปญฺจมชฺฌานภูมีสุฯ

จตฺตาริ…เป…. ภูมิสูติ จตุตฺถชฺฌานวิปาโก ปริตฺตสุภอปฺปมาณสุภสุภกิณฺหวเสน ตีสุ ภูมีสุ ชายติ, ทุติยชฺฌานวิปาโก, ตติยชฺฌานวิปาโก จ ปริตฺตาภาอปฺปมาณาภาอาภสฺสรว

เสน ตีสุ ภูมีสุ, ปฐมชฺฌานวิปาโก พฺรหฺมปาริสชฺชพฺรหฺมปุโรหิตมหาพฺรหฺมาวเสน ตีสุ ภูมีสุ โหตีติ เอวํ จตฺตาริ จิตฺตานิ เอเกกวเสน ตีสุ ตีสุ ภูมีสุ ชายนฺติฯ

๒๐๖-๙. เอวํ เอตฺตกาเนว จิตฺตานิ เอตฺตกาสุ ภูมีสุ อุปฺปชฺชนฺตีติ จิตฺตนิยมวเสน อุปฺปตฺตึ ทเสฺสตฺวา อิทานิ เอตฺตกาสุ เอว ภูมีสุ เอตฺตกาเนว จิตฺตานิ อุปฺปชฺชนฺตีติ ภูมินิยมวเสน ทเสฺสตุํ "**กุสลากุสลา กาเม**"ติอาทิ อารทฺธํฯ ตตฺถ กาเม กุสลากุสลา วีสติ, เตสํ ปนฺนรส อเหตุกา ปากา, อาวชฺชนทฺวยญฺจาติ สตฺตตึเสว มานสา นรกาทีสุ จตูสุปิ อปาเยสุ ชายเรฯ อวเสสานิ ปน สตฺตรส กามาวจรวิปากกิริยจิตฺตานิ, ปญฺจตึส มหคฺคตโลกุตฺตรานีติ เทฺวปญฺญาส มานสา กทาจิปิ เตสุ นุปฺปชฺชนฺติ อภูมิภาวโตติ อโตฺถฯ

อสีติ หทยาติ วุตฺตาวเสสานิ อสีติ จิตฺตานิฯ **ฌานาทิวิญฺญาณตฺตย**นฺติ กุสลวิปากฌานาทิวิญฺญาณตฺตยํฯ "**อปุญฺญชา ปากา**"ติ อกุสลวิปากานํ สเพฺพสเมว คหิตตฺตา ฌานาทิวิญฺญาณตฺตยํ อคฺคหิตวิเสสมฺปิ ปาริเสสญาเยน กุสลวิปากเมว วิญฺญายติฯ

๒๑๓. **โทมนสฺส**นฺติ โทมนสฺสสหคตํฯ **กฺริยา จ เทฺว**ติ โวฎฺฐพฺพนวชฺชิตา เทฺว อเหตุกกิริยาฯ

๒๑๔. **ภูมิวเสเนวา**ติ ปุคฺคเล อนามสิตฺวา เกวลํ ภูมิวเสนฯ ปุคฺคลานํ วเสน จ ภูมิวเสน จ จิตฺตุปฺปตฺตึ วิภาวเยติ สมฺพนฺโธฯ

๒๑๖-๘. **ปญฺจภูมิสู**ติ จตฺราปายมนุสฺสวเสน ปญฺจภูมีสุฯ อเหตุกานํ ปฎิสนฺธิสทิสตทารมฺมณวเสน ''สตฺตตึเสวา''ติ วุตฺตํ, อญฺญกเมฺมน ปน ทฺวิเหตุกตทารมฺมณสฺสาปิ สมฺภวโต เอกจตฺตาลีส โหนฺติฯ **อาจริยโชติปาลเตฺถรสฺส** อธิปฺปาเยน ติเหตุกวิปาเกหิปิ สทฺธึ ปญฺจจตฺตาลีเสวาติ ทฎฺฐพฺพํฯ **อเหตุกสฺส วุเตฺตหี**ติ อเหตุกสตฺตสฺส วุเตฺตหิ สตฺตตึสมานเสหิ สหฯ **นว กฺริยา**ติ อฎฺฐ มหากิริยา, หสิตุปฺปาโท จาติ อิมานิ อสาธารณกิริยจิตฺตานิ นวฯ

๒๒๐-๑. ''จตุปญฺญาส มานสา''ติ วตฺวา เตสํ สรูปโต ทสฺสนตฺถํ อาห "**ทฺวิเหตุกสฺสา**"ติอาทิฯ ปุน "**จตุปญฺญาสา**"ติอาทิ ปน นิคมนํฯ

๒๒๓-๔. **ปญฺญาเสวสฺส จิตฺตานี**ติ ติเหตุกสฺส ปุถุชฺชนสฺส วุตฺตจตุปญฺญาสจิเตฺตสุ ทิฎฺฐิวิจิกิจฺฉาสหคตวชฺชานิ เอกูนปญฺญาส, โสตาปตฺติผลนฺติ อิมานิ ปญฺญาเสว จิตฺตานิ **อสฺส** กามาวจรสฺส โสตาปนฺนเทหิโน ชายเนฺตฯ **นวตึเสวา**ติ เอกูนจตฺตาลีสจิตฺตานิฯ **ปฐมํ ผล**นฺติ โสตาปตฺติผลํฯ

๒๒๕-๘. **ทุติยญฺจ ผลํ หิตฺวา**ติ สกทาคามิผลํ หิตฺวาฯ **จ**-สเทฺทน โสตาปตฺติผลญฺจ หิตฺวาติ อโตฺถฯ อตฺตโน ผเลน สห **ยานิ** อฎฺฐจตฺตาลีส **จิตฺตานิ,** ตานิ อนาคามิสฺส สตฺตสฺส ชายนฺติฯ **จตฺตาลีสญฺจ จตฺตารี**ติ เตวีสติ กามาวจรวิปากจิตฺตานิ, วีสติ กิริยจิตฺตานิ, อรหตฺตผลญฺจาติ จตุจตฺตาลีส จิตฺตานิฯ **สกํ สก**นฺติ ''โสตาปนฺนสฺส โสตาปตฺติมคฺคจิตฺตํ, สกทาคามิโน สกทาคามิมคฺคจิตฺต''นฺติอาทินา อตฺตโน อตฺตโน มคฺคจิตฺตํฯ กสฺมา ปน เตสํ เอเกกเมว จิตฺตํ โหตีติ อาห "**เอกจิตฺตกฺขณาหิ เต**"ติฯ **ปญฺจตึเสวา**ติ สตฺตรส กามรูปารูปกุสลจิตฺตานิ, ปฎิฆทฺวยวชฺชานิ ทส อกุสลานิ, รูปภเว ลพฺภมานกานิ ปญฺจ อเหตุกวิปากานิ, อาวชฺชนทฺวยํ, ปฐมชฺฌานวิปาโก จาติ ปญฺจตึส จิตฺตานิ ตีสุ ปฐมชฺฌานภูมีสุ ปุถุชฺชนสฺส ชายนฺติฯ

๒๓๒-๕. **หิตฺวา จา**ติ เอตฺถ **จ**-สทฺทน ปฐมผลสฺส คหณํ ทเสฺสติฯ เตน อปุญฺญปญฺจกํ หิตฺวา ปฐมํ ผลํ คเหตฺวา จาติ อโตฺถฯ **อปุญฺญปญฺจก**นฺติ ทิฏฺฐิสมฺปยุตฺตวิจิกิจฺฉาสหคตวเสน ปญฺจ อกุสลจิตฺตานิฯ **ตตฺถา**ติ เตสุ โสตาปนฺนสฺส วุเตฺตสุฯ **ตเตฺถวา**ติ สกทาคามิสฺส วุเตฺตสุฯ ปุญฺญชํ สมฺปฏิจฺฉนํ สนฺตีรณทฺวยเญฺจวาติ สมฺพโนฺธฯ

๒๓๗. เอวํ ปฐมชฺฌานภูมิยํ ปุถุชฺชนโสตาปนฺนาทิวเสน จิตฺตสมฺภวํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ เตสเมว วเสน ทุติยชฺฌานภูมิยํ ทเสฺสตุํ **“ปุถุชฺชนสฺสา”**ติอาทิ อารทฺธํฯ ทุติยชฺฌานตติยชฺฌานวิปากานํ เอกสตฺตเสฺสว อสมฺภเวปิ ทุติยชฺฌานตเล นิพฺพเตฺต ปุถุชฺชนาทโย ปุถุชฺชนาทิภาวสามเญฺญน เอกโต คเหตฺวา **“ทุติยชฺฌานตติยชฺฌานปากโต”**ติ วุตฺตํฯ

๒๔๒. ปริตฺตสุภาทิโต ปฏฺฐาย ยาว อกนิฏฺฐา ตติยจตุตฺถชฺฌานภูมีสุ ปฐมชฺฌานภูมิยํ วุตฺตคณนาย จิตฺตปฺปวตฺติ เวทิตพฺพาฯ เตนาห **“ปริตฺตกสุภาทีน”**นฺติอาทิฯ

๒๔๗. **จตุวีสติ จิตฺตานี**ติ อฏฺฐปริตฺตกุสลานิ, จตฺตาริ อรูปกุสลานิ, ปฏิฆทฺวยวชฺชิตานิ ทส อกุสลจิตฺตานิ, ปฐมารุปฺปวิปาโก, มโนทฺวาราวชฺชนญฺจาติ จตุวีสติ จิตฺตานิ ปฐมารุปฺปภูมิยํ ปุถุชฺชนสฺส ชายนฺติฯ

๒๕๐-๓. **ทส ปญฺจา**ติ อฏฺฐ มหากิริยา, จตโสฺส อรูปกิริยา, มโนทฺวาราวชฺชนํ, ปฐมารุปฺปวิปาโก, อรหตฺตผลญฺจาติ ปนฺนรส จิตฺตานิ ปฐมารุปฺปภูมิยํ อรหโต โหนฺติฯ

เตวีสาติ ปฐมารุปฺปภูมิยํ ปุถุชฺชนสฺส วุเตฺตสุ จตุวีสติจิเตฺตสุ อากาสานญฺจายตนกุสลวิปากวชฺชา พาวีสติ จ ทุติยารุปฺปวิปาโก จาติ เตวีสติ ทุติยารุปฺปภูมิยํ ปุถุชฺชนสฺส โหนฺติฯ ตเตฺถว ติณฺณํ ผลฏฺฐเสขานํ ปุถุชฺชนสฺส วุเตฺตสุ อกุสลปญฺจกวชฺชานิ อฏฺฐารส, ตํตํผลญฺจาติ เอกูนวีสติ จิตฺตานิ โหนฺติฯ

กฺริยา ทฺวาทสาติ อฏฺฐ มหากิริยา, อากาสานญฺจายตนวชฺชิตา ติโสฺส อรูปกิริยา, มโนทฺวาราวชฺชนนฺติ ทฺวาทส กิริยจิตฺตานิฯ **ปาเกโก**ติ เอโก อรูปวิปาโกฯ

ทุติยารุปฺปภูมิยํ ปุถุชฺชนสฺส วุเตฺตสุ วิญฺญาณญฺจายตนกุสลวิปากวชฺชานิ เอกวีสติ , อากิญฺจญฺญายตนวิปาโก จาติ **พาวีสติ จิตฺตานิ** ตติยารุปฺปภูมิยํ ปุถุชฺชนสฺส อุปฺปชฺชนฺติฯ

๒๕๔-๖๐. ปุถุชฺชนสฺส วุเตฺตสุ อปุญฺญปญฺจกวชฺชานิ สตฺตรส, ปฐมผลญฺจาติ **อฏฺฐารส** ตติยารุปฺปภูมิยํ โสตาปนฺนสฺส อุปฺปชฺชนฺติฯ **ตานี**ติ ตาเนว อฏฺฐารส จิตฺตานิฯ ‘‘ฐเปตฺวา ปฐมํ ผล’’นฺติ หิ วจนโต ทุติยผลํ ปกฺขิปิตฺวาติ อยมโตฺถ อวุตฺตสิโทฺธฯ น หิ สกทาคามิโน สกทาคามิผลญฺจ นุปฺปชฺชติ ฯ เอวญฺจ กตฺวา วุตฺตํ **“ฐเปตฺวา ทุติยํ ผล”**นฺติฯ เอตฺถาปิ อนาคามิผลํ ปกรณสิทฺธเมวาติ ทฏฺฐพฺพํฯ อฏฺฐ มหากิริยา, เทฺว ตติยจตุตฺถารุปฺปกิริยา, มโนทฺวาราวชฺชนํ, อากิญฺจญฺญายตนวิปาโก, อรหตฺตผลนฺติ **เตรส จิตฺตานิ** ตติยารุปฺปภูมิยํ ขีณาสวสฺส ชายนฺติฯ ตติยารุปฺปภูมิยํ ปุถุชฺชนสฺส วุเตฺตสุ ทฺวาวีสติจิเตฺตสุ อากิญฺจญฺญายตนกุสลวิปากวชฺชาติ วีสติ, เนวสญฺญานาสญฺญายตนวิปาโกติ **เอกวีสติ จิตฺตานิ** จตุตฺถารุปฺปภูมิยํ ปุถุชฺชนสฺส ชายนฺติฯ ปุถุชฺชนสฺส วุเตฺตสุ อปุญฺญปญฺจกวชฺชานิ โสฬส, โสตาปตฺติผลญฺจาติ **สตฺตรส** ตเตฺถว โสตาปนฺนสฺส โหนฺติฯ อฏฺฐ มหากิริยา, เทฺว จ เนวสญฺญานาสญฺญายตนวิปากกิริยา, มโนทฺวาราวชฺชนํ, อรหตฺตผลญฺจาติ **ทฺวาทส จิตฺตานิ** ตเตฺถว อรหโต อุปฺปชฺชนฺติฯ

๒๖๑-๓. อรูปกุสลา เจว กิริยาปิ จ อุปฺปชฺชนฺติ, น ปน วิปากาติ อธิปฺปาโยฯ **อุทฺธมุทฺธมรูปีน**นฺติ วิญฺญาณญฺจายตนาทีสุ อรูปีนํฯ **เหฎฺฐิมา**ติ วิญฺญาณญฺจายตนิกานํ อากาสานญฺจายตนกุสลวิปากา นุปฺปชฺชนฺติ, อากิญฺจญฺญายตนิกานํ อากาสานญฺจายตนวิญฺญาณญฺจายตนกุสลวิปากาติ เอวมาทินา เหฎฺฐิมา เหฎฺฐิมา อรูปา นุปฺปชฺชนฺติฯ กสฺมาติ อาห **“ทิฎฺฐาทีนวโต กิรา”**ติฯ **กิรา**ติ อนุสฺสุติยํฯ **ทิฎฺฐาทีนวโต**ติ อารมฺมเณ, ฌาเน จ ทิฎฺฐโทสตฺตาฯ **กุสลานุตฺตรา**ติ โลกุตฺตรกุสลาฯ

๒๖๖. **สโพฺพ รูโป มหคฺคโต**ติ สโพฺพ รูปาวจรมหคฺคตจิตฺตุปฺปาโทฯ **มโนธาตู**ติ กิริยามโนธาตุวิปากมโนธาตูนํ กามวิปาก-คฺคหเณน คหิตตฺตาฯ

๒๖๙-๗๓. **เอวํ...เป.... เหฎฺฐิม**นฺติ ทุติยารุปฺปภูมิยํ วุตฺตสฺ ทุติยารุปฺปตฺตยํ ฐเปตฺวา อตฺตโน ปาเกน สห ตติยารุปฺปภูมิยํ เอกูนจตฺตาลีส จิตฺตานิ ตตฺถวุตฺตสฺ ตติยารุปฺปตฺตยํ ฐเปตฺวา อตฺตโน ปาเกน สห สตฺตตึสาติ เอวํ เสสทฺวเยปิ เหฎฺฐิมเหฎฺฐิมํ หิตฺวา จิตฺตคณนา เญยฺยาฯ **อตฺตโน อตฺตโน**ติ ปฐมารุปฺปภูมิยํ ปฐมารุปฺปวิปาโก, ทุติยารุปฺปภูมิยํ ทุติยารุปฺปวิปาโกติ เอวํ อตฺตโน อตฺตโน วิปากา จตฺตาโร จ อนาสวา โลกุตฺตรวิปากาติ เอวํ จตูสุ อรูปภูมีสุ เอเกกาย ภูมิยา ปญฺจ ปญฺจ วิปากา ชายนฺติฯ ยา กิริยา เตรเสว สิยุํ, ตา สพฺพปฐมารุปฺปภูมิยํ ขีณาสวสฺส ชายเนฺตติ สมฺพโนฺธฯ ทุติยารุปฺปภูมิยํ ขีณาสวสฺส ปฐมารุปฺปกิริยจิตฺตํ วเชฺชตฺวา **ทฺวาทเสว กฺริยา** โหนฺติฯ ตติยารุปฺปภูมิยํ ทุติยารุปฺปกิริยจิตฺตํ วเชฺชตฺวา **เอกาทส**ฯ จตุตฺถารุปฺปภูมิยํ ตติยารุปฺปกิริยจิตฺตํ วเชฺชตฺวา **ทเสว** วิเญฺญยฺยาฯ

๒๗๔-๕. อิทานิ เกวลํ ปุคฺคลวเสน เตสเมว ปุคฺคลานํ อาเวณิกจิตฺตํ ทเสฺสตุํ **“อรหโต ปนา”**ติอาทินา อรหโตเยว อุปฺปชฺชนกจิตฺตํ ทเสฺสตฺวา อนาคามิอาทีนํ ปาฎิปุคฺคลิกํ สกสกผลจิตฺตํ ปากฎเมวาติ สํขิตฺตํฯ **อรหโต**ติ ขีณาสวสฺสฯ อรหโต ภาโว อรหตฺตํ, อรหตฺตผลนฺติ อโตฺถฯ ตญฺหิ ‘‘อรีนํ หตตฺตา อรหา’’ติอาทินา อรหนฺต-สทฺทสฺส ปวตฺตินิมิตฺตภาเวน ‘‘อรหตฺต’’นฺติ วุจฺจติฯ อิทานิ เตสํ เตสํ ปุคฺคลานํ สาธารณจิตฺตานิ ทเสฺสตุํ **“จตุนฺนญฺจ ผลฎฺฐาน”**นฺติอาทิ วุตฺตํฯ

๒๙๐. **สุสาร**นฺติ อตฺถพฺยญฺชนวเสน ปริจฺจชิตพฺพสฺส เผคฺคุสฺส อภาวโต สุฎฺฐุ สารํ, สพฺพโส สารนฺติ อโตฺถฯ **ปร**นฺติ สุสารตฺตา เอว ปรํฯ สตฺตานํ อิธโลกปรโลกหิตปฎิจฺฉาทกสฺส อวิชฺชนฺธการสฺส วิธมนโต **โมหนฺธการปฺปทีปํฯ จิเนฺตตี**ติ อตฺถวเสน จิเนฺตติฯ **วาเจตี**ติ พฺยญฺชนวเสน สชฺฌายติฯ ราคโทสานํ โมเหน สห อวินาภาวโต ตสฺส อนุปคมนํ อตฺถสิทฺธเมวาติ ‘‘โมหนฺธการปฺปทีป’’นฺติ วตฺวาปิ **“นรํ...เป.... โนปยนฺตี”**ติ ราคโทสานุปคมนเมว วุตฺตํฯ ‘‘โมหนฺธการปฺปทีป’’นฺติ วา วจเนเนว โมหสฺส อนุปคโม วุโตฺต โหตีติ ราคโทสานเมว อนุปคมนํ วุตฺตํฯ มูลภูตานํ ปน ติณฺณํ อนุปคมนวจเนน เสสกิเลสานมฺปิ อนุปคมนํ วุตฺตเมวาติ ทฎฺฐพฺพํฯ

อิติ อภิธมฺมตฺถวิกาสินิยา นาม

อภิธมฺมาวตารสํวณฺณนาย

ภูมิปุคฺคลจิตฺตุปฺปตฺตินิเทฺทสวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

ปฐโม ภาโค นิฎฺฐิโตฯ

ฯ นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺสฯ

อภิธมฺมาวตาร-อภินวฏีกา

(ทุติโย ภาโค)

๖. ฉฏฺฐ ปริเจฺฉโท

อารมฺมณวิภาคนิเทฺทสวณฺณนา

๒๙๑-๓. **เอเตส**นฺติ ยถาวุตฺตปฺปเภทานํฯ นนุ จ ‘‘จิตฺตํ เจตสิก’’นฺติอาทินา จิตฺตาทีนิ เยว อุทฺทิฏฺฐานีติ ตาเนว นิทฺทิสิตพฺพานิ, อารมฺมณํ ปน อปฺปกตํ, ตํ กสฺมา อิธ วุจฺจตีติ โจทนํ มนสิ กริตฺวา อาห **‘‘เตน วินา นตฺถิ หิ สมฺภโว’’**ติฯ ยสฺมา อารมฺมเณน วินา จิตฺตสมฺภโว นตฺถิ, น หิ อนารมฺมณํ จิตฺตํ นาม อตฺถิ, ตสฺมา ‘‘ตยิทํ จิตฺตํ กํ อารพฺภ อุปฺปชฺชตี’’ติ อาสงฺกานิวารณตฺถํ อิโต ปรํ อารมฺมณํ ทสฺสยิสฺสามีติ อโตฺถ ฯ กติวิธํ ปน ตํ อารมฺมณํ, กึ สรูปญฺจาติ อาห **‘‘รูปํ สทฺท’’**นฺติอาทิฯ วจนตฺถํ ปน เนสํ สยเมว วกฺขติฯ **ฉฬารมฺมณโกวิทา**ติ ฉนฺนํ อารมฺมณานํ พฺยากรณกุสลา พุทฺธาทโยฯ

ภูเตติ จตฺตาโร มหาภูเตฯ **อุปาทายา**ติ นิสฺสายฯ **จตุสมุฏฺฐิโต**ติ กมฺมาทีหิ จตูหิ ปจฺจเยหิ สมุฏฺฐิโตฯ นิทสฺสิตพฺพํ นิทสฺสนํฯ กึ ตํ? ทฏฺฐพฺพภาโว จกฺขุวิญฺญาณสฺส โคจรภาโว , สห นิทสฺสเนนาติ สนิทสฺสโนฯ ปฏิหญฺญตีติ, ปฏิหนนนฺติ วา ปฏิโฆ, เยน พฺยาปาราทิวิการปจฺจยนฺตรสหิเตสุ จกฺขาทีนํ นิสฺสเยสุ วิการุปฺปตฺติ, โส สยํ นิสฺสยวเสน จ สมฺปตฺตานํ, อสมฺปตฺตานญฺจ ปฏิมุขภาโว อญฺญมญฺญปตนํ ปฏิโฆติ อโตฺถฯ ตตฺถ สยํ สมฺปตฺตึ โผฏฺฐพฺพสฺส นิสฺสยวเสน สมฺปตฺติ คนฺธรสฆานชิวฺหากายานํฯ อิตเรสํ อุภยถาปิ อสมฺปตฺติ, ตสฺมา อิธ อสมฺปตฺตานํ ปฏิมุขภาโว ‘‘ปฏิโฆ’’ติ วุจฺจติฯ สห ปฏิเฆนาติ สปฺปฏิโฆ, สนิทสฺสโน จ โส สปฺปฏิโฆ จาติ **สนิทสฺสนสปฺปฏิโฆ**ฯ เอตฺถาห – ยสฺส ทฏฺฐพฺพภาโว อตฺถิ, โส สนิทสฺสโน, จกฺขุวิญฺญาณโคจรภาโวว ทฏฺฐพฺพภาโวฯ ตสฺส จ รูปายตนโต อนญฺญตฺตา กถํ สห นิทสฺสเนน สนิทสฺสโนติ ยุชฺชตีติ? วุจฺจเต – อนญฺญเตฺตปิ ตสฺส อเญฺญหิ ธเมฺมหิ รูปายตนํ วิเสเสตุํ อญฺญํ วิย กตฺวา วุตฺตํ ‘‘สห นิทสฺสเนน สนิทสฺสน’’นฺติฯ ธมฺมสภาวสามเญฺญน หิ เอกีภูเตสุ ธเมฺมสุ โย นานตฺตกโร วิเสโส, โส อญฺญํ วิย กตฺวา อุปจาริตุํ ยุโตฺตฯ เอวญฺหิ อตฺถวิเสสาวโพโธ โหติฯ **รูปารมฺมณสญฺญิโต**ติ อยํ เอวรูโป วโณฺณ รูปารมฺมณนฺติ สญฺญิโตฯ อิทํ วุตฺตํ โหติ – จตฺตาโร มหาภูเต อุปาทาย เต อมุญฺจิตฺวา ปวตฺตมาโน กมฺมสมุฏฺฐาโน จิตฺตสมุฏฺฐาโน อุตุสมุฏฺฐาโน อาหารสมุฏฺฐาโน จ นีลาทิวเสน ทิสฺสมาโน อินฺทฺริเยหิ ฆเฏฺฏโนฺต จ วโณฺณ รูปารมฺมณํ นามาติฯ

๒๙๔-๗. จิตฺตญฺจ อุตุ จ จิโตฺตตุ, เตหิ สมฺภวติ, เต วา สมฺภวา ปจฺจยา อิมสฺสาติ **จิโตฺตตุสมฺภโว**ฯ สห วิญฺญตฺติสมุฏฺฐาปกวิญฺญาเณน ปวโตฺต สโทฺท **สวิญฺญาณกสโทฺท,** สวิญฺญาณกสโทฺท ปน น เกวลํ สวิญฺญาณกสนฺตานปฺปวโตฺตว กุจฺฉิสทฺทาทิวเสน ตสฺส อุตุสมุฏฺฐิตสฺสาปิ สมฺภวโตฯ

ธรียตีติ กลาปปรมฺปราย สนฺธารียติฯ **สูจนโต**ติ อตฺตโน วตฺถุสฺส สุปากฏกรณโตฯ คโนฺธ หิ ‘‘อิทํ สุคนฺธํ, อิทํ ทุคฺคนฺธ’’นฺติ ปกาเสติ, ปฏิจฺฉนฺนปุปฺผผลาทีนิ ‘‘อิทเมตฺถ อตฺถี’’ติ เปสุญฺญํ กโรนฺตํ วิย โหตีติฯ

รสมานาติ อสฺสาทวเสน ตุสฺสมานาฯ **รสนฺตี**ติ อสนฺติ, อนุภวนฺตีติ อโตฺถฯ เอตฺถ ร-กาโร ปทสนฺธิกโรฯ เอวญฺหิ ‘‘รสมานา นํ อสนฺตีติ รโส’’ติ นิรุตฺตินโย สุนฺทโร โหติฯ อิตรถา ‘‘รสนฺติ อสฺสาเทนฺตี’’ติ วุจฺจมาเน ‘‘รสมานา’’ติ อิทํ นิรตฺถกเมว สิยาฯ อถ วา ‘‘รสมานา’’ติ อิโต ร-การํ, ‘‘รสนฺตี’’ติ อิโต ส-การญฺจ คเหตฺวา ‘‘รโส’’ติ นิรุตฺตินโย ทฏฺฐโพฺพฯ

๒๙๘. **ผุสียตีติ** ฆฏฺฏียติฯ กึ ตํ โผฏฺฐพฺพํ นามาติ อาห **“ปถวีเตชวายโว”**ติฯ อิมินา ธาตุตฺตยเมว กายวิญฺญาณวิเญฺญยฺยภาวสงฺขาตโผฏฺฐพฺพํ นาม, น อญฺญนฺติ ทเสฺสติฯ กสฺมา ปเนตฺถ อาโปธาตุ น คหิตา, นนุ สีตตา ผุสิตฺวา คยฺหติ, สา จ อาโปธาตุ เอวาติ? สจฺจํ คยฺหติ, น ปน อาโปธาตุ, กิญฺจรหิ เตโชธาตุ เอวฯ มเนฺท หิ อุณฺหภาเว สีตวุทฺธิ, น สีตตา นาม โกจิ คุโณ อตฺถิฯ เกวลํ ปน อุณฺหภาวสฺส มนฺทตาย สีตตาภิมาโนฯ กถํ ปเนตํ วิญฺญาตพฺพนฺติ เจ? สีตวุทฺธิยา อนวฏฺฐิตภาวโต ปาราปาเร วิยฯ ตถา หิ ฆมฺมกาเล อาตเป ฐตฺวา ฉายํ ปวิฏฺฐานํ สีตวุทฺธิ โหติ, ตเตฺถว ปถวีคพฺภโต อุฏฺฐิตานํ อุณฺหวุทฺธิ จฯ กิญฺจรหิ หิมปาตสมยาทีสุ สีตสฺส ปริปาจกตฺตทสฺสนโต จ เตโชธาตุ เอว สีตตาติ ทฏฺฐพฺพํฯ ยทิ จ สีตตา อาโปธาตุ สิยา, เอกสฺมึ กลาเป อุณฺหภาเวน สทฺธึ อุปลเพฺภยฺย ทฺวินฺนํ ธาตูนํ อวินิโพฺภคปฺปวตฺติโต, น จ ปเนวํ อุปลพฺภติ, ตสฺมา ญายติ ‘‘น อาโปธาตุ สีตตา’’ติ ฯ อิทํ จตุมหาภูตานํ อวินิโพฺภควุตฺติตํ อิจฺฉนฺตานํ อุตฺตรํ, อนิจฺฉนฺตานมฺปิ ปน จตุนฺนํ มหาภูตานํ เอกสฺมึ กลาเป กิจฺจทสฺสเนน สภาควุตฺติตาย สาธิตาย อิทเมว อุตฺตรํฯ เกจิ ปน ‘‘วาโยธาตุ สีตตา’’ติ วทนฺติ, เตสมฺปิ อิทเมว อุตฺตรํฯ ยทิ วาโยธาตุ สีตตา สิยา, เอกสฺมึ กลาเป อุณฺหภาเวน สทฺธึ อุปลเพฺภยฺย, น จ ปเนวํ อุปลพฺภติ, ตสฺมา วิญฺญายติ ‘‘น วาโยธาตุ สีตตา’’ติฯ เย ปน วทนฺติ ‘‘ทฺรวตา อาโปธาตุ, สา จ ผุสิตฺวา คยฺหตี’’ติ, เต วตฺตพฺพา ‘‘ทฺรวภาโวปิ นาม ผุสียตีติ อิทํ อายสฺมนฺตานํ อธิมานมตฺตํ สณฺฐาเน วิยา’’ติฯ วุตฺตเญฺหตํ โปราเณหิ –

> ‘‘ทฺรวภาสหวุตฺตีนิ , ตีณิ ภูตานิ สมฺผุสํ;
> ทฺรวตํ สมฺผุสามีติ, โลโกยมภิมญฺญติฯ
>
> ‘‘ภูเต ผุสิตฺวา สณฺฐานํ, มนสา คยฺหเต ยถา;
> ปจฺจกฺขโต ผุสามีติ, ญาตพฺพา ทฺรวตา ตถา’’ติฯ

๒๙๙. **สพฺพํ นาม**นฺติ สพฺพํ จิตฺตเจตสิกนิพฺพานสมฺมตํ นามํฯ จิตฺตเจตสิกญฺหิ อารมฺมณํ ปติ นมนโต นามํฯ นิพฺพานํ ปน จิตฺตเจตสิกสฺส อตฺตานํ ปติ นามนโต นามํฯ **รูป**นฺติ นิปฺผนฺนรูปํฯ กึ อวิเสเสนาติ เจ, โนติ อาห **“หิตฺวา รูปาทิปญฺจก”**นฺติฯ **ลกฺขณานี**ติ อนิจฺจาทิลกฺขณานิฯ **ปญฺญตฺตี**ติ นามุปาทายวเสน ทุวิธา ปญฺญตฺติฯ

๓๐๐. อิมานิ ปน ฉพฺพิธานิ อารมฺมณานิ สพฺพานิ สพฺพตฺถ ลพฺภนฺติ, อุทาหุ กตฺถจิ กานิจีติ อาห **“ฉฬารมฺมณานี”**ติอาทิฯ **ตีณิ รูเป**ติ รูปาวจรภูมิยํ รูปสทฺทธมฺมวเสน ตีณิ อารมฺมณานิ ลพฺภนฺติฯ ฆานาทิตฺตยสฺส ปน ตตฺถ อภาวโต คนฺธารมฺมณาทีนิ ธมฺมารมฺมณโต วิสุํ น ลพฺภนฺติฯ อรูปภเว ปน สพฺพโส รูปานํ อภาวโต เอกํ ธมฺมารมฺมณเมว ลพฺภติ, น อญฺญนฺติ อาห **“อรูเป ธมฺมารมฺมณเมกก”**นฺติ ฯ นนุ จ อรูปภวโต จวิตฺวา กามภเว นิพฺพตฺตนฺตานํ อรูปภเวเยว คตินิมิตฺตวเสน รูปารมฺมณํ อุปฏฺฐาตีติ? สจฺจํ อุปฏฺฐาติ, ตํ ปน กามภเวเยว อารมฺมณํฯ อุปปชฺชิตพฺพภวสฺมิญฺหิ วโณฺณ คตินิมิตฺตวเสน อุปฏฺฐาติฯ

๓๐๑-๒. เอวํ ฉ อารมฺมณานิ สรูปโต, ปวตฺติปฺปเภทโต จ ทเสฺสตฺวา อิทานิ เตสุ อภยคิริวาสีนํ กิญฺจิ วิปฺปฏิปตฺตึ ทเสฺสตฺวา ตํ ปฏิกฺขิปิตุํ **“ขณวตฺถุปริตฺตตฺตา”**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **ขณวตฺถุปริตฺตตฺตา**ติ ขณสฺส เจว วตฺถุโน จ ปริตฺตตฺตาฯ เย รูปาทโยติ สมฺพโนฺธฯ **เยส**นฺติ เยสํ อาจริยานํ ลทฺธิฯ **เยส**นฺติ วา ธมฺมารมฺมเณน สห สมฺพนฺธีภาวโต, วุตฺตํ ววตฺถาปกตฺตา จฯ เต หิ ธมฺมารมฺมณํ ววตฺถาเปโนฺต อตฺตนา สห ตํ สมฺพเนฺธนฺติ, ตสฺมา ธมฺมารมฺมเณน สห สมฺพนฺธีภาวาเปกฺขาย ‘‘เยส’’นฺติ สามิวจนนฺติฯ อิมินา ปน อิทํ วุตฺตํ โหติ – เย รูปาทโย ปญฺจ อารมฺมณา สนฺตตฺตอโยคุเฬ ปติตชลพินฺทุ วิย ปริตฺตกฺขณิกา, ทิพฺพจกฺขุนา

อสกฺกุเณยฺยคฺคหณา ปรมาณุ วิย ปริตฺตวตฺถุกา, ตโต จ สกสกวิญฺญาณานํ อาปาถํ น คจฺฉนฺติ, เกวลํ ปน มโนวิญฺญาณเสฺสว โคจรา, เต ธมฺมารมฺมณํ นามาติ เยสํ ลทฺธิ, เต เยสํ วา ธมฺมารมฺมณํ นามาติฯ เอเตเนว จ อตีตานาคตภาเวน อติทูรอจฺจาสนฺนภาเวน, กุฏฺฏาทิอนฺตริตาภาเวน จ อาปาถํ อนาคจฺฉนฺตานมฺปิ รูปาทีนํ สงฺคโห กโต โหตีติฯ เอวํลทฺธิกา ปน เต –

> ‘‘อิเมสํ โข, อาวุโส, ปญฺจนฺนํ อินฺทฺริยานํ นานาวิสยานํ นานาโคจรานํ น อญฺญมญฺญสฺส โคจรวิสยํ ปจฺจนุโภนฺตานํ มโน ปฏิสฺสรณํ, มโน จ เนสํ โคจรวิสยํ ปจฺจนุโภตี’’ติ (ม. นิ. ๑.๔๕๕) –

อิทํ สุตฺตํ อาหริตฺวา ปฏิกฺขิปิตพฺพาติ ทเสฺสนฺโต อาห **‘‘เต ปฏิกฺขิปิตพฺพาวา’’**ติอาทิฯ ตตฺถ **ปฏิกฺขิปิตพฺพาวา**ติ น อนุวตฺติตพฺพาฯ **อญฺญมญฺญ...เป.... โภนฺตาน**นฺติ จกฺขุนฺทฺริยํ โสตินฺทฺริยสฺส โคจรํ น ปจฺจนุโภติ, ตถา ‘‘โสตินฺทฺริยํ จกฺขุนฺทฺริยสฺสา’’ติอาทินา อญฺญมญฺญสฺส อารมฺมณํ เนว ปจฺจนุโภนฺตานํ นานุภวนฺตานํ น คณฺหนฺตานํฯ **เตส**นฺติ เตสํ ปญฺจนฺนํ อินฺทฺริยานํฯ

๓๐๓. ตญฺจ โคจรํ มโน ปจฺจนุโภตีติ สมฺพนฺโธฯ **ตํ** รูปาทิปญฺจวิธํ อารมฺมณํ **จ**-สเทฺทน ธมฺมารมฺมณญฺจ มโน ปจฺจนุโภติ, จิตฺตํ อารมฺมณํ กโรตีติ อโตฺถฯ อยํ ปเนตฺถ อธิปฺปาโย – ยทิ จกฺขาทีนมาปาถคตานิ วินา อวเสสา ธมฺมารมฺมณา โหนฺติ, ตทา ตํวิสยํ จิตฺตํ ปญฺจินฺทฺริยานํ วิสยํ ปจฺจนุโภนฺตํ นาม น โหติ, อตฺตโนเยว ปน วิสยํ ปจฺจนุโภนฺตํ นาม โหติฯ เอวญฺจ สติ มโนว เตสํ โคจรวิสยํ ปจฺจนุโภตีติ ทุปฺปริหาริยํ ภเวยฺย, น จ ตํ สุตฺตวจนํ สกฺกา อติกฺกเมตุํ, ตสฺมา วุตฺตนเยน จกฺขาทีนํ อนาปาถคตาปิ มโนโคจรา รูปาทโย รูปาทิอารมฺมณาเนว โหนฺติ, น ธมฺมารมฺมณาติฯ ยทิ รูปารมฺมณํ จิตฺตํ อตฺตโน วิสยํ นานุโภติ, ปรวิสยเมว อนุโภติ, กถํ ทสฺสนาทิกิจฺจํ น กโรติ? ตํตํกิจฺจานํ นิสฺสยภูตสฺส วตฺถุโน อนิสฺสิตตฺตาฯ กถญฺจรหิ ปญฺจินฺทฺริยานํ วิสยํ ปจฺจนุโภติ นาม? ทสฺสนาทิกิจฺจสฺส อกรเณปิ จกฺขุวิญฺญาณาทีหิ ทิฏฺฐาทิอาการเสฺสว คหณโต ปญฺจินฺทฺริยานํ วิสยํ ปจฺจนุโภติ นามฯ ยทิ หิ จกฺขุวิญฺญาณาทีหิ ทิฏฺฐาทิอาการํ น คณฺหาติ, รูปาทีนํ นีลตฺตาทิวเสน ชานนํ มโนวิญฺญาณเมว กโรติ, น ปญฺจวิญฺญาณานีติ ตถา ชานนเมว น โหติฯ ตสฺส ปน อตฺถิตาเยเวตํ วิญฺญาตพฺพํ – อนาปาถคตรูปาทารมฺมณํ จิตฺตํ อตฺตโน วิสยํ น ปจฺจนุโภติ นามฯ อถ โข ปญฺจินฺทฺริยานํ วิสยเมว ปจฺจนุโภตีติฯ อถ สิยา, น มยํ จิตฺตสฺส ปญฺจินฺทฺริยวิสยานุภวนํ ปฏิกฺขิปาม, ตสฺส ปน อนุภวนํ ทสฺสนาทิกิจฺจวิรเหน ธมฺมารมฺมณวเสเนวาติ เจ? ตมฺปิ น, สุเตฺต ตถา อาคตฏฺฐานสฺส อภาวโตฯ ยทิ หิ จิตฺตํ ทสฺสนาทิกิจฺจวิรเหน ปญฺจินฺทฺริยวิสยํ ธมฺมารมฺมณวเสเนว ปจฺจนุโภติ, ปญฺจินฺทฺริยานํ วิสยํ ปจฺจนุภวมานา มโนธาตุมโนวิญฺญาณธาตุปิ ธมฺมารมฺมณาเยว สิยา, เอวญฺจ สติ ‘‘ธมฺมายตนํ มโนธาตุยา จ มโนวิญฺญาณธาตุยา จ ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ **ปฏฺฐาเน** วตฺตพฺพํ สิยา, ตถา ปน อวตฺวา –

> ‘‘รูปายตนํ สทฺทายตนํ คนฺธายตนํ รสายตนํ โผฏฺฐพฺพายตนํ มโนธาตุยา ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๒),

> ‘‘รูปายตนํ…เป.… ธมฺมายตนํ มโนวิญฺญาณธาตุยา ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ จ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๒) –

วุตฺตตฺตา ปญฺจินฺทฺริยานํ วิสยํ ปจฺจนุโภนฺตี มโนธาตุมโนวิญฺญาณธาตุ ตํปญฺจินฺทฺริยานํ วิสยวเสน ปจฺจนุโภติ, น ธมฺมายตนวเสนาติ นิฏฺฐเมตฺถ คนฺตพฺพํฯ

๓๐๔-๕. เอวํ เอเกนากาเรน ปฏิเกฺขปวิธึ ทเสฺสตฺวา ปุน อปเรนปิ การเณน ทเสฺสโนฺต อาห **“ทิพฺพจกฺขาที”**ติอาทิฯ **อาทิ**-คฺคหเณน ทิพฺพโสตญาณคฺคหณํฯ **อิติปิ น ยุชฺชตี**ติ น เกวลํ ปุเพฺพ วุเตฺตเนว การเณน, อถ โข อิมินาปิ การเณน น ยุชฺชตีติ วุตฺตํ โหติฯ ยทิปิ จกฺขาทีนํ อนาปาถคตรูปาทีนิ ธมฺมารมฺมณา นาม โหนฺติ, ตทา ทิพฺพจกฺขาทีนิ รูปาทิอารมฺมณานิ น สิยุํ เตสํ ปสาทวิสยานํ รูปสทฺทานํ ปริคฺคณฺหนโต, เอวญฺจ สติ สุเตฺตสุ ทิพฺพจกฺขุทิพฺพโสตานํ ธมฺมารมฺมณตาว วตฺตพฺพา, น รูปาทิอารมฺมณตา, วุตฺตา จ สา, ตสฺมา จกฺขาทีนํ อวิสยา รูปาทโย รูปาทารมฺมณาเนว, น ธมฺมารมฺมณาติฯ เตเนว จ **ธมฺมสงฺคเห**ปิ –

> ‘‘ยสฺมิํ สมเย กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ โสมนสฺสสหคตํ ญาณสมฺปยุตฺตํ รูปารมฺมณํ วา สทฺทารมฺมณํ วา คนฺธารมฺมณํ วา รสารมฺมณํ วา โผฏฺฐพฺพารมฺมณํ วา ธมฺมารมฺมณํ วา, ยํ ยํ วา ปนารพฺภ, ตสฺมิํ สมเย ผโสฺส โหติ…เป.… อวิเกฺขโป โหตี’’ติ (ธ. ส. ๑) –

วุตฺตํฯ กิญฺจ อนาปาถคตานํ ธมฺมารมฺมณเตฺต สพฺพญฺญุตญฺญาณํ รูปาทิอารมฺมณํ น โหตีติ อาปชฺชตีติฯ **เอวํ สตี**ติ ยทิ กทาจิ รูปาทิอารมฺมณํ หุตฺวา กทาจิ ธมฺมารมฺมณํ โหติ, กทาจิ ธมฺมารมฺมณํ หุตฺวา กทาจิ รูปาทิอารมฺมณํ โหติ, ตทา เตสํ รูปาทิอารมฺมณานํ นิยโมปิ กถํ ภเว ‘‘อิทํ รูปาทิอารมฺมณํ, อิทํ ธมฺมารมฺมณ’’นฺติ นิยโม น ภเวยฺย, อารมฺมณสงฺกโร ภเวยฺยาติ อโตฺถฯ

๓๐๖. เอวํ ฉพฺพิธํ อารมฺมณํ ทเสฺสตฺวา อิทานิสฺส อนนฺตรเภทํ ปริตฺตารมฺมณาทิตฺติกวเสน ทเสฺสโนฺต อาห **“สพฺพํ อารมฺมณ”**นฺติอาทิฯ ฉพฺพิธํ ปริตฺตตฺติกาทิกํ ตํ เอตํ สพฺพํ อารมฺมณนฺติ สมฺพโนฺธฯ **ปริตฺตตฺติกาทีน**นฺติ ปริตฺตารมฺมณตฺติกาทีนํฯ ปริตฺตารมฺมณตฺติโก หิ อิธ ‘‘ปริตฺตตฺติโก’’ติ วุโตฺต มชฺฌปทโลปวเสนฯ **อาทิ**-คฺคหเณน มคฺคารมฺมณตฺติโก อตีตารมฺมณตฺติโก อชฺฌตฺตารมฺมณตฺติโกติ อิเมสํ ติณฺณํ ติกานํ สงฺคโหฯ ตตฺถ ‘‘ปริตฺตารมฺมณา ธมฺมา, มหคฺคตารมฺมณา ธมฺมา, อปฺปมาณารมฺมณา ธมฺมา’’ติ เอวมาคโต ปริตฺตารมฺมณตฺติโกฯ อาทิปทวเสน ‘‘มคฺคารมฺมณา ธมฺมา, มคฺคเหตุกา ธมฺมา, มคฺคาธิปติโน ธมฺมา’’ติ เอวมาคโต มคฺคารมฺมณตฺติโกฯ ‘‘อตีตารมฺมณา ธมฺมา, อนาคตารมฺมณา ธมฺมา, ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา ธมฺมา’’ติ เอวมาคโต อตีตารมฺมณตฺติโกฯ ‘‘อชฺฌตฺตารมฺมณา ธมฺมา, พหิทฺธารมฺมณา ธมฺมา, อชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณา ธมฺมา’’ติ เอวมาคโต อชฺฌตฺตารมฺมณตฺติโกติ เวทิตพฺพํฯ

๓๐๗-๙. **กฺริยาเหตุทฺวย**นฺติ อเหตุกกิริยทฺวยํ หสิตุปฺปาทมโนธาตุ อิตรสฺส มหคฺคตาทิอารมฺมณตาวเสนาปิ วกฺขมานตฺตาฯ **“อิฏฺฐาทิเภทา”**ติอาทิ ปริตฺตารมฺมณภาววิภาวนํฯ **อิฏฺฐาทิเภทา**ติ อิฏฺฐอิฏฺฐมชฺฌตฺตอนิฏฺฐอนิฏฺฐมชฺฌตฺตเภทาฯ **ปฏิปาฏิยา**ติ ‘‘รูปํ จกฺขุวิญฺญาณสฺส, สโทฺท โสตวิญฺญาณสฺสา’’ติอาทินา อนุกฺกมโตฯ **รูปาทิ…เป.… ตฺตยสฺส ตู**ติ กิริยามโนธาตุยา เจว กุสลากุสลวิปากวิภาควเสน ทฺวินฺนํ มโนธาตูนญฺจ สพฺพํ รูปาทิปญฺจกโคจรํ ฯ ตา หิ หทยวตฺถุํ นิสฺสาย จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ ปุริมปจฺฉิมา หุตฺวา นิยตา รูปาทีเนว อารพฺภ ปวตฺตนฺติฯ

๓๑๑. **กามธาตุย**นฺติ กามภเวฯ ตตฺถ หิ เนสํ สเพฺพสํ วตฺถารมฺมณานิ อุปลพฺภนฺติฯ **จตฺตารี**ติ เตเสฺวว กิริยามโนธาตุ, กุสลวิปากจกฺขุโสตวิญฺญาณานิ, ตถา สมฺปฏิจฺฉนนฺติ อิมานิ จตฺตาริ จิตฺตานิฯ เสสานิ ปน วตฺถารมฺมณาภาเวน ตตฺถ นุปฺปชฺชนฺติฯ **เนว กิญฺจี**ติ วตฺถารมฺมณานํ สพฺพโส อภาวโต เอเตสุ กิญฺจิ น ชายติฯ

๓๑๒-๓. **“มหาปากาน”**นฺติอาทิ ปฐมปริเจฺฉเท วุตฺตตฺถเมวฯ **ปฏุปฺปนฺนา**ติ ปจฺจุปฺปนฺนาฯ

๓๑๔. เอวํ ปริตฺตารมฺมเณ ทเสฺสตฺวา อิทานิ มหคฺคตารมฺมเณ อปฺปมาณารมฺมเณ จ ทเสฺสตุํ **“ทุติยารุปฺปจิตฺตญฺจา”**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ ทุติยารุปฺปจิตฺตํ ปฐมารุปฺปารมฺมณโต, จตุตฺถารุปฺปํ ตติยารุปฺปารมฺมณโต มหคฺคตารมฺมณํฯ **ฉพฺพิธ**นฺติ กุสลวิปากกิริยาวเสน ปเจฺจกํ ติวิธตาย ฉปฺปการํฯ

๓๑๖-๒๐. ญาณํ ปริหีนํ เอเตสํ, ญาณโต ปริหีนาติ วา **ญาณหีนาฯ ปริตฺตารมฺมณา...เป.... โหนฺติ เต**ติ อฏฺฐ ญาณวิปฺปยุตฺตจิตฺตุปฺปาทา เสขปุถุชฺชนขีณาสวานํ กทาจิ นิรุสฺสุกฺกภาเวน อาทรากรณวเสน อกมฺมญฺญสรีรตาอญฺญวิหิตตาหิ วา อสกฺกจฺจทานปจฺจเวกฺขณธมฺมสฺสวนาทีสุ อติปคุณวิปสฺสนาย จ กามาวจรธเมฺม อารพฺภ ปวตฺติกาเล ปริตฺตารมฺมณาฯ อติปคุณานํ ปฐมชฺฌานาทีนํ ปจฺจเวกฺขณกาเล มหคฺคตารมฺมณาฯ กสิณนิมิตฺตาทิปญฺญตฺติปจฺจเวกฺขณกาเล ปริตฺตารมฺมณาทิวเสน นวตฺตพฺพาฯ อกุสเลสุ จตฺตาโร ทิฏฺฐิสมฺปยุตฺตจิตฺตุปฺปาทา จตุปญฺญาสกามาวจรธมฺมานํ, รูปสฺส จ ‘‘อตฺตา สโตฺต’’ติ ปรามสนอสฺสาทนาภินนฺทนกาเล ปริตฺตารมฺมณาฯ เตเนวากาเรน สตฺตวีสติมหคฺคตธเมฺม อารพฺภ ปวตฺตกาเล มหคฺคตารมฺมณาฯ ปณฺณตฺติธเมฺม อารพฺภ ปวตฺตนกาเล สิยา นวตฺตพฺพา ปริตฺตารมฺมณาทิวเสนฯ ทิฏฺฐิวิปฺปยุตฺตานิ เตเยว ธเมฺม อารพฺภ วินา ปรามาเสน อสฺสาทนาภินนฺทนวเสน ปวตฺติยํ, ปฏิฆสมฺปยุตฺตานิ โทมนสฺสวเสน ปวตฺติยํ, วิจิกิจฺฉาสมฺปยุตฺตํ เทฺวฬฺหกภาเวน, อุทฺธจฺจสหคตํ วิกฺขิปนวเสน, อวูปสมวเสน จ ปวตฺติยํ ปริตฺตมหคฺคตนวตฺตพฺพารมฺมณาติ เวทิตพฺพาฯ **กฺริยโตปิ จ ตถา**ติ กิริยจิตฺตโตปิ ญาณสมฺปยุตฺตา จตฺตาโรติ อโตฺถฯ **กฺริยาโวฏฺฐพฺพน**นฺติ สรูปกถนเมตํ, น ปน กุสลากุสลวิปากโวฏฺฐพฺพนสฺส วิชฺชมานตฺตาฯ

ติวิโธ โหติ โคจโรติ ปริตฺตมหคฺคตอปฺปมาณวเสน ติวิโธปิ โคจโร โหติฯ กถํ? กุสลกิริยาวเสน อฏฺฐ ญาณสมฺปยุตฺตจิตฺตุปฺปาทา เสขปุถุชฺชนขีณาสวานํ สกฺกจฺจทานปจฺจเวกฺขณธมฺมสฺสวนวิปสฺสนาทีสุ กามาวจรธเมฺม อารพฺภ ปวตฺตกาเล กามาวจรารมฺมณิกอภิญฺญาย ปริกมฺมานุโลมกาเล จ ปริตฺตารมฺมณาฯ ปฐมชฺฌานาทิปจฺจเวกฺขณกาเล มหคฺคตารมฺมณฌานาทีนํ ปริกมฺมกาเล มหคฺคตธเมฺม อารพฺภ สมฺมสนกาเล จ มหคฺคตารมฺมณา โหนฺติฯ ยถาลาภํ โคตฺรภุโวทานกาเล ปน โลกุตฺตรํ ธมฺมํ ปจฺจเวกฺขณกาเล จ นิพฺพานารมฺมณาภิญฺญาย ปริกมฺมกาเล จ อปฺปมาณารมฺมณาฯ ปณฺณตฺติปจฺจเวกฺขณกาเล ปณฺณตฺตารมฺมณิกฌานาภิญฺญานํ ปริกมฺมกาเล จ นวตฺตพฺพาฯ อภิญฺญาทฺวยสฺส ปริตฺตาทิอารมฺมณตํ สตฺตรสมปริเจฺฉเท วกฺขติฯ กิริยาโวฏฺฐพฺพนมฺปิ ยถาวุตฺตธมฺมานํ ตํตํอารมฺมเณ ปวตฺตมานานํ ปุเรจรํ หุตฺวา ตํ ตเทว อาวชฺชนฺตํ ปวตฺตตีติ ปริตฺตาทิอารมฺมณํฯ ปญฺจทฺวาเร โวฏฺฐพฺพนวเสน ปวตฺติยํ ปริตฺตารมฺมณเมวฯ

วุตฺตาวเสสานีติ ยถาวุเตฺตหิ อวสิฏฺฐานิ ปนฺนรส รูปาวจรานิ ปฐมตติยานิ, ฉ อรูปาวจรกุสลวิปากกิริยจิตฺตานีติ เอกวีสติ จิตฺตานิฯ **นวตฺตพฺพารมฺมณานี**ติ ปริตฺตาทิวเสน นวตฺตพฺพสฺส กสิณาทินิมิตฺตสตฺตปญฺญตฺติอากาสวิญฺญาณาภาวสฺส อารมฺมณกรณโต นวตฺตพฺพารมฺมณานิฯ

ปริตฺตารมฺมณตฺติกํ สมตฺตํฯ

๓๒๑-๒. เอวํ ปริตฺตารมฺมณตฺติกวเสน วิสยีวิภาคํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ ยสฺมา อปฺปมาณารมฺมณนิเทฺทเสเนว มคฺคารมฺมณตฺติกสงฺคหิโตปิ วิสยีวิภาโค นิทฺทิโฏฺฐ โหติ, ตสฺมา ตํ ปหาย อตีตารมฺมณตฺติกวเสน ทเสฺสตุํ **"ทุติยารุปฺปจิตฺตญฺจา"**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ ทุติยารุปฺปจิตฺตํ อตีตสฺส ปฐมารุปฺปวิญฺญาณสฺส อารมฺมณกรณโต, จตุตฺถารุปฺปํ ตติยารุปฺปสฺส อารมฺมณกรณโต **เอกนฺตอตีตารมฺมณํฯ ปจฺจุปฺปนฺนาว โคจรา**ติ รูปาทิมฺหิ ธรมาเนเยว ปญฺจทฺวาริกจิตฺตานํ อุปฺปชฺชนโตฯ อนาคตารมฺมณํ ปน นิยตํ กิญฺจิ นตฺถิ อนาคตํสญาณสฺสปิ ปญฺจมชฺฌานโต อภินฺนตฺตาฯ

๓๒๔-๖. **สิยา...เป.... นาคตโคจรา**ติ อฏฺฐ ตาว มหาวิปากา เทวมนุสฺสานํ ปฏิสนฺธิคฺคหณกาเล กมฺมํ วา กมฺมนิมิตฺตํ วา อารพฺภ ปวตฺติยํ อตีตารมฺมณาฯ ภวงฺคจุติกาเลปิ เอเสว นโยฯ คตินิมิตฺตํ ปน กทาจิ กมฺมนิมิตฺตญฺจ อารพฺภ ปฏิสนฺธิคฺคหณกาเล, ตทนนฺตรํ ภวงฺคกาเล จ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา, ตถา ปญฺจทฺวาเร ตทารมฺมณวเสน ปวตฺติยํฯ มโนทฺวาเร ปน อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณานํ ชวนานํ อารมฺมณํ คเหตฺวา ปวตฺติยํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณาฯ กุสลากุสลวิปากาเหตุกอุเปกฺขาสหคตมโนวิญฺญาณธาตุทฺวเยปิ เอเสว นโยฯ เกวลญฺหิ ตา ยถากฺกมํ มนุเสฺสสุ ชจฺจนฺธาทีนํ, อปาเยสุ จ สเพฺพสํ ปฏิสนฺธิ โหนฺติฯ ปญฺจทฺวาเร จ สนฺตีรณกาเล ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณาว โหนฺตีติ อยเมเตสํ วิเสโสฯ โสมนสฺสสหคตา ปน ปญฺจทฺวาเร สนฺตีรณวเสน, ตทารมฺมณวเสน จ ปวตฺติกาเล ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา, มโนทฺวาเร จ ตทารมฺมณกาเล อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณาติ เวทิตพฺพาฯ หสิตุปฺปาทจิตฺตํ ปน ขีณาสวานํ ปญฺจทฺวาเร หฏฺฐปหฏฺฐาการํ กุรุมานานํ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ โหติ, มโนทฺวาเร อตีตาทิเภเท ธเมฺม อารพฺภ หสิตุปฺปาทวเสน ปวตฺติยํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํฯ **"กุสลากุสลา"**ติอาทีสุ กุสเลสุ ตาว จตฺตาโร ญาณสมฺปยุตฺตจิตฺตุปฺปาทา เสขปุถุชฺชนานํ, อตีตาทิเภทานิ ขนฺธธาตุอายตนานิ สมฺมสนกาเล, ปจฺจเวกฺขณกาเล, อตีตาทิอารมฺมณิกอภิญฺญานํ ปริกมฺมกาเล จ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณาฯ ปญฺญตฺตินิพฺพานปจฺจเวกฺขณกาเล, โคตฺรภุโวทานกาเล, ปญฺญตฺตินิพฺพานารมฺมณิกอภิญฺญานํ ปริกมฺมาทิกาเล จ นวตฺตพฺพารมฺมณาฯ ปญฺญตฺตินิพฺพานานิ หิ อิธ อตีตาทิกาลวเสน นวตฺตพฺพานีติ ตทารมฺมณานิ อตีตารมฺมณาทิวเสน นวตฺตพฺพานิฯ เตนาห **"สนฺตปญฺญตฺติกาเลปี"**ติ, ยถาสมฺภวํ สนฺตสฺส นิพฺพานสฺส, ปญฺญตฺติยา จ อารมฺมณกรณกาเลติ อโตฺถฯ โปตฺถเกสุ ปน ''สเนฺต ปญฺญตฺติกาเลสู''ติ ลิขนฺติ, โส อปาโฐฯ ตสฺส ปน อปาฐภาวํ อชานนฺตา อตฺถหานิมฺปิ อสลฺลเกฺขตฺวา วจนวิปลฺลาสวเสน ปญฺญตฺติกาลสฺมึ สตีติ อตฺถํ ลิขนฺติฯ ญาณวิปฺปยุตฺตานิปิ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพานิฯ เกวลญฺหิ เตสํ มคฺคผลนิพฺพานปจฺจเวกฺขณานิ นตฺถิฯ ญาณวิรเหน โลกุตฺตรธมฺมารมฺมเณ อสมตฺถภาวโตติ อยเมว วิเสโสฯ

อกุสเลสุ จตฺตาโร ทิฏฺฐิสมฺปยุตฺตจิตฺตุปฺปาทา อตีตาทิเภทานํ เตภูมกธมฺมานํ อสฺสาทนาภินนฺทนปรามสนกาเล อตีตาทิอารมฺมณาฯ ตเถว ปญฺญตฺตึ อารพฺภ ปวตฺติกาเล นวตฺตพฺพารมฺมณาฯ ทิฏฺฐิวิปฺปยุเตฺตสุปิ เอเสว นโยฯ เกวลญฺหิ ตตฺถ ปรามาสคฺคหณํ นตฺถิฯ เทฺว ปฏิฆสมฺปยุตฺตจิตฺตุปฺปาทา อตีตาทิเภเท ธเมฺม อารพฺภ ทุสฺสนกาเล อตีตาทิอารมฺมณา, ปณฺณตฺตึ อารพฺภ ทุสฺสนกาเล นวตฺตพฺพารมฺมณาฯ วิจิกิจฺฉุทฺธจฺจสมฺปยุตฺตา เตสุ ธเมฺมสุ อนิฏฺฐงฺคตภาเวน จ อวูปสมวิเกฺขปวเสน จ ปวตฺติยํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนนวตฺตพฺพารมฺมณาฯ กิริยาสุ อฏฺฐ สเหตุกจิตฺตุปฺปาทา กุสลจิตฺตุปฺปาทคติกา เอวฯ ตตฺถ หิ ญาณสมฺปยุตฺตา กุสเลสุ ญาณสมฺปยุเตฺตหิ, ญาณวิปฺปยุตฺตา ญาณวิปฺปยุเตฺตหิ สมานาฯ เกวลํ ปน เต เสขปุถุชฺชนานํ อุปฺปชฺชนฺติ, อิเม ขีณาสวานนฺติ อยเมเวตฺถ วิเสโสฯ กิริยาเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุ ปน อุเปกฺขาสหคตา ปญฺจทฺวาเร โวฏฺฐพฺพนวเสน ปวตฺติยํ ปจฺจุปฺปนฺนา

รมฺมณา, มโนทฺวาเร อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณานเญฺจว ปญฺญตฺตินิพฺพานา รมฺมณานญฺจ ชวนานํ ปุเรจาริกกาเล อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนนวตฺตพฺพารมฺมณาฯ อภิญฺญาทฺวยสฺส อตีตาทิอารมฺมณตํ วกฺขติฯ **นวตฺตพฺพา...เป.... อาทินา**ติ กสิณนิมิตฺตาทิปญฺญตฺตารมฺมณตฺตา อตีตารมฺมณาทินา นวตฺตพฺพาฯ

๓๒๗. **กฺริยา ปญฺจา**ติ ญาณสมฺปยุตฺตา จตโสฺส, อเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุ อุเปกฺขาสหคตาติ อิมา ปญฺจ กิริยาฯ **รูปโต ปญฺจมี กฺริยา**ติ รูปาวจรปญฺจมชฺฌานสงฺขาตา กิริยาภิญฺญา จฯ **นตฺถิ กิญฺจิ อโคจร**นฺติ อตีตาทิเภเทสุ, กาลวิมุตฺเตสุ จ อโคจรํ นาม กิญฺจิ นตฺถิ, สพฺพเมว เนสํ โคจรํ โหตีติ อโตฺถฯ

อตีตารมฺมณตฺติกํฯ

วุตฺตนยานุสาเรเนว อชฺฌตฺตารมฺมณตฺติกสงฺคหิโตปิ วิสยีวิภาโค สกฺกา วิญฺญาตุนฺติ โสวิสํ น อุทฺธโฏฯ สรูปโต ปเนส เอวํ เวทิตโพฺพ – วิญฺญาณญฺจายตนํ เนวสญฺญานาสญฺญายตนนฺติ อิเม ตาว กุสลวิปากกิริยาวเสน ฉ จิตฺตุปฺปาทา อตฺตโน สนฺตานสมฺพนฺธํ เหฏฺฐิมํ สมาปตฺตึ อารพฺภ ปวตฺตนโต อชฺฌตฺตารมฺมณาฯ รูปาวจรจตุกฺกชฺฌานานิ, ปฐมตติยารูปฺปานิ, โลกุตฺตรกุสลวิปากานิ จ นิยกชฺฌตฺตโต พหิภาเวน พหิทฺธาภูตานิ ปถวีกสิณาทีนิ อารพฺภ ปวตฺติโต พหิทฺธารมฺมณานิฯ สเพฺพว กามาวจรกุสลากุสลาพฺยากตา ธมฺมา รูปาวจรปญฺจมชฺฌานญฺจ อชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณานิฯ ตตฺถ กามาวจรกุสลโต จตฺตาโร ญาณสมฺปยุตฺตจิตฺตุปฺปาทา อตฺตโน ขนฺธาทีนิ ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส อชฺฌตฺตารมฺมณา, ปเรสํ ขนฺธาทิปจฺจเวกฺขเณ, ปณฺณตฺตินิพฺพานปจฺจเวกฺขเณ จ พหิทฺธารมฺมณา, ตทุภยวเสน อชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณาฯ ญาณวิปฺปยุตฺเตสุปิ เอเสว นโยฯ เกวลญฺหิ เตสํ นิพฺพานปจฺจเวกฺขณา นตฺถิฯ อกุสลาปิ อตฺตโน ขนฺธาทีนํ อสฺสาทนาภินนฺทนปรามาสาทิกาเล อชฺฌตฺตารมฺมณา, ปรสฺส ขนฺธาทีสุ เจว อนินฺทฺริยพทฺธรูปกสิณาทีสุ จ ตเถว ปวตฺติกาเล พหิทฺธารมฺมณา, ตทุภยวเสน อชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณาฯ เทฺวปญฺจวิญฺญาณานิ, ติโสฺส จ มโนธาตุโยติ อิเม เตรส จิตฺตุปฺปาทา อตฺตโน รูปาทีนิ อารพฺภ ปวตฺติยํ อชฺฌตฺตารมฺมณา, ปรสฺส รูปาทีสุ ปวตฺตา พหิทฺธารมฺมณา, ตทุภยวเสน อชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณา, โสมนสฺสสหคตํ สนฺตีรณํ ปญฺจทฺวาเร สนฺตีรณตทารมฺมณวเสน อตฺตโน ปญฺจรูปาทิธเมฺม มโนทฺวาเร ตทารมฺมณวเสน อเญฺญปิ อชฺฌตฺติเก กามาวจรธเมฺม อารพฺภ ปวตฺติยํ อชฺฌตฺตารมฺมณา, ปเรสํ ธเมฺมสุ ปวตฺตมานา พหิทฺธารมฺมณา, ตทุภยวเสน อชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณาฯ อุเปกฺขาสหคตสนฺตีรณทฺวเยปิ เอเสว นโยฯ

เกวลํ ปน ตํ สุคติทุคฺคตีสุ ปฏิสนฺธิภวงฺคจุติวเสนาปิ อชฺฌตฺตาทิเภเทสุ กมฺมาทีสุ ปวตฺตติฯ อฏฺฐ มหาวิปากานิ ปฏิสนฺธิภวงฺคจุติตทารมฺมณวเสน อชฺฌตฺตาทิเภเทสุ ธเมฺมสุ ปวตฺตนโต อชฺฌตฺตาทิอาลมฺพณานิฯ หสิตุปฺปาทมฺปิ อตฺตโน รูปาทีนิ อารพฺภ ปหฏฺฐาการกรณวเสน ปวตฺติยํ อชฺฌตฺตารมฺมณํ, ปรสฺส รูปาทีสุ ปวตฺตํ พหิทฺธารมฺมณํฯ มโนทฺวาเรปิ อตฺตโน กตกิริยปจฺจเวกฺขเณน หสิตุปฺปาทเน อชฺฌตฺตารมฺมณํ, ปเรสํ กตกิริยปจฺจเวกฺขเณน พหิทฺธารมฺมณํ, ตทุภยวเสน อชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณํฯ มโนทฺวาราวชฺชนํ ปน มโนทฺวาเร อาวชฺชนวเสน, ปญฺจทฺวาเร จ โวฏฺฐพฺพนวเสน ปวตฺติยํ อชฺฌตฺตาทิอารมฺมณํฯ อฏฺฐ มหากิริยา กุสลคติกาเยวฯ เกวลญฺหิ ตา ขีณาสวานํ อุปฺปชฺชนฺติ, กุสลานิ เสขปุถุชฺชนานนฺติ เอตฺตกเมว นานตฺตํฯ รูปาวจรปญฺจมชฺฌานสฺส อชฺฌตฺตาทิอารมฺมณตํ วกฺขติฯ

๓๒๙. ''ผลํ, มคฺค''นฺติ จ สามเญฺญน ปุจฺฉิตตฺตา อาห **''จตฺตาโร...เป.... ปุญฺญโต''**ติฯ

๓๓๒-๔. อรหตฺตมคฺคผลานิ ปน เต ชานิตุํ น สโกฺกนฺติ, ตถา กุสลาภิญฺญา จ ฯ เตนาห **"สเพฺพสุ ปนา"**ติอาทิฯ โวฏฺฐพฺพนสฺส อาวชฺชนกิจฺจสมยํ สนฺธาย คาถาพนฺธสุขตฺถํ **"โวฏฺฐพฺพนมฺปิ จา"**ติ วุตฺตํฯ **"จตฺตาโร…เป…. ปุญฺญโต"**ติ อิทํ ญาณสมฺปยุตฺตสฺสาปิ เสขปุถุชฺชนสนฺตานปฺปวตฺตสฺส อคฺคมคฺคผลชานเน อสมตฺถตาย นิทสฺสนมตฺตํฯ กุสลาภิญฺญาจิตฺตมฺปิ ปน ตํ โคจรํ กาตุมสมตฺถเมวฯ เอวญฺจ กตฺวา เหฏฺฐา ''กฺริยาภิญฺญา มโนธาตู''ติ วุตฺตํฯ

๓๓๕-๘. **กสฺมา**ติ การณปุจฺฉาฯ **"อรหโต"**ติอาทิ วิสฺสชฺชนํฯ **หิ**-สโทฺท ''ยสฺมา''ติ อิมสฺส อเตฺถฯ ยสฺมา ปุถุชฺชนา วา เสขา วา อรหโต มคฺคจิตฺตํ, ผลมานสญฺจ ชานิตุํ น สโกฺกนฺติ, ตสฺมาติ อโตฺถฯ อยญฺจ เนสํ อสมตฺถตา อนธิคตตฺตา อนธิคเต จ วิสเย สเพฺพสมฺปิ โมโห อเตฺถวาติ ทเสฺสตุํ **"ปุถุชฺชโน น ชานาตี"**ติอาทิ วุตฺตํฯ **โสตาปนฺนสฺส มานสนฺ**ติ โสตาปนฺนสฺส ปาฏิปุคฺคลิกํ มคฺคผลสงฺขาตโลกุตฺตรมานสํฯ เอวํ **"สกทาคามิสฺส มานส"**นฺติอาทีสุปิฯ โลกิยมานสํ ปน อรหนฺตสฺสาปิ ชานาติฯ ตถา หิ วุตฺตํ ''อถ โข มาโร ปาปิมา ภควโต เจตสา เจโตปริวิตกฺกมญฺญายา''ติฯ วุตฺตเมวตฺถํ สงฺขิปิตฺวา ทเสฺสโนฺต อาห **"เหฏฺฐิโม เหฏฺฐิโม"**ติอาทิฯ ยเถว เหฏฺฐิโม เหฏฺฐิโม ปุคฺคโล อุปรูปริ จิตฺตํ น ชานาติ, เอวํ อุปริโม อุปริโมปิ เหฏฺฐิมสฺส เหฏฺฐิมสฺส จิตฺตํ น ชานาตีติ เจ? โน น ชานาติ, โส ปน อตฺตนา อธิคตวิสยตฺตา ชานาติเยวาติ ทเสฺสโนฺต อาห **"อุปรูปรี"**ติอาทิฯ ยถา ''อุปรูปรี''ติ วุตฺตํ, เอวํ ''เหฏฺฐิมสฺส เหฏฺฐิมสฺสา''ติ วตฺตเพฺพ เอกํ เหฏฺฐิม-สทฺทํ จ-สเทฺทน สงฺคเหตฺวา **"เหฏฺฐิมสฺส จ มานส"**นฺติ วุตฺตํฯ

๓๓๙-๔๑. เอวมฺปิ วิสยีปธานวเสน วิภาคํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ วิสยปฺปธานวเสน ทเสฺสตุํ **"โย ธโมฺม"**ติอาทิ วุตฺตํฯ กุสลเมว อารมฺมณนฺติ **กุสลารมฺมณํฯ กาเม**ติ ปทํ อุภยตฺถ สมฺพนฺธิตพฺพํ ''กาเม กุสลารมฺมณํ กาเม กุสลากุสลสฺสา''ติฯ กิญฺจาปิ หิ อกุสลสฺส เอกนฺตกามาวจรตฺตา น เอตสฺส วิเสสิตพฺพตา อตฺถิ, กุสลํ ปน วิเสสิตพฺพเมวาติ ตํ อเปกฺขาย **"กาเม"**ติ อุปริปเทน สมฺพนฺธิตพฺพเมวฯ อถ วา อกุสลสหจริยโต กุสลมฺปิ กามาวจรเมว คยฺหตีติ ''กาเม''ติ อิทํ ปุริมปทเสฺสว วิเสสนํ ทฏฺฐพฺพํฯ

กามาวจรปากสฺสาติ ปญฺจวิญฺญาณสมฺปฏิจฺฉนานํ เอกเนฺตน รูปกฺขนฺธารมฺมณตฺตา ตทวเสสสฺส เอกาทสวิธสฺส กามาวจรวิปากสฺสฯ **กามกฺริยสฺสา**ติ วุตฺตนเยเนว มโนธาตุวชฺชิตสฺส ทสวิธกามาวจรกิริยจิตฺตสฺสฯ **เอเตสํ…เป…. อารมฺมณํ สิยา**ติ เอตฺถ กุสลสฺส ตาว อตฺตนา กตสฺส ทานาทิกามาวจรกุสลสฺส ปสนฺนจิเตฺตน อนุสฺสรณกาเล, ตเถว ปเรหิ กตสฺส อนุโมทนกาเล, ตเสฺสว ทุวิธสฺสาปิ อนิจฺจตาทิวเสน ปจฺจเวกฺขณกาเล , เจโตปริยญาณาทีนํ ปริตฺตกุสลารมฺมณิกอภิญฺญานํ ปริกมฺมาทิกาเล จ อารมฺมณํ โหติฯ อกุสเลสุ จ จตุนฺนํ ทิฏฺฐิคตสมฺปยุตฺตานํ กามาวจรกุสลํ อารพฺภ อสฺสาทนาภินนฺทนปรามสนกาเล, ทิฏฺฐิวิปฺปยุตฺตานํ เกวลํ อสฺสาทนาทิกาเล จ ทฺวินฺนํ ปฏิฆสมฺปยุตฺตานํ อตฺตนา, ปเรหิ จ กตกุสลมารพฺภ วิปฺปฏิสารทุสฺสนกาเล, วิจิกิจฺฉาจิตฺตสฺส อสนฺนิฏฺฐานกาเล, อุทฺธจฺจสหคตสฺส อวูปสมวิเกฺขปกาเล จ อารมฺมณํ โหติฯ อภิญฺญาจิตฺตทฺวเย กุสลสฺส เสขปุถุชฺชนานํ อตฺตนา, ปเรหิ วา กตกุสลสฺส อนุสฺสรณกาเล, ปรจิตฺตวิชานนกาเล, ''อิมินา ปุญฺญกเมฺมน มนุเสฺสสุ, กามาวจรเทเวสุ จ นิพฺพตฺตตี''ติ ชานนกาเล, ''อนาคเต ทานาทีนิ ปุญฺญานิ กโรมิ, กริสฺสตี''ติ ชานนกาเล จ กิริยจิตฺตสฺสาปิ ขีณาสวานํ อตฺตนา, ปเรหิ วา กตกมฺมานุสฺสรณกาลาทีสุ อารมฺมณํ โหติฯ กามาวจรวิปาเกสุ นวนฺนํ สุคติปฏิสนฺธีนํ กมฺมกมฺมนิมิตฺตารมฺมณิกปฏิสนฺธิกาเล, สเพฺพสมฺปิ ตทารมฺมณานํ กามาวจรกุสลารมฺมณิกชวนานนฺตรํ ตทารมฺมณกาเล จ อารมฺมณํ

โหตีติฯ ทสวิธกามาวจรกิริยาสุ จ อฏฺฐนฺนํ มหากิริยจิตฺตานํ ขีณาสวานํ กามาวจรกุสลปจฺจเวกฺขณสมฺมสนกาเล, ปริตฺตารมฺมณิกกิริยาภิญฺญานํ ปริกมฺมาทิกาเล, หสิตุปฺปาทสฺส ทานาทึ ปจฺจเวกฺขิตฺวา ตุสฺสนกาเล, มโนทฺวาราวชฺชนสฺส ปน กามาวจรกุสลารมฺมณิกชวนานํ ปุเรจาริกกาเล จ อารมฺมณํ โหตีติ เอวํ กามาวจรกุสลํ ฉนฺนํ ราสีนํ อารมฺมณํ โหติฯ

๓๔๒. **ตโต**ติ ยถาวุตฺตราสิโตฯ เตนาห **“ปญฺจนฺนํ ปน ราสีน”**นฺติฯ เอตฺถ จ กิริยจิตฺตสฺส หสิตุปฺปาโท น สมฺภวติ เอกนฺตปริตฺตารมฺมณตฺตาฯ ตตฺถ กามาวจรกุสลสฺส ตาว เสขปุถุชฺชนานํ ฌานปจฺจเวกฺขณสมฺมสนกาเล, รูปาวจรกุสลารมฺมณิกอภิญฺญานํ ปริกมฺมาทิกาเล, อกุสลสฺส วุตฺตนเยน ปรามสนาทิกาเล, อภิญฺญาสุ กุสลาภิญฺญาย เสขปุถุชฺชนานํ อตฺตนา, ปเรหิ วา อตีตภเว อุปฺปาทิตฌานานุสฺสรณกาเล, ปเรสํ รูปาวจรจิตฺตปริจฺฉินฺทนกาเล, ‘‘อิมินา กมฺเมน อิมสฺมึ พฺรหฺมโลเก นิพฺพตฺติสฺสตี’’ติ ชานนกาเล จ ‘‘อนาคเต ฌานํ ภาเวสฺสตี’’ติ วา ชานนกาเล, กิริยาภิญฺญาย จ ขีณาสวานํ ยถาวุตฺตวเสน ปวตฺติกาเล จ นววิธสฺส ปน กิริยจิตฺตสฺส ขีณาสวานํ เหฏฺฐา วุตฺตนเยน รูปาวจรกุสลปจฺจเวกฺขณกาเลติ เอวํ รูปาวจรกุสลํ ปญฺจนฺนํ ราสีนํ อารมฺมณํ โหติฯ

๓๔๓-๗. อารุปฺปกุสลญฺจาปิ อารมฺมณปจฺจโย โหตีติ สมฺพนฺโธฯ **เตภูมกกุสลสฺสา**ติ สพฺพสฺส กามาวจรกุสลสฺส, รูปาวจรกุสเลสุ กุสลาภิญฺญาย, อรูปาวจรกุสเลสุ ทุติยจตุตฺถกุสลสฺส จาติ อิมสฺส เตภูมกกุสลสฺสฯ เอส นโย **“เตภูมกกฺริยสฺสา”**ติ เอตฺถาปิฯ ‘‘จตุตฺถทูน’’นฺติ วา ‘‘จตุตฺถทุติยาน’’นฺติ วา วตฺตเพฺพ คาถาพนฺธวเสน วิภตฺติยา, สวิภตฺติสฺส วา ติยสทฺทสฺส โลปํ กตฺวา **“จตุตฺถทู”**ติ วุตฺตํฯ **อิเมสํ...เป.... ปจฺจโย**ติ กามาวจรกุสลสฺส, ตาว อภิญฺญากุสลสฺส จ รูปาวจรารมฺมเณสุ วุตฺตนเยน ทุติยจตุตฺถารุปฺปสฺส ปฐมตติยวเสนาติ เอวํ เตภูมกกุสลสฺส ตถา เสขปุถุชฺชนกาเล อตฺตโน สนฺตานคตสฺส, ปรสนฺตานคตสฺส วา อารุปฺปกุสลสฺส ปชานนกาเล กามาวจรรูปาวจรกิริยจิตฺตสฺส เสขปุถุชฺชนกาเลเยว อตฺตนา นิพฺพตฺติตํ ปฐมตติยารุปฺปํ อารพฺภ ขีณาสวกาเล ทุติยจตุตฺถารุปฺปนิพฺพตฺตเน อรูปกิริยจิตฺตสฺสาติ เอวํ เตภูมกกิริยสฺส เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว อกุสลสฺส, จตุตฺถทุติยานญฺจ อรูปาวจรวิปากานนฺติ เอวเมเตสํ อฏฺฐนฺนํ ราสีนํ อรูปกุสลมารมฺมณํ โหติฯ

ปริจฺฉิชฺช คาหิกาย ตณฺหาย อาปนฺนนฺติ ปริยาปนฺนํ, เตภูมกธมฺมชาตํ, น ปริยาปนฺนนฺติ อปริยาปนฺนํ, ตเทว ปุญฺญญฺจาติ **อปริยาปนฺนปุญฺญํ**ฯ กามาวจรโตปิ กุสลสฺส กิริยสฺสาติ สมฺพนฺโธฯ **รูปโต**ติ รูปาวจรโตฯ **จตุนฺนํ...เป.... สหา**ติ เสขานํ มคฺคปจฺจเวกฺขณกาเล มคฺคารมฺมณิกกุสลาภิญฺญาย ปริกมฺมาทิกาเล ญาณสมฺปยุตฺตกุสลสฺส, ขีณาสวานํ มคฺคปจฺจเวกฺขณกาเล มคฺคารมฺมณิกกิริยาภิญฺญาย จ ปริกมฺมกาเล ญาณสมฺปยุตฺตกิริยจิตฺตสฺส, เตสํ เตสํ ชวนานํ ปุเรจรวเสน ปวตฺติกาเล มโนทฺวาราวชฺชนสฺส, เสขานํ อตฺตโน, ปเรสํ วา มคฺคชานนกาเล อภิญฺญาทฺวยสฺสาติ เอวเมเตสํ จตุนฺนํ ราสีนํ อปริยาปนฺนกุสลมารมฺมณํ โหติฯ

ตเถวากุสลํ...เป.... อีริตนฺติ เสขานํ ปหีนาวสิฏฺฐกิเลสปจฺจเวกฺขณกาเล, เสขปุถุชฺชนานํ อตฺตโน, ปเรสํ วา สนฺตานปฺปวตฺตากุสลสมฺมสนกาเล, อกุสลารมฺมณิกกุสลาภิญฺญาย ปริกมฺมาทิกาเล กามาวจรกุสลสฺส, อตฺตโน, ปเรสํ วา ปวตฺตอกุสลานุสฺสรณาทีสุ รูปาวจรกุสลสฺส, ขีณาสวานํ ปหีนกิเลสปจฺจเวกฺขณอญฺญสนฺตานคตอกุสลสมฺมสนาทิกาเล, ปหีนกิเลสปจฺจเวกฺขเณน ตุสฺสนกาเล, สเพฺพสมฺปิ ตํตํชวนานํ ปุเรจรกาเล จ กามาวจรกิริยจิตฺตสฺส, กุสลาภิญฺญาย วุตฺตนเยน รูปาวจรกิริยจิตฺตสฺส, ปรามาสอสฺสาทนาภินนฺทนาทิวเสน ปวตฺติยํ อกุสลสฺส, อุทฺธจฺจรหิตกมฺมารมฺมณวเสน อกุสลวิปากสนฺตีรณสฺส, กามาวจรชวนานํ

อนุสฺสรณกาเล สพฺพมฺปิ เอกาทสตทารมฺมณวิปากสฺสาติ เอวํ กามาวจรวิปากานนฺติ เอวเม
เตสํ ฉนฺนํ ราสีนํ อกุสลมารมฺมณํ โหติฯ

๓๔๘-๕๖. **วิปาการมฺมณํ...เป.... ปจฺจโย**ติ เสขปุถุชฺชนานํ วิปากสมฺมสนาทิกาเล
กามาวจรกุสลสฺส, วิปากกฺขนฺธานุสฺสรณาทีสุ รูปาวจรกุสลสฺส, วุตฺตนเยเนว ขีณาสวานํ วิ
ปากสมฺมสนาทิกาเล, ปุถุชฺชนกาเล อนิฏฺฐวิปากาภาวํ อารพฺภ ตุสฺสนกาเล, ยถาวุตฺตชวนานํ
ปุเรจรกาเล กามาวจรกิริยจิตฺตสฺส, กุสเลสุ วุตฺตนเยเนว รูปาวจรกิริยจิตฺตสฺส, วิปากํ อารพฺภ
ตทารมฺมณปฺปวตฺติยํ วิปาการมฺมณิกกมฺมุนา ปฏิสนฺธึ คณฺหนฺตสฺส กมฺมนิมิตฺตวเสน ปวตฺ
ติยญฺจ กามาวจรวิปากสฺส, อสฺสาทนาภินนฺทนปรามาสาทิวเสน ปวตฺติยํ อกุสลสฺสาติ เอวเม
เตสํ ฉนฺนํ ราสีนํ กามาวจรวิปากมารมฺมณปจฺจโย โหตีติฯ รูปาวจรวิปาการมฺมเณปิ อิมินาว
นเยน โยชนา กาตพฺพาฯ เกวลญฺหิ ตํ กามาวจรวิปากานํ กิริยจิเตฺตสุ จ หสิตุปฺปาทสฺสา
รมฺมณํ น โหตีติ อยเมตฺถ วิเสโสฯ โลกุตฺตรวิปากสฺส กามาวจรกุสลกิริยานมารมฺมณภาโว
อปฺปมาณารมฺมณนิเทฺทเส วุตฺตนเยน เวทิตพฺโพฯ

กามาวจรกิริยจิตฺตสฺส กามาวจรกุสลาทีนํ ฉนฺนํ ราสีนมารมฺมณภาโว กุสลารมฺมเณ
วุตฺตสทิโสวฯ เกวลญฺหิ เอตฺถ ยเทตํ ขีณาสวสนฺตานเสฺสว นิยตํ นววิธํ กิริยจิตฺตํ, ตํ ปรสนฺ
ตานปฺปวตฺตกุสลากุสลสฺส, สสนฺตาเนว เสขปุถุชฺชนกาเล อนาคตารมฺมณิกอภิญฺญาย ปริกมฺ
มาทิวสปฺปวตฺตกุสลสฺส อารมฺมณํ โหติฯ วิปาเกสุ จ ปฏิสนฺธิภวงฺคจุติสงฺขาตานํ วิปากานํ กมฺ
มารมฺมณวเสน อารมฺมณํ น โหตีติ อยเมว วิเสโสฯ

รูปาวจรกิริยจิตฺตสฺส ปญฺจนฺนํ ราสีนํ อารมฺมณภาโว กุสลารมฺมเณ วุตฺตสทิโสวฯ วิเส
โสปิ กามาวจรกิริยารมฺมเณ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺโพฯ อารุปฺปกิริยจิตฺตสฺสาปิ เตสํ ปญฺจนฺนํ
ราสีนํ โคจรภาโว วุตฺตสทิโสวฯ อารุปฺปกิริยสฺส ปน ปฐมตติยํ ทุติยจตุตฺถเสฺสว โคจโร โห
ติฯ

๓๕๗-๘. เอวํ รูปนิพฺพานวชฺชิตมารมฺมณํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ รูปารมฺมณํ, นิพฺพานา
รมฺมณญฺจ ทเสฺสตุํ **“รูปํ จตุสมุฏฺฐาน**”นฺติอาทิ อารทฺธํฯ **รูป**นฺติ อฏฺฐวีสติวิโธ ภูโตปาทาย
เภทภิโนฺน รูปกฺขโนฺธฯ กิญฺจาปิ น สพฺพเมว รูปํ ปเจฺจกํ จตุสมุฏฺฐานํ, สมุทิโต ปน รูปกฺขโนฺธ
จตูหิ เอว สมุฏฺฐาเนหิ สมุฏฺฐาตีติ กตฺวา วุตฺตํ **“จตุสมุฏฺฐาน**”นฺติฯ **กามปากกิริยสฺสา**ติ กา
มาวจรวิปากสฺส, กามาวจรกิริยจิตฺตสฺส จ, ตตฺถ จ กามาวจรกุสลสฺส ตาว วณฺณทานาทิปุ
ญฺญกิริยกาเล, วณฺณาทีนํ อนิจฺจาทิวเสน สมฺมสนกาเล, อภิญฺญาย ปริกมฺมาทิกาเล, อกุ
สลสฺส อสฺสาทนาภินนฺทนปรามาสาทิกาเล, อภิญฺญาทฺวยสฺส อิทฺธิวิธภูตสฺส สุวณฺณ
ทุพฺพณฺณาทิรูปนิมฺมานกาเล, ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติภูตสฺส ‘‘ปุริมภเว เอวํวโณฺณ อโหสิ’’นฺติ
อาทินา อนุสฺสรณกาเล, ทิพฺพจกฺขุภูตสฺส จวมานอุปปชฺชมานสตฺตานํ วณฺณทสฺสนกาเล,
ทิพฺพโสตภูตสฺส สทฺทสวนกาเล, อนาคตํสญาณภูตสฺส ‘‘อนาคเต เอวํวโณฺณ ภวิสฺสามี’’ติ
อาทินา ชานนกาเล, กามาวจรวิปาเกสุ ทฺวิปญฺจวิญฺญาณสมฺปฏิจฺฉนทฺวยสฺส ยถาโยคํ รูปา
ทิวิชานนกาเล, สุขสนฺตีรณสฺส สนฺตีรณตทารมฺมณกาเล, อุเปกฺขาสนฺตีรณทฺวยสฺส สนฺตี
รณตทารมฺมณกมฺมนิมิตฺตคตินิมิตฺตารมฺมณกาเล , สเหตุกวิปากสฺส กมฺมนิมิตฺตคตินิมิตฺตา
รมฺมณกาเล, ตทารมฺมณกาเล จ, กามาวจรกิริยาสุ ปน กุสเล วุตฺตนยานุสาเรน อฏฺฐมหากิริย
จิตฺตสฺส, ‘‘เอวรูปํ วณฺณาทิมทาสิ’’นฺติ ตุสฺสนกาเล หสิตุปฺปาทสฺส, ปญฺจทฺวารมโนทฺวาเรสุ
โวฏฺฐพฺพนาวชฺชนกาเล มโนทฺวาราวชฺชนสฺส, ปญฺจทฺวาเร อาวชฺชนกาเล ปญฺจทฺวาราวชฺ
ชนสฺส จ อารมฺมณํ โหตีติ เอวํ จตุสมุฏฺฐานิกํ รูปํ ฉนฺนํ ราสีนมารมฺมณํ โหติฯ

๓๕๙-๖๐. นิพฺพานํ ปน โคตฺรภุโวทานกาเล, นิพฺพานารมฺมณิกอภิญฺญาย ปริกมฺมาทิกาเล จ กามาวจรติเหตุกกุสลสฺส, อตีตภเว สจฺฉิกตนิโรธานุสฺสรณกอาลาทีสุ รูปาวจรกุสลสฺส, วุตฺตนเยเนว กามรูปาวจรกิริยจิตฺตสฺส, มคฺคฏฺฐานํ ตทนนฺตรผลวฬญฺชนผลกาเลสุ อปริยาปนฺนกุสลวิปากสฺส จาติ เอวํ ฉนฺนํ ราสีนํ อารมฺมณํ โหตีติ ทเสฺสตุํ **“นิพฺพานารมฺมณ”**นฺติอาทิ วุตฺตํฯ **อุภยสฺสา**ติ กามาวจรรูปาวจรวเสน ทุวิธสฺสฯ

๓๖๑-๒. **นานปฺปการก**นฺติ ทฺวาทสมปริเจฺฉเท วกฺขมานนเยน นานาวิธปฺปการํฯ **นวนฺนํ...เป.... ปจฺจโย**ติ กามาวจรกุสลสฺส, อกุสลสฺส, หสิตุปฺปาทมโนธาตุวชฺชิตกามาวจรกิริยจิตฺตานเญฺจว ทฺวินฺนํ อภิญฺญาจิตฺตานญฺจ สพฺพาปิ ปญฺญตฺติ, รูปาวจรกุสลวิปากกิริยานํ กสิณนิมิตฺตาทิกา, ปฐมารุปฺปกุสลวิปากกิริยานํ อากาสปญฺญตฺติ, ตติยารุปฺปกุสลาทีนํ ติณฺณํ อภาวปญฺญตฺตีติ เอวํ ปญฺญตฺติ นวนฺนํ ราสีนํ อารมฺมณปจฺจโย โหตีติฯ

๓๖๓-๕. เอวํ โย ธโมฺม ยสฺส ธมฺมสฺส อารมฺมณํ โหติ, ตํ เอเกกฺทฺธารวเสน ทเสฺสตฺวา อิทานิ สเพฺพ จตุภูมกจิตฺตุปฺปาเท ฉหิ อารมฺมเณหิ โยเชตฺวา ทเสฺสตุํ **“รูปารมฺมณิกา เทฺว”**ติอาทิ คาถาตฺตยํ วุตฺตํฯ ตํ เหฏฺฐา วุตฺตตฺถเมวฯ

๓๖๖-๙. **“ปฐมารุปฺปกุสล”**นฺติอาทิ ปน เหฏฺฐา วุตฺตนยมฺปิ อรูปาวจรารมฺมเณสุ อรูปาวจรธมฺมานํ เสขาเสขวเสน นานปฺปการโต ปวตฺติอาการํ ปกาเสตุํ วุตฺตํฯ **กุสลสฺสา**ติ เสขปุถุชฺชนานํ ทุติยารุปฺปกุสลสฺสฯ วิปากสฺส ปน ขีณาสวานํ ปวตฺตมานสฺสาปิ อารมฺมณํ โหติ ตสฺส ปุริมภเว กมฺมนิมิตฺตารมฺมณตฺตาฯ อรูปภเว อติสนฺตภาเวน ปวตฺตมานํ ภวงฺคจิตฺตํ น ภาวนาย ปริสุทฺธํ อุปฏฺฐาตีติ อาห **“ปฐมารุปฺปปาโก”**ติอาทิฯ ปฐมํ ตุ กิริยจิตฺตํ ปุญฺญสฺส ทุติยารุปฺปเจตโส อารมฺมณํ น โหติ, วิปากสฺส ทุติยารุปฺปเจตโส อารมฺมณํ น โหตีติ สมฺพโนฺธฯ ตตฺถ ขีณาสวกาเล กสฺสจิ กุสลสฺส อภาวโต **“น ปุญฺญสฺสา”**ติ วุตฺตํฯ อากาสานญฺจายตนกิริยาสมงฺคิสฺส วิญฺญาณญฺจายตนวิปากจิตฺตํ น ปวตฺตตีติ **“น ปากสฺสา”**ติ วุตฺตํฯ ขีณาสวสฺส ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารตฺถํ, นิโรธสมาปชฺชนตฺถญฺจ สมาปตฺติโย สมาปชฺชนฺตสฺส ปฐมารุปฺปกิริยจิตฺตํ ทุติยสฺส อารมฺมณํ โหตีติ อาห **“ปฐมํ ตุ กฺริยาจิตฺต”**นฺติอาทิฯ

๓๗๐-๓. ‘‘ทฺวิธา’’ติ จ วตฺวา ตเมว ทฺวิธตฺตํ, ติวิธตญฺจ ทเสฺสตุํ **“กุสลํ กุสลสฺสา”**ติ, **“กฺริยสฺสาปิ กฺริยา โหตี”**ติ จ อาทิ วุตฺตํฯ ตํ วุตฺตนยเมวฯ **เอวเมว ...เป.... สิยา**ติ ปฐมารุปฺปจิเตฺต วุตฺตนเยน เสขปุถุชฺชนานํ ทฺวิธา, ขีณาสวานญฺจ ติธา อารมฺมณํ ภวตีติ อโตฺถฯ

๓๗๔-๕. **ยํ ยํ โคจรํ อารพฺภา**ติ รูปารูปนิพฺพานปญฺญตฺตีสุ ยํ ยํ โคจรํ อารพฺภฯ **เยเย**ติ อรูปธมฺมาฯ **โย นโร**ติ โย คหโฏฺฐ, ปพฺพชิโต วา มาณโวฯ **กิรา**ติ อนุมติยํฯ ตสฺส ‘‘อุตฺตรเตวา’’ติ อิมินา สมฺพโนฺธฯ **ปาร**นฺติ อวสานํฯ ตํ อิมสฺส ปรมนิปุณคมฺภีรนยสมงฺคิตายยาถาวโต โอตรเนฺตหิ อกสิเรน ตริตุํ อสกฺกุเณยฺยตฺตา ทุปฺปาปุเณยฺยนฺติ กตฺวา อาห **“ทุตฺตร”**นฺติฯ **อุตฺตร**นฺติ อุตฺตมํฯ อภิธมฺมาวตารสฺส หิ อุตฺตมตาย ตเทกเทสภูตปารมฺปิ อุตฺตมเมว โหติฯ **โส**ติ โส สมฺมุตฺติณฺณาภิธมฺมาวตารปาโร นโรฯ **อุตฺตรเตว,** น ปน น สโกฺกติ ตํ อุตฺตริตุนฺติ อโตฺถฯ

อิติ อภิธมฺมตฺถวิกาสินิยา นาม

อภิธมฺมาวตารสํวณฺณนาย

๗. สตฺตโม ปริเจฺฉโท

วิปากจิตฺตปฺปวตฺตินิเทฺทสวณฺณนา

๓๗๖. **อนนฺตญาเณนา**ติ อนนฺตารมฺมเณ ปวตฺตญาเณนฯ **นิรงฺคเณนา**ติ เอตฺถ ราคาทโย อกุสลา องฺคนฺติ เอเตหิ ตํสมงฺคิโน ปุคฺคลา นิหีนภาวํ คจฺฉนฺตีติ **องฺคณา**ติ วุจฺจนฺติฯ ยถาห –

> ‘‘ราโค องฺคณํ, โทโส องฺคณํ, โมโห องฺคณํ, ปาปกานํ โข, อาวุโส, อกุสลานํ อิจฺฉาวจรานํ อธิวจนํ ยทิทํ องฺคณ’’นฺติ จ อาทิ (วิภ. ๙๒๔)ฯ

อตฺตโน สนฺตาเน สีลาทิคุเณ เอสี คเวสีติ คุเณสี, เตน **คุเณสินา**ฯ กรุณาย นิยุโตฺต, สา อสฺส อตฺถีติ วา การุณิโก, เตน **การุณิเกน**ฯ เอตฺถ จ ‘‘อนนฺตญาเณนา’’ติ อิมินา ภควโต สพฺพญฺญุภาวมาห, ‘‘นิรงฺคเณนา’’ติ ขีณาสวภาวํ, ‘‘คุเณสินา’’ติ ปุพฺพจริยํ, ‘‘การุณิเกนา’’ติ มหากรุณาสมงฺคิภาวํฯ เอตฺตเกน ปน โถเมนน ภควโต วิปากเทสนาย นิยฺยานิกาทิภาวํ ทีเปติฯ อสพฺพญฺญุนา หิ เทสิตํ อนิยฺยานิกํ โหติ, อขีณาสเวน เทสิตํ น ปากฏํ, อปุญฺญวตา เทสิตํ นปฺปติฏฺฐาติ, อการุณิเกน วุตฺตํ สุขทายกํ น โหติฯ ภควโต ปน สพฺพญฺญุภาวโต เตน เทสิตํ นิยฺยานิกํ, ขีณาสวตฺตา ปากฏํ, ปุญฺญวนฺตตาย ปติฏฺฐาติ, มหากรุณาสมงฺคิตาย สุขทายกนฺติฯ **จิตฺตปฺปภว**นฺติ วิปากจิตฺตานํ อุปฺปตฺติํฯ

๓๗๗-๘๖. อิทานิ วิปากกถาย มาติกาวเสน อฏฺฐกถาย ฐปิเต ทสปฺปกาเร ทเสฺสตุํ **‘‘เอกูนติํส กมฺมานี’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ ยถารทฺธาย วิปากกถาย มูลการณภาวโต **‘‘เอกูนติํส กมฺมานี’’**ติ ปฐมํ กมฺมววตฺถานํ กตํฯ กเมฺม ปน กถิเต วิปากกถาย อธิฏฺฐานภูตา วิปากาปิ กเถตพฺพาติ **‘‘ปากา ทฺวตฺติํส ทสฺสิตา’’**ติ ทุติยํ วิปากววตฺถานํ กตํฯ กมฺมวิปากานญฺจ อทฺวาเรสุ อทิสฺสนโต **‘‘ตีสุ…เป.… ทิสฺสเร’’**ติ ตติยํ กมฺมทฺวารวิปากทฺวารา วุตฺตาฯ กมฺมวิปากานํ วจนปฺปสเงฺคเยว เอกเสฺสว กมฺมสฺส ตํ ตํ ปจฺจยมาคมฺม อเนกผลนิปฺผาทนํ ทเสฺสตุํ **‘‘กุสลํ…เป.… วิวิธํ ผล’’**นฺติ จตุตฺถํ กามาวจรกุสลสฺส ปวตฺติปฏิสนฺธีสุ นานาผลนิปฺผาทนํ วุตฺตํฯ เอวํ วุเตฺต ปน ปวตฺติปฏิสนฺธีนํ ลพฺภมานวิปากวเสน วุตฺตภาวํ อชานนฺตา –

> ‘‘ตเสฺสว กมฺมสฺส วิปากาวเสเสนา’’ติ;
> ‘‘เอกํ ปุปฺผํ จชิตฺวาน, อสีติกปฺปโกฏิโย;
> ทุคฺคติํ นาภิชานามี’’ติฯ จ –

เอวมาทิวจนสฺส พฺยญฺชนจฺฉายาย อตฺถํ คเหตฺวา ทินฺนปฏิสนฺธิกายปิ เจตนาย ปุน ปฏิสนฺธิทานํ มเญฺญยฺยุนฺติ **‘‘เอกาย…เป.… ปกาสิตา’’**ติ ปญฺจมํ เอเกน กเมฺมน เอกิสฺสาเยว ปฏิสนฺธิยา นิพฺพตฺตนํ วุตฺตํฯ เอกสฺมิํ ภเว นานากมฺมสฺส วิปากปฺปวตฺติํ สุณนฺตา ‘‘ทิสฺวา กุมารํ สตปุญฺญลกฺขณ’’นฺติอาทิวจนสฺส อตฺถํ อชานนฺตา ‘‘นานากเมฺมน เอกาว ปฏิสนฺธิ โหตี’’ติ จิเนฺตยฺยุนฺติ **‘‘นานา…เป.… ปฏิสนฺธิโย’’**ติ ฉฏฺฐํ นานากมฺมสฺส นานาปฏิสนฺธิทานํ วุตฺตํฯ ตถา วิปจฺจนฺตสฺส จ เอกสฺส กมฺมสฺส โสฬส วิปากานิ ทฺวาทสมโคฺค อเหตุกฏฺฐกมฺปีติ อยํ วิปากวิภาโค เหตุเภทวเสน โหตีติ ทสฺสนตฺถํ **‘‘ติเหตุกํ…เป.… น จ โหติ ติเหตุกา’’**ติ สตฺตมํ อฏฺฐกถาย อาคตเหตุกิตฺตนํ ทสฺสิตํฯ ตํ ปน เหตุกิตฺตนํ เอเกกสฺส กมฺมสฺส วิปากวิภาคทสฺสนตฺถนฺติฯ อิทานิ **ติปิฏกจูฬนาค**เตฺถรสฺส, **โมรวาปิวาสิมหาทตฺต**เตฺถรสฺส, **ติปิฏก**

มหาธมฺมรกฺขิตเตฺถรสฺสาติ ติณฺณํ เถรานํ วาเทสุ ‘‘เอกาย เจตนาย ทฺวาทส วิปากานิ เอเตฺถว ทสกมโคค อเหตุกฏฺฐกมฺปี’’ติ อาคตสฺส ทุติยเตฺถรวาทสฺส, ‘‘เอกาย เจตนาย ทส วิปากานิ เอเตฺถว อเหตุกฏฺฐกมฺปี’’ติ อาคตสฺส ตติยเตฺถรสฺส วาทสฺส จ น สมฺมาปติฏฺฐิตตฺตา สุปฺปติฏฺฐิตสฺส ปฐมเตฺถรวาทสฺส วเสน ทเสฺสตุํ วิปาเกสุ อสงฺขารสสงฺขารวิธานํ ปจฺจยพเลน โหติ, โน กมฺมพเลนาติ ทีปนตฺถํ อฏฺฐมํ, **“อสงฺขารสสงฺขาร”**นฺติอาทินา กเมฺมน สห อสมานมฺปิ กตฺวา สงฺขารเภโท วุโตฺต ฯ กมฺมสฺส โสมนสฺสุเปกฺขาสหคตภาเวปิ อารมฺมณวเสเนว วิปากเวทนาย ปริวตฺตนํ ทเสฺสตุํ **“อารมฺมเณน…เป…. ปริวตฺตน”**นฺติ นวมํ อารมฺมเณน เวทนาปริวตฺตนํ วุตฺตํ ฯ กมฺมวเสน เจว อารมฺมณวเสน จ อนิยตสฺส ตทารมฺมณสฺส ชวนวเสน นิยมทสฺสนตฺถํ **“ตทารมฺมณ…เป…. นิยามิต”**นฺติ ทสมํ ชวเนน ตทารมฺมณนิยโม วุโตฺตติ ฯ

เอกูนตึส กมฺมานีติ กุสลากุสลวเสน วีสติ ปริตฺตานิ, นว มหคฺคตานีติ เอกูนตึส กมฺมานิ ฯ ยสฺมา ปเนสา วฏฺฏวเสน วิปากกถา, ตสฺมา โลกุตฺตรกุสลํ วเชฺชตฺวา เอกูนตึเสว กมฺมานิ วุตฺตานิ ฯ เอวํ **“ปากา ทฺวตฺตึสา”**ติ เอตฺถาปิ เตวีสติ ปริตฺตา, นว มหคฺคตาติ ปากา ทฺวตฺตึสา ฯ **ตีสุ ทฺวาเรสู**ติ กายวจีมโนทฺวารวเสน ตีสุ กมฺมทฺวาเรสุ ฯ กมฺมทฺวารววตฺถานํ เหฏฺฐา สเงฺขปโต ทสฺสิตเมว ฯ วิตฺถารโต ปเนตํ **อฏฺฐสาลินิยา** ธมฺมสงฺคหฏฺฐกถาย (ธ. ส. อฏฺฐ. ๑ กายกมฺมทฺวาร), ตํสํวณฺณนาทิโต จ คเหตพฺพํ ฯ กามํ กมฺมานิปิ ฉสุ ทฺวาเรสุ ปวตฺตนฺติ, ปญฺจทฺวารปฺปวตฺตานิ ปน อวิปากานิ, มโนทฺวารทฺวารตฺตยวเสน ภินฺนานํ วิปากทายกานเมว สงฺคณฺหนตฺถํ ‘‘ตีสุ ทฺวาเรสู’’ติ วุตฺตํ ฯ **ฉสู**ติ จกฺขุทฺวาราทีนิ ปญฺจ, มโนทฺวารญฺจาติ ฉสุ วิปากทฺวาเรสุ ฯ

ตํ ตํ ปจฺจยมาคมฺมาติ กาลสมฺปทาทิกํ ตํ ตํ ปจฺจยมาคมฺม ฯ เตนาหุ โปราณา –

> ‘‘กาโลปธิปฺปโยคานํ , คติยา จ ยถารหํ;
> สมฺปตฺติญฺจ วิปตฺติญฺจ, กมฺมมาคมฺม ปจฺจตี’’ติ ฯ

อถ วา **ตํ ตํ ปจฺจย**นฺติ โสมนสฺสาทิเหตุภูตํ ตํ ตํ สหการิปจฺจยํ ฯ **วิวิธํ ผล**นฺติ โสมนสฺสุเปกฺขาสหคตสเหตุกาเหตุกอสงฺขารสสงฺขารวเสน นานปฺปการผลํ ฯ **เอกาย เจตนายา**ติ อุปปชฺชเวทนียภูตาย, อปราปริยเวทนียภูตาย วา เอกาย เจตนาย ฯ ทิฏฺฐธมฺมเวทนียภูตา ปน ปวตฺติวิปากเมว นิพฺพเตฺตติ, โน ปฏิสนฺธึ ฯ

กิญฺจาปิ **“ติเหตุก”**นฺติ อวิเสเสน วุตฺตํ, อุกฺกฏฺฐเมว ปน ติเหตุกกมฺมํ ติเหตุกวิปากํ เทติ, ตถา ทุเหตุกมฺปิ อุกฺกฏฺฐเมว ทุเหตุกวิปากํ เทติ ฯ โอมกํ ปน ติเหตุกกมฺมํ ทุเหตุกฺกฏฺฐสทิสํ, ทุเหตุกาเหตุกเมว วิปากํ เทติ ฯ ตถา ทุเหตุกมฺปิ อเหตุกเมว วิปากํ เทตีติ ฯ อุกฺกโฏฺฐมกวิภาโค จ ปเนส กุสลากุสลปริวารลาภโต, อาเสวนวิปฺปฏิสารปฺปวตฺติยา วา ทฏฺฐโพฺพ ฯ ยญฺหิ กมฺมํ อตฺตโน ปวตฺติกาเล ปุริมปจฺฉาภาคปฺปวเตฺตหิ กุสลธเมฺมหิ ปริวาริตํ, ปจฺฉา วา อาเสวนลาเภน สมุทาจิณฺณํ, ตํ อุกฺกฏฺฐํ ฯ ยํ ปน กรณกาเล อกุสลธเมฺมหิ ปริวาริตํ, ปจฺฉา วา ‘‘ทุกฺกฏํ มยา’’ติ วิปฺปฏิสารุปฺปาทเนน ปริภาวิตํ, ตํ โอมกํ นาม โหติ ฯ

อเถตฺถ ยถาวุตฺตวิธานํ กึ ปฏิสนฺธิปวตฺตีนํ อวิเสเสน, อุทาหุ ปวตฺติวเสเนวาติ เจ? ปวตฺติวเสเนว, ปฏิสนฺธิยํ ปน อยํ วิเสโสติ ทเสฺสโนฺต อาห **“ติเหตุเกนา”**ติอาทิ ฯ เอตฺถาปิ ติเหตุกฺกฏฺฐกเมฺมเนว ติเหตุกปฏิสนฺธิ โหติ, โอมเกน ปน ทุเหตุกฺกเฏฺฐน จ ทุเหตุกา ปฏิสนฺธิ, ทุเหตุโกมเกน ปน อเหตุกาวาติ อยํ วิเสโส เวทิตโพฺพ ฯ ยสฺมา ปเนตฺถ ญาณํ ชจฺจนฺธาทิวิ

ปตฺตินิมิตฺตสฺส โมหสฺส, สพฺพากุสลสฺส วา ปฏิปกฺขํ, ตสฺมา ตํสมฺปยุตฺตํ กมฺมํ ชจฺจนฺธาทิวิปตฺติปจฺจยํ น โหตีติ ติเหตุกํ อติทุพฺพลมฺปิ สมานํ ทุเหตุกปฏิสนฺธิเมว อากฑฺฒติ, นาเหตุกนฺติ อาห **“น จ โหติ อเหตุกา”**ติฯ ยสฺมา **ปฏิสมฺภิทามคฺเค** สุคติยํ ชจฺจนฺธพธิราทิวิปตฺติยา อเหตุกูปปตฺตึ วชฺเชตฺวา คติสมฺปตฺติยา อเหตุกูปปตฺตึ ทเสฺสนฺเตน ธมฺมเสนาปตินา –

> “คติสมฺปตฺติยา ญาณสมฺปยุตฺเต อฏฺฐนฺนํ เหตูนํ ปจฺจยา อุปปตฺติ โหติ, คติสมฺปตฺติยา ญาณสมฺปยุตฺเต กตเมสํ อฏฺฐนฺนํ เหตูนํ ปจฺจยา อุปปตฺติ โหติ? กุสลสฺส กมฺมสฺส ชวนกฺขเณ ตโย เหตู กุสลา ตสฺมิํ ขเณ ชาตเจตนาย สหชาตปจฺจยา โหนฺติ, เตน วุจฺจติ กุสลมูลปจฺจยาปิ สงฺขาราฯ นิกนฺติกฺขเณ เทฺว เหตู อกุสลา ตสฺมิํ ขเณ ชาตเจตนาย สหชาตปจฺจยา โหนฺติ, เตน วุจฺจติ อกุสลมูลปจฺจยาปิ สงฺขาราฯ ปฏิสนฺธิกฺขเณ ตโย เหตู อพฺยากตา ตสฺมิํ ขเณ ชาตเจตนาย สหชาตปจฺจยา โหนฺติ, เตน วุจฺจติ นามรูปปจฺจยาปิ วิญฺญาณํ, วิญฺญาณปจฺจยาปิ นามรูป”นฺติ (ปฏิ. ม. ๑.๒๓๑-๒๓๒) –

เอวํ ชวนกฺขเณ ติณฺณํ เหตูนํ ปจฺจยา ญาณสมฺปยุตฺตวิปากุปฺปตฺติ วุตฺตา, น ปน “ชวนกฺขเณ ทฺวินฺนํ เหตูนํ ปจฺจยา”ติ, ตสฺมา ติเหตุกกมฺมเมว ติเหตุกปฏิสนฺธิ โหติ, น ทุเหตุเกนาติ อาห **“ทุเหตุเกน...เป.... น จ โหติ ติเหตุกา”**ติฯ ยทิ หิ ทุเหตุกกมฺมุนา ติเหตุกปฏิสนฺธิ สิยา, ยถา “อฏฺฐนฺนํ เหตูนํ ปจฺจยา อุปปตฺติ โหตี”ติ วตฺวา ตสฺส วิภงฺโค กโต, เอวํ “คติสมฺปตฺติยา ญาณสมฺปยุตฺเต สตฺตนฺนํ เหตูนํ ปจฺจยา อุปปตฺติ โหติฯ คติสมฺปตฺติยา ญาณสมฺปยุตฺเต กตเมสํ สตฺตนฺนํ เหตูนํ ปจฺจยา อุปปตฺติ โหติ? กุสลสฺส กมฺมสฺส ชวนกฺขเณ เทฺว เหตู กุสลา ตสฺมิํ ขเณ...เป.... สงฺขารา, นิกนฺติกฺขเณ เทฺว เหตู อกุสลา ตสฺมิํ ขเณ...เป.... สงฺขารา, ปฏิสนฺธิกฺขเณ ตโย เหตู อพฺยากตา ตสฺมิํ ขเณ...เป.... นามรูป”นฺติ สตฺตนฺนํ เหตูนํ ปจฺจยา ญาณสมฺปยุตฺตูปปตฺตึ วตฺวา ตสฺส วิภงฺโค กาตโพฺพ สิยา, น จ ปเนวํ อตฺถิ, ตสฺมา วิญฺญายติ “ทุเหตุกกมฺมุนา ติเหตุกปฏิสนฺธิ น โหตี”ติฯ

ยทิ เอวํ –

> “คติสมฺปตฺติยา ญาณวิปฺปยุตฺเต ฉนฺนํ เหตูนํ ปจฺจยา อุปปตฺติ โหติฯ คติสมฺปตฺติยา ญาณวิปฺปยุตฺเต กตเมสํ...เป.... โหติ? กุสลสฺส กมฺมสฺส ชวนกฺขเณ เทฺว เหตู กุสลา ตสฺมิํ ขเณ...เป.... สงฺขาราฯ นิกนฺติกฺขเณ เทฺว เหตู อกุสลา ตสฺมิํ ขเณ...เป.... สงฺขาราฯ ปฏิสนฺธิกฺขเณ เทฺว เหตู อพฺยากตา ตสฺมิํ ขเณ...เป.... นามรูป”นฺติ –

เอวํ ทุเหตุกกมฺมุนา ทุเหตุกูปปตฺตึ อุทฺธริตฺวา “คติสมฺปตฺติยา ญาณวิปฺปยุตฺเต สตฺตนฺนํ เหตูนํ ปจฺจยา อุปปตฺติ โหติฯ คติสมฺปตฺติยา ญาณวิปฺปยุตฺเต กตเมสํ สตฺตนฺนํ เหตูนํ ปจฺจยา อุปปตฺติ โหติ? กุสลสฺส กมฺมสฺส ชวนกฺขเณ ตโย เหตู กุสลา ตสฺมิํ ขเณ...เป.... สงฺขาราฯ นิกนฺติกฺขเณ เทฺว เหตู อกุสลา ตสฺมิํ ขเณ...เป.... สงฺขาราฯ ปฏิสนฺธิกฺขเณ เทฺว เหตู อพฺยากตา ตสฺมิํ ขเณ...เป.... นามรูป”นฺติ เอวํ ติเหตุกกมฺมุนา ทุเหตุกปฏิสนฺธิยาปิ อนุทฺธฏตฺตา สาปิ น โหตีติ เจ? โน น โหติ, ทุเหตุโกมกกมฺมุนา อเหตุกปฏิสนฺธิยา วิย ติเหตุโกมเกน ทุเหตุกปฏิสนฺธิยาว ทาตพฺพตฺตา, กมฺมสริกฺขกวิปากทสฺสนตฺถํ ปน มหาเถเรน ปาโฐ สาวเสโส กโตฯ

ยทิ เอวํ ปุริมวุตฺตหิ อิทํ สมานํ กมฺมสริกฺขกตาภาวโตติ ทุเหตุกกมฺมุนา ติเหตุกปฏิสนฺธิ น อุทฺธฏา, น ปน อลพฺภนโตติ? ตํ น, อกุสลกมฺมสฺส อโลภสมฺปโยคาภาวโต, อโลภผลุปฺ

ปาทเน วิย ญาณวิปฺปยุตฺตสฺส ญาณผลุปฺปาทเน อสมตฺถภาวโตฯ ปญฺญาพลสมฺปโยคโต หิ ตํญาณผลุปฺปาทเน สมตฺถํ โหติฯ

เอตฺถาห – กึ ปเนตํ กมฺมเมว ปฏิสนฺธึ เทนฺตํ อตฺตนา สทิสเวทนเมว เทติ, อุทาหุ วิสทิสเวทนมฺปีติ? ทฺเหตุโกมกเมว วิสทิสเวทนํ เทติ, อิตรํ ปน สทิสเวทนเมว ฯ ตถา หิ **ปปญฺจสูทนิยา** มชฺฌิมฏฺฐกถาย มหากมฺมวิภงฺคสุตฺต สุขเวทนียาทิกมฺมวณฺณนาย –

> ‘‘กามาวจรกุสลโต โสมนสฺสสหคตจิตฺตสมฺปยุตฺตา จตโสฺส เจตนา, รูปาวจรกุสลโต จตุกฺกชฺฌานเจตนาติ เอวํ ปฏิสนฺธิปวตฺตสุ สุขเวทนาย ชนนโต สุขเวทนียํ กมฺมํ นามฯ กามาวจรเญฺจตฺถ ปฏิสนฺธิยํเยว เอกเนฺตน สุขํ ชเนติ, ปวตฺเต ปน อิฏฺฐมชฺฌตฺตารมฺมเณ อทุกฺขมสุขมฺปิฯ
>
> ‘‘อกุสลเจตนา ปวตฺเต กายทฺวารปฺปวตฺตทุกฺขสฺส ชนนโต ทุกฺขเวทนียํ กมฺมํ นามฯ
>
> ‘‘กามาวจรกุสลโต ปน อุเปกฺขาสหคตจิตฺตสมฺปยุตฺตา จตโสฺส เจตนา, รูปาวจรกุสลโต จตุตฺถชฺฌานเจตนาติ เอวํ ปฏิสนฺธิปวตฺตสุ ตติยเวทนาย ชนนโต อทุกฺขมสุขเวทนียํ กมฺมํ นามฯ เอตฺถ จ ‘‘กามาวจรํ ปฏิสนฺธิยํเยว เอกเนฺตน อทุกฺขมสุขํ ชเนติ, ปวตฺเต อิฏฺฐารมฺมเณ สุขมฺปี’’ติ (ม. นิ. อฏฺฐ. ๓.๓๐๐) –

วุตฺตํฯ นนุ จ ‘‘อารมฺมเณน โหเตว, เวทนาปริวตฺตน’’นฺติ วจนโต อารมฺมณวเสน เวทนานิยโม โหติ, น จ โสมนสฺสสหคตกเมฺมน ปฏิสนฺธึ คณฺหนฺตสฺส อิฏฺฐารมฺมณเมว กมฺมนิมิตฺตาทิกมาปาถมาคจฺฉตีติ นิยโม อตฺถิ, อุเปกฺขาสหคตกเมฺมน วา อิฏฺฐมชฺฌตฺตารมฺมณนฺติ น สกฺกา วตฺตุํ, ตสฺมา กถํ กมฺมวเสเนว เวทนานิยโมติ? วุจฺจเต – อิฏฺฐาทิอารมฺมณมฺปิ อาปาถมาคจฺฉนฺตํ กมฺมพเลเนว อาคจฺฉตีติ โสมนสฺสสหคตกเมฺมน ปฏิสนฺธิคฺคหณกาเล ตสฺส พเลน อิฏฺฐารมฺมณมาปาถมาคจฺฉติ, อุเปกฺขาสหคตกเมฺมน อิฏฺฐมชฺฌตฺตารมฺมณนฺติ น น สกฺกา วตฺตุํ, ตสฺมา กมฺมวเสน ปฏิสนฺธิยา อารมฺมณนิยโม, อารมฺมณวเสน เวทนานิยโมติฯ อปิจ ‘‘อารมฺมเณน โหเตว, เวทนาปริวตฺตน’’นฺติ อิทํ ตทารมฺมณํ สนฺธาย วุตฺตนฺติ น เตน ปฏิสนฺธิยา กมฺมสริกฺขกเวทนาภาโว ปฏิกฺขิปิตุํ สกฺกา, ทฺเหตุโกมกํ ปน โสมนสฺสสหคตมฺปิ อตฺตโน นิหีนตาย ทฺเหตุกผลุปฺปาทเน อสมตฺถตฺตา, อเหตุกาย จ อตฺตนา สทิสเวทนาย ปฏิสนฺธิยา อสมฺภวโต อุเปกฺขาสหคตปฏิสนฺธิยา อนุรูปโต อิฏฺฐมชฺฌตฺตารมฺมณมุปฏฺฐเปตฺวา ตทารมฺมณํ อุเปกฺขาสหคตเมว ปฏิสนฺธึ เทติฯ

นนุ จ ‘‘ปจฺฉิมภวิกมหาโพธิสตฺตานํ เมตฺตาปุพฺพภาคํ โสมนสฺสกมฺมํ ปฏิสนฺธึ เทตี’’ติ **อฏฺฐกถาสุ** วุตฺตํ, มหาสิวเตฺถโร จ อุเปกฺขาสหคตญาณสมฺปยุตฺตอสงฺขาริกวิปากจิเตฺตน ปฏิสนฺธึ อิจฺฉติฯ วุตฺตญฺหิ เตน ‘‘โสมนสฺสสหคตโต อุเปกฺขาสหคตํ พลวตรํ, เตน ปฏิสนฺธึ คณฺหนฺติ, เตน คหิตปฏิสนฺธิกา หิ มหชฺฌาสยา โหนฺติ ติปิฏกจูฬนาคเตฺถโร วิยา’’ติ, ตสฺมา โสมนสฺสสหคตกุสลโต อุเปกฺขาสหคตปฏิสนฺธิปิ ลพฺภติ ยถา จ, เอวํ ตถา อุเปกฺขาสหคตโต โสมนสฺสสหคตาปีติ กถํ กมฺมสทิสเวทนา ปฏิสนฺธีติ? เอตฺถาปิ จ กมฺมมฺปิ อุเปกฺขาสหคตเมวาติ เถรสฺส อธิปฺปาโย สิยาติ สกฺกา วตฺตุํฯ อปิจายํ วาโท มหาอฏฺฐกถายํ ปฏิกฺขิโตฺตวฯ ตถา หิ วุตฺตํ สงฺคหกาเรหิ ‘‘อฏฺฐกถายํ ปน อยํ เถรสฺส มโนรโถ, นตฺถิ เอต’’นฺติ ปฏิกฺขิปิตฺวา สพฺพญฺญุโพธิสตฺตานํ หิตูปจาโร พลวา โหติ, ตสฺมา เมตฺตาปุพฺพภาคกามาวจรกุสลวิปากโสมนสฺสสหคตติเหตุกอสงฺขาริกจิเตฺตน ปฏิสนฺธึ คณฺหนฺตีติ วุตฺตนฺติ, ตสฺมา

ปฏิกฺขิตฺตวาทํ คเหตฺวา น สกฺกา อฏฺฐกถาวจนํ จาเลตุนฺติ สมฺปฏิจฺฉิตพฺพเมเวตํ กมฺมสทิส เวทนา ปฏิสนฺธีติฯ อสมฺปฏิจฺฉเนฺตหิ วา อฏฺฐกถาย อธิปฺปาโย สาธุกํ กเถตโพฺพติฯ

อสงฺขารนฺติ อสงฺขาริกกมฺมํฯ อสงฺขารํ สสงฺขารมฺปิ ผลํ เทตีติ สมฺพโนฺธฯ

อารมฺมเณนาติ อิฏฺฐาทิอารมฺมเณนฯ **เวทนาปริวตฺตน**นฺติ ตสฺส ตสฺส อารมฺมณสฺส อนุรูปโต โสมนสฺสาทิเวทนาย ปริวตฺตนํ, กุสลวิปากสนฺตีรณตทารมฺมณานิ สนฺธาย เจตํ วุตฺตํฯ ตานิ หิ อิฏฺฐารมฺมเณ โสมนสฺสสหคตานิ, อิฏฺฐมชฺฌเตฺต อุเปกฺขาสหคตานิฯ อกุสลวิ ปากํ ปน สนฺตีรณตทารมฺมณํ อนิเฏฺฐ, อนิฏฺฐมชฺฌเตฺต จ อารมฺมเณ อุเปกฺขาสหคตเมวฯ น หิ ตสฺส อารมฺมณวเสน เวทนาเภโท อตฺถิ, เหฏฺฐา วุตฺตนเยน ทฺวีสุปิ อุเปกฺขาสหคตเมวฯ ทฺ วิปญฺจวิญฺญาณสมฺปฏิจฺฉเนสุ จ ฐเปตฺวา กายวิญฺญาณทฺวยํ เสสานิ อิฏฺฐาทีสุ สพฺพตฺถ เหฏฺฐา วุตฺตการณวเสเนว อุเปกฺขาสหคตานิ, ตถา กายวิญฺญาณํ อิฏฺฐาทีสุ สุขสหคตํ, อ นิฏฺฐาทีสุ ทุกฺขสหคตนฺติฯ ชวเนน นิยมิตํ อฏฺฐกถายนฺติ อธิปฺปาโยฯ เหตุนิยมนเมว เจตฺถ ชวนวเสน โหติ เวทนาเภทสฺส อารมฺมเณเนว, สงฺขารเภทสฺส จ ปจฺจยวเสเนว นิยมิตตฺตาฯ เอตฺถ จ อกุสลวิปากานํ วิภาคาภาวโต กุสลวิปากตทารมฺมณานเมว อารมฺมณชวนปจฺจยว เสน นิยมนํ โหติฯ ตํ ปน สรูปโต เอวํ เวทิตพฺพํ – ติเหตุกฺกฏฺฐกเมฺมน หิ ตทารมฺมณํ ปวตฺ ตมานํ กมฺมวเสน นิยมาภาวโต สเพฺพสุปิ กุสลวิปากตทารมฺมเณสุ สมฺปเตฺตสุ อารมฺมณชวน ปจฺจยวเสน, อารมฺมณชวนวเสเนว วา นิยตํ เอกเมว อุปฺปชฺชติฯ กถํ? ตทารมฺมเณสุ หิ อา รมฺมณวเสน เวทนานิยโม โหติ, ชวนวเสน เหตุนิยโม , ปจฺจยวเสน สงฺขารนิยโมฯ อเหตุเกสุ ปน สงฺขารเภทาภาวโต ปจฺจยวเสน นิยมนํ นตฺถิฯ ตตฺถ อารมฺมเณน เวทนานิยมนํ เหฏฺฐา วุตฺตนเยน เวทิตพฺพํฯ ชวนวเสน เหตุนิยมเน ปน กมฺมสริกฺขกเหตฺวเสน ติเหตุกานิ ทฺเหตุกา นิ อเหตุกานีติ ตีณิ ชวนานิ เวทิตพฺพานิฯ ตตฺถ กมฺมสริกฺขกเหตฺวเสน ติเหตุกชวนานิ นาม กามาวจรกุสลกิริยาสุ ญาณสมฺปยุตฺตชวนานิ, ทฺเหตุกชวนานิ นาม ญาณวิปฺปยุตฺตชวนานิ, อเหตุกานิ นาม อกุสลชวนานิ เจว กิริยาเหตุกชวนญฺจฯ อกุสลชวนานิปิ หิ กุสลกมฺมสริกฺขก เหตฺวเสน อเหตุกานิ กุสลเหตูนํ เตสุ อภาวโตฯ

ตตฺถ กมฺมสฺส ชวนสทิสตทารมฺมณาภินิปฺผาทนสามตฺถิเย สติ ติเหตุกชวเน ชวิเต ติเห ตุกตทารมฺมณํ โหติ, ทฺเหตุกชวเน ชวิเต ทฺเหตุกตทารมฺมณํ, อเหตุกชวเน ชวิเต อเหตุกต ทารมฺมณํ โหตีติฯ เอวํ ชวนวเสน เหตุนิยมนํ ทฏฺฐพฺพํฯ กถํ ปจฺจยวเสน สงฺขารนิยโมติ? กาลสมฺปทาทีนํ, อุตุสมฺปทาทีนญฺจ ปจฺจยานํ พลวภาเว สติ อสงฺขาริกตทารมฺมณํ โหติ, ทุพฺ พลภาเว สสงฺขาริกํฯ อเหตุกตทารมฺมณสฺส ปน ปจฺจยวเสน นิยโม นตฺถิ, ตสฺมา ยทิ อิฏฺฐา รมฺมณํ โหติ, ตทา อุเปกฺขาสหคตํ ตทารมฺมณํ ปฏิพาหิตฺวา โสมนสฺสสหคตตทารมฺมณเมว โหติฯ โสมนสฺสสหคตตทารมฺมเณสุปิ อนิยเมน อารมฺมณวเสน สเพฺพสุ สมฺปเตฺตสุ ชวนสฺส ติเหตุกภาเว ทฺเหตุกาเหตุเก ปฏิพาหิตฺวา ติเหตุกเมว ตทารมฺมณํ โหติฯ ติเหตุกตทา รมฺมเณสุปิ อนิยเมน ชวนวเสน สเพฺพสุ สมฺปเตฺตสุ ปจฺจยสฺส พลวภาเว สติ สสงฺขาริกตทา รมฺมณํ ปฏิพาหิตฺวา อสงฺขาริกเมว ตทารมฺมณํ โหติฯ เอเตเนว นเยน เสสํ ตทารมฺมณมฺปิ ตํตํ ชวนานุรูปโต นิยมนํ ทฏฺฐพฺพํฯ

อเหตุกตทารมฺมณํ ปน ปจฺจยํ อนเปกฺขิตฺวา อารมฺมณวเสน เจว ชวนวเสน จ นิยมนํ โห ติฯ อิทเมตฺถ เยภุยฺยปฺปวตฺติวเสน นิยมนํฯ กทาจิ ปน อารมฺมณวเสน, ปจฺจยวเสน, ปริจิตว เสน จ ตทารมฺมณนิยโม โหติฯ ตตฺถ อารมฺมณวเสน เจว ปจฺจยวเสน จ นิยมนํ เหฏฺฐา วุตฺ ตนยเมวฯ ปริจิตวเสน ปน นิยมเน เยภุเยฺยน ติเหตุกกุสลปฺปวตฺติยา เตสุ ปริจิตสฺส กทาจิ ทฺ

เหตุเก, อเหตุเก วา ชวเน ชวิเต ปริจยวเสน ติเหตุกตทารมฺมณเมว โหติฯ เยภุเยฺยน จ ทุเหตุกชวนปฺปวตฺติยา ตตฺถ ปริจิตสฺส กทาจิ ติเหตุเก, อเหตุเก วา ชวเน ชวิเต ปริจยวเสน ทุเหตุกตทารมฺมณเมว โหติฯ ตเถว อกุสเลสุ ปริจิตสฺส กทาจิ ติเหตุกทุเหตุเกสุปิ ชวเนสุ ชวิเตสุ ปริจยวเสน อเหตุกตทารมฺมณเมว โหตีติฯ เอวญฺจ กตฺวา **ปฏฺฐาเน** –

> ‘‘กุสลากุสเล นิรุเทฺธ สเหตุโก วิปาโก ตทารมฺมณตา อุปฺปชฺชติ, สเหตุเก ขเนฺธ อนิจฺจโต ทุกฺขโต อนตฺตโต วิปสฺสติ, กุสลากุสเล นิรุเทฺธ อเหตุโก วิปาโก ตทารมฺมณตา อุปฺปชฺชตี’’ติ –

อวิเสเสน อกุสลชวนานนฺตรมฺปิ สเหตุกตทารมฺมณํ, ติเหตุกชวนานนฺตรญฺจ อเหตุกตทารมฺมณํ วุตฺตํฯ ติเหตุโกมเกน, ปน ทุเหตุกุกฺกเฏฺฐน จ กมฺมุน ตทารมฺมณปฺปวตฺติยํ กมฺมสฺส ติเหตุกวิปากทาเน อสมตฺถตาย ติเหตุกชวเนปิ ชวิเต ทุเหตุกตทารมฺมณเมว โหติฯ เสสํ วุตฺตนยเมวฯ ทุเหตุโกมเกน ปน กมฺมุน ตทารมฺมณปฺปวตฺติยํ กมฺมสฺส สเหตุกตทารมฺมณนิพฺพตฺตเน อสมตฺถตาย สเหตุกชวเนปิ ชวิเต อเหตุกตทารมฺมณเมว โหติฯ เสสํ วุตฺตนยเมวฯ

๓๘๗-๙๑. **ตุเลฺยน ปากจิเตฺตนา**ติ โสมนสฺสสหคตญาณสมฺปยุตฺตอสงฺขาริเกน มหาวิปากจิเตฺตนฯ **พลวารมฺมเณ**ติ อติมหนฺตารมฺมเณฯ จตุพฺพิธญฺหิ อารมฺมณํ อติมหนฺตํ มหนฺตํ ปริตฺตํ อติปริตฺตนฺติฯ วุตฺตญฺจ –

> ‘‘ตถา หิ วิสยํ อาหุ, จตุธา เอตฺถ ปณฺฑิตา;
> มหนฺตาติมหนฺตโต, ปริตฺตาติปริตฺตโต’’ติฯ

อติมหนฺตาทิภาโว จสฺส อาปาถคตกาเล อุปฺปชฺชนกจิตฺตกฺขณวเสน เวทิตโพฺพฯ ตถา หิ อาปาถคตกฺขณโต ปฏฺฐาย ยาว โสฬสจิตฺตกฺขณา, ตาว วิชฺชมานายุกอารมฺมณํ **อติมหนฺตํ** นามฯ ปนฺนรสจุทฺทสจิตฺตกฺขณายุกํ **มหนฺตํ** นามฯ เตรสจิตฺตกฺขณโต ปฏฺฐาย อฏฺฐจิตฺตกฺขณายุกํ **ปริตฺตํ** นามฯ ตโต ปรํ **อติปริตฺตํ** นามฯ ตตฺถ อติมหนฺตารมฺมเณ ตทารมฺมณปริโยสานานิ วีถิจิตฺตานิ อุปฺปชฺชนฺติฯ มหเนฺต ชวนปริโยสานานิ, นตฺถิ ตทารมฺมณุปฺปาโทฯ ปริเตฺต ชวนมฺปิ น อุปฺปชฺชติ, สนฺตีรณานนฺตรํ โวฏฺฐพฺพนเมว ทฺวตฺติกฺขตฺตุํ ปวตฺตติฯ อติปริเตฺต ภวงฺคจลนมตฺตเมวฯ กถํ? อติมหเนฺต หิ อารมฺมเณ ปญฺจทฺวาเรสุ ยถานุรูปํ อญฺญตรสฺมึ ทฺวาเร อาปาถคเต ปสาทฆฏฺฏนานุภาเวน หทยวตฺถุสนฺนิสฺสิตา ภวงฺคสนฺตติ โวจฺฉิชฺชติ, โวจฺฉิชฺชมานา จ สหสา น โอจฺฉิชฺชติฯ ยถา ปน เวเคน ธาวโนฺต ปุริโส อนฺตรา ฐาตุกาโมปิ เอกเทฺวปทวาเร อติกฺกมิตฺวาว ฐาตุํ สโกฺกติ, น ปน ฐาตุกามตาย สทฺธึเยว, เอวเมว ทีปสิขา วิย, คงฺคาโสโต วิย, เวเคน ชวมานา ภวงฺคสนฺตติ อนฺตรา โอจฺฉิชฺชมานาปิ ปสาทฆฏฺฏนโต ปรํ ทฺวตฺติกฺขตฺตุํ อุปฺปชฺชิตฺวาว โอจฺฉิชฺชติฯ ตตฺถ ปฐมจิตฺตํ ภวงฺคสนฺตติยา จลนากาเรน อุปฺปชฺชนโต **ภวงฺคจลนํ** นาม, ทุติยํ อุปจฺฉิชฺชนวเสน อุปฺปชฺชนโต **ภวงฺคุปเจฺฉโท** นามฯ **จลน**เญฺจตฺถ วิสทิสจิตฺตสฺส อุปนิสฺสยภาวคมนํฯ วุตฺตญฺจ –

> ‘‘อารมฺมณนฺตราปาเถ , ทฺวิกฺขตฺตุํ จลิเต มโน;
> จิตฺตนฺตรสฺส เหตุตฺตํ, ยานํ จลนมีริต’’นฺติฯ

ยทิ เอวํ ทุติยสฺสปิ ตํ อตฺถีติ ตมฺปิ ภวงฺคจลนมิเจฺจว วตฺตพฺพนฺติ? สจฺจํ, ภวงฺคสฺส ปน อุปจฺฉิชฺชนวเสน ปวตฺติวิเสสํ คเหตฺวา ปุริมสฺส นามโต วิสทิสนามํ กาตุํ ‘‘ภวงฺคุปเจฺฉโท’’ติ

วุจฺจตีติฯ นนุ จ รูปาทีหิ ปสาเท ฆฏฺฏิเต ปสาทนิสฺสิตเสฺสว จลนํ ยุตฺตํ, กถํ ปน หทยวตฺถุสนฺนิสฺสิตาย ภวงฺคสนฺตติยา จลนนฺติ? สนฺตติวเสน เอกาพทฺธตฺตาฯ ยถา หิ เภริยา เอกสฺมิํ ตเล ฐิตสกฺขราย มกฺขิกาย นิปนฺนาย อปรสฺมิํ ตเล ทณฺฑาทินา ปหเฏ อนุกฺกเมน เภริจมฺมวรตฺตาทีนํ จลเนน สกฺขราย จลิตาย มกฺขิกาย ปลายนํ โหติ, เอวเมว รูปาทิมฺหิ ปสาเท ฆฏฺฏิเต ตนฺนิสฺสเยสุ มหาภูเตสุ จลิเตสุ อนุกฺกเมน ตํสมฺพนฺธานํ เสสรูปานมฺปิ จลเนน หทยวตฺถุมฺหิ จลิเต ตนฺนิสฺสิตสฺส ภวงฺคสฺส จลนากาเรน ปวตฺติ โหติฯ วุตฺตญฺจ –

> ‘‘ฆฏฺฏิเต อญฺญวตฺถุมฺหิ, อญฺญนิสฺสิตกมฺปนํ;
> เอกาพเทฺธน โหตีติ, สกฺขโรปมยา วเท’’ติฯ (ส. ส. ๑๗๖);

เอวํ ภวงฺคจลนภวงฺคุปเจฺฉเทสุ อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุเทฺธสุ ‘‘กิํ นาเมต’’นฺติ วทนฺตี วิย วีถิจิตฺตานิ อารมฺมณาภิมุขํ ปฏิปาเทนฺตี กิริยามโนธาตุ อุปฺปชฺชติ, ตสฺสานนฺตรํ ยถารหํ ทสฺสนาทิกิจฺจํ สาธยมานา ปญฺจวิญฺญาณธาตูสุ อญฺญตรา อุปฺปชฺชติ, ตทนนฺตรํ ตาย คหิตเมวารมฺมณํ สมฺปฏิจฺฉมานา วิปากาเหตุกมโนธาตุ อุปฺปชฺชติ, ตทนนฺตรํ ตเทวารมฺมณํ สนฺตีรยมานา วิปากาเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุ อุปฺปชฺชติ, ตทนนฺตรํ ตเมวารมฺมณํ ววตฺถาปยมานา กิริยาเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุ อุปฺปชฺชติ, ตทนนฺตรํ กามาวจรกุสลากุสลกิริยชวเนสุ ยํ กิญฺจิ ลทฺธปจฺจยํ ตเทวารมฺมณํ อารพฺภ ชวนํ หุตฺวา เยภุเยฺยน สตฺตกฺขตฺตุํ ชวติ, ตทนนฺตรํ เอกาทสตทารมฺมณจิเตฺตสุ อญฺญตรํ กมฺมํ อารมฺมณํ ชวนํ ปจฺจโย ปริจิตฺตาติ อิเมสํ อนุรูปวเสน ทฺวิกฺขตฺตุํ อุปฺปชฺชติ, ตทนนฺตรํ ภวงฺคปาโต โหติฯ

อิธ ฐตฺวา อิมิสฺสา จิตฺตปรมฺปราย สุขคฺคหณตฺถํ **อโมฺพปมา** เวทิตพฺพาฯ กถํ? เอโก กิร ปุริโส ผลิตมฺพรุกฺขสฺส เหฏฺฐา สสีสํ ปารุปิตฺวา นิปโนฺน นิทฺทายติ, อเถกํ อมฺพปกฺกํ วณฺฏโต มุจฺจิตฺวา ตสฺส กณฺณสกฺขลิํ ปุญฺฉมานํ วิย ‘‘ฐ’’นฺติ ภูมิยํ ปตติ, โส ตสฺส สเทฺทน ปพุชฺฌิตฺวา สีสโต วตฺถํ อปเนตฺวา จกฺขุํ อุมฺมีเลตฺวา โอโลเกสิ, ตโต หตฺถํ ปสาเรตฺวา ผลํ คเหตฺวา มทฺทิตฺวา อุปสิงฺฆิตฺวา ปกฺกภาวํ ญตฺวา ปริภุญฺชิตฺวา มุขคตํ สห เสเมฺหน อสฺสาเทตฺวา ปุน ตเถว นิทฺทายติฯ ตตฺถ ตสฺส ปุริสสฺส อมฺพรุกฺขมูเล นิทฺทายนกาโล วิย ภวงฺคสมงฺคิกาโล, อมฺพปกฺกสฺส ปติตกาโล วิย อารมฺมณสฺส ปสาทฆฏฺฏนกาโล, ปตนสเทฺทน ปพุทฺธกาโล วิย มโนธาตุยา ภวงฺคสฺส อาวฏฺฏิตกาโล, อุมฺมีเลตฺวา โอโลกิตกาโล วิย จกฺขุวิญฺญาณสฺส ทสฺสนกิจฺจํ สาธนกาโล, หตฺถํ ปสาเรตฺวา คหิตกาโล วิย วิปากมโนธาตุยา อารมฺมณสมฺปฏิจฺฉนกาโล, คเหตฺวา มทฺทิตกาโล วิย วิปากมโนวิญฺญาณธาตุยา อารมฺมณสฺส สนฺตีริตกาโล, อุปสิงฺฆิตกาโล วิย กิริยามโนวิญฺญาณธาตุยา ววตฺถาปิตกาโล, ปริภุตฺตกาโล วิย ชวนสฺส อารมฺมณรสอนุภวิตกาโล, มุขคตํ สห เสเมฺหน อสฺสาทิตกาโล วิย ตทารมฺมณสฺส ชวเนน อนุภูตารมฺมณอนุภวนกาโล, ปุน นิทฺทายนํ วิย ปุน ภวงฺคกาโลติ เอวเมตฺถ อุปมาสํสนฺทนํ เวทิตพฺพํฯ

อยํ ปน อุปมา กิํ ทีเปติ? อารมฺมณสฺส ปสาทฆฏฺฏนเมว กิจฺจํ, กิริยามโนธาตุยา ภวงฺคาวฏฺฏนเมว กิจฺจํ, ปญฺจวิญฺญาณธาตูนํ ทสฺสนาทิกเมว กิจฺจํ, วิปากมโนวิญฺญาณธาตุยา สมฺปฏิจฺฉนเมว กิจฺจํ, วิปากมโนวิญฺญาณธาตุยา สนฺตีรณเมว กิจฺจํ, กิริยามโนวิญฺญาณธาตุยา ววตฺถาปนเมว กิจฺจํ, ชวนเสฺสว ปน อารมฺมณรสานุภวนํ ตทารมฺมณสฺส เอเตน อนุภูตเสฺสว อนุภวนนฺติ เอวํ กิจฺจวเสน ธมฺมานํ อญฺญมญฺญาสํกิณฺณตํ ทีเปติ, เอวํ ปวตฺตมานํ ปน จิตฺตํ ‘‘ตฺวํ อาวชฺชนํ นาม โหหิ, ตฺวํ ทสฺสนาทีสุ อญฺญตรํ, ตฺวํ สมฺปฏิจฺฉนํ นามา’’ติอาทินา นิ

ยุญฺชเก การเก อสติปิ จิตฺตนิยามวเสเนว ปวตฺตตีติ เวทิตพฺพํฯ ตํ ปน จิตฺตนิยามํ สทฺธึ อุตุนิยามาทีหิ ปริเจฺฉทาวสาเน วกฺขติฯ อยํ ตาว อติมหนฺตารมฺมเณ จิตฺตปฺปวตฺติวิภาวนาฯ

มหนฺตารมฺมเณ ปน ตทารมฺมณุปฺปาทสฺส อภาวโต ตสฺมึ อาปาถคเต วุตฺตนเยน ชวนปริโยสาเนสุ วีถิจิเตฺตสุ อุปฺปเนฺนสุ ภวงฺคปาโตว โหติ, อารมฺมณสฺส ปน ปริกฺขีณายุกตฺตา เอกจิตฺตกฺขณิกปฺปมาเณปิ วา อายุมฺหิ สติ สมาสนฺนมรโณ วิย ปุริโส ทุพฺพลภาวโต ตทารมฺมณํ นุปฺปชฺชติฯ อปิจ ตทารมฺมณมุปฺปชฺชนฺตํ นิยมโต ทฺวิกฺขตฺตุเมว อุปฺปชฺชติ, น เอกวารํฯ เอกจิตฺตกฺขณาวสิเฏฺฐ จ อารมฺมเณ เอกสฺมึ ตทารมฺมเณ อุปฺปเนฺนสุ ทุติยสฺส อุปฺปชฺชนกาเล ตสฺส นิรุทฺธตฺตา นุปฺปชฺชติฯ น หิ ทฺวีสุ ตทารมฺมเณสุ เอกํ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ, เอกํ อตีตารมฺมณํ โหติ, ตสฺมา ทุติยสฺส อนุปฺปตฺติยา ปฐมมฺปิ นุปฺปชฺชตีติฯ **มชฺฌิมฎฺฐกถายํ** ปน สกิมฺปิ ตทารมฺมณสฺส ปวตฺติ วุตฺตาฯ **ปรมตฺถวินิจฺฉเยปิ** จ ตเมว วาทํ สมฺปฏิจฺฉิตฺวา “สกึ เทฺว วา ตทาลมฺพ”นฺติ (ปรม. วิ. ๑๑๖) วุตฺตํฯ **อภิธมฺมฎฺฐกถายํ** ปน “จิตฺตปฺปวตฺติคณนายํ สพฺพวาเรสุ เทฺว เอว จิตฺตวารานิ อาคตานี”ติ วตฺวา ตํ น สมฺปฏิจฺฉิตํ, ตสฺมา มหนฺตารมฺมเณ ชวนาวสาเน ภวงฺคปาโตว โหติ, นตฺถิ ตทารมฺมณุปฺปาโท, อยญฺจ ตทารมฺมเณหิ ตุจฺฉตาย **“โมฆวาโร”**ติ วุจฺจติฯ

ปริตฺตารมฺมเณ ชวนุปฺปาทสฺสปิ อภาวโต สนฺตีรณาวสาเนสุ วีถิจิเตฺตสุ อุปฺปเนฺนสุ ตทนนฺตรํ โวฎฺฐพฺพนเมว อาเสวนํ ลภิตฺวา ชวนฎฺฐาเน ฐตฺวา ทฺวิกฺขตฺตุํ ปวตฺตติ, ตโต ภวงฺคปาโต โหติฯ โวฎฺฐพฺพนํ ปน อปฺปตฺวา อนฺตรา จกฺขุวิญฺญาณาทิกํ ปตฺวา นิวตฺติสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติฯ ชวนํ ปน อารมฺมณสฺส อปฺปายุกภาเวน ปริทุพฺพลตฺตา นุปฺปชฺชติฯ ตญฺหิ อุปฺปชฺชมานํ สตฺตจิตฺตกฺขณายุเกเยว อุปฺปชฺชติ, กติปยจิตฺตกฺขณายุเก ปน ปฐมชวนเมว นุปฺปชฺชติฯ ตทนุปฺปตฺติยญฺหิ อิตรานิปิ นุปฺปชฺชนฺติ, ตสฺมา ปริตฺตารมฺมเณ นตฺถิ ชวนุปฺปาโทติ อยํ ทุติโย โมฆวาโร อฎฺฐกถาย วุโตฺตฯ ฎีกากาโร ปน ตถา อสมฺปฏิจฺฉิตฺวา อญฺญถา ทุติยโมฆวารํ ปกเปฺปติฯ วุตฺตญฺหิ เตน ตีสุ โมฆวาเรสุ ทุติยโมฆวาโร อุปปริกฺขิตฺวา คเหตโพฺพฯ

ยทิ หิ อนุโลเม เวทนาตฺติเก ปฏิจฺจวาราทีสุ “อาเสวนปจฺจยา น มเคฺค เทฺว, นมคฺคปจฺจยา อาเสวเน เทฺว”ติ จ วุตฺตํ สิยา, โสปิ โมฆวาโร ลเพฺภยฺยฯ ยทิ จ โวฎฺฐพฺพนมฺปิ อาเสวนปจฺจโย สิยา, กุสลากุสลานมฺปิ สิยาฯ น หิ อาเสวนปจฺจยํ ลทฺธุํ ยุตฺตสฺส อาเสวนปจฺจยภาวี ธโมฺม อาเสวนปจฺจโย โหตีติ อวุโตฺต อตฺถิฯ โวฎฺฐพฺพนสฺส ปน กุสลากุสลานํ อาเสวนปจฺจยภาโว น วุโตฺตฯ “กุสลํ ธมฺมํ ปฏิจฺจ กุสโล ธโมฺม อุปฺปชฺชติ นาเสวนปจฺจยาฯ อกุสลํ ธมฺมํ ปฏิจฺจ อกุสโล ธโมฺม อุปฺปชฺชติ นาเสวนปจฺจยา”ติ วจนโต ปฏิกฺขิโตฺตวฯ อถาปิ สิยา “อสมานเวทนานํ วเสเนวํ วุตฺต”นฺติ, เอวมฺปิ ยถา “อาวชฺชนา กุสลานํ ขนฺธานํ, อกุสลานํ ขนฺธานํ อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย”ติ (ปฎฺฐา. ๑.๑.๔๑๗) วุตฺตํ, เอวํ “อาเสวนปจฺจเยน ปจฺจโย”ติปิ วตฺตพฺพํ สิยาฯ ชาติเภทา น วุตฺตนฺติ เจ, “ภูมิภินฺนสฺส กามาวจรสฺส รูปาวจราทีนํ อาเสวนปจฺจยภาโว วิย ชาติภินฺนสฺสปิ ภเวยฺยา”ติ วตฺตโพฺพ เอว สิยา, อภินฺนชาติกสฺส จ วเสน ยถา “อาวชฺชนา สเหตุกานํ ขนฺธานํ อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย”ติ วุตฺตํ, เอวํ “อาเสวนปจฺจเยน ปจฺจโย”ติปิ วตฺตพฺพํ สิยา, น ตุ วุตฺตํ, ตสฺมา เวทนาตฺติเกปิ สํขิตฺตาย คณนาย “อาเสวนปจฺจยา นมเคฺค เอกํ, นมคฺคปจฺจยา อาเสวเน เอก”นฺติ เอวํ คณนาย นิทฺธาริยมานาย โวฎฺฐพฺพนสฺส อาเสวนปจฺจยตฺตาภาวา ยถาวุตฺตปฺปกาโร ทุติโย โมฆวาโร วีมํสิตฺวา คเหตโพฺพฯ โวฎฺฐพฺพนํ ปน วีถิวิปากสนฺตติยา อาวฎฺฎนโต “อาวชฺชนา”อิเจฺจว วุตฺตํฯ ตโต วิสทิสสฺส ชวนสฺส กรณโต มนสิกาโร จฯ เอวญฺจ กตฺวา ปฎฺฐาเน “โวฎฺฐพฺพนํ กุสลานํ ขนฺธานํ อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย”ติอาทิ น วุตฺตํ, “อาวชฺชนา”อิเจฺจว วุตฺตํ, ตสฺมา โวฎฺฐพฺ

พนโต จตุนฺนํ วา ปญฺจนฺนํ วา ชวนานํ อารมฺมณปุเรชาตํ ภวิตุํ อสโกฺกนฺตํ รูปาทิอาวชฺชนาทีนํ ปจฺจโย ภวิตุํ น สโกฺกติ, อยเมตสฺส สภาโวติ ชวนาปาริปูริยา ทุติโย โมฆวาโร ทเสฺสตุํ ยุโตฺต สิยาติฯ

อยญฺหิ อาจริยสฺส อธิปฺปาโย – ยทิ โวฎฺฐพฺพนมฺปิ อาเสวนปจฺจโย สิยา, ยถา ‘‘สุขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตํ ธมฺมํ ปฎิจฺจ สุขาย เวทนาย สมฺปยุโตฺต ธโมฺม อุปฺปชฺชติ อาเสวนปจฺจยา นมคฺคปจฺจยา’’ติ อนุโลมปจฺจนิเย, ปจฺจนิยานุโลเม จ ‘‘สุขา…เป.… นมคฺคปจฺจยา อาเสวนปจฺจยา’’ติ จ วุตฺตํ หสิตุปฺปาทจิตฺตวเสน, เอวมฺปิ โวฎฺฐพฺพนวเสน ‘‘อทุกฺขมสุขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตํ ธมฺมํ ปฎิจฺจา’’ติอาทินา ปุเพฺพ วุตฺตนเยน ปาโฐ สิยาฯ ตถา จ สติ วารทฺวยวเสน คณนาย ‘‘อาเสวนปจฺจยา นมเคฺค เทฺว, นมคฺคปจฺจยา อาเสวเน เทฺว’’ติ จ วตฺตพฺพํ สิยา, น ปน วุตฺตํ, ‘‘อาเสวนปจฺจยา นมเคฺค เอกํ, นมคฺคปจฺจยา อาเสวเน เอก’’นฺติเจฺจว วุตฺตํฯ อปิจ ยทิ หิ โวฎฺฐพฺพนมฺปิ อาเสวนปจฺจโย สิยา, ทุติยโมฆวาโร วิย ปุริมวาเรสุปิ สิยาฯ ตถา จ สติ อตฺตโน วิย กุสลากุสลานมฺปิ สิยาฯ น หิ อาเสวนปจฺจยํ ลทฺธุํ ยุตฺตสฺส อาเสวนปจฺจยภาวี ธโมฺม อาเสวนปจฺจโย โหตีติ อวุโตฺต อตฺถิ ‘‘ปุริมา ปุริมา กุสลา ขนฺธา’’ติอาทินา อนวเสสโต วุตฺตตฺตา, โวฎฺฐพฺพนสฺส ปน อวุโตฺต ‘‘อพฺยากโต ธโมฺม กุสลสฺส ธมฺมสฺส อาเสวนปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติอาทิวจนสฺส อภาวโตฯ น เกวลํ อวุโตฺตว, อถ โข ‘‘กุสลํ ธมฺมํ ปฎิจฺจ กุสโล ธโมฺม อุปฺปชฺชติ, อกุสลํ ธมฺมํ ปฎิจฺจ อกุสโล ธโมฺม อุปฺปชฺชตี’’ติ ผสฺสาทิกุสลากุสลธเมฺม ปฎิจฺจ สหชาตาทิปจฺจยวเสน กุสลากุสลสฺส อุปฺปตฺติํ วตฺวา ปฐมชวนสฺส โวฎฺฐพฺพนโต อาเสวนปจฺจยาลาภํ สนฺธาย ‘‘นาเสวนปจฺจยา’’ติ ปฎิกฺขิโตฺตวฯ

อถาเปตฺถ สโมธานํ สิยา, สมานเวทนานํ เอว อาเสวนปจฺจยภาวสฺส ทสฺสนโต โวฎฺฐพฺพเนน อสมานเวทนานํ กุสลากุสลานํ วเสนายํ ปฎิเกฺขโป กโตติฯ เอวมฺปิ สติ ยถา ‘‘อาวชฺชนา กุสลานํ ขนฺธานํ อกุสลานํ ขนฺธานํ อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ วุตฺตํ, เอวํ สมานเวทนาวเสน ‘‘อาเสวนปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติปิ วตฺตพฺพํ สิยาฯ อถ โวฎฺฐพฺพนสฺส กุสลากุสเลหิ ภินฺนชาติกตฺตา ตสฺส เตสํ อาเสวนปจฺจยภาโว น วุโตฺตติ เจฯ ยถา ภูมิวเสน ภินฺนสฺส โคตฺรภุโวทานวเสน ฐิตสฺส กามาวจรสฺส รูปาวจราทีนํ อาเสวนภาโว ทิสฺสติ, เอวํ ชาติวเสน ภินฺนสฺส โวฎฺฐพฺพนสฺส อาเสวนปจฺจยภาเว น โกจิ วิพโนฺธ, อปิจ อภินฺนเวทนสฺส, อภินฺนชาติกสฺส จ อุเปกฺขาสหคตมหากิริยจิตฺตสฺส วเสน ยถา ‘‘อาวชฺชนา สเหตุกานํ ขนฺธานํ อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ วุตฺตํ, เอวํ ‘‘อาเสวนปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติปิ วตฺตพฺพํ สิยา, น ตุ วุตฺตํ, ตสฺมา เวทนาตฺติเกปิ โวฎฺฐพฺพนสฺส อาเสวนปจฺจยตฺตสฺส อภาวา โวฎฺฐพฺพนสฺส อาเสวนภาวทสฺสนวเสน วุโตฺต ทุติโย โมฆวาโร วีมํสิตฺวา คเหตโพฺพฯ โวฎฺฐพฺพนาวชฺชนานํ ปน อนตฺถนฺตรภาวโต อาวชฺชนาย จ กุสลากุสลานํ อนนฺตรปจฺจยภาวสฺส วุตฺตตฺตา สติ อุปฺปตฺติยํ โวฎฺฐพฺพนํ กามาวจรกุสลากุสลกิริยาชวนานํ เอกนฺตโต อนนฺตรปจฺจยภาเวเนว วเตฺตยฺย, น ปน อญฺญถาติ มุญฺฉามรณาสนฺนเวลาทีสุ ชวนาปาริปูริยา มนฺทีภูตเวคตาย อยํ ทเสฺสตโพฺพติฯ

อาจริยธมฺมปาลเตฺถเรน ปเนตฺถ อิทํ วุตฺตํ – ‘‘ยํ ชวนภาวปฺปตฺตํ, ตํ ฉินฺนมูลรุกฺขปุปฺผํ วิยา’’ติ วกฺขมานตฺตา อนุปจฺฉินฺนภวมูลานํ ปวตฺตสฺส โวฎฺฐพฺพนสฺส กิริยภาโว น สิยา, วุโตฺต จ ‘‘ยสฺมิํ สมเย มโนวิญฺญาณธาตุ อุปฺปนฺนา กิริยา เนวกุสลา, นากุสลา, น จ กมฺมวิปากา อุเปกฺขาสหคตา’’ติ, ตสฺมา อฎฺฐกถายํ ‘‘ชวนฎฺฐาเน ฐตฺวา’’ติ วจนํ ชวนสฺส อุปฺปชฺชนฎฺฐาเน ทฺวิกฺขตฺตุํ ปวตฺติตฺวา น ชวนภาเวนาติ อธิปฺปาเยน วุตฺตํ, ‘‘อาเสวนํ ลภิตฺวา’’ติ จ ‘‘อาเสวนํ วิย อาเสวน’’นฺติ วุเตฺต น โกจิ วิโรโธติฯ วิปฺผาริกสฺส ปน สโต ทฺวิกฺขตฺตุํ ปวตฺติเยเวตฺถ อาเส

วนสทิสตาฯ วิปฺผาริกตาย หิ วิญฺญตฺติสมุฏฺฐาปกตฺตญฺจสฺส วุจฺจติฯ วิปฺผาริกมฺปิ ชวนํ วิย อเนกกฺขตฺตุํ อปฺปวตฺติยา ทุพฺพลตฺตา น นิปฺปริยายโต อาเสวนปจฺจยภาเวน ปวเตฺตยฺยาติ น อิมสฺส ปาเฐ อาเสวนตฺตํ วุตฺตํ ฯ อฏฺฐกถายํ ปน ปริยายโต วุตฺตํ, ยถา ผลจิเตฺตสุ มคฺคงฺคํ มคฺคปริยาปนฺนนฺติฯ ยทิปิ ''ชวนาปาริปูริยา…เป…. ยุโตฺต''ติ วุตฺตํ, ''อาวชฺชนาทีนํ ปจฺจโย ภวิตุํ น สโกฺกตี''ติ ปน วุตฺตตฺตา จิตฺตปฺปวตฺติวเสน ปฐมโมฆวารโต เอตสฺส น โกจิ วิเส โสติฯ

จกฺขุสฺสาปาถมาคเตติ จกฺขุทฺวารสฺส โยคฺยเทสาวฏฺฐานวเสน อาปาถมาคเตฯ **ตายา**ติ มโนธาตุยา ภวงฺคาวฏฺฏเน ปากฏตาย กิริยามโนธาตุํ ปจฺจามสติฯ **อาวฏฺฏิเต**ติ สนฺตติวเสน ปวตฺติตุํ อทตฺวา นิวตฺติเต, ปริณามิเต วาฯ ชาเตสุ ชายเตติ สมฺพโนฺธฯ **คเต**ติ นิรุเทฺธฯ **ตเทวา**ติ ชวนานุภูตเมว อิฏฺฐารมฺมณํฯ **เตเนวา**ติ ชวนํ หุตฺวา นิรุเทฺธน เตน กามาวจรกุสลจิเตฺตนฯ **ตทารมฺมณสญฺญิต**นฺติ ชวนคฺคหิเตเยว อารมฺมเณ ปวตฺตนโต ''พฺรหฺมสฺส โร''ติอาทีสุ วิย ตสฺส อารมฺมณํ อารมฺมณมสฺสาติ มชฺฌปทโลปวเสน ตทารมฺมณนฺติ สญฺญิตํฯ **ตุลฺยโต**ติ อารมฺมณโต วิสทิสภาเวปิ โสมนสฺสสหคตาทินา สทิสตฺตาฯ มูลสทิสํ ภวงฺคํ **มูลภวงฺคํ**ฯ ตทารมฺมณมฺปิ ภวงฺคสภาวตฺตา ''ภวงฺค''นฺติ วุจฺจติ ยถา ''สเหตุกํ ภวงฺคํ อเหตุกสฺส ภวงฺคสฺส อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย''ติ (ปฏฺฐา. ๓.๑.๑๐๒)ฯ เอตฺถ หิ ปฏิสนฺธิจิเตฺต เอว ปวตฺติยํ ''ภวงฺค''นฺติ วุจฺจมาเน น ตสฺส เหตุวเสน เภโทติ ''สเหตุกํ ภวงฺคํ อเหตุกสฺส ภวงฺคสฺส อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย''ติ น สกฺกา วตฺตุํฯ นาปิ เจตํ ''สเหตุกํ จุตึ อเหตุกปฏิสนฺธิญฺจ สนฺธาย วุตฺต''นฺติ สกฺกา วิญฺญาตุํฯ ภวสฺส องฺคภาวาภาวโต จุติจิตฺตสฺส ภวงฺคโวหาราลาภโตติ ''สเหตุกํ ภวงฺค''นฺติ ตทารมฺมณํ วุตฺตนฺติ วิญฺญายติฯ ''ตทารมฺมณสญฺญิต''นฺติ วตฺวา ''มูลภวงฺคนฺติ วุจฺจตี''ติ วุตฺตตฺตา นามทฺวยมฺปิ อิมสฺส ลพฺภตีติ ทีปิตํ โหติฯ

๓๙๒. **ตญฺจา**ติ ตทารมฺมณญฺจฯ **เอตฺถา**ติ อิเมสุ วีถิจิเตฺตสุฯ **คณนูปคจิตฺตานี**ติ วิปากคณนูปคจิตฺตานิฯ

๓๙๔. **อสมานตฺตา**ติ อสงฺขาริกภาเวน อสมานตฺตาฯ

๓๙๖. ปุริมานิ ปญฺจ วิปากจิตฺตานิ อิมินา สทฺธึ ฉ โหนฺตีติ สมฺพโนฺธฯ เอตฺถ จ เยภุยฺยโต อิฏฺฐารมฺมเณ โสมนสฺสปฺปวตฺติวเสน โสมนสฺสสหคตชวนานนฺตรเมว โสมนสฺสตทารมฺมณํ วุตฺตํฯ ชวนสฺส ปน ปกเปฺปตฺวา อารมฺมณคฺคหณสพฺภาวโต, วิปากสฺส จ ตทภาวโต อิฏฺฐารมฺมเณ อุเปกฺขาสหคตชวเนสุปิ ชวิเตสุ โสมนสฺสสหคตเมว ตทารมฺมณํ โหติฯ

๓๙๙-๔๐๓. **ตสฺมึ ทฺวาเร**ติ ตสฺมิํเยว จกฺขุทฺวาเรฯ **เวทนา ปริวตฺตตี**ติ กมฺมสฺส โสมนสฺสสหคตภาเวปิ อารมฺมณสฺส อิฏฺฐมชฺฌตฺตตาย โสมนสฺสเวทนา ปริวตฺติตฺวา อุเปกฺขาเวทนา โหติฯ อถ วา เหฏฺฐา วิปากเวทนาย โสมนสฺสภาเวปิ อิฏฺฐารมฺมณสฺส มชฺฌตฺตภาเวนตํวเสน เวทนา ปริวตฺตตีติ อโตฺถฯ

ชวเนสุ ชวิเตสูติ สมฺพโนฺธฯ ''ชวิเตสุ จตูสฺวปี''ติ วา ปาโฐฯ **ชายเร**ติ ตทารมฺมณวเสน ชายนฺติฯ **เวทนายา**ติ เวทนาย กรณภูตายฯ **อสมานตฺตา**ติ ปฏิสนฺธิยา สห อสมานตฺตาฯ **ปุริเมหี**ติ เหฏฺฐา วุตฺตตทารมฺมณจตุกฺกโตฯ อถ วา ''ปุริเมหิ อสมานตฺตา'' อิเจฺจว โยชนาฯ ปุริเมหิ สห อสมานภาเว วุเตฺต เตสํ สนฺธิยา สห อสมานภาโวปิ วุโตฺตว โหตีติ จตฺตาริ นามโต ปิฏฺฐิภวงฺคานิ จ โหนฺตีติ โยชนาฯ **จ**-สเทฺทน อาคนฺตุกภวงฺคานิ, ตทารมฺมณานิ จ โหนฺตีติ ทเสฺสติฯ เอตฺถาปิ จ เยภุเยฺยน อิฏฺฐมชฺฌตฺตารมฺมเณ อุเปกฺขาสหคตชวนสฺส อุปฺปชฺชนโต อุ

เปกฺขาสหคตชวนานนฺตรเมว อุเปกฺขาสหคตตทารมฺมณํ วุตฺตํ, เหฏฺฐา วุตฺตนเยน ปน อุเปกฺขาสหคตตทารมฺมณํ โหติฯ ญาณสมฺปยุตฺตาทีสุ ชวิเตสุ ญาณวิปฺปยุตฺตตทารมฺมณานํ สมฺภโว เหฏฺฐา วุตฺตนเยน เวทิตพฺโพฯ กิญฺจาปิ อสงฺขารสสงฺขารวิธานํ ชวนวเสน วุตฺตํ, ตถาปิ อุตุโภชนาทิปจฺจยานํ ทุพฺพลภาเว ชวนเสฺสว อสงฺขาริกตฺตาภาวโต อสงฺขารชวนาวสาเน อสงฺขารเมว ตทารมฺมณํ โหติ, น สสงฺขารนฺติ นิยโมฯ ปจฺจยสฺส ปน พลวภาเว สติปิ ปเรสํ อุสฺสาหพเลน สสงฺขารสฺส ชวนสฺส สมฺภวโต สสงฺขารชวนาวสาเน สสงฺขารเมว ตทารมฺมณํ โหติ, สสงฺขาริกตฺตาภาวโต อสงฺขารชวนาวสาเน อสงฺขารเมวาติ นิยโม นตฺถีติ อสงฺขารชวนาวสาเน อสงฺขารมฺปิ สสงฺขารมฺปิ ตทารมฺมณํ โหติ, สสงฺขารชวนาวสาเน สสงฺขารมฺปิ อสงฺขารมฺปิ ตทารมฺมณํ โหติฯ

ปญฺจิมานีติ อิฏฺฐมชฺฌตฺตารมฺมเณ วุตฺตานิ อุเปกฺขาสหคตสนฺตีรณาทีนิ ปญฺจ วิปากานิฯ **ปุริเมหิ สตฺตหี**ติ อิฏฺฐารมฺมเณ วุเตฺตหิ จกฺขุวิญฺญาณาทีหิ สตฺตหิ วินิทฺทิเส จกฺขุทฺวารสฺมินฺติ อธิปฺปาโยฯ

๔๐๕-๖. **เอกาย เจตนายา**ติ เอกาย ติเหตุกโสมนสฺสสหคตอสงฺขาริกเจตนายฯ เอวํ สมสฏฺฐิ วิปากานิ อุปฺปชฺชนฺตีติ สมฺพนฺโธฯ ยสฺมา ปน จกฺขุทฺวาราทีสุ อนุปฺปชฺชิตฺวา โสตทฺวาราทีสุเยว อุปฺปชฺชมานา โสตวิญฺญาณาทโย วิย ปญฺจสุ ทฺวาเรสุ อนุปฺปชฺชิตฺวา มโนทฺวาเรเยว อุปฺปชฺชมาโน กามาวจรวิปาโก นตฺถิ, ตสฺมา มโนทฺวาเร วิปากปฺปวตฺติ น วุตฺตาฯ อถ วา จกฺขุทฺวาเร คหิตานเมว มโนธาตุมโนวิญฺญาณธาตูนํ โสตทฺวาราทีสุปิ คหเณน ปญฺจทฺวาเรสุ คหิตาย มโนวิญฺญาณธาตุยา มโนทฺวาเรปิ คหณนยทสฺสนํ กตํ โหติ, เอวํ สติ ฉสุ ทฺวาเรสุปิ สมสตฺตติ วิปากานิ โหนฺติฯ อถ วา มโนทฺวาเร ลพฺภมานายปิ ปญฺจทฺวารปฺปวตฺตาย มโนวิญฺญาณธาตุยา มโนทฺวาเร อคฺคหเณน โสตทฺวาราทีสุ ลพฺภมานานมฺปิ จกฺขุทฺวาเร คหิตมโนธาตุมโนวิญฺญาณธาตูนํ โสตทฺวาราทีสุ อคฺคหณสฺส นยทสฺสนํ กตํ โหติ, เอวํ สติ ปญฺจทฺวาเรสุ โสฬส วิปากานิ โหนฺติฯ เอวญฺจ กตฺวา วุตฺตํ **“คหิตาคฺคหเณนา”**ติอาทิฯ

๔๐๘-๙. **ตีหิ วิปาเกหี**ติ เตหิ ตีหิ กุสลจิเตฺตหิ สมาเนหิ ตีหิ วิปาเกหิ ทินฺนาย ปฏิสนฺธิยาติ สมฺพนฺโธฯ **อุเปกฺขาสหิตทฺวเย**ติ อุเปกฺขาสหคตปฏิสนฺธิยุคเฬฯ อิธ ฐตฺวา นาฬิยนฺตูปมา เวทิตพฺพาฯ กถํ? อุจฺฉุปีฬนสมเย กิร เอกสฺมา คามา เอกาทส ยนฺตวาหา นิกฺขมิตฺวา เอกํ อุจฺฉุวาฏํ ทิสฺวา ตสฺส ปริปกฺกภาวํ ญตฺวา อุจฺฉุสามิกํ อุปสงฺกมิตฺวา ‘‘ยนฺตวาหา มย’’นฺติ อาโรเจสุํฯ โส ‘‘อหํ ตุเมฺหเยว ปริเยสิสฺสามี’’ติ อุจฺฉุสาลํ คเหตฺวา อคมาสิฯ เต ตตฺถ นาฬิยนฺตํ โยเชตฺวา ‘‘มยํ เอกาทส ชนา อปรมฺปิ เอกํ ลทฺธุํ วฏฺฏติ, วตฺตเนน คณฺหถา’’ติ อาหํสุฯ อุจฺฉุสามิโก ‘‘อหเมว สหาโย ภวิสฺสามี’’ติ อุจฺฉุสาลํ ปูราเปตฺวา เตสํ สหาโย อโหสิฯ เต อตฺตโน อตฺตโน กิจฺจานิ กตฺวา ผาณิตปาจเกน อุจฺฉุรเส ปกฺเก คุเฬ พเทฺธ อุจฺฉุสามิเกน ตุลยิตฺวา ภาเคสุ ทิเนฺนสุ อตฺตโน อตฺตโน ภาคํ อาทาย สาลํ สาลสามิกํ ปฏิจฺฉาเปตฺวา เอเตเนว อุปาเยน อปราสุปิ จตูสุ สาลาสุ กมฺมํ กตฺวา ปกฺกมึสุฯ ตตฺถ ปญฺจ ยนฺตสาลา วิย ปญฺจ ปสาทา ทฏฺฐพฺพา, ปญฺจ อุจฺฉุวาฏา วิย ปญฺจ อารมฺมณานิ, เอกาทส วิจรณกยนฺตวาหา วิย เอกาทส วิปากจิตฺตานิ, ปญฺจ อุจฺฉุสาลสามิโน วิย ปญฺจ วิญฺญาณานิ, ปฐมกสาลาย สาลสามิเกน สทฺธึ ทฺวาทสนฺนํ ชนานํ เอกโต หุตฺวา กตกมฺมานํ ภาคคฺคหณกาโล วิย เอกาทสนฺนํ วิปากจิตฺตานํ จกฺขุวิญฺญาเณน สทฺธึ เอกโต หุตฺวา จกฺขุทฺวาเร รูปารมฺมเณ สกสกกิจฺจกรณกาโล, สาลสามิกสฺส สาลาย สมฺปฏิจฺฉิตกาโล วิย จกฺขุวิญฺญาณสฺส ทฺวารสงฺกนฺติอกรณํ, ทุติยตติยจตุตฺถปญฺจมสาลาย ทฺวาทสนฺนํ เอกโต หุตฺวา กตกมฺมานํ ภาคคฺคหณกาโล วิย เอกาทสนฺนํ วิปากจิตฺตานํ กายวิญฺญาเณน สทฺธึ เอกโต หุตฺวา กายทฺ

วาเร โผฏฺฐพฺพารมฺมเณ สกสกกิจฺจกรณกาโล, สามิกสฺส สมฺปฏิจฺฉิตกาโล วิย กายวิญฺญาณสฺส ทฺวารสงฺกนฺติอกรณํ เวทิตพฺพํฯ

๔๑๔. **อสฺสา**ติ อิมสฺส พีชสฺสฯ **เหตุปวตฺติโต**ติ ปจฺจยปฺปวตฺติโตฯ

๔๑๕. อิทานิ ติเหตุโกมกกเมฺมน คหิตทุเหตุกปฏิสนฺธิกสฺส วิปากปฺปวตฺติ ทุเหตุกฺกฺกเฏฺฐน คหิตทุเหตุกปฏิสนฺธิกสฺส วิปากปฺปวตฺติยา สมานาติ ตํ ฐเปตฺวา ทุเหตุกกเมฺมน คหิตทุเหตุกปฏิสนฺธิกเสฺสว วิปากปฺปวตฺตึ ทเสฺสตุํ **“ทุเหตุเกน กเมฺมนา”**ติอาทิ วุตฺตํฯ

๔๑๘-๙. ทุเหตุกปฏิสนฺธิกสฺส กามาวจรติเหตุกชวนานํ สมฺภเวปิ กมฺมสริกฺขกาเนว ชวนานิ ทเสฺสตุํ **“โสมนสฺส...เป.... ทุเหตุเก”**ติ วุตฺตํฯ ติเหตุกชวนาวสาเนปิ ปนสฺส ปฏิสนฺธิทายกกมฺมํ ติเหตุกวิปากทาเน อสมตฺถนฺติ ติเหตุกตทารมฺมณาภาวโต, ชวนสฺส จ กมฺมสริกฺขกเหตุวเสน ทุเหตุกภาวโต ทุเหตุกตทารมฺมณเมว โหติฯ

๔๒๔. **อิมานิ จ ภวงฺคานี**ติ อิมานิ จตฺตาริ มูลาคนฺตุกปิฏฺฐิภวงฺคานิฯ **อฏฺฐ หี**ติ อเฏฺฐวฯ

๔๒๖. **โสตฆานาทินา**ติ โสตฆานาทิวิญฺญาเณหิฯ เอตฺถาปิ อโมฺพปมา ปากฏฺิกาวฯ ยนฺตวาโหปมาย ปเนตฺถ สตฺต ยนฺตวาหา เตหิ หตฺถยเนฺต นาม สชฺชิเต สาลสามิกํ อฏฺฐมํ กตฺวา วุตฺตนยานุสาเรเนว โยชนา เวทิตพฺพาฯ

๔๓๔-๖. **วุฑฺฒิมุเปตสฺสา**ติ มาตุกุจฺฉิโต นิกฺขมิตฺวา สํวราสํวเร ปฏฺฐเปตุํ สมตฺถภาเวน วุฑฺฒิปฺปตฺตสฺสฯ กิญฺจาปิ อเหตุกปฏิสนฺธิกสฺส กมฺมสริกฺขกชวนเมว ทเสฺสตุํ **“ทุเหตุนํ...เป.... วสานสฺมิ”**นฺติ วุตฺตํฯ ติเหตุกชวนมฺปิ ปน เตสํ ชวติ, ชวนสฺส ทุเหตุกภาเวปิ กมฺมสฺส ทุเหตุกวิปากทาเน อสมตฺถตาย **“อเหตุก...เป.... ชายเต”**ติ วุตฺตํฯ

๔๔๓-๘. **“อเหตุปฏิสนฺธิสฺสา”**ติอาทีสุ อธิปฺปาโย เหฏฺฐา อาคโตวฯ อปาเยสุ ปฏิสนฺธิทายกกเมฺมน ปฏิสนฺธิโต หีนตทารมฺมณสฺส อนิปฺผนฺนโต ตสฺส ลพฺภมานฏฺฐานเมว ทเสฺสตุํ **“สุคติย”**นฺติ วุตฺตํ, กามาวจรสุคติยนฺติ อโตฺถฯ **เตนา**ติ เตน ชาตปฏิสนฺธิวิปาเกนฯ ‘‘จตูสุ อปาเยสุ ลพฺภตี’’ติ วตฺวา ตสฺส วิสยทสฺสนตฺถํ **“เถโร เนรยิกาน”**นฺติอาทิ วุตฺตํฯ **เถโร**ติ นิรยจาริกาย ปากฏตฺตา มหาโมคฺคลฺลานเตฺถรมาหฯ นิรเย ภวา **เนรยิกาฯ ธมฺมํ เทเสตี**ติ นิรเย ปทุมํ มาเปตฺวา ปทุมกณฺณิกาย นิสิโนฺน ธมฺมํ เทเสติฯ **วสฺสตี**ติ อโนฺตเหตุวตฺถํ กตฺวา วุตฺตํ, วสฺสาเปตีติ อโตฺถฯ **เถรํ ทิสฺวา**ติ เถรสฺส ทสฺสนเหตุฯ อิมินา อินฺทนีลปฏิมาวณฺณสฺส เถรสฺส อิฏฺฐารมฺมณภาเวน กุสลวิปากจกฺขุวิญฺญาณุปฺปตฺติยา การณํ ทเสฺสติฯ เอส นโย **“ธมฺมํ สุตฺวา”**ติอาทีสุปิฯ **คนฺธ**นฺติ เตน มาปิตคนฺธํฯ **อฏฺฐกถายํ** ปน ‘‘จนฺทนวเน ทิวาวิหารํ นิสิโนฺนสฺส จีวรคนฺธ’’นฺติ (ธ. ส. อฏฺฐ. ๔๙๘ วิปากุทฺธารกถา) วุตฺตํฯ **ฆายต**นฺติ ฆายนฺตานํฯ **สนฺตีรณทฺวย**นฺติ อติอิฏฺฐมชฺฌตฺตสฺส คนฺธาทิโน วเสน สนฺตีรณทฺวยํฯ กุสลวิปากานํ, อิฏฺฐารมฺมณสฺส จ นิรเย สมฺภวทีปเนน เสสาปายตฺตเยปิ สมฺภโว ทสฺสิโตว โหติฯ

๔๕๐. นิยโมเยว **นิยมตฺถํ,** ตทารมฺมณจิตฺตมฺปิ ชวเนน นิยามิตนฺติ วุตฺตนิยโมติ อโตฺถฯ **กุสลํ ปน สนฺธายา**ติ กุสลชวนํ สนฺธาย ทีปิตํ อฏฺฐกถายํ, กุสลสฺส วิย อกุสลสฺส สทิสวิปากาภาวโตติ อธิปฺปาโยฯ เอตฺถ จ กุสลชวนานนฺตรํ สเหตุกตทารมฺมณเสฺสว วจนํฯ ชวนสฺส กมฺมสริกฺขกเหตุวเสน สเหตุกตฺตา ชวนานุรูปโต วุตฺตํฯ ปริจิตวเสน ปน อญฺญกเมฺมนาปิ ตํ อ

เหตุกตทารมฺมณํ น โหตีติ น วตฺตพฺพํฯ น หิ ปฏิสนฺธิชนกเมว กมฺมํ ตทารมฺมณํ ชเนติ, อถ โข อญฺญกมฺมมฺปิ ปฏิสนฺธิทายกกเมฺมน นิพฺพเตฺตตพฺพตทารมฺมณโต วิสทิสมฺปิ นิพฺพเตฺตตีติฯ อกุสลชวนานนฺตรญฺจ อเหตุกตทารมฺมณมฺปิ ชวนสฺส กมฺมสริกฺขกเหตุกตฺตา ตทนุรูปโต วุตฺตํฯ ยถาวุตฺตนเยน ปน สเหตุกตทารมฺมณมฺปิ น โหตีติ นตฺถิฯ

๔๕๖-๗. เอตฺตาวตา **ติปิฎกจูฬนาค**เตฺถรวาเท โสฬส วิปากจิตฺตานิ สทฺธึ ทฺวาทสกมเคฺคน เจว อเหตุกฏฺฐเกน จ วิภาเวตฺวา **โมรวาปิวาสิมหาทตฺต**เตฺถรวาเท วิเสสาภาวโต ตํ อนามสิตฺวา **มหาธมฺมรกฺขิต**เตฺถรวาเท กุสลากุสลกิริยวเสน ปิณฺฑิตฺวา ทสฺสิตานํ ปิณฺฑชวนานํ วเสน ตทารมฺมณํ ทเสฺสตุํ **“โสมนสฺสยุเต จิเตฺต”**ติอาทิ วุตฺตํฯ **โสมนสฺส…เป.… ชวิเต**ติ อิฏฺฐารมฺมเณ กุสลากุสลกิริยาพฺยากตวเสน โสมนสฺสยุเตสุ เตรสสุ ชวนจิเตฺตสุ ชวิเตสุฯ **คเวสิตพฺพา…เป.… มานสา**ติ เหฏฺฐา วุตฺตนเยน โสมนสฺสสหคตานิ ปเญฺจว ตทารมฺมณจิตฺตานิ คเวสิตพฺพานิฯ **อุเปกฺขา…เป.… ชวิเตสู**ติ กุสลากุสลกิริยวเสน จุทฺทสสุ อุเปกฺขาสหคตชวนจิเตฺตสุ ชวิเตสุฯ **ฉ คเวสิตพฺพานี**ติ อุเปกฺขาสหคตานิ ฉ เอว คเวสิตพฺพานิฯ ขีณาสวานํ ปหีนวิปลฺลาสตาย กิริยาชวนํ อิฏฺฐารมฺมเณ อุเปกฺขาสหคตํ น โหตีติ โสมนสฺสสหคตกิริยาชวเนสุ ชวิเตสุ โสมนสฺสสหคตตทารมฺมณเมว โหติฯ อิฏฺฐมชฺฌเตฺต, อนิฏฺฐาทีสุ จ โสมนสฺสภาวโต อุเปกฺขาสหคตกิริยาชวเนสุ ชวิเตสุ อุเปกฺขาสหคตตทารมฺมณเมวาติ อิทเมตฺถ สนฺนิฏฺฐานํฯ เสขปุถุชฺชนานํ ปน อปฺปหีนวิปลฺลาสตาย อิฏฺฐมชฺฌเตฺต, อนิฏฺฐอนิฏฺฐมชฺฌตฺตารมฺมเณ จ โสมนสฺสสหคตชวนํ อุปฺปชฺชตีติ โสมนสฺสสหคตชวนาวสาเน โสมนสฺสสหคตตทารมฺมณเมว โหติ, นตฺถิ อุเปกฺขาสหคตนฺติ นายํ นิยโมฯ อิฏฺฐารมฺมเณปิ วุตฺตนยานุสาเรน โยเชตพฺพํฯ เตเนตํ วุจฺจติ –

> ‘‘ปริตฺตกุสลาโทส-ปาปสาตกฺริยาชวา;
> ปญฺจเสฺวกํ ตทาลมฺพํ, สุขิเตสุ ยถารหํฯ
>
> ‘‘ปาปา กามสุภา เจว, โสเปกฺขา จ กฺริยาชวา;
> โสเปเกฺขสุ ตทาลมฺพํ, ฉเสฺวกมนุรูปโต’’ติฯ

๔๕๘-๖๒. ทุเหตุกาเหตุกานํ วิปากาวรเณหิ สมนฺนาคตตฺตา ฌานุปฺปาโทเยว นตฺถีติ อาห **“ติเหตุโสมนเสฺสนา”**ติฯ **ฌานโต ปริหีนสฺสา**ติ อุปฺปาทิตโลกิยชฺฌานโต ปริหีนสฺสฯ **วิปฺปฏิสาริโน**ติ ‘‘มหเนฺตน วายาเมน อุปฺปาทิโต เม ปณีตธโมฺม นโฏฺฐ’’ติ อุปฺปนฺนวิปฺปฏิสารวนฺตสฺสฯ **กึ…เป.… มานสนฺ**ติ อยํ อนุมติปุจฺฉา, ตทารมฺมณมานสํ ชายเต กึ, น วาติ อยเญฺหตฺถ อโตฺถฯ ภวงฺคปาโต วา โหตุ ตทารมฺมณํ วา, โก เอตฺถ วิพโนฺธติ อาห **“ปฏฺฐาเน ปฏิสิทฺธา”**ติอาทิฯ อวจนเมว ปฏิเสโธติ กตฺวา อาห **“ปฏิสิทฺธา”**ติ ฯ ยทิ โสมนสฺสานนฺตรํ โทมนสฺสํ, โทมนสฺสานนฺตรํ โสมนสฺสํ วา อุปฺปเชฺชยฺย, ตทา ‘‘สุขาย เวทนาย สมฺปยุโตฺต ธโมฺม อทุกฺขมสุขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตสฺส ธมฺมสฺส อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติอาทิ (ปฏฺฐา. ๑.๒.๔๕) วิย ‘‘สุขาย เวทนาย สมฺปยุโตฺต ธโมฺม ทุกฺขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตสฺส ธมฺมสฺส อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย, ทุกฺขาย เวทนาย…เป.… สุขาย เวทนาย…เป.… ปจฺจโย’’ติ วตฺตพฺพํ สิยา, ตถา คณนวาเร เอเกกเวทนาสมฺปยุตฺตสฺส อตฺตนา สมานเวทนาสมฺปยุตฺตสฺส, อิตรเวทนาทฺวยสมงฺคิสฺส จ ปจฺจยภาวํ สนฺธาย ‘‘อนนฺตเร นวา’’ติ วตฺตพฺพํ สิยา, น จ ปเนวํ ปาฬิ อาคตาฯ โทมนสฺสโสมนสฺสเวทนาย สมฺปยุตฺตานํ ปน อญฺญมญฺญอนนฺตรปจฺจยวเสน คณนทฺวยํ ปริหาเปตฺวา ‘‘อนนฺตเร สตฺตา’’ติ วุตฺตํ, ตสฺมา

ยถาธมฺมสาสเน อวจนมฺปิ ปฏิเสธสทิสํ อภาวเสฺสว ทีปนโตติ วุตฺตํ ‘‘ปฏิสิทฺธา’’ติฯ อสฺส วา อนนฺตรํ โทมนสฺสสฺส อุปฺปตฺตีติ สมฺพนฺโธฯ **อสฺสา**ติ โสมนสฺสสฺสฯ

เอวํ ภวงฺคปาตาภาเว การณํ วตฺวา ปุน ตทารมฺมณาภาวํ ทเสฺสนฺโต อาห **‘‘มหคฺคต’’**นฺติอาทิฯ **ตเตฺถว ปฏิสิทฺธ**นฺติ ‘‘ปริตฺตารมฺมโณ ธโมฺม มหคฺคตารมฺมณสฺส ธมฺมสฺส กมฺมปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ วจนาภาวโต ตเตฺถว ปฏฺฐาเน ปฏิสิทฺธํฯ **กิํ นุ กาตพฺพ**นฺติ กิํ กาตพฺพํฯ น หิ สกฺกา เอตฺตเกน ‘‘อจิตฺตโก’’ติ วตฺตุนฺติ อธิปฺปาโยฯ เอตฺถ จ มหคฺคตารมฺมณเมว โทมนสฺสชวนํ นิทสฺสนวเสน วุตฺตํฯ อิฏฺฐารมฺมณภูเต ปน พุทฺธาทิอารมฺมเณปิ โทมนสฺสชวเน ชวิเต โสมนสฺสปฏิสนฺธิกสฺส ตทารมฺมณสมฺภโว, ภวงฺคปาโต วา นตฺถิฯ

๔๖๔-๕. อิฏฺฐารมฺมเณ อุเปกฺขาสหคตตทารมฺมณสฺส โทมนสฺสานนฺตรญฺจ โสมนสฺสสฺส อภาวโต ‘‘อุเปกฺขาสหิตา เหตู’’ติอาทินา อาจริเยน วุเตฺต ปุน โจทโก อนุพนฺธโนฺต อาห **‘‘อาวชฺชนํ กิมสฺสา’’**ติฯ อาจริโย ปน กิเมตฺถ อาวชฺชนคเวสเนน, เตน วินาว อิทํ จิตฺตํ อุปฺปชฺชตีติ ทีเปโนฺต อาห **‘‘นตฺถิ ต’’**นฺติฯ ปุน โจทโก อาวชฺชเนน วินา จิตฺตปฺปวตฺติํ อวิสหโนฺต อาห **‘‘ตํ ชายเต กถ’’**นฺติฯ เอวํ ปน วุเตฺต อาจริโย กิเมตฺถ อาวชฺชเนน, กิญฺจ อาวชฺชเนน วินา จิตฺตปฺปวตฺติ นตฺถีติ อิทํ น เอกนฺติกนฺติ ทีเปตุํ นิราวชฺชนจิตฺตานํ สมฺภวํ ทเสฺสโนฺต อาห **‘‘ภวงฺคาวชฺชนาน’’**นฺติอาทิ, ภวงฺคาวชฺชนานํ กิํ อาวชฺชนํ, นนุ นเตฺถวาติ อธิปฺปาโยฯ นนุ จ ภวงฺคาวชฺชนานิ ตาว สกสกวิสเยสุ นินฺนตฺตา อาวชฺชเนน วินา อุปฺปตฺติยํ พหุลํ จิณฺณตฺตาว อุปฺปชฺชนฺติ, อยํ ปน กถํ อุปฺปชฺชตีติ อิทํ อนุโยคํ สนฺธาย ปุน นิราวชฺชนจิตฺตานิ ทเสฺสโนฺต อาห **‘‘มคฺคสฺสา’’**ติอาทิฯ **มคฺคสฺส** โลกุตฺตรมคฺคสฺส จิตฺตสฺสฯ **อนนฺตรสฺส ผลสฺส จา**ติ มคฺคานนฺตรสฺส ผลสฺส จ อตฺถาย กิํ อาวชฺชนนฺติ สมฺพนฺโธฯ **เอวํ นตฺถี**ติ ยถา เอเตสํ, เอวเมตสฺสาปิ นตฺถิฯ

อานนฺทาจริโย ปเนตฺถ อริยมคฺคจิตฺตํ, มคฺคานนฺตรานิ ผลานิ จ ปริกมฺมาวชฺชเนน สาวชฺชนานิ สมานานิ อสติปิ นิราวชฺชนุปฺปตฺติยํ นินฺนาทิภาเว อุปฺปตฺติยา นิทสฺสนมตฺตวเสน วุตฺตานีติ วเณฺณติฯ อยํ หิสฺส อธิปฺปาโย – ยทิ หิ นิพฺพานารมฺมณาวชฺชนาภาวํ สนฺธาย วุตฺตานิ สิยุํ, โคตฺรภุโวทานานิ ทสฺสิตพฺพานิ สิยุํ เตเหว เอเตสํ นิราวชฺชนตาสิทฺธิโต, ผลสมาปตฺติกาเล จ ‘‘ปริตฺตารมฺมณํ มหคฺคตารมฺมณํ อนุโลมํ ผลสมาปตฺติยา อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ วจนโต สมานารมฺมณาวชฺชนรหิตตฺตา มคฺคานนฺตรานิ ผลจิตฺตานีติ เอวํ สมาปตฺติผลจิตฺตานิ น วเชฺชตพฺพานิ สิยุํ, โคตฺรภุโวทานานิ ปน ยทิปิ นิพฺพาเน จิณฺณานิ, สมุทาจิตานิ จ น โหนฺติ, อารมฺมณนฺตเร จิณฺณสมุทาจิตาเนวฯ ผลสมาปตฺติจิตฺตานิ จ มคฺควีถิโต อุทฺธํ ตทตฺถํ ปริกมฺมสพฺภาวาติ เตสํ คหณํ น กตํฯ อนุโลมานนฺตรญฺจ ผลสมาปตฺติจิตฺตํ จิณฺณสมุทาจิตํ, น เนวสญฺญานาสญฺญานนฺตรํ มคฺคานนฺตรสฺส วิย ตทตฺถํ ปริกมฺมาภาวาติ ‘‘นิโรธาวุฏฺฐหนฺตสฺสา’’ติ ตญฺจ นิทสฺสิตนฺติฯ

๔๖๗. ‘‘กิมสฺสารมฺมณ’’นฺติ วตฺวา นิราวชฺชนภาวํ วิย อนารมฺมณภาวมฺปิ วเทยฺยาติ ตพฺภาวทสฺสเนน อตฺตโน วจนํ สาเธโนฺต อาห **‘‘วินา อารมฺมเณนา’’**ติอาทิฯ **ยํ กิญฺจี**ติ ยํ กิญฺจิ ปริจิตปุพฺพํ อารมฺมณํ อารพฺภฯ นนุ จ ตทารมฺมณิกํ สิยาติ วุตฺตํ, ตทารมฺมณญฺจ ชวนารมฺมณเมว คณฺหาติ อิตรถา ตทารมฺมณภาวาโยคโตติ กถมสฺสา ปริตฺตารมฺมณนฺติ? สจฺจํ, กามาวจรวิปากจิตฺตานํ เอกนฺตปริตฺตารมฺมณตฺตา นาสฺสา มหคฺคตารมฺมณภาโว ยุโตฺต, ‘‘ตทารมฺมณ’’นฺติ จ ตทารมฺมณฏฺฐาเน อุปฺปตฺติํ คเหตฺวา วุตฺตํ, น ตสฺสา ตทารมฺมณกิจฺจสมฺภวโตฯ เกน จรหิ กิเจฺจนายํ อุปฺปชฺชตีติ? ตทารมฺมณกิจฺจํ ตาว ยถาวุตฺตการณโตว นตฺถิ, นาปิ สนฺตี

รณกิจฺจํ ตถา อปฺปวตฺตนโตฯ ปฏิสนฺธิจุตีสุ วตฺตพฺพเมว นตฺถิฯ ปาริเสสโต ปน ภวสฺส องฺคภาวโต ภวงฺคกิจฺจนฺติ ยุตฺตํ สิยา, ปฏิสนฺธิภูตเมว จิตฺตํ ภวงฺคนฺติ อิทํ เยภุยฺยวเสน วุจฺจตีติฯ **อาจริยธมฺมปาล**เตฺถเรนาปิ หิ อยมตฺโถ ทสฺสิโตวฯ

๔๖๘-๗๓. อวิชฺชมาเน การเก กถํ กสฺสจิ นิราวชฺชนปฺปวตฺติกสฺส สาวชฺชนภาเวนาติ โจทนํ สนฺธาย จิตฺตนิยามนิพฺพตฺตเมตนฺติ ทเสฺสตุํ **“อุตุพีชนิยาโม จา”**ติอาทิ วุตฺตํฯ **อุตุพีชนิยาโม จา**ติ อุตุนิยาโม เจว พีชนิยาโม จ, อุตุสภาวนิยาโม พีชสภาวนิยาโมติ วุตฺตํ โหติฯ กมฺมธมฺมานํ นิยาโม เอว **กมฺมธมฺมนิยามตาฯ เอกปฺปหาเรนา**ติ ตํ ตํ อุตุสมยมนติกฺกมิตฺวา เอกสฺมิํเยว กาเลฯ **ผลปุปฺผาทีติ อาทิ**-สเทฺทน ปลฺลวาทีนํ สงฺคโหฯ **สเพฺพส**นฺติ ตสฺมิํ สมเย ผลาทินิพฺพตฺตนกานํ สเพฺพสํฯ **ตํตํตุลฺยผลุพฺภโว**ติ เตหิ เตหิ พีเชหิ สทิสานํ ผลานํ นิพฺพตฺติ, เตสํ เตสํ พีชานํ อนุรูปผลนิพฺพตฺตีติ อโตฺถฯ ‘‘กุลตฺถคจฺฉสฺส อุตฺตรคฺคภาโว, ทกฺขิณวลฺลิยา ทกฺขิณรุกฺขปริหรณํ, สูริยาวตฺตปุปฺผานํ สูริยาภิมุขภาโว, มาลุวลตาย รุกฺขาภิมุขคมน’’นฺติ เอวมาทีนิปิ เอเตฺถว สโมธานํ คจฺฉนฺติฯ **ฉิทฺทตฺต**นฺติ ฉิทฺทวนฺตภาโว, ฉิทฺทํเยว วาฯ **พีชโช**ติ พีชสมฺภโว นิยาโมฯ **ยโต เทตี**ติ ยโต ยโต ปจฺจยภาวนิยามโต เทติฯ **อย**นฺติ อยํ อตฺตโน อนุรูปสฺส, สทิสสฺส, วิสทิสสฺส จ ผลสฺส นิพฺพตฺตเน นิยาโมฯ อปิจ –

‘‘น อนฺตลิเกฺข น สมุทฺทมเชฺฌ,
น ปพฺพตานํ วิวรํ ปวิสฺส;
น วิชฺชตี โส ชคติปฺปเทโส,
ยตฺถฏฺฐิโต มุเจฺจยฺย ปาปกมฺมา’’ติฯ (ธ. ป. ๑๒๗) –

อิมิสฺสา คาถาย อฏฺฐุปฺปตฺติยํ อาคตํ ติณกลาปสฺส คหิตอคฺคิโน อุฎฺฐหิตฺวา อากาเส คจฺฉโต กากสฺส คีวาย ปฏิมุจฺจนํ, นาวิกสฺส ภริยาย วาลุกฆฏํ กเณฺฐ พนฺธิตฺวา สมุทฺทุทเก ปกฺขิปนํ, ปพฺพตกูฏสฺส ปติตฺวา เลเณ วสนฺตานํ ภิกฺขูนํ ทฺวารปิทหนนฺติ ตํตํกมฺมสริกฺขกวิปากนิพฺพตฺตนมฺปิ กมฺมนิยาโมเยวาติ เวทิตพฺพํฯ **ชาติย**นฺติ ปฏิสนฺธิคฺคหเณ เจว มาตุกุจฺฉิโต นิกฺขมเน จ, นิทสฺสนมตฺตเมฺจตํ อภิสโมฺพธิธมฺมจกฺกปฺปวตฺตนาทีสุปิ เมทนีกมฺปนาทิกสฺส สมฺภวโตฯ **โพธิสตฺตสฺสา**ติ ปจฺฉิมภวิกโพธิสตฺตสฺสฯ **เมทนีกมฺปนาทิก**นฺติ ปถวีกมฺปนาทิกํ ทฺวตฺติํส ปุพฺพนิมิตฺตํฯ **วิเสสตฺตมเนกมฺปี**ติ ปุพฺพนิมิตฺตโต อญฺญํ ตทา ปาตุภูตํ สพฺพํ อจฺฉริยํฯ **อุปฺปตฺตาวชฺชนาทีน**นฺติ ‘‘ตฺวํ อาวชฺชนํ โหหิ, ตฺวํ ทสฺสน’’นฺติอาทินา นิยุญฺชกสฺส อภาเวปิ ตํตํกิจฺจวเสน เตสํ เตสํ อุปฺปตฺติฯ

๔๗๔. หทเย อนฺธกาโร วิยาติ หทยนฺธกาโร, สโมฺมโหติ อโตฺถ, ตสฺส วิทฺธํสนํ ปหานกรณนฺติ **หทยนฺธการวิทฺธํสนํฯ ปยุโตฺต**ติ อนุปาทาปรินิพฺพานํ อปฺปตฺวา อโนสกฺกมาเนน วีริเยน วีริยวาฯ **โมหนฺธการาปคม**นฺติ อรหตฺตมาหฯ

อิติ อภิธมฺมตฺถวิกาสินิยา นาม

อภิธมฺมาวตารสํวณฺณนาย

วิปากจิตฺตปฺปวตฺตินิเทฺทสวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

๘. อฏฺฐโม ปริเจฺฉโท

ปกิณฺณกนิเทฺทสวณฺณนา

๔๗๕-๖. อิทานิ ยถาวุตฺตานํ สเพฺพสมฺปิ จิตฺตานํ ปากฏภาวตฺถํ –

‘‘สุตฺตํ โทวาริโก เจว,
คามิโลฬ อมฺพโคฬิโย;
ชจฺจโนฺธ ปีฐสปฺปี จ,
อุปนิสฺสยมตฺถโส’’ติฯ (ธ. ส. อฏฺฐ. ๔๙๘ วิปากุทฺธารกถา) –

อฏฺฐกถาย อาคตมาติกาย วเสน ปกิณฺณกนยํ ทเสฺสตุํ **‘‘อิทานิ ปนา’’**ติอาทิ อารทฺธํฯ ตตฺถ **มนส**นฺติ จิตฺตานํฯ ‘‘มานส’’นฺติปิ ปฐนฺติ, ตํ น สุนฺทรํฯ **ปนฺถมกฺกฏโก**ติ ปาณกปฏงฺคาทีนํ สญฺจรณฏฺฐาเน ชาลํ ปสาเรตฺวา เตสํ มคฺครกฺขณโต ‘‘ปนฺถมกฺกฏโก’’ติ ลทฺธนาโม อุณฺณนาภิฯ **ทิสาสุ ปน ปญฺจสู**ติ อุปเมตพฺพานํ ปญฺจปสาทานํ วเสน วุตฺตํฯ **ตตฺถา**ติ มเคฺค, ตตฺถ ชาลมเชฺฌติ วา สมฺพโนฺธฯ **สุตฺตํ ปสาเรตฺวา**ติ ชาลพนฺธนมาหฯ

๔๗๘-๘๐. นฺติ รุธิรมาหฯ ทิสาสุ ทุติยาทีสุ สุเตฺต…เป…. ฆฏฺฏิเตติ สมฺพโนฺธฯ **‘‘ปสาทา ปญฺจ ทฏฺฐพฺพา’’**ติอาทิ อุปมาสํสนฺทนํ ฯ **จิตฺตํ…เป…. วิยา**ติ หทยวตฺถุํ นิสฺสาย ปวตฺตมานจิตฺตํ ชาลมเชฺฌ นิปนฺนมกฺกฏโก วิย ทฏฺฐพฺพํฯ

๔๘๒-๕. **ปสาทฆฏฺฏน**นฺติ ปสาเท ฆฏฺฏิตํฯ **ภวงฺคาวฏฺฏน**นฺติ ภวงฺคํ อาวเฏฺฏนฺตํฯ ธมฺมโต อญฺญา กาจิ กิริยา นาม นตฺถีติ ธมฺมเมว จลเนน สห อุปเมติฯ **สุตฺตานุสารํวา**ติ สุตฺตานุสาเรน คมนํ วิยฯ ชวนสฺส อารมฺมณรสานุภวนโต ตสฺส ปวตฺติ ยูสปาเนน สทฺธิํ อุปเมตฺวา วุตฺตาฯ **วตฺถุํเยวา**ติ ยถา ปุริมจิตฺตานิ หทยวตฺถุนิสฺสิตานิ ปสาทวตฺถุํ อนุคตานิ อญฺญารมฺมณานิ จ โหนฺติ, น เอวํ ภวงฺคํฯ ตํ ปน วตฺถารมฺมณนฺตรรหิตํ เกวลํ หทยวตฺถุเมว นิสฺสาย ปวตฺตตีติ ทีเปติฯ **ปริวตฺตน**นฺติ ปุน ภวงฺคภาเวน ปริวตฺตนํฯ ภวงฺคาวชฺชนาทีนํ ธมฺมโต เภเทปิ สนฺตติวเสน เอกตฺตํ คเหตฺวา เอเกเนว มกฺกฏเกน อุปมาสํสนฺทนํ วุตฺตํฯ

๔๘๖-๙๐. อุปมา เอว **โอปมฺมํ**ฯ ตโต ปสาทวตฺถุโต จิตฺตาติ สมฺพโนฺธฯ **ทีปิตํ** อิมินา โอปเมฺมนฯ **เอเกการมฺมณ**นฺติ รูปาทีสุ ปญฺจสุ เอเกกํ อารมฺมณํฯ **สพฺพโส**ติ สเพฺพสุ จกฺขาทีสุ ยตฺถ กตฺถจีติ อโตฺถฯ อิทานิ เอเกการมฺมณสฺส ทฺวีสุ ทฺวีสุ อาปาถคมนํ ปกาเสตุํ **‘‘รูปํ จกฺขุปสาทมฺหี’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ เข อากาเส คจฺฉตีติ **ขโค,** ปกฺขิฯ **สาขิโน**ติ รุกฺขสฺสฯ

๔๙๒-๓. **รูปสฺสา**ติ สมฺพเนฺธ สามิวจนํ, ตสฺส ปน ฆฏฺฏนํ, อาปาถคมนมฺปิ จาติ ทฺวีหิ สห สมฺพโนฺธฯ **ปสาทสฺสา**ติ กมฺมเตฺถ สามิวจนํ, อตฺถโต อาปาถคมนมฺปิ จาติ สมฺพโนฺธฯ อารมฺมณวเสน, อาปาถํ อาคจฺฉนฺตสฺสปิ ปสาทฆฏฺฏเนน จ ภวงฺคจลนสฺส ปจฺจยภาเวน อาปาถํ วิย อุปคมนนฺติ อโตฺถฯ

๔๙๔-๕. **ตโต**ติ ภวงฺคจลนโต ปรํ, **กุสลํ ชวนํ จิตฺต**นฺติ กามาวจรกุสลชวนจิตฺตํ ฯ **อกุสลเมว วา**ติ **วา**-สเทฺทน กิริยาพฺยากตจิตฺตมฺปิ สงฺคณฺหาติฯ เอตฺถ สิยา – โก ปเนตํ ชวนํ กุสลตาย วา อกุสลตาย วา นิยเมตีติ? โยนิโสมนสิกาโร เจว อโยนิโสมนสิกาโร จฯ ยสฺส หิ จตุจกฺกสมฺปทาวเสน โยนิโสมนสิกาโร ปวตฺตติ, อาวชฺชนํ, โวฏฺฐพฺพนญฺจ โยนิโสว อาวเฏฺฏ

ติ, ววตฺถาเปติ จ, ตสฺส อกุสลุปฺปตฺติ นตฺถิฯ ยสฺส ปน วุตฺตวิปริยาเยน อโยนิโสมนสิกาโร จ โหติ, อาวชฺชนํ, โวฏฺฐพฺพนญฺจ อโยนิโส จ อาวเฏฺฐติ, ววตฺถาเปติ จ, ตสฺส กุสลชวนุปฺปตฺติ นตฺถิ, ตสฺมา โยนิโสมนสิกาโร กุสลตาย, อโยนิโสมนสิกาโร อกุสลตาย จ นิยเมตีติ ทฏฺฐพฺพํฯ กิริยาชวนํ ปน อรหตฺตเมว นิยเมติฯ เกจิ ปน ''กิริยาชวนํ ปน มนสิกาโร จ นิยเมติฯ ยถา หิ อาวชฺชนํ กุสลากุสลานํ วิสุํ วิสุํ ปจฺจโย โหติ, เอวํ กิริยาชวนสฺสาปี''ติ วทนฺติฯ

๔๙๗. **โทวาริโกปมาทีนี**ติ เอตฺถ เอโก ราชา สยนคโต นิทฺทายติ, ตสฺส ปริจารโก ปาเท ปริมชฺชนฺโต นิสีทิ, พธิรโทวาริโก ทฺวาเร ฐิโต, ตโย ปฏิหารา สยนสฺส, ทฺวารสฺส จ มชฺฌ ปฏิปาฏิยา ฐิตาฯ อเถโก ปจฺจนฺตวาสี มนุสฺส ปณฺณาการํ อาทาย ทฺวารํ อาโกเฏฺสิ, พธิรโทวาริโก สทฺทํ น สุณาติ, ปาทปริมชฺชโก สญฺญํ อกาสิ, ตาย สญฺญาย ทฺวารํ วิวริตฺวา ปสฺสิ, ปฐมปฏิหาโร ปณฺณาการํ คเหตฺวา ทุติยสฺส อทาสิ, ทุติโย ตติยสฺส, ตติโย รโญฺญ, ราชา ปริภุญฺชิฯ ตตฺถ ราชา วิย ชวนํ ทฏฺฐพฺพํ, ปาทปริมชฺชโก วิย อาวชฺชนํ, พธิรโทวาริโก วิย จกฺขุวิญฺญาณํ, ตโย ปฏิหารา วิย สมฺปฏิจฺฉนาทีนิ ตีณิ วีถิจิตฺตานิ, ปจฺจนฺตวาสิโน ปณฺณาการํ อาทาย ทฺวาราโกฏฺฏนํ วิย อารมฺมณสฺส ปสาทฆฏฺฏนํ, ปาทปริมชฺชเกน สญฺญาย ทินฺนกาโล วิย กิริยามโนธาตุยา ภวงฺคสฺส อาวฏฺฏิตกาโล, เตน ทินฺนสญฺญาย พธิรโทวาริกสฺส ทฺวารวิวรกาโล วิย จกฺขุวิญฺญาณสฺส อารมฺมเณ ทสฺสนกิจฺจสาธนกาโล, ปฐมปฏิหาเรน ปณฺณาการสฺส คหิตกาโล วิย วิปากมโนธาตุยา อารมฺมณสฺส สมฺปฏิจฺฉิตกาโล, ปฐเมน ทุติยสฺส ทินฺนกาโล วิย วิปากมโนวิญฺญาณธาตุยา อารมฺมณสฺส สนฺตีริตกาโล, ทุติเยน ตติยสฺส ทินฺนกาโล วิย กิริยามโนวิญฺญาณธาตุยา อารมฺมณสฺส ววตฺถาปิตกาโล, ตติเยน รโญฺญ ทินฺนกาโล วิย โวฏฺฐพฺพเนน ชวนสฺส นิยฺยาติตกาโล, รโญฺญ ปริโภคกาโล วิย ชวนสฺส อารมฺมณรสานุภวนกาโลติ อยํ โทวาริโกปมาฯ

''อิทํ ปน โอปมฺมํ กึ ทีเปตี''ติอาทิ อุจฺฉุยนฺตูปมาย วุตฺตนเยน เวทิตพฺพาฯ สมฺพหุลา คามทารกา อนฺตรวีถิยํ ปํสุํ กีฬนฺติ, ตเตฺถกสฺส หเตฺถ กหาปโณ ปฏิหญฺญิฯ โส ''มยฺหํ หเตฺถ ปฏิหตํ, กึ นุ โข เอต''นฺติ อาหฯ อเถโก ''ปณฺฑรํ เอต''นฺติ อาหฯ อปโร สห ปํสุนา คาฬฺหํ คณฺหิฯ อโญฺญ ''ปุถุลํ จตุรสฺสํ เอต''นฺติ อาหฯ อปโร ''กหาปโณ เอโส''ติ อาหฯ อถ อาหริตฺวา มาตุ อทํสุ, สา กเมฺม อุปเนสิฯ ตตฺถ สมฺพหุลานํ ทารกานํ อนฺตรวีถิยํ กีฬนฺตานํ สนฺนิสินฺนกาโล วิย จิตฺตปฺปวตฺติ ทฏฺฐพฺพา, กหาปณสฺส หเตฺถ ปฏิหตกาโล วิย อารมฺมเณน ปสาทสฺส ฆฏฺฏิตกาโล, ''กึ นุ โข เอต''นฺติ วุตฺตกาโล วิย ตํ อารมฺมณํ คเหตฺวา กิริยามโนธาตุยา ภวงฺคสฺส อาวฏฺฏิตกาโล, ''ปณฺฑรํ เอต''นฺติ วุตฺตกาโล วิย จกฺขุวิญฺญาเณน ทสฺสนกิจฺจสฺส สาธิตกาโล, สห ปํสุนา คาฬฺหํ คหิตกาโล วิย วิปากมโนธาตุยา อารมฺมณสฺส สมฺปฏิจฺฉิตกาโล, ''ปุถุลํ จตุรสฺสํ เอต''นฺติ วุตฺตกาโล วิย วิปากมโนวิญฺญาณธาตุยา อารมฺมณสฺส สนฺตีริตกาโล, ''กหาปโณ เอโส''ติ วุตฺตกาโล วิย กิริยามโนวิญฺญาณธาตุยา อารมฺมณสฺส ววตฺถาปิตกาโล, มาตรา กเมฺม อุปนีตกาโล วิย ชวนสฺส อารมฺมณรสานุภวนํ เวทิตพฺพนฺติ อยํ คามทารโกปมาฯ

อิทํ โอปมฺมํ กึ ทีเปติ? กิริยามโนธาตุ อทิสฺวาว ภวงฺคํ อาวเฏฺฏติ, วิปากมโนธาตุ อทิสฺวาว สมฺปฏิจฺฉติ, วิปากมโนวิญฺญาณธาตุ อทิสฺวาว สนฺตีเรติ, กิริยามโนวิญฺญาณธาตุ อทิสฺวาว ววตฺถาเปติ, ชวนํ อทิสฺวาว อารมฺมณรสํ อนุภวติ, เอกเนฺตน ปน จกฺขุวิญฺญาณเมว ทสฺสนกิจฺจํ สาเธตีติ ทีเปติฯ ชจฺจนฺธปีฐสปฺปีอุปมา อุปริ อาคมิสฺสติฯ

๔๙๘-๕๐๙. เอตฺตกา อุปมา สงฺคเหตฺวา ‘‘โทวาริโกปมาทีนี’’ติ วตฺวา ‘‘อุปนิสฺสยมตฺตโส’’ติ เอตฺถ อุปนิสฺสยภาวํ ปกาเสตุํ **“อสเมฺภเทนา”**ติอาทิมาหฯ **อสเมฺภเทนา**ติ อวินฏฺฐภาเวน, วาตปิตฺตาทีหิ อนุปหตภาเวน จฯ วาตปิตฺตาทิอุปหตมฺปิ หิ จกฺขุวิญฺญาณสฺส ปจฺจยภาวานุปคมนโต สมฺภินฺนเมว นาม โหติ, ปญฺจินฺทฺริยานํ อตฺถิกฺขเณเยว นิสฺสยภาวูปคมนโต ขณวเสน อสเมฺภโทปิ ยุชฺชติฯ เอส นโย โสตปสาทาทีสุปิฯ **รูปาปาถคเมนา**ติ ทูเร ฐิตสฺส ผลิกาทีหิ อนฺตริตสฺส จกฺขุวิญฺญาณุปฺปตฺติยา ปจฺจโย ภวิตุํ โยคฺยเทเส อวฏฺฐิตวเสน รูปสฺส อาปาถคมเนนฯ เอวญฺจ กตฺวา ทูเร ฐิตํ, ปรมฺมุเข ฐิตมฺปิ ทิพฺพจกฺขุสฺส อาปาถคตเมว นาม โหติฯ **อาโลกนิสฺสเยนาปี**ติ รูปาวภาสนสมตฺถอาโลกสงฺขาตนิสฺสเยนฯ อาโลเก สติ สมฺภโว เจตฺถ อาโลกนิสฺสยตา, น อาโลกสฺส นิสฺสยปจฺจยตฺตาฯ มนกฺกาโรว เหตุ มนกฺการเหตุ, เตน สห วตฺตตีติ **สมนกฺการเหตุ**ฯ เตน อาโลกนิสฺสิตํ ทเสฺสติฯ **สเมเตหี**ติ สํยุเตฺตหิ เอกีภูเตหิ, น เอกสฺสปิ วิรเหนาติ อโตฺถฯ

อากาสนิสฺสเยนาติ กณฺณจฺฉิทฺทสงฺขาตอากาสนิสฺสเยนฯ เตเนว หิ **อฎฺฐกถายํ** ‘‘น หิ ปิหิตกณฺณจฺฉิทฺทสฺส โสตวิญฺญาณํ ปวตฺตตี’’ติ วุตฺตํฯ พาหิราากาสมฺปิ ปน อิจฺฉิตเมวฯ ตถา หิ อวิวเร เคเห นิสีทิตฺวา วุจฺจมานานํ พหิ ฐิตา น สุณนฺติฯ **วาโยสนฺนิสฺสเยนา**ติ นาสิกจฺฉิทฺทํ ปวิสนวายุสนฺนิสฺสเยนฯ **อาโปสนฺนิสฺสเยนา**ติ เขฬสงฺขาตอาโปสนฺนิสฺสเยนฯ **ปถวีสนฺนิสฺสเยนา**ติ กายปสาทวตฺถุสฺส ปถวีธาตุสนฺนิสฺสเยนฯ **มโนวิญฺญาณ**นฺติ ชวนมโนวิญฺญาณํฯ

๕๑๐-๑๑. **มโน...เป.... เวทิตพฺพ**นฺติ ‘‘อสเมฺภทา มนสฺสา’’ติ เอตฺถ วุตฺตํ มโน ภวงฺคจิตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ ตํ ปน จุติวเสน นิรุทฺธมฺปิ กิริยามยจิตฺตสฺส ปจฺจยภาวํ อนุปคนฺตฺวา เกวลํ ภวงฺคปฺปวตฺติวเสน มนฺทถามคตํ หุตฺวา ปวตฺตนมฺปิ สมฺภินฺนเมวาติ ทฎฺฐพฺพํฯ **นายํ สพฺพตฺถ คจฺฉตี**ติ จตุโวกาเร อลพฺภนโตฯ เตนาห **“ภวํ ตุ ปญฺจโวการ”**นฺติอาทิฯ ตตฺถ ปญฺจนฺนํ ขนฺธานํ โวกาโร เอตฺถาติ **ปญฺจโวกาโร**ฯ โหติ หิ ภินฺนาธิกรณมฺปิ อญฺญปทตฺถสมาโส ยถา ‘‘อุรสิโลโม’’ติฯ อถ วา ยถาปจฺจยํ ปญฺจหิ ขเนฺธหิ โวกรียตีติ **ปญฺจโวกาโร**ฯ ‘‘อตฺถโต’’ติ เอวมาทิกํ ปทํ จกฺขาทีนิ ทสฺสนาทิกิจฺจานีติ เอตฺตกเมว สนฺธาย วุตฺตํ, น อญฺญํ กิญฺจิ วิเสสนฺติ น ตตฺถ วินิจฺฉโย วุโตฺตฯ

๕๑๒-๔. **สพฺพานี**ติ กามาวจราทิเภทํ อนามสิตฺวา สพฺพานิฯ **กมฺม**นฺติ ปฎิสนฺธินิพฺพตฺตกา อุปปชฺชเวทนียภูตา, อปราปริยเวทนียภูตา วา เจตนาฯ **กมฺมนิมิตฺต**นฺติ ยํ วตฺถุํ อารมฺมณํ กตฺวา อายูหนกาเล กมฺมํ อายูหติ, ตํ ทานูปกรณาทิกํ, ปาณฆาโตปกรณาทิกญฺจฯ **คตินิมิตฺต**นฺติ ภวนฺตรมุปฺปชฺชิตพฺพภวปริยาปนฺนวณฺณายตนํ, ตํ ปน สุคติยํ มนุสฺสโลเก นิพฺพตฺตนฺตสฺส รตฺตกมฺพลสทิสมาตุกุจฺฉิวณฺณวเสน, เทวโลเก นิพฺพตฺตนฺตสฺส อุยฺยานกปฺปรุกฺขวณฺณวเสน, ทุคฺคติยํ นิพฺพตฺตนฺตสฺส อคฺคิชาลาทิวณฺณวเสน, เปตติรจฺฉานโยนีสุ เปตติรจฺฉานานํ นิพทฺธสญฺจรณฎฺฐานปริยาปนฺนตาวณฺณวเสน จ ทฎฺฐพฺพํฯ **“ติวิธ”**นฺติ อิทํ ยถาสมฺภววเสน วุตฺตํ, รูปารูปสมฺพนฺธีนํ ปน กมฺมนิมิตฺตเมว อารมฺมณํ โหติฯ ตถา หิ มหคฺคตวิปากานิ เอกเนฺตน กมฺมสทิสารมฺมณานิ วุตฺตานิฯ

ปจฺจุปฺปนฺนมตีตํ วาติ ขณวเสน ปจฺจุปฺปนฺนมตีตํ วาฯ ตตฺถ คตินิมิตฺตํ เอกเนฺตน ปจฺจุปฺปนฺนเมว, กมฺมนิมิตฺตํ ปจฺจุปฺปนฺนมตีตํ วา, กมฺมํ ปน อตีตเมวฯ อนาคตารมฺมณํ ปน ปจฺจุปฺปนฺนกมฺมนิมิตฺตคตินิมิตฺตํ วิย อนาปาถคตตฺตา, อตีตกมฺมกมฺมนิมิตฺตํ วิย อนนุภูตตฺตา จ วิภูตํ หุตฺวา โนปติฎฺฐาตีติ อติสนฺตภาเวน ปวตฺตมานา ปฎิสนฺธิ ตํ อารพฺภ ปวตฺติตุํ น สโกฺกตีติ

วุตฺตํ **“นตฺถิ อนาคต”**นฺติฯ มหคฺคตปฏิสนฺธีนํ เอกเนฺตน กมฺมสทิสารมฺมณภาเวน กมฺมสฺส วิย อตีตนวตฺตพฺพารมฺมณตฺตา น ตาสํ วิสุํ อารมฺมณํ อุทฺธฏํฯ ตตฺถ ทุติยจตุตฺถารูปปฏิสนฺธีนํ อตีตเมว อารมฺมณํ อิตราสํ นวตฺตพฺพนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ

๕๑๗-๒๐. มหาวิปากานํ ปฏิสนฺธาทิจตุกิจฺจวเสเนว ปวตฺตนโต รูปารูปภเว ปฏิสนฺธิภวงฺคจุติวเสน ตํตํวิปากเสฺสว ปวตฺติโต, ตทารมฺมณสฺส จ อภาเวน ตตฺถ น ลพฺภตีติ อาห **“มหาปากา...เป.... ทฺวเย”**ติฯ อนิฏฺฐรูปานํ พฺรหฺมโลเก อสมฺภเวปิ ตตฺถ ฐตฺวา อิธ อนิฏฺฐารมฺมณํ ปสฺสนฺตานํ อกุสลวิปากานิ น อุปฺปชฺชนฺตีติ น วตฺตพฺพนฺติ รูปภเวปิ สนฺตีรณตฺตยํ วุตฺตํฯ อภิธมฺมตฺถสงฺคหสจฺจสเงฺขปาทีสุปิ หิ อิมินาว อธิปฺปาเยน รูปโลเก อกุสลวิปากปฺปวตฺติ ทสฺสิตาฯ อปเร ปน ‘‘กามภเว สนฺตีรณตฺตยํ, รูปภเว สนฺตีรณทฺวยนฺติ ยถาลาภวเสน โยเชตพฺพ’’นฺติ วทนฺติฯ

กทาจิปีติ ปริตฺตารมฺมเณสุ ปริตฺตชวนานํ อุปฺปาเทปิฯ ‘‘พีชสฺสาภาวโต’’ติ รูปารูปภวทฺวเย ตทารมฺมณาภาวสฺส การณํ วตฺวา ตเมว ปกาเสตุํ **“ปฏิสนฺธิพีช”**นฺติอาทิ วุตฺตํฯ ปฏิสนฺธิเยว พีชภูตนฺติ **ปฏิสนฺธิพีชํฯ ตสฺสา**ติ ตทารมฺมณสฺสฯ

๕๒๑. ยทิ เอวํ จกฺขุวิญฺญาณาทีนมฺปิ กามาวจรปฏิสนฺธิพีชตฺตา ตตฺถ อภาโว อาปชฺชตีติ โจเทโนฺต อาห **“จกฺขุวิญฺญาณาทีน”**นฺติอาทิฯ **อินฺทฺริยาน**นฺติ จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ วตฺถุทฺวารภูตานํ จกฺขาทีนมินฺทฺริยานํฯ **ปวตฺตานุภาวโต**ติ เตสํ ตตฺถ อตฺถิตานุภาวโต ฯ อยเญฺหตฺถ อธิปฺปาโย – จกฺขุโสตวิญฺญาณานํ วตฺถุภูตานิ จกฺขุโสตินฺทฺริยานิ ตตฺถ ปวตฺตนฺตีติ เตสํ ปวตฺติอานุภาวโต จกฺขุโสตวิญฺญาณานิ ปวตฺตนฺติฯ สติ จ เตสํ ปวตฺติยํ วีถิจิตฺตุปฺปาโท นิยโตติ จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ วิย สมฺปฏิจฺฉนสนฺตีรณานมฺปิ ตตฺถ สมฺภโว สิโทฺธติฯ

๕๒๓-๔. **อกามาวจรธเมฺม**ติ กามาวจรธมฺมโต อเญฺญ มหคฺคตโลกุตฺตรธเมฺมฯ **นานุพนฺธตี**ติ นานุวตฺตติฯ **ชนกํ...เป.... อนุพนฺธตี**ติ ยถา นาม เคหโต นิกฺขมิตฺวา พหิ คนฺตุกาโม ตรุณทารโก อตฺตโน ชนกํ ปิตรํ วา อญฺญํ วา ปิตุสทิสํ หิตกามํ ญาติํ องฺคุลิยํ คเหตฺวา อนุพนฺธติ, น อญฺญํ ราชปุริสาทิํ, ตถา เอตมฺปิ ภวงฺคารมฺมณโต พหิ นิกฺขมิตุกามสภาคตาย อตฺตโน ชนกํ ปฐมกุสลาทิกํ สทิสํ วา ทุติยกุสลาทิกามาวจรชวนเมว อนุพนฺธติ, น อญฺญํ มหคฺคตํ โลกุตฺตรนฺติ อยเมตฺถ อโตฺถฯ **กุสลากุสลาที**นฺติ **อาทิ**-คฺคหเณน กิริยาพฺยากตํ สงฺคณฺหาติฯ **อานนฺทาจริโย** ปน **ปฏฺฐาเน** ‘‘กุสลากุสเล นิรุเทฺธ วิปาโก ตทารมฺมณตา อุปฺปชฺชตี’’ติ (ปฏฺฐา. ๓.๑.๙๘) วิปากธมฺมธมฺมานเมวานนฺตรํ ตทารมฺมณํ วุตฺตํฯ วิปฺผารวนฺตญฺหิ ชวนํ นาวํ วิย นทีโสโต ภวงฺคํ อนุพนฺธติ, น ปน ฉฬงฺคุเปกฺขาวโต สนฺตวุตฺติํ กิริยาชวนํ ปณฺณปุฏํ วิย นทีโสโตติ กิริยาชวนานนฺตรํ ตทารมฺมณํ น อิจฺฉติ, **อาจริยโชติปาล**เตฺถราทโย ปน ‘‘ลพฺภมานสฺสปิ เกนจิ อธิปฺปาเยน กตฺถจิ อวจนํ ทิสฺสติ, ยถา ตํ ธมฺมสงฺคเห อกุสลนิเทฺทเส ลพฺภมาโนปิ อธิปติ น วุโตฺต, ตสฺมา ยทิ อพฺยากตานนฺตรมฺปิ ตทารมฺมณํ วุเจฺจยฺย, ตทา โวฏฺฐพฺพนานนฺตรมฺปิ ตสฺส ปวตฺติํ มเญฺญยฺยุนฺติ กิริยาชวนานนฺตรํ ตทารมฺมณํ น วุตฺตํ, น ปน อลพฺภนโตฯ ยเญฺจตฺถ ปณฺณปุฏํ นิทสฺสิตํ, ตํ นิทสฺสิตเพฺพน สมานํ น โหติ, นาวาปณฺณปุฏานญฺหิ นทีโสตสฺส อาวฏฺฐนํ คติ จ วิสทิสีติ นาวายํ นทีโสตสฺส อนุพนฺธนํ, ปณฺณปุฏสฺส อนนุพนฺธนญฺจ ยุชฺชติ, อิธ ปน กิริยาชวเนตรชวนานํ ภวงฺคโสตสฺส อาวฏฺฐนํ คติ จ สทิสีติ เอตสฺส อนนุพนฺธนํ, อิตรสฺส อนุพนฺธนญฺจ น ยุชฺชติ, ตสฺมา วิจาเรตพฺพเมว ต’’นฺติ วทนฺติฯ

๕๒๕-๖. ยถา เจตํ มหคฺคตโลกุตฺตรธมฺเม นานุวตฺตติ, ตถา ยทา เอเต กามาวจรธมฺมาปิ มหคฺคตานุตฺตรธมฺมารมฺมณา หุตฺวา ปวตฺตนฺติ, ตทา เตปิ นานุพนฺธตีติ อาห **“กามาวจรธมฺมาปี”**ติอาทิฯ มหคฺคตา-คฺคหเณน เจตฺถ โลกุตฺตรานมฺปิ สงฺคโห ทฏฺฐพฺโพฯ **เตจาปี**ติ **จ**-สเทฺทน โลกุตฺตรารมฺมณานํ คหณํฯ กสฺมา นานุพนฺธตีติ อาห **“ปริตฺตารมฺมณตฺตา”**ติอาทิฯ **ปริตฺตารมฺมณตฺตา**ติ เหฏฺฐา วุตฺตนเยน กามาวจรวิปากานํ เอกเนฺตน ปริตฺตารมฺมณตฺตาฯ **ตถาปริจิตตฺตา**ติ ยถา ชวนํ, เอวํ อปริจิตตฺตาฯ อิทํ วุตฺตํ โหติ – ยถา หิ โส ปิตรํ, ปิตุสทิสํ วา กญฺจิ อนุพนฺธโนฺต ตรุณทารโก ฆรทฺวารนฺตรวีถิจตุกฺกาทิมฺหิ ปริจิเตเยว เทเส อนุคจฺฉติ, น อรญฺญํ วา รกฺขสภูมิํ วา คจฺฉนฺตํ, เอวํ กามาวจรธเมฺม อนุพนฺธนฺตมฺปิ ปริตฺตมฺหิ ปริจิเตเยว เทเส ปวตฺตมาเน เต ธเมฺม อนุพนฺธติ, น มหคฺคตโลกุตฺตรธเมฺม อารพฺภ ปวตฺตมาเนปิฯ

๕๒๗-๓๒. อิทานิ กิํ อิมาย ยุตฺติกถาย, อฏฺฐกถาปมาณโต เจตํ คเหตพฺพนฺติ ทเสฺสโนฺต อาห **“กิํ เตนา”**ติอาทิฯ **ชวเน**ติ กามาวจรชวเนฯ **ตทารมฺมณจิตฺตานิ** ‘‘ตทารมฺมณ’’นฺติ ลทฺธนามานิ จิตฺตานิ ตทารมฺมณภาวํ น คณฺหนฺติ, ตทารมฺมณภาเวน น ปวตฺตนฺตีติ อโตฺถฯ อถ วา นามโคตฺตํ อารพฺภ ชวเน ชวิเต **ตทารมฺมณํ** ตสฺส ชวนสฺส อารมฺมณํ **น คณฺหนฺติ** น ลพฺภนฺตีติ อโตฺถฯ **รูปารูปภเวสุ วา**ติ **วา**-สเทฺทน ‘‘ชวเน ชวิเตปิ ตทารมฺมณํ น คณฺหนฺตี’’ติ อากฑฺฒติฯ **ปณฺณตฺติํ อารพฺภา**ติ กามภเวปิ ปณฺณตฺติํ อารพฺภฯ **ลกฺขณารมฺมณายา**ติ อนิจฺจาทิลกฺขณตฺตยารมฺมณาย, พลววิปสฺสนายาติ อโตฺถฯ ‘‘ตีณิ ลกฺขณานิ, ติโสฺส จ ปญฺญตฺติโย กุสลตฺติเก น ลพฺภนฺตี’’ติ **อฏฺฐกถาย** วุตฺตตฺตา ติณฺณํ ลกฺขณานํ ธมฺมโต อภาเวน ตํ อารพฺภ ปวตฺตาย วิปสฺสนาย ตทารมฺมณานิ น ลพฺภนฺติฯ **ปฏฺฐาเน** ปน ‘‘เสขา วา ปุถุชฺชนา วา กุสลํ อนิจฺจโต ทุกฺขโต อนตฺตโต วิปสฺสนฺติ, กุสลากุสเล นิรุเทฺธ วิปาโก ตทารมฺมณตา อุปฺปชฺชตี’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๐๖) วจนโต ขนฺธารมฺมณิกวิปสฺสนาย ตทารมฺมณํ ลพฺภตีติ ทฏฺฐพฺพํฯ **มิจฺฉตฺตนิยเตสู**ติ ‘‘กตเม ธมฺมา มิจฺฉตฺตนิยตา? จตฺตาโร ทิฏฺฐิคตสมฺปยุตฺตจิตฺตุปฺปาทา’’ติ (ธ. ส. ๑๔๒๖) เอวมาคเตสุ มิจฺฉาคาหวเสน ปวเตฺตสุ ธเมฺมสุ ชวนํ หุตฺวา ชวิเตสุฯ กสฺมา ปน เตสุ ชวิเตสุ ตทารมฺมณํ น ลพฺภตีติ? กามาวจรวิปากานญฺหิ นิยตมิจฺฉาทิฏฺฐิ วิย ‘‘อตฺตา โอจฺฉิชฺชตี’’ติอาทินา อตฺตปริกปฺปนาวเสน อปฺปวตฺตนโต นิยตมิจฺฉาทิฏฺฐิวสปฺปวเตฺตสุ เตสุ ชวิเตสุ ตทนนฺตรํ ตทารมฺมณานิ น อุปฺปชฺชนฺติ, อนิยตมิจฺฉาทิฏฺฐิวสปฺปวเตฺตสุ ปน ชวิเตสุ ตทารมฺมณํ นุปฺปชฺชตีติ นตฺถิฯ อถ วา **มิจฺฉตฺตนิยเตสู**ติ มิจฺฉาภาวนิยตสภาเวสุ ตํวิสเยสูติ อโตฺถฯ มิจฺฉตฺตนิยตธมฺมานํ ธมฺมสภาวํ อคฺคเหตฺวา มิจฺฉตฺตนิยตสภาวเสฺสว คหณโต, ตสฺส จ วิปากานํ อวิภูตตฺตา มิจฺฉตฺตนิยตสภาเว อารพฺภ ตทารมฺมณา น ลพฺภนฺติฯ **ปิ**-สเทฺทน สมฺมตฺตนิยเตสุปีติ สมฺปิเณฺฑติ, ‘‘โลกุตฺตรธเมฺม อารพฺภา’’ติ วา เอเตน สิทฺธตฺตา น เตสํ วิสุํ อุทฺธรณํ กตํฯ อฏฺฐกถายํ ปน มิจฺฉตฺตนิยตสมฺมตฺตนิยตานํ อญฺญมญฺญปฏิปกฺขภาเวน พลวภาวโต ตทารมฺมณสฺส อวตฺถุภาวทสฺสนตฺถํ มิจฺฉตฺตนิยตานนฺตรํ สมฺมตฺตนิยตาปิ อุทฺธฏาฯ มิจฺฉตฺตนิยตสภาวสฺส วิย ปฏิสมฺภิทาสภาวสฺสปิ กามาวจรวิปากานํ อวิภูตภาเวน ปฏิสมฺภิทาญาณานิ อารพฺภ ชวเน ชวิเต ตทารมฺมณํ น ลพฺภตีติ อาห **“ปฏิสมฺภิทาญาณานี”**ติอาทิฯ **มโนทฺวาเรปี**ติ น เกวลํ ปญฺจทฺวาเรสุเยว, อถ โข มโนทฺวาเรปิฯ **สเพฺพสนฺ**ติ อเหตุกทุเหตุกาทีนํ สเพฺพสํฯ **อนุปุพฺพโต**ติ เหฏฺฐา วุตฺตอนุกฺกมโตฯ

๕๓๓. **น วิชฺชตี**ติ มโนทฺวารสฺส อปฺปฏิฆภาเวน น วิชฺชติฯ ***ภวงฺคโต***ติ ภวงฺคสนฺตานโต, ตสฺส อารมฺมณโต วาฯ **วุฏฺฐานนฺ**ติ ภวงฺคสนฺตาเน, ตสฺสารมฺมเณ วา สติ ตสฺส วุฏฺฐานํฯ

๕๓๕-๖. **สตฺต สตฺตา**ติ เอเกกสฺส สตฺต สตฺตาติ กตฺวาฯ **ปาปปากา**ติ อกุสลวิปากาฯ ‘‘ทฺวาทสาปุญฺญจิตฺตาน’’นฺติ วตฺวา ‘‘ปาปปากา’’ติ วจนํ ‘‘ตตฺริทํ สุคตสฺส สุคตจีวรปฺปมาณ’’นฺติอาทีสุ วิย สญฺญาสทฺทวเสน วุตฺตํฯ เอวํ ปวตฺติยํ อกุสลวิปากานํ ปวตฺตึ ทเสฺสตฺวา อิทานิ ปฏิสนฺธิยํ ทเสฺสตุํ **‘‘เอกาทสวิธาน’’**นฺติอาทิ วุตฺตํฯ อุทฺธจฺจเจตนาย ปวตฺติวิปากทานมตฺตํ วินา ปฏิสนฺธิทานาภาวโต อาห **‘‘หิตฺวา อุทฺธจฺจมานส’’**นฺติฯ กึ ปเนตฺถ การณํ, อธิโมกฺขวิรเหน สพฺพทุพฺพลมฺปิ วิจิกิจฺฉาสหคตํ ปฏิสนฺธึ อากฑฺฒติ, อธิโมกฺขสภาวโต ตโต พลวตรมฺปิ อุทฺธจฺจสหคตํ นากฑฺฒตีติ? ปฏิสนฺธิทานสภาวาภาวโตฯ ‘‘พลวํ อากฑฺฒติ, ทุพฺพลํ นากฑฺฒตี’’ติ หิ อยํ วิจารณา ปฏิสนฺธิทานสภาเวสฺเยวฯ ยสฺส ปน ปฏิสนฺธิทานสภาโว เอว นตฺถิ, น ตสฺส พลวภาโว ปฏิสนฺธิอากฑฺฒเน การณนฺติฯ

กถํ ปเนตํ วิญฺญาตพฺพํ ‘‘อุทฺธจฺจสหคตสฺส ปฏิสนฺธิทานสภาโว นตฺถี’’ติ? ทสฺสเนนปหาตเพฺพสุ อนาคตตฺตาฯ ติวิธา หิ อกุสลา ทสฺสเนนปหาตพฺพา, ภาวนายปหาตพฺพา, สิยา ทสฺสเนนปหาตพฺพา สิยา ภาวนายปหาตพฺพาติฯ ตตฺถ ทิฏฺฐิสมฺปยุตฺตวิจิกิจฺฉาสหคตจิตฺตุปฺปาทา **ทสฺสเนนปหาตพฺพา** นามฯ ยถาห ‘‘กตเม ธมฺมา ทสฺสเนนปหาตพฺพา? จตฺตาโร ทิฏฺฐิคตสมฺปยุตฺตจิตฺตุปฺปาทา วิจิกิจฺฉาสหคโต จิตฺตุปฺปาโท’’ติ (ธ. ส. ๑๔๐๘)ฯ เต หิ ปฐมํ นิพฺพานทสฺสนโต ‘‘ทสฺสน’’นฺติ ลทฺธนาเมน โสตาปตฺติมเคฺคเนว ปหาตพฺพตฺตา ‘‘ทสฺสเนนปหาตพฺพา’’ติ วุจฺจนฺติฯ อุทฺธจฺจสหคตจิตฺตุปฺปาโท ***ภาวนายปหาตโพฺพ*** นามฯ ยถาห ‘‘กตเม ธมฺมา ภาวนายปหาตพฺพา? อุทฺธจฺจสหคโต จิตฺตุปฺปาโท’’ติฯ โส หิ อคฺคมเคฺคน ปหาตพฺพตฺตา ‘‘ภาวนายปหาตโพฺพ’’ติ วุตฺโตฯ อุปริมคฺคตฺตยญฺหิ ปฐมมเคฺคน ทิฏฺฐสฺมึเยว ภาวนาวเสน อุปฺปชฺชติ, น อทิฏฺฐปุพฺพํ กิญฺจิ ปสฺสติ, ตสฺมา ‘‘ภาวนา’’ติ วุจฺจติฯ ทิฏฺฐิวิปฺปยุตฺตโทมนสฺสสหคตจิตฺตุปฺปาทา ปน **สิยา ทสฺสเนนปหาตพฺพา สิยา ภาวนายปหาตพฺพา** นามฯ ยถาห ‘‘จตฺตาโร ทิฏฺฐิคตวิปฺปยุตฺตา โลภสหคตจิตฺตุปฺปาทา เทฺว โทมนสฺสสหคตจิตฺตุปฺปาทาฯ อิเม ธมฺมา สิยา ทสฺสเนนปหาตพฺพา สิยา ภาวนายปหาตพฺพา’’ติ (ธ. ส. ๑๔๐๙)ฯ เต หิ อปายนิพฺพตฺตกาวตฺถาย ปฐมมเคฺคน, เสสาวตฺถาย อุปริมเคฺคหิ ปหียมานตฺตา สิยา ทสฺสเนนปหาตพฺพา สิยา ภาวนายปหาตพฺพา นามฯ ตตฺถ สิยา ทสฺสเนนปหาตพฺพมฺปิ ทสฺสเนนปหาตพฺพสามญฺญน อิธ ‘‘ทสฺสเนนปหาตพฺพา’’เตฺวว โวหรนฺติฯ ยทิ จ อุทฺธจฺจสหคตํ ปฏิสนฺธึ ทเทยฺย, ตทา อกุสลปฏิสนฺธิยา สุคติยํ อสมฺภวโต อปาเยเสฺวว ทเทยฺย, อปายคมนียญฺจ เอกเนฺตน ทสฺสเนนปหาตพฺพา สิยา, อิตรถา อปายคมนียสฺส อปฺปหีนตฺตา เสขานํ อปายุปฺปตฺติ อาปชฺชติ, น จ ปเนตํ ยุตฺตํ, ‘‘จตูหปาเยหิ จ วิปฺปมุโตฺต (ขุ. ปา. ๖.๑๑; สุ. นิ. ๒๓๔), อวินิปาตธโมฺม’’ติอาทิวจเนหิ สห วิรุชฺฌนโต, สติ จ ปเนตสฺส ทสฺสเนนปหาตพฺพภาเว ‘‘สิยา ทสฺสเนนปหาตพฺพา’’ติ อิมสฺส วิภเงฺค วตฺตพฺพํ สิยา, น จ ปเนตํ วุตฺตนฺติฯ อถ สิยา ‘‘อปายคมนีโย ราโค โทโส โมโห ตเทกฏฺฐา จ กิเลสา’’ติ เอวํ ทสฺสเนนปหาตเพฺพสุ วุตฺตตฺตา อุทฺธจฺจสหคตสฺสาปิ ตตฺถ สงฺคโห สกฺกา กาตุนฺติ? ตํ น, ตสฺส นิยามโต ภาวนายปหาตพฺพภาเวน วุตฺตตฺตาติ ตสฺมา ทสฺสเนนปหาตเพฺพสุ อวจนเมว ปฏิสนฺธิทานาภาวํ สาเธตีติฯ

นนุ จ **ปฏิสมฺภิทาวิภเงฺค** –

> ‘‘ยสฺมึ สมเย อกุสลํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ อุเปกฺขาสหคตํ อุทฺธจฺจสมฺปยุตฺตํ, รูปารมฺมณํ วา…เป.… ธมฺมารมฺมณํ วา ยํ ยํ วา ปนารพฺภ, ตสฺมึ สมเย ผโสฺส โหติ…เป.… อวิเกฺขโป โหติ, อิเม ธมฺมา อกุสลาฯ อิเมสุ ธเมฺมสุ ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทา, เตสํ วิปาเก ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา’’ติ (วิภ. ๗๓๑) –

เอวํ อุทฺธจฺจสหคตจิตฺตุปฺปาทํ อุทฺธริตฺวา ตสฺส วิปาโกปิ อุทฺธโฏติ กถมสฺส ปฏิสนฺธิทานาภาโว สมฺปฏิจฺฉิตโพฺพติ? น อิทํ ปฏิสนฺธิทานํ สนฺธาย อุทฺธฏํ, อถ โข ปวตฺติวิปากํ สนฺธายฯ **ปฏฺฐาเน** ปน –

> ‘‘สหชาตา ทสฺสเนนปหาตพฺพา เจตนา จิตฺตสมุฏฺฐานานํ รูปานํ กมฺมปจฺจเยน ปจฺจโย, นานกฺขณิกา ทสฺสเนนปหาตพฺพา เจตนา วิปากานํ ขนฺธานํ กฏตฺตา จ รูปานํ กมฺมปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๒.๘.๘๙) –

ทสฺสเนนปหาตพฺพเจตนาย เอว สหชาตนานกฺขณิกกมฺมปจฺจยภาวํ อุทฺธริตฺวาว ‘‘สหชาตา ภาวนายปหาตพฺพา เจตนา จิตฺตสมุฏฺฐานานํ รูปานํ กมฺมปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ ภาวนายปหาตพฺพเจตนาย สหชาตกมฺมปจฺจยภาโวว อุทฺธโฏ, น ปน นานกฺขณิกกมฺมปจฺจยภาโวฯ ตถา **ปจฺจนียนเย**ปิ –

> ‘‘ทสฺสเนนปหาตโพฺพ ธโมฺม เนวทสฺสเนนนภาวนายปหาตพฺพสฺส ธมฺมสฺส อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย, สหชาต… อุปนิสฺสย…เป.… ปจฺฉาชาต… กมฺมปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๒.๘.๙๘) –

ทสฺสเนนปหาตพฺพเสฺสว กมฺมปจฺจยภาวํ อุทฺธริตฺวา –

> ‘‘ภาวนายปหาตโพฺพ ธโมฺม เนวทสฺสเนนนภาวนายปหาตพฺพสฺส ธมฺมสฺส อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย, สหชาต… อุปนิสฺสย… ปจฺฉาชาตปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๒.๘.๙๙) –

ภาวนายปหาตพฺพสฺส ธมฺมสฺส สหชาตาทิปจฺจยภาโวว วุโตฺต, น ปน กมฺมปจฺจยภาโว, น จ นานกฺขณิกกมฺมปจฺจยํ วินา ปฏิสนฺธิอากฑฺฒนํ อตฺถิ, ตสฺมา นตฺถิ ตสฺส สพฺพถาปิ ปฏิสนฺธิทานํฯ ปวตฺติวิปากํ ปนสฺส น สกฺกา นิวาเรตุํ ปฏิสมฺภิทาวิภเงฺค อุทฺธจฺจสหคตานมฺปิ วิปากสฺส อุทฺธฏตฺตา, นานกฺขณิกกมฺมปจฺจยสฺส จ ปฏิสนฺธิวิปากเมว สนฺธาย อนุทฺธฏตฺตาฯ เอวญฺจ ปน กตฺวา ยเทเก อาจริยา วทนฺติ ‘‘อุทฺธจฺจเจตนา อุภยวิปากมฺปิ น เทติ ปฏฺฐาเน นานกฺขณิกกมฺมปจฺจยสฺส อนุทฺธฏตฺตา’’ติ, ตํ เตสํ อภินิเวสมตฺตเมวาติ ทฏฺฐพฺพํฯ

ยทิ จ เต วเทยฺยุํ – ยถา ‘‘วิปากธมฺมธมฺมา’’ติ เอตฺถ วิปาก-สเทฺทน วิปาการหตา วุจฺจติ, เอวํ อิธาปิ อุทฺธจฺจสหคตานํ วิปาการหตํ สนฺธาย ‘‘เตสํ วิปาเก ญาณ’’นฺติ วุตฺตํฯ ยถา สทฺธินฺทฺริยวินิมุตฺตสฺส อธิมุจฺจนฏฺฐสฺส อภาเวปิ สทฺธินฺทฺริยสฺส อธิมุจฺจนสตฺติวิเสสํ คเหตฺวา สทฺธินฺทฺริยธโมฺม อธิมุจฺจนโฏฺฐ อโตฺถติ วุจฺจติ, เอวมิธาปิ ธมฺมวินิมุตฺตสฺส วิปาการหภาวสฺส อภาเวปิ ธมฺมานเมว วิปาการหสามตฺถิยํ คเหตฺวา ตสฺส อตฺถิภาโว วุโตฺตฯ ยทิ จ เต ปวตฺติวิปากํ ทเทยฺยุํ, ยถา –

> ‘‘สุขาย เวทนาย สมฺปยุโตฺต ธโมฺม ทุกฺขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตสฺส ธมฺมสฺส กมฺมปจฺจเยน ปจฺจโย, นานกฺขณิกา’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๒.๕๗) –

ปวตฺติวิปากสฺสปิ วเสน นานกฺขณิกกมฺมปจฺจโย วุโตฺต, เอวเมตฺถาปิ นานกฺขณิกกมฺมปจฺจยภาโว วตฺตโพฺพ สิยาฯ น หิ ลพฺภมานสฺส อวจเน การณํ อตฺถีติ ตสฺมา ยถาธมฺมสาสเน อวจนมฺปิ อภาวเมว ทีเปติฯ อปิจ ยทิ อุทฺธจฺจสหคตสฺส ปวตฺติวิปากทานํ อธิเปฺปตํ สิยา, ตทา ‘‘อนุปาทินฺนุปาทานิโย ธโมฺม อุปาทินฺนุปาทานิยสฺส ธมฺมสฺส น กมฺมปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ

ปฏิเสโธ น กาตพฺโพ สิยาฯ น หิ ฐเปตฺวา อุทฺธจฺจํ อโญฺญ โกจิ อนุปาทินฺนุปาทานิโย ธมฺโม อุปาทินฺนุปาทานิยสฺส ธมฺมสฺส ปจฺจโย ภวิตุํ อสมตฺโถ อตฺถีติ, ตยิทเมเตสํ อภิลาปมตฺตํฯ ตถา หิ ยํ ตาว วุตฺตํ ''วิปาการหภาวํ คเหตฺวา เตสํ วิปาเกติ วุตฺต''นฺติ, ตเทว ตสฺส วิปากสพฺภาวํ ทีเปติฯ น หิ วิปาการหภาเว สติ อภิญฺญาทีนํ วิย ตสฺส อวิปากตาย การณํ อตฺถีติฯ ยมฺปิ วุตฺตํ ''นานกฺขณิกกมฺมปจฺจยสฺส อวจนํ วิปากภาวํ ทีเปตี''ติ, ตมฺปิ น สุนฺทรํ, ลพฺภมานสฺสาปิ กตฺถจิ เกนจิ อธิปฺปาเยน อวจนโตฯ ตถา หิ ธมฺมสงฺคณิยํ ลพฺภมานมฺปิ หทยวตฺถุ น วุตฺตํฯ ตสฺมา ยทิ ปวตฺติวิปากํ สนฺธาย นานกฺขณิกกมฺมปจฺจยภาโว วุเจฺจยฺย, ตทา ปฏิสนฺธิวิปากทานมฺปิสฺส มเญฺญยฺยุนฺติ ลพฺภมานสฺสปิ ปวตฺติวิปากสฺส วเสน นานกฺขณิกกมฺมปจฺจยภาโว น วุโตฺตติฯ ยํ ปน อนุปาทินฺนุปาทานิยสฺส อุปาทินฺนุปาทานิยํ ปติ กมฺมปจฺจยปฏิเกฺขปวจนํ, ตํ อภิญฺญากุสลาทิเก สนฺธายาติ น เอตฺตาวตา อุทฺธจฺจสหคตสฺส ปวตฺติวิปากทานํ สพฺพถาปิ ปฏิกฺขิปิตุํ สกฺกาติฯ ยมฺปิ **อฏฺฐกถายํ** ''ยถา จ อภิญฺญาเจตนา, เอวมุทฺธจฺจเจตนาปิ 'สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณ'นฺติ เอตฺถ อปเนตพฺพา''ติ วุตฺตํ, ตมฺปิ อุทฺธจฺจเจตนาย ตตฺถ นิทฺทิสิยมานาย ยถา อิตรา ปฏิสนฺธิปวตฺติวเสน ทุวิธสฺสปิ วิปากวิญฺญาณสฺส ปจฺจโย, เอวมุทฺธจฺจเจตนาปีติ คเณฺหยฺยุนฺติ วุตฺตํ, น ตสฺส ปวตฺติวิปากาภาวโตติฯ

อาจริยพุทฺธมิตฺตาทโย ปน อุทฺธจฺจสหคตํ ทฺวิธา วิภชิตฺวา เอกสฺส อุภยวิปากทานํ, เอกสฺส สพฺพถาปิ วิปากาภาวํ วเณฺณนฺติฯ เตสญฺหิ อยํ วินิจฺฉโย – อตฺถิ อุทฺธจฺจํ ภาวนายปหาตพฺพมฺปิ, อตฺถิ นภาวนายปหาตพฺพมฺปิฯ เตสุ ภาวนายปหาตพฺพํ เสขสนฺตานปฺปวตฺตํ, อิตรํ ปุถุชฺชนสนฺตานปฺปวตฺตํฯ ผลทานญฺจ ปุถุชฺชนสนฺตาเน ปวตฺตเสฺสว, เนตรสฺสฯ ตถา หิ ทสฺสนภาวนานํ อภาเวปิ เยสํ ปุถุชฺชนานํ, เสขานญฺจ ทสฺสนภาวนาหิ ภวิตพฺพํ, เตสํ ตทุปฺปตฺติกาเล ตาหิ ปหาตุํ สกฺกุเณยฺยา อกุสลา ''ทสฺสเนนปหาตพฺพา, ภาวนายปหาตพฺพา''ติ จ วุจฺจนฺติฯ ปุถุชฺชนานํ ปน ภาวนาย อภาวโต ภาวนายปหาตพฺพจินฺตา นตฺถิ, เตน เตสํ ปวตฺตมานา เต ทสฺสเนน ปหาตุํ อสกฺกุเณยฺยาปิ ''ภาวนายปหาตพฺพา''ติ น วุจฺจนฺติฯ ยทิ วุเจฺจยฺยุํ, ทสฺสเนนปหาตพฺพา ภาวนายปหาตพฺพานํ เกสญฺจิ เกจิ กทาจิ อารมฺมณารมฺมณาธิปติอุปนิสฺสยปจฺจเยหิ ปจฺจยา ภเวยฺยุํฯ สกภเณฺฑ ฉนฺทราคาทีนญฺหิ เกสญฺจิ สกฺกายทิฏฺฐาทโย เกจิ อตีตาทีสุ กิสฺมิญฺจิ กาเล อารมฺมณาธิปติอุปนิสฺสเยหิ ปจฺจยา โหนฺตีติ นตฺถิ, น จ ปฏฺฐาเน ''ทสฺสเนนปหาตพฺพา ภาวนายปหาตพฺพานํ เกนจิ ปจฺจเยน ปจฺจโย''ติ วุตฺตา, ตสฺมา นตฺถิ ปุถุชฺชเนสุ ปวตฺตมานานมกุสลานํ ภาวนายปหาตพฺพปริยาโยฯ ยทิ ตตฺถ อวจนเมว ปมาณํ, เอวํ สติ เสขสนฺตานปวตฺตานมฺปิ อกุสลานํ ภาวนายปหาตพฺพปริยาโย นตฺถีติ อาปชฺชตีติ? นาปชฺชติ, เสขสนฺตานปฺปวตฺตานํ ภาวนาย ปหาตุํ สกฺกุเณยฺยตฺตาฯ เตเนว จ กิญฺจิ กตฺวา เสขานํ ทสฺสเนนปหาตพฺพานํ อกุสลานํ ปหีนภาเวน อสฺสาทนาภินนฺทนานํ วตฺถูนิ น โหนฺติฯ ปหีนตาย เอว โสมนสฺสสฺส เหตุภูตา, อวิเกฺขปเหตุภูตา จ น โทมนสฺสํ, อุทฺธจฺจญฺจ อุปฺปาเทนฺตีติ น เตสํ อารมฺมณารมฺมณาธิปติปกตูปนิสฺสยภาวํ คจฺฉนฺติฯ น หิ ปหีนกิเลเส อุปนิสฺสาย อริยา ราคโทสวิเกฺขเป อุปฺปาเทนฺติฯ วุตฺตญฺจ ''โสตาปตฺติมเคฺคน เย กิเลสา ปหีนา, เต กิเลเส น ปุเนติ, น ปเจฺจติ, น ปจฺจาคจฺฉตีติ สุคโต, สกทาคามิ…เป.… อรหตฺตมเคฺคน…เป.… สุคโต''ติฯ ปุถุชฺชนานํ ปน ทสฺสเนน ปหาตุํ สกฺกุเณยฺยา ทสฺสเนน ปหาตุํ อสกฺกุเณยฺยานํ เกนจิ ปจฺจเยน ปจฺจยา น โหนฺตีติ น สกฺกา วตฺตุํ, ''ทิฏฺฐึ อสฺสาเทติ อภินนฺทติ, ตํ อารพฺภ ราโค อุปฺปชฺชติ, ทิฏฺฐิ อุปฺปชฺชติ, วิจิกิจฺฉา อุปฺปชฺชติ, อุทฺธจฺจํ อุปฺปชฺชติ, วิจิกิจฺฉํ อารพฺภ วิจิกิจฺฉา อุปฺปชฺชติ, ทิฏฺฐิ อุปฺปชฺชติ, อุทฺธจฺจํ อุปฺปชฺชตี''ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๐๗) ทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉานํ อุทฺธจฺจารมฺมณภาวสฺส วุตฺตตฺตาฯ เอตฺถ หิ **อุทฺธจฺจ**นฺติ อุทฺธจฺจสหคตํ จิตฺตุปฺปาทํ สนฺธาย วุตฺตํ, น ทสฺสเนนปหาตเพฺพสฺปิ ลพฺภมานเจตสิกํ อุทฺธจฺจํฯ เอวญฺจ กตฺวา **อธิปติปจฺจยนิเทฺทเส** ''ทิฏฺฐึ ครุํ กตฺวา อสฺสาเทติ อภินนฺทติ, ตํ ครุํ กตฺวา ราโค

อุปฺปชฺชติ, ทิฏฺฐิ อุปฺปชฺชตี’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๑๕) เอตฺตกเมว วุตฺตํ, น วุตฺตํ ‘‘อุทฺธจฺจํ อุปฺปชฺชตี’’ติ, ตสฺมา เสขสนฺตานปฺปวตฺตานมกุสลานํ ทสฺสเนนปหาตพฺพานํ เกนจิ ปจฺจเยน ปจฺจยตฺตาภาวโต ปุถุชฺชนานํ สนฺตาเนว ทสฺสเนนปหาตพฺพานมกุสลานํ ปจฺจยา น โหนฺตีติ น สกฺกา วตฺตุนฺติ ปฏฺฐาเน ทสฺสเนนปหาตพฺพานํ ภาวนายปหาตพฺพสฺส อารมฺมณารมฺมณาธิปติอุปนิสฺสยปจฺจยตฺตานุทฺธรณํ เสขสนฺตานปฺปวตฺตานํ ภาวนายปหาตพฺพปริยายภาวํ สาเธติ, ปุถุชฺชนสนฺตาเนเยว นทสฺสเนนปหาตพฺพานมกุสลานํ ภาวนายปหาตพฺพปริยายภาวํ น สาเธติ, ตสฺมา ทสฺสนภาวนาหิ ปหาตพฺพานํ อตีตาทิภาเวน นวตฺตพฺพเตฺตปิ ยาทิสานํ ตาหิ อนุปฺปตฺติธมฺมตา อาปาเทตพฺพา, เต ปุถุชฺชเนสุ ปวตฺตมานา ทสฺสเนน ปหาตุํ สกฺกุเณยฺยา ทสฺสนมคฺคาเปกฺขาย ตทปฺปวตฺติยมฺปิ ทสฺสเนนปหาตพฺพา นามฯ เสเขสุ ปวตฺตมานา ภาวนาย ปหาตุํ สกฺกุเณยฺยา ตทปฺปวตฺติยมฺปิ ตทเปกฺขาย ภาวนายปหาตพฺพา นามฯ ทสฺสเนน ปหาตุํ อสกฺกุเณยฺยา ปน ปุถุชฺชเนสุ ปวตฺตมานา เหฏฺฐา วุตฺตนเยน เนวทสฺสเนนปหาตพฺพา นภาวนายปหาตพฺพา, เตสุ ภาวนายปหาตพฺพา สหายวิรหโต วิปากํ น ชเนนฺติฯ ตถา หิ เตสํ ทสฺสเนนปหาตพฺพสงฺขาตํ สหการีการณํ สหายภูตํ นตฺถีติ ภาวนายปหาตพฺพเจตนาย นานกฺขณิกกมฺมปจฺจยภาโว น วุโตฺตฯ อเปกฺขิตพฺพทสฺสนภาวนารหิตานํ ปน ปุถุชฺชเนสุ อุปฺปชฺชมานานํ สกภเณฺฑ ฉนฺทราคาทีนํ, อุทฺธจฺจสหคตจิตฺตุปฺปาทสฺส จ สํโยชนตฺตยตเทกฏฺฐกิเลสานํ อนุปจฺฉินฺนตาย อปริกฺขีณสหายานํ วิปากุปฺปาทนํ น สกฺกา ปฏิกฺขิปิตุนฺติ อุทฺธจฺจสหคตธมฺมานํ วิปาโก วิภเงฺค วุโตฺตติฯ

ยทิ เอวํ, อเปกฺขิตพฺพทสฺสนภาวนารหิตานํ อกุสลานํ ‘‘เนวทสฺสเนนนภาวนายปหาตพฺพา’’ติ วตฺตพฺพตา อาปชฺชตีติ? นาปชฺชติ, อปฺปหาตพฺพสภาวานํ กุสลาทีนํ ‘‘เนวทสฺสเนนนภาวนายปหาตพฺพา’’ติ วุตฺตตฺตา, อปฺปหาตพฺพวิรุทฺธสภาวตฺตา จ อกุสลานํ ฯ ยทิ เอวํ เต อิมสฺมึ ติเก นวตฺตพฺพาติ วตฺตพฺพา อาปชฺชนฺตีติ? นาปชฺชนฺติ, จิตฺตุปฺปาทกเณฺฑ ทสฺสิตานํ ทฺวาทสากุสลจิตฺตุปฺปาทานํ ทฺวีหิ ปเทหิ สงฺคหิตตฺตาฯ ยถา หิ อุปฺปนฺนตฺติเก ธมฺมวเสน สเพฺพสํ สงฺขตธมฺมานํ สงฺคหิตตฺตา กาลวเสน อสงฺคหิตาปิ อตีตา ‘‘นวตฺตพฺพา’’ติ น วุตฺตา จิตฺตุปฺปาทานุรูเปน สงฺคหิเตสุ นวตฺตพฺพสฺส อภาวา, เอวํ อิธาปิ จิตฺตุปฺปาทภาเวน สงฺคหิเตสุ นวตฺตพฺพสฺส อภาวา ‘‘นวตฺตพฺพา’’ติ น วุตฺตาฯ สเพฺพน สพฺพญฺหิ ธมฺมวเสน อสงฺคหิตสฺสติกทุเกสุ นวตฺตพฺพตาปตฺติฯ ยตฺถ หิ จิตฺตุปฺปาโท โกจิ นิโยคโต นวตฺตโพฺพ อตฺถิ, ตตฺถ เตสํ จตฺโตฺถ โกฏฺฐาโส อตฺถีติ ยถาวุตฺตปเทสุ วิย ตตฺถาปิ ภินฺทิตฺวา ภาเชตเพฺพ จิตฺตุปฺปาเท ภินฺทิตฺวา ภาเชติ ‘‘สิยา นวตฺตพฺพาปริตฺตารมฺมณา’’ติอาทินา, ตทภาวา อุปฺปนฺนตฺติเก, อิธ จ ตถา น วุตฺตนฺติฯ

อถ วา ยถา สปฺปฏิเฆหิ สมานสภาวตฺตา รูปธาตุยํ ‘‘ตโย มหาภูตา สปฺปฏิฆา’’ติ วุตฺตา, ยถาห ‘‘อสญฺญสตฺตานํ อนิทสฺสนสปฺปฏิฆํ เอกํ มหาภูต’’นฺติ, เอวํ ปุถุชฺชนานํ ปวตฺตมานา ภาวนายปหาตพฺพสมานสภาวา ‘‘ภาวนายปหาตพฺพา’’ติ วุเจฺจยฺยุนฺติ นตฺถิ นวตฺตพฺพตาปสโงฺคฯ เอวญฺจ สติ ปุถุชฺชนานํ ปวตฺตมานาปิ ภาวนายปหาตพฺพา สกภเณฺฑ ฉนฺทราคาทโย ปรภเณฺฑ ฉนฺทราคาทีนํ อุปนิสฺสยปจฺจโย, ราโค จ ราคทิฏฺฐีนํ อธิปติปจฺจโยติ อยมโตฺถ ลโทฺธ โหติฯ เตเนว หิ –

> ‘‘ภาวนายปหาตโพฺพ ธโมฺม ทสฺสเนนปหาตพฺพสฺส ธมฺมสฺส อุปนิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย, อารมฺมณูปนิสฺสโย, ปกตูปนิสฺสโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๒.๘.๘๔) –

อิมิสฺสา นิเทฺทเส ทสฺสเนนปหาตพฺพานํ อุปนิสฺสยปจฺจยภาวีธเมฺม นิทฺทิสเนฺตน ภควตา –

‘‘ปกตูปนิสฺสโย – ปตฺถนํ อุปนิสฺสาย ปาณํ หนติ…เป…. สงฺฆํ ภินฺทติ, ภาวนายปหาตโพฺพ ราโค โทโส โมโห มาโน ปตฺถนา ทสฺสเนนปหาตพฺพสฺส ราคสฺส โทสสฺส โมหสฺส มานสฺส ทิฎฺฐิยา ปตฺถนาย อุปนิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย ฯ สกภเณฺฑ ฉนฺทราโค ปรภเณฺฑ ฉนฺทราคสฺส อุป…เป…. สกปริคฺคเห ฉนฺทราโค ปรปริคฺคเห ฉนฺทราคสฺส อุปนิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฎฺฐา. ๒.๘.๘๔) –

ปุถุชฺชนสนฺตาเน ปตฺถนาทโย นิทฺทิฎฺฐาฯ

เอวมฺปิ ยถา อโผฎฺฐพฺพตฺตา รูปธาตุยํ ตโย มหาภูตา น ปรมตฺถโต สปฺปฎิฆา, เอวํ อเปกฺขิตพฺพภาวนารหิตา ปุถุชฺชเนสุ ปวตฺตมานา สกภเณฺฑ ฉนฺทราคาทโย ปน ปรมตฺถโต ภาวนาย ปหาตพฺพาติ ภาวนายปหาตพฺพานํ นานกฺขณิกกมฺมปจฺจยตา น วุตฺตา, น จ ‘‘ทสฺสเนนปหาตพฺพา ภาวนายปหาตพฺพานํ เกนจิ ปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ วุตฺตาฯ เย หิ ทสฺสเนนปหาตพฺพปจฺจยา กิเลสา, น เต ทสฺสนโต อุทฺธํ ปวตฺตนฺติฯ ทสฺสเนนปหาตพฺพปจฺจยสฺสาปิ ปน อุทฺธจฺจสหคตสฺส สหายเวกลฺลมตฺตเมว ทสฺสเนน กตํ, น ตสฺส โกจิ ภาโว ทสฺสเนน อนุปฺปตฺติธมฺมตํ อาปาทิโตติ ตสฺส เอกนฺตภาวนายปหาตพฺพตา วุตฺตา, ตสฺมา อุทฺธจฺจภาเวน เอกสภาวเสฺสว ตสฺส สติ สหาเย วิปากุปฺปาทนวจนํ, อสติ จ วิปากานุปฺปาทนวจนํ น วิรุชฺฌติฯ ตยิทํ สพฺพเมเตสํ อาจริยานํ อโหปุริสิการมตฺตํฯ กสฺมา? อุทฺธจฺจสหคตสฺส เอกนฺตภาวนายปหาตพฺพภาเวน วุตฺตตฺตาฯ เอวญฺหิ วุตฺตํ ภควตา ‘‘กตเม ธมฺมา ภาวนายปหาตพฺพาฯ อุทฺธจฺจสหคโต จิตฺตุปฺปาโท’’ติ (ธ. ส. ๑๔๐๖)ฯ ยทิ จ อุทฺธจฺจสหคตํ นภาวนายปหาตพฺพํ อภวิสฺส, ยถา **อตีตารมฺมณตฺติเก** ‘‘นิโยคา อนาคตารมฺมณา นตฺถี’’ติ (ธ. ส. ๑๔๓๓) วตฺวา วิภชฺช วุตฺตํ, เอวมิธาปิ ‘‘นิโยคา ภาวนายปหาตพฺพา นตฺถี’’ติ วตฺวา ‘‘อุทฺธจฺจสหคโต สิยา ภาวนายปหาตโพฺพ สิยา นวตฺตโพฺพ ‘ทสฺสเนนปหาตโพฺพ’ติปิ ‘ภาวนายปหาตโพฺพ’ติปี’’ติอาทิ วตฺตพฺพํ สิยา , น จ ตถา วุตฺตํฯ ยา จ ‘‘ตมตฺถํ ปฎิปาเทเนฺตหิ ยทิ วุเจฺจยฺยุ’’นฺติอาทินา ยุตฺติ วุตฺตา, สาปิ อยุตฺติฯ กสฺมา? ทสฺสเนนปหาตพฺพารมฺมณานํ ราคทิฎฺฐิวิจิกิจฺฉาอุทฺธจฺจานํ เตน เตน ปหาตพฺพภาววเสน อิจฺฉิตตฺตาฯ ยญฺจ ‘‘อุทฺธจฺจํ อุปฺปชฺชตี’’ติ อุทฺธจฺจสหคตจิตฺตุปฺปาโท วุโตฺตติ ทเสฺสตุํ อธิปติปจฺจยนิเทฺทเส อุทฺธจฺจสฺส อนุทฺธรณํ การณวเสน วุตฺตํ, ตมฺปิ อการณํ อญฺญตฺถาปิ สาวเสสปาฐานํ ทสฺสนโตฯ ตถา หิ ‘‘อตีโต ธโมฺม ปจฺจุปฺปนฺนสฺส ธมฺมสฺส, อนาคโต ธโมฺม ปจฺจุปฺปนฺนสฺส ธมฺมสฺส อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ เอเตสํ วิภเงฺค เจโตปริยญาณคฺคหณํ กตฺวา ‘‘ปจฺจุปฺปโนฺน ธโมฺม ปจฺจุปฺปนฺนสฺส ธมฺมสฺสา’’ติ อิมสฺส วิภเงฺค ลพฺภมานมฺปิ เจโตปริยญาณํ น คหิตํฯ ยมฺปิ ภาวนายปหาตพฺพสฺส วิปากทานมฺหิ ทสฺสเนนปหาตพฺพสฺส สหายภาวูปคมนํ วุตฺตํ, ตมฺปิ วิจาเรตพฺพํ – กึ อวิชฺชาทิ วิย ทานสีลาทีนํ อุปฺปตฺติยํเยว วิปากทานสามตฺถิยา ฐานวเสน ทสฺสเนนปหาตพฺพา ภาวนายปหาตพฺพานํ สหการีการณํ โหติ, อุทาหุ กิเลโส วิย กมฺมสฺส ปฎิสนฺธิทานมฺหีติ ? กิเญฺจตฺถ – ยทิ ตาว ปุริโม นโย, เสขสนฺตาเน ภาวนายปหาตพฺพสฺส อกิริยาภาโว อาปชฺชติ, ปหีนาวิชฺชามานตณฺหานุสยสฺมึ สนฺตาเน ทานาทิ วิย สหายเวกเลฺลน อวิปากสภาวตํ อาปนฺนตฺตาฯ อถ ทุติโย, ภาวนายปหาตพฺพเตฺตน อภิมตสฺสาปิ ทสฺสเนนปหาตพฺพภาโว อาปชฺชติ, ปฎิสนฺธิทาเนน สติ อปายคมนียสภาวานติวตฺตนโต, ตสฺมา อเมฺหหิ เหฎฺฐา วุตฺตนเยเนว อุทฺธจฺจสหคตสฺส วิปากทานํ สมฺปฎิจฺฉิตพฺพํ, น เยสํ เกสญฺจิ วจนํฯ ปฎฺฐานานุสารีหิ ภวิตพฺพนฺติฯ

๕๓๗-๘. **ยนฺติ** ยํ อาวชฺชนทฺวยํฯ **กรณมตฺตตฺตา**ติ กรณมตฺตเมว ฐเปตฺวา ผลทานาภาวโตฯ **วาตปุปฺผสม**นฺติ โมฆปุปฺผสมํ, ยถา ตํ ปฐมสญฺชาตํ อจฺฉินฺนมูเลปิ รุเกฺข นิพฺพตฺตํ

ปฺริเมหิ อทินฺนผลตฺตา ผลนิพฺพตฺตกํ น โหติ, เอวมิทํ อนุปจฺฉินฺนภวมูเลปิ สนฺตาเน นิพฺพตฺตํ อนาเสวนภาเวน ผลทายกํ น โหตีติ อธิปฺปาโยฯ **ชวนตฺตํ ตุ สมฺปตฺตน**ฺติ อฏฺฐารสวิธํ ขีณาสวาเวณิกํ วิญฺญาณมาหฯ **กิจฺจสาธนโต**ติ ภวตณฺหามูลสฺส อโวจฺฉินฺนภาเว สติ กุสลากุสลกมฺมกิจฺจสฺส สาธนโต, ทานาทิตํตํกิจฺจสาธนวเสน วาฯ อิทํ วุตฺตํ โหติ – ยถา หิ ฉินฺนมูลสฺส รุกฺขสฺส ปุปฺผํ ปุปฺผนมตฺตํ ฐเปตฺวา อผลเมว โหติ, เอวเมตมฺปิ ตํตํกิจฺจสาธนมตฺตํ ฐเปตฺวา สมุจฺฉินฺนภวตณฺหามูเล สนฺตาเน ปวตฺตนโต อผลเมวาติฯ

๕๓๙-๔๐. **ปฏิจฺจา**ติ เหตุธมฺมสฺส ปฏิมุขํ คนฺตฺวา ตํ อปจฺจกฺขายฯ **เอตี**ติ ปวตฺตติ, ติฏฺฐติ อุปฺปชฺชติ วาติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘เอตี’’ติ หิ อิทํ อุปฺปตฺติฏฺฐิตีนํ สาธารณวเสน ปวตฺติปริทีปกํฯ เตเนวาห **‘‘ฐิติยุปฺปตฺติยาปิ วา’’**ติฯ เอกโจฺจ หิ ปจฺจโย ฐิติยา เอว อุปการโก โหติ ยถา ปจฺฉาชาตปจฺจโย, เอกโจฺจ อุปฺปตฺติยา เอว ยถา อนนฺตราทิโก, เอกโจฺจ อุภยสฺส ยถา เหตุอาทโยฯ เอวํ ปจฺจย-สทฺทสฺส วจนตฺถํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ ปจฺจยลกฺขณํ ทเสฺสโนฺต อาห **‘‘โย ธโมฺม’’**ติอาทิฯ **โย**ติ เหตุธโมฺมฯ **ยสฺสา**ติ ยสฺส ผลธมฺมสฺสฯ **ฐิติยุปฺปตฺติยาปิ วา**ติ ฐิติตฺถํ, อุปฺปตฺติตฺถํ วาฯ **ฐิติยา**ติ วา ฐิติกฺขเณ, **อุปฺปตฺติยา**ติ อุปฺปาทกฺขเณฯ ยสฺส ธมฺมสฺส อุปกาโร, ยสฺส ธมฺมสฺส ฐิติยุปฺปตฺติยาติ วา สมฺพโนฺธฯ **‘‘อุปกาโร’’**ติ อิมินา ธเมฺมน ธมฺมสตฺติอุปการกํ ทเสฺสติฯ **‘‘สมฺภโว’’**ติอาทิ ปจฺจยเสฺสว ปริยายทสฺสนํฯ สมฺภวติ เอตสฺมาติ **สมฺภโว**ฯ ตถา **ปภโว**ฯ หิโนติ ปติฏฺฐาติ เอตฺถาติ **เหตุ**ฯ อเนกตฺถตฺตา ธาตุสทฺทานํ หิ-สโทฺท มูล-สโทฺท วิย ปติฏฺฐโตฺถ เวทิตโพฺพ ฯ หิโนติ วา เอเตน กมฺมนิทานภูเตน อุทฺธํ โอชํ อภิหรเนฺตน มูเลน วิย ปาทโป ตปฺปจฺจยํ ผลํ คจฺฉติ, วุทฺธิํ วิรุฬฺหิํ อาปชฺชตีติ **เหตุ**ฯ อตฺตโน ผลํ กโรตีติ **การณํฯ ปจฺจโย มโต**ติ ปจฺจโยว ‘‘สมฺภโว’’ติอาทิโต มโตฯ อตฺถโต เอเต สมานา, พฺยญฺชนมตฺตํเยว เนสํ นานตฺตนฺติ วุตฺตํ โหติฯ

๕๔๑-๕. เอวํ ปฏฺฐาเน อาคตสพฺพปจฺจยานํ สาธารณวเสน อตฺถํ วตฺวา อิธาธิเปฺปตสฺส เหตุปจฺจยเสฺสว สรูปํ ทเสฺสตุํ **‘‘โลภาทิ ปน โย ธโมฺม’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ **มูลเฏฺฐนา**ติ สมฺปยุตฺตานํ สุปฺปติฏฺฐิตภาวสาธนสงฺขาตมูลเฏฺฐนฯ **ฉเฬฺวา**ติ มูลเฏฺฐนูปการกภาวสฺส เตสเมว อาเวณิกภาเวน เอเต ฉเฬฺวฯ **ชาติโต**ติ กุสลากุสลาพฺยากตชาติโตฯ **นวธา**ติ ตโย กุสลเหตู, ตโย อกุสลเหตู, ตโย อพฺยากตเหตูติ นวธาฯ **ธมฺมานํ…เป…. สาธโก**ติ ยถา สาลิวีหิพีชาทีนิ สาลิวีหิอาทิภาวสฺส สาธกานิ, มณิอาทิปภาวตฺถูนญฺจ นีลาทิวณฺณานิ นีลาทิมณิปภายสาธกานิ, เอวํ เหตุปจฺจโย ยถารหํ อตฺตโน สมฺปยุตฺตานํ กุสลาทิตฺตสาธโกติ กุสลากุสลาพฺยากตธมฺมานํ ยถากฺกมํ กุสลากุสลาพฺยากตภาวสาธโก มูลโฏฺฐติ อยเมตฺถ อโตฺถฯ **เอเก อาจริยา**ติ เรวตาจริยํ, ตสฺส สิสฺสานุสิเสฺส จ สนฺธายาหฯ อถ วา ครุมฺหิ พหุวจนมฺปิ ยุชฺชตีติ เรวตาจริยเมว สนฺธาย **‘‘เอเก อาจริยา’’**ติ วุตฺตํฯ

เอวํ สเนฺตติ ยทิ มูลโฏฺฐ กุสลาทิภาวสาธโก, เอวํ สติฯ ยถา จิตฺตํ จิตฺตชรูปานํ ปจฺจโย โหติ, เอวํ ตํสมฺปยุตฺตธมฺมาปีติ อาห **‘‘ตํสมุฏฺฐานรูปิสู’’**ติ, เหตุสมุฏฺฐานรูเปสูติ อโตฺถฯ **เนว สมฺปชฺชตี**ติ น สิชฺฌติ, ‘‘เหตู เหตุสมฺปยุตฺตกานํ ธมฺมานํ ตํสมุฏฺฐานานญฺจ รูปานํ เหตุปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ วุโตฺต เหตุปจฺจยภาโว น สมฺปชฺชตีติ วุตฺตํ โหติฯ ยถา กุสลากุสลาเหตู ตํสมุฏฺฐานรูปสฺส กุสลาทิภาวาย น ปริยตฺตา, เอวํ อพฺยากโตปิ เหตุ ตํสมุฏฺฐานสฺส รูปสฺส อพฺยากตภาวาย น ปริยโตฺตฯ สภาเวน หิ ตํ อพฺยากตนฺติ อาห **‘‘น หี’’**ติอาทิฯ ยทิ กุสลาทิภาวํ น สาเธนฺติ, ปจฺจยาปิ น โหนฺตีติ วเทยฺยาติ อาห **‘‘น เตส’’**นฺติอาทิฯ ‘‘เหตู เหตุสมฺปยุตฺตกานํ ธมฺมานํ ตํสมุฏฺฐานานญฺจ รูปานํ เหตุปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๑) วจนโต เต อโลภาทโย เตสํ รูปานํ ปจฺจยา น น โหนฺติ, ภวเนฺตวาติ อโตฺถฯ

๕๔๖-๗. **น คนฺตโพฺพ**ติ น ปเจฺจตโพฺพฯ อิทํ วุตฺตํ โหติ – ยทิ กุสลาทิเหตุโย อตฺตโน วิย อตฺตเหตุกานํ ธมฺมานํ กุสลาทิภาวํ สาเธนฺติ, กุสลากุสลเหตุปจฺจยสมฺภูตา รูปธมฺมาปิ เต วิย กุสลาทโย สิยุํ, เหตุโย วา รูปานํ ปจฺจยา น สิยุํ, น จ ปเนตํ อุภยมฺปิ อตฺถิ, ตสฺมา กุสลา ทีนํ กุสลาทิภาวสาธโก มูลโฏฺฐติ น วิญฺญาตพฺพนฺติฯ อปิจ ยทิ เหตุปฏิพโทฺธ กุสลาทิภาโว, ตทา อพฺยากตภาโวปิ ตปฺปฏิพโทฺธ สิยา, อเหตุกานํ อพฺยากตภาโว น สิชฺฌติฯ ยทิ จ เหตุ ปฏิพโทฺธ กุสลาทิภาโว, เหตูนมฺปิ กุสลาทิภาโว อปฺปฏิพโทฺธ สิยาฯ อถ เตสมฺปิ เสสเหตุ ปฏิพโทฺธ, เอวมฺปิ โมมูหจิตฺตสมฺปยุตฺตสฺส เหตุโน อกุสลภาโว น สิเชฺฌยฺยฯ อถ ตสฺส โส อญฺญเหตุโก สิยา, เอวํ สติ เสสเหตูนมฺปิ ตํเหตุโกว สิยาฯ ยถา จ เสสเหตูนํ, เอวํ อวเสส สมฺปยุตฺตธมฺมานมฺปิ ตํเหตุโกว สิยาฯ อถ สิยา เหตูนํ สภาวโตว กุสลาทิภาโว, สมฺปยุตฺตานํ ปน เหตุปฏิพโทฺธติ, เอวํ สติ อโลโภ กุสโล วา สิยา อพฺยากโต วาฯ ยทิ หิ โส สภาวโต กุสโล, ตํสภาวตฺตา อพฺยากโต น สิยาฯ อถ อพฺยากโต, ตํสภาวตฺตา กุสโล น สิยา อโลภ สภาวสฺส อโทสตฺตาภาโว วิยฯ ยสฺมา ปน อุภยถาปิ โหติ, ตสฺมา ยถา อุภยถา โหเนฺตสุ สทฺธาทีสุ สมฺปยุเตฺตสุ เหตุปฏิพทฺธํ กุสลาทิภาวํ ปริเยสถ, น สภาวโต, เอวํ เหตูสุปิ กุสลา ทิตา อญฺญปฏิพทฺธา ปริเยสิตพฺพา, น สภาวโตฯ สา ปน ปริเยสิยมานา โยนิโสมนสิการา ทิปฏิพทฺธา โหตีติ เหตูสุ วิย เหตุสมฺปยุตฺตธเมฺมสุปิ โยนิโสมนสิการาทิปฏิพโทฺธ กุสลาทิ ภาโว, น เหตุปฏิพโทฺธติฯ เตเนวาห –

> ‘‘โยนิโส, ภิกฺขเว, มนสิ กโรโต อนุปฺปนฺนา เจว กุสลา ธมฺมา อุปฺปชฺชนฺติ, อุปฺ ปนฺนา จ กุสลา ธมฺมา อภิวฑฺฒนฺตี’’ติอาทิ (อ. นิ. ๑.๖๗)ฯ

สมยญฺญุนาติ อาภิธมฺมิกมตเวทินาฯ **สุปฺปติฏฺฐิตภาวสฺส สาธเนนา**ติ อตฺตเหตุกานํ ธมฺมานํ สมฺมา ปติฏฺฐิตภาวสฺส ถิรภาวสฺส สาธเนนฯ ลทฺธเหตุปจฺจยา หิ ธมฺมา วิรุฬฺหมูลา วิย ปาทปา ถิรา โหนฺติ สุปฺปติฏฺฐิตา, อเหตุกา ติลพีชาทิเสวาลา วิย น สุปฺปติฏฺฐิตาติฯ

๕๔๘. **สพฺพโส**ติ กามาวจราทิสพฺพภาเคนฯ

๕๕๐-๑. ปฏิสนฺธิกฺขเณ จิตฺตสมุฏฺฐานานํ รูปานํ อภาวโต อตฺตนา สมฺปยุตฺตานํ, กฏตฺ ตารูปานเมว จ ปจฺจยภาโวติ อาห **‘‘อตฺตนา…เป…. ชาตาน’’**นฺติฯ กมฺมสฺส กตตฺตา เอว จ อุปจิตตฺตา จ น อิสฺสราทิเหตุโน สมฺภูตานิ รูปานิ กฏตฺตารูปานิ, กมฺมสมุฏฺฐานรูปานีติ อโตฺถ , กฏตฺตารูปาเนว ชาตานิ ภูตานิ นิพฺพตฺตานีติ **กฏตฺตารูปชาตานิฯ ตเถวา**ติ ยถา ปฏิ สนฺธิยํ กฏตฺตารูปานํ, เอวนฺติ อโตฺถฯ **จิตฺตชานญฺจา**ติ **จ**-สเทฺทน ‘‘อตฺตนา สมฺปยุตฺ ตาน’’นฺติ อากฑฺฒติฯ

๕๕๓. โลกุตฺตรวิปากานํ ปฏิสนฺธิวเสน อปฺปวตฺตนโต นตฺถิ กมฺมสมุฏฺฐานสฺส ปจฺจยภา โวติ อาห **‘‘จิตฺตชาน’’**นฺติอาทิฯ

๕๕๕. **เหตุปจฺจยสมฺภโว**ติ เหตุปจฺจยสมฺภูตธโมฺม, เหตุปจฺจยโต ปจฺจยุปฺปนฺนธมฺ มานํ สมฺภวาการโร วาฯ **สญฺชาตสุขเหตุนา**ติ สญฺชาตญาเณน, สมฺปชเญฺญนาติ อโตฺถฯ ญาณญฺหิ ‘‘สุขิโน จิตฺตํ สมาธิยติ, สมาหิโต ยถาภูตํ ปชานาตี’’ติอาทิวจนโต สุขํ เหตุ เอตสฺ สาติ,

> ‘‘ทิเฏฺฐ ธเมฺม จ โย อโตฺถ,
> โย จโตฺถ สมฺปรายิโก;

อตฺถาภิสมยา ธีโร,
ปณฺฑิโตติ ปวุจฺจตี''ติฯ (สํ. นิ. ๑.๑๒๙) –

อาทิวจนโต สุขสฺส เหตูติ วา ''สุขเหตู''ติ วุจฺจติฯ

๕๕๖. โลกสฺส อธิปติ **โลกาธิปติ,** สกลโลกนายเกนาติ อโตฺถฯ อตฺตาธีนานํ ปติโนติ **อธิปตีฯ ฉนฺทํ ตุ เชฎฺฐกํ กตฺวา**ติ ''ฉนฺทวโต กึ นาม น สิชฺฌตี''ติอาทิกํ ปุริมาภิสงฺขารูปนิสฺสยํ ลภิตฺวา อุปฺปชฺชมาเน จิตฺตุปฺปาเท ฉโนฺท เชฎฺฐกภูโต สมฺปยุตฺตธเมฺม วเส วตฺตมาโน หุตฺวา ปวตฺตติ, สมฺปยุตฺตธมฺมา จ ตสฺส วเส ปวตฺตนฺติ หีนาทิภาเวน ตทนุวตฺตนโตติ อาห ''ฉนฺทํ ตุ เชฎฺฐกํ กตฺวา''ติอาทิฯ **กตฺวา ธุร**นฺติ สหชาตปุพฺพงฺคมวเสน ปุพฺพงฺคมํ กตฺวาฯ **ฉนฺทาธิปติ นาม โส** วา จิตฺตุปฺปาโท ฉนฺทาธิปติ นาม ''ฉโนฺท อธิปติ อิมสฺสา''ติ กตฺวาฯ **เอเสวา**ติ ''จิตฺตํ ธุรํ กตฺวา…เป.… กาลสฺมิํ จิตฺตาธิปติ นามา''ติอาทินา ยถาวุโตฺตว นโยฯ **เสเสสู**ติ จิตฺตาทีสุฯ เอตฺถ จ ''ฉนฺทํ…เป.… กาลสฺมิ''นฺติอาทินา กาลสฺส นิยมิตตฺตา จตฺตาโรเปเต เอกกฺขเณ อธิปตี น โหนฺตีติ ทฎฺฐพฺพํฯ เอวญฺจ กตฺวา **ปฎฺฐาเน** ''ฉนฺทาธิปติ ฉนฺทสมฺปยุตฺตกานํ ธมฺมานํ ตํสมุฎฺฐานานญฺจ รูปานํ อธิปติปจฺจเยน ปจฺจโย''ติอาทินา (ปฎฺฐา. ๑.๑.๓) จตุนฺนมฺปิ อธิปตีนํ ปจฺจยภาโว วิสุํ วิสุํเยว อุทฺธโฎฯ ยทิ หิ เต เอกกฺขเณเยว อธิปติปจฺจยา สิยุํ, ตทา ยถา **เหตุปจฺจยนิเทฺทเส** ''เหตู เหตุสมฺปยุตฺตกาน''นฺติอาทินา อวิเสเสน วุตฺตํ มูลเฎฺฐน อุปการกภาวสฺส วิชฺชมาเนน ทฺวินฺนํ, ติณฺณมฺปิ เหตูนํ เอกกฺขเณ ปจฺจยภาวูปคมนโต, เอวํ เอกกฺขเณเยว พหูนํ เชฎฺฐกภาเว สติ อธิปติปจฺจยนิเทฺทเสปิ ''อธิปตี อธิปติสมฺปยุตฺตกาน''นฺติอาทินา วตฺตพฺพํ สิยาฯ ยสฺมา ปน เอวํ อวตฺวา ''ฉนฺทาธิปติ ฉนฺทสมฺปยุตฺตกาน''นฺติอาทินา จตฺตาโรว วิเสเสตฺวา วุตฺตา, ตสฺมา เอเกกธโมฺมเยว เอกกฺขเณ อธิปติปจฺจโย โหตีติ ทฎฺฐพฺพํฯ **เชฎฺฐเฎฺฐนา**ติ ปมุขภาเวนฯ

โสภนา มติ, โสภนํ วา มตํ เอเตสํ อตฺถีติ สุมติโน, สมฺมาทิฎฺฐิกาติ อโตฺถ, เตสํ มติํ วิโพเธติ ปโพเธตีติ **สุมติมติวิโพธนํ**ฯ กุจฺฉิตา มติ, กุจฺฉิตํ วา มตํ เอเตสนฺติ กุมติโน, มิจฺฉาทิฎฺฐิกา, เตสํ มติภูตา มติภาเวน ปริกปฺปิตตฺตาติ กุมติมติ, มิจฺฉาทิฎฺฐิ, สาเยว อินฺธนสทิสตาย อินฺธนํ ตสฺส ปาวกํ อคฺคิ วิยาติ **กุมติ…เป.… ปาวกํฯ อติมธุร**นฺติ นิปุณคมฺภีเรน อตฺถรเสน เจว สุวิมลสขิเลน พฺยญฺชนรเสน จ มธุรํฯ **อเวที**ติ โอคาเหตฺวา ชานาติฯ **โย โย**ติ เถรนวมชฺฌิเมสุ โย โกจิฯ **ชินวจนํ สกลํ อเวที**ติ เตปิฎกสฺสปิ สกลชินวจนสฺส คหณสมตฺถตาปฎิลาเภน ตํ อวคจฺฉติฯ

อิติ อภิธมฺมตฺถวิภาวินิยา นาม

อภิธมฺมาวตารสํวณฺณนาย

ปกิณฺณกนิเทฺทสวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

๙. นวโม ปริเจฺฉโท

ปุญฺญวิปากปจฺจยนิเทฺทสวณฺณนา

๕๖๐-๑. วฏฺฏกถาย โลกุตฺตรวิปากานํ อลพฺภนโต **“โลกิยาเนวา”**ติ วุตฺตํฯ **ปุญฺญาปุญฺญาทิสงฺขารา**ติ ปุญฺญาภิสงฺขาโร อปุญฺญาภิสงฺขาโร อาเนญฺชาภิสงฺขาโรติ ตโย สงฺขาราฯ ตตฺถ ปุนาติ อตฺตโน สนฺตานํ อปุญฺญผลโต, ทุกฺขสํกิเลสโต จ โสเธติ, ปุชฺชํ ภวผลํ นิพฺพเตฺตตีติ วา ปุญฺญํ, อตฺตโน ผลสฺส อภิสงฺขรณเฏฺฐน อภิสงฺขาโร จาติ **ปุญฺญาภิสงฺขาโร,** ปุญฺญปฏิปกฺขโต อปุญฺญํ, วุตฺตนเยน อภิสงฺขาโร จาติ **อปุญฺญาภิสงฺขาโร**ฯ สมาธิปจฺจนีกานํ อติทูรตาย น อิญฺชติ น กมฺปตีติ อาเนญฺชํ, ตํ อภิสงฺขโรตีติ **อาเนญฺชาภิสงฺขาโร**ฯ ตตฺถ ทานสีลาทิวเสน ปวตฺตา อฏฺฐ กามาวจรกุสลเจตนา, ภาวนาวเสเนว ปวตฺตา รูปาวจรกุสลเจตนา จาติ เตรส เจตนา ปุญฺญาภิสงฺขาโร นามฯ ปาณาติปาตาทิวเสน ปวตฺตา ทฺวาทส อกุสลเจตนา อปุญฺญาภิสงฺขาโร นามฯ ภาวนาวเสเนว ปวตฺตา จตโสฺส อรูปาวจรกุสลเจตนา อาเนญฺชาภิสงฺขาโร นามฯ ภวาทีสุ ยถา ปจฺจยา, ตถา เยสญฺจ วิปากานํ ปจฺจยา, เตปิ วิญฺญาตพฺพาติ สมฺพนฺโธฯ เกจิ ปน **“เตปี**ติ สงฺขารานํ คหณ’’นฺติ วทนฺติ, ตํ น ยุตฺตํ, เอวํ สติ ‘‘เยส’’นฺติ อนิยมนิเทฺทสสฺส นิยมกวจนาภาวโตฯ

๕๖๒. กตเม ปน เต ภวาทโยติ อาห **“ตโย *ภวา*”**ติอาทิฯ ตตฺถ กามรูปารูปวเสน **ตโย *ภวา***ฯ สญฺญีภวอสญฺญีภวเนวสญฺญีนาสญฺญีภววเสน, ปน เอกโวการภวจตุโวการภวปญฺจโวการภววเสน จ ตโย ภวา เอเตฺถว สโมธานํ คจฺฉนฺติฯ **จตโสฺส โยนิโย**ติ อณฺฑชชลาพุชสํเสทชโอปปาติกวเสน จตฺตาโร สตฺตนิกายาฯ ตตฺถ พีชกปาเล นิพฺพโตฺต สตฺตนิกาโย **อณฺฑชโยนิ** นามฯ มาตุคเพฺภ ชลาพุเช นิพฺพตฺตสตฺตนิกาโย **ชลาพุชโยนิ** นามฯ ปทุมคพฺภมานุสกคพฺภมลาทิสํเสทูปนิสฺสเยน อุปฺปชฺชนกสตฺตนิกาโย **สํเสทชโยนิ** นามฯ กุโตจิ อนุปฺปชฺชิตฺวา เกวลํ ตตฺถ ตตฺถ ปริปุณฺณงฺคปจฺจโงฺค หุตฺวา อุปฺปชฺชนกสตฺตนิกาโย **โอปปาติกโยนิ** นามฯ **คติปญฺจกํ** เหฏฺฐา วิภาวิตเมว ฯ ปฏิสนฺธิวิญฺญาณสฺส วตฺถุภูตา จ วิญฺญาณกฺขนฺธา ฉ วิญฺญาณฏฺฐิติโย นามฯ ตา ปน นานตฺตกายาทิวเสน สตฺตวิธาติ อาห **“วิญฺญาณฏฺฐิติโย สตฺตา”**ติฯ วุตฺตเญฺหตํ –

> ‘‘สตฺติมา, ภิกฺขเว, วิญฺญาณฏฺฐิติโยฯ กตมา สตฺต? สนฺติ, ภิกฺขเว, สตฺตา นานตฺตกายา นานตฺตสญฺญิโนฯ เสยฺยถาปิ มนุสฺสา เอกเจฺจ จ เทวา เอกเจฺจ จ วินิปาติกา, อยํ ปฐมา วิญฺญาณฏฺฐิติฯ สนฺติ, ภิกฺขเว, สตฺตา นานตฺตกายา เอกตฺตสญฺญิโนฯ เสยฺยถาปิ เทวา พฺรหฺมกายิกา ปฐมาภินิพฺพตฺตา, อยํ ทุติยา วิญฺญาณฏฺฐิติฯ สนฺติ, ภิกฺขเว, สตฺตา เอกตฺตกายา นานตฺตสญฺญิโนฯ เสยฺยถาปิ เทวา อาภสฺสรา, อยํ ตติยา วิญฺญาณฏฺฐิติฯ สนฺติ, ภิกฺขเว, สตฺตา เอกตฺตกายา เอกตฺตสญฺญิโนฯ เสยฺยถาปิ เทวา สุภกิณฺหา, อยํ จตุตฺถี วิญฺญาณฏฺฐิติฯ สนฺติ, ภิกฺขเว, สตฺตา สพฺพโส รูปสญฺญานํ สมติกฺกมา ปฏิฆสญฺญานํ อตฺถงฺคมา นานตฺตสญฺญานํ อมนสิการา ‘อนโนฺต อากาโส’ติ อากาสานญฺจายตนูปคา, อยํ ปญฺจมี วิญฺญาณฏฺฐิติฯ สนฺติ, ภิกฺขเว, สตฺตา สพฺพโส อากาสานญฺจายตนํ สมติกฺกมฺม ‘อนนฺตํ วิญฺญาณ’นฺติ วิญฺญาณญฺจายตนูปคา, อยํ ฉฏฺฐี วิญฺญาณฏฺฐิติฯ สนฺติ, ภิกฺขเว, สตฺตา สพฺพโส วิญฺญาณญฺจายตนํ สมติกฺกมฺม ‘นตฺถิ กิญฺจี’ติ อากิญฺจญฺญายตนูปคา, อยํ สตฺตมี วิญฺญาณฏฺฐิตี’’ติ (ที. นิ. ๓.๓๓๒; อ. นิ. ๗.๔๔)ฯ

เอตฺถ หิ อปริมาณจกฺกวาฬวาสิโน มนุสฺสา กามาวจรเทวา ปุนพฺพสุมาตุปิยงฺกรมาตาท โย วินิปาติกาสุรา จ กุสลวิปากปฏิสนฺธิกา เวมานิกเปตา เจติ อิเม ทีฆรสฺสกิสถูลกาฬโอทา ตาทิวณฺณสณฺฐานวเสน รูปกายสฺส, อเหตุทุเหตุติเหตุวเสน ปฏิสนฺธิสญฺญาย จ นานาภาว โต **นานตฺตกายนานตฺตสญฺญิโน** นาม, อยํ ปฐมา วิญฺญาณฏฺฐิติฯ ปฐมชฺฌานตลวาสิโน ปน ตโย เทวา อุปรูปริวาสีนํ วณฺณาทิกมเปกฺขิตฺวา อตฺตโน วณฺณาทีนํ นิหีนตาย รูปกายสฺส นานาภาวโต, ปฐมชฺฌานวิปากวิญฺญาณวเสน สมานสญฺญิตาย จ **นานตฺตกายเอก ตฺตสญฺญิโน** นาม, อยํ ทุติยา วิญฺญาณฏฺฐิติ, จตุราปายวาสิโนปิ วณฺณสณฺฐานวเสน รู ปกายสฺส นานาสภาวตฺตา, อกุสลวิปากสญฺญาวเสน สญฺญาย เอกสภาวตฺตา จ ทุติยวิญฺ ญาณฏฺฐิติยํเยว สโมธานํ คจฺฉนฺตีติ เวทิตพฺพํฯ ทุติยชฺฌานตลวาสิโน ตโย เทวา วณฺณสณฺ ฐานาทิวเสน สมานตฺตา รูปกายสฺส วิเสสาภาวโต ปญฺจกนเย ทุติยตติยชฺฌานสญฺญาวเสน ปฏิสนฺธิสญฺญาย นานาภาวโต **เอกตฺตกายนานตฺตสญฺญิโน** นาม, อยํ ตติยา วิญฺญาณฏฺ ฐิติฯ ตติยชฺฌานตลวาสิโน ปน ตโย เทวา รูปกายวเสน สมานตฺตา, ปญฺจกนเย จตุตฺถชฺ ฌานวิปากสญฺญาวเสน ปฏิสนฺธิสญฺญาย จ เอกตฺตา **เอกตฺตกายเอกตฺตสญฺญิโน** นาม, อยํ จตุตฺถี วิญฺญาณฏฺฐิติฯ เวหปฺผลวาสิโน เจว ปญฺจ สุทฺธาวาสวาสิโน จ วณฺณสณฺฐานว เสน รูปกายสฺส, ปญฺจมชฺฌานวิปากสญฺญาวเสน ปฏิสนฺธิสญฺญาย จ สมานตฺตา จตุตฺถวิญฺ ญาณฏฺฐิติเมว ภชนฺติฯ อากาสานญฺจายตนาทโย ติโสฺส วิญฺญาณฏฺฐิติโย ปาฬิวเสเนว ปา กฏาฯ อสญฺญสตฺตา ปน วิญฺญาณาภาเวน เนวสญฺญานาสญฺญายตนวาสิโน จ สญฺญาย วิย วิญฺญาณสฺส สุขุมภาเวเนว วิญฺญาณฏฺฐิตีสุ น คหิตา, สตฺตานํ นิวาสตาย ปน **“สตฺตาวา สา”**ติ วุจฺจนฺติฯ เอวญฺจ กตฺวา เตหิ สตฺต วิญฺญาณฏฺฐิติโย สโมธาเนตฺวา นว สตฺตาวาสา วุตฺ ตาฯ

๕๖๓-๔. อิทานิ เอวํ วุตฺเตสุ ภวาทีสุ ทฺวตฺตึสวิปากานํ ติณฺณํ อภิสงฺขารานํ ปจฺจยภาวํ ทเสฺสตุํ **“กาเม ปุญฺญาภิสงฺขารสญฺญิตา”**ติอาทิ อารทฺธํฯ **นวนฺนํ ปากจิตฺตาน**นฺติ ส เหตุกาเหตุกวเสน นวนฺนํ สุคติปฏิสนฺธิวิปากจิตฺตานํฯ **นานกฺขณิก...เป.... ปจฺจเยหิ จา**ติ กุสลากุสลกมฺมสฺส อตีตเสฺสว อตฺตนา ชเนตพฺพวิปากานํ ปจฺจยภาวโต นานกฺขณิกกมฺมปจฺจ เยน, เตสเมว พลวการณภาวโต อุปนิสฺสยปจฺจเยน จฯ วุตฺตญฺหิ ตสฺส อุปนิสฺสยตฺตํ ‘‘กุสลากุ สลํ กมฺมํ วิปากสฺส อุปนิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๒๓)ฯ สพฺพตฺถ อุปนิสฺสยภา โว พลวกมฺมวเสน โยเชตโพฺพฯ ทุพฺพลญฺหิ กมฺมํ อุปนิสฺสโย น โหตีติ **ปฏฺฐานวณฺณนายํ** ทสฺสิตเมตํฯ

๕๖๖-๘. **ปญฺจนฺน**นฺติ กุสลวิปากจกฺขุโสตวิญฺญาณสมฺปฏิจฺฉนสนฺตีรณทฺวยวเสน ปญฺ จนฺนํฯ ทุคฺคติยํ กุสลวิปากปฏิสนฺธิยา อภาวโต อาห **“น โหนฺติ ปฏิสนฺธิย”**นฺติฯ เอวํ ปฏิ สนฺธิปวตฺตีนํ อสงฺกรวเสน ปจฺจยวิธึ ทเสฺสตฺวา อิทานิ สโมธาเนตฺวา ทเสฺสตุํ **“โหนฺตี”**ติ อาทิ วุตฺตํฯ โสฬสนฺนํ ปวเตฺต, ปฏิสนฺธิยํ นวนฺนนฺติ ยถาลาภวเสน โยเชตพฺพํฯ

๕๖๙-๗๔. **รูเป ปุญฺญาภิสงฺขารา**ติ อภิญฺญาวชฺชิตา ปญฺจ รูปาวจรปุญฺญาภิสงฺขา ราฯ กสฺมา ปน อภิญฺญาย ปริวชฺชนนฺติ? วิปากทานาภาวโต, ตญฺจ โข ปนสฺสา วิปากสฺส อ สมฺภวโต , น ปน วิปากุปฺปาทนสภาวาภาวโตฯ ยทิ หิ อภิญฺญาเจตนา วิปากํ อุปฺปาเทยฺย, อญฺญภูมิกกมฺมสฺส อญฺญภูมิกวิปากุปฺปาทนาโยคโต สภูมิกเมว อุปฺปาเทยฺยฯ ตํ ปน กึ นวตฺตพฺพารมฺมณํ วา อุปฺปาเทยฺย ปริตฺตาทิอารมฺมณํ วา? กิเญฺจตฺถ – ยทิ ตาว นวตฺตพฺพา รมฺมณํ อุปฺปาเทติ, ตํ น ยุตฺตํ รูปาวจรวิปากานํ เอกเนฺตน กมฺมสมานารมฺมณตาย ทสฺสิตตฺตา, อภิญฺญาเจตนาย จ สยํ ปริตฺตาทิอารมฺมณตฺตาฯ อถ ปริตฺตาทิอารมฺมณํ อุปฺปาเทติ, ตมฺปิ น

ยุชฺชติ รูปาวจรวิปากานํ เอกเนฺตเนว นวตฺตพฺพารมฺมณภาวโตฯ ตถา หิ วุตฺตํ จิตฺตุปฺปาทกเณฺฑ –

> ‘‘รูปาวจรติกจตุกฺกชฺฌานา กุสลโต จ วิปากโต จ กิริยโต จ จตุตฺถสฺส ฌานสฺส วิปาโก อากาสานญฺจายตนํ อากิญฺจญฺญายตนํฯ อิเม ธมฺมา นวตฺตพฺพา ‘ปริตฺตารมฺมณา’ติปิ ‘มหคฺคตารมฺมณา’ติปิ ‘อปฺปมาณารมฺมณา’ติปี’’ติ (ธ. ส. ๑๔๒๒)ฯ

อปิจ สมาธิวิชฺชาสมฺภารภูตา อภิญฺญา สมาธิสฺส อานิสํสมตฺตํ สมาธิผลสทิสาฯ ตสฺส ตสฺส หิ อธิฏฺฐานวิกุพฺพนทิพฺพสทฺทสวนาทิกสฺส ยถิจฺฉิตสฺส กิจฺจสฺส นิปฺผาทนมตฺตผลา อภิญฺญาเจตนาฯ เตนาห ‘‘โส เอวํ สมาหิเต จิเตฺต’’ติอาทิ (ปารา. ๑๒-๑๓) ตสฺมา สมาธิสฺส ผลสทิสา อภิญฺญาเจตนา น จ ผลํ เทติ, ทานสีลานิสํสภูโต ตสฺมึ ภเว ปจฺจยลาโภ วิย นตฺถิ ตสฺส วิปากุปฺปาทนนฺติฯ เกจิ ปน ‘‘สมานภูมิกโต อาเสวนลาเภน พลวนฺตานิ ฌานานิ วิปากํ อุปฺปาเทนฺติ สมาปตฺติภาวโต, อภิญฺญา ปน สติปิ ฌานภาเว ตทภาวโต ตสฺมึ ตสฺมึ อารมฺมเณ อาคนฺตุกาเยวาติ ทุพฺพลา, ตสฺมา วิปากํ น เทตี’’ติ วทนฺติฯ เอวญฺจ กตฺวา วุตฺตํ อนุรุทฺธาจริเยน –

> ‘‘สมานาเสวเน ลเทฺธ, วิชฺชมาเน มหพฺพเล;
> อลทฺธา ตาทิสํ เหตุํ, อภิญฺญา น วิปจฺจตี’’ติฯ (นาม. ปริ. ๔๗๔);

ตยิทมการณํ, ปริตฺตฌานสฺส อวิเสเสน พฺรหฺมปาริสชฺชาทีสุ วิปากทานวจนโตฯ น หิ ปริตฺตํ ลทฺธาเสวนเมว ตตฺถ วิปากํ เทตีติ อฏฺฐกถายํ วุตฺตํ, ตสฺมา สมานาเสวเน ลเทฺธเยว ฌานสฺส วิปากทานํ น สกฺกา วตฺตุํฯ อปิจ ปุนปฺปุนํ ปริกมฺมวเสน อภิญฺญายปิ วสิภาวสพฺภาวา ตสฺสาปิ จ พลวภาโว อเตฺถวาติ วิปากํ อุปฺปาเทยฺยฯ

ปญฺจนฺนํ ปากจิตฺตานนฺติ ปญฺจนฺนํ รูปาวจรวิปากจิตฺตานํฯ **มาปุญฺญสงฺขารา**ติ อปุญฺญาภิสงฺขาราฯ ‘‘อิเม อปุญฺญสงฺขารา’’ติ วา ปทเจฺฉโทฯ **เอกสฺสา**ติ เอกสฺส อกุสลวิปากสนฺตีรณสฺสฯ **ฉนฺน**นฺติ สนฺตีรณวชฺชานํ ฉนฺนํ อกุสลวิปากานํฯ **ปวเตฺต ปจฺจยา โหนฺติ** อนิฏฺฐรูปาทิอาปาถคเตติ อธิปฺปาโยฯ สุคติยํ อกุสลวิปากปฏิสนฺธิยา อภาวโต อาห **‘‘น โหนฺติ ปฏิสนฺธิย’’**นฺติฯ **จตุนฺน**นฺติ อกุสลวิปากจกฺขุโสตวิญฺญาณสมฺปฏิจฺฉนสนฺตีรณวเสน จตุนฺนํฯ ตานิ ปน เอกนฺตโต อนิฏฺฐารมฺมณานิฯ รูปภเว จ กถํ อนิฏฺฐารมฺมณสมาโยโคติ อาห **‘‘โส จา’’**ติอาทิฯ **โส**ติ โส ปจฺจยภาโวฯ **‘‘กามภเว’’**ติ อิทํ อนิฏฺฐรูปาทีนํ วิเสสนํ, น ปน ‘‘อุปลทฺธิย’’นฺติ อิมสฺสฯ เตนาห **‘‘อนิฏฺฐ…เป.… น วิชฺชเร’’**ติฯ เกจิ ปน ‘‘อุปลทฺธิยนฺติ อิมเสฺสว วิเสสนภาเวน คเหตฺวา พฺรหฺมูนํ กามภวํ อาคตกฺขเณ รูปาทิอุปลทฺธิย’’นฺติ วทนฺติฯ **อนิฏฺฐ…เป.… น วิชฺชเร** เอกนฺตสุขวตฺถุภูเต ตตฺถ โวกิณฺณสุขทุกฺขการณสฺส อภาวโตฯ

๕๗๖. **‘‘เอวํ ตาวา’’**ติอาทิ ยถาวุตฺตเสฺสวตฺถสฺส อปฺปนํฯ **ยถา จา**ติ **จ**-สเทฺทน ‘‘เยสญฺจา’’ติ สงฺคณฺหาติฯ **ตถา**ติ เอตฺถาปิ ‘‘เต’’ติ สงฺคณฺหิตพฺพํฯ

๕๗๗-๘๑. ยตฺถ วิตฺถารปฺปกาสนํ กตํ, ตโต ภวโต ปฏฺฐาย มุขมตฺตปฺปกาสนํ กาตุกาโม อาห **‘‘ตตฺริท’’**นฺติอาทิฯ **ตตฺรา**ติ เตสุ ภวาทีสุฯ **อิท**นฺติ นิทสฺสิตพฺพภาเวน อาสนฺนปจฺจกฺขมาหฯ **อาทิโต ปน ปฏฺฐายา**ติ ภวโต ปฏฺฐายฯ **อวิเสเสนา**ติ กามาวจรรูปาวจรวเสน วิเสสาภาเวน เตรส ปุญฺญาภิสงฺขาราฯ **ทฺวิภเวสู**ติ กามรูปภเวสุฯ เกสญฺจิ มนุสฺสานํ, ภุมฺมเทวานญฺจ อณฺฑชชลาพุชานมฺปิ สมฺภวโต ตทเปกฺขาย **‘‘จตูสุ…เป.… โยนิสู’’**ติ วุตฺตํฯ **นาน**

ตฺต…เป…. ฐิตีสุปีติ อลุตฺตสมาสวเสน วุตฺตํ, นานตฺตกายนานตฺตสญฺญาทีสุ จตูสุ วิญฺญาณฏฺฐิตีสูติ อโตฺถฯ **วุตฺตปฺปการสฺมิ**นฺติ นานตฺตกายาทิเก, ปุญฺญาภิสงฺขารสฺส ภวาทีสุ เอกวีสติวิปากานํ เอกาวตฺถาย ปจฺจโย อหุตฺวา ทุคฺคติปริยาปเนฺนสุ ภวโยนิคติวิญฺญาณฏฺฐิติสตฺตาวาเสสุ ปฏิสนฺธึ อทตฺวา ปวเตฺตเยว อฏฺฐนฺนํ วิปากานํ ปจฺจยภาวโต, กามาวจรสุคติปริยาปเนฺนสุ ปฏิสนฺธึ ทตฺวา ปวเตฺต โสฬสนฺนํ วิปากานํ ปจฺจยภาวโต, รูปาวจรภูมิปริยาปเนฺนสุ ปฏิสนฺธึ ทตฺวา ปวเตฺต ทสนฺนํ วิปากานํ ปจฺจยภาวโต วุตฺตํ **‘‘ยถารห’’**นฺติฯ

๕๘๒-๓. กาเม ภเว, รูเป ภเวติ สมฺพโนฺธฯ **ตีสุ คตีสู**ติ เทวมนุสฺสวเชฺชสุ ตีสุ คตีสุฯ **เอกิสฺสา**ติ นานตฺตกายเอกตฺตสญฺญีสงฺขาตาย เอกิสฺสา วิญฺญาณฏฺฐิติยาฯ **เอกสฺมิ**นฺติ นานตฺตกายเอกตฺตสญฺญีสงฺขาเตเยว เอกสฺมึ สตฺตาวาเสฯ

๕๘๔-๖. **เอการูปภเว**ติ เอกสฺมึ อรูปภเวฯ **เอกิสฺสา โยนิยา**ติ เอกิสฺสาเยว โอปปาติกโยนิยาฯ **ตีสุ จิตฺตฏฺฐิตีสู**ติ อากาสานญฺจายตนาทีสุ ตีสุ วิญฺญาณฏฺฐิตีสุฯ **สตฺตาวาเส จตุพฺพิเธ**ติ อากาสานญฺจายตนาทิเกเยว จตุพฺพิเธ สตฺตาวาเสฯ **วิชานิตพฺพา…เป…. ปจฺจยา**ติ สงฺขารา ยถา ปจฺจยา เยสญฺจ ปจฺจยา, ตถา เตปิ วิญฺญาตพฺพาติ อโตฺถฯ

๕๘๗-๙๐. นนุ จ สงฺขารานํ ปฏิสนฺธิปวตฺตีสุปิ วิปากานํ ปจฺจยภาโว วุโตฺตฯ ตตฺถ ปฏิสนฺธิเยว ตาว น สกฺกา วิญฺญาตุํฯ ยทิ หิ ปุริมภวโต ปฏิสนฺธิวิญฺญาณํ อิธาคจฺฉตีติ วุเจฺจยฺย, ตํ น ยุตฺตํ, รูปารูปธมฺมานํ เกสคฺคมตฺตมฺปิ เทสนฺตรสงฺกมนาภาวโตฯ อถ อตีตภวนิพฺพตฺตสงฺขารโต น นิพฺพตฺตติ, ตมฺปิ น ยุชฺชติ อเหตุกโทสาปตฺติโตติ อิมินา อธิปฺปาเยน โจเทนฺโต อาห **‘‘น รูปารูปธมฺมาน’’**นฺติอาทิฯ อาจริโย ตสฺสาธิปฺปายํ สมฺปฏิจฺฉิตฺวา ตํ สญฺญาเปตุกาโม อาห **‘‘นตฺถิ จิตฺตสฺสา’’**ติอาทิฯ **ตโต เหตุํ วินา**ติ ตตฺถ เหตุํ วินา, อตีตภวนิพฺพตฺตกมฺมสงฺขารนิกนฺติอารมฺมณํ วินาติ อโตฺถ ฯ **สุลทฺธปจฺจย**นฺติ อวิชฺชาทิสหการีการณสหิตสฺส สงฺขารสฺส วเสน สุฏฺฐุ อเวกลฺลโต ปฏิลทฺธปจฺจยํฯ **รูปารูปมตฺต**นฺติ พาหิรกปริกปฺปิตสฺส อธิติฏฺฐนกสฺส สตฺตชีวาทิโน อภาวโต รูปารูปธมฺมมตฺตํฯ เตนาห **‘‘น จ สโตฺต’’**ติอาทิฯ **ภวนฺตร…เป…. ปวุจฺจตี**ติ โวหารมเตฺตน ภวนฺตรมุเปตีติ ปวุจฺจติฯ อตฺถโต ปน ปจฺจยสามคฺคิยา ภวนฺตรภาเวน อุปฺปชฺชนมตฺตนฺติ อธิปฺปาโยฯ

๕๙๑. อิทานิ ตํ ปฏิสนฺธิกฺกมํ ปากฏาย มนุสฺสปฏิสนฺธิยา วเสน ปกาเสตุํ สมารภโนฺต อาห **‘‘ตยิท’’**นฺติอาทิฯ **สุทุพฺพุธ**นฺติ อติทุพฺพิชานิยํฯ เตนาหุ โปราณา –

> ‘‘สจฺจํ สโตฺต ปฏิสนฺธิ, ปจฺจยาการเมว จ;
> ทุทฺทสา จตฺโร ธมฺมา, เทเสตุญฺจ สุทุกฺกรา’’ติฯ

๕๙๒-๓. **อาสนฺนมรณสฺสา**ติ ปรูปกฺกเมน วา อายุกฺขยาทิวเสน วา สมาสนฺนมรณสฺสฯ **สุสฺสมาเน**ติ อนุกฺกเมน อุปสุสฺสมาเนฯ คพฺภเสยฺยกสฺส อายตนานํ อนุปุพฺพุปฺปตฺติ วิย นิโรโธปิ อนุปุพฺพโต โหตีติ วุตฺตํ **‘‘นเฏฺฐ จกฺขุนฺทฺริยาทิเก’’**ติฯ เกจิ ปน ‘‘นานากมฺมสมุฏฺฐิเตสุ จกฺขุนฺทฺริยาทีสุ นเฏฺฐสู’’ติ วทนฺติฯ **‘‘หทย…เป…. เก’’**ติ อิมินา เสสกาเย กายินฺทฺริยสฺส นิรุทฺธภาโว วุโตฺตติ เอกกมฺมสมุฏฺฐิตมฺปิ นสฺสเตวาติ อปเรฯ **อานนฺทาจริโย** ปน **‘‘ยมเก’’** ยสฺส จกฺขายตนํ นิรุชฺฌติ, ตสฺส มนายตนํ นิรุชฺฌตีติฯ อามนฺตาฯ ยสฺส วา ปน มนายตนํ นิรุชฺฌติ, ตสฺส จกฺขายตนํ นิรุชฺฌตีติฯ สจิตฺตกานํ อจกฺขุกานํ จวนฺตานํ เตสํ มนายตนํ นิรุชฺฌติ, โน จ เตสํ จกฺขายตนํ นิรุชฺฌติฯ สจกฺขุกานํ จวนฺตานํ เตสํ มนายตนญฺจ นิรุชฺฌติ, จกฺขายตนญฺจ นิรุชฺฌตี’ติอาทินา (ยม. ๑.อายตนยมก.๑๒๐) จกฺขายตนาทีนํ จุติจิเตฺตน

สห นิโรโธ วุโตฺตติ จกฺขุนฺทฺริยาทีนิ จุติโต ปุเพฺพ น นสฺสนฺติฯ อติมนฺทภาวูปคมนํ ปน สนฺธาย อฏฺฐกถาย ‘นิรุเทฺธสุ อินฺทฺริเยสู’ติ วุตฺตํ, น อนวเสสนิโรธํ สนฺธายฯ ปญฺจทฺวาริกช วนานนฺตรมฺปิ จุติ อฏฺฐกถายํ ทสฺสิตา’’ติ วทติฯ **หทยวตฺถุมตฺตสฺมิ**นฺติ หทยวตฺถุปเทสม เตฺตฯ น หิ หทยวตฺถุํ นิสฺสาย กายินฺทฺริยํ ปวตฺตติฯ

๕๙๔-๗. วตฺถุสนฺนิสฺสิตนฺติ เสสินฺทฺริยานํ นิรุทฺธตฺตา วิญฺญาณสฺส นิสฺสยภาวูปคมน สามตฺถิยาโยเคน มนฺทภาวโต วา หทยวตฺถุมตฺตสนฺนิสฺสิตํฯ **จิตฺต**นฺติ ตทา กมฺมกมฺมนิมิตฺตา ทีนิ อารพฺภ ปวตฺตชวนวิญฺญาณํฯ ตํ ปน สุคติยํ นิพฺพตฺตมานสฺส กุสลํ โหติ, ทุคฺคติยํ นิพฺพตฺตมานสฺส อกุสลํฯ เตนาห ภควา –

> ‘‘นิมิตฺตสฺสาทคธิตํ วา, ภิกฺขเว, วิญฺญาณํ ติฏฺฐมานํ ติฏฺฐติ อนุพฺยญฺชนสฺสาทคธิตํ วา, ตสฺมึ เจ สมเย กาลํ กโรติ, ฐานเมตํ วิชฺชติ, ยํ ทฺวินฺนํ คตีนํ อญฺญตรํ คตึ อุปปเชฺชยฺย นิรยํ วา ติรจฺฉานโยนึ วา’’ติอาทิ (สํ. นิ. ๔.๒๓๕)ฯ

ยทิ เอวํ –

> ‘‘คติสมฺปตฺติยา ญาณสมฺปยุเตฺต กตเมสํ อฏฺฐนฺนํ เหตูนํ ปจฺจยา อุปปตฺติ โหติ, กุสลสฺส กมฺมสฺส ชวนกฺขเณ ตโย เหตู กุสลา ตสฺมึ ขเณ ชาตเจตนาย สหชาตปจฺจยา โหนฺติ, เตน วุจฺจติ กุสลมูลปจฺจยาปิ สงฺขาราฯ นิกนฺติกฺขเณ เทฺว เหตู อกุสลา ตสฺมึ ขเณ ชาตเจตนาย สหชาตปจฺจยา โหนฺติ, เตน วุจฺจติ อกุสลมูลปจฺจยาปิ สงฺขาราฯ ปฏิสนฺธิกฺขเณ ตโย เหตู อพฺยากตา ตสฺมึ ขเณ ชาตเจตนาย สหชาตปจฺจยา โหนฺติ, เตน วุจฺจติ นามรูปปจฺจยาปิ วิญฺญาณํ, วิญฺญาณปจฺจยาปิ นามรูป’’นฺติ (ปฏิ. ม. ๑.๒๓๒) –

นิกนฺติกฺขเณ เหตุทฺวยปจฺจยาปิ สุคติปฏิสนฺธิกสฺส กถํ ทสฺสิตาติ? นยิทํ มรณาสนฺนชวนสมฺป ยุตฺตเหตุโย สนฺธาย วุตฺตํ, อถ โข กตกมฺมสฺส ตํ กมฺมํ อารพฺภ อสฺสาทวเสน ปวตฺตชวนสมฺป ยุตฺตเหตุโย สนฺธายฯ กตูปจิตมฺปิ หิ กมฺมํ ตณฺหาย อสฺสาทิตํ วิปากาภินิปฺผาทเน สมตฺถนฺติฯ เกจิ ปน ‘‘กมฺมกรณกาเล อปฺปหีนาวตฺถาย สนฺตาเนน อนุสยิตเหตุโย สนฺธาย นิกนฺติกฺขเณ เทฺว เหตุโยติ วุตฺต’’นฺติ วทนฺติ, ตํ น ยุชฺชติ, เตสํ สหชาตปจฺจยตฺตาโยคโตฯ ปุพฺพานุเสวิตํ ปุญฺญํ วา อปุญฺญเมว วา กมฺมํ, กมฺมนิมิตฺตํ วา อาลมฺพิตฺวา จิตฺตํ ปวตฺตตีติ สมฺพนฺโธฯ **ปุพฺพานุเสวิต**นฺติ ปุเพฺพ อาเสวิตํฯ ‘‘กตตฺตา อุปจิตตฺตา’’ติ หิ วุตฺตํฯ ตณฺหาย อนุเสวิตภาวํ สนฺธาย วา **‘‘ปุพฺพานุเสวิต’’**นฺติ วุตฺตํฯ ‘‘อนุปุพฺพเสวิต’’นฺติปิ ปาฐํ วทนฺติ, ปฏิสนฺธิวเสน ปุเพฺพ อาเสวิตํ, ปุเพฺพ ทินฺนปฏิสนฺธิกนฺติ อโตฺถฯ ทินฺนปฏิสนฺธิกมฺปิ ปน อปรชาตีสุ ปวตฺติวิปากํ น นิพฺพเตฺตตีติ นตฺถิฯ ปุญฺญาปุญฺญคฺคหเณน ยถากมฺมํ สุคติทุคฺคติปฏิสนฺธีนํ อารมฺมณํ ทเสฺสติฯ **กมฺมํ กมฺมนิมิตฺตํ วาติ วา**-สเทฺทน คตินิมิตฺตํ สงฺคณฺหาติฯ ตตฺถ กมฺมํ, คตินิมิตฺตญฺจ มโนทฺวาเรเยว อาปาถมาคจฺฉติ, กมฺมนิมิตฺตํ ปน ปญฺจทฺวาเรปิฯ เอวญฺจ กตฺวา ปญฺจทฺวารคฺคหิเตปิ อารมฺมเณ ปฏิสนฺธิ โหติฯ อปเร ปน คตินิมิตฺตมฺปิ ฉทฺวาเรสุ ลพฺภตีติ วเณฺณนฺติฯ เอวญฺจ กตฺวา วุตฺตํ **สจฺจสเงฺขเป** –

> ‘‘ปญฺจทฺวาเร สิยา สนฺธิ, วินา กมฺมํ ทฺวิโคจเร’’ติฯ (ส. ส. ๑๗๓)ฯ

อฏฺฐกถายํ ปน ‘‘คตินิมิตฺตํ มโนทฺวาเร อาปาถมาคจฺฉตี’’ติ วุตฺตตฺตา, ตทารมฺมณาย จ ปญฺจทฺวาริกปฏิสนฺธิยา อทสฺสิตตฺตา, **มูลฏีกา**ทีสุ จ ‘‘กมฺมพเลน อุปฏฺฐาปิตํ วณฺณายตนํ สุ

ปินํ ปสฺสนฺตสฺส วิย, ทิพฺพจกฺขุกสฺส วิย จ มโนทฺวาเร เอว โคจรภาวํ คจฺฉตี''ติ นิยเมตฺวา วุตฺตตฺตา เตสํ วจนํ น สมฺปฏิจฺฉนฺติ อาจริยาฯ กมฺมนิมิตฺตญฺจ ปเนตฺถ ปจฺจุปฺปนฺนํ ปญฺจทฺวาเร อาปาถมาคจฺฉนฺตํ จุติกาลาสเนฺน กตกมฺมสฺส อารมฺมณสนฺตาเน อุปฺปนฺนํ ตํสทิสนฺติ ทฏฺฐพฺพํ, อิตรถา ตเทว ปฏิสนฺธิยา อารมฺมณุปฏฺฐาปกํ ตเทว ปฏิสนฺธิชนกํ ภเวยฺย, น จ ปฏิสนฺธิยา อุปจารภูตานิ วิย, ''เอตสฺมึ ตยา ปวตฺติตพฺพ''นฺติ ปฏิสนฺธิยา อารมฺมณํ อนุปฺปเทนฺตานิ วิย จ ปวตฺตานิ จุติอาสนฺนชวนานิ ปฏิสนฺธิชนกานิ ภเวยฺยุํฯ ''กตตฺตา อุปจิตตฺตา''ติ หิ วุตฺตํฯ ตทา จ ปฏิสนฺธิยา เอกวีถิยํ วิย ปวตฺตมานานิ กถํ กตูปจิตานิ สิยุํ, อสฺสาทนภูตาย ตณฺหาย อปรามฏฺฐานิ กถํ ปฏิสนฺธินิพฺพตฺตกานิ, น จ โลกิยานิ โลกุตฺตรานิ วิย สมานวีถิผลานิ โหนฺตีติฯ **ตํ วิญฺญาณ**นฺติ ตํ ชวนวิญฺญาณํฯ เอกตฺตนเยน ปฏิสนฺธิวิญฺญาณญฺจ สนฺธาย วุตฺตํฯ จุติปฏิสนฺธิตทาสนฺนวิญฺญาณานญฺหิ สนฺตติวเสน วิญฺญาณนฺติ อุปนีเตกตฺตํ อิธ ตํ วิญฺญาณนฺติ อธิเปฺปตํฯ

อวิชฺชาย ปฏิจฺฉนฺนาทีนเวติ อนุสยวเสน ปวตฺตาย ภวตณฺหาย, จิตฺตสมฺปยุตฺตาย วา อวิชฺชาย ฉาทิตทุกฺขาทีนเวฯ ตถาภูเต ปน กมฺมาทิวิสเย ปฏิสนฺธิวิญฺญาณสฺส อารมฺมณภาเวน อุปฺปตฺติฏฺฐานภูเตฯ ตณฺหาย อปฺปหีนตฺตา เอว ปุริมุปฺปนฺนาย จ สนฺตติยา ตถาปริณตตฺตา ปฏิสนฺธิฏฺฐานาภิมุขํ วิญฺญาณํ นินฺนโปณปพฺภารํ หุตฺวา ปวตฺตตีติ อาห **''ตณฺหา นเมตี''**ติฯ **สหชา ปน สงฺขารา**ติ จุติอาสนฺนชวนวิญฺญาณสหชาตเจตนา, สเพฺพปิ วา ผสฺสาทโยฯ **ขิปนฺตี**ติ ขิปนฺตา วิย ตสฺมึ วิสเย ปฏิสนฺธิวเสน วิญฺญาณปติฏฺฐานสฺส เหตุภาเวน ปวตฺตนฺติฯ **ตนฺ**ติ ตํ วิญฺญาณํฯ **''สนฺตติวสา''**ติ วทโนฺต ตเทว วิญฺญาณํ สนฺธาวติ สํสรติ, น อญฺญนฺติ อิมญฺจ มิจฺฉาวาทํ ปฏิกฺขิปติฯ สติ หิ นานตฺตนเย สนฺตติวเสน เอกตฺตนโย โหตีติฯ

๕๙๙. **อารมฺมณาทีหิ...เป.... ปวตฺตตี**ติ อารมฺมณนิสฺสยปจฺจยาทีหิ ปวตฺตติฯ กถํ ? อาสนฺนมรณสฺส หิ กมฺมพเลน มโนทฺวาเร อุปฏฺฐาปิตํ อวิชฺชาย ปฏิจฺฉนฺนาทีนวํ กมฺมาทิวิสยํ อารพฺภ มโนทฺวาราวชฺชนํ อุปฺปชฺชติ, ตโต มรณาสนฺนวีถิยา วตฺถุทุพฺพลภาเวน มนฺทปฺปวตฺติยา จตฺตาริ, ปญฺจ วา ชวนานิ ปวตฺตนฺติ, ตทนนฺตรํ ตทารมฺมเณ สติ, อสติ วา ภวงฺควิสยมาลมฺพิตฺวา จุติจิตฺตํ อุปฺปชฺชติฯ ภวงฺคานนฺตรมฺปิ จุติ โหตีติ วทนฺติฯ จุติจิเตฺต ปน นิรุเทฺธ ตเทว อาปาถคตํ กมฺมกมฺมนิมิตฺตาทึ อารพฺภ อนุปจฺฉินฺนกิเลสพลวนิมิตฺตํ สหชาตสงฺขาเรหิ กมฺมาทิอารมฺมเณ ขิปิยมานํ โอริมตีรรุกฺขวินิพนฺธํ รชฺชุํ อาลมฺพิตฺวา มาติกาติกฺกามโก วิย ปุริมญฺจ นิสฺสยํ ชหติ, อปรญฺจ กมฺมสมุฏฺฐิตํ นิสฺสยํ อสฺสาทยมานํ วา อนสฺสาทยมานํ วา อารมฺมณาทีหิ ปจฺจเยหิ ปวตฺตติฯ เอตฺถ จ โอริมตีรํ วิย ปุริมภโว ทฏฺฐโพฺพ, ตตฺถ ฐิตรุโกฺข วิย ปุริมภเว ปวตฺตมานกฺขนฺธา, รชฺชุ วิย กมฺมาทิอารมฺมณํฯ เกจิ ปน ''รชฺชุ วิย หทยวตฺถู''ติ วทนฺติ, ''รชฺชุ วิย ตณฺหา''ติปิ อปเรฯ ปุริโส วิย วิญฺญาณํ, ตสฺส รชฺชุคฺคหณํ วิย ตณฺหาย อารมฺมณาภิมุขนมนํ, ปโยโค วิย ขิปนกสงฺขารา, มาติกา วิย จุติจิตฺตํ, ปรตีรํ วิย ปรโลโกฯ

๖๐๐. ยถา ปุริโส ปรตีเร ปติฏฺฐหมาโน ปรตีรรุกฺขวินิพนฺธํ กิญฺจิ อสฺสาทยมาโน วา อนสฺสาทยมาโน วา เกวลํ ปถวิยํ สกพลปฺปโยเคเหว ปติฏฺฐาติ , เอวมิทมฺปิ ภวนฺตรตฺตภาววินิพนฺธหทยวตฺถุสงฺขาตํ นิสฺสยํ ปญฺจโวการภเว อสฺสาทยมานํ วา จตุโวการภเว อนสฺสาทยมานํ วา เกวลํ อารมฺมณนิสฺสยสมฺปยุตฺตธเมฺมเหว ปวตฺตตีติ **ตํ** วิญฺญาณํ **นาปิ อิธาคตํ** อิมสฺมึเยว ภเว นิพฺพตฺตตฺตาฯ **กมฺมาทิ**นฺติ อตีตภวนิพฺพตฺตกมฺมาทึฯ **อาทิ**-สเทฺทน ขิปนกสงฺขารานํ, นมนวเสน ปวตฺตตณฺหาย, กมฺมาทิวิสยาย อาทีนวปฏิจฺฉาทิกาย จ อวิชฺชาย, ทฬฺหคฺคาหาทิกรานํ อุปาทานาทีนญฺจ คหณํ ทฏฺฐพฺพํฯ ตตฺถ กมฺมํ นาม อุปปชฺชเวทนียภูตํ, อปราปริยเวทนียภูตํ วา ปฏิสนฺธินิพฺพตฺตกกมฺมํฯ ขิปนกสงฺขารา นาม จุติอาสนฺนชวนสห

ชาตสงฺขารา, ปฏิสนฺธิชนกกมฺมสหคตสงฺขารา วา, ตโต ปุริมชวนสหคตสงฺขาราติ วา เกจิฯ นมนวเสน ปวตฺตตณฺหา นาม อนุสยาวตฺถาย ปวตฺตตณฺหาฯ เอส นโย อาทีนวปฏิจฺฉาทกอ วิชฺชายปิฯ กมฺมาทิวิสยา ปุเพฺพ วุตฺตาเยวฯ ทฬฺหคฺคาหกรอุปาทานา นาม มณฺฑูกํ ปนฺนโค วิย อุปปตฺติภวสฺส ทฬฺหคฺคหณวเสน ปวตฺตา กามุปาทานาทโยฯ

๖๐๑-๕. สทฺทปฏิโฆสาทีนํ สติปิ ปจฺจยปจฺจยุปฺปนฺนภาเว สนฺตานพนฺธ น ปากโฏติ เตสํ เอกตฺตนานตฺตภาวํ อนามสิตฺวา อนาคตมตีตเหตุสมุปฺปาทเมว ทเสฺสนฺโต **“เอตฺถ จา”**ติอาทิมาหฯ **เอตฺถา**ติ อิมสฺมึ จุติปฏิสนฺธาธิกาเรฯ **ปฏิโฆสทีปมุทฺทาที**ติ **อาทิ**-สเทฺทน อาทาสตลคตมุขนิมิตฺตาทีนํ คหณํฯ **อญฺญตฺถ อคนฺตฺวา**ติ สทฺทาทิปจฺจยเทสํ อนุปคนฺตฺวาฯ อิทํ วุตฺตํ โหติ – ยถา สทฺทาทีนํ อุปฺปตฺติปเทสํ อนุปคนฺตฺวา ปฏิโฆโส สทฺทเหตุโก, ปทีโป ปทีปนฺตราทิเหตุโก, มุทฺทา ลญฺฉนเหตุโก, มุขนิมิตฺตาทิกํ อาทาสาทิอภิมุขาทิเหตุกํ โหติ ตโต ปุเพฺพ อภาวา, เอวมิทมฺปิ ปฏิสนฺธิวิญฺญาณํ น เหตุเทสํ คนฺตฺวา ตํเหตุกํ โหติ ตโต ปุเพฺพ อภาวา, ตสฺมา น อิทํ เหตุเทสโต ปุริมภวโต อิธาคตํ ปฏิโฆสาทโย วิย สทฺทาทิเทสโต, นาปิ ตโต เหตุํ วินา อุปฺปนฺนํ สทฺทาทีหิ วินา ปฏิโฆสาทโย วิยาติฯ อถ วา **อญฺญตฺร อคนฺตฺวา**ติ ปุเพฺพ ปจฺจยปเทเส สนฺนิหิตา หุตฺวา ตโต อญฺญตฺร คนฺตฺวา ตปฺปจฺจยา น โหนฺติ อุปฺปตฺติโต ปุเพฺพ อภาวา, นาปิ สทฺทาทิปจฺจยา น โหนฺติ, เอวํ อิทมฺปีติ วุตฺตนเยน โย เชตพฺพํฯ **สนฺตานพนฺธโต นตฺถี**ติ สนฺตานปฺปพนฺธโต นตฺถิ เอกตา สนฺตาเนกเตฺตปิ อญฺญเสฺสว วิญฺญาณสฺส ปาตุภวนโต, นาปิ นานตา อปุพฺพานํ อปุพฺพานํ อุปฺปาเทปิ ปฐมุปฺปนฺนํ ธมฺมํ วินา ปจฺฉิมสฺส อนุปฺปชฺชนโต, ปทีปสฺส วิย นานตา น สิยาฯ ขณิกาปิ หิ ปทีปชาลา สนฺตาเนกตฺตํ อุปาทาย สา เอวาติ วุจฺจติ, อตฺตกิจฺจญฺจ สาเธติฯ **“สติ สนฺตานพเนฺธ”**ติอาทินา สนฺตานพเนฺธ เอกนฺตํ เอกตฺตาย จ นานตฺตาย จ อคฺคเหตพฺพตํ, คหเณ จ โทสํ ทเสฺสติฯ อิทํ วุตฺตํ โหติ – สนฺตานพเนฺธ สติ ยทิ เอกเนฺตน เอกตา สิยา, ขีรทธีนมฺปิ อนญฺญภาวโต, อตฺตโตเยว จ สยํ อนุปฺปชฺชนโต ขีรโต ทธิสมฺภูตํ น ภเวยฺยฯ อถาปิ สนฺตานพเนฺธ สติ เอกนฺตํ นานตา ภเวยฺย, ขีรทธีนมฺปิ นานตฺตา, อญฺญสฺส จ สามิภาวมเตฺตน อปรสฺส สามิภาวาโยคโต ขีรสามิ นโร ทธิสามิ น ภเวยฺย, น จ ปเนวํ โลเก ทิสฺสตีติฯ

๖๐๖. **ตสฺมา**ติ ยสฺมา เอวํ โลกโวหารปริเจฺฉโท โหติ, ตสฺมา เอกนฺตํ เอกตา, นานตาปิ วา น เจว อุปคนฺตพฺพาฯ เอกเตฺต ปน อธิเปฺปเต ธมฺมโต อคฺคเหตฺวา สนฺตานโตว คเหตพฺพํ, นานเตฺต อธิเปฺปเต สนฺตานวเสน อคฺคเหตฺวา ธมฺมโตว คเหตพฺพนฺติ อธิปฺปาโยฯ เตนาหุ โปราณา –

> ‘‘ทิฎฺฐสนฺตานพนฺธสฺมึ , เอกญฺญตฺตวิจารเณ;
> สภาคุปฺปตฺติเยกตฺต-มญฺญตฺตํ ขณเภทโต’’ติฯ

เอตฺถ จ เอกนฺตํ เอกตาปฏิเสเธน ‘‘สยํกตํ สุขทุกฺข’’นฺติ อิมํ ทิฎฺฐึ นิวาเรติ, เอกนฺตํ นานตาปฏิเสเธน ‘‘ปรํกตํ สุขทุกฺข’’นฺติฯ

๖๐๗-๙. นนุ น สุนฺทรํ, นนุ สิยาติ วา สมฺพนฺโธฯ **อสงฺกนฺติปาตุภาเว**ติ สงฺกนฺติปาตุภาวรหิเต, อสงฺกนฺติวเสน วา ปาตุภาเว, อสงฺกมิตฺวาว ปาตุภาเวติ อโตฺถฯ **ขนฺธาภิสมฺภวา**ติ อภิสมฺภูตกฺขนฺธา, อถ วา อภิสมฺภวติ กมฺมํ เอเตสูติ **อภิสมฺภวา,** ขนฺธา, เอวํ อภิสมฺภวา กมฺมาธิฎฺฐานภูตา ขนฺธาติ อโตฺถฯ **อิธ นิรุทฺธตฺตา**ติ ผลาธิฎฺฐานภูตํ ปรโลกํ อคนฺตฺวา อิเธว นิรุทฺธตฺตาฯ **ปรตฺถาคมโต**ติ ปรโลกํ อคมนโตฯ **ตสฺสา**ติ กมฺมสฺสฯ **อญฺญสฺสา**ติ เยน ตํ กมฺมํ

กตํ, ตโต อญฺญสฺสฯ **อญฺญโต**ติ ยํ ตํ กมฺมํ นิพฺพตฺตํ, ตโต อญฺญโตฯ **เอตํ วิธาน**นฺติ อิธโลกโต ปรโลกํ คนฺตฺวา นตฺถิ, ตตฺถ ‘‘อเญฺญว ขนฺธา นิพฺพตฺตนฺตี’’ติ อิทํ สพฺพํ ยถาวุตฺตวิธานํฯ

๖๑๑-๔. ‘‘สนฺตาเน…เป…. สาธโก’’ติ สเงฺขปโต วุตฺตมตฺถํ ปกาเสตุํ **‘‘เอกสฺมิํ ปนา’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ **เอกสฺมิํ สนฺตาเน**ติ ยสฺมิํ ธมฺมปุเญฺช กมฺมํ นิพฺพตฺตํ, ตเสฺสว สนฺตาเนติ อโตฺถฯ อญฺญสฺสาติปิ วา…เป…. โหติฯ ตตฺถ เอกนฺตํ เอกตฺตนานตฺตานํ ปฏิสิทฺธตฺตาติ อธิปฺปาโยฯ **เอตสฺสตฺถสฺสา**ติ เหตุผลานํ อตฺถโต อญฺญเตฺตปิ เตเนว เหตุผลภาเวน สมฺพนฺธตฺตา ตํ ผลํ อญฺญสฺส, อญฺญโตติ วา น วตฺตพฺพนฺติ เอตสฺส อตฺถสฺสฯ **พีชาน**นฺติ อมฺพมาตุลุงฺคพีชานํฯ **อภิสงฺขาโร**ติ มธุอาทิปริภาวนํฯ **มธุอาทินา**ติ มธุจตุมธุรอลตฺตกรสาทินาฯ **ตสฺสา**ติ ตสฺส ปริภาวิตพีชสฺสฯ **ปฐมํ ลทฺธปจฺจโย**ติ มธุรภาวูปคมนโต ปฐมเมว ลทฺธปจฺจโยฯ **กาลนฺตเร**ติ ผลกาเลฯ **เอวํ เญยฺยมิทมฺปิ จา**ติ ยถา เอตํ, เอวํ อิทมฺปิ ญาตพฺพํฯ อิทํ วุตฺตํ โหติ – ยถา หิ อมฺพพีชาทีสุ มธุนา, จตุมธุเรน วา โยเชตฺวา โรปิเตสุ ผลรโส มธุโร โหติ, มาตุลุงฺคพีเช จ อลตฺตกรเสน รชิตฺวา โรปิเต อมฺพิลภเณฺฑ รโตฺต โหติ, น จ ตํ พีชํ อภิสงฺขรณํ วา ผลฏฺฐานํ ปาปุณาติ, เอวํ สเนฺตปิ กาลนฺตเร ผลวิเสโส น อญฺญพีชสนฺตาเน โหติ, น จ อญฺญสฺมิํ พีเช อภิสงฺขารปจฺจยโต โหติ, เอวเมว เย อิธ โลเก นิพฺพตฺตกฺขนฺธา, เตสุ นิปฺผนฺนํ กมฺมํ วา ปรโลกํ น คจฺฉนฺติฯ เอวมฺปิ กาลนฺตเร วิปากกฺขนฺธา อญฺญสฺมิํ สนฺตาเน น นิพฺพตฺตนฺติ, น จ อญฺญกมฺมปจฺจยโต โหนฺตีติฯ

เอตฺถ หิ อภิสงฺขตํ พีชํ วิย กมฺมํ วา สโตฺต, อภิสงฺขาโร วิย กมฺมํ, พีชสฺส องฺกุราทิปฺปพโนฺธ วิย สตฺตสฺส ปฏิสนฺธิวิญฺญาณาทิปฺปพโนฺธฯ ตตฺถุปฺปนฺนสฺส มธุรรสสฺส อมฺพิลภเณฺฑ รตฺตสฺส จ ตเสฺสว พีชสฺส ตโต เอว จ อภิสงฺขารโต ภาโว วิย กมฺมการกเสฺสว สตฺตสฺส ตโต เอว จ อภิสงฺขรณโต ภาโว เวทิตโพฺพฯ

๖๑๕. **พาลกาเล…เป…. ผลทายินา**ติ พาลสรีเร กตํ วิชฺชาปริยาปุณนํ, สิปฺปสิกฺขนํ, โอสธูปโยโค จ น วุฑฺฒสรีรํ คจฺฉติ, อถ จ ตนฺนิมิตฺตํ วิชฺชาปาฏวํ, สิปฺปชานนํ, อนามยตาทิ จ วุฑฺฒสรีเร โหนฺติ, น จ ตานิ อญฺญสฺส โหนฺติ ตํสนฺตติปริยาปเนฺน เอว สทิเส อุปฺปชฺชนโตฯ น จ ยถา ปยุเตฺตน วิชฺชาปริยาปุณนาทินา วินา ตานิ อญฺญโต โหนฺติ ตทภาเว อภาวโต, เอวํ อิธาปิ สนฺตาเน ยํ ผลํ, เอตํ นาญฺญสฺส, น จ อญฺญโตติ โยเชตพฺพํฯ เอเตน จ สงฺขาราภาเว ผลาภาวเมว ทเสฺสติ, น อญฺญปจฺจยนิวารณํ กโรติฯ

๖๑๖-๘. **เอวํ สเนฺตปี**ติ อสงฺกนฺติปาตุภาเวฯ ตตฺถ จ ยถาวุตฺตโทสปริหรเณ สติ สิเทฺธปีติ อโตฺถฯ **วิชฺชมาน**นฺติ ปทีปสฺส วฏฺฏิกาเสฺนโห วิย วิชฺชมานํ อนิรุทฺธนฺติ อโตฺถฯ **อวิชฺชมาน**นฺติ วฏฺฏทุกฺขาภาวสฺส อรหโต จุติจิตฺตํ วิย อวิชฺชมานํ นิรุทฺธนฺติ อโตฺถฯ **ตปฺปวตฺติกฺขเณ**ติ กมฺมสฺส ปวตฺตมานกฺขเณเยวฯ เตนาห **‘‘สทฺธิเมว จ เหตุนา’’**ติฯ **อวิชฺชมาน**นฺติ ปวตฺติกฺขณโต ปุเพฺพ วิชฺชมานตํ อสมฺปตฺตํฯ **นิรุทฺธ**นฺติ ขณตฺตยํ ปตฺวา นิรุทฺธํฯ เตนาห –

‘‘ปวตฺติกฺขณโต ปุเพฺพ, ปจฺฉา นิจฺจผลํ สิยา’’ติฯ

ปุเพฺพติ กมฺมายูหนโต ปุเพฺพฯ อวิชฺชมานตาสามเญฺญน เหตํ วุตฺตํฯ **ปจฺฉา**ติ วิปากปฺปวตฺติโต ปจฺฉา จฯ

๖๑๙-๒๐. **กฏตฺตาปจฺจโย**ติ กฏตฺตา เอว ปจฺจโย, น วิชฺชมานตาย อวิชฺชมานตาย วาติ อโตฺถฯ เตนาห ‘‘กามาวจรสฺส กุสลสฺส กมฺมสฺส กตตฺตา อุปจิตตฺตา วิปากํ จกฺขุวิญฺ

ญาณํ อุปฺปนฺนํ โหตี’’ติอาทิ (ธ. ส. ๔๓๑)ฯ ยทิ เอวํ อรหตา กตกมฺมมฺปิ กฏตฺตาปจฺจโย สิยาติ? นยิทเมวํฯ ยถา หิ อจฺฉินฺนมูลสฺมึ รุเกฺข ปุปฺผิตํ พีชสมตฺถมฺปิ กุสุมํ มูเล ฉินฺนมเตฺต ผลทายกํ น โหติ, เอวํ อรหโตปิ กิเลสมูลสฺส อโพฺพจฺฉินฺนกาเล สนฺตาเน ปวตฺตมฺปิ กมฺมํ กิเลสมูลจฺฉินฺนมเตฺตเยว ผลทาเน อสมตฺถภาวํ อาปนฺนนฺติฯ เตนาหุ โปราณา –

> ‘‘พาลชนชฺฌารุโฬฺห ,
> ชาติรโถ กมฺมกิเลสจโกฺกยํ;
> กิเลสจกฺกวิธมโน,
> น ยาติ กเมฺมกจเกฺกปี’’ติฯ

กฏตฺตา เจ ปจฺจโย, นิจฺจผลทายโก วิพโนฺธติ อาห **‘‘ปาฏิโภคาทิก’’**นฺติอาทิฯ **ปาฏิโภคาทิก**นฺติ มูลภาวูปคมนาทิกํฯ **อาทิ**-คฺคหเณน ‘‘ปจฺฉา มูลํ ทสฺสามี’’ติ ภณฺฑคฺคหณํ, อิณคฺคหณญฺจ สงฺคณฺหาติฯ อยํ ปเนตฺถ อธิปฺปาโย – ปาฏิโภคกิริยาทีนํ วิชฺชมานตา, อวิชฺชมานตา วา นิยฺยาตเน, ปฏิภณฺฑทาเน, อิณทาเน จ ปจฺจโย น โหติ, อถ โข กรณมตฺตํ, น จ ตํ นิยฺยาตนาทีนํ นิจฺจเมว ปจฺจโย โหติ นิยฺยาตนาทิมฺหิ กเต ปจฺจยตฺตาภาวโต, เอวเมว วิปากุปฺปาทเนปิ กมฺมสฺส วิชฺชมานตา, อวิชฺชมานตา วา ปจฺจโย น โหติ, อถ โข กรณมตฺตเมว, กรณมเตฺต จ สติ วิปกฺกวิปากานํ ปจฺจโย น โหตีติฯ

๖๒๑. ปรมสฺส อุตฺตมสฺส อตฺถสฺส ปกาสนโต **ปรมตฺถปฺปกาสโนฯ ปีติพุทฺธิวิวฑฺฒโน**ติ ปีติยา, ญาณสฺส จ, ปีติสหคตสฺส วา ญาณสฺส วิวฑฺฒโนฯ

อิติ อภิธมฺมตฺถวิกาสินิยา นาม

อภิธมฺมาวตารสํวณฺณนาย

ปุญฺญวิปากปจฺจยนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑๐. ทสโม ปริเจฺฉโท

รูปวิภาควณฺณนา

๖๒๒. **อาทิมฺหี**ติ อุเทฺทสคาถายํฯ **อิทานี**ติ จิตฺตเจตสิกวิภาวนานนฺตรํฯ **วิภาวน**นฺติ นิเทฺทสปฏินิเทฺทสวเสน สรูปโต ปกาสนํฯ

๖๒๓. **รุปฺปตี**ติ สีตุณฺหาทีหิ วิการมาปชฺชติ, อาปาทียตีติ วา อโตฺถฯ วิการาปตฺติ จ สีตาทิวิโรธิปจฺจยสนฺนิธาเน วิสทิสุปฺปตฺติเยวฯ น หิ ยถาสกํ ปจฺจเยหิ อุปฺปชฺชิตฺวา ฐิตธมฺมานํ อเญฺญน เกนจิ วิการาปาทนํ สกฺกา กาตุํ, ตสฺมา ปุริมุปฺปนฺนรูปสนฺตติ วิย อหุตฺวา ปจฺฉา อุปฺปชฺชมานานํ วิสภาคปจฺจยสมวาเยน วิสทิสุปฺปตฺติเยว อิธ ‘‘รุปฺปน’’นฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ เอวญฺจ กตฺวา สงฺฆิยานํ วิปริณามวาโท ปจฺจกฺขโต โหติฯ นนุ จ อรูปธมฺมานมฺปิ วิโรธิปจฺจยสมวาเย วิสทิสุปฺปตฺติ ลพฺภตีติ? สจฺจํ ลพฺภติ, น ปน วิภูตตราฯ วิภูตตรา เหตฺถ วิสทิสุปฺปตฺติ อธิเปฺปตา อุกฺกฏฺฐคติวเสน ยถา ‘‘อภิรูปสฺส กญฺญา ทาตพฺพา’’ติ (สํ. นิ. ๓.๗๘)ฯ

กุโต เอตํ วิญฺญายตีติ เจ? สีตาทิคฺคหณโตฯ ตถา หิ วุตฺตํ –

> ‘‘กิญฺจ, ภิกฺขเว, รูปํ วเทถ, รุปฺปตีติ โข, ภิกฺขเว, ตสฺมา รูปนฺติ วุจฺจติฯ เกน รุปฺปติ? สีเตนปิ รุปฺปติ, อุเณฺหนปิ รุปฺปติ, ชิฆจฺฉายปิ รุปฺปติ, ปิปาสายปิ รุปฺปติ, ฑํสมกสวาตาตปสรีสปสมฺผเสฺสนปิ รุปฺปติ, รุปฺปตีติ โข, ภิกฺขเว, ตสฺมา รูปนฺติ วุจฺจตี’’ติ (สํ. นิ. ๓.๗๙)ฯ

เอตฺถ หิ สีตาทิคฺคหณํ สีตาทินา ผุฏฺฐสฺส รุปฺปนํ วิภูตตรํ, ตสฺมา ตเทเวตฺถ คหิตนฺติ ญาปนตฺถํฯ อิตรถา รุปฺปตีติ สามญฺญวจเนเนว สิเทฺธ สีตาทิคฺคหณํ นิรตฺถกํ สิยาติฯ

ยทิ เอวํ, กถํ พฺรหฺมโลเก รูปสมญฺญา? น หิ ตตฺถ อุปฆาตโก สีตาทิผสฺสวิเสโส ลพฺภตีติ? สจฺจํ, ตตฺถาปิ ตํสภาวานติวตฺตนโตฯ อรุปฺปนสฺสาปิ หิ รุปฺปนสภาวานติวตฺตนโต รูปสมญฺญา โหติฯ ยถา อทุทฺธมฺปิ ขีรํ ตํสภาวานติวตฺตนโต ‘‘ทุทฺธ’’นฺติ วุจฺจตีติฯ อถ วา กิญฺจาปิ ตตฺถ อุปฆาตโก สีตาทิผสฺสวิเสโส นตฺถิ, อนุคฺคาหโก ปน อตฺถิฯ ตถา หิ พฺรหฺมานํ อุตฺชรูปํ อตฺถิ, ตสฺมา อเตฺถว ตตฺถ รุปฺปนนฺติ น โกจิ ตตฺถ รูปสมญฺญาย วิพโนฺธติฯ

รูปยตีติ วาติ สยํ วิชฺชมานเมว อตฺตโน สนฺตานํ วิการมาปาทยตีติ อโตฺถฯ อิติ ปุริมวิคฺคเหน วิการุปฺปตฺติ ‘‘รุปฺปน’’นฺติ ทีปิตํฯ อิมินา ปน วิโรธิปจฺจยสนฺนิปาเต วิชฺชมานเสฺสว โย อตฺตโน สนฺตาเน วิสทิสุปฺปตฺติเหตุภาโว, ตํ รุปฺปนนฺติ ทีปิตํ โหติฯ อิมสฺมิํ ปเกฺข อรูปสฺส รูปสมญฺญาปสโงฺค เอว นตฺถิฯ นิรุทฺธเมว หิ ตํ อนนฺตราทิปจฺจเยหิ อรูปํ อุปฺปาเทติ, น วิชฺชมานนฺติฯ ฆฏฺฏเน วิการาปตฺติยํ รูป-สทฺทสฺส รุฬฺหี, ตสฺมา อรูปธมฺมานํ ฆฏฺฏนาภาวโต น เตสุ รูปสมญฺญาติ เกจิฯ ปฏิฆาโต รุปฺปนนฺติ อปเร, เตสํ มเตน กิญฺจาปิ สปฺปฏิฆรูปานเมว รูปสมญฺญาปสโงฺค, อถ โข อวยวโวหาเรน สมุทาโยปิ โวหรียตีติ สพฺพเมว รูปํ รูปสมญฺญํ ลภติฯ เกจิ ปเนตฺถ ‘‘รูปยตีติ วณฺณายตนวเสน วุตฺต’’นฺติ วทนฺติฯ ตญฺหิ วณฺณวิการํ อาปชฺชมานํ รูปยติ, หทยงฺคตภาวํ ปกาเสตีติฯ ตยิทํ อุปริ วณฺณายตนนิเทฺทเส วิสุํเยว วุจฺจตีติ น ตสฺส อิธ สํวณฺณเนน ปโยชนํ อตฺถิฯ **สุรูโป**ติ ทฺวตฺติํสมหาปุริสลกฺขณอสีติอนุพฺยญฺชนพฺยามปฺปภาเกตุมาลาทีหิ อลงฺกตตฺตา โสภนรูปกาโย, สภาวโตฺถ วา รูป-สโทฺท ‘‘ยํ โลเก ปิยรูปํ สาต

รูป''นฺติอาทีสุ (ปฏิ. ม. ๑.๑๑๔) วิย, ตสฺมา **สุรูโป**ติ โสภนสภาโว, เตน ทสพลจตุเวสารชฺชาทิอสาธารณคุณวิเสสสมาโยคทีปนโต สตฺถุ ธมฺมกายสมฺปตฺติยาปิ โสภนตา ทสฺสิตา โหติฯ

๖๒๔. **ภูโตปาทายเภทโต**ติ เอตฺถ ตทธีนวุตฺติตาย ภวติ เอตฺถ อุปาทารูปนฺติ ภูตํฯ อถ วา มหาภูตาเยว อิธ ปุริมปทโลปวเสน ภูต-สเทฺทน วุตฺตาฯ เตนาห ''จตุพฺพิธา มหาภูตา''ติฯ ภูตานิ อุปาทิยเตว, น ปน สยํ เตหิ อเญฺญหิ วา อุปาทิยตีติ **อุปาทายํ**ฯ เอวญฺจ กตฺวา จตุนฺนํ มหาภูตานํ อญฺญมญฺญํ นิสฺสาย ปวตฺตมานานมฺปิ อุปาทายรูปตาปสโงฺค นตฺถิฯ น หิ เต เกวลํ อญฺญมญฺญํ อุปาทิยเนฺตว, อถ โข สยํ อุปาทายรูเปหิ อุปาทิยนฺติ, ตสฺมา อุปาทาย-สทฺทคฺคหณสามตฺถิยโต น มหาภูตานํ อุปาทายรูปตาปสโงฺคติฯ อถ วา ''จตุนฺนํ มหาภูตานํ อุปาทายรูป''นฺติ (ธ. ส. ๕๘๔) วจนโต จตุมหาภูตสนฺนิสฺสิตตาว อุปาทายรูปลกฺขณํ, น ภูตตฺตยาทิสนฺนิสฺสิตตาปีติ น เตสํ อุปาทายรูปตาติฯ ภูตญฺจ อุปาทายญฺจ **ภูโตปาทายํ,** เตสํ วเสน เภทโตติ **ภูโตปาทายเภทโต**ฯ ภูตสทฺทสฺส อุภยลิงฺคตฺตา อาห **''มหาภูตา''**ติฯ **อุปาทา**ติ อุปาทายรูปานิ ''ปฏิสงฺขา โยนิโส''ติอาทีสุ วิย เอตฺถ ย-การโลโป ทฏฺฐโพฺพฯ

๖๒๕. กตเม ปน จตฺตาโร มหาภูตา, กถญฺจ เต มหาภูตสญฺญิตา, กานิ จ อุปาทายรูปานิ, กถญฺจ ตานิ ''อุปาทายรูปานี''ติ วุจฺจนฺตีติ อิทํ โจทนํ หทเย กตฺวา กเมน โสเธโนฺต อาห **''ปถวีธาตู''**ติอาทิฯ **จตฺตาโรเม**ติ จตฺตาโร อิเมฯ มหา จ โส ภูโต จาติ มหาภูโต, เตน **มหาภูเตน** สเทวเก โลเก มหนฺตภาเวน ปาตุภูเตน สมฺมาสมฺพุเทฺธนาติ อโตฺถฯ อถ วา –

> ''กาโล ฆสติ ภูตานิ,
> สพฺพาเนว สหตฺตนา;
> โย จ กาลฆโส ภูโต,
> ส ภูตปจนิํ ปจี''ติฯ (ชา. ๑.๒.๑๙๐) –

อาทีสุ วิย ภูต-สทฺทสฺส สเตฺตสุ, ขีณาสเวสุ จ ปวตฺตนโต **มหาภูเตนา**ติ มหตา สเตฺตน, มหาขีณาสเวนาติ วา อโตฺถฯ ขีณาสโวปิ หิ ปริกฺขีณปฏิสนฺธิกตฺตา ภูโตเยว น ภวติ, น จ ภวิสฺสตีติ ภูโตติ วุจฺจติฯ

๖๒๖. **มหนฺตา ปาตุภูตา**ติ อุปาทินฺนกสนฺตาเนปิ อนุปาทินฺนกสนฺตาเนปิ สสมฺภารธาตุวเสน มหนฺตา หุตฺวา ภูตา ชาตา นิพฺพตฺตาติ อโตฺถฯ เตสํ อนุปาทินฺนกสนฺตาเน –

> ''ทุเว สตสหสฺสานิ, จตฺตาริ นหุตานิ จ;
> เอตฺตกํ พหลเตฺตน, สงฺขาตายํ วสุนฺธรา''ติฯ (ธ. ส. อฏฺฐ. ๕๘๔) –

อาทินา นเยน มหนฺตปาตุภูตตา วุตฺตาฯ อุปาทินฺนกสนฺตาเนปิ อเนกโยชนสติกมจฺฉกจฺฉปติคาวุตปฺปมาณเทวทานวาทิสรีรวเสน ทฏฺฐพฺพาฯ วุตฺตมฺปิ เหตํ ''สนฺติ, ภิกฺขเว, มหาสมุเทฺท โยชนสติกาปิ อตฺตภาวา''ติอาทิ (อ. นิ. ๘.๒๐; จูฬว. ๓๘๕; อุทา. ๔๕)ฯ

มหาภูตสมาติ อเนกพฺภุตวิเสสทสฺสเนน, อเนกภูตทสฺสเนน จ มหนฺตา ภูตา, มหนฺตานิ อพฺภุตานิ วา เอเตสูติ มหาภูตา, มายาการา, ยกฺขาทโย วา ชาติวเสเนว มหนฺตา ภูตาติ มหาภูตา, เตหิ เอเต สมาติ มหาภูตสมาฯ เอเต หิ ยถา มายาการา อมณิํ เอว อุทกํ มณิํ กตฺวา ทเสฺสนฺติ, อสุวณฺณํเยว เลฑฺฑุอาทิกํ สุวณฺณํ กตฺวา ทเสฺสนฺติ, ยถา จ สยํ เนว ยกฺขา น ปกฺขิโน สมานา ยกฺขาทิภาวมฺปิ ทเสฺสนฺติ, เอวเมวํ สยํ อนีลาเนว หุตฺวา นีลํ อุปาทายรูปํ ท

เสฺสนฺติ, สยํ อปีตาเยว…เป…. สยํ อโนทาตาเยว หุตฺวา โอทาตํ อุปาทายรูปํ ทเสฺสนฺตีติ มายาการมหาภูตสามญฺญโต มหาภูตาฯ

ยถา จ ยกฺขา มหาภูตา ยํ คณฺหนฺติ, เนวสฺส อโนฺตสรีเร ฐานํ อุปลพฺภติ, น สรีรโต พหิ, น จ ตสฺส องฺคมงฺคํ นิสฺสาย น ติฏฺฐนฺติฯ ยทิ หิ สรีรสฺส อโนฺต ฐิตา, สกลสรีเร พฺยาปนํ น สิยาฯ อถ พหิ ฐิตา, ยกฺขคฺคหิตเกน กตกุสลากุสลํ ยกฺขสฺส น สิยาฯ ยทิ จสฺส องฺคมงฺคํ นิสฺสาย น ฐิตา, ยกฺขคฺคหิตเก ปหเฏ ยกฺขสฺส ทุกฺขเวทนุปฺปตฺติ น สิยา, น จ สรีเร ราชิอุฏฺฐานํ ภเวยฺยฯ ยสฺมา ปเนตํ สพฺพํ อตฺถิ, ตสฺมา เต อนิทฺทิสิตพฺพฏฺฐานา, เอวเมเตปิ น อญฺญมญฺญสฺส อโนฺต น พหิ ฐิตา อุปลพฺภนฺติ, น จ อญฺญมญฺญํ นิสฺสาย น ติฏฺฐนฺติฯ ยทิ หิ เต อญฺญมญฺญสฺส อโนฺต ฐิตา, น สกสกกิจฺจกรา สิยุํ อญฺญมญฺญํ อนุปเวสนโตฯ อถ อญฺญมญฺญโต พหิ ฐิตา, วินิพฺภุตฺตา สิยุํ, ตถา จ สติ อวินิพฺภุตฺตวาโท ปริหาเยยฺย, ตสฺมา อนิทฺทิสิตพฺพฏฺฐานาติฯ ยกฺขมหาภูตสมานตาย มหาภูตสมาฯ อนิทฺทิสิตพฺพฏฺฐานาปิ เจเต ปติฏฺฐานาทินา ยถาสกกิจฺจวิเสเสน เสสานํ ติณฺณํ อุปการกา โหนฺตา สหชาตาทินา ปจฺจเยน ปจฺจโย หุตฺวา อญฺญมญฺญํ นิสฺสาเยว ติฏฺฐนฺติฯ

วญฺจกตฺตา อภูเตนาติ ยกฺขินีอาทโย วิย อภูเตน อตเจฺฉน มนาปวณฺณสณฺฐานาทินา สตฺตานํ วญฺจกตฺตา มหนฺตานิ อภูตานิ เอเตสูติ มหาภูตาติ สมฺมตา ฯ ยถา หิ ยกฺขินีอาทโย มนาเปหิ กาฬสามาทิวเณฺณหิ, ปุถุลปีวรกิสาทิสณฺฐาเนหิ, หตฺถภมุอาทิวิเกฺขเปหิ จ อตฺตโน ภยานกภาวํ ปฏิจฺฉาเทตฺวา สเตฺต วเญฺจนฺติ, อตฺตโน วสํ เนนฺติ, เอวเมเตปิ อิตฺถิปุริสาทีสุ มนาเปน ฉวิวเณฺณน, มนาเปน องฺคปจฺจงฺคสณฺฐาเนน, มนาเปน จ หตฺถปาทองฺคุลิภมุกวิเกฺขเปน อตฺตโน กกฺขฬตฺตาทิสรีรลกฺขณํ ปฏิจฺฉาเทตฺวา พาลชนํ วเญฺจนฺติ, อตฺตโน สภาวํ ทฏฺฐุํ น เทนฺตา ตํ อตฺตโน วสํ เนนฺติฯ

๖๒๗-๓๐. **จกฺขุโสต**นฺติอาทีสุ รูปเมว รูปตาฯ หทยญฺจ ตํ วตฺถุ จ มโนธาตุมโนวิญฺญาณธาตูนนฺติ หทยวตฺถุ, หทยสฺส วา วิญฺญาณสฺส วตฺถูติ หทยวตฺถุ, ปุริมปทโลเปน ปน **“วตฺถุ”**นฺติ วุตฺตํฯ กพฬีการโร อาหาโรเยว **อาหารตา**ฯ กิญฺจาปิ **ธมฺมสงฺคณิยํ** รูปนิเทฺทเส กพฬีการโร อาหาโร โอสาเน อุทฺทิโฏฺฐ, อิธ ปน นิปฺผนฺนรูปานํ เอกฏฺฐาเน ทสฺสนตฺถํ หทยวตฺถุอนนฺตรํ อุทฺทิโฏฺฐติฯ ลหุตา อาทิ ยาสํ มุทุตากมฺมญฺญตานนฺติ ลหุตาทโย, ตาสํ ตยํ **ลหุตาทิตฺตยํ,** ตตฺถ ลหุภาโว ลหุตา, ตถา มุทุตาปิฯ กมฺมนิ สาธุ กมฺมญฺญํ, ตสฺส ภาโว กมฺมญฺญตาฯ ลหุตาทีนํ สยํ อนิปฺผนฺนตฺตา นิปฺผนฺนรูปวิการภาวํ ทเสฺสตุํ **“รูปสฺสา”**ติ วิเสสนํ กตํฯ **จตุวีสตี**ติ คณนปริเจฺฉโท, พลวรูปาทีนํ นิเสธนโตฺถฯ ตตฺถ ยํ วตฺตพฺพํ, ตํ ปรโต อาวิ ภวิสฺสติ ฯ **นิสฺสายา**ติ นิสฺสาย เอว, น ปน นิสฺสยวเสนปิฯ จตูหิ อุปาทาเนหิ นิมุตฺตตาย นิกฺขนฺตํ อุปาทานโต มานสํ เอตสฺสาติ **นิรุปาทานมานโส**ฯ

๖๓๑-๒. **ปตฺถฏตฺตา**ติ ปุถุตฺตา, เตน ปุถุภาวโต ปุถวี, ปุถวี เอว ปถวีติ นิรุตฺตินเยน สทฺทสิทฺธิ ทีปิตา โหติฯ อยํ ปน สมฺภารปถวิยา วเสน ยุชฺชติฯ สา หิ ปุถุภูตา ปตฺถฏาติฯ ลกฺขณปถวิยา วเสน ปน ปถนเฏฺฐน ปถวี, สหชรูปานํ ปติฏฺฐาภาเวน ปกฺขายติ อุปฏฺฐาตีติ อโตฺถฯ ปุริโมปิ วา อโตฺถ ลกฺขณปถวิยา วเสน ลพฺภติฯ **วายนโต**ติ สมุทีรณโต, เทสนฺตรุปฺปตฺติเหตุภาเวน ภูตสงฺฆาฏสฺส ปาปนโตติ อโตฺถฯ **เตเชติ** ปริปาเจติ, นิเสติ วา, ติกฺขภาเวน เสสภูตตฺตยํ อุสฺมาเปตีติ อโตฺถฯ คาถาพนฺธวเสน เจตฺถ อิติ-สทฺทโลปโต ‘‘เตเชติ’’เจฺจว วุตฺตํฯ เอวํ ‘‘อาเปตี’’ติ เอตฺถาปิฯ ตสฺมา เตเชตีติ **เตโช,** อาเปตีติ **อาโป**ติ วุตฺตํ โหติฯ **อาเปติ ปาลนา**ติ อนุปาเลตพฺพรูปปริโยสานํ อาเปติ ปตฺถรติฯ ตถา เหตํ ‘‘อาพนฺธนกิจฺจ’’นฺติ

วุจฺจติฯ อาปียตีติ **อาโป**ฯ โสสียติ ปิวียตีติ อโตฺถติ เกจิฯ อยํ ปนโตฺถ สสมฺภาราเป ยุชฺชตีติ วทนฺติ, ลกฺขณาเปปิ ยุชฺชเตวฯ โสปิ หิ ผรุสปาจนวิโสสนากาเรน เสสภูตตฺตเยน ปียมาโน วิย ปวตฺตตีติฯ อาปายตีติ วา **อาโป,** พฺรูเหติ วฑฺฒตีติ อโตฺถฯ ตถา เหส ปริพฺรูหนรโสฯ **เตส**นฺติ ยถาวุตฺตานํ ภูโตปาทายเภทานํ รูปานํฯ **วกฺขามี**ติ กเถสฺสามิฯ กึ การณาติ อาห **"ลกฺขณาทีสู"**ติอาทิฯ **หิ**-สโทฺท เหตุอโตฺถฯ ยสฺมา ลกฺขณาทีสุ ญาเตสุ ธมฺมา อาวิ ภวิสฺสนฺติ, ตสฺมา เตสํ ปรโต อาวิภาวเหตูติ อโตฺถฯ

๖๓๓-๔. กานิ ปน ตานิ ลกฺขณรสปจฺจุปฏฺฐานปทฏฺฐานานิ นาม, เยสุ ญาเตสุ ธมฺมา อาวิ ภวิสฺสนฺตีติ อิมํ โจทนํ โสเธตุํ ลกฺขณรสปจฺจุปฏฺฐานปทฏฺฐานานิ สรูปโต กเถโนฺต อาห **"สามญฺญํ วา"**ติอาทิฯ **สามญฺญํ** สาธารโณ อนิจฺจาทิโกฯ **สภาโว** กกฺขฬาทิผุสนาทิโก อสาธารณภาโวฯ **กิจฺจ**นฺติ สนฺธารณาทิกิจฺจํฯ **สมฺปตฺตี**ติ สมฺปนฺนภาโวฯ ''สุรโส คนฺธโพฺพ''ติอาทีสุ หิ คนฺธพฺพสมฺปตฺติยา รส-สเทฺทน วุจฺจมานตฺตา **สมฺปตฺติ รโส**ติฯ **ผล**นฺติ สหชาตนานกฺขณิกวเสน ฐิตํ ผลํฯ **อุปฏฺฐานนโย**ติ คเหตพฺพภาเวน ญาณสฺส อุปฏฺฐานากาโรฯ **อาสนฺนการณ**นฺติ ปธานการณํฯ

ลกฺขียติ เอเตนาติ ลกฺขณํ, กกฺขฬตฺตํ ลกฺขณเมติสฺสาติ **กกฺขฬตฺตลกฺขณา**ฯ นนุ จ กกฺขฬตฺตเมว ปถวีธาตูติ? สจฺจเมตํฯ ตถา หิ วิญฺญาตาวิญฺญาตสทฺทตฺถตาวเสน อสมฺภินฺนมฺปิ ธมฺมํ กปฺปนาสิเทฺธน เภเทน เอวํ นิเทฺทโส กโตฯ เอวญฺหิ อตฺถวิเสสาวโพโธ โหตีติฯ อถ วา ลกฺขียตีติ ลกฺขณํ, กกฺขฬํ หุตฺวา ลกฺขิยมานา ธาตุ **กกฺขฬตฺตลกฺขณา**ติ เอวเมตฺถ อโตฺถ ทฏฺฐโพฺพฯ เสสาสุปิ เอเสว นโยฯ **ปติฏฺฐานรสา**ติ สหชาตธมฺมานํ ปติฏฺฐานภาวกิจฺจาฯ อสหชาตานมฺปิ สนฺตติวเสน ปติฏฺฐานภาโว โหเตวฯ ตโต เอว เนสํ สมฺปฏิจฺฉนากาเรน ญาณสฺส ปจฺจุปฏฺฐาตีติ **สมฺปฏิจฺฉนปจฺจุปฏฺฐานา**ฯ อิมินา กิจฺจวเสเนเวตฺถ ''ปจฺจุปฏฺฐาน''นฺติ ทเสฺสติฯ **ปทฏฺฐานํ** ปเนตฺถ จตุนฺนมฺปิ เอกโต กตฺวา วกฺขติฯ

ปคฺฆรณลกฺขณาติ ทฺรวตาภาวโต วิสฺสนฺทนลกฺขณาฯ **พฺรูหนรสา**ติ สหชาตธมฺมานํ มิลาตภาวูปคมนํ อทตฺวา วฑฺฒนกิจฺจาฯ ตถา หิ สา เตสํ ปีณิตภาวํ ทเสฺสตีติ วุจฺจติฯ **สงฺคหปจฺจุปฏฺฐานา**ติ พาหิรกอุทกํ วิย นหานิยจุณฺณสฺส สหชาตธมฺมานํ วิปฺปกิริตุํ อทตฺวา สมฺปิณฺฑนวเสน สงฺคณฺหนปจฺจุปฏฺฐานาฯ **ปริปาจนรสา**ติ ปริณตภาวกรณรสาฯ **มทฺทวานุปฺปทานปจฺจุปฏฺฐานา**ติ พาหิรคฺคิ วิย ชตุโลหาทีนํ สหชาตธมฺมานํ มุทุภาวานุปฺปทานปจฺจุปฏฺฐานาฯ **วิตฺถมฺภนลกฺขณา**ติ ปูรณลกฺขณาฯ **สมุทีรณรสา**ติ กมฺปนรสาฯ **อภินีหาโร** ภูตตฺตยสฺส เทสนฺตรุปฺปตฺติเหตุภาโว, นีหรณํ วา พีชโต องฺกุราทิกสฺส วิยฯ **เอเกกา...เป.... ตพฺพา**ติ ปถวีธาตุ อาปาทิภูตตฺตยปทฏฺฐานา, อาโปธาตุ ปถวีเตชาทิภูตตฺตยปทฏฺฐานาติ เอวํ เอเกกา ธาตุ อวสิฏฺฐภูตตฺตยปทฏฺฐานาฯ

อาโรหปริณาหวเสน หิ มชฺฌิเม อิมสฺมึ สรีเร ปริคฺคยฺหมานา ปรมาณุเภทสญฺจุณฺณา สุขุมรชภูตา ปถวีธาตุ โทณมตฺตา สิยาฯ สา จ ตโต อุปฑฺฒปฺปมาณาย อาโปธาตุยา ยถา น วิกิรติ, เอวํ อาพนฺธนวเสน สงฺคหิตาฯ ยถา ปน ปคฺฆรณสภาวาย อาโปธาตุยา วเสน กิลินฺนภาวํ ปิจฺฉลภาวํ นาปชฺชติ, เอวํ เตโชธาตุยา อนุปาลิตาฯ ยถา ปน ตสฺสา วเสน น วิกิรียติ, เอวํ วาโยธาตุยา วิตฺถมฺภิตา สงฺฆาตภาวํ ปาปิตาฯ เอวํ สุขุมรชภูตาปิ อาพนฺธนปริปาจนสมุทีรณกิจฺจาหิ อาโปเตโชวาโยธาตูหิ ลทฺธปจฺจยา สิเนเหน เตมิตา, เตชสา ปริปกฺกา, วายุนา วิตฺถมฺภิตา ปิฏฺฐจุณฺณานิ วิย น อิโต จิโต จ วิกิรียติ วิทฺธํสียติ, อวิกิริยมานา อวิทฺธํสิยมานา

นานปฺปการํ อิตฺถิปุริสลิงฺคาทิภาววิภาคํ อุปคจฺฉติ, อณุถูลทีฆรสฺสถิรกถินาทิภาวญฺจ ปกาเสติฯ

ยูสคตา อาพนฺธนาการภูตา ปเนตฺถ อาโปธาตุ ปถวีปติฏฺฐิตา เตชานุปาลิตา วาโยวิตฺถมฺภิตา น คฬติ , น ปคฺฆรติ, น ปริสฺสวติฯ เอวํ ตีหิ ธาตูหิ อนุปาลิตา อปคฺฆรมานา อปริสฺสวมานา ปีณฺฑิตภาวํ ทเสฺสติฯ เอสา หิ อนุพฺรูหนรสาฯ

อสิตปีตาทิปริปาจิตา เจตฺถ อุสฺมาการภูตา อุณฺหตฺตลกฺขณา เตโชธาตุ ปถวีปติฏฺฐิตา อาโปสงฺคหิตา วาโยวิตฺถมฺภิตา อิมํ กายํ ปริปาเจติ, วณฺณสมฺปตฺติญฺจสฺส อาวหติฯ สา หิ ยถานุภุตฺตสฺส อาหารสฺส สมฺมา ปริณามเนน รสาทิสมฺปตฺติยา เหตุภาวํ คจฺฉนฺตี อิมํ กายํ ปริปาเจติ, วณฺณสมฺปตฺติญฺจ อาวหติฯ กมฺมูปนิสฺสยาย หิ จิตฺตปสาทเหตุกาย จ สรีเร วณฺณสมฺปทาย เตโชธาตุ วิเสสปจฺจโย, ปเคว อุตุอาหารสมุฏฺฐานาย รูปสมฺปตฺติยาติฯ ตาย จ ปน ปริปาจิโต อยํ กาโย น ปูติภาวํ คจฺฉติฯ

องฺคมงฺคานุสฏา เจตฺถ สมุทีรณวิตฺถมฺภนลกฺขณา วาโยธาตุ ปถวีธาตุยา อตฺตนิ ปติฏฺฐาปียติฯ ยถา สหชาตธเมฺมหิ วิสุํ น โหติ, เอวํ อาโปธาตุยา สงฺคยฺหติฯ ยถา สหชาตธมฺมา น ปริสฺสวนฺติ, เอวํ เตโชธาตุยา อนุปาลียติฯ สา เอวํ ตีหิ ธาตูหิ ยถารหํ อนุปาลิยมานา อิมํ กายํ วิตฺถเมฺภติฯ ตาย ปน วิตฺถมฺภิโต อยํ กาโย น ปริปตติ, อุชุกํ ติฏฺฐติ, อิเจฺจวํ เอเกกาย ธาตุยา ติสฺสนฺนํ ธาตูนํ วเสเนว ปวตฺตนโต วุตฺตํ ''เอเกกา เจตฺถ เสสภูตตฺตยปทฏฺฐานาติ เวทิตพฺพา''ติฯ

เอวํ ภูตรูปานํ สทฺธึ วจนเตฺถหิ ลกฺขณาทโย ทเสฺสตฺวา อิทานิ อุปาทายรูปานิ ทเสฺสโนฺต อาห **''จกฺขตี''**ติอาทิฯ อเนกตฺถตฺตา ธาตูนํ จกฺขติ-สทฺทสฺส วิภาวนตฺถตาปิ สมฺภวตีติ กตฺวา วุตฺตํ **''วิภาเวตีติ อโตฺถ''**ติฯ **จกฺขตี**ติ ปน วิญฺญาณาธิฏฺฐิตํ สมวิสมํ อาจิกฺขนฺตํ วิย, อภิพฺยตฺตํ วทนฺตํ วิย โหตีติ อโตฺถฯ อถ วา **จกฺขตี**ติ วิญฺญาณาธิฏฺฐิตํ รูปํ อสฺสาเทนฺตํ วิย โหตีติ อโตฺถฯ จกฺขตีติ หิ อยํ สโทฺท ''มธุํ จกฺขติ, พฺยญฺชนํ จกฺขตี''ติอาทีสุ วิย อสฺสาทโตฺถฯ วุตฺตเญฺหตํ – ''จกฺขุํ โข, มาคณฺฑิย, รูปารามํ รูปรตํ รูปสมฺมุทิต''นฺติ (ม. นิ. ๒.๒๐๙)ฯ วกฺขติ จ ''รูเปสุ อาวิญฺฉนรส''นฺติฯ ยทิ เอวํ ''โสตํ โข, มาคณฺฑิย, สทฺทาราม''นฺติอาทิวจนโต (ม. นิ. ๒.๒๐๙) โสตาทีนมฺปิ สทฺทาทิอสฺสาทกภาโว อตฺถีติ เตสมฺปิ จกฺขุสทฺทาภิเธยฺยตา อาปชฺชตีติ? นาปชฺชติ นิรุฬฺหตฺตาฯ นิรุโฬฺห หิ เอส จกฺขุ-สโทฺท โลจเนเยว ปทุมาทีสุ ปงฺกชาทิสทฺทา วิยาติฯ

๖๓๕-๖. จกฺขุรูปสฺส นิเทฺทสปฺปกรเณปิ จกฺขุ-สทฺทสามญฺญโต อาคตํ สพฺพมฺปิ จกฺขุํ ปเภทโต ทเสฺสตุํ **''ตตฺถ จกฺขู''**ติอาทิ วุตฺตํฯ **ตตฺถา**ติ ตสฺมึ จกฺขุนิเทฺทเสฯ **ปญฺญามํสปฺปเภทโต**ติ ปญฺญาจกฺขุ มํสจกฺขูติ เอวํ ปญฺญามํสานํ วเสน ปเภทโตฯ **ตตฺถา**ติ ตสฺมึ ทุวิเธ จกฺขุมฺหิฯ ปญฺญาเยว **ปญฺญามยํ**ฯ **นามโต**ติ นาเมหิ ปญฺจวิธนฺติ สมฺพโนฺธฯ กตเมหิ นาเมหีติ อาห **''พุทฺธธมฺมา''**ติอาทิฯ ตตฺถ **พุทฺธธมฺมสมเนฺตหี**ติ พุทฺธจกฺขุ ธมฺมจกฺขุ สมนฺตจกฺขูติ อิเมหิ นาเมหิฯ **ญาณทิเพฺพหี**ติ ญาณจกฺขุ ทิพฺพจกฺขูติ จ นาเมหิฯ **ยถานุกฺกมโต**ติ ยถาวุตฺตอนุกฺกมโตฯ **นานตฺตนฺ**ติ เภทํฯ **เม**ติ มยฺหํ สนฺติกา, มยฺหํ วจนโตติ วา อโตฺถฯ **นิโพธถ** ชานาถฯ

๖๓๗. ตตฺถ ''อทฺทสํ โข อหํ, ภิกฺขเว, พุทฺธจกฺขุนา โลกํ โวโลเกโนฺต สเตฺต อปฺปรชเกฺข มหารชเกฺข ติกฺขินฺทฺริเย''ติอาทินา (ม. นิ. ๑.๒๘๓) อาคตํ พุทฺธจกฺขุ นามาติ ทเสฺสโนฺต

อาห **“อาสยานุสเย”**ติอาทิฯ ตตฺถ **อาสยานุสเย**ติ สตฺตานํ อาสเย เจว อนุสเย จ, ตสฺมึ ปวตฺตนฺติ อโตฺถ ฯ ตตฺถ อาคนฺตฺวา เสติ จิตฺตํ เอตฺถาติ อาสโยฯ พฺยคฺฆาสโย วิยฯ ยถา หิ พฺยโคฺฆ โคจรตฺถาย ปกฺกโนฺตปิ ปุน อาคนฺตฺวา วนคหเนเยว สยติ, เตเนว จ ตํ ตสฺส อาสโยติ วุจฺจติ, เอวํ อญฺญตฺถาปิ ปวตฺตํ จิตฺตํ อาคนฺตฺวา ยตฺถ สยติ, ตํ ตสฺส อาสโยติ เวทิตพฺพํฯ โส ปน สสฺสตทสฺสนาทิวเสน จตุพฺพิโธ โหติฯ วุตฺตเญฺหตํ –

> ‘‘สสฺสตุเจฺฉททิฎฺฐี จ, ขนฺติ เจวานุโลมิกา;
> ยถาภูตญฺจ ยํ ญาณํ, เอตํ อาสยสญฺญิต’’นฺติฯ (วิสุทฺธิ. มหา. ๑.๑๓๖; ที. นิ. ฎี. ๑.ปฐมมหาสงฺคีติกถาวณฺณนา; สารตฺถ. ฎี. ๑. ปฐมมหาสงฺคีติวณฺณนา; วิ. วิ. ฎี. ๑.เวรญฺชกณฺฑวณฺณนา)

อนุสยกถา อุปริ อาคมิสฺสติฯ **อินฺทฺริยานํ ปโรปเร**ติ สทฺธาปญฺจมกานํ อินฺทฺริยานํ ติกฺขมุทุภาเวฯ ติกฺขญฺหิ อินฺทฺริยํ อุกฺกฎฺฐคตตฺตา ปรํ, มุทุ อปรํ อนุกฺกฎฺฐคตตฺตาฯ อิทํ ปน **พุทฺธจกฺขุ** ฉสุ อสาธารณญาเณสุ ปุริมทฺวยนฺติ ทฎฺฐพฺพํฯ

๖๓๘. **เหฎฺฐา...เป.... สญฺญิต**นฺติ ‘‘ตสฺมึเยว อาสเน วิรชํ วีตมลํ ธมฺมจกฺขุํ อุทปาที’’ติ เอวํ วุตฺตํ เหฎฺฐา ตีสุ มเคฺคสุ ญาณํ ธมฺมจกฺขุนฺติ สญฺญิตํฯ **ญาณํ สพฺพญฺญุตาปนา**ติ สพฺพญฺญุภาวสงฺขาตํ ญาณํฯ ตญฺหิ สพฺพญฺญูติ อภิธานสฺส, พุทฺธิยา จ ปวตฺตินิมิตฺตตาย สพฺพญฺญุภาโว นาม โหติฯ **เญยฺยํ สมนฺตจกฺขุ**นฺติ ขนฺธาทิวเสน สมนฺตโต สพฺพโส ทสฺสนเฎฺฐน สมนฺตจกฺขุนฺติ เญยฺยํฯ เตเนวาห –

> ‘‘น ตสฺส อทฺทิฎฺฐมิธตฺถิ กิญฺจิ,
> อโถ อวิญฺญาตมชานิตพฺพํ;
> สพฺพํ อภิญฺญาสิ ยทตฺถิ เญยฺยํ,
> ตถาคโต เตน สมนฺตจกฺขู’’ติฯ (จูฬนิ. โมฆราชมาณวปุจฺฉานิเทฺทส ๘๕);

๖๓๙. **ยํ จกฺขุํ อุทปาทีติ อาคต**นฺติ ยํ ญาณํ ‘‘อิทํ ทุกฺขนฺติ, ภิกฺขเว, ปุเพฺพ อนนุสฺสุเตสุ ธเมฺมสุ จกฺขุํ อุทปาทิ, ญาณํ อุทปาที’’ติ (มหาว. ๑๕) เอวํ ตตฺถ ตตฺถ สุเตฺตสุ อาคตํ, จตูสุ สเจฺจสุ เตปริวฎฺฎวเสน ‘‘ทุกฺขํ ปริเญฺญยฺยํ ปริญฺญาต’’นฺติ เอวมาทินา ทฺวาทสวิเธน อาการเรน ปวตฺตํ, อิทํ **ญาณจกฺขุ**ฯ ยา ปน ‘‘อทฺทสํ โข อหํ, ภิกฺขเว, ทิเพฺพน จกฺขุนา วิสุเทฺธนา’’ติอาทินา (ม. นิ. ๑.๒๘๔) อาคตา ปญฺจมชฺฌานสงฺขาตอภิญฺญาจิตฺตสมฺปยุตฺตา ปญฺญา, อยํ **ทิพฺพจกฺขู**ติ ทเสฺสตุํ **“อภิญฺญาจิตฺตชา”**ติอาทิ วุตฺตํฯ เอตฺถ จ ปฐมตติยญาณานิ กามาวจรานิเยวฯ จตุตฺถมฺปิ ปน ปุริมทฺวยมิว กามาวจรนฺติ **อานนฺทาจริเยน** วุตฺตํฯ ญาณจกฺขุํ สหอริยมคฺควิปสฺสนาญาณนฺติปิ ยุชฺชตีติ อปเรฯ อคฺคมเคฺคน สห วิปสฺสนาปจฺจเวกฺขณญาณนฺติ ปน ยุตฺตํ วิย ทิสฺสติฯ

๖๔๐-๔. เอวํ ปญฺญาจกฺขุสฺส ปเภทํ ทเสฺสตฺวา ปุน มํสจกฺขุสฺสาปิ ปเภทํ ทเสฺสตุํ **“มํสจกฺขุปิ”**ติอาทิ วุตฺตํฯ **สสมฺภารปสาทโต**ติ สสมฺภารจกฺขุ ปสาทจกฺขูติ อิเมสํ ทฺวินฺนํ วเสนฯ สมฺภรียติ เอเตหีติ สมฺภารา, อวยวาฯ เต ปน อุปตฺถมฺภกภูตา จตุสมุฎฺฐานิกรูปสนฺตติโยทฎฺฐพฺพาฯ สห สมฺภาเรหีติ **สสมฺภารํ**ฯ สสมฺภารญฺจ นาม มํสปิโณฺฑ ปวุจฺจตีติ สมฺพโนฺธฯ **อกฺขิกูปปฎฺฐิยา เหฎฺฐา**ติ เหฎฺฐาคตอกฺขิกูปสฺส อฎฺฐินา ปริจฺฉิโนฺนติ สมฺพโนฺธฯ **อุทฺธ**นฺติ อกฺขิกูปโต อุทฺธํฯ **อุภโต อกฺขิโกฎีหิ**ติ อกฺขิกูปสฺส อุภยภาเค อกฺขิโกฎีหิฯ **มตฺถลุเงฺคน อนฺตโต**ติ อกฺขิกูปสฺส อพฺภนฺตเร ฐิเตน มตฺถลุเงฺคนฯ **นฺหารุสุเตฺตน อาพโนฺธ**ติ นหารุรชุ

ชูหิ อโนฺต มตฺถลุงฺเคน สห อาพนฺโธฯ **สกโลปิ จ โลโก**ติ สกโลปิ พาลปุถุชฺชนโลโกฯ **ยนฺติ** ยํ มํสปิณฺฑํฯ **กมลสฺส ทลํ วิยา**ติ ปุถุลวิปุลนีลตาย นีลุปฺปลทลํ วิยฯ **ชานาตี**ติ คณฺหาติฯ **จกฺขุ นาม น ตํ โหตี**ติ ตถา คยฺหมานํ ตํ จกฺขุ นาม น โหติฯ กิญฺจรหิ ตนฺติ อาห **“วตฺถุ ตสฺสาติ วุจฺจตี”**ติฯ **ตสฺสา**ติ ตสฺส ยถาธิเปฺปตสฺส ปรมตฺถจกฺขุโนฯ **อิทํ ปนา**ติ นิคมนํฯ

๖๔๕-๗. ตํ ปน สสมฺภารจกฺขุ เยหิ สมฺภาเรหิ สมฺภรียติ, เต สรูปโต, คณนโต จ ทเสฺสตุํ **“วโณฺณ คโนฺธ”**ติอาทิ วุตฺตํฯ **ภาโว**ติ อิตฺถิยา อิตฺถิภาโว, ปุริสสฺส ปุมฺภาโวติ ลพฺภมานกภาโวฯ **สมฺภโว**ติ อาโปธาตุเมว สมฺภวภูตมาหฯ **สณฺฐาน**นฺติ จ เตน เตนากาเรน สนฺนิวิเฏฺฐสุ มหาภูเตสุ ตํตํสณฺฐานวเสน วิญฺญายมานํ วณฺณายตนมาหฯ อาโปธาตุวณฺณายตเนหิ จ อนตฺถนฺตรภูตานมฺปิ สมฺภวสณฺฐานานํ วิสุํ วจนํ ตถาภูตานํ, อตถาภูตานญฺจ อาปาทีนํ ยถาวุตฺตมํสปิเณฺฑ วิชฺชมานตฺตาฯ อาโปธาตุวณฺณายตนานญฺหิ สนฺตานวเสน ปวตฺตมานานํ อวตฺถาวิเสโส สมฺภโว สณฺฐานญฺจาติฯ **ทเสเต**ติ จตโสฺส ธาตุโย, ตนฺนิสฺสิตา วณฺณาทโย จาติ อิเม ทสฯ **จตุสมุฏฺฐานา**ติ อโนฺตคตเหตุวตฺถมิทํ วิเสสนํ, จตุสมุฏฺฐานิกตฺตาติ วุตฺตํ โหติฯ

๖๔๘. จกฺขุ…เป…. ชีวิตเมว จาติ อิมานิ เอกนฺตกมฺมสมุฏฺฐานานิ, ปุริมานิ จ จตุสมุฏฺฐานานีติ **จตฺตาลีสญฺจ จตฺตาริ จ** รูปานิ ภวนฺติ, จตุจตฺตาลีส รูปานิ โหนฺตีติ อโตฺถฯ

๖๔๙-๕๒. **อิเมสํ ปน รูปานํ วเสนา**ติ ยถาวุตฺตานํ สเงฺขปโต จุทฺทสนฺนํ, วิตฺถารโต จตุจตฺตาลีสานญฺจ รูปานํ วเสนฯ **ปริปิณฺฑิต**นฺติ สมนฺตโต ปิณฺฑิตํฯ ยตฺถ เสตมฺปิ อตฺถิ, กณฺหมฺปิ โลหิตมฺปิ ปถวีปิ อาโปปิ เตโชปิ วาโยปิ, อิทํ ปน เสมฺหุสฺสทตฺตา เสตํ โหติ, ปิตฺตุสฺสทตฺตา กณฺหํ, รุหิรุสฺสทตฺตา โลหิตกํ, ปถวุสฺสทตฺตา ปตฺถินํ โหติ, อาปุสฺสทตฺตา ปคฺฆรติ, เตชุสฺสทตฺตา ปริฑยฺหติ, วายุสฺสทตฺตา สมฺภมติฯ อิทํ สมฺภารวนฺตตาย สมฺภารจกฺขูติ **ปณฺฑิเตหิ** พุทฺธาทีหิ **ปกาสิตํ** ปริทีปิตํฯ **เอตฺถ สิโต**ติ เอตํ สสมฺภารจกฺขุํ นิสฺสิโต ตทายตฺตภูโตฯ เตนาห ‘‘เอตฺถ ปฏิพโทฺธ’’ติฯ **จตุนฺนํ ปน ภูตานํ ปสาโท**ติ จตุนฺนํ ภูตานํ ปสนฺนตาสภาโว ปสาโท, ‘‘เสเตน มณฺฑเลนสฺสา’’ติ ปาโฐ ยุชฺชติฯ โปตฺถเกสุ ปน ‘‘เสเต ตุ มณฺฑเล ตสฺสา’’ติ ลิขนฺติฯ **กณฺหมณฺฑลมเชฺฌ**ติ อิธาปิ ‘‘กณฺหมณฺฑลสฺส มเชฺฌ’’ติ วตฺตเพฺพ ‘‘จตฺตฺถู’’ติอาทีสุ วิย ฉนฺทานุรกฺขณตฺถํ วิภตฺติโลปํ กตฺวา ‘‘กณฺหมณฺฑลมเชฺฌ’’ติ วุตฺตํฯ เอวญฺหิ อโตฺถ จ โยชนา จ สุฏฺฐุ อุปปนฺนา โหนฺติฯ **อฏฺฐกถายมฺปิ** หิ ‘‘เสตมณฺฑลปริกฺขิตฺตสฺส กณฺหมณฺฑลสฺส มเชฺฌ’’ติ (ธ. ส. อฏฺฐ. ๕๙๖) วุตฺตํฯ อปเร ปน ยถาฐิตวเสเนว ปาฐํ คเหตฺวา ‘‘สพฺพโส ปริกฺขิตฺตสฺส ตสฺส สสมฺภารสฺส จกฺขุโน มเชฺฌ เสตมณฺฑเล กณฺหมณฺฑเล มเชฺฌ’’ติ โยเชนฺติฯ **ทิฏฺฐมณฺฑเล**ติ อภิมุเข ฐิตานํ สรีรสณฺฐานุปฺปตฺติเทสภูเต ทิฏฺฐมณฺฑเลฯ

๖๕๓-๕. **สนฺธารณา…เป…. หุตฺวานา**ติ สนฺธารณนหาปนมณฺฑนพีชนกิจฺจาหิ จตูหิ ธาตีหิ ขตฺติยกุมาโร วิย สนฺธารณาพนฺธนปริปาจนสมุทีรณกิจฺจาหิ อตฺตนิสฺสยภูตาหิ จตูหิ ธาตูหิ กตูปการํ หุตฺวาฯ **อุตุจิตฺตาทินา**ติ ตีหิ สนฺตติสมุฏฺฐาปเกหิ อุตุจิตฺตาหาเรหิฯ เอตฺถ จ กลาปนฺตรคตา อุตุอาหารา อธิเปฺปตาติ วทนฺติฯ **อายุนา กตปาลน**นฺติ จตุธาตุนิสฺสิเตเนว ชีวิตินฺทฺริเยน รกฺขิยมานํฯ ตถา เหตํ กมฺมชรูปปริปาลนลกฺขณํฯ **วณฺณคนฺธรสาทีหีติ อาทิ**-คฺคหเณน โอชํ สงฺคณฺหาติ, ‘‘วณฺณคนฺธรโสชาหี’’ติ วา ปาโฐฯ **วตฺถุทฺวารญฺจ สาธย**นฺติ ยถาโยคํ วตฺถุทฺวารภาวํ สาธยมานํฯ จกฺขุวิญฺญาณสฺส หิ นิสฺสยภาวโต วตฺถุภาวํ, ปวตฺติมุขภาวโต ทฺวารภาวญฺจ สาเธติฯ สมฺปฏิจฺฉนาทีนํ ปน ตทารมฺมณาวสานานํ อญฺญนิสฺสิตตฺตา

ทฺวารภาวเมว สาเธติ, น วตฺถุภาวํฯ **อูกาสิรสมาเนน ปมาเณนา**ติ อูกาสิรสมาเนน ปเทสปฺปมาเณน ลกฺขิตํ หุตฺวา อูกาสิรสมานปฺปมาเณ ฐาเนติ วา อโตฺถฯ **ติฏฺฐตี**ติ สตฺต อกฺขิปฏลานิ พฺยาเปตฺวา สตฺตสุ ปิจุปฏเลสุ อาสิตฺตเตลํ วิย ติฏฺฐติฯ เอวญฺจ กตฺวา จกฺขุสฺส อเนกกลาปคตตา สิทฺธา โหติฯ อุปทฺทวานํ ปฏลนิรากรเณปิ หิ จกฺขุ วิชฺชเตวาติฯ ยถา จ จกฺขุ, เอวมิมสฺส นิสฺสยภูตา จตโสฺส ธาตุโย, อายุวณฺณาทีนิ จ สตฺต อกฺขิปฏลานิ พฺยาเปตฺวา ฐิตาเนว อวินิโพฺภควุตฺติตฺตาติ คเหตพฺพํฯ

๖๕๖. **วุตฺต**นฺติ ธมฺมเสนาปตินา วุตฺตํฯ **รูปานิ มนุปสฺสตี**ติ ม-กาโร ปทสนฺธิกโร ‘‘อญฺญมญฺญํ สมณมจโล’’ติอาทีสุ วิยฯ อถ วา **มนู**ติ มโจฺจติ อโตฺถฯ กิญฺจาปิ จกฺขุ รูปํ น ปสฺสติ, กิญฺจรหิ ตนฺนิสฺสิตํ วิญฺญาณเมวฯ ตถา หิ ‘‘มญฺจา อุกฺกุฏฺฐึ กโรนฺตี’’ติอาทีสุ วิย นิสฺสิตกิริยํ นิสฺสเย วิย กตฺวา โวหารสมฺภวโต ‘‘จกฺขุปสาเทน ปสฺสตี’’ติ วุตฺตํฯ **อาจริยโชติปาล**เตฺถเรนาปิ หิ อิมินาว อธิปฺปาเยน อิทํ วุตฺตํฯ อิทเมตฺถ สนฺนิฏฺฐานํ, กึ จกฺขุ รูปํ ปสฺสติ, อุทาหุ วิญฺญาณนฺติ, กิเญฺจตฺถ – ยทิ จกฺขุ ปเสฺสยฺย, อญฺญวิญฺญาณสมงฺคิโนปิ จกฺขุ ปเสฺสยฺยฯ อถ วิญฺญาณํ, กุฏฺฏาทิอนฺตริตมฺปิ ปเสฺสยฺย ตสฺส อปฺปฏิฆาตตฺตา? นายํ โทโสฯ ยสฺส ‘‘จกฺขุ ปสฺสตี’’ติ มตํ, ตสฺสาปิ น สพฺพํ จกฺขุ ปสฺสติ, อถ โข วิญฺญาณาธิฏฺฐิตเมวฯ ยสฺส ปน วิญฺญาณํ ปสฺสตีติ มตํ, ตสฺสาปิ น สพฺพํ วิญฺญาณํ ปสฺสติ, อถ โข จกฺขุนิสฺสิตเมว, ตญฺจ อนฺตริเตนุปฺปชฺชติฯ ยตฺถ อาโลกสฺส กุฏฺฏาทีหิ วินิพโนฺธ, ยตฺถ ปน โส นตฺถิ ผลิกอพฺภปฏลาทิมฺหิ, ตตฺถ อนฺตริเตปิ อุปฺปชฺชติ เอว, ตสฺมา ตํ อนุปฺปนฺนตฺตา อนฺตริตํ น ปสฺสติฯ อิทเมว จ สนฺนิฏฺฐานํ, ยํ โข จกฺขุวิญฺญาณํ ปสฺสตีติฯ ตญฺหิ ทสฺสนกิจฺจํฯ ยทิ เอวํ กถํ จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวาติฯ เตน ทฺวาเรน กรณภูเตนาติ อยเมตฺถ อภิสนฺธิฯ อถ วา นิสฺสิตกิริยา นิสฺสยสฺส ปวุจฺจติ ยถา ‘‘มญฺจา อุกฺกุฏฺฐึ กโรนฺตี’’ติฯ **อูกาสิรสมูปม**นฺติ อูกาสิรสมานูปมํ, อูกาสิรปฺปมาณนฺติ วุตฺตํ โหติฯ อิทญฺจสฺส ปติฏฺฐาโนกาสวเสน วุตฺตํ, น ปน อตฺตโน ปมาณวเสนฯ ตญฺหิ ปรมาณุปริยเนฺตน ปมาเณน อติสุขุมเมวาติฯ อูกาสิรปฺปมาเณ ปน ปเทเส อิทํ ปวตฺตติฯ น เกวลญฺจ อิทเมว, สพฺพานิปิ สพฺพฏฺฐานิกรูปานิ ตตฺถ ปวตฺตเนฺตวฯ อิทญฺจ ตตฺถ นิพฺพตฺตนฺตํ ตํ ปเทสํ ปูเรตฺวา เอว นิพฺพตฺตติฯ เอกูนปณฺณาสกลาปวเสน จ สเหว ปวตฺตติ, สตฺตรสจิตฺตกฺขณายุกตฺตา รูปานํ, เอเกกสฺส จ จิตฺตสฺส ตีสุ ตีสุ ขเณสุ กมฺมชรูปานํ อุปฺปชฺชมานตฺตาฯ

๖๕๗. **สุณาตีติ โสต**นฺติ เอตฺถ กึ โสตํ สุณาติ, อุทาหุ วิญฺญาณนฺติอาทินา เหฏฺฐา วุตฺตนเยน ยถาสมฺภวํ โยเชตพฺพํฯ **ตนุตมฺพโลมาจิเต**ติ สสมฺภารโสตพิลสฺส อโนฺต สุขุเมหิ ตมฺพวณฺณโลเมหิ สญฺจิเตฯ **องฺคุลิเวธกสณฺฐาเน ปเทเส**ติ องฺคุลิมุทฺทิกาสณฺฐานมํสยุเตฺต ปเทเสฯ **วุตฺตปฺปการาหี**ติ สนฺธารณาทิกิจฺจาหิฯ **อายุนา ปริปาลิยมาน**นฺติ เอตฺถ วณฺณาทีหิ ปริวาริตนฺติ สมฺพนฺธิตพฺพํฯ **ติฏฺฐตี**ติ ปุเพฺพ วุตฺตนเยน ตํ ปเทสํ ปูเรตฺวา ติฏฺฐติฯ เสสํ วุตฺตนเยน เวทิตพฺพํฯ **ฆายตี**ติ คโนฺธปาทานํ กโรติฯ **สายตี**ติ รสํ วินฺทติฯ **ชีวิตมวฺหายตี**ติ เอตฺถ รสคฺคหณมูลกตฺตา อโชฺฌหรณสฺส ชีวิตนิมิตฺตํ อโชฺฌหรณรโส ชีวิตํ, ตํ อวฺหายติ ตสฺมึ นินฺนตาย อวฺหายนฺตมิว โหติฯ **อุปฺปลทลคฺคสณฺฐาเน ปเทเส**ติ มเชฺฌ ฉินฺนสฺส อุปฺปลทลสฺส อคฺคภาคสณฺฐาเน ปเทเสฯ **มลาน**นฺติ กิเลสาทิมลานเญฺจว มลวิสยานญฺจ สาสวธมฺมานํ อนุตฺตริยภาวํ คจฺฉเนฺตสุ กามราคนิทานกมฺมชนิเตสุ กามราคสฺส จ วิเสสปจฺจเยสุ ฆานชิวฺหากาเยสุ กายสฺส วิเสสโต สาสวปจฺจยตฺตา โสเยว เตสํ อาโยติ วุจฺจติฯ เตน หิ โผฏฺฐพฺพสุขํ อสฺสาเทนฺตา สตฺตา เมถุนมฺปิ เสวนฺติฯ อถ วา กายินฺทฺริยวตฺถุกา จตฺตาโร ขนฺธา พลวกามราคาทิเหตุภาวโต วิเสสโต มลา, เตสมยํ อาโย เหตูติ กาโยติ วุโตฺตฯ **อิมสฺมึ กาเย**ติ อิมสฺมึ สสมฺภารกาเยฯ โสปิ หิ กุจฺฉิตานํ เกสาทิมลานํ อายภาวโต กาโยติ วุจฺจติฯ **ยาวตา อุปาทินฺนกํ อตฺถี**ติ อิมินา เกสคฺคนขคฺคาทีสุ กายปสาทสฺส อภาวมาหฯ **กปฺปาสปฏเล**

เสฺนโห วิยาติ อิมินาสฺส นิรนฺตรภาวํฯ อิเม จ ปน จกฺขาทโย รูปาทิโคจรนินฺนตาย วมฺมิกอุทกอากาสคามสิวถิกาสงฺขาตโคจรนินฺนตาย อหิสุํสุมารปกฺขิกุกฺกุรสิคาลา วิย ทฏฺฐพฺพาฯ วิสมชฺฌาสยตาย หิ จกฺขุ วมฺมิกจฺฉิทฺทาภิรตสโปฺป วิย, พิลชฺฌาสยตาย โสตํ อุทกพิลาภิรตสุํสุมาโร วิย, อากาสชฺฌาสยตาย ฆานํ อชฏากาสาภิรตปกฺขิ วิย, คามชฺฌาสยตาย ชิวฺหา คามาภิรตกุกฺกุโร วิย, อุปาทินฺนกชฺฌาสยตาย กาโย อามกสุสานาภิรตสิคาโล วิยาติฯ **วิสมชฺฌาสยตายา**ติ จกฺขุสฺส วิสมชฺฌาสยํ วิย โหตีติ กตฺวา วุตฺตาฯ จกฺขุมโต วา ปุคฺคลสฺส อชฺฌาสยวเสน จกฺขุ วิสมชฺฌาสยํฯ เอส นโย เสเสสุปิฯ

ทฏฺฐุ...เป.... ลกฺขณนฺติ เอตฺถ ทฏฺฐุํ กาเมตีติ ทฏฺฐุกาโม ตสฺส ภาโว ทฏฺฐุกามตา, รูปตณฺหาเยตํ อธิวจนํฯ สา ปน อนาคเต จกฺขาทีสุ อาทีนวปฏิจฺฉาทิกาวิชฺชามูลปตฺถนาสภาวา ปากฏา อปากฏาติ ทุวิธาฯ ตตฺถ ยา อยํ ‘‘อีทิสํ อีทิสญฺจ สุขุมตมวิสยคฺคหณสมตฺถํ จกฺขุ โหตู’’ติ เอวํ กมฺมายูหนโต ปุเพฺพ, ปจฺฉา วา อุปฺปนฺนา ปากฏาฯ อินฺทฺริยวิเสสํ ปน อนามสิตฺวา อวิเสเสน ปริปุณฺณายตนภวสมฺปตฺตึ ปเตฺถตฺวา, อปเตฺถตฺวา วา ตตฺถ อวิคตตณฺหาวเสน กมฺมํ กโรนฺตสฺส อปฺปหีนภาเวน อนุสยิตา อปิ กมฺมสามตฺถิยวิจิตฺตเหตุภูตา อปากฏาฯ สา ทุวิธาปิ นิทานํ อุปนิสฺสโย ยสฺส ตํ ทฏฺฐุกามตานิทานํ, ตเทว กมฺมํ, ตํ สมุฏฺฐานเมเตสนฺติ ทฏฺฐุกามตานิทานกมฺมสมุฏฺฐานานิ, เอวํวิธานํ ภูตานํ ปสาโท ทฏฺฐุกามตา...เป.... ปสาโท, ตํ ลกฺขณมสฺส, ตถา หุตฺวา ลกฺขียตีติ วา **ทฏฺฐุกามตานิทานกมฺมสมุฏฺฐานภูตปสาทลกฺขณํ**ฯ

เอตฺถ จ คพฺภเสยฺยกานํ ทินฺนปฏิสนฺธิกํ, อญฺญํ วา กมฺมํ จกฺขาทีนิ นิพฺพเตฺตติฯ โอปปาติกานํ ปน ปฏิสนฺธิกฺขเณว ปริปุณฺณายตนานํ นิพฺพตฺตมานานํ ปฏิสนฺธิชนกเมว กมฺมํ ปริปุณฺณสกลมตฺตภาวํ นิพฺพเตฺตตีติ คเหตพฺพํฯ กถํ ปน เอกกมฺมุนา นิพฺพตฺตมานานํ จกฺขาทีนํ วิเสโสติ? การณสฺส ภินฺนตฺตาฯ ตํตํภวปตฺถนาภูตา หิ ตณฺหา ตํตํภวปริยาปนฺนายตนาภิลาสตาย สยํ วิจิตฺตรูปา อุปนิสฺสยภาเวน ตํตํภวนิพฺพตฺตกกมฺมสฺสปิ วิจิตฺตเภทตํ วิทหติฯ ยโต ตทาหิตวิเสสํ ตถาวิธสมตฺถตาโยเคน อเนกรูปาปนฺนํ วิย อเนกวิสิฏฺฐสภาวํ ผลํ นิพฺพเตฺตติ, น เจตฺถ สมตฺถตาสมตฺถตาสภาวโต อญฺญา เวทิตพฺพาฯ การณวิเสเสน อาหิตวิเสสสฺส วิสิฏฺฐผลนิปฺผาทนสมตฺถตาภาวโต เอกเสฺสว กมฺมสฺส โสฬสาทิวิปากนิพฺพตฺตนเหตุภาเวน จ อยมโตฺถ สมฺปฏิจฺฉิตโพฺพฯ โลเกปิ เอกเสฺสว สาลิพีชสฺส ปริปุณฺณาปริปุณฺณตณฺฑุลผลนิพฺพตฺติเหตุตา ทิสฺสเตวฯ กึ วา เอตาย ยุตฺติจินฺตาย, น จินฺติตพฺพเมเวตํฯ ยโต กมฺมผลํ จกฺขาทีนิ, กมฺมวิปาโก จ สพฺพโส พุทฺธานํเยว ญาณสฺส วิสโย, น อเญฺญสํ อตกฺกาวจรตฺตาฯ เตเนว ภควตา ‘‘กมฺมวิปาโก อจิเนฺตโยฺย, น จิเนฺตตโพฺพ, โย จิเนฺตยฺย, อุมฺมาทสฺส วิฆาตสฺส ภาคี อสฺสา’’ติอาทีนวํ (อ. นิ. ๔.๗๗) ทเสฺสตฺวา ปฏิกฺขิตฺตํฯ

รูเปสุ อาวิญฺฉนรสนฺติ อาวิญฺฉนํ ปุคฺคลสฺส, อาวชฺชนาทิวิญฺญาณสฺส วา ตนฺนินฺนภาวปฺปตฺติยา เหตุภาโวฯ **อาธารภาวปจฺจุปฏฺฐาน**นฺติ นิสฺสยปจฺจยภาวโตฯ อาโลกาทิสนฺนิสฺสเยน กทาจิ อุปฺปชฺชมานานมฺปิ หิ จกฺขุวิญฺญาณํ อุปฺปชฺชนกาเล จกฺขุํ นิสฺสาย เอว อุปฺปชฺชตีติฯ เอตฺถาห – จกฺขุวิญฺญาณุปฺปตฺติสมเย สมฺภวเนฺตสุ มนฺทามนฺทมชฺฌิมายุเกสุ เอกูนปณฺณาสจกฺขูสุ กตมํ จกฺขุวิญฺญาณสฺส อาธารภาวํ ปจฺจนุโภตีติ? วุจฺจเต –

> ‘‘ปฏิสนฺธิจิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขเณ อุปฺปนฺนํ ฐานปฺปตฺตํ ปุเรชาตํ วตฺถุํ นิสฺสาย ทุติยภวงฺคํ อุปฺปชฺชติ, เตน สทฺธึ อุปฺปนฺนํ ฐานปฺปตฺตํ ปุเรชาตํ วตฺถุํ นิสฺสาย ตติยภวงฺคํ อุปฺปชฺชติ, อิมินา นเยน ยาวตายุกํ จิตฺตปฺปวตฺติ เวทิตพฺพา’’ติ (วิสุทฺธิ. ๒.๗๐๐) –

มคฺคามคฺคญาณนิเทฺทเส วุตฺตนเยน เอกจิตฺตกฺขณาตีตํ จกฺขุ รูเป ฆฏฺฏิตฺวา วิญฺญาณสฺส นิสฺสโย โหติ, ตสฺมา ทฺวีสุ ภวงฺคจลเนสุ ปุริมสฺส อนนฺตรปจฺจยภูเตน ภวงฺคจิเตฺตน สห อุปฺปนฺนนฺติ อยมโตฺถ อิธ สีหฬสํวณฺณนายํ, วิสุทฺธิมคฺคสฺส สีหฬสํวณฺณนายญฺจ วุโตฺตฯ

ตฬากคามมูลวาสิทาฐานาคเตฺถเรน ปน "อาวชฺชเนน, ตสฺส อนนฺตรปจฺจยภูเตน ภวเงฺคน วา สห อุปฺปนฺนํ จกฺขุ"นฺติ วุตฺตํ, ตํ ทุวุตฺตํฯ เอวญฺหิ สติ อญฺญสฺมึ ฆฏฺฏิเต อญฺญํ จกฺขุวิญฺญาณสฺส นิสฺสโย โหตีติ วุตฺตํ โหติ, เอวญฺจ ภวงฺคจลนโต เหฏฺฐา ตติยจตุเตฺถหิ ยาว เตรสมจิเตฺตน สห อุปฺปนฺนมฺปิ นิสฺสโย โหตีติ อาปเชฺชยฺย, น เจตํ วตฺตพฺพํ, ตติยจตุตฺถจิตฺต โต ปฏฺฐาย อุปฺปนฺนํ เกสญฺจิ วีถิจิตฺตานํ ทฺวารภาวํ น คจฺฉติ นิรุทฺธตฺตา , มโนทฺวารสฺส นิรุทฺธ เสฺสว ทฺวารภาวสฺส ทสฺสนโตฯ ยทิ สิยา "ปฏิสนฺธิจิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขเณ อุปฺปนฺนํ วตฺถุํ นิสฺสาย ทุติยภวงฺคํ อุปฺปชฺชตี"ติอาทิวจนโต "เอกจิตฺตกฺขณาตีตเมว นิสฺสโยติ อธิเปฺปต"นฺติ อิทมฺปิ เอกจิตฺตกฺขณาตีตํ นิสฺสโยติ ยุชฺชตีติ, เอวํ สติ "ตสฺส อนนฺตรปจฺจยภูเตน ภวเงฺคน วา"ติ วจนํ ยุเชฺชยฺย, เตน หิ "จิตฺตกฺขณทฺวยาตีตมฺปิ นิสฺสโย"ติ ปฏิญฺญาตํ สิยา, ตสฺมา นายํ เถรสฺส อธิปฺปาโยติ ทิสฺสติฯ "เอกจิตฺตกฺขณาติกฺกโม"ติ จ อนตีเตกจิตฺตกฺขณสฺส ทุพฺพลตาย เอกจิตฺตกฺขณาติกฺกเมน ตสฺส พลวภาวทีปนตฺถํ วุจฺจติ, น ปน ทฺวิติจตุจิตฺตกฺขณาตีตานํ นิสฺสยภาวาภาวโตฯ เอวญฺจ กตฺวา วุตฺตํ **อาจริยธมฺมปาลเตฺถเรน** "สมฺปฏิจฺฉนาทีนิ จุติอาสนฺนานิ ตทฺทฺธํ กมฺมชรูปสฺส อนุปฺปตฺติโต เอกสฺมึเยว หทยวตฺถุสฺมึ วตฺตนฺตี"ติ, ตสฺมา ตํ เถรสฺส มโนรถเมวาติ น สารโต ปเจฺจตพฺพํฯ

สหชาเตสุ พหูสุ ปสาเทสุ กึ เอโก นิสฺสโย โหติ, อุทาหุ สเพฺพเยวาติ? นนุ วุตฺตํ "ปุเพฺพ เอกมฺปิ จกฺขุ วิญฺญาณสฺส ปจฺจโย โหตี"ติ, กตมํ ปน ตนฺติ? ยํ ตตฺถ วิสทํ หุตฺวา รูปาภิฆฏฺฏนารหํฯ **วิสุทฺธิมคฺคสีหฬสํวณฺณนายํ** ปน "สเพฺพเยว นิสฺสยา โหนฺตี"ติ วตฺวา "ยทิ เอวํ 'จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจ รูเป จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณ'นฺติ เอตฺถ 'รูเป จา'ติ วจนํ วิย 'จกฺขูนี'ติปิ พหุวจนํ กตฺตพฺพนฺติ อนุโยคํ กตฺวา ตํวิโสธนตฺถํ 'สสมฺภารจกฺขุทฺวยนิสฺสิตํ ปสาททฺวยํ นิสฺสาย เอกเมว วิญฺญาณํ อุปฺปชฺชตีติ คเณฺหยฺยุ'นฺติ อิมํ วิปฺปฏิปตฺตึ นิรากโรเนฺตน ภควตา พหุวจนมกตฺวา 'รูปายตนํ จกฺขุวิญฺญาณธาตุยา ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย'ติอาทีสุ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๒) วิย สามญฺญวเสน เอกวจนํ กต"นฺติ วุตฺตํฯ **อาจริยธมฺมปาลเตฺถเรน** ปน ตเทว สีหฬสํวณฺณนาวจนํ อนิจฺฉเนฺตน "เอกมฺปิ จกฺขุ วิญฺญาณสฺส ปจฺจโย โหติ, รูปํ ปน อเนกเมว ปจฺจยภาววิเสสโต"ติ วุตฺตํฯ ตถา เจว อเมฺหหิปิ เหฏฺฐา วิภาวิตนฺติฯ เยสํ ภูตานมยํ ปสาโท, เตเยว อิมสฺส อาสนฺนการณนฺติ วุตฺตํ "ทฏฺฐุ...เป.... ปทฏฺฐาน"นฺติฯ โสตปสาทาทีนมฺปิ ลกฺขณาทินิเทฺทเส วุตฺตนยานุสาเรน อโตฺถ โยเชตโพฺพฯ

๖๕๘. **เกจี**ติ มหาสงฺฆิเยสุ เอกเจฺจฯ จกฺขาทีสุ เตชาทิอธิกตา นาม ตนฺนิสฺสยภูตานํ ตทธิกตายาติ ทเสฺสโนฺต **"เตชาธิกาน"**นฺติอาทิมาหฯ ตตฺถ **เตชาธิกาน**นฺติ ปมาณวเสน จตุนฺนํ ธาตูนํ สมานภาเวปิ กิจฺจวเสน เตโชธาตุอธิกานํฯ เอวํ เสเสสุปิฯ **อากาส ...เป.... เสสกา**ติ อากาสาธิกานํ ภูตานํ ปสาโท โสตํ, วายุอธิกานํ ฆานํ, โตยาธิกานํ ชิวฺหา, โผฏฺฐพฺพสงฺขาตปถวาธิกานํ กาโยติ อโตฺถฯ

๖๕๙. เอวํ ปน วทนฺตานํ กึ อุตฺตรนฺติ อาห **"เต ปนา"**ติอาทิฯ **สุตฺตํ อาหรถา**ติ น ตุมฺหากํ วจนมเตฺตเนว อยมโตฺถ สกฺกา สทฺธาตุํ, ตสฺส ปน ปริทีปกํ สุตฺตมาหรถฯ สุเตฺต หิ อาหเฏ ตสฺส เนยฺยตฺถตํ นีตตฺถตํ วิจาเรตฺวา ยทิ ตสฺส วเสน อยมโตฺถ ปญฺญาเยถ , คเณฺหยฺยาม นนฺติ อธิปฺปาโยฯ **สุตฺตเมว...เป.... กิญฺจิปี**ติ อิโต จิโต จ สุตฺตํ คเวสมานาปิ อทฺธา

เอกเนฺตน กิญฺจิปิ เอกคาถาปทมตฺตมฺปิ ตทตฺถปริทีปกํ สุตฺตํ น ทกฺขิสฺสเนฺตว เตปิฏเก พุทฺธวจเน ตาทิสเสฺสว สุตฺตนฺตสฺส อภาวโตฯ

๖๖๐. กิญฺจาปิ สุตฺตนฺตวเสน อยมโตฺถ น ทิสฺสติ, ยุตฺติโต ปน ทิสฺสตีติ เจ, ตมฺปิ นตฺถีติ ทเสฺสโนฺต อาห **"วิเสเส สตี"**ติอาทิฯ ภูตานญฺหิ วิเสเส สติ ปสาโท กถํ ภเว, เนว ภเวยฺย, น จ ภเวยฺย, กิํ การณนฺติ อาห **"สมานานญฺหิ ภูตานํ, ปสาโท ปริทีปิโต"**ติฯ ยสฺมา สมานาน เมว ภูตานํ ปสาโท โปราเณหิ ปริทีปิโต, น วิสมานานํฯ ปถวีธาตุอธิกกลาปสฺส หิ กกฺขฬตฺตา, อาโปธาตุอธิกกลาปสฺส วิสฺสนฺทนโต, เตโชธาตุอธิกกลาปสฺส ปริฑยฺหมานตฺตา, วาโยธาตุอธิกกลาปสฺส จ วิสฺสรณโต น เตสุ ปสาโท ปติฎฺฐาตุํ สโกฺกติ, ตสฺมา เตสํ กิจฺจโต สมานานํเยว ปสาโท อุปฺปเชฺชยฺย, น วิสมานานนฺติฯ

๖๖๑-๒. ยทิ เอวํ กถํ ปสาทานํ วิเสสตาติ อาห **"ตสฺมา"**ติอาทิฯ ยสฺมา วุตฺตปฺปกาเรน ปสาทวตฺถุกานํ ภูตานํ วิเสเสน น ภวิตพฺพํ, ตสฺมา **เอเตสํ** ปสาทนิสฺสยภูตานํ อิทมูนํ, อิทมธิกนฺติ เอตํ **วิเสสปริกปฺปนํ สพฺพโส** สพฺพากาเรน **ปหาย เญยฺยา กมฺมวิเสเสน ปสาทานํ วิเสสตา**ฯ ยถา อวิเสเสปิ ภูตานํ รูปานํ รสาทโย อญฺญมญฺญวิสทิสา โหนฺติ, เอวํ จกฺขาทโยปิ ภูตวิเสสาภาเวปิ อญฺญมญฺญวิสทิสา โหนฺติฯ โส ปนายํ วิสิฎฺฐภาโว กมฺมวิเสเสน วิญฺญาตโพฺพฯ เอกมฺปิ หิ กมฺมํ ปญฺจายตนิกตฺตภาวปตฺถนานิปฺผนฺนํ จกฺขาทิวิเสสเหตุตาย อญฺญมญฺญสฺส อสาธารณวิสิฎฺฐํ สามตฺถิยวิเสสโตฯ น หิ เยน วิเสเสน จกฺขุสฺส ปจฺจโย, เตเนว โสตสฺส โหติ อินฺทฺริยนฺตรภาวปฺปตฺติโตฯ "ปฎิสนฺธิกฺขเณ มหคฺคตา เจตนา กฎตฺตารูปานํ กมฺมปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ วจนโต ปฎิสนฺธิกฺขเณ วิชฺชมานานํ สเพฺพสํเยว กฎตฺตารูปานํ เอกา เจตนา กมฺมปจฺจโย โหตีติ วิญฺญายติฯ นานาเจตนาย หิ ตทา อินฺทฺริยุปฺปตฺติยํ สติ ปริเตฺตน จ มหคฺคเตน จ กเมฺมน กฎตฺตารูปํ อาปเชฺชยฺย, น เจกา ปฎิสนฺธิ อเนกกมฺมนิพฺพตฺตา โหตีติ สิทฺธเมเกน กเมฺมน อเนกินฺทฺริยุปฺปตฺติ โหตีติฯ **"น หิ ภูตวิเสเสน, โหติ เตสํ วิเสสตา"**ติ อิทํ นิคมนวเสน วุตฺตํฯ

๖๖๓. เอวํ กมฺมวิเสสโต วิสิเฎฺฐสุ จ เอเตสุ อารมฺมณคฺคหเณปิ อยํ วิเสโสติ ทเสฺสตุํ **"เอวเมเตสู"**ติอาทิ วุตฺตํฯ **อปฺปตฺตคาหกนฺ**ติ อสมฺปตฺตคฺคาหกํ อตฺตโน นิสฺสเยน สห อนลฺลียนนิสฺสเย เอว รูปาทิวิสเย วิญฺญาณุปฺปตฺติเหตุภาวโตฯ เกจิ ปน ตมฺปิ "สมฺปตฺตคฺคาหกเมวา"ติ วทนฺติ, ตํ น สุนฺทรํ สานฺตเร อธิเก จ วิสเย วิญฺญาณุปฺปตฺติเหตุภาวโตฯ ยทิ หิ จกฺขุโสตานิ สมฺปตฺตวิสยเมว คณฺหนฺติ, จกฺขุปสาทโต วิจฺฉินฺนเทเส ฐิเตสุ ตารกาทีสุ นิสฺสยวเสน จ ปมาณโต อธิเกสุ จนฺทมณฺฑลาทีสุ รูปายตเนสุ โสตปสาทโต จ วิจฺฉินฺนเทสสมฺภูเตสุ อุทรจมฺมสนฺธิจมฺมาทิอนฺตริเตสุ กุจฺฉิสทฺทสนฺธิสทฺทาทีสุ ปุถุเลสุ จ สมุทฺทสทฺทาทีสุ สทฺทายตเนสุ วิญฺญาณุปฺปตฺติ น สิยา สมฺปตฺตคฺคาหกานํ กายินฺทฺริยาทีนํ ตถา อทสฺสนโตฯ

เอตฺถ จ วเทยฺย – อธิฎฺฐานโต พหินฺทฺริยสฺส ปวตฺติ โหตีติ สมฺปตฺตวิสยเมว ยตฺตกํ วิสยํ, ตตฺตกํ วิสยํ คหณาการํ ผริตฺวา คณฺหาติ, ตสฺมา อสิทฺธเมตํ "สานฺตเร อธิเก จ วิสเย วิญฺญาณุปฺปตฺติเหตุภาวโต"ติ? ตํ น, อธิฎฺฐานโต พหิ อินฺทฺริยุปฺปตฺติยา เอว อภาวาฯ อธิฎฺฐานเทเส เอว หิ อินฺทฺริยํ ปวตฺตติ ตตฺถ กิจฺจาทิปฺปโยคทสฺสนโตฯ สติ จ เอตสฺส พหิ ปวตฺติยํ อธิฎฺฐาเน ปิหิเตปิ วิสยคฺคหณํ สิยา, ตสฺมา อธิฎฺฐานเทเส ฐิตานํเยว จกฺขุโสตานํ อสมฺปตฺตวิสยเสฺสว คหณโต นาสิทฺธเมตํ "สานฺตเร อธิเก จ วิญฺญาณุปฺปตฺติเหตุภาวโต"ติฯ เตนาหุ โปราณา –

> "สพฺพโคจรโยเคปิ, ทิฎฺฐํ รูปรเวสุ ยํ;

วิจฺฉินฺนปฺปวิญฺญาณํ, สมฺปตฺตคฺคาหพาธก’’นฺติฯ

ตสฺสโตฺถ – สเพฺพสํ จกฺขาทีนํ โคจเรน รูปาทินา โยเค เอกการิยสาธกตฺตา สมฺพเนฺธ ฆฏฺฏเน วา สมาเน สติ **รูปรเวสุ** รูปสทฺทายตเนสุ วิสยภูเตสุ จกฺขาทิโต ทูรภาเวน เจว เกนจิ อนนฺตริตภาเวน จ วิจฺฉิเนฺนสุ ปมาณโต ปุถุเลสุ จ วิสเยสุ อุปฺปชฺชมานํ ยํ วิญฺญาณํ, ตํ จกฺขุโสตานํ สมฺปตฺตคฺคาหสฺส สมฺปตฺตคฺคหณสฺส พาธกนฺติฯ

อปิจ ยทิ จกฺขุ สมฺปตฺตคฺคาหกํ สิยา, อตฺตโน มณฺฑเล ฐิตํ วณฺณมฺปิ ปเสฺสยฺยฯ ตถา อกฺขิปุเฏ อญฺชนํ ปขุมมูเล อกฺขิวณฺณํ ปขุมมูเล ฆฏฺฏิยมานํ อญฺชนสลากมฺปิ ปเสฺสยฺย, น จ ปเนตํ ทิสฺสติ, ตสฺมา ตนฺนิสฺสเย เทเส ฐิตเมว วิสยํ คณฺหาติฯ โสตายตนมฺปิ ยทิ สมฺปตฺตคฺคาหกํ อภวิสฺส, จิตฺตสมุฏฺฐานํ สทฺทายตนํ โสตวิญฺญาณสฺส กทาจิปิ อารมฺมณปจฺจโย น สิยาฯ น หิ พหิทฺธา จิตฺตสมุฏฺฐานานํ อุปฺปตฺติ อตฺถิฯ **ปฏฺฐาเน** จ ‘‘สทฺทายตนํ โสตวิญฺญาณธาตุยา อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๒) อวิเสเสเนว สทฺทสฺส โสตวิญฺญาณารมฺมณภาโว วุโตฺต ฯ กิญฺจ ยทิ โสตํ สมฺปตฺตคฺคาหกํ สิยา, อตฺตโน วิสยปเทเสเยว คเหตพฺพโต คนฺธสฺส วิย สทฺทสฺสาปิ ทิสาเทสววตฺถานํ น สิยาฯ เอวญฺจ สทฺทานุสาเรน กณฺฑํ ปาเตนฺตสฺส สทฺทเวธิโน อตฺตโน กณฺณพิเลเยว สรปาตนํ สิยา, ตสฺมา ยตฺถ อุปฺปโนฺน สโทฺท, ตเตฺถว ฐิโต โสตปเถ อาปาถมาคจฺฉติฯ

ยทิ เอวํ กถํ ทูเร ฐิเตหิ รชกาทิสทฺทา จิเรน สุยฺยนฺติฯ อสมฺปตฺตคฺคาหกเตฺต หิ ทูราสนฺนเทสวตฺตีนํ สมกเมว สวเนน ภวิตพฺพนฺติ? นยิทเมวํ ทูราสนฺนานํ ยถาปากเฏ สเทฺทคหณวิเสสโตฯ ยถา หิ ทูราสนฺนานํ วจนสเทฺท ยถาปากเฏฺว คหณวิเสสโต อกฺขรวิเสสนํ คหณํ, อคฺคหณญฺจ โหติ, เอวํ รชกาทิสเทฺทปิ อาสนฺนสฺส อาทิโต ปภุติ ยาว อวสานา กเมน ปากฏีภูเต, ทูรสฺส จ อวสาเน, มเชฺฌ วา ปิณฺฑวเสน ปวตฺติปากฏีภูเต ยถาปากฏํ นิจฺฉยคฺคาหกานํ โสตวิญฺญาณวีถิยา ปรโต ปวตฺตานํ มโนทฺวาริกชวนานํ คหณวิเสสโต ลหุกํ สุโต, จิเรน สุโตติ อภิมาโน โหติฯ โสตวิญฺญาณปฺปวตฺติ ปน อุภยตฺถ สมานา สทฺทสฺส อุปฺปนฺนเทเส ฐิตสฺส อตฺตโน วิชฺชมานกฺขเณเยว โสตาปาถคมนโตฯ ยทิ สทฺทสฺส ภูตปรมฺปราย สมนฺตโต ปวตฺติ นตฺถิ, กถํ ปฏิโฆสุปฺปตฺตีติ? ทูเร ฐิโตปิ สโทฺท อญฺญตฺถ ปฏิโฆสุปฺปตฺติยา, ภาชนาทิจลนสฺส จ ปจฺจโย โหติ อโยกโนฺต วิย อโยจลนสฺสาติ ทฏฺฐพฺพํฯ

เสสํ...เป.... คาหกนฺติ ยํ ปน อวเสสํ ฆานชิวฺหากายสงฺขาตํ ปสาทตฺตยํ, ตํ สมฺปตฺตคฺคาหกํ โหติ นิสฺสยวเสน เจว สยญฺจ อตฺตโน นิสฺสเย อลฺลีเนเยว วิสเย วิญฺญาณุปฺปตฺติเหตุภาวโตฯ คนฺธรสานํ นิสฺสเยสุ ฆานชิวฺหานิสฺสเยหิ สห อลฺลีนาเยว คนฺธรสา วิญฺญายนฺติ ฯ โผฏฺฐพฺพญฺจ ภูตตฺตยรูปํ กายนิสฺสเยน อลฺลีนเมว วิญฺญายตีติฯ

วณฺณวิการมาปชฺชมานนฺติ โทสาทีหิ การเณหิ อมนาปวณฺณสฺส อุปฺปตฺติวเสน วณฺณวิการํ อาปชฺชมานํฯ **หทยงฺคตภาว**นฺติ จิตฺตคตํ อชฺฌาสยํฯ **ปกาเสตี**ติ รูปมิว ปกาสํ กโรติ, สวิคฺคหมิว ทเสฺสตีติ อโตฺถฯ อเนกตฺถตฺตา หิ ธาตูนํ ปกาสนโตฺถ เอว รูป-สโทฺท ทฏฺฐโพฺพฯ ตํ ปน รูปนฺติ สมฺพโนฺธฯ จกฺขุมฺหิ, จกฺขุสฺส วา ปฏิหนนํ ลกฺขณเมตสฺสาติ **จกฺขุปฏิหนนลกฺขณํ**ฯ เอวํ **โสตปฏิหนนลกฺขณ**นฺติอาทีสุปิฯ ปฏิหนนเญฺจตฺถ วิสยวิสยีนํ อญฺญมญฺญาภิมุขภาโว โยคฺยเทสาวฏฺฐานํ ปฏิฆาโต วิยาติ กตฺวาฯ ยถา ปฏิฆาเต สติ ทุพฺพลสฺส จลนํ โหติ, เอวํ วิสยาภิมุขภาเว สติ วิสยิโน ตํสมฺพนฺธสฺส จ วตฺถุรูปสฺส, ตนฺนิสฺสิตสฺส จ ภวงฺคสฺส จลนํ โหติฯ โส รูปสฺส จกฺขุมฺหิ, จกฺขุสฺส วา รูเป โหติฯ เตนาห ‘‘ยมฺหิ จกฺขุมฺหิ อนิทสฺสนมฺหิ สปฺปฏิฆมฺหิ รูปํ สนิทสฺสนํ สปฺปฏิฆํ ปฏิหญฺญิ วา, ยํ จกฺขุ อนิทสฺสนํ สปฺปฏิฆํ รู

ปมฺหิ สนิทสฺสนมฺหิ สปฺปฏิฆมฺหิ ปฏิหญฺญิ วา’’ติ (ธ. ส. ๕๙๗) จ อาทิฯ **วิสยภาโว** อารมฺมณปจฺจยตาฯ **โคจรภาวปจฺจุปฏฺฐาน**นฺติ เอตฺถ อนญฺญถาภาโว วิสยตา, ตพฺพหุลตา โคจรภาโวติ อยํ วิสยโคจรานํ วิเสโสฯ **สทฺทายตี**ติ อุทาหรียติ, สเกหิ วา ปจฺจเยหิ โสตวิเญฺญยฺยภาวํ อุปนียตีติ อโตฺถฯ **อตฺตานํ คนฺธยตี**ติ สุคนฺธํ, ทุคฺคนฺธนฺติ วา อตฺตานํ ปกาเสติฯ เตนาห **“สูจยตี”**ติฯ

๖๖๔. อิตฺถิยา เอว อินฺทฺริยํ **อิตฺถินฺทฺริยํ**ฯ ยถา จกฺขาทีนิ อินฺทฺริยานิ ปุริสสฺสปิ โหนฺติ, นยิทํ ตถาฯ อิทํ ปน นิยเมน อิตฺถิยา เอว โหติ, ตสฺมา ‘‘อิตฺถินฺทฺริย’’นฺติ วุจฺจติฯ เอวํ ปุริสินฺทฺริเยปิฯ อิตฺถิยา ภาโว, อิตฺถีติ ภวติ เอเตน จิตฺตํ , อภิธานํ วาติ **อิตฺถิภาโวฯ ปฏิสนฺธิสมุฏฺฐิโต**ติ ปฏิสนฺธิยํเยว สมุฏฺฐิโต, ปฏิสนฺธิจิเตฺตน สห เอกกฺขเณ สมุฏฺฐิโตฯ เอเตน ฐเปตฺวา ลิงฺคปริวตฺตนํ จกฺขุนฺทฺริยาทีนิ วิย อิมสฺส อปาตุภาวมาหฯ **ยเญฺจตํ อิตฺถิลิงฺคาที**ติ ยํ ปเนตํ อินฺทฺริยผลภูตํ อิตฺถิลิงฺคาทิฯ **อาทิ**-คฺคหเณน อิตฺถินิมิตฺตอิตฺถิกุตฺตอิตฺถากปฺปานํ สงฺคโหฯ ตตฺถ วิสทอวิสทหตฺถปาทาทิตา สณฺฐานํ **อิตฺถิลิงฺคํ**ฯ อิตฺถีนญฺหิ หตฺถปาทคีวาอุรอาทิสณฺฐานํ น ปุริสานํ วิย โหติฯ ตถา หิ ตาสํ เหฏฺฐิมกาโย วิสโท, อุปริมกาโย อวิสโท, หตฺถปาทา ขุทฺทกา, มุขํ ขุทฺทกํ, ถนมํสา อวิสทา, ตา นิมฺมสฺสุทาฐิกาฯ เกสพนฺธวตฺถคฺคหณญฺจ **อิตฺถินิมิตฺตํ**ฯ ทหรกาเลปิ สุปฺปกมุสลกาทีหิ กีฬา มกจิวาเกน สุตฺตกนฺตนนฺติ จ เอวมาทิ **อิตฺถิกุตฺตํ,** อิตฺถิกิริยาติ อโตฺถฯ อวิสทฏฺฐานคมนาทิอากาโร **อิตฺถากโปฺป**ฯ ปุริสมฺปิ หิ อวิสทํ ทิสฺวา มาตุคาโม วิย ติฏฺฐติ นิปชฺชติ นิสีทติ ขาทติ ภุญฺชตีติ วทนฺติฯ อิทํ ปน อิตฺถิลิงฺคาทิปริทีปนํ อกุสลนฺติ วตฺวา อญฺญถาปิ วเณฺณนฺติ อาจริยาฯ กถํ? โยนิปเทโส อิตฺถิลิงฺคํ, สราธิปฺปายา อิตฺถินิมิตฺตํ, อวิสทฏฺฐานคมนาทโย อิตฺถิกุตฺตํ, อิตฺถิสณฺฐานํ อิตฺถากโปฺปติฯ เอตฺถ จ อธิปฺปาโย นาม ปุริสสฺมิํ เมถุนตณฺหาฯ สา หิ ตาสํ นิจฺจํ พลวตรา ปวตฺตติ, อโต สาปิ อิตฺถีติ สญฺชานนสฺส นิมิตฺตตาย ‘‘อิตฺถินิมิตฺต’’นฺติ วุจฺจติฯ กิญฺจาปิ อิตฺถีติ สญฺญาณสฺส นิมิตฺตตาย กุตฺตากปฺปานมฺปิ นิมิเตฺตเยว อโนฺตคธตา, ตถาปิ เตสํ วิสุํ คหณโต สราธิปฺปายา เอว นิมิตฺตภาเวน อธิเปฺปตาฯ

๖๖๕. กิํ ปเนตํ อิตฺถิลิงฺคาทิ อิตฺถินฺทฺริยํ วิย ปฏิสนฺธิสมุฏฺฐิตํ โหตีติ อาห **“อิตฺถินฺทฺริยํ ปฏิเจฺจวา”**ติอาทิฯ กิญฺจาปิ หิ อิตฺถิลิงฺคาทีนิ ยถาสกํ กมฺมาทินา ปจฺจเยน สมุฏฺฐหนฺติ , เยภุเยฺยน ปน อิตฺถินฺทฺริยสหิเตเยว สนฺตาเน ตํตทาการา หุตฺวา สมฺภวนฺติ, อิตรตฺถ จ น ภวนฺตีติ เตสํ ตพฺภาวภาวิตํ อุปาทาย ‘‘อิตฺถินฺทฺริยํ ปฏิเจฺจว ชายนฺตี’’ติ วุตฺตานิฯ เอวญฺจ กตฺวา วกฺขติ ‘‘อิตฺถิ…เป.… การณภาวปจฺจุปฏฺฐาน’’นฺติฯ อีทิเสเนว การณภาวสงฺขาเตน อธิปติภาเวน ตสฺส อินฺทฺริยตา วุตฺตา อินฺทฺริยสหิเต สนฺตาเน อิตฺถิลิงฺคาทิอาการรูปปจฺจยานํ อญฺญถาอนุปฺปาทนโต, น ปน อินฺทฺริยาทิปจฺจยสมฺภวโตฯ ตถา เหตํ ชีวิตินฺทฺริยํ วิย เอกกลาปคตานํ อาหาโร วิย กลาปนฺตรรูปานํ อุปตฺถมฺภกมนุปาลกํ วา น โหติฯ เอวญฺจ กตฺวา ชีวิตินฺทฺริยอาหารานํ วิย อิมสฺส อินฺทฺริยปจฺจยตา, อตฺถิอวิคตปจฺจยตา จ ปาฬิยํ น วุตฺตาฯ ยสฺมา ปจฺจยนฺตราธีนานิ อิตฺถิลิงฺคาทีนิ, ตสฺมา ยตฺถสฺส อาธิปจฺจํ, ตํสทิเสสุ มตจิตฺตกตรูเปสุปิ ตํสณฺฐานตา ทิสฺสติฯ ยสฺมา ปเนเต อิตฺถินฺทฺริยํ ปฏิจฺจ ชายนฺตาปิ คพฺภเสยฺยกานํ ปฏิสนฺธิยํ น สมุฏฺฐหนฺติ, ปวเตฺตเยว สมุฏฺฐหนฺติ, ตสฺมา อาห **“ปวเตฺต…เป.… ปฏิสนฺธิย”**นฺติฯ

๖๖๖-๗. สํเสทชโอปปาติกานํ ปน กิญฺจิ อิตฺถินฺทฺริเยน สห ปฏิสนฺธิยเมว นิพฺพตฺตติฯ **น จา**ติ จ-กาโร วจนียนฺตรสมุจฺจเยฯ ‘‘กิญฺจา’’ติ อิมสฺส อเตฺถ ทฏฺฐโพฺพฯ ยสฺมา ลิงฺคาทิอากาเรสุ รูเปสุ รูปายตนํ จกฺขุวิเญฺญยฺยํ, ตสฺมา อาห **“อิตฺถิลิงฺคาทโย จกฺขุวิเญฺญยฺยา โหนฺตี”**ติฯ ยสฺมา ปน ตโต อญฺญานิ ยถาโยคํ โสตวิเญฺญยฺยานิ เจว มโนวิเญฺญยฺยานิ จ, ตสฺมา

วุตฺตํ **“น วา”**ติฯ ยถาวุตฺโต ปปฺโฌฺจ ปุริสินฺทฺริเยปิ ยถาสมฺภวํ โยเชตพฺพติ อติเทสํ กโร นฺโต อาห **“เอเสวา”**ติอาทิฯ **เสเสปี**ติ เอตฺตเกเยว วุเตฺต อิโต เสเสสุ สเพฺพสุปีติ กทาจิ โกจิ จิเนฺตยฺยาติ อาห **“ปุริสินฺทฺริเย”**ติ ฯ **ปฐมกปฺปานนฺ**ติ ปฐมกปฺปิกนรานํฯ เตสญฺหิ อาภสฺสรโลกโต จวิตฺวา อิธูปปนฺนานํ ทีฆสฺส กาลสฺส อจฺจเยน โอฬาริกํ อาหารํ อาหรตํ มุตฺ ตกรีเสสุ สญฺชาเตสุ เตสํ นิกฺขมนตฺถาย วณมุขานิ ภิชฺชนฺติ, ปุริสสฺส ปุริสภาโว, อิตฺถิยา จ อิตฺถิภาโว ปาตุรโหสิฯ ตถา หิ ปุริมตฺตภาเวสุ ปวตฺตอุปจารฌานานุภาเวน ยาว สตฺตสนฺ ตาเน กามราควิกฺขมฺภนเวโค น ปฏิปสฺสมฺภติ, น ตาว พลวกามราคูปนิสฺสยานิ อิตฺถิปุริสินฺทฺริ ยานิ ปาตุรเหสุํฯ ยทา ปนสฺส วิจฺฉินฺนตาย พลวกามราโค ลทฺธาวสโร อโหสิ, ตทา ตทู ปนิสฺสยานิ ตานิ สตฺตานํ สนฺตาเน สญฺชายนฺติฯ

๖๖๘. **ปรโต**ติ ปฐมกปฺปโต อปรภาเคฯ **ปวเตฺต...เป.... ปริวตฺตตี**ติ ยถา ตํ โสเรยฺยก เสฏฺฐิปุตฺตสฺส วิยาติ อธิปฺปาโยฯ อปิ-สเทฺทน ปฐมปาราชิกายํ วินีตวตฺถุปาฬิยํ อา คตภิกฺขุสฺส, ภิกฺขุนิยา วิย จ ปฏิสนฺธิยํ สมุฏฺฐิตสฺสปิ ปวเตฺต ปริวตฺตนํ ทีเปติฯ ยถาห –

> ‘‘เตน โข ปน สมเยน อญฺญตรสฺส ภิกฺขุโน อิตฺถิลิงฺคํ ปาตุภูตํ โหติฯ เตน โข ปน สมเยน อญฺญตริสฺสา ภิกฺขุนิยา ปุริสลิงฺคํ ปาตุภูตํ โหตี’’ติ (ปารา. ๖๙)ฯ

ยสฺส ปน ปฏิสนฺธิยํ ทฺวีสุ เอกมฺปิ น สมุฏฺฐิตํ, โส อภาวโก นาม, ตสฺส ปวตฺติยมฺปิ อินฺทฺริ ยุปฺปตฺติ น โหตีติ ทฏฺฐพฺพํฯ

๖๖๙. กึ ปเนตสฺส อุภยสฺสปิ นิพฺพตฺติยา, วินาสนสฺส จ การณํ, ยโต อิทํ สมุฏฺฐาติ, ปริ วตฺตตีติ จ วุจฺจตีติ อิมํ อนุโยคํ มนสิ กตฺวา อาห **“มหตา ปาปกเมฺมนา”**ติอาทิฯ ตตฺถ **มหตา**ติ ปรทาริกกมฺมาทินา มหาพเลนฯ **ปาปกเมฺมน** อุปนิสฺสยภูเตน ฯ **มหตา กุสเลเน วา**ติ อิทํ สุคตึ สนฺธาย วุตฺตํฯ ทุคฺคติยํ ปน อุภยมฺปิ อกุสลกเมฺมเนว ชายติฯ

๖๗๐. อินฺทฺริเย วินเฏฺฐ เอกเนฺตเนว ลิงฺคมฺปิ วินสฺสเตวาติ อาห **“อิตฺถิลิงฺคํ วินสฺ สตี”**ติฯ อยํ ปเนตฺถ อธิปฺปาโย ทฏฺฐโพฺพ – อิเมสุ ทฺวีสุ ปุริสินฺทฺริยํ อุตฺตมํ, อิตฺถินฺทฺริยํ หีนํ, ปุริสินฺทฺริยสฺส อนฺตรธานํ มหเนฺตน อกุสเลน กเมฺมน โหติ, สมุฏฺฐานํ มหเนฺตน กุสลกเมฺมน, อิตฺถินฺทฺริยสฺส อนฺตรธานํ ทุพฺพลากุสเลน, สมุฏฺฐานมฺปิ ทุพฺพลกุสเลน, ทุคฺคติยํ ปน อุภยสฺ สาปิ อนฺตรธานํ, สมุฏฺฐานญฺจ อกุสเลเนว โหตีติฯ ยทิ สุคติยํ อิตฺถินฺทฺริยมฺปิ กุสเลเนว นิพฺพตฺตติ, กถญฺจรหิ ‘‘ปรทาริกกมฺมํ กตฺวา นิรเย ปจฺจิตฺวา เตเนว ปาปกเมฺมน ปญฺจสตกฺขตฺ ตุํ มนุสฺสโลเก อิตฺถี หุตฺวา นิพฺพตฺตตี’’ติอาทิวจนนฺติ? นายํ วิโรโธ นิสฺสนฺทผลวเสน วุตฺตตฺ ตาฯ ตถา หิ ปฏิสนฺธิยํ ตาว ปุริสินฺทฺริยนิพฺพตฺตนารหมฺปิ กมฺมํ กทาจิ ปรทาริกาทินา พลวปา ปกเมฺมน ปฏิพาหิตสามตฺถิยํ อสฺส, ตทา อตฺตโน ปุริสินฺทฺริยนิพฺพตฺตเน อสมตฺถตาย อิตฺถินฺทฺริยเมว นิพฺพเตฺตติฯ ปวตฺติยํ ปน อตฺตโน พลวภาเวน อิตฺถินฺทฺริยูปนิสฺสยํ ปรทาริกม กุสลกมฺมํ ปฏิพาหิตฺวา ปฏิสนฺธิโต ปฏฺฐาย ปุริสินฺทฺริยํ สมุฏฺฐาเปนฺตํ กทาจิ ลทฺธสามคฺคิ ตาสญฺชาตพลวิเสเสน ปรทาริกาทินา กเมฺมน ปฏิพาหิตสามตฺถิยํ ภเวยฺย, ตทา อตฺตโน ทุพฺ พลตาย ปุริสินฺทฺริยํ น นิพฺพเตฺตติ , อิตฺถินฺทฺริยเมว นิพฺพเตฺตติฯ เอวํ ปรทาริกาทิกมฺมูปนิสฺส เยน อิตฺถินฺทฺริยสฺส นิพฺพตฺตนโต ตํ เตน นิพฺพตฺติตํ กตฺวา วุจฺจติฯ

๖๗๑-๒. ยทา ปน ตํ กมฺมํ ปุน สามคฺคิปฏิลาภโต, ปริกฺขีณปาปกมฺมตาย วา พลว ปฺปตฺตํ อภวิสฺส, ตทา ทินฺนเวธํ วิย รุกฺขํ ตทปคเม อตฺตโน พลานุรูปํ ปุริสินฺทฺริยํ นิพฺพเตฺตติ, อิตฺถินฺทฺริยํ ปน อตฺตโน การณาภาวโต นุปฺปชฺชติฯ อุภยสฺส ปน นิพฺพตฺติยมฺปิ วิสทิสินฺทฺริย

นิพฺพตฺตนโต ปุเร สตฺตรสมจิตฺตสฺส ฐิติกาลมุปาทาย ตํตํสมุฏฺฐาปกกมฺมํ ตํ ตํ อินฺทฺริยํ น ช เนติฯ สตฺตรสมจิเตฺตน สห อุปฺปนฺนํ วิสทิสินฺทฺริยุปฺปตฺติโต ปุริมจิเตฺตน สห นิรุชฺฌติฯ ยทิ หิ สตฺตรสมจิตฺตุปฺปาทโต ปรมฺปิ อุปฺปเชฺชยฺย, อิตรํ นุปฺปชฺชติ เอกสฺมิํ สนฺตาเน ทฺวินฺนํ สหุปฺปตฺติยา อนิจฺฉิตตฺตาฯ เตเนว หิ ''ยสฺส วา ปน ปุริสินฺทฺริยํ อุปฺปชฺชติ, ตสฺส อิตฺถินฺทฺริยํ อุปฺปชฺช ตี''ติ (ยม. ๓.อินฺทฺริยยมก.๑๘๘) อิมสฺมิํ ปเญฺห ''โน''ติ (ยม. ๓.อินฺทฺริยยมก.๑๘๘) ปฏิเกฺข โป กโตติฯ เอวญฺจ กตฺวา วกฺขติ **''อุภโตพฺยญฺชนสฺสาปี''**ติอาทิ ฯ เอกสฺมิญฺจ นิรุเทฺธ ตปฺปฏิพทฺธานิ ลิงฺคาทีนิ กติปยทิวเสหิ นิรุชฺฌนฺติ, เตสุ นิรุเทฺธสุ อิตรานิ อนุกฺกเมน ชายนฺตี ติ อาจริยาฯ อิตฺถินิมิตฺตุปฺปาทกกมฺมโต, ปุริสนิมิตฺตุปฺปาทกกมฺมโต วาติ อุภโต ทฺวิธํ พฺยญฺ ชนมสฺสาติ อุภโตพฺยญฺชโนฯ **ตสฺสาปี**ติ ยสฺส ทฺวิธํ พฺยญฺชนมตฺถิ, ตสฺสาปิ เอกเมว อินฺทฺริยํ สิยา, กิํ ปน อิตรสฺสาติ ทเสฺสติฯ

นนุ จ ทฺวิเธ พฺยญฺชเน สติ อินฺทฺริยทฺวเยนาปิ ภวิตพฺพํ, พฺยญฺชนญฺหิ ตํ ตํ อินฺทฺริยํ ปฏิจฺจ ชายตีติ? สจฺจํ ชายติ, เอตฺถาปิ อิตฺถิอุภโตพฺยญฺชนสฺส อิตฺถินฺทฺริยํ ปฏิจฺจ อิตฺถินิมิตฺต เมว ยาวชีวํ ปวตฺตติ, ปุริสอุภโตพฺยญฺชนสฺส ปุริสินฺทฺริยํ ปฏิจฺจ ปุริสนิมิตฺตเมว, อิตรํ ปน น ตสฺส อิตฺถินฺทฺริยปุริสินฺทฺริยเหตุโต ชายติฯ ตํ ปน เยน การเณน โหติ, ตํ ทเสฺสตุํ ''เอวํ สเนฺต''ติ อนุโยคํ กตฺวา **''น จาภาโว''**ติอาทินา โสธนํ ตุ วุตฺตํฯ **เอวํ สเนฺต**ติ เอกสฺมิํเยว อินฺทฺริเย สติฯ **อภาโว จา**ติ ยํ ปฏิจฺจ ชายติ, ตสฺส อภาวโต ปุริสอุภโตพฺยญฺชนสฺส อิตฺถิพฺยญฺ ชนาภาโว, อิตฺถิอุภโตพฺยญฺชนสฺส ปุริสพฺยญฺชนาภาโวติ อโตฺถ ฯ **น จาภาโว สิยา**ติ เนว ทุ ติยพฺยญฺชนสฺส อภาโว สิยาฯ **น ตํ พฺยญฺชนการณ**นฺติ ตํ อินฺทฺริยํ ทุติยพฺยญฺชนการณํ น โหติฯ กสฺมา? สทา อภาวโตฯ อิตฺถิอุภโตพฺยญฺชนสฺส หิ ยทา อิตฺถิยา ราคจิตฺตํ อุปฺปชฺชติ, ตทา ปุริสพฺยญฺชนํ ปากฏํ โหติ, อิตฺถิพฺยญฺชนํ ปฏิจฺฉนฺนํ คุฬฺหํ โหติ, ตถา อิตรสฺส อิตรํฯ ยทิ จ เตสํ อินฺทฺริยํ ทุติยพฺยญฺชนการณํ ภเวยฺย, สทาปิ พฺยญฺชนทฺวยํ ติเฎฺฐยฺย, น ปน ติฎฺฐติ, ตสฺมา เวทิตพฺพเมตํ ''น ตสฺส ตํ พฺยญฺชนการณ''นฺติฯ กิญฺจรหิ การณนฺติ เจ? อาห **''ตสฺสา...เป.... การณ''**นฺติฯ ตตฺถ **กมฺมสหาย**นฺติ ปุริมภวสิทฺธสฺส อินฺทฺริยนิพฺพตฺตกกมฺมสฺส สหายํฯ **ราคจิตฺต**นฺติ อิตฺถิยา ปุริสสฺมิํ, ปุริสสฺส อิตฺถิยํ วา อุปฺปนฺนํ เมถุนราคจิตฺตํฯ ตสฺมิญฺหิ อุปฺปเนฺน ตํ ปากฏํ โหติ, ตสฺมิํ ปฏิปฺปสฺสเทฺธ ปฏิจฺฉนฺนํ โหติฯ ยสฺมา ปนิมสฺส เอกเมว อินฺทฺริยํ โหติ, ตสฺมา อิตฺถิอุภโตพฺยญฺชนโก สยมฺปิ ปรํ อุทฺทิสฺส คพฺภํ คณฺหาติ, อตฺตานํ อุทฺทิสฺส ปรมฺปิ คณฺหาเปติฯ โส หิ อิตฺถินฺทฺริยวนฺตตาย สยํ คณฺหาติ, ปเรสุ อุปกฺกมกรณโต ปรํ คณฺ หาเปติฯ ปุริสอุภโตพฺยญฺชนโก ปเรสุ อุปกฺกมกรณโต ปรํ คพฺภํ คณฺหาเปติ, สยํ ปน ปุริสินฺทฺริยวนฺตตาย คพฺภํ น คณฺหาติฯ

ยสฺมา อิตฺถินฺทฺริเย สติ อิตฺถิลิงฺคาทโย โหนฺติ, เตสุ จ สเนฺตสุ อิตฺถีติ ปกาโส โหติ, ตสฺมา ตํ ตสฺส ปกาสนการณนฺติ อาห **''อิตฺถีติ ปกาสนรส''**นฺติฯ ทฺวิธมฺปิ ปเนตํ อินฺทฺริยํ กายปสาโท วิย สกลสรีรพฺยาปกเมว, น จสฺส กายปสาเทน สงฺกโร ลกฺขณเภทโต, นิสฺสยเภทโต จฯ

๖๗๓. **สหชรูปปริปาลนลกฺขณ**นฺติ ยถา อตฺตนา สหชาตรูปานิ ตีสุ ขเณสุ ปวตฺตนฺติ, เอวํ อนุปาลนลกฺขณํฯ ชีวิตินฺทฺริยสฺส เอกนฺตกมฺมชตฺตา สหชคฺคหเณเนว อนุปาเลตพฺพา นมฺปิ กมฺมชภาโวว สิโทฺธติ กมฺมชคฺคหณํ น กตํฯ ยถาสกํ ขณตฺตยมตฺตฎฺฐายีนมฺปิ กมฺมชรู ปานํ ปวตฺติเหตุภาเวเนว ตํ อนุปาลกํฯ เตนาห **''เตสํ ปวตฺตนรส''**นฺติฯ ปวตฺตนเญฺจตฺถ วุตฺ ตนเยน เตสํ ยาปนํ ฐปนํ ฐิติเหตุกตาฯ น หิ กมฺมชานํ กมฺมเมว ฐิติเหตุ ภวิตุํ สโกฺกติ อาหาร ชาทีนํ อาหาราทิ วิยฯ กิํ การณํ? ตงฺขณาภาวโตฯ กมฺมญฺหิ นิรุทฺธํ รูปสฺส ปจฺจโย โหติ, ตโต

ตํสมุฏฺฐานรูปานิ มตปิติกา วิย ปุตฺตา จูฬปิตุอาทินิสฺสเยน อญฺญนิสฺสเยเนว ปวตฺตนฺติ, อญฺญญฺจ เตสํ ยาปนสมตฺถํ นตฺถิ อญฺญตฺร ชีวิตินฺทฺริเยนาติ ตเทว เตสํ ปวตฺตนรสํฯ อาหารชาทโย ปน ธรมานกปิติกา วิย ปุตฺตา อญฺญนิรเปกฺขา สกสกปจฺจยวเสเนว ปวตฺตนฺติฯ อาหาราทโย หิ อตฺตโน อตฺถิกฺขเณเยว รูปานิ สมุฏฺฐาเปตฺวา เตสํ ฐิติปวตฺติยาว ติฏฺฐนฺติ, ตโต ตํสมุฏฺฐานานิ ชีวิตินฺทฺริยนิรเปกฺขานิฯ เสสานิปิ ตํตํปจฺจยวเสเนว ติฏฺฐนฺตีติ น อญฺญํ ฐปนการณํ ปจฺจาสีสนฺติฯ กมฺมสมุฏฺฐานมฺปิ เจตํ อุปฺปาทโต ปฏฺฐาเยว อนุปาลกํฯ ยาเปตพฺพานิ ปวเตฺตตพฺพานิ สหชาตภูตานิ ปทฏฺฐานเมตสฺสาติ **ยาเปตพฺพภูตปทฏฺฐานํ**ฯ

๖๗๔. **มโนวิญฺญาณธาตู**ติ ฐเปตฺวา อรูปาวจรวิปากมโนวิญฺญาณธาตุํ อวเสสา มโนวิญฺญาณธาตุฯ เตนาห **''ปญฺจโวกาเร''**ติฯ ปญฺจโวกาเร มโนธาตุ, มโนวิญฺญาณธาตุโย จ ยํ รูปํ นิสฺสาย ปวตฺตนฺติ, ตํ ''วตฺถู''ติ ปวุจฺจตีติ สมฺพนฺโธฯ **ปญฺจโวกาเร**ติ จ วิเสสนํ มโนวิญฺญาณธาตุวเสน กตํ, มโนธาตุ ปน จตุโวการภเว นเตฺถวฯ ปาฬิยํ อนาคตสฺสาปิ หทยวตฺถุโน อาคมโต, ยุตฺติโต จ อตฺถิภาโว วิญฺญาตโพฺพฯ ตตฺถ อาคโม ตาว –

> ''ยํ รูปํ นิสฺสาย มโนธาตุ จ มโนวิญฺญาณธาตุ จ ปวตฺตนฺติ, ตํ รูปํ มโนธาตุยา จ มโนวิญฺญาณธาตุยา จ ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ ธมฺมานํ นิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย''ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๘) –

เอวมาทิ ปฏฺฐานวจนํฯ ยุตฺติ ปน เอวํ เวทิตพฺพา – นิปฺผนฺนอุปาทายรูปนิสฺสยํ ธาตุทฺวยํ ปญฺจโวการภเว รูปปฏิพทฺธวุตฺติตฺตาฯ ยํ ยญฺหิ รูปปฏิพทฺธวุตฺติ, ตํ ตํ นิปฺผนฺนอุปาทายรูปนิสฺสยํ ทิสฺสติ ยถา จกฺขุวิญฺญาณธาตุฯ ตตฺถ น ตาว รูปายตนาทีนํ, โอชาย จ ตนฺนิสฺสยตา ยุชฺชติ อินฺทฺริยปฏิพทฺธโต พหิปิ เตสํ ปวตฺติทสฺสนโต, นาปิ อิตฺถินฺทฺริยปุริสินฺทฺริยานํ ตทุภยวิรหิเต อภาวกสนฺตาเนปิ ธาตุทฺวยทสฺสนโตฯ ชีวิตินฺทฺริยสฺสาปิ สหชปริปาลนลกฺขณกิจฺจนฺตรํ วิชฺชตีติ น ตนฺนิสฺสยตา ยุชฺชติฯ ตญฺหิ กิจฺจนฺตเร ปสุตํ น อิมาสํ นิสฺสโย ภวิตุํ สโกฺกติ, ตสฺมา ปาริเสสโต เตสํ นิสฺสโย หทยวตฺถุ นาม อตฺถีติ วิญฺญาตพฺพํฯ โหตุ ตาว ธาตุทฺวยนิสฺสโย วตฺถุ, อุปาทายรูปญฺจ, ตํ ปเนตํ กมฺมสมุฏฺฐานํ ปฏินิยตกิจฺจํ หทยปฺปเทเส ฐิตเมกนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ กถเมตํ วิญฺญายตีติ? วุจฺจเต – วตฺถุรูปภาวโต กมฺมสมุฏฺฐานํ จกฺขุ วิยฯ ยญฺหิ วิญฺญาณสฺส วตฺถุภูตํ รูปํ, ตํ กมฺมสมุฏฺฐานํ ยถา จกฺขุปสาโท, ตโต เอว ปฏินิยตกิจฺจํ อฏฺฐึ กตฺวา มนสิ กตฺวา สพฺพํ เจตสา สมนฺนาหริตฺวา กิญฺจิ จินฺเตนฺตสฺส หทยปฺปเทสสฺส ขิชฺชนโต ตเตฺถวํ ติฏฺฐตีติ วิญฺญายติฯ ยถาหุ อาจริยา –

> ''กมฺมชํ วตฺถุภาวา ตํ, จกฺขุํว นิยตกฺริยํ;
> จินฺตาย จ อุโรเขทา, ตตฺร ติฏฺฐนฺติ วิชานิย''นฺติฯ

ยทิ มโนธาตุมโนวิญฺญาณธาตูนํ นิสฺสยภูตํ หทยวตฺถุ นาม อตฺถิ, กสฺมา ปเนตํ รูปกเณฺฑ น วุตฺตํฯ น หิ ลพฺภมานสฺส อวจเน การณํ อตฺถีติ? โน นตฺถิ การณนฺตรสมฺภวโตฯ กึ ปน ตํ การณํ? เทสนาเภโทฯ ยถา หิ จกฺขุวิญฺญาณาทีนิ เอกนฺตโต จกฺขาทินิสฺสยานิ, น เอวํ มโนวิญฺญาณํ เอกเนฺตน หทยวตฺถุนิสฺสิตํ ปญฺจโวการภเวเยว ตนฺนิสฺสยตฺตา, เอกเนฺตน นิสฺสิตวเสเนว จ วตฺถุเทสนา ปวตฺตาฯ ''อตฺถิ รูปํ จกฺขุวิญฺญาณสฺส วตฺถุ, อตฺถิ รูปํ จกฺขุวิญฺญาณสฺส น วตฺถู''ติอาทินา (ธ. ส. ๕๘๔) จกฺขุวิญฺญาณาทีหิ นิสฺสิเตหิ วิเสสิตตฺตาฯ ยมฺปิ เอกเนฺตน หทยวตฺถุนิสฺสยํ ตสฺส วเสน ''อตฺถิ รูปํ มโนวิญฺญาณสฺส วตฺถู''ติอาทินา ทุกาทีสุ วุจฺจมาเนสุ น ตทนุคุณา อารมฺมณทุกาทโย สมฺภวนฺติฯ น หิ ''อตฺถิ รูปํ มโนวิญฺญาณสฺส อารมฺมณํ, อตฺถิ รูปํ น มโนวิญฺญาณสฺส อารมฺมณ''นฺติ สกฺกา วตฺตุนฺติ วตฺถารมฺมณทุกา ภินฺนคติกา สิยุํ, น เอ

กรสา เทสนา ภเวยฺย, เอกรสญฺจ เทสนํ เทเสตุํ ตตฺถ ภควโต อชฺฌาสโย, ตสฺมา ตตฺถ หทย วตฺถุ น วุตฺตํ, น อลพฺภมานตฺตาฯ เอสา หิ ภควโต ปกติ, ยํ เอกรเสเนว เทสนํ เทเสตุํ ลพฺภ มานสฺสาปิ กสฺสจิ อคฺคหณํฯ ตถา หิ นิเกฺขปกเณฺฑปิ จิตฺตุปฺปาทวิภาเคน อวุจฺจมานตฺตา อวิ ตกฺกาวิจารปทวิสชฺชเน วิตโกฺก วิจาโร จาติ วตฺตุํ น สกฺกาติ อวิตกฺกวิจารมตฺตปทวิสชฺชเน ลพฺภมาโนปิ วิตโกฺก น อุทฺธโฏ, อญฺญถา ‘‘วิตโกฺก จา’’ติ วตฺตพฺพํ สิยาติฯ นิสฺสยภาวโต อุปริ อาโรเปตฺวา วหนฺตํ วิย ปจฺจุปฏฺฐาตีติ **อุพฺพาหนปจฺจุปฏฺฐานํ**ฯ

๖๗๕. จตูสุ อาหาเรสุ อิธ รูปาธิการโต กพฬีกาโร อาหาโร คเหตโพฺพติ อาห **‘‘อาหารตาติ กพฬีกาโร อาหาโร’’**ติฯ ตตฺถ กพฬํ กรียตีติ **กพฬีกาโร**ฯ อาหรียตีติ **อาหาโร,** กพฬํ กตฺวา อโชฺฌหรียตีติ อโตฺถฯ อิทญฺจ สวตฺถุกํ กตฺวา อาหารํ ทเสฺสตุํ วุตฺตํฯ กพฬีการาหารสฺส ปน โอชา อิธ อาหาโร นามฯ เตนาห **‘‘ยาย โอชายา’’**ติอาทิฯ โส จ รูปา หรณสภาโว อุปตฺถมฺภนพลกโร องฺคมงฺคานุสารีรสาหรณภูโต ภูตนิสฺสิโต เอโก วิเสโสฯ พาหิราหารปจฺจยํ ปฏิลภิตฺวา เอว อชฺฌตฺติกาหาโร รูปํ อุปฺปาเทตีติ อยํ อชฺฌตฺติกาหารสฺส อุปนิสฺสยภาเวนาปิ รูปํ อาหรตีติ อาห **‘‘โอชฏฺฐมกํ รูปํ อาหรตี’’**ติฯ โอชา อฏฺฐมี ยสฺส ตํ **โอชฏฺฐมกํ**ฯ **ยาย โอชายา**ติ อตฺตโน อุทยานนฺตรํ รูปชนนโต โอชาสงฺขาตาย โอทนกุมฺ มาสาทิวตฺถุคตาย ยาย ผรณโอชายฯ **ยตฺถ ยตฺถา**ติ ยมฺหิ ยมฺหิ ชนปเท, นคราทีสุ จฯ **‘‘กพฬีกาโร อาหาโร’’ติ ปวุจฺจติ** ตพฺพตฺถุกตฺตาติ อธิปฺปาโยฯ

๖๗๖. กึ ปน วตฺถุโน กิจฺจํ, กึ โอชายาติ เจ? ปริสฺสยหรณํ วตฺถุสฺส กิจฺจํ, ปาลนํ โอชา ยาติ ทเสฺสโนฺต อาห **‘‘อนุนปานาทิก’’**นฺติอาทิฯ **อคฺคึ หรติ กมฺมช**นฺติ กมฺมชเตชํ คณฺหา ติฯ อโนฺตกุจฺฉิยญฺหิ โอทนาทิวตฺถุสฺมึ อสติ กมฺมชเตโช อุฏฺฐหิตฺวา อุทรปฏลสงฺขาตมฺปา ทินฺนรูปํ คณฺหาติ, ‘‘ฉาโตมฺหิ, อาหารํ เม เทถา’’ติ วทาเปติ, ภุตฺตกาเล อุทรปฏลํ มุญฺจิตฺวา อนุปาทินฺนกวตฺถุํ คณฺหาติ, อถ สโตฺต เอกโคฺค โหติฯ ยถา หิ ฉายารกฺขโส ฉายาปวิฏฺฐํ ทิสฺ วา คเหตฺวา เทวสงฺขลิกาย พนฺธิตฺวา อตฺตโน ภวเน โมทโนฺต ฉาตกาเล อาคนฺตฺวา สีเส ทํ สติ, โส ทฏฺฐตฺตา วิรวติ, ตํ วิรวํ สุตฺวา สเจ อเญฺญปิ มนุสฺสา อาคจฺฉนฺติ, โส อาคตาคเต ค เหตฺวา ขาทิตฺวา สกภวเน โมทติ , เอวํ ยํ ยํ อนุนปานาทิกํ วตฺถุ, ตํ ตํ กมฺมชเตโช คเหตฺวา ชี ราเปตฺวา ปุน อุทรปฏลํ คณฺหาติ, ตสฺมา อนุนปานาทิกํ วตฺถุ อตฺตโน อุทรปฏลํ ปวิฏฺฐกาเล อุปาทินฺนกายํ คเหตฺวา ฐิตํ ตโต โมเจตฺวา อตฺตานํ คณฺหาปนวเสน ตํ อตฺตโน สนฺติกํ หรติฯ **เกวล**นฺติ โอชาวิยุตฺตํ วตฺถุ ชีวิตํ กมฺมชภูตํ ตํ ปาเลตุํ น สโกฺกติฯ

๖๗๗. **โอชา...เป.... ปาจก**นฺติ โอชา ชีวิตํ ปาเลตุํ สโกฺกติ, กมฺมชํ เตชํ หริตุํ น ส โกฺกติ อามาสยสฺส อปุณฺณโตติ อธิปฺปาโยฯ **อุปตฺถมฺภนปจฺจุปฏฺฐาโน**ติ โอชฏฺฐมกรูป หรณวเสเนว อิมสฺส กายสฺส อุปตฺถมฺภนวเสน ปจฺจุปฏฺฐาติฯ **กาเยนา**ติ รูปกาเยนฯ **อตฺตโน ภาว**นฺติ อตฺตโน อธิปฺปายํฯ **วิญฺญาเปนฺตาน**นฺติ ปเรสํ สญฺญาเปนฺตานํฯ **กายคฺคหณานุ สาเรนา**ติ ผนฺทมานกายคตวณฺณสฺส คหณภูตานํ จกฺขุทฺวาริกชวนานนฺตรปฺปวตฺตานํ นิจฺ ฉยคฺคหณสงฺขาตานํ มโนทฺวาริกชวนานํ อนุสฺสรเณน เตสํ อนนฺตรนฺติ อโตฺถฯ ปญฺจทฺวาเร หิ รูปาทิอารมฺมเณ อาปาถคเต ยถาปจฺจยํ กุสลากุสลชวเน อุปฺปชฺชิตฺวา ภวงฺคํ โอติเณฺณ มโนทฺวาริกชวนํ ตเทวารมฺมณํ กตฺวา ภวงฺคํ โอตรติ, ปุน ตสฺมึเยว ทฺวาเร วิสยํ ววตฺถาเปตฺวา ชวนํ ภวงฺคํ โอตรติ, ตสฺมา จกฺขุทฺวาริกชวนานนฺตรปฺปวตฺตานํ ทฺวินฺนํ ชวนวารานมนนฺตรํ ตติยวาเร ปวตฺตาย มโนทฺวารชวนวีถิยา เอว **คหิตาย เอตาย** กรณภูตาย จตุตฺถวาเร มโนทฺ วาเร ชวเนเนว ภาโว วิญฺญายติฯ เอเตน วิญฺญตฺติ-สทฺทสฺส กรณสาธนตา วุตฺตาฯ **สยํ วา**ติ อาทินา ปน กมฺมสาธนตฺตมาหฯ

เอวํ วิญฺญตฺติ-สทฺทสฺส การกทฺวเย สมฺภวํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ กาย-สเทฺทน สห กมฺมธารยสมาสํ ทเสฺสตุํ, ‘‘กาโย’’ติ โวหารสฺส วิญฺญตฺติยมฺปิ จ ปวตฺตึ ทเสฺสนฺโต **‘‘กาเยน สํวโร’’**ติ อาทิสุตฺตมาหฯ **กายวิปฺผนฺทเนน อธิปฺปายวิญฺญาปนเหตุตฺตา**ติ วิปฺผนฺทมานกาเยน กรณภูเตน อธิปฺปายวิญฺญาปนเหตุภาวโต กาเยน วิญฺญตฺตีติปิ กายวิญฺญตฺตีติ สมฺพนฺโธฯ อยํ ปเนตฺถ อโตฺถ – วิญฺญตฺติยา กายวิปฺผนฺทนสฺส เหตุภาวโต ตํเหตุกํ กายวิปฺผนฺทนสงฺขาตํ กายํ คเหตฺวา อธิปฺปายชานนโต วิญฺญตฺติ อธิปฺปายวิญฺญาปนสฺส การณภาเวน คยฺหตีติ กาเยน อธิปฺปายํ วิญฺญาเปตีติฯ ตถา กายวิปฺผนฺทนํ คเหตฺวา ตสฺส การณเมตฺถ อตฺถีติ วิญฺญตฺติยา คยฺหมานตฺตา สยญฺจ กาเยน วิญฺญายติ, ตสฺมา กาเยน วิญฺญตฺตีติปิ กายวิญฺญตฺตีติฯ

๖๗๘. **จิตฺตชานิลธาตุยา**ติ อภิกฺกมาทิปวตฺตกจิตฺตสมุฎฺฐานวาโยธาตุยาฯ **อาการวิการตา**ติ อาการภูโต วิกาโรฯ กสฺส ปน สา อาการวิการตาติ? สามตฺถิยโต วาโยธาตุอธิกานํ จิตฺตชมหาภูตานํฯ กึ ตํ สามตฺถิยํ? จลนเหตุตา, จิตฺตชตา, อุปาทายรูปตา จฯ อถ วา จิตฺตชานิลธาตุยา เอกา อาการวิการตาติ สมฺพนฺโธฯ น เกวลญฺหิ สามิวจนํ จลนสมฺพนฺธาเปกฺขาย เอว, อถ โข อาการวิการสมฺพนฺธาเปกฺขายปีติฯ

ยทิ เอวํ, กถํ วิญฺญตฺติยา อุปาทายรูปตฺตํฯ ‘‘จิตฺตชานิลธาตุยา’’ติ หิ วจเนน วาโยธาตุยาว อาการวิการตา วิญฺญตฺติ อาปชฺชติ, น จ เอกภูตนิสฺสิตํ อุปาทายรูปํ นาม อตฺถิ ‘‘จตุนฺนํ มหาภูตานํ อุปาทายรูป’’นฺติ (ธ. ส. ๕๘๔) วจนโตติ? นายํ โทโส, จตุนฺนํ วิการตา จตูสุ เอกสฺสปิ โหติ จตุสาธารณธนํ วิยฯ อนิลธาตุอธิกกลาโป วา อิธ ‘‘อนิลธาตู’’ติ วุจฺจติ, ตทธิเก ตํโวหารโต ยถา สมฺภารธาตุยา อธิกภาเวน ปถวีโวหาโร, ตสฺมา วาโยธาตุอธิกานํ จิตฺตชมหาภูตานํ เอกา อาการวิการตา กายวิญฺญตฺตีติ น โกจิ วิโรโธฯ อธิกตา จสฺสา สามตฺถิยโต ทฎฺฐพฺพา, น ปมาณโตฯ อิตรถา หิ เตสํ อวินิโพฺภควุตฺติตา น ยุเชฺชยฺยฯ อธิกตา หิ อตฺตโน อธิกวเสน อิตเรหิ วินิโพฺภคปฺปวตฺติโต โหติฯ สามตฺถิยาธิกญฺจ การณานุการิตายฯ การณญฺหิ อภิกฺกมาทิปวตฺตกํ จิตฺตํ, ตํ จลนาธิปฺปายสภาวํ ตโต สมุฎฺฐิเต กลาเป อนุกโรเนฺต วาโยธาตุยา เอว อธิกตฺตํ ยุตฺตนฺติฯ เกจิ ปน ‘‘วาโยธาตุยา เอว อาการวิการตา’’ติ คณฺหนฺติ, เตสํ มเตน อุปาทารูปตฺตํ ทุรูปปนฺนํฯ น หิ เอกสฺส วิกาโร จตุนฺนํ อุปาทารูปนฺติ สกฺกา วตฺตุํฯ

กีทิสี ปนายํ วิการตาติ อาห **‘‘สหชาตสฺส รูปสฺส จลเน เหตู’’**ติฯ ตตฺถ **สหชาตสฺสา**ติ อตฺตนา สหชาตสฺสฯ ยสฺมา อุตุจิตฺตาหารชานํ จลนํ จิตฺตชรูปสมฺพเนฺธเนว โหติ, นทีโสตจลเนน ตตฺถ ปกฺขิตฺตสุกฺขโคมยปิณฺฑาทีนํ วิยฯ วิญฺญตฺติวเสน ปน จิตฺตชานเมว จลนํ, ตสฺมา วุตฺตํ ‘‘สหชาตสฺสา’’ติฯ **รูปสฺสา**ติ รูปกายสฺสฯ **จลเน**ติ สนฺถมฺภนสนฺธารณจลนสงฺขาเต จลิตภาเวฯ สนฺถมฺภนาทิกมฺปิ หิ จลนาภิมุขตาย จลนนฺติ ยุชฺชติฯ **เหตู**ติ เหตุภูตา สหการีการณภูตาฯ เอตฺตาวตา จ กึ วุตฺตํ โหติ? กายวิญฺญตฺติ นาม เนว ผนฺทมานรูปกาโย, น จ ผนฺทมานา วาโยธาตุ, อถ โข มหนฺตํ ปาสาณํ อุกฺขิปนฺตสฺส สพฺพถาเมน คหณกาเล สรีรสฺส อุสฺสาหนวิกาโร วิย รูปกายสฺส ปริปฺผนฺทนปจฺจยภาเวน ลพฺภมาโน เอโก อาการวิกาโร กายวิญฺญตฺติ นามาติ วุตฺตํ โหติฯ

นนุ จ ผนฺทมานวณฺณาทิวินิมุโตฺต โกจิ วิกาโร อตฺถิ, ตสฺส วณฺณคฺคหณานนฺตรํ คหณํ โหตีติ กถเมตํ วิญฺญายตีติ? อธิปฺปายคฺคหณโตฯ น หิ วิญฺญตฺติวิการรหิเตสุ รุกฺขจลนาทีสุ อธิปฺปายคฺคหณํ ทิฎฺฐํ, หตฺถจลนาทีสุ ปน ทิฎฺฐํ, ตสฺมา ผนฺทมานวณฺณาทิวินิมุโตฺต โกจิ วิกาโร อตฺถิ อธิปฺปายสฺส วิญฺญาปโกติ สมฺปฎิจฺฉิตพฺพเมตํ เอกเนฺตนฯ ญาปโก จ เหตุ สยํ คหิ

โตเยว อตฺตโน ญาเปตพฺพมตฺถํ ญาเปติ, น วิชฺชมานมเตฺตนาติฯ ญาเปตพฺพวณฺณคฺคหณานนฺตรํ วิการคฺคหณมฺปิ อนุมานโต สิทฺธํฯ ตถา หิ วทนฺติ –

> ‘‘วิสยตฺตมนาปนฺนา,
> สทฺทา เนวตฺถโพธกา;
> น สตฺตามตฺตโต อเตฺถ,
> เต อญฺญาตา ปกาสกา’’ติฯ

ยทิ วิการคฺคหณเมว การณมธิปฺปายคฺคหณสฺส, กสฺมา อคฺคหิตสเงฺกตานํ อธิปฺปายคฺคหณํ น โหตีติ? น เกวลํ วิการคฺคหณเมว อธิปฺปายสฺส คหณสฺส การณํ, อถ โข ปุริมสิทฺธสมฺพนฺธคฺคหณญฺจ อิมสฺส อุปนิสฺสโยติ ทฏฺฐพฺพํฯ ยถา หิ อรเญฺญ อุทกฏฺเฐ อุสฺสาเปตฺวา ฐปิตโคสีสาทีนิ อุทกนิมิตฺตานิ ทิสฺวา ตทนนฺตรปฺปวตฺตาย อวิญฺญายมานนฺตราย มโนทฺวารชวนวีถิยา โคสีสาทีนํ อุทกสหจารีปการสญฺญาณาการํ คเหตฺวา ‘‘อุทกเมตฺถ อตฺถี’’ติ ชานนํ, เอวํ ผนฺทมานวณฺณํ คเหตฺวา ตทนนฺตปฺปวตฺตาย อวิญฺญายมานนฺตราย มโนทฺวารวีถิยา ปุริมคฺคหิตสมฺพนฺธูปนิสฺสยสหิตาย สาธิปฺปายวิการคฺคหณํ โหตีติฯ

๖๘๑-๒. สหชรูปจลนสฺส วิญฺญตฺติวิการสหิตาย วาโยธาตุยา เหตุภาโว ยุโตฺต, กึ สพฺพา เอว วาโยธาตุ สหชรูปํ จาเลตีติ อิมํ โจทนํ โสเธตุํ **‘‘ลภิตฺวา ปนุปตฺถมฺภ’’**นฺติอาทิ วุตฺตํฯ อุปตฺถเมฺภตีติ **อุปตฺถมฺภํ,** อุปตฺถมฺภกปจฺจยนฺติ อโตฺถฯ **เอกาวชฺชนวีถิย**นฺติ มโนทฺวาริกชวนวีถึ สนฺธายาห ปญฺจทฺวาริกวีถิยา วิญฺญตฺติสมุฏฺฐาปกตฺตาภาวโตฯ **เหฏฺฐาหิ ฉหิ จ จิเตฺตหี**ติ สตฺตสุ ชวเนสุ เหฏฺฐิเมหิ ฉหิ ชวเนหิ สมุฏฺฐิตํ วาโยธาตุํ อุปตฺถมฺภํ ลภิตฺวาติ สมฺพโนฺธฯ เกจิ ปน โปตฺถเกสุ ‘‘วาโยธาตุสมุฏฺฐิต’’นฺติ ปาฐํ ทิสฺวา อุปตฺถมฺภนฺติ ภาวสาธนวเสน คเหตฺวา เหฏฺฐา ฉหิ จิเตฺตหิ อุปฺปนฺนวาโยธาตุสมุฏฺฐิตํ อุปตฺถมฺภํ ลภิตฺวาติ โยเชนฺติฯ **วิญฺญตฺติสหิตตฺตนา**ติ สยํ วิญฺญตฺติสหิตา อตฺตนา สหชาตํ จิตฺตชรูปํ เทสนฺตรุปฺปตฺติเหตุภาเวน จลยติ, น อิตราติ อโตฺถฯ

อยํ ปเนตฺถาธิปฺปาโย – ยถา นาม สตฺตหิ ยุเคหิ อากฑฺฒิตพฺพสกเฏ สตฺตมยุคยุตฺตา เอว โคณา เหฏฺฐา ฉสุ ยุเคสุ ยุตฺตโคเณหิ ลทฺธุปตฺถมฺภา สกฏํ จาเลนฺติ, ปฐมยุคาทิยุตฺตา ปน สนฺถมฺภนสนฺธารณมตฺตเมว สาเธนฺตา เตสํ อุปตฺถมฺภกา โหนฺติ, เอวเมวํ สตฺตมชวนสมุฏฺฐิตา วาโยธาตุ เหฏฺฐา ฉหิ ชวเนหิ สมุฏฺฐิตวาโยธาตุโต ลทฺธุปตฺถมฺภา จิตฺตชรูปํ จาเลติฯ ปฐมชวนาทิสมุฏฺฐิตา ปน สนฺถมฺภนสนฺธารณมตฺตํ สาเธนฺตา ตสฺส อุปตฺถมฺภกา โหนฺติ, เทสนฺตรุปฺปตฺติเยว เจตฺถ จลนํ อุปฺปนฺนเทสโต เกสคฺคมตฺตมฺปิ ธมฺมานํ จลนาภาวโต, อิตรถา ธมฺมานํ อพฺยาปารตา, ขณิกตา จ น สิยาฯ กถํ ปนสฺส สหชรูปานํ เทสนฺตรุปฺปตฺติยา เหตุภาโวติ? ยถา อตฺตนา สหชรูปานิ เหฏฺฐิมชวนาทิสมุฏฺฐิตรูเปหิ ปติฏฺฐิตฏฺฐานโต อญฺญตฺถ อุปฺปชฺชนฺติ, เอวํ เตหิ สห ตตฺถ อุปฺปตฺติเยวสฺส เทสนฺตรุปฺปตฺติเหตุภาโวติ ทฏฺฐพฺพํฯ

อถ ผนฺทมานวณฺณคฺคหณานนฺตรํ วิญฺญตฺติคฺคหณสฺส วุตฺตตฺตา วิญฺญตฺติสหิตาติ สตฺตมชวนสมุฏฺฐิตาย เอว จ วิเสสิตตฺตา จลนาการสหิตาเยว วาโยธาตุ วิการสหิตาติ? นยิทเมวํ เทสนฺตรุปฺปตฺติเหตุภาเวน จลยิตุมสโกฺกนฺติโยปิ สนฺถมฺภนสนฺธารณมตฺตกรเณน ปฐมชวนาทิสมุฏฺฐานวาโยธาตุโยปิ วิญฺญตฺติวิการสหิตา เอวฯ เยน ทิสาภาเคน คนฺตุวา อภิกฺกมาทีนิ ปวเตฺตตุกาโม ตทภิมุขภาววิการสมฺภวโตฯ อธิปฺปายสหภาวินฺญหิ วิการํ วิญฺญตฺติมาจิกฺขนฺติฯ เตเนว หิ ภควตา ‘‘กตมํ ตํ รูปํ กายวิญฺญตฺติ? ยา กุสลจิตฺตสฺส วา…เป…. อพฺยากตจิตฺตสฺส วา อภิกฺกมนฺตสฺส วา…เป…. ปสาเรนฺตสฺส วา กายสฺส ถมฺภนา สนฺถมฺภนา

สนฺถมฺภิตตฺตํ วิญฺญตฺติ วิญฺญาปนา วิญฺญาปิตตฺตํฯ อิทํ ตํ รูปํ กายวิญฺญตฺตี''ติ (ธ. ส. ๗๒๐) สนฺถมฺภนสนฺธารณานมฺปิ ปจฺจยภาวากาโร กายวิญฺญตฺตีติ วุตฺโตฯ เอวญฺจ กตฺวา มโนทฺวาราวชฺชนสฺสาปิ วิญฺญตฺติสมุฏฺฐาปกตาวจนํ สุฏฺฐุ อุปปนฺนํ โหติฯ

๖๘๓-๔. จิตฺตชาตาย ปถวีธาตุยา อุปาทินฺนกฆฏฺฏเน ปจฺจโย โย อาการวิกาโร, อยํ วจีวิญฺญตฺติ วิเญฺญยฺยาติ สมฺพนฺโธฯ ตตฺถ **จิตฺตชาตายา**ติ วจีเภทปฺปวตฺตกจิตฺตสมุฏฺฐานาย ฯ **อุปาทินฺนกฆฏฺฏเน**ติ อุปาทินฺนกกลาปสงฺขาตสฺส อกฺขรุปฺปตฺติฏฺฐานสฺส ฆฏฺฏนสญฺญิเต กิเจฺจ ฆฏฺฏนสฺสาติ อโตฺถฯ **ปจฺจโย**ติ ตสฺส สหการีการณภูโตฯ **เอโก อาการวิกาโร**ติ ฆฏฺฏิยมานอุปาทินฺนรูปโต, ฆฏฺฏนฺติ ยา ปถวีธาตุโต จ วินิวโฏฺฏ ปถวีธาตุยา อุปาทินฺนฆฏฺฏนปจฺจยสภาวรูโป เอโก อาการวิการวิเสโสติ อโตฺถฯ **ปถวิธาตุยา**ติ สามิวจนํ ''อุภยสมฺพนฺธาเปกฺข''นฺติอาทิ กายวิญฺญตฺติยํ วุตฺตนเยน เวทิตพฺพํฯ อยํ ปน วิเสโส – ยถา ตตฺถ ผนฺทมานวณฺณคฺคหณานนฺตรํ คยฺหติ, เอวมิธ สุยฺยมานสทฺทสวนานนฺตรนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ อิทญฺจ สนฺถมฺภนาทีนํ อภาเวน ฆฏฺฏเนน สทฺธึเยว สทฺทสฺส อุปฺปชฺชนโต ''ลภิตฺวา ปนฺปตฺถมฺภ''นฺติอาทินโย น ลพฺภติฯ ฆฏฺฏนญฺหิ ปฐมชวนาทีสุปิ ลพฺภเตวฯ เตนาห **''สทฺทวสา''**ติฯ อถ ฆฏฺฏนจลนานํ โก วิเสโสติ? ฆฏฺฏนํ ปจฺจยวิเสเสน ภูตกลาปานํ อญฺญมญฺญํ อาสนฺนตรุปฺปาทตา, จลนํ เอกสฺสาปิ เทสนฺตรุปฺปาทนปรมฺปรตาติ อยเมเตสํ วิเสโสฯ โคสีสาทิอุปมาเปตฺถ ยถาสมฺภวํ โยเชตพฺพาฯ **สาวา**ติ สา เอว สหสทฺทา วิญฺญตฺติฯ **สกฺยกุลินฺทุนา**ติ สุปริสุทฺธคคนตลสฺส สกฺกราชกุลสฺส อวภาสกเฏฺฐน ตสฺส นิสากรภูเตนฯ อถ วา อินฺทติ ปรมิสฺสริยํ กโรตีติ อินฺทุฯ อินฺทุ-สทฺทสฺส อุตฺตมวาจกตฺตา สกฺกกุลุตฺตเมนาติ อโตฺถฯ

๖๘๕. อถ วิญฺญตฺติ ตาว สหสทฺทาว, สโทฺท ปน จิตฺตโช อวิญฺญตฺติโก อตฺถีติ เจ? นตฺถีติ ทเสฺสโนฺต อาห **''สโทฺท น จิตฺตโช''**ติอาทิฯ **วิญฺญตฺติฆฏฺฏน**นฺติ วิญฺญตฺติปจฺจยํ ปถวีธาตุยา ฆฏฺฏนํฯ **ธาตุสงฺฆฏฺฏเนเนวา**ติอาทินา วุตฺตเมวตฺถํ สมเตฺถติฯ ยสฺมา ธาตุสงฺฆฏฺฏเนเนว สโทฺท ชายติ, น เตน วินา, ตสฺมาติ อโตฺถฯ อเนน จ เย วทนฺติ ''วิตกฺกวิปฺผารสโทฺท น โสตวิเญฺญโยฺยติ มหาอฏฺฐกถายํ วุตฺตตฺตา จิตฺตสมุฏฺฐาโน วิตกฺกวิปฺผารสโทฺท วิญฺญตฺติยา วินาปิ อุปฺปชฺชติฯ 'ยา ตาย วาจาย วิญฺญตฺติ วิญฺญาปนา'ติ (ธ. ส. ๖๓๖) หิ วจนโต อโสตวิเญฺญเยฺยน สเทฺทน สห วิญฺญตฺติ น อุปฺปชฺชติ, ตโตว จิตฺตโชปิ สทฺทนวโก อตฺถี''ติ, เตสํ วาทํ ปฏิกฺขิปติฯ มหาอฏฺฐกถาวาโทปิ หิ สโทฺทว โหติ, น โสตวิเญฺญโยฺยติ วิรุทฺธเมตนฺติ มญฺญมาเนหิ สงฺคหกาเรหิ ปฏิกฺขิโตฺตวฯ อานนฺทาจริโย ปน มหาอฏฺฐกถาวาทํ อปฺปฏิกฺขิปิตฺวาว ตตฺถ อธิปฺปายํ วเณฺณติฯ กถํ? ''ชิวฺหาตาลุจลนาทิกรวิตกฺกสมุฏฺฐิตํ วิญฺญตฺติสหชเมว สุขุมสทฺทํ ทิพฺพโสเตน สุตฺวา อาทิสตี''ติ สุเตฺต, ปฏฺฐาเน จ โอฬาริกํ สทฺทํ สนฺธาย โสตวิญฺญาณสฺส อารมฺมณปจฺจยภาโว วุโตฺตติ อิมินา อธิปฺปาเยน วิตกฺกวิปฺผารสทฺทสฺส อโสตวิเญฺญยฺยตา วุตฺตาติฯ

๖๘๖-๗. **วิญฺญาปนโต**ติ วจีโฆเสน อธิปฺปายวิญฺญาปนเหตุตฺตาฯ **สยํ วิเญฺญยฺยโต**ติ คหณานุสาเรน วจีโฆเสน วา เหตุนา สยํ วิเญฺญยฺยตฺตาฯ **ตสฺสา**ติ วิญฺญตฺติสทฺทสฺสฯ **สมฺภโว การกทฺวเย**ติ วิญฺญาปยตีติ วิญฺญตฺติ, วิญฺญายตีติ วิญฺญตฺตีติ เอวํ เหตุมฺหิ, กมฺมนิ วา ตสฺส สมฺภโว นิพฺพตฺติ โหตีติ อโตฺถฯ กึ ปเนตํ วิญฺญตฺติทฺวยํ จิตฺตสมุฏฺฐานํ, อุทาหุ กมฺมาทิสมุฏฺฐานนฺติ อาห **''น วิญฺญตฺติทฺวย''**นฺติอาทิฯ **อฏฺฐ รูปานิ วิยา**ติ สกสกกลาปคตอฏฺฐรูปานิ วิย, วิญฺญตฺติทฺวยสฺส เอกโต วุจฺจมานตฺตา กายวิญฺญตฺติสหชกลาเป สโทฺท น ลพฺภตีติ วจีวิญฺญตฺติกลาเป ลพฺภมานมฺปิ ตํ หิตฺวา ''อฏฺฐ''อิเจฺจว วุตฺตํฯ

ยถาวุตฺตวิการคฺคหณมฺเขน ‘‘อยํ อิทํ นาม กาตุกาโม’’ติ ตํสมงฺคิโน อธิปฺปาโย วิญฺญายตีติ อาห **‘‘อธิปฺปายปฺปกาสนรสา’’**ติฯ กายวิปฺผนฺทนเหตุภูตาย วาโยธาตุยา วิการตฺตา ตสฺสา กายวิปฺผนฺทนสฺส เหตุภาววากาเรน ปจฺจุปฏฺฐานนฺติ วุตฺตํ **‘‘กาย…เป…. ปจฺจุปฏฺฐานา’’**ติฯ วาโยธาตุยา กิจฺจาธิกตาย อาห **‘‘จิตฺตสมุฏฺฐานวาโยธาตุปทฏฺฐานา’’**ติฯ **วจีโฆสสฺส เหตุภาวปจฺจุปฏฺฐานา**ติ วุตฺตนเยเนว วจีโฆสสงฺขาตสฺส จิตฺตชสทฺทสฺส เหตุภาวปจฺจุปฏฺฐานาฯ

เกจิ ปเนตฺถ ‘‘ฆฏฺฏเน ปจฺจโยติ วุตฺตตฺตา ฆฏฺฏนานนฺตรํ สทฺทสฺส อุปฺปตฺติ โหตีติ คเหตฺวา จิตฺตสมุฏฺฐานปถวีธาตุ อุปาทินฺนฆฏฺฏนมตฺตํ กโรติ, ฆฏฺฏิตกฺขเณ อุตุสมุฏฺฐาโนว สโทฺท อุปฺปชฺชติ, โส ปน จิตฺตปจฺจยตฺตา ปริยาเยน จิตฺตสมุฏฺฐาโนติ วุจฺจตี’’ติ วทนฺติฯ เตสํ มเตน จิตฺตชสโทฺทเยว น ลพฺภติ, ตสฺมา เอวํ อคฺคเหตฺวา อุทกตาปนกาเล อโนฺตอุทเกเยว อุปฺปชฺชนกสโทฺท วิย อุปาทิเนฺน ฆเฏฺฏตฺวา อุปฺปชฺชมานจิตฺตสมุฏฺฐานปถวีธาตุยา อุปฺปตฺติสมกาลเมว ตสฺมิํ กลาเป นวมํ หุตฺวา อโนฺตเยว ภูติกสโทฺท อุปฺปชฺชตีติ คเหตพฺพํ, ตสฺมา จิตฺตสมุฏฺฐานสโทฺทปิ วจีวิญฺญตฺติวเสเนว อุปฺปชฺชติ, อจฺฉราปหรณาทิสโทฺท ปน วจีวิญฺญตฺติยา อภาวโต จิตฺตปจฺจยอุตุสมุฏฺฐาโนเยวาติฯ

๖๘๘. วิคฺคหาภาวโต น กสฺสติ, กสิตุํ ฉินฺทิตุํ น สโกฺกตีติ อกาโส, โสเยว อากาโสติ อาห **‘‘น กสฺสตีติ อากาโส’’**ติ, โก ปเนโสติ อาห **‘‘รูปานํ วิวโร’’**ติ, กณฺณจฺฉิทฺทาทิรูปานํ อนฺตรนฺติ อโตฺถฯ อเนน อชฏากาสมาหฯ **โย…เป…. ปริเจฺฉโท**ติ ปน อิมินา อิธาธิเปฺปตมากาสํ, โส ปน รุฬฺหีวเสน อากาโสติ ปวุจฺจติฯ

รูปานิ ปริจฺฉินฺทติ, สยํ วา เตหิ ปริจฺฉิชฺชติ, เตสํ วา ปริเจฺฉทมตฺตนฺติ รูปปริเจฺฉโท, ตํ ลกฺขณเมตสฺสาติ **รูปปริเจฺฉทลกฺขโณ**ฯ อยญฺหิ ตํ ตํ รูปกลาปํ ปริจฺฉินฺทโนฺต วิย โหติฯ เตนาห **‘‘รูปปริยนฺตปฺปกาสนรโส’’**ติฯ ‘‘อยํ รูปานํ เหฏฺฐิโม ปริยโนฺต, อยํ อุปริโม’’ติ เอวํ วิภาวนกิโจฺจติ อโตฺถฯ อตฺถโต ปน ยสฺมา รูปานํ ปริเจฺฉทมตฺตํ หุตฺวา คยฺหติ, ตสฺมา วุตฺตํ **‘‘รูปมริยาทปจฺจุปฏฺฐาโน’’**ติฯ เอตฺถาห – กิํ ปเนส รูเป ปริจฺฉินฺทโนฺต จตุสมุฏฺฐานกลาปโต ปริจฺฉินฺทติ, อถ เอกสมุฏฺฐานพหุกลาปโต, อุทาหุ เอเกกสมุฏฺฐานเอเกกกลาปโต, เอเกกรูปโต วาติ? เอเกกสมุฏฺฐานเอเกกกลาปโตติ ทฏฺฐพฺพํฯ

ยทิ หิ จตุสมุฏฺฐานกลาปโต, เอกสมุฏฺฐานพหุกลาปโต วา ปริจฺฉินฺทติ, เอวํ สติ สมฺผุฏฺฐภาวปจฺจุปฏฺฐาโน วา ปริจฺฉิเนฺทยฺย, เอกกลาปคตรูปานํ วิย นานากลาปคตรูปานมฺปิ อวินิโพฺภควุตฺติตา วา อาปเชฺชยฺยฯ อถ วา เอเกกรูปโต ปริจฺฉินฺทติ, เอวํ สติ เอเกกกลาปคตรูปานมฺปิ นานากลาปคตรูปานํ วิย อญฺญมญฺญวินิโพฺภควุตฺติตาปสโงฺค สิยา, อุภยมฺปิ ปเนตํ อนิฏฺฐํ, ตสฺมา เอเกกสมุฏฺฐานเอเกกกลาปโต ปริจฺฉินฺทตีติ ทฏฺฐพฺพํฯ

อสมฺผุฏฺฐภาวฉิทฺทวิวรภาวปจฺจุปฏฺฐาโน วาติ อสมฺผุฏฺฐภาวปจฺจุปฏฺฐาโน วา ฉิทฺทวิวรภาวปจฺจุปฏฺฐาโน วาติ วุตฺตํ โหติฯ ตตฺถ ยสฺมิํ กลาเป ภูตานํ ปริเจฺฉโท, เตเหว อสมฺผุฏฺฐภาเวน ปจฺจุปฏฺฐานโต อสมฺผุฏฺฐภาวปจฺจุปฏฺฐาโนฯ กิญฺจาปิ หิ กลาปนฺตรภูตา กลาปนฺตรภูเตหิ สมฺผุฏฺฐาว เอกฆนปิณฺฑภาเวน ปวตฺตตฺตา, ตถาปิ ธมฺมโต อญฺญมญฺญํ วิวิตฺตตฺตา อสํกิณฺณา เอวฯ เตสํ ยา วิวิตฺตตา อญฺญมญฺญํ อสํกิณฺณตา, อยํ ปริเจฺฉโทฯ ภูตนฺตเรหิ วิย เตหิ โส อสมฺผุโฏฺฐว, อิตรถา ปริจฺฉินฺนตา น สิยา เตสํ ภูตานํ พฺยาปิภาวาปตฺติโตฯ อพฺยาปิภาโว หิ อสมฺผุฏฺฐตาฯ เตนาห ภควา อิมสฺส นิเทฺทเส ‘‘อสมฺผุฏฺฐํ จตูหิ มหาภูเตหี’’ติ (ธ. ส. ๖๓๗)ฯ

อถ วา กลาปนฺตรภูตานํ อญฺญมญฺญํ อสํกิณฺณภาเวน ปจฺจุปฏฺฐานโต อสมฺผุฏฺฐตาปจฺจุปฏฺฐานภาโว วุตฺโต, กณฺณจฺฉิทฺทมุขวิวราทิวเสน ฉิทฺทวิวรภาวสฺส ปจฺจุปฏฺฐานโต ฉิทฺทวิวรภาวปจฺจุปฏฺฐานตา วุตฺตาฯ รูปปริเจฺฉเท หิ สติ ฉิทฺทวิวรภาโว โหติฯ เยสํ รูปานํ ปริเจฺฉโท, ตเตฺถว เตสํ ปริเจฺฉทภาเวน ลพฺภตีติ วุตฺตํ **“ปริจฺฉินฺนรูปปทฏฺฐาโน”**ติฯ

๖๘๙-๙๑. **รูปสฺสลหุตาทิตฺตยนิเทฺทเส**ติ รูปสฺสลหุตา รูปสฺสมุทุตา รูปสฺสกมฺมญฺญตาติ อิมสฺส รูปลหุตาทิตฺตยสฺส นิเทฺทเส สมฺปเตฺต อิทํ วุจฺจตีติ อธิปฺปาโยฯ **เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนวา**ติ อรูปสฺส ลหุตาทีสุ ‘‘กายลหุภาโว กายลหุตา’’ติอาทินา วุตฺตนยานุสาเรเนว ‘‘รูปสฺส ลหุภาโว ลหุตา’’ติอาทินา รูปสมฺพนฺธีภาเวน รูปวิการาปิ วิญฺญาตพฺพาฯ รูปสฺส ลหุภาโว ลหุตา, สา รูปสฺส ครุภาววูปสมลกฺขณา, ครุภาวนิมฺมทฺทนรสา, อทนฺธตาปจฺจุปฏฺฐานา, ลหุรูปปทฏฺฐานาฯ รูปสฺส มุทุภาโว มุทุตา, สา รูปสฺส ถทฺธภาววูปสมลกฺขณา, ถทฺธภาวนิมฺมทฺทนรสา, สพฺพกิริยาสุ อวิโรธิตาปจฺจุปฏฺฐานา, มุทุรูปปทฏฺฐานาฯ รูปสฺส กมฺมญฺญภาโว กมฺมญฺญตา, สา รูปสฺส อกมฺมญฺญภาววูปสมลกฺขณา, อกมฺมญฺญภาวนิมฺมทฺทนรสา, สรีรกิริยาสุ อนุกูลภาวปจฺจุปฏฺฐานา, กมฺมญฺญรูปปทฏฺฐานาติฯ อโตฺถ ปเนตฺถ ตตฺถ ตตฺถ อเมฺหหิ วุตฺตานุสาเรน เวทิตโพฺพฯ อิมา ปน ติโสฺส รูปานํ วิการภาวโต ‘‘รูปวิการา’’ติ วุจฺจนฺตีติ ทเสฺสตุํ **“ติโสฺส…เป.… วิภาวินา”**ติ วุตฺตํฯ

ยถากฺกมํ ปเนตา รูปสฺส ทนฺธตฺตกรธาตุโกฺขภปฏิปกฺขปจฺจยสมุฏฺฐานา, ถทฺธตฺตกรธาตุโกฺขภปฏิปกฺขปจฺจยสมุฏฺฐานา, รูปานํ สรีรกิริยาสุ อนนุกูลภาวกรธาตุโกฺขภปฏิปกฺขปจฺจยสมุฏฺฐานาติ เวทิตพฺพํฯ ตตฺถ **ธาตุโกฺขโภ**ติ วาตปิตฺตเสมฺหปโกโป, รสาทิธาตูนํ วา วิการาวตฺถา, ทุวิธา วุตฺตาปิ อตฺถโต ปถวีธาตุอาทีนํเยว วิกาโรติ ทฏฺฐพฺพํฯ ปฏิปกฺขปจฺจยา สปฺปายอุตุอาหาราวิกฺขิตฺตจิตฺตตา, สา จ ตํตํวิการสฺส วิเสสปจฺจยภาวโต วุตฺตา, อวิเสเสน ปน สเพฺพสํ ปจฺจยา, ตถา หิ เต กทาจิปิ อญฺญมญฺญํ น วิชหนฺติฯ ตถา อวิชหนฺตานํ ปน ทุพฺพิชานียํ นานตฺตนฺติ ตํปกาสนตฺถํ **“เอตาส”**นฺติอาทิ วุตฺตํฯ กมโตว นิทสฺสนนฺติ สมฺพโนฺธฯ ลหุตาย หิ **อโรคี นิทสฺสนํ**, มุทุตาย **มทฺทิตจมฺมํ**, กมฺมญฺญตาย **สุธนฺตสุวณฺณํ**ฯ

นนุ เจตฺถ อโรคิโน ตาว นิทสฺสนํ ยุตฺตํ ตสฺส อินฺทฺริยพทฺธสนฺตานตฺตา, สุปริมทฺทิตจมฺมสุธนฺตสุวณฺณานํ ปน กถํฯ น หิ อนินฺทฺริยพทฺธรูปสนฺตาเน ลหุตาทีนิ สมฺภวนฺติ ตถา ธาตุโกฺขภปฏิปกฺขปจฺจยาภาวโต? สจฺจํ, มุทุกมฺมญฺญสทิสรูปนิทสฺสนมตฺตเมตํ, น ปน ตตฺถ อิธาธิเปฺปตมุทุตากมฺมญฺญตาสภาวโตฯ ยทิ เอวํ, กถํ ตูลปิจุอาทีสุ ลหุภาวาทิกนฺติ? น ตตฺถ ปรมตฺถโต ลหุภาวาทิกํ อตฺถิ, ครุภาวาทิเหตูนํ ปน อภาวโต ตตฺถ ลหุภาวาทิโวหาโรฯ

กมฺมํ กาตุํ น สโกฺกติ เอกเนฺตน ตาสํ ปจฺจุปฺปนฺนปจฺจยาเปกฺขตฺตา, อิตรถา สพฺพทา ภาวินีหิ ลหุตาทีหิ ภวิตพฺพํ สิยาติฯ **อทนฺธตาลกฺขณา**ติ อครุภาวลกฺขณาฯ ครุภาวสฺส วิโนทนํ ขิปนํ อปนยนํ กิจฺจเมติสฺสาติ **ครุภาววิโนทนรสา**ฯ กิญฺจาปิ หิ อยํ รูปานํ ครุภาวํ วิโนเทตุํ น สโกฺกติ, ครุรูปปฏิปกฺขานํ ปน อทนฺธรูปานํ วิการตฺตา ‘‘ชาติ นํ อุปฺปาเทตี’’ติอาทีสุ วิย ปริยาเยน ครุภาวํ วิโนเทติ นามฯ ตสฺสญฺหิ วิชฺชมานายํ อุปฺปนฺนรูปานํ อครุภาโวเยวาติฯ เอส นโย **มุทุตากมฺมญฺญตาสุ**ฯ เจตสิกลหุตาทโย ปน อตฺตโน อตฺตโน ปจฺจนีกานํ ตํตํอกุสลธมฺมานํ วิทฺธํสกภาเวน ปวตฺตนฺตีติ วิการมตฺตภาวโต นิปฺปริยาเยเนว ตาสํ ตํกิจฺจตา ลพฺภตีติ ทฏฺฐพฺพํฯ **ลหุปริวตฺติตปจฺจุปฏฺฐานา**ติ อทนฺธสฺส อโรคีปุริสสฺส อปราปรํ สงฺกนฺติ ปริวตฺตนํ วิย อทนฺธปริวตฺตนํ หุตฺวา ปจฺจุปฏฺฐานาติ อโตฺถฯ ยสฺส รูปสฺส ลหุตา, ตเตฺถว วิการภาเวน อุปลพฺภนโต **ลหุรูปปทฏฺฐานา**ฯ เอวมิตราสุปิฯ **อถทฺธตา**ติ อกถินตาฯ อตฺตโน มุทุภา

เวเนว สพฺพกิริยาสุ อวิรุทฺธา หุตฺวา ปจฺจุปฏฺฐาตีติ **อวิโรธิตาปจฺจุปฏฺฐานา**ฯ มุทุ หิ กตฺถจิ น วิรุชฺฌติฯ ตีสุปิ ฐาเนสุ ปฏิปกฺขเตฺถ อ-กาโรฯ ทนฺธตาทิเหตูนํ ปฏิปกฺขสมุฏฺฐานตฺตา ลหุตาทีนนฺติ เกจิฯ อปเร ปน สตฺตาปฏิเสเธติ วทนฺติฯ สรีเรน กตฺตพฺพกิริยานํ อนุกูลตาสงฺขาโต กมฺมญฺญภาโว ลกฺขณเมติสฺสาติ **สรีรกิริยานุกูลกมฺมญฺญภาวลกฺขณา**ฯ อกมฺมญฺญํ ทุพฺพลํ นาม โหตีติ กมฺมญฺญตา **อทุพฺพลภาวปจฺจุปฏฺฐานา** วุตฺตาฯ

๖๙๒. **รูปานมาจโย โย**ติอาทีสุ โย นิปฺผนฺนรูปานํ อาทิโต จโย, ยถาปจฺจยํ ตโต ตโต อาคตสฺส วิย จโยติ วา อาจยสงฺขาโต รูปานํ ปฐมุปฺปาโท วฑฺฒิ จ, โส **อุปจโย**ติ อุทฺทิเส วุตฺโต “อุปญฺญตฺตํ อุปสิตฺต”นฺติอาทีสุ วิย อุป-สทฺทสฺส ปฐมูปริอตฺถทสฺสนโตฯ ยา ปน **เตสํ**เยว รูปานํ **อนุปฺปพนฺธตา** อนุปฺปพนฺธวเสน ปวตฺติ, สา **สนฺตตีติ ปวุจฺจติ**ฯ ปฏิสนฺธิกฺขเณ หิ รูปุปฺปตฺติอาทิจยภาวโต อาจโย นาม, ตโต ปรํ ยาว สตฺตรสมจิตฺตุปฺปาทา วฑฺฒิภาวโต อุปจโย นามฯ ตทา หิ รูปสฺส กมฺมจิตฺตอุตูหิ จโยเยว, น หานิฯ อถ วา ยาว อาหารสมุฏฺฐาน รูปุปฺปาโท, จกฺขาทิอุปฺปาโท วา, ตาว อุปจโย นาม, ตโต ปรํ ปน จุติปริโยสานํ สนฺตติ นามฯ เอวญฺจ กตฺวา –

> “โย อายตนานํ อาจโย, โส รูปสฺส อุปจโยฯ โย รูปสฺส อุปจโย, สา รูปสฺส สนฺตตี”ติ (ธ. ส. ๖๔๑-๖๔๒) –

เอวํ อุปจยสนฺตตีนํ อตฺถโต นานตฺตาภาวทีปนตฺถํ วุตฺตาย **ปาฬิยา อฏฺฐกถายํ** –

> “อาจโย นาม นิพฺพตฺติ, อุปจโย นาม วฑฺฒิ, สนฺตติ นาม ปวตฺตี”ติ วตฺวา “นทีตีเร ขตกูปสฺมิญฺหิ อุทกุคฺคมนกาโล วิย อาจโย นิพฺพตฺติ, ปริปุณฺณกาโล วิย อุปจโย วฑฺฒิ, อโชฺฌตฺถริตฺวา คมนกาโล วิย สนฺตติ ปวตฺตี”ติ (ธ. ส. อฏฺฐ. ๖๔๑; วิสุทฺธิ. ๒.๔๔๔) –

อุปมา วุตฺตาฯ “รูปานมาจโย”ติ เจตฺถ พหุวจนนิทฺเทเสน อุปฺปาโท นาม อุปฺปชฺชมานานํ วิกาโรฯ วิการเตฺต จ สติ อตฺตโน วิการวนฺตธมฺมเภทภินฺนตฺตา เอกกฺขเณปิ อุปฺปชฺชมานานํ พหูนมฺปิ รูปานํ วิสุํ วิสุํเยว อุปฺปาทวิการภาโว, น ปิณฺฑเสฺสวาติ ทีปิตํ โหติฯ น เกวลญฺจ รูปานเมว อุปฺปตฺติ อีทิสี, อถ โข อรูปธมฺมานมฺปิ อุปฺปาโท รูปารูปธมฺมานํ ชรตา, อนิจฺจตา, รูปสฺส ลหุมุทุกมฺมญฺญตา จาติ ทฏฺฐพฺพํฯ

๖๙๓. **ชาติรูปนฺติ ทีปิตํ** อฏฺฐกถาสุ อุภยสฺสปิ รูปุปฺปาทสภาวตฺตาติ อธิปฺปาโยฯ ยทิ เอวํ, กสฺมา วิภชฺช วุตฺตํ? ภควตา ตเถว เทสิตตฺตาฯ ภควตาปิ กสฺมา ตถา เทสิตนฺติ อาห **“วุตฺตมาการนานตฺตา”**ติอาทิฯ อาการนานตฺตํ เหฏฺฐา วิภาวิตเมวฯ อกฺขรสฺส ปฐมุปฺปตฺติ อุปจโย, ปุนปฺปุนํ อุปฺปตฺติ สนฺตติฯ เอวํ ติสมุฏฺฐานรูปานมฺปิ ทฏฺฐพฺพนฺติ เอวํ เตสํ อาการนานตฺตํ วเณฺณนฺติฯ **เวเนยฺยานํ วเสน วา**ติ ตทา กิร โสตูนํ เอวํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ, อยํ ชาติ สเพฺพสํ ธมฺมานํ ปภโว, สยํ ปน น กุโตจิ ชายติ, ยถา ตํ “ปกติวาทีนํ ปกตี”ติฯ เตสํ มิจฺฉาคาหํ วิธเมนฺเต “ชาติ นาม น อญฺญา, อุปจยสนฺตติวเสน ฐิตา รูปุปฺปตฺติเยว ปน ตถา วุจฺจติ, สา จ ยสฺส อุปฺปาโท , ตสฺส ปจฺจเยเหว ชาตปริยายํ ลพฺภตี”ติ ทสฺสนตฺถํ อุปจโย สนฺตตีติ ทฺวิธา ภินฺทิตฺวา เทเสตีติ อาจริยาฯ

ปุพฺพนฺตโต ปุพฺพโกฏฺฐาสโต, อนาคตภาวโตติ อโตฺถฯ อุปฺปชฺชมาเน รูปธเมฺม อุปฺปาโท อนาคตกฺขณโต อุมฺมุชฺชาเปนฺโต วิย โหตีติ วุตฺตํ **“อุมฺมุชฺชาปนรโส”**ติฯ “อิเม รูปธมฺ

มา สมฺปฏิจฺฉถ เน''ติ นิยฺยาเตนฺโต วิย คยฺหตีติ วุตฺตํ **“นิยฺยาตนปจฺจุปฏฺฐาโน”**ติฯ **ปริปุณฺณภาวปจฺจุปฏฺฐานตา** อุปริ จโย อุปจโยติ อิมสฺส อตฺถสฺส วเสน เวทิตพฺพาฯ ยถา อุปฺปาทกฺขณปฺปตฺตํ อุปฺปนฺนํ นาม โหติ อาทิกเมฺม ตปฺปจฺจยวเสน, เอวํ อุปฺปาทกฺขณคตํ อุปจิตํ นาม โหตีติ วุตฺตํ **“อุปจิตรูปปทฏฺฐาโน”**ติฯ

ปวตฺติลกฺขณาติ อนุปฺปพนฺธโต อุปฺปตฺติวเสน ปวตฺตมานรูปานํ ปวตฺตนนฺติ ลกฺขิตพฺพาฯ **อนุปฺปพนฺธนรสา**ติ ปุพฺพาปรวเสน อนุปฺปพนฺธนกิจฺจาฯ อสติ หิ อุปฺปาเท ปุพฺพาปรวเสน อนุปฺปพโนฺธ น สิยาฯ อนุปฺปพนฺธรสตฺตาเยว อนุปเจฺฉทวเสน คเหตพฺพโต อาห **“อนุปเจฺฉทปจฺจุปฏฺฐานา”**ติฯ ปุพฺพาปรวเสน ฆฏิตรูเปสุ อุปลพฺภนโต วุตฺตํ **“อนุปฺปพนฺธรูปปทฏฺฐานา”**ติฯ

๖๙๔. **ชีรณ**นฺติ ชิณฺณภาโว, อภินวภาวหานีติ อโตฺถฯ

ปากฏา รูปธเมฺมสุ ขณฺฑิจฺจาทิภาเวน ทนฺตาทีสุ วิการทสฺสนโต, อิตรา ตทภาวโต **อปากฏา**ฯ กามํ รูปธมฺมานมฺปิ ขณิกชรา ปฏิจฺฉนฺนา เอว, ยา ''อวีจิชรา''ติ วา วุจฺจติฯ อรูปธมฺมานํ ปน ชราย สุฏฺฐุ ปฏิจฺฉนฺนภาวทสฺสนตฺถํ ''ปากฏา รูปธเมฺมสู''ติ อวิเสเสน วุตฺตํฯ ขณฺฑิจฺจาทิวิกาโร ปน ขณิกชราย นตฺถิฯ รูปปริปาโก รูปธมฺมานํ ชิณฺณตา, ชรํ ปตฺตสฺส ภโงฺค อวสฺสํภาวีติ วุตฺตํ **“อุปนยนรสา”**ติ, ภงฺคูปนยนกิจฺจาติ อโตฺถฯ **สภาวานปคเมปี**ติ กกฺขฬตฺตาทิสภาวานปคเมปิ, ฐิติกฺขเณ หิ ชรา นาม, น จ ตทา ธมฺมสภาวํ วิชหติฯ นวภาโว อุปฺปาทาวตฺถา, ตสฺสา อปคมภาเวน คยฺหตีติ อาห **“นวภาวาปคมปจฺจุปฏฺฐานา”**ติฯ **วีหิปุราณภาโว วิยา**ติ วีหิภาวานปคเมปิ อภินวภาวาปคมนกโร วีหิปุราณภาโว วิยฯ วีหิปุราณภาโว สพฺพาวตฺถานิ อปเนติ, อยํ ปน เกวลํ อุปฺปาทาวตฺถเมว อปเนติฯ ปริโต สพฺพโต ภิชฺชนนฺติ ลกฺขิตพฺพาติ **ปริเภทลกฺขณา** ฯ นิจฺจํ นาม ธุวํ, รูปํ ปน ขณภงฺคิตาย น นิจฺจนฺติ อนิจฺจํ, ตสฺส ภาโว **อนิจฺจตา**ฯ สา ปน ฐิติปฺปตฺตรูปํ ฐิติยเมว วินาสนภาเวน สํสีเทนฺตี วิย โหตีติ **สํสีทนรสา**ฯ ยสฺมา จ สา ภงฺคภาวโต ขยวยากาเรเนว คยฺหติ, ตสฺมา วุตฺตํ **“ขยวยภาวปจฺจุปฏฺฐานา”**ติฯ อนุกฺกเมน วินาโส **ขโย** นาม, ทีปวฏฺฏิกาย สห เตลสฺส วิย สห นิโรโธ **วโย**ติ วทนฺติฯ

๖๙๖-๗. **สโมธานโต**ติ ราสิโตฯ **เกจี**ติ อภยคิริวาสิโนฯ มิทฺธรูปสฺส วทนสีลา, มิทฺธวาโท วา เอเตสนฺติ **มิทฺธวาทิโนฯ มิทฺธรูปํ นามา**ติ อุตุจิตฺตาหารวเสน ติสมุฏฺฐานํ มิทฺธํ นาม รูปํฯ เต ปฏิกฺขิปิตพฺพาติ สมฺพโนฺธฯ กถํ ปฏิกฺขิปิตพฺพาติ อาห **“มุนีสี”**ติอาทิฯ **นตฺถิ นีวรณา**ติ โสตาปตฺติมเคฺคน วิจิกิจฺฉานีวรณสฺส, อนาคามิมเคฺคน กามจฺฉนฺทพฺยาปาทกุกฺกุจฺจนีวรณานํ, อรหตฺตมเคฺคน ถินมิทฺธนีวรณานญฺจ ปหีนตฺตาฯ อยเมฺหตฺถ อธิปฺปาโย – ยทิ มิทฺธํ รูปํ สิยา, อปฺปหาตพฺพํ ภเวยฺยฯ รูปกฺขโนฺธ อภิเญฺญยฺโย ปริเญฺญยฺโย น ปหาตโพฺพ น ภาเวตโพฺพ น สจฺฉิกาตโพฺพฯ ''กตเม ธมฺมา เนวทสฺสเนนนภาวนายปหาตพฺพาฯ จตูสุ ภูมีสุ กุสลํ, จตูสุ ภูมีสุ วิปาโก, ตีสุ ภูมีสุ กิริยาพฺยากตํ, รูปญฺจ นิพฺพานญฺจ, อิเม ธมฺมา เนวทสฺสเนนนภาวนายปหาตพฺพา''ติ (ธ. ส. ๑๔๐๗) วจเนน รูปธมฺมานํ ปหานาภาวโตฯ เอวญฺจ สติ ตสฺส นีวรณภาโว วิรุเชฺฌยฺย นีวรณานํ ปหาตพฺพตฺตาฯ น หิ นีวรณานํ อปฺปหาตพฺพเตฺต –

> ''ยา เม กงฺขา ปุเร อาสิ, ตํ เม อกฺขาสิ จกฺขุมา;
> อทฺธา มุนีสิ สมฺพุโทฺธ, นตฺถิ นีวรณา ตวา''ติฯ (สุ. นิ. ๕๔๖) –

นีวรณปฺปหาเนน ภควโต โถมนํ ยุเชฺชยฺยฯ ยทิ สิยา, ‘‘รูปํ, ภิกฺขเว, น ตุมฺหากํ, ตํ ปชหถาติ อาทิวจนโต (ม. นิ. ๑.๒๔๗; สํ. นิ. ๓.๓๓-๓๔) รูปสฺส ปหาตพฺพตาปิ ปญฺญายตีติ? ตํ น, ตพฺพิสยฉนฺทราคปฺปหานสฺส ตตฺถ อธิเปฺปตตฺตาฯ เตนาห ภควา ‘‘โย, ภิกฺขเว, รูเป ฉนฺทราค วินโย, ตํ ตตฺถ ปหาน’’นฺติฯ น จ ปเนตํ น สกฺกา วตฺตุํ เอตฺถาปิ ‘‘ตพฺพิสยฉนฺทราคปฺปหานว เสเนว วุตฺต’’นฺติ สาธกวจนภาวโต, กามจฺฉนฺทาทีนํ ตตฺถ ปหานสฺส อนธิเปฺปตตฺตา จ, ตสฺมา ‘‘นตฺถิ นีวรณา ตวา’’ติอาทิวจเนหิ วิรุชฺฌนโต น มิทฺธํ รูปนฺติฯ

ยทิ ปน ปโร ทฬฺหมูฬฺหคฺคาหิตาย ตํวิสยฉนฺทราคปฺปหานวเสเนว นีวรณปฺปหานํ อธิเปฺปตนฺติ สกวาทํ โอเฑฺฑยฺย, ตสฺส ตนฺนิเสธนตฺถํ ปุน ถินมิทฺธนีวรณสฺส อวิชฺชานีวรเณน สห สมฺปโยควจนญฺจ อาหรโนฺต อาห **‘‘ถินมิทฺธนีวรณ’’**นฺติอาทิฯ ถินมิทฺธนีวรณเญฺจว อวิชฺชา นีวรณญฺจ นีวรเณน สมฺปยุตฺตนฺติ สมฺพโนฺธฯ อิทํ วุตฺตํ โหติ – ‘‘จตูหิ สมฺปโยโค’’ติ (ธาตุ. ๓) วจนโต อรูปธมฺมานเมว อญฺญมญฺญสฺส สมฺปโยโค ลพฺภติ, น รูปธมฺมานํ อญฺญมญฺญํ อรูเปน วา, ตสฺมา ยทิ มิทฺธํ รูปํ สิยา, น ตํ สมฺปโยควจนมรหตีติฯ อถ สิยา – ยถาลาภวจนเมตฺถ สกฺกา วิญฺญาตุํ, ‘‘สกฺขรกถลมฺปิ มจฺฉคุมฺพมฺปิ จรนฺตมฺปิ ติฎฺฐนฺตมฺปี’’ติอาทีสุ (ที. นิ. ๑.๒๔๙) วิยฯ ยถา หิ ‘‘สกฺขรกถลิกํ มจฺฉคุมฺพมฺปิ จรนฺตมฺปิ ติฎฺฐนฺตมฺปี’’ติอาทีสุ สกฺขรกถลิกสฺส จรณาโยคโต มจฺฉคุมฺพาเปกฺขาย จรณํ, อุภยาเปกฺขาย ฐานนฺติ เอวํ ยถาลาโภ โยชียติ, เอว มิธาปิ ถินาเปกฺขาย สมฺปโยควจนํ, อุภยาเปกฺขาย นีวรณวจนนฺติ? ตมฺปิ น, รูปภาวเสฺสว อสิทฺธตฺตาฯ สิเทฺธ หิ รูปภาเว อสมฺภวโต ยถาลาภโยชนา ยุเชฺชยฺยาติฯ เอตฺตเกเนว มิทฺธสฺส อรูปภาเว สิเทฺธปิ ยถา ทฺวิกฺขตฺตุํ พนฺธํ สุพนฺธํ โหติ, เอวมเนกสุตฺตสาธิตํ อปฺปธํสิยํ โหตีติ **ปฎฺฐานปฺปกรเณ** ‘‘นีวรณํ ธมฺมํ ปฎิจฺจ…เป…. ปจฺจยา’’ติ (ปฎฺฐา. ๓.๘.๘) อิมสฺส วิภเงฺค ‘‘อรูเป…เป…. อุปฺปชฺชตี’’ติ (ปฎฺฐา. ๓.๘.๘) วุตฺตํ อรูปภวุปฺปตฺติมฺปิ อาหรโนฺต อาห **‘‘มหาปกรณปฎฺฐาเน’’**ติอาทิฯ ฌานนิกนฺติอาทีนมฺปิ ธมฺมโต โลภาทิภาวโต กามจฺฉนฺทนีวรณาทีหิ อภินฺนตฺตา วุตฺตํ **‘‘กามจฺฉนฺทนีวรณ’’**นฺติอาทิฯ

เอตฺถ สิยา – ‘‘ปญฺจิเม, ภิกฺขเว, อาวรณา นีวรณา’’ติอาทีสุ (อ. นิ. ๕.๕๑) ถินมิทฺธสฺส นีวรณภาเวน เอกโต อาคตตฺตา อิธาปิ ‘‘ถินมิทฺธนีวรณ’’นฺติ เอกโต วุตฺตํ, ถินเมว จ ปน อรูปภเว อุปฺปชฺชติ ถินมิทฺธนฺติ? ตยิทมสารํ, กุกฺกุจฺจสฺส น คหิตตฺตาฯ ยทิ หิ เอกโต คหิตมเตฺตเนว อิธาปิ เอกโต คหณํ สิยา, กุกฺกุจฺจสฺสปิ ตตฺถ เอกโต วุตฺตสฺส อิธ คหณํ สมฺภเวยฺย, น จ ปเนวํ อตฺถิ อุทฺธจฺจนีวรณเนฺตฺวว วุตฺตตฺตา, ตสฺมา น ตสฺส อรูปภวุปฺปตฺตึ สกฺกา ปฎิพาหิตุนฺติฯ อาทิ-สเทฺทน ‘‘เกวโล หายํ, ภิกฺขเว, อกุสลราสิ, ยทิทํ ปญฺจ นีวรณา (อ. นิ. ๕.๕๒), อิเม ปญฺจ นีวรเณ ปหาย, วิคตถินมิโทฺธติ ตสฺส ถินมิทฺธสฺส จตฺตตฺตา วนฺตตฺตา มุตฺตตฺตา ปหีนตฺตา ปฎินิสฺสฎฺฐตฺตา, เตน วุจฺจติ วิคตถินมิโทฺธติ, อิทํ จิตฺตํ อิมมฺหา ถินมิทฺธมฺหา โสเธติ วิโสเธติ ปริโสเธติ โมเจติ วิโมเจติ ปริโมเจติ วา’’ติ (วิภ. ๕๕๑) เอวมาทึ ปาฬึ สงฺคณฺหาติฯ

ยทิปิ สิยา ทฺวิธํ มิทฺธํ รูปํ, อรูปญฺจฯ ตตฺถ ยํ อรูปํ, ตํ นีวรเณสุ เทสิตํ, น รูปนฺติ? ตมฺปิ น, วิเสสวจนาภาวโตฯ น หิ วิเสเสตฺวา มิทฺธํ นีวรเณสุ เทสิตํ ‘‘ยทปิ, ภิกฺขเว, ถินํ, ตทปิ นีวรณํ, ยทปิ มิทฺธํ, ตทปิ นีวรณํ, ถินมิทฺธํ นีวรณนฺติ อิติ หิทํ อุเทฺทสํ อาคจฺฉตี’’ติ อวิเสเสน วุตฺตตฺตา, ตสฺมา มิทฺธสฺส ทฺวิธตฺตํ ปริกเปฺปตฺวาปิ น สกฺกา นีวรณภาวํ นิวเตฺตตุํฯ สกฺกา หิ วตฺตุํ ยํ ตํ อรูปโต อญฺญํ มิทฺธํ ปริกปฺปิตํ, ตมฺปิ นีวรณํ มิทฺธสภาวตฺตา อิตรํ นีวรณํ วิยาติฯ ยทิ มิทฺธสฺส รูปภาวํ น สมฺปฎิจฺฉถ, กถํ ภควโต นิทฺทา โหติ, นนุ มิทฺธสฺส ‘‘นิทฺทา ปจลายิกา’’ติอาทินา วิภเงฺค วุตฺตตฺตา นิทฺทาภาโว สิโทฺธติ? นยิทเมวํ, อิตฺถิลิงฺคาทีสุ วิย นิทฺทาเหตุโน มิทฺธสฺส นิทฺทาภาเวน วิภตฺตตฺตาฯ เอวมฺปิ นิทฺทาเหตุโน มิทฺธสฺส อภาวโต กถํ ภควโต นิทฺทาติ เจ?

สา ภควโต นตฺถีติ น สกฺกา วตฺตุํ ‘‘อภิชานามิ โข ปนาหํ อคฺคิเวสฺสน...เป.... ทิวา สุปิตา’’ติ อาทิวจนโต (ม. นิ. ๑.๓๘๗) น นิทฺทา ภควโต มิเทฺธน, อถ โข สรีรเคลญฺเญน, ตญฺจ ภควโต นตฺถีติ น สกฺกา วตฺตุํ ‘‘ปิฏฺฐิ เม อาคิลายติ, ตมหํ อายมิสฺสามี’’ติ (ม. นิ. ๒.๒๒; สํ. นิ. ๔.๒๔๓) วจนโตฯ น เจตฺถ เอวมวธารณํ ทฏฺฐพฺพํ ‘‘มิทฺธเมว นิทฺทาเหตู’’ติ, ตสฺมา อโญฺญปิ อตฺถิ นิทฺทาเหตุฯ โก ปน โสติ? สรีรเคลญฺญํ, ตสฺมา น ภควโต นิทฺทา มิทฺธเหตุกาติ ทฏฺฐพฺพํฯ

๖๙๘. **วิสุํ วิสุํ อภาวํ ทเสฺสตฺวา**ติ วาโยธาตุอาทิโต วิสุํ วิสุํ นตฺถิภาวํ ทเสฺสตฺวาฯ กถํ ปน โส ทสฺสิตโพฺพติ อาห **‘‘วาโยธาตุยา’’**ติอาทิฯ ตตฺถ กายพลํ นาม อตฺถโต วาโยธาตุยา ปวตฺติอาการวิเสโส ตสฺสา วิปฺผารภาวโตฯ ยโต พาลานํ พลนฺติ วทนฺตีติ วุตฺตํ **‘‘วาโยธาตุยา คหิตาย พลรูปํ คหิตเมวา’’**ติฯ สมฺภโว กามธาตุยํ เอกจฺจสตฺตานํ อินฺทฺริยปริปากปจฺจโย อาโปธาตุยา ปวตฺติอาการวิเสโสติ อาห **‘‘อาโปธาตุยา สมฺภวรูป’’**นฺติฯ คหิตาย คหิตเมวาติ สมฺพโนฺธฯ อุปจยสนฺตติวินิมุตฺโต รูปุปฺปาโท นตฺถิ, อุปฺปาทาวตฺถาย จ อญฺญา ชาติ นาม นเตฺถวาติ วุตฺตํ **‘‘อุปจยสนฺตตีหิ ชาติรูป’’**นฺติฯ กมฺมสมุฏฺฐานสฺสปิ โรคสฺส วิสภาคปจฺจยสมุปฺปโนฺน ธาตุโกฺขโภ อาสนฺนการณํ , ปเคว อิตรสฺสฯ โส อตฺถโต รูปธมฺมานํ ปากาวตฺถา ฐิติภงฺคกฺขเณสุ เอว สิยาติ วุตฺตํ **‘‘ชรตาอนิจฺจตาทีหิ โรครูปํ คหิต’’**นฺติฯ

๖๙๙-๗๐๔. รูปานิ สมุฏฺฐหนฺติ ชายนฺติ เอเตหีติ **รูปสมุฏฺฐานานิ**ฯ กานิ ปน ตานีติ อาห **‘‘อุตุจิตฺตาหารกมฺมานี’’**ติฯ

อาหาโร รูปเหตุโยติ เอตฺถ อิติ-สโทฺท ปกฺขิปิตโพฺพ, กมฺมํ, อุตุ จ จิตฺตญฺจ อาหาโรติ อิเม รูปเหตุโยติฯ **รูปเหตุโย**ติ จ รูปสฺส ชนกปจฺจยาติ อโตฺถฯ เตนาห **‘‘เอเตเหวา’’**ติอาทิฯ เอกเมกํเยว สมุฏฺฐานํ เอเตสนฺติ **เอกสมุฏฺฐานา**ฯ นนุ เอกโต เอว ปจฺจยโต ปจฺจยุปฺปนฺนสฺส อุปฺปตฺติ นตฺถีติ? สจฺจํ นตฺถิ, รูปชนกปจฺจเยสุ เอกโตติ อยเมตฺถ อภิสนฺธิฯ **อฏฺฐินฺทฺริยานี**ติ จกฺขาทีนิ ปญฺจ, อิตฺถิปุริสินฺทฺริยทฺวยํ, ชีวิตญฺจาติ อฏฺฐินฺทฺริยานิฯ กายวจีวิญฺญตฺติวเสน **วิญฺญตฺติทฺวยํ**ฯ

ทฺวีหีติ โกจิ **จิเตฺตน,** โกจิ **อุตุนา จา**ติ เอวํ ทฺวีหิฯ น หิ เอกเสฺสว เทฺว เอกกฺขเณ ปจฺจยา โหนฺติฯ เอวํ เสเสสุปิฯ **อุตุอาหาร...เป.... กต**นฺติ เอเกกํ อุตุนา, อาหาเรน, จิเตฺตน จาติ ตีหิ กตํฯ **จตโสฺส จาปิ ธาตุโย**ติ จตฺตาริ มหาภูตานิฯ ตานิ หิ นิสฺสตฺตนิชฺชีวเฏฺฐน ธาตูติ วุจฺจนฺติฯ กมฺมาทีหิ จตูหิ ภวนฺตีติ **จตุพฺภวาฯ เทฺว**ติ ชรตา อนิจฺจตาฯ

๗๐๕-๖. อิทานิ มิสฺสกสมุฏฺฐานานิปิ คเหตฺวา ตํตํปจฺจยชาตานํ คณนปริเจฺฉทํ ทเสฺสตุํ **‘‘กเมฺมนา’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ อฏฺฐินฺทฺริยานิ วตฺถุ สุทฺธฏฺฐกํ สนฺตตฺยูปจยากาสาติ **วีสติ** กมฺมชาฯ วิญฺญตฺติทฺวยํ สโทฺท ลหุตาทิตฺตยํ สุทฺธฏฺฐกาทโย เอกาทสาติ **สตฺตรส เจตสา** ชายเร, จิตฺตชาติ อโตฺถฯ สโทฺท ลหุตาทิตฺตยํ สุทฺธฏฺฐกาทโย เอกาทสาติ **ทสปเญฺจว** ปุนปฺปุนรส **อุตุนา** ชายเรฯ ลหุตาทิตฺตยํ สุทฺธฏฺฐกาทโย เอกาทสาติ **จุทฺทส อาหารโต**ฯ ชรตา อนิจฺจตาหิ เต **อฏฺฐสฏฺฐิ จ** โหเนฺตวาติ สมฺพโนฺธฯ

๗๐๗-๘. ‘‘ชรตา...เป.... สมุฏฺฐิตา’’ติ วตฺวา ปุน ตตฺถ การณํ ทเสฺสตุํ **‘‘ชาตสฺสา’’**ติ อาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **ชาตสฺส ปากเภทตฺตา**ติ ชรตาย ชาตธมฺมสฺส ปากตฺตา, อนิจฺจตาย จ เภทตฺตาติ อโตฺถฯ อิทํ วุตฺตํ โหติ – ชรตาอนิจฺจตา นาม อุปฺปนฺนธมฺมสฺส โหนฺติ, โน อุปฺปชฺชมานสฺสฯ ยทิ หิ อุปฺปชฺชมานสฺส สิยุํ, ตทา ตาสมฺปิ ชายมานตฺตปริยาโย ยุเชฺชยฺยฯ อุปฺ

ปนฺนธมฺมสฺส ปน ชาติโต ปรํ อิมาสํ สมฺภวโต น ชายนฺตีติ วตฺตุํ วฏฺฏตีติฯ ยทิ ปน โกจิ เต สมฺปิ ชาตภาเว โก วิโรโธติ ปฏิปเชฺชยฺย, ตสฺส ตํ ทุคฺคาหํ วิธเมนฺโต อาห **“ชาเยยฺยุ”**นฺติ อาทิฯ โหนฺตุ นาม **เตสมฺปิ ปากเภทา** , ตทาปิ โก วิโรโธติ อาห **“น หิ”**ติอาทิฯ ปาโก น ปริปจฺจตีติ สมฺพนฺโธ, เอเตน น ภิชฺชตีติ ทีปิตํ โหติฯ ปกฺกสฺส หิ ภโงฺค นิยโตฯ **เภโท วา น จ ภิชฺชตี**ติ เอตฺถาปิ ปากภาโวปิ วุโตฺตวฯ น หิ อปกฺกํ ภิชฺชตีติ, อญฺญถา อุปฺปาทภงฺคานํ อนญฺญตฺตปฺปสงฺคโตฯ **นตฺถิ ต**นฺติ ปากเภทานํ ปจฺจนํ ภิชฺชนํ นตฺถีติ วุตฺตเมวตฺถํ สงฺขิปิตฺวา อาหฯ

เอตฺตาวตา จ กิํ วุตฺตํ โหติ? ยทิ ชรตาอนิจฺจตา เกนจิ ปจฺจเยน ชาเยยฺยุํ, ตทา อุปฺปนฺนสฺส นาม ชราย, ภเงฺคน จ ภวิตพฺพนฺติ เตสํ ชรตาอนิจฺจตาปิ สิยุํ, น จ ปเนตา อุปลพฺภนฺติฯ กสฺมา? ยสฺมา น ชรตา อญฺญชราย ชีรติ, ภิชฺชติ วา, น จ ภโงฺค อเญฺญน ภเงฺคน ภิชฺชติ, ชีรติ วา, อิตรถา สาปิ ชรา อปราย ชราย, ภเงฺคน จ ชีรติ, ภิชฺชติ, โส จ ภโงฺค อญฺญาย ชราย, อเญฺญน ภเงฺคน ชีรติ, ภิชฺชตีติ อนวฏฺฐานปฺปสงฺคโตติ วุตฺตํ โหติฯ

๗๐๙-๑๐. **“ชาตสฺสา”**ติอาทิ นิคมนํฯ อถ วา อุตฺตริ วตฺตพฺพโจทนาย ผลฐปนํฯ **“สิยา กตฺถจี”**ติอาทิ ปรมตาสงฺกนํฯ **เอตฺถา**ติ เอตสฺมิํ ‘‘ชรตาอนิจฺจตาทฺวยํ น ปจฺจติ, น ภิชฺชติ วา’’ติ อธิกาเรฯ **รูปสฺสูปจโยตีติ อิติ**-สโทฺท อาทิอโตฺถ, เตน ‘‘รูปสฺส อุปจโย สนฺตตี’’ติ วจเนนาติ อโตฺถฯ เอวํ ปาโกปิ ปจฺจตุ, เภโทปิ ปริภิชฺชตูติ สมฺพนฺโธฯ อยํ ปเนตฺถ อธิปฺปาโย – ยถา กมฺมาทีหิ อุปฺปชฺชนกรูปนิเทฺทเส ‘‘กตมํ ตํ รูปํ อุปาทินฺนํ? จกฺขายตนํ…เป.… กายายตนํ อิตฺถินฺทฺริยํ ปุริสินฺทฺริยํ ชีวิตินฺทฺริยํ, ยํ วา ปนญฺญมฺปิ อตฺถิ รูปํ กมฺมสฺส กตตฺตา รูปายตนํ…เป.… โผฏฺฐพฺพายตนํ อากาสธาตุ รูปสฺส อุปจโย รูปสฺส สนฺตติ กพฬีกาโร อาหาโร’’ติอาทินา (ธ. ส. ๖๕๒) อุปจยสนฺตตีนํ นิทฺทิฏฺฐตฺตา ชาติ ชายตีติ ทีปิตํ โหติ ตสฺสา อปรชาติยา อภาเวปิฯ เอวํ ชราภงฺคานํ อปรชราภงฺคาภาเวปิ ชีรณํ, ภิชฺชนญฺจ สมฺปฏิจฺฉิตพฺพํ, อิตรถา ชาติยาปิ เภทนา ตทวตฺถาเยวาติฯ

๗๑๑. **“น เจวา”**ติอาทิ ยถาสงฺกิตปรมตสฺส ปฏิกฺขิปนํฯ ยทิ ชายตีติ น วิญฺญาตพฺพํ, เอวญฺจ สติ นิเทฺทเส กสฺมา วุตฺตนฺติ อาห **“ชายมานสฺสา”**ติอาทิฯ อิทํ วุตฺตํ โหติ – อสติปิ ชาติยา ชายมานเตฺต ชายมานานํ ธมฺมานํ อภินิพฺพตฺติภาวโต ตสฺสา ตปฺปจฺจยภาวโวหาโร อนุมโตติ ตตฺถ วุตฺตา, น ปน ปรมตฺถโต ชายมานตฺตาฯ ชายมานสฺส หิ อภินิพฺพตฺติมตฺตํ ชาติ, ตสฺมา อสิเทฺธน อสิทฺธสาธนเมตนฺติฯ

๗๑๒-๗. **“ตตฺถา”**ติอาทินา ปุนปิ ปรมตาสงฺกํ กตฺวา ปฏิกฺขิปติฯ ตตฺถ เยสํ ธมฺมานํ ยา ชาติ, สา ตปฺปจฺจยตฺตโวหารํ, อภินิพฺพตฺติสมฺมุติญฺจ ลภเตวาติ สมฺพนฺโธฯ **ตถา**ติ ยถา ลภเตว, ตถาฯ ยํตํ-สทฺทา หิ อพฺยภิจาริตสมฺพนฺธาฯ เตสํ ธมฺมานํ ปจฺจยา เอติสฺสาติ ตปฺปจฺจยา, ตสฺสา ภาโว ตปฺปจฺจยตฺตํ, ตปฺปจฺจยเตฺตน ปวโตฺต โวหาโร **ตปฺปจฺจยตฺตโวหาโร,** ตํ กมฺมปจฺจยภาวาทิโวหารนฺติ อโตฺถฯ **อภินิพฺพตฺติสมฺมุติ**นฺติ อภินิพฺพตฺตติ ชายตีติ เอวํ อภินิพฺพตฺติวเสน ปวตฺตสมฺมุติํฯ **กมฺมาทิสมฺภว**นฺติ กมฺมาทิจตุปจฺจยสมุฏฺฐานํฯ ชนกานํ ปจฺจยานํ อานุภาวกฺขณุปฺปาเท อภาวโตติ สมฺพนฺโธฯ อยํ ปเนตฺถ อโตฺถ – เย เต รูปานํ ชนกปจฺจยา, เตสํ ตทุปฺปาทนํ ปติ อนุปรตพฺยาปารานํ โย โส ปจฺจยูปลกฺขณิโย กิจฺจานุภาวกฺขโณ, ตทา ชายมานานํ ธมฺมานํ วิการภาเวน ลพฺภมานตํ สนฺธาย วิเนยฺยปุคฺคลวเสน ชาติยา ปจฺจยโต ชาตตฺตํ อนุญฺญาตํ ตโต ปุเร , ปจฺฉา จ อนุปลพฺภมานตฺตา, เอวญฺจ กตฺวา วุตฺตํ **“ชาติยา ปน ลพฺภตี”**ติฯ ชราภงฺคานํ ปน ปจฺจยานุภาวกฺขณโต อุตฺตริ ฐิติภงฺคกฺขเณสุ ลพฺภมาน

ตฺตา น เอวํ อนุญฺญาตุํ สกฺกาติ, ชาติยา ปน ลพฺภติ โส โวหาโรติ อธิปฺปาโยฯ ตปฺปจฺจยตฺต โวหารนฺติอาทิคาถาทฺวยํ นิคมนวเสน วุตฺตํฯ

๗๑๘-๙. อถ กึ อิมาย คีวากณฺฑฺยาย, นนุ วุตฺตํ ภควตา สุตฺตเนฺต ''ชรามรณํ, ภิกฺขเว, อนิจฺจํ สงฺขตํ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺน''นฺติ (สํ. นิ. ๒.๒๐), ตสฺมา กถเมตํ วุจฺจติ, ชรตา อนิจฺจตา เจว น เกหิจิ สมุฏฺฐิตาติ โย วเทยฺย, ตสฺส วิตกฺกํ ทเสฺสตฺวา ปฏิกฺขิปิตุํ **''อนิจฺจ''**นฺติอาทิ วุตฺตํฯ กสฺมา น วตฺตพฺพนฺติ อาห **''สา หิ ปริยายเทสนา''**ติฯ ปริยายเทสนตฺตเมว วิภาเวตุํ **''อนิจฺจาน''**นฺติอาทิ วุตฺตํฯ **ตถา**-สเทฺทน ''สงฺขตาน''นฺติ สงฺคณฺหาติฯ

๗๒๐-๓. **อนิจฺจํ สงฺขตญฺจา**ติ จ-สเทฺทน ''ปฏิจฺจสมุปฺปนฺน''นฺติ สงฺคณฺหาติฯ อยเมฺหตฺถ อธิปฺปาโย – อนิจฺจสงฺขตธมฺมานํ ชรามรณตฺตา เตสุ สเนฺตสุ โหติ, อสเนฺตสุ น โหติฯ น หิ อชาตํ ปริปจฺจติ, ภิชฺชติ วา, ตสฺมา ตํ ชาติปจฺจยตํ สนฺธาย ''ชรามรณํ สงฺขตํ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนํ, ตโตเยว จ อนิจฺจ''นฺติ ปริยาเยน สุเตฺต อาคตํฯ ยถา วิญฺญตฺติอาทีนํ นิปฺปริยายโต จิตฺตสมุฏฺฐานตาภาเวปิ จิตฺตชานํ วิการตฺตา จิตฺตสมุฏฺฐานภาโวติฯ **วิญฺญตฺติโย วิยา**ติ จ นิทสฺสนมตฺตํ ทฏฺฐพฺพํ ลหุตาทีนมฺปิ จิตฺตชาทิภาวสฺส ปริยาเยเนว อิจฺฉิตตฺตาฯ นิปฺปริยาเยน อฏฺฐารเสว นิปฺผนฺนรูปานิ กมฺมาทิสมุฏฺฐานานีติฯ **ตยน**ฺติ ชาติชราภงฺคสงฺขาตานํ ลกฺขณรูปตฺตยํฯ

ขปุปฺผํวาติ อากาสกุสุมํ วิยฯ ยถา อากาสกุสุมํ สพฺพโส อชาตตฺตา นตฺถิ, เอวมิทมฺปิ นตฺถีติ อโตฺถฯ **นิจฺจํ วาสงฺขตํ วิยา**ติ ยถา อสงฺขตํ นิพฺพานํ เกนจิ อสงฺขตตฺตา นิจฺจํ ธุวํ, เอวมิทมฺปิ เกนจิ อสงฺขตตฺตา นิจฺจํ สสฺสตํ วาติ อโตฺถฯ **โนภยํ ปนิท**นฺติ อิทํ ปน อุภยมฺปิ ขปุปฺผํ วิย โน นตฺถิ, น จ นิพฺพานํ วิย อสงฺขตํ วาติ อโตฺถฯ **นิสฺสยายตฺตวุตฺติโต**ติ ชายมานปริปจฺจมานภิชฺชมานานํ ชาติอาทิมตฺตภาเวน ชายมานาทินิสฺสยปฏิพทฺธวุตฺติตฺตาฯ ตเมว นิสฺสยายตฺตวุตฺติตํ สมเตฺถตุํ **''ภาเว ปถวิยาทีน''**นฺติอาทิ วุตฺตํฯ อยํ ปเนตฺถ สเงฺขปโตฺถ – ปถวีอาทีนํ นิสฺสยานํ ภาเว ชาติอาทิตฺตยํ ปญฺญายติ, ตสฺมา **โน นตฺถิ,** ยสฺมา จ เตสํ อภาเว น ปญฺญายติ, **ตสฺมา น นิจฺจ**นฺติ อิมเมว จ อภินิเวสํ นิเสเธตุํ ภควตา ชาติยา จตุชตฺตํ, ชรามรณสฺส จ อนิจฺจาทิปริยาโย วุโตฺตติ ทฏฺฐพฺพํฯ

๗๒๔-๕. **นิปฺผนฺนานิ นามา**ติ ''รูปสฺส ปริเจฺฉโท, รูปสฺส วิกาโร, รูปสฺส ลกฺขณ''นฺติ อาทินา ปริเจฺฉทาทิภาวํ อติกฺกมิตฺวา อตฺตโน กกฺขฬตฺตาทินา สภาเวน ปริจฺฉิชฺช คเหตพฺพตฺตา, อปริยาเยเนว กมฺมาทิปจฺจเยหิ นิปฺผนฺนตฺตา วา นิปฺผนฺนานิ นามฯ ตพฺพิปรีตโต **อนิปฺผนฺนา**ฯ

เสสกา อนิปฺผนฺนาติ สุตฺวา ปโร อนิฏฺฐํ อาปาเทโนฺต อาห **''ยทิ โหนฺตี''**ติอาทิฯ **''เตสเมวา''**ติอาทินา ปน ตํ ปฏิกฺขิปติฯ กายวิกาโร กายวิญฺญตฺติ นาม, วจีวิกาโร วจีวิญฺญตฺติ นาม, ฉิทฺทํ วิวรํ อากาสธาตุ นาม, ลหุภาโว ลหุตา นาม, มุทุภาโว มุทุตา นาม , กมฺมญฺญภาโว กมฺมญฺญตา นาม, นิพฺพตฺติ อุปจโย นาม, ปวตฺติ สนฺตติ นาม, ชีรณากาโร ชรตา นาม, หุตฺวา อภาวากาโร อนิจฺจตา นามาติ เอวํ เตสํเยว อฏฺฐารสนฺนํ นิปฺผนฺนรูปานํ วิการภูตตฺตา นิปฺผนฺนา เจว สงฺขตา จ, เตสํเยว จ รูปานํ วิการตฺตา เต อสงฺขตา นาม กถํ ภเวยฺยุํ, นิปฺผนฺนา เจว สงฺขตาติ สมฺพนฺธํ กตฺวา ยทิ อนิปฺผนฺนรูปานํ นิสฺสยภูตา นิปฺผนฺนรูปา สงฺขตา, เตสํ ปน วิการภูตา กถํ อสงฺขตา นาม โหนฺตีติ อตฺถํ วเณฺณนฺติฯ เตสํ อธิปฺปาเยน นิปฺผนฺนา เจวาติ ว-กาโร อาคมสิโทฺธติ ทฏฺฐพฺพํฯ

๗๒๖-๗. **อิตฺถิภาโว...เป.... วณฺณิตา**ติ ผลฐปนํฯ **“เอวํ สเนฺต”**ติอาทิ โจทนาฯ **“อญฺญํ ปนา”**ติอาทิ ปริหาโรฯ ตตฺถ **จกฺขุกายปสาทานํ, เอกตฺตํ อุปฺปชฺชตี**ติ จกฺขุปสาเท กายปสาทภาวสฺส, กายปสาเท จกฺขุปสาทภาวสฺส สพฺภาวโต ปุริมสฺส โผฏฺฐพฺพาวภาสนํ, อิตรสฺส จ รูปาวภาสนํ โหตีติ จกฺขุกายปสาทานํ เอกีภาโว ภเวยฺยาติ อโตฺถฯ นิทสฺสนมตฺตเญฺจตํฯ โสตกายปสาทาทีนมฺปิ หิ วุตฺตนเยน เอกตฺตํเยวาติฯ

๗๒๘-๓๐. **อญฺญํ ปน อญฺญสฺมึ น จตฺถี**ติ ฐเปตฺวา อญฺญมญฺญาวินิโพฺภควเสน ปวตฺตึ อญฺญํ รูปํ อญฺญสฺมึ รูเป ปรมตฺถโต เนวตฺถิ ภินฺนนิสฺสยภาเวน กลาปนฺตรคตตฺตาฯ จกฺขุปสาโท หิ ทฏฺฐุกามตานิทานกมฺมสมุฏฺฐิตภูตนิสฺสิโต, กายปสาโท ผุสิตุกามตานิทานกมฺมชภูตนิสฺสิโตฯ **อสงฺกรน**ฺติ อสํกิณฺณํฯ ยทิ เอวํ, น สพฺพตฺถ กายายตนาทิกนฺติ? ตมฺปิ นตฺถิ ปรมตฺถโตฯ วินิพฺภุชิตฺวา หิ เนสํ นานากรณํ ปญฺญาเปตุํ น สกฺกา, ตํ ทเสฺสตุํ **“อญฺญมญฺญาวินิโพฺภควเสนา”**ติอาทิ วุตฺตํฯ **อญฺญมญฺญา...เป.... ปวตฺติโต**ติ อญฺญมญฺญํ สนฺตานโต อวินิพฺภุชฺชนวเสน อวิสํสฏฺฐวเสน ปวตฺตนโตฯ อวินิโพฺภครูปวเสนาติ ปน อโตฺถ น โหติฯ น หิ จกฺขุกายปสาทานํ เอกกลาปคตอวินิโพฺภครูปา ฐานนฺตรํ วตฺตุํ สกฺกาติ ฯ ยถา รูปรสาทีนํ วิเวเจตุํ อสกฺกุเณยฺยตาย อญฺญมญฺญพฺยาปิตา วุจฺจติ, น จ ปรมตฺถโต รูเป รโส อตฺถิฯ ยทิ สิยา, รูปคฺคหเณเนว รสคฺคหณํ คเจฺฉยฺยฯ เอวํ กายายตนาทีนมฺปิ ปรมตฺถโต น สพฺพตฺถ อตฺถิตา, ‘‘อิทํ เอตฺถ, อิทํ เอตฺถา’’ติ ฐานนฺตรํ ปน สมยญฺญุนา เกนจิ น สกฺกา วตฺตุนฺติฯ **อตฺถิ กายปสาโทตี**ติ อิติสโทฺท ‘‘ตสฺมา’’ติ อิมสฺส อเตฺถฯ เตนาห ‘‘ตสฺมา’’ติฯ **เอวมุทีริต**นฺติ สพฺพฏฺฐานิกนฺติ เอวมุทีริตํฯ

๗๓๑-๒. **ลกฺขณาทิวเสนาปี**ติ ยถาวุตฺตลกฺขณรสปจฺจุปฏฺฐานปทฏฺฐานวเสนาปิฯ **ธชานํ ...เป.... คตา**ติ ปญฺจวณฺณานํ นีลาทิปญฺจวณฺณสุตฺตมยานํ เอกเมกสฺส วา เอเกกวณฺณวเสน ธชานํ ฉายา เตสํ อุปมตํ อุปมาภาวํ คตา สมฺปตฺตาติ อโตฺถฯ เกจิ ปน ‘‘ฉายา อุปมา เอเตสนฺติ ฉายาอุปมา, ฉายาอุปมานํ ภาโว ฉายาอุปมตา, ตํ คตา เอเต ธมฺมา’’ติ วทนฺติฯ ตํ ปน เตหิ ‘‘ฉายาอุปมตํ คตา’’ติ เอตฺถ พหุพฺพีหิวเสเนว รสฺสตฺตนฺติ มญฺญมาเนหิ วุตฺตํ ภเวยฺยฯ คาถาพนฺธตฺถํ ปน รสฺสตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ ‘‘จตุตฺถทู’’ติอาทีสุ หิ วิภตฺติโลปมฺปิ กตฺวา ทเสฺสโนฺต อาจริโย น อีทิเสสุ ฐาเนสุ พฺยญฺชเน อาทรํ ชเนติฯ ยํ ปน ‘‘เตส’’นฺติ เหฏฺฐาปทํ, ‘‘ธมฺมาน’’นฺติ อุปริปทํ วา สมฺพนฺธิตุํ อนิจฺฉเนฺตหิ วุจฺจติ ตตฺถ **“นานตฺตํ สมุปาคต”**นฺติฯ ตํ เอตฺถ อกามาปิ สมฺพนฺธิตพฺพเมวฯ น หิ นานตฺตํ สมุปาคตํ เตสนฺติ นาเปกฺขตีติฯ อถาปิ ตตฺถ ‘‘นานตฺตํ สมุปาคตา’’ติ ปาฐํ ปริกเปฺปยฺยุํ, โหตุ ตาว โปตฺถเกสุ อทิสฺสมานมฺปิ ปาฐํ ปริกเปฺปตฺวา เตสํ ตุฏฺฐิฯ อยํ ปเนตฺถ อธิปฺปาโย – ยถา ปญฺจวณฺณานํ ธชานํ เอกโต กตฺวา อุสฺสาปิตานํ กิญฺจาปิ ฉายา เอกาพทฺธา วิย โหติ, อญฺญมญฺญํ ปน อสมฺมิสฺสาว, เอวเมว อิเม สพฺพฏฺฐานิกรูปา กิญฺจาปิ เอกาพทฺธา วิย โหนฺติ, ลกฺขณโต ปน อญฺญมญฺญํ ภินฺนสภาวา อสมฺมิสฺสาเยวฯ เอกกลาปฏฺฐาปิ หิ ลกฺขณโต ภินฺนสภาวา, กึ ปน นานากลาปฏฺฐาติฯ

๗๓๓. อตฺตโน ปจฺจเยหิ โลเก นิยุตฺตํ, วิทิตนฺติ วา โลกิกํ, ตสฺส ภาโว **โลกิกตฺตํ**ฯ หิโนติ ปติฏฺฐหติ สมฺปยุตฺตธมฺมราสิ เอเตนาติ เหตุ, มูลเฏฺฐน อุปการโก โลภาทิโก จ อโลภาทิโก จ, ตาทิโส เหตุ น โหตีติ **นเหตุ**ฯ อตฺตโน ปจฺจเยหิ สงฺขตํ อภิสงฺขตนฺติ **สงฺขต**ํฯ อาภวคฺคา, อาโคตฺรภุํ วา สวนฺตีติ อาสวา, สห อาสเวหีติ **สาสวํ**, อาสเวหิ อาลมฺพิตพฺพนฺติ อโตฺถฯ **ปจฺจยายตฺตวุตฺติโต**ติ อตฺตโน อตฺตโน ปจฺจยาธีนปฺปวตฺติตาย สปฺปจฺจยตฺตาติ วุตฺตํ โหติฯ นิทสฺสนมตฺตเมตํฯ กามาวจรตฺตา อเหตุกตฺตา เหตุวิปฺปยุตฺตตฺตา สํโยชนิยตฺตา คนฺถนิยตฺตา

อุปาทานิยตฺตา โอฆนิยตฺตา โยคนิยตฺตา นีวรณิยตฺตา สํกิเลสิกตฺตา ปรามฏฺฐตฺตา อเจตสิกตฺตา จิตฺตวิปฺปยุตฺตตฺตา น รูปาวจรตฺตา น อรูปาวจรตฺตา น อปริยาปนฺนตฺตา อนิยฺยานิกตฺตา อนิจฺจตฺตาติ เอวมาทินาปิ การเณน เอกวิธเมวาติฯ

๗๓๔-๘. เอวํ เอกวิธนยํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ อาทิ-สเทฺทน สงฺคหิตทุวิธตาทินยํ ทเสฺสตุํ **"อชฺฌตฺติกพหิทฺธา"**ติอาทินา อชฺฌตฺติกทุกาทโย อารทฺธาฯ ตตฺถ อชฺฌตฺติกทุเก ตาว อาหิโต อหํ มาโน เอตฺถาติ อตฺตา, อตฺตภาโว, ตํ อตฺตานํ อธิกิจฺจ อุทฺทิสฺส ปวตฺตตฺตา อชฺฌตฺตา, อินฺทฺริยพทฺธธมฺมา, เตสุ ภวานิ, อตฺตนิ วา ภวานิ **อชฺฌตฺติกานิ**ฯ กามํ อเญฺญปิ อชฺฌตฺตสมฺภูตา อตฺถิ, รุฬฺหีวเสน ปน จกฺขาทีเนว "อชฺฌตฺติกานี"ติ วุจฺจนฺติฯ อถ วา "ยทิมยํ น โหม, ตฺวํ กฏฺฐกลิงฺครูปโม ภวิสฺสสี"ติ วทนฺตา วิย อตฺตภาวสฺส สาติสยํ อุปการกานีติ ตาเนว วิเสสโต อชฺฌตฺติกนามํ ลภนฺติฯ **อินฺทฺริยานินฺทฺริยา**ติ อาธิปจฺจเฏฺฐน **อินฺทฺริยานิ,** เสสํ ตทภาวโต **อนินฺทฺริยํ**ฯ ตตฺถ จกฺขาทีนํ ปญฺจนฺนํ จกฺขุวิญฺญาณาทีสุ อธิปเตยฺยํ เตสํ ปฏุมนฺทภาวาทิอนุวตฺตนโต, อิตฺถินฺทฺริยปุริสินฺทฺริยทฺวยสฺส อิตฺถิลิงฺคาทิเหตุภาเว, ชีวิตินฺทฺริยสฺส จ สหชรูปานุปาลเนติ ทฏฺฐพฺพํฯ วิสยวิสยีภาวโต ฆฏฺฏนวเสน คเหตพฺพตฺตา **โอฬาริกํ,** ตพฺพิปรีตตฺตา **สุขุมํฯ อุปาทินฺน**นฺติ กมฺมุนา คหิตํฯ กมฺมนิพฺพตฺตญฺหิ "มเมตํ ผล"นฺติ เตน กมฺมุนา คหิตํ วิย โหติฯ

เอกาทส...เป.... สปฺปฏิฆนฺติ จกฺขุวิญฺญาณาวิเญฺญยฺยตฺตา สนิทสฺสนตฺตาภาวโต อนิทสฺสนํ, อญฺญมญฺญํ ปตนวเสน ปน ปฏิฆสพฺภาวโต สปฺปฏิฆํ, อุภยปฏิเกฺขเปน **อนิทสฺสน อปฺปฏิฆํฯ กมฺมโต ชาต**นฺติ เอตฺถ ยํ เอกนฺตโต กมฺมสมุฏฺฐานํ อฏฺฐินฺทฺริยานิ, วตฺถุ จาติ นววิธํ รูปํฯ ยญฺจ เอกาทสวิเธ จตุสมุฏฺฐาเน กมฺมสมุฏฺฐานํ เอกาทสวิธเมว รูปนฺติ เอวํ วีสติวิธมฺปิ กมฺมโต อุปฺปชฺชนโต **กมฺมชํ**ฯ ยญฺหิ ชาตํ, ยญฺจ ชายติ, ยญฺจ ชายิสฺสติ, ตํ สพฺพมฺปิ "กมฺมช"นฺติ วุจฺจติ ยถา "ทุทฺธ"นฺติฯ กมฺมโต อญฺญํ อกมฺมํ, อกมฺมโต ชาตํ **อกมฺมชํ**ฯ อเญฺญตฺถ หิ อยํ **อ**-กาโรฯ เตนาห **"ตทญฺญปจฺจยาชาต"**นฺติฯ กมฺมโต อญฺญปจฺจยโต ชาตํ, อุตุจิตฺตาหารชนฺติ อโตฺถฯ จิตฺตชตฺติกาทีนิ วุตฺตานุสาเรน โยเชตุํ สกฺกาติ น ทสฺสิตานิฯ

ทิฏฺฐจตุเกฺก ทฏฺฐพฺพนฺติ ทิฏฺฐํฯ ยํ รูปายตนํ อทกฺขิ, ยญฺจ ทกฺขิสฺสติ, ยญฺจ ทกฺขติ, ยญฺจ ปเสฺสยฺย, ตํ สพฺพํ **ทิฏฺฐํ** นาม ตํสภาวานติวตฺตนโต ยถา "อิฏฺฐ"นฺติฯ เอส นโย **สุตา**ทีสุปิฯ **ทิฏฺฐํ นาม รูปายตนํ** จกฺขุวิญฺญาณวิเญฺญยฺยตฺตาฯ **สุตํ นาม สทฺทายตนํ** โสตวิญฺญาณวิเญฺญยฺยตฺตาฯ **มุตํ นาม คนฺธรสโผฏฺฐพฺพายตนตฺตยํ** มุตฺวา ปตฺวา คเหตพฺพโต , ปสาเทน สห สมฺพนฺธนโต วาฯ ตถา เหตํ สมฺปตฺตคฺคาหกวิสยํ วุตฺตํฯ **วิญฺญาตํ นาม อวเสสํ** เกวลํ มโนวิญฺญาณวิเญฺญยฺยตฺตาฯ

ทฺวารเญฺจว วตฺถุ จาติ อตฺตนิสฺสิตานํ จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ, อญฺญนิสฺสิตานํ สมฺปฏิจฺฉนาทีนญฺจ ปวตฺติมุขภาวโต ทฺวารเญฺจว อตฺตนิสฺสิตานํ อาธารภาวโต วตฺถุ จฯ **ทฺวารเมว หุตฺวา น วตฺถู**ติ เกวลํ กมฺมทฺวารภาวโต ทฺวารเมว, ตนฺนิสฺสิตสฺส จิตฺตุปฺปาทสฺส อภาวโต น วตฺถุฯ **วตฺถุเมว หุตฺวา น ทฺวาร**นฺติ มโนธาตุมโนวิญฺญาณธาตูนํ นิสฺสยภาวโต วตฺถุเมว, จกฺขาทโย วิย สปรนิสฺสิตานํ ปวตฺติทฺวาราภาวโต น ทฺวารํฯ เสสํ เอกวีสติวิธํ รูปํ วุตฺตวิปริยายโต **เนว ทฺวารํ น วตฺถุ จฯ จตุตฺถจตุเกฺก**ติ วตฺถุจตุเกฺกฯ **ตติยปท**นฺติ "วตฺถุเมว หุตฺวา เนวินฺทฺริย"นฺติ ปทํฯ

๗๓๙-๔๐. ปุน ปญฺจวิธนฺติ สมฺพโนฺธฯ **จตุช**นฺติ ปกาสิตํ จตูหิเยว สมุฏฺฐานโตฯ

จกฺขุวิญฺญาณวิเญฺญยฺยํ รูปายตนํ เตน คเหตพฺพโต, น ปน จกฺขุวิญฺญาเณเนว วิเญฺญยฺยโตฯ ตถา เหตํ อาวชฺชนาทีหิ เจว มโนทฺวาริกชวเนหิ จ วิญฺญายตีติฯ เอส นโย โสตวิเญฺญยฺยาทีสุปิฯ มโนวิญฺญาณวิเญฺญยฺยํ ปน เกวลํ มโนวิญฺญาเณเนว วิญฺญาตพฺพํฯ น หิ รูปาทิโต อญฺญตฺถ จกฺขุวิญฺญาณาทีนิ ปวตฺตนฺติฯ

ฉวตฺถุอวตฺถุเภทโตติ ฉนฺนํ วตฺถูนํ, อวตฺถุสฺส จ เภทโตฯ มโนธาตุวิเญฺญยฺยํ รูปาทิปญฺจกํฯ

มนายตนสฺส อรูปตฺตา, ธมฺมายตนสฺส จ เอกเทสโต รูปตฺตา อาห **“อายตนเภทโต เอกาทสวิธ”**นฺติฯ

๗๔๓-๕. อรูปภเว รูปุปฺปตฺติยา อภาวโต, อสญฺญีภวสฺส จ รูปภวปริยาปนฺนตฺตา วุตฺตํ **“กามรูปภวทฺวเย”**ติฯ **ภุมฺมวเชฺชสู**ติ ภุมฺมเทวานํ วชฺชนํ โยนิวิภาคํ ปตฺวา เตสํ มนุสฺสสทิสตฺตาฯ **ปุริมา ติโสฺส**ติ อณฺฑชชลาพุชสํเสทชโยนิโยฯ ตา หิ ยถาวุตฺตปฺปเภเทสุ น ลพฺภนฺติ, ตาสญฺจ ปฏิเกฺขเปน ปจฺฉิมา โอปปาติกโยนิ อนุญฺญาตาติ อตฺถโต อาปนฺนเมว โหตีติฯ ตตฺถ **นิรเย**ติ อุสฺสทานมฺปิ คหณโต อวีจิมหานิรเย กีฏปาณกานมฺปิ สรีรํ ปจฺฉา วฑฺฒนกํ หุตฺวาว นิพฺพตฺตติ, นิชฺฌามตณฺหิกเปตานํ นิจฺจาตุรตาย กามสฺส อภาวโต คพฺภคฺคหณํ น โหติ, ตสฺมา อณฺฑชชลาพุชโยนิโย ตตฺถ น สนฺติ, อาทิตฺตตฺตา กุจฺฉิยํ คพฺภํ น ปติฏฺฐาตีติ เกจิฯ นิพฺพตฺตมานานญฺจ ปาปกมฺมานุภาเวน มหาทุกฺขสฺส ปตฺตพฺพตาย มหเนฺตเนว สรีเรน ภวิตพฺพนฺติ สํเสทชโยนิปิ เตสํ น โหติ, อคฺคิชาลาย สนฺตปฺปมานสรีรตฺตา เตสํ นิพฺพตฺตกาเล อลฺลฏฺฐาเน ปุปฺผาทีสุ สมฺภวาภาวโต สํเสทชตา นเตฺถวาติปิ วทนฺติฯ เตน เตสํ โอปปาติกาว โยนีติ อาห **“นิชฺฌามตณฺหิเก”**ติฯ อถ สํเสทชโอปปาติกโยนีนํ โก วิเสโสติ? สํเสทโช ตาว ขุทฺทกสรีโร หุตฺวา ปทุมคพฺภาทึ นิสฺสาย นิพฺพโตฺต กเมน วฑฺฒติฯ อิตโร ปน ยตฺถ ยตฺถ นิพฺพตฺตติ, ตตฺถ ตตฺถ ปริจฺฉินฺนปฺปมาณสรีโรว โสฬสวสฺสุเทฺทสิโก วิย ปริปุณฺณงฺคปจฺจงฺโค ปาตุรโหสิฯ

เสเส คติตฺตเยติ ฐเปตฺวา เทวคตึ, นิรยคติญฺจ อวเสสมนุสฺสเปตติรจฺฉานสญฺญิเต คติตฺตเยฯ มนุเสฺสสุ หิ เกจิ อณฺฑชาปิ โหนฺติ กุนฺตปุตฺตเทฺวภาติกเตฺถรา วิย, เกจิ สํเสทชาปิ โหนฺติ ปทุมคเพฺภ นิพฺพตฺตโปกฺขรสาติพฺราหฺมณาทโย วิย, เกจิ โอปปาติกาปิ โหนฺติ อมฺพปาลิคณิกาทโย วิยฯ นิชฺฌามตณฺหิกาวเสสเปตา ปน สพฺพจตุปฺปทปกฺขิชาติทีฆชาติอาทโย สเพฺพปิ ติรจฺฉานา จ จตุโยนิกาวาติฯ

๗๔๖-๗. คเพฺภ มาตุกุจฺฉิยํ เสตีติ คพฺภเสยฺยโก, โสเยว รูปาทีสุ สตฺตตาย คพฺภเสยฺยกสโตฺตฯ ตสฺส **คพฺภเสยฺยกสตฺตสฺสฯ ตึส รูปานี**ติ กายภาววตฺถุทสกวเสน สมตึส กมฺมชรูปานิเยวฯ ตทา หิ เนว จิตฺตชรูปมตฺถิ ปฏิสนฺธิจิตฺตสฺส รูปสมุฏฺฐาปกตฺตาภาวโต, นาปิ อุตุชํ ปุริมุปฺปนฺนอุตุโน อภาวาฯ อุตุ หิ ฐานปฺปตฺตํ รูปํ สมุฏฺฐาเปติ, น จ อาหารชํ ตสฺมึ กาเย อโชฺฌหฏสฺส อภาวโต, ตสฺมา กมฺมสมุฏฺฐานานิเยว ตึส รูปานิ ปฏิสนฺธิกฺขเณ นิพฺพตฺตนฺติ, ยานี ‘‘กลลรูป’’นฺติ ปวุจฺจนฺติ, ปริปิณฺฑิตานิ จ ตานิ ชาติอุณฺณาย เอกสฺส อํสุโน ปสนฺนติลเตเล ปกฺขิปิตฺวา อุทฺธฏสฺส ปคฺฆริตฺวา อเคฺค ฐิตพินฺทุมตฺตานิ อจฺฉานิ วิปฺปสนฺนานิ ปสนฺนเตลพินฺทุสมานานิ โหนฺติฯ ยถาหุ –

> ‘‘ติลเตลสฺส ยถา พินฺทุ,
> สปฺปิมโณฺฑ อนาวิโล;

เอวํ วณฺณปฏิภาคํ,
กลลนฺติ ปวุจฺจตี’’ติฯ (วิภ. อฏฺฐ. ๒๖);

สภาวเสฺสวาติ อวธารเณน อภาวกสฺส ภาวทสกาภาวโต ตึสรูปานํ อสมฺภวํ ทีเปติฯ เตนาห **“อภาว…เป…. กายวตฺถุวเสน ตู’’**ติฯ **อภาวคพฺภเสยฺยาน**นฺติ อิมินา อภาวโอปปาติกานํ น เอวนฺติ ทเสฺสตีติ เกจิฯ ปุเพฺพ สภาวกคพฺภเสยฺยกสฺส ปน วตฺวา ตโต นิวตฺตนตฺถํ ‘‘อภาวคพฺภเสยฺยกสตฺตาน’’นฺติ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ ปุเพฺพ คพฺภเสยฺยก-คฺคหเณน อณฺฑชานมฺปิ คหเณ อิธ วิสุํ วจนํ โคพลีพทฺทญฺายวเสนาติ ทฏฺฐพฺพํ, น ปน เตสํ อภาวกภาวนิวตฺตนตฺถนฺติฯ อิตรถา หิ วีสติรูปานํ วจนํ วิรุชฺฌติฯ อภาวกภาโว ปเนตฺถ อณฺฑชานํ ปกรณโต ทฏฺฐโพฺพฯ น หิ คพฺภเสยฺยก-สเทฺทน สมาสภูตํ อภาว-สทฺทํ อิธ อาเนตุํ สกฺกาติฯ

๗๔๘. **คหิตาคหเณเนตฺถ, เอกาทส ภวนฺติ เต**ติ เอกสฺมิํ กลาเป คหิตรูปานํ อปรกลาเป อคฺคหณวเสน สุทฺธฏฺฐกํ, ชีวิตํ, กายปสาโท, วตฺถุรูปนฺติ อภาวกสฺส ปฏิสนฺธิกฺขเณ เอกาทส รูปานิ ภวนฺติ, สภาวกสฺส ปน ทฺวีสุ ภาเวสุ เอเกน สห ทฺวาทส รูปานิ โหนฺติฯ **เอเสว จ นโย**ติ วุเตฺตสฺ, วกฺขมาเนสุ จ ปฏิสนฺธิกฺขณิกกลาเปสุ อคฺคหิตคฺคหเณน รูปคฺคหเณ นโย เอเสว เญโยฺยฯ

๗๔๙. นนุ จ ‘‘สเพฺพสุ ทสเกสู’’ติ วุตฺตํ, กถํ ปน เต ทสกา ชานิตพฺพาติ อาห **“ชีวิเตนา”**ติอาทิฯ **สุทฺธกมฏฺฐก**นฺติ จตฺตาริ มหาภูตานิ, ตนฺนิสฺสิตา จ วณฺณคนฺธรสโอชาติ อิทํ ชีวิตาทินา อสมฺมิสฺสํ สุทฺธฏฺฐกํฯ อิมานิเยว หิ อฏฺฐ กตฺถจิ อวินิโพฺภควเสนปิ ปวตฺติโต อวินิโพฺภครูปานิ อวกํสโต เอโก กลาโปติ จ วุจฺจติฯ **อาจริยโชติปาลเตฺถเรน** ปน ‘‘นิปฺผนฺนานิปฺผนฺนวเสน ทส รูปานิ อวินิโพฺภควุตฺติกานิ เอโก กลาโป’’ติ วตฺวา ปุน ตํสมตฺถนตฺถํ อิทํ วุตฺตํ –

‘‘อวินิโพฺภควุตฺตีนิ, จตุชาเนกลกฺขณา;
นิปฺผนฺนานฏฺฐ วา เตสุ, หิตฺวาน กายลกฺขเณ’’ติฯ

๗๕๐. **กายทสก**นฺติ กาโย ทสโม เอตฺถาติ กายทสกํ, อสาธารเณน วา กาเยน ลกฺขิตํ ทสกํ กายทสกํฯ เอส นโย จกฺขุทสกาทีสุฯ **ปริยาปุฏํ** ญาตํ, กถิตนฺติ วา อโตฺถฯ

๗๕๒-๓. กามาวจรเทเวสุ สพฺพกาลํ ปฏิสนฺธิปวตฺตีสุ สตฺตติยา รูปานํ ลพฺภนโต วุตฺตํ **“นิจฺจํ รูปานิ สตฺตตี”**ติฯ น หิ เต กทาจิปิ วิกลินฺทฺริยา, อภาวกา วา โหนฺติฯ ‘‘มนุเสฺสสุ โอปปาติกสตฺตาน’’นฺติ อวิเสเสน วุเตฺตปิ อาทิกปฺปิกานํ ภาวทสกสฺส ปฏิสนฺธิกฺขเณ อภาวโต เตสํ สฏฺฐิ รูปานีติ เวทิตพฺพํฯ ชีวิตนวกมฺปิ โอปปาติกานํ, สํเสทชานญฺจ กามาวจรสตฺตานํ ปวเตฺตเยว โหติ ตสฺส ปาจกคฺคินา สหวุตฺติตฺตา, ตสฺส จ อโชฺฌหฏาหารสนฺนิสฺสเยน สมฺภวโตฯ สํเสทชานมฺปิ ปริปุณฺณงฺคปจฺจงฺคานํ นิพฺพตฺตนโต โอปปาติเกหิ วิเสโส นตฺถีติ เตสํ วิสุํ อคฺคหณํฯ **วิภเงฺคปิ** หิ –

‘‘กามธาตุยา อุปฺปตฺติกฺขเณ กสฺสจิ เอกาทสายตนานิ ปาตุภวนฺติ, กสฺสจิ ทสายตนานิ, กสฺสจิ อปรานิ ทสายตนานิ, กสฺสจิ นวายตนานิ, กสฺสจิ สตฺตายตนานิ ปาตุภวนฺตี’’ติ (วิภ. ๑๐๐๙) –

อิมสฺส นิเทฺทเส ‘‘โอปปาติกสตฺตาน’’นฺติอาทินา โอปปาติก-คฺคหณเมว กตํ, น สํเสทช-คฺคหณํฯ ตญฺจ ปริปุณฺณายตนานํ สํเสทชานํ โอปปาติเกสุ สงฺคณฺหนโตฯ ตถา หิ วุตฺตํ **อฏฺฐกถายํ** ‘‘สํเสทชโยนิกา ปริปุณฺณายตนภาเวน โอปปาติกสงฺคหํ กตฺวา วุตฺตา’’ติฯ ปธานาย วา โยนิยา สพฺพปริปุณฺณายตนโยนึ ทเสฺสตุํ **‘‘โอปปาติกสตฺตาน’’**นฺติ วุตฺตํฯ

๗๕๔-๕. จกฺขุโสตวตฺถุวสาติ จกฺขุทสกโสตทสกวตฺถุทสกวสาฯ **อานนฺทาจริโย** ปเนตฺถ ‘‘รูปธาตุยํ ปฏิสนฺธิวิญฺญาเณน สห จกฺขุโสตวตฺถุสตฺตกานํ ชีวิตฉกฺกสฺสาติ จตุนฺนํ กลาปานํ วเสน สตฺตวีสติ รูปานิ อุปฺปชฺชนฺติ, ตตฺถ คนฺธรสาหารานํ ปฏิกฺขิตฺตตฺตา’’ติ วตฺวา ปุน ตํ สมเตฺถโนฺต **‘‘ปาฬิย**ญฺหิ ‘รูปธาตุยา อุปปตฺติกฺขเณ ฐเปตฺวา อสญฺญสตฺตานํ เทวานํ ปญฺจายตนานิ ปาตุภวนฺติ, ปญฺจ ธาตุโย ปาตุภวนฺตี’ติ (วิภ. ๑๐๑๕) วุตฺตํฯ ตถา ‘รูปธาตุยา ฉ อายตนานิ นว ธาตุโย’ติ (วิภ. ๙๙๔) สพฺพสงฺคาหกวเสน ตตฺถ วิชฺชมานายตนธาตุโย ทเสฺสตุํ วุตฺตํฯ **กถาวตฺถุมฺหิ** จ ฆานายตนาทีนํ วิย คนฺธายตนาทีนญฺจ ตตฺถ ภาโว ปฏิกฺขิโตฺต ‘อตฺถิ ตตฺถ ฆานายตนนฺติ? อามนฺตาฯ อตฺถิ ตตฺถ คนฺธายตนนฺติ? น เหวํ วตฺตเพฺพ’ติอาทินา (กถา. ๕๒๐)ฯ น จ อโผฏฺฐพฺพายตนานํ ปถวีธาตุอาทีนํ วิย อคนฺธรสายตนานํ คนฺธรสานํ ตตฺถ ภาโว สกฺกา วตฺตุํ ผุสิตุํ สกฺกุเณยฺยตาวินิมุตฺตสฺส ปถวีอาทิสภาวสฺส วิย คนฺธรสายตนภาววินิมุตฺตสฺส คนฺธรสภาวสฺส อภาวาฯ ยทิ จ ฆานสมฺผสฺสาทีนํ การณภาโว นตฺถีติ ตานิ อายตนานีติ น วุเจฺจยฺยุํ, ธาตุสโทฺท ปน นิสฺสตฺตนิชฺชีววิภาวโกติ คนฺธธาตุรสธาตูติ อวจเน การณํ นตฺถิฯ ธมฺมสภาโว จ เนสํ เอกเนฺตน อิจฺฉิตโพฺพ สภาวธารณาทิลกฺขณโต อญฺญสฺส อภาวาฯ ธมฺมานญฺจ อายตนภาโว เอกนฺตโต **ยมเก** วุโตฺต ‘ธโมฺม อายตนนฺติ? อามนฺตา’ติ (ยม. ๑.อายตนยมก.๑๓), ตสฺมา เตสํ คนฺธรสายตนภาวาภาเวปิ โกจิ อายตนภาโว วตฺตโพฺพฯ ยทิ จ โผฏฺฐพฺพภาวโต อโญฺญ ปถวีอาทิภาโว วิย คนฺธรสภาวโต อโญฺญ เตสํ โกจิ สภาโว สิยา, เตสํ ธมฺมายตนสงฺคโหฯ คนฺธรสภาเว, ปน อายตนภาเว จ สติ คโนฺธ จ โส อายตนญฺจ คนฺธายตนํ, รโส จ โส อายตนญฺจ รสายตนนฺติ อิทมาปนฺนเมวาติ คนฺธรสายตนภาโว จ น สกฺกา นิวาเรตุํ, ‘ตโย อาหารา’ติ (วิภ. ๑๐๑๕) วจนโต กพฬีการาหารสฺส ตตฺถ อภาโว วิญฺญายติ, ตสฺมา ยถา ปาฬิยา อวิโรโธ โหติ, ตถา คนฺธรโสชา หิตฺวา รูปคณนา กาตพฺพาฯ เอวญฺหิ ธมฺมตา น วิโลมตา โหตี’’ติ วทติฯ

อาจริยโชติปาลธมฺมปาลเตฺถรา ปน ตํ ปฏิกฺขิปนฺติฯ ตถา จ วุตฺตํ เตหิ ‘‘รูปาวจรสตฺตานํ ฆานชิวฺหายตนาภาวโต วิชฺชมานาปิ คนฺธรสา อายตนกิจฺจํ น กโรนฺตี’’ติ, เต อนามสิตฺวา **ปาฬิยํ** ‘‘ปญฺจายตนานิ ปาตุภวนฺตี’’ติ ‘‘ฉ อายตนานี’’ติ (วิภ. ๙๙๓-๙๙๔) จ อาทิ วุตฺตํฯ ‘‘ตโย อาหารา’’ติ จ อโชฺฌหริตพฺพสฺส อาหารสฺส อภาเวน โอชฏฺฐมกรูปสมุฏฺฐาปนสงฺขาตสฺส อาหารกิจฺจสฺส อกรณโต, น สเพฺพน สพฺพํ คนฺธรสานํ, โอชาย จ อภาวโตฯ อิติ วิสยิโน กิจฺจสฺส อภาเวน วิสโย กิจฺจภาวธโมฺม น วุโตฺตฯ ยสฺมิญฺหิ ภเว วิสยี นตฺถิ, ตสฺมึ ตํเหตุโก นิปฺปริยาเยน วิสยสฺส อายตนภาโว นตฺถีติ วิชฺชมานสฺสาปิ อวจนํ, ยถา ตเตฺถว รูปภเว ปถวีเตโชวาโยธาตูนํ โผฏฺฐพฺพายตนภาเวนฯ ยสฺส ปน ยตฺถ วจนํ, ตสฺส ตตฺถ วิสยีสพฺภาวเหตุโก นิปฺปริยาเยน อายตนภาโว วุโตฺต, ยถา ตเตฺถว รูปายตนสฺสฯ ยทิ วิสยีสพฺภาวเหตุโก วิสยสฺส นิปฺปริยาเยน อายตนภาโว, กถมสญฺญสตฺตานํ เทฺว อายตนานิ ปาตุภวนฺติฯ อสญฺญสตฺตานญฺหิ จกฺขายตนํ นตฺถิฯ อถ ตทภาเวน รูปายตนํ อเญฺญสํ อวิสโยติ? นายํ วิโรโธฯ เยน อธิปฺปาเยน รูปธาตุยํ สญฺญีนํ คนฺธายตนาทีนํ อวจนํ, เตน น รูปายตนสฺสาปิ อวจนนฺติ อสญฺญีนํ เอกํ อายตนํ น วตฺตพฺพํฯ ยถาสกญฺหิ อินฺทฺริยโคจรภาวาเปกฺขาย เยสํ นิปฺปริยาเยน อายตนภาโว อตฺถิ, เตสุ นิทฺทิสิยมาเนสุ ตทภาวโต รูปธาตุยํ สญฺญีนํ คนฺธาทิเก วิสุํ อายตนภาเวน อวตฺวา ธมฺมสภาวานติวตฺตนโต, มโนวิญฺญาณสฺส จ วิสยภาวูปคมนโต ธมฺ

มายตนโนฺตคเธ กตฺวา ‘‘ปญฺจายตนานี’’ติ **ปาฬิยํ** วุตฺตํฯ เอตทตฺถญฺหิ ธมฺมายตนนฺติ สาม ญฺญโต นามกรณํ ปิฏฺฐิวฏฺฏกานิ วา ตานิ กตฺวา ‘‘ปญฺจายตนานี’’ติ วุตฺตํฯ เยน จ ปน อธิปฺปา เยน อสญฺญีนํ รูปายตนํ วุตฺตํ, เตน สญฺญีนํ, อสญฺญีนมฺปิ คนฺธายตนาทีนํ วิสุํ คหณํ กาตพฺพนฺ ติ อิมสฺส นยสฺส ทสฺสนตฺถํ ‘‘อสญฺญสตฺตานํ เทวานํ เทฺว อายตนานิ ปาตุภวนฺตี’’ติ (วิภ. ๑๐๑๗) วุตฺตํฯ

อสติปิ หิ ตตฺถ อตฺตโน อินฺทฺริเยสุ รูปสฺส วณฺณายตนสภาวาติกฺกโม นเตฺถวาติ ตํ รูปาย ตนเนฺตฺวว วุจฺจติฯ อิมินา จ นยทสฺสเนน คนฺธาทีนิ ตีณิ ปกฺขิปิตฺวา สญฺญีนํ อฏฺฐ อายตนานิ, อสญฺญีนํ ปญฺจาติ อยมเฺตฺถ ทสฺสิโต โหติฯ เอวเญฺจตํ สมฺปฏิจฺฉิตพฺพํ, อญฺญถา รูปโลเก ผุสิ ตุํ อสกฺกุเณยฺยตาย ปถวีอาทีนํ พฺรหฺมูนํ วจีโฆโส เอว จ น สิยาฯ น หิ ปฏิฆฏฺฏนนิฆํสน มนฺตเรน สทฺทปฺปวตฺติ อตฺถิ, น จ ผุสนสภาวานํ กตฺถจิ อผุสนสภาวตา สกฺกา วิญฺญาตุํ, โผฏฺฐพฺพายตนสฺส จ ภูตตฺตยสฺส อภาเว รูปภเว รูปายตนาทีนมฺปิ สมฺภโว เอว น สิยา, ตสฺมา ผุสิตุํ สกฺกุเณยฺยตายปิ ปถวีอาทีนํ ตตฺถ กายินฺทฺริยาภาเวน เตสํ โผฏฺฐพฺพภาโว น วุโตฺตฯ เอวญฺจ กตฺวา รูปธาตุยํ เตสํ สปฺปฏิฆตาวจนญฺจ สมตฺถิตํ โหติฯ วุตฺตญฺหิ ‘‘อสญฺญสตฺตานํ อ นิทสฺสนสปฺปฏิฆํ เอกํ มหาภูตํ ปฏิจฺจ…เป.… เทฺว มหาภูตา’’ติอาทิฯ

ปฏิโฆ จ นาม ภูตตฺตยสฺส กายปสาทํ ปติ ตนฺนิสฺสยภูตฆฏฺฏนํ ทฺวาเรน อภิมุขภาโว, อิธ ปน ตํสภาวตา, โส จ ผุสิตุํ อสกฺกุเณยฺยภาโว ฆฏฺฏนาย อภาวโต นตฺถิฯ ยทิ ตตฺถ อสติปิ วิสยิมฺหิ รูปายตนมฺปิ คเหตฺวา ‘‘เทฺว อายตนานี’’ติ วุตฺตํ, อถ กสฺมา คนฺธายตนาทีนิ คเหตฺวา ‘‘ปญฺจายตนานี’’ติ น วุตฺตนฺติ? นยทสฺสนวเสน เทสนา ปวตฺตาติ วุโตฺตวายมโตฺถฯ อถ วา ตตฺถ รูปายตนเสฺสว วจนํ กทาจิ อญฺญภูมิกานํ ปสาทสฺส วิสยภาวํ สนฺธาย, น ปน อิตเรสํ อ ภาวโต, นาปิ ปริยาเยน คนฺธายตนาทีนํ อายตนภาวาภาวโตฯ

อสญฺญีนญฺหิ รูปายตนํ สมานตลวาสีนํ เวหปฺผลานํ, อุปริภูมิกานญฺจ สุทฺธาวาสานํ ปสาทสฺส วิสยภาวํ คจฺฉติ, น ปน คนฺธรสาติ เตสํเยว ตตฺถ อวจนํ ยุตฺตํฯ **กถาวตฺถุมฺหิ** จ นิปฺ ปริยาเยน คนฺธายตนาทีนํ อตฺถิภาวํ ปริชานนฺตํ สนฺธาย ปฏิเสโธ กโตฯ ยทิปิ เจตํ วจนํ ตตฺถ คนฺธายตนาทีนํ อภาววิภาวนํ น โหติ, อตฺถิภาวทีปนมฺปิ ปน อญฺญวจนํ นเตฺถวาติ? นยิทเมวํ อฏฺฐกถาสุ ตตฺถ เตสํ อตฺถิภาวสฺส นิทฺธาเรตฺวา วุตฺตตฺตาฯ ยญฺหิ อฏฺฐกถาวจนํ ปาฬิยา น วิ รุชฺฌติ, ตํ ปาฬิ วิย ปมาณภูตํ อวิครหิตาย อาจริยปรมฺปราย ยาวชฺชตนา อาคตตฺตาฯ ตตฺถ สิยา ‘‘ยํ ปาฬิยา น วิรุชฺฌติ อฏฺฐกถาวจนํ, ตํ ปมาณํ, อิทํ ปน วิรุชฺฌตี’’ติ? นยิทเมวํ, ยถา น วิรุชฺฌติ, ตถา ปฏิปาทิตตฺตาฯ จกฺขาทีนํ อายตนานํ, ตนฺนิสฺสยานญฺจ วิญฺญาณานํ สตฺตสุญฺ ญตาสนฺทสฺสนตฺถํ ภควโต ธาตุเทสนาติ อายตนภาเวน วุตฺตานํเยว ธาตุภาวทีปนโต ธาตุ ภาวสฺสาปิ เตสํ อวจนํ ยุชฺชติ เอว, ตสฺมา ยถา ปาฬิยา อวิโรโธ โหติ, ตถา จกฺขุทสกาทิว เสน อิธ รูปคณนา กตาติ น เอตฺถ ธมฺมตาวิโลมนาสงฺกาย โอกาโสติ เวทิตพฺพนฺติฯ

๗๕๖. **ชจฺจนฺธพธิรา**ติ ฉนฺทานุรกฺขณตฺถํ ทีฆกรณํฯ น หิ ชจฺจนฺธพธิรอฆานรหิเต น ปุํสเก **วตฺถุกายชิวฺหา**ทสกวเสน อิธ **ติํสา**ติ ยุชฺชติ, อิทญฺจ ‘‘โอปปาติกสฺส ชจฺจนฺธพธิร ฆานรหิเต นปุํสเก ชิวฺหากายวตฺถุทสกานํ วเสน ติํส รูปานิ อุปฺปชฺชนฺตี’’ติ อฏฺฐกถาวาทํ ค เหตฺวา วุตฺตํฯ **อานนฺทาจริโย** ปน ตํ ‘‘ปาฬิยา น สเมตี’’ติ วตฺวา ปฏิกฺขิปติฯ ตถา จาห ‘‘เนตํ ปาฬิยา สเมตี’’ติฯ น หิ ปาฬิยํ กามาวจรานํ สํเสทโชปปาติกานํ อฆานกานํ อุปฺปตฺติ วุตฺตาฯ

ธมฺมหทยวิภเงฺค หิ –

> ‘‘กามธาตุยา อุปฺปตฺติกฺขเณ กสฺสจิ เอกาทสายตนานิ ปาตุภวนฺติ, กสฺสจิ ทสายตนานิ, กสฺสจิ อปรานิ ทสายตนานิ, กสฺสจิ นวายตนานิ, กสฺสจิ สตฺตายตนานิ ปาตุภวนฺตี’’ติ (วิภ. ๑๐๐๙) –

วุตฺตํ, น วุตฺตํ ‘‘อฎฺฐายตนานิ ปาตุภวนฺตี’’ติฯ ยทิ หิ อฆานกสฺสาปิ อุปฺปตฺติ สิยา, ติกฺขตฺตุํ ‘‘ทสายตนานิ ปาตุภวนฺตี’’ติ วตฺตพฺพํ สิยา, ติกฺขตฺตุญฺจ ‘‘นวายตนานิ ปาตุภวนฺตี’’ติ, น เจตํ วุตฺตํฯ **ยมเก** จ ฆานชิวฺหานํ สหปฺปวตฺติ วุตฺตาติ ตํ อุปปริกฺขิตฺวา คเหตพฺพนฺติฯ อยเญหตฺถ อาจริยสฺส อธิปฺปาโย – **ธมฺมหทยวิภงฺคปาฬิย**ญฺหิ ‘‘เอกาทสา’’ติ ปริปุณฺณายตนสฺส สทฺทายตนวชฺชานิ เอกาทสายตนานิ วุตฺตานิ, ‘‘กสฺสจิ ทสายตนานี’’ติ อนฺธสฺส จกฺขายตนวชฺชานิ, ‘‘อปรานิ ทสายตนานี’’ติ พธิรสฺส โสตายตนวชฺชานิ, ‘‘นวายตนานี’’ติ อนฺธพธิรสฺส จกฺขุโสตวชฺชานิ, ‘‘สตฺตายตนานี’’ติ คพฺภเสยฺยกสฺส รูปคนฺธรสกายโผฎฺฐพฺพมนธมฺมายตนวเสน วุตฺตํฯ ยทิ จกฺขุโสตฆานวิกโลปิ อุปฺปเชฺชยฺย, ตสฺส อเฎฺฐวายตนานิ วตฺตพฺพานิ สิยุํ, น จ วุตฺตํ ‘‘อฎฺฐายตนานิ ปาตุภวนฺตี’’ติ, ตสฺมา นเตฺถว จกฺขุโสตฆานวิกโลฯ สติ อฆานกอุปฺปตฺติยํ ปุนปิ ‘‘กสฺสจิ อปรานิ ทสายตนานิ ปาตุภวนฺตี’’ติ วตฺตพฺพํ สิยาฯ ตถา จ สติ ยถา อนฺธพธิรสฺส วเสน ‘‘กสฺสจิ นวายตนานิ ปาตุภวนฺตี’’ติ เอกวารํ วุตฺตํ, เอวํ อนฺธาฆานกสฺส, พธิราฆานกสฺส จ วเสน ‘‘กสฺสจิ อปรานิ นวายตนานิ, กสฺสจิ อปรานิ นวายตนานี’’ติ วตฺตพฺพํ สิยาฯ กามภเว อชิวฺหสฺส สตฺตสฺสาภาวโต, ฆานชิวฺหายตนานํ สหปฺปวตฺติวจนโต จ ตเตฺถว กามธาตุยํ อฆานกสฺสาสมฺภโวติฯ

โชติปาลเตฺถราทโย ปน ‘‘สํเสทชสฺส ชจฺจนฺธพธิรอฆานกนปุํสกสฺส ชิวฺหากายวตฺถุทสกานํ วเสน ตึสรูปานิ อุปฺปชฺชนฺตีติ วุตฺตํ, น โอปปาติกสฺสฯ **ธมฺมหทยวิภงฺคปาฬิยญฺจ** ‘อุปฺปตฺติกฺขเณ’ติ วุตฺตตฺตา โอปปาติกเสฺสว วเสน นโย นีโตฯ **ยมกฎฺฐกถายญฺจ** วุตฺตํ ‘กามธาตุยํ อฆานโก โอปปาติโก นตฺถิฯ ยทิ ภเวยฺย, กสฺสจิ อฎฺฐายตนานิ ปาตุภวนฺตีติ วเทยฺยา’ติ, ยมฺปิ **ธมฺมหทยวิภเงฺค** ‘กามธาตุยา อุปฺปตฺติกฺขเณ กสฺสจิ เอกาทสายตนานิ ปาตุภวนฺตี’ติอาทีนํ นิเทฺทเส ‘โอปปาติกานํ เปตาน’นฺติอาทินา โอปปาติก-คฺคหณเมว กตํ, น ปน สํเสทช-คฺคหณํ, ตํ ปริปุณฺณายตนานํเยว สํเสทชานํ โอปปาติเกสุ สงฺคหวเสน วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ ตถา หิ วุตฺตํ **อฎฺฐกถายํ** ‘สํเสทชโยนิกา ปริปุณฺณายตนภาเวน โอปปาติกสงฺคหํ กตฺวา วุตฺตา’ติ, ปธานาย วา โยนิยา สพฺพํ ปริปุณฺณายตนํ โยนึ สงฺคเหตฺวา ทเสฺสตุํ ‘โอปปาติกาน’นฺติ วุตฺตนฺติ จ, ตสฺมา น โกจิ ปาฬิวิโรโธ’’ติ วทนฺติฯ

อปเร ปนาหุ – ‘‘กามธาตุยํ อฆานโก โอปปาติโก นตฺถิฯ ยทิ ภเวยฺย, กสฺสจิ อฎฺฐายตนานิ ปาตุภวนฺตีติ วเทยฺยาติ อิทํ มนุเสฺสสุ สํเสทโชปปาติกานํ วเสน วุตฺตํ, เต ปริปุณฺณายตนาว ฯ เกสญฺจิ ปน อฆานกกีฎานํ อตฺถิภาวโต อปาเยสุ สํเสทโชปปาติเก สนฺธาเยตํ วุตฺต’’นฺติ วทนฺติฯ ตํ **อานนฺทาจริยาทีนํ** มเตน ปฎิเกฺขปารหเมวาติฯ

๗๕๗-๘. **อุกฺกํสสฺสาวกํสสฺส อนฺตเร**ติ ‘‘สตฺตตี’’ติ วุตฺตอุกฺกํสปริเจฺฉทสฺส, ‘‘ตึสา’’ติ วุตฺตอวกํสปริเจฺฉทสฺส จ มเชฺฌฯ **อนุรูปโต…เป…. วิภาวินา**ติ ชาติอนฺธสฺส สฎฺฐิ รูปานิ จกฺขุทสกาภาวโต, ตถา พธิรสฺส โสตทสกาภาวโต, อนฺธพธิรสฺส ปน ปณฺณาส จกฺขุโสตทสกาภาวโตติอาทินา นเยน อญฺญมญฺญาเปกฺขาย ปริปุณฺณา **ปริปุณฺณานํ รูปานํ ปาณีนํ วเสน รูปานํ สมุปฺปตฺติ** วิญฺญาตพฺพาติ อโตฺถฯ ยํ ปเนตฺถ วตฺตพฺพํ, ตํ วุตฺตเมวาติฯ

๗๕๙-๖๐. เอวํ ตีสุ ภเวสุ ปฎิสนฺธิยํ รูปปฺปวตฺตึ ทเสฺสตฺวา อิทานิ ปวตฺติยํ ทเสฺสตุํ **‘‘สตฺตวีสติ รูปานี’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ กามาวจรสตฺตสฺส หิ ปริปุณฺณายตนสฺส อสติ อนฺธพธิรา

ทิปสาทวิฆาเต ยาว มรณจิตฺตสฺส เหฏฺฐา สตฺตรสมจิตฺตํ, ตาว สตฺตวีสติ รูปานิ ปวตฺตนฺติฯ อปริปุณฺณายตนสฺส ปน ชจฺจนฺธาทิกสฺส เหฏฺฐา วุตฺตนเยน รูปานํ หายนวฑฺฒนานิ เวทิตพฺพานิฯ นนุ อฏฺฐวีสติเยว รูปานิ กามภเว ปวตฺตนฺตีติ อาห **“อปฺปวตฺตนโต”**ติอาทิฯ

ฌานํ...เป.... น วิชฺชเรติ กามวิราคภาวนาวเสน คนฺธาทิคฺคาหเกสุ ปสาเทสุ วิรตฺตา โหนฺตีติ ฌานาทิตฺตยํ นตฺถิฯ จกฺขุโสเตสุ ปน อนุตฺตรทสฺสนาทิอตฺถํ วิรตฺตา น โหนฺตีติ ตานิ เตสํ อุปฺปชฺชนฺติฯ ***ภาวทฺวยํ*** กามราคูปนิสฺสยตฺตา น อุปฺปชฺชติฯ เกจิ ปน ‘‘ลหุตาทิตฺตยมฺปิ รูปภเว นตฺถิ ทนฺธตฺตกราทิธาตุโกฺขภาภาวโตฯ สติ หิ ตาทิเส ธาตุโกฺขเภ ตปฺปฏิปเกฺขหิ ลหุตาทีหิ ภวิตพฺพ’’นฺติ วทนฺติ, ตํ อการณํฯ น หิ วูปสเมตพฺพปจฺจนีกาเปโกฺข ตพฺพิโรธิธมฺมุปฺปาโทฯ ตถา สติ สเหตุกกิริยจิตฺตุปฺปาเทสุ กายลหุตาทีนํ อภาโว เอว สิยา, ตสฺมา ปเญฺจว รูปานิ สญฺญีพฺรหฺมานํ น อุปฺปชฺชนฺติ, อวเสสานิ เตวีสติ รูปานิ อุปฺปชฺชนฺติฯ อสญฺญีพฺรหฺมานํ ปน ปญฺจ ปสาทรูปานิ, ภาวทฺวยํ, หทยวตฺถุ, วิญฺญตฺติทฺวยํ, ลหุตาทิตฺตยนฺติ เตรส รูปานิ วเชฺชตฺวา อวเสสานิ ปนฺนรส อุปฺปชฺชนฺติฯ

๗๖๑. **จตุสนฺตตี**ติ จตุนฺนํ ปจฺจยานํ วเสน จตุสนฺตติรูปานิฯ **รูเป โหนฺติ ติสนฺตตี**ติ พฺรหฺมานํ อนาหารภาเวน อาหารชรูปานํ อภาวโต ติโสฺส สนฺตติโยฯ **ทฺวิสนฺตตี**ติ จิตฺตชาหารชานํ อภาวโต เทฺว สนฺตติโยฯ **พหิทฺธา เอกสนฺตตี**ติ กมฺมชาทีนํ ติสฺสนฺนมฺปิ อภาวโต อุตุชสนฺตติเยวฯ

๗๖๒-๔. เอวํ ปฏิสนฺธิปวตฺตีสุ รูปานํ คณนปริเจฺฉทํ วตฺวา อิทานิ ตตฺถ เนสํ อุปฺปตฺติกฺกมํ ทเสฺสตุํ **“รูปํ นิพฺพตฺตมาน”**นฺติอาทิ วุตฺตํฯ **สเพฺพส**นฺติ กามรูปภวิกานํ สพฺพสตฺตานํฯ **ปฏิสนฺธิกฺขเณ ปนา**ติ เอตฺถ ทสกตฺตยํ โหตีติ ปาฐเสโสฯ เตนาห **“ยเถวา”**ติอาทิฯ ปฏิสนฺธิกฺขเณ ทสกตฺตยํ เหฏฺฐา วุตฺตมฺปิ **“ตญฺจ โข สนฺธิจิตฺตสฺสา”**ติอาทิกํ วิเสสํ ทเสฺสตุํ ปุน วุตฺตํฯ จิตฺตสฺส ตีสุ ขเณสุ กมฺมชรูปานํ สมุปฺปตฺติโต อาห **“ตเถวา”**ติอาทิฯ **ติํส ติํเสวา**ติ ติํส ติํเสว กมฺมชรูปานิฯ

อานนฺทาจริโย ปน ‘‘จิตฺตสฺส ฐิติกฺขณเมว นตฺถิ, ภงฺคกฺขเณ จ รูปุปฺปาโท นตฺถีติ จตุสมุฏฺฐานิกานิปิ รูปานิ จิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขเณเยว โหนฺตี’’ติ อาหฯ วุตฺตญฺหิ เตน – โย เจตฺถ จิตฺตสฺส ฐิติกฺขโณ วุโตฺต, โส จ อตฺถิ นตฺถีติ วิจาเรตโพฺพฯ **จิตฺตยมเก** หิ ‘‘อุปฺปนฺนํ อุปฺปชฺชมาน’’นฺติ (ยม. ๒.จิตฺตยมก.๘๑) เอตสฺส วิภเงฺค ‘‘ภงฺคกฺขเณ อุปฺปนฺนํ โน จ อุปฺปชฺชมาน’’นฺติ (ยม. ๒.จิตฺตยมก.๘๑) เอตฺตกเมว วุตฺตํ, น วุตฺตํ ‘‘ฐิติกฺขเณ ภงฺคกฺขเณ จา’’ติฯ ตถา’’น อุปฺปชฺชมานํ น อุปฺปนฺน’’นฺติ เอตฺถ ‘‘ภงฺคกฺขเณ น อุปฺปชฺชมานํ โน จ น อุปฺปนฺน’’นฺติ เอตฺตกเมว วุตฺตํ, น วุตฺตํ ‘‘ฐิติกฺขเณ ภงฺคกฺขเณ จา’’ติฯ เอวํ ‘‘น นิรุทฺธํ น นิรุชฺฌมาน’’นฺติ เอเตสํ ปริปุณฺณวิสฺสชฺชเน ‘‘อุปฺปาทกฺขเณ อนาคตญฺจา’’ติ วตฺวา ‘‘ฐิติกฺขเณ’’ติ อวจนํ, อติกฺกนฺตกาลวาเร จ ‘‘ภงฺคกฺขเณ จิตฺตํ อุปฺปาทกฺขณํ วีติกฺกนฺต’’นฺติ (ยม. ๒.จิตฺตยมก.๘๓) วตฺวา ‘‘ฐิติกฺขเณ’’ติ อวจนํ ฐิติกฺขณาภาวํ จิตฺตสฺส ทีเปติฯ **สุเตฺต**ปิ หิ ‘‘ฐิตสฺส อญฺญถตฺตํ ปญฺญายตี’’ติ (อ. นิ. ๓.๔๗) ตเสฺสว เอกสฺส อญฺญถตฺตาภาวโต ยสฺสา อญฺญถตฺตํ ปญฺญายติ, สา สนฺตติฐฺฐิตีติ น น สกฺกา วตฺตุํฯ วิชฺชมานํ ตํขณทฺวยสมงฺคี ฐิตนฺติฯ โย เจตฺถ จิตฺตสฺส นิโรธกฺขเณ รูปุปฺปาโท วุโตฺต, โส จ วิจาเรตโพฺพฯ กสฺมา? ‘‘ยสฺส วา ปน สมุทยสจฺจํ นิรุชฺฌติ, ตสฺส ทุกฺขสจฺจํ อุปฺปชฺชตีติ? โน’’ติ (ยม. ๑.สจฺจยมก.๑๓๖) วุตฺตนฺติ, น จ จิตฺตสมุฏฺฐานรูปเมว สนฺธาย ปฏิเกฺขโป กโตติ สกฺกา วิญฺญาตุํ จิตฺตสมุฏฺฐานรูปาธิการสฺส อภาวาติฯ

อาจริยสฺส หิ อยมธิปฺปาโย – อุปฺปนฺนอุปฺปชฺชมานวาราทีสุ ‘‘ฐิติกฺขเณ’’ติ อวจนํ ‘‘จิตฺตสฺส ฐิติกฺขณํ นาม นตฺถี’’ติ อิมมตฺถํ ทีเปติฯ น หิ ยถาธมฺมสาสเน อภิธมฺเม ลพฺภมานสฺส อวจเน การณํ ทิสฺสติฯ น เกวลํ อภิธมฺเม อวจนเมว จิตฺตสฺส ฐิติกฺขณภาวโชตกํ, อปิจ โข ‘‘ฐิตสฺส อญฺญถตฺตํ ปญฺญายตี’’ติ เอวมาคตา สุตฺตนฺตปาฬิปิฯ อญฺญถตฺตํ นาม ปุพฺพาปรวิเสโสฯ อปิจ ยถา ภูโต ธมฺโม อุปฺปชฺชติ, กึ ตถา ภูโตว ภิชฺชติ, อุทาหุ อญฺญถา ภูโตฯ ยทิ ตถา ภูโตว ภิชฺชติ, น ชรตาย สมฺภโวฯ อญฺญถา ภูโต, อโญฺญ เอว โสติ สพฺพถาปิ ฐิติกฺขณสฺส อภาโวเยวฯ ยทิ จ จิตฺตสฺส ภงฺคกฺขเณ รูปํ อุปฺปเชฺชยฺย, ตํ ทุกฺขสจฺจนฺติ กตฺวา ‘‘โน’’ติ วตฺตุํ น สกฺกา, วุตฺตญฺจ, ตสฺมา วิญฺญายติ ‘‘จิตฺตสฺส นิโรธกฺขเณ รูปุปฺปาโท นตฺถี’’ติฯ

อาจริยโชติปาลธมฺมปาลเตฺถรานํ ปเนตํ นกฺขมติฯ เตหิ ‘‘เอกธมฺมาธารภาเวปิ อุปฺปาทนิโรธานํ อโญฺญ อุปฺปาทกฺขโณ, อโญฺญ นิโรธกฺขโณฯ อุปฺปาทาวตฺถญฺหิ อุปาทาย อุปฺปาทกฺขโณ, นิโรธาวตฺถํ อุปาทาย นิโรธกฺขโณฯ อุปฺปาทาวตฺถาย จ ภินฺนา นิโรธาวตฺถาติ เอกสฺมิํเยว จ สภาวธเมฺม ยถา อิจฺฉิตพฺพา, อญฺญถา อโญฺญเยว ธโมฺม อุปฺปชฺชติ, อโญฺญ นิรุชฺฌตีติ อาปเชฺชยฺย, เอวํ นิโรธาวตฺถาย วิย นิโรธาภิมุขาวตฺถายปิ ภวิตพฺพํ, สา ฐิติ ชรตา จา’’ติ สมฺปฏิจฺฉิตพฺพเมตํฯ

ยทิ เอวํ, กสฺมา ปาฬิยํ ฐิติกฺขโณ น วุโตฺตติ? วิเนยฺยชฺฌาสยานุโรเธน นยทสฺสนวเสน ปาฬิคตีติ เวทิตพฺพาติฯ อภิธมฺมเทสนาปิ หิ กทาจิ วิเนยฺยชฺฌาสยานุโรเธน ปวตฺตติ, ยถา รูปสฺส อุปฺปาโท ‘‘อุปจโย สนฺตตี’’ติ ภินฺทิตฺวา เทสิโตฯ เหตุสมฺปยุตฺตทุกาทิเทสนา เจตฺถ นิทสฺสิตพฺพาฯ ‘‘ยสฺส วา ปนา’’ติอาทิปุจฺฉาย วิสฺสชฺชเน จ อรูปโลกํ จิตฺตสมุฎฺฐานรูปํ วา สนฺธาย ‘‘โน’’ติ สกฺกา วตฺตุํฯ อยญฺหิ ยมกเทสนาย ปกติ, ยทิทํ ยถาสมฺภวโยชนาติฯ อถ วา ปจฺจาสตฺติญาเยน ยํ สมุทยสจฺจํ นิรุชฺฌติ, เตน ยํ ทุกฺขสจฺจํ อุปฺปาเทตพฺพํ จิตฺตเจตสิกตปฺปฏิพทฺธรูปสงฺขาตํ, ตสฺส ตทา อุปฺปตฺติ นตฺถีติ ‘‘โน’’ติ วิสฺสชฺชนํ, น สพฺพสฺส วจนโต, ตสฺมา น สกฺกา จิตฺตสฺส ฐิติกฺขเณ, ภงฺคกฺขเณ จ รูปุปฺปาทนํ ปฏิกฺขิปิตุนฺติ วทนฺติฯ

อุตุชรูปานิ ปน ปฏิสนฺธิจิตฺตสฺส ฐิติกฺขณโต ปฎฺฐาย อฎฺฐกนวกวเสน อุปฺปชฺชนฺติฯ ปฏิสนฺธิกฺขเณ หิ อุปฺปนฺนานํ กมฺมชรูปานํ อพฺภนฺตเร สหุปฺปาทเอกนิโรธเตโชธาตุ ฐานํ ปตฺวา ตสฺส ฐิติกฺขเณ อฎฺฐ รูปานิ สมุฎฺฐาเปติ, ตตฺถ อุปฺปนฺนา เตโชธาตุ ปฏิสนฺธิจิตฺตสฺส ภงฺคกฺขเณ, ตตฺถ อุปฺปนฺนา ปฐมภวงฺคสฺส อุปฺปาทกฺขเณติ เอวมาทินา อฎฺฐกํ, กทาจิ สทฺทปาตุภาวกาเล เตน สห สทฺทนวกญฺจ อุปฺปชฺชติฯ จิตฺตชรูปานิ จ ปฏิสนฺธิโต อนนฺตรํ ปฐมภวงฺคโต ปฎฺฐาย รูปชนกจิตฺตานํ อุปฺปาทกฺขเณ อฎฺฐกวเสน, สทฺทปาตุภาวาทิกาเล สทฺทนวกาทิวเสน จ ปวตฺตนฺติฯ อาหารชานิ ปน เอกสฺส, ทฺวินฺนํ วา สตฺตาหานํ อติกฺกเมน นิพฺพตฺตนฺติฯ นนุ จ อโชฺฌหฎาหารปจฺจเยน อาหาโร รูปํ สมุฎฺฐาเปติ, คเพฺภ สยนฺตสฺส จ กุโต อโชฺฌหรณาหาโรติ? สมาติโตฯ มาตรา หิ ภุตฺตํ กุจฺฉิคตสฺส สรีเร อพฺภญฺชนํ วิย อาหารกิจฺจํ กโรติฯ เตนาหุ โปราณา –

> ‘‘ยญฺจสฺส ภุญฺชตี มาตา,
> อนฺนํ ปานญฺจ โภชนํ;
> เตน โส ตตฺถ ยาเปติ,
> มาตุกุจฺฉิคโต นโร’’ติฯ (สํ. นิ. ๑.๒๓๕);

ตสฺมา มาตรา อโชฺฌหฎาหาเรน อนุคฺคหิเต สรีเร อพฺภนฺตริกา โอชา ลทฺธปฺปจฺจยา รูปํ สมุฎฺฐาเปติ, จกฺขุโสตฆานชิวฺหาทสกา ปน ปญฺจปสาทาวตฺถํ อติกฺกมฺม ปจฺฉา สตฺตเม สตฺ

ตาเห อุปฺปชฺชนฺติ, ‘‘เอกาทสเม สตฺตาเห’’ติ (ยม. มูลฎี. อายตนยมก ๒๒-๒๕๔) **อานนฺทาจริโย** อโวจฯ อยเมตฺถ คพฺภเสยฺยกานํ รูปปฺปวตฺตินโยฯ

โอปปาติกานมฺปิ ปฏิสนฺธิจิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขเณ กมฺมสมุฏฺฐานานิ สตฺตติ รูปานิ อุปฺปชฺชนฺติ, ตเถวสฺส ฐิติกฺขเณ, ภงฺคกฺขเณ จ สตฺตติ สตฺตตีติอาทินา วุตฺตนเยน อุกฺกํสาวกํสโต กามภวิกสตฺตานํ, รูปีพฺรหฺมานญฺจ ยถาวุตฺตนเยเนว ยถานุรูปํ กมฺมสมุฏฺฐานานํ, อุตุสมุฏฺฐานานญฺจ ปวตฺติ เวทิตพฺพาฯ อาหารชรูปํ ปน กามาวจรานํ สพฺพปฐมํ อตฺตโน มุขคตเขฬํ อชฺโฌหรณกาเล อุปฺปชฺชติฯ สญฺญีพฺรหฺมานํ ตํ สเพฺพน สพฺพํ นตฺถิฯ อสญฺญีนญฺจ จิตฺตชาหารชานิ นเตฺถวาติ อยํ วิเสโสฯ เอวํ อุปฺปชฺชมาเนสุ จ ปเนเตสุ รูเปสุ ยํ จิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขเณ อุปฺปนฺนํ, ตํ อตฺตนา สหุปฺปนฺนจิตฺตํ อาทึ กตฺวา สตฺตรสมจิตฺตสฺส นิโรธกฺขเณ นิรุชฺฌติ, ฐิติกฺขเณ อุปฺปนฺนํ อฏฺฐารสมสฺส อุปฺปาทกฺขเณ นิรุชฺฌติ, ภงฺคกฺขเณ อุปฺปนฺนํ อิมสฺส ฐิติกฺขเณ นิรุชฺฌตีติ เอวํ อุปฺปชฺชนฺตํ, นิรุชฺฌนฺตญฺจ ยาว มรณจิตฺตสฺส เหฏฺฐา สตฺตรสมจิตฺตํ, ตาว ยถารหํ จตุสนฺตติอาทิวเสน ปวตฺตตีติฯ อาสนฺนมรณสฺส ปน จุติโต สตฺตรสมจิตฺตสฺส ฐิติกฺขณมาทึ กตฺวา กมฺมชรูปํ น สมุฏฺฐาติฯ ยทิ สมุฏฺฐาติ, มรณํ น สิยา อนุปจฺฉินฺนตฺตา กมฺมชรูปานํฯ กมฺมชรูปสมุเจฺฉเท หิ ‘‘มโต’’ติ วุจฺจติฯ วุตฺตญฺหิ –

> ‘‘อายุ อุสฺมา จ วิญฺญาณํ, ยทา กายํ ชหนฺติมํ;
> อปวิโทฺธ ตทา เสติ, นิรตฺถํว กลิงฺคร’’นฺติฯ (สํ. นิ. ๓.๙๕);

สตฺตรสเมน สห อุปฺปนฺนญฺจ ตํ จุติจิเตฺตน สห นิรุชฺฌติ, อปรญฺจ น อุปฺปชฺชติฯ อายุกฺขยา, กมฺมกฺขยา, อุภยกฺขยา, อุปกฺกเมน วา กสฺสจีติ เอวํ กมฺมชรูปเสฺสว หิ มรณํ โหติ สติปิ อาหารเช, อฏฺฐกถามเตน จิตฺตเช จฯ ตมฺปิ อปคตชีวสฺส น อุปฺปชฺชติฯ อุตุชรูปํ ปน ปวตฺตติ เอวฯ ตถา สํเสทชานํ, โอปปาติกานํ ปน สรีรนิเกฺขปาภาวโต ตมฺปิ น ปวตฺตติฯ

๗๖๕-๖. อุปฺปาทวยวนฺตตาย นิโจฺจ ธุโว น โหตีติ **อนิโจฺจ,** นิจฺจขณิกตาย วา น อิโจฺจสสฺสตาทิวเสน อนุปคนฺตโพฺพติ **อนิโจฺจ**ฯ อยญฺหิ วินาโส ชนกปจฺจยโต อญฺญเหตุนิรเปกฺขตาย นิจฺจขณิโกว โหติฯ ธุวสารวิรหิตตฺตา **อทฺธุโว**ฯ อวสวตฺตนเฏฺฐน **อนตฺตา**ฯ อุทยวยปฏิปีฬเนน, ทุกฺขวตฺถุตาย จ ทุกฺขานํ ขโนฺธ สมูโหติ **ทุกฺขกฺขโนฺธ**ฯ เอวํวิโธ ปน สุเขหิ อสมฺมิโสฺสเยวาติ อาห **‘‘เกวโล’’**ติฯ กสฺสจิปิ วา รูปสฺส สุขสภาวสฺส อภาวโต สกโลปิ ทุกฺขกฺขโนฺธติ วุตฺตํ ‘‘ทุกฺขกฺขโนฺธ จ เกวโล’’ติฯ ปจฺจยยาปนิยตาย จ โรคมูลตาย จ **โรคโต**ฯ โส หิ ยถารหํ ปจฺจเยหิ ยาเปตพฺพตาย ยาปฺยโรโค วิยาติ โรคโต ทฏฺฐโพฺพฯ ยาปฺยพฺยาธิ หิ โรโค, อิตโร อาพาโธ, มูลพฺยาธิ วิย เจส อนุพทฺธพฺยาธีนํ กิเลสโรคาทีนํ มูลภาวโต โรคโต ทฏฺฐโพฺพฯ ทุกฺขตาสูลโยคิตาย, กิเลสาสุจิปคฺฆรณตาย , อุปฺปาทชราภเงฺคหิ อุทฺธุมาตปริปกฺกปภินฺนตาย จ **คณฺฑโต**ฯ โส หิ ทุกฺขทุกฺขตา สงฺขารทุกฺขตา วิปริณามทุกฺขตาติ ติวิธทุกฺขตาสงฺขาเตน รุชฺชเนน ยุตฺตตาย, ยถารหมารมฺมณวเสน จ สมฺปนฺนาคมวเสน จ ราคาทิกิเลสาสุจิวิสฺสนฺทนโต, อหุตฺวา สมฺภวนโต, อุปฺปตฺติยา อุทฺธุมาตตฺตา ชราภเงฺคหิ จ ยถากฺกมํ ปริปกฺกปภินฺนภาวโต คณฺฑสทิโสติ คณฺฑโต ทฏฺฐโพฺพฯ อวสวตฺตนตาย, อวิเธยฺยตาย จ **ปรโต**ฯ ยถา หิ ปโร ปตโนฺต ปรสฺส วสํ น คจฺฉติ, เอวเมตํ สุภสุขาทิภาเวน วเส วเตฺตตุํ อสกฺกุเณยฺยตาย อวสวตฺตนโต ‘‘มา ชีรถ, มา มรถา’’ติอาทินา วิธาตุํ อสกฺกุเณยฺยตาย อวิเธยฺยภาวโต ปรโต ทฏฺฐพฺพํฯ พฺยาธิชรามรเณหิ ปลุชฺชนโต, อาพฺยาสนโต จ **ปโลกโต**ฯ อิทํ พฺยาธิอาทีหิ ปกาเรหิ ภิชฺชนโต, วินสฺสนโต, เอเตหิ เอว วา อาพฺยาสนโต พฺยสนตฺถสฺส โลก-

สทฺทสฺส ปวิสิฏฺฐสฺส อาพฺยาสนตฺถตาย ปโลกโต ทฏฺฐพฺพํฯ **ฉนฺท**นฺติ รชฺชนวเสน ปวตฺตํ ฉนฺทํฯ

๗๖๗. **ธมฺมเสนาปตินา**ติ ธมฺมเสนาย ปติ นายโกติ **ธมฺมเสนาปติ,** สาริปุตฺตตฺเถโร, เตนฯ หิตสงฺขาโต อตฺโถ เอตสฺสาติ **หิตตฺถิ,** เตนฯ **สกฺกจฺจา**ติ อุคฺคหณธารณาทีสุ อตนฺทิโต หุตฺวาฯ

อิติ อภิธมฺมตฺถวิกาสินิยา นาม

อภิธมฺมาวตารสํวณฺณนาย

รูปวิภาควณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑๑. เอกาทสโม ปริเจฺฉโท

นิพฺพานนิเทฺทสวณฺณนา

๗๖๘-๙. อาทิโต รูปานนฺตรมุทฺทิฏฺฐํ ยํ นิพฺพานนฺติ สมฺพนฺโธฯ ตสฺส วิภาวนํ ยถาพลํ ปวกฺขามีติ สมฺพนฺโธฯ

ภวาภวนฺติ ภวโต ภวํ, ขุทฺทกํ, มหนฺตํ วา ภวํฯ **วินนโต**ติ สํสิพฺพนโตฯ ตณฺหา หิ สํสารนายิกภาเวน ภวโต ภวํ, สุคติทุคฺคติวเสน ขุทฺทกมหนฺตํ ภวํ วา อปราปรภาวาย สํสิพฺพติ, ตุนฺนกรณํ วิย กโรติฯ **นิกฺขนฺตตฺตา**ติ วิสํโยควเสน นิสฺสฏตฺตาฯ มรณปฏิปกฺขตาย, อมตสทิสตาย วา **อมตํ**ฯ สพฺพทุกฺขนิสฺสฏตฺตา **ปรมํ สุขํ**ฯ สเพฺพปิ สงฺขารา สมนฺติ อุปสมนฺติ อนุปฺปตฺติธมฺมตํ อาปชฺชนฺติ เอเตนาติ **สพฺพสงฺขารสมโถ**ฯ ขนฺธูปธิอาทโย สเพฺพปิ อุปธี อุปทฺทวา ปฏินิสฺสชฺชียนฺติ เอเตนาติ **สพฺพูปธิปฏินิสฺสโคฺค**ฯ ยสฺมา ตํ อาคมฺม กามตณฺหาทิเภทา ตณฺหา สพฺพโส ขยํ คจฺฉติ, วิรชฺชติ, นิรุชฺฌติ จ, ตสฺมา **ตณฺหากฺขโย วิราโค นิโรโธ**ติ จ วุจฺจติฯ อปิจ รุชฺฌนฺติ เอตฺถ สตฺตา กิเลสนิคฬพนฺธาติ โรโธ, สํสารเสฺสตํ อธิวจนํ, ตโต นิกฺขนฺตตฺติ **นิโรโธ**ฯ

๗๗๐. **อธิคมา**ติ ตทนุรูปาย ปฏิปตฺติยา อริยมเคฺคน ปฏิวิชฺฌเนนฯ

ราคกฺขยาทิภาเวน สพฺพทุกฺขสนฺติยา ปจฺจยตาย, กิเลสสนฺตาปาภาเวน จ **สนฺติลกฺขณํ**ฯ **อจฺจุติรส**นฺติ สภาวาปริจฺจชนโต อจวนสมฺปตฺติกํฯ **อสฺสาสกรณรส**นฺติ อสฺสาสกรณกิจฺจํฯ ตณฺหิ ปานโภชนาทิสุเณฺญ สภยกนฺตาเร ปริพฺภมเนน ปริสฺสนฺตสฺส อทฺธิกปุริสสฺส อสฺสาสชนกภาเวน อุปฏฺฐิตํ วนโนฺตทกํ วิย สพฺพญฺญุพุทฺธานมฺปิ วจนปถาติกฺกนฺตมหาทุกฺขเภรเว สํสารกนฺตาเร ปริพฺภมเนน ปริสฺสนฺตสฺส ยถานุรูปํ ปฏิปตฺติมคฺคํ ปฏิปนฺนสฺส โยคาวจรสฺส อนาทิมติ สํสาเร สุปินเนฺตนปิ อทิฏฺฐปุพฺพตาย ทสฺสนสมกาลเมว ปรมสฺสาสํ ชเนติฯ ขนฺธนิมิตฺตวิจิตฺตตาย อวิคฺคหํ หุตฺวา คยฺหตีติ **อนิมิตฺตปจฺจุปฏฺฐานํ**ฯ สพฺพสงฺขตนิสฺสรณุปายภาวโต นิสฺสรณํ ปจฺจุปฏฺฐาเปตีติ **นิสฺสรณปจฺจุปฏฺฐานํ**ฯ

เอวํ นิพฺพานสฺส ลกฺขณาทิกํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ วิตณฺฑวาทิปกฺขํ ทเสฺสตฺวา ปริหรโนฺต อาห **"เอตฺถาหา"**ติอาทิ, น ปรมตฺถโต อตฺถิ อญฺญตฺร ปญฺญตฺติมตฺตโตติ อธิปฺปาโยฯ กุโต ปนายมภินิเวโสติ อาห **"ติตฺถิยานํ…เป…. นียโต"**ติฯ **ยถานุรูปาย ปฏิปตฺติยา**ติ สีลสมาธิปญฺญาสงฺขาตํ สมฺมาปฏิปตฺติยาฯ ยถา หิ เจโตญาณลาภิโน เอว อริยา ปเรสํ โลกุตฺตรจิตฺตํ ชานนฺติ, ตตฺถาปิ จ อรหา เอว สเพฺพสํ จิตฺตํ ชานาติ, เอวํ นิพฺพานมฺปิ สีลาทิสมฺมาปฏิปตฺติภูเตน อุปาเยเนว อุปลพฺภตีติ ''นตฺถี''ติ น วตฺตพฺพํ อริเยหิ อุปลพฺภนียโตฯ ยถา หิ ชจฺจนฺธเตมิริกาทีนํ อทสฺสเนน ''สูริยาทโย นตฺถี''ติ น วตฺตพฺพา จกฺขุมนฺตานํ โคจรภาเวน อเตฺถวาติ สิทฺธตฺตา, เอวเมตมฺปิ พาลปุถุชฺชนสฺส อทสฺสนมเตฺตน ''นตฺถี''ติ น วตฺตพฺพํฯ อริยานํ ปน ปญฺญาจกฺขุโน ปเทเสเนว อุปฏฺฐานโต เอกเนฺตน สมฺปฏิจฺฉิตพฺพํ ''อตฺถิ นิพฺพาน''นฺติฯ อยเมตฺถ อธิปฺปาโยฯ อถ ราคาทีนํ ขยมตฺตเมว นิพฺพานนฺติ เจติ สมฺพนฺโธฯ อายสฺมตา…เป…. เถเรน ทสฺสิโตติ สมฺพนฺโธฯ ราคกฺขยาทิทีปกํ สุตฺตํ เนยฺยตฺถนฺติ อธิปฺปาเยน **"ตํ น"**อิติ ปฏิเกฺขปํ กตฺวา เอกํเสน เจตํ สมฺปฏิจฺฉิตพฺพํ, อิตรถา ยถารุตวเสน ปาฬิยา อเตฺถ คยฺหมาเน พหุโทสา อาปชฺชนฺตีติ เต ทเสฺสตุํ **"อรหตฺตสฺสาปี"**ติอาทิ วุตฺตํฯ อรหตฺตํ ปุเฏฺฐน เตเนวายสฺมตา สาริปุตฺตเตฺถเรนาติ อธิปฺปาโยฯ **ตว มเตนา**ติ สาสนยุตฺตึ อวิจาเรตฺ

วา ปาฬิทสฺสนมตฺตเนว วิปฺปลปโต ตวชฺฌาสเยนฯ น จ ปเนตํ ยุตฺตํ, ตถาปีติ อธิปฺปาโยฯ โลกุตฺตรผลจิตฺตสฺส ราคาทีนํ ขยมตฺตตาปชฺชนํ น ยุตฺตํ ตสฺส อคฺคผลสฺส จตุกฺขนฺธภาเวน ปาฬิยํ อาคตตฺตาฯ **ตสฺมา**ติ ยุตฺติํ อวิจาเรตฺวา ปาฬิทสฺสนมตฺตเนว โวหรนฺตสฺส อนิฏฺฐปฺป สงฺคโตฯ **พฺยญฺชนจฺฉายายา**ติ วิมทฺทาสหภูตาย สทฺทตฺถมตฺตจฺฉายายฯ **อุภินฺนน**ฺติ นิพฺพานวเสน, อรหตฺตวเสน จ อาคตานํ อุภินฺนํ **สุตฺตานํ**ฯ **อโตฺถ**ติ อธิปฺปายโตฺถฯ

โก ปน โส อโตฺถติ อาห **"ยสฺส ปนา"**ติอาทิฯ **ราคาทีนํ ขโย**ติ ราคาทีนํ อนุปฺปาทนิโรโธฯ โส ธโมฺม อกฺขโยปิ สมาโน ราคาทีนํ ขยสฺส อุปนิสฺสยตฺตา ขโยปจาเรน "ราคาทีนํ ขโย นิพฺพาน"นฺติ วุโตฺต "ติปฺปํ ชโร, คุโฬ เสโมฺห"ติอาทีสุ ผลูปจาเรน วุตฺตํ วิยาติ สมฺพโนฺธฯ กิเลสานํ อนุปฺปตฺตินิโรธกฺขยสฺส มคฺคสฺส อารมฺมณภูตํ นิพฺพานํ อตฺถโต "ขยสฺส อุปนิสฺสโย"ติ วตฺตพฺพตํ ลพฺภตีติ อาห **"ขยสฺส อุปนิสฺสยตฺตา"**ติฯ **ขโยปจาเรนา**ติ อตฺตโน การิยภูตสฺส ขยสฺส อตฺตนิ อุปจาเรน ตสฺส นามวเสนาติ วุตฺตํ โหติฯ ชรการณํ ติปฺปํ ชโรติ วุโตฺต, เสมฺหการณํ คุโฬ เสโมฺหติ วุโตฺตฯ **ขยเนฺต**ติ ราคาทีนํ ปริกฺขยาวสาเนฯ **ขโย**ติ วา มโคฺค วุจฺจติ "ขเย ญาณ"นฺติอาทีสุ (ธ. ส. ทุกมาติกา ๑๔๒) วิย, ตสฺส อเนฺต นิโรธาวสาเน อุปฺปนฺนตฺตา **ขโย**ติ วุตฺตํ ผลูปจาเรน, สมีปูปจาเรน วาฯ

สเพฺพ พาลปุถุชฺชนาปีติ โสณสิคาลาทโย สเพฺพปิ พาลปุถุชฺชนา สมธิคต…เป.… ภเวยฺยุํ ขณวเสน ราคาทีนํ ขยสฺส เตสมฺปิ อตฺถิตายฯ ตถา จ สติ ปฏิปตฺติยา นิรตฺถกภาโว อาปเชฺชยฺยาติ อธิปฺปาโยฯ **ราคาทิกฺขยานํ พหุภาวโต**ติ ราคาทีนํ วิย เตสํ ขยานมฺปิ ตพฺพิการภาเวน พหุภาวโตฯ เอวญฺหิ สติ ราคสฺส ขโย ราคกฺขโย, น โทสาทีนํ, ตถา โทสกฺขโยปีติ อโญฺญ ราคกฺขโย, อโญฺญ โทสกฺขโย, อโญฺญ โมหกฺขโยติ ติณฺณํ อกุสลมูลานํ ขยภูตานิ ตีณิ นิพฺพานานิ, จตุนฺนํ อุปาทานานํ ขยภูตานิ จตฺตารีติอาทินา พหูนิ นิพฺพานานิ นาม โหนฺติฯ อิทานิ อาทิ-สทฺทสงฺคหิเต โทเส ทเสฺสตุํ **"สงฺขตลกฺขณ"**นฺติอาทิ วุตฺตํฯ "ตีณิมานิ, ภิกฺขเว, สงฺขตสฺส สงฺขตลกฺขณานิ, อุปฺปาโท ปญฺญายติ, วโย ปญฺญายติ, ฐิตสฺส อญฺญถตฺตํ ปญฺญายตี"ติ (อ. นิ. ๓.๔๗) วจนโต วยสงฺขาโต ขโย สงฺขตลกฺขณํ โหตีติ วุตฺตํ **"สงฺขตลกฺขณญฺจ นิพฺพานํ ภเวยฺยา"**ติฯ "ชรามรณํ, ภิกฺขเว, อนิจฺจํ สงฺขตํ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺน"นฺติ (สํ. นิ. ๒.๒๐) วจนโต อาห **"สงฺขตปริยาปนฺน"**นฺติ ฯ ยํ ปน สงฺขตปริยาปนฺนํ, ตํ อิตรสงฺขตธโมฺม วิย อนิจฺจํ โหติ ปจฺจยาธีนวุตฺติโตติ อาห **"สงฺขตปริยาปนฺนตฺตา อนิจฺจ"**นฺติฯ "อนิจฺจา วต สงฺขารา"ติ (ที. นิ. ๒.๒๒๑) หิ วุตฺตํฯ เอตฺตาวตา จ กึ วุตฺตํ โหติ? ยทิ ภวโต มโนรถปริปูรณตฺถํ ขยํ นิพฺพานนฺติ วทาม, อสงฺขตสฺส สงฺขตลกฺขณตฺตา, สงฺขตปฏิปกฺขสฺส สงฺขตปริยาปนฺนตฺตา สพฺพกาลิกภาเวน นิจฺจสฺส อนิจฺจตา, ตโต จ ปรมสุขสฺส ทุกฺขตา จ อาปเชฺชยฺยาติ วุตฺตํ โหติฯ

เอตฺตาวตา ภงฺคกฺขยสฺส นิพฺพานโทสํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ อนุปฺปาทกฺขยสฺส ตพฺภาวํ นิเสเธตุํ **"ยทิ ขโย นิพฺพานํ ภเวยฺยา"**ติอาทิ วุตฺตํฯ ปฐมมคฺคสฺส อนนฺตรปจฺจยภูตํ ญาณํ **โคตฺรภุ** นามฯ เสสมคฺคปุเรจรํ **โวทานํ** นามฯ ผลสมาปตฺติปุเรจรํ **อนุโลมํ** นามฯ ตํ ปน สงฺขารารมฺมณเมวาติ อิธ น คหิตํฯ **ภทฺรมุขา**ติ ปรสฺส อนุนยวจนํฯ **"ขียนฺตี"**ติ วตฺตมานนิเทฺทเสน อิทานิ ขียมานตํ ปุจฺฉติฯ เอส นโย เสเสสุปิฯ **อุปธาเรตฺวา**ติ อุปปริกฺขิตฺวาฯ "โคตฺรภุ…เป.… มุขา"ติ ปุจฺฉาย "ราคาทีนํ ขยเมว วทามี"ติ ตยา ทินฺนปฏิวจนสฺส อวิรุชฺฌนวเสน สติปุเรกฺขารํ กเถหีติ อธิปฺปาโยฯ **โคตฺรภุจิตฺตาทีนํ** โคตฺรภุโวทานมคฺคานํฯ โคตฺรภุกฺขเณ กิเลสานํ อนุปฺปาทนิโรธสฺส อภาวโต อาห **"ราคาทโย ขียิสฺสนฺตี"**ติฯ **ผลเม**

วาติ กิเลสานํ ขีณกาเล อุปฺปชฺชมานํ ผลจิตฺตเมวฯ **อารมฺมณํ อปสฺสโนฺต**ติ โคตฺรภุอาทีนํ วตฺตพฺพารมฺมณํ อปสฺสโนฺตฯ อถ วา อิตเรสํ อารมฺมณภาเว สติ คเหตพฺพปจฺจยํ อปสฺสโนฺตฯ

''อปิจา''ติอาทิ ปริยายนฺตเรนปิ อนุปฺปาทนิโรธสฺส นิพฺพานภาวนิเสธนํฯ ''อุปฺปาทียตีติ อโตฺถ''ติ ปน มคฺคสฺส อุปฺปตฺติยา กิเลสกฺขโยปิ อุปฺปาทิโต นาม โหตีติ กตฺวา วุตฺตํฯ น หิ อิตรถา ขยสฺส อุปฺปาโท นาม อตฺถิฯ อถ วา ''อทฺธา โส…เป.… นิรุตฺตโร ภวิสฺสตี''ติ เอตฺตเกน คเนฺถน ขณนิโรธสฺส เจว อนุปฺปาทนิโรธสฺส จ นิพฺพานภาเว โทสํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ ''ขเย ญาณ''นฺติอาทีสุ (ธ. ส. ทุกมาติกา ๑๔๒) วิย มคฺคสฺสาปิ ขยปริยายตฺตา ''ราคกฺขโย''ติอาทิวจนมเตฺตเยว สมานภาเวน คหิเต มคฺคสฺสาปิ นิพฺพานภาวปฺปสงฺคํ, ตถา จ สติ อนิฏฺฐาปตฺติํ สมฺภาเวโนฺต อาห **''อปิจา''**ติอาทิฯ เอวญฺหิ สติ ''อุปฺปาทียตี''ติ มคฺคเมว สนฺธาย ติฏฺฐติฯ ยทิ มคฺคสฺส นิพฺพานภาวปฺปสโงฺค อิธ สมฺภาวิโต, เอวํ สติ โคตฺรภุสฺส มคฺคารมฺมณตาทิโทสา วตฺตพฺพาติ? สจฺจํ วตฺตพฺพา, เอตฺตเกนาปิ ปน ปรสฺส วจนปฏิพาหนํ สกฺกากาตุนฺติ ปริหารนฺตรทสฺสเน พฺยาปาโร กโตติฯ **ยถานุรูปาย ปฏิปตฺติยา**ติ ฉวิสุทฺธิปรมฺปราสงฺขาตาย ยถานุโลมปฏิปตฺติยาฯ

๗๗๑. อสฺสโทฺธติ ปพฺพุทฺธสโทฺธ, มคฺคาคตาย อจลสทฺธาย สมนฺนาคโต, มคฺคาคตสทฺธาย หิ สมนฺนาคโต อากาเส พุทฺธเวสํ มาเปตฺวาปิ ''นิจฺจํ สุขํ อตฺตา''ติ วทนฺตสฺส น สทฺทหติ เสยฺยถาปิ สูรมฺพโฏฺฐติ (อ. นิ. ๑.๒๕๕)ฯ **อกตญฺญู**ติ อกตํ นิพฺพานํ ชานาตีติ อกตญฺญูฯ **สนฺธิเจฺฉโท**ติ ภวสนฺธานกรสฺส ตณฺหาปาปสฺส ฉินฺทเนน ปุน ภวปฏิสนฺธิยาปิ ฉินฺนตาย ปฏิสนฺธิํ เขเปตฺวา ฐิโตฯ **หตาวกาโส**ติ ขีณปฏิสนฺธิกตฺตาเยว อายติํ กตฺถจิ โอกาสโลเก อทิสฺสมานตฺตา วิหตาวกาโสฯ **วนฺตาโส**ติ กตฺถจิ อภิสงฺคาภาวโต ฉฑฺฑิตตโณฺหติ อโตฺถฯ **อุตฺตมโปริโส**ติ สเทวโลเก อคฺคทกฺขิเณยฺยตาย วิสิโฏฺฐ โปริโสฯ

ทุปฺปฏิวิทฺธาติ ปฏิวิชฺฌิตุํ, ปฏิลภิตุญฺจ ทุกฺกราฯ กามาทีนํ นิสฺสรณียตาย นิสฺสรณียา, ยทิทํ เนกฺขมฺมํ, เอตํ กามานํ นิสฺสรณนฺติ สมฺพโนฺธฯ ตตฺถ **กามานํ นิสฺสรณ**นฺติ กาเมหิ นิคฺคมนํ, อถ วา นิสฺสรนฺติ นิคฺคจฺฉนฺติ เอตฺถ เอเตนาติ วา **นิสฺสรณํ,** กามานํ นิสฺสรณฏฺฐานํ, นิสฺสรณุปายนฺติ อโตฺถฯ **เนกฺขมฺม**นฺติ ปฐมชฺฌานํฯ ตญฺหิ กาเมหิ นิกฺขนฺตนฺติ ''เนกฺขมฺม''นฺติ อิธ คหิตํ, อญฺญตฺถ ปน ปพฺพชฺชาทโยปิ ''เนกฺขมฺม''นฺติ ปวุจฺจนฺติฯ วุตฺตญฺหิ –

> ''ปพฺพชฺชา ปฐมํ ฌานํ, นิพฺพานญฺจ วิปสฺสนา;
> สเพฺพปิ กุสลา ธมฺมา, 'เนกฺขมฺม'นฺติ ปวุจฺจเร''ติฯ (อิติวุ. อฏฺฐ. ๑๐๙; ที. นิ. ฏี. ๒.๓๖๐; อ. นิ. ฏี. ๒.๓.๖๖; วิสุทฺธิ. มหา. ๑.๕๖; เนตฺติ. ฏี. ๗๖ มิสฺสกหารสมฺปาตวณฺณนา);

อรูปํ อากาสานญฺจายตนํฯ **ภูต**นฺติ วิชฺชมานํ, ขนฺธปญฺจกนฺติ อโตฺถฯ ''ภูตมิทนฺติ, สาริปุตฺต, สมนุปสฺสามี''ติอาทีสุ ขนฺธปญฺจกํ ''ภูต''นฺติ วุจฺจติฯ อตฺตโน การณํ ปฏิจฺจ สมํ, สมฺมา จ อุปฺปนฺนนฺติ **ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนํฯ ปฐม…เป.… ภเวยฺยา**ติ สงฺขตนิสฺสรณภาเวน วุตฺตสฺส นิพฺพานสฺส อภาวปฺปตฺติยา จ ตเทกโยคนิทฺทิฏฺฐานํ ยถากฺกมํ กามรูปนิสฺสรณานํ ปฐมชฺฌานากาสานญฺจายตนานมฺปิ อภาโวเยว อาปเชฺชยฺยฯ อิทานิ ยถาธิเปฺปตมตฺถํ อาคเมน ทเสฺสตุํ **''น ตุ ขโย''**ติอาทิ วุตฺตํฯ

''อตฺถิ…เป.… สุผุสิตนฺติ จา''ติ นตฺถิ นิสฺสรณํ โลเก, กิํ วิเวเกน กามาปีติ เอวํ มาเรน ปฏิพาหิเตฯ ''อตฺถิ…เป.… สุผุสิต''นฺติ นิพฺพานํ ปติฏฺฐเปเนฺตน อาฬวกเตฺถเรน วุตฺตํฯ **สุผุ**

สิตนฺติ สุฏฺฐุ ผุสิตํ, สจฺฉิกตนฺติ วุตฺตํ โหติฯ **อชาต**นฺติอาทีนิ จตฺตาริ ปทานิ อญฺญมญฺญเววจนานิฯ อถ วา เวทนาทโย วิย เหตุปจฺจยสมวายสงฺขาตาย การณสามคฺคิยา น ชาตํ น นิพฺพตฺตนฺติ **อชาตํ** ฯ การเณน วินา สยเมว จ น ภูตํ น ปาตุภูตํ น อุปฺปนฺนนฺติ **อภูตํ**ฯ เอวํ อชาตตฺตา อภูตตฺตา เยน เกนจิ การเณน น กตนฺติ **อกตํ**ฯ ชาตภูตกตภาโว จ นาม รูปาทีนํ สงฺขตธมฺมานํ โหติ, น อสงฺขตสภาวสฺส นิพฺพานสฺสาติ ทสฺสนตฺถํ **อสงฺขต**นฺติ วุตฺตํฯ ปฏิโลมโต วา สเมจฺจ สมฺภุย ปจฺจเยหิ กตนฺติ สงฺขตํ, น ตถา สงฺขตํ, สงฺขตลกฺขณรหิตนฺติ จ **อสงฺขต**นฺติฯ เอวํ อเนเกหิ การเณหิ นิพฺพตฺติตภาเว ปฏิสิเทฺธ ปกติวาทีนํ ปกติ วิย สิยา นุ โข, เอเกเนว การเณน เอตํ กตนฺติ อาสงฺกาย น เกนจิ กตนฺติ ทสฺสนตฺถํ ‘‘อกต’’นฺติ วุตฺตํฯ เอวํ อปจฺจยมฺปิ สมานํ สยเมว นุ โข อิทํ ภูตํ ปาตุภูตนฺติ อาสงฺกาย ตนฺนิวตฺตนตฺถํ ‘‘อภูต’’นฺติ วุตฺตํฯ อยเญฺจตสฺส อสงฺขตากตาภูตภาโว สเพฺพน สพฺพํ อชาตธมฺมตฺตาติ ทเสฺสตุํ ‘‘อชาต’’นฺติ วุตฺตํฯ

อสงฺขตนฺตีติ อิติ-สโทฺท อาทิอโตฺถฯ เตน –

> ‘‘โน เจตํ, ภิกฺขเว, อภวิสฺส อชาตํ อภูตํ อกตํ อสงฺขตํฯ นยิธ ชาตสฺส ภูตสฺส กตสฺส สงฺขตสฺส นิสฺสรณํ ปญฺญาเยถฯ ยสฺมา จ โข, ภิกฺขเว, อตฺถิ อชาตํ อภูตํ อกตํ อสงฺขตํ, ตสฺมา ชาตสฺส ภูตสฺส กตสฺส สงฺขตสฺส นิสฺสรณํ ปญฺญายตี’’ติ (อุทา. ๗๓) –

เอวมาทิสุตฺตปทํ สงฺคณฺหาติฯ เตนาห **‘‘อเนเกสุ สุตฺตเนฺตสู’’**ติฯ ธเมฺมน สเทวกสฺส โลกสฺส สามี, ธมฺมสฺส วา ยถิจฺฉิตํ เทสนโต สามี อิสฺสโรติ **ธมฺมสามี**ฯ ตถาคต-สทฺทสฺส อโตฺถ เหฎฺฐา กถิโตวฯ สมฺมา สามํ สพฺพธเมฺม อภิสมฺพุโทฺธ, สมฺมา สยเมว สโมฺมหนิทฺทาวิคเมน ปฏิพุโทฺธ, พุทฺธิยา วิกสิตวาติ วา **สมฺมาสมฺพุโทฺธ**ฯ

ปริตฺตตฺติเกติ ‘‘ปริตฺตา ธมฺมา, มหคฺคตา ธมฺมา, อปฺปมาณา ธมฺมา’’ติ (ธ. ส. ติกมาติกา ๑๒) เอวํ ปริตฺตาทิธมฺมวเสน อาคเต ปริตฺตตฺติเกฯ

นวตฺตพฺพารมฺมณตฺตาติ นวตฺตพฺพารมฺมณตฺตปฺปสงฺคโตฯ เตนาห **‘‘นวตฺตพฺพารมฺมณปกฺขํ ภเชยฺยุ’’**นฺติฯ **รูปาวจรตฺติกจตุกฺกชฺฌานา**ติ จตุกฺกนเยน ติกชฺฌานา, ปญฺจกนเยน จตุกฺกชฺฌานาฯ กุสลกิริยานํ อภิญฺญาภาวปฺปตฺติยา ปริตฺตาทิเกปิ อารพฺภ ปวตฺตนโต **‘‘จตุตฺถสฺส ฌานสฺส วิปาโก’’**ติ อาหฯ **ตสฺมา**ติ ยถาวุตฺตยุตฺติโต เจว ปาฬิโต จฯ กิญฺจ ภิโยฺย – สงฺขตธมฺมารมฺมณํ วิปสฺสนาญาณํ, อปิจ อนุโลมภาวปฺปตฺตํ กิเลเส ตทงฺควเสน ปชหติ, สมุจฺฉทวเสน ปชหิตุํ น สโกฺกติ, ตถา สมฺมุติสจฺจารมฺมณํ ปฐมชฺฌานาทิกุสลญาณํ วิกฺขมฺภนวเสเนว กิเลเส ปชหติ, น สมุเจฺฉทวเสนฯ อิติ สงฺขตธมฺมารมฺมณสฺส, สมฺมุติสจฺจารมฺมณสฺส จ ญาณสฺส กิเลสานํ สมุเจฺฉทปฺปหาเน อสมตฺถภาวโต เตสํ สมุเจฺฉทปฺปหานกรสฺส อริยมคฺคญาณสฺส ตทุภยวิปรีตภาเวน อารมฺมเณน ภวิตพฺพํ, ตญฺจ นิพฺพานเมวฯ เตนาหุ โปราณา –

> ‘‘ญาณํ ยํ สงฺขตาลมฺพํ, ปญฺญตฺตาลมฺพเมว วา;
> ปาเป หนฺติ น ตํ วตฺถุํ, ตทญฺญํ สมฺปฏิจฺฉิย’’นฺติฯ

รูปสภาวาภาวโตติ เอเตน ยถา รูปธมฺมานํ รุปฺปนสภาโว, ปฏิฆาตวนฺตตา กลาปโต วุตฺติยา ปเทสสมฺพเนฺธ สภาโว, เอวํ นิพฺพานสฺส กตฺถจิ ปฏิฆาโต, สปฺปเทสตา จ นตฺถีติ ท

เสฺสติฯ น หิ นิพฺพานํ ‘‘อสุกทิสาย, อสุกปเทเส’’ติ วา นิทฺทิสียติฯ **ปปญฺจาภาวโต**ติ ตณฺหามานทิฏฺฐิปปเญฺจหิ สห อวฏฺฐานวเสน อภาวโต, เตสํ อภาวปจฺจยตาย จฯ ตณฺหาทิฏฺฐิมานา หิ สํสาเร สเตฺต ปปเญฺจนฺตีติ ปปญฺจา นามฯ

๗๗๒-๕. เอวํ นิพฺพานํ ยุตฺติโต, สุตฺตโต จ สาเธตฺวา อิทานิ ตสฺส ปริยายสนฺทสฺสนตฺถํ **‘‘อจฺจนฺตมนนฺต**’’นฺติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ สํสารปฺปวตฺติยา ปริโยสานภูตตฺตา **อนฺตํ**ฯ อิมินา อนุปาทิเสสนิพฺพานธาตุ กถิตาติ วทนฺติ, โสปาทิเสสนิพฺพานธาตุปิ วฏฺฏติ, อกตนฺติปิ ปฐนฺติฯ โส เหฏฺฐา วุตฺตโตฺถวฯ สอุปฺปาทวยนฺตาภาเวน **อนนฺตํ**ฯ กิเลสปริฬาหาภาเวน, กิเลสโกฺขภาภาเวน จ **สนฺตํ**ฯ ปโลกิตาภาเวน **อปโลกิตํ**ฯ อติตฺติกรภาเวน **ปณีตํ**ฯ สพฺพทุกฺขหนนโต **สรณํ**ฯ กิเลสโจเรหิ อนุปทฺทุตตฺตา นิพฺภยตาย **เขมํ**ฯ สพฺพุปทฺทวนิวารณโต **ตาณํ**ฯ ชาติอาทิทุเกฺขหิ อนุพนฺธสฺส อลฺลียิตุํ ยุตฺตฏฺฐานตาย **เลณํ**ฯ ยถาปฏิปนฺนสฺส สนฺติทายกเตฺตน ปรํ ปติฏฺฐาภาวโต **ปรายณํ**ฯ

สพฺพปีฬาวิมุตฺตตาย **สิวํ**ฯ อุปนิสฺสยหีนานํ สพฺพญฺญุมุขโต สุตฺวาปิ ฐเปตฺวา คุณวเสน สภาวโต ปฏิวิชฺฌิตุํ ทุกฺกรตาย **นิปุณํ**ฯ อวิปรีตตาย **สจฺจํ**ฯ สพฺพทุกฺขปริกฺขยกรตฺตา **ทุกฺขกฺขยํ**ฯ เตชุสฺสทตาย สนฺตตฺตอโยคุเฬ มกฺขิกาหิ วิย จตูหิ อาสเวหิ อารมฺมณกรณวเสน ปวตฺติตุํ อสกฺกุเณยฺยตาย **อนาสวํ**ฯ มหาการุณิกสฺสาปิ ธมฺมเทสนาย อโปฺปสฺสุกฺกภาวาปาทเนน ปฏิวิชฺฌิตุํ ทุกฺกรตาย **สุทุทฺทสํ**ฯ โลกุตฺตรธเมฺมสุปิ อสงฺขตคุเณน วิสิฏฺฐตาย **ปรํ**ฯ สํสารมหาสมุทฺทสฺส ตีรภูตตฺตา **ปารํ**ฯ มํสจกฺขุโน, ทิพฺพจกฺขุโน วา อโคจรตาย **อนิทสฺสนํ**ฯ นิทสฺสนสงฺขาตาย อุปมาย อภาวโต วา **อนิทสฺสนํ**ฯ

อวิปริณามธมฺมตฺตา **ธุวํ**ฯ ตโตเยว ปรมปติฏฺฐาภาวโต **ทีปํ**ฯ โรคาทิปีฬาภาวโต **อพฺยาปชฺฌํ**ฯ ตโตเยว **อนีติกํ**ฯ ตณฺหาลยาภาวโต **อนาลยํ**ฯ สงฺขตาสงฺขเตสุ อสงฺขตโกฏฺฐาสภูตตฺตา, ปรมปติฏฺฐาภาวโต วา **ปทํ**ฯ อวินาสภาเวน **อจฺจุตํ**ฯ อกฺขรณโต อวินสฺสนโต **อกฺขรํ**ฯ

สงฺขตนิสฺสฏตฺตา **วิมุตฺติ**ฯ ภวพนฺธนวิมุตฺติเหตุตาย **โมกฺขํ**ฯ

๗๗๖-๗. **เอว**นฺติ ยถาวุตฺตนเยนฯ **วิญฺญายา**ติ อุคฺคหปริปุจฺฉาวเสน ชานิตฺวาฯ **อธิคมูปาโย**ติ ปฏิวิชฺฌนูปายภูตา ติโสฺส สิกฺขาฯ **กาตโพฺพ**ติ ปฏิปชฺชิตโพฺพฯ

สทฺธํ, พุทฺธิญฺจ กโรติ วเฑฺฒตีติ **สทฺธาพุทฺธิกรํฯ ตถาคตมเต**ติ ติปิฏกพุทฺธวจเน, จตูสุ สเจฺจสุ วาฯ ปญฺญาย สมฺภูตํ, ปญฺญาย วา สมฺภโว เอตสฺสาติ ปญฺญาสมฺภวํ, ตเทว สมฺปสาทนํ พุทฺธาทีสุ อธิมุจฺจนํ, ตํ กโรตีติ **ปญฺญาสมฺภวสมฺปสาทนกรํฯ อตฺถพฺยญฺชนสาลิน**นฺติ อติมธุเรหิ อตฺถพฺยญฺชเนหิ สมนฺนาคตํ, อตฺถพฺยญฺชนสารวนฺตนฺติ วา อโตฺถ ร-การสฺส ล-การํ กตฺวาฯ สารํ ชานนฺตีติ สารญฺญู, เต วิมฺหาเปตีติ **สารญฺญุวิมฺหาปนํฯ นิฏฺฐ**นฺติ ปริโยสานํ, สุตมยมูลกํ อนุปาทาปรินิพฺพานนฺติ อธิปฺปาโยฯ

อิติ อภิธมฺมตฺถวิกาสินิยา นาม

อภิธมฺมาวตารสํวณฺณนาย

นิพฺพานนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑๒. ทฺวาทสโม ปริเจฺฉโท

ปญฺญตฺตินิเทฺทสวณฺณนา

เอตฺถาติ ยถาอุทฺทิฏฺฐธมฺมานํ นิเทฺทสปริโยสาเนฯ **เอตฺตกเมวา**ติ จิตฺตเจตสิกรูปนิพฺพานมตฺตเมวฯ **ปญฺญาเปตพฺพโต**ติ ปรมตฺถธมฺมา วิย สกสกสภาววเสน อปญฺญายมานา หุตฺวา โลกสเงฺกตวเสน ปญฺญาปิยมานตฺตาฯ **ปญฺญาปนโต**ติ ปรมตฺถวเสน วิชฺชมานาวิชฺชมานธมฺมานํ ปกาสนวเสน ปญฺญาปนโตฯ ตตฺถ ‘‘ปญฺญาเปตพฺพโต’’ติ อิมินา ปญฺญาปียติ ปกาเรน ญาปียตีติ ปญฺญตฺตีติ เอวํ กมฺมสาธนวเสน อตฺถปญฺญตฺติภูตา อุปาทาปญฺญตฺติ วุตฺตาฯ ‘‘ปญฺญาปนโต’’ติ อิมินา ปญฺญาเปติ ปกาเรน ญาเปตีติ ปญฺญตฺตีติ เอวํ กตฺตุสาธนวเสน ตสฺสา อภิธายกภูตา นามปญฺญตฺตีติ เวทิตพฺพํฯ ปณฺณตฺติทุกนิเทฺทเส ‘‘สงฺขา…เป.… โวหาโร’’ติ (ธ. ส. ๑๓๑๓-๑๓๑๔) จตูหิ ปเทหิ อุปาทาปญฺญตฺติ วุตฺตาฯ ‘‘นามํ…เป.… อภิลาโป’’ติ (ธ. ส. ๑๓๑๓-๑๓๑๔) ฉหิ ปเทหิ นามปญฺญตฺติ กถิตาติ อาจริยานํ อิจฺฉิตตฺตา วุตฺตํ **‘‘เตเนวาหา’’**ติอาทิฯ **เตสํ เตสํ ธมฺมาน**นฺติ เหฏฺฐา อภิธมฺมมาติกาย วุตฺตานํ กุสลากุสลาทิธมฺมานํฯ **สงฺขา**ติ ‘‘อหํ มมา’’ติอาทินา สงฺขายมานตาฯ **สมญฺญา**ติ สเงฺกตวเสน ญายมานตาฯ **ปญฺญตฺตี**ติ อสงฺกรวเสน อเนกธา วิภชิตฺวา ปญฺญาปิยมานตาฯ **โวหาโร**ติ ปากฏํ กตฺวา วุจฺจมานตา, กถนวเสน อุปยุชฺชมานตา วาฯ อตฺถาภิมุขํ นมตีติ **นามํ**ฯ ตํ ปน อนฺวตฺถรุฬฺหีวเสน ทุวิธํ, สามญฺญคุณกิตฺติมโอปปาติกนามวเสน จตุพฺพิธํฯ **นามกมฺม**นฺติ นามกรณํฯ **นามเธยฺย**นฺติ นามฐปนํ, **นามเธยฺย**นฺติ วา เสฏฺฐานํ นามํฯ อกฺขรทฺวาเรน อตฺถํ นีหริตฺวา อุตฺติ กถนํ **นิรุตฺติ**ฯ **พฺยญฺชน**นฺติ ปากฏกรณํฯ **อภิลาโป**ติ อภิลาปนํฯ

อหนฺติ รูปาทิวินิมุตฺตํ อหํการพุทฺธิวิสยภูตํ อตฺตโน ขนฺธสมูหสนฺตานมุปาทาย ปญฺญตฺตํ ตทญฺญานญฺญภาเวน อนิพฺพจนียํ อุปาทาปญฺญตฺตึ วทติฯ เตนาห **‘‘อหนฺติ หี’’**ติ อาทิฯ ‘‘อหนฺติ…เป.… กตฺวา’’ติ อุปาทาปญฺญตฺติยา อุปฺปตฺตึ ทเสฺสตฺวา **ยถา**ติอาทินา ตํ ปกาเสติฯ

ยสฺมา ‘‘สมญฺญา ปญฺญตฺติ โวหาโร’’ติ ‘‘เอวํ สงฺขา’’ติ อิมเสฺสว เววจนํ, ตสฺมา วุตฺตํ **‘‘อิทานิ ปญฺญาปนโต ปญฺญตฺติ’’**นฺติอาทิฯ

ตทนุรูปา ชาตาติ **ตชฺชา,** อวิชฺชมานปญฺญตฺติ วิย เกวลํ โลกสเงฺกตวเสเนว อหุตฺวา ธมฺมสภาวสฺส อนุรูปวเสน ปวตฺตา ปญฺญตฺตีติ อโตฯ นามปญฺญตฺติปิ วจนตฺถสงฺขาตการณํ อุปาทาย ปฏิจฺจ ปวตฺตนโต อุปาทาปญฺญตฺติโวหารํ ลภตีติ ตสฺสาปิ อุปาทาปญฺญตฺติปริยาโย วุโตฺตฯ คณฺฐิปทกาเรนาปิ หิ อิมินาว อธิปฺปาเยน **อุปาทาปญฺญตฺตี**ติ อุปาทานวตี ปญฺญตฺติ การณวตี การณภูตมตฺถมุปาทาย คเหตฺวา ตนฺนิสฺสเยน ปญฺญาปียติ, สโพฺพปิ ปญฺญตฺติเภโท อเนน ลกฺขเณน อุปาทาปญฺญตฺติเมว ภชติฯ อนุปาทาย หิ ปญฺญตฺติ นตฺถีติ วุตฺตํฯ **อุปนิธาปญฺญตฺตี**ติ ปฏิปกฺขภูตํ เอกปญฺญตฺตึ อุปนิธาย อเปกฺขิตฺวา ปวตฺตา ปญฺญตฺติฯ **จกฺขุโสต**-คฺคหเณน อชฺฌตฺติกายตนานิ ทเสฺสติ, **รูปสทฺท**-คฺคหเณน พาหิรายตนานิฯ **ปถวีเตโชวายุ**-คฺคหเณน โผฏฺฐพฺพายตนํ ปเภทโต ทเสฺสติฯ เอเตเนว ธมฺมายตเนปิ ลพฺภมานเภโท ทสฺสิโตติ ทฎฺฐพฺพํฯ

ยสฺมา ปถวาทิกา ปญฺญตฺติ สสมฺภารปถวิยํ เอกสฺส นามํ คเหตฺวา สมูหเมโวปาทาย ปญฺญาปียติ, ฆฏาทิกา จ ปญฺญตฺติ ธมฺมสมูเหสุ สเพฺพสเมว นามํ คเหตฺวา สมูหเมโวปาทาย

ปญฺญาปียติ, ตสฺมา วุตฺตํ ‘‘เอกสฺส วา’’ติอาทิ ฯ ตตฺถ เอกสฺส นามํ คเหตฺวา สมูหมุปาทาย ปญฺญาปิยมานาย ปถวาทิวเสน ปากฏภาวโต ตํ ฐเปตฺวา อิตรํ ทเสฺสตุํ **‘‘กถ’’**นฺติอาทิ วุตฺตํฯ **อยํ สมูหปญฺญตฺติ นาม** สมูหสฺส ปญฺญาปนโตฯ **ทิสากาสา**ทีสุ **ทิสา**-คฺคหเณน จนฺทสุริยาวตฺตนมุปาทาย ปญฺญาปิยมานํ ปุรตฺถิมาทิทิสาปญฺญตฺตึ ทเสฺสติฯ **อากาส**-คฺคหเณน อสมฺผุฎฐธมฺมํ อุปาทาย ปญฺญาปิยมานํ กูปคุหาทิอากาสปญฺญตฺตึ ทเสฺสติฯ **กาล**-คฺคหเณน จนฺทาวตฺตนาทิกมุปาทาย ปญฺญาปิยมานํ ปุพฺพณฺหาทิกาลปญฺญตฺตึ ทเสฺสติฯ **นิมิตฺต**-คฺคหเณน พหิทฺธา ปถวีมณฺฑลาทิกํ, อชฺฌตฺติกญฺจ ภาวนาวิเสสํ อุปาทาย ปญฺญาปิยมานํ กสิณนิมิตฺตาทิกํ ทเสฺสติฯ **อภาว**-คฺคหเณน ภาวนาพเลน อปฺปวตฺตนสภาวํ อากาสานญฺจายตนฌานํ อุปาทาย ปวตฺตํ อากิญฺจญฺญายตนฌานารมฺมณํ อภาวปญฺญตฺตึ ทเสฺสติฯ **นิโรธ**-คฺคหเณน ภาวนาพเลน นิรุทฺธํ เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ นิสฺสาย ปญฺญตฺตํ นิโรธปญฺญตฺตึ ทเสฺสติฯ **อาทิ**-คฺคหเณน ขยาทิสภาวํ ตํ ตํ ธมฺมมุปาทาย ปญฺญาปิยมานํ อนิจฺจลกฺขณาทิกํ สงฺคณฺหาติฯ สาปิ หิ ทิสากาสาทิกา วิย ธมฺมสมูหมุปาทาย อปญฺญตฺตภาวโต **อสมูหปญฺญตฺติ**เยวาติฯ

สาติ อยํ ทุวิธา อุปาทาปญฺญตฺติฯ ตชฺชาปญฺญตฺติ วจนตฺถํ อมุญฺจิตฺวา ปวตฺติโต อุปาทาปญฺญตฺติยํเยว สงฺคยฺหตีติ วุตฺตํ **‘‘วิชฺชมานํ ปรมตฺถํ โชตยตี’’**ติฯ เอวญฺจ กตฺวา อุปริ ‘‘ฉ ปญฺญตฺติโยปิ เอเตฺถว สงฺคหํ คจฺฉนฺตี’’ติ วุตฺตํฯ **วิชฺชมาน**นฺติ สภาเวน อุปลพฺภมานํฯ **อวิชฺชมาน**นฺติ ฐเปตฺวา โลกสเงฺกตํ สภาววเสน อนุปลพฺภมานํฯ **นามมตฺต**นฺติ นามมตฺตวนฺตํฯ **โสตทฺวารชวนานนฺตร**นฺติ ปจฺจุปฺปนฺนสทฺทารมฺมณาย โสตทฺวารชวนวีถิยา, ตทนุสารปฺปวตฺตาย อตีตสทฺทารมฺมณาย มโนทฺวารชวนวีถิยา จ อนนฺตรปฺปวเตฺตน ฯ มโนทฺวารชวนวีถิปิ หิ โสตทฺวารชวนานนฺตรปฺปวตฺตา ตคฺคหเณเนว อิธ คหิตาฯ **คหิตปุพฺพสเงฺกเตนา**ติ ‘‘อยํ อิมสฺส อโตฺถ, อิทมิมสฺส วาจก’’นฺติ เอวํ วจนวจนตฺถสมฺพนฺธคฺคหณวเสน คหิตปุพฺพภาวสเงฺกเตนฯ **ยายา**ติ ยาย นามปญฺญตฺติยา กรณภูตายฯ **มโนทฺวารชวนวิญฺญาเณน** กตฺตุภูเตนฯ **มโนทฺวารชวนวิญฺญาเณน** วา กรณภูเตน, ยาย นามปญฺญตฺติยา กตฺตุภูตายาติ อโตฺถฯ **ปญฺญาปียตี**ติ สมฺมุติปรมตฺถวเสน ปน ทุวิธํ อตฺถชาตํ ปญฺญาปียติ วิญฺญาปียตีติ วุตฺตํ โหติฯ เตนาหุ โปราณา –

> ‘‘อตฺถา ยสฺสานุสาเรน, วิญฺญายนฺติ ตโต ปรํ;
> สายํ ปญฺญตฺติ วิเญฺญยฺยา, โลกสเงฺกตนิมฺมิตา’’ติฯ

กตรชวนวีถิยํ ปนายํ วิญฺญายตีติ? ‘‘ฆโฎ’’ติอาทิสทฺทํ สุณนฺตสฺส เอกเมกํ สทฺทํ อารพฺภ ปจฺจุปฺปนฺนาตีตารมฺมณวเสน เทฺว เทฺว ชวนวารา โหนฺติ, ตโต สทฺทสมุทายมารพฺภ เอโก, ตโต นามปญฺญตฺติมารพฺภ เอโกติ เอวํ สทฺทสมุทายารมฺมณาย ชวนวีถิยา อนนฺตรํ นามปญฺญตฺติ ปากฎา โหติ, ตโต ปรํ อตฺถาวโพโธติ อาจริยาฯ

ยํ สนฺธาย ฉกฺกนโย วุโตฺตติ สมฺพโนฺธฯ **ตถา อวิชฺชมานาน**นฺติ ปรมตฺถโต อวิชฺชมานานํฯ **เกนจิ อากาเรนา**ติ ปรมตฺถโต, โลกสเงฺกตโต วา เกนจิ ปกาเรนฯ **อนุปลพฺภมานานํ ปญฺจมสจฺจาทีน**นฺติ อากาสาทิปญฺจมสจฺจาทีนํฯ **อาทิ**-คฺคหเณน อฎฐมโพชฺฌงฺคาทิเก สงฺคณฺหาติฯ **ปกติปุริสาทีน**นฺติ สตฺวรชตมานํ สมานาวตฺถา ปกติองฺคุฎฐาทิปริมาโณ การโก เวทโก อตฺตา ปุริโสติอาทินา ปริกปฺปิตานํ ปกติปุริสาทีนํฯ **อาทิ**-คฺคหเณน อากาสกุสุมาทึ สงฺคณฺหาติฯ **วิชฺชมาเนน อวิชฺชมานปญฺญตฺติ** ปรมตฺถโต วิชฺชมานาหิ วิชฺชาทีหิ

อวิชฺชมานสฺส ปุคฺคลสฺส ปญฺญตฺตตฺตาฯ เสเสสุปิ อิมินาว นยานุสาเรน อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ **เอเตฺถวา**ติ อุปาทาปญฺญตฺติยเมวฯ

''กุสเคฺคนุทกมาทาย, สมุเทฺท อุทกํ มิเน;
เอวํ มานุสกา กามา, ทิพฺพกามาน สนฺติเก''ติฯ (ชา. ๒.๒๑.๓๘๙) –

วจนโต มนุสฺสโลเก จกฺกวตฺติสมฺปตฺติทิพฺพสมฺปตฺตึ อุปนิธาย นิหีนาเยวาติ วุตฺตํ **''กปณํ... เป.... นิธายา''**ติฯ **มานุสก**นฺติ มนุสฺสโลเก ภวํฯ ปรมโตฺถ จ วิชฺชตีติ ปาฐเสโสฯ

๗๗๘. **ตติยา โกฏิ น วิชฺชติ** อนุปลพฺภมานตฺตาฯ วุตฺตเญฺหตํ **มหาอฏฺฐกถายํ** –

''ทฺเว สจฺจานิ อกฺขาสิ, สมฺพุโทฺธ วทตํ วโร;
สมฺมุตึ ปรมตฺถญฺจ, ตติยํ โนปลพฺภตี''ติฯ (ที. นิ. อฏฺฐ. ๑.๔๓๙-๔๔๓);

ปรวาเทสุ น กมฺปตีติ ปกติปุริสนฺตราทิวาทีนํ ปเรสํ ติตฺถิยานํ วาเทสุ สมฺปเตฺตสุ, นิมิตฺตภูเตสุ วา น กมฺปติ น ปเวธติ น จลตีติ อโตฺถฯ

อิติ อภิธมฺมตฺถวิกาสินิยา นาม

อภิธมฺมาวตารสํวณฺณนาย

ปญฺญตฺตินิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑๓. เตรสโม ปริเจฺฉโท

การกปฏิเวธวณฺณนา

นิทฺทิฏฺฐาติ อุเทฺทสนิเทฺทสาทิวเสน ทสฺสิตาฯ **กุสลาทโย**ติ กุสลากุสลาฯ เอเตสํ ปน น นิทฺทิโฏฺฐติ สมฺพโนฺธ ฯ ปุเพฺพ ‘‘การโก’’ติ วจนํ วิย ‘‘เวทโก’’ติ อวุเตฺตปิ ‘‘อตฺตา การโก เวทโก’’ติ อตฺตโน ลทฺธิตาย ‘‘ตสฺส หิ การกสฺส เวทกสฺสา’’ติ วุตฺตํฯ กุสลากุสลานมภาโวปิ สิยา, อิตรถา อเหตุกโทสาปตฺติโตติ อธิปฺปาโยฯ **เตสํ** กุสลากุสลานํ อายตฺตา วุตฺติ เอเตสนฺติ **ตทายตฺตวุตฺติโนฯ เตสน**ฺติ กุสลากุสลาทีนํฯ **ตสฺมา**ติ การกาภาเว กุสลากุสลานํ, ตพฺพิปากานญฺจ อภาวโตฯ **นิรตฺถิกา**ติ เทเสตฺวาปิ โพเธตพฺพาภาวโต นิรตฺถิกาฯ ‘‘นายํ นิรตฺถิกา’’ติ วตฺวาปิ ‘‘สาตฺถิกา’’ติ วจนํ ปน ปรสฺส ทฬฺหคฺคาหตฺถํฯ โลเกปิ หิ เอวํ โวหารํ โวหรนฺติ, เอวเมว ภวติ, นาญฺญถาติอาทิฯ **ตตฺถา**ติ การกาภาเวปิ อตฺตา อตฺถีติ คหเณฯ **อนุโรโธ**ติ อนุกูลปกฺขปาโตติ อโตฺถฯ **อิธา**ติ การกาภาเวปิ กุสลาทโย อตฺถีติ คหเณฯ **วิโรโธ**ติ ปฏิโฆฯ

เอวํ การกาภาเวปิ กุสลาทีนํ สพฺภาวํ ยุตฺติโต สาเธตฺวา อิทานิ โลกสิเทฺธน นิทสฺสเนน สาเธตุํ **‘‘อถาปี’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ **อถาปี**ติ การกาภาเวปิฯ ปถวิ-คฺคหเณน ปถโวชํ ทเสฺสติฯ ตถา อาป-คฺคหเณน อาโปชํฯ **เตโช**ติ สีตุณฺหวเสน ทุวิธา เตโชธาตุฯ **อุตู**ติ เหมนฺตาทิอุตุฯ **อาทิ**-คฺคหเณน พีชาทิเก สงฺคณฺหาติฯ ชนกปจฺจโย เหตุ, อนุปาลนกปจฺจโย ปจฺจโย นามาติ อาห **‘‘เหตุปจฺจยสามคฺคิยา’’**ติฯ ‘‘ผลนิพฺพตฺตโก เหตุ, ปจฺจโย อนุปาลนโก’’ติ หิ วุตฺตํฯ

เอวํ การกาภาเวปิ กุสลากุสลปฺปวตฺตึ สาเธตฺวา อิทานิ ปรปริกปฺปิตํ อตฺตานเมว ตาว ปฏิกฺขิปิตุํ **‘‘อถาปิ เจตฺถา’’**ติอาทิ อารทฺธํฯ กามํ ปญฺญาปริพาหิรทิฏฺฐิยา เอว อตฺตา ปริกปฺปียติ, ปโร ปน ‘‘ปญฺญาย ปริกเปฺปมี’’ติ มญฺญตีติ ตสฺส ลทฺธิวเสน **‘‘ปญฺญาย ปริกปฺปิโต’’**ติ วุตฺตํฯ **ตํ อุปปริกฺขิสฺสาม ตาวา**ติ ติฏฺฐตุ ตาว เจสา การกาภาเวปิ กุสลาทีนํ ภาวาภาววิจารณา ปฐมํ ตเมว อตฺตานํ อุปปริกฺขิสฺสามาติ อโตฺถฯ โทสเมตฺถ วตฺตุกาโม ปุจฺฉตีติ อธิปฺปาเยน ปฏิญฺญํ อทตฺวาว ปุจฺฉโนฺต อาห **‘‘กิเญฺจตฺถา’’**ติฯ **สเจตโน วา อุทาหุ อเจตโน วา**ติ เอตฺถ โก โทโสติ อโตฺถฯ อิตโร อุภยถาปิ โทโสเยวฯ ยญฺหิ อเจตนํ อตฺตานํ, น ตํ การกํ, เวทกญฺจ, ยถา ตํ ปาการตรุอาทโยฯ ‘‘อเจตโนวายํ อตฺตา’’ติ อนุมาเนน การกเวทกตฺตาภาวสิทฺธิโตติ ทเสฺสตุํ **‘‘ยทิ อเจตโน’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ **อนโญฺญ**ติ อวินิโพฺภคฺวเสน อนโญฺญฯ อิตรถา ‘‘สเจตโน’’ติ วจนเมว น อุปปเชฺชยฺยฯ สหภาวี นาม อโญฺญ น โหตีติฯ **อตฺตโนปิ นาโส สิยา**ติ อวินิโพฺภควุตฺติรูเปสุ เอกสฺส นาเส อิตรสฺสาปิ วินาโส วิยฯ **เจตนายปิ นาโส น ภวติ** อวินิโพฺภครูเปสุ เอกสฺส อวินาเส อิตรสฺสาปิ อวินาโส วิยาติ อธิปฺปาโยฯ

‘‘เจตนาย อนญฺญตฺตา’’ติ การณํ วตฺวา ตเมว สมเตฺถตุํ **‘‘เจตนตฺตาน’’**นฺติอาทิ วุตฺตํฯ ‘‘อตฺตโน อนาเส สติ เจตนายปิ วินาโส น ภวตี’’ติ สุตฺวาปิ ปรสฺส นิรุตฺตรภาโว, เจตนาย นาเส วิเสสการณาภาวโตติ อธิปฺปาเยนาห **‘‘อถ เจตนายเยวา’’**ติอาทิฯ อตฺตาว นสฺสตุ, ติฏฺฐตุ เจตนาฯ โก หิ วิเสสการณาภาเว อตฺตนิ อนุโรโธ, เจตนาย วิโรโธติ อธิปฺปาโยฯ **ปฏิญฺญา หีนา**ติ ปุเพฺพ ทินฺนปฏิญฺญา ปริหีนาฯ อถ น ภวติ, ‘‘ปฏิญฺญา หีนา’’ติ ยทิ อตฺตโน วินาเส เจตนาย อวินาโส น ภวติฯ เจตนตฺตานํ อนญฺญภาเวน เจตนาย นาเส อตฺตโนปิ วิ

นาสปฺปสงฺคโต อตฺตา น นสฺสตีติ ตว ปฏิญฺญา หีนาฯ **วุตฺตปฺปการโต วิปรีตํ วา**ติ ยถาวุตฺตปฺปการโต วิปรีตํฯ เจตนาย วินาเสปิ อตฺตา น นสฺสติ, อตฺตโน ปน อวินาเสปิ เจตนา นสฺสตีติ เอวํ วา ตว อธิปฺปาโย สิยาติ อโตฺถฯ **อตฺตา นสฺสตุ, เจตนา ติฏฺฐตุ** อญฺญภาเว อุภินฺนํ สมานโยคกฺขมตาย ภวิตพฺพโตติ อธิปฺปาโยฯ **ปฏิญฺญาหีโน ภวสี**ติ เจตนาเยว นสฺสติ, อตฺตา น นสฺสติ ปฏิญฺญาย หีโน ภวสิฯ

อิธาติ อญฺญตฺถ ปเกฺขฯ **ลกฺขณกต**นฺติ อญฺญมญฺญวิสทิเสหิ ภินฺนลกฺขเณหิ กตํฯ **เทสนฺตรกต**นฺติ ภินฺนเทสกตํฯ ชาโต เวทียติ ญายตีติ **ชาตเวโท,** อคฺคิเสฺสตํ อธิวจนํฯ **ทยฺหมาเน**ติ อุทฺธเน ปกฺขิปิตฺวา ปจฺจมาเนฯ เอโก ปวตฺติปเทโส อิเมสนฺติ เอกเทสา, เตสํ ภาโวติ **เอกเทสตฺตํ**ฯ

อวินิโพฺภคโตติ ลกฺขณโต เภเทปิ ฐานวเสน อวินิพฺภุชฺชนโต อวิสํสฏฺฐตฺตา ‘‘เอกเทสเตฺต’’ติอิมเสฺสว เววจนวเสน **‘‘อวินิโพฺภคภาเวปี’’**ติ วุตฺตํฯ **ตํ อยุตฺต**นฺติ ตํ ‘‘อุภินฺนํ เอกเทสตา นตฺถี’’ติ อิมินา สห น ยุชฺชติฯ **ปฏิญฺญา หีนาติ** ยทิ ปุพฺพปฏิญฺญา ปมาณํ, อยํ ปฏิญฺญา หีนาฯ ยทิ วา ปน อยํ ปมาณํ, อิตรา หีนาติ อโตฺถฯ อถ วา เจตนาย อตฺตโน ปเทสวเสน นานเตฺต อตฺตโน อเจตนตฺตภาวปฺปตฺติโต ‘‘สเจตโน อตฺตา’’ติ เหฏฺฐา ตยา ทินฺนปฏิญฺญา ปริหีนาติ เอวเมตฺถ อโตฺถ ทฏฺฐโพฺพฯ

อเจตโน อตฺตาติ อตฺตา อเจตโนติ กตฺวาฯ **ปุเพฺพ วุตฺตโทสโต**ติ ‘‘ยทิ อเจตโน สิยา’’ติอาทินา อาทิโต วุตฺตโทสโตฯ **ตสฺมา**ติ ยสฺมา เอวํ อุปปริกฺขิยมาเน วิมทฺทนสโหโหติ, ตสฺมาฯ

๗๗๙. **ยทิ เอว**นฺติ ยทิ ปรมตฺถโต กุสลากุสลานํ การโก, ตพฺพิปากานญฺจ เวทโก นตฺถิ, เอวํ สเนฺต อถ กสฺมา ภควตา วุตฺตนฺติ สมฺพโนฺธฯ

สนฺธาวตีติ สํสรติฯ อตฺตนา กตกุสลากุสลกมฺมปจฺจยตฺตา วิปากภูตํ สุขทุกฺขมฺปิ อตฺตนา กตเมว นาม โหตีติ วุตฺตํ **‘‘สุขทุกฺขํ สยํกต’’**นฺติฯ

๗๘๐. **สํสารมาปโนฺน**ติ –

> ‘‘ขนฺธานญฺจ ปฏิปาฏิ, ธาตุอายตนาน จ;
> อโพฺพจฺฉินฺนํ วตฺตมานา, ‘สํสาโร’ติ ปวุจฺจตี’’ติฯ (ธ. ส. อฏฺฐ. นิทานกถา; วิสุทฺธิ. ๒.๖๑๙) –

เอวํ วุตฺตขนฺธปฏิปาฏิอาทิวสปฺปวตฺตํ สํสารํ ปุนปฺปุนํ ปวตฺติวเสน ปฏิปโนฺนฯ **ทุกฺขมสฺส มหพฺภย**นฺติ อสฺส สํสาราปนฺนสฺส สตฺตสฺส ชาติอาทิทุกฺขํ มหพฺภยํ มหาภยสํวตฺตนกนฺติ อโตฺถฯ **โอปปาติโก**ติ อุปฺปชฺชมาโนฯ

๗๘๑. ***ภารา หเว ปญฺจกฺขนฺธา***ติ รูปาทโย ปญฺจกฺขนฺธา ภารภูตา, สีเส นิกฺขิตฺตภารสทิสาติ วุตฺตํ โหติฯ ภารหาโร จ ปุคฺคโล ตสฺส ปญฺจกฺขนฺธภารสฺส หารโกฯ ***ภาราทาน***นฺติ ปฏิสนฺธิวเสน ปญฺจกฺขนฺธภารคฺคหณํฯ ***ภารนิเกฺขปน***นฺติ ปุน อคฺคเหตพฺพตาปาทเนน อนุปาทาปรินิพฺพานวเสน ภารสฺส นิกฺขิปนํฯ

๗๘๒. **ย**นฺติ กุสลากุสลกมฺมํฯ **สก**นฺติ อายตฺตํฯ

๗๘๓. เอกสฺส ปุคฺคลสฺสาติ สมฺพนฺโธฯ **เอเกน กเปฺปนา**ติ เอกสฺมึ กเปฺปฯ

๗๘๔. **อสฺสโทฺธ**ติอาทิ เหฏฺฐา วุตฺตตฺถํฯ

‘‘ตญฺจ โข สมฺมุติวเสน, น ปรมตฺถโต’’ติ วตฺวา ตเทว ปติฏฺฐาเปตุํ **‘‘นนุ ภควตา’’**ติ อาทิ วุตฺตํฯ ‘‘กึ นุ สโตฺต’’ติ คาถา วชิราย เถริยา วุตฺตาปิ ภควโต อธิปฺปายวเสเนว วุตฺตตฺตา ภควตา วุตฺตา นาม โหตีติ กตฺวา วุตฺตํ **‘‘ภควตา อิทมฺปิ วุตฺต’’**นฺติฯ

๗๘๕. **กึ นุ สโตฺตติ ปเจฺจสี**ติ รูปเวทนาทีสุ กึ นาม สโตฺต ปุคฺคโลติ คณฺหาสิฯ

๗๘๖. **องฺคสมฺภารา**ติ จกฺกาทิอวยวสมฺภาเรสุ, จกฺกาทิอวยวานํ สโมธาเนวาติ อ โตฺถฯ **สโทฺท**ติ โวหาโรฯ

ตสฺมาติ ยสฺมา เอวํ ปรมตฺถโต สตฺตสฺส อภาโว ภควตา วุโตฺต, ตสฺมาฯ น วจนมตฺตเมว อาลมฺพิตพฺพํ อธิปฺปายํ ปหายาติ อโตฺถฯ ทฬฺหมูโฬฺหว หุตฺวา คณฺหาตีติ **ทฬฺหมูฬฺหคฺคาหี,** การเณ ทสฺสิเตปิ อปริเจฺจชนวเสน คหณํ ทฬฺหคฺคหณํฯ การณเสฺสว ทฏฺฐุมสมตฺถตาวเสน คหณํ มูฬฺหคฺคหณํฯ ตาทิเสน น ภวิตพฺพนฺติ อาห **‘‘น จ...เป.... ภวิตพฺพ’’**นฺติฯ **สุตฺตปทาน**นฺติ เนยฺยตฺถนีตตฺถวเสน อุภยถา ฐิตานํ สุตฺตนฺตานํฯ

เทฺว สจฺจานิ วุตฺตานิ ตถา ตถา วิเนตพฺพานํ ปุคฺคลานํ วเสนาติ อธิปฺปาโยฯ เยสญฺหิ สมฺมุติเทสนาย วิเสสาธิคโม โหติ, เตสํ สมฺมุติสจฺจวเสน เทเสติฯ เยสญฺจ ปรมตฺถเทสนาย, เตสํ ปรมตฺถวเสน เทเสติฯ เทสภาสากุสโล วิย อาจริโย ตํตํเทสวาสิมาณวานํ ตาย ตาย ภาสายฯ **สมฺมุติสจฺจํ ปรมตฺถสจฺจญฺจา**ติ เอตฺถ ‘‘ปุคฺคโล สโตฺต อิตฺถี ปุริโส ขตฺติโย พฺราหฺมโณ เทโว’’ติเอวมาทิ ปรมตฺถโต อวิชฺชมานมฺปิ โลเก กตสเงฺกตวเสน ตถตฺตา สมฺมุติสจฺจํ ฯ ขนฺธธาตุอายตนานิ สติปฏฺฐานาติเอวมาทิ ปรมตฺถวเสเนว ตถตฺถา ปรมตฺถสจฺจํฯ เตนาหุ อฏฺฐกถาจริยา –

> ‘‘สเงฺกตวจนํ สจฺจํ, โลกสมฺมุติการณํ;
> ปรมตฺถวจนํ สจฺจํ, ธมฺมานํ ภูตการณํฯ (ที. นิ. อฏฺฐ. ๑.๔๓๙-๔๔๓);
>
> ‘‘ตสฺมา โวหารกุสลสฺส, โลกนาถสฺส สตฺถุโน;
> สมฺมุตึ โวหรนฺตสฺส, มุสาวาโท น ชายตี’’ติฯ

๗๘๗-๘. โย โส อิมํ คนฺถํ อจฺจนฺตํ สตตมฺปิ จิเนฺตติ, ตสฺส ตโต สิทฺธา ปรมา ปญฺญา เวปุลฺลภาวํ คจฺฉติฯ อธึ จิตฺตสนฺตาปํ นีหรติ อปเนตีติ **อธินีหรํ**ฯ วิมติยา วิจิกิจฺฉาย, โมหสฺส วา วินาสํ กโรติ อุปนิสฺสยภาวโตติ **วิมติวินาสกรํ**ฯ อตฺถพฺยญฺชนสมฺปทาย มนวฑฺฒนโต **ปิยกรํฯ วิกสตี**ติ ทิพฺพติฯ **อิธา**ติ อิมสฺมึ สาสเน, อภิธเมฺม วาฯ

อิติ อภิธมฺมตฺถวิกาสินิยา นาม

อภิธมฺมาวตารสํวณฺณนาย

การกปฏิเวธวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑๔. จุทฺทสโม ปริเจฺฉโท

รูปาวจรสมาธิภาวนานิเทฺทสวณฺณนา

๗๘๙. เอวํ ปรมตฺถสมฺมุติวเสน อุภยถาปิ สพฺพธมฺเมฺม สงฺขปโต ทเสฺสตฺวา อิทานิ ยสฺมา เตสุ อุคฺคหณปริเจฺฉทาทิวเสน กตปริจเยน อตฺถกาเมน กุลปุเตฺตน เอกํสโต ภาวนาย อภิโยโค กาตโพฺพ, ตสฺมา ภาวนานยํ สเงฺขปโต ทเสฺสตุมารภโนฺต อาห **“ภาวนานย”**นฺติ อาทิฯ ตตฺถ **ภาวนานย**นฺติ โลกิยโลกุตฺตรภาวนานยํ, กุสลธมฺมานํ วฑฺฒนกฺกมนฺติ อโตฺถฯ ทิฏฺฐธมฺมิกสมฺปรายิกํ หิตํ อานยติ อุปเนตีติ หิตานโย, ตํ **หิตานยํฯ มานย**นฺติ มาเนโนฺตฯ ทิฏฺฐธมฺมิกสมฺปรายิกเตฺถหิ อนุสาสนโต สตฺตานํ สุขํ อาเนตีติ สุขานโย, ตํ **สุขานยํ**ฯ ปรมํ พฺยากโรมิ, ปรมํ ภาวนานยนฺติ วา โยชนาฯ

๗๙๐. มนุสฺสานํ ธมฺมโต อุตฺตรํ ญาณทสฺสนนฺติ สมฺพโนฺธฯ ตตฺถ มนุสฺสานํ ธมฺมา นาม มนุสฺสานํ ปกติธมฺมภูตา ทส กุสลกมฺมปถา, ตโต **อุตฺตรํ ญาณทสฺสนํ** นาม มหคฺคตโลกุตฺตรธมฺมาฯ เต หิ ชานนเฏฺฐน ญาณํ, ปจฺจกฺขโต วิย ทสฺสนเฏฺฐน จ ทสฺสนนฺติ อธิเปฺปตาฯ ‘‘อุตฺตริมนุสฺสาน’’นฺติ วา ยถาฐิตวเสเนว สมฺพโนฺธฯ พาลมนุสฺสาทิโต อุตฺตริมนุสฺสานํ ฌายีนเญฺจว อริยานญฺจาติ อโตฺถฯ

๗๙๑. **สงฺกสฺสรสมาจาเร**ติอาทีหิ สีลวิสุทฺธิยา ปโยชนทสฺสนํฯ ตตฺถ สงฺกาย สริตโพฺพ สมาจาโร อสฺสาติ **สงฺกสฺสรสมาจาโร**ฯ ยํ กิญฺจิ ลามกกมฺมํ ทิสฺวา ‘‘อิทํ อสฺเกน กตํ ภวิสฺสตี’’ติ เอวํ ปวเตฺตตพฺพาย สงฺกาย อตฺตโน วา ปเร ยํกิญฺจิ มเนฺตเนฺต ทิสฺวา ‘‘มม อิทญฺจิทญฺจ อสารุปฺปํ ชานิตฺวา มเนฺตตี’’ติ เอวํ ปวตฺตสงฺกาย อุปคนฺตพฺพสมาจาโรติ อโตฺถฯ **ทุสฺสีเล**ติ เอตเทว วิภาเวตุํ **“สีลวชฺชิเต”**ติ วุตฺตํฯ **ทุสฺสีเล**ติ วา ทูสิตสีเล ขณฺฑาทิภาวํ อุปคตสีเลฯ **สีลวชฺชิเต**ติ สเพฺพน สพฺพํ สีลวิรหิเตฯ **นตฺถิ ฌาน**นฺติ โลกิยชฺฌานมฺปิ ตาว นตฺถิฯ **กุโต มโคฺค**ติ โลกุตฺตรมโคฺค กุโต, เกน การเณน โลกุตฺตรธมฺมานํ เหตุเยว วิชฺชตีติ อโตฺถฯ

๗๙๒. จรนฺติ ตสฺมิํ สีเล ปริปูรการิตาย ปวตฺตนฺตีติ **จาริตฺตํ**ฯ วาริตํ ตายนฺติ รกฺขนฺติ เตน, วาริตโต วา อตฺตานํ ตายตีติ **วาริตฺตํ**ฯ ยํ ภควตา ‘‘อิทํ กาตพฺพ’’นฺติ ปญฺญตฺติสิกฺขาปทปูรณํ, อิทํ จาริตฺตํ นามฯ ยํ ‘‘น กาตพฺพ’’นฺติ ปฏิกฺขิตฺตํ, ตสฺส อกรณํ วาริตฺตํ นามฯ **อจฺฉิทฺท**นฺติอาทีสุ ยสฺส สตฺตสุ อาปตฺติกฺขเนฺธสุ มชฺฌิม สิกฺขาปทํ ภินฺนํ, ตสฺส สีลํ ฉิทฺทสาฏโก วิย ฉิทฺทํ นาม โหติ, ตพฺพิปรีตํ อจฺฉิทฺทํฯ ยสฺส อาทิมฺหิ วา อเนฺต วา ภินฺนํ, ตสฺส ปริยเนฺตฉินฺนสาฏโก วิย ขณฺฑํ นาม โหติ, ตทญฺญํ **อกฺขณฺฑํ**ฯ กมสฺส อาทรกรณวเสน อกฺขณฺฑนฺติ, กมวิลงฺฆนวเสน ‘‘อกฺขณฺฑมจฺฉิทฺท’’นฺติ วา ปาโฐฯ **อกมฺมาส**-คฺคหเณน อสพลตฺตมฺปิ วุตฺตํ, สพลกมฺมาสานํ เภทสฺส อปฺปมตฺตกภาวโตฯ เอตฺตโก หิ เตสํ วิเสโสฯ ยสฺส ปฏิปาฏิยา เทฺว ตีณิ สิกฺขาปทานิ ภินฺนานิ, ตสฺส ปิฏฺฐิยา, กุจฺฉิยา วา อุฏฺฐิเตน วิสภาควเณฺณน กาฬรตฺตาทีนํ อญฺญตเรน สพลวณฺณา คาวี วิย สพลํ นาม โหติฯ ยสฺส อนฺตรนฺตรา ภินฺนานิ, ตสฺส อนฺตรนฺตรา วิสภาควณฺณพินฺทุจิตฺรคาวี วิย กมฺมาสํ นาม โหติฯ ยํ ปน ตถาวิธํ น โหติ, ตํ **“อสพลํ อกมฺมาส”**นฺติ วุจฺจติฯ **อนินฺทิต**นฺติ อิมินา ภุชิสฺสวิญฺญุปฺปสตฺถอปรามฏฺฐสมาธิสํวตฺตนิกภาเว สงฺคณฺหาติฯ ตตฺถ ‘‘อิมินาหํ สีเลน วา วเตน วา พฺรหฺมจริเยน วา เทโว วา ภวิสฺสามิ เทวญฺญตโร วา’’ติ เอวํ ตณฺหาย อปรามฏฺฐํ ตณฺหาทาสพฺยโต โมจิตตฺตา **ภุชิสฺสํ** นามฯ อทาสญฺหิ โลเก ภุชิโสฺสติ วทนฺติฯ ยถาวุตฺตคุณปาริปูริยา พุทฺธาทีหิ วิญฺญูหิ ปสํสิตพฺ

พนฺติ **วิญฺญุปฺปสตฺถํ**ฯ ตณฺหาทิฏฺฐีหิ อปรามฏฺฐํ ฐิติภาคิยํ **อปรามฏฺฐํ** นามฯ ฌานาทีนํ ปจฺจโย ภวิตุํ สมตฺถํ วิเสสภาคิยํ **สมาธิสํวตฺตนิกํ** นามฯ

๗๙๓-๗. **วิเวกสุข**นฺติ กายจิตฺตูปธิวิเวกสุขํฯ กายวิเวกสุขมฺปิ หิ สมฺปนฺนสีลเสฺสว ทุสฺสีลสฺส สุญฺญาคาราทีสุ วสโตปิ เวรวารมฺมณาทิอาปาถคมเนน ทุกฺขเสฺสว วิเสสโต สมฺปชฺชนโตฯ **อลงฺกาโร อนุตฺตโร**ติ เทวพฺรหฺมราชราชมหามตฺตาทีนํ มเชฺฌ อนญฺญสาธารณโสภาปฏิลาภเหตุตาย นิรุตฺตโร อลงฺการวิเสโสฯ **รตน**นฺติ จกฺกวตฺตีนํ จกฺกรตนาทิโตปิ สวิเสสํ รติชนนโต อนุตฺตรํ รตนํฯ จกฺกรตนาทิกญฺหิ วฏฺฏนิสฺสิตเมว รตึ ชเนติ, อิทํ ปน วิวฏฺฏนิสฺสิตมฺปิ ชเนตีติ วิเสสโต รติชนกํ โหติฯ อิจฺฉิติจฺฉิตสฺส สมฺปตฺติวิเสสสฺส นิปฺผาทนโต จินฺตามณิสมนฺติ **จินฺตามณิฯ ยาน**นฺติ สํสารกนฺตารตรเณ ยานํฯ **สีตล**นฺติ จิตฺตสีติภาวกรเณน สีตลํฯ **กิเลสมลโธวน**นฺติ คงฺคายมุนาทีหิปิ ทุพฺพิโสธนียสฺส กิเลสกาลุสิยสฺส โธวนํฯ **คุณานํ มูลภูต**นฺติ สเพฺพสมฺปิ โลกิยโลกุตฺตรคุณานํ มูลภูตํฯ ''สีเล ปติฏฺฐาย (สํ. นิ. ๑.๒๓), โกจาทิ กุสลานํ ธมฺมานํ, สีลญฺจ สุวิสุทฺธ''นฺติ (สํ. นิ. ๕.๓๖๙) จ อาทิวจนเญฺหตฺถ นิทสฺสนํฯ **โทสานํ** วีติกฺกมวตฺถุภูตสฺส พลสฺส วินาสนโต โทสานํ **พลฆาติ**ฯ

ตสฺมาติ ยสฺมา เอวํวิธานิสํสสมฺปนฺนํ สีลํ, ตสฺมาฯ **ทุวิธลกฺขณ**นฺติ โอกฺขิตฺตจกฺขุอปฺปสทฺทาทิวเสน กายกมฺมาทีนํ อวิปฺปกิณฺณตาสาธนโต สมาธานลกฺขณํ, กุสลธมฺมานํ มูลภาวโต ปติฏฺฐานลกฺขณนฺติ เอวํ ทุวิธลกฺขณํ, จาริตฺตวาริตฺตวเสน วา ทุวิธสภาวนฺติ อโตฺถฯ อตฺถานํ กาเมติ ตสฺส หิตาสีสนวเสนาติ **อตฺถกาโม**ฯ ปิยํ สีลมสฺสาติ **ปิยสีโล**ฯ

๗๙๘-๙. กาตโพฺพ ปลิโพธสฺสุปเจฺฉโทติ สมฺพโนฺธฯ กติวิโธ ปนายํ ปลิโพโธ, กึ สรูโป จาติ อาห **''ปลิโพธา ทสา''**ติอาทิ, ''อาห มหาอฏฺฐกถาย''นฺติ อธิปฺปาโยฯ ตตฺถ **อาวาโส**ติ เอกมฺปิ โอวรกํ อาทึ กตฺวา ยาว สกโลปิ สงฺฆาราโม, โส ตตฺถ ปฏิพทฺธจิตฺตสฺส **ปลิโพโธ,** น อิตรสฺสฯ **กุล**นฺติ ญาติกุลํ วา อุปฏฺฐากกุลํ วา, ตํ เตหิ สํสฏฺฐวิหรโตว ปลิโพโธฯ **ลาโภ**ติ จตฺตาโร ปจฺจยา, เตปิ ตตฺถ สาเปกฺขเสฺสว ปลิโพธาฯ **คโณ**ติ สุตฺตนฺติกคโณ วา อาภิธมฺมิกคโณ วาฯ โส อุเทฺทสปริปุจฺฉาทาเนน สมณธมฺมสฺส โอกาสาลาภิโน ปลิโพโธฯ **กมฺม**นฺติ นวกมฺมํ, ตํ กโรเนฺตน วฑฺฒกิอาทีหิ ลทฺธาลทฺธํ ชานิตพฺพํ, กตากเต อุสฺสุกฺกํ อาปชฺชิตพฺพนฺติ สพฺพถาปิ ปลิโพโธฯ **อทฺธาน**นฺติ มคฺคคมนจิตฺตสฺส ทุพฺพิโนทนียตาย ตํ สมณธมฺมสฺส ปลิโพโธฯ **ญาตี**ติ เอตฺถ กุล-คฺคหเณน ญาติกุลสฺสปิ คหิตตฺตา เอเกกา ญาติ อิธ คหิตาติ ทฏฺฐพฺพาฯ เย ปน วิหาเร อาจริยุปชฺฌายาทโย, ฆเร มาตาทโย, เต คิลานา ปลิโพธาฯ **อาพาโธ**ติ โย โกจิ โรโค, โส พาธยมาโน ปลิโพโธฯ **คโนฺถ**ติ ปริยตฺติปริหรณํ, ตํ สชฺฌายาทีหิ นิจฺจพฺยาวฏเสฺสว ปลิโพโธฯ **อิทฺธี**ติ โปถุชฺชนิกอิทฺธิฯ สา หิ ทุปฺปริหารา อปฺปมตฺตเกเนว ภิชฺชติ, อยํ ปน วิปสฺสนาย ปลิโพโธ, น สมาธิสฺส สมาธึ ปตฺวา ปฏิลภิตพฺพตฺตาฯ **เต**ติ เต ปลิโพธาฯ

๘๐๐-๒. **ปลิโพธสฺสุปเจฺฉทํ กตฺวา**ติ เอตฺถ ปฐโม ตตฺถ นิรเปกฺขจิตฺตตาย, ทุติโย อสํสเคฺคน, ตติโย ลาภสกฺการุปฺปตฺติฏฺฐานํ ปหาย อญฺญตฺถ คมเนน, จตุโตฺถ ยถารทฺธคนฺถสมาปเนน , อญฺญสฺส สงฺคาหเณน วา, ปญฺจโม ยถารทฺธกมฺมสฺส นิฏฺฐาปเนน, สงฺฆาทีนํ นิยฺยาตเนน วา, ฉโฏฺฐ คนฺตฺวา กิจฺจตีรเณน, สตฺตโม อุปฏฺฐหิตฺวา ญาตีนํ ปากติกกรเณน, อฏฺฐโม เภสชฺชกรเณน, วีริยาธิฏฺฐาเนน วา, นวมทสมา ตตฺถ อพฺยาวฏตาย อุปจฺฉินฺทิตพฺพาฯ **อุปสงฺกมิตโพฺพ**ติ ยตฺถ โส วสติ, ตตฺถ อุปสงฺกมนวิธิเญฺจว อุปสงฺกมเนฺตน ปฏิปชฺชิตพฺพวิธานญฺจ **วิสุทฺธิมเคฺค** วุตฺตนเยน เวทิตพฺพํฯ อิโต ปรญฺหิ คนฺถวิตฺถารปริหรณตฺถํ วิ

สุทฺธิมเคฺค อาคตวิตฺถารํ ปหาย ปทตฺถวณฺณนมตฺตํ กริสฺสามฯ **กมฺมฏฺฐานสฺสา**ติ เอตฺถ โยค กมฺมสฺส ปวตฺติฏฺฐานตาย, อุปรูปริภาวนากมฺมสฺส การณภาวโต จ กมฺมฏฺฐานํฯ ตํ ปน สพฺพตฺถกปาริหาริยวเสน ทุวิธํฯ ตตฺถ เมตฺตา, มรณสฺสติ, อสุภสญฺญา จ สพฺพตฺถ อตฺถยิตพฺพโต อิจฺฉิตพฺพโต สพฺพตฺถกกมฺมฏฺฐานํ นามฯ จริยานุกูลํ ปน ยํ กิญฺจิ กมฺมฏฺฐานํ นิจฺจํ ปริหริตพฺพตฺตา ปาริหาริยกมฺมฏฺฐานํ นามฯ อิมํ ทุวิธํ กมฺมฏฺฐานํ โย เทติ, อยํ **กมฺมฏฺฐานสฺส ทายโก,** โสปิ อีทิโส ปริเยสิตโพฺพติ ทเสฺสตุํ **"ปิโย ครู"**ติอาทิ วุตฺตํฯ **ปิโย**ติ สีลสมฺปทาทีหิ สตฺตานํ ปิยายิตโพฺพฯ **ครู**ติ ตโตเยว ครุกาตโพฺพ ปาสาณจฺฉตฺตํ วิย ครุํ กตฺวา ทฏฺฐโพฺพฯ **ภาวนีโย**ติ สมฺภาวนีโยฯ **วตฺตา**ติ กิญฺจิ อาลสิยมฺปิ ทิสฺวา โจเทตฺวา โอวาทวเสน วทนสีโลฯ **วจนกฺขโม**ติ ปฏิปุจฺฉกฺขโม, ปฏิปุจฺฉิโต อสํหีโร หุตฺวา สมฺภาสนกฺขโมติ วุตฺตํ โหติฯ **คมฺภีรญฺจ กถํ กตฺตา**ติ ติรจฺฉานกถํ อกเถตฺวา ทสกถาวตฺถุปฏิสํยุตฺตํ คมฺภีรเมว กถํ กตฺตาฯ **โน จฏฺฐาเน นิโยชโก**ติ อปฺปวตฺติตพฺพฏฺฐานภูเต อหิเต น นิโยชโกฯ **เอวมาทิคุโณเปต**นฺติ **อาทิ**-สเทฺทน สทฺธาสมฺปทาทิคุณโยคํ ทเสฺสติฯ **กาเลนา**ติ อตฺตโน, อาจริยสฺส จ สปฺปายกาเลนฯ

๘๐๓. **วตฺตํ กตฺวา**ติ อาจริยสฺส นวกมหลฺลกภาวานุรูเปน **ขนฺธเก** อาคตํ อาจริยวตฺตํ กตฺวาฯ อิทานิ อาจริเยน ปฏิปชฺชิตพฺพวิธึ ทเสฺสตุํ **"เตนาปิ"**ติอาทิ วุตฺตํฯ **เตนาปี**ติ กมฺมฏฺฐานทายเกนปิฯ **จริตํ ญตฺวา ทาตพฺพ**นฺติ เจโตปริยญาณลาภินา ตสฺส จิตฺตาจารํ, หทยโลหิตํ วา ปสฺสิตฺวา อิตเรน ''ตฺวํ กึจริโตสิ, เก วา ปน เต ธมฺมา พหุลํ สมุทาจรนฺตี''ติอาทินา ปฏิปุจฺฉิตฺวา ตสฺส จริตํ ชานิตฺวา ตทนุรูเปน ทาตพฺพํฯ

๘๐๔. อิริยาปถาทิโตปิ เกสญฺจิ จริตํ ชานิตุํ สกฺกา, ตํ ปน น เอกนฺติกํ, ''จริตํ ญตฺวา''ติ วุตฺตํ, กตมํ ปน ตํ, กติวิธา วาติ อาห **"จริตํ ปนิทํ ราคโทสโมหวเสนา"**ติอาทิ ฯ อุสฺสนฺนภาเวน สนฺตาเน จรตีติ **จริตํ,** อสติ ปฏิปกฺขภาวนายํ สนฺตาเน ปวตฺตนารหา ราคาทโยฯ

๘๐๕. **โวมิสฺสกนยา**ติ สมฺปโยควเสน, เอกสนฺตติปริยาปนฺนตาวเสน จ เนสํ สํสคฺคเภทาฯ **จตุสฏฺฐิ ภวนฺตี**ติ –

> ''ราคาทิเก ติเก สตฺต, สตฺต สทฺธาทิเก ติเก;
> เอกทฺวิติกมูลมฺหิ, มิสฺสโต สตฺตสตฺตก''นฺติ –

เอวํ วุเตฺตหิ นวหิ สตฺตเกหิ ยถารหํ วิภชิยมานา เตสฏฺฐิ ทิฏฺฐิยา สทฺธึ จตุสฏฺฐิ ภวนฺติฯ ตถา หิ วุตฺตํ **อุปนนฺทเตฺถเรน** –

> ''ราโค โทโส จ โมโห จ, ราเคน ปฏิโฆปิ จ;
> สทฺธึ ราเคน โมโห จ, โมโหปิ ปฏิเฆน จฯ
>
> ''ราคาทิตฺตยเมกนฺติ, สตฺต ราคาทิเก ติเก;
> สทฺธา พุทฺธิ จ ตโกฺก จ, สทฺธึ สทฺธาย พุทฺธิ จฯ
>
> ''สทฺธาย ตกฺกนเญฺจว, พุทฺธิยา ตกฺกนมฺปิ จ;
> สทฺธาทิตฺตยเมกนฺติ, สตฺต สทฺธาทิเก ติเกฯ
>
> ''ราคาทิกํ ติกเญฺจก-เมกทฺวิติกเภทโต;
> สทฺธาพุทฺธิวิตเกฺกหิ, ยถาโยคํ วิมิสฺสิยฯ

‘‘เอกมูเล ทฺวิมูเล จ, ปเจฺจกํ สตฺตกตฺตยํ;
ติมูเล สตฺตกเญฺจกํ, เญยฺยํ ตํ สตฺตสตฺตกํฯ

‘‘สทฺธึ ราเคน สทฺธา จ, สทฺธึ เตเนว พุทฺธิ จ;
เตเนว ตกฺกนํ เตน, สทฺธาพุทฺธิ จ เตน จฯ

‘‘สทฺธาสงฺกปฺปนํ เตน, พุทฺธิสงฺกปฺปนมฺปิ จ;
วิมิเสฺสตฺวาน เตเนว, สทฺธาพุทฺธิวิตกฺกนํฯ

‘‘ราคมูลนเย เจว-เมกํ สตฺตกมุทฺทิเส;
สทฺธึ โทเสน สทฺธา จ, สทฺธึ เตเนว พุทฺธิ จฯ

‘‘เตเนว ตกฺกนํ เตน, สทฺธาพุทฺธิ จ เตน จ;
สทฺธาสงฺกปฺปนํ เตน, พุทฺธิสงฺกปฺปนมฺปิ จฯ

‘‘วิมิเสฺสตฺวาน เตเนว, สทฺธาพุทฺธิวิตกฺกนํ;
โทสมูลนเย เจว-เมกํ สตฺตกมุทฺทิเสฯ

‘‘สทฺธึ โมเหน สทฺธา จ, สทฺธึ เตเนว พุทฺธิ จ;
เตเนว ตกฺกนํ เตน, สทฺธาพุทฺธิ จ เตน จฯ

‘‘สทฺธาสงฺกปฺปนํ เตน, พุทฺธิสงฺกปฺปนมฺปิ จ;
วิมิเสฺสตฺวาน เตเนว, สทฺธาพุทฺธิวิตกฺกนํฯ

‘‘โมหมูลนเย เจว-เมกํ สตฺตกมุทฺทิเส;
เอกมูเล นเย เจวํ, เญยฺยํ ตํ สตฺตกตฺตยํฯ

‘‘มิเสฺสตฺวา ราคโทเสหิ, สทฺธา เตเหว พุทฺธิ จ;
เตหิ สงฺกปฺปนํ เตหิ, สทฺธาพุทฺธิ จ เตหิ จฯ

‘‘สทฺธาสงฺกปฺปนํ เตหิ, พุทฺธิสงฺกปฺปนมฺปิ จ;
เตหิ ทฺวีเหว มิเสฺสตฺวา, สทฺธาพุทฺธิวิตกฺกนํฯ

‘‘ราคโทสนเย เจว-เมกํ สตฺตกมุทฺทิเส;
มิเสฺสตฺวา ราคโมเหหิ, สทฺธา เตเหว พุทฺธิ จฯ

‘‘เตหิ สงฺกปฺปนํ เตหิ, สทฺธาพุทฺธิ จ เตหิ จ;
สทฺธาสงฺกปฺปนํ เตหิ, พุทฺธิสงฺกปฺปนมฺปิ จฯ

‘‘เตหิ ทฺวีเหว มิเสฺสตฺวา, สทฺธาพุทฺธิวิตกฺกนํ;
ราคโมหนเย เจว-เมกํ สตฺตกมุทฺทิเสฯ

‘‘มิเสฺสตฺวา โทสโมเหหิ, สทฺธา เตเหว พุทฺธิ จ;
เตหิ สงฺกปฺปนํ เตหิ, สทฺธาพุทฺธิ จ เตหิ จฯ

‘‘สทฺธาสงฺกปฺปนํ เตหิ, พุทฺธิสงฺกปฺปนมฺปิ จ;
เตหิ ทฺวีเหว มิเสฺสตฺวา, สทฺธาพุทฺธิวิตกฺกนํฯ

‘‘โทสโมหนเย เจว-เมกํ สตฺตกมุทฺทิเส;
ทฺวิมูลมฺหิ นเย เจวํ, เญยฺยํ ตํ สตฺตกตฺตยํฯ

‘‘ราคปฺปฏิฆโมเหหิ, สทฺธา เตเหว พุทฺธิ จ;
เตหิ สงฺกปฺปนํ เตหิ, สทฺธาพุทฺธิ จ เตหิ จฯ

‘‘สทฺธาสงฺกปฺปนํ เตหิ, พุทฺธิสงฺกปฺปนมฺปิ จ;
เตหิ ตีเหว มิเสฺสตฺวา, สทฺธาพุทฺธิวิตกฺกนํฯ

‘‘ติมูลมฺหิ นเย เจว-เมกํ สตฺตกมุทฺทิเส;
เอวํ เตสฏฺฐิ โหตีติ, วิเญฺญยฺยํ นวสตฺตกํ;
ทิฏฺฐิยาปิ จ โหเตว, จตุสฏฺฐีติ เกจนา’’ติฯ

๘๐๖-๗. นนุ จ ‘‘จริตํ ญตฺวา ทาตพฺพ’’นฺติ วุตฺตํ, กึจริตสฺส ปน กึ กมฺมฏฺฐานํ อนุกูลนฺติ อิมํ อนุโยคํ สนฺธาย ตํตํจริตานุกูลกมฺมฏฺฐานํ ทเสฺสตฺวา ปุน ตสฺส คณนโต อปฺปนาวหโต ฌานปฺปเภทโต สมติกฺกมโต วฑฺฒนาวฑฺฒนโต อารมฺมณโต ภูมิโต คหณโต ปจฺจยโต เภทํ ทเสฺสตุํ **‘‘อสุภา จา’’**ติอาทิ อารทฺธํฯ ตตฺถ **ทส อสุภา**ติ อุทฺธุมาตกํ วินีลกํ วิปุพฺพกํ วิจฺฉิทฺทกํ วิกฺขายิตกํ วิกฺขิตฺตกํ หตวิกฺขิตฺตกํ โลหิตกํ ปุฬวกํ อฏฺฐิกนฺติ อิเม ทสฯ **ตถา กายคตา สติ จา**ติ อิเม เอกาทส ราควิกฺขมฺภนสฺส อุปายภาวโต ราคจริตสฺส อนุกูลาฯ อสุภ-คฺคหเณน เจตฺถ ตทารมฺมณสมาธิปุพฺพงฺคมํ กมฺมฏฺฐานํ คหิตํฯ เอวํ เสเสสุปิ ยถารหํ ทฏฺฐพฺพํฯ อปฺปมาณสตฺตารมฺมณตฺตา **อปฺปมญฺญา,** เมตฺตา กรุณา มุทิตา อุเปกฺขาติ จตุนฺนํ พฺรหฺมวิหารานเมตํ อธิวจนํฯ เต ปน **สวณฺณกสิณา** นีลกสิณํ ปีตกสิณํ โลหิตกสิณํ โอทาตกสิณนฺติ อิเมหิ จตูหิ วณฺณกสิเณหิ สหิตา **อฏฺฐ** โทสวิกฺขมฺภนุปายภาวโต, อปฺปฏิฆาตวิสยตฺตา จ **โทสจริตสฺส อนุกูลา**ฯ

๘๐๘. **ตํ…เป…. ปเนกก**นฺติ เอตฺถ **เอกก**นฺติ อิทํ อนุสฺสติอเปกฺขํ, อนุสฺสตีสุ เอกนฺติ อตฺโถ, น โมหจริตวิตกฺกจริตาเปกฺขํ เตสํ อญฺญสฺสาปิ อนุกูลสฺส ลพฺภนโตฯ ตํ ปน โมหจริตสฺส, วิตกฺกจริตสฺส จ คณนพเลน จิตฺตสฺส ปติฏฺฐานโต **อนุกูลํ**ฯ

๘๐๙-๑๑. **ปุริมา…เป…. เทหิโน**ติ ‘‘พุทฺธานุสฺสติ ธมฺมานุสฺสติ สงฺฆานุสฺสติ สีลานุสฺสติ จาคานุสฺสติ เทวตานุสฺสตี’’ติ อิทํ ปาฬิกฺกเมน **ปุริมํ อนุสฺสติฉกฺกํ** สทฺธาจริตสฺส อติสปฺปายวเสน **อนุกูลํฯ มรณูปสมายุตฺตา สตี**ติ มรเณ, อุปสเม จ ยุตฺตา สติ, มรณานุสฺสติ, อุปสมานุสฺสติ จาติ วุตฺตํ โหติฯ **อาหารนิสฺสิตา สญฺญา**ติ อาหาเร ปฏิกฺกูลสญฺญาฯ **ธาตุววตฺถาน**นฺติ จตุธาตุววตฺถานํฯ **พุทฺธิปฺปกติชนฺตุโน**ติ พุทฺธิจริตสฺส สตฺตสฺสฯ **เสสานิ กสิณานี**ติ โทสจริตสฺส อนุกูเลสุ วุเตฺตหิ จตูหิ วณฺณกสิเณหิ อวเสสานิ ปถวีอาโปเตโชวาโยอาโลกากาสกสิณานิ, เอวํ ปุริมานิ จตฺตาริ, อิมานิ ฉาติ ทส อิมเสฺสว อุชุวิปจฺจนีกา, อิมสฺส อสปฺปายนฺติ คเหตพฺพวิเสสสฺส อภาวโต ราคาทิ**สพฺพจริตานํ** อนุกูลาติ วณฺณิตาฯ

๘๑๒. **เอกนฺตวิปจฺจนีกภาวโต**ติ ราคจริตาทีนํ อสุภาทิกมฺมฏฺฐานสฺส อุชุวิปจฺจนีกตายฯ **อติสปฺปายโต**ติ สทฺธาจริตาทีนํ พุทฺธานุสฺสติอาทิกมฺมฏฺฐานสฺส อติสปฺปายโตฯ เอวํ

อุชุวิปจฺจนีกวเสน, อติสปฺปายวเสน จ อิทํ สพฺพํ วิสุํ วิสุํ เตสํ อนุกูลนฺติ วุตฺตํ, น ปน อิตรสฺส อนนุกูลภาวโตฯ น หิ ราคาทีนํ อวิกฺขมฺภิกา, สทฺธาทีนํ วา อนุปการิกา กุสลภาวนา นาม อตฺถิฯ ตถา หิ **เมฆิยสุตฺเต** –

> ‘‘จตฺตาโร ธมฺมา อุตฺตริ ภาเวตพฺพา, อสุภา ภาเวตพฺพา ราคสฺส ปหานาย, เมตฺตา ภาเวตพฺพา พฺยาปาทสฺส ปหานาย, อานาปานสฺสติ ภาเวตพฺพา วิตกฺกุปจฺเฉทาย, อนิจฺจสญฺญา ภาเวตพฺพา อสฺมิมานสมุคฺฆาตายา’’ติ (อ. นิ. ๙.๓; อุทา. ๓๑) –

เอกเสฺสว จตฺตาโร ธมฺมา ภาเวตพฺพาติ วุตฺตาฯ ตถา **ราหุโลวาทสุตฺตปิ** ‘‘เมตฺตํ, ราหุล, ภาวนํ ภาเวหี’’ติอาทินา (ม. นิ. ๒.๑๒๐) สตฺต กมฺมฏฺฐานานิ วุตฺตานิ, น จายสฺมโต เมฆิยสฺส จตฺตาริปิ จริตานิ สนฺติ, นาปิ ราหุลตฺเถรสฺส สพฺพจริตานิ, ตสฺมา วจนมตฺเต อภินิเวสํ อกตฺวา สพฺพตฺถ อธิปฺปาโย ปริเยสิตโพฺพติ วุตฺตํ โหติฯ

๘๑๓-๔. กิญฺจาปิ วุตฺตนเยน กมฺมฏฺฐานานํ คณนปริเจฺฉโทปิ สกฺกา ญาตุํ, สงฺกรตฺตา ปน สุเขน วิญฺญาตุํ น สกฺกาติ เตสํ สามญฺญโต, วิสุํ วิสุํ ชาติโต จ คณนปริเจฺฉทํ ทเสฺสตุํ **‘‘กมฺมฏฺฐานานิ สพฺพานี’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ **จตฺตาลีสาติ นิทฺทิเส**ติ ปาฬิโต, อฏฺฐกถาโต จ สโมธาเนตฺวา ‘‘สมจตฺตาลีสา’’ติ นิทฺทิเสยฺยฯ กถํ? กสิณานิ ทส…เป.… สญฺญา จาหารตา อิติฯ **อสุภานุสฺสตี ทสา**ติ **ทส**-สโทฺท ปเจฺจกํ โยเชตโพฺพ ‘‘ทส อสุภา , ทส อนุสฺสตี’’ติฯ ทส อสุภา เหฏฺฐา กถิตาวฯ ‘‘ปุริมานุสฺสติฉกฺก’’นฺติ เอตฺถ วุตฺตา ฉ, มรณานุสฺสติ กายคตาสติ อานาปานสฺสติ อุปสมานุสฺสตีติ อิมา ทส อนุสฺสติโยฯ **จตุธาตุววตฺถาน**นฺติ ปถวาทีนํ จตุนฺนํ ธาตูนํ ววตฺถานํฯ **สญฺญา จาหารตา**ติ คาถาพนฺธวเสน ค-การสฺส โลปํ กตฺวา อาหารคตา สญฺญา ‘‘อาหารตา สญฺญา’’ติ วุตฺตาฯ อาหาโรเยว วา อาหารตา, ตคฺคตา จ สญฺญา อุปจารโต ‘‘อาหารตา’’ติ วุตฺตา, อาหาเร ปฏิกฺกูลสญฺญาติ อโตฺถฯ

๘๑๕-๖. กึ อิเมสุ สเพฺพสฺเวว กมฺมฏฺฐาเนสุ ฌานํ นิพฺพตฺตตีติ? อาม, นิพฺพตฺตติ สเพฺพเสฺวว อุปจารชฺฌานํ, อปฺปนาฌานํ ปน เกสุจิ น นิพฺพตฺตติ, ตสฺมา กานิจิ อุปจารเมว นิพฺพเตฺตนฺติ, กานิจิ อปฺปนมฺปิฯ กถํ ปเนตํ ทฏฺฐพฺพนฺติ อาห **‘‘เอเตสู’’**ติอาทิฯ อุปจารเมว อาวหนฺตีติ **อุปจาราวหา** ‘‘อเปโกฺข’’ติอาทีสุ วิย เหตฺถ อวธารณํ ทฏฺฐพฺพํฯ ตตฺถ อานาปานสฺสตึ, กายคตาสติญฺจ หิตฺวา เสสา พุทฺธานุสฺสติอาทโย อฏฺฐ **อนุสฺสติโย,** สญฺญา, ววตฺถานญฺจาติ เอเต ทส นานปฺปการกตฺตา, คมฺภีรตฺตา, สภาวธมฺมตฺตา จ อสติ ภาวนาวิเสเส อุปจาราวหา วุตฺตาฯ

๘๑๗-๘. เอวํ อุปจารปฺปนาวหโต ทเสฺสตฺวา อิทานิ ฌานปฺปเภทโต ทเสฺสตุํ **‘‘อปฺปนายาวเหสู’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ **จตุกฺกชฺฌานิกา**ติ จตุกฺกนยวเสน จตุพฺพิธรูปาวจรชฺฌานาวโหนฺต, เตสํ เอเกกเสฺสว อารมฺมณภูตาติ อโตฺถฯ ปญฺจกนยวเสน ปน ‘‘ปญฺจกชฺฌานิกา’’ติ เวทิตพฺพาฯ **ปฐมชฺฌานิกา**ติ ปฐมชฺฌานเสฺสว อารมฺมณภูตา, ปฏิกฺกูลภาวโต ปน อิตเรสํ อารมฺมณานิ น โหนฺติฯ ปฏิกฺกูเลปิ หิ วิสเย วิตกฺกพเลน ปฐมชฺฌานํ อเปฺปติ จณฺฑโสตนทิยํ อริตฺตพเลน นาวา วิยฯ เสสานิ ปน ตทภาวโต น เตสุ อเปฺปนฺติฯ

๘๑๙. **ติกชฺฌานวหา**ติ จตุกฺกนเยน ติกชฺฌานวหา, ปญฺจกนเยน ปน จตุกฺกชฺฌานวหา, เมตฺตากรุณามุทิตา หิ เมตฺตาทีนํ โสมนสฺสสหคตานเมว อารมฺมณตฺตา ปญฺจมชฺฌานิกา น โหนฺติฯ อปฺปนปฺปตฺตา หิ เมตฺตาทโย โสมนเสฺสน วินา นปฺปวตฺตนฺติฯ จตุโตฺถปิ พฺรหฺมวิหาโรติ สมฺพโนฺธฯ พฺรหฺมานํ อุตฺตมานํ วิหาโร, พฺรหฺมภูโต วา วิหาโรติ **พฺรหฺมวิหาโร,** โส

อุเปกฺขาภาวนาวเสน จตุตฺถชฺฌานิโกฯ ตตฺถาปิ เมตฺตาทิวเสน ปฏิลทฺธชฺฌานจตุกฺกเสฺสเวตํ อเปฺปติ, เนตรสฺสฯ กสฺมา? เมตฺตาทีนํ นิสฺสนฺทตฺตาฯ ยถา หิ กสิณานํ นิสฺสนฺทา อารุปฺปา, ยถา จ สมถวิปสฺสนานิสฺสนฺทา นิโรธสมาปตฺติ, เอวํ เมตฺตาทินิสฺสนฺทา อุเปกฺขาฯ **อารุปฺปา จตุตฺถชฺฌานิกา**ติ องฺคสมตาวเสน อารุปฺปาปิ จตุตฺถชฺฌานเสฺสว ปเภทาติ กตฺวา วุตฺตํฯ

๘๒๐. เอวํ ฌานเภทโต ทเสฺสตฺวา ปุน สมติกฺกมโต ทเสฺสตุํ **"วเสนารมฺมณงฺคาน"**นฺติอาทิ วุตฺตํฯ อารมฺมณสมติกฺกโม องฺคสมติกฺกโมติ อติกฺกมิตพฺพานํ อารมฺมณานํ, องฺคานญฺจ วเสน สมติกฺกโม ทุวิโธฯ กึ สเพฺพเสฺวว ทุวิโธ ลพฺภติ, โนติ อาห **"โคจรา…เป…. ติกฺกโม"**ติฯ จตูสุ หิ อารุเปฺปสุ อารมฺมณสมติกฺกโมว โหติ อากาสกสิณวชฺชิเตสุ นวสุ อารมฺมเณสุ อญฺญตรํ สมติกฺกมิตฺวา อากาสานญฺจายตนสฺส, อากาสานญฺจายตนาทีนิ จ สมติกฺกมิตฺวา วิญฺญาณญฺจายตนาทีนํ ปตฺตพฺพตฺตา, องฺคาติกฺกโม ปน อรูเป นตฺถิ จตุนฺนญฺจาปิ องฺคานํ วเสน สมานตฺตาฯ **รูเป ฌานงฺคติกฺกโม**ติ รูปาวจริกกมฺมฏฺฐาเนสุ วิตกฺกาทีนํ ฌานงฺคานํ อติกฺกโม, อิทญฺจ ลพฺภมานกวเสน วุตฺตํฯ ปฐมชฺฌานิเกสุ ทุวิโธปิ สมติกฺกโม นตฺถิ, นีวรณสมติกฺกโม อิธ อฏฺฐนฺนมฺปิ สมาปตฺตีนํ สาธารณตฺตา น คหิโตฯ

๘๒๑. เอวํ สมติกฺกมวเสน ทเสฺสตฺวา ปุน วฑฺฒนาวฑฺฒนวเสน ทเสฺสตุํ **"ทเสว กสิณานี"**ติอาทิมาหฯ อิเมสุ จตฺตาลีสาย กมฺมฏฺฐาเนสุ ทส กสิณาเนว วเฑฺฒตพฺพานิฯ **น จ… เป…. อสุภาทโย**ติ เสสา อสุภาทโย ปน เนว วเฑฺฒตพฺพาฯ กสฺมา? ปริจฺฉินฺนากาเรเนว อุปฏฺฐานโต, อานิสํสาภาวโต จฯ ตถา หิ ทส อสุภานิ, กายคตาสติ จ อตฺตโน ฐิโตกาเสน ปริจฺฉินฺนตฺตา ปริจฺฉินฺนากาเรเนว อุปฏฺฐหนฺติฯ วฑฺฒิเตสุปิ กุณปราสิ เอว อุปฏฺฐาตีติ น โกจิ อานิสํโส อตฺถิฯ อวฑฺฒิเตสุปิ หิ เตสุ กามราควิกฺขมฺภนา โหติเยวฯ ยทิ เอวํ, อสุภชฺฌานานํ อปฺปมาณารมฺมณตาวจนํ วิรุชฺฌตีติ? น วิรุชฺฌติฯ เอกโจฺจ หิ อุทฺธุมาตเก วา อฏฺฐิเก วา มหเนฺต นิมิตฺตํ คณฺหาติ, เอกโจฺจ อปฺปเกติ อิมินา ปริยาเยน เอกจฺจสฺส ปริตฺตารมฺมณชฺฌานํ โหติ, เอกจฺจสฺส อปฺปมาณารมฺมณํฯ โย วา เอตํ อานิสํสาภาวํ อปสฺสโนฺต วเฑฺฒยฺย, ตสฺส วเสน อปฺปมาณารมฺมณตา วุตฺตาฯ อานาปานนิมิตฺตมฺปิ นาสิกคฺคมุขนิมิตฺตาทิปริจฺฉินฺนํ อุปฏฺฐาติ, วฑฺฒยโตปิ จ วาตราสิเยว วฑฺฒติฯ ปิจุปิณฺฑาทิวเสน อุปฏฺฐหนฺตมฺปิ หิ นิมิตฺตํ วาตสงฺฆาฏมตฺตเมว, ตถา พฺรหฺมวิหารนิมิตฺตมฺปิ วเฑฺฒนฺตสฺส สตฺตราสิเยว วเฑฺฒยฺย, น จ เตน โกจิ อโตฺถ โหติ, ตสฺมา ตทุภยมฺปิ น วเฑฺฒตพฺพํฯ ยํ ปน วุตฺตํ ''เมตฺตาสหคเตน เจตสา เอกํ ทิสํ ผริตฺวา วิหรตี''ติอาทิ (วิภ. ๖๖๓), ตมฺปิ ปริคฺคหวเสน วุตฺตํ, น นิมิตฺตวฑฺฒนวเสนฯ กิญฺจิ พฺรหฺมวิหาเร ปฏิภาคนิมิตฺตเมว นตฺถิ, กิมยํ วเฑฺฒยฺย, อปฺปมาณารมฺมณตา ปเนตฺถ ปริคฺคหิตมตฺตวเสน เวทิตพฺพาฯ อารุปฺปารมฺมเณสุ อากาสํ กสิณุคฺฆาฏิมตฺตตฺตา กสิณาปคมวเสเนว มนสิ กาตพฺพํ, ตโต ปรํ วฑฺฒยโต น กิญฺจิ โหติ, วิญฺญาณํ สภาวธมฺมตฺตา น สกฺกา วเฑฺฒตุํ, ปริกมฺมเมว หิ วเฑฺฒตุํ สกฺกา, วิญฺญาณาปคโม ตสฺส อภาวมตฺตตฺตา, เนวสญฺญานาสญฺญายตนารมฺมณมฺปิ สภาวธมฺมตฺตาเยว น สกฺกา วเฑฺฒตุํ, ตสฺมา ตานิปิ น วเฑฺฒตพฺพานิฯ อปฺปมาณารมฺมณตา อารุปฺปานํ วิปุลกสิณุคฺฆาฏิมากาเส ปวตฺติยา เวทิตพฺพาฯ พุทฺธานุสฺสติอาทโย จ อนิมิตฺตตฺตา น วเฑฺฒตพฺพา ฯ ปฏิภาคนิมิตฺตญฺหิ อยํ วเฑฺฒยฺย, ตญฺจ เนสํ นตฺถิ, ตสฺมา อิเม อสุภาทโย ตึส กมฺมฏฺฐานานิ ปริจฺฉิโนฺนกาสตฺตา, ปโยชนาภาวโต, อวฑฺฒนโต จ น วเฑฺฒตพฺพานิฯ

๘๒๒-๓. เอวํ วฑฺฒนาวฑฺฒนโต ทเสฺสตฺวา ปุน อารมฺมณโต ทเสฺสตุํ **"ทเสว กสิณานี"**ติอาทิ อารทฺธํฯ **ปฏิภาคนิมิตฺตานิ โหนฺติ อารมฺมณานี**ติ อิมานิ ทฺวาวีส ปฏิภาคนิมิตฺตภูตานิ อารมฺมณานิ โหนฺติฯ **เสสา**ติ อวเสสา อฏฺฐารส **เนว** ปฏิภาคนิมิตฺตารมฺมณา สิยุํฯ

๘๒๔-๕. อิทานิ ภูมิโต ทเสฺสตุํ **“อสุภานี”**ติอาทิ วุตฺตํฯ **เทเวสุ นปฺปวตฺตนฺติ** ตตฺถ อสุภานํ, ปฏิกฺกูลสฺส จ อาหารสฺส อภาวโตฯ ตจปญฺจกมฺปิ หิ ตตฺถ ปวตฺตมานํ ทิพฺพานุภาเวน ปฏิกฺกูลากาเรน โนปฏฺฐาติฯ อสฺสาสปสฺสาสานํ พฺรหฺมโลเก อภาวโต **“อานาปานสฺสติ จา”**ติอาทิ วุตฺตํฯ ฌานานุภาวนิพฺพตฺตานญฺหิ อตฺถสฺส อภาวโต นตฺถิ พฺรหฺมโลเก อสฺสาสปสฺสาสาฯ

๘๒๗. อิทานิ คหณโต ทเสฺสตุํ **“จตุตฺถ”**นฺติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **จตุตฺถํ…เป….ทิฏฺฐเนว คเหตพฺพา**ติ วาโยกสิณํ วชฺชตฺวา เสสา นว **กสิณา,** ทส อสุภานีติ อิมานิ เอกูนวีสติ **ทิฏฺฐเนว** วตฺถุนา กรณภูเตน คเหตพฺพานิ อุคฺคเหตพฺพานิฯ ตถา จ วุตฺตํ **อฏฺฐกถายํ** ‘‘ทิฏฺฐน คเหตพฺพานิ, ปุพฺพภาเค จกฺขุนา โอโลเกตฺวา นิมิตฺตํ เนสํ คเหตพฺพนฺติ อโตฺถ’’ติ (วิสุทฺธิ. ๑.๔๗)ฯ

๘๒๘-๓๑. **สติยมฺปิ จ กายมฺหี**ติ กายคตาสติยมฺปิฯ **ทิฏฺฐน ตจปญฺจก**นฺติ ตจปญฺจกมตฺตเมว ทิฏฺฐน คเหตพฺพํฯ **เสสเมตฺถ สุเตเนวา**ติ เอตฺถ กายคตาสติยํ เสสํ วกฺกปญฺจกาทิ สุเตเนว คเหตพฺพํฯ อิติ กายคตาสติ ทิฏฺฐสุเตน คเหตพฺพาฯ อุตฺตโรฏฺฐนาสิกเคคสฺส ผุฏฺฐสฺส อสฺสาสปสฺสาสสฺส คเหตพฺพโต วุตฺตํ **“อานาปานสฺสติ เอตฺถ, ผุเฏฺฐน ปริทีปิตา”**ติฯ อุจฺฉุสสฺสาทีนํ ปเตฺตสุ จลมานวณฺณคฺคหณมุเขน, สรีรสมฺผสฺสวเสน จ วาตสฺส คเหตพฺพตฺตา วุตฺตํ **“วาโยกสิณเมเวตฺถ, ทิฏฺฐผุเฏฺฐน คยฺหตี”**ติฯ **อาทิโตว คเหตพฺพาน โหนฺตี**ติอาทิกมฺมิเกน ภาวนารมฺภวเสน น ปฏฺฐเปตพฺพานิ, เหฏฺฐิเม ตโย พฺรหฺมวิหาเร, กสิเณสุ รูปาวจรจตุตฺถชฺฌานญฺจ อนธิคนฺตฺวา สมฺปาเทตุํ อสกฺกุเณยฺยตฺตาฯ

๘๓๒-๕. เอวํ คหณวเสน ทเสฺสตฺวา อิทานิ ปจฺจยโต ทเสฺสตุํ **“กมฺมฏฺฐาเนสุ เหเตสู”**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **เอเตสุ กมฺมฏฺฐาเนสู**ติ เอตฺถ ยถารหํ อารมฺมณานํ, ฌานานญฺจ คหณํ เวทิตพฺพํฯ อากาสกสิณสฺส อุคฺฆาเฏตุํ อสกฺกุเณยฺยตฺตา วุตฺตํ **“อากาสกสิณํ วินา”**ติฯ เมตฺตาทิเอเกกสฺมิํ พฺรหฺมวิหาเร ตีณิ ตีณิ ฌานานิ ปฏิลภิตฺวา ฐิตเสฺสว อุเปกฺขาพฺรหฺมวิหารวเสน ปญฺจมชฺฌานํ อุปฺปชฺชตีติ วุตฺตํ **“ตโย พฺรหฺมวิหารา”**ติอาทิฯ ทฺวินฺนํ เนวสญฺญานาสญฺญายตนชวนานํ สมนนฺตรา นิโรธํ ผุสตีติ กตฺวา วุตฺตํ **“จตุตฺถมารุปฺป”**นฺติ อาทิฯ **วิปสฺสนาภวสมฺปตฺติสุขานํ ปจฺจยา**ติ วิปสฺสนาย, ภวสมฺปตฺติยา, ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารสฺส จ ปจฺจยา โหนฺตีติ อโตฺถฯ

๘๓๖-๙. เอวํ ปสเงฺคน อาคตํ กมฺมฏฺฐานวิภาคํ ทเสฺสตฺวา ปุน อาจริเยน ปฏิปชฺชิตพฺพวิธิํ ทเสฺสตุํ **“กมฺมฏฺฐานํ คเหตฺวา”**ติอาทิ วุตฺตํฯ **สนฺติเก วสนฺตสฺสา**ติ อาจริเยน สทฺธิํ เอกเคเห, เอกวิหาเร วา วสนฺตสฺสฯ **กเถตพฺพ**นฺติ ปวตฺติํ สุตฺวา สุตฺวา กเถตพฺพํฯ **อาคตสฺสาคตกฺขเณ**ติ ส-กาโร ปทสนฺธิมตฺตกโร, อาคตาคตกฺขเณติ อโตฺถฯ อถ วา อาคตสฺส อาคตกฺขเณ กเถตพฺพํฯ อีทิเสสุ หิ ฐาเนสุ อาเมฑิตสามตฺถิยโตว ลพฺภติฯ น หิ เอกวารเมว อาคตสฺส ตสฺมิํ ขเณ กเถตพฺพํ, ตโต ปรํ น กเถตพฺพนฺติ ยุชฺชติฯ

นาติสเงฺขปวิตฺถารนฺติ อติสํขิตฺตํ, อติวิตฺถารญฺจ อกตฺวา ตสฺส สุเขน อุคฺคณฺหนปฺปมาณํ กเถตพฺพํฯ สเจ ปน โส ปกติยาว อุคฺคหิตกมฺมฏฺฐาโน โหติ, สชฺฌายวเสน วา มนสิการวเสน วา กตปริจโย, ตสฺส เอกํ, เทฺว วา นิสชฺชา อตฺตโน สมฺมุขาว สชฺฌายํ กาเรตฺวา ทาตพฺพํฯ เอวํ อาจริเยน ปฏิปชฺชิตพฺพวิธิํ ทเสฺสตฺวา ปุน คหิตกมฺมฏฺฐาเนน เตน โยคินา อุตฺตริ กาตพฺพวิธานํ ทเสฺสโนฺต อาห **“เตนปี”**ติอาทิฯ **สมฺมฏฺฐาน**นฺติ ยตฺถ ปหโฏฺฐ สมติ, ตํ สมฺมฏฺฐานํ, อิทํ สมฺมฏฺฐานํ วิยาติ สมฺมฏฺฐานํฯ ยถา หิ สมฺมฏฺฐาเน คหิเต ปุคฺคลํ อตฺตโน เวรี

อภิภวิตุํ น สโกฺกติ, เอวํ กมฺมฏฺฐาเน คหิเต มโนภุสงฺขาโต กามราโค ตํสมงฺคิปุคฺคลํ อภิภวิตฺวา อตฺตโน วเส กาตุํ น สโกฺกติ ฯ เตน วุตฺตํ ''สมฺมฏฺฐานํ วิยาติ สมฺมฏฺฐาน''นฺติฯ มโน อภิภวตีติ มโนภู, ตสฺส **มโนภุโน**ฯ **อฏฺฐารสหิ...เป.... วิวชฺชิเต**ติ –

> ''มหาวาสํ นวาวาสํ, ชราวาสญฺจ ปนฺถนิํ;
> โสณฺฑิํ ปณฺณญฺจ ปุปฺผญฺจ, ผลํ ปตฺถิตเมว จฯ
>
> ''นครํ ทารุนา เขตฺตํ, วิสภาเคน ปฏฺฏนํ;
> ปจฺจนฺตสีมาสปฺปายํ, ยตฺถ มิโตฺต น ลพฺภติฯ
>
> ''อฏฺฐารเสตานิ ฐานานิ, อิติ วิญฺญาย ปณฺฑิโต;
> อารกา ปริวเชฺชยฺย, มคฺคํ สปฺปฏิภยํ ยถา''ติฯ (วิสุทฺธิ. ๑.๕๒) –

เอวํ วุเตฺตหิ อฏฺฐารสหิ วิหารโทเสหิ สพฺพกาลวิยุเตฺตฯ **อนุรูเป**ติ อิเมสุ อฏฺฐารสสุ โทเสสุ อญฺญตเรนปิ สมนฺนาคโต อนนุรูโป นาม, ตทภาเวน อตฺตโน โยคกมฺมสฺส อนุกูเลฯ มหาวิหาราทโย หิ โยคกมฺมสฺส อนุกูลา น โหนฺติ, ตสฺมา มหาวิหาเร ตาว วตฺตกรณาทินา ปลิโพโธ โหติฯ ยตฺถ ปน สพฺพํ กตเมว, อวเสสาปิ สงฺฆฏฺฏนา นตฺถิ, เอวรูโป **มหาวิหาโร**ปิ อนุรูโปวฯ **นววิหาเร** พหุํ นวกมฺมํ กาตพฺพํ โหติ, ตสฺมา โส อสติ อญฺญสฺมิํ อนุกูเล การเณ อนนุรูโป โหติฯ ตถา **ชิณฺณวิหาโร**ปิ พหุปฏิชคฺคิตพฺพตาย กมฺมฏฺฐานนฺตรายิโกฯ **ปนฺถนิสฺสิตโก** อาคนฺตุเกหิ รตฺตินฺทิวํ สโมกิณฺณตายฯ ยตฺถ โสณฺฑี นาม ปาสาณโปกฺขรณี โหติ, โส **โสณฺฑิวิหาโร**ฯ ตตฺถ พหู ปานียตฺถาย สโมสรนฺติ, ตถา **ปณฺณปุปฺผผลวติ** วิหาเร ตํตทตฺถายฯ **ปตฺถนีเย** โลกสมฺมเต วิหาเร วิหรนฺตํ ''อรหา''ติ สมฺภาเวนฺตา พหู อาคจฺฉนฺติฯ **นครสนฺนิสฺสิเตปิ** วิหาเร วิสภาคารมฺมณาปาถคมนาทีนิ โหนฺติฯ **ทารุสนฺนิสฺสิเต** กฏฺฐหาริกาทีหิ อผาสุ โหติฯ **เขตฺตสนฺนิสฺสิเต** วิหารมเชฺฌเยว ขลมณฺฑลกรณาทินา อผาสุ โหติฯ **วิสภาคปุคฺคลาธิวุเตฺถปิ** กลหนิวารณาทีสุ เต อุปวทนฺติฯ **ปฏฺฏนสนฺนิสฺสิเต** อภิณฺหํ นาวาสเตฺถหิ อาคตมนุเสฺสหิ อผาสุ โหติฯ **ปจฺจนฺตนิสฺสิเต** มนุสฺสา พุทฺธาทีสุ อปฺปสนฺนา โหนฺติฯ **รชฺชสีมสนฺนิสฺสิเต** ทฺวินฺนํ ราชูนํ กลเห สติ ทฺวินฺนํ วิชิเตสุ ปิณฺฑาย วิจรนฺตํ ภิกฺขุํ ''อยํ จรปุริโส''ติ คเหตฺวา พนฺธนาทิกํ ปาเปยฺยุํ, **อสปฺปาเย** อมนุสฺสาทิอุปทฺทวา โหนฺติฯ กลฺยาณมิตฺตานธิวุเตฺถ อุปฺปนฺนกงฺขาย วิโนทเก อสติ มหาโทโสเยวาติ เอเตปิ วิหารา อนนุรูปา, ตสฺมา ตาทิเส วิหาเร ปริวเชฺชตฺวา วุตฺตโทสวิรหิเต อนุรูเป วิหาเร วิหาตพฺพํฯ

ตสฺส ปน วิหารสฺส อนุรูปภาโว เอวํ เวทิตโพฺพติ ทเสฺสตุํ **''คามโต''**ติอาทิ วุตฺตํฯ **คามโต**ติ โคจรคามโตฯ **นาติทูเร**ติ โคจรคามสฺส อฑฺฒคาวุตโต โอรภาคตาย น อติทูเรฯ **นจฺจาสเนฺน**ติ ปจฺฉิเมน ปมาเณน โคจรคามโต ปญฺจธนุสติกตาย น อติสเนฺนฯ อิมินา คมนาคมนสมฺปนฺนตํ ทเสฺสติฯ โคจรคามสฺส ปน อุตฺตรทิสาย วา ทกฺขิณทิสาย วา นาติทูรํ นจฺจาสนฺนํ เสนาสนํ วิเสเสน คมนาคมนสมฺปนฺนํ โหติ, นาติทูรนจฺจาสนฺนตา เจตฺถ นิทสฺสนมตฺตํฯ **ปญฺจงฺคสํยุเต**ติ ปน วุตฺตตฺตา นาติทูรนจฺจาสนฺนตาย สห ทิวา อปฺปกิณฺณตาทีนิ จตฺตาริ สโมธาเนตฺวา ปญฺจงฺคสํยุตฺตตา เวทิตพฺพาฯ วุตฺตเญฺหตํ ภควตา –

> ''กถญฺจ, ภิกฺขเว, เสนาสนํ ปญฺจงฺคสมนฺนาคตํ โหติ? อิธ, ภิกฺขเว, เสนาสนํ นาติทูรํ โหติ นจฺจาสนฺนํ คมนาคมนสมฺปนฺนํ ทิวา อปฺปกิณฺณํ รตฺติํ อปฺปสทฺทํ อปฺปนิโคฺฆสํ อปฺปฑํสมกสวาตาตปสรีสปสมฺผสฺสํ, ตสฺมิํ โข ปน เสนาสเน วิหรนฺตสฺส อปฺปกสิเรเนว อุปฺปชฺชนฺติ จีวรปิณฺฑปาตเสนาสนคิลานปจฺจยเภสชฺชปริกฺขารา, ตสฺมิํ

> โข ปน เสนาสเน เถรา ภิกฺขู วิหรนฺติ พหุสฺสุตา อาคตาคมา ธมฺมธรา วินยธรา มาติกาธรา, เต กาเลน กาลํ อุปสงฺกมิตฺวา ปริปุจฺฉติ ปญฺหํ 'อิทํ, ภนฺเต, กถํ; อิมสฺส โก อตฺโถ'ติฯ ตสฺส เต อายสฺมนฺโต อวิวฏญฺเจว วิวรนฺติ, อนุตฺตานีกตญฺจ อุตฺตานิํ กโรนฺติ, อเนกวิหิเตสุ จ กงฺขาฏฺฐานิเยสุ ธมฺเมสุ กงฺขํ ปฏิวิโนเทนฺติฯ เอวํ โข, ภิกฺขเว, เสนาสนํ ปญฺจงฺคสมนฺนาคตํ โหตี''ติ (อ. นิ. ๑๐.๑๑)ฯ

เอตฺถ จ นาติทูรนจฺจาสนฺนภาเวน คมนาคมนสมฺปนฺนตา ปฐมํ องฺคํ, ทิวา มหาชนสํกิณฺณตาภาเวน, รตฺติยํ ชนาลาปสทฺทาภาเวน, สพฺพทาปิ ชนสนฺนิปาตนิโคฺฆสาภาเวน อปฺปกิณฺณอปฺปสทฺทอปฺปนิโคฺฆสภาโว ทุติยํ, ฑํสมกสาทิปริสฺสยาภาโว ตติยํ, อปฺปกสิเรน จีวรปิณฺฑปาตาทิปจฺจยลาโภ จตุตฺถํ, พหุสฺสุตตาทิคุณสมนฺนาคตานํ เถรานํ วสนภาโว ปญฺจมนฺติ อิเมหิ ปญฺจหิ อเงฺคหิ สํยุเตฺต สมนฺนาคเต วิหารสฺมิํ วิหาตพฺพํฯ

๘๔๐-๑. ปฐมํ วุตฺตอาวาสาทิมหาปลิโพเธ อุปาทาย ขุทฺทกปลิโพโธ, อิทานิ ตํ ปลิโพธํ สรูปโต ทเสฺสตฺวา ตสฺส อุปจฺฉินฺทนาการํ อาวิ กาตุํ **"ทีฆา เกสา"**ติอาทิ วุตฺตํฯ โสปโตฺต สุฏฺฐุ ปจิตโพฺพติ โยชนาฯ

๘๔๒-๕. **ปวิวิเตฺต**ติ ชนวิวิเตฺต โอกาเสฯ **วเชฺชตฺวา...เป.... โลหิต**นฺติ อิเม จตฺตาโร กสิณโทสา, ตสฺมา เอวรูปา มตฺติกา วเชฺชตฺวาฯ **สณฺหายา**ติ อปนีตติณมูลสกฺขรวาลุกาย สุมทฺทิตาย สุขุมายฯ **อรุณวณฺณายา**ติ อรุณนิภาย, อรุณวณฺณปฺปภายาติ อโตฺถฯ **พหิทฺธา วาปิ ตาทิเส**ติ พหิทฺธาปิ วิหารปจฺจเนฺต ปฏิจฺฉนฺนฏฺฐาเนฯ **สํหาริม**นฺติ สํหริตพฺพํ คเหตฺวา จรณโยคฺยํฯ **ตตฺรฏฺฐก**นฺติ ยตฺถ กตํ, ตเตฺถว ติฏฺฐนกํฯ

๘๔๗-๕๐. **ปมาณโต**ติ วกฺขมานปฺปมาณโตฯ **วฏฺฏํ อาโกเฏตฺวา**ติ ปริมณฺฑลํ กตฺวา อาโกเฏตฺวาฯ **ต**นฺติ ตํ จมฺมํ วา กฏสารํ วา ทุสฺสปฏฺฏํ วาฯ **กณฺณิก**นฺติ กณฺณิกาสทิสํ, ปริมณฺฑลโต ปทุมกณฺณิกาการนฺติ วุตฺตํ โหติฯ เตนาห **"สม"**นฺติฯ ''กณฺณิกาสม''นฺติ วา ปาโฐฯ **วิทตฺถิจตุรงฺคุล**นฺติ จตุรงฺคุลาธิกวิทตฺถิปฺปมาณํฯ เอตเทว หิ ปมาณํ สนฺธาย **อฏฺฐกถายํ** ''สุปฺปมเตฺต วา สราวมเตฺต วา''ติ (วิสุทฺธิ. ๑.๕๕) วุตฺตํฯ **วิวฏฺฏ**นฺติ นิพฺพานํฯ กสิณปริกมฺมํ กโรโนฺตปิ หิ เอตฺตเกเยว อฏฺฐตฺวา นิพฺพานตฺถาเยว วายมติฯ **เภรีตลสมํ กตฺวา**ติ ปาณิกาย ฆํเสตฺวา นินฺนตุนฺนตฏฺฐานาภาเวน เภรีตลํ วิย สมํ กตฺวาฯ **สมฺมชฺชิตฺวาน ตํ ฐาน**นฺติ ยสฺมิํ ฐาเน นิสีทิตฺวา ตํ กสิณํ โอโลเกติ, ตํ ฐานํ สเจ อุกฺลาปํ โหติ, สมฺมชฺชิตฺวาฯ **นฺหตฺวา**ติ สรีรทรถวิโนทนตฺถํ นฺหตฺวาฯ

๘๕๑-๒. **ตมฺหา กสิณมณฺฑลา หตฺถปาสปฺปมาณสฺมิํ ปเทเส**ติ ตมฺหา กสิณมณฺฑลสฺส, ฐปิตฏฺฐานมฺหา อฑฺฒเตยฺยหตฺถนฺตเร ปเทเส, กสิณมณฺฑลสฺส, ปีฐสฺส จ มชฺฌํ หตฺถปาสปฺปมาณํ กตฺวา ปญฺญเตฺตติ วุตฺตํ โหติฯ **วิทตฺถิจตุรงฺคุเล อุเจฺจ**ติ วิทตฺถิจตุรงฺคุลํ หุตฺวา อุเจฺจ, วิทตฺถิจตุรงฺคุลปาทเกติ วุตฺตํ โหติฯ ทูเร นิสินฺนสฺส หิ กสิณํ น อุปฏฺฐาติ, อาสนฺนตเร นิสินฺนสฺส หตฺถปาณิกาปทาทโย กสิณโทสา ปญฺญายนฺติฯ อุจฺจตเร นิสิเนฺนน จ คีวํ ปณาเมตฺวา โอโลเกตพฺพํ โหติ, นีจตเร ชณฺณุกานิ รุชฺชนฺติ, ตสฺมา หตฺถปาสปฺปมาเณ ปเทเส วิทตฺถิจตุรงฺคุลปาทเก ปีเฐ นิสีทิตพฺพํฯ ยสฺมา จตูสุ อิริยาปเถสุ สยนํ โกสชฺชปกฺขิยํ, ฐานจงฺกมนานิ อุทฺธจฺจปกฺขิยานิ, นิสชฺชา ปน อลีนุทฺธจฺจปกฺขิยา, สโนฺต อิริยาปโถ, ตสฺมา วุตฺตํ **"นิสีทิตฺวา"**ติ, สมนฺตโต อูรุพทฺธาสนํ ปลฺลงฺกํ อาภุชิตฺวาติ อโตฺถฯ เยนากาเรน นิสีทนฺตสฺส นิสชฺชา สุขา โหติ, ตํ ทเสฺสตุํ วุตฺตํ **"อุชุํ กายํ ปณิธายา"**ติฯ อุปริมํ สรีรํ อุชุกํ ฐเปตฺวา อฏฺฐารสปิฏฺฐิกณฺฏเก โกฏิยา โกฏิํ ปฏิปาเทตฺวาติ อโตฺถฯ เอวญฺหิ นิสินฺนสฺส จมฺมมํสนหารู

นิ น โอณมนฺติ, อถสฺส ยา เตสํ โอณมนปจฺจยา ขเณ ขเณ เวทนา อุปฺปชฺเชยฺยุํ, ตา น อุปฺปชฺชนฺติฯ ตาสุ อนุปฺปนฺนาสุ จิตฺตํ เอกคฺคํ โหติ, กมฺมฏฺฐานํ น ปริปตติฯ ตโต จ ปุเพฺพนาปรํ วิเสสปฺปตฺติยา วุทฺธิํ ผาติํ อุปคจฺฉติฯ อิทานิ อารมฺมณปริคฺคหุปายํ ทเสฺสโนฺต อาห **“กตฺวา ปริมุขํ สติ”**นฺติ, กมฺมฏฺฐานาภิมุขํ สติํ ฐเปตฺวาติ อโตฺถฯ อภิ-สเทฺทน หิ สมานโตฺถ อิธ **ปริ**-สโทฺท, อถ วา สมีปเตฺถน **ปริ**-สเทฺทน มุขสฺส สมีเป สติํ กตฺวาติ อโตฺถฯ ยถาห – ‘‘อยํ สติ อุปฏฺฐิตา โหติ สุปฏฺฐิตา นาสิกเคฺค วา มุขนิมิเตฺต วาฯ เตน วุจฺจติ ปริมุขํ สติํ อุปฏฺฐเปตฺวา’’ติ (วิภ. ๕๓๗)ฯ อถ วา **“ปรี**ติ ปริคฺคหโฏฺฐ, **มุข**นฺติ นิยฺยานโฏฺฐ, **สตี**ติ อุปฏฺฐานโฏฺฐฯ เตน วุจฺจติ ‘ปริมุขํ สติ’’นฺติ (ปฏิ. ม. ๑.๑๖๔) วจนโต ‘‘ปริณายิกา’’ติอาทีสุ วิย ปริ-สโทฺท ปริคฺคหโฏฺฐ, ‘‘สุญฺญตวิโมกฺขมุข’’นฺติอาทีสุ วิย มุข-สโทฺท นิยฺยานโฏฺฐติ กตฺวา ปริคฺคหิตนิยฺยานสติํ กตฺวา สพฺพถา คหิตาสโมฺมสํ ปริจฺจตฺตสโมฺมสํ สติเนปกฺกํ อุปฏฺฐเปตฺวาติ วุตฺตํ โหติฯ

๘๕๓-๕. **กาเมสฺวาทีนวํ ทิสฺวา**ติ ‘‘กามา นาเมเต อฏฺฐิกงฺขลิกูปมา นิรสฺสาทเฏฺฐนา’’ติอาทินา วตฺถุกามกิเลสกาเมสุ อาทีนวํ ปจฺจเวกฺขิตฺวาฯ **เนกฺขมฺมํ ทฏฺฐุ เขมโต**ติ เนกฺขมฺมํ เขมโต ทิสฺวา กามนิสฺสรณํ สพฺพทุกฺขสมติกฺกมสฺส อุปายภูตํ เนกฺขมฺมนฺติ เอวํ เนกฺขมฺมสงฺขาตํ สอุปจารชฺฌานํ, นิพฺพานํ, วิปสฺสนํ, สเพฺพปิ วา กุสลธเมฺม เขมโต นิพฺภยโต ทิสฺวา, ตตฺถ ชาตาภิลาโส หุตฺวาติ วุตฺตํ โหติฯ **ปรมํ...เป.... รตนตฺตเย**ติ พุทฺธาทิรตนตฺตเย รตนตฺตยคุณานุสฺสรเณน พลวปีติปาโมชฺชํ ชนยิตฺวาฯ **ภาคี...เป.... มุตฺตม**นฺติ ‘‘อหํ อิมาย สพฺพพุทฺธปเจฺจกพุทฺธอริยสาวเกหิ ปฏิปนฺนาย เนกฺขมฺมปฏิปตฺติยา จิตฺตวิเวกาทิปฺปวิเวกชสฺส สุขสฺส อทฺธา เอกเนฺตน ภาคี อสฺสํ, ลาภี ภเวยฺย’’นฺติ เอวํ ปฏิปตฺติยํ อานิสํสทสฺสเนน ตพฺพิสยํ อุตฺตมํ มหนฺตํ อุสฺสาหํ กตฺวาฯ **อากาเรน สเมเนวา**ติ อติอุมฺมีลิตอติมนฺทาโลจนานิ วเชฺชตฺวา นาติอุมฺมีลิตนาติมนฺทาโลจนสงฺขาเตน สเมน อาโลจนากาเรนฯ อติอุมฺมีลยโต หิ อติสุขุมํ, อวิภูตญฺจ รูปคตํ อุปนิชฺฌายโต วิย จกฺขุ กิลมติ, อตฺตโน สภาววิภาวนโต จ มณฺฑลํ อติวิภูตํ โหติ, ตถา วณฺณโต, ลกฺขณโต วา อุปติเฏฺฐยฺย, เตนสฺส นิมิตฺตํ นุปฺปชฺชติฯ อติมนฺทํ อุมฺมีลยโต จ คชนิมีลเกน เปกฺขนฺตสฺส วิย รูปคตํ มณฺฑลํ อวิภูตํ โหติฯ ทสฺสเนมนฺทพฺยาปารตาย โกสชฺชปาตโต จิตฺตญฺจ ลีนํ โหติ, เอวมฺปิ นิมิตฺตํ นุปฺปชฺชติ, ตสฺมา ยถา นาม อาทาสตเล มุขนิมิตฺตํ คณฺหโนฺต น ตตฺถ อติคาฬฺหํ อุมฺมีลติ, น อติมนฺทํ, อถ โข สเมน อากาเรน คณฺหาติ, เอวเมว นาติอุมฺมีลนาทินา สเมน อากาเรน คณฺหเนฺตน ภาเวตพฺพนฺติฯ **นิมิตฺตํ คณฺหตา**ติ ปถวีกสิเณ จกฺขุนา คหิตํ นิมิตฺตํ มนสา คณฺหเนฺตนฯ

๘๕๖-๗. อิทานิ นิมิตฺตคฺคหโณปายํ ทเสฺสตุํ **“น วโณฺณ เปกฺขิตโพฺพ”**ติอาทิ วุตฺตํฯ **น วโณฺณ เปกฺขิตโพฺพ โส**ติ โย ตตฺถ ปถวีกสิเณ อรุณวโณฺณ, โส น จิเนฺตตโพฺพ วณฺณวเสน มนสิกโรโต วณฺณกสิณภาวูปคมนโตฯ จกฺขุวิญฺญาเณน ปน คหิตคฺคหณํ น สกฺกา วาเรตุํ, เตเนวตฺถ ‘‘น โอโลเกตโพฺพ’’ติ อวตฺวา ‘‘มนสานุเปกฺขิตา โหตี’’ติอาทีสุ วิย มนสา จินฺตนวเสน เปกฺขนคฺคหณํ กตํฯ **ทฏฺฐพฺพํ น จ ลกฺขณ**นฺติ ยํ ตตฺถ ปถวีธาตุยา ถทฺธลกฺขณํ น มนสิกาตพฺพํ ตสฺส มนสิกาเร ธาตุกมฺมฏฺฐานสฺส คหิตตฺตาฯ **วณฺณํ ปน อมุญฺจิตฺวา**ติ ทิสฺวา คเหตพฺพตฺตา ปน วณฺณํ อมุญฺจิตฺวาฯ **อุสฺสทสฺส วเสน หิ จิตฺตํ ปณฺณตฺติธมฺมสฺมิ**นฺติ ปถวีธาตุยา สตฺติโต อธิกภาเวน สสมฺภารปถวิยา ‘‘ปถวี’’ติ โวหาโร, ตสฺมิํ สสมฺภารปถวิํ อุปาทาย ปญฺญเตฺต ปณฺณตฺติธเมฺม อาทาสตลคตมุขนิมิเตฺต วิย จิตฺตํ ฐเปตฺวาฯ **เอกคฺคมานโส**ติ ปุน นานารมฺมเณ จิตฺตํ อวิสาเรตฺวา เอกคฺคมานโส หุตฺวาฯ **ปถวี ปถวิเจฺจวํ วตฺวา**ติ เอตฺถ ปฐมสมนฺนาหาเร กสฺสจิ วจีเภโทปิ สิยาติ วุตฺตนฺติ **อาจริยธมฺมปาล**เตฺถโร อาหฯ

๘๕๘. ยทิ โวหารมเตฺต จิตฺตํ ฐเปตพฺพํ, นามนฺตรวเสน ปถวี มนสิกาตพฺพา ภเวยฺยาติ โหตุ, โก โทโสติ ทเสฺสนฺโต อาห **“ปถวี เมทนี”**ติอาทิฯ อถ วา กึ ปถวีนาเมเยว วุตฺต ภาวนา โหติ, อุทาหุ อญฺญสฺมิมฺปีติ อาห **“ปถวี เมทนี”**ติอาทิฯ **เอกํ วตฺตุมฺปิ วฏฺฏตี**ติ เอเตสุ ยํ อิจฺฉติ, ตํ อตฺตโน ปคุณตาย วา ปจุรตาย วา อาคจฺฉนฺตํ เอกํ วตฺตุํ วฏฺฏติฯ กิญฺจาปิ เอวํ วฏฺฏติ, อปิจ ‘‘ปถวี’’ติ เอตเทว นามํ ปากฏํ, ตสฺมา ปากฏวเสเนว ‘‘ปถวี ปถวี’’ติ ภาเวตพฺพนฺติ อาจริยาฯ

๘๕๙-๖๐. **อุมฺมีลิตฺวา...เป.... ตาว โส**ติ ยาว วกฺขมานากาเรน อุคฺคหนิมิตฺตํ นุปฺปชฺชติ, ตาว กิญฺจิ กาลํ จกฺขุํ อุมฺมีลิตฺวา นิมิตฺตคฺคหณวเสน ปถวีมณฺฑลํ โอโลเกตฺวา ปุน กิญฺจิ กาลํ จกฺขูนิ นิมีลิตฺวาติ เอวํ วารสตมฺปิ วารสหสฺสมฺปิ ตโต ภิโยฺยปิ อุมฺมีลิตฺวา โส โยคี อาวเชฺชยฺย, เยนากาเรน โอโลเกตฺวา คหิตํ, เตนากาเรน ตํ สมนฺนาหเรยฺยาติ อโตฺถฯ

๘๖๑-๓. **อาปาถํ ตุ ยาติ เจ**ติ ยทิ มโนทฺวาริกชวนานํ โคจรภาวํ อุปคจฺฉติ, ตํ อุคฺคหนิมิตฺตํ ตทา อุปฺปนฺนนฺติ ปวุจฺจตีติ โยชนาฯ ยทิ อุคฺคหนิมิเตฺตปิ ปถวีมณฺฑลํ โอโลเกตฺวา ภาเวติ, ปฏิภาคนิมิตฺตุปฺปตฺติ น สิยาฯ สมีปเฏฺฐน จ น สกฺกา อโนโลเกตุนฺติ วุตฺตํ **“นิสีทิตพฺพํ โน เจว”**นฺติอาทิฯ **ยถาสุขํ** นิสิเนฺนน, ยถาสุขํ วา ภาเวตพฺพนฺติ สมฺพโนฺธฯ

๘๖๔-๕. **ปปญฺจ...เป.... โธวเน**ติ ปสฺสาวาทินา เกนจิ กรณีเยน นิสินฺนฏฺฐานโต อญฺญตฺถ คนฺตฺวา ปุน อาคมฺม นิสีทเนฺตน ปาทา โธวิตพฺพา โหนฺติฯ อโธตปาเทน หิ เสนาสนํ อกฺกมโต อาปตฺติ โหติ, ขเณ ขเณ ปาทโธวเน จ ปปโญฺจ โหติ, ตสฺมา ตสฺส ปริหารตฺถํ เทฺว อุปาหนาเยว อิจฺฉิตพฺพาฯ ตาว พหุตลิกา สทฺทมฺปิ ชเนยฺยุํ, สโทฺท จ ฌานกณฺฏโก, ตสฺมา วุตฺตํ **“เอกตลิกา”**ติฯ ตถา ‘‘ปริสฺสยวิโนทนตฺถํ กตฺตรทโณฺฑ จ อิจฺฉิตโพฺพ’’ติ (วิสุทฺธิ. ๑.๕๗) **อฏฺฐกถายํ** วุตฺตํฯ **อสปฺปาเยน เกนจี**ติ วกฺขมาเนน อาวาสาทิอสปฺปาเยสุ เกนจิ เทว อสปฺปาเยน ฯ **ตํ ฐาน**นฺติ กสิณมณฺฑลสฺส ฐิตฏฺฐานํฯ **อาทาย ตํ ปุนา**ติ ยถาชาตํ อุคฺคหนิมิตฺตํ ปุน คเหตฺวา, ปุน อุปฺปาเทตฺวาติ วุตฺตํ โหติฯ

๘๖๖-๗. **ปีเฐ สุขนิสิเนฺนนา**ติ ปุน วสนฏฺฐานํ อาคนฺตฺวา วุตฺตนิยาเมน ปีเฐ สุขนิสิเนฺนนฯ **ภาเวตพฺพ**นฺติ ตํ นิมิตฺตํ มนสิการวเสน วเฑฺฒตพฺพํฯ **สมนฺนาหริตพฺพ**นฺติ สมฺมา อาวชฺชิตพฺพํ, สมฺมา วา อนุ อาหริตพฺพํฯ **ตกฺกาหต**นฺติ ‘‘ตกฺกนโต ตโกฺก’’ติ เอวํ ลทฺธนาเมน ภาวนาจิตฺตสมฺปยุเตฺตน สมฺมาสงฺกเปฺปน อาหนนปริยาหนนกิเจฺจน อปราปรํ ปวตฺตเนน กมฺมฏฺฐานํ อาหตํ, ปริยาหตญฺจ กาตพฺพํ, พลปฺปตฺตวิตโกฺก มนสิกาโร พหุลํ ปวเตฺตตโพฺพติ อโตฺถฯ

๘๖๘-๗๐. **ตํ อิจฺฉตี**ติ ตํ นิมิตฺตํ มนสิกาตุํ อิจฺฉติฯ **เอวํ กโรนฺตสฺสา**ติ เอวํ กมฺมฏฺฐานํ ตกฺกาหตํ กโรนฺตสฺสฯ ยถา ภาวนา ปุเพฺพนาปรํ วิเสสํ อาวหติ, เอวํ อนุยุญฺชนฺตสฺส, เอวํ กโรโต ปน ยทา สทฺธาทีนิ อินฺทฺริยานิ สุวิสทานิ ติกฺขานิ ปวตฺตนฺติ , ตทา อสฺสทฺธิยาทีนํ ทูรีภาเวน สาติสยํ ถามปฺปเตฺตหิ สตฺตหิ พเลหิ ลทฺธุปตฺถมฺภานิ วิตกฺกาทีนิ กามาวจราเนว ฌานงฺคานิ พหูนิ หุตฺวา ปาตุภวนฺติฯ ตโต จ เตสํ อุชุวิปจฺจนีกภูตา กามจฺฉนฺทาทโย สทฺธึ ตเทกเฏฺฐหิ ปาปธเมฺมหิ ทูรีภวนฺติฯ เตน วุตฺตํ **“วิกฺขมฺภนฺติ...เป.... ปญฺจ นีวรณานิปี”**ติฯ **สมาธิยติ...เป.... โยคิโน**ติ ตสฺส โยคิโน ปฏิภาคนิมิตฺตํ อารพฺภ อุปฺปนฺนอุปจารสมาธินา อุปจารชฺฌาเนน จิตฺตมฺปิ สมาธิยติ, ปฏิภาคนิมิตฺตมฺปิ อุปฺปชฺชติ อุปจารชฺฌานสฺส เตน วินา อภาวโตฯ

๘๗๑-๔. **อิมสฺสา**ติ ปฏิภาคนิมิตฺตสฺสฯ **ปุริมสฺสา**ติ อุคฺคหนิมิตฺตสฺสฯ **ถวิกา**ติ อาทาสถวิกโตฯ **พลากา วิย โตยเท**ติ เมฆสมีเป พลากา วิยฯ สา หิ เมฆสฺส นีลตฺตา สยํ อติปริสุทฺธา อุปฏฺฐาติ, ตถา ตํ อุปฏฺฐาตีติ สมฺพนฺโธฯ เอวํ อาทาสมณฺฑลูปมาทีหิ อุคฺคหนิมิตฺตโต ปฏิภาคนิมิตฺตสฺส สุวิสุทฺธตํ, สณฺหสุขุมตญฺจ ทเสฺสติฯ เตนาห **“ตโตธิกตร”**นฺติฯ อุคฺคหนิมิเตฺต องฺคุลิปทปาณิกาปทาทโย กสิณโทสา ปญฺญายนฺติ, อิทํ ปน วุตฺตนเยน ตโตปิ สตคุณํ สหสฺสคุณํ สุวิสุทฺธํ หุตฺวา อุปฏฺฐาตีติ อโตฺถฯ **ตนุสณฺฐานวนฺต**นฺติอาทิ อปรมตฺถสภาวตฺตา วุตฺตํฯ ยทิ หิ ตํ เอทิสํ ภเวยฺย, จกฺขุวิเญฺญยฺยํ สิยา, โอฬาริกํ สมฺมสนูปคํ ติลกฺขณาหตํ, น ปเนตํ ตาทิสนฺติฯ ยทิ ปเนตํ น สณฺฐานาทิวนฺตํ, กถํ ฌานสฺส อารมฺมณภาโวติ อาห **“อุปฏฺฐา…เป…. มย”**นฺติฯ ตตฺถ **ปญฺญช**นฺติ ภาวนามยํ ปญฺญาชนิตํ, ภาวนาปญฺญาย สญฺชานนมตฺตนฺติ วุตฺตํ โหติฯ น หิ อสภาวธมฺมสฺส กุโตจิสมุฏฺฐานํ อตฺถิฯ เตนาห **“ภาวนามยํ อุปฏฺฐานาการมตฺต”**นฺติ, เกวลํ สมาธิลาภิโน ภาวนาวิเสสชนิตํ ตมฺมยํ อุปฏฺฐานาการมตฺตเมว ภาวนาวิเสสานุภาเวน อุปฏฺฐาตีติ อโตฺถฯ

๘๗๕-๘. วิกฺขมฺภิตาเนว สนฺนิสินฺนาเนว น ปุน ตทตฺถํ อุสฺสาโห กาตโพฺพติ อธิปฺปาโยฯ ปฏิภาคนิมิเตฺต หิ อุปฺปชฺชมาเนเยว ตํวิสยํ อุปจารชฺฌานํ นีวรเณ วิกฺขเมฺภนฺตเมว อุปฺปชฺชติฯ **กิเลสา สนฺนิสินฺนาวา**ติ อวเสสา ตเทกฏฺฐกิเลสา จ สมฺมเทว นิสินฺนา, อุปสนฺตาติ อโตฺถฯ ‘‘อุปจารสมาธินา’’ติ วุเตฺต อิตโรปิ สมาธิ อตฺถีติ อตฺถโต อาปนฺนนฺติ ตมฺปิ ทเสฺสตุํ **“อาการเรหิ ปน ทฺวีหิ”**ติอาทิ วุตฺตํฯ **ทฺวีหิ อาการเรหี**ติ ฌานธมฺมานํ ปฏิปกฺขทูรีภาโว, ถิรภาวปฺปตฺติ จาติ อิเมหิ ทฺวีหิ การเณหิฯ อิทานิ ตานิ การณานิ สมาธิอวตฺถามุเขน ทเสฺสตุํ **“อุปจารกฺขเณ”**ติอาทิ วุตฺตํฯ **อุปจารกฺขเณ**ติ อุปจารภูมิยํ อุปจาราวตฺถายํ ฯ **ตสฺส ปฏิลาเภ**ติ ยทตฺถาย อยํ ปฏิปโนฺน, ตสฺส อปฺปนาสมาธิสฺส ปฏิลาเภ อธิคมาวตฺถายํฯ กถํ อุปจารภูมิยํ สมาธิยติ, กถญฺจ อปฺปนาภูมิยนฺติ อาห **“นีวารณปฺปหาเนนา”**ติอาทิฯ อุปจารกฺขเณ ยทิปิ ฌานงฺคานิ ปฏุตรานิ มหคฺคตภาวปฺปตฺตานิ น โหนฺติ, เตสํ ปฏิปกฺขธมฺมานํ วิกฺขมฺภเนน จิตฺตํ สมาธิยติ, ปฏิลาภภูมิยมฺปิ อปฺปนาปตฺตานํ ฌานงฺคานํ ปาตุภาเวน สมาธิยตีติ อโตฺถฯ

๘๗๙-๘๐. **องฺคานิ…เป…. น จา**ติ อุปจารกฺขเณ องฺคานิ น จ ถามชาตานิ เนว ภาวนาพลปฺปตฺตานิ โหนฺตีติ อโตฺถฯ **อปฺปนายา**ติ อปฺปนกฺขเณฯ **ตสฺมา**ติ ยสฺมา องฺคานิ ถามชาตานิ ชายเร, ตสฺมาฯ **อปฺปนาจิตฺตํ ทิวสมฺปิ ปวตฺตตี**ติ ยถา นาม พลวา ปุริโส อาสนา วุฏฺฐาย ทิวสมฺปิ ติเฏฺฐยฺย, เอวเมวํ อปฺปนาสมาธิมฺหิ อุปฺปเนฺน ฌานจิตฺตํ สกึ ภวงฺควารํ ฉินฺทิตฺวา อุปฺปนฺนํ เกวลํ รตฺติมฺปิ ทิวสมฺปิ กุสลชวนปฏิปาฏิวเสเนว ปวตฺตตีติ อโตฺถฯ ‘‘อปฺปนาปตฺตํ ทิวสมฺปิ ปวตฺตตี’’ติ วทตา อุปจารกฺขเณ น ตถาติ ทสฺสิตํ โหติฯ ตตฺถ หิ องฺคานํ อถามชาตตฺตา ยถา นาม ทหโร กุมาโร อุกฺขิปิตฺวา ฐปิยมาโน ปุนปฺปุนํ ภูมิยํ ปตติ, เอวเมวํ จิตฺตํ กาเลน นิมิตฺตํ อารมฺมณํ กโรติ, กาเลน ภวงฺคํ โอตรติฯ

๘๘๑-๔. **เตเนว ปลฺลเงฺกนา**ติ ยสฺมึ นิสิโนฺน ปฏิภาคนิมิตฺตํ อธิคจฺฉิ, เตเนว ปลฺลเงฺกน กรณภูเตน, เหตุภูเตน วา ตํ นิมิตฺตํ วเฑฺฒตฺวาฯ อุปจารภูมิยญฺหิ นิมิตฺตวฑฺฒนํ ยุตฺตํฯ **จกฺกวตฺติยคโพฺภวา**ติ จกฺกวตฺติ ภวิตุํ ปุญฺญวา คโพฺภ วิยฯ **ปริหานิ น วิชฺชตี**ติ ลทฺธูปจารชฺฌานสฺส ปริหานิ น วิชฺชติฯ นิมิเตฺต หิ อปริหีเน ตทารมฺมณํ ฌานํ อปริหีนเมว โหติ, นิมิเตฺต ปน อารกฺขาภาเวน วินเฏฺฐ ลทฺธชฺฌานมฺปิ วินสฺสติ ตทายตฺตวุตฺติตฺตาฯ เตนาห **“อารกฺขเณ”**ติอาทิฯ

๘๘๕. **อาวาโส**ติ ยสฺมึ อาวาเส วสนฺตสฺส อนุปฺปนฺนํ นิมิตฺตํ นุปฺปชฺชติ, อุปฺปนฺนํ วา วินสฺสติ, อนุปฏฺฐิตา จ สติ น อุปฏฺฐาติ, อสมาหิตญฺจ จิตฺตํ น สมาธิยติ, อยํ อสปฺปาโย อาวาโส, ตสฺมา ยสฺมึ วิหาเร พหู อาวาสา โหนฺติ, ตตฺถ เอเกกสฺมึ ตีณิ ตีณิ ทิวสานิ วสิตฺวา ยตฺถ จิตฺตํ เอกคฺคํ น โหติ, ตํ ปหาย ตพฺพิปรีเต วสิตพฺพํฯ **โคจโร**ติ โคจรคาโม, โส เสนาสนโต อติทูเร อจฺจาสเนฺน ปุพฺพทิสาย วา ปจฺฉิมทิสาย วา อสุลภภิโกฺข อสปฺปาโยฯ **ภสฺสนฺ**ติ ทฺวตฺตึสติรจฺฉานกถาปริยาปนฺนา อสปฺปายกถาฯ สา หิสฺส นิมิตฺตนฺตรธานาย สํวตฺตติฯ **ปุคฺคโล**ติ ติรจฺฉานกถิโก, สีลาทิคุณวิรหิโต ปุคฺคโล, ยํ นิสฺสาย อสมาหิตํ วา จิตฺตํ น สมาธิยติ, สมาหิตํ วา ถิรํ น โหติ, เอวรูโปฯ โส หิ ตํ กทฺทโมทกมิว อจฺฉํ อุทกํ มลีนเมว กโรติฯ **โภชนํ** ปน กสฺสจิ อมฺพิลํ, กสฺสจิ มธุรํ อสปฺปายํ โหติฯ **อุตุปิ** กสฺสจิ สีโต, กสฺสจิ อุโณฺหฯ ตสฺมา ยํ โภชนํ วา อุตุํ วา เสวนฺตสฺส ผาสุ น โหติ, ตํ โภชนํ โส จ อุตุ อสปฺปาโยฯ **อิริยาปโถ**ติ ฐานจงฺกมนาทีสุ โย อิมสฺส อสมาหิตจิตฺตสฺส สมาธานาย, สมาหิตจิตฺตสฺส จ ถิรภาวาย น โหติ, อยํ อสปฺปาโย อิริยาปโถ, ตสฺมา ตมฺปิ อาวาสํ วิย ตีณิ ทิวสานิ อุปปริกฺขิตฺวา วเชฺชตพฺพํฯ

๘๘๖. **สปฺปาเย สตฺต เสเวยฺยา**ติ วุตฺตวิปรีตวเสน สปฺปาเย อาวาสาทิเก สตฺต เสเวยฺยฯ ตตฺถ ภสฺสสปฺปายํ นาม ทสกถาวตฺถุสนฺนิสฺสิตํ, ตมฺปิ มตฺตาย ภาสิตพฺพํฯ **เอวญฺหิ ปฏิปชฺชโต**ติ เอวํ วุตฺตปฺปกาเรน สตฺต อสปฺปาเย วเชฺชตฺวา สตฺต สปฺปาเย เสวนวเสน ปฏิปชฺชนฺตสฺส นิมิตฺตาเสวนพหุลสฺสฯ

๘๘๘-๙. เยน วินา อปฺปนาย กุสโล น โหติ, โส ทสวิโธ วิธิ, อปฺปนาโกสลฺลํ, ตนฺนิพฺพตฺตํ วา ญาณํ คนฺถวิตฺถารภเยน อิธ น ทสฺสิตํ, อตฺถิเกน ปน **วิสุทฺธิมคฺคโต** (วิสุทฺธิ. ๑.๖๐) คเหตพฺพนฺติ อธิปฺปาโยฯ ปฏิลเทฺธ นิมิตฺตสฺมึ, เอวญฺหิ สมฺปาทยโต อปฺปนาโกสลฺลํ อปฺปนา สมฺปวตฺตตีติ สมฺพโนฺธฯ

๘๙๐-๒. **สา**ติ อปฺปนาฯ **เอวญฺหี**ติ **หิ**-สโทฺท เหตุอโตฺถ, ยสฺมา ฐานเมตํ น วิชฺชติ, **ตสฺมา จิตฺตปฺปวตฺติอาการํ** ภาวนาจิตฺตสฺส ลีนุทฺธตาทิวเสน ปวตฺติอาการํ **สลฺลกฺขยํ** อุปธาเรโนฺต **สมตํ วีริยเสฺสว** วีริยสฺส สมาธินา สมตํเยว **โยชเยถ,** กถํ ปน โยชเยถาติ อาห “**อีสกมฺปิ**”ติอาทิฯ ตตฺถ **ลยนฺ**ติ ลีนภาวํ, สโงฺกจนฺติ อโตฺถฯ **ยนฺตนฺ**ติ คจฺฉนฺตํ, **ปคฺคเณฺหเถว** สมภาวายาติ อธิปฺปาโยฯ เตนาห “**อจฺจารทฺธํ นิเสเธตฺวา สมเมว ปวตฺตเย**”ติฯ ตํ มานสนฺติ สมฺพโนฺธฯ

๘๙๔-๙. **เอวนฺ**ติ วุตฺตปฺปกาเรน วีริยสมตาโยชนวเสน, ปฏิปนฺนภาวนามานสํ ปฏิภาคนิมิเตฺตเยว ฐปนวเสน นิมิตฺตาภิมุขํ ปฏิปาทยโต **ตสฺส** โยคิโนฯ **สมิชฺฌิสฺสตี**ติ อุปฺปชฺชิสฺสติ ฯ **ปถวีกสิณนฺ**ติ ปถวีติ ภาวนาวเสน อุปฏฺฐิตํ ตเทว ปฏิภาคนิมิตฺตํฯ **ชวนานี**ติ กามรูปาวจรชวนานิฯ เตนาห “**เอกํ ตุ รูปาวจริกํ ภเว**”ติฯ **อเณฺญหี**ติ ปากติเกหิ กามาวจรจิเตฺตหิฯ **พลวตรา**ติ ภาวนาพเลน ปฏุตรภาวปฺปตฺติยา อจฺจนฺตพลวโนฺตฯ **ปริกโมฺมปจารโต**ติ ปริกมฺมตฺตา, อุปจารตฺตา จฯ ตตฺถ ปริกมฺมตฺตาติ ปฏิสงฺขรณตฺตาฯ อุปจารตฺตาติ ยถา คามาทีนํ อาสนฺนเทโส ‘‘คามูปจาโร, นครูปจาโร’’ติ วุจฺจติ, เอวํ อปฺปนาย อาสนฺนตฺตา สมีปจาริตฺตาฯ **อุปจารานิ** อปฺปนํ อุเปจฺจ จรนฺตีติ กตฺวาฯ **อปฺปนายานุโลมตฺตา**ติ นานาวชฺชนวีถิยํ ปริกมฺมโตปิ ลหุกํ อปฺปนานิปฺผาทกวเสน, คุณวเสน วา อปฺปนาย อนุกูลตฺตาฯ **เอตฺถา**ติ เอเตสุ ปริกโมฺมปจารานุโลมสญฺญิเตสุฯ **สพฺพนฺติมํ** ตติยํ, จตุตฺถํ วา **โคตฺรภู**ติ ปวุจฺจติ ปริตฺตโคตฺตสฺส อภิภวนโต, มหคฺคตโคตฺตสฺส ภาวนโต จฯ

๙๐๐-๓. อวิเสเสน สเพฺพสํ สพฺพา สมญฺญาติ ปฐเม นเย คหิตาคหณํ โหตีติ อาห **“คหิตาคหเณนา”**ติอาทิฯ เอเกกสฺส คหิตนามํ อิตเรสํ อคฺคหณโต, เอเกกนามวเสน คหิตสฺส อิตรนามวเสน อคฺคหณโต วา นานาวชฺชนปริกมฺมเมว ปริกมฺมนฺติ อธิปฺปาเยน **“ปฐมํ อุปจารํ วา”**ติอาทิ วุตฺตํฯ **จตุตฺถํ ปญฺจมํ วา**ติ **วา**-สโทฺท อนิยโม, โส ปน ขิปฺปาภิญฺญทนฺธาภิญฺญวเสน เวทิตโพฺพฯ ขิปฺปาภิญฺญสฺส หิ จตุตฺถํ อเปฺปติ, ทนฺธาภิญฺญสฺส ปญฺจมํฯ **ตโต ปร**นฺติ ปญฺจมโต ปรํฯ เตนาห **“ฉเฎฺฐ วา”**ติอาทิฯ กสฺมา น ชายตีติ อาห **“อาสนฺนตฺตา ภวงฺคสฺสา”**ติฯ จิตฺตนิยามวเสน หิ อุปฺปชฺชิตเพฺพสุ สตฺตสุ ชวเนสุ ฉฎฺฐสตฺตมชวนวารคฬนฎฺฐานภูตตฺตา ภวงฺคสฺส อาสนฺนํ ชวนํ ปตติฯ **ตาวเท**ติ ตาวเทวฯ ฉฎฺฐํ, สตฺตมํ วา ชวนํ ปตนฺตํ วิย โหติ ปริกฺขีณชวนตฺตาติ อธิปฺปาโยฯ

๙๐๔-๖. อถ กิเมตํ วุจฺจติ ‘‘ฉเฎฺฐ สตฺตเม วาปิ อปฺปนา น ชายตี’’ติ? **อาภิธมฺมิกโคทตฺตเตฺถโร** หิ ‘‘ปุริมา ปุริมา กุสลา ธมฺมา ปจฺฉิมานํ ปจฺฉิมานํ กุสลานํ ธมฺมานํ อาเสวนปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฎฺฐา. ๑.๑.๑๒) อิมํ สุตฺตํ วตฺวา ยถา อลทฺธาเสวนํ ปฐมชวนํ โคตฺรภุํ น อุปฺปาเทติ, ลทฺธาเสวนํ ปน พลวภาวโต ทุติยํ, ตติยํ วา โคตฺรภุํ อุปฺปาเทติ, เอวํ ลทฺธาเสวนตาย พลวภาวโต ฉฎฺฐํ, สตฺตมมฺปิ วา อเปฺปตีติ ฉฎฺฐํ, สตฺตมมฺปิ วา อปฺปนา โหตีติ วทตี’’ติ อิมํ โจทนํ มนสิ นิธาย เถรสฺส ตํ มตํ ปฎิกฺขิปิตฺวา ยถาวุตฺตมตเมว ปติฎฺฐาเปตุํ **“ปุริเมหี”**ติอาทิ วุตฺตํฯ

ปริยเนฺต ฐาตุํ เนว สโกฺกตีติ ปปาเต เอว ปตตีติ อธิปฺปาโยฯ **อเปฺปตุํ น สโกฺกตี**ติ ปติฎฺฐาตุํ อปฺปนาวเสน อุปฺปชฺชิตุํ น สโกฺกติฯ น เจตฺถ ‘‘ปุริมา ปุริมา’’ติอาทิสุตฺตปทํ สาธกํ อาเสวนปจฺจยลาภสฺส พลวภาเว อเนกนฺติกตฺตาฯ ตถา หิ อลทฺธาเสวนาปิ ปฐมเจตนา ทิฎฺฐธมฺมเวทนียา โหติ, ลทฺธาเสวนา ทุติยเจตนา ยาว ฉฎฺฐเจตนา อปราปริยเวทนียา, ตสฺมา ลทฺธาเสวเนปิ ฉฎฺฐสตฺตเม อปฺปนา น โหติ อาสนฺนภวงฺคตาย ทุพฺพลตฺตาติ อธิปฺปาโยฯ ยทิ เอวํ กถํ สตฺตมชวนเจตนา อุปปชฺชเวทนียา อานนฺตริยา โหติ? นายํ วิเสโส, อาเสวนปจฺจยลาเภน พลวปฺปตฺติยา, กิญฺจรหิ กิริยาวตฺถาวิเสสโตฯ **กิริยาวตฺถา** หิ อารมฺภมชฺฌปริโยสานวเสน ติวิธาฯ ตตฺถ ปริโยสานาวตฺถาย สนฺนิฎฺฐาปกเจตนาภาเวน อุปปชฺชเวทนียาทิตา โหติ, น พลวภาเวนาติ อาจริยาฯ

๙๐๗. **เอก...เป.... ปนา**ติ อยํ อปฺปนา เอกจิตฺตกฺขณาเยว เอกวารเมว อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฺฌติ, น สมาปตฺติวีถิยํ วิย ยถิจฺฉกํ ปวตฺตติฯ สตฺตสุ หิ ฐาเนสุ กาลปริเจฺฉโท นาม นตฺถิ, ปฐมปฺปนายํ, โลกิยาภิญฺญาสุ, จตูสุ มเคฺคสุ, มคฺคานนฺตเร ผเล, รูปารูปภเวสุ ภวงฺคฎฺฐาเน นิโรธสฺส ปจฺจเย เนวสญฺญานาสญฺญายตเน นิโรธา วุฎฺฐหนฺตสฺส ผลสมาปตฺติยนฺติฯ เอเตสุ หิ กตฺถจิ อติอิตฺตรา, กตฺถจิ อปฺปมาณา จิตฺตกฺขณา โหนฺติ, กตฺถจิ สมฺปุณฺณชวนวีถิ อทฺธา ลพฺภติฯ ตถา หิ มคฺคานนฺตรํ ผลํ ติณฺณํ อุปริ น โหติ, นิโรธสฺส ปจฺจโย เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ ทฺวินฺนํ อุปริ น โหติ, รูปารูปภเวสุ ภวงฺคสฺส ปริมาณํ นตฺถิ, เสเสสุ ปน จตูสุ ฐาเนสุ เอกเมว จิตฺตนฺติ ตสฺมา เอกจิตฺตกฺขณิกาเยว อปฺปนา โหตีติ เวทิตพฺพาฯ

๙๐๘. **ปจฺจเวกฺขณเหตุก**นฺติ ปจฺจเวกฺขณเหตุํ กตฺวาฯ นนุ จ ปจฺจเวกฺขณํ อาวชฺชนาทีหิ, น ปน เตน อาวชฺชนาทิ, ตสฺมา กถํ ปจฺจเวกฺขณเหตุกํ โหตีติ ยุชฺชติ? นายํ โทโส ภวนกิริยาย ปจฺจเวกฺขณเหตุกตฺตาฯ น หิ อสติ ปจฺจเวกฺขเณ สา โหติ นิโรธสฺส ปจฺจยภูตฌานานนฺตรมิว, สติ ปน ปจฺจเวกฺขเณ สา โหติ, ตสฺมา อนฺวยพฺยติเรกวเสน ลพฺภติฯ ตสฺสา ปจฺจเวกฺ

ขณเหตุกตาติ น น ยุชฺชติ ‘‘ปจฺจเวกฺขณเหตุก’’นฺติ วจนํฯ ปจฺจเวกฺขณเหตุกํ อาวชฺชนนฺติ วา สมฺพนฺโธฯ **อาวชฺชน**ญฺหิ ปจฺจเวกฺขณญาณานํ อนนฺตรปจฺจยภาเวน การณํ โหติฯ

๙๑๑-๓. นานาวิสยลุทฺธสฺส , อิโต จิโต จ ภมนฺตสฺส เจตโสติ สมฺพนฺโธฯ **สมาธาเนวา**ติ สมาธานา เอว, สมาธานกรณโตติ อโตฺถฯ **ปาโมชฺชภาวโต**ติ ปาโมเชฺชน สมานโยคกฺขมตาย ตสฺสา ตพฺภาววุตฺติตฺตาฯ อถ วา พฺยาปาเทน ฌฏฺฏิยมานสฺส จิตฺตสฺส ปมุทิตภาวกรณโต ปีติเยว ‘‘ปาโมชฺช’’นฺติ วุจฺจติ, ตสฺส ภาโว, ตสฺมา ปาโมชฺชสภาวตฺตาติ อโตฺถฯ **สีตลตฺตสภาวโต**ติ พฺยาปาทคฺคินา สนฺตาปิยมานสฺส จิตฺตสฺส นิพฺพาปนวเสน สีตลตฺตสภาวตฺตาฯ

๙๑๔-๖. **สวิปฺผาริกภาเวนา**ติ โยนิโส สงฺกปฺปวเสน กามวิตกฺกาทึ มทฺทิตฺวา ปวตฺตนโต สวิปฺผาริกสภาเวนฯ **เนกฺขมฺมาทิปวตฺติโต**ติ เอตฺถ เนกฺขมฺม-คฺคหเณน พฺรหฺมวิหารวชฺชํ ปฐมชฺฌานํ คหิตํฯ **อาทิ**-สเทฺทน ตีสุ พฺรหฺมวิหาเรสุ ปฐมชฺฌานํ คหิตนฺติ วทนฺติฯ **อวูปสนฺตภาวสฺสา**ติ อุทฺธจฺจสฺส สรูปกถเนน ตํสหวตฺติโน อนุตาปสภาวสฺส กุกฺกุจฺจสฺสาปิ สรูปํ กถิตเมวาติ ทฎฺฐพฺพํฯ ตถา **สยเญฺจวาติสนฺตโต**ติ อุทฺธจฺจปฏิปกฺขสภาววจเนน กุกฺกุจฺจปฏิปกฺข ปีติภาโวปิฯ เตนาห **‘‘สุขํ อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจทฺวยสฺสา’’**ติฯ **มติยา อนุรูปตฺตา**ติ ปญฺญาย อนุรูปตฺตาฯ ตถา จ วุตฺตํ **อาจริยธมฺมปาล**เตฺถเรน ‘‘วิจาโร วิจิกิจฺฉาย ปฏิปโกฺข อารมฺมเณ อนุมชฺชนวเสน ปญฺญาปติรูปกสภาวตฺตา’’ติฯ โปตฺถเกสุ ปน ‘‘ปีติยา อนุรูปตฺตา’’ติ ปาโฐ ทิสฺสติ, ตสฺส จ วิจาโร อนุมชฺชนสภาววนฺตตาย ปีติ วิย อารมฺมเณ อนิวตฺตโนฺตโอคาเหตฺวา ปวตฺตตีติ ปีติยา อนุรูปตฺตา สเนฺทหสภาวตฺตา อารมฺมณํ อนโชฺฌคาเหตฺวา ปวตฺตมานาย วิจิกิจฺฉาย ปฏิปโกฺขติ อตฺถํ วทนฺติฯ

๙๑๗. **ติวิธกลฺยาณ**นฺติ อาทิมชฺฌปริโยสานกลฺยาณตาสงฺขาตาหิ ปฏิปทาวิสุทฺธิอาทีหิ ติวิธกลฺยาณตาหิ ยุตฺตํฯ ยถาห ‘‘ปฐมสฺส ฌานสฺส ปฏิปทาวิสุทฺธิ อาทิ, อุเปกฺขานุพฺรูหนา มเชฺฌ, สมฺปหํสนา ปริโยสาน’’นฺติ (ปฏิ. ม. ๑.๑๕๘)ฯ ตตฺถ ปุพฺพภาคปฏิปทาวเสน ฌานสฺส ปริปนฺถโต วิสุชฺฌนํ ปฏิปทาวิสุทฺธิ นาม, สา ปน ยสฺมา ฌานสฺส อุปฺปาทกฺขเณ ลพฺภติ, ตสฺมา วุตฺตํ ‘‘ปฏิปทาวิสุทฺธิ อาที’’ติฯ วิโสเธตพฺพตาทีนํ อภาวโต ฌานปริยาปนฺนาย ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขาย กิจฺจนิปฺผตฺติยา อนุพฺรูหนา อุเปกฺขานุพฺรูหนา นามฯ สา ปนายํ วิเสสโต ฌานสฺส ฐิติกฺขเณ ลพฺภติฯ เตน วุตฺตํ ‘‘อุเปกฺขานุพฺรูหนา มเชฺฌ’’ติฯ ตตฺถ ธมฺมานํ อนติวตฺตนาทิสาธกสฺส ญาณสฺส กิจฺจนิปฺผตฺติวเสน ปริโยทปนา สมฺปหํสนา นามฯ สา ฌานสฺส โอสานกฺขเณ ปากฏา โหตีติ วุตฺตํ ‘‘สมฺปหํสนา ปริโยสาน’’นฺติฯ

อภยคิริวาสิโน ‘‘ปฏิปทาวิสุทฺธิ นาม สสมฺภาริโก อุปจาโร, อุเปกฺขานุพฺรูหนา นาม อปฺปนา, สมฺปหํสนา นาม ปจฺจเวกฺขณา’’ติ (วิสุทฺธิ. ๑.๗๕) เอวํ ปฏิปทาวิสุทฺธิอาทิเกวเณฺณนฺติ, ตํ อยุตฺตํฯ เอวญฺหิ สติ อฌานธเมฺมหิ ฌานธมฺมสฺส คุณสํกิตฺตนํ นาม กตํ โหติฯ น หิ ภูมนฺตรํ ภูมนฺตรปริยาปนฺนํ โหติ, อโนฺตอปฺปนายเมว อาคมนวเสน ปฏิปทาวิสุทฺธิ, ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขาย กิจฺจนิปฺผตฺติอาทีหิ อุเปกฺขานุพฺรูหนาทโย จ เวทิตพฺพาฯ เอวญฺจ กตฺวา วุตฺตํ ภควตา ‘‘เอกตฺตคตํ จิตฺตํ ปฏิปทาวิสุทฺธิปกฺขนฺตรเญฺจว โหติ อุเปกฺขานุพฺรูหิตญฺจ ญาเณน สมฺปหํสิต’’นฺติ (ปฏิ. ม. ๑.๑๕๘)ฯ เอตฺถ หิ **เอกตฺตคตํ จิตฺต**นฺติ อินฺทฺริยานํ เอกรสภาเวน, เอกคฺคตาย จ สิขปฺปตฺติยา ตทนุคุณเอกตฺตคตํ สสมฺปยุตฺตมปฺปนาจิตฺตํ, ตเสฺสว ปฏิปทาวิสุทฺธิปกฺขนฺทนาทิ ปกฺขนฺตรํ วุจฺจติฯ

ทสลกฺขณสํยุตนฺติ ‘‘อาทิมฺหิ ตีณิ ลกฺขณานิ, มเชฺฌ ตีณิ, ปริโยสาเน จตฺตารี’’ติ เอวํ ทสปริมาเณหิ อปฺปนาย ลกฺขิตพฺพภาเวน ลกฺขณสงฺขาเตหิ ปริปนฺถโต วิสุทฺธิฌานาทีหิ สํยุตฺตํฯ วุตฺตเญฺหตํ –

> ‘‘ปฐมสฺส ฌานสฺส ปฏิปทาวิสุทฺธิ อาทิฯ อาทิสฺส กติ ลกฺขณานิ? อาทิสฺส ตีณิ ลกฺขณานิฯ โย ตสฺส ปริปโนฺถ, ตโต จิตฺตํ วิสุชฺฌติ, วิสุทฺธตฺตา จิตฺตํ มชฺฌิมํ สมถนิมิตฺตํ ปฏิปชฺชติ, ปฏิปนฺนตฺตา ตตฺถ จิตฺตํ ปกฺขนฺทติ, ยญฺจ ปริปนฺถโต จิตฺตํ วิสุชฺฌติ, ยญฺจ วิสุทฺธตฺตา จิตฺตํ มชฺฌิมํ สมถนิมิตฺตํ ปฏิปชฺชติ, ยญฺจ ปฏิปนฺนตฺตา ตตฺถ จิตฺตํ ปกฺขนฺทติ, ปฐมสฺส ฌานสฺส ปฏิปทาวิสุทฺธิ อาทิ, อาทิสฺส อิมานิ ตีณิ ลกฺขณานิฯ เตน วุจฺจติ ปฐมํ ฌานํ อาทิกลฺยาณเญฺจว โหติ ลกฺขณสมฺปนฺนญฺจฯ
>
> ‘‘ปฐมสฺส ฌานสฺส อุเปกฺขานุพฺรูหนา มเชฺฌ, มชฺฌสฺส กติ ลกฺขณานิ? มชฺฌสฺส ตีณิ ลกฺขณานิฯ วิสุทฺธํ จิตฺตํ อชฺฌุเปกฺขติ, สมถปฏิปนฺนํ อชฺฌุเปกฺขติ , เอกตฺตุปฏฺฐานํ อชฺฌุเปกฺขติ, ยญฺจ วิสุทฺธํ จิตฺตํ อชฺฌุเปกฺขติ, ยญฺจ สมถปฏิปนฺนํ อชฺฌุเปกฺขติ, ยญฺจ เอกตฺตุปฏฺฐานํ อชฺฌุเปกฺขติ, ปฐมสฺส ฌานสฺส อุเปกฺขานุพฺรูหนา มเชฺฌ, มชฺฌสฺส อิมานิ ตีณิ ลกฺขณานิฯ เตน วุจฺจติ ปฐมํ ฌานํ มเชฺฌกลฺยาณเญฺจว โหติ ลกฺขณสมฺปนฺนญฺจฯ
>
> ‘‘ปฐมสฺส ฌานสฺส สมฺปหํสนา ปริโยสานํฯ ปริโยสานสฺส กติ ลกฺขณานิ? ปริโยสานสฺส จตฺตาริ ลกฺขณานิฯ ตตฺถ ชาตานํ ธมฺมานํ อนติวตฺตนเฏฺฐน สมฺปหํสนา, อินฺทฺริยานํ เอกรสเฏฺฐน สมฺปหํสนา, ตทุปควีริยวาหนเฏฺฐน สมฺปหํสนา, อาเสวนเฏฺฐน สมฺปหํสนา, ปฐมสฺส ฌานสฺส สมฺปหํสนา ปริโยสานํ, ปริโยสานสฺส อิมานิ จตฺตาริ ลกฺขณานิฯ เตน วุจฺจติ ปฐมํ ฌานํ ปริโยสานกลฺยาณเญฺจว โหติ ลกฺขณสมฺปนฺนญฺจา’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๑๕๘)ฯ

เอตฺถ จ โคตฺรภุจิตฺตสฺส นานาวชฺชนวีถิยํ อุปฺปชฺชนารหปริปนฺถโต วิสุชฺฌนโต ตทาคมนวเสน ฌานจิตฺตสฺส วิสุชฺฌนาการํ สนฺธาย ‘‘โย ตสฺส ปริปโนฺถ, ตโต จิตฺตํ วิสุชฺฌตี’’ติ วุตฺตํฯ โคตฺรภุจิตฺตเสฺสว ตถา วิสุทฺธตฺตา อาวรณวิรหิตํ หุตฺวา เอกตฺตนเยน มชฺฌิมสมถนิมิตฺตสงฺขาตํ สมฺปฺปวตฺตํ อปฺปนาสมาธิปฏิปชฺชนํ สนฺธาย ‘‘วิสุทฺธตฺตา จิตฺตํ มชฺฌิมสมถนิมิตฺตํ ปฏิปชฺชตี’’ติ วุตฺตํฯ ตถา หิ ขีรเสฺสว ทธิภาวาภาเวปิ ตเทว ขีรํ ทธิสมฺปนฺนนฺติอาทีสุ วิย โคตฺรภุจิตฺตสฺส อปฺปนาภาวาภาเวปิ เอกสนฺตติปริณามูปคมนวเสน ตํ มชฺฌิมํ สมถนิมิตฺตํ ลีนุทฺธจฺจสงฺขาตอนฺตทฺวยานุปคมเนน มชฺฌิมํ ปจฺจนีกวูปสมนโต ยถา สมถสงฺขาตํ โยคิโน สุขวิเสสานํ การณภาวโต นิมิตฺตภูตํ อปฺปนาสมาธึ ปฏิปชฺชติ นาม, ตถา ปฏิปนฺนตฺตา ปน สมาหิตภาวูปคมเนน เอกตฺตนยวเสเนว ตตฺถ ปกฺขนฺทนํ สนฺธาย ‘‘ปฏิปนฺนตฺตา ตตฺถ จิตฺตํ ปกฺขนฺทตี’’ติ วุตฺตํฯ เอกตฺตนยญฺหิ วินา โคตฺรภุสฺส อปฺปนาปกฺขนฺทนํ นตฺถิฯ เอวํ ตาว ปุริมจิเตฺต วิชฺชมานาการสฺส อิธ นิพฺพตฺติยา ฌานํ อุปฺปาทกฺขเณ ติวิธลกฺขณสมฺปนฺนํ นามฯ ยถา หิ โลกิยวิปสฺสนาย กิจฺจนิปฺผตฺติยา โลกุตฺตรมโคฺค ‘‘วิปสฺสนา’’ติ วุจฺจติ, เอวํ วิสุทฺธสฺส ปน ตสฺส ปุน วิโสธเน พฺยาปาราภาวโต ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขากิจฺจวเสน ปุคฺคลสฺส อชฺฌุเปกฺขนโต วุตฺตํ ‘‘วิสุทฺธํ จิตฺตํ อชฺฌุเปกฺขตี’’ติฯ อปฺปนาสมาธิภาวูปคมเนน สมถวิปฺปฏิปนฺนสฺส ปุน สมาธาเน พฺยาปาราภาวโต วุตฺตํ ‘‘สมถปฏิปนฺนํ จิตฺตํ อชฺฌุเปกฺขตี’’ติฯ

เอวํ สมถปฏิปนฺนภาวโตเยว ปุเพฺพ ‘‘กถํ นุ โข กิเลสสํสคฺคํ ปชเหยฺย’’นฺติ ปฏิปนฺนสฺส อิทานิ สมถปฏิปตฺติยา ตสฺส ปหีนตฺตา ปาปมิตฺตสํสคฺคํ ปหาย เอกสฺส วิหรโต สปฺปุริสสฺส

วิย เอกเตฺตน อุปฏฺฐิตสฺส ฌานจิตฺตสฺส ปุน เอกตฺตุปฏฺฐาเน พฺยาปารากรณํ สนฺธาย ‘‘เอกตฺตุปฏฺฐานํ อชฺฌุเปกฺขตี’’ติ วุตฺตํฯ เอวํ ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขาย กิจฺจวเสน ฌานํ มเชฺฌ ติวิธลกฺขณสมฺปนฺนํ นาม โหติฯ ปุพฺพภาคปฺปวตฺตปาริหาริยญาเณน จิตฺตสฺส สํกิเลสโวทานกรธมฺเมสุ อาทีนวานิสํสํ ทิสฺวา ยถา ตตฺถ ชาตานํ ธมฺมานํ อญฺญมญฺญานติวตฺตนํ โหติ, ตถา ภาวนาย สมฺปหํสิตตฺตา วิโสธิตตฺตา ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขาย วเสน อนุพฺรูหิเต จิเตฺต สมาธิปญฺญาสงฺขาตยุคนทฺธธมฺมานํ อญฺญมญฺญานติวตฺติยา ปวตฺตนํ สนฺธาย วุตฺตํ ‘‘ตตฺถ ชาตานํ ธมฺมานํ อนติวตฺตนเฏฺฐน สมฺปหํสนา’’ติฯ สทฺธาปญฺจมกานํ อินฺทฺริยานํ นานากิเลเสหิ วิมุตฺตตฺตา วิมุตฺติวเสน เอกรสตํ สนฺธาย วุตฺตํ ‘‘อินฺทฺริยานํ เอกรสเฏฺฐน สมฺปหํสนา’’ติฯ เตสํ อนติวตฺตนสมฺปหํสนานํ อนุรูปวเสน อลีนํ อนุทฺธตํ หุตฺวา วีริยสฺส ปวตฺติํ สนฺธาย ‘‘ตทุปควีริยวาหนเฏฺฐน สมฺปหํสนา’’ติ วุตฺตํฯ ยา ปนสฺส ตสฺมิํ ขเณ ปวตฺตา อาเสวนา, อุปฺปาทโต ปฏฺฐาย ฐิติปริโยสานานํ อาเสวนปจฺจยภาววเสน ปวตฺตากาโร, ตํ สนฺธาย ‘‘อาเสวนเฏฺฐน สมฺปหํสนา’’ติ วุตฺตํฯ เอวํ ธมฺมานํ อนติวตฺตนาทิภาวสาธเนน ปริโยทาปกสฺส ญาณสฺส กิจฺจวเสน ฌานปริโยสาเน จตูหิ ลกฺขเณหิ สมฺปนฺนํ นามาติ เวทิตพฺพํฯ

๙๑๙-๒๐. **วิโสเธตฺวาน ปาปเก**ติ ปาริปนฺถิเก ธเมฺม วิเสเสน โสเธตฺวา สยํ ปหานมเตฺต อฏฺฐตฺวา อติสยปฺปหานวเสน ปุน โสเธตฺวาติ วุตฺตํ โหติฯ **จิตฺตภาวนเวปุลฺล**นฺติ สมาธิภาวนาย วิปุลภาวํฯ ยถา หิ ภาวนาวเสน นิมิตฺตสฺส อุปฺปตฺติ, เอวมสฺส ภาวนาวเสน วฑฺฒนมฺปิ, ตสฺมา เอกงฺคุลาทิวเสน นิมิตฺตํ วฑฺฒยนฺตสฺส ปุนปฺปุนํ พหุลีกาเรน ฌานภาวนาปิ วุฑฺฒิํ วิรุฬฺหิํ, อภิญฺญาวเสน จ เวปุลฺลํ อาปชฺชติฯ เตน วุตฺตํ **‘‘จิตฺตภาวนเวปุลฺลํ...เป.... วเฑฺฒตพฺพ**’’นฺติฯ

๙๒๑-๓. **วฑฺฒนาภูมิโย เทฺววา**ติ วฑฺฒนฏฺฐานานิ เทฺวเยวฯ ทฺวีสุ ฐาเนสุ อวสฺสํ เอกตฺตํ วเฑฺฒตพฺพนฺติ อาจริยาฯ **ตตฺรา**ติ สามิอเตฺถ ภุมฺมวจนํ, ตสฺสาติ อโตฺถฯ **ตตฺรา**ติ วา ทฺวีสุ ภูมีสุฯ **กสิตพฺพํ...เป.... ยถิจฺฉก**นฺติ ยถา นาม กสฺสโก กสิตพฺพฏฺฐานํ นงฺคเลน ปริจฺฉินฺทิตฺวา ปริเจฺฉทพฺภนฺตรํ กสิตุํ ตํ ฐานํ ปริจฺฉินฺทติ, เอวเมวํ เอกงฺคุลทฺวงฺคุลติวงฺคุลจตุรงฺคุลมตฺตํ มนสา ปริจฺฉินฺทิตฺวา ปริจฺฉินฺทิตฺวา ยถาปริเจฺฉทํ วเฑฺฒตพฺพํฯ ตโต วิทตฺถิรตนปฺปมุขปริเวณวิหารสีมานํ, คามนิคมชนปทรชฺชสมุทฺทสีมานญฺจ ปริเจฺฉทวเสน วฑฺฒยเนฺตน จกฺกวาฬปริเจฺฉทํ กตฺวา วา ตโต วาปิ อุตฺตริ ปริจฺฉินฺทิตฺวา วเฑฺฒตพฺพํฯ เตน วุตฺตํ **‘‘ยถิจฺฉกํ วเฑฺฒตพฺพ**’’นฺติฯ อปริจฺฉินฺทิตฺวา ปน น วเฑฺฒตพฺพํฯ น หิ อปริเจฺฉเท ภาวนา ปวตฺตติฯ ตถา จ วุตฺตํ ‘‘สนฺตเก โน อนนฺตเก’’ติฯ เอวํ วฑฺฒิตญฺจ ตํ นิมิตฺตํ วฑฺฒิตวฑฺฒิตฏฺฐาเน ปถวิยา อุกฺกูลวิกูลนทีวิทุคฺคปพฺพตวิสเมสุ สงฺกุสตสมพฺภาหตํ อุสภจมฺมํ วิย โหติฯ

๙๒๔-๖. ตสฺมิํ ปน นิมิเตฺต ปตฺตปฐมชฺฌาเนน อาทิกมฺมิเกน อิทาเนว ทุติยชฺฌานาทิอธิคมาย อุสฺสาหํ อกตฺวา ตสฺมิํเยว ปฐมชฺฌาเน ปญฺจหากาเรหิ สุจิณฺณวสินา ภวิตพฺพนฺติ ทเสฺสตุํ **‘‘ปเตฺตปี’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ สุจิโณฺณ วโส วสิภาโว เอเตนาติ **สุจิณฺณวสินา,** สุฏฺฐุ อาเสวิตวสินาติ อโตฺถฯ กตมา ตา วสิโย, ยาสํ วเสนายํ ปญฺจหากาเรหิ สุจิณฺณวสีติ อาห **‘‘อาวชฺชน**’’นฺติอาทิฯ ตตฺถ **อาวชฺชน**นฺติ น อาวชฺชนมตฺตเมว อธิเปฺปตํ อาวชฺชนวสิตาย อธิเปฺปตตฺตาฯ อาวชฺชนาย ปน อุปฺปนฺนาย ชวเนหิปิ ภวิตพฺพํฯ ตานิ จ โข อาวชฺชนกปฺปรตาย จิตฺตาภินีหารสฺส ยถาวชฺชิตวเสน โหนฺติฯ อธิคเมน สมํ, สสมฺปยุตฺตสฺส ฌานสฺส สมฺมา อาปชฺชนํ ปฏิปชฺชนํ **สมาปตฺติ**ฯ อภิภุยฺย ฐปนํ, อธิฏฺฐานํ วิยาติ วา **อธิฏฺฐานํฯ วสิตา**ติ เอเตสุ อาวชฺชนาทีสุ ยถารุจิ ปวตฺติโย , ยตฺถิจฺฉกํ, ยทิจฺฉกํ, ยาวติจฺฉกํ ปวตฺติตุํ สมตฺถภาโวฯ

ตตฺถ ปฐมชฺฌานโต วุฏฺฐาย ปฐมํ วิตกฺกํ อาวชฺชยโต ภวงฺคํ อุปจฺฉินฺทิตฺวา อุปฺปนฺนาวชฺชนานนฺตรํ วิตกฺการมฺมณาเนว จตฺตาริ, ปญฺจ วา ชวนานิ ชวนฺติ, ตโต เทฺว ภวงฺคานิ, ตโต ปุน วิจาราารมฺมณํ อาวชฺชนํ วุตฺตนเยเนว ชวนานีติ เอวํ ปญฺจสุ ฌานงฺเคสุ ปฏิปาฏิยา นิรนฺตรํ จิตฺตํ เปเสตุํ สมตฺถภาโว, ตตฺถ อทนฺธายิตตฺตํ **อาวชฺชนวสิตา** นามฯ สมาปชฺชิตุกามตานนฺตรํ ทฺวีสุ ภวงฺเคสุ อุปฺปนฺเนสุ ภวงฺคํ อุปจฺฉินฺทิตฺวา อุปฺปนฺนาวชฺชนานนฺตรํ สมาปชฺชิตุํ สมตฺถตา **สมาปชฺชนวสิตา** นามฯ อยญฺจ มตฺถกปฺปตฺตา อาวชฺชนสมาปชฺชนา สตฺถุ ยมกปาฏิหาริยกาลธมฺมเทสนาทีสุ ลพฺภติฯ ธมฺมเสนาปติสฺส ยเกฺขน สีเส ปหารทานสมเย, มหาโมคฺคลฺลานเตฺถรสฺส นโนฺทปนนฺททมนสมเย วา ลพฺภติ, อญฺญตฺถ ปน ตโต ทนฺธาเยว, เสตฺ วิย สีฆโสตาย นทิยา โอฆํ ภวงฺคเวคํ อุปจฺฉินฺทิตฺวา ยถาปริจฺฉินฺนกาลํ ฌานํ ฐเปตุํ สมตฺถตา, ภวงฺคปาตโต รกฺขณโยคฺยตา **อธิฏฺฐานวสิตา** นามฯ ยถาปริจฺฉินฺนกาลํ อติกฺกมิตุํ อทตฺวา ฌานโต วุฏฺฐานสมตฺถตา **วุฏฺฐานวสิตา** นามฯ

อถ วา ยถาปริจฺฉินฺนกาลโต อุปริ คนฺตุํ อทตฺวา ฐปนสมตฺถตา อธิฏฺฐานวสิตา นามฯ ปริจฺฉินฺนกาลโต อโนฺต อวุฏฺฐหิตฺวา ยถากาลวเสเนว วุฏฺฐานสมตฺถตา วุฏฺฐานวสิตา นามฯ อถ วา วุตฺตนเยเนว ปริจฺฉินฺนกาลโต อนูนํ กตฺวา สมาปตฺติํ ฐเปตุํ สมตฺถตาว อธิฏฺฐานวสิตา นามฯ กาลปริเจฺฉทํ อติกฺกมิตฺวา วุฏฺฐิตสฺสปิ นิทฺทาลุกสฺส ปฏิพุชฺฌิตฺวา ปุนปฺปุนํ นิโทฺทกฺกมนํ วิย วุฏฺฐิตสมาปตฺติเมว ปุนปฺปุนํ อสมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐานสมตฺถตา, ตตฺถ อาลยากรณโยคฺยตา จ วุฏฺฐานวสิตา นามฯ

ปจฺจเวกฺขณวสิตา ปน อาวชฺชนวสิตาย เอว สงฺคหิตาฯ ปจฺจเวกฺขณชวนาเนว หิ เตสํ เตสํ ฌานงฺคานํ อาวชฺชนานนฺตรํ ปวตฺตานิ, ตสฺมา ยทเคฺคน อาวชฺชนวสิยา สิทฺธิ, ตทเคฺคน ปจฺจเวกฺขณวสิตา สิทฺธาติ เวทิตพฺพํฯ เกจิ ปน ฌานงฺคานํ อปากฏภาเวปิ เตสุ นิรนฺตรํ อาวชฺชนาย ปวตฺตนสมตฺถตา อาวชฺชนวสิตา นาม, เตสํ ยถาสภาวปจฺจเวกฺขณวเสน ชวนปฺปวตฺตนสมตฺถตา ปจฺจเวกฺขณวสิตา นามฯ อถ วา สติปิ สตฺตนฺนํ ชวนานํ ปวตฺติยํ นิรนฺตรํ อาวชฺชนสมตฺถตา อาวชฺชนวสิตา นาม, วสิตาพเลน สตฺตมชวนํ อปฺปตฺวา จตุปญฺจชวเนเหว ปจฺจเวกฺขณสมตฺถตา ปจฺจเวกฺขณวสิตา นามฯ อถ วา ญาณวิปฺปยุตฺตจิเตฺตหิ ปจฺจเวกฺขิตุํ อสมตฺถภาเวปิ ‘‘ปจฺจเวกฺขิสฺสามี’’ติ อุปฺปนฺนอาวชฺชนานนฺตรเมว ภวงฺเคสุ กาลํ อวีตินาเมตฺวา สีฆเมว อาวชฺชิตุํ สมตฺถตา อาวชฺชนวสิตา นาม, วสิตาพเลน, ปจฺจเวกฺขณพเลน ญาณวิปฺปยุตฺตจิเตฺตหิปิ ปจฺจเวกฺขิตุํ สมตฺถตา ปจฺจเวกฺขณวสิตา นามาติ วทนฺติฯ ยสฺมา ปเนตา ยถาวุตฺตนิยาเมน ปุนปฺปุนํ อาวชฺชนาทินา สาเธตพฺพา, ตสฺมา วุตฺตํ ‘‘อาวชฺชิตฺวา’’ติอาทิฯ

๙๒๗. อิเมสุ ปน อาทิกมฺมิเกน สมาปชฺชนพหุเลเนว ภวิตพฺพํ, น ปจฺจเวกฺขณพหุเลนฯ ปจฺจเวกฺขณพหุลสฺส หิ ฌานงฺคานิ ถูลานิ ทุพฺพลานิ หุตฺวา อุปฏฺฐหนฺติ, อถสฺส ตานิ เอว อุปฏฺฐิตตฺตา อุปริ อุสฺสุกฺกนาย ปจฺจยตํ นาปชฺชนฺติ, โส อปฺปคุเณ ฌาเน อุสฺสุกฺกมาโน ปฐมชฺฌานาว ปริหายติ, น จ สโกฺกติ ทุติยํ อธิคนฺตุํฯ เตน วุตฺตํ **‘‘ปฐเม อวสิปฺปเตฺต’’**ติ อาทิฯ **อุภโต ภโฏฺฐ**ติ ปุน ปฐมชฺฌานํ สมาปชฺชิตุํ น สโกฺกตีติ อธิปฺปาโยฯ วุตฺตเญฺหตํ ภควตา –

‘‘อิเธกโจฺจ ภิกฺขุ พาโล อพฺยโตฺต อเขตฺตญฺญู อกุสโล วิวิเจฺจว กาเมหิ วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธเมฺมหิ สวิตกฺกํ สวิจารํ วิเวกชํ ปีติสุขํ ปฐมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ, โส ตํ นิมิตฺตํ นาเสวติ, น ภาเวติ, น พหุลีํ กโรติ, น สฺวาธิฏฺฐิตํ อธิฏฺฐาติฯ ตสฺส เอวํ โหติ ‘ยํนูนาหํ วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา…เป.… ทุติยํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหเรยฺย’นฺติ, โส น ส

โกฺกติ วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา…เป…. ทุติยํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหริตุํฯ ตสฺส เอวํ โหติ ‘ยํนูนาหํ วิวิเจฺจว กาเมหิ…เป…. ปฐมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหเรยฺย’นฺติ, โส น สโกฺกติ วิวิเจฺจว กาเมหิ…เป…. ปฐมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหริตุํ, อยํ วุจฺจติ, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ อุภโต ภโฎฺฐ อุภโต ปริหีโน''ติ (อ. นิ. ๙.๓๕)ฯ

๙๒๘-๓๑. **กามสฺสหคตา…เป…. จรนฺตี**ติ อารมฺมณวเสน กามสหคตา หุตฺวา สญฺญา เจว มนสิการา จ สมุทาจรนฺติฯ สญฺญาสีเสน เจตฺถ ตํสหคโต จิตฺตุปฺปาโท คหิโต, มนกฺการ-คฺคหเณน อาวชฺชนนฺติ ทฎฺฐพฺพํฯ กามานุปกฺขนฺทานํ สญฺญามนสิการานํ วเสน หานํ ปริหานิํ ภชตีติ **หานภาคิยํ**ฯ เกจิ ปน ''สํกิเลสนฺติ หานภาคิโย ธโมฺม’ติ (วิภ. ๘๒๘) วจนโต หานภาคิยา กามสญฺญาทิกาติ เตหิ ปริหาปิยมานํ ฌานมฺปิ การณูปจาเรน หานภาคิยํ นามา''ติ วทนฺติฯ **ตทนุธมฺมตา สตี**ติ ตเสฺสว ฌานสฺส อนุธมฺมตา อารมฺมณวเสน ตทนุคตา สติปติรูปกา นิกนฺติฯ **อตกฺกสหิตา**ติ อวิตกฺกํ ทุติยชฺฌานํ ปตฺตุกามสฺส ตํ สนฺตโต, มนสิ กโรโต อารมฺมณวเสน ตํสหคตาฯ **วิเสสภาคิย**นฺติ วิเสสภูตสฺส ทุติยชฺฌานสฺส ปทฎฺฐานตาย ตํ ภชตีติ วิเสสภาคิยํฯ **นิพฺพิทาสํยุตา**ติ วิปสฺสนารมฺมณาฯ

๙๓๒-๕. **ปคุณโต**ติ วสิตปฺปตฺตโตฯ **อาสนฺนากุสลาริกา**ติ นีวรณปฺปหานสฺส ตํปฐมตาย อาสนฺนนีวรณปจฺจตฺถิกาฯ ถูลํ นาม วิปุลมฺปิ เผคฺคุ วิย สุขภญฺชนียนฺติ อาห **''ถูลตฺตา…เป…. ทุพฺพลา**''ติฯ **ตโต**ติ ทุติยชฺฌานโตฯ ทุพฺพลานิ องฺคานิ อิมิสฺสาติ **องฺคทุพฺพลาฯ สนฺตโต จินฺตยิตฺวา**ติ ปฐมชฺฌาเน วิย โอฬาริกงฺคานํ อภาวโต, สนฺตธมฺมสมงฺคิตาย จ สนฺตนฺติ เอวํ สนฺตวเสน มนสิ กตฺวาฯ กิญฺจาปิ หิ เย ธมฺมา ทุติยชฺฌาเน ปีติสุขาทโย, เต ปฐมชฺฌาเนปิ สนฺติ, เตหิ ปน เต สนฺตตรา, ปณีตตรา จ โหนฺติฯ **นิกนฺติ**นฺติ นิกามนํ อเปกฺขนฺติ อโตฺถฯ **ปริยาทายา**ติ เขเปตฺวา, วิกฺขเมฺภตฺวาติ อโตฺถฯ

๙๔๓-๔. **สมฺปสาทน**นฺติ สมฺปสาทนสงฺขาตาย สทฺธาย โยคโต ฌานมฺปิ สมฺปสาทนํ นีลวณฺณโยคโต นีลวตฺถํ วิยฯ นนุ จายํ สทฺธา ปฐมชฺฌาเนปิ อตฺถิ, กสฺมา อิทเมว ''สมฺปสาทน''นฺติ วุตฺตนฺติ? วุจฺจเต – ปฐมชฺฌานํ วิตกฺกวิจารโกฺขเภน วีจิตรงฺคสมากุลมิว ชลํ น สุปฺปสนฺนํ โหติ, ตสฺมา สติปิ สทฺธาย ตํ สมฺปสาทนนฺติ น วุตฺตํฯ อิมสฺมิํ ปน วิตกฺกวิจารโกฺขภาภาเวน ลโทฺธกาสา พลวตี สทฺธา, ตสฺมา พลวสทฺธาย สมนฺนาคตตฺตา อิทเมว ''สมฺปสาทน''นฺติ วุตฺตํฯ **อชฺฌตฺต**นฺติ นิยกชฺฌตฺตํ, อตฺตนิ ชาตํ, อตฺตโน สนฺตาเน นิพฺพตฺตนฺติ อโตฺถฯ ตีณิ องฺคานิ อิมสฺสาติ **ติวงฺคิกํฯ เสส**นฺติ ปีติอาทีนํ อเณฺณหิ พลวภาโว, ติณฺณํ จตุนฺนํ วา ชวนานํ ปริกโมฺมปจารานุโลมโคตฺรภุภาโว, ฉฎฺฐ สตฺตเม วา อปฺปนายานุปฺปตฺติ เอกจิตฺตกฺขณตา, ตโต ภวงฺคปาโต, ปุน ภวงฺคํ วิจฺฉินฺทิตฺวา ปจฺจเวกฺขณตฺถาย อาวชฺชนํ, ตโต ฌานปจฺจเวกฺขณนฺติ อิทํ สพฺพํ วุตฺตาวเสสํ **เหฎฺฐา** ปฐมชฺฌาเน วุตฺตนเยเนว สมฺปลกฺขิตพฺพํฯ

๙๔๘-๙. **ปิยโต**ติ กามยโตฯ **อุปฺปิลาปน**นฺติ กามญฺจายํ ปริคฺคเหสุ อปริจฺจตฺตเปมสฺส อนาทีนวทสฺสิโน ตณฺหาสหคตาย ปีติยา ปวตฺติอากาโร, อิธ จ ทุติยชฺฌานปีติ อธิเปฺปตา, ตถาปิ สพฺพโส ปีติยํ อวิรตฺตสฺสาปิ อนุพเนฺธยฺยาติ อุปฺปิลาปนํ อิธ อาทีนววเสน วุตฺตํฯ อถ วา ทุติยชฺฌานเสฺสว ตติยชฺฌานํ วิย อหุตฺวา อุปฺปิลาปนากาเรน ปวตฺติ อุปฺปิลาปนํ วิยาติ อุปฺปิลาปนนฺติ วุตฺตํฯ ตติยํ สนฺตโต ทิสฺวาติ สมฺพโนฺธฯ

๙๕๗-๘. **สติยา สมฺปชเญฺญน สมฺปนฺน**นฺติ สรณลกฺขณาย สติยา, อสโมฺมหลกฺขเณน สมฺปชเญฺญน จ สมฺปนฺนํฯ กามํ ปุริมชฺฌาเนสุปิ สติสมฺปชญฺญํ อตฺถิ, น หิ มุฎฺฐสฺสติสฺส, อสมฺปชานโต จ อุปจารมตฺตมฺปิ สมฺปชฺชติ, ปเคว อปฺปนา, เยภุเยฺยน ปน อวิปฺปโยคี

ภาเวน ปวตฺตมาเนสุ ปีติสุเขสุ ปีติสงฺขาตสฺส โอฬาริกงฺคสฺส ปหาเน สุขุมตาย อิธ สาติสโย สติสมฺปชญฺญพฺยาปาโรติ อิเธว สติสมฺปชญฺญสมฺปนฺนตา วุตฺตาติ เวทิตพฺพาฯ **เอกงฺคหีน**นฺติ ปีติยา ปหีนภาเวน เอกงฺควิปฺปหีนํฯ สา ปเนสา ทุติยชฺฌานสฺส วิตกฺกวิจารา วิย อปฺปนากฺขเณเยว ปหียติฯ เตนสฺส สา ''ปหานงฺค''นฺติ วุจฺจติฯ

๙๗๒. โสมนสฺสสฺส ปหีนตฺตา อาห **''เอกงฺควิปฺปหีน''**นฺติฯ ตญฺจ ปน โสมนสฺสํ เอกวีถิยํ ปุริมชวเนสฺเยว ปหียติฯ

๙๗๔. ปุริมชฺฌาเนสุ ปริกมฺมาทิวเสน ปวตฺตานํ กามาวจรชวนานํ เอกสทิสตฺตา อิธ ลพฺภมานํ กญฺจิ วิเสสํ ทเสฺสตุํ **''ยสฺมา''**ติอาทิ วุตฺตํฯ **อาเสวนํ น โหตี**ติ อาเสวนปจฺจเยน ปจฺจโย น โหติฯ อยเญฺหตฺถ อธิปฺปาโย – ยสฺมา ปทนฺตรสงฺคหิตสฺส อตฺตโน สภาวคฺคาหาปนสงฺขาตอาเสวนปจฺจยตฺตาภาวโต สุขเวทนา อุเปกฺขาเวทนาย อาเสวนปจฺจเยน ปจฺจโย น โหติ, จตุตฺถชฺฌาเนว อุเปกฺขาเวทนาย ภวิตพฺพํ สาติสยํ สุขวิราคภาวนตฺตา, ตสฺมา อิธ อปฺปนาวีถิยํ อุเปกฺขาสมฺปยุตฺตชวเนเหว ภวิตพฺพนฺติฯ

๙๗๖. เอวํ จตุกฺกนยวเสน ฌานปฺปเภทํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ ปญฺจกนยมฺปิ ทเสฺสตุํ **''ยํ จตุกฺกนเย''**ติอาทิ วุตฺตํฯ **ทฺวิธา ปน กตฺวานา**ติ วิตกฺกวิจารานํ วิสุํ วิสุํ ปหานงฺควเสน คณนโต ทฺวิธา กตฺวาฯ **ทุติยํ ตติยํ กต**นฺติ อวิตกฺกวิจารมตฺตํ อวิตกฺกอวิจารนฺติ เอวํ ทุติยชฺฌานเญฺจว ตติยชฺฌานญฺจ กตํ อภิธเมฺมติ อธิปฺปาโยฯ สุตฺตเนฺตสุ หิ ปญฺจกนโย สรูปโต น คหิโต, กสฺมา ปน อภิธเมฺม คหิโตติ? ปุคฺคลชฺฌาสยโต, สนฺนิสินฺนเทวปริสาย หิ เยสํ ปฐมชฺฌาเน วิตโกฺก เอว โอฬาริกโต อุปฏฺฐาติ, อิตเร สนฺตโต, เตสํ จตุรงฺคิกํ อวิตกฺกวิจารมตฺตํ ทุติยชฺฌานํ กตฺวา ปญฺจกนเยน เทเสสิฯ เยสํ วิตกฺกวิจารา โอฬาริกโต อุปฏฺฐิตา, ตโต เตสํ อวิตกฺกอวิจารํ ติวงฺคิกํ กตฺวา จตุกฺกนเยน เทเสสิฯ เยสํ วิตโกฺกว โอฬาริกโต อุปฏฺฐาติ, เตหิ ตํ อติกฺกมิตฺวา จตุรงฺคิกํ ทุติยชฺฌานํ อุปฺปาเทตุํ สกฺกาฯ เยสํ วิตกฺกวิจารา, เตหิ เทฺวปิ เอกโต อติกฺกมิตฺวา ติวงฺคิกํ ทุติยชฺฌานํ อุปฺปาเทตุํ สกฺกาฯ

๙๗๙. อตฺถพฺยญฺชนวเสน สุฏฺฐุ มธุรํ, ตโตเยว วรตรํ วจนํ ยสฺส โสยํ **สุมธุรวรตรวจโนฯ กํ นุ ชนํ เนว รญฺชยติ,** น หิ เอกมฺปิ น รญฺชยติฯ **อตินิสิต ...เป.... นีโยย**นฺติ อติติขิณพุทฺธิปฺปสาเทหิ ชเนหิ เวทนีโย อยํ คนฺโถ, ปริเจฺฉโทติ วา อธิปฺปาโยฯ

อิติ อภิธมฺมตฺถวิกาสินิยา นาม

อภิธมฺมาวตารสํวณฺณนาย

รูปาวจรสมาธิภาวนานิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑๕. ปนฺนรสโม ปริเจฺฉโท

อรูปาวจรสมาธิภาวนานิเทฺทสวณฺณนา

๙๘๐. เอวํ ปถวีกสิณวเสน จตุกฺกปญฺจกชฺฌานานิ ทเสฺสตฺวา ยสฺมา เสสกสิณวเสน นิทฺทิสิยมาเน คนฺถคารโว โหติ, ตสฺมา ตํ สพฺพํ ฐเปตฺวา อรูปาวจรํ วิภาเวตุํ **“รูปารูป”**นฺติ อาทิ อารทฺธํฯ **รูปารูปมตีเตนา**ติ รูปารูปภวํ อติกฺกเนฺตน, ปุนานูปปตฺติวเสน รูปารูปภวํ อติกฺกเนฺตน, ปเคว กามาวจรภวํฯ **รูปารูปาทิเวทินา**ติ รูปารูปาทิภูมนฺตรเวทินาฯ

๙๘๒-๔. ยสฺมา อยํ อรูปาวจรสมาธิ นาม รูปวิราคภาวนา รูปวิราควเสเนว อภินิปฺผาเทตพฺพาว, ตสฺมา ตํ อุปฺปาเทตุกามสฺส รูเป วิรชฺชนาการํ, วิรตฺตมานเสน จ ตทตฺถาย ปฏิปชฺชนวิธึ ทเสฺสตุํ **“รูเป โข”**ติอาทิ อารทฺธํฯ ทณฺฑนเฏฺฐน ทโณฺฑ, มุคฺคราทิ, ปรปีฬนาธิปฺปาเยน ตสฺส อาทานํ **ทณฺฑาทานํ**ฯ **อาทิ**-สเทฺทน สตฺถาทานกลหวิคฺคหวิวาทตุวํตุวํเปสุญฺญาทีนํ, อทินฺนาทานาทีนญฺจ คหณํฯ **จกฺขุโรคาทโย**ติ **อาทิ**-สเทฺทน โสตโรคาทีนํฯ **รูเป อาทีนวํ ทิสฺวา**ติ กรชรูปาทิโอฬาริกรูเป ตนฺนิทานํ โทสํ ทิสฺวาฯ **นิพฺพินฺทมานโส**ติ วิรตฺตมานโสฯ **อรูป**นฺติ อรูปาวจรภาวนํฯ **ตมฺหา กสิณรูปา**ติ ตมฺหา ปฏิภาคนิมิตฺตสงฺขาตา กสิณรูปาฯ นนุ จายํ รูเป อาทีนวํ ทิสฺวา ตํ สมติกฺกมตฺถาย ปฏิปชฺชติ , ปฏิภาคนิมิตฺตญฺจ อรูปํ ปณฺณตฺติมตฺตตฺตาติ กถํ ตสฺมา นิพฺพิชฺชตีติ อนุโยคํ สนฺธาย โอปมฺมวเสน ตมตฺถํ ทเสฺสนฺโต อาห **“สูกราภิหโตว สา”**ติฯ ยถา หิ วเน สูกเรน ปหตมโตฺต สุนโข ตโต ภีโต รูปทสฺสนเวลายํ ภตฺตปจนอุกฺขลึ ทูรโต ทิสฺวา สูกรปฏิภาคตาย ตสฺสํ สูกราสงฺกํ อุปฺปาเทตฺวา อุตฺรโสฺต ปลายเตว, เอวเมว รูเป นิพฺพินฺทมานโส ตํ อติกฺกมิตุกาโม ตปฺปฏิภาเค กสิณรูเปปิ นิพฺพิชฺชติ, สมติกฺกมิตุกาโมติ อธิปฺปาโยฯ

๙๘๕-๖. **จตุเตฺถ ปน ฌานสฺมิ**นฺติ ฐเปตฺวา ปริจฺฉินฺนากาสกสิณํ นวสุ ปถวีกสิณาทีสุ อญฺญตรสฺมึ ปฏิลทฺธจตุตฺถชฺฌาเนฯ เกจิ ปน อาโลกกสิณมฺปิ ฐเปตฺวา อฏฺฐสูติ วทนฺติฯ ตสฺส ปน ฐปเน การณํ น ทิสฺสติฯ สุฏฺฐุ จิโณฺณ จริโต อติปฺปคุณิกโต อาวชฺชนาทิลกฺขโณ วสีภาโว เอเตนาติ **สุจิณฺณวสีฯ กโรติ...เป.... ยโต**ติ ยสฺมา อิทํ จตุตฺถชฺฌานจิตฺตํ มยา นิพฺพินฺทกสิณรูปํ อารมฺมณํ กโรติฯ **อาสนฺนโสมนสฺสญฺจา**ติ ยโต ตติยชฺฌานสฺส อาสนฺนตาย อาสนฺนโสมนสฺสปจฺจตฺถิกญฺจฯ **ถูลสนฺตวิโมกฺขโต**ติ สนฺตวิโมกฺขสงฺขาตอรูปชฺฌานโต เอตํ ยโต ถูลํ โอฬาริกํฯ อรูปชฺฌานญฺหิ เย เต สนฺตา วิโมกฺขา อติกฺกมฺม รูเป อารุปฺปนฺติ อาทีสุ ‘‘สนฺตวิโมกฺข’’นฺติ วุจฺจติ, สนฺตตาสิทฺธิ จสฺส อนุสฺสติโต ทฏฺฐพฺพาฯ

๙๘๗-๙๑. **จตุเตฺถ**ติ จตุตฺถชฺฌาเนฯ ปฐมารุปฺปญฺจ สนฺตโต ทิสฺวาติ สมฺพโนฺธ, สนฺตวเสน มนสิ กริตฺวาติ อโตฺถฯ สนฺตโต มนสิกรเณเนว เจตฺถ ปณีตโต, สุขุมโต จ มนสิกาโร สิโทฺธว โหตีติ น เต วิสุํ คหิตาฯ **ปตฺถริตฺวานา**ติ ปเคว วฑฺฒิตํ, ตทา วฑฺฒนวเสน วา ปตฺถริตฺวาฯ ปุพฺพกาลวเสน เจตํ วุตฺตํฯ เตน นํ อุคฺฆาเฏตฺวา ปจฺฉา น วฑฺฒิตพฺพนฺติ ทเสฺสติฯ น หิ ตํ ปจฺฉา วฑฺฒนตฺถาย วายมิยมานมฺปิ วฑฺฒตีติฯ **เตนา**ติ กสิณรูเปนฯ

อิทานิสฺส อุคฺฆาฏนาการํ ทเสฺสตุํ **“อากาโส อิติ วา”**ติอาทึ วตฺวา ปุน ตํ สมเตฺถตุํ **“อุคฺฆาเฏนฺต หี”**ติอาทิ วุตฺตํฯ อุทยวเสน, ปริเจฺฉทผรณวเสน จ อนฺตาภาวโต **อนโนฺตฯ น สํเวเลฺลตี**ติ กฏสารกกิลญฺชาทโย วิย น ปฏิสํหรติฯ **นาวชฺชโนฺต น เปกฺขโนฺต**ติ อนาวชฺชโนฺต อนเปกฺขโนฺตฯ อญฺญทตฺถุ เตน ผุโฏฺฐกาสํ วุตฺตนเยน มนสิกโรโนฺตเยวาติ อธิปฺปา

โย ฯ อิทญฺหิ วุตฺตํ โหติ – รูปาวจรจตุตฺถชฺฌานสฺส อารมฺมณภูตํ กสิณรูปํ สเพฺพน สพฺพํ อมนสิกโรโต, เตน จ ผุโฎฺฐกาสํ ‘‘อากาโส อากาโส’’ติ มนสิกโรโต ยทา ตํ ภาวนานุภาเวน อากาสํ หุตฺวา อุปฏฺฐาติ, ตทา โส กสิณํ อุคฺฆาเฎติ นามาติฯ

๙๙๒-๕. เอวํ กสิณุคฺฆาฎนวเสน ปฎิลเทฺธ อากาสนิมิเตฺต ปุน ปฎิปชฺชนวิธึ, ยสฺสตฺถาย เยสํ ปฎิปชฺชติ, ตทตฺถสิทฺธญฺจ ทเสฺสตุํ **‘‘กสิณุคฺฆาฎิมากาสํ นิมิตฺต’’**นฺติอาทิ วุตฺตํฯ อากาสสฺส อนิมิตฺตภาเวปิ นิมิเตฺตน ผุโฎฺฐกาสภาวโต ‘‘นิมิตฺต’’นฺติ วุตฺตํฯ **ปญฺจ…เป…. วิกฺขมฺภนฺตี**ติ นนุ รูปาวจรปฐมชฺฌานสฺส อุปจารกฺขเณเยว นีวรณานิ วิกฺขมฺภิตานิ, ตโต ปฎฺฐาย จ น เตสํ ปริยุฎฺฐานํ อตฺถิฯ ยทิ สิยา, ฌานโต ปริหาเยยฺยาติ? สจฺจเมตํ, อิมสฺส ปน ฌานสฺส วณฺณภณนวเสเนตํ วุตฺตํ ยถา อญฺญตฺถาปิ เหฎฺฐา ปหีนานํ อุปริ ปหานวจนนฺติฯ เย ปน ‘‘สเพฺพ กุสลา ธมฺมา สเพฺพสํ อกุสลานํ ปฎิปกฺขาติ กตฺวา เอวํ วุตฺต’’นฺติ วทนฺติ, เตหิ ทุติยชฺฌานูปจาราทีสุ นีวรณวิกฺขมฺภนาวจนสฺส การณํ วตฺตพฺพํ โหติฯ ยมฺปิ เจเก วทนฺติ ‘‘สเนฺตว สุขุมานิ รูปาวจรอวิกฺขมฺภนียานิ, ตานิ สนฺธาเยตํ วุตฺต’’นฺติ, ตํ เตสํ มติมตฺตํฯ น หิ มหคฺคตกุสเลสุ โลกุตฺตรกุสลํ วิย โอธิโส ปหานํ นาม อตฺถิฯ โย ปน รูปาวจเรหิ อรูปานํ อุฬารผลตาทิวิเสโส, โส ภาวนาวิเสเสน สนฺตตรปฺปณีตตรภาเวน เตสฺเยว ปุริมปุริเมหิ ปจฺฉิมปจฺฉิมานํ วิยาติ ทฎฺฐพฺพํฯ **อิธาปี**ติ น เกวลํ รูปาวจรจตุตฺถชฺฌาเน, ‘‘เสสานิ กามาวจรานี’’ติอาทีสุ ปน อิธ ยํ วตฺตพฺพํ อวุตฺตํ, ตํ รูปาวจรชฺฌานนิเทฺทเส วุตฺตนยานุสาเรน เวทิตพฺพํฯ

๙๙๗-๑๐๐๑. ‘‘ปุน ภาเวตุกาเมนา’’ติ วุเตฺต ปฐมเมว ปฐมารุปฺปสฺส ภาวิตตฺตา กึ ภาเวตุกาเมนาติ อนุโยเค **‘‘ทุติยารุปฺปมานส’’**นฺติ วุตฺตํ, น ปน ‘‘ทุติยารุปฺปมานสํ ภาเวตุกาเมนา’’ติ อิมินา อชฺฌาสเยนฯ น หิ ปฐมํ ทุติยารุปฺปํ ภาวิตนฺติฯ รูปาวจรชฺฌานํ อนติกฺกมิตฺวา อนธิคนฺตพฺพโต ตํ มนสิการสมุทาจารสฺส หานภาคิยภาวาวหนโต รูปาวจรชฺฌานเมตสฺส ปจฺจตฺถิกนฺติ กตฺวา วุตฺตํ **‘‘อาสนฺน…เป…. ปจฺจตฺถิกนฺติ จา’’**ติฯ วีถิปฎิปนฺนาย ภาวนาย อุปรูปริวิเสสาวหภาวโต, ปณีตภาวสิทฺธิโต จ ปฐมารุปฺปโต ทุติยารุปฺปํ สนฺตตรสภาวนฺติ อาห **‘‘ทุติยารุปฺป…เป…. ปนา’’**ติฯ วกฺขติ หิ ‘‘สุปฺปณีตตรา โหนฺติ, ปจฺฉิมา ปจฺฉิมา อิธา’’ติ (อภิธ. ๑๐๔๐)ฯ **วิญฺญาณมิเจฺจวํ มนสา กาตพฺพ**นฺติ วิญฺญาณํ วิญฺญาณํ อิเจฺจวํ มนสา กาตพฺพํ, เกวลํ อนนฺตํ อนนฺตนฺติ น มนสิ กาตพฺพํฯ เตนาห **‘‘อนนฺตนฺติ…เป…. มนสา นิธา’’**ติฯ อนนฺตํ วิญฺญาณํ อนนฺตํ วิญฺญาณนฺติ ปน มนสิ กาตุํ วฎฺฎติฯ

๑๐๐๒-๖. **ตสฺมึ ปน นิมิตฺตสฺมิ**นฺติ ตสฺมึ ปฐมารุปฺปวิญฺญาณสงฺขาเต วิญฺญาณนิมิเตฺตฯ **วิจาเรนฺตสฺส มานส**นฺติ ภาวนาจิตฺตํ ปวเตฺตนฺตสฺสฯ **อากาสผุฎวิญฺญาเณ**ติ กสิณุคฺฆาฎิมากาสํ ผริตฺวา ปวเตฺต ปฐมารุปฺปวิญฺญาเณ อารมฺมณภูเตฯ **อเปฺปตี**ติ อปฺปนาวเสน ปวตฺตติฯ สภาวธเมฺมปิ อารมฺมณสมติกฺกมภาวนาวิเสสภาวโต อิทํ อปฺปนาปตฺตํ โหติ จตุตฺถารุปฺปํ วิยฯ **อปฺปนา…เป…. นโยวา**ติ ทุติยารุปฺปชฺฌาเน ปุริมภาเค ตีณิ, จตฺตาริ วา ชวนานิ กามาวจรานิ อุเปกฺขาเวทนาสมฺปยุตฺตาเนว โหนฺติฯ จตุตฺถํ, ปญฺจมํ วา อารุปฺปมานสนฺติ อาทินา อปฺปนานโย ปฐมารุปฺปชฺฌาเน วุตฺตนโยวฯ **ผริตฺวา ปวตฺตวิญฺญาณ**นฺติ ปฐมารุปฺปวิญฺญาณํ วิญฺญาณญฺจนฺติ วุจฺจตีติ รุฬฺหีสทฺทวเสน วุตฺตภาวเมว ปกาเสตุํ **‘‘วิญฺญาณา…เป…. สิยา’’**ติ วุตฺตํฯ ปุเพฺพ อนนฺตสฺส อากาสสฺส อารมฺมณกรณวเสน อนนฺตตาย ‘‘วิญฺญาณญฺจ’’นฺติ วุตฺตนฺติฯ ปุน มนสิการวเสน วา อนนฺตตาย ตถา วุตฺตนฺติ ทเสฺสตุํ **‘‘มนกฺการวเสนาปี’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ ทุติยารุปฺปํ ภาเวโนฺต หิ ปฐมารุปฺปํ อนนฺตโต อนวเสสโต มนสิ กโรโนฺต อนนฺตนฺติ มนสิ กโรติฯ

๑๐๑๐. **ปฐมารุปฺปวิญฺญาณาภาโว**ติ กสิณํ อุคฺฆาเฏตฺวา อากาโส วิย อากาสานญฺจายตนํ ปหาย ตสฺส อภาโว มนสิ กาตโพฺพฯ กสฺมา ปเนตฺถ ทุติยารุปฺปวิญฺญาณาภาวํ อมนสิกตฺวา ปฐมารุปฺปวิญฺญาณาภาโว มนสิ กาตโพฺพติ? วุจฺจเต – ตยิทํ อารมฺมณาติกฺกมนวเสน ปตฺตพฺพํ, น ปน องฺคาติกฺกมนวเสนฯ ตถา จ สติ อารมฺมเณเยว สาติสยํ โทสทสฺสเนน ตํ สมติกฺกมิตพฺพํ, อารมฺมณญฺจ ทุติยารุปฺปสฺส ปฐมารุปฺปเมว, ตสฺมา กสิเณ อาทีนวํ ทิสฺวา ตํ อุคฺฆาเฏตฺวา ตพฺพิวิตฺตาสสฺส วิย ปฐมารุปฺปวิญฺญาเณ อาทีนวํ ทิสฺวา ตํ ปหาย ตทภาวเสฺสว มนสิกรณํ ยุตฺตนฺติฯ **อภยคิริวาสิโน** ปน ‘‘วิญฺญาณญฺจายตนาภาโวเยว มนสิ กาตโพฺพ’’ติ วทนฺติ, เต ปน อิเมสํ อารมฺมณาติกฺกมนวเสน ปตฺตพฺพภาวํ อสลฺลเกฺขตฺวา กเถนฺติฯ ยทิ สลฺลเกฺขนฺติ, อญฺญตฺถ โทสํ ทิสฺวา อญฺญสฺส สมติกฺกเม อติปฺปสงฺคโทสโต น มุจฺจนฺติฯ

อถาปิ วเทยฺยุํ – ‘‘วิญฺญาณญฺจายตนํ สโต สมาปชฺชติ, สโต สมาปชฺชิตฺวา สโต วุฎฺฐาติ, สโต วุฎฺฐหิตฺวา ตเญฺญว วิญฺญาณํ ภาเวตี’ติ วจนโต วิญฺญาณญฺจายตนาภาโวเยว มนสิ กาตโพฺพ’’ติ, ตยิทํ ปาฬิอตฺถํ วิรุชฺฌิตฺวา คหณวเสน จินฺติตํฯ น เหตฺถ ตเญฺญว วิญฺญาณนฺติ วิญฺญาณญฺจายตนํ อธิเปฺปตํฯ ยทิ หิ ตํ อธิเปฺปตํ สิยา, วิญฺญาณญฺจายตนนฺติ ตสฺส ปธานภาเวน นิทฺทิฎฺฐตฺตา ตเญฺญวาติ วจเนเนว ปริยตฺตํ, กึ วิญฺญาณนฺติ วจเนนฯ อถ สรูปนิเทฺทสตฺถํ วิญฺญาณวจนํ, เอวํ สติ ตเญฺญว วิญฺญาณญฺจายตนนฺติ วุตฺตํ สิยา, ตสฺมา วิญฺญาณนฺติ วจเนน ยํ อารพฺภ วิญฺญาณญฺจายตนํ ปวตฺตํ, ตเสฺสว อากาสานญฺจายตนสฺส คหณํ, น อิตรสฺสาติ สุฎฺฐุ วุตฺตํฯ

๑๐๑๑-๒. ปฐมารุปฺปวิญฺญาณาภาโวมนสิกาตโพฺพติ วตฺวา มนสิการวิธึ ทเสฺสตุํ **‘‘ตํ ปนา’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ **อกตฺวา มนสา**ติ มนสา อารมฺมณํ อกตฺวา สเพฺพน สพฺพํ ตํ อจิเนฺตตฺวาฯ ‘‘อากาสํ อากาส’’นฺติ มนสิ กโรนฺตสฺส กสิณวิวิตฺตากาสํ วิย ‘‘นตฺถิ นตฺถี’’ติ, ‘‘สุญฺญํ สุญฺญ’’นฺติ วา มนสิ กโรนฺตสฺส วิญฺญาณวิวิตฺตํ อภาวมตฺตเมว อุปฎฺฐาตีติ อาห **‘‘นตฺถี’’**ติอาทิฯ **วา**-สโทฺท อนิยมโตฺถ, เตน ทฺวีสุ ปกาเรสุ เอเกนปิ อตฺถสิทฺธิ โหตีติ ทเสฺสติฯ อวุตฺตวิกปฺปโนฺถ วา วา-สโทฺท, เตน ‘‘วิวิตฺตํ วิวิตฺต’’นฺติ อิมสฺสปิ สงฺคโห ทฎฺฐโพฺพฯ อนิยโม ปเนตฺถ ติณฺณมฺปิ วิสุํ วิสุํ ปริยายภาวโตว สิโทฺธฯ ปริยายสทฺทา หิ วิสุํ วิสุํเยว อตฺถํ สาเธนฺตา ปริยายาติ โลเก นิรุฬฺหาฯ ยถาหุ –

> ‘‘ปริยาเยเนว เต ยสฺมา, วทนฺตตฺถํ น สํหตา;
> ปริยายตฺถํ ตโต สพฺพํ, ปริยาเยสุ ววตฺถิต’’นฺติฯ

๑๐๑๓-๖. **ตสฺมึ นิมิเตฺต**ติ ปฐมารุปฺปวิญฺญาณสฺส อภาวสงฺขาเต ฌานุปฺปตฺติการณภูเต นิมิเตฺตฯ **สติ สนฺติฎฺฐตี**ติ อภาวนิมิตฺตารมฺมณา สติ สมฺมา สุปฺปติฎฺฐิตา หุตฺวา ติฎฺฐติฯ สติสีเสน เจตฺถ อุปจารชฺฌานานุคุณานํ สทฺธาปญฺจมานํ อินฺทฺริยานํ สกิจฺจโยคํ ทเสฺสติฯ อุปจารชฺฌานํ ปน ‘‘ภิโยฺยปิ สมาธิยติ มานส’’นฺติ อิมินา วุตฺตนฺติ ทฎฺฐพฺพํฯ **กสิณุคฺฆาฎิมา… เป…. อภาวเก**ติ เอวํ ปวตฺตวิญฺญาณสฺส นตฺถิภาวสงฺขาเต วินาสาภาวเก น ปุเร อภาวาทิเกฯ อปฺปนานโย ปเนตฺถ ปถวีกสิเณ วุตฺตนยานุสาเรน เวทิตโพฺพติ อาห **‘‘อปฺปนายนโย’’**ติอาทิฯ

๑๐๑๗-๙. เอวํ ยํ ตตฺถ อวสิฎฺฐํ, ตํ อติทิสิตฺวา อิทานิ วิเสสํ ทเสฺสตุํ **‘‘อากาสคตวิญฺญาณ’’**นฺติอาทิ วุตฺตํฯ **ปริกมฺมมนกฺกาเร ตสฺมึ อนฺตรหิเต**ติ ‘‘นตฺถิ นตฺถี’’ติ ปวตฺตปริกมฺมมนสิกาเร อมนสิกรเณน อสฺมึ ปฐมารุปฺปวิญฺญาเณ อนฺตรหิเต, น ปน ขณภงฺควเสน, ฌานปริหานิวเสน วา อนฺตรหิเตฯ ขณภงฺควเสน หิ อนฺตรธานํ ขเณ ขเณ อุปลพฺภติฯ ปริหานิวเสน จ

อนฺตรธาเน ปุน ตํ อนุปฺปาเทตฺวา อุตฺตริ ญาณาธิคโมเยว นตฺถีติฯ **ตสฺสาปคมมตฺตํว ปสฺส โนฺต วสตี**ติ ตสฺส ปฐมารุปฺปสฺส อภาวมตฺตํ ปสฺสโนฺต โส โยคาวจโร วิหรติฯ ยถา กถํ วิยาติ อาห “**สนฺนิปาต**”นฺติอาทิฯ อิทํ วุตฺตํ โหติ – ยถา นาม โกจิ ปุริโส มณฺฑลมาฬาทีสุ กตฺถจิ เกนจิเทว กรณีเยน สนฺนิปติตํ ภิกฺขุสงฺฆํ ทิสฺวา กตฺถจิ คนฺตฺวา สนฺนิปาตกิจฺจาวสาเน อุฏฺฐาย ปกฺกเนฺตสุ ภิกฺขูสุ ปุน ตํ ฐานํ คนฺตฺวา โอโลเกโนฺต สุญฺญเมว ปสฺสติ, เอวํสมฺปทมิทํ ทฏฺฐพฺพนฺติฯ ตตฺริทํ โอปมฺมสํสนฺทนํ – ยถา โส ปุริโส สนฺนิปติตํ ภิกฺขุสงฺฆํ ทิสฺวา คโต, ตโต สเพฺพสุ ภิกฺขูสุ อปคเตสุ ตํ ฐานํ เตหิ สุญฺญเมว ปสฺสติ, น ปน เตสํ กุโตจิ อปคตการณํ, เอวมยํ โยคาวจโร ปุเพฺพ วิญฺญาณญฺจายตนชฺฌานจกฺขุนา ปฐมารุปฺปวิญฺญาณํ ทิสฺวา นตฺถีติ มนสิกาเรน ตสฺมิํ อปคเต ตติยารุปฺปจกฺขุนา ตสฺส นตฺถิภาวเมว ปสฺสติ, น ตสฺส อปคตการณํ วีมํสติ ฌานสฺส ตาทิสาโภคาภาวโตติฯ

๑๐๒๐-๔. **จตุตฺถา...เป.... น จ สนฺต**นฺติ ยถา เนวสญฺญานาสญฺญายตนจิตฺตํ สงฺขาราวเสสสุขุมภาวปฺปตฺติยา สวิเสสํ สนฺตํ, เอวมยํ อากิญฺจญฺญายตนสมาปตฺติ น จ สนฺตา ตทภาวโตติ อธิปฺปาโยฯ **จ**-สโทฺท ปเนตฺถ อวุตฺตสมุจฺจยโตฺถฯ เตน ‘‘สญฺญา โรโค, สญฺญา คโณฺฑ, สญฺญา สลฺลํ, เอตํ สนฺตํ, เอตํ ปณีตํ, ยทิทํ เนวสญฺญานาสญฺญายตน’’นฺติ อิมสฺสปิ สงฺคโห เวทิตโพฺพฯ **จตุตฺถํ สนฺตโต**ติ สงฺขาราวเสสสุขุมภาเวเนว สวิเสสํ สนฺตตาย, อสนฺตภาวกรโรคาทิสริกฺขกสญฺญาวิรหโต จ สนฺตโต ทิสฺวาฯ “**สนฺตํ สนฺตมิทํ จิตฺต**”นฺติ อิมินา ภาวนาการํ ทเสฺสติฯ **วิภเงฺคปิ** หิ ตํเยว อากิญฺจญฺญายตนํ สนฺตโต มนสิ กโรตีติ อยเมว ภาวนากาโร คหิโตฯ อปเร ปน ‘‘ปาฬิยํ อิมสฺส ภาวนากาโร น คหิโต’’ติ วตฺวา ตตฺถ การณํ วทนฺติ, ตตฺถ วตฺตพฺพํ **วิสุทฺธิมคฺคสํวณฺณนาทิโต** คเหตพฺพํฯ

๑๐๒๗. ตติยารุปฺปสงฺขาตกฺขเนฺธสุ จ จตูสุปิ อารมฺมณภูเตสูติ อธิปฺปาโยฯ

๑๐๒๙-๓๑. **อภาวมตฺตมฺปี**ติ สุญฺญตมตฺตมฺปิ เอวํ สุขุมมฺปีติ อธิปฺปาโยฯ **สนฺตารมฺมณตายา**ติ สนฺตํ อารมฺมณํ เอตสฺสาติ สนฺตารมฺมณา, ตพฺภาโว สนฺตารมฺมณตา, ตาย, น ฌานสนฺตตายฯ น หิ ตติยารุปฺปสมาปตฺติ จตุตฺถารุปฺปโต สนฺตตราฯ โจทโก ยํ สนฺตโต มนสิ กโรติ, น ตตฺถ อาทีนวทสฺสนํ ภเวยฺยฯ อสติ จ อาทีนวทสฺสเน น สมติกฺกโม เอว สิยาติ “**สนฺตโต เจ มนกฺกาโร กถญฺจ สมติกฺกโม**”ติ อาหฯ อิตโร “**อนาปชฺชิตุกามตฺตา**”ติ อาทินา ปริหารมาหฯ เตน อาทีนวทสฺสนมฺปิ อเตฺถวาติ ทเสฺสติฯ ยสฺมิญฺหิ ฌาเน อภิรติ, ตตฺถ อาวชฺชนสมาปชฺชนาทิปฏิปตฺติยา ภวิตพฺพํฯ สา ปนสฺส ตติยารุเปฺป สพฺพโสว นตฺถิ, เกวลํ สุญฺญภาวโต อารมฺมณกรณมตฺตเมวฯ ตถา เหส กิญฺจาปิ ตํ สนฺตโต มนสิ กโรติ, อถ ขฺวสฺส ‘‘อหเมตํ อาวชฺชิสฺสามิ, สมาปชฺชิสฺสามี’’ติ **อาโภโค** สมนฺนาหาโร น โหติฯ กสฺมา? อากิญฺจญฺญายตนโต เนวสญฺญานาสญฺญายตนสมาปตฺติยา ปณีตตรตายฯ ยถา หิ ราชา มหตา ราชานุภาเวน นครวีถิยํ จรโนฺต ทนฺตการาทโย กมฺมกาเร เฉเก อเนกานิ ทนฺตวิกติอาทีนิ สิปฺปานิ กโรเนฺต ทิสฺวา ‘‘อโห วต เร เฉกา อาจริยา, อีทิสานิ สิปฺปานิ กริสฺสนฺตี’’ติ เอวํ เตสํ เฉกตาย ตุสฺสติ, น จสฺส เอวํ โหติ ‘‘อโห วตาหมฺปิ รชฺชํ ปหาย เอวรูโป สิปฺปิโก ภเวยฺย’’นฺติฯ ตํ กิสฺส เหตุ? รชฺชสิริยา มหานิสํสตาย, โส เตสํ ชีวิตํ ติณายปิ อมญฺญมาโน เต สมติกฺกมิตฺวา คจฺฉติ, เอวํสมฺปทมิทํ ทฏฺฐพฺพํฯ

๑๐๓๒. **สุขุมํ ปร**นฺติ อุกฺกํสโต สุขุมํ, ปฐมชฺฌานูปจารโต ปฏฺฐาย หิ ตเจฺฉนฺติยา วิย ปวตฺตมานาย ภาวนาย อนุกฺกเมน สงฺขารา ตตฺถ อนฺติมโกฏฺฐาสตํ ปาปิตาติฯ ยทิ เอวํ กถํ ภาวนา อตฺตโน กิจฺจํ สาเธติ, นนุ เจสา ตทวตฺถํ ปาปิตา อารมฺมณํ น สมฺมา อุปนิชฺฌายตีติ?

นยิทเมว ทฏฺฐพฺพํฯ ภาวนาพเลน สุขุมภาวํ ปาปิตาปิ เจสา อตฺตโน กิเจฺจ ทุพฺพลตฺตํ น ปาปิตา, อถ โข วิปฺผาริกตาภาวํ คมิตา, เตน ตถา สุขุมาปิ อตฺตโน กิเจฺจ น ทุพฺพลา เอวาติ น ตตฺถ ตสฺสา อสามตฺถิยํ โหติฯ

๑๐๓๓-๔. **ยาย สญฺญายา**ติ ยาทิสาย สญฺญาย สทฺทปฺปวตฺติเหตุภูตายฯ **โส** เนวสญฺญานาสญฺญายตนสมงฺคี ปุคฺคโลฯ **เนวสญฺญี จ นาสญฺญี โหติ** เนวสญฺญานาสญฺญาสมงฺคี โหติฯ **น เกวลํ ตุ สญฺญาว เอทิสี** สุขุมา เนวสญฺญานาสญฺญา โหติ, **อถ โข ปน เวทนาทโยปิ** สุขุมา, เวทนาปิ เนวเวทนานาเวทนา, จิตฺตมฺปิ เนวจิตฺตํนาจิตฺตํ, ผโสฺสปิ เนวผโสฺสนาผโสฺส ฯ เอส นโย เสสสมฺปยุตฺตธเมฺมสุฯ สญฺญาสีเสน ปน ‘‘เนวสญฺญานาสญฺญายตน’’นฺติ วุตฺตํ ‘‘นานตฺตกายา นานตฺตสญฺญิโน’’ติอาทีสุ (ที. นิ. ๓.๓๓๒, ๓๔๑, ๓๕๗, ๓๕๙; อ. นิ. ๗.๔๔; ๙.๒๔) วิยฯ นนุ เจตฺถ ยทิ สญฺญา อตฺถิ, กถํ เนวสญฺญาติ วตฺตุํ วฎฺฎติฯ ยทิ นตฺถิ, กถํ นาสญฺญาติ อนุโยคํ สนฺธาย อิมมตฺถํ อุปมาหิ สาเธตุํ **‘‘ปตฺตมกฺขนเตเลนา’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **ปตฺตมกฺขณเตเลนา**ติ อโนฺตวุตฺถตาย ยาคุยา สทฺธึ อกปฺปิยเฎฺฐน เตลํ อตฺถีติ, นาฬิปูราทีนํ วเสน นตฺถีติ จ วตฺตเพฺพน ปเตฺต มกฺขิตเตเลนฯ **มคฺคสฺมึ อุทเกน จา**ติ อุปาหนเตมนมตฺตเฎฺฐน อุทกํ อตฺถีติ, นหานวเสน นตฺถีติ จ วตฺตเพฺพน มคฺคสฺมึ อุทเกนฯ

๑๐๓๕-๗. **อยํ อโตฺถ**ติ กิญฺจิ วิเสสํ อุปาทาย สภาวโต อตฺถีติ วตฺตพฺพเสฺสว ธมฺมสฺส กิญฺจิ วิเสสํ อุปาทาย นตฺถีติ วตฺตพฺพตาสงฺขาโต อยมโตฺถฯ ปฎุสญฺญากิจฺจํ กาตุํ อสมตฺถตาย หิ เนวสญฺญตา, สงฺขาราวเสสสุขุมภาเวน นาสญฺญตา จ โหติฯ เตนาห **‘‘ปฎุสญฺญาย กิจฺจสฺสา’’**ติอาทิฯ อารมฺมณสญฺชานนเญฺจว วิปสฺสนาย วิสยภาวํ อุปคนฺตฺวา นิพฺพิทาชนนญฺจ ปฎุสญฺญากิจฺจํ กถมยํ สญฺญาว สมานา สญฺญากิจฺจํ กาตุํ น สโกฺกตีติ อาห **‘‘ยถา ทหนกิจฺจ’’**นฺติอาทิฯ นฺหาตุกามสฺส อุณฺหสีตภาวํ อกตฺวา สุขชนนตาย **สุโขทกํ,** ตสฺมึฯ เตโชธาตุ ยถา ทหนกิจฺจํ กาตุํ น สโกฺกติ, เอวเมสา อติสนฺตารมฺมเณ ปวตฺตตฺตา อารมฺมณสญฺชานนํ กาตุํ น สโกฺกติ, ปรมสุขุมตฺตํ คตาวฯ เตเนว เหสา อกตาภินิเวสสฺส วิปสฺสนาญาเณน สุขคฺคยฺหา น โหตีติ เสสสมาปตฺตีสุ สญฺญา วิย วิปสฺสนาย วิสยภาวํ อุปคนฺตฺวา นิพฺพิทาชนนมฺปิ กาตุํ น สโกฺกติ, อเญฺญสุ หิ ขเนฺธสุ อกตวิปสฺสนาภินิเวโส ภิกฺขุ เนวสญฺญานาสญฺญายตนกฺขเนฺธ สมฺมสิตฺวา นิพฺพิทํ ปตฺตุํ สมโตฺถ นาม นตฺถิ, อปิ อายสฺมา สาริปุโตฺตฯ ปกติวิปสฺสโก ปน สาริปุตฺตสทิโส ภิกฺขุ ขนฺธาทิมุเขน วิปสฺสนํ อภินิวิสิตฺวา ทฺวารารมฺมเณหิ สทฺธึ ทฺวารปฺปวตฺตธมฺมานํ วิปสฺสนํ อารภิตฺวา ฐิโต สกฺกุเณยฺย ตพฺพิสยํ อุทยพฺพยญาณํ อุปฺปาเทตุํ, โสปิ กลาปสมฺมสนวเสเนว, โน อนุปทธมฺมวิปสฺสนาวเสนฯ น หิ สาริปุตฺตสทิโส ภิกฺขุ จตุตฺถารุปฺปปริยาปเนฺนสุ ผสฺสาทิธเมฺมสุ วินิพฺภุชิตฺวา วิสุํ วิสุํ สรูปโต คเหตฺวา อนิจฺจาทิวเสน สมฺมสิตุํ สโกฺกติฯ เกวลํ ปน อวินิพฺภุชฺช เอกโต คเหตฺวา กลาปโต สมูหโตเยว สมฺมสิตุํ สมโตฺถ โหติ, เอวํ สุขุมเตฺตเนสา วิชฺชติฯ

๑๐๓๘-๔๐. **รูป**นฺติ กสิณรูปสงฺขาตํ ปฎิภาคนิมิตฺตํฯ **อากาส**นฺติ กสิณุคฺฆาฎิมากาสํฯ **วิญฺญาณ**นฺติ อากาเส ปวตฺตวิญฺญาณํ ฯ **ตทภาวก**นฺติ ตสฺส อากาเส ปวตฺตวิญฺญาณสฺส อภาวกํฯ **กมโต**ติ ปฐมารุปฺปํ สมติกฺกมิตฺวา โหตีติอาทินา อนุกฺกมโตฯ อตฺตนา วุตฺตมตฺถํ อฎฺฐกถาวจนํ อาหริตฺวา สาเธโนฺต **‘‘อาห จา’’**ติอาทิมาหฯ **อิธา**ติ อิมาสุ จตูสุ อรูปสมาปตฺตีสุฯ **ปจฺฉิมา ปจฺฉิมา** สมาปตฺติโย หิ ปุริมาปุริมาหิ สมาปตฺตีหิ **สุปณีตตรา** สุฎฺฐุ ปณีตตรา, สุนฺทรปณีตตราติ วา อโตฺถฯ **ปาสาทตลสาฎิกา**ติ จตุภูมกปาสาทสฺส เหฎฺฐิมเหฎฺฐิม

โต อุปรูปริ สวิเสสา ปญฺจ กามคุณา, จตฺตาโร ปาสาทตลา จ ถูลสณฺหสณฺหตรสณฺหตมสุเตฺตหิ วิหิตา อายามวิตฺถารโต สมปฺปมาณา สาฎิกา จฯ

๑๐๔๒. รูปารูปภวํ อภิภุยฺย นิพฺพานํ ยาติ, อถ วา นีวรเณ อภิภุยฺย รูปารูปภวํ ยาตีติ อโตฺถฯ

อิติ อภิธมฺมตฺถวิกาสินิยา นาม

อภิธมฺมาวตารสํวณฺณนาย

อรูปาวจรสมาธิภาวนานิเทฺทสวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

๑๖. โสฬสโม ปริเจฺฉโท

อภิญฺญานิเทฺทสวณฺณนา

๑๐๔๓-๗. **ปร**นฺติ วิสิฏฺฐํ กตฺวา, วิเสสโตติ อโตฺถฯ **จตุตฺถชฺฌานมเตฺตปี**ติ รูปาวจร จตุตฺถชฺฌานมเตฺตปิ, นาวสฺสํ อรูปชฺฌาเนหีติ อธิปฺปาโยฯ อรูปาวจรชฺฌานํ อปฺปฏิลโทฺธปิ หิ กตาธิกาโร ภิกฺขุ อภิญฺญา สมฺปาเทตุํ สมโตฺถ โหติฯ เอตฺถ จตุตฺถชฺฌานคฺคหเณเนว เหฏฺฐา ตีณิ ฌานานิ คหิตานิฯ เตสุ หิ อจิณฺณวสี จตุตฺถชฺฌานํ อุปฺปาเทตุมฺปิ น สโกฺกติฯ อภิญฺญาสุ อนุโยคํ กาตุํ วฏฺฏตีติ วตฺวา ตตฺถ ปโยชนํ ทเสฺสตุํ **“อภิญฺญา นามา”**ติอาทิ วุตฺตํฯ **นิฏฺฐงฺคตา**ติ อธิคตานิสํสตาย เจว ภาวนาสุขตาย จ นิฏฺฐํ นิปฺผตฺตึ คตาฯ สมาธิภาวนาย หิ โลกิยาภิญฺญา อุทยผลภาเวน ปากฏาฯ โส อภิญฺญาย จ สมาธินา จ สมนฺนาคโต สุเขเนว ปญฺญาภาวนํ สมฺปาเทสฺสติฯ

๑๐๔๘-๙. **ทิพฺพานี**ติอาทิ โลกิยาภิญฺญานํ สรูปโต อุทฺทิสนํฯ **ทิพฺพานิ จกฺขุโสตานี**ติ ทิพฺพจกฺขุญาณํ, ทิพฺพโสตญาณญฺจาติ ทเสฺสติฯ **อิทฺธี**ติ อิทฺธิวิธญาณํฯ อิมา ปน **อภิญฺญาโย ปตฺตุกาเมน** อาทิกมฺมิเกน โยคินา ยสฺมา โอทาตกสิณปริยเนฺตสุ อฏฺฐสุ กสิเณสุ จตุตฺถชฺฌานํ, ตพฺพเสน จ อรูปสมาปตฺติโย นิพฺพเตฺตตฺวา วา น วา กสิณานุโลมตาทีหิ จุทฺทสหิ อากาเรหิ จิตฺตํ ทเมตพฺพํฯ น หิ เอวํ อทเมตฺวา ปุเพฺพ อภาวิตภาวโน อาทิกมฺมิโก โยคาวจโร ปญฺจ อภิญฺญาโย นิปฺผาเทสฺสตีติ ตสฺมา ตํ จิตฺตปริทมนํ อวสฺสํ กาตพฺพนฺติ ทเสฺสตุํ **“กสิณานุโลมตาทีหี”**ติอาทิ วุตฺตํฯ **กสิณานุโลมตาทีหี**ติ กสิณานุโลมตา กสิณปฏิโลมตา กสิณานุโลมปฏิโลมตา ฌานานุโลมตา ฌานปฏิโลมตา ฌานานุโลมปฏิโลมตา ฌานุกฺกนฺติกตา กสิณุกฺกนฺติกตา ฌานกสิณุกฺกนฺติกตา องฺคสงฺกนฺติกตา อารมฺมณสงฺกนฺติกตา องฺคารมฺมณสงฺกนฺติกตา องฺคววตฺถาปนตา อารมฺมณววตฺถาปนตาติ อิเมหิ จุทฺทสหิ อากาเรหิฯ

ตตฺถ อฏฺฐสุ กสิเณสุ ปฏิปาฏิยา สตกฺขตฺตุํ สหสฺสกฺขตฺตุมฺปิ สมาปชฺชนํ, ตเถว อุปฺปฏิปาฏิยา, ปฏิปาฏิอุปฺปฏิปาฏิวเสน จ สมาปชฺชนนฺติ อิเมสํ ติณฺณํ อาการานํ วเสน **กสิณานุโลมตาทโย** วุตฺตาฯ ปฐมชฺฌานโต ปฏฺฐาย ยาว เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ, อยํ **ฌานานุโลมตา** นามฯ เตสํ ปฏิโลมโต **ฌานปฏิโลมตา** นามฯ อนุโลมปฏิโลมโต **ฌานอนุโลมปฏิโลมตา** นามฯ

ปถวีกสิเณ ปฐมชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา ตเตฺถว ตติยํ สมาปชฺชติ, ตโต ตเทว อุคฺฆาเฏตฺวา อากาสานญฺจายตนํ, ตโต อากิญฺจญฺญายตนนฺติ เอวํ กสิณํ อโนกฺกมิตฺวา ฌานเสฺสว เอกนฺตริกภาเวน อุกฺกมนํ **ฌานุกฺกนฺติกตา** นามฯ เอวํ อาโปกสิณาทิมูลิกาปิ โยชนา กาตพฺพาฯ ปถวีกสิเณ ปฐมชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา ปุน ตเทว เตโชกสิเณ, ตโต นีลกสิเณ, ตโต โลหิตกสิเณติ ฌานํ อนุกฺกมิตฺวา กสิณเสฺสว เอกนฺตริกภาเวน อุกฺกมนํ **กสิณุกฺกนฺติกตา** นามฯ ปถวีกสิเณ ปฐมชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา, เตโชกสิเณ ตติยํ , นีลกสิณํ อุคฺฆาเฏตฺวา อากาสานญฺจายตนํ, โลหิตกสิณโต อากิญฺจญฺญายตนนฺติ อิมินา นเยน ฌานสฺส เจว กสิณสฺส จ อุกฺกมนํ **ฌานกสิณุกฺกนฺติกตา** นามฯ

ปถวีกสิเณ ปฐมชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา ตเตฺถว อิตเรสมฺปิ สมาปชฺชนํ **องฺคสงฺกนฺติกตา** นามฯ สพฺพกสิเณสุ เอเกกเสฺสว สมาปชฺชนํ **อารมฺมณสงฺกนฺติกตา** นามฯ ปถวีกสิเณ ปฐมชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา, อาโปกสิเณ ทุติยํ, เตโชกสิเณ ตติยํ, วาโยกสิเณ จตุตฺถํ, นีลกสิณํ

อุคฺฆาเฏตฺวา อากาสานญฺจายตนํ, ปีตกสิณโต วิญฺญาณญฺจายตนํ, โลหิตกสิณโต อากิญฺจญฺญายตนํ, โอทาตกสิณโต เนวสญฺญานาสญฺญายตนนฺติ เอวํ องฺคานํ, อารมฺมณานญฺจ สมติกฺกมนํ **องฺคารมฺมณสงฺกนฺติกตา** นามฯ

ปฐมชฺฌานํ นาม ปญฺจงฺคิกนฺติ ววตฺถเปตฺวา ทุติยํ จตุรงฺคิกํ, ตติยํ ติวงฺคิกํ, จตุตฺถํ ทุวงฺคิกํ, อากาสานญฺจายตนํ…เป…. เนวสญฺญานาสญฺญายตนนฺติ เอวํ ฌานงฺคมตฺตเสฺสว ววตฺถาปนํ **องฺคววตฺถาปนํ** นามฯ ตถา ''อิทํ ปถวีกสิณํ, อิทํ อาโปกสิณ''นฺติอาทินา อารมฺมณมตฺตเสฺสว ววตฺถาปนํ **อารมฺมณววตฺถาปนํ** นามฯ องฺคารมฺมณววตฺถาปนมฺปิ เอเก อิจฺฉนฺตีติฯ อฏฺฐกถาสุ ปน อนาคตตฺตา อทฺธา ตํ ภาวนาสุขํ น โหติฯ อิเมหิ ปน จุทฺทสหิ อากาเรหิ จิตฺตปริทมนํ กาตุํ อฏฺฐสมาปตฺติลาภีนํ สเตสุ, สหเสฺสสุ วา เอโกว สโกฺกติฯ

๑๐๕๐-๑. **ทเนฺต**ติ จุทฺทสหิ อากาเรหิ ทเนฺตฯ **สมาหิเต**ติ จตุตฺถชฺฌานสมาธินา สมาหิเตฯ **สุเทฺธ**ติ นีวรณทูรีภาเวน, ปจฺจนีกสมเนปิ อพฺยาวฏาย ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขาย สมฺปาทิตสติปาริสุทฺธิยา สพฺภาเวน วา สุปริสุเทฺธฯ **ปริโยทาเต**ติ สุธนฺตสุวณฺณสฺส นิฆํสเนน วิย ปริสุทฺธตฺตาเยว ปริโยทาเต, ปภสฺสเรติ วุตฺตํ โหติฯ อถ วา วิตกฺกวิจารโกฺขภวิรหเวสน ปริโยทาเตติ วุตฺตํ โหติฯ **อนงฺคเณ**ติ ''มาทิสสฺส สมาธิสมฺปนฺนสฺส อีทิเสน ภวิตพฺพ''นฺติ เอวํ ฌานปฏิลาภปจฺจยานํ ''อโห วต มเมว สตฺถา ปฏิปุจฺฉิตฺวา ปฏิปุจฺฉิตฺวา ภิกฺขูนํ ธมฺมํ เทเสยฺยา''ติ อาทินยปฺปวตฺตานํ ปาปกานํ อิจฺฉาวจรานํ อภาเวน อนงฺคเณฯ **อนุปกฺกิเลเส**ติ อุปคนฺตฺวา กิลิสฺสนเฏฺฐน อุปกฺกิเลสสงฺขาตานํ ราคาทีนํ, ''อภิชฺฌา จิตฺตสฺส อุปกฺกิเลโส, พฺยาปาโท, โกโธ''ติอาทินา อาคตานํ จิตฺตุปกฺกิเลสานํ วา วิคตตฺตา วิคตุปกฺกิเลเสฯ **มุทุภูเต**ติ ปคุณภาวาปาทเนน สุภาวิตตฺตา มุทุภูเต, วสิภาวปฺปเตฺตติ วุตฺตํ โหติฯ วสิภาวปฺปตฺตญฺหิ จิตฺตํ สุปริมทฺทิตํ วิย จมฺมํ สุปริกมฺมกตา วิย จ ลาขา มุทูติ วุจฺจติฯ **กมฺมนีเย**ติ มุทุตฺตาเยว อิทฺธิปาทภาวูปคมเนน กมฺมกฺขเม, วิกุพฺพนาทิอิทฺธิกมฺมโยเคฺยติ วุตฺตํ โหติฯ มุทุชาตญฺหิ จิตฺตํ กมฺมกฺขมํ โหติ, สุธนฺตมิว สุวณฺณํ, อุภยมฺปิ เจตํ สุภาวิตตฺตาเยว โหติฯ ยถาห – ''นาหํ, ภิกฺขเว, อญฺญํ เอกธมฺมมฺปิ สมนุปสฺสามิ, ยํ เอวํ ภาวิตํ พหุลีกตํ มุทุญฺจ โหติ กมฺมนิยญฺจ, ยถยิทํ, ภิกฺขเว, จิตฺต''นฺติ (อ. นิ. ๑.๔๗)ฯ **ฐิเต**ติ เอเตสุ ปริสุทฺธภาวาทีสุ นิจฺจลํ อวฏฺฐิเต, ภาวนาปาริปูริยา วา ปณีตภาวํ สมฺมสิตฺวา ฐิเตฯ **อจเล**ติ ฐิตตฺตาเยว อกเมฺป, อาเนญฺชปฺปเตฺตติ วุตฺตํ โหติฯ มุทุกมฺมญฺญภาเวหิ วา อตฺตโน วเส ฐิตตฺตา ฐิเต, สทฺธาทีหิ ปริคฺคหิตตฺตา อสฺสทฺธิยาทีหิ อกมฺปนโต อจเลฯ

อฏฺฐงฺคสมฺปเนฺนติ ฐิติอจลตานํ วิสุํ วิสุํ อคฺคหเณน สมาหิเตติ วิสุํ เอกงฺคํ กตฺวาฯ ตาสํ ปน วิสุํ วิสุํ คหเณ สุวิสุทฺธตาทีนํ สมาหิตจิตฺตสฺส องฺคภูตตฺตา สมาหิเตติ อิมํ องฺคภาเวน อคฺคเหตฺวา สุวิสุทฺธตาทีหิ อฏฺฐหิ อเงฺคหิ สมฺปนฺนตา เวทิตพฺพาฯ **อิทฺธิวิธายา**ติ อิทฺธิโกฏฺฐาสตฺถาย, อิทฺธิปฺปเภทาย วาฯ อตฺถโต ปน **อิทฺธิวิธา** นาม เอกสฺส พหุภาวาทิอเนกวิธานปจฺจยภูตํ อภิญฺญาญาณํฯ **อภินีหรตี**ติ อภิญฺญาธิคมตฺถาย ปริกมฺมจิตฺตํ กสิณารมฺมณโต อปเนตฺวา อภิญฺญาภิมุขํ เปเสติฯ **อิทฺธิวิกุพฺพน**นฺติ เอตฺถ อิชฺฌตีติ อิทฺธิ, นิปฺผชฺชติ ปฏิลพฺภตีติ วุตฺตํ โหติฯ ยญฺหิ นิปฺผชฺชติ, ปฏิลพฺภติ จ, ตํ อิชฺฌตีติ วุจฺจติฯ ยถาห –

> ''กามํ กามยมานสฺส, ตสฺส เจตํ สมิชฺฌตี''ติอาทิ; (สุ. นิ. ๗๗๒; มหานิ. ๑; เนตฺติ. ๕,๔๔);

อิทฺธิเยว วิกุพฺพนํ ปกติวณฺณวิชหนกิริยนฺติ **อิทฺธิวิกุพฺพนํ,** อิทํ อิทฺธีสุ วิกุพฺพนิทฺธิยา ปธานภาวโต วุตฺตํ, อิทฺธิ จ วิกุพฺพนญฺจาติ วา **อิทฺธิวิกุพฺพนํ**ฯ วิสุํ คหณมฺปิ วุตฺตการเณเนว

ทฏฺฐพฺพํฯ

๑๐๕๒-๔. ยถา ปน ตํ นิปฺผาเทตพฺพํ, ตํ วิธึ ทเสฺสตุํ **"อภิญฺญาปาทกชฺฌาน"**นฺติ อาทิ วุตฺตํฯ เอตฺถ จ "อนุปุพฺเพน จตฺตาริ ฌานานิ สมาปชฺชิตฺวา จตุตฺถชฺฌานโต วุฏฺฐายา"ติ เกจิ, ตํ อยุตฺตํฯ ยทิจฺฉกํ สมาปชฺชนตฺถญฺหิ จิตฺตปริทมนํ, จตุตฺถชฺฌานเมว จ อภิญฺญาปาทกํ, น อิตรานิฯ **สตํ...เป.... มานส**นฺติ สเจ สตํ อิจฺฉติ, "สตํ โหมิ, สตํ โหมี"ติ, สเจ สหสฺสํ อิจฺฉติ, "สหสฺสํ โหมิ, สหสฺสํ โหมี"ติ เอวํ ปริกมฺม**มานสํ** กตฺวาฯ "ปริกมฺมมานส"นฺติ จ ปาทกชฺฌานโต วุฏฺฐาย "สตํ โหมี"ติอาทินา ปวตฺติตกามาวจรจิตฺตํ, ปาทกชฺฌานญฺจฯ **อภิ...เป.... ปุนา**ติ เอตฺถ ปุพฺเพ อภิญฺญาปาทกชฺฌานสมาปชฺชนํ ปริกมฺมจิตฺตสฺส สมาธานตฺถํ, ปุน สมาปชฺชนํ อธิฏฺฐานจิตฺตสฺส พลคฺคาหตฺถํฯ **อธิฏฺฐาตี**ติ สตํ อาวเชฺชตฺวา ตโต ปรํ ปวตฺตานํ ติณฺณํ, จตุนฺนํ วา ปุพฺพภาคจิตฺตานํ อนนฺตรา อุปฺปเนฺนน สนฺนิฏฺฐาปนวเสน อธิฏฺฐานนฺติ ลทฺธนาเมน อภิญฺญาญาเณน สนฺนิฏฺฐานํ กโรติ, สตํ นิปฺผาเทตีติ อโตฺถฯ "อธิฏฺฐาน"นฺติ หิ สพฺพตฺถ อภิญฺญาญาณํ วุจฺจติฯ

๑๐๕๕-๗. **นิมิตฺตารมฺมณ**นฺติ ปฏิภาคนิมิตฺตารมฺมณํฯ **ปริกมฺมมนาเนตฺถ สตารมฺมณิกานี**ติ เอตฺถ เอเตสุ ปริกมฺมาธิฏฺฐาเนสุ ปริกมฺมมานสานิ "สตํ โหมี"ติ ปวตฺตานิ กามาวจรมานสานิ สตารมฺมณิกานิ เอเกกสฺส จิตฺตสฺส วเสน สตารมฺมณิกานิ โหนฺติ ปเจฺจกํ "สตํ โหมี"ติ ปวตฺตนโตฯ สหสฺสารมฺมณาทีสุปิ เอเสว นโยฯ **ตทาธิฏฺฐานจิตฺตมฺปี**ติ ตสฺส สตาทิกสฺส อธิฏฺฐานจิตฺตมฺปิฯ สตารมฺมณิกตา จ ปน เนสํ วณฺณวเสน, โน สตฺตปญฺญตฺติวเสนฯ รูปญฺหิ สตํ วา สหสฺสํ วา กตฺวา ทเสฺสตพฺพํ, น ปญฺญตฺติฯ เอตฺถ จ ยทิ นีลวณฺณเมว สตํ อภินิปฺผาเทติ, วณฺณสฺส ตํตํสนฺตานวเสน นานเตฺตปิ นีลวเสน เอกตฺตา เอกเมกํ ปริกมฺมจิตฺตํ สพฺพํ นีลชาตํ อาลมฺพติฯ

ยทิ ปน นานาวณฺณนานากิริยปริกมฺมจิตฺตานมฺปิ พหุภาโว โหติ, เอกเมกํ เอเกกวณฺณํ, เอเกกวเณฺณสุ จ นานากิริยํ อารมฺมณํ กโรติฯ อธิฏฺฐานจิตฺตํ ปน วณฺณสามญฺญํ คเหตฺวาปิ ปริกมฺมารมฺมณํ นานาวณฺณวนฺตํ อภินิปฺผาเทติ อจิเนฺตยฺยานุภาวตฺตา อิทฺธิวิสยสฺสฯ **อปฺปนาจิตฺตํ วิยา**ติ **วิย**-คฺคหณํ อภิญฺญาจิตฺตสฺส, ฌานจิตฺตสฺส จ ปฐมุปฺปตฺติยํ สทิสภาวโต วุตฺตํ, น ตสฺส อปฺปนาภาวโตฯ เตเนว หิ ปุพฺเพ วุตฺตคฺคหเณน วิเสสิตนฺติฯ **จตุตฺถชฺฌานิก**นฺติ รูปาวจรจตุตฺถชฺฌานวนฺตํ, เตน สมฺปยุตฺตํฯ ยทิ เอวํ จตุตฺถชฺฌานสฺส, อิมสฺส จ โก วิเสโสติ อาห **"ปริกมฺมวิเสโสวา"**ติฯ น เหตฺถ ปริกมฺมวิเสสํ วินา อโญฺญ วิเสโส อตฺถิฯ อปฺปนาย ปุพฺพภาคปฺปวตฺตานิปิ ตีณิ จตฺตาริ ชวนานิ คหิตคฺคหเณน, อคฺคหิตคฺคหเณน วา ปริกโมฺมปจารานุโลมานิ สพฺพปจฺฉิมํ โคตฺรภุนามกนฺติอาทิ เสสํ สมานเมวฯ เตนาห **"เสสํ ปุพฺพสมํ อิธา"**ติฯ อิทฺธิวิธญาณวณฺณนาฯ

๑๐๕๘. **ทิพฺพโสต**นฺติ เทวตานํ ปิตฺตเสมฺหาทีหิ อปลิพุเทฺธหิ ทูเรปิ อารมฺมณคฺคหณสมเตฺถหิ ทิพฺพโสตปสาเทหิ สมานตฺตา, ทิพฺพวิหารวเสน ปฏิลทฺธตฺตา, อตฺตนา จ ทิพฺพวิหารสนฺนิสฺสิตตฺตา ทิพฺพํ, สวนเฏฺฐน โสตกิจฺจกรณโต, ตํสทิสตาย จ โสตํฯ **อิท**นฺติ ยํ อุเทฺทเส "ทิพฺพานิ จกฺขุโสตานี"ติ (อภิธ. ๑๐๔๘) ทิพฺพโสตํ อุทฺทิฏฺฐํ, ตํ อิทนฺติ อโตฺถฯ

๑๐๕๙-๖๔. ปฐมํ โอฬาริกสทฺทํ อาวเชฺชตฺวา ปจฺฉา สุขุมสทฺทสฺส อาวชฺชิตพฺพโต อาห **"มหโนฺต สุขุโมปิ จา"**ติฯ ปริจยกรณตฺถญฺหิ ปฐมํ อรเญฺญ สีหาทีนํ สเทฺท อาทึ กตฺวา สเพฺพ โอฬาริกโต ปฏฺฐาย ยถานุกฺกเมน สุขุมสทฺทา อาวชฺชิตพฺพา, ตถา ปุรตฺถิมาทีสุ ทิสาสุ โอฬาริกานมฺปิ สุขุมานมฺปิ สทฺทานํ สทฺทนิมิตฺตํ มนสิ กาตพฺพํฯ ตสฺส เต สทฺทา ปกติ

จิตฺตสฺสปิ ปากฏา โหนฺติ, ปริกมฺมจิตฺตสฺส ปน อติวิย ปากฏาฯ **ตสฺสา**ติ ตสฺส โยคิโนฯ **สทฺทสฺส นิมิตฺต**นฺติ โอฬาริกสฺส, สุขุมสฺส วา สทฺทสฺส ยถาวุตฺตํ อุปาทายุปาทาย ลพฺภมาน โอฬาริกสุขุมาการํฯ **มนสิ กุพฺพโต**ติ ''อิมิสฺสา ทิสาย อยํ สโทฺท โอฬาริโก, สุขุโม วา''ติ เอวํ ปริกมฺมจิเตฺตน มนสิ กโรนฺตสฺสฯ **สเทฺทสู**ติ เย ปริกมฺมจิตฺตสฺส วิสยภูตา โอฬาริกา, สุขุมา วา สทฺทา, เตสุฯ **อญฺญตร**นฺติ ยตฺถ ปริกมฺมกรณวเสน อภิณฺหํ มนสิกาโร ปวโตฺต, ตํ เอกํ สทฺทํฯ ยทิ อภิญฺญาจิตฺตมฺปิ ปริกเมฺมน คหิตเมว อารมฺมณํ กโรติ, โก ปน ตสฺส, อิมสฺส วา วิเสโสติ? วุจฺจเต – ปริกมฺมจิตฺตํ อสุตสฺส คหณโต สทฺทมตฺตํ คณฺหาติ, อภิญฺญาจิตฺตํ ปน อสุตมฺปิ คณฺหนฺตํ สวนากาเรน คหณโต อตฺถาวโพธสฺส ปจฺจยภาเวเนว คณฺหาตีติ อยเมเตสํ วิเสโสฯ **สุตโกวิทา**ติ ปริยตฺติยํ เฉกาฯ

๑๐๖๕-๖. **กามชาต**นฺติ ชาตกามํ, ทฬฺหภาวปฺปตฺตนฺติ อโตฺถฯ วเฑฺฒตพฺพํ ปาทกชฺฌานารมฺมณํ กิตฺตกนฺติ อาห **''เอตฺถนฺตรคต''**นฺติอาทิฯ ปาทกชฺฌานสฺส หิ อารมฺมณภูตํ กสิณนิมิตฺตํ ''เอตฺตกํ ฐานํ ผรตู''ติ มนสิ กริตฺวา ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชนฺตสฺส กสิณนิมิตฺตํ ตตฺตกํ ฐานํ ผริตฺวา ติฏฺฐติฯ โส สมาปตฺติโต วุฏฺฐาย ปุน ปาทกชฺฌานํ อสมาปชฺชิตฺวาปิ อเนกปฺปเภทปิ สเทฺท อาวชฺชติ สุภาวิตภาวนตฺตาฯ ตตฺถ อญฺญตรํ สทฺทํ อารพฺภ อุปฺปนฺนาวชฺชนานนฺตรํ จตฺตาริ, ปญฺจ วา ชวนานิ อุปฺปชฺชนฺติ, เตสุ ปจฺฉิมํ อิทฺธิจิตฺตํ โหติฯ เอวํ ยตฺตกํ สทฺทํ อิจฺฉติ, ตตฺตกํ ตตฺถ คตํ อาวชฺชิตฺวา อภิญฺญาญาเณน ชานาติฯ เยน ปน เอวํ กสิณนิมิตฺตํ อวฑฺฒิตํ, เตน ปุนปิ ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตพฺพเมวฯ โส หิ ตํ ฐานคตสทฺทํ ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวาว ตโต วุฏฺฐาย อภิญฺญาจิเตฺตน สุณาติฯ ตโต เอว หิ ''ปาทการมฺมเณน…เป.… สุณาตีติ สาสงฺกํ วทตี''ติ (วิสุทฺธิ. มหา. ๒.๔๐๐) วุตฺตํฯ อิทฺธิวิธลาภี ปน เสสาภิญฺญลาภิโน วิย วิชฺชมานสทฺทาทิอารมฺมณมตฺตเมว อกตฺวา อาคนฺตุกรูปนิมฺมาปนโต สพฺพถาปิ ทฺวิกฺขตฺตุํ ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวาว ตํ นิปฺผาเทติฯ **เอกงฺคุลทฺวงฺคุล**-คฺคหณเญฺจตฺถ สุขุมสทฺทาเปกฺขาย กตํฯ

๑๐๖๘. **สุณโนฺต**ติ เอวํ ปริจฺฉินฺทิตฺวา ปริจฺฉินฺทิตฺวา สวเนน วสิกตาภิโญฺญ หุตฺวา ยถาวชฺชิเต สุณโนฺตฯ **ปาฏิเยกฺกมฺปี**ติ เอกชฺฌํ ปวตฺตมาเนปิ ยาว พฺรหฺมโลกา เอกโกลาหลํ กตฺวา อุฏฺฐิเต สงฺขเภรีปณวาทิสเทฺท ปเจฺจกํ วตฺถุเภเทน ววตฺถาเปตุกามตาย สติ ''อยํ สงฺขสโทฺท, อยํ เภรีสโทฺท, อยํ ปณวสโทฺท''ติอาทินา ปเจฺจกํเยว ววตฺถาเปตุํ สโกฺกติเยวาติฯ ทิพฺพโสตญาณวณฺณนาฯ

๑๐๖๙-๗๓. **เจโตปริยมานส**นฺติ ปริยาตีติ ปริยํ, สราคาทิวเสน ปริจฺฉิชฺช ชานาตีติ อโตฺถฯ เยสญฺหิ ธาตูนํ คติ อโตฺถ, พุทฺธิปิ เตสํ อโตฺถ โหตีติฯ เจตโส ปริยํ เจโตปริยํ, มนสิ ภวนฺติ มานสํ, ญาณํ, เจโตปริยญฺจ ตํ มานสญฺจาติ **เจโตปริยมานสํฯ ทิพฺพจกฺขุวเสเนวา**ติ ทิพฺพจกฺขุอุปนิสฺสเยเนวฯ ตญฺหิ เอตสฺส อุปฺปาทเน ปริกมฺมํฯ **ตสฺมา**ติ ยสฺมา อิทํ ทิพฺพจกฺขุวเสเนว ปวตฺตติ, ตสฺมาฯ **ทิเพฺพน จกฺขุนา**ติ ทิพฺพสทิสตาทีหิ ''ทิพฺพจกฺขู''ติ ลทฺธโวหาเรน ทิพฺพจกฺขุญาเณน ทิสฺวาติ สมฺพโนฺธฯ **หทย**นฺติ น หทยวตฺถุ, อถ โข หทยมํสเปสิฯ ยํ พหิ กมลมกุฬสณฺฐานํ อโนฺต โกสาตกีผลสทิสนฺติ วุจฺจติฯ ตญฺหิ นิสฺสาย อิทานิ วุจฺจมานํ โลหิตํ ติฏฺฐติฯ หทยวตฺถุ ปน อิมํ โลหิตํ นิสฺสาย ปวตฺตติฯ **โลหิตํ ทิสฺวา**ติ โลหิตสฺส วณฺณํ ทิสฺวาฯ ทิพฺพจกฺขุโนปิ หิ วณฺณเมว ทิสฺสติฯ เตเนว หิ ตํ จกฺขุสทิสตฺตา ''จกฺขู''ติ วุจฺจติฯ **ปรสฺสา**ติ อญฺญสฺสฯ ยถา หิ โย ปโร น โหติ, โส อตฺตา, เอวํ โย อตฺตา น โหติ, โส ปโรฯ กถํ ปน ทิพฺพจกฺขุนา โลหิตสฺส วณฺณทสฺสเนน ปรจิตฺตํ วิเญฺญยฺยนฺติ อาห **''โสมนสฺสยุเต''**ติ

อาทิฯ **โลหิต**นฺติ รตฺตํ นิโคฺรธผลสมานวณฺณํฯ **กาฬก**นฺติ ชมฺพุสทิสวณฺณํฯ **ติลเตลูปม**นฺติ อเนน ปสนฺนภาวมาหฯ

กถํ ปน จิเตฺต โสมนสฺส สหคตาทิมฺหิ สติ กมฺมชสฺส โลหิตสฺส วิวิธวณฺณภาวาปตฺตีติ? กิญฺจาปิ หทยวตฺถุสนฺนิสฺสิตภูตานิ กมฺมชาเนว, ตํ ปน โลหิตํ กมฺมชเมวาติ นตฺถิ จตุสนฺตติรูปสฺสปิ ตตฺถ ลพฺภมานตฺตาฯ เตเนว หิ **อฏฺฐกถายํ** ''อิทํ รูปํ โสมนสฺสินฺทฺริยสมุฏฺฐานํ, อิทํ โทมนสฺสินฺทฺริยสมุฏฺฐานํ, อิทํ อุเปกฺขินฺทฺริยสมุฏฺฐานนฺติ ปรสฺส หทยโลหิตวณฺณํ ปสฺสิตฺวา''ติ (วิสุทฺธิ. ๒.๔๐๑) วุตฺตํฯ เอวมฺปิ ยํ ตตฺถ อจิตฺตชํ, ตสฺส ยถาวุตฺตวณฺณเภเทน น ภวิตพฺพนฺติ? ภวิตพฺพํ เสสสนฺตติรูปานํ ตทนุวตฺตนโตฯ ยถา หิ คมนาทีสุ จิตฺตชรูปานิ อุตุชกมฺมชาหารชรูเปหิ อนุวตฺตียนฺติ, อญฺญถา กายสฺส เทสนฺตรปฺปตฺติเยว น สิยาติ, เอวมิธาปิ จิตฺตชรูปํ เสสสนฺตติรูเปหิ อนุวตฺตียติ, ปสาทโกธเวลาสุ จ จกฺขุสฺส วณฺณเภทาปตฺติเยว ตสฺสตฺถสฺส นิทสฺสนํ ทฏฺฐพฺพํ, ตสฺมา โสมนสฺสาทิยุตฺตจิตฺตานุรูปํ อุปฺปนฺนจิตฺตสมุฏฺฐานรูปวเสน เสสติสมุฏฺฐานรูปานมฺปิ นานาวณฺณตา โหติเยวาติ สุฏฺฐุ วุตฺตํ **''โลหิตํ โลหิตํ สิยา''**ติอาทิฯ **ทิสฺวา หทยโลหิต**นฺติ ปฐมํ ตาว อนุมานญาเณน โลหิตํ ทิสฺวาฯ **กาตพฺพํ ถามตํ คต**นฺติ อุปฺปาเทตฺวา ถามภาวํ คตํ กาตพฺพํฯ

เจโตปริยญาณญฺหิ อุปฺปาเทตุกาเมน โยคินา ทิพฺพจกฺขุลาภินา เอว สตา เหฏฺฐา วุตฺตนเยน รูปาวจรจตุตฺถชฺฌานํ อฏฺฐงฺคสมนฺนาคตํ อภินีหารกฺขมํ กตฺวา อาโลกํ วเฑฺฒตฺวา ทิเพฺพน จกฺขุนา ปรสฺส หทยมํสเปสึ นิสฺสาย วตฺตมานสฺส โลหิตสฺส วณฺณทสฺสเนน อิทานิ อิมสฺส จิตฺตํ ''โสมนสฺสสหคต''นฺติ วา ''โทมนสฺสสหคต''นฺติ วา ''อุเปกฺขาสหคต''นฺติ วา นยคฺคาหวเสน ววตฺถาเปตฺวา ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย ''อิมสฺส จิตฺตํ ชานามี''ติ ปริกมฺมํ กาตพฺพํฯ กาลสตมฺปิ กาลสหสฺสมฺปิ ปุนปฺปุนํ ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย ตเถว ปฏิปชฺชิตพฺพํฯ ตเสฺสวํ ทิเพฺพน จกฺขุนา หทยโลหิตวณฺณทสฺสนาทิวิธินา ปฏิปชฺชนฺตสฺส ''อิทานิ เจโตปริยญาณํ อุปฺปชฺชิสฺสตี''ติ ยํ ตทา ปวตฺตตีติ ววตฺถาปิตํ จิตฺตํ, ตํ อารมฺมณํ กตฺวา มโนทฺวาราวชฺชนํ ตีณิ จตฺตาริ วา ชวนานิ กามาวจรานิ ชวนฺติฯ จตุตฺถํ, ปญฺจมํ วา อภิญฺญาจิตฺตํ รูปาวจรจตุตฺถชฺฌานิกํ ฯ ตตฺถ ยํ เตน อปฺปนาจิเตฺตน สมฺปยุตฺตํ ญาณํ, อิทํ เจโตปริยญาณํฯ ตญฺหิ ยตฺถ อเนน ปริกมฺมํ กตํ, ตํ ปรสฺส จิตฺตํ ปจฺจกฺขโต ปฏิวิชฺฌนฺตํ วิภาเวนฺตเมว หุตฺวา ปวตฺตติ, รูปํ วิย จ ทิพฺพจกฺขุญาณํ, สทฺทํ วิย จ ทิพฺพโสตญาณํฯ ตโต ปรํ ปน กามาวจรจิเตฺตหิ สราคาทิววตฺถาปนํ โหติ นีลาทิววตฺถาปนํ วิยฯ

๑๐๗๔-๕. เอวมธิคตสฺส ปน เจโตปริยญาณสฺส ถามคมนวิธานมฺปิ อธิคมวิธานสทิสเมว, ตเทเวตฺถ อาจริเยน ทสฺสิตํฯ **เอวํ ถามคเต**ติอาทิ ถามคมนานิสํสทสฺสนํฯ **สพฺพเมวา**ติ อิทํ ''กามาวจรจิตฺตํ, รูปารูเปสุ มานส''นฺติ อุภยปเทนปิ สมฺพนฺธิตพฺพํ, จตุปญฺญาสวิธํ กามาวจรจิตฺตํ, ปญฺจทสรูปาวจรจิตฺตํ, ทฺวาทสอรูปาวจรจิตฺตนฺติ สพฺพเมว, ปเจฺจกํ สราคาทิปฺปเภทกํ วิชานาตีติ อโตฺถฯ ปุถุชฺชนสฺส วเสนายํ อภิญฺญากถาติ โลกุตฺตรจิตฺตํ อิธ อนุทฺธฏํฯ ตมฺปิ หิ อุปริโม, สทิโส วา อริโย เหฏฺฐิมสฺส, สทิสสฺส จ จิตฺตํ ชานาติ, เหฏฺฐิโม ปน อุปริมสฺส จิตฺตํ น ชานาติฯ ยถา เจตํ, เอวํ อรูปาวจรชฺฌาเนน อกตาภินิเวโส ปุถุชฺชโน, เสโขปิ วา อรูปาวจรจิตฺตํ น ชานาติฯ อฏฺฐสมาปตฺติกสฺส ปน วเสน อิธารูปาวจรจิตฺตสฺสาปิ ชานนํ วุตฺตํฯ อรหา ปน อารุเปฺป อกตาภินิเวโสปิ ตปฺปฏิจฺฉาทกอวิชฺชาย วิหตตฺตา ตมฺปิ ชานาติเยวฯ เจโตปริยญาณวณฺณนาฯ

๑๐๗๖-๗. ปุเพฺพ อตีตชาตีสุ นิวาสา นิวุตฺถา อตฺตโน สนฺตาเน ปวตฺตา, สปร วิญฺญาเณหิ โคจราเสวนาย อาเสวิตา จ ขนฺธา ปุเพฺพนิวาสาฯ ปรวิญฺญาณวิญฺญาตาปิ หิ ปุเพฺพ นิวสึสุ เอตฺถาติ ปุเพฺพนิวาสาติ วุจฺจนฺติ, เต ปน ฉินฺนวฏุมกานุสฺสรณาทีสุ พุทฺธานํเยว วิสยา, ปุเพฺพ นิวาเสสุ สรูปวิภาวกํ ญาณํ **ปุเพฺพนิวาสญาณํ**ฯ เตนฯ **ตทนุสฺสตี**ติ เตสํ ปุเพฺพนิวาสานํ อนุสฺสติฯ เหฏฺฐา ตีสุ ฌาเนสุ ยถารหํ ปีติสุเขหิ กายจิตฺตานํ สมฺปีณนาย จตฺตาริ ฌานานิ สมาปชฺชิตพฺพานีติ อาห **“ฌานานิ ปนา”**ติอาทิฯ อญฺญถา ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวาเยวาติ วุตฺตํ สิยาฯ ยาย นิสชฺชาย นิสินฺนสฺส อนุสฺสรณารโมฺภ, สา อิธ **สพฺพปจฺฉิมานิสชฺชา**ฯ

๑๐๗๘-๘๐. **ตโต ปภุติ...เป.... กฺกมา**ติ ตสฺมึ ภเว ปุริมภวาทีสุ กตํ สพฺพมฺปิ สงฺคเหตฺวา **สพฺพมาวชฺชิตพฺพ**นฺติอาทินา วิสุํ วิสุํ รตฺตินฺทิวาทิวเสน ทเสฺสติฯ **ทิวเส รตฺติยํ กต**นฺติ สพฺพปจฺฉิมนิสชฺชาโต ปฏฺฐาย อาสนปญฺญาปนํ เสนาสนปฺปเวสนนฺติ ปฏิโลเมน สกลํ รตฺตินฺทิวํ กตกิจฺจํ อาวชฺชิตพฺพํฯ **กตมาวชฺชิตพฺพ**นฺติ ยํ เอตฺถนฺตเร กตกิจฺจํ, สพฺพํ ตํ ปฏิโลมกฺกเมเนว อาวชฺชิตพฺพนฺติ อโตฺถฯ เอตฺตกํ ปน ปกติจิตฺตสฺสปิ ปากฏํ, ปริกมฺมจิตฺตสฺส ปน อติปากฏเมวฯ สเจ ปเนตฺถ กิญฺจิ น ปากฏํ โหติ, ปุน ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย อาวชฺชิตพฺพํ, เอตฺตเกน ทีเป ชลิเต วิย ปากฏํ โหติฯ ปาทกชฺฌานสมาปชฺชนญฺหิ สตฺถกสฺส วิย นิสานสิลา สติปญฺญานํ นิสิตภาวาวหํ, ตสฺมา ตา ตํสมาปชฺชเนน ปรมเนปกฺกปฺปตฺตา โหนฺติฯ **ปุริมสฺมึ ภเว**ติ อิมมฺหา ภวา อนนฺตเร ปุริมสฺมึ ภเวฯ

๑๐๘๑. **นิพฺพตฺตํ นามรูปญฺจา**ติ อตฺตโน ปจฺจเยหิ นิพฺพตฺตนามรูปํฯ **สาธุก**นฺติ สุฏฺฐุ อปริหาเปตฺวา อาวชฺชิตพฺพํฯ ปโหติ หิ อิมิสฺสา อภิญฺญาย กตาธิกาโร ภิกฺขุ ปฐมวาเรเนว ปฏิสนฺธึ อุคฺฆาเฏตฺวา จุติกฺขเณ นามรูปํ อารมฺมณํ กาตุํ, ตถา อสโกฺกเนฺตนาปิ ธุรนิเกฺขปํ อกตฺวา ปาทกชฺฌานเมว ปุนปฺปุนํ สมาปชฺชิตพฺพํ, ตโต จ วุฏฺฐาย ปุนปฺปุนํ อาวชฺชิตพฺพํฯ อาวชฺชเนฺตน จ ปน ปฐมํ รูปํ อาวชฺชิตฺวา ปจฺฉา นามํ อาวชฺชิตพฺพนฺติ อาจริยาฯ อปเร ปน วิปริยาเยน วทนฺติฯ

ตตฺถ ปจฺฉิมนิสชฺชาโต ปภุติ ยาว ปฏิสนฺธิโต อารมฺมณํ กตฺวา ปวตฺตญาณํ อตีตชาตีสุ นิวุตฺถธมฺมารมฺมณาภาวโต ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาณํ นาม น โหติ, ตํ ปน ปริกมฺมญาณเมวฯ ยทา ปนสฺส ปฏิสนฺธึ อติกฺกมฺม จุติกฺขเณ อุปฺปนฺนํ นามรูปํ อารมฺมณํ กตฺวา มโนทฺวาราวชฺชนํ อุปฺปชฺชติ, ตสฺมึ นิรุเทฺธ วุตฺตนเยน อปฺปนาจิตฺตํ อุปฺปชฺชติ, เตน สมฺปยุตฺตํ ญาณํ ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาณํ นามฯ เตนาห **“ยทา ปนา”**ติอาทิฯ

เอตฺถาห – กึ เอเกเนว อภิญฺญาจิเตฺตน จุติกฺขเณ ปวตฺตนามรูปํ สพฺพมฺปิ อารมฺมณํ กโรติ, อุทาหุ อเนฺญน อเนฺญนาติฯ กิเญฺจตฺถ ยทิ เอเกเนว, ทูรโต จิตฺตปฏํ เปกฺขนฺตสฺส วิย อนิรูปิตรูเปน ววตฺถานํ โหติฯ ยทิ จ อเนฺญน อเนฺญน, วิสุํ วิสุํ ปาทกชฺฌานสมาปชฺชนาทินา ภวิตพฺพนฺติ? อุภยถาปิ น โทโสฯ อิทฺธิวิสยสฺส หิ อจิเนฺตยฺยตฺตา เอเกนปิ อภิญฺญาจิเตฺตน นามรูเป ปสฺสโนฺต นิรูปิตรูเปเนว ปสฺสติ, น อนิรูปิตรูเปเนว ปสฺสติ, อเนฺญนปิ วา ปฐมเมว ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย สมาหิตจิเตฺตน กตปริกมฺมสฺส ปวตฺติตตฺตา ปุน สมาปชฺชนํ วินา อาวชฺชิตฺวา อารมฺมณํ กโรติเยวาติฯ ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาณวณฺณนาฯ

๑๐๘๖-๘. **ทิพฺพจกฺขุนา**ติ ทิพฺพสทิสตฺตา, ทิพฺพวิหารวเสน ปฏิลภิตพฺพตฺตา, อตฺตนา จ ทิพฺพวิหารสนฺนิสฺสิตตฺตา มหาชุติกตาทีหิ วา **ทิพฺพํ,** รูปทสฺสนเฏฺฐน จกฺขุมิวาติ **จกฺขุ**ฯ ยถา หิ มํสจกฺขุ วิญฺญาณาธิฏฺฐิตํ สมวิสมํ อาจิกฺขนฺตํ วิย ปวตฺตติ, อิทํ ปน ตโต สาติ

สยํ จกฺขุกิจฺจการีติ ทิพฺพญฺจ ตํ จกฺขุ จาติ ทิพฺพจกฺขุ, เตน **ทิพฺพจกฺขุนาฯ กสิณารมฺมณนฺ**ติ อฏฺฐนฺนมฺปิ กสิณานํ วเสน กสิณารมฺมณํฯ **อภินีหารกฺขมํ กตฺวา**ติ จุทฺทสวิเธน จิตฺตปริทมเนน อฏฺฐงฺคสมฺปนฺนตากรเณน อภินีหารกฺขมํ ทิพฺพจกฺขุญาณาภิมุขํ เปสนารหํ เปสนโยคฺยํ กตฺวาฯ ‘‘เตโช…เป.… กสิณมฺปิ วา อาสนฺนํ กาตพฺพ’’นฺติ ปาฐเสโสฯ **อาสนฺนํ กาตพฺพนฺ**ติ ทิพฺพจกฺขุญาณุปฺปตฺติยา สมีปภูตํ การณภูตํ กาตพฺพํ, ตตฺถ อุปจารชฺฌานํ ปคุณตรํ กตฺวา ตํ วฑฺเฒตฺวา อิจฺฉิตกฺขเณ อุปฏฺฐานโยคฺยํ กตฺวา ฐเปตพฺพนฺติ วุตฺตํ โหติฯ **เอตฺถา**ติ อิมสฺมึ ทิพฺพจกฺขุนา รูปทสฺสนวิสเยฯ **เสฏฺฐนฺติ ปริทีปิต**นฺติ อาโลกกสิณเสฺสว ปภาวิสฺสชฺชนสภาเวน อาโลกกรเณน อิตเรหิ วิสิฏฺฐตฺตา วิสิฏฺฐนฺติ ปริทีปิตํฯ

๑๐๘๙-๙๐. **อุปฺปาเทตฺวา**ติ ปฐมชฺฌานนิเทฺทเส วุตฺตนเยน อุปจารชฺฌานุปฺปาทเนน อุปฺปาเทตฺวาฯ อุปจารชฺฌานุปฺปตฺติยา หิ สทฺธึ ปฏิภาคนิมิตฺตุปฺปตฺติฯ ยสฺมา ปาทกชฺฌานํ วิชฺชมาเนเยว อาโลเก อปฺปนาวเสน ปวตฺติมตฺตํ วินา อตฺตโน พเลน อาโลกํ ผริตุํ น สโกฺกติ, นาปิ ยถาปตฺถฏํ ถาวรํ กาตุํ, ปริกมฺมํ ปน ตทุภยมฺปิ กาตุํ สมตฺถํ, ตสฺมา อุปจารภูมิยํเยว ตํ วฑฺเฒตพฺพนฺติ อาห **‘‘อุปจารภูมิย’’**นฺติอาทิฯ **อุปจารภูมี**ติ เจตฺถ อาโลกสฺส ถาวรกรณวสปฺปวตฺตํ ปริกมฺมจิตฺตเมวาติ ทฏฺฐพฺพํฯ **อปฺปน**นฺติ ฌานวเสน อปฺปนํฯ น หิ อกตปริกมฺมสฺส อภิญฺญาวเสน อปฺปนา สิชฺฌติฯ เตนาห **‘‘ปาทกชฺฌานนิสฺสิต’’**นฺติฯ **ปาทกชฺฌานนิสฺสิต**นฺติ ปาทกชฺฌานารมฺมณํ โหติ, น ทิพฺพจกฺขุสฺส ปริกมฺมนิสฺสิตํ ปริกมฺมารมฺมณํ โหติ, ตถา จ สติ อาโลกวฑฺฒนาภาวโต รูปทสฺสนํ น สิยาติ อธิปฺปาโยฯ

๑๐๙๑-๓. **อโนฺต…เป.… ภเว**ติ อโนฺตคตเมว รูปคตํ ปสฺสิตพฺพํ ภเว, น พหิทฺธา วิเกฺขปุปฺปตฺติเหตุภาวโต ปสฺสิตพฺพํ ทิพฺพจกฺขุนาติ อธิปฺปาโยฯ น หิ อาโลเก ผริเตปิ มํสจกฺขุสฺส อาปาถํ โหติฯ **ปริกมฺมสฺส วาโร หิ อติกฺกมติ ตาวเท**ติ อิธ ปริกมฺมํ นาม ยถาวุตฺตกสิณารมฺมณํ อุปจารชฺฌานํ, ตํ รูปคตํ ปสฺสโต น ปวตฺตติ, กสิณาโลกวเสน จ รูปคตทสฺสนํ กสิณาโลโก จ ปริกมฺมวเสนาติ ตทุภยมฺปิ ปริกมฺมสฺส อปฺปวตฺติยา น โหติฯ เตนาห **‘‘อาโลโกปี’’**ติอาทิฯ ตสฺมึ อนฺตรหิเต รูปคตมฺปิ น จ ทิสฺสติ, รูปคตํ ปสฺสโต ปริกมฺมสฺส วาโร อติกฺกมติ, ปริกมฺมปสฺตสฺส กสิณารมฺมณญาณํ โหตีติ รูปคตํ ทิสฺสติ, กถํ ปฏิปชฺชิตพฺพนฺติ อาห **‘‘เตนา’’**ติอาทิฯ

๑๐๙๔-๙. **เอวํ อนุกฺกเมนา**ติ ปุนปฺปุนํ ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา ตโต วุฏฺฐาย อภิณฺหํ อาโลกผรเณนฯ **อาโลโก ถามวา**ติ อาโลกคโต จิรฏฺฐายี สิยา, ตถา จ สติ ตตฺถ สุจิรมฺปิ รูปคตํ ปสฺสเตวฯ เตน วุตฺตํ **‘‘อาโลโก เอตฺถา’’**ติอาทิฯ สฺวายมโตฺถ ติณุกฺกูปมาย วิภาเวตโพฺพติ ทเสฺสโนฺต อาห **‘‘ติณุกฺกายา’’**ติอาทิฯ เอโก กิร รตฺติยํ ติณุกฺกาย มคฺคํ ปฏิปชฺชิ, ตสฺส สา ติณุกฺกา วิชฺฌายิ, อถสฺส สมวิสมานิ น ปญฺญายิํสุ, โส ตํ ติณุกฺกํ ภูมิยํ ฆํสิตฺวา ปุน อุชฺชาเลสิ, สา ปชฺชลิตฺวา ปุริมาโลกโต มหนฺตรมาโลกํ อกาสิ, เอวํ ปุนปฺปุนํ วิชฺฌาตํ อุชฺชาลยโต กเมน สูริโย อุฏฺฐาสิ, สูริเย อุฏฺฐิเต ‘‘อุกฺกาย กมฺมํ นตฺถี’’ติ ตํ ฉเฑฺฑตฺวา ทิวสมฺปิ อคมาสิฯ ตตฺถ อุกฺกาโลโก วิย ปริกมฺมกาเล กสิณาโลโก, อุกฺกาย วิชฺฌาตาย สมวิสมานํ อทสฺสนํ วิย รูปคตํ ปสฺสโต ปริกมฺมสฺส วาราติกฺกเมน อาโลเก อนฺตรหิเต รูปคตานํ อทสฺสนํ, อุกฺกาย ฆํสนํ วิย ปุนปฺปุนํ ปาทกชฺฌานสมาปชฺชนํ, อุกฺกาย ปุริมาโลกโต มหนฺตราโลกกรณํ วิย ปุน ปริกมฺมํ กโรโต พลวตราโลกผรณํ, สูริยุฏฺฐานํ วิย ถามคตาโลกสฺส ยถาวฑฺฒิตปริเจฺฉทํ ผริตฺวา อวฏฺฐานํ, ติณุกฺกํ ฉเฑฺฑตฺวา ทิวสมฺปิ คมนํ วิย ปทิตฺตาโลกํ วเฑฺฒตฺวา ถามคเตนาโลเกน ทิวสมฺปิ รูปทสฺสนํฯ เอตฺตาวตา จ ทิพฺพจกฺขุสฺส นานาวชฺชนปริกมฺมเญฺจว ทิพฺพจกฺขุญาณญฺจ ทสฺสิตํ, น ตสฺส อุปฺปตฺติกฺกโมติ ตํ ทเสฺสตุํ **‘‘อุปฺปา

ทนกฺกโมปี’’ติอาทิ วุตฺตํฯ ตํ เหฏฺฐา วุตฺตนยตฺตา สุวิเญฺญยฺยเมวฯ **ตานิ จตฺตาริ ปญฺจ วา**ติ โปตฺถเกสุ ลิขนฺติฯ ‘‘ตีณิ จตฺตาริ วา ปนา’’ติ ปาโฐฯ

๑๑๐๐. ตตฺถ **อตฺถสาธกจิตฺต**นฺติ ยทตฺถาเยส ปฏิปโนฺน, ตสฺส ตทตฺถสาธนโต อตฺถสาธกภูตํ จิตฺตํฯ ตสฺมิญฺหิ อุปฺปเนฺน มํสจกฺขุสฺส อนาปาถโยคฺยํ อโนฺตกุจฺฉิคตํ หทยวตฺถุนิสฺสิตํ เหฏฺฐาปถวีตลนิสฺสิตํ ติโรกุฏฺฏปพฺพตปาการคตํ ปรจกฺกวาฬคตนฺติ อิทํ รูปํ อาปาถํ อาคจฺฉติ, มํสจกฺขุนา ทิสฺสมานํ วิย โหติฯ ตเทว เจตฺถ รูปํ สรูปโต วิภาวนสมตฺถํ จกฺขุวิญฺญาณํ วิยฯ น ปน อาวชฺชนปริกมฺมวเสน ปวตฺตานิ ปุพฺพภาคจิตฺตานิฯ ตานิ หิ อารมฺมณํ กโรนฺตานิปิ น ยาถาวโต ตํ วิภาเวตฺวา ปวตฺตนฺติ อาวชฺชนสมฺปฏิจฺฉนาทิจิตฺตานิ วิยาติฯ

๑๑๐๑-๒. นนุ จ อนาคตํสญาณํ ยถากมฺมูปคญาณนฺติ เทฺว อภิญฺญาญาณานิ อตฺถิ, กสฺมา ตานิ อิธ น ทสฺสิตานีติ อาห **‘‘อนาคตํสญาณสฺสา’’**ติอาทิฯ **อิชฺฌนฺติ ทิพฺพจกฺขุนา**ติ วิสุํ ปริกมฺมสฺส อภาวโต ทิพฺพจกฺขุญาณปฏิลาเภเนว ตสฺส ปริวารานิ หุตฺวา ปฏิลทฺธานิ โหนฺติฯ ตโตเยว หิ ตานิ ตสฺส ปริภณฺฑญาณานีติ วุจฺจนฺติฯ ยถา หิ สิเนรุสฺส ปริวารภูฏฺฐานิยานิ ตํสิทฺธิยา สิทฺธานิ เมขลภูฏฺฐานานิ ปริภณฺฑานีติ วุจฺจนฺติ, เอวํ อิมานิปิ ทิพฺพจกฺขุสิทฺธิยา สิทฺธานิ ตสฺส ปริภณฺฑานีติ เวทิตพฺพานิฯ

โหตุ ตาว เอวเมตํ, จุตูปปาตญาณํ ปน กิํ น ทสฺสิตนฺติ อาห **‘‘จุตูปปาตญาณมฺปี’’**ติ อาทิฯ ทิพฺพจกฺขุญาณเมว หิ จุติยํ, อุปปตฺติยญฺจ รูปํ วิภาเวนฺตํ จุตูปปาเต ปวตฺตตฺตา ‘‘จุตูปปาตญาณ’’นฺติ วุจฺจติ, อวเสสรูปวิภาวนกาเล ‘‘ทิพฺพจกฺขู’’ติ วุจฺจติ, ตสฺมา ปรมตฺถโต นามทฺวเยน อาคตํ เอกเมว ญาณํ, ทิพฺพจกฺขุญาณํ จุตูปปาตญาณนฺติ ปน พฺยญฺชนโตเยว นานนฺติฯ กตฺถจิ มโนมยญาณนฺติปิ วิสุํ อภิญฺญาญาณํ อาคตํ, ตํ อตฺถโต อิทฺธิวิธญาณเมวฯ ทิพฺพจกฺขุญาณวณฺณนาฯ

๑๑๐๓. **อิธา**ติ อิมสฺมิํ สาสเนฯ **อเนน ตเรนา**ติ อเนน อภิธมฺมาวตารนามเกน ตเรนฯ

อิติ อภิธมฺมตฺถวิกาสินิยา นาม

อภิธมฺมาวตารสํวณฺณนาย

อภิญฺญานิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑๗. สตฺตรสโม ปริเจฺฉโท

อภิญฺญารมฺมณนิเทฺทสวณฺณนา

๑๑๐๔-๕. **ปญฺจ อิทฺธิวิธาทีนีติ** –

“อิทฺธิวิธํ ทิพฺพโสตํ, ปรจิตฺตวิชานนา;
ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติ, ทิพฺพจกฺขูติ ปญฺจธา”ติฯ –

เอวมาคตา ปญฺจฯ **สตฺตาภิญฺญา อิมา ปนา**ติ อตีตํสญาณสฺส ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาเณ, มโนมยญาณสฺส จ อิทฺธิวิธญาเณ อโนฺตคธตฺตา วุตฺตํฯ อตีตํสญาณํ นาม ปเรสํ ปจฺจุปฺปนฺนภเว ยาว ปฏิสนฺธิปริโยสานํ ปวตฺตจิตฺตารมฺมณํ ญาณํฯ มโนมยญาณมฺปิ นาม มโนมยกายาภินิมฺมานาทิวสปฺปวตฺตํ อิทฺธิวิธญาณํฯ

๑๑๐๖. อิทานิ อิเมสํ อภิญฺญาญาณานํ อารมฺมณวินิจฺฉเย อสโมฺมหตฺถํ ตํ ทเสฺสตุมารภโนฺต อาห **“สตฺตนฺน”**นฺติอาทิ ฯ **จตฺตาโร อารมฺมณตฺติกา**ติ ปริตฺตารมฺมณตฺติโก มคฺคารมฺมณตฺติโก อตีตารมฺมณตฺติโก อชฺฌตฺตารมฺมณตฺติโกติ อิเม จตฺตาโร อารมฺมณตฺติกาฯ **เอตฺถา**ติ อิทํ ปจฺจามสนํ กึ ติกานํ, อุทาหุ อารมฺมณานนฺติ, กิเญฺจตฺถ – ยทิ ติกานํ, ตทยุตฺตํฯ น หิ ติเกสุ อภิญฺญาญาณานิ ปวตฺตนฺติฯ อถ อารมฺมณานํ, ตมฺปิ อยุตฺตํฯ น หิ อญฺญํ อุทฺทิสิตฺวา อญฺญสฺส ปจฺจามสนํ ยุตฺตนฺติฯ ยถา อิจฺฉสิ, ตถา โหตุฯ ภวตุ ตาว ติกานํ, นนุ วุตฺตํ “ติเกสุ อภิญฺญาญาณานิ นปฺปวตฺตนฺตี”ติ? นายํ วิโรโธ ติกโวหาเรน อารมฺมณานํเยว คยฺหมานตฺตาฯ อถ วา ปน โหตุ อารมฺมณานํ, นนุ วุตฺตํ “อญฺญํ อุทฺทิสิตฺวา อญฺญสฺส ปจฺจามสนํ อยุตฺต”นฺติฯ อยมฺปิ น โทโส ยถาวุตฺตการเณเนวาติฯ

๑๑๐๗-๑๐. **ปริตฺตาทีสุ สตฺตสู**ติ อสติปิ วตฺถุเภเท ภูมิกาลสนฺตานเภทวเสน ภิเนฺนสุ ปริตฺตมหคฺคตอตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนอชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณวเสน สตฺตสุ ปริตฺตาทิอารมฺมณวิภาเคสุฯ อิทฺธิวิธญาณสฺส มคฺคารมฺมณตาย อภาวโต อิธ มคฺคารมฺมณตฺติโก น ลพฺภติฯ กายํ จิตฺตสนฺนิสฺสิตํ กตฺวา อทิสฺสมาเนน กาเยน คนฺตุกาโมติ สมฺพโนฺธฯ จิตฺตสนฺนิสฺสิตกรณญฺจ ตํ วิย กายสฺส อทิสฺสมานสีฆคติกตาวเสน ตคฺคติกตาปาทนํฯ ยถา จิตฺตํ น ทิสฺสติ สีฆคมนญฺจ, เอวํ กายมฺปิ อทิสฺสมานํ, สีฆคมนญฺจ กตฺวา ยถิจฺฉิตฎฺฐานํ คนฺตุกาโมติ อยเญฺหตฺถ อโตฺถฯ **จิตฺตวเสนา**ติ มหคฺคตจิตฺตวเสน ปริณาเมตีติ ปาฐเสโสฯ เตนาห **“ตํ มหคฺคเต จ จิตฺตสฺมิํ สมาโรเปตี”**ติฯ ปาทกชฺฌานญฺหิ สมาปชฺชิตฺวา วุฎฺฐาย “อยํ กาโย อิทํ จิตฺตํ วิย อทิสฺสมาโน, สีฆคมโน จ โหตู”ติ ปริกมฺมํ กโรติ, ปริกมฺมํ ปน กตฺวา ปุน สมาปชฺชิตฺวา วุฎฺฐาย ตเถว ปริกมฺมํ กโรโนฺต กายํ คเหตฺวา มหคฺคเต ปาทกจิเตฺต สมาโรเปติ, ตคฺคติกํ กโรติ วิย, อทิสฺสมานํ, สีฆคมนญฺจ กโรติฯ ตํ ปน สีฆคมนตฺถํ อภาวิติทฺธิปาทานํ วิย ทนฺธํ อปฺปวตฺติตฺวา กติปยจิตฺตวาเรเหว อิจฺฉิตฎฺฐานปฺปตฺติวเสน ทฎฺฐพฺพํ, น เอกจิตฺตกฺขเณเนวฯ “นาหํ, ภิกฺขเว, อญฺญํ เอกธมฺมมฺปิ สมนุปสฺสามิ, ยํ เอวํ ลหุปริวตฺตํ, ยถยิทํ, ภิกฺขเว, จิตฺต”นฺติ (อ. นิ. ๑.๔๘) หิ เอตฺถ อญฺญ-คฺคหเณเนว รูปธมฺมานํ คหิตตฺตา จิตฺตกฺขณวเสน รูปปฺปวตฺติ น ยุตฺตาฯ ยตฺถ ยตฺถ จ ธมฺมา อุปฺปชฺชนฺติ, ตตฺถ ตเตฺถว ภิชฺชนฺติ จ, น จ อิทฺธิพเลน ธมฺมานํ เกนจิ ลกฺขณญฺญถตฺตํ สกฺกา กาตุนฺติฯ จิตฺตวเสน รูปกายํ ปาทกชฺฌาเน สมาโรเปนฺตสฺส กายเมว อารมฺมณนฺติ อาห **“กายารมฺมณโต”**ติ, กาเย วณฺณา

รมฺมณโตติ วุตฺตํ โหติฯ **กายสนฺนิสฺสิตํ กตฺวา จิตฺต**นฺติ เอตฺถ น จิตฺตํ กายํ วิย ทนฺธํ ทิสฺสมานํ กโรติ, กินฺตุ ทนฺธทิสฺสมานคติกรณมตฺตเมวาติ ทฏฺฐพฺพํฯ

๑๑๑๒-๓. **อนาคตมตีตญฺจ กโรติ วิสยํ ยทา**ติ มหาธาตุนิธาเน มหากสฺสปเตฺถราทีนํ วิย อนาคตํ อธิฏฺฐหนฺตานํ อนาคตํ อารมฺมณํ กโรติ, กายวเสน จิตฺตปริณามนกาเล ตเทว จิรนิรุทฺธํ ปาทกชฺฌานํ อารมฺมณํ กโรนฺตานํ อตีตํ อารมฺมณํ กโรติ, ตทา อตีตารมฺมณํ, อนาคตโคจรญฺจ โหติ, **ปจฺจุปฺปโนฺน โคจโร** ปจฺจุปฺปนฺนสฺส รูปกายสฺส อารมฺมณกรณโตฯ หตฺถิอาทโย อภินิมฺมินนฺตสฺสาปิ หิ กิญฺจาปิ ปริกมฺมํ อนาคตารมฺมณํ โหติ, อธิฏฺฐานจิตฺตํ ปน ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณเมวฯ อุปจารารมฺมณํ วิย หิ ปฏิภาคนิมิตฺตํ เตน สห ปาตุภูตเมว ตสฺสารมฺมณํ โหติฯ

๑๑๑๔-๕. **กายํ ...เป.... สิยา**ติ อตฺตโน กายํ จิตฺตวเสน ปริณามนกาเล อชฺฌตฺตสฺส กายสฺส อารมฺมณกรณโต, อตฺตโน จิตฺตํ กายวเสน ปริณามนกาเล จิตฺตสฺส อารมฺมณกรณโตฯ **วา**-สเทฺทน อวุตฺตสมุจฺจยเตฺถน คหิเต อตฺตโน กุมารวณฺณาทิอภินิมฺมานกาเล กายสฺส อารมฺมณกรณโต จ อชฺฌตฺตารมฺมณํ สิยาฯ **พหิทฺธา รูปทสฺสเน**ติ พหิทฺธา หตฺถิอสฺสาทิรูปทสฺสนกาเลฯ

๑๑๑๖-๘. **ปจฺจุปฺปเนฺน ปริเตฺต จา**ติ สรูปวิภาวนเมตํฯ ทิพฺพโสตสฺส หิ ปจฺจุปฺปโนฺนว สโทฺท อารมฺมณํ โหติ, โส จ สภาวโต ปริโตฺตวฯ **กุจฺฉิสทฺทสฺสา**ติ กุจฺฉิยํ วาตสทฺทสฺสฯ ตตฺถ ปาณกสทฺทสฺส ปน สวเน พหิทฺธารมฺมณเมวฯ วสิตาปตฺตสฺส อตฺตโน วิตกฺกวิปฺผารสทฺทสวเนปิ อชฺฌตฺตารมฺมณนฺติ วทนฺติ, ตํ ปน เอกาทสภวงฺคจิตฺตโต อุปริ ภวงฺคํ ปวตฺติตุมทตฺวา ภวงฺคโต วุฏฺฐาย อาวชฺชนสมตฺถตาวเสน วสิตาปตฺตเสฺสว ยุชฺชติฯ ''ปรสฺส จ สทฺทสฺสา''ติ สมฺพนฺธิตพฺพํฯ น หิ ปรสฺส กุจฺฉิสทฺทสวเนเยว พหิทฺธารมฺมณํ โหติ, อถ โข ปรสฺส จิตฺตสมุฏฺฐานสทฺทสวเนปีติฯ

๑๑๑๙-๒๒. **ปริตฺตาทีสู**ติ ปริตฺตมหคฺคตอปฺปมาณมคฺคอตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนพหิทฺธารมฺมเณสุฯ **ปริตฺตาน**นฺติ กามาวจรจิตฺตานํฯ **มชฺฌิมาน**นฺติ ปริตฺตอปฺปมาณานํ มเชฺฌ ภวตฺตา มชฺฌิมสงฺขาตานํ รูปารูปาวจรจิตฺตานํฯ มเชฺฌภวตา จ เทสนาวเสน, น สภาววเสนฯ เจโตปริยญาณํ ปรสฺส จิตฺตเมว ชานาติ, อวเสสกฺขนฺธตฺตยํ ปน น ชานาตีติ อิมํ มหาอฏฺฐกถาวาทํ สนฺธายาห **''มคฺคจิตฺตสฺส ชานเน''**ติอาทิฯ อยเมฺหตฺถ อธิปฺปาโย – ยสฺมา เจโตปริยญาณํ จิตฺตเมว ชานาติ, ตสฺมา ตํ มคฺคารมฺมณํ น โหติ , มคฺคสมฺปยุตฺตจิตฺตชานนโต ปน ปริยาเยน มคฺคารมฺมณตา **อฏฺฐกถายํ** อนุญฺญาตาติฯ **ปฏฺฐาเน** ปน –

> ''กุสลา ขนฺธา อิทฺธิวิธญาณสฺส เจโตปริยญาณสฺส ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาณสฺส ยถากมฺมูปคญาณสฺส อนาคตํสญาณสฺส อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย''ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๐๔) –

วุตฺตตฺตา จตฺตาโรปิ ขนฺธา เจโตปริยญาณสฺส อารมฺมณํ โหนฺติ, ตสฺมา นิปฺปริยาเยเนว มคฺคารมฺมณตา ลพฺภตีติ อิทเมตฺถ สงฺคหการานํ สนฺนิฏฺฐานํฯ

๑๑๒๓-๕. อตีตสตฺตทิวสพฺภนฺตเร, อนาคตสตฺตทิวสพฺภนฺตเรเยว จ ปวตฺตํ ปรจิตฺตํ เจโตปริยญาณํ ชานาติ, ตโต ปฏฺฐาย ปน ปฏิสนฺธิปริโยสานํ, จุติปริโยสานญฺจ ปวตฺตํ อตีตํสญาณสฺส, อนาคตํสญาณสฺส จ โคจรนฺติ อธิปฺปาเยนาห **''อตีเต''**ติอาทิฯ อตีตสฺส, อนาคต

สฺส จ ปรจิตฺตสฺส ชานนํ สมฺภวติ, ปจฺจุปฺปนฺนสฺส ปน น สมฺภวตีติ ปุจฺฉติ “**กถญฺจ ปนา**”ติ อาทิฯ อิตโร ยตฺถ สมฺภวติ, ตํ ทเสฺสตุํ ปจฺจุปฺปนฺนํ ตาว วิภชิตฺวา ทเสฺสนฺโต “**ปจฺจุปฺปนฺนํ ติธา วุตฺต**”นฺติอาทิมาหฯ **ขณสนฺตติอทฺธโต**ติ ขณปจฺจุปฺปนฺนํ สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนํ อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนนฺติ เอวํ ขณสนฺตติอทฺธาวเสน ติธา วุตฺตํฯ

๑๑๒๖. **ติกฺขณสมฺปตฺต**นฺติ อุปฺปาทฏฺฐิติภงฺควเสน ขณตฺตยปริยาปนฺนํฯ **ปจฺจุปฺปนฺนขณาทิก**นฺติ ขณ-สทฺทาทิกํ ปจฺจุปฺปนฺนํ ขณปจฺจุปฺปนฺนนฺติ วุตฺตํ โหติฯ **เอกเทฺวสนฺตติวารปริยาปนฺน**นฺติ เอตฺถ อนฺธกาเร นิสีทิตฺวา อาโลกฏฺฐานํ คตสฺส น จ ตาว อารมฺมณํ ปากฏํ โหติ, ยาว ปน ตํ ปากฏํ โหติ, เอตฺถนฺตเร ปวตฺตา รูปสนฺตติ, อรูปสนฺตติ วา ‘‘เอกเทฺวสนฺตติวารา’’ติ เวทิตพฺพาฯ ‘‘อาโลกฏฺฐาเน วิจริตฺวา โอวรกํ ปวิฏฺฐสฺสาปิ น ตาว สหสา รูปํ ปากฏํ โหติ, ยาว ตํ ปากฏํ โหติ, ปุเพฺพว ตตฺถ นิสินฺนสฺส วิย เอตฺถนฺตเร เอกเทฺวสนฺตติวารา เวทิตพฺพาฯ ทูเร ฐตฺวา ปน รชกาทีนํ หตฺถวิการํ, ฆณฺฏิเภริอาทิอาโกฏนหตฺถวิการญฺจ ทิสฺวา น ปน ตาว สทฺทํ สุณาติ, ยาว ปน ตํ สุณาติ, เอตฺถนฺตเร เอกเทฺวสนฺตติวารา เวทิตพฺพา’’ติ (วิสุทฺธิ. ๒.๔๑๖) เอวํ ตาว **มชฺฌิมภาณกเตฺถรา** วทนฺติฯ

สํยุตฺตภาณกา ปน ‘‘รูปสนฺตติ อรูปสนฺตตีติ เทฺว สนฺตติโย วตฺวา อุทกํ อกฺกมิตฺวา คตสฺส ยาว ตีเร อกฺกนฺตอุทกเลขา น วิปฺปสีทติ, อทฺธานโต อาคตสฺส ยาว กาเย อุสฺมภาโว น วูปสมฺมติ, อาตปา อาคนฺตฺวา คพฺภํ ปวิฏฺฐสฺส ยาว อนฺธการภาโว น วิคจฺฉติ, อโนฺตคเพฺภ กมฺมฏฺฐานํ มนสิกตฺวา ทิวา วาตปานํ วิวริตฺวา โอโลเกนฺตสฺส ยาว อกฺขีนํ ผนฺทนภาโว น วูปสมฺมติ, อยํ รูปสนฺตติ นามฯ เทฺว ตโย ชวนวารา อรูปสนฺตติ นามาติ วตฺวา ตทุภยมฺปิ สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนํ นามา’’ติ (วิสุทฺธิ. ๒.๔๑๖) เอวํ เอกเมว สนฺตติวารํ วทนฺติฯ ตตฺถ มชฺฌิมภาณกวาเท เอกจฺจสฺส สีฆมฺปิ ปากฏํ โหตีติ เอกเทฺวสนฺตติวาราติ เอก-คฺคหณมฺปิ กตํฯ **อาจริยธมฺมปาล**เตฺถโร ปน ‘‘อติปริตฺตสภาวอุตุอาทิสมุฏฺฐานา วา เอกเทฺวสนฺตติวารา เวทิตพฺพา’’ติปิ (วิสุทฺธิ. มหา. ๒.๔๑๖) อาหฯ

๑๑๒๗-๘. **เอกพฺภวปริจฺฉินฺน**นฺติ เอกสฺมิํ ภเว ปฏิสนฺธิจุติวเสน ปริจฺฉินฺนํ เอกภวปริยาปนฺนํ ธมฺมชาตํฯ ยํ สนฺธาย วุตฺตํ ‘‘โย จาวุโส มโน, เย จ ธมฺมา, อุภยเมตํ ปจฺจุปฺปนฺนํ, ตสฺมิํ เจ ปจฺจุปฺปเนฺน ฉนฺทราคปฏิพทฺธํ โหติ วิญฺญาณ’’นฺติอาทิ, สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนเญฺจตฺถ อภิธมฺมฏฺฐกถาสุ อาคตํ, อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนํ สุเตฺตฯ **เกจี**ติ อภยคิริวาสิโนฯ

๑๑๒๙-๓๐. **ยถา จา**ติอาทิ เอตฺถ เตสํ โอปมฺมทสฺสนํฯ เอกปฺปุผํ อตฺตโน วเณฺฏน เอกสฺส วณฺฏํ วิชฺฌตีติ สมฺพโนฺธฯ **มหาชนสฺสาปิ...เป.... วิชฺฌตี**ติ ‘‘อตีตํ จิตฺตํ, อนาคตํ จิตฺตํ, อิมสฺส จิตฺตํ, อสุกสฺส จิตฺต’’นฺติ เอวํ วิภาคํ อกตฺวา ปรสฺส จิตฺตํ ชานามิเจฺจว ราสิวเสน มหาชนสฺส จิเตฺต อาวชฺชิเต เอกสฺส จิตฺตํ เอเกน จิเตฺตน อุปฺปาทกฺขเณ วา ฐิติกฺขเณ วา ภงฺคกฺขเณ วา เอกเนฺตน ปฏิวิชฺฌตีติ อโตฺถฯ

๑๑๓๑-๒. ตํ ปน เตสํ วจนํ อยุตฺตนฺติ ทเสฺสตุํ “**เยนาวชฺชตี**”ติอาทิ วุตฺตํฯ วสฺสสหสฺสมฺปิ หิ เอวํ อาวชฺชยโต อาวชฺชนชวนานํ เอกสฺมิํ อารมฺมเณ ฐานํ นตฺถิ, อภิญฺญาจิตฺตญฺจ สเจ ขณปจฺจุปฺปนฺนํ ชานาติ, อาวชฺชเนน สห เอการมฺมเณ วตฺตมานเมว ชานาติ, โน อญฺญถา, ตสฺมา **เตสํ** อาวชฺชนชวนานํ **ทฺวินฺนํ สห** เอกสฺมิํ อารมฺมเณ **อฏฺฐานาภาวโต ตํ น ยุชฺชติ**ฯ ภวตุ ตาว โก เอตฺถ โทโสติ เจ อาห “**อาวชฺชนชวนาน**”นฺติอาทิฯ ตตฺถ มคฺคผลวีถิโต อญฺญํ อนิฏฺฐฏฺฐานํฯ มคฺคผลวีถิยญฺหิ อาวชฺชนาทีนํ สงฺขารารมฺมณตฺตา, โคตฺรภุอาทีนญฺจ นิพฺพานารมฺมณตฺตา นานารมฺมณตา อิฏฺฐา, อญฺญตฺถ ปน อนิฏฺฐา, ตสฺมา **อนิเฏฺฐ ฐาเน ชว**

นาวชฺชนานํ นานารมฺมณตาปตฺติโทโส อยุโตฺตติ ตํ เตสํ วจนํ **อยุตฺตนฺติ ปกาสิตํ** อฏฺฐกถาสูติ อธิปฺปาโยฯ

๑๑๓๓-๔. ยทิ เอวํ, กถํ เจโตปริยญาณํ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ โหตีติ อาห **“ตสฺมา”**ติ อาทิฯ ยสฺมา เอวํ อยุตฺตนฺติ ปกาสิตํ, ตสฺมาฯ **ชวนวารโต**ติ เอกชวนวารวเสน ฯ อิทํ ปน ขณปจฺจุปฺปนฺนานนฺตรํ ลหุกํ กตฺวา ปจฺจุปฺปนฺนทสฺสนตฺถํ วุตฺตํ, ยํ ปน วตฺตมานชวนวีถิโต อตีตานาคตวเสน ทฺวิติชวนวีถิปริมาณกาเล ปวตฺตํ ปรจิตฺตํ , ตํ สพฺพมฺปิ ‘‘สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนํ นามา’’ติ **อฏฺฐกถายํ** (วิสุทฺธิ. ๒.๔๑๖) วุตฺตํ, ตสฺมา **ชวนวารโต**ติ ทฺวิติชวนวารวเสน ทีเปตพฺพํ, น สกเลน ปจฺจุปฺปนฺนทฺธุนาติ อธิปฺปาโยฯ **นิทฺทิฏฺฐํ** สํยุตฺตฏฺฐกถายํฯ **ตตฺรายํ ทีปนา**ติ อาทิ ชวนวารสฺส อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนภาวทีปนมุเขน อิทฺธิจิตฺตสฺส ปวตฺติอาการทีปนํฯ

๑๑๓๙-๔๑. สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนมฺปิ อทฺธาปจฺจุปฺปเนฺนเนว สงฺคเหตฺวา อาห **“อทฺธาวสา…เป…. ปนา”**ติฯ **อานนฺทาจริโย** ปเนตฺถ อภิธมฺมมาติกาย อาคตสฺส ปจฺจุปฺปนฺนปทสฺส อทฺธาสนฺตติปจฺจุปฺปนฺนปทตฺถตา น กตฺถจิ ปาฬิยํ วุตฺตา, ตสฺมา จิตฺตสามเญฺญน จิตฺตํ อาวชฺชยมานํ อภิมุขีภูตํ วิชฺชมานจิตฺตํ อาวเชฺชติ, ปริกมฺมานิ จ ตํ ตํ วิชฺชมานจิตฺตํ จิตฺตสามเญฺญเนว อารมฺมณํ กตฺวา จิตฺตชานนปริกมฺมานิ หุตฺวา ปวตฺตนฺติฯ เจโตปริยญาณํ ปน วิชฺชมานจิตฺตํ ปฏิวิชฺฌนฺตํ เตน สห เอกกฺขเณ อุปฺปชฺชติฯ ตตฺถ ยสฺมา สนฺตานคฺคหณโต เอกตฺตวเสน อาวชฺชนาทีนิ จิตฺตเนฺตว ปวตฺตานิ, ตญฺจ จิตฺตเมว, ยํ เจโตปริยญาเณน วิภาวิตํ, ตสฺมา สมานาการปฺปวตฺติโต น อนิเฏฺฐ ฐาเน นานารมฺมณตา โหตีติ ขณปจฺจุปฺปนฺนวเสเนว อิมสฺส ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณตํ อิจฺฉติฯ **อิตรานี**ติ อาวชฺชนปริกมฺมจิตฺตานิฯ **จกฺขุทฺวาเร วิญฺญาณ**นฺติ จกฺขุวิญฺญาณํฯ

๑๑๔๓-๗. **ปริตฺตาทีสุ อฏฺฐสู**ติ เจโตปริยญาณสฺส วุเตฺตสุ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ หิตฺวา นวตฺตพฺพารมฺมณญฺจ ปกฺขิปิตฺวา อฏฺฐสุ ปริตฺตาทีสุฯ **อตีเต…เป…. ผลมฺปิ วา**ติ เอตฺถ **อตฺตนา**ติ นิทสฺสนมตฺตํฯ ปเรหิปิ ภาวิตมคฺคํ, สจฺฉิกตผลญฺจ ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาเณน สมนุสฺสรติฯ **วา**-สเทฺทน วา อวุตฺตสมุจฺจยเตฺถน อตฺตนา ภาวิตํ มคฺคํ, ผลมฺปิ วา ปเรหิ ภาวิตํ มคฺคํ, ผลมฺปิ วาติ เอวมโตฺถ คเหตโพฺพฯ ตถา จ วุตฺตํ **อฏฺฐกถายํ** ‘‘อตฺตนา, ปเรหิ ภาวิตมคฺคํ, สจฺฉิกตผลญฺจ อนุสฺสรณกาเล’’ติ (วิสุทฺธิ. ๒.๔๑๗)ฯ **เอว**-การํ ปน ปทปูรณมตฺตเมวฯ **ผลมฺปิ วา**ติ เอตฺถ ‘‘*ภาวิต*’’นฺติ น สมฺพนฺธิตพฺพํฯ น หิ ผลํ ภาเวตพฺพํ โหติ, อถ โข สจฺฉิกาตพฺพเมวาติฯ **สมนุสฺสรโต มคฺค**นฺติ เอตฺถาปิ ‘‘อตฺตนา, ปเรหิ วา *ภาวิต*’’นฺติ สมฺพนฺธิตพฺพํฯ **เอกนฺตโต**ติ นิยมโตฯ

๑๑๔๘-๕๐. นนุ จ เจโตปริยญาณยถากมฺมูปคญาณานิปิ อตีตารมฺมณาเนว, กึ ปน เตสํ, อิมสฺส จ อารมฺมเณ นานากรณนฺติ อาห **“เจโตปริยญาณมฺปี”**ติอาทิฯ **กิญฺจาปี**ติ อยํ นิปาตสมุทาโย, เอโก วา นิปาโต วิเสสานภิธานนิมิเตฺต อุปคมเน ทฏฺฐโพฺพฯ **อถ โข**ติ วิเสสาภิธานสมารเมฺภฯ **จิตฺตเมวา**ติ อิทํ ปุเพฺพ วิจาริตเมวฯ **อตีเต เจตนามตฺต**นฺติ อิทมฺปิ ปุเพฺพ วิย มหาอฏฺฐกถาวาทํ สนฺธาเยว วุตฺตํฯ ตตฺถ หิ ยถากมฺมูปคญาณสฺส เจตนามตฺตเมว อารมฺมณํ โหติ, น จิตฺตํ, นาปิ อิตเร ธมฺมา, ยโต ตํ ยถากมฺมูปคนฺติ วุจฺจตีติ อิมินา อธิปฺปาเยน ยถากมฺมูปคญาณํ อตีตเจตนามตฺตเมว อารมฺมณํ กโรตีติ วุตฺตํ, เหฏฺฐา ทสฺสิตปาฬิวเสน สเพฺพ จตฺตาโรปิ ขนฺธา ยถากมฺมูปคญาณสฺส อารมฺมณนฺติ สงฺคหการานํ สนฺนิฏฺฐานํฯ **นตฺถิ กิญฺจิ อโคจร**นฺติ กิญฺจิ ขนฺธํ วา ขนฺธปฏิพทฺธํ นามโคตฺตาทึ วา อโคจรํ นาม นตฺถิฯ ตญฺหิ อตีตกฺขนฺธขนฺธปฏิพเทฺธสุ ธเมฺมสุ สพฺพญฺญุตญฺญาณสมานคติกเมวาติ อธิปฺปาโยฯ

๑๑๕๑-๒. **อตฺตกฺขนฺธานุสฺสรเณ**ติ อตฺตโน ขนฺธานุสฺสรณกาเลฯ **สรเณ...เป.... โคจร**นฺติ ‘‘อตีเต วิปสฺสี ภควา อโหสิ, ตสฺส มาตา พนฺธุมตี, ปิตา พนฺธุมา’’ติอาทินา นเยน นามโคตฺตาทึ, ปถวีนิมิตฺตาทิญฺจ อนุสฺสรณกาเล นวตฺตพฺพารมฺมณํ โหติฯ **นวตฺตพฺพ โคจร**นฺติ หิ ปริตฺตารมฺมณอตีตารมฺมณตฺติกวเสน วุตฺตํ, อชฺฌตฺตารมฺมณตฺติกวเสน ปน อา กิญฺจญฺญายตนชฺฌานสฺส อารมฺมณภูตธมฺมารมฺมณกาเล นวตฺตพฺพารมฺมณํ โหติ, อวเส สปญฺญตฺตารมฺมณกาเล พหิทฺธารมฺมณํ โหติฯ **นามโคตฺต**นฺติ เจตฺถ ขนฺธปฏิพทฺธ สมฺมุติสิ ทฺธ พฺยญฺชนโตฺถ, น พฺยญฺชนํฯ พฺยญฺชนญฺหิ สทฺทายตนสงฺคหิตตฺตา ปริตฺตํ โหติฯ ยถาห ‘‘นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา ปริตฺตารมฺมณา’’ติ (วิภ. ๗๔๙)ฯ

๑๑๕๔. **ทิพฺพโสตสม**นฺติ ยสฺมา ปจฺจุปฺปนฺนํ, ปริตฺตญฺจ รูปํ อารมฺมณํ กโรติ, ตสฺมา ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ, ปริตฺตารมฺมณญฺจ โหติ, อตฺตโน กุจฺฉิคตรูปทสฺสเน, ปรสฺส หทยนิสฺสิต โลหิตทสฺสนาทีสุ จ อชฺฌตฺตารมฺมณํ, พหิทฺธารมฺมณญฺจ โหติฯ

๑๑๕๕-๖. **ปริตฺตาทีสุ อฏฺฐสู**ติ ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาณสฺส วุเตฺตสุ อตีตารมฺมณํ วเชฺชตฺวา อนาคตารมฺมณํ ปกฺขิปิตฺวา อฏฺฐสุฯ **นิพฺพตฺติสฺสติ...เป.... ปชานโต**ติ อิมินา นิพฺพตฺตกฺขนฺธชานนมาห ฯ อนาคตํสญาณสฺส อนาคตมโคจรํ นตฺถิฯ ตมฺปิ หิ อนาคตกฺขนฺธ ขนฺธปฏิพเทฺธสุ ธเมฺมสุ สพฺพญฺญุตญฺญาณสมานคติกเมวฯ

๑๑๖๓. **ชานเน นามโคตฺตสฺสา**ติ ‘‘อนาคเต เมเตฺตโยฺย นาม สมฺมาสมฺพุทฺโธ อุปฺปชฺ ชิสฺสติ, ตสฺส สุพฺรหฺมา นาม ปิตา ภวิสฺสติ, พฺรหฺมวตี นาม มาตา’’ติอาทินา นเยน นามโคตฺ ตาทิชานนกาเลฯ

๑๑๖๔-๕. **ปริตฺตาทีสุ ปญฺจสู**ติ ปริตฺตมหคฺคตอตีตอชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณวเสน ปญฺจสุฯ **กามกมฺมสฺสา**ติ กามาวจรกมฺมสฺสฯ

๑๑๖๙. **วิวิธตฺถวณฺณปท**นฺติ นานปฺปการอตฺถปเทหิ, พฺยญฺชนปเทหิ จ สมฺปนฺนํฯ **มธุรตฺถมตินีหร**นฺติ มธุรตฺถํ อตินีหรญฺจาติ ปทเจฺฉโทฯ

อิติ อภิธมฺมตฺถวิกาสินิยา นาม

อภิธมฺมาวตารสํวณฺณนาย

อภิญฺญารมฺมณนิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑๘. อฎฺฐารสโม ปริเจฺฉโท

ทิฏฺฐิวิสุทฺธินิเทฺทสวณฺณนา

๑๑๗๐-๒. อิทานิ ยสฺมา เอวํ อภิญฺญาวเสน อธิคตานิสํสาย ถิรตราย สมาธิภาวนาย สมนฺนาคเตน ภิกฺขุนา ปญฺญา ภาเวตพฺพา โหติฯ เอวญฺหิ สา สพฺพากาเรน ถิรตรา สิขปฺปตฺตา จ โหติ, ตสฺมา ตสฺสา ภาวนานยวิภาวนตฺถมารภนฺโต อาห **“สมาธึ ปนา”**ติอาทิ ฯ **กา ปญฺญา**ติ สรูปปุจฺฉาฯ **โก จโตฺถ**ติ อิมิสฺสา โก อโตฺถฯ **ปญฺญา**ติ ปทํ กํ อภิเธยฺยตฺถํ นิสฺสาย วตฺตตีติ อธิปฺปาโยฯ

๑๑๗๓-๔. **ปญฺญา วิปสฺสนาปญฺญา**ติ อิธาธิเปฺปตเมว ปญฺญํ ทเสฺสติ, อญฺญตฺถ ปน พหุวิโธ ปญฺญาปเภโท โหติฯ **ปุญฺญจิตฺตสมายุตา**ติ กุสลจิตฺตสมฺปยุตฺตาฯ เอตฺถ จ **ปุญฺญ**-คฺคหเณน ทุวิธมฺปิ อพฺยากตํ นิวเตฺตติ, ตถา ‘‘อตฺถิ สํกิลิฏฺฐา’’ติ เอวํ ปวตฺตํ มิจฺฉาวาทํ ปฏิเสเธติฯ **วิปสฺสนา**-คฺคหเณน กมฺมสฺสกตาทิวสปฺปวตฺตํ เสสกุสลปญฺญํฯ **ชานนา วา ปการโต**ติ วุเตฺต ‘‘กิมิทํ ปการโต ชานนํ นามา’’ติ อนุโยคํ มนสิ นิธาย สญฺชานนวิชานนาการวิสิฏฺฐํ นานปฺปการโต ชานนนฺติ ทเสฺสตุํ ‘‘สญฺญาวิญฺญาณปญฺญานํ, โก วิเสโส กิมนฺตร’’นฺติ กเถตุกมฺยตาปุจฺฉํ กตฺวา วิสฺสชฺชนมาห **“สญฺญาวิญฺญาณปญฺญาน”**นฺติอาทินาฯ **ชานนเตฺต สเมปิ จา**ติ วิสยวิชานนากาเร สมาเนปิฯ

๑๑๗๕. **สญฺชานนมตฺตํวา**ติ ‘‘นีลปีต’’นฺติอาทิกํ อารมฺมเณ วิชฺชมานํ, อวิชฺชมานํ วา สญฺญานิมิตฺตํ กตฺวา ชานนํฯ ตถา เหสา ปุน สญฺชานนปจฺจยกรณรสาฯ **มตฺต**-สเทฺทน วิเสสนิวตฺติอเตฺถน วิชานนปฺปชานนากาเร นิวเตฺตติ, **เอว**-กาเรน กทาจิปิ อิมิสฺสา เต วิเสสา น สนฺติเยวาติ อวธาเรติฯ เตนาห **“ลกฺขณปฺปฏิเวธ”**นฺติอาทิฯ ‘‘อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา’’ติ ลกฺขณปฏิเวธํ กาตุํ เนว สโกฺกติ, วิญฺญาณกิจฺจมฺปิ กาตุํ น สโกฺกติ, สญฺญา กุโต ปญฺญากิจฺจํ กเรยฺยาติ ลกฺขณปฏิเวธํ กาตุํ น สโกฺกติเจฺจว วุตฺตํ, น วุตฺตํ ‘‘มคฺคํ ปาเปตุํ น สโกฺกตี’’ติฯ

๑๑๗๖. วิญฺญาณํ ปน อารมฺมเณ ปวตฺตมานํ น ตตฺถ สญฺญา วิย นีลปีตาทิกสฺส สญฺชานนวเสเนว ปวตฺตติ, อถ โข ตํ ตตฺถ อนิจฺจตาทิวิเสสํ, อญฺญญฺจ ตาทิสํ วิเสสํ ชานนฺตเมว ปวตฺตตีติ อาห **“วิญฺญาณํ ปนา”**ติอาทิฯ กถํ ปน วิญฺญาณํ ลกฺขณปฏิเวธํ กโรตีติ? ปญฺญาย ทสฺสิตมเคฺคนฯ ลกฺขณารมฺมณิกวิปสฺสนาย หิ อเนกวารํ ลกฺขณานิ ปฏิวิชฺฌิตฺวา ปวตฺตมานาย ปคุณภาวโต ปริจยวเสน ญาณวิปฺปยุตฺตจิเตฺตนปิ วิปสฺสนา สมฺภวติ, ยถา ตํ ปคุณสฺส คนฺถสฺส สชฺฌายเน ญายาคตาปิ วารา น วิญฺญายนฺติฯ **ลกฺขณํ ปฏิวิชฺฌิตุ**นฺติ จ ลกฺขณานํ อารมฺมณกรณํ สนฺธาย วุตฺตํ, น ปฏิวิชฺฌนํฯ

๑๑๗๗. **อุสฺสกฺกิตฺวา**ติ ๒๒๐ อุทยพฺพยาทิญาณปฏิปาฏิยา อารภิตฺวา มคฺคํ ปาเปตุเมว ตํ วิญฺญาณํ น สโกฺกติ อสโมฺพธสภาวตฺตาฯ **วุตฺตนย**นฺติ วิญฺญาเณ วุตฺตนยํฯ สา หิ อารมฺมณญฺจ ชานาติ, ลกฺขณญฺจ ปฏิวิชฺฌติฯ อตฺตโน ปน อนญฺญสาธารเณน อานุภาเวน มคฺคํ ปาเปตุญฺจ สโกฺกติฯ พาลคามิกเหรญฺญิกานํ กหาปณชานนมิว จ เนสํ อารมฺมณชานนํ เวทิตพฺพํฯ ยถา หิ เหรญฺญิกผลเก ฐปิตํ กหาปณราสึ เอโก อสญฺชาตโวหารพุทฺธิ พาลทารโก, เอโก คามิกปุริโส, เอโก เหรญฺญิโกติ ตีสุ ชเนสุ ปสฺสมาเนสุ พาลทารโก กหาปณานํ จิตฺตวิจิตฺตทีฆรสฺสจตุรสฺสปริมณฺฑลภาวมตฺตเมว ชานาติ, ‘‘อิทํ มนุสฺสานํ อุปโภคปริโภคาวหํ รตนสมฺมต’’นฺติ น ชานาติฯ คามิกปุริโส ตทุภยํ ชานาติ, ‘‘อยํ เฉโก มหาสาโร, อยํ กูโฏ, อยํ

อฑฺฒสาโร, อยํ ปาทสาโร''ติอาทิกํ ปน วิภาคํ น ชานาติฯ เหรญฺญิโก สเพฺพปิ เต ปกาเร ชานาติ, ชานโนฺต จ โอโลเกตฺวาปิ ชานาติ, อาโกฏิตสทฺทํ สุตฺวาปิ ชานาติ, คนฺธํ ฆายิตฺวาปิ รสํ สายิตฺวาปิ หเตฺถน ธารยิตฺวาปิ ''อสุกสฺมึ คาเม วา นิคเม วา นคเร วา ปพฺพเต วา นทีตีเร วา กโต''ติปิ ''อสุกอาจริเยน กโต''ติปิ ชานาติฯ ตตฺถ **สญฺญา** อสญฺชาตโวหารพุทฺธิโน พาลทารกสฺส กหาปณทสฺสนํ วิย วิภาคํ อกตฺวา ปิณฺฑวเสเนว อารมฺมณํ คณฺหาติ นีลาทิวเสน อารมฺมณสฺส อุปฏฺฐานาการคฺคหณโต, **วิญฺญาณํ** คามิกปุริสสฺส กหาปณทสฺสนมิว เอกจฺจวิเสสคฺคหณสมตฺถตาย, **ปญฺญา** อนวเสสคฺคหณสมตฺถตาย เหรญฺญิกสฺส กหาปณทสฺสนมิว ทฏฺฐพฺพาติฯ

๑๑๗๘-๘๐. ***สภาวปฏิเวธน***นฺติ สโก ภาโว, สมาโน วา ภาโว สภาโว, ตสฺส ปฏิเวธนํ ญาตปริญฺญาตีรณปริญฺญาวเสน สภาวสามญฺญลกฺขณปฏิเวธนํฯ ฆฏปฏาทิปฏิจฺฉาทกสฺส พาหิรนฺธการสฺส ทีปาโลโก วิย ยถาวุตฺตธมฺมสภาวปฏิจฺฉาทกสฺส วิทฺธํสนรสาฯ อุปฺปชฺชมาโนเยว หิ ญาณาโลโก หทยนฺธการํ วิธเมโนฺต อุปฺปชฺชตีติ อาห **''สโมฺมหนนฺธการสฺส, วิทฺธํสนรสา มตา''**ติฯ ตโตเยว สพฺพธเมฺมสุ อสมฺมุยฺหนากาเรน ปจฺจุปติฏฺฐติ, การณภูตา วา สยํ ผลภูตํ อสโมฺมหํ ปจฺจุปติฏฺฐาเปตีติ อาห **''อสโมฺมหปจฺจุปฏฺฐานา''**ติฯ วิปสฺสนาปญฺญาย อิธาธิเปฺปตตฺตา สมาธิ ตสฺสา ปทฏฺฐานํฯ ตถา หิ ''สมาหิโต ยถาภูตํ ปชานาตี''ติ (สํ. นิ. ๓.๕; ๔.๙๙; ๕.๑๐๗๑; อ. นิ. ๑๑.๒) สุตฺตปทนฺติ อาห **''สมาธาสนฺนการณา''**ติฯ

๑๑๘๑-๒. ธมฺมสภาวปฏิเวโธ นาม ปญฺญาย อาเวณิโก สภาโว, น เตนสฺสา โกจิ วิภาโค ลพฺภตีติ อาห **''ลกฺขเณเนกธา วุตฺตา''**ติฯ ลุชฺชนปลุชฺชนเฏฺฐน โลโก วุจฺจติ วฏฺฏํ, ตปฺปริยาปนฺนตาย โลเก นิยุตฺตา, ตตฺถ วา วิทิตาติ **โลกิกา**ฯ ตตฺถ อปริยาปนฺนตฺตา **อโลกิกา**ฯ กตมา ปเนตฺถ โลกิยา, กตมา โลกุตฺตรา จาติ อาห **''โลกิเยนา''**ติอาทิฯ โลกิยกุสลจิตฺตุปฺปาเทสุ มคฺคสมฺปยุตฺตา **โลกิเยน มเคฺคน ยุตฺตา**ฯ วิเสสโต ปน ทิฏฺฐิวิสุทฺธิอาทิวิสุทฺธิจตุกฺกสงฺคหิตมคฺคสํยุตฺตา สมฺทาเย ปวตฺตา ปญฺญา ตเทกเทเสสุปิ ปวตฺตตีติ มคฺค-คฺคหณํ กตํ, ปเจฺจกมฺปิ วา สมฺมาทิฏฺฐิอาทีนํ มคฺคสมญฺญาติ กตฺวาฯ โลกโต อุตฺตรา อุตฺติณฺณาติ **โลกุตฺตรา**ฯ โลกุตฺตราปิ หิ มคฺคสมฺปยุตฺตา ภาเวตพฺพา, วิปสฺสนาปริโยสาเน ลพฺภเตวาติ โลกุตฺตร-คฺคหณํ น วิรุชฺฌติฯ เตนาห **''โลกุตฺตเรนา''**ติอาทิฯ **สุตมยาทิโต**ติอาทิคฺคหเณน ภาวนามยํ สงฺคณฺหาติฯ

๑๑๘๓-๕. **อตฺตโนว จินฺตายา**ติ ตสฺส ตสฺส อนวชฺชสฺส อตฺถสฺส สาธเน ปโรปเทเสน วินา อตฺตโน อุปายจินฺตาวเสเนว ฯ **ภูริปเญฺญนา**ติ มหาปเญฺญน, ปตฺถฏตาย ปถวีสมานปเญฺญน วาติ อโตฺถฯ **ปรโต ปน สุตฺวานา**ติ ปรโต อุปเทสํ สุตฺวาฯ **สุเตเนว จ นิปฺผนฺนา**ติ อโนฺตคตเหตฺวตฺถมิทํ วิเสสนํ, สุเตเนว นิปฺผนฺนตฺตาติ อโตฺถฯ ''นิปฺผนฺนตฺตา สุเตน วา''ติ วา ปาโฐฯ **ยถา วาปิ ตถา วา**ติ ปรโต สุตฺวา วา อสุตฺวา วาฯ **อปฺปนาปตฺตา**ติ อิทํ สิขาปตฺตํ ภาวนามยํ ทเสฺสตุํ วุตฺตํ, น ปน อปฺปนาปตฺตาว ภาวนามยาติฯ ติโสฺสปิ ปเนตา ปญฺญา ปาฬิวเสน เอวํ เวทิตพฺพา –

> ''ตตฺถ กตมา จินฺตามยา ปญฺญา? โยควิหิเตสุ วา กมฺมายตเนสุ โยควิหิเตสุ วา สิปฺปายตเนสุ โยควิหิเตสุ วา วิชฺชาฏฺฐาเนสุ กมฺมสฺสกตํ วา สจฺจานุโลมิกํ วา รูปํ อนิจฺจนฺติ วา, เวทนา, สญฺญา, สงฺขารา, วิญฺญาณํ อนิจฺจนฺติ วา, ยํ เอวรูปํ อนุโลมิกํ ขนฺตึ ทิฏฺฐึ รุจึ มุทึ เปกฺขํ ธมฺมนิชฺฌานกฺขนฺตึ ปรโต อสุตฺวา ปฏิลภติ, อยํ วุจฺจติ จินฺตามยา

ปญฺญาฯ ตตฺถ กตมา สุตมยา ปญฺญา…เป…. สุตฺวา ปฏิลภติ, อยํ วุจฺจติ สุตมยา ปญฺญาฯ สพฺพาปิ สมาปนฺนสฺส ปญฺญา ภาวนามยา ปญฺญา’’ติ (วิภ. ๗๖๘)ฯ

เอตฺถ จ กิญฺจาปิ กมฺมายตนาทิวเสน จินฺตามยสุตมยปญฺญา มหคฺคตโลกุตฺตรวเสน ภาวนามยปญฺญา จ วุตฺตา, อิธ ปน อนฺติมภวิกานํ ทฺวินฺนํ โพธิสตฺตานเมว ลพฺภมานา จินฺตามยภูตา สจฺจานุโลมิกา ปญฺญา, ปูริตปารมีนํ อวเสสมหาปญฺญานํ ลพฺภมานา สุตมยา สจฺจานุโลมิกา ปญฺญา, โลกุตฺตรปฺปนาปตฺตาปิ ภาวนามยปญฺญาว อธิเปฺปตาฯ

๑๑๘๖. **ปฏิสมฺภิทาจตุกฺกสฺสา**ติ อตฺถธมฺมนิรุตฺติปฏิภานสงฺขาตสฺส ปฏิสมฺภิทาจตุกฺกสฺส วเสนฯ นนุ เจตฺถ วิปสฺสนาปญฺญา อธิเปฺปตา, กสฺมา ปฏิสมฺภิทา อาหฏาติ? วิปสฺสกานํ ญาณปาฏวตฺถํ ปญฺญาปฺปเภเท นิทฺทิสิยมาเน ปฏิสมฺภิทาปญฺญาปิ วตฺตุกามตาย, ปฏิสมฺภิทาปญฺญาย วา วิปสฺสนาผลภูตตฺตา โลกิยโลกุตฺตรปญฺญาธิกาเร วา โลกุตฺตรปญฺญาย สหปาปุณิตพฺพํ ปฏิสมฺภิทาปญฺญมฺปิ วตฺตุกามตาย อิเธว วุตฺตาติฯ **อตฺถธมฺมนิรุตฺตีสุ ญาณ**นฺติ ‘‘อเตฺถ ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา, ธเมฺม ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทา, ตตฺร ธมฺมนิรุตฺตาภิลาเป ญาณํ นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา’’ติ (วิภ. ๗๑๘) เอวมาคตํ อตฺถาทีสุ ตีสุ ปเภทคตํ ญาณตฺตยํฯ **ตีสุปี**ติ ยถาวุเตฺตสุ ตีสุปิ ปฏิสมฺภิทาญาเณสุ โคจรกิจฺจลกฺขณรสปจฺจุปฏฺฐานปทฏฺฐานภูมิอาทิวเสน เต อารมฺมณํ กตฺวา ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส อิมานิ ญาณานิ อิทมตฺถโชตกานีติ เอวํ ปเภทคตํ ญาณํ, ปริตฺตมหคฺคตอปฺปมาณวเสน วา ตีสุ ญาเณสุ ญาณํฯ ปฏิสมฺภิทารมฺมณมฺปิ หิ ปฏิภานปฏิสมฺภิทา โหติฯ เตเนว จ **สุตฺตนฺตภาชนียปาฬิยํ** ‘‘ญาเณสุ ญาณ’’นฺติ, **อฏฺฐกถาย** จ ‘‘สพฺพตฺถกญาณํ อารมฺมณํ กตฺวา ญาณํ ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส ปเภทคตํ ญาณ’’นฺติ (วิภ. อฏฺฐ. ๗๑๘) อวิเสเสน วุตฺตํฯ เอวญฺจ กตฺวา มหคฺคตปฏิสมฺภิทาญาณสฺส อภาเวปิ นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา ปริตฺตารมฺมณา, ติโสฺส ปฏิสมฺภิทา สิยา ปริตฺตารมฺมณา, สิยา มหคฺคตารมฺมณา, สิยา อปฺปมาณารมฺมณาติ ปฏิภานปฏิสมฺภิทาย มหคฺคตารมฺมณตาปิ ปญฺหาปุจฺฉกปาฬิยํ วุตฺตาฯ

อภิธมฺมภาชนีเย ปน –

> ‘‘ยสฺมิํ สมเย กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ โสมนสฺสสหคตํ ญาณสมฺปยุตฺตํ รูปารมฺมณํ วา…เป…. ธมฺมารมฺมณํ วา, ยํ ยํ วา ปนารพฺภ, ตสฺมิํ สมเย ผโสฺส โหติ…เป…. อวิเกฺขโป โหติฯ เย วา ปน ตสฺมิํ สมเย อเญฺญปิ อตฺถิ อรูปิโน ธมฺมา, อิเม ธมฺมา กุสลาฯ เตสุ ธเมฺมสุ ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทาฯ เตสํ วิปาเก ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทาฯ ยาย นิรุตฺติยา เตสํ ธมฺมานํ ปญฺญตฺติ โหติ, ตตฺร ธมฺมนิรุตฺตาภิลาเป ญาณํ นิรุตฺติปฏิสมฺภิทาฯ เยน ญาเณน ตานิ ญาณานิ ชานาติ ‘อิมานิ ญาณานิ อิทมตฺถโชตกานี’ติ, เตสุ ญาเณสุ ญาณํ ปฏิภานปฏิสมฺภิทา’’ติ (วิภ. ๗๒๕) –

จิตฺตุปฺปาทกฺกเมน เทสนาย ปวตฺตตฺตา สาวเสโส ปาโฐ กโตฯ จิตฺตุปฺปาทสงฺคหิเต อเตฺถ อเสเสตฺวา เทสนา หิ อภิธมฺมภาชนีเย ปวตฺตา, น สพฺพเญฺญยฺยติ ยถาทสฺสิตวิสยวจนวเสน ‘‘เยน ญาเณน ตานิ ญาณานิ ชานาตี’’ติ วุตฺตํ, น ตํ อญฺญารมฺมณตํ ปฏิเสเธติ เทสนาย อตปฺปรภาวโตฯ เอวญฺจ กตฺวา ตตฺถ นิพฺพาเนน, อนาคเตปิ อตฺถปฏิสมฺภิทา สิยา น วตฺตพฺพา อตีตารมฺมณาติปิ อนาคตารมฺมณาติปิ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณาติปีติ อตฺถปฏิสมฺภิทาย นิพฺพานารมฺมณตา วุตฺตาฯ เอตฺถ จ **อโตฺถ**ติ สเงฺขปโต เหตุผลเสฺสตํ อธิวจนํฯ เหตุผลญฺหิ ยสฺมา เหตุอนุสาเรน อรียติ อธิคมียติ สมฺปาปุณียติ, ตสฺมา อโตฺถติ วุจฺจติฯ **ธโมฺม**ติปิ สเงฺขปโต ปจฺจยเสฺสตํ อธิวจนํฯ โส หิ ยสฺมา ตํ ตํ ทหติ ปวเตฺตติ, สมฺปาปุณิตุํ วา ธาเรติ, ตสฺมา ธโมฺมติ วุจฺจติฯ **นิรุตฺตี**ติ สตฺตานํ มูลภาสาภูตา มาคธิกภาสา, ยาย พุทฺธานํ เทสนา โหติฯ **ปฏิภาน**นฺติ

เหฏฺฐา วุตฺตํ ญาณตฺตยเมวฯ วุตฺตเญฺหตํ อภิธมฺเม ‘‘ทุเกฺข ญาณํ…เป…. ตสฺส วิปาเก ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา’’ติอาทิฯ

๑๑๘๗. ยสฺมา ปนายํ สเงฺขปโตถว, ปเภทวเสน จ วุจฺจมาโน ปากโฏ โหติ, ตสฺมา ตํ สงฺคเหตฺวา ปเภทโตว อตฺถาทิเก ทเสฺสตุํ **‘‘ยํ กิญฺจิ ปจฺจยุปฺปนฺน’’**นฺติอาทิ อารทฺธํฯ **ยํ กิญฺจิ ปจฺจยุปฺปนฺน**นฺติ ยํ กิญฺจิ เหตาทิปจฺจยโต สมุปฺปนฺนํฯ ตํ ปน ‘‘อิทํ อิโต นิพฺพตฺต’’นฺติ เอวํ เหตุอนุสาเรน วิญฺญายมานเมว อิธ อธิเปฺปตํ, ตถา กุสลากุสลผลภูตา วิปากา อพฺยาปารสนฺติวเสน วิญฺญายมานา, เสสา อพฺยาปารภูตา กิริยา ธมฺมา อวิปากสนฺติวเสน, อสงฺขตํ นิสฺสรณภูโต นิโรโธ นิพฺพุติสนฺติวเสน, พุทฺธวจนตฺถภูโต ขนฺธาทิปรมตฺถธโมฺม อิมาย อยํ ทีปิโตติ เอวํ ปาฬิอนุสาเรน วิญฺญายมาโนว อตฺถสมญฺญํ ลภตีติ อาห ‘‘ยํ กิญฺจิ ปจฺจยุปฺปนฺน’’นฺติอาทิฯ ตตฺถ เหตุผลํ, ภาสิตโตฺถ จ สกสกเหตุปฏิพโทฺธ, ภาสิตปฏิพโทฺธ จ วิญฺญายตีติ ปริยายโต, เสสํ สกสกภาววเสเนว วิญฺญายตีติ นิปฺปริยายโตว อโตฺถ นามฯ ตตฺถ ปริยายโตฺถ สุตฺตนฺตภาชนียวเสน วุโตฺต, นิปฺปริยายโตฺถ อภิธมฺมภาชนียวเสนาติ ทฏฺฐพฺพํฯ ภาสิตนฺติ ปาฬิธมฺมมาหฯ เสสํ อตฺถปญฺจเกสุ วุตฺตนเยน ยถารหํ โยเชตฺวา เวทิตพฺพํฯ

เอตฺถ จ นิพฺพานํ ปตฺตโพฺพ อโตฺถ, ภาสิตโตฺถ ญาเปตโพฺพ อโตฺถ, อิตโร นิพฺพเตฺตตโพฺพ อโตฺถติ ติวิโธ โหติ อโตฺถฯ มโคฺค สมฺปาปโก เหตุ, ภาสิตํ ญาปโก เหตุ, อิตรํ นิพฺพตฺตโก เหตูติ เอวํ ติวิโธ โหตีติ ทฏฺฐพฺพํฯ กิริยาธมฺมานเญฺจตฺถ อวิปากตาย ธมฺมภาโว น วุโตฺตฯ ยทิ เอวํ วิปากา น โหนฺตีติ อตฺถภาโว น วตฺตโพฺพ? น, ปจฺจยุปฺปนฺนภาวโตฯ เอวํ สติ กุสลากุสลานมฺปิ ปจฺจยุปฺปนฺนตฺตา อตฺถภาโว อาปชฺชติ? นายํ โทโส อปฺปฏิสิทฺธตฺตาฯ วิปากสฺส ปน ปธานเหตุตาย ปากฏภาวโต ธมฺมภาโว เอว เตสํ วุโตฺต, กิริยานํ ปจฺจยภาวา ธมฺมภาโว อาปชฺชตีติ เจ? นายํ โทโส อปฺปฏิสิทฺธตฺตาฯ กมฺมผลสมฺพนฺธสฺส ปน เหตุภาวาภาวโต ธมฺมภาโว น ยุโตฺตติฯ อปิจ ‘‘อยํ อิมสฺส ปจฺจโย, อยํ ปจฺจยุปฺปโนฺน’’ติ เอวํ เภทมกตฺวา เกวลํ กุสลากุสเล วิปากกิริยธเมฺม จ ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส ธมฺมตฺถปฏิสมฺภิทา น โหนฺตีติ เตสํ อตฺถธมฺมตา วุตฺตาติ ทฏฺฐพฺพํฯ

๑๑๘๙. **สภาวนิรุตฺตี**ติ อวิปรีตนิรุตฺติ, อวิปรีตนิรุตฺตีติ ตสฺส ตสฺส อตฺถสฺส โพธเน สพฺพกาลํ ปฏินิยตสมฺพโนฺธ อพฺยภิจารโวหาโร มาคธภาสาติ วุตฺตํ โหติฯ สา หิ สพฺพกาลํ ปฏินิยตสมฺพโนฺธ, อิตรา ภาสา ปน กาลนฺตเรน ปริวตฺตนฺติฯ อตฺถโต ปเนสา นามปญฺญตฺตีติ อาจริยาฯ ยถาหุ –

‘‘นิรุตฺติ มาคธา ภาสา, อตฺถโต นามสมฺมุตี’’ติฯ

อปเร ปน – ยทิ สภาวนิรุตฺติ ปญฺญตฺติสภาวา, เอวํ สติ ปญฺญตฺติ อภิลปิตพฺพา, น วจนนฺติ อาปชฺชติ, เอวญฺจ สติ ‘‘ตตฺร ธมฺมนิรุตฺตาภิลาเป ญาณํ นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา’’ติ อิทํ น สกฺกา วตฺตุํ, อภิลปิตโพฺพติ อภิลาโปฯ น หิ วจนโต อญฺญํ อภิลปิตพฺพํ อุจฺจาเรตพฺพํ อตฺถิ, อถ ผสฺสาทิวจเนหิ โพเธตพฺพํ อภิลปิตพฺพํ, เอวญฺจ สติ อตฺถธมฺมานมฺปิ โพเธตพฺพตฺตา เตสมฺปิ นิรุตฺติภาโว อาปชฺชติ, อปิจ **อฏฺฐกถายํ** ‘‘ผโสฺสติ จ สภาวนิรุตฺติ, ผสฺสา ผสฺสนฺติ น สภาวนิรุตฺตี’’ติ (วิภ. อฏฺฐ. ๗๑๘) วจนโต วิญฺญตฺติวิการสหิโต สโทฺท นิรุตฺตีติ ทสฺสิตเมว, ‘‘ตํ สภาวนิรุตฺติสทฺทํ อารมฺมณํ กตฺวา ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส ตสฺมิํ สภาวนิรุตฺตาภิลาเป ปเภทคตํ ญาณํ นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา, เอวมยํ นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา สทฺทารมฺมณา นาม ชาตา, น ปญฺญตฺติอารมฺมณา’’ติ จ **อฏฺฐกถายํ** (วิภ. อฏฺฐ. ๗๑๘) วุตฺตตฺตา นิรุตฺติสทฺทารมฺมณาย โสตวิญฺญาณวีถิยา ปรโต มโนทฺวาเร นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา ปวตฺตติ, เอวญฺจ กตฺวา ‘‘นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา ปริตฺตา

รมฺมณา’’ติ วจนํ อุปฺปนฺนํ โหตีติ วทนฺติฯ **อาจริยโชติปาล**เตฺถราทโย ปนาหุ – ‘‘นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา’’ติ วจนํ ปจฺจุปฺปนฺนํ สทฺทํ คเหตฺวา ปจฺฉาชานนํ สนฺธาย วุตฺตํ, เอวญฺจ สติ อญฺญสฺมึ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมเณ อญฺญํ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณนฺติ วุตฺตนฺติ อาปชฺชติ, ยถา ปน ทิพฺพโสตญาณํ มนุสฺสาทิสทฺทเภทนิจฺฉยสฺส ปจฺจยภูตํ ตํตํสทฺทวิภาวกํ, เอวํ สภาวาสภาวนิรุตฺตินิจฺฉยสฺส ปจฺจยภูตํ ปจฺจุปฺปนฺนสภาวนิรุตฺติสทฺทารมฺมณํ ตํวิภาวกํ ญาณํ นิรุตฺติปฏิสมฺภิทาติ วุจฺจมาเน น โกจิ ปาฬิวิโรโธ, ตํ สภาวนิรุตฺติสทฺทํ อารมฺมณํ กตฺวา ปจฺจเวกฺขนฺตสฺสาติ จ ปจฺจุปฺปนฺนสทฺทารมฺมณปจฺจเวกฺขณํ ปวเตฺตนฺตสฺสาติ น น สกฺกา วตฺตุํฯ ตมฺปิ หิ ญาณํ สภาวนิรุตฺตึ วิภาเวนฺตเมว ตํตํสทฺทปจฺจเวกฺขณานนฺตรํ ตํตํปเภทนิจฺฉยสฺส เหตุภาวโต นิรุตฺตึ ภินฺทนฺตํ ปฏิวิชฺฌนฺตเมว อุปฺปชฺชตีติ จ ปเภทคตมฺปิ โหตีติฯ

๑๑๙๐. **ติวิธ**นฺติ อิทํ เหฏฺฐา วิภาวิตนยเมวาติฯ **ปจฺจเวกฺขโต**ติ อิมานิ ญาณานิ อิทมตฺถโชตกานีติ อสโมฺมหวเสน ปจฺจเวกฺขนฺตสฺสฯ นนุ จ ตีณิ ญาณานิปิ อตฺถธมฺมสภาวํ นาติวตฺตนฺตีติ ญาเณสุ ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา, ธมฺมปฏิสมฺภิทา จ โหติ, กสฺมา ปน ‘‘เตสุ…เป. … มต’’นฺติ วิสุํ วุตฺตนฺติ? สารมฺมเณสุ ตีสุ ญาเณสุ ปวตฺตญาณสฺส อธิเปฺปตตฺตาฯ ยญฺหิ ญาณารมฺมณํ ญาณํ ตสฺส อารมฺมณมฺปิ อสโมฺมหวเสน ปฏิวิชฺฌนฺตเมว ปวตฺตติ, ตํ อิธ ปฏิภานปฏิสมฺภิทา นามฯ เอวญฺจ กตฺวา วุตฺตํ ‘‘อิมานิ ญาณานิ อิทมตฺถโชตกานี’’ติฯ ญาณมตฺตารมฺมณํ ปน ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทาเยวฯ เอตฺถ จ กิญฺจาปิ อยํ ปฏิสมฺภิทา สารมฺมเณสุ ญาเณสุ ปวตฺตติ, อารมฺมณานํ ปน ปเภทํ เหฏฺฐา ญาณตฺตยเมว วิภาเวติฯ ยถา กึ? ยถา ธมฺมเทสนาย อสมโตฺถ พหุสฺสุโต กิญฺจาปิ ธมฺมกถิเกน กเถตพฺพํ ธมฺมํ ชานาติ, เทสนา ปน ธมฺมกถิกเสฺสว วิสโยติ, เอวํสมฺปทมิทํ ทฏฺฐพฺพํฯ อิมาสุ ปน ปจฺฉิมานํ ติสฺสนฺนํ เสขาเสขมคฺคกฺขเณ อสโมฺมหวเสน ปฏิเวโธ โหติ, อตฺถปฏิสมฺภิทาย อารมฺมณกรณวเสนปิฯ ตถา หิ สา มคฺคผลสภาวาปิ โหติฯ เอวญฺจ กตฺวา สา โลกิยโลกุตฺตรา, เสสา ติโสฺส โลกิยาวฯ เตนาหุ โปราณา –

> ‘‘ลาโภ ตาสมสโมฺมหา, เสขาเสขปถกฺขเณ;
> อตฺถปญฺญา ยถาลมฺพา, สา ทฺวิธาญฺญา ตุ สาสวา’’ติฯ

๑๑๙๑. อิมา ปน จตโสฺส ปฏิสมฺภิทา ปญฺจหิ อากาเรหิ วิสทภาวํ คจฺฉนฺตีติ ทเสฺสตุํ **‘‘ปริยตฺตี’’**ติอาทิ อารทฺธํฯ ตตฺถ **ปริยตฺติ** นาม พุทฺธวจนสฺส ปริยาปุณนํ, ปาฬิอฏฺฐกถาสุ คณฺฐิปทอตฺถปทวินิจฺฉยกถา **ปริปุจฺฉา** ปริโต สพฺพโต ญาตุํ ปุจฺฉาติ กตฺวาฯ **สวนํ** สกฺกจฺจํ อฏฺฐึ กตฺวา โสตวิญฺญาณวเสน คหณํ, **อธิคโม** มคฺคุปฺปตฺติฯ **อฏฺฐกถายํ** ปน ‘‘อธิคโม นาม อรหตฺตมคฺคุปฺปตฺตี’’ติ (วิภ. อฏฺฐ. ๗๑๘) วุตฺตํฯ ตํ เสขภูมิยํ ปเภทคมนํ อปฺปวิสยํ, อเสขภูมิยํ พหุวิสยนฺติ กตฺวา วุตฺตํฯ สาติสยํ วา อธิคมนํ สนฺธาเยว วุตฺตํฯ เสเขน ปตฺตานมฺปิ หิ อิมาสํ อรหตฺตปฺปตฺติยา วิสทภาวาธิคโมติฯ ปุพฺพโยโค วิย ปน อรหตฺตปฺปตฺติ อรหโตปิ ปฏิสมฺภิทาวิสทตาย ปจฺจโย น น โหตีติ ปญฺจนฺนมฺปิ ยถาโยคํ เสกฺขาเสกฺขปฏิสมฺภิทาวิสทตาย การณตา โยเชตพฺพาฯ **ปุพฺพโยโค** นาม ปุพฺพพุทฺธานํ สาสเน คตปจฺจาคติกภาเวน ยาว อนุโลมโคตฺรภุสมีปํ, ตาว วิปสฺสนาภิโยโคฯ อธิคมปุพฺพโยคา เจตฺถ อนุปฺปนฺนํ อุปฺปาเทนฺติ, อุปฺปนฺนญฺจ วิสทํ กโรนฺติ, เสสานิ ปน สุวิสทภาวเสฺสว ปจฺจยาติ ทฏฺฐพฺพํฯ

๑๑๙๒-๔. เอวํ เอกวิธาทิวเสน ปญฺญาย ปเภทํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ ภาวนาวิธานํ วิภาเวตุํ **‘‘กถํ ภาเวตพฺพา’’**ติอาทิ อารทฺธํฯ ตตฺถ ยสฺมา อิมาย ปญฺญาย ขนฺธาทโย ธมฺมา ภูมิ, สีลวิสุทฺธิ เจว จิตฺตวิสุทฺธิ จาติ อิมา เทฺว วิสุทฺธิโย มูลํ, ทิฏฺฐิวิสุทฺธิ กงฺขาวิตรณวิสุทฺธิ มคฺคาม

คฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธิ ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธิ ญาณทสฺสนวิสุทฺธีติ อิมา ปญฺจ วิสุทฺธิโย สรีรํ, ตสฺมา เตสุ ภูมิภูเตสุ ธเมฺมสุ อุคฺคหปริปุจฺฉาวเสน ญาณปริจยํ กตฺวา มูลภูตา เทฺว วิสุทฺธิโย สมฺปาเทตฺวา สรีรภูตา ปญฺจ วิสุทฺธิโย สมฺปาเทเนฺตน ภาเวตพฺพาติ ทเสฺสตุํ **"ขนฺธาทีสู"**ติอาทิ อารทฺธํฯ **ขนฺธาทีสู**ติ ขนฺธายตนธาตุอินฺทฺริยปฏิจฺจสมุปฺปาทาทิเภเทสุฯ **ภูมิภูเตสุ จา**ติ ลกฺขณาทิคฺคหณวเสน ญาณสฺส ปวตฺติฏฺฐานภูเตสุฯ **สีลํ จิตฺตวิสุทฺธิ**นฺติ มูลภูตํ สีลวิสุทฺธึ, จิตฺตวิสุทฺธิญฺจฯ สติ หิ สีลวิสุทฺธิยํ, จิตฺตวิสุทฺธิยญฺจ อยํ ปญฺญา มูลชาตา นาม โหติ, นาสตีติฯ **ทิฏฺฐิวิสุทฺธาทโย ปญฺจา**ติ อุปพฺรูเหตพฺพตฺตา สรีรภูตา ทิฏฺฐิวิสุทฺธิอาทโย ปญฺจฯ อิมิสฺสา หิ ปญฺญาย สนฺตานวเสน ปวตฺตมานาย ปาทปาณิสีสฏฺฐานิยา ทิฏฺฐิวิสุทฺธิอาทโย อิมา ปญฺจ วิสุทฺธิโย อวยเวน สมุทายูปลกฺขณนเยน สรีรนฺติ เวทิตพฺพาฯ **ตาย ปญฺญายา**ติ อุคฺคหปริปุจฺฉาทิวเสน ขนฺธาทีสุ ธเมฺมสุ ปวตฺตปญฺญายฯ **ชนนาทิโต**ติ ชาติชรามรณาทีหิฯ

๑๑๙๕-๖. ''ภาเวตพฺพา''ติ วตฺวา อิทานิ ยสฺมา ขนฺธาทิภูมีสุ สีลวิสุทฺธิจิตฺตวิสุทฺธิสงฺขาเตหิ มูเลหิ สุปฺปติฏฺฐิเตน ปญฺจวิสุทฺธิสงฺขาตสรีรสฺส วฑฺฒเนเนว ปญฺญาวฑฺฒนา นาม โหติ, ตสฺมา วิปสฺสนาปญฺญาย ภูมิภูเตสุ ขนฺธาทีสุ เอกเทสทสฺสนตฺถํ **"รูปญฺจา"**ติอาทิ วุตฺตํฯ **ตตฺถา**ติ เตสุ ปญฺจสุ ขเนฺธสุฯ **ยํ กิญฺจี**ติ อนวเสสปริยาทานํฯ **อตีตานาคตาทิก**นฺติ อาทินา ปน ตเทว เอกาทสสุ โอกาเสสุ ปกฺขิปิตฺวา ทเสฺสติฯ **อาทิ**-คฺคหเณน ปจฺจุปฺปนฺนสฺส คหณํฯ

๑๑๙๗-๑๒๐๐. **หีน**นฺติอาทีสุ อกุสลกมฺมสมุฏฺฐานตาย **หีนํ,** กุสลกมฺมสมุฏฺฐานตาย **ปณีตํ**ฯ อกุสลวิปากุปฺปตฺติเหตุภูตตาย วา **หีนํ,** วิปริยาเยน **ปณีตํ**ฯ ทุปฺปริคฺคหภูตสุขุมรูปาทิวเสน **ทูรํ,** อิตรวเสน **สนฺติก**นฺติอาทินา อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ **สพฺพํ ตํ เอกโต กตฺวา**ติ อตีตาทิวิภาคภินฺนํ สพฺพํ ตํ รูปราสิวเสน พุทฺธิยา เอกชฺฌํ คเหตฺวา ''มหาอุทกกฺขโนฺธ''ติอาทีสุ วิย ''ราสเฏฺฐน รูปกฺขโนฺธ''ติ วุจฺจติฯ **สุเตฺตปิ** หิ วุตฺตํ ''ตเทกชฺฌํ อภิสํยูหิตฺวา อภิสงฺขิปิตฺวา''ติฯ **เวทนากฺขโนฺธ**ติอาทีสุปิ เอเสว นโยฯ เอเกเกสุ ปน เวทนาทีสุ ''สมฺโพฺท มยาทิโฏฺฐ''ติอาทีสุ วิย สมุทายโวหารสฺส อวยเวปิ ทิสฺสนโต ขนฺธ-สโทฺท รุฬฺหีวเสน ปวตฺตตีติ ทฏฺฐพฺพํฯ ยํ ตํ กิญฺจิ เวทยิตลกฺขณนฺติ สมฺพโนฺธฯ เวทนากฺขโนฺธเยว **เวทนากฺขนฺธตา**ฯ เวทนาย อตีตาทิวิภาเค วิตฺถารกถา **วิสุทฺธิมคฺคโต** (วิสุทฺธิ. ๒.๔๙๗ อาทโย) คเหตพฺพาฯ **อภิสงฺขารลกฺขณ**นฺติ สงฺขารกฺขนฺธสฺส เจตนาปธานตาย เอวํ วุตฺตํ, สมฺปยุตฺตธเมฺม อารมฺมเณ ราสิกรณลกฺขณํ สมฺปิณฺฑนลกฺขณนฺติ วุตฺตํ โหติฯ อถ วา ''สงฺขตมภิสงฺขโรนฺตี''ติ (สํ. นิ. ๓.๗๙) วุตฺตตฺตา ยถา อตฺตโน ผลสงฺขตํ สมฺมเทว นิปฺผนฺนํ โหติ, เอวํ อภิสงฺขรณสภาวนฺติ อโตฺถฯ อยํ ปน กุสลากุสลเจตนาย วเสน วฏฺฏติฯ

๑๒๐๒-๕. เอวํ วิปสฺสนาปญฺญาย ภูมิภูเต ธเมฺม เอกเทสโต ทเสฺสตฺวา อิทานิ สีลจิตฺตวิสุทฺธีนํ เหฏฺฐา วุตฺตตฺตา ตา อวตฺวา อิทํ ปญฺญาภาวนาย อาทิภูตํ ทิฏฺฐิวิสุทฺธึ ทเสฺสตุํ **"จตฺตาโร จ มหาภูตา"**ติอาทิ อารทฺธํฯ ตํ สมฺปาเทตุกาเมน จ โยคาวจเรน จตุธาตุววตฺถานวเสน วา ทฺวาทสายตนวเสน วา ปญฺจกฺขนฺธวเสน วา อุภินฺนํ สเงฺขปโกฏฺฐาสานํ วเสน วา ปฏิลทฺธชฺฌานวเสน วา นามรูปสฺส ววตฺถาเปตพฺพภาเวปิ เตน เตน มุเขน ววตฺถานปฺปกาสนสฺส อติปปญฺจาวหตฺตา ยถาธิคตกฺขนฺธวเสเนว อิธ ววตฺถานํ ทสฺสิตํฯ **เอกาสีติยา จิเตฺตนา**ติ เอกาสีติยา โลกิยจิเตฺตนฯ โลกุตฺตรจิตฺตานิ ปน เนว สุกฺขวิปสฺสกสฺส, น สมถยานิกสฺส ปริคฺคหํ คจฺฉนฺติ อนธิคตตฺตาฯ **จตฺตาโรรูปิโน ขเนฺธ**ติ จตฺตาโร อรูปิโน ขเนฺธฯ สีตุณฺ

หาทิวิโรธิปจฺจยสมวาเย วิการาปชฺชนโต **รูปํ รุปฺปนลกฺขณํ**ฯ อารมฺมณาภิมุขํ นมนโต **นามํ นมนลกฺขณํ**ฯ **ปริคณฺหตี**ติ ปริเจฺฉทการิกาย ปญฺญาย ปริจฺฉินฺทิตฺวา คณฺหาติฯ

๑๒๐๖-๙. **ตาลสฺส กนฺทํ ตุ ยมก**นฺติ ทฺวีหิ พีเชหิ นิพฺพตฺติตํ เอกีภูตํ ยมกตาลกนฺทํฯ ตญฺหิ ยมกํ ภินฺนสนฺตานมฺปิ อภินฺนํ วิย อุปฏฺฐาติ, เอวํ รูปารูปธมฺมาติฯ **นามญฺจ รูปญฺจา**ติ เอเตเนว ตสฺส ทุวิธภาเว สิเทฺธ **"ทฺวิธา ววตฺถเปตี"**ติ อิทํ นามรูปวินิมุตฺตสฺส อญฺญสฺส อภาวทสฺสนตฺถํฯ เตเนวาห **"นามโต รูปโต"**ติอาทิฯ นามรูปมตฺตตาย อวินิจฺฉิตตฺตา, สนฺตานาทิฆนเภทสฺส จ อกตตฺตา อภินิเวเสน วินา สมูเหกตฺตคฺคหณวเสน ''สโตฺต''ติ ปวโตฺต สโมฺมโห **สตฺตสโมฺมโห,** ตสฺส **ฆาตตฺถํ** วิกฺขมฺภนตฺถํฯ **พหุสุตฺตวเสนา**ติ ''ยถา หี''ติอาทินา อิธ ทสฺสิตานํ, อเญฺญสญฺจ ''รูปญฺจ หิทํ, มหาลิ, อตฺตา อภวิสฺส , นยิทํ รูปํ อาพาธาย สํวเตฺตยฺยา''ติ (มหาว. ๒๐; สํ. นิ. ๓.๕๙) เอวมาทีนํ สมฺพหุลานํ **สุตฺตนฺตานํ** วเสนฯ **ตนฺ**ติ ตํ นามรูปํฯ

๑๒๑๐-๒. **องฺคสมฺภารา**ติ องฺคสมฺภารเหตุ ตนฺนิมิตฺตํ อมุญฺจิตฺวา สติ เอว ตสฺมินฺติ อโตฺถฯ **สโทฺท**ติ โวหาโรฯ **ขเนฺธสู**ติ ปญฺจสุ อุปาทานกฺขเนฺธสุ **สเนฺตสุ** เต อมุญฺจิตฺวาว **สโตฺตติ สมฺมุติ** โวหาโรฯ อิทํ วุตฺตํ โหติ – ยถา อกฺขจกฺกปญฺชรอีสาทีสุ องฺคสมฺภาเรสุ เอเกนากาเรน เอกชฺฌํ ราสิ หุตฺวา สณฺฐิเตสุ ''รโถ''ติ โวหารมตฺตํ โหติ, ปรมตฺถโต ปน เอเกกสฺมิํ อเงฺค อุปปริกฺขิยมาเน รโถ นาม นตฺถิ, เอวเมว อุปาทานกฺขนฺธสงฺขาเตสุ รูปารูปธเมฺมสุ สนฺตานวเสน ปวตฺตมาเนสุ ''สโตฺต''ติ วา ''ปุคฺคโล''ติ วา ''ชีโว''ติ วา โวหารมตฺตํ, ปรมตฺถโต ปน เอเกกสฺมิํ ธเมฺม อุปปริกฺขิยมาเน ''อสฺมี''ติ วา ''อห''นฺติ วา คาหสฺส วตฺถุภูโต สโตฺต นาม นตฺถิ, เกวลํ นามรูปมตฺตเมว อตฺถีติฯ เอวํ ปสฺสโต หิ ทสฺสนํ ยถาภูตทสฺสนํ นาม โหติ, ยํ ทิฏฺฐิวิสุทฺธีติ วุจฺจติฯ สเจ โกจิ สโตฺต นาม นตฺถิ, กถญฺจรหิ นามรูปมเตฺต คมนาทิอตฺถกิจฺจสิทฺธตา โหตีติ อนุโยคํ สนฺธายาห **"ยถาปี"**ติอาทิฯ อยํ ปเนตฺถ สเงฺขปโตฺถ – ยถา **ทารุมยํ ยนฺตํ นิชฺชีวํ** ชีววิรหิตํ อพฺภนฺตเร วตฺตมานสฺส ชีวสฺส อภาวโต ตโตเยว **นิรีหกํ** นิพฺยาปารํ, อถ จ ปน **ทารุรชฺชุสมาโยเค** ปจฺจยวิเสสวเสน **ตํ** ทารุยนฺตํ **คจฺฉติปิ ติฏฺฐติปิ,** สชีวํ สพฺยาปารํ วิย คมนาทิกิจฺจํ สาเธนฺตมิว ขายติ, **ตถา อิทํ นามรูปมฺปิ** กิญฺจาปิ นิชฺชีวํ นิรีหกญฺจ, อถ จ ปน **อญฺญมญฺญ**สงฺขตปจฺจยวิเสสสฺส **สมาโยเค** สชีวํ สพฺยาปารํ คจฺฉนฺตํ ติฏฺฐนฺตญฺจ ขายตีติฯ

๑๒๑๓. **สจฺจโต**ติ ภูตโต, ปรมตฺถโตติ วุตฺตํ โหติฯ **อิทํ นามรูปํ อภิสงฺขตํ ยนฺตมิว สุญฺญํ** ชีวาทินาฯ ปจฺจเยหิ อภิสงฺขตํ อิทํ นามรูปํ ยนฺตมิว สุญฺญนฺติ วา สมฺพโนฺธฯ **ทุกฺขสฺส ปุโญฺช**ติ นิจฺจาตุรตาย ทุกฺขสฺส ราสิฯ **ติณกฏฺฐสาทิโส**ติ อตฺตสุญฺญตาย ติณกฏฺฐสโมฯ

๑๒๑๕. **ยมก**นฺติ ยุคฬํฯ โส จ ยมกภาโว อญฺญมญฺญนิสฺสิตภาเวนาติ อาห **"อุโภ อโญฺญญฺญนิสฺสิตา"**ติฯ ตโต เอว **เอกสฺมิํ ภิชฺชมานสฺมิํ อุโภ ภิชฺชนฺติ**ฯ น หิ กทาจิ ปญฺจโวการภเว มรณวเสน รูเป นิรุชฺฌเนฺต อรูปํ อนิรุชฺฌนฺตํ, อรูเป วา นิรุชฺฌเนฺต รูปํ อนิรุชฺฌนฺตํ อตฺถิฯ เอกโวการภวจตุโวการภเวสุ ปน เตสํ อญฺญมญฺญํ อนิสฺสาย ปวตฺติยา การณํ เหฏฺฐา วุตฺตเมวาติฯ โส ปนายํ ภโงฺค ปจฺจยวเสเนว, ปจฺจยนิโรเธเนว นามรูปนิโรโธติ อโตฺถฯ **ปจฺจยา**ติ ปจฺจยภูตา, อญฺญมญฺญสฺส ปจฺจยา โหนฺตาปิ เอกสฺมิํ ภิชฺชมานสฺมิํ อุโภ ภิชฺชนฺติเยวาติ อโตฺถฯ

๑๒๑๖-๙. **นิเตฺตช**นฺติ เตชหีนํ อานุภาววิรหิตํฯ ยตฺถ ปน ตํ นิเตฺตชํ, ตํ ทเสฺสตุํ **"น พฺยาหรตี"**ติอาทิ วุตฺตํฯ น หิ อญฺญถา สทฺทหนุสฺสาหนาทีสุ นามํ นิเตฺตชนฺติ สกฺกา วตฺตุํ,

นาปิ รูปํ สนฺธารณาพนฺธนาทีสุฯ เตเนว หิ **“ตถา รูปมฺปิ นิเตฺตช”**นฺติ วตฺวา **“ภุญฺชามีติ... เป.... น วิชฺชตี”**ติ วุตฺตํฯ

๑๒๒๐-๑. **นามํ นิสฺสายา**ติอาทินา พฺยติเรกวเสนปิ นามรูปานํ นิเตฺตชตํเยว วิภาเวติฯ รูปญฺหิ คมนาทิกิริยาสุ **นามํ นิสฺสาย** ปวตฺตติ, นามํ ทสฺสนาทิกิริยาสุ **รูปํ นิสฺสาย**ฯ อญฺญมญฺญํ สนฺนิสฺสาย จสฺส อตฺตกิจฺจสิทฺธิปิ ปเจฺจกํ อสมตฺถตํ วิภาเวติฯ ตถา หิ นามรูปสฺส อตฺตสุญฺญตา, นิพฺยาปารตา จ สุฏฺฐุตรํ ปากฏา โหนฺตีติฯ กถํ ปน ปเจฺจกํ อสมตฺถานํ สมฺหิตภาเว สติ สมตฺถตา โหติ อสามคฺคิยํ อเหตูนํ สามคฺคิยมฺปิ อเหตุกภาวาปตฺติโตฯ น หิ ปเจฺจกํ ทฏฺฐุํ อสโกฺกนฺตานํ สตมฺปิ สหสฺสมฺปิ สมฺหิตํ ทฏฺฐุํ สโกฺกตีติ โจทนํ หทเย กตฺวา อาห **“อิมสฺส ปนา”**ติอาทิฯ อุปมายปิ หิ อสิโทฺธ อโตฺถ สาเธตโพฺพฯ เตเนวาห ‘‘อุปมํ เต กริสฺสามิ, อุปมายปิ อิเธกเจฺจ วิญฺญู ปุริสา ภาสิตสฺส อตฺถํ ชานนฺตี’’ติ (ม. นิ. ๑.๒๕๘; อ. นิ. ๘.๘; ๑๐.๙๕; ชา. ๒.๑๙.๒๔)ฯ อยํ ปเนตฺถ **ชจฺจนฺธปีฐสปฺปีนํ อุปมา** – ยถา ชจฺจโนฺธ จ ปีฐสปฺปี จ ทิสา ปกฺกมิตุกามา อสฺสุฯ ชจฺจโนฺธ ปีฐสปฺปึ เอวมาห ‘‘อหํ โข, ภเณ, สโกฺกมิ ปาเทหิ ปาทกรณียํ กาตุํ, นตฺถิ จ เม จกฺขูนิ, เยหิ สมํ วิสมํ ปเสฺสยฺย’’นฺติฯ ปีฐสปฺปี ชจฺจนฺธํ เอวมาห ‘‘อหํ โข, ภเณ, สโกฺกมิ จกฺขุนา จกฺขุกรณียํ กาตุํ, นตฺถิ จ เม ปาทา, เยหิ อภิกฺกเมยฺยํ ปฏิกฺกเมยฺยํ วา’’ติฯ โส ตุฏฺฐหโฏฺฐ ชจฺจโนฺธ ปีฐสปฺปึ อํสกูฏํ อาโรเปสิ, ปีฐสปฺปี ชจฺจนฺธสฺส อํสกูเฏ นิสีทิตฺวา เอวมาห ‘‘วามํ มุญฺจ, ทกฺขิณํ คณฺห, ทกฺขิณํ มุญฺจ, วามํ คณฺหา’’ติฯ ตตฺถ ชจฺจโนฺธปิ นิเตฺตโช ทุพฺพโล น สเกน พเลน คจฺฉติ, ตเถว ปีฐสปฺปี น สเกน พเลน คจฺฉติ, น จ เตสํ อญฺญมญฺญํ นิสฺสาย คมนํ น ปวตฺตติ, เอวเมว นามมฺปิ นิเตฺตชํ น สเกน เตเชน อุปฺปชฺชติ, น ตาสุ ตาสุ กิริยาสุ ปวตฺตติ, รูปมฺปิ นิเตฺตชํ น สเกน เตเชน อุปฺปชฺชติ, น ตาสุ ตาสุ กิริยาสุ ปวตฺตติ, น จ เตสํ อญฺญมญฺญํ นิสฺสาย อุปฺปตฺติ วา ปวตฺติ วา น โหตีติฯ เตนาหุ โปราณา –

> ‘‘น สเกน พเลน ชายเร,
> โนปิ สเกน พเลน ติฏฺฐเร;
> ปรธมฺมวสานุวตฺติโน,
> ชายเร สงฺขตา อตฺตทุพฺพลาฯ
>
> ‘‘ปรปจฺจยโต จ ชายเร, ปรอารมฺมณโต สมุฏฺฐิตา;
> อารมฺมณปจฺจเยหิ จ, ปรธเมฺมหิ จิเม ปภาวิตา’’ติฯ (วิสุทฺธิ. ๒.๖๗๗);

๑๒๒๒-๓. อิทานิ นาวายนฺติกูปมายปิ นามรูปานํ อวสวตฺติตํ วิภาเวตุํ **“ยถา หี”**ติอาทิคาถาทฺวยํ วุตฺตํฯ ตตฺถ **นิสฺสายา**ติ ปติฏฺฐายฯ **ยนฺตี**ติ คจฺฉนฺติฯ **มนุเสฺส นิสฺสายา**ติ เนตฺภูเต นิยามกกมฺมกราทิมนุเสฺส อปสฺสายฯ น หิ เตสํ อรณคฺคหณลงฺการสณฺฐาปนอุทกสิญฺจนาทิกิริยาย วินา นาวา อิจฺฉิตเทสํ ปาปุณาติ, ยถา ปน อุโภปิ อญฺญมญฺญํ นิสฺสาย **อณฺณเว** คจฺฉนฺติ, เอวํ นามญฺจ รูปญฺจ อุโภ อญฺญมญฺญํ นิสฺสิตา ปวตฺตนฺตีติ อธิปฺปาโยฯ

๑๒๒๔. **สตฺตสญฺญํ วิโนเทตฺวา**ติ ยถาวุตฺตนเยหิ อนาทิกาลภาวิตํ ขนฺธปญฺจเก สตฺตคฺคาหํ วิกฺขเมฺภตฺวาฯ **นาม...เป.... วุจฺจตี**ติ ‘‘อิทํ นามํ, เอตฺตกํ นามํ, น อิโต ภิโยฺยฯ อิทํ รูปํ, เอตฺตกํ รูปํ, น อิโต ภิโยฺย’’ติ จ เอวํ สพฺพากาเรน เตสํ ลกฺขณสลฺลกฺขณมุเขน ตมตฺถภาวทสฺสนํ **เอตํ** อตฺตทิฏฺฐิมลวิโสธนโต **ทิฏฺฐิวิสุทฺธีติ วุจฺจติ** พุทฺธาทีหีติ อโตฺถฯ น เกวลเญฺจตํ ทิฏฺฐิวิสุทฺธิเยว วุจฺจติ, นามรูปววตฺถาปนนฺติปิ เอตเสฺสว อธิวจนนฺติ เวทิตพฺพํฯ **ชาติอาทิโต**ติ ชาติชราพฺยาธิอาทิโต ทุกฺขโตฯ ยถาห ‘‘ชาติปิ ทุกฺขา, ชราปิ ทุกฺขา, พฺยา

ธิปิ ทุกฺข, มรณมฺปิ ทุกฺขํ, ยมฺปิจฺฉํ น ลภติ, ตมฺปิ ทุกฺขํ, สํขิเตฺตน ปญฺจุปาทานกฺขนฺธา ทุกฺขา’’ติ (มหาว. ๑๔; สํ. นิ. ๕.๑๐๘๑; ปฏิ. ม. ๒.๓๐)ฯ **อนฺตทฺวย**นฺติ สสฺสตุเจฺฉทสงฺขาตํ อนฺตทฺวยํฯ อถ วา สตฺตสฺส อจฺจนฺตํ อตฺถิภาวสงฺขาตํ, ตสฺส นตฺถิภาวสงฺขาตญฺจ **อนฺตทฺวยํ**ฯ ปรมตฺถโต อนุปลพฺภนโต หิ สโตฺต อตฺถีติ วชฺชิตพฺพเมว, โลกสเงฺกตโตว อุปลพฺภนโต นตฺถีติปิ วชฺชิตพฺพเมวาติฯ สฺฏฺฐุตรํ ปริสุทฺธํ กโรตีติ สมฺพนฺธฯ **ทิฏฺฐิคตานิ มลานี**ติ ทิฏฺฐิคตสงฺขาตานิ มลานิฯ **อเสสํ** นิเสฺสสโต **นาสํ** วินาสํ วิกฺขมฺภนํ **อุเปนฺติ**ฯ ตถา เหตํ ทิฏฺฐิมลวิโสธนโต ทิฏฺฐิวิสุทฺธีติ วุจฺจติฯ

อิติ อภิธมฺมตฺถวิกาสินิยา นาม

อภิธมฺมาวตารสํวณฺณนาย

ทิฏฺฐิวิสุทฺธินิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๑๙. เอกูนวีสติโม ปริเจฺฉโท

กงฺขาวิตรณวิสุทฺธินิเทฺทสวณฺณนา

๑๒๒๗. อนนฺตรํ นิทฺทิฏฺฐาย ทิฏฺฐิวิสุทฺธิยา วิสยภาเวน ทสฺสิตตฺตา “**เอตสฺสา**”ติ วุตฺตํ, น ตทญฺญโต วิเสสนตฺถํ ตทญฺญสฺส จ อภาวโตฯ อชฺฌตฺตํ วา หิ วิปสฺสนาภินิเวโส โหตุ พหิทฺธา วา, อตฺถสิทฺธิยํ ปน ลกฺขณโต สพฺพมฺปิ นามรูปํ อนวเสสโต ปริคฺคหิตเมว โหตีติฯ **ชานิตฺวา เหตุปจฺจเย**ติ เหตุปจฺจเย ปริคฺคณฺหิตฺวา, เหตุปจฺจเย ปริคฺคณฺหนเหตูติ วุตฺตํ โหติฯ ปจฺจยปริคฺคหณเหตุ หิสฺส อทฺธตฺตเย กงฺขาวิตรณํ โหตีติฯ **วิตริตฺวา**ติ อติกฺกมิตฺวา, วิกฺขเมฺภตฺวาติ อโตฺถฯ ตํ ปน ญาณํ ตถาวิคตํ วสิภาวปฺปตฺตํ ฌานํ วิย โยคิโน สนฺตาเน ปพนฺธวเสน ปวตฺตตีติ กตฺวา วุตฺตํ “**ฐิต**”นฺติฯ

๑๒๒๙-๓๐. **นามรูปสฺส…เป…. อาวชฺชิตฺวา**ติ ยถา นาม กุสโล ภิสโกฺก โรคํ ทิสฺวา ตสฺส สมุฏฺฐานํ ปริเยสติ, ยถา วา ปน อนุกมฺปโก ปุริโส กุมารํ อุตฺตานเสยฺยํ รถิกาย นิปนฺนํ ทิสฺวา ‘‘กสฺส นุ โข อยํ ปุตฺตโก’’ติ ตสฺส มาตาปิตโร อาวชฺชติ, เอวเมวํ **นามรูปสฺส โก เหตุ, โก วา ปจฺจโย ภเว**ฯ น ตาเวตํ อเหตุกํ สพฺพตฺถ, สพฺพทา, สเพฺพสญฺจ เอกสทิสภาวาปตฺติโต, น อิสฺสราทิเหตุกํ นามรูปโต อุทฺธํ อิสฺสราทีนํ อภาวโตฯ เยปิ นามรูปมตฺตเมว อิสฺสราทโยติ วทนฺติ เตสํ อิสฺสราทิสงฺขาตนามรูปสฺส อเหตุภาวาปตฺติโต, ตสฺมา ภวิตพฺพมสฺส เหตุปจฺจเยหิ, ‘‘โก นุ โข’’ติ นามรูปสฺส เหตุปจฺจเย อาวชฺชิตฺวาติ อโตฺถฯ เอวํ ตาว กตฺวา อิมสฺส นามรูปสฺส เหตุปจฺจเย ปริคฺคณฺหเนฺตน โอฬาริกตฺตา, สุปากฏตฺตา จ รูปสฺส ปจฺจยปริคฺคโห สุกโรติ ปฐมํ ตสฺส ปจฺจยปริคฺคโห กาตโพฺพติ ทเสฺสโนฺต อาห “**รูปกายสฺสา**”ติ อาทิฯ ตตฺถ ยถา นามรูปสฺส ปจฺจยปริคฺคโห อเหตุวิสมเหตุวาทนิวตฺติยา โหติ, เอวํ นิพฺพิทาวิราคาวหภาเวน ตตฺถ ตตฺถ อภิรตินิวตฺติยาปิ อิจฺฉิตโพฺพติ ตํ ทฺวตฺติํสาการวเสน ทเสฺสตุํ “**เกสา โลมา**”ติอาทิ วุตฺตํฯ

๑๒๓๒-๓. **อวิชฺชา…เป…. มโต**ติ อวิชฺชา ตณฺหา อุปาทานํ กมฺมนฺติ อิทํ จตุพฺพิธํ ธมฺมชาตํ **เอตสฺส** ยถาวุตฺตสฺส **รูปกายสฺส เหตุ,** จตุพฺพิโธ อาหาโร ปจฺจโยติ อโตฺถฯ กสฺมา ปน ปุริมํ เหตุ, อิตโร ปจฺจโยติ โจทนํ สนฺธาย “**ชนโก**”ติอาทึ วตฺวา ตํ โลกวเสน สมเตฺถตุํ “**เหตฺวงฺกุรสฺสา**”ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **ชนโก**ติ, **อนุปาลโก**ติ จ อโนฺตคตเหตฺวตฺถมิทํ วิเสสนํ, ชนกตฺตา, อนุปาลกตฺตาติ วุตฺตํ โหติฯ ตตฺถ **ชนกตฺตา**ติ นิพฺพตฺตกตฺตาฯ อิมินา พีชํ วิย องฺกุรสฺส อวิชฺชาทโย รูปกายสฺส อสาธารณการณตาย เหตูติ ทสฺสิตํฯ **อนุปาลกตฺตา**ติ อุปตฺถมฺภกตฺตาฯ อิมินา ปน องฺกุรสฺส ปถวีสลิลาทโย วิย อาหาโร สาธารณการณตาย ปจฺจโยติ ทสฺสิตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

๑๒๓๔-๗. **อิติเม…เป…. คตา**ติ เอวเมเต อวิชฺชาทโย ปญฺจ ธมฺมา ยถารหํ **เหตุ** ภาวํ, **ปจฺจย**ภาวญฺจ คตาฯ **มาตาว อุปนิสฺสยา**ติ **อวิชฺชา** ภเวสุ วิชฺชมานโทสปฏิจฺฉาทนภาเวน, **ตณฺหา** ปตฺถนาภาเวน, **อุปาทานํ** ทฬฺหคฺคาหภาเวนาติ เอวํ สงฺขารภวานํ เหตุภูตา ชนกสหายตาย ภวนิกนฺติตํสหชาตอาสนฺนการณตฺตา อภิสงฺขาริกา, อปสฺสยภูตา วาติ มาตา วิย อุปนิสฺสยา โหนฺติฯ ยถา ปิตุชนิตสฺเสกฺก ปุตฺตสฺส อุปฺปตฺตีติ **ปิตา** ชนโก, เอวํ **กมฺมํ** สตฺตสฺส อุปฺปาทกตฺตา **ชนก**นฺติ อาหฯ ยถา **ธาตี** ชาตสฺส **กุมารสฺส** วฑฺฒิตา สนฺธาริกา, เอวํ **อาหาโร** อุปฺปนฺนสฺส กายสฺส พฺรูเหตา, สนฺธารโก จาติ วุตฺตํ “**ธาตี…เป…. ภเว**”ติฯ กามเญฺจตฺถ อวิชฺชาทโย นามกายสฺสาปิ ปจฺจโย, ปการนฺตเรน ปน ตสฺส ปากฏํ ปจฺจยปริคฺ

คหวิธึ ทเสฺสตุํ ‘‘จกฺขุญฺจา’’ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **จกฺขุญฺจา**ติ **จ**-สโทฺท สมุจฺจยโตฺถ, เตน จกฺขุวิญฺญาณสฺส อาวชฺชนาทึ อชฺฌตฺตํ สพฺพํ ปจฺจยชาตํ สงฺคณฺหาติฯ **รูปมาโลกเมว จา**ติ ปน **จ**-สเทฺทน ยถา พาหิรรูปํ จกฺขุวิญฺญาณสฺส อารมฺมณปจฺจโย, ยถา จ อาโลโก อุปนิสฺสยปจฺจโย, เอวํ อญฺญมฺปิ พาหิรํ ปจฺจยชาตํ สงฺคณฺหาติฯ **ปฏิจฺจา**ติ ปจฺจยภูตํ ลทฺธาติ อโตฺถฯ เตน จกฺขุสฺส นิสฺสยปุเรชาตอินฺทฺริยวิปฺปยุตฺตอตฺถิอวิคตวเสน, รูปาโลกานญฺจ ยถาสมฺภวํ อารมฺมณอุปนิสฺสยปุเรชาตอตฺถิอวิคตวเสน, อิตเรสญฺจ สทฺทสงฺคหิตานํ อนนฺตราทิสหชาตาทิวเสน ปจฺจยภาวํ ทเสฺสติฯ **อาทิ**-สเทฺทน ผสฺสาทีนํ วิย สห ปจฺจเยหิ โสตวิญฺญาณาทีนํ สงฺคโห เวทิตโพฺพฯ เอวํ สมฺมสนูปคํ สพฺพํ นามํ สห ปจฺจเยน สงฺคหิตํ โหติฯ เตนาห ‘‘**นามกายสฺส ปจฺจยํ ปริคณฺหตี**’’ติฯ

๑๒๓๘-๔๐. **ทิสฺวานา**ติ เอตรหิ ปวตฺตึ ทิสฺวาฯ **ตเถวิท**นฺติ อิมินา น เกวลํ สปฺปจฺจยตามตฺตเมว ปจฺจามฏฺฐํ, อถ โข ยาทิเสหิ **เอตรหิ** ปวตฺตติ, ตาทิเสหิ อวิชฺชาทิปจฺจเยเหว **อตีเตปิ** ปวตฺติตฺถาติ ปจฺจยสหิตตาปิ ปจฺจามฏฺฐาติ ทฏฺฐพฺพํฯ **ปุพฺพเนฺต**ติ อตีตขนฺธปฺปพนฺธโกฏฺฐาเสฯ **ปญฺจธาคตา**ติ –

> ‘‘อโหสึ นุ โข อหมตีตมทฺธานํ, น นุ โข อโหสึ อหมตีตมทฺธานํ, กึ นุ โข อโหสึ อหมตีตมทฺธานํ, กถํ นุ โข อโหสึ อหมตีตมทฺธานํ, กึ หุตฺวา กึ อโหสึ นุ โข อหมตีตมทฺธาน’’นฺติ (ม. นิ. ๑.๑๘; สํ. นิ. ๒.๒๐; มหานิ. ๑๗๔) –

ปญฺจหิ อากาเรหิ **อาคตา,** ปวตฺตา วาฯ **อปรเนฺต**ติ อนาคเต ขนฺธปฺปพนฺธโกฏฺฐาเสฯ **ปญฺจธา สมุทีริตา**ติ –

> ‘‘ภวิสฺสามิ นุ โข อหมนาคตมทฺธานํ, น นุ โข ภวิสฺสามิ อหมนาคตมทฺธานํ, กึ นุ โข ภวิสฺสามิ อหมนาคตมทฺธานํ, กถํ นุ โข ภวิสฺสามิ อหมนาคตมทฺธานํ, กึ หุตฺวา กึ ภวิสฺสามิ นุ โข อหมนาคตมทฺธาน’’นฺติ (ม. นิ. ๑.๑๘; สํ. นิ. ๒.๒๐; มหานิ. ๑๗๔) –

เอวํ ปญฺจธา กถิตาฯ

๑๒๔๑. **ปจฺจุปฺปเนฺนปิ อทฺธาเน**ติ เอตรหิ ปฏิสนฺธึ อาทึ กตฺวา จุติปริยเนฺต อทฺธาเนปิฯ **อทฺธาน**-คฺคหเณน เจตฺถ ปจฺจุปฺปนฺนขนฺธโกฏฺฐาสเมว วทติฯ น หิ ตพฺพินิมุตฺโต อโญฺญ โกจิ กาโล นาม อตฺถีติฯ **ฉพฺพิธา ปริกิตฺติตา**ติ –

> ‘‘อหํ นุ โขสฺมิ, โน นุ โขสฺมิ, กึ นุ โขสฺมิ, กถํ นุ โขสฺมิ, อยํ นุ โข สโตฺต กุโต อาคโต, โส กุหึ คามี จ ภวิสฺสตี’’ติ (ม. นิ. ๑.๑๘; สํ. นิ. ๒.๒๐; มหานิ. ๑๗๔) –

เอวํ ฉพฺพิธา วุตฺตาฯ ‘‘สเพฺพ ตสนฺติ ทณฺฑสฺสา’’ติอาทีสุ (ธ. ป. ๑๒๙-๑๓๐) วิย ปเทเสปิ สพฺพ-สทฺทสฺส ปวตฺตนโต ‘‘**สพฺพา**’’ติ วตฺวาปิ ‘‘**อนวเสสา**’’ติ วุตฺตํฯ นตฺถิ เอติสฺสา อวเสโส อวสิโฏฺฐติ **อนวเสสา,** โสฬสวิธาปิ เจสา เอกกงฺขาวเสนาปิ อนวสิฏฺฐา หุตฺวาติ วุตฺตํ โหติฯ **ปหิยฺยตี**ติ วิกฺขมฺภนวเสน ปหิยฺยติฯ กามํ นามรูปมตฺตํ วินา สตฺตสฺส อทสฺสเนน ทิฏฺฐิวิสุทฺธิยาว ปจฺจุปฺปเนฺน กงฺขา ปหีนา, อตีตานาคเต กงฺขานํ ปหาเนน ปน ปจฺจุปฺปเนฺน กงฺขาย อติสยปฺปหานํ ทเสฺสตุํ อิเธว สา วุตฺตาฯ อถ วา ปจฺจุปฺปเนฺน นิสฺสตฺตนามรูปสฺส ปจฺจเยสุ ปวตฺตกงฺขาย อิเธว ตีรณโต สา อิธ วุตฺตาฯ วณฺณภณนํ วา เอตํ อิธ ปจฺจุปฺปนฺนกงฺขาย

ปหานวจนํ ยถา ตํ โสตาปตฺติมคฺคาทีสุ ปหีนานมฺปิ จ ปญฺจนฺนํ โอรมฺภาคิยานํ สํโยชนานํ ปหานาติอาทินา อนาคามิมคฺคาทีสุ วจนนฺติฯ

๑๒๔๒. **กมฺมวิปากานํ วเสนาปี**ติ ปุริมกมฺมภวสฺมึ โมโห อวิชฺชา, อายูหนํ สงฺขารา, นิกนฺติ ตณฺหา, อุปคมนํ อุปาทานํ, เจตนา ภโว อิติ อิเม ปญฺจ ธมฺมา ปุริมกมฺมภวสฺมิํ อิธ ปฏิสนฺธิยา ปจฺจยา, อิธ ปฏิสนฺธิ วิญฺญาณํ, โอกฺกนฺติ นามรูปํ, ปสาโท อายตนํ, ผุฏฺโฐ ผโสฺส, เวทยิตํ เวทนา อิติ อิเม ปญฺจ ธมฺมา อิธูปปตฺติภวสฺมึ ปุเร กตสฺส กมฺมสฺส ปจฺจยา, อิธ ปริปกฺกตฺตา อายตนานํ โมโห อวิชฺชา…เป.… เจตนา ภโว อิติ อิเม ปญฺจ ธมฺมา กมฺมภวสฺมึ อายตึ ปฏิสนฺธิยา ปจฺจยาติ เอวํ วุตฺตานํ กมฺมวฏฺฏวิปากวฏฺฏานํ วเสนฯ กิเลสวฏฺฏมฺปิ เจตฺถ กมฺมสหายตาย กมฺมวเฏฺฏเนว สงฺคหิโตติ ทฏฺฐพฺพํฯ

๑๒๔๓. **ทิฏฺฐธมฺมเวทนีย**นฺติ เอตฺถ ทิฏฺฐธโมฺม วุจฺจติ ปจฺจกฺขภูโต ปจฺจุปฺปโนฺน อตฺตภาโว, ตตฺถ เวทิตพฺพผลํ กมฺมํ **ทิฏฺฐธมฺมเวทนียํฯ อุปปชฺชาปราปริยาโหสิกมฺมวสาปนา**ติ อุปปชฺชเวทนียอปราปริยเวทนียอโหสิกมฺมวเสนฯ อุตฺตรปทโลปวเสน หิ ‘‘อุปปชฺชาปราปริย’’นฺติ วุตฺตํฯ ตตฺถ ปจฺจุปฺปนฺนภวโต อนนฺตรํ อุปปชฺชิตฺวา เวทิตพฺพผลํ กมฺมํ **อุปปชฺชเวทนียํ**ฯ อปเร อปเร ทิฏฺฐธมฺมโต อญฺญสฺมึ อญฺญสฺมึ ยตฺถกตฺถจิ อตฺตภาเว เวทิตพฺพผลํ กมฺมํ **อปราปริยเวทนียํ**ฯ อโหสิ เอว กมฺมํ, น ตสฺส วิปาโก อโหสิ, อตฺถิ, ภวิสฺสติ จาติ เอวํ วตฺตพฺพกมฺมํ **อโหสิกมฺมํ**ฯ

ปฏิปกฺเขหิ อนภิภูตตาย, ปจฺจยวิเสเสน ปฏิลทฺธวิเสสตาย จ พลวภาวปฺปตฺตา ตาทิสสฺส ปุพฺพาภิสงฺขารสฺส วเสน สาติสยา หุตฺวา ปวตฺตา **ปฐมชวนเจตนา** ตสฺมิํเยว อตฺตภาเว ผลทายินี **ทิฏฺฐธมฺมเวทนียา** นามฯ สา หิ วุตฺตาการเรน พลวติ ชวนสนฺตาเน คุณวิเสสยุเตฺตสุ อุปการานุปการวสปฺปวตฺติยา, อาเสวนาลาเภน อปฺปวิปากตาย จ อิตรทฺวยํ วิย ปวตฺตสนฺตานุปรมาเปกฺขํ, โอกาสลาภาเปกฺขญฺจ กมฺมํ น โหตีติ อิเธว ปุปฺผมตฺตํ วิย ปวตฺติวิปากมตฺตํ อเหตุกผลํ เทติ, สเหตุกผลทาเนน ปน ปฏิสนฺธิอากฑฺฒนมฺปิ อาปเชฺชยฺยฯ **ตถาอสโกฺกนฺต**นฺติ กมฺมสฺส วิปากทานํ นาม อุปธิปฺปโยคาทิปจฺจยนฺตรสมวาเยเนว โหตีติ ตทภาวโต ตสฺมิํเยว อตฺตภาเว วิปากํ ทาตุํ อสโกฺกนฺตํฯ **อโหสิกมฺมํ…เป.… วิปาโก**ติ เอตฺถ ‘‘อโหสิ กมฺม’’นฺติ ปทํ วิสุํ วิสุํ โยเชตพฺพํ ‘‘อโหสิ กมฺมํ นาโหสิ กมฺมวิปาโก, อโหสิ กมฺมํ น ภวิสฺสติ กมฺมวิปาโก, อโหสิ กมฺมํ นตฺถิ กมฺมวิปาโก’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๒๓๔)ฯ ตตฺถ สกสกกาลาติกฺกนฺตสฺส อุปปชฺชเวทนียสฺส, ทิฏฺฐธมฺมเวทนียสฺส จ วเสน ปุริมํ วุตฺตํฯ ตญฺหิ กมฺมสฺส , วิปากกาลสฺส จ อตีตตฺตา ตถา วตฺตพฺพตฺตํ ลภติ, ทุติยํ อนาคเต อรหตฺตํ ปาปุณนฺตสฺส ปุริมภเวสุ กตํ อทินฺนวิปากํ อปราปริยเวทนียํ สนฺธาย วุตฺตํ, ตติยํ ปน อนนฺตรภเว กตํ อุปปชฺชเวทนียํ, อรหโต อตีตภเวสุ กตํ อปราปริยเวทนียญฺจ สนฺธาย วุตฺตํฯ อปเร ปน ‘‘เอกเมว อตีตํ กมฺมํ อทฺธตฺตเย วิปากาภาวํ สนฺธาย ติธา วิภชิตฺวา วุตฺต’’นฺติ วทนฺติฯ

อตฺถสาธิกาติ ทานาทิปาณาติปาตาทิอตฺถสฺส นิปฺผาทิกาฯ กา ปน สาติ อาห **‘‘สตฺตมชวนเจตนา’’**ติฯ สา หิ สนฺนิฏฺฐาปกเจตนา วุตฺตนเยน ปฏิลทฺธวิเสสา, ปฏิสนฺธิยา อนนฺตรปจฺจยภาวิโน วิปากสนฺตานสฺส อนนฺตรปจฺจยภาเวน วา ตถา อภิสงฺขตา สมานา อนนฺตรตฺตภาเว วิปากทายินี อุปปชฺชเวทนียํ นามฯ เยภุยฺยวุตฺติยา เจตฺถ ‘‘สตฺตมชวนเจตนา’’ติ วุตฺตํฯ ปจฺจเวกฺขณวสิตาทิปวตฺติยํ ปน ปญฺจมาทิกาปิ โหติฯ **วิปากํ เทตี**ติ ปฏิสนฺธึ ทตฺวา ปวตฺติวิปากํ เทติ, อทินฺนปฏิสนฺธิกํ ปน ปวตฺติวิปากํ เทตีติ นตฺถิฯ จุติอนนฺตรญฺหิ อุปปชฺชเวทนียสฺส โอกาโสติ อาจริยาฯ ปฏิสนฺธิยา ปน ทินฺนาย ชาติสเตปิ ปวตฺติวิปากํ เท

ติฯ เตนาห ภควา ‘‘ติรจฺฉานคเต ทานํ ทตฺวา สตคุณา ปาฏิกงฺขิตพฺพา’’ติ (ม. นิ. ๓.๓๗๙)ฯ **อฺภินฺน...เป.... เทตี**ติ ยถาวุตฺตการณวิรหโต ทิฏฺฐธมฺมูปปชฺชเวทนียภาวํ อสมฺปตฺตา ปญฺจเจตนา วิปากทานสภาวสฺส อนุปจฺฉินฺนตฺตา ยทา โอกาสํ ลภติ, ตทา ปฏิสนฺธิวิปากํ, ปวตฺติวิปากํ วา เทติฯ **สติ สํสารปฺปวตฺติยา**ติ อิมินา อสติ สํสารปฺปวตฺติยํ อโหสิกมฺมปเกฺข ติฏฺฐติ วิปจฺจโนกาสสฺส อภาวโตติ ทีเปติฯ

๑๒๔๔. เอวํ ตาว วิปากทานกาลวเสน จตุพฺพิธํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ วิปากทานปริยายโต, กิจฺจโต จ จตุพฺพิธตํ ทเสฺสตุํ **‘‘ครุก’’**นฺติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **ครุก**นฺติ มหาสาวชฺชํ, มหานุภาวญฺจ อเญฺญน กเมฺมน ปฏิพาหิตุํ อสกฺกุเณยฺยกมฺมํฯ **พหุล**นฺติ อภิณฺหโส กตํ, เอกวารํ กตฺวาปิ อภิณฺหสมาเสวิตญฺจฯ **อาสนฺน**นฺติ มรณาสนฺนกาเล อนุสฺสริตํ, ตทา กตญฺจฯ **กฏตฺตากมฺม**นฺติ ครุกาทิภาวํ อสมฺปตฺตํ กตมตฺตโตเยว กมฺมนฺติ วตฺตพฺพกมฺมํฯ ตตฺถ กุสลํ วา โหตุ อกุสลํ วา, ครุกาครุเกสุ ยํ ครุกํ มาตุฆาตกาทิกมฺมํ วา มหคฺคตกมฺมํ วา, ตเทว ปฐมํ วิปจฺจติฯ ตถา พหุลาพหุเลสุ ยํ พหุลํ สุสีลฺยํ ทุสฺสีลฺยํ วา, ตเทว ปฐมํ วิปจฺจติฯ ทูราสเนฺนสุ ยํ อาสนฺนํ มรณกาเล อนุสฺสริตํ, เตเนว อุปปชฺชติฯ อาสนฺนกาเล กเต จ วตฺตพฺพเมว นตฺถีติฯ กฏตฺตา ปน กมฺมํ ปุนปฺปุนํ ลทฺธาเสวนํ ปุริมานํ อภาเว ปฏิสนฺธึ อากฑฺฒติฯ อิติ ครุกํ สพฺพปฐมํ วิปจฺจติฯ ตถา หิ ตํ ‘‘ครุก’’นฺติ วุตฺตํฯ ครุเก อสติ พหุลีกตํ, ตสฺมิมฺปิ อสติ อาสนฺนํ, ตสฺมิมฺปิ อสติ กฏตฺตากมฺมนฺติ วุตฺตํ ‘‘ปุริมชาตีสุ กตกมฺมํ วิปจฺจตี’’ติฯ

๑๒๔๕. ปฏิสนฺธิทานาทิวเสน วิปากสนฺตานสฺส นิพฺพตฺตกํ **ชนกํ**ฯ สุขทุกฺขสนฺตานสฺส, นามรูปปฺปพนฺธสฺส วา จิรตรปฺปวตฺติเหตุภูตํ **อุปตฺถมฺภกํ**ฯ เตนาห ‘‘สุขทุกฺขํ อุปตฺถเมฺภติ, อทฺธานํ ปวเตฺตตี’’ติฯ สุขทุเกฺข ปวตฺตมาเน พฺยาหาพาธตาทิปจฺจยูปนิปาตเนน สณิกํ สณิกํ ตสฺส วิพาธกํ **อุปปีฬกํ**ฯ เตนาห ‘‘สุขทุกฺขํ ปีเฬติ พาธติ, อทฺธานํ ปวตฺติตุํ น เทตี’’ติฯ ตถา ปฏิปกฺขกมฺมวิปากสฺส อปฺปวตฺติกรณวเสน อุปเจฺฉทกํ ปฏิพาหกํ **อุปฆาตกํ**ฯ เตนาห ‘‘ตสฺส วิปากํ ปฏิพาหิตฺวา’’ติฯ

รูปญฺจ อรูปวิปากกฺขโนฺธ จาติ รูปารูปวิปากกฺขโนฺธ, กมฺมชรูปสฺสาปิ วิปากปริยาโย อตฺถีติ **‘‘รูปารูปวิปากกฺขเนฺธ’’**ติ วุตฺตํฯ **อเญฺญน กเมฺมนา**ติ กุสเลน วา อกุสเลน วา อเญฺญน กเมฺมน กตตฺตุภูเตน **ทินฺนาย ปฏิสนฺธิยา** วิปาเก ชนิเตฯ เตนาห **‘‘ชนิเต วิปาเก’’**ติฯ ปวตฺติวิปากํ สนฺธาย ‘‘ชนิเต วิปาเก’’ติ วทนฺติฯ **อุปฺปชฺชนกสุขทุกฺขํ อุปตฺถเมฺภตี**ติ อุปตฺถมฺภกกมฺมํ กุสลํ สมานํ อเญฺญนปิ กุสลกเมฺมน อุปฺปชฺชมานกํ สุขํ ตสฺส ปฏิปกฺขวิพาธนวเสน อุปตฺถเมฺภติฯ อกุสลํ อเญฺญน อกุสลกเมฺมน อุปฺปชฺชมานํ ทุกฺขํ ตเถว อุปตฺถเมฺภติฯ เอวญฺจ อุปตฺถเมฺภนฺตํ ตํ ทีฆกาลํ ปวเตฺตติ นามาติ อาห **‘‘อทฺธานํ ปวเตฺตตี’’**ติฯ **อุปฺปชฺชนกสุขทุกฺขํ ปีเฬตี**ติ อุปปีฬกํ อกุสลํ สมานํ สุขิตสฺส โรคาทิอนฺตรายการณสมฺปาทกภาเวน สุขสนฺตานํ อุปจฺฉินฺทนฺตํ ปีเฬติ, กุสลญฺจ โรคาทินา ทุกฺขิตสฺส เภสชฺชาทิสุขาทิการณสมฺปาทกภาเวน ทุกฺขสนฺตานํ วิจฺฉินฺทนฺตํ ปีเฬติฯ เกจิ ปน ‘‘สุขทุกฺขสฺส การณํ อสมฺปาเทนฺตมฺปิ ปฏิสนฺธิทายกกมฺมสฺส ปวตฺติวิปากํ ปฏิพาหิตฺวา สยํ วิปากทายกกมฺมํ อุปปีฬกกมฺม’’นฺติ วทนฺติฯ เอวํ สเนฺต ปน ปฏิสนฺธิทายกเมว ชนกกมฺมนฺติ วุตฺตํ สิยาฯ

อปิจ อุปฆาตเกน สห อิมสฺส วิเสสภาโว อาปชฺชติ, ตํ ปฏิสนฺธิวิปากสฺส ปฏิพาหกนฺติ เจ? ตํ น, อวิเสเสน วุตฺตตฺตาติฯ **‘‘ทุพฺพลํ กมฺมํ ฆาเตตฺวา’’**ติ วุเตฺต ‘‘นนุ ตสฺส ปุเพฺพเยว สิทฺธตฺตา, นิรุทฺธตฺตา จ กถมิทํ ตทุปฆาตกํ โหตี’’ติ อาปนฺนํ โจทนํ สนฺธาย กมฺมสฺส ฆาตนํ นาม ตสฺส วิปากปฏิพาหนเมวาติ ทเสฺสโนฺต อาห **‘‘ตสฺส วิปากํ ปฏิพาหิตฺวา’’**ติฯ ตํปฏิพา

หนญฺจ อตฺตโน วิปากุปฺปตฺติยา โอกาสกรณนฺติ วุตฺตํ “**อตฺตโน วิปากสฺส โอกาสํ กโรตี**”ติฯ วิปจฺจนาย กโตกาสํ กมฺมํ วิปกฺกเมว นาม โหตีติ อาห “**เอวํ...เป.... อุปฺปนฺนํ นาม โหตี**”ติฯ

อุปปีฬกํ อญฺญสฺส วิปากํ อุปจฺฉินฺทติ, น สยํ อตฺตโน วิปากํ เทติ, อุปฆาตกํ ปน ทุพฺพลกมฺมํ อุปจฺฉินฺทิตฺวา อตฺตโน วิปากํ อุปฺปาเทตีติ อยเมเตสํ วิเสโสฯ เกจิ ปน อาจริยา อปเรนาปิ นเยน ชนกาทิกมฺมํ อิจฺฉนฺติฯ กถํ? ยสฺมึ กเมฺม กเต ปฏิสนฺธิยํ, ปวเตฺต จ วิปากกฏตฺตารูปานํ อุปฺปตฺติ โหติ, ตํ ชนกํฯ ยสฺมึ ปน กเต อเญฺญน ชนิตสฺส อิฏฺฐสฺส วา อนิฏฺฐสฺส วา ผลสฺส วิพาธกวิเจฺฉทกปจฺจยานุปฺปตฺติยา, อุปพฺรูหกปจฺจยุปฺปตฺติยา จ ชนกานุภาวานุรูปํ ปริโปสกจิรตรปฺปพนฺธา โหนฺติ, ตํ อุปตฺถมฺภกํฯ ชนเกน นิพฺพตฺติตํ กุสลผลํ, อกุสลผลํ วา เยน ปจฺจนีกภูเตน โรคธาตุวิสมตาทินิมิตฺตตาย พาธียติ, ตํ อุปปีฬกํฯ เยน ปน กมฺมุนา ชนกสามตฺถิยวเสน จิรตรปฺปพนฺธารหมฺปิ สมานํ ผลวิเจฺฉทกปจฺจยุปฺปตฺติยา อุปหญฺญติ วิจฺฉิชฺชติ, ตํ อุปฆาตกนฺติฯ

เอตฺถ จ เกจิ อปฺปาพาธทีฆายุกตาสํวตฺตนวเสน ทุติยสฺส กุสลภาวํ, พวฺหาพาธอปฺปายุกตาสํวตฺตนวเสน ปจฺฉิมานํ ทฺวินฺนํ อกุสลภาวญฺจ วเณฺณนฺติ, ภูริทตฺตาทีนํ ปน นาคาทีนํ, อิโต อนุปฺปทินฺนยาปนกเปตานญฺจ อปาเยสุ อกุสลวิปากสฺส อุปตฺถมฺภนูปปีฬนูปฆาตกานิ กมฺมานิ สนฺตีติ จตุนฺนมฺปิ กุสลากุสลภาโว น วิรุชฺฌติฯ กิญฺจาปิ กมฺมานํ กมฺมนฺตรเญฺจว วิปากนฺตรญฺจ พุทฺธานํ กมฺมวิปากญาณเสฺสว ยาถาวสรสโต ปากฏํ โหติฯ พุทฺธาเวณิกเญฺหตํ อสาธารณํ สาวเกหิ, วิปสฺสเกน ปน เอกเทสโต ชานิตพฺพํฯ น หิ สเพฺพน สพฺพํ อชานนฺตสฺส ปจฺจยปริคฺคโห ปริปูรติ, ตสฺมา ตาทิสํ ปริคฺคหํ สนฺธาย ‘‘อิติ อิมํ’’นฺติอาทิ วุตฺตํฯ ยาทิเสหิ ปจฺจเยหิ ปจฺจุปฺปเนฺน อทฺธาเน นามรูปสฺส ปวตฺติ, ตาทิเสเหว อิตรสฺมิมฺปิ อทฺธทฺวเยติ เอวํ ยถา อตีตานาคเต นยํ เนติ, ตํ ทเสฺสตุํ “**ยถา อิท**”นฺติอาทิ วุตฺตํฯ อทฺธตฺตเยปิ กิริยากิริยาผลมตฺตตาทสฺสนปรตฺตา โจทนายฯ **อิตี กมฺมเญฺจวา**ติอาทินา วุตฺตเสฺสวตฺถสฺส นิคมนวเสน วุตฺตํฯ **ตเสฺสวํ...เป.... ปหิยฺยตี**ติ ตเสฺสวํ สมนุปสฺสโต ยา สา ปุพฺพนฺตาทโย อารพฺภ ‘‘อโหสึ นุ โข อห’’นฺติอาทินา นเยน ปวตฺตา วิจิกิจฺฉา ปหิยฺยติฯ

๑๒๔๖-๘. ปหีนาย ปน ตาย สพฺพภวโยนิคติฐิติสตฺตาวาเสสุ เหตุผลสมฺพนฺธวเสเนว ปวตฺตนามรูปมตฺตเมว ขายติฯ เตเนวาห “**เหตุผลสฺส สมฺพนฺธวเสเนวา**”ติอาทิฯ การณสามคฺคิยํ ทานาทีหิ สาธิตกิริยาย ปวตฺตมานาย การณมเตฺต กตฺตุโวหาโรติ อาห “**การณโต อุทฺธํ การณํ น จ ปสฺสตี**”ติฯ ปาก…เป…. ปฏิเวทกํ น ปสฺสตีติ สมฺพโนฺธฯ **ปากปฏิเวทก**นฺติ วิปากวินฺทกํฯ เอวํ อปสฺสโนฺต ปน การเณ สติ การโกติ, วิปากปฺปวตฺติยา สติ ปฏิสํเวทโกติ สมญฺญามเตฺตเนว ปณฺฑิตา โวหรนฺติฯ อิเจฺจวํ สมฺมปฺปญฺญาย ปสฺสติฯ **สุทฺธธมฺมา**ติ เกนจิ สเตฺตน วา ปุคฺคเลน วา อมิสฺสธมฺมาฯ **เอเวต**นฺติ เอวํวิธํ เอตํ ทสฺสนํ สมฺมทสฺสนํ, อวิปรีตทสฺสนนฺติ อโตฺถฯ

๑๒๔๙. **พีชรุกฺขาทิกานํ วา**ติ ยถา พีชโต รุโกฺข, รุกฺขโต พีชนฺติ เอวํ การณปรมฺปรคเวสเน อนาทิกาลิกตฺตา พีชรุกฺขสนฺตานสฺส ปุพฺพา โกฏิ นตฺถิ, เอวํ กมฺมปจฺจยา วิปาโก, วิปากปจฺจยา กมฺมนฺติ ปริเยสเน อนาทิกาลิกตฺตา กมฺมวิปากสนฺตานสฺส ปุพฺพา โกฏิ น ปญฺญายติฯ **อาทิ**-สเทฺทน ‘‘กุกฺกุฏิยา อณฺฑํ, อณฺฑโต กุกฺกุฏี, ปุนปิ กุกฺกุฏิยา อณฺฑ’’นฺติ เอวมาทึ สงฺคณฺหาติฯ

๑๒๕๐-๓. **อนาคเตปิ สํสาเร**ติ ยถา อตีเต, เอวํ อนาคเตปิ อทฺธาเน ขนฺธานํ ปฏิปาฏิติอาทินา วุตฺตสํสาเร สติฯ **อปฺปวตฺตึ น ทิสฺสตี**ติ กมฺมโต วิปาโก ภวิสฺสติ, วิปากโต กมฺมนฺติ อนาคเต การิยปรมฺปราย คเวสิยมานาย อปริกฺขีณสํโยชนสฺส กมฺมวิปากานํ อปฺปวตฺตนํ น ทิสฺสติ, ปวตฺตติ เอวาติ อโตฺถฯ เหตุผลสมฺพนฺธวเสน ปวตฺตมาเน สํสาเร ''ปุพฺพา โกฏิ น ปญฺญายตี''ติ วจเนน การเณ อาทิสฺส อภาโว วุโตฺต, ''อปฺปวตฺตึ น ทิสฺสตี''ติ วจเนน ผลสฺส อวสานาภาโว วุโตฺตติฯ **เอตมตฺถ**นฺติ ''กมฺมสฺส การโก นตฺถี''ติอาทินา วุตฺตมตฺถํฯ **อสยํวสี**ติ น สยํวสิโน, มิจฺฉาภินิเวสปรวสาติ อโตฺถฯ **อญฺญมญฺญวิโรธิโน**ติ อิตรีตรวิรุทฺธา ทิฏฺฐิโย วา ทิฏฺฐิยา วา อญฺญมเญฺญน สห วิโรธิโนฯ คมฺภีรญาณโคจรตาย **คมฺภีรํ**ฯ ตถา **นิปุณํ**ฯ สตฺตสุญฺญตาย, อญฺญมญฺญสภาวสุญฺญตาย จ **สุญฺญํฯ ปจฺจย**นฺติ นามรูปสฺส ปจฺจยํ, ตปฺปจฺจยปฏิเวเธเนว จ สพฺพํ ปฏิวิทฺธํ โหตีติฯ

๑๒๕๔-๖. **กมฺมํ นตฺถิ วิปากมฺหี**ติ กุฏฺฐาทีสุ รชาทิ วิย วิปาเก สนฺติฏฺฐมานํ กมฺมํ นตฺถิฯ **ปาโก กเมฺม น วิชฺชตี**ติ ตถา กเมฺม สนฺติฏฺฐมาโน วิปาโก นตฺถิฯ ยถาวุตฺตเมวตฺถํ อุปมาย วิภาเวตุํ **''ยถา น สูริเย''**ติอาทิ วุตฺตํฯ **มณิมฺหี**ติ สูริยกนฺตมณิมฺหิฯ **น เตสํ พหิ โส อตฺถี**ติ เต มุญฺจิตฺวา เตหิ พหิ โส อคฺคิ นตฺถิฯ **สมฺภาเรหี**ติ สมงฺคีภูเตหิ อาตปาทีหิ ตีหิ การเณหิฯ **น อโนฺต กมฺมสฺสา**ติอาทิ อตฺถโต เหฏฺฐา วุตฺตมฺปิ อุปมานิคมนตฺถํ ปุนปิ วุตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ

๑๒๕๗-๘. ยทิ เหตุ, ผลญฺจ อญฺญมญฺญรหิตํ, กถํ เหตุโต ผลํ นิพฺพตฺตตีติ อาห **''กมฺมญฺจ โข อุปาทายา''**ติฯ น เกวลํ กมฺมผลเมว สุญฺญํ กตฺตุรหิตํ, สพฺพมฺปิ ธมฺมชาตํ การกรหิตนฺติ ทเสฺสตุํ **''น เหตุถ เทโว''**ติอาทิคาถา วุตฺตาฯ **เหตุสมฺภารปจฺจยา**ติ เอเกน เหตุนา เอกสฺส, อเนกสฺส วา ผลสฺส อนิพฺพตฺติโต เหตุสมูหนิมิตฺตํ, สมฺภาโรติ วา ปจฺจยาธิวจนนฺติ เหตุปจฺจยนิมิตฺตนฺติ อโตฺถฯ

๑๒๕๙. **อทฺธาสุ ตริตฺวา กงฺข**นฺติ ตีสุ อทฺธาสุ โสฬสวิธํ กงฺขํ วิตริตฺวาฯ น เกวลเมตํ โสฬสวิธเมว กงฺขํ วิตรติ, อถ โข ''สตฺถริ กงฺขตี''ติอาทินยปฺปวตฺตํ (ธ. ส. ๑๑๒๓; วิภ. ๙๑๕) อฏฺฐวิธํ กงฺขมฺปิ ปชหติฯ ตถา เหตฺถ พุทฺธ ธเมฺม สเงฺฆ สิกฺขาติ กงฺขาย โคจรภูตา โลกิยา ธมฺมา อธิเปฺปตาฯ น หิ โลกุตฺตรธเมฺม อารพฺภ กิเลสา ปวตฺติตุํ สโกฺกนฺติฯ **ปุพฺพโนฺต**ติ อตีตา ขนฺธายตนธาตุโย, **อปรโนฺต**ติ อนาคตา, **ปุพฺพนฺตาปรโนฺต**ติ ตทุภยํ, อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนํ วา ตทุภยภาคยุตฺตตฺตาฯ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนธมฺมคฺคหเณน คหิโต อฏฺฐโม กงฺขาวิสโย นามรูปมตฺตํ, อิทปฺปจฺจยตา-คฺคหเณน ปน ตสฺส ปจฺจโย คหิโต, ตสฺมา โสฬสวตฺถุกาย ปหีนาย อฏฺฐวตฺถุกา กงฺขา อปฺปติฏฺฐาว โหตีติฯ เอตาสญฺจ ปหาเนน ทฺวาสฏฺฐิทิฏฺฐิคตานิปิ วิกฺขมฺภนฺติ ทิเฏฺฐกฏฺฐตฺตา วิจิกิจฺฉายฯ ยถา หิ ทิฏฺฐิ สมุจฺฉิชฺชมานา วิจิกิจฺฉาย สทฺธิํเยว สมุจฺฉิชฺชติ, เอวํ วิจิกิจฺฉา วิกฺขมฺภิยมานา ทิฏฺฐิยา สทฺธิํเยว วิกฺขมฺภียติฯ อตฺตาภินิเวสูปนิสฺสยา หิ ''อโหสิํ นุ โข อห''นฺติอาทินยปฺปวตฺตา (ม. นิ. ๑.๑๘; สํ. นิ. ๒.๒๐; มหานิ. ๑๗๔) โสฬสวตฺถุกา กงฺขา, สา เอว จ ปุพฺพนฺตาทิวตฺถุภาเวน วุตฺตา, อตฺตาภินิเวสวตฺถุกานิ ทฺวาสฏฺฐิ ทิฏฺฐิคตานิ, พุทฺธาทิวตฺถุกา จ ตเทกฏฺฐาติฯ **อุฏฺฐิต**นฺติ อุปฺปชฺชิตฺวา ฐิตํฯ

๑๒๖๐-๒. **กงฺขาวิตรณํ นามา**ติ ยถาวุตฺตกงฺขาวิตรณโต กงฺขาวิตรณํ นามฯ น เกวลํ กงฺขาวิตรณํ นาม, **ธมฺมฏฺฐิติญาณนฺติปิ ยถาภูตญาณนฺติปิ สมฺมาทสฺสนนฺติปิ** อิทํ สมุทีริตํฯ เอตฺถ จ ธรียนฺติ อตฺตโน ปจฺจเยหีติ ธมฺมา, ติฏฺฐติ เอตฺถ ผลํ ตทายตฺตวุตฺติตายาติ ฐิติ, ธมฺมานํ ฐิติ **ธมฺมฏฺฐิติ,** ปจฺจยธมฺมาฯ อถ วา **ธโมฺม**ติ การณํ ''ธมฺมปฏิสมฺภิทา''ติอาทีสุ (วิภ.

๗๑๘-๗๒๑) วิย, ธมฺมสฺส ฐิติสภาโว, ธมฺมโต จ อโญฺญ สภาโว นตฺถีติ ปจฺจยธมฺมานํ ปจฺจยภาโว, ธมฺมฏฺฐิติยํ ญาณํ **ธมฺมฏฺฐิติญาณํ**ฯ สงฺขารานํ ยถาภูตํ อนิจฺจตาทิ **ยถาภูตํ,** ตตฺถ ญาณนฺติ **ยถาภูตญาณํ**ฯ สมฺมา ปสฺสตีติ **สมฺมาทสฺสนํ**ฯ **ลทฺธปฺปติฏฺโฐ**ติ สาสเน ปติฏฺฐา นาม อริยมคฺโคฯ อยํ ปน ตํ อนธิคโตปิ ตทธิคมุปายปฏิปตฺติยํ ฐิตตฺตา ลทฺธปฺปติฏฺโฐ วิย โหตีติ ''ลทฺธปฺปติฏฺโฐ''ติ วุตฺโตฯ ตโตเยว **จูฬโสตาปนฺโน,** โลกิยาหิ สีลสมาธิปญฺญาหิ สมนฺนาคตตฺตา อุตฺตริ อปฺปฏิวิชฺฌนฺโต โสตาปนฺโน วิย นิยโต, สุคติปรายโณ จ โหตีติ จูฬโสตาปนฺโนฯ โสตาปนฺโน หิ ขีณาปายทุคฺคติวินิปาโตติฯ อถ วา ลทฺธปฺปติฏฺโฐ กงฺขาวิตรณวิสุทฺธิสมธิคเมนฯ สปฺปจฺจยนามรูปทสฺสเนน หิ สมฺมทฺทิตทิฏฺฐิกณฺฏโก วินิทฺธุตอเหตุกวิสมเหตุวาโท ยถาสกปจฺจเยเหว ธมฺมปฺปวตฺตึ ญตฺวา สาสเน ปติฏฺฐิตสโทฺธ ลทฺธปฺปติฏฺโฐ นาม โหตีติฯ นามรูปววตฺถาเนน ทุกฺขสจฺจํ, ธมฺมฏฺฐิติญาเณน สมุทยสจฺจํ, ตเสฺสว อปรภาเค อนิจฺจโต มนสิการาทิวิธินา มคฺคสจฺจญฺจ อภิญฺญาย ปวตฺติยา ทุกฺขภาวํ ทิสฺวา ตสฺส อปฺปวเตฺต นิโรเธ เอกํเสเนว นินฺนชฺฌาสยตาย โลกิเยเนว ญาเณน จตุนฺนํ อริยสจฺจานํ อธิคตตฺตา อปาเยสุ อภพฺพุปฺปตฺติโก, โสตาปนฺนภูมิยญฺจ ภพฺพุปฺปตฺติโก โหตีติ จูฬโสตาปนฺโน นามาติ วุตฺตํ **"โสตาปนฺโน หิ จูฬโก"**ติฯ **ตสฺมา**ติ ยสฺมา เอวํ มหานิสํสเมตํ ญาณํ, ตสฺมา สปโญฺญ อตฺตโน หิตานุเปกฺขนปญฺญาย สมนฺนาคโตฯ เตนาห **"อตฺถกาโม"**ติฯ

อิติ อภิธมฺมตฺถวิกาสินิยา นาม

อภิธมฺมาวตารสํวณฺณนาย

กงฺขาวิตรณวิสุทฺธินิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๒๐. วีสติโม ปริเจฺฉโท

มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธินิเทฺทสวณฺณนา

๑๒๖๓. อิทานิ กงฺขาวิตรณวิสุทฺธิยา อนนฺตรํ อุทฺทิฏฺฐาย มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธิยา นิเทฺทสกฺกโม อนุปฺปโตฺต, สา ปน ยสฺมา โอภาสาทิอุปกฺกิเลสสมฺภเว สติ โหติ, โอภาสาทโย จ อุทยพฺพยญาเณ สมฺภวนฺติ, อุทยพฺพยญาณญฺจ ติลกฺขณวิปสฺสนาย สติ อุปฺปชฺชติ, ตสฺส จ กลาปสมฺมสนํ อาทิฯ ตญฺหิ อตีตาทิเภทภินฺนานํ ธมฺมานํ สงฺขิปิตฺวา ววตฺถานวเสน ปวตฺตนโต อาทิกมฺมิกสฺส สุกรสมฺมสนํ, ตสฺมา ปฐมํ ตเตฺถว อภิโยคํ กโรเนฺตน กมโต ตํ สมฺปาเทตพฺพนฺติ ทเสฺสตุํ **"กลาปสมฺมสเนเนวา"**ติอาทิ อารทฺธํฯ อถ วา ทฺวินฺนํ วิสุทฺธีนมนฺตเร กลาปสมฺมสนํ โหติ, ตญฺจ โข ทฺวีสุ เอกาย วิสุทฺธิยา สงฺคเหตพฺพํ, มคฺคามคฺคญาณสฺส จ อาทิภูตตฺตา ตเตฺถวสฺส สงฺคโห ยุโตฺตติ เอเตฺถว นํ สงฺคหิตุกามตาย วุตฺตํ **"กลาปสมฺมสเนเนวา"**ติอาทิฯ เกจิ ปน กลาปสมฺมสนํ นาม เอกวิสุทฺธิยมฺปิ น อโนฺตคธนฺติ ตํ อนามสิตฺวาว วิปสฺสนาจารํ วเณฺณนฺติฯ **กลาปสมฺมสเนเนวา**ติ อตีตาทิเภทภินฺนานํ ธมฺมานํ สงฺขิปิตฺวา ววตฺถานวเสน กลาปโต, กลาปานํ วา สมฺมสเนน มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิปสฺสนาย **โยโค กรณีโย**ฯ อถ วา ภุมฺมเตฺถ กรณนิเทฺทสวเสน กลาปสมฺมสเน โยโค กรณีโยติ อโตฺถฯ ''กลาปสมฺมสเนเนว โยโค กรณีโย''ติ วตฺวาปิ ตํ ปน **วิสุทฺธิมคฺคโต** (วิสุทฺธิ. ๒.๖๙๒) คเหตพฺพนฺติ คนฺถวิตฺถารปริหารตฺถํ อิธ น ทสฺสิตนฺติฯ

๑๒๖๔. **ปจฺจุปฺปนฺนสฺส ธมฺมสฺสา**ติ สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนสฺส, ขณปจฺจุปฺปนฺนสฺส วาฯ อาทิโต ปน ขณปจฺจุปฺปนฺนสฺส อุทยวยํ ทุปฺปริคฺคหํ, ตสฺมา สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนวเสน ปฐมํ อุทยพฺพยานุปสฺสนํ กาตพฺพํฯ **นิพฺพตฺตี**ติ ทฺวินฺนํ ปจฺจุปฺปนฺนานํ วเสน ปฐมาภินิพฺพตฺติ จ ขณนิพฺพตฺติ จฯ **วิปริณาโม**ติ วินาโสฯ

๑๒๖๕. **อนุปสฺสนาปิ ญาณ**นฺติ ยา อุทยสฺส จ วยสฺส จ อนุปสฺสนา, สา ญาณนฺติ **วรญาเณน** สมฺมาสมฺพุเทฺธน เทสิตํฯ ตตฺรายํ ปาฬิ –

> ''กถํ ปจฺจุปฺปนฺนานํ ธมฺมานํ วิปริณามานุปสฺสเน ปญฺญา อุทยพฺพยานุปสฺสเน ญาณํ? ชาตํ รูปํ ปจฺจุปฺปนฺนํ, ตสฺส นิพฺพตฺติลกฺขณํ อุทโยฯ วิปริณามลกฺขณํ วโยฯ อนุปสฺสนา ญาณํฯ ชาตา เวทนา…เป.… สญฺญา… สงฺขารา… วิญฺญาณํ… ชาตํ จกฺขุํ…เป.… ชาโต ภโว ปจฺจุปฺปโนฺน, ตสฺส นิพฺพตฺติลกฺขณํ อุทโยฯ วิปริณามลกฺขณํ วโยฯ อนุปสฺสนา ญาณ''นฺติ (ปฏิ. ม. ๑.๔๙)ฯ

เอตฺถ ปน อุทยทสฺสนํ ยาวเทว ขยทสฺสนนฺติ วยทสฺสนสฺส ปธานตํ ทเสฺสตุํ ''วิปริณามานุปสฺสเน ปญฺญา''ติ วตฺวา ตํ ปน วยทสฺสนํ อุทยทสฺสนปุพฺพกนฺติ วุตฺตํ ''อุทยพฺพยานุปสฺสเน ญาณ''นฺติฯ

๑๒๖๖-๘. **ปุเพฺพ อุปฺปตฺติโต**ติ ชนนโต ปุเพฺพ อนุปฺปนฺนสฺสาติ วุตฺตํ โหติฯ **นิจโย ราสิ วา นตฺถิ,** ยโต อาคเจฺฉยฺย อุปฺปชฺชมานํ อลทฺธตฺตภาวสฺส สเพฺพน สพฺพํ อวิชฺชมานตฺตาฯ เตนาห **"ตถา อุปฺปชฺชโต"**ติอาทิฯ ยถา อนาคเต อทฺธาเน อิเม ธมฺมา สเพฺพน สพฺพํ นตฺถิ, เอวํ อตีเตปิ อทฺธานนฺติ ทเสฺสโนฺต **"ตถา นิรุชฺฌมานสฺสา"**ติอาทิํ วตฺวา อวิชฺชมานานํเยว รูปารูปธมฺมานํ เหตุปจฺจยสมวาเย อุปฺปาโท, อุปฺปชฺชิตฺวา จ สพฺพโส อภาวูปคโมติ

อิมมตฺถํ สมุทายคตํ ตเทกเทสภูตาย อุปมาย วิภาเวตุํ อิมสฺมิํ ฐาเน **อฎฺฐกถาย** (วิสุทฺธิ. ๒.๗๒๓) วีณูปมา อาคตาฯ สา อิธาปิ อาหริตฺวา วตฺตพฺพาติ อธิปฺปาเยน **“เอตฺถ วีณูปมา”**ติอาทิมาหฯ **เอตสฺสตฺถสฺสา**ติ อวิชฺชมานานํเยว อุปฺปาโท, อุปฺปนฺนานญฺจ ปรโต อภาโวติ อิมสฺส อตฺถสฺส ปกาสเนฯ **วีณูปมา**ติ วีณาวเสน อาคตา อุปมาฯ สา ปเนวํ ทฎฺฐพฺพา – ยถา วีณาย วาทิยมานาย อุปฺปนฺนสฺส สทฺทสฺส เนว อุปฺปตฺติโต ปุเพฺพ สนฺนิจโย อตฺถิ, น อุปฺปชฺชมาโน สนฺนิจยโต อาคโตฯ น นิรุชฺฌมานสฺส ทิสาวิทิสาคมนํ อตฺถิ, น นิรุโทฺธ กตฺถจิ สนฺนิจิโต ติฎฺฐติ, อถ โข วีณญฺจ วีณวาทนญฺจ ปุริสสฺส จ ตชฺชํ วายามํ ปฎิจฺจ อหุตฺวา สโมฺภติ, หุตฺวา ปฎิเวติ, เอวํ สเพฺพปิ รูปารูปธมฺมา อหุตฺวา สโมฺภนฺติ, หุตฺวา ปฎิเวนฺตีติฯ

๑๒๖๙-๗๐. เอวํ สเงฺขปโต อุทยพฺพยมนสิการวิธิํ ทเสฺสตฺวา ปุน ยานิ เอตเสฺสว อุทยพฺพยญาณสฺส วิภเงฺค ‘‘อวิชฺชาสมุทยา รูปสมุทโย’’ติ (ปฎิ. ม. ๑.๕๐) ปจฺจยสมุทยเฎฺฐน รูปกฺขนฺธสฺส อุทยํ ปสฺสติ, ‘‘ตณฺหาสมุทยา…เป…. กมฺมสมุทยา…เป…. อาหารสมุทยา รูปสมุทโย’’ติ (ปฎิ. ม. ๑.๕๐) ปจฺจยสมุทยเฎฺฐน รูปกฺขนฺธสฺส อุทยํ ปสฺสติ, นิพฺพตฺติลกฺขณํ ปสฺสโนฺตปิ รูปกฺขนฺธสฺส อุทยํ ปสฺสติ, รูปกฺขนฺธสฺส อุทยํ ปสฺสโนฺต อิมานิ ปญฺจ ลกฺขณานิ ปสฺสติฯ ‘‘อวิชฺชานิโรธา รูปนิโรโธ’’ติ (ปฎิ. ม. ๑.๕๐) ปจฺจยนิโรธเฎฺฐน รูปกฺขนฺธสฺส วยํ ปสฺสติ, ‘‘ตณฺหานิโรธา…เป…. กมฺมนิโรธา…เป…. อาหารนิโรธา รูปนิโรโธ’’ติ (ปฎิ. ม. ๑.๕๐) ปจฺจยนิโรธเฎฺฐน รูปกฺขนฺธสฺส วยํ ปสฺสติ, วิปริณามลกฺขณํ ปสฺสโนฺตปิ รูปกฺขนฺธสฺส วยํ ปสฺสติ, รูปกฺขนฺธสฺส วยํ ปสฺสโนฺต อิมานิ ปญฺจ ลกฺขณานิ ปสฺสติฯ ตถา ‘‘อวิชฺชาสมุทยา เวทนาสมุทโย’’ติ (ปฎิ. ม. ๑.๕๐) ปจฺจยสมุทยเฎฺฐน เวทนากฺขนฺธสฺส อุทยํ ปสฺสติ, ‘‘ตณฺหาสมุทยา…เป…. กมฺมสมุทยา…เป…. ผสฺสสมุทยา เวทนาสมุทโย’’ติ (ปฎิ. ม. ๑.๕๐) ปจฺจยสมุทยเฎฺฐน เวทนากฺขนฺธสฺส อุทยํ ปสฺสติ, นิพฺพตฺติลกฺขณํ ปสฺสโนฺต เวทนากฺขนฺธสฺส อุทยํ ปสฺสติ, เวทนากฺขนฺธสฺส อุทยํ ปสฺสโนฺต อิมานิ ปญฺจ ลกฺขณานิ ปสฺสติฯ ‘‘อวิชฺชานิโรธา…เป…. ตณฺหานิโรธา…เป…. กมฺมนิโรธา…เป…. ผสฺสนิโรธา เวทนานิโรโธ’’ติ (ปฎิ. ม. ๑.๕๐) ปจฺจยนิโรธเฎฺฐน เวทนากฺขนฺธสฺส วยํ ปสฺสติ, วิปริณามลกฺขณํ ปสฺสโนฺตปิ เวทนากฺขนฺธสฺส วยํ ปสฺสติ, เวทนากฺขนฺธสฺส วยํ ปสฺสโนฺต อิมานิ ปญฺจ ลกฺขณานิ ปสฺสติ, เวทนากฺขนฺธสฺส วิย สญฺญาสงฺขารวิญฺญาณกฺขนฺธานํ ฯ อยํ ปน วิเสโส – วิญฺญาณกฺขนฺธสฺส ผสฺสฎฺฐาเน ‘‘นามรูปสมุทยา นามรูปนิโรธา’’ติฯ

เอวํ **เอเกกสฺส ขนฺธสฺส อุทยพฺพยทสฺสเน** ทส ทส กตฺวา สมปญฺญาส ลกฺขณานิ วุตฺตานิ, เตสํ วเสนปิ ‘‘เอวมฺปิ รูปสมุทโย, เอวมฺปิ รูปวโย, เอวมฺปิ รูปํ อุเทติ, เอวมฺปิ รูปํ เวตี’’ติ ปจฺจยโต เจว ขณโต จ วิตฺถาเรน จ มนสิการวิธิํ ทเสฺสตุํ **“ตเสฺสว ญาณสฺสา”**ติอาทิ อารทฺธํฯ ตตฺถ **อวิชฺชาสมุทยา**ติ อวิชฺชาย อุปฺปาทา , อตฺถิภาวาติ อโตฺถฯ นิโรธวิรุโทฺธ หิ อุปฺปาโท อตฺถิภาโว โหติ, ตสฺมา ปุริมภวสิทฺธาย อวิชฺชาย สติ อิมสฺมิํ ภเว รูปสมุทโย รูปสฺส อุปฺปาโท โหตีติ อโตฺถฯ **อาทิ**-สทฺทสงฺคหิเตสุ ‘‘ตณฺหาสมุทยา รูปสมุทโย, กมฺมสมุทยา รูปสมุทโย, อาหารสมุทยา รูปสมุทโย’’ติ จ, ตถา วยทสฺสเน ‘‘อวิชฺชานิโรธา รูปนิโรโธ, ตณฺหานิโรธา… กมฺมนิโรธา… อาหารนิโรธา รูปนิโรโธ’’ติ จ อาทีสุ อวิชฺชาทีหิ ตีหิ อตีตกาลิกานิ เตสํ สหการีการณภูตานิ อุปาทานาทีนิปิ คหิตาเนวาติ เวทิตพฺพํฯ

ปวตฺติปจฺจเยสุ กพฬีการาหารสฺส พลวตาย โส เอว คหิโต ‘‘อาหารสมุทยา’’ติฯ ตสฺมิํ ปน คหิเต ปวตฺติปจฺจยตาสามเญฺญน อุตุจิตฺตานิปิ คหิตาเนว โหนฺตีติ จตุสมุฎฺฐานิกรูปสฺส ปจฺจยโต อุทยทสฺสนํ วิภาวิตเมวาติ ทฎฺฐพฺพํฯ อวิชฺชาตณฺหูปนิสฺสยสหิเตเนว กมฺมุนา รูปกายสฺส นิพฺพตฺติ, อสติ จ อวิชฺชูปนิสฺสยาย ภวนิกนฺติยา ชาติยา อสมฺภโวเยวาติฯ ยถา รูป

สฺส อวิชฺชาตณฺหูปนิสฺสยตา, เอวํ เวทนาทีนมฺปิ ทฏฺฐพฺพาฯ อาหาโร ปน อุปฺปนฺนสฺส รูปสฺส โปสโก กพฬีการาหารสฺส อธิเปฺปตตฺตา, กามํ ยถาธิฏฺฐานตฺตา วา เทสนายฯ อุกฺกฏฺฐนิเทฺท เสน วา อาหารคฺคหณํฯ **อวิชฺชานิโรธา**ติ อคฺคมคฺคญาเณน อวิชฺชาย อนุปฺปาทนิโรธโต อนาคตสฺส รูปสฺส อนุปฺปาทนิโรโธ โหติ ปจฺจยาภาเว อภาวโตฯ ''ตณฺหานิโรธา กมฺมนิ โรโธ''ติ เอตฺถาปิ เอเสว นโยฯ **อาหารนิโรธา**ติ ปวตฺติปจฺจยสฺส กพฬีการาหารสฺส อภาเวฯ **รูปนิโรโธ**ติ ตํสมุฏฺฐานรูปสฺส อภาโว โหตีติฯ เสสํ เหฏฺฐา วุตฺตนยานุสาเรน เวทิตพฺพํ ฯ อยํ ปน วิเสโส – ''ผุโฏฺฐ เวเทติ, ผุโฏฺฐ สญฺชานาติ, ผุโฏฺฐ เจเตตีติ (สํ. นิ. ๔.๙๓), ผสฺสปจฺจยา เวทนา, จกฺขุสมฺผสฺสชา เวทนา, สญฺญา เจตนา''ติ วจนโต ผโสฺส เวทนาสญฺญาสงฺขารกฺ ขนฺธานํ ปวตฺติปจฺจโย, ตนฺนิโรธา จ เตสํ นิโรโธ, มหาปทานมหานิทานสุเตฺตสุ , อภิธเมฺม จ อญฺญมญฺญปจฺจยวาเร ''นามรูปปจฺจยา วิญฺญาณ''นฺติ (ที. นิ. ๒.๕๗, ๙๗; กถา. ๗๑๙) วจน โต นามรูปํ วิญฺญาณสฺส ปวตฺติปจฺจโย, ตนฺนิโรธา จ ตสฺส นิโรโธติ วุตฺตํ ''ผสฺสสมุทยา เวท นาสมุทโย''ติอาทิฯ

๑๒๗๑. **ทส ทสา**ติ รูปกฺขนฺธสฺส อุทยทสฺสเน อวิชฺชา ตณฺหา กมฺมํ อาหาโรติ อิเมสํ ปจฺจยานํ อตฺถิตาสงฺขตลกฺขณานิ เจว รูปสฺส นิพฺพตฺติลกฺขณญฺจาติ อิมานิ ปญฺจ ลกฺขณานิ, วยทสฺสเน อวิชฺชาทีนํ จตุนฺนํ ปจฺจยานํ อนุปฺปาทนิโรโธ, รูปสฺส ขณนิโรโธ จาติ อิมานิ ปญฺจ ลกฺขณานีติ รูปกฺขนฺธสฺส ทส ลกฺขณานิ, ตถา เวทนากฺขนฺธาทีนํ จตุนฺนํ จตฺตาลีส ลกฺขณา นีติ เอวํ สมปญฺญาส ลกฺขณานิ โหนฺติฯ เตนาห **''ปญฺญาส ลกฺขณานี''**ติฯ ลกฺขณโฎฺฐ ปน เตสํ จตุนฺนํ ปจฺจยานํ อตฺถิตา, อนุปฺปาทนิโรโธ จาติ อฏฺฐ ลกฺขียติ เอเตหิ รูปาทีนํ อุทโย จ วโย จาติ ลกฺขณานิฯ จตุนฺนญฺหิ ปจฺจยานํ อตฺถิตาหิ รูปาทิอุทโย ลกฺขียติ, อนุปฺปาทนิโรธ อจฺจนฺตนิโรเธหิ วโย, นิพฺพตฺติวิปริณามานิ ปน สงฺขตลกฺขณาเนวาติฯ **ธเมฺม สมนุปสฺสตี**ติ รูปาทิเก ธเมฺม อุทยพฺพยวเนฺต สมนุปสฺสติฯ เอตฺถ จ เกจิ ตาว อาหุ ''อรูปกฺขนฺธานํ อุท ยพฺพยทสฺสนํ อทฺธาสนฺตติวเสน, น ขณวเสนา''ติ, เตสํ มเตน ขณโต อุทยพฺพยทสฺสนเมว น สิยาฯ อปเร ปนาหุ ''ปจฺจยโต อุทยพฺพยทสฺสเนน อตีตาทิวิภาคํ อนามสิตฺวา สพฺพสาธารณ โต อวิชฺชาทิปจฺจยา เวทนาย สมฺภวํ ลพฺภมานตํ ปสฺสติ, น อุปฺปาทํฯ อวิชฺชาทิอภาเว จ ตสฺ สา อสมฺภวํ อลพฺภมานตํ ปสฺสติ, น ภงฺคกฺขณโตฯ อุทยพฺพยสฺส ทสฺสเน ปจฺจุปฺปนฺนานํ อุปฺ ปาทํ, ภงฺคญฺจ ปสฺสตี''ติ, ตํ อยุตฺตํฯ สนฺตติวเสน หิ รูปารูปธเมฺม อุทยพฺพยโต มนสิ ก โรนฺตสฺส อนุกฺกเมน ภาวนาย พลปฺปตฺตกาเล ญาณสฺส ติกฺขวิสทภาวปฺปตฺติยา ขณโต อุท ยพฺพยา อุปฏฺฐหนฺตีติฯ

๑๒๗๒-๕. อยญฺหิ ปฐมํ ปจฺจยโต อุทยพฺพยํ มนสิ กโรโนฺต ปจฺฉา อวิชฺชาทิเก ปจฺจยธเมฺม วิสฺสเชฺชตฺวา อุทยพฺพยวเนฺต ขเนฺธ คเหตฺวา เตสํ ปจฺจยโต อุทยพฺพยทสฺสนมุ เขน ขณโตปิ อุทยพฺพยํ มนสิ กโรติฯ ตสฺส ยทา ญาณํ ติกฺขํ วิสทํ หุตฺวา ปวตฺตติ, ตทา รูปา รูปธมฺมา ขเณ ขเณ อุปฺปชฺชนฺตา, ภิชฺชนฺตา จ หุตฺวา อุปฏฺฐหนฺติฯ เตน วุตฺตํ **''เอวํ รูปุทโย โหตี''**ติอาทิฯ ตตฺถ **เอวํ รูปุทโย**ติ เอวํ วุตฺตนเยน อวิชฺชาสมุทยา…เป…. ตณฺหาสมุ ทยา…เป…. กมฺม…เป…. อาหารสมุทยาปิ รูปสฺส สมฺภโว ฯ **เอวมสฺส วโย**ติ เอวํ วุตฺตน เยเนว อวิชฺชานิโรธา…เป…. ตณฺหานิโรธา…เป…. กมฺม…เป…. อาหารนิโรธา รูปสฺส วโย อนุปฺปาโทติ อยํ ปจฺจยโต วิตฺถาเรน มนสิกาโรฯ **อุเทติ เอวํ รูปมฺปี**ติ เอวํ สมุทยโต กมฺม สมุฏฺฐานรูปมฺปิ อาหารอุตุจิตฺตสมุฏฺฐานรูปมฺปิ อุเทติ อุปฺปชฺชติ นิพฺพตฺตติฯ **เอวํ รูปํ ตุ เวตี**ติ กมฺมสมุฏฺฐานรูปมฺปิ อาหารอุตุจิตฺตสมุฏฺฐานรูปมฺปิ เอวํ เวติ นิรุชฺฌตีติ อยํ ขณโต วิตฺ ถาเรน มนสิกาโรฯ เตน วุตฺตํ **''เอวํ ปจฺจยโตเปตฺถ ขณโต อุทยพฺพย''**นฺติฯ **สพฺพธมฺมา ปากฏา โหนฺตี**ติ อิติ อิเม ธมฺมา อหุตฺวา สโมฺภนฺติ, หุตฺวา ปฏิเวนฺติฯ ยถา ปจฺจุปฺปเนฺน, เอวํ

อตีตานาคเตปีติ นยวเสน อตีตาทิธมฺมานํ เทฺวธา อุทยพฺพยํ ปสฺสโต สจฺจปฏิจฺจสมุปฺปาทน ยลกฺขณเภทา ปากฏา โหนฺติฯ ตเสฺสวํ ปากฏีภูตสพฺพธมฺมสภาวสฺส ‘‘เอวํ กิร นามิเม ธมฺมา อนุปฺปนฺนปุพฺพา อุปฺปชฺชนฺติ, อุปฺปนฺนา นิรุชฺฌนฺตี’’ติ นิจฺจนวาว หุตฺวา สงฺขารา อุปฏฺฐหนฺติฯ น เกวลญฺจ นิจฺจนวาว, อุทเก ทณฺฑเกน กตเลขา วิย, อารเคค ฐปิตสาสโป วิย, วิชฺชุสญฺจาโร วิย จ ปริตฺตกาลฏฺฐายิโน อุปฏฺฐหนฺติฯ เตนาห **‘‘อุทเก ทณฺฑราชีวา’’**ติอาทิฯ อุทเก ทณฺฑราชิอาทโยว กิญฺจาปิ อุตฺตรุตฺตริ อติปริตฺตฏฺฐายิภาวนิทสฺสนตฺถํ ทสฺสิตา, ตถาปิ ทนฺธนิโรธา เอว นิทสฺสิตา, ตโตปิ ลหุตรนิโรธตฺตา สงฺขารานํฯ ตถา หิ คมนสฺสาทานํ เทวปุตฺตานํ เหฏฺฐุปริเยน ปริมุขํ ธาวนฺตานํ สิรสิ, ปาเท จ พทฺธขุรธาราสนฺนิปาตโตปิ สีฆตโร รูปนิโรโธ วุโตฺต, ปเคว อรูปธมฺมานํฯ น เกวลํ ปริตฺตตรกาลฏฺฐายิโนว อุปฏฺฐหนฺติ, อถ โข อสาราปิ ขายนฺตีติ อาห **‘‘กทลี’’**ติอาทิฯ ตตฺถ มณฺฑลากาเรน อาวิชฺฌิยมานํ อลาตเมว **อลาตจกฺกํ**ฯ มโนฺตสธปฺปภาวิตา อินฺทชาลาทิกา มายาฯ

๑๒๗๖-๗. **เอตฺตาวตา**ติ ยฺวายํ กลาปสมฺมสนนิโยชนโต ปฏฺฐาย ยาว อุทยพฺพยปฏิเวธาย ภาวนา วิธิ อารโทฺธ, เอตฺตาวตา ภาวนาวิธาเนน กลาปสมฺมสนมฺปิ อุทยพฺพยญาณุปฺปาทเสฺสว ปริกมฺมนฺติฯ อุทยพฺพยทสฺสนํ ญาณนฺติ สมฺพโนฺธฯ **ลกฺขณานิ จ…เป…. ฐิต**นฺติ วยธมฺมเมว อุปฺปชฺชติ, อุปฺปนฺนญฺจ วยํ อุเปตีติ อิมินา อากาเรน สมปญฺญาส ลกฺขณานิ ปฏิวิชฺฌิตฺวา ฐิตํฯ อธุนา อุปฺปนฺนํ น ตาว พลปฺปตฺตนฺติ อาห **‘‘ตรุณ’’**นฺติฯ กลาปสมฺมสนาทิวเสน ปวตฺตสมฺมสนํ นิปฺปริยาเยน วิปสฺสนาสมญฺญํ ลภติฯ อุทยพฺพยานุปสฺสนาทิวเสน ปวตฺตเมว ลภตีติ อาห **‘‘ยสฺส จา’’**ติอาทิฯ

๑๒๗๘-๘๐. อถสฺส อิมาย ตรุณวิปสฺสนาย วิปสฺสนฺตสฺส ทส วิปสฺสนุปกฺกิเลสา อุปฺปชฺชนฺตีติ ทเสฺสโนฺต อาห **‘‘วิปสฺสนายา’’**ติอาทิฯ **เอตายา**ติ อุทยพฺพยานุปสฺสนาสงฺขาตาย ตรุณวิปสฺสนาย, น ภงฺคานุปสฺสนาทิสงฺขาตาย ตรุณวิปสฺสนาย, นาปิ นิพฺพิทานุปสฺสนาทิสงฺขาตาย พลววิปสฺสนายาติ อโตฺถฯ น หิ ตทา วิปสฺสนุปกฺกิเลสา อุปฺปชฺชนฺตีติฯ **วิปสฺสกสฺสา**ติ จ วิปสฺสกเสฺสวาติ เอว-กาโร ลุตฺตนิทฺทิโฏฺฐฯ เตเนว วกฺขติ ‘‘สมฺปตฺตปฏิเวธสฺสา’’ติ อาทิฯ ทิฏฺฐิคฺคาหาทิวตฺถุภาเวน วิปสฺสนํ อุปกฺกิเลสนฺตีติ **อุปกฺกิเลสา**ฯ สมฺปโตฺต จตุสจฺจผลปฏิเวโธ เยน โส **สมฺปตฺตปฏิเวโธ,** โส จ โสตาปนฺนาทีนํ อญฺญตโร โหตีติ อาห **‘‘โสตาปนฺนาทิโน’’**ติฯ **อปิจา**ติ อยํ วกฺขมานสมุจฺจยโตฺถฯ อิทญฺจ อุกฺกฏฺฐนิเทฺทสวเสน วุตฺตํ พลววิปสฺสนาปตฺตสฺสาปิ อนุปฺปชฺชนโตฯ **สมฺปตฺตปฏิเวธสฺสา**ติ วา พลวิปสฺสนาปตฺตํ สนฺธาย วุตฺตํฯ โสปิ หิ ปฏิเวธปฺปตฺติยา อาสนฺนารหเทเส ฐิตตฺตา สมฺปตฺตปฏิเวโธ นาม โหติฯ เอวญฺจ สติ **อปิจา**ติ วุตฺตสมุจฺจยโตฺถ โหติฯ อถ วา **อปิ**-สโทฺท วุตฺตสมุจฺจยโตฺถฯ **จ**-สโทฺท อวุตฺตสมุจฺจยโตฺถฯ เตน นิกฺขิตฺตกมฺมฏฺฐานํ สงฺคณฺหาติฯ วิปสฺสนํ อารภิตฺวา อนฺตรา โวสานํ อาปนฺนสฺสาปิ วิปสฺสนุปกฺกิเลสา น อุปฺปชฺชนฺติฯ **วิปฺปฏิปนฺนสฺสา**ติ สีลวิปตฺติอาทิวเสน ยถา ตถา วิปฺปฏิปนฺนกสฺส, ครหิตพฺพปฏิปนฺนสฺสาติ อโตฺถฯ อถ วา **วิปฺปฏิปนฺนสฺสา**ติ วิปสฺสนาภาวนาสงฺขาตาย สมฺมาปฏิปตฺติยา อภาเวน วิรหิตปฏิปตฺติกสฺสฯ

๑๒๘๑. วิปสฺสนาปฏิปตฺติเยว หิ สสมฺภารา ปุพฺพภาเค สมฺมาปฏิปตฺติ, ตทญฺญา วิปฺปฏิปตฺติ, เตเนวสฺส วิสุทฺธิปเกฺข **‘‘สมฺมาว ปฏิปนฺนสฺสา’’**ติ วุตฺตํฯ สา จ นิกฺขิตฺตธุรสฺสาปิ โหตีติ อิมสฺมิํ ปเกฺข นิกฺขิตฺตกมฺมฏฺฐาโนปิ อิมินาว สงฺคหิโต โหตีติฯ **สมฺมาว ปฏิปนฺนสฺสา**ติ เหฏฺฐา วุตฺตวิธาเนน สมฺมา เอว ปฏิปนฺนสฺส, น วิปฺปฏิปนฺนสฺส วา นิกฺขิตฺตธุรสฺส วาฯ **ยุตฺตโยคสฺสา**ติ ยุเตฺตน โยเคน, ญาเณน วา ภาวนมนุยุญฺชนสีลสฺสฯ สา ปน ยุตฺตโยคิตา สมถวเสนาปิ โหตีติ ตนฺนิวตฺตนตฺถมาห **‘‘สทา วิปสฺสกเสฺสวา’’**ติฯ **อุปฺปชฺชนฺตี**ติ เอตฺถาปิ

เอว-กาโร สมฺพนฺธิตโพฺพ, เตน น นุปฺปชฺชนฺตีติ อโตฺถฯ อญฺญถา มคฺคามคฺคญาณเสฺสว อ สมฺภวโตฯ **กิรา**ติ อนุสฺสุติยํฯ สา ปเนสา อนุสฺสุติ ปาฬิวเสเนว อาคตาติ ทฎฺฐพฺพํฯ ยถาห –

> ‘‘กถํ ธมฺมุทฺธจฺจวิคฺคหิตํ มานสํ โหติ? อนิจฺจโต มนสิกโรโต โอภาโส อุปฺปชฺชติ , โอภาโส ธโมฺมติ โอภาสํ อาวเชฺชติ, ตโต วิเกฺขโป อุทฺธจฺจํ, เตน อุทฺธเจฺจน วิคฺคหิ ตมานโส อนิจฺจโต อุปฎฺฐานํ ยถาภูตํ นปฺปชานาติฯ ทุกฺขโต…เป…. อนตฺตโต อุปฎฺ ฐานํ ยถาภูตํ นปฺปชานาติฯ ตถา อนิจฺจโต มนสิกโรโต ญาณํ อุปฺปชฺชติ…เป…. ปีติ ปสฺสทฺธิ สุขํ อธิโมโกฺข ปคฺคโห อุปฎฺฐานํ อุเปกฺขา นิกนฺติ อุปฺปชฺชติ, นิกนฺติ ธโมฺมติ นิกนฺตึ อาวเชฺชติ, ตโต วิเกฺขโป อุทฺธจฺจํ, เตน อุทฺธเจฺจน วิคฺคหิตมานโส อนิจฺจโต อุปฎฺฐานํ ยถาภูตํ นปฺปชานาติฯ ทุกฺขโต…เป…. อนตฺตโต อุปฎฺฐานํ ยถาภูตํ นปฺป ชานาตี’’ติ (ปฎิ. ม. ๒.๖)ฯ

๑๒๘๒. อิทานิ เตสํ โอภาสาทีนํ สรูปวิภาวนตฺถํ เตสุ อุปฺปเนฺนสุ วิปสฺสนาย อุปกฺกิลิสฺ สนาการญฺจ ทเสฺสตุํ **‘‘วิปสฺสนายา’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ **วิปสฺสนาย โอภาโส**ติ วิปสฺสนาจิตฺต สมุฎฺฐิตํ, สสนฺตติปติตอุตุสมุฎฺฐานญฺจ ภาสุรํ รูปํฯ ตตฺถ วิปสฺสนาจิตฺตสมุฎฺฐานํ โยคิโน สรีร ฎฺฐเมว ปภสฺสรํ หุตฺวา ติฎฺฐติ, อิตรํ สรีรํ มุญฺจิตฺวา ญาณานุภาวานุรูปํ สมนฺตโต ผรติ, ตํ ต เสฺสว ปญฺญายติ, เตน ผุโฎฺฐกาเส รูปคตมฺปิ ปสฺสติฯ ปสฺสโนฺต จ จกฺขุวิญฺญาเณน ปสฺสติ, อุ ทาหุ มโนวิญฺญาเณนาติ วีมํสิตพฺพเมตนฺติ วทนฺติฯ **อาจริยธมฺมปาล**เตฺถเรน ปน ‘‘ทิพฺพ จกฺขุลาภิโน วิย ตํ มโนวิญฺญาณวิเญฺญยฺยเมวาติ ยุตฺตํ วิย ทิสฺสตี’’ติ (วิสุทฺธิ. มหา. ๒.๗๓๓) วุตฺตํฯ

๑๒๘๓-๔. มคฺคปฺปโตฺต ผลปฺปโตฺต, อหมสฺมีติ คณฺหตีติ ‘‘น วต เม อิโต ปุเพฺพ เอวรูโป โอภาโส อุปฺปนฺนปุโพฺพ, อทฺธา อริยมคฺคํ ปโตฺตสฺมิ, ผลํ สจฺฉากาสิ’’นฺติ อมคฺคํเยว ‘‘มโคฺค’’ติ คณฺหาติฯ **ตเสฺสวํ ปน คณฺหโต**ติ ตสฺส อมคฺคํเยว ‘‘มโคฺค’’ติ คณฺหนฺตสฺสฯ **วิ ปสฺสนาวีถี**ติ ปฎิปาฎิยา ปวตฺตมานา วิปสฺสนาว **อุกฺกนฺตา นาม โหติ,** โยคิโน ‘‘มคฺคํ ป โตฺตสฺมี’’ติ อธิมาเนน วิสฺสฎฺฐตฺตาฯ วิปสฺสนาวีถินฺติปิ ปาโฐ, ตเสฺสวํ คณฺหโต วิปสฺสนา ตโต เยว วีถึ อุกฺกนฺตา นาม โหตีติ อโตฺถฯ **โอภาสเมว โส ภิกฺขุ, อสฺสาเทโนฺต นิสีทตี**ติ โส ภิกฺขุ อตฺตนา อารทฺธํ วิปสฺสนํ วิสฺสเชฺชตฺวา โอภาสเมว โลภวเสน วา ทิฎฺฐิวเสน วา อสฺสาเท โนฺต นิสีทติฯ โส โข ปนายํ โอภาโส กสฺสจิ ภิกฺขุโน ปลฺลงฺกฎฺฐานมตฺตเมว โอภาเสโนฺต อุปฺ ปชฺชติ, กสฺสจิ อโนฺตคพฺภํ, กสฺสจิ พหิคพฺภํ, กสฺสจิ สกลวิหารํ คาวุตํ อฑฺฒโยชนํ โยชนํ ทฺวิ โยชนํ ติโยชนํ, กสฺสจิ ปถวีตลโต ปฎฺฐาย ยาว อกนิฎฺฐพฺรหฺมโลกา เอกาโลกํ กุรุมาโน, ยถา สมุทฺทมฺหิ โยชนมตฺต มจฺฉกจฺฉปา ปญฺญายนฺติ, เอวํ อุปฺปชฺชนฺติฯ ภควโต ปน ทสสหสฺสิ โลกธาตุํ โอภาเสโนฺต อุทปาทิฯ

๑๒๘๕. **วิปสฺสนาปีตี**ติ วิปสฺสนาจิตฺตสมฺปยุตฺตา ปีติฯ ขุทฺทิกาทิกา เหฎฺฐา วณฺณิตา เยว, อยญฺจ ปญฺจวิธา ปีติ อุทยพฺพยานุปสฺสนาย วีถิปฎิปนฺนาย อนุกฺกเมน อุปฺปชฺชติฯ มตฺ ถกปฺปเตฺตน ปน อุทยพฺพยญาเณน สทฺธึ ผรณาปีติเยว โหติฯ อุปจารปฺปนกฺขณโต อญฺญ ทาปิ หิ ผรณาปีติ โหติเยวาติฯ เตน วุตฺตํ **อฎฺฐกถายํ** ‘‘สกลสรีรํ ปูรยมานา อุปฺปชฺชตี’’ติ (วิ สุทฺธิ. ๒.๗๓๔; ธ. ส. อฎฺฐ. ๑.ธมฺมุเทฺทสวาร ฌานงฺคราสิวณฺณนา)ฯ

๑๒๘๖-๗. **โยคิโน…เป…. โหนฺติ หี**ติ ยสฺสายํ ปสฺสทฺธิ อุปฺปนฺนา, ตสฺส โยคิโน รตฺ ติฎฺฐาเน วา ทิวาฎฺฐาเน วา นิสินฺนสฺส กายจิตฺตานิ ปสฺสทฺธาเนว โหนฺติ, เนว ทรโถ โหตีติ อ โตฺถฯ ปสฺสทฺธิอาทีนิ ฉ ยุคฬานิ อญฺญมญฺญโยคีนีติ ปสฺสทฺธิยา อุปฺปนฺนาย อิตราปิ อุปฺปนฺ

นาเยว โหนฺตีติ กิจฺจทสฺสนมุเขน ตา สพฺพาปิ ทเสฺสโนฺต **“ลหูนิ จา”**ติอาทิมาหฯ เอตฺถ จ **กาย**-คฺคหเณน รูปกายสฺสาปิ คหณํ เวทิตพฺพํ, น เวทนาทิกฺขนฺธตฺตยเสฺสวฯ กายปสฺสทฺธิอาทโย หิ รูปกายสฺสาปิ ทรถาทินิมฺมทฺทกาติฯ **กมฺมญฺญาเนว โหนฺตี**ติ น เกวลํ กมฺมญฺญาเนว สฺวิสทานิ อุชุกานิเยว โหนฺติ, อวินาภาวิตาย ปน ตทฺภยํ วิสุํ น วุตฺตํฯ กายจิตฺตานํ ปสฺสทฺธาทิภาโว จ เตสํ อปสฺสทฺธาทิเหตุภูตานํ อุทฺธจฺจาทิถินมิทฺธาทิทิฏฺฐิมานาทิเสสนีวรณาทิอสฺสทฺธิยาทิมายาสาเฐยฺยาทิสํกิเลสธมฺมานํ วิทฺธํสนวเสเนว ตทา วิปสฺสนาจิตฺตุปฺปาทสฺส ปวตฺตนโตฯ

๑๒๘๘-๙๐. มนุสฺสานํ อยนฺติ มานุสี, มนุสฺสโยคฺยกามสุขรติฯ ตาทิเสหิ มนุสฺสวิเสเสหิ อนุภวิตพฺพตานติวตฺตนโต ทิพฺพรติปิ สงฺคหิตา, มานุสีสทิสตาย, กามสุขภาเวน ทิพฺพารติ วา มานุสี, ตสฺสา อติกฺกนฺตตาย น มานุสีติ อมานุสี, ตํ **อมานุสิํฯ สุญฺญาคาร**นฺติ ยํ กิญฺจิ วิวิตฺตํ เสนาสนํ, วิปสฺสนํ เอว วา, สาปิ หิ นิจฺจภาวาทิสุญฺญตาย, โยคิโน สุขสนฺนิสฺสยตาย จ ‘‘สุญฺญาคาร’’นฺติ วตฺตพฺพตํ ลภติฯ จิตฺตสฺส อนุปสมกรานํ กิเลสานํ วิคเมน **สนฺตจิตฺตสฺส** สํสาเร ภยสฺส อิกฺขเนน **ภิกฺขุโน สมฺมา** ญาเยน รูปารูปธมฺมานํ อุทยพฺพยานุปสฺสนาทิวเสน เต **วิปสฺสโต** สมฺมสโต สมฺมารทฺธวิปสฺสนานํ มนุสฺสานํ วิสยตาย **อมานุสี** วิปสฺสนาปีติสุขสญฺญิตา **รติ** โหตีติ อยเมตฺถ คาถาย สเงฺขปโตฺถฯ ทุติยคาถา ปน อุทยพฺพยญาณเมว สนฺธาย วุตฺตาฯ ตตฺถ **ยโต ยโต**ติ รูปโต, อรูปโต วาฯ

๑๒๙๑. **ญาณาทโย**ติ ญาณสทฺธาทโย สตฺตฯ **วุตฺตนเยนา**ติ ‘‘ญาณนฺติ วิปสฺสนาญาณํ, สทฺธาติ วิปสฺสนาจิตฺตสมฺปยุตฺตา สทฺธา’’ติอาทินา วุตฺตนยานุสาเรน วิปสฺสนาวเสเนว เญยฺยาฯ ตตฺถ ญาณํ รูปารูปธเมฺม อุทยพฺพยานุปสฺสนาวเสน ตุลยนฺตสฺส ตีเรนฺตสฺส วิสฺสฏฺฐอินฺทวชิรมิว อวิคตเวคํ ติขิณํ สูรํ อติวิสทํ อุปฺปชฺชติฯ ตถา หิ เตน โยคี ‘‘มคฺคํ ปโตฺตสฺมี’’ติ มญฺญติฯ สทฺธาติ กิเลสกาลุสิยาปคเมน จิตฺตเจตสิกานํ อติสยปสาทภูตา พลวตี สทฺธา, น ปน กมฺมผลํ, รตนตฺตยํ วา สทฺทหนวเสน ปวตฺตาฯ สติปิ สูปฏฺฐิตา อจลา ปพฺพตราชสทิสา อุปฺปชฺชติฯ อิมิสฺสา จ อุปฺปนฺนาย โส ยํ ยํ ฐานํ ปจฺจเวกฺขติ, ตํ ตํ ฐานมสฺส อนุปวิสิตฺวา โอกฺขนฺทิตฺวา ปกฺขนฺทิตฺวา ปริภณฺฑภูตสฺส ยถากมฺมูปคญาณสฺส อุปฏฺฐหเนฺต ปรโลกวิสยตฺตา วณฺณายตนวิสยมตีตนฺติ ทิพฺพจกฺขุโน ปรโลโก วิย สติยา อุปฏฺฐาติฯ สุขํ ปน สกลสรีรํ อภิสนฺทมานํ อติปณีตํ อุปฺปชฺชติฯ ตสฺมิญฺหิ อุปฺปเนฺน ตํสมุฏฺฐิเตหิ อติปณีเตหิ รูเปหิ สโพฺพ กาโย ปริผุโฏ, ปริพฺรูหิโต จ โหติฯ อุเปกฺขา ปน วิปสฺสนุเปกฺขา เจว อาวชฺชนุเปกฺขา จฯ ตตฺถ วิจินิตวิจยตฺตา สงฺขารานํ วิจินเน มชฺฌตฺตภาเวน ฐิตา วิปสฺสนุเปกฺขาฯ สา ปน อตฺถโต ตถาปวตฺตา ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขาวฯ มโนทฺวาราวชฺชนจิตฺตสมฺปยุตฺตา เวทนา อาวชฺชเน อชฺฌุเปกฺขนวเสน ปวตฺติยา อาวชฺชนุเปกฺขาติ วุจฺจติฯ ทุวิธา ปเนสา ตทา อุปฺปชฺชติฯ ตถา หิ ตสฺมิํ สมเย สพฺพสงฺขาราานํ อุทยพฺพเย มชฺฌตฺตภูตา วิปสฺสนุเปกฺขา พลวตี อุปฺปชฺชติ, มโนทฺวาเร อาวชฺชนุเปกฺขาปิฯ สา หิสฺส ตํ ตํ ฐานํ อาวชฺชนฺตสฺส วิสฺสฏฺฐอินฺทวชิรมิว, ปตฺตปุเฏ ปกฺขนฺทตตฺตนาราโจ วิย จ สูรา ติขิณา หุตฺวา ปวตฺตติฯ วีริยมฺปิ อสิถิลมนจฺจารทฺธํ สมฺปยุตฺตธเมฺม กิเลสปกฺขโต โกสชฺชปกฺขโต ปคฺคณฺหนฺตํ สุปคฺคหิตมุปฺปชฺชติ, นิกนฺติ จ โอภาสาทิปฏิมณฺฑิตาย วิปสฺสนาย อาลยํ กุรุมานา ภาวนาย สาติสยปฺปวตฺติยา สุขุมา สนฺตาการา อุปฺปชฺชติฯ ยา กิเลโสติ ปริคฺคหิตุมฺปิ น ยุตฺตาฯ ยถา จ โอภาเส, เอวํ เอเตสุปิ อญฺญสฺมิํ อุปฺปเนฺน โยคาวจโร ‘‘น วต เม อิโต ปุเพฺพ เอวรูปา ปีติ อุปฺปนฺนปุพฺพา, เอวรูปา ปสฺสทฺธิ ญาณํ สทฺธา สติ สุขํ อุเปกฺขา วีริยํ นิกนฺติ อุปฺปนฺนปุพฺพา, อทฺธา มคฺคผลปฺปโตฺตสฺมี’’ติ คณฺหาติ, ตเสฺสวํ คณฺหโต วิปสฺสนา วีถิอุกฺกนฺตา นาม โหติฯ โส เตเยว อสฺสาเทโนฺต

นิสีทติฯ อิเม จ ปน วิปสฺสนุปกฺกิเลสา เยภุเยฺยน สมถวิปสฺสนาลาภิโน อุปฺปชฺชนฺติฯ โส สมาปตฺติวิกฺขมฺภิตานํ กิเลสานํ อสมุทาจารโต ‘‘อรหา อห’’นฺติ จิตฺตํ อุปฺปาเทตีติฯ

๑๒๙๒-๓. อุปเกฺลสสฺส วตฺถุโตติ นิปฺปริยายโต ทิฏฺฐิมานตณฺหา อิธ อุปกฺกิเลสา เตสํ วตฺถุโต อุปฺปตฺติฏฺฐานตาย, น สภาวโต อกุสลตฺตาฯ ยถา ปน โอภาสาทโย, เอวํ นิกนฺติปิ ทิฏฺฐิคฺคาหาทีนํ ฐานํ โหตีติ วตฺถุภาโวปิสฺสา ยุชฺชเตวฯ **ตํตมาวชฺชมานสฺส, ภาวนา ปริหายตี**ติ ตํ ตํ โอภาสาทิกํ อาวชฺชมานสฺส ทิฏฺฐิมานตณฺหาวเสน ‘‘มม โอภาโส’’ติอาทิคฺคาหํ ปวเตฺตนฺตสฺส ภาวนา วีถึ โอกฺกมิตฺวา ปริวฏฺฏติฯ อปฺปํ สุตเมตสฺสาติ **อปฺปสฺสุโต**ฯ

๑๒๙๔-๗. พหุสฺสุโต ปน โอภาสาทีสุ อุปฺปเนฺนสุ ‘‘อยํ โข เม โอภาโส อุปฺปโนฺน, โส โข ปนายํ อนิโจฺจ สงฺขโต ปฏิจฺจสมุปฺปโนฺน ขยธโมฺม วยธโมฺม วิราคธโมฺม นิโรธธโมฺม’’ติ วา, สเจ โอภาโส อตฺตา ภเวยฺย, อตฺตาติ คเหตุํ วเฏฺฏยฺย, อนตฺตา จ ปนายํ อตฺตาติ คหิโต, ตสฺมา ‘‘โส อวสวตฺตนเฏฺฐน อนตฺตา, หุตฺวา อภาวเฏฺฐน อนิโจฺจ, อุทยพฺพยปฏิปีฬนเฏฺฐน ทุกฺโข’’ติอาทินา สมนุปสฺสติ, โส เอวํ สมนุปสฺสโนฺต อุปกฺกิเลสชฏํ วิชเฏตฺวา โอภาสาทโย ธมฺมา น มโคฺค, อุปกฺกิเลสวินิมุตฺตํ ปน วีถิปฏิปนฺนํ วิปสฺสนาญาณํ มโคฺคติ มคฺคญฺจ อมคฺคญฺจ ววตฺถเปติฯ เตน วุตฺตํ **‘‘สโพฺพภาสาทโย’’**ติอาทิฯ **มคฺคามเคฺคสุ ญาณ**นฺติ มคฺคามคฺคญาณํ, มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธีติ วุตฺตํ โหติฯ มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธิปตฺติยา จ เตน โยคินา ติณฺณํ สจฺจานญฺจ ววตฺถานํ กตํ โหติฯ กถํ? ทิฏฺฐิวิสุทฺธิยา ตาว นามรูปววตฺถาปเนน ทุกฺขสจฺจววตฺถานํ กตํ โหติ, กงฺขาวิตรณวิสุทฺธิยา ปจฺจยปริคฺคเหน สมุทยสจฺจสฺส ววตฺถานํฯ อภิธมฺมนยสฺมิญฺหิ สพฺพกิเลสา, กมฺมญฺจ สมุทยสจฺจํ, อิมิสฺสํ มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธิยํ สมฺมา มคฺคสฺส อวธารเณน มคฺคสจฺจํฯ ตทุปายภูตสฺส หิ มคฺคสฺส อวธารเณน ตํ อวธาริตเมวาติ เอวํ โลกิเยเนว ตาว ญาเณน ติณฺณํ สจฺจานํ ววตฺถานํ กตํ โหติฯ

อิติ อภิธมฺมตฺถวิกาสินิยา นาม

อภิธมฺมาวตารสํวณฺณนาย

มคฺคามคฺคญาณทสฺสนวิสุทฺธินิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๒๑. เอกวีสติโม ปริเจฺฉโท

ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธินิเทฺทสวณฺณนา

๑๒๙๘. **อฏฺฐญาณวเสเนวา**ติ อุทยพฺพยญาณาทีนํ อฏฺฐนฺนํ ญาณานํ วเสนฯ วิปสฺสนาจารสฺส มตฺถกปฺปตฺติยา สงฺขารุเปกฺขาญาณํ **สิขาปตฺตา วิปสฺสนา**ฯ สิขาปตฺติ ปนสฺสา อุทยพฺพยญาณาทีนํ อฏฺฐญาณานํ วเสนาติ อาห **“อฏฺฐญาณวเสนา”**ติฯ **นวม**นฺติ สจฺจานุโลมิกญาณํฯ อิติ อุทยพฺพยาทีนิ อฏฺฐ, อิทญฺจ นวมญาณํ **ปฏิปทาญาณทสฺสนนฺติ ปวุจฺจติ**ฯ ปฏิปชฺชติ เอตาย อริยมโคฺคติ **ปฏิปทา,** อุทยพฺพยาทีนํ ชานนเฏฺฐน, ปจฺจกฺขโต ทสฺสนเฏฺฐน **ญาณทสฺสน**ญฺจาติ กตฺวาฯ

๑๒๙๙. ตานิ ปน ญาณานิ สรูปโต ทเสฺสตุํ **“อฏฺฐ ญาณานี”**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ อุทยพฺพยานุปสฺสนาญาณํ กิญฺจาปิ ตีรณปริญฺญาย ปติฏฺฐํ, ตถาปิ ยถาวุตฺตเฏฺฐน ปฏิปทาญาณทสฺสนมฺปิ โหติเยวาติ ตมฺปิ อิธ วุตฺตํฯ อิตรตฺถ ปน อุปฺปนฺนมตฺตํ อปฺปคุณํ สนฺธาย วุตฺตํฯ อปฺปคุณญฺหิ นิจฺจสญฺญาทิปหานสิทฺธิยา ปหานปริญฺญาย อธิฏฺฐานภูตํฯ ยโต ตทธิคเมน อฏฺฐารสสุ มหาวิปสฺสนาสุ เอกจฺจา อธิคตาว โหนฺติฯ น หิ อุทยพฺพยานํ ปจฺจกฺขโต ปฏิเวเธน วินา สามญฺญาการานํ ตีรณมเตฺตน สาติสยํ ปฏิปกฺขปฺปหานํ สมฺภวติฯ อสติ จ ปฏิปกฺขปฺปหาเน กุโต ญาณาทีนํ วชิรมิว อวิหตเวคตา ติขิณวิสทาทิตา วา, ตสฺมา ปคุณภาวปฺปตฺตํ อุทยพฺพยญาณํ ปหานปริญฺญาปกฺขิยเมว ทฏฺฐพฺพํฯ

๑๓๐๐-๒. **ภเงฺค**ติ สงฺขารานํ ภเงฺคฯ ยถาภูตทสฺสาวี ภายติ เอตสฺมาติ **ภยํ,** เตภูมกธมฺมา, เตสุ ภยโต อุปติฏฺฐเนฺตสุ ภายิตพฺพาการคฺคาหิญาณํ **ภเยญาณํ**ฯ ตถา เหตํ ‘‘ภยตุปฏฺฐานญาณ’’นฺติ วุจฺจติฯ มุจฺจิตุํ อิจฺฉตีติ มุจฺจิตุกมฺยํ, จิตฺตํ, ปุคฺคโล วา, ตสฺส ภาโว **มุจฺจิตุกมฺยตา,** ตํ ปน ญาณเมวาติ อาห **“ญาณํ มุจฺจิตุกมฺยตา”**ติฯ ปุน ปฏิสงฺขานากาเรน ปวตฺตํ ญาณํ **ปฏิสงฺขานุปสฺสนาญาณํ**ฯ นิรเปกฺขตาย สงฺขารานํ อุเปกฺขนวเสน ปวตฺตํ ญาณํ **สงฺขารุเปกฺขาญาณํ**ฯ คาถาพนฺธตฺถํ ปน วิสนฺธินิเทฺทโสฯ โอฬาริโกฬาริกสฺส สจฺจปฏิจฺฉาทกตมสฺส วิคมเนน สจฺจปฏิเวธานุกูลตฺตา **สจฺจานุโลมิกํ**ฯ ตํ ปน อิทนฺติ อาห **“สจฺจานุโลมญาณนฺติ, อนุโลมํ ปวุจฺจตี”**ติฯ

๑๓๐๓. นนุ จ อุทยพฺพยญาณสฺส ปเคว สิทฺธตฺตา กิมตฺถํ ปุน ตตฺถาปิ อภิโยโคติ เจ? อนิจฺจาทิลกฺขณสลฺลกฺขณตฺถํฯ อุทยพฺพยญาณญฺหิ เหฏฺฐา ทสหิ อุปกฺกิเลเสหิ อุปกฺกิลิฏฺฐํ หุตฺวา ยาถาวสรสโต ติลกฺขณํ สลฺลเกฺขตุํ นาสกฺขิ, อุปกฺกิเลสวินิมุตฺตํ ปน สโกฺกติ, ตสฺมา ลกฺขณสลฺลกฺขณตฺถํ ปุน ตเตฺถว โยโค กาตโพฺพฯ ลกฺขณานิ จสฺส อุทยพฺพยาทีนํ อมนสิการา, สนฺตติอิริยาปถฆนฉนฺนตาย จ โนปฏฺฐหนฺติ, ตสฺมา อุทยพฺพยํ มนสิ กตฺวา สนฺตตึ อุคฺฆาเฏตฺวา อนิจฺจลกฺขณํ, อภิณฺหปีฬนํ ปริคฺคเหตฺวา อิริยาปถํ อุคฺฆาเฏตฺวา ทุกฺขลกฺขณํ, ธาตุโย วินิพฺภุชิตฺวา ฆนวินิโพฺภคํ กตฺวา อนตฺตลกฺขณญฺจ สลฺลเกฺขตฺวา ‘‘อนิจฺจา ทุกฺขา อนตฺตา’’ติ สงฺขารา ปุนปฺปุนํ สมฺมสิตพฺพาฯ ตเสฺสวํ ตุลยโต ตีรยโต ยทา สงฺขารคตํ อตฺตโน ลหุอุปฏฺฐาเนน, ญาณสฺส จ ติกฺขตาย ติโรหิตุปฺปาทาทิเภทํ ภิชฺชมานเมว อุปฏฺฐาติ, ภเงฺคเยว ตสฺส ญาณํ สนฺติฏฺฐติ, ตทา ภงฺคานุปสฺสนา นาม วิปสฺสนาญาณํ อธิคตํ โหติฯ ตสฺส ตเทว สงฺขารนิโรธารมฺมณภงฺคานุปสฺสนํ อาเสวนฺตสฺส ยทา สพฺพภวโยนิคติฏฺฐิตินิวาเสสุ สงฺขารา ภิชฺชนสภาวตาย ยกฺขรกฺขสาทโย วิย มหาภยํ หุตฺวา อุปฏฺฐหนฺติ, ตทาสฺส ภยตุปฏฺฐานญาณํ อธิคตํ โหติฯ กึ ปนิทํ ญาณํ ภายตีติ? น ภายติฯ ตญฺหิ ‘‘อตีตา สงฺขารา นิรุทฺธา, ปจฺ

จุปฺปนฺนา นิรุชฺฌนฺติ, อนาคตา นิรุชฺฌิสฺสนฺตี’’ติ ตีรณมตฺตเมว โหติ, พฺยสนาปนฺนานํ ปน สพฺพสงฺขารานํ ภยโต อุปฏฺฐิตานํ คหเณน ภยตุปฏฺฐานญาณนฺติ วุจฺจตีติฯ

ตสฺส ตํ ภยตุปฏฺฐานญาณํ อาเสวนฺตสฺส ยทา สพฺพภวคเตสุ สงฺขาเรสุ ตาณํ วา เลณํ วา ปรายณํ วา น ปญฺญายติ, อุกฺขิตฺตาสิโก วิย ปจฺจามิโตฺต สาทีนวา เอว สงฺขารา อุปฏฺฐหนฺติ, ตสฺส สงฺขารานํ อาทีนวเมว ปสฺสนฺตสฺส อาทีนวญาณํ นาม อุปฺปนฺนํ โหติฯ ตเสฺสวํ สพฺพสงฺขาเร อาทีนวโต ปสฺสนฺตสฺส ยทา ติภวปริยาปเนฺนสุ นิเพฺพโท อุปฺปชฺชติ, อุกฺกณฺฐา สณฺฐหนฺติ, สพฺพสงฺขารวิสํยุเตฺต สนฺติปเท อภิรตึ ปฏิลภติ, ตทาสฺส นิพฺพิทานุปสฺสนํ นาม ญาณํ อุปฺปนฺนํ โหติฯ ตสฺส ยทา อิมินา นิพฺพิทาญาเณน สพฺพสงฺขาเรสุ นิพฺพินฺทนฺตสฺส เอกสงฺขาเรปิ จิตฺตํ น สชฺชติ, สพฺพสฺมา สงฺขารโต สปฺปมุขคตสฺส วิย มณฺฑูกสฺส มุจฺจิตุกามตา อุปฺปชฺชติ, ตทา มุจฺจิตุกมฺยตาญาณํ นาม อุปฺปนฺนํ โหติฯ ตเสฺสวํ สพฺพสงฺขาเรหิ มุจฺจิตุกามสฺส นิจฺจสุขสุภอตฺตากาเรน ปน อุปฏฺฐิตุํ อสมตฺถตํ ปาเปตฺวา มุจฺจนสฺส อุปายสมฺปาทนตฺถํ อนิจฺจนฺติกตาทีหิ อนิจฺจลกฺขณํ, อภิณฺหปฏิปีฬนตาทีหิ ทุกฺขลกฺขณํ, อชญฺญกตาทีหิ ปฏิกฺกูลตํ, ตุจฺฉตาทีหิ อนตฺตลกฺขณญฺจ อาโรเปตฺวา สพฺพสงฺขารคตํ ปริคฺคณฺหนฺตสฺส ปฏิสงฺขานุปสฺสนาญาณํ นาม อุปฺปนฺนํ โหติฯ เตน ปเนวํ ปริคฺคหิตสงฺขาเรน ยา สา ‘‘สุญฺญมิทํ อเตฺตน วา อตฺตนิเยน วา’’ติอาทินา ทฺวิโกฏิกาทิเภทา สุญฺญตา วุตฺตา, สา ปริคฺคเหตพฺพาฯ ตเสฺสวํ สุญฺญโต ทิสฺวา ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา สมฺมสนฺตสฺส ยทา ภยญฺจ นนฺทิญฺจ วิปฺปหาย วิสฺสฏฺฐภริยสฺส วิย สงฺขารคเตสุ อุเปกฺขา สนฺติฏฺฐติ, ตีสุ ภเวสุ จิตฺตํ น สมฺปสาริยติ, ตทาสฺส สงฺขารุเปกฺขาญาณํ นาม อุปฺปนฺนํ โหติฯ ตํ ปเนตํ ยาว นิพฺพานํ น ปสฺสติ, ตาว ทิสากาโก วิย กูปกยฏฺฐึ ปุนปฺปุนํ สงฺขารเมว อนภิมตมฺปิ นิสฺสาย สงฺขารวิจินเนปิ มชฺฌตฺตเมว หุตฺวา ติฏฺฐติฯ เตน วุตฺตํ **‘‘เอเตสุ ปน ญาเณสู’’**ติอาทิฯ

๑๓๐๖. **วิปสฺสนา...เป.... วุฏฺฐานคามินี**ติ สิขํ อุตฺตมภาวํ ปตฺตตฺตา **สิขาปตฺตา**ฯ วุฏฺฐานํ คจฺฉตีติ **วุฏฺฐานคามินี**ฯ ‘‘วุฏฺฐาน’’นฺติ หิ พหิทฺธา นิมิตฺตภูตา อภินิวิฏฺฐวตฺถุโต เจว อชฺฌตฺตปฺปวตฺตโต จ วุฏฺฐหนโต มโคฺค วุจฺจติ, ตํ คจฺฉตีติ **วุฏฺฐานคามินี,** มเคฺคน สทฺธึ ฆฏียตีติ อโตฺถฯ

๑๓๐๗. **ต**นฺติ ยํ สิขาปตฺตา วิปสฺสนา สจฺจานุโลมญาณนฺติ จ วุจฺจติ, ตํ สงฺขารุเปกฺขาญาณํฯ **อาเสวนฺตสฺสา**ติ ปุนปฺปุนํ สมฺมสนวเสน เสวนฺตสฺส ภาเวนฺตสฺส พหุลีกโรนฺตสฺสฯ ตสฺส หิ อธิโมกฺขสทฺธา ภาวนาวเสน พลวตรา นิพฺพตฺติสฺสติ, วีริยํ สุปคฺคหิตํ ปฏิปกฺขวิธมนสมตฺถํ โหติ, อารมฺมณาภิมุขภาเวน สติ สุปติฏฺฐิตา โหติ, ปสฺสทฺธิสุขานํ สาติสยตาย จิตฺตํ สุสมาหิตํ, ตโตว อนุโลมญาณุปฺปตฺติยา ปจฺจโย ภวิตุํ สมตฺถา ติกฺขตมา สงฺขารุเปกฺขา อุปฺปชฺชติฯ

๑๓๐๘-๑๒. **อนิจฺจา...เป.... โวตรเตว สา**ติ อนิจฺจาทีสุ เอเกน อากาเรน สมฺมสนฺตี สตฺตกฺขตฺตุํ ปวตฺติตฺวา ภิชฺชนฺตี ภวงฺคํ โอติณฺณา นาม โหติ, ตโต ปรํ ภวงฺควาโรติ กตฺวา ฯ **สงฺขารุเปกฺขากตนเยนา**ติ อนิจฺจาทินา อารมฺมณกรณวเสเนว สงฺขารุเปกฺขาย กตนเยน, น สมฺมสิตนเยนฯ เตนาห **‘‘อนิจฺจาทิ...เป.... กุรุมาน’’**นฺติฯ **ภวงฺคาวฏฺฏนํ กตฺวา**ติ ภวงฺคสฺส นิวตฺตนํ กตฺวา จิตฺตสฺส ภวงฺควเสน ปวตฺติตุํ อทตฺวาฯ **ปริกมฺมน**ฺติ มคฺคสฺส ปริกมฺมตฺตา ปฏิสงฺขารกตฺตาฯ **อุปจาร**นฺติ มคฺคสฺส อาสนฺนตฺตา, สมีปจาริตฺตา วาฯ

๑๓๑๓-๖. อนุโลมตฺตํ สยเมว วทติ **‘‘ปุริมาน’’**นฺติอาทินาฯ อิทญฺหิ อนิจฺจลกฺขณาทิวเสน สงฺขาเร อารพฺภ ปวตฺตตฺตา, ‘‘อุทยพฺพยวนฺตานํเยว วต ธมฺมานํ อุทยพฺพยญาณํ อุปฺ

ปาทวเย อทฺทสา’’ติ จ ‘‘ภงฺควนฺตานํเยว วต ภงฺคานุปสฺสนํ ภงฺคมทฺทสา’’ติ จ ‘‘สภยํเยว วต ภยตุปฏฺฐานสฺส ภยโต อุปฏฺฐิต’’นฺติ จ ‘‘สาทีนเวเยว วต อาทีนวานุปสฺสนํ อาทีนวมทฺทสา’’ติ จ ‘‘นิพฺพินฺทิตเพฺพเยว วต นิพฺพิทาญาณํ นิพฺพินฺท’’นฺติ จ ‘‘มุจฺจิตุกมฺยตาญาณํ มุจฺจิตุกามํ ชาต’’นฺติ จ ‘‘ปฏิสงฺขาตพฺพเมว วต ปฏิสงฺขาญาเณน ปฏิสงฺขาต’’นฺติ จ ‘‘อุเปกฺขิตพฺพํเยว วต สงฺขารุเปกฺขาย อุเปกฺขิต’’นฺติ จ อตฺถโต วทมานํ วิย อิเมสญฺจ อฏฺฐนฺนํ ญาณานํ กตกิจฺจตาย อนุโลเมติ สพฺพาสํเยว วิปสฺสนานํ ลกฺขณตฺตยสมฺมสนกิจฺจตฺตา, ตถา อุปริ จ อริยมคฺค สตฺตตึสาย โพธิปกฺขิยธมฺมานํ ตาย ปฏิปทาย ปตฺตพฺพตายฯ น หิ อนุโลมญาเณ ถูลถูลสจฺจปฏิจฺฉาทกสํกิเลสวิกฺขมฺภนวเสน อปฺปวตฺตเนฺต โคตฺรภุญาณํ อุปฺปชฺชติ, โคตฺรภุญาเณ จ อนุปฺปเนฺน มคฺคญาณํ น อุปฺปชฺชติ, ตสฺมา ปุริมปจฺฉิมานํ ภาคานํ อนุโลมตฺตา ‘‘อนุโลม’’นฺติ สญฺญิต’’นฺติฯ **เตเนวา**ติ เหฏฺฐิมญาณานํ อนุโลมมุเขน, อุปริ โพธิปกฺขิยานํ อนุโลมนโต จฯ **สจฺจานุโลมญาณนฺติ ปวุจฺจติ** มคฺคสจฺจสฺส อนุโลมิกตฺตาฯ **วุฏฺฐานคามินิยา**ติ สงฺขารารมฺมณาย วุฏฺฐานคามินิยา วิปสฺสนายฯ **ปริโยสาน**นฺติ ปุริมา โกฏิฯ สงฺขารารมฺมณวิปสฺสนาสุ หิ อยํ วิเสสโต วุฏฺฐานคามินิวิปสฺสนาติฯ อสงฺขตารมฺมณํ ปน สเพฺพน สพฺพํ อริยมคฺคสงฺขาตํ วุฏฺฐานํ คจฺฉติ อุเปตีติฯ ตโตปิ หิ วิเสสโต ‘‘วุฏฺฐานคามินิวิปสฺสนา’’ติ วตฺตพฺพตํ ลภตีติ อาห **‘‘เญยฺยํ สพฺพปฺปกาเรนา’’**ติอาทิฯ

๑๓๑๗-๘. **กิตฺติตา**ติ โถมิตา, อริยมคฺคาธิฏฺฐานตาย มหนฺตานํ สีลกฺขนฺธาทีนํ เอสนโต คเวสนโต **มเหสินา** สมฺมาสมฺพุเทฺธนฯ สนฺตกิเลสตาย **สนฺตาฯ โยค**นฺติ ภาวนํ, ภาวนาภิโยคํ วาฯ

อิติ อภิธมฺมตฺถวิกาสินิยา นาม

อภิธมฺมาวตารสํวณฺณนาย

ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธินิเทฺทสวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๒๒. พาวีสติโม ปริเจฺฉโท

ญาณทสฺสนวิสุทฺธินิเทฺทสวณฺณนา

๑๓๑๙-๒๑. อิทานิ ญาณทสฺสนวิสุทฺธิยา นิเทฺทเส อนุปฺปเตฺต สา ยสฺส ญาณสฺส อนนฺตรํ อุปฺปชฺชติ, ตํ ตาว ทเสฺสโนฺต **“อิโต ปร”**นฺติอาทิมาหฯ **อิโต ปรนฺ**ติ อิโต อนุโลมญาณโต อุปริฯ **อาวชฺชนิยฐานตฺตา**ติ อาวชฺชนกิจฺจํ กโรนฺตํ กิริยมโนธาตุ วิย มคฺคสฺส อาวชฺชนฎฺฐาเน ฐิตตฺตา อโพฺพหาริกเมว อุภยวิสุทฺธิลกฺขณาภาวโตฯ กิญฺจาปิ เอวํ, ตถาปิ วุฎฺฐานคามินิวิปสฺสนาย ปริโยสานตฺตา วิปสฺสนาปกฺขิยเมวาติ อาห **“วิปสฺสนาย โสตสฺมิํ, ปติตตฺตา วิปสฺสนา”**ติฯ เอเตนสฺส ปฎิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธิภชนํ ทเสฺสติฯ

๑๓๒๒. ปุถุชฺชเนสุ ภวํ โปถุชฺชนิกํ, ตเทว โคตฺตํ อริเยหิ อสมฺมิสฺสา ปุถุชฺชนสมญฺญาติ **โปถุชฺชนิกโคตฺตํ**ฯ เอกวํสชานญฺหิ สมานา สมญฺญา ‘‘โคตฺต’’นฺติ วุจฺจติ, คํ ตายติ พุทฺธิํ, อภิธานญฺจ เอกํสิกวิสยตาย รกฺขตีติ กตฺวาฯ **วา**-สโทฺท วกฺขมานตฺถวิกปฺปเนฯ อภิภุยฺย ปวตฺติโต โคตฺรภูติ สมฺพโนฺธฯ **โคตฺตํ วุจฺจติ นิพฺพานํ** ‘‘อริโย’’ติ พุทฺธิยา, อภิธานสฺส จ ตายนโต ปวตฺตนโตติ อธิปฺปาโยฯ **ตโต ภวตี**ติ ตโต โคตฺตโต อารมฺมณปจฺจยโต ภวติฯ **อิติ**-สโทฺท เจตฺถ เหตุโตฺถ ทฎฺฐโพฺพฯ เตน ยสฺมา ตโต ภวติ, ตสฺมา โคตฺรภูติ อโตฺถฯ

๑๓๒๓-๕. ญาณทสฺสนวิสุทฺธิ เอว **ญาณทสฺสนสุทฺธิกํ**ฯ ตํ สมฺปาเทตุํ ปนิจฺฉตา เตน ภิกฺขุนา ยํ อญฺญํ กิญฺจิปิ กาตพฺพํ, ตํ นตฺถีติ สมฺพโนฺธฯ กสฺมา นตฺถีติ เจ อาห **“ยํ หิ”**ติอาทิฯ **“กตเมวา”**ติ วุเตฺต ‘‘กถ’’นฺติ อนุโยคสฺส อุปฎฺฐิตตฺตา **“อนุโลมาวสานํ หิ”**ติอาทินา ตํ สมเตฺถติฯ

๑๓๒๖-๗. เอวํ อุปฺปนฺนอนุโลมญาณสฺส ปนสฺส เอเตหิ ตีหิปิ อนุโลมญาเณหิ อตฺตโน พลานุรูเปน ถูลถูเล สจฺจปฎิจฺฉาทกตมมฺหิ อนฺตรธาปิเต สพฺพสงฺขารคเต จิตฺตํ น ปกฺขนฺทติ , น ลคฺคติ, ปทุมปลาสโต อุทกํ วิย ปติกุฎติ ปติวฎฺฎติ, สพฺพํ นิมิตฺตารมฺมณมฺปิ สพฺพํ ปวตฺตารมฺมณมฺปิ ปลิโพธโต อุปฎฺฐาติ, อถสฺส สพฺพสฺมิํ นิมิตฺตปฺปวตฺตารมฺมเณ ปลิโพธโต อุปฎฺฐิเต ทุติยสฺส วา ตติยสฺส วา อนุโลมญาณสฺส อนนฺตรํ โคตฺรภุญาณํ อุปฺปชฺชติฯ เตนาห **“ตสฺสา”**ติอาทิฯ **ปฐมาวชฺชนเญฺจว ปฐมาโภคตาปิ จา**ติ ปฐมาวชฺชนํ ปฐมาโภคภูตํฯ สกเตฺถ หิ อยํ ตา-ปจฺจโยติฯ ตตฺถ อาวชฺชนํ จิตฺตสนฺตานสฺส ปริณามนวเสน, อาโภโค อตฺตโน อาภุชนวเสน ทฎฺฐโพฺพฯ

๑๓๒๘-๓๓. **อนนฺตราทีหี**ติ อนนฺตรสมนนฺตรอาเสวนอุปนิสฺสยนตฺถิวิคตวเสน ฉหิ ปจฺจเยหิฯ **มุทฺธนฺ**ติ มุทฺธภูตํฯ เอกนฺติกตาย เอกวารเมว จ อุปฺปชฺชนโต ปุนราวตฺตาภาเวน ปน **อนาวตฺตํฯ อนาวชฺชนมฺปิ จา**ติ อนาวชฺชนมฺปิสมานํฯ **สญฺญํ ทตฺวา วิยา**ติ ‘‘เอวํ อุปฺปชฺชาหี’’ติ สญฺญํ ทตฺวา วิยฯ **อนิพฺพิทฺธปุพฺพนฺ**ติ อปทาลิตปุพฺพํฯ **วิทฺธํเสโนฺตวา**ติ วินาเสโนฺต เอวฯ **ชายตี**ติ นิพฺพตฺตติฯ เอตฺถ จ อิมํ อุปมํ อาหรนฺติ – เอโก กิร อิสฺสาโส อฎฺฐอุสภมเตฺต ปเทเส ผลกสตํ ฐปาเปตฺวา วเตฺถน มุขํ เวเฐตฺวา สรํ สนฺนยฺหิตฺวา จกฺกยเนฺต อฎฺฐาสิ, อโญฺญ ปุริโส จกฺกยนฺตํ อาวิชฺฌิตฺวา ยทา อิสฺสาสสฺส ผลกํ อภิมุขํ โหติ, ตทา ตตฺถ ทณฺฑเกน สญฺญํ เทติฯ อิสฺสาโส ทณฺฑกสญฺญํ อมุญฺจิตฺวาว สรํ ขิปิตฺวา ผลกสตนิพฺพิชฺฌติฯ ตตฺถ ทณฺฑกสญฺญํ เทโนฺต วิย โคตฺรภุญาณํ, อิสฺสาโส วิย มคฺคญาณํ, ทณฺฑกสญฺญํ อมุญฺจิตฺวาว

ผลกสตํ นิพฺพิชฺฌนํ วิย มคฺคญาณสฺส โคตฺรภุญาเณน ทินฺนสญฺญํ อมุญฺจิตฺวาว นิพฺพานํ อารมฺมณํ กตฺวา อนิพฺพิทฺธปุพฺพานํ อปทาลิตปุพฺพานํ โลภโทสโมหกฺขนฺธานํ นิพฺพิชฺฌนนฺติฯ

๑๓๓๕-๘. **อนามตคฺค...เป.... มโหทธิ**นฺติ อฏฺฐมภวโต ปฏฺฐาย นิพฺพตฺตกํ อญฺญาตโกฏิํ สํสารวฏฺฏทุกฺขมหาสมุทฺทํฯ ปาณาติปาตาทิปญฺจเวรานิ เจว ปญฺจวีสติ มหาภยานิ จาติ **สพฺพเวรภยานิ**ฯ **อเนเกปิ อานิสํเส**ติ รตนตฺตเย นิวิฏฺฐสทฺธาทิเก อานิสํเสฯ **อาทิมเคฺคนา**ติ โสตาปตฺติมคฺคสงฺขาเตน ปฐมมเคฺคนฯ ปฐมมคฺคญาณวณฺณนาฯ

๑๓๓๙. **ตเสฺสวานนฺตร**นฺติ ตสฺส อนนฺตรํเยวฯ **เทฺวปิ ตีณิ วา**ติ นาติติกฺขปญฺญสฺส เทฺว, ติกฺขปญฺญสฺส ตีณิ ผลจิตฺตานิฯ

๑๓๔๐-๓. **“อชานิตฺวา วทนฺติ เต”**ติ วตฺวา ตตฺถ การณํ ทเสฺสตุํ **“เอกสฺสา”**ติอาทิ วุตฺตํฯ **ปญฺจมํ มคฺคจิตฺต**นฺติ อิมินาว ฉฏฺฐสฺส อภาวทีปเนน ‘‘เอกํ ผลจิตฺต’’นฺติ วทโต โคทตฺตเตฺถรสฺส วาโทปิ ปฏิกฺขิโตฺตฯ

๑๓๔๔. **“เอตฺตาวตา”**ติ ปฐมมคฺคสฺส อุปฺปตฺติอนนฺตรํ ผลสฺส อุปฺปตฺติมเตฺตนฯ **โสตาปโนฺนติ วุจฺจตี**ติ โสตาปโนฺน นาม ทุติโย อริยปุคฺคโลติ วุจฺจติฯ โส เทวรชฺชจกฺกวตฺติรชฺชาทิปมาทฏฺฐานํ อาคมฺม ภุสํ ปมโตฺตปิ หุตฺวา กามสุคติยํ สตฺตกฺขตฺตุเมว สนฺธาวิตฺวา สํสริตฺวา ทุกฺขสฺสนฺตกรณสมโตฺถ โหติฯ ยถาห –

> ‘‘กิญฺจาปิ เต โหนฺติ ภุสํ ปมตฺตา,
> น เต ภวํ อฏฺฐมมาทิยนฺตี’’ติฯ (ขุ. ปา. ๖.๙; สุ. นิ. ๒๓๒; เนตฺติ. ๑๑๕);

รูปารูปโลเกสุ ปน น ตถา นิยโมติ อาจริยาฯ

๑๓๔๗. **ผลาทีน**นฺติ **อาทิ**-สเทฺทน ปหีนกิเลสาทิเก สงฺคณฺหาติฯ ตถา จ ‘‘อิมินา วตาหํ มเคฺคน อาคโต’’ติ ปฐมํ มคฺคํ ปจฺจเวกฺขติ, ตโต ‘‘อยํ เม อานิสํโส ลโทฺธ’’ติ ผลํ ปจฺจเวกฺขติ, ตโต ‘‘อิเม นาม เม กิเลสา ปหีนา’’ติ ปหีนกิเลเส ปจฺจเวกฺขติ, ตโต ‘‘อิเม นาม เม กิเลสา อวสิฏฺฐา’’ติ อุปริมคฺคตฺตยวเชฺฌ กิเลเส ปจฺจเวกฺขติ, อวสาเน ‘‘อยํ เม ธโมฺม อารมฺมณโต ปฏิวิโทฺธ’’ติ อมตํ นิพฺพานํ ปจฺจเวกฺขติฯ อิติ โสตาปนฺนสฺส ปญฺจ ปจฺจเวกฺขณญาณานิ โหนฺติฯ ยถา จ โสตาปนฺนสฺส, เอวํ สกทาคามิอนาคามีนมฺปิฯ อรหโต ปน อวสิฏฺฐกิเลสปจฺจเวกฺขณํ นาม นตฺถิฯ เอวํ สพฺพานิปิ เอกูนวีสติ ปจฺจเวกฺขณญาณานิฯ เตนาห **“ปจฺจเวกฺขณญาณานิ, ภวเนฺตกูนวีสตี”**ติฯ

๑๓๔๘-๕๐. ยาสํ ปจฺจเวกฺขณวเสน อิมานิ ญาณานิ ปวตฺตนฺติ, ตา ทเสฺสตุํ **“มโคฺคผลญฺจา”**ติอาทิมาหฯ อุกฺกฏฺฐปริเจฺฉทโทเยว เจโสฯ ปหีนาวสิฏฺฐกิเลสปจฺจเวกฺขณญฺหิ เสขานมฺปิ โหติ วา น วาฯ น หิ สเพฺพว ตตฺถ สมตฺถา โหนฺติฯ เตเนว หิ มหานาโม ภควนฺตํ ปุจฺฉิ ‘‘โก สุ นาม เม ธโมฺม อชฺฌตฺตํ อปฺปหีโน, เยน เม เอกทา โลภธมฺมาปิ จิตฺตํ ปริยาทาย ติฏฺฐนฺตี’’ติอาทิ (ม. นิ. ๑.๑๗๕)ฯ **โยคมารภเต**ติ ตสฺมิํเยว วา อาสเน นิสิโนฺน, อปเรน วา สมเยน กามราคพฺยาปาทานํ ตนุภาวกราย สกทาคามิมคฺคสงฺขาตาย **ทุติยาย ภูมิยา** อธิคมตฺถาย วิปสฺสนาโยคํ กโรติ, ทุติยภาโว จสฺส เทสนาวเสน, อุปฺปตฺติวเสน จ เวทิตโพฺพฯ สมฺปยุตฺตานํ ปน นิสฺสยภาเวน เต ธมฺมา ภวนฺติ เอตฺถาติ **ภูมิ,** ยสฺมา วา สมาเนปิ โลกุตฺตรภาเว สยมฺปิ ภวติ, น นิพฺพานํ วิย อปาตุภูตํ, ตสฺมาปิ **“ภูมี”**ติ วุจฺจติฯ **ญาเณน ปริมชฺชตี**ติ

เตน เตนากาเรน อินฺทฺริยานํ ติกฺขตรตํ สมฺปาเทตฺวา, พลโพชฺฌงฺคานญฺจ ปฏุตรภาวํ สาเธตฺวา ลกฺขณตฺตยํ ตีรณวเสน ปริมชฺชติฯ

๑๓๕๑-๒. ตตฺถ อปราปรํ ญาณํ จาเรโนฺต ปริวเตฺตติฯ เตนาห **“วิปสฺสนาวีถึ โอคาหตี”**ติฯ **เหฏฺฐา วุตฺตนเยนา**ติ อุทยพฺพยญาณาทีนํ อุปฺปาทเน วุตฺตนเยเนวฯ **โคตฺรภุสฺส อนนฺตรนฺ**ติ เอตฺถ โคตฺรภุ วิย โคตฺรภุฯ ปฐมมคฺคปุเรจาริกญาณญฺหิ ปุถุชฺชนโคตฺตาภิภวนโต, อริยโคตฺตภาวนโต จ นิปฺปริยายโต ‘‘โคตฺรภู’’ติ วุจฺจติ, อิทํ ปน ตํสทิสตาย ปริยายโต โคตฺรภุฯ เอกจฺจสํกิเลสวิสุทฺธิยา, ปน อจฺจนฺตวิสุทฺธิยา อารมฺมณกรณโต จ ‘‘โวทาน’’นฺติ วุจฺจติฯ เตนาห **ปฏฺฐาเน** ‘‘อนุโลมํ โวทานสฺส อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๑๗)ฯ ยสฺมา ปน **ปฏิสมฺภิทามเคฺค** ‘‘อุปฺปาทาทิอภิภวนฏฺฐํ อุปาทาย อฏฺฐ โคตฺรภุธมฺมา สมาธิวเสน อุปฺปชฺชนฺติ, ทส โคตฺรภุธมฺมา วิปสฺสนาวเสน อุปฺปชฺชนฺตี’’ติอาทีสุ (ปฏิ. ม. ๑.๖๐) โคตฺรภุนามวเสเนว อาคตํ, ตสฺมา อิธาปิ ‘‘โคตฺรภุสฺส อนนฺตร’’นฺติ วุตฺตํ โคตฺตสงฺขาตนิพฺพานโต ภูตนฺติ กตฺวาฯ ทุติยมคฺคญาณวณฺณนาฯ

๑๓๕๕-๗. ยนฺติ ยสฺมาฯ **สกิเทวา**ติ เอกวารเมวฯ **อิมํ โลกํ อาคนฺตฺวา**ติ อิมินา ปญฺจสุ สกทาคามีสุ จตฺตาโร วเชฺชตฺวา เอโกว คหิโตฯ เอกโจฺจ หิ อิธ สกทาคามิผลํ ปตฺวา อิเธว ปรินิพฺพายติ, เอกโจฺจ อิธ ปตฺวา เทวโลเก ปรินิพฺพายติ, เอกโจฺจ เทวโลเก ปตฺวา ตเตฺถว ปรินิพฺพายติ, เอกโจฺจ เทวโลเก ปตฺวา อิธูปปชฺชิตฺวา ปรินิพฺพายตีติ อิเม จตฺตาโรปิ อิธ น คหิตาฯ โย ปน อิธ ปตฺวา เทวโลเก ยาวตายุกํ วสิตฺวา อิธูปปชฺชิตฺวา ปรินิพฺพายติ, อยเมโกว อิธ คหิโตติฯ **อนฺตกโร ภเว**ติ ทุกฺขสฺสนฺตกโร ภเวยฺย, ภเว วา อนฺตกโร ภวสฺส อนฺตกโรติ อโตฺถฯ ตติยาย ภูมิยา ปตฺติยาติ สมฺพโนฺธฯ **พฺยาปาทกามราคานํ ปหานายา**ติ เตสํเยว สกทาคามิมเคฺคน ตนุกรานํ สํโยชนานํ นิรวเสสปฺปหานายฯ ตติยมคฺคญาณวณฺณนาฯ

๑๓๖๓-๗. ปฏิสนฺธิวเสน กามภวสฺส อนาคมนโต **อนาคามี**ฯ เตนาห **“ตเตฺถว ปรินิพฺพายี”**ติฯ **ตเตฺถวา**ติ สุทฺธาวาเส วา อญฺญตฺถ วา ยตฺถ อุปฺปโนฺน, ตเตฺถว ปรินิพฺพายิฯ **อนาวตฺติสภาโว**ติ ตสฺมา โลกา อิธ ปฏิสนฺธิคฺคหณวเสน อิมํ โลกํ ปุนราคมนาภาวโต อนาวตฺตนสภาโว, พุทฺธทสฺสนเถรทสฺสนธมฺมสฺสวนานํ ปนตฺถาย อาคมนํ โหติเยวฯ **รูปราคาทิปหานายา**ติ รูปราคอรูปราคมานอุทฺธจฺจอวิชฺชาสงฺขาตานํ ปญฺจนฺนํ อุทฺธมฺภาคิยสํโยชนานํ นิรวเสสปฺปหานายฯ **วิทฺธํสายา**ติ วินาสายฯ จตุตฺถมคฺคญาณวณฺณนาฯ

๑๓๗๑-๔. **มหาขีณาสโว**ติ มหานุภาวโต นิพทฺธปูชาวจนเมตํ, น อุปาทายวจนํ ‘‘ยถา มหาโมคฺคลฺลาโน’’ติฯ น หิ จูฬขีณาสโว นาม อตฺถิฯ อนุปฺปโตฺต สทโตฺถ สกโตฺถ, ปูชโตฺถ วา เอเตนาติ **อนุปฺปตฺตสทโตฺถ,** สทโตฺถติ จ อรหตฺตํ เวทิตพฺพํฯ ตญฺหิ อตฺตุปนิพนฺธนเฏฺฐน, อตฺตานํ อวิชหนเฏฺฐน, อตฺตโน ปรมตฺถเฏฺฐน จ อตฺตโน อตฺถตฺตา ‘‘สทโตฺถ’’ติ วุจฺจติฯ ขีณานิ ทสปิ ภวสํโยชนานิ เอตสฺสาติ **ขีณสํโยชโน**ฯ ทกฺขิณํ อรหตีติ **ทกฺขิเณโยฺย**ฯ **จตโสฺสปี**ติ โสตาปตฺติมโคฺค สกทาคามิมโคฺค อนาคามิมโคฺค อรหตฺตมโคฺคติ จตโสฺสปิฯ **วิสุทฺธิกาเมนา**ติ อตฺตโน วิสุทฺธึ อิจฺฉเนฺตนฯ ตโปเยว ธนมสฺสาติ **ตโปธโน,** เตนฯ

อิติ อภิธมฺมตฺถวิภาวินิยา นาม

อภิธมฺมาวตารสํวณฺณนาย

๒๓. เตวีสติโม ปริเจฺฉโท

กิเลสปฺปหานกถาวณฺณนา

๑๓๗๕. อิทานิ อิมิสฺสาเยว จตุตฺถญาณาย ญาณทสฺสนวิสุทฺธิยา อานุภาววิชานนตฺถํ เยน เย ธมฺมา ปหาตพฺพา, เตสํ ปหานญฺจ อภิสมยกาเล ปริญฺญาทิกิจฺจานิ จ ทเสฺสตุํ **“เอเตสุ เยน เย ธมฺมา”**ติอาทิ อารทฺธํ ฯ **เย ธมฺมา**ติ เย สํกิเลสธมฺมาฯ **สํโยชนา**ทีสุ ขเนฺธหิ ขนฺธานํ, ผเลน กมฺมสฺส, ทุเกฺขน วา สตฺตานํ สํโยชนเฏฺฐน พนฺธนเฏฺฐน **สํโยชนานิ**ฯ สมฺปยุตฺตธมฺมานํ วิพาธนเฏฺฐน, อุปตาปนเฏฺฐน, สํกิลิฏฺฐตาย จ **กิเลสา**ฯ อภินิเวสาทิวเสน มิจฺฉาวิปรีตํ ปวตฺตนโต มิจฺฉาสภาวาติ **มิจฺฉตฺตา**ฯ โลเก ธมฺมา, โลกปริยาปนฺนา ธมฺมา, โลกปฺปวตฺติยํ สติ อนุปรมธมฺมตฺตา วาติ **โลกธมฺมา**ฯ มเจฺฉรสฺส ภาโว, กมฺมํ วาติ **มจฺฉริยํ**ฯ วิปรีตเฏฺฐน **วิปลฺลาสา**ฯ นามกายสฺส จ รูปกายสฺส จ คนฺถนโต **คนฺถา**ฯ อริเยหิ อคนฺตพฺพา, อยุตฺตา คตีติ วา **อคติ**ฯ อาสวนฺตีติ **อาสวา,** อาภวคฺคโต สพฺพโมกาสโลกํ, อาโคตฺรภุโต สเพฺพ ธเมฺม พฺยาเปตฺวา ปวตฺตนฺตีติ อโตฺถ, อาสวนฺติ สํสารทุกฺขนฺติ วา **อาสวา,** จกฺขาทีหิ วา สํวราสํวรทฺวาเรหิ สตฺตสนฺตาเน อาสวนฺติ วณโต ยูสานิ สนฺทนฺติ วิยาติ **อาสวา,** อาสวนฺติ วา เอเตหิ จิตฺตานิ วิสเยสูติ **อาสวา**ฯ สํสารมหาสาครปฺปตฺติหนนโต โอฆา วิยาติ **โอฆา**ฯ เหฏฺฐา วุตฺตนเยน โยชนโต **โยคา**ฯ นิวาเรนฺติ โลกิยโลกุตฺตรคุณวิเสสาธิคมนฺติ **นีวรณานิ**ฯ อนิจฺจาทิธมฺมสภาวํ อติกฺกมฺม ปรโต อสภาวโต อามสนฺตีติ **ปรามาสา**ฯ มณฺฑูกํ ปนฺนโค วิย อารมฺมณํ ภุสํ อาทิยนฺตีติ **อุปาทานานิ**ฯ อปฺปหีนภาเวน สตฺตสนฺตาเน อนุเสนฺติ มูสิกวิสํ วิย อนุรูปการณํ ลภิตฺวา อุปฺปชฺชนฺตีติ **อนุสยา**ฯ จิตฺตสฺส มลีนภาวกรณเฏฺฐน **มลา**ฯ อกุสลกมฺมานิ จ ตานิ ทุคฺคตีนํ ปถา จาติ **อกุสลกมฺมปถา**ฯ อิธ ปน กมฺมปถภาวํ อปฺปตฺตานํ ตํสภาวโต คหณํ ทฏฺฐพฺพํฯ จิตฺตํ อุปฺปชฺชติ เอตฺถาติ จิตฺตุปฺปาโท, เจตสิกราสิ, อกุสโล จ โส จิตฺตุปฺปาโท จาติ **อกุสลจิตฺตุปฺปาโท**ฯ

กามภวโต อุปริโกฏฺฐาสภาวโต ตติยมคฺคปฺปตฺติยา อุทฺธํ ภชิตพฺพโต, เสวิตพฺพโต จาติ อุทฺธมฺภาคา, รูปารูปภวา, เตสํ หิตานิ ตตฺถุปฺปชฺชนขนฺธาทิโยชนโตติ อุทฺธมฺภาคิยานิ, ตานิเยว สํโยชนานีติ **อุทฺธมฺภาคิยสํโยชนานิ**ฯ รูปารูปภวโต เหฏฺฐิมโกฏฺฐาสภาวโต ตตฺถุปฺปาทกิเลสานํ อปฺปหีนภาเวน ตติยมคฺคปฺปตฺติยา เหฏฺฐา ภชิตพฺพโต วา อโธภาคา, กามภวา, เตสํ หิตานิ สํโยชนานีติ **อโธภาคิยสํโยชนานี**ติฯ

อิเมสุ ปน ทสสุ รูปภวสํโยชนํ, อรูปภวสํโยชนํ, กามภวสํโยชนญฺจ อตฺถโต โลโภว, สกฺกายทิฏฺฐิสีลพฺพตปรามาสาปิ ทิฏฺฐิเยว, ตสฺมา ธมฺมโต สตฺต สํโยชนานิฯ

มิจฺฉาสงฺกโปฺป มิจฺฉาวายาโม มิจฺฉาสมาธีติ ตถา ปวตฺตานํ วิตกฺกวีริยสมาธีนมธิวจนํฯ มิจฺฉาวาจาทโย ตโย ตถา ปวตฺตา เจตนาฯ มิจฺฉาสติ ปน จิตฺตุปฺปาโทฯ มิจฺฉาญาณํ ตถาปวโตฺต โมโหฯ มิจฺฉาวิมุตฺติ โลกถูปิกาทีสุ โมโกฺขติ ปวตฺตมิจฺฉาคาโหฯ

การณูปจาเรนาติ ลาภเหตุโก ลาโภ, อลาภเหตุโก อลาโภติอาทินา การิยสฺส การณวเสน อุปจรเณนฯ **โลกธมฺมคฺคหณ**นฺติ โลกธมฺมคฺคหเณน คหณํฯ

อาวาเส มจฺฉริยํ, อาวาสเหตุกํ วา มจฺฉริยนฺติ **อาวาสมจฺฉริยํ**ฯ เอวํ **กุลมจฺฉริยา**ทีนิปิฯ ตตฺถ **อาวาโส**ติ วิหาราทิฯ **กุล**นฺติ อุปฏฺฐากกุลํ, ญาติกุลญฺจฯ **ลาโภ**ติ ปจฺจยลาโภเยวฯ

วโณฺณติ สรีรวโณฺณ จ คุณวโณฺณ จฯ **ธโมฺม**ติ อาคโม, อธิคโม จฯ

‘‘ตโย’’ติ วตฺถุํ อภินฺทิตฺวา วุตฺตํ, ภินฺทิตฺวา จ ปน วุจฺจมาเน ทฺวาทส โหนฺติฯ

อภิสชฺชนูปนยฺหนวเสน ปวตฺตนโต อภิชฺฌาพฺยาปาทานํ กายคนฺถตา ทฏฺฐพฺพาฯ ‘‘อิทเมว สจฺจํ โมฆมญฺญ’’นฺติ เอวํ อวตฺถุมฺหิ ปวโตฺต อภินิเวโส อิทํสจฺจาภินิเวโสฯ สีลพฺพตปรามาสอิทํสจฺจาภินิเวสกายคนฺถา เจตฺถ อตฺถโต ทิฏฺฐิเยว, ตสฺมา ธมฺมโต ตโย กายคนฺถาฯ

‘‘ฉนฺทโทสโมหภยานี’’ติ อคติการณตฺตา วุตฺตํ, ฉนฺทาทีหิ ปน อกตฺตพฺพกรณํ, กตฺตพฺพากรณญฺจ อคติ นามฯ

อาสเวสุ กามราคภวราคา อตฺถโต โลโภติ ธมฺมโต ตโย อาสวาฯ

เตสเมวาติ กามราคาทีนเมวฯ เต หิ โอโฆ วิย อตฺตนิ ปติเต อปายสมุทฺทํ ปาเปนฺติ, สํสารทุกฺขโต จ สีสํ อุกฺขิปิตุํ น เทนฺติ, ขนฺธาทีนิ จ ขนฺธาทีหิ โยเชนฺติฯ

กามุปาทานาทีนีติ กามุปาทานทิฏฺฐุปาทานสีลพฺพตุปาทานอตฺตวาทุปาทานานิฯ ทิฏฺฐุปาทานาทีนิ เจตฺถ ตถา ปวตฺตา ทิฏฺฐิเยว, กามุปาทานํ โลโภติ ธมฺมโต เทฺว อุปาทานานิฯ

สตฺตานุสยาติ เอตฺถ ยทิ อปฺปหีนเฏฺฐน สตฺตสนฺตาเน อนุเสนฺตีติ อนุสยาฯ กสฺมา สเตฺตว วุตฺตา, นนุ อเญฺญสมฺปิ กิเลสานํ อปฺปหีนภาโว วิชฺชตีติ? น มยํ อปฺปหีนมเตฺตน อนุสยํ วทาม, กินฺตุ อปฺปหีนภาเวน ถามคตกิเลสา อนุสยาติ, ถามคมนญฺจ เนสํ อเญฺญหิ อสาธารโณ สภาโว ทฏฺฐโพฺพฯ ตถา หิ ธมฺมสภาวเวทินา ตถาคเตน อิเมเยว อนุสยา วุตฺตา, กามราโคเยว อนุสโย กามราคานุสโยฯ เอวํ เสเสสุปิฯ อปเร ปน ‘‘กามราคสฺส อนุสโย’’ติอาทินิพฺพจนํ วตฺวา กามราคาทีนํ พีชภูตา อตฺตภาวสฺส กิเลสสมฺภูตา กิเลสุปฺปาทนสตฺติ อนุสยาติ วเณฺณนฺติ, เตสํ มตปฏิเกฺขโป อิธ ปปญฺจาวหตฺตา อนาหโฏฯ

ปาณสฺส อติปาโต **ปาณาติปาโต, ปาโณ**ติ โวหารโต สโตฺต, ปรมตฺถโต ชีวิตินฺทฺริยํฯ ตสฺมิํ ปาเณ ปาณสญฺญิโน ชีวิตินฺทฺริยุปเจฺฉทกปฺปโยคสมุฎฺฐาปิกา วธกเจตนา ปาณาติปาโตฯ ปรภเณฺฑ ตถาสญฺญิโน ตทาทายกปฺปโยคสมุฎฺฐาปิกา เถยฺยเจตนา **อทินฺนาทานํ**ฯ อสทฺธมฺมกามตาย กายทฺวารปฺปวตฺตา อคนฺตพฺพฏฺฐานวีติกฺกมเจตนา **กาเมสุมิจฺฉาจาโร**ฯ อภูตํ วตฺถุํ ภูตโต ปรํ วิญฺญาเปตุกามสฺส ตถา วิญฺญาปนปฺปโยคสมุฎฺฐาปิกา เจตนา **มุสาวาโท**ฯ โส ปน ปรสฺส อตฺถเภทกโรว กมฺมปโถ, อิตโร กมฺมเมวฯ สํกิลิฏฺฐจิตฺตสฺส ปรเภทนกามตาย, อตฺตปิยกมฺยตาย วา ปรเภทกปฺปโยคสมุฎฺฐาปิกา เจตนา **ปิสุณวาจา**ฯ สาปิ ทฺวีสุ ภิเนฺนสุเยว กมฺมปโถฯ ปรมมฺมเจฺฉทกปฺปโยคสมุฎฺฐาปิกา เอกนฺตผรุสเจตนา **ผรุสวาจา**ฯ อนตฺถวิญฺญาปนปฺปโยคสมุฎฺฐาปิกา สํกิลิฏฺฐเจตนา **สมฺผปฺปลาโป** นามฯ โส ปน ปเรหิ คหิเตเยว กมฺมปโถ โหติฯ ‘‘อโห วเตทํ มม โหตู’’ติ เอวํ ปรภณฺฑาภิชฺฌายนลกฺขณา **อภิชฺฌา**ฯ ‘‘อโห วตายํ สโตฺต วินเสฺสยฺยา’’ติ เอวํ มโนปโทสลกฺขโณ **พฺยาปาโท**ฯ ‘‘นตฺถิ ทินฺน’’นฺติอาทินา นเยน วิปรีตทสฺสนลกฺขณา **มิจฺฉาทิฏฺฐิ**ฯ เอตฺถ จ นตฺถิกอเหตุกอกิริยทิฏฺฐีหิเยว กมฺมปถเภโทฯ

อิเมสุ จ ปาณาติปาตาทิ ติวิธํ กายกมฺมเมวฯ ตํ กายวจีทฺวาเรสุเยว อุปฺปชฺชติ, น มโนทฺวาเรฯ ตถา มุสาวาทาทิ จตุพฺพิธํ วจีกมฺมเมวฯ อภิชฺฌาทิกํ ปน ติวิธํ มโนกมฺมเมวฯ ตํ ตีสุปิ

ทฺวาเรสุ ปวตฺตติฯ ทฺวารนฺตเรสุปิ ปวตฺตมานสฺส สกสกนามาปริจฺจาโค วุโตฺตเยวฯ ธมฺมโต เจตฺถ อาทิโต สตฺต เจตนาสภาวา, อิตเร ตโย เจตนาสมฺปยุตฺตาติ ทฏฺฐพฺพาฯ มหาสาวชฺชอปฺปสาวชฺชปฺปโยคาทิเภโท ปน ตตฺถ ตตฺถ วุตฺตนเยน เวทิตโพฺพฯ

เอตานีติ อิมานิ มคฺคญาณานิฯ **ยถาสมฺภว**นฺติ ตํตํมคฺคานุรูปํฯ

อปายํ คจฺฉนฺติ เอเตหีติ **อปายคมนียาฯ เสสา**ติ น อปายคมนียาฯ **โอฬาริกา**ติ ตติยมเคฺคน ปหาตพฺพาวตฺถํ อุปาทาย โอฬาริกาฯ เตนาห **“สุขุมา ตติยมคฺคญาณวชฺฌา”**ติฯ สุขุมา กามราคปฏิฆาติ สมฺพโนฺธฯ **จตุตฺถมคฺคญาณวชฺฌา เอวา**ติ อวธารเณน ปฐมมคฺคาทิวชฺฌตํ นิวเตฺตติฯ น หิ รูปราคาทีนํ อปายคามินิยาวตฺถาปิ อตฺถิ, ยโต เต ปฐมญาณวชฺฌาปิ สิยุนฺติฯ

ยตฺถ ยตฺถ ปน เอว-สเทฺทน อวธารณํ อกตฺวา ยํ ยํ ทุติยญาณวชฺฌนฺติ วา ตติยญาณวชฺฌนฺติ วา จตุตฺถญาณวชฺฌนฺติ วา วกฺขติ, ตตฺถ ตตฺถ โส โส ปุริมญาเณหิ หตาปายคมนียาทิภาโวว หุตฺวา อุปริญาณวโชฺฌ โหตีติ เวทิตโพฺพฯ เตน **โลภ…เป…. จตุตฺถญาณวชฺฌานี**ติ เอตฺถ โลภาทโย เหฏฺฐิมมคฺควชฺฌาปิ โหเนฺตวฯ

ยเสติ ปริวาเรฯ

ทุเกฺข สุขนฺติ สญฺญาจิตฺตวิปลฺลาสาติ สมฺพโนฺธฯ

อคติโย ปฐมมคฺคญาณวชฺฌาติ กิญฺจาปิ ฉนฺทาทโย ตณฺหาทิสภาวา อุปริมคฺควชฺฌา, ตถาปิ ตมฺมูลกสฺส อกตฺตพฺพกรณสฺส, กตฺตพฺพากรณสฺส จ อปายคมนียตาย ปฐมมคฺคญาณวชฺฌาฯ

กตากตกุสลากุสลวิสยํ ยํ วิปฺปฏิสารภูตํ **กุกฺกุจฺจํ,** ตํ อิธ ตติยญาณวชฺฌํ วุตฺตํฯ ยํ ปน ‘‘กุกฺกุจฺจปกตตาย อาปตฺตึ อาปชฺชตี’’ติ วุตฺตํ กุกฺกุจฺจํ, ตํ สนฺธาย ‘‘กุกฺกุจฺจวิจิกิจฺฉา โสตาปตฺติมเคฺคน ปหียนฺตี’’ติ (ธ. ส. อฏฺฐ. ๑๑๗๖) **ธมฺมสงฺคณีอฏฺฐกถายํ** วุตฺตํ, ตสฺมา ทฺวินฺนํ วจนานํ อยํ อธิปฺปาโย เวทิตโพฺพฯ อเญฺญสุปิ เอทิเสสุ ฐาเนสุ อธิปฺปาโยว ปริเยสิตโพฺพ, น วิโรธโต ปเจฺจตพฺพํฯ โอฬาริกานวเสสปฺปหานํ วา สนฺธาย กุกฺกุจฺจสฺส ปฐมตติยญาณวชฺฌตา วุตฺตาฯ ยํ ปน อรหโต อุปฺปชฺชมานํ ‘‘ภควตา ปฏิกฺขิตฺตํ อนุวสิตฺวา อนุวสิตฺวา อาวสถปิณฺฑํ ภุญฺชิตุนฺติ กุกฺกุจฺจายโนฺต น ปฏิคฺคเหสี’’ติ (ปาจิ. ๒๐๔) อาคตํ กุกฺกุจฺจํ, น ตํ นีวรณํฯ น หิ นีวรณํ อรหโต อุปฺปชฺชติ, นีวรณปติรูปกํ ปน กปฺปตีติ วีมํสนภูตํ วินยกุกฺกุจฺจํ นาม, ตํ ตถาปวตฺตจิตฺตุปฺปาโทวฯ

กามราคปฏิฆานุสยา อนุสหคตา ตติยญาณวชฺฌา, โอฬาริกานํ ปน ทุติยญาณวชฺฌตา เหฏฺฐา วุตฺตนยาวฯ

อกุสลจิตฺตุปฺปาท-คฺคหเณน เจตฺถ มกฺขปลาสมายาสาเฐยฺยถมฺภสารมฺภาทีนํ สงฺคโห กโตติ ทฏฺฐพฺพํฯ

๑๓๗๖. **เตน เตนา**ติ เตน เตน ฆาตเกน สทฺธึฯ กึ ปเนตานิ เอเต ธเมฺม ฆาเตนฺตานิ อตีตานาคเต ฆาเตนฺติ, อุทาหุ ปจฺจุปฺปเนฺนติฯ กึ ปเนตฺถ, ยทิ ตาว อตีตานาคเต, อผโล วายาโม อาปชฺชติฯ กสฺมา? ปหาตพฺพานํ ตทา นตฺถิตายฯ อถ ปจฺจุปฺปเนฺน, ตถาปิ อผโล วายา

เมน สทฺธึ ปหาตพฺพานํ อตฺถิตายฯ อถาปิ กถญฺจิ ปหานํ สิยา, สํกิเลสิกา มคฺคภาวนา อาปชฺชติ ปหาตพฺพปฺปหายกานํ สหาวฏฺฐานโต? สจฺจเมตํ, เย ปน มเคฺคน อสมุคฺฆาฏิตตฺตา การณลาเภ สติ อวสฺสํ อุปฺปชฺชนารหา กิเลสา, เต อตฺตโน อุปฺปตฺติยา อนุปฺปตฺติธมฺมตํ อาปาเทนฺตานิ เอตานิ เต อนาคเต ฆาเตนฺติ นามฯ

๑๓๗๗-๘๒. **ปริญฺญาทีนิ กิจฺจานี**ติ ปริญฺญาปหานสจฺฉิกิริยาภาวนาวเสน จตฺตาริ กิจฺจานิฯ **วุตฺตานี**ติ ''ทุกฺขํ ปริเญฺญยฺย''นฺติอาทินา (สํ. นิ. ๕.๑๐๙๙), ''โย, ภิกฺขเว, ทุกฺขํ ปสฺสตี''ติอาทินา (สํ. นิ. ๕.๑๑๐๐) จ วุตฺตานิฯ **สจฺจาภิสมเย**ติ จตุนฺนํ อริยสจฺจานํ ปฏิวิชฺฌนกฺขเณฯ

ยถาสภาวโตติ อวิปรีตสภาเวนฯ **''ชานิตพฺพานี''**ติ วตฺวา กถํ ปเนตํ ชานิตพฺพํ, กถํ นาม **เอเกกสฺส ญาณสฺส เอกกฺขเณ** จตฺตาริ กิจฺจานิ สมฺภวนฺติฯ น หิ ตาทิสํ กิญฺจิ โลเก ทิฏฺฐํ อตฺถิ, น จ วจนํ ลพฺภตีติ โจทนํ มนสิ นิธาย เตสํ ชานนวิธึ อุปมาวเสน ตาว ทเสฺสตุํ **''ปทีโป หี''**ติอาทิ วุตฺตํฯ **วิทํเสตี**ติ ทเสฺสติฯ **ปริยาทิยตี**ติ เขเปติฯ

๑๓๘๓-๔. **ปริญฺญาภิสมเยนา**ติ อนวเสสโต ปริจฺฉิชฺช ชานนสงฺขาเตน ปฏิวิชฺฌเนนฯ **อภิสเมตี**ติ อสโมฺมหวเสน ปฏิวิชฺฌติฯ **ปหานาภิสมเยเนวา**ติ สมุเจฺฉทปฺปหานสงฺขาเตน ปฏิวิชฺฌเนน อสโมฺมหโตว อภิสเมติฯ **ภาวนาวิธินา**ติ สหชาตาทิปจฺจยตาวเสน ภาวนาภิสมยวิธินาฯ มคฺคญาณญฺหิ สมฺมาสงฺกปฺปาทิวเสน มคฺคปุพฺพภาคภาวนาสมฺภูเตน อริยมคฺคภาวนาสงฺขาเตน ปฏิวิชฺฌเนน อภิสเมตีติ อฏฺฐงฺคิกํ มคฺคํ อสโมฺมหโต ปฏิวิชฺฌติฯ ตญฺหิ สมฺปยุตฺตธเมฺมสุ สโมฺมหํ วิทฺธํเสนฺตํ อตฺตนิปิ สโมฺมหํ วิทฺธํเสติเยวฯ **นิโรธ**นฺติ นิพฺพานํฯ **สจฺฉิกโรตี**ติ ปจฺจกฺขกรณวเสน ปฏิวิชฺฌติฯ ''นิโรธํ สจฺฉิกโรตี''ติ นิโรธสจฺจเมกํ อารมฺมณปฏิเวเธน จตฺตาริปิ สจฺจานิ อสโมฺมหปฏิเวเธน มคฺคญาณํ ปฏิวิชฺฌติฯ

เอวํ ยุตฺติวเสน วิภาวิตํ เอกปฏิเวธํ อาคเมนปิ สาเธตุํ **''วุตฺตมฺปิ เจต''**นฺติอาทิ วุตฺตํฯ **มคฺคสมงฺคิสฺส ญาณ**นฺติ หิ ''โย นุ โข, อาวุโส, ทุกฺขํ ปสฺสติ, ทุกฺขสมุทยมฺปิ โส ปสฺสติ, ทุกฺขนิโรธมฺปิ, ทุกฺขนิโรธคามินิปฏิปทมฺปิ โส ปสฺสตี''ติ (สํ. นิ. ๕.๑๑๐๐) เอกสจฺจทสฺสน สมงฺคิโน อญฺญสจฺจทสฺสนสมงฺคิภาววิจารณายํ ตมตฺถํ สาเธตุํ อายสฺมตา ควมฺปติเตฺถเรน วุตฺตํฯ อญฺญถา กมาภิสมเย สติ ปุริมทิฏฺฐสฺส ปุน อทสฺสนโต สมุทยาทิปสฺสโต ทุกฺขาทิทสฺสนํ ปุน อวตฺตพฺพํ สิยาฯ อิทานิ ปเนตฺถ อุปมาสํสนฺทนํ กโรโนฺต อาห **''ปทีโป''**ติอาทิฯ นิสฺสยาภาวเหตุตาย ทุกฺขปริญฺญาย วฏฺฏิชฺฌาปนสทิสตา, ปฏิปกฺขวิทฺธํสนตาย สมุทยปฺปหานสฺส อนฺธการวินาสนสทิสตา, ญาณาโลกปริพฺรูหนตาย มคฺคภาวนาย อาโลกวิทํสนสทิสตา, เตน เตน มเคฺคน ยถา ยถา นิโรธสฺส สจฺฉิกิริยา, ตถา ตถา กิเลสเสฺนหปริยาทานํ โหตีติ นิโรธสจฺฉิกิริยาย เสฺนหปริยาทานสทิสตา การณูปจาเรน วุตฺตาฯ

๑๓๘๕-๖. อปรายปิ อุปมาย ตมตฺถํ ทเสฺสโนฺต อาห **''อุคฺคจฺฉโนฺต''**ติอาทิฯ **โอภาเสตี**ติ ปกาเสติฯ **ปฏิหญฺญตี**ติ ปฏิปฺปสฺสเมฺภติฯ เอตฺถาปิ ยถา สูริโย รูปคตานิ โอภาเสติ, เอวํ มคฺคญาณํ ทุกฺขํ ปริชานาติฯ ยถา อนฺธการํ วินาเสติ, เอวํ สมุทยํ ปชหติฯ ยถา อาโลกํ ทเสฺสติ, เอวํ สหชาตาทิปจฺจยตาย มคฺคํ ภาเวติ ฯ ยถา สีตํ ปฏิปฺปสฺสเมฺภติ, เอวํ สพฺพกิเลสทรถปริฬาหปฏิปฺปสฺสทฺธิภูตํ นิโรธํ สจฺฉิกโรตีติ อุปมาสํสนฺทนํ ทฏฺฐพฺพํฯ

๑๓๘๘. **อเปฺปตี**ติ ปโปฺปติฯ ทุกฺขปริญฺญาย สกฺกายตีรสมติกฺกมภาวโต โอริมตีรปฺปชหนสทิสตา, มคฺคภาวนาย สตฺตตึสโพธิปกฺขิยธมฺมวหนตาย ภณฺฑวหนสทิสตา, เอตฺตาวตา

ปญฺญาภาวนาย นานากิเลสวิทฺธํสนวสปฺปวโตฺต อานิสํโส ทสฺสิโต โหตีติฯ

อริยผลสมาปตฺตินิโรธสมาปตฺติโยปิ ปนสฺสา อานิสํสาติ ทฏฺฐพฺพํฯ ตา ปน สงฺเขปโต เอวํ ทฏฺฐพฺพา – ‘‘อริยผลสมาปตฺตี’’ติ หิ จตุนฺนมฺปิ ผลฏฺฐานํ อตฺตโน อตฺตโน อริยผลสฺส ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารตฺถํ นิโรเธ อปฺปนาฯ จตฺตาโรปิ หิ อริยปุคฺคลา สกํ สกํ ผลสมาปตฺตึ สมาปชฺชนฺติฯ เกจิ ปน ‘‘อนาคามิอรหนฺโตว สมาปชฺชนฺติ สมาธิสฺมึ ปริปูรการิตายา’’ติ วทนฺติ, ตํ อการณํ อตฺตนา ปฏิลทฺธสมาปตฺติสมาปชฺชเน สมาธิสฺมึ ปริปูรการิตาย กาตพฺพาภาวโตฯ สพฺพโส อสมุจฺฉินฺนกิเลสสฺส หิ ปุถุชฺชนสฺสาปิ อตฺตนา ปฏิลทฺธโลกิยสมาปตฺติสมาปชฺชนํ ลพฺภติ, กิมงฺคํ ปน สมุจฺฉินฺนกจฺจกิเลสานํ อริยานํฯ อุปริมา ปน เหฏฺฐิมํ ปุเพฺพ ปฏิลทฺธมฺปิ น สมาปชฺชนฺติ ปุคฺคลนฺตรภาวํ อุปคตตฺตาฯ สมุคฺฆาฏิตกมฺมกิเลสนิโรธเนน หิ ปุถุชฺชเนหิ วิย โสตาปนฺนสฺส, โสตาปนฺนาทีหิ สกทาคามิอาทีนํ ปุคฺคลนฺตรภาวูปคมนํ อตฺถิ, อนนฺตรผลตฺตา จ โลกุตฺตรกุสลานํ เหฏฺฐิมโต อุปริโม ภวนฺตรคโต วิย โหตีติ ตสฺส ตสฺส อริยสฺส ตํ ตํ ผลํ ภวงฺคสทิสํ โหติ, ตสฺมา ปุคฺคลนฺตรภาวูปคมเนน ปฏิปฺปสฺสทฺธตฺตา นตฺถิ อุปริมสฺส เหฏฺฐิมผลสมาปตฺติยา สมาปชฺชนํ, เหฏฺฐิโม ปน อุปริมํ น สมาปชฺชติ อนธิคตตฺตาติ จตฺตาโรปิ ปุคฺคลา สกสกผลเมว สมาปชฺชนฺติฯ ตํ ปน สมาปชฺชิตุกาเมน อริยสาวเกน รโหคเตน ปฏิสลฺลีเนน อุทยพฺพยาทิวเสน สงฺขารา วิปสฺสิตพฺพาฯ ตสฺส ปวตฺตานุปุพฺพวิปสฺสนสฺส สงฺขารารมฺมณโคตฺรภุญาณานนฺตรํ ผลสมาปตฺติวเสน นิโรเธ จิตฺตํ อเปฺปติฯ ผลสมาปตฺตินินฺนจิตฺตตาย เจตฺถ เสขสฺส ผลเมว อุปฺปชฺชติ, น มโคฺคฯ อโญฺญ เอว หิ วิปสฺสนาจาโร อริยมคฺคาวโห, อโญฺญ ผลสมาปตฺติอาวโหฯ

ตถา หิ อริยมคฺควีถิยํ อนุโลมญาณานิ อนิพฺพิทฺธปุพฺพานํ ถูลถูลโลภกฺขนฺธาทีนํ สาติสยํ ปทาลเนน โลกิยญาเณสุ อุกฺกํสปารมิปฺปตฺตานิ มคฺคานุกูลานิ หุตฺวา อุปฺปชฺชนฺติ, ผลสมาปตฺติวีถิยํ ปน ตานิ เตน เตน มเคฺคน เตสํ เตสํ กิเลสานํ สมุจฺฉินฺนตฺตา กิเลสวิกฺขมฺภเน นิรุสฺสุกฺกานิ เกวลํ อริยานํ ผลสมาปตฺติสุขสมงฺคิภาวสฺส ปริกมฺมปฺปตฺตานิ หุตฺวา อุปฺปชฺชนฺตีติ น เตสํ กุโตจิ วุฏฺฐานสมฺภโวฯ ยโต เนสํ ปจฺฉิโม สงฺขารนิมิตฺตโต วุฏฺฐหิตฺวา มคฺคสฺส อนนฺตรปจฺจโย ภเวยฺย, เตเนว จ ผลสมาปตฺติยา อนนฺตรปจฺจยภูตํ ญาณํ สงฺขารารมฺมณเมว โหติ, น นิพฺพานารมฺมณนฺติ เวทิตพฺพํฯ ปุพฺพาภิสงฺขารวเสน จสฺสา ปพนฺธวเสน ปวตฺติปริจฺฉินฺนกาลาปคเม ภวงฺควเสน ตโต วุฏฺฐานญฺจ เวทิตพฺพํฯ

นิโรธสมาปตฺติ ปน ตติยจตุตฺถผลฏฺฐานํ อนุปุพฺพนิโรธวเสน จิตฺตเจตสิกานํ ธมฺมานํ อปฺปวตฺติฯ อนาคามิอรหนฺตเยว หิ กามจฺฉนฺทาทิสมุจฺฉินฺทเนน สมาธิสฺมึ ปริปูรการิตาย สมถผลสมนฺนาคตตฺตา นิโรธํ สมาปชฺชนฺติฯ ตถา เหตํ สมถวิปสฺสนานํ ยุคนนฺธภาวปฺปวตฺตนวเสน ทฺวีหิ พเลหิ สมนฺนาคตเสฺสว สมฺภวติ, ตสฺมา ตํ สมาปชฺชิตุกาเมน อนาคามินา, ขีณาสเวน วา อฏฺฐสมาปตฺติลาภินา รโหคเตน ปฏิสลฺลีเนน ปฐมชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย ตตฺถ สงฺขารา อนิจฺจโต ทุกฺขโต อนตฺตโต วิปสฺสิตพฺพา, ตโต ทุติยํ ตติยํ จตุตฺถํ อากาสานญฺจายตนํ วิญฺญาณญฺจายตนํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย ตเถว ตตฺถ สงฺขารา สมฺมสิตพฺพา, อถ อากิญฺจญฺญายตนํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย นานาพทฺธาวิโกปนํ สงฺฆปฏิมานนํ สตฺถุปโกฺกสนํ อทฺธานปริเจฺฉโทติ จตุพฺพิธํ ปุพฺพกิจฺจํ กาตพฺพํฯ

ตตฺถ สรีรโต วิสํยุตฺตา มญฺจปีฐาทโย สตฺตาหพฺภนฺตเร ยถา น นสฺสนฺติ, ตถา อธิฏฺฐานํ **นานาพทฺธาวิโกปนํ**ฯ สรีรสํยุเตฺต วิสุํ อธิฏฺฐานกิจฺจํ นตฺถิฯ สโงฺฆ ปน ญตฺติกมฺมาทีสุ กิญฺจิเทว กมฺมํ กตฺตุกาโม ‘‘ยาว มํ น ปโกฺกสติ, ตาวเทว วุฏฺฐหิสฺสามี’’ติ ปุพฺพาโภคกรณํ

สงฺฆปฏิมานนํฯ สตฺถา จ ‘‘สิกฺขาปทปญฺญาปนาทีสุ ยาว มํ น ปโกฺกสติ, ตาวเทว วุฏฺฐหิสฺสามี’’ติ ปุพฺพาโภคกรณํ **สตฺถุปโกฺกสนํ**ฯ สตฺตาหพฺภนฺตเร อตฺตโน อายุสงฺขารสฺส ปวตฺตนสมตฺถตาวโลกนํ **อทฺธานปริเจฺฉโท**ฯ เอวํ กตปุพฺพกิเจฺจน เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ สมาปชฺชิตพฺพํฯ อเถกํ วา เทฺว วา จิตฺตวาเร อติกฺกมิตฺวา อจิตฺตโก โหติ, นิโรธํ ผุสติ, ตโต ยถาปริเจฺฉทํ ตติยจตุตฺถผลานํ อญฺญตเรน นิโรธา วุฏฺฐหิสฺสตีติฯ เอวมยํ ทุวิธา สมาปตฺติ โลกุตฺตรปญฺญาย อานิสํโสฯ

๑๓๙๒-๔. สเทวกโลกโต อุตฺติเณฺณน, อุตฺตริตเรน วาติ **โลกุตฺตเรน** สมฺมาสมฺพุเทฺธนฯ ปญฺญาย ภาวนนฺติ สมฺพโนฺธฯ **หิตภาวน**นฺติ อิธโลกปรโลกหิตวิภาวนํ อิมํ ปญฺญาภาวนํฯ **สุขสํหิต**นฺติ สินิทฺธจฺฉายุทกวนฺตตาทินา สุขสหิตํฯ **หิต**นฺติ โยคกมฺมสฺส หิตํ ฯ **อุตฺตม**นฺติ อุคฺคตตมํ, อจฺจุคฺคตํ พลวนฺตมฺปีติ อธิปฺปาโยฯ **อวิคฺคหกมฺปท**นฺติ วิคฺคหญฺจ กมฺปญฺจ น เทตีติ อวิคฺคหกมฺปทนฺติ อโตฺถฯ

อิติ อภิธมฺมตฺถวิกาสินิยา นาม

อภิธมฺมาวตารสํวณฺณนาย

กิเลสปฺปหานกถาวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๒๔. จตุวีสติโม ปริเจฺฉโท

ปจฺจยนิเทฺทสวณฺณนา

๑๓๙๕. อิทานิ เนสํ ปจฺจยวิธึ ทเสฺสตุํ **“เยส”**นฺติอาทิ อารทฺธํฯ

ปฏิจฺจ เอนํ ผลเมติ ปวตฺตติ, ติฏฺฐติ, อุปฺปชฺชติ วาติ **ปจฺจโย,** หิโนติ ปติฏฺฐาติ เอตฺถาติ **เหตุ,** อเนกตฺถตฺตา ธาตุสทฺทานํ หิ-สโทฺท มูล-สโทฺท วิย ปติฏฺฐโตฺถ เวทิตโพฺพ, หิโนติ วา เอเตน กมฺมนิทานภูเตน อุทฺธํ โอชํ อติหรเนฺตน มูเลน วิย ปาทโป ตปฺปจฺจยํ ผลํ คจฺฉติ วิรุฬฺหึ อาปชฺชตีติ **เหตุ,** เหตุ จ โส มูลเฏฺฐน, ปจฺจโย จ อุปการกเฏฺฐนาติ **เหตุปจฺจโย,** เหตุ หุตฺวา ปจฺจโย เหตุภาเวน ปจฺจโยติ อโตฺถฯ

เอวํ อารมฺมณปจฺจยาทีสุ ทฏฺฐพฺพํฯ สฺวายํ ปฏิสนฺธิยํ กมฺมสมุฏฺฐานานํ, ปวตฺติยํ จิตฺตสมุฏฺฐานานํ รูปานํ, อุภยตฺถ สหชาตนามธมฺมานญฺจ ปจฺจโยฯ **สพฺพโลกิยโลกุตฺตร**นฺติ อิมินา ปญฺญตฺติยาปิ โลเก วิทิตภาเวน โลกิยปเทน สงฺคหิตตฺตา รูปาทิเภเทสุ ฉพฺพิเธสุ สงฺขตาสงฺขตปญฺญตฺติธเมฺมสุ น โกจิ ธโมฺม อารมฺมณปจฺจโย น โหตีติ ทเสฺสติฯ เตเนว **“ยํ ยํ ธมฺมํ อารพฺภา”**ติ อนิยโต กโตติฯ นนุ จ ‘‘ยํ ยํ ธมฺม’’นฺติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๒-๓) วุตฺตตฺตา ปญฺญตฺติยา คหณํ น โหตีติ? นายํ โทโส ธมฺมสทฺทสฺส เญยฺยวจนตฺตาฯ **อารพฺภา**ติ อาลมฺพิตฺวา, คเหตฺวาติ อโตฺถฯ **อุปฺปชฺชนฺตี**ติ อิทํ นิทสฺสนมตฺตํฯ เต ปน ตํ อารพฺภ อุปฺปชฺชนฺติ เจว ติฏฺฐนฺติ จฯ ยถา หิ ทุพฺพโล ปุริโส ทณฺฑํ วา รชฺชุํ วา อาลมฺพิตฺวา อุฏฺฐหติ เจว ติฏฺฐติ จ, เอวํ จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา รูปาทิอารมฺมณํ อาลมฺพิตฺวา อุปฺปชฺชนฺติ เจว ติฏฺฐนฺติ จาติฯ

เชฏฺฐกเฏฺฐน อุปการโก ธโมฺม **อธิปติปจฺจโยฯ เชฏฺฐกเฏฺฐนา**ติ จ ปมุขภาเวนฯ อตฺตาธีนานญฺหิ ปติภูโต ธโมฺม อธิปตีติ โส เตสํ ปมุขภาเวน ปวตฺตติฯ ‘‘ฉนฺทาธิปติ ฉนฺทสมฺปยุตฺตกานํ ธมฺมานํ ตํสมุฏฺฐานานญฺจ รูปานํ อธิปติปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติอาทิวจนโต ฉนฺทาทโย จตฺตาโร ธมฺมา สหชาตนามรูปานํ สหชาตาธิปตีติ ทเสฺสโนฺต อาห **“ตตฺถ สหชาตาธิปตี”**ติอาทิฯ ‘‘ฉนฺทวโต กึ นาม กมฺมํ น สิชฺฌตี’’ติอาทิกํ ปุริมาภิสงฺขารูปนิสฺสยํ ลภิตฺวา อุปฺปชฺชมาเน จิตฺตุปฺปาเท ฉนฺทาทโย ธุรภูตา เชฏฺฐกภูตา สมฺปยุตฺตธเมฺม, ตํสมุฏฺฐานรูเป จ สาธยมานา วเส วตฺตยมานา หุตฺวา ปวตฺตนฺติ, เต จ เตสํ วเสน วตฺตนฺติ หีนาทิภาเวน ตทนุวตฺตนโตฯ เตน เต อธิปติปจฺจยา โหนฺติ, โน จ โข เอกโตฯ ยทา หิ ฉนฺทํ ธุรํ ฉนฺทํ เชฏฺฐกํ กตฺวา จิตฺตํ ปวตฺตติ, ตทา ฉโนฺทว อธิปติ, น อิตเรฯ เอส นโย เสเสสุปิฯ อธิปติภาโวปิ หิ เนสํ อตฺตโน ปวตฺตินิวารเก อภิภุยฺย ปวตฺตนโต โหติฯ **อวเสส**นฺติ ยถาวุตฺตานํ เตสํ ครุกาตพฺพตาภาวโต, ครุกตเสฺสว จ อารมฺมณาธิปติภาววจนโตฯ วุตฺตเญฺหตํ ‘‘ยํ ยํ ธมฺมํ ครุํ กตฺวา เย เย ธมฺมา อุปฺปชฺชนฺติ จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา, เต เต ธมฺมา เตสํ เตสํ ธมฺมานํ อธิปติปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๓)ฯ ตตฺถ **ครุํ กตฺวา**ติ ครุการจิตฺตีการวเสน วา อสฺสาทนวเสน วา ครุํ ภาริกํ ลทฺธพฺพํ อนวญฺญาตํ กตฺวาฯ ครุกาตพฺพญฺหิ อารมฺมณํ ตนฺนินฺนโปณปพฺภารานํ อสฺสาทนปจฺจเวกฺขณมคฺคผลานํ อตฺตโน วเส วตฺตยมานํ วิย ปจฺจโย โหติ, ตสฺมา อยํ อตฺตาธีนานํ ปติภาเวน อุปการกตฺตา อธิปติปจฺจโย ทฏฺฐโพฺพฯ

อนฺตรยตีติ อนฺตรํ, พฺยวธายกนฺติ อโตฺถ, นาสฺส อนฺตรํ วิชฺชตีติ อนนฺตโร, โสเยว ปจฺจโยติ **อนนฺตรปจฺจโย,** อนนฺตรภาเวน อุปการโก ธโมฺมติ อธิปฺปาโยฯ **อนนฺตรนิรุทฺธา**ติ อตฺต

โน นิโรธานนฺตรํ อนุรูปจิตฺตุปฺปาทสฺส อุปฺปตฺติปจฺจยภาเวน ตสฺส อุปฺปตฺติยา ปุริมภาเค อนนฺตรํ หุตฺวา นิรุทฺธา, รูปธมฺมา ปน อนนฺตรปจฺจยา นตฺถิฯ

สมนนฺตรภาเวน อุปการโก ธมฺโม **สมนนฺตรปจฺจโย,** ตถา สมนนฺตรปจฺจโยปีติ ฐเปตฺวา อุปสคฺคมตฺตํ น เอตฺถ โกจิ วิเสโสฯ โย หิ อนนฺตรปจฺจโย, โสว สมนนฺตรปจฺจโยติฯ ปุริมปจฺฉิมานญฺหิ อนนฺตรุปฺปาทภาวโต นิรนฺตรุปฺปาทนสมตฺถตา อนนฺตรปจฺจยตา, รูปกลาปานํ วิย สณฺฐานาภาวโต ปจฺจยปจฺจยุปฺปนฺนานํ สหฏฺฐานาภาวโต จ ‘‘อิทมิโต อุทฺธํ เหฏฺฐา ติริย’’นฺติ วิภาคาภาวา อตฺตโน เอกตฺตมิว อุปเนตฺวา สุฏฺฐุ อนนฺตรภาเวน อุปฺปาเทตุํ สมตฺถตา สมนนฺตรปจฺจยตา, ตสฺมา ธมฺมโต อวิเสเสปิ วิเนยฺยวเสน พฺยญฺชนตฺถมตฺตโต วิเสสํ คเหตฺวา เตสํ วิสุํ เทสนา กตาฯ ยมฺปิ ‘‘อตฺถานนฺตรตาย อนนฺตรปจฺจโย, กาลานนฺตรตาย สมนนฺตรปจฺจโย’’ติ อาจริยานํ มตํ, ตํ ‘‘นิโรธา วุฏฺฐหนฺตสฺส เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ กุสลํ ผลสมาปตฺติยา สมนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติอาทีหิ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๑๘) วิรุชฺฌตีติอาทินา ปฏิกฺขิตฺตํฯ

อุปฺปชฺชมาโนว สหุปฺปาทนวเสน อุปการโก ธมฺโม สหชาตปจฺจโย ปกาสสฺส ปทีโป วิย, โส ปนายํ ‘‘จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา อญฺญมญฺญํ, สหชาตรูปานญฺจ, มหาภูตา อญฺญมญฺญํ, อุปาทารูปานญฺจ, ปฏิสนฺธิกฺขเณ วตฺถุวิปากา อญฺญมญฺญ’’นฺติ จ ติวิโธ โหติ, ตสฺมา วุตฺตํ **‘‘จิตฺตเจตสิกา’’**ติอาทิฯ ยมฺปิ หิ ปาฬิยํ อรูปกฺขนฺธาทิวเสนสฺส ฉพฺพิธตํ วุตฺตํ, ตมฺปิ เอเตฺถว สงฺคหิตํฯ โย ปเนตฺถ เสสรูปธมฺมานํ, อุภยตฺถ วตฺถุโน จ ปวตฺติยา อรูปธมฺมานํ, อุปาทารูปานญฺจ อญฺญมญฺญํ มหาภูตานํ สหชาตปจฺจยตฺตาภาโว, โส ปจฺจยภาวสามตฺถิยวิเสสาโยคโตติ ทฏฺฐพฺพํฯ

อญฺญมญฺญํ อุปฺปาทนุปตฺถมฺภนภาเวน อตฺตโน อุปการกสฺส อุปการโก ธมฺโม อญฺญมญฺญปจฺจโยฯ อญฺญมญฺญุปตฺถมฺภกติทณฺฑกํ วิย อุปการกตา จ อญฺญมญฺญตาวเสเนว ทฏฺฐพฺพา, น สหชาตาทิวเสนฯ สหชาตาทิปจฺจโย โหนฺโตเยว หิ โกจิ กสฺสจิ อญฺญมญฺญปจฺจโย น โหติ จิตฺตเจตสิกานํ จิตฺตชรูเป สติ, มหาภูตานํ อุปาทารูเป สติ อญฺญมญฺญปจฺจยตฺตาภาวโตฯ ยถาห ‘‘จตฺตาโร ขนฺธา อรูปิโน อญฺญมญฺญปจฺจเยน ปจฺจโย, จตฺตาโร มหาภูตา…เป.… โอกฺกนฺติกฺขเณ นามรูปํ อญฺญมญฺญปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๗)ฯ อาจริเยน ปน ปจฺจยุปฺปนฺนธมฺเม อปรามสิตฺวา วุจฺจมานตฺตา อวิเสเสน วุตฺตํ ‘‘ตถา อญฺญมญฺญปจฺจโย’’ติฯ

ตรุอาทีนํ ปถวี วิย อธิฏฺฐานาการเรน, จิตฺตกมฺมาทีนํ ปฏาทโย วิย จ นิสฺสยาการเรน อุปการโก ธมฺโม นิสฺสยปจฺจโยฯ **วตฺถุรูปานี**ติ สตฺตนฺนํ วิญฺญาณธาตูนํ อธิฏฺฐานาการเรน นิสฺสยปจฺจยภูตานิ วตฺถุรูปานิฯ **มหาภูตา จิตฺตเจตสิกา จา**ติ อญฺญมญฺญํ, อุปาทารูปานญฺจ ตเถว นิสฺสยภูตานิ มหาภูตานิ อญฺญมญฺญํ, สหชาตรูปานญฺจ นิสฺสยาการเรน ปจฺจยานิ จิตฺตเจตสิกานิ, ตทธีนวุตฺติตาย อตฺตโน ผเลน นิสฺสิโต น ปฏิกฺขิโตตฺติ นิสฺสโยฯ

ยถา ปน ภุโส อายาโส อุปายาโส, เอวํ ภุโส นิสฺสโย อุปนิสฺสโย, พลวการณนฺติ อโตฺถ, ตสฺมา พลวการณภาเวน อุปการโก ธมฺโม อุปนิสฺสยปจฺจโยติ เวทิตโพฺพฯ โส อารมฺมณูปนิสฺสโย อนนฺตรูปนิสฺสโย ปกตูปนิสฺสโยติ ติวิโธติ อาห **‘‘อารมฺมณา’’**ติอาทิฯ ตตฺถ –

> ‘‘ทานํ ทตฺวา สีลํ สมาทิยิตฺวา อุโปสถกมฺมํ กตฺวา ตํ ครุํ กตฺวา ปจฺจเวกฺขติ, ปุพฺเพ สุจิณฺณานิ ครุํ กตฺวา ปจฺจเวกฺขติ, ฌานา วุฏฺฐหิตฺวา ฌานํ ครุํ กตฺวา ปจฺจเวกฺข

ติ, เสขา โคตฺรภุํ ครุํ กตฺวา ปจฺจเวกฺขนฺติ, โวทานํ ครุํ กตฺวา ปจฺจเวกฺขนฺติ, เสขา มคฺคา วุฏฺฐหิตฺวา มคฺคํ ครุํ กตฺวา ปจฺจเวกฺขนฺตี''ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๒๓) –

เอวมาทินา นเยน อารมฺมณูปนิสฺสโย ตาว อารมฺมณาธิปตินา สทฺธิํ นานตฺตํ อกตฺวาว วิภตฺโตฯ เตนาห **''อารมฺมณูปนิสฺสโย อารมฺมณาธิปติเยวา''**ติฯ กิญฺจาปิ นานตฺตํ อกตฺวา วิภตฺโต, ตถาปิ อยํ เตสํ วิเสโส – ยํ อารมฺมณํ ครุํ กตฺวา จิตฺตเจตสิกา อุปฺปชฺชนฺติ, ตํ นิยมโต เตสํ อารมฺมเณสุ พลวารมฺมณํ โหติฯ อิติ ครุกาตพฺพมตฺตเฏฺฐน อารมฺมณาธิปติ, พลวการณเฏฺฐน อารมฺมณูปนิสฺสโยติ จ เอวเมเตสํ นานตฺตํ เวทิตพฺพํฯ

อนนฺตรูปนิสฺสโยปิ ''ปุริมา ปุริมา กุสลา ขนฺธา ปจฺฉิมานํ ปจฺฉิมานํ กุสลานํ ขนฺธานํ อุปนิสฺสยปจฺจเยน ปจฺจโย''ติอาทินา (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๒๓) นเยน อนนฺตรปจฺจเยน สทฺธิํ นานตฺตํ อกตฺวาว วิภตฺโตติ อาห **''อนนฺตรูปนิสฺสโย ปน อนนฺตรปจฺจโยวา''**ติฯ เอวํ สเนฺตปิ อตฺตโน อนนฺตรา อนุรูปจิตฺตุปฺปาทวเสน อนนฺตรปจฺจโย, พลวการณวเสน อนนฺตรูปนิสฺสยปจฺจโยติ เอวเมเตสํ นานตฺตํ เวทิตพฺพํฯ

ปกติยา เอว ปจฺจยนฺตรรหิเตน อตฺตโน สภาเวเนว อุปนิสฺสโย **ปกตูปนิสฺสโย,** อารมฺมณอนนฺตเรหิ อมิโสฺสว ปุถเคว โกจิ อุปนิสฺสโยติ วุตฺตํ โหติฯ อถ วา ปกโต อุปนิสฺสโย **ปกตูปนิสฺสโย**ฯ **ปกโต**ติ เจตฺถ ป-กาโร อุปสโคฺค, โส อตฺตโน ผลสฺส อุปฺปาทนสมตฺถภาเวน สนฺตาเน นิปฺผาทิตภาวํ, อุปเสวิตภาวญฺจ ทีเปติ, ตสฺมา อตฺตโน สนฺตาเน นิปฺผโนฺน วา กายิกสุขทุกฺขสทฺธาสีลาทิ อุปเสวิโต วา อุตุโภชนาทิ ปกตูปนิสฺสโยติ อโตฺถฯ อุปเสวนเญฺจตฺถ ทุวิธํ อุปโยโคปเสวนํ อารมฺมณูปเสวนญฺจฯ เอวญฺจ กตฺวา อนาคตสฺสาปิ อุปนิสฺสยปจฺจยตา ลทฺธา โหติฯ **กายิกสุข...เป.... โย จา**ติ เอตฺถ กายิกสุขทุกฺขานิ ราคสทฺธาทีนํ, อุตุโภชนาทโย จิตฺตสมาธานาทีนํ, สทฺธาสีลาทโย สทฺธาสีลาทีนญฺจ อุปนิสฺสยา โหนฺติฯ **อาทิ**-สเทฺทน ยํ ยํ อุปนิสฺสาย ยสฺส ยสฺส สมฺภโว, ตํ ตํ ตสฺส ตสฺส อุปนิสฺสยปจฺจยภูตํ สงฺคณฺหาติฯ ปจฺจยมหาปเทโส เหส, ยทิทํ อุปนิสฺสยปจฺจโยติฯ

ปจฺจยุปฺปนฺนโต ปฐมตรํ อุปฺปชฺชิตฺวา วตฺตมานภาเวน อุปการโก ธโมฺม **ปุเรชาตปจฺจโย**ฯ โส จ รูปธโมฺมว สมาโน อรูปธมฺมเสฺสว โหติฯ เตนาห **''วตฺถุปุเรชาโต นามา''**ติอาทิฯ ยถา เจตฺถ **''วตฺถุรูปานี''**ติ หทยวตฺถุโนปิ คหณํ, เอวํ **''รูปาทีนี''**ติอาทิ-คฺคหเณน ธมฺมารมฺมณสฺสาปิ คหณํ ทฏฺฐพฺพํฯ นนุ จ ปญฺจารมฺมณาเนว อารมฺมณปุเรชาตภาเวน อาคตานีติ? สจฺจํ อาคตานิ, ปญฺหาวาเร ปน ''เสขา วา ปุถุชฺชนา วา จกฺขุํ อนิจฺจโต ทุกฺขโต อนตฺตโต วิปสฺสนฺตี''ติอาทินา (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๒๔) อวิเสเสน ปจฺจุปฺปนฺนจกฺขาทีนมฺปิ คหิตตฺตา ธมฺมารมฺมณสฺส อารมฺมณปุเรชาตภาโว น สกฺกา ปฏิพาหิตุํฯ อตฺถโตปิ เหตํ สิทฺธํ ''ยํ ยํ ปจฺจุปฺปนฺนํ อารมฺมณํ คเหตฺวา มโนทฺวาเร จิตฺตํ ปวตฺตติ, ตํ ตสฺส อารมฺมณปุเรชาตํ โหตี''ติฯ เอตฺถ จ นิสฺสยารมฺมณาการาทีหิ วิสิฏฺฐา ปุเรชาตภาเวน วินา อุปการภาวํ อคจฺฉนฺตานํ วตฺถารมฺมณานํ ปุเรชาตากาเรน อุปการกตา ปุเรชาตปจฺจยตาติ อยมสฺส นิสฺสยารมฺมณปจฺจยตาหิ วิเสโสฯ

คิชฺฌโปตกสรีรานํ อาหาราสา เจตนา วิย ปุเรชาตานํ รูปานํ อุปตฺถมฺภกภาเวน อุปการโก ธโมฺม **ปจฺฉาชาตปจฺจโย**ฯ มโนสเญฺจตนาหารวเสน หิ ปจฺฉาชาตจิตฺตเจตสิเกหิ วินา สนฺตานฏฺฐิติเหตุภาวํ อคจฺฉนฺตานํ ปจฺฉาชาตากาเรน จิตฺตเจตสิกานํ อุปการกตา วิปฺปยุตฺตาการาทีหิ วิสิฏฺฐา ปจฺฉาชาตปจฺจยตาติ เอวํ สพฺพปจฺจยานํ ปจฺจยนฺตราการวิสิฏฺฐา อุปการกตา ทฏฺฐพฺพาฯ โส ปน ''ปจฺฉาชาตา จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา ปุเรชาตสฺส อิมสฺส กายสฺส ปจฺฉา

ชาตปจฺจเยน ปจฺจโย''ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๑๑) อาคตตฺตา เอกวิโธติ อาห **"จิตฺตเจตสิกา วา"**ติฯ

ปุริมปุริมปริจิตคโนฺถ วิย อุตฺตรุตฺตรสฺส คนฺถสฺส กุสลาทิภาเวน อตฺตสทิสปคุณพลว ภาววิสิฏฺฐํ อตฺตสชาติยตาคาหกํ อาเสวนํ, เตน ปจฺจยา สชาติยธมฺมาว **อาเสวนปจฺจโย**ฯ ภินฺนชาติกา หิ ภินฺนชาติกานํ อาเสวนคุเณน ปคุณพลวภาววิสิฏฺฐํ กุสลาทิภาวสงฺขาตํ อตฺตโน คตึ คาหาเปตุํ น สโกฺกนฺติ, น จ สยํ ตโต คณฺหนฺติฯ เต ปน อนนฺตราตีตานิ โลกิยกุสลากุสลานิ เจว อนาวชฺชนกิริยาชวนานิ จาติ อาห **"ฐเปตฺวา อาวชฺชนทฺวย"**นฺติอาทิฯ ''น มคฺคปจฺจยา อาเสวเน เอก''นฺติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๒๒๑) วจนโต อเหตุกกิริยาสุ หสิตุปฺปาทเสฺสว อาเสวนภาเวน, อาวชฺชนทฺวยํ อาเสวนปจฺจโย น โหติ, โลกุตฺตรมฺปิ กุสลํ ภินฺนชาติกเสฺสว ผลสฺส ปุเรจรตฺตา น เตน, อาเสวนคุณํ คณฺหาเปติ, วิปากาพฺยากตมฺปิ กมฺมวเสน ฯ วิปาก ภาวปฺปตฺตํ กมฺมปริณามิตํ กมฺมเวคกฺขิตฺตํ ปติตํ วิย หุตฺวา ปวตฺตมานํ อตฺตโน สภาวํ คาเหตฺวา ปริภาเวตฺวา เนว อญฺญวิปากํ ปวเตฺตติ, น จ ปุริมวิปากานุภาวํ คเหตฺวา อุปฺปชฺชติฯ โลกุตฺตรวิปากมฺปิ หิ กิญฺจาปิ ชวนวเสน อุปฺปชฺชติ, อาเสวนคุณํ ปน คณฺหาติ, น จ อญฺญํ คาหาเปติฯ ยมฺปิ ''อาเสวนวินิมุตฺตํ ชวนํ นตฺถี''ติ **อาจริยธมฺมปาล**เตฺถเรน วุตฺตํ, ตมฺปิ ''เยภุยฺยวเสน วุตฺต''นฺติ วิญฺญายติ, อิตรถา ปน อาจริยสฺส อสมเปกฺขิตาวิธายกตฺตปฺปสงฺคโตฯ ตถา หิ วุตฺตํ **ปฏฺฐานฎฺฐกถายํ** ''โลกุตฺตโร ปน อาเสวนปจฺจโย นาม นตฺถี''ติ (ปฏฺฐา. อฏฺฐ. ๑.๑๒)ฯ มโคฺค ปน โคตฺรภุโต อาเสวนํ น คณฺหาตีติ นตฺถิ ภูมิอาทิวเสน นานาชาติกตาย อนธิเปฺปตตฺตาฯ ตถา หิ วุตฺตํ **ปฏฺฐาเน** ''โคตฺรภุ มคฺคสฺส อาเสวนปจฺจเยน ปจฺจโย, โวทานํ มคฺคสฺส อาเสวนปจฺจเยน ปจฺจโย''ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๒๖)ฯ

จิตฺตปฺปโยคสงฺขาตอายูหนกิริยาภาเวน สหชาตานํ, นานกฺขณิกานญฺจ อุปการโก ธโมฺม **กมฺมปจฺจโย** ฯ กมฺมนฺติ หิ เจตนา วุจฺจติ, สา จ อายูหนพฺยาปาราฯ ปจฺจยุปฺปเนฺนน สห อุปฺปนฺนา **สหชาตา,** ปจฺจยุปฺปนฺนโต นานกฺขเณ ภวา **นานกฺขณิกา**ฯ สหชาตา โลกิยโลกุตฺตรา เจตนาติ สมฺพโนฺธฯ สา สหชาตนามานํ, ตํสมุฏฺฐานานญฺจ รูปานํ ปจฺจโย, อิตรา ปน วิปากกฎตฺตารูปานนฺติ ทฏฺฐพฺพํฯ **สาสวกุสลากุสลเจตนา**ติ อตฺตโน อุปฺปาทวิสิเฏฺฐ สนฺตาเน เสสปจฺจยสมาคเม ปวตฺตมานานํ วิปากกฎตฺตารูปานํ สนฺตานวิเสสนกิริยาภาเวน อุปการิกา กามรูปารูปกุสลเจตนา, อกุสลเจตนา จฯ ตสฺสา หิ ตถา กิริยาภาเวน ปวตฺตตฺตา เตสํ ปวตฺติ, น อญฺญถาฯ อิตรา ปน สหชาตานํ อายูหนกิริยาภาเวน ปวตฺตมานา อุปการิกาติ วตฺตพฺพํฯ อวธารเณน ปเนตฺถ เจตนาสมฺปยุตฺตํ อภิชฺฌาทิกมฺมํ ปฏิกฺขิปติ สติปิ วิปากธมฺมสภาเว เจตนาวชฺชานํ อตํสภาวตฺตาฯ **อนาสว...เป.... ปจฺจโย**ติ อิมินา โลกิยกุสลเจตนาย วิเสสมตฺตํ ทเสฺสติ, น นานกฺขณิกกมฺมปจฺจยตาภาวํฯ เอวญฺจ กตฺวา วุตฺตํ **อฎฺฐกถายํ** ''อรูปาวจรเจตนา, ปน โลกุตฺตรเจตนา จ อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุทฺธา อตฺตโน อตฺตโน วิปากกฺขนฺธานํ นานกฺขณิกกมฺมปจฺจเยน ปจฺจโย''ติฯ

อตฺตโน นิรุสฺสาหสนฺตภาเวน สหชาตนามรูปานํ นิรุสฺสาหสนฺตภาวาย อุปการกา อรูปธมฺมาว **วิปากปจฺจโย**ฯ เตนาห **"วิปากจิตฺตเจตสิกา"**ติฯ เต หิ ปโยเคน อสาเธตพฺพตาย กมฺมสฺส กตตฺตา นิปฺผชฺชนมตฺตโต นิรุสฺสาหสนฺตภาวา โหนฺติ, น กิเลสวูปสมสนฺตภาวา ฯ นิรุสฺสาหสนฺตภาวโต เอว หิ ภวงฺคาทโย ทุวิเญฺญยฺยาฯ ปญฺจทฺวาเรปิ หิ ชวนปฺปวตฺติยาว รูปาทีนํ คหิตตา วิญฺญายติฯ อภินิปาตสมฺปฏิจฺฉนสนฺตีรณมตฺตา ปน วิปากา ทุวิเญฺญยฺยา เอวฯ

รูปารูปานํ อุปตฺถมฺภกเฏฺฐน อุปกาโร **อาหารปจฺจโย**ฯ สติปิ หิ ชนกภาเว อุปตฺถมฺภกตฺตเมว อาหารสฺส ปธานกิจฺจํ, ชนยโนฺตปิ จ อาหาโร อวิเจฺฉทวเสน อุปตฺถเมฺภโนฺตว ชเนตีติ อุปตฺถมฺภนภาโวว อาหารภาโวติฯ ตตฺถ กพฬีกาโร อาหาโร รูปกายเสฺสว อุปตฺถมฺภโก, เสสา ตโย รูปารูปกายสฺสฯ น เกวลญฺหิ เต นามธมฺมานเมว อวิเจฺฉทเหตุกา, อถ โข ปฏิสนฺธิยํ กฏตฺตารูปานํ, ปวเตฺต จิตฺตชรูปานมฺปิฯ

เตสุ เตสุ กิเจฺจสุ ปจฺจยุปฺปนฺนธเมฺมหิ อตฺตานํ อนุวตฺตาปนกสงฺขาตอาธิปจฺจเฏฺฐน ปจฺจโย **อินฺทฺริยปจฺจโย**ฯ อธิปติปจฺจยธมฺมานญฺหิ ปวตฺติวินิวารเก อภิภวิตฺวา ปวตฺตเนน ครุภาโว อธิปติยโฏฺฐ, อินฺทฺริยานํ ปน ทสฺสนาทิกิเจฺจสุ จกฺขุวิญฺญาณาทีหิ, ชีวเน กมฺมชรูเปหิ, อรูปธเมฺมหิ จ ชีวเนฺตหิ สุขิตาทิภาเวสุ สุขิตาทีหิ อธิโมกฺขปคฺคหุปฏฺฐานาวิเกฺขปปฺปชานเนสุ ‘‘อนญฺญาตํ ญสฺสามี’’ติ ปวตฺติยํ อาชานเน, อญฺญาตาวิภาเว จ สทฺธาทิสหชาเตหีติ เอวํ ตํตํกิเจฺจสุ จกฺขาทิปจฺจเยหิ ธเมฺมหิ จกฺขาทีนํ อนุวตฺตนิยตามตฺตํ อินฺทฺริยานํ อาธิปจฺจโฏฺฐติ อยเมว เตสํ วิเสโสฯ **รูปสตฺตก**-คฺคหเณน จกฺขาทีนิ ปญฺจ, อิตฺถิปุริสินฺทฺริยทฺวยญฺจ ทเสฺสติฯ ชีวิตินฺทฺริยํ ปน อรูปชีวิตินฺทฺริเยน สทฺธิํ เอกโต กตฺวา **ชีวิต**-คฺคหเณน คหิตํฯ เอวญฺหิ ทฺวาวีสติ อินฺทฺริยานิ โหนฺติฯ ‘‘อนาทิมติ สํสาเร อนญฺญาตํ อสจฺฉิกตํ จตุสจฺจธมฺมํ, นิพฺพานเมว วา ญสฺสามี’’ติ ปวตฺตสฺส อินฺทฺริยํ **อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ,** ปฐมมคฺคญาณํฯ อาชานโต ปฐมมเคฺคน ทิฏฺฐมริยาทํ อนติกฺกมิตฺวา ชานโต อินฺทฺริยํ **อญฺญินฺทฺริยํ,** โสตาปตฺติผลโต ยาว อรหตฺตมคฺคา ฉสุ ญาณํ, อญฺญาตาวิโน จตูสุ สเจฺจสุ ปรินิฏฺฐิตกิจฺจสฺส อินฺทฺริยํ **อญฺญาตาวินฺทฺริยํ,** อรหตฺตผลญาณํ ฯ ปฐมํ ปริยายโต อินฺทฺริยตฺตํ สนฺธาย รูปสตฺตก-คฺคหเณน คเหตฺวาปิ ปุน กถญฺจิ อุปการกตฺตาภาวโต อิตฺถิปุริสินฺทฺริยานํ เอตฺถ อคฺคหณํ ทเสฺสตุํ **‘‘เตสู’’**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตานิ หิ เยภุเยฺยน ลิงฺคาทีหิ อนุวตฺติยมานานิปิ ปจฺจยภาวโต นานุวตฺตียนฺตีติ วุโตฺตวายมโตฺถฯ

อารมฺมณูปนิชฺฌานลกฺขณูปนิชฺฌานวเสน อุปคนฺตฺวา อารมฺมณนิชฺฌานํ ฌานปจฺจยตา, โส จ วิตกฺกาทีนเมว อาเวณิโก สภาโวติ อาห **‘‘ฌานปจฺจโย’’**ติอาทิฯ เต ปน ปฏิสนฺธิยํ กฏตฺตารูปานํ, ปวเตฺต จิตฺตชรูปานํ, อุภยตฺถ นามธมฺมานญฺจ ปจฺจยาติ ทฏฺฐพฺพํฯ

สุคติโต, ทุคฺคติโต, กุสลโต, อกุสลโต วา นิยฺยานเฏฺฐน สหชาตานํ อุปการกตา มคฺคปจฺจยตา, สา จ สมฺมาทิฏฺฐาทีนนฺติ อาห **‘‘มคฺคปจฺจโย’’**ติอาทิฯ **สงฺกปฺป**-คฺคหเณน สมฺมาสงฺกปฺปํ, มิจฺฉาสงฺกปฺปญฺจ ทเสฺสติฯ เอวํ เสเสสุปิฯ มิจฺฉาสงฺกปฺปาทโย หิ อปายมคฺคงฺคา, มิจฺฉาสติมิจฺฉาวาจาทโย เจตฺถ ตถาปวตฺตจิตฺตุปฺปาทา, เจตนา จ, อยมฺปิ ฌานปจฺจเย วุตฺตานเมว ปจฺจยุปฺปนฺนานํ ปจฺจโยติ ทฏฺฐพฺพํฯ

ปรมเตฺถน ภินฺนานมฺปิ เอกีภาวคตานํ วิย เอกุปฺปาทาทิภาวสงฺขาตสมฺปโยคลกฺขเณน อุปการกตา สมฺปยุตฺตปจฺจยตา, สา จ นามธมฺมานเมว, น รูปธมฺมานนฺติ อาห **‘‘สมฺปยุตฺตปจฺจโย’’**ติอาทิฯ

อญฺญมญฺญสมฺพนฺธตาย ยุตฺตานมฺปิ สมานานํ วิปฺปยุตฺตภาเวน วิสํสฏฺฐตาย นานตฺตูปคมเนน อุปการกตา วิปฺปยุตฺตปจฺจยตา, สา จ วตฺถูนํ, จิตฺตเจตสิกานเมว วาติ อาห **‘‘วิปฺปยุตฺตปจฺจโย’’**ติอาทิฯ ฉ วตฺถูนิ หิ สตฺตนฺนํ วิญฺญาณานํ ยถารหํ ปฏิสนฺธิยํ, ปวเตฺต, จิตฺตเจตสิกา ปฏิสนฺธิยํ กฏตฺตารูปานํ, ปวตฺติยํ จิตฺตสมุฏฺฐานานญฺจ วิปฺปยุตฺตปจฺจโยฯ **วตฺถุปุเรชาตานี**ติ อิทํ จกฺขาทิวตฺถุวเสเนว วุตฺตํ, หทยวตฺถุ ปน ปฏิสนฺธิยมฺปิ ปจฺจยภาวโต สหชาตมฺปิ ลพฺภติฯ วุตฺตมฺปิ เหตํ อพฺยากตปทสฺส **สหชาตวิภเงฺค** ‘‘ปฏิสนฺธิกฺขเณ วิปากาพฺยากตา

ขนฺธา กฏตฺตารูปานํ, ขนฺธา วตฺถุสฺส, วตฺถุ ขนฺธานํ วิปฺปยุตฺตปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติฯ ตถา **ปจฺฉาชาตา จิตฺตเจตสิกา**ติ จ จกฺขุวิญฺญาณาทิวเสเนว วุตฺตํ, ‘‘สหชาตา กุสลา ขนฺธา จิตฺตสมุฏฺฐานานํ รูปานํ วิปฺปยุตฺตปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติอาทิวจนโต (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๓๔) ปน สหชาตาปิ ลพฺภนฺติฯ เอวญฺจ กตฺวา วุตฺตํ **อฏฺฐกถายํ** ‘‘วิปฺปยุตฺตปจฺจโย สหชาตปุเรชาตปจฺฉาชาตวเสน ติวิโธ’’ติฯ อยํ ปน รูปธมฺมํ สมาโน รูปธมฺมสฺส ปจฺจโย น โหติ สมฺปโยคาสงฺกาย อภาวโตฯ

เยสญฺหิ นามานํ จกฺขาทีนํ อพฺภนฺตรโต นิกฺขมนฺตานํ วิย ปวตฺติ, รูปานญฺจ นามสนฺนิสฺสเยเนว อุปฺปชฺชมานานํ สมฺปโยคาสงฺกา โหติ, เตสเมว วิปฺปยุตฺตปจฺจยตา วุตฺตาฯ รูปานํ ปน รูเปหิ สาสงฺกา นตฺถิ, วตฺถุสนฺนิสฺสเยเนว จ ชายนฺตานํ นามานํ วิสยมตฺตํ อารมฺมณนฺติ เตนาปิ เตสํ สมฺปโยคาสงฺกา นตฺถิฯ ปจฺจุปฺปนฺนสภาเวน อตฺถิภาเวน ตาทิสเสฺสว ธมฺมสฺส อุปตฺถมฺภกเตฺตน อุปการกตา อตฺถิปจฺจยตาฯ สติปิ หิ ชนกเตฺต ฐิติยํเยว สาติสโย อตฺถิปจฺจยานํ พฺยาปาโรติ อุปตฺถมฺภกตา เตสํ คหิตา, เต จ รูปชีวิตินฺทฺริยาทีเนวาติ อาห **‘‘อตฺถิปจฺจโย’’**ติ อาทิฯ รูปชีวิตินฺทฺริยญฺหิ กฏตฺตารูปานํ, กพฬีการาหาโร อิมสฺส กายสฺส , อารมฺมณปุเรชาตานิ จิตฺตเจตสิกานํ นิสฺสยปจฺจเย วุตฺตธมฺมา, ตเตฺถว วุตฺตปจฺจยุปฺปนฺนญฺจ อตฺถิปจฺจโยฯ **นิสฺสยปจฺจเย วุตฺตธมฺมา**ติ จ วตฺถุรูปมหาภูตจิตฺตเจตสิกานํ ธมฺมสามเญฺญเนว คหณํ, น นิสฺสยปจฺจยภาวีนํเยวฯ ปจฺฉาชาตานมฺปิ จิตฺตเจตสิกานํ ปุเรชาตสฺส กายสฺส ปญฺหาวาเร ปจฺจยภาเวน นิทฺทิฏฺฐตฺตาฯ เอตฺถ จ อตฺถิภาวาภาเวน อนุปการกานเมว อตฺถิภาเวน อุปการกตาย อตฺถิปจฺจยตาภาวโต นตฺถิ นิพฺพานสฺส สพฺพทา ภาวิโน อตฺถิปจฺจยตา, อุปฺปาทาทิยุตฺตานํ วา นตฺถิภาโวปการตาวิรุทฺธ อุปการกภาโว อตฺถิปจฺจยตาติ น ตสฺส ตปฺปจฺจยตฺตปฺปสโงฺคฯ

นตฺถิปจฺจโยติอาทีสุ อนนฺตรตามเตฺตน, จิตฺตนิยามกภาเวน วา อุปการกตา อนนฺตรปจฺจยตาฯ เอกสฺมิํ ผสฺสาทิธมฺมสมุทาเย ปวตฺตมาเน ทุติยสฺส อภาวโต อตฺตโน ฐิติยา โอกาสมลภนฺตานํ อนนฺตรํ อุปฺปชฺชมานกจิตฺตเจตสิกานํ โอกาสทานวเสน อุปการกตา นตฺถิปจฺจยตาฯ อตฺตโน สภาวาวิคเมน อปฺปวตฺตมานานํ วิคตภาเวน อุปการกตา วิคตปจฺจยตาฯ อตฺถโต ปน ทฺวินฺนมฺปิ อนนฺตรปจฺจยภาวีธมฺมตฺตา อวิเสโส วุโตฺตฯ สภาวตามเตฺตน อุปการกตา อตฺถิปจฺจยตา, นิโรธานุปคมนวเสน อุปการกตา อวิคตปจฺจยตาติ ปจฺจยวิเสโส เตสํ ธมฺมาวิเสเสปิ เวทิตโพฺพฯ ธมฺมานญฺหิ สมตฺถตาวิเสสํ สพฺพากาเรน ญตฺวา ภควตา จตุวีสติ ปจฺจยา เทสิตาติ ภควติ สทฺธาย ‘‘เอวํ วิเสสา เอเต ธมฺมา’’ติ สุตมยญาณํ อุปฺปาเทตฺวา จินฺตาภาวนามยญาเณหิ ตทภิสมยาย โยโค กรณีโยฯ อวิเสเสปิ ธมฺมสามตฺถิยสฺส ตถา ตถา วิเนตพฺพปุคฺคลานํ วเสน เหฏฺฐา วุโตฺตปิ ปจฺจโย ปุน ปการนฺตเรน วุจฺจติ ยถา อเหตุกทุกํ วตฺวาปิ เหตุวิปฺปยุตฺตทุกํ วิยาติ ทฏฺฐพฺพํฯ

ยสฺมา มหาภูตา อญฺญมญฺญํ, อุปาทารูปานญฺจ สหชาตปจฺจยา, มหาภูตา อญฺญมญฺญํ อญฺญมญฺญนิสฺสยปจฺจยา, อุปาทารูปานํ นิสฺสยปจฺจยาว, กพฬีกาโร อาหาโร อิมสฺส กายสฺส อาหารปจฺจโย, มหาภูตา อญฺญมญฺญํ, อุปาทารูปานญฺจ ชีวิตินฺทฺริยํ กฏตฺตารูปานญฺจ อตฺถิอวิคตอินฺทฺริยปจฺจยา, ตสฺมา วุตฺตํ **‘‘รูปํ รูปสฺส...เป.... สตฺตธา ปจฺจโย โหตี’’**ติฯ

รูปํ อรูปสฺสาติอาทีสุปิ เหฏฺฐา วุตฺตปจฺจยุปฺปนฺนธเมฺม สุฏฺฐุ อุปลเกฺขตฺวา ปจฺจโย โยเชตโพฺพฯ **รูปํ รูปารูปสฺสาติ นตฺถี**ติ อิทํ สหชาตปจฺจยภูตมฺปิ รูปํ รูปารูปทฺวยสฺส ปจฺจยภาเวน อนาคตนฺติ กตฺวา วุตฺตํฯ

สเพฺพสํ ปจฺจยานํ อารมฺมณปจฺจเย อุปนิสฺสยปจฺจเย, สหชาตนานกฺขณิกเจตนาย กมฺมปจฺจเย, สหชาตปุเรชาตปจฺฉาชาตาทิเภทสฺส อตฺถิปจฺจเย จ สโมธานโต สเพฺพปิ ปจฺจยา สเงฺขปโต จตุพฺพิธาเยวาติ ทเสฺสโนฺต อาห **“สเพฺพ ปนิเม”**ติอาทิฯ

อิติ อภิธมฺมตฺถวิภาสินิยา นาม

อภิธมฺมาวตารสํวณฺณนาย

ปจฺจยนิเทฺทสวณฺณนา นิฎฺฐิตาฯ

นิคมนกถาวณฺณนา

๑๔๐๐-๒. สพฺพธเมฺมสุ อปฺปฎิหตคติตาย สุนฺทรา มติ อิมสฺสาติ สุมติ, ตสฺส **สุมติสฺส** ภควโต **มติวิจารํ** ญาณจารํ โพเธตีติ **สุมติมติวิจารโพธโน**ฯ วิรุทฺธา มติ เยสํ เต วิมติโน, วิรุทฺธา มตีติ จ วิรุทฺธทสฺสนนฺติ อโตฺถฯ เตสํ วิโมหํ วินาเสตีติ **วิมติวิโมหวินาสโน**ฯ **ยโต** ยสฺมา นามโต สุมตินา ภิกฺขุนา **มานโต** พหุมาเนน **อายาจิตสมฺมานโต** อายาจิโต หุตฺวา สมฺมา อวนโต สทาเยว มโต อยํ, **ตโต** ตสฺมา มยา รจิโต อภิธมฺมาวตาโรฯ ตถา หิ **ภาวนา** สาธูนํ สมฺภาวนา **หิตวิภาวนา** หิตปฺปกาสนโต สทา โตสทาติ โยชนาฯ

๑๔๐๓-๑๔. **อยุตฺตํ วา วิรุทฺธํ วา**ติ เอตฺถ ‘‘อฎฺฐกถาย วิมุขภูตํ อยุตฺตํ นาม, ปาฬิยา วิมุขภูตํ วิรุทฺธ’’นฺติ วทนฺติฯ **พฺยปฺปถาน**นฺติ จ วาจนามคฺคานนฺติ อโตฺถฯ **ติวิธา**ติ เอโก พฺยปฺปโถ สทฺทสมฺปโนฺน, น อตฺถสมฺปโนฺน, เอโก อตฺถสมฺปโนฺน, น สทฺทสมฺปโนฺน, เอโก อุภยสมฺปโนฺนติ ติปฺปการาติ อโตฺถฯ หิตเมว อโตฺถติ หิตโตฺถ, ตํ อตฺตโน กาเมตีติ **หิตตฺถกาโม**ฯ อสํกิณฺณกุลากุเลหิ อสมฺภินฺนกุเลหิ สํกิเณฺณฯ เกลาโสเยว สิขโรติ **เกลาสสิขโร,** โส หิ หิมวโต จตุราสีติยา กูฎสหสฺสานํ ปาโมโกฺข รชตมโย มหาสิขโรฯ ตทากาเรหิ สพฺพเสเตหิ ปาสาเทหิ ปฎิมณฺฑิตตฺตา **เกลาส…เป…. มณฺฑิโต**ฯ **กณฺหทาเสนา**ติ เอวํนามเกน อุปาสเกนฯ **ปาจีนปาสาเท**ติ ปาจีนทิสาภาคสนฺนิสฺสิเต ปาสาเทฯ **อย**นฺติ อยมภิธมฺมาวตาโรฯ

นิฎฺฐิตายํ อภิธมฺมตฺถวิภาสินี นาม

อภิธมฺมาวตารสํวณฺณนาฯ

นิคมนกถา

๑. รเมฺม **ปุลตฺถินคเร** นคราธิราเช,
รญฺญา **ปรกฺกมภุเชน** มหาภุเชน;
การาปิเต วสติ **เชตวเน** วิหาเร,
โย รมฺมหมฺมิยวรูปวนาภิราเมฯ

๒. สมฺปนฺนสีลทมสํยมโตสิเตหิ,
สมฺมานิโต วสิคเณหิ คุณากเรหิ;
ปเตฺต มุนินฺทวจนาทิสุ เนกคนฺถ-
ชาเตสุ จาจริยตํ มหิตํ วิทูหิฯ

๓.. ญาณานุภาวมิห ยสฺส จ สูจยนฺตี,
สํวณฺณนา จ วินยฏฺฐกถาทิกานํ;
สารตฺถทีปนิมุขา มธุรตฺถสาร-
สนฺทีปเนน สุชนํ ปริโตสยนฺตีฯ

๔. ตสฺสานุกมฺปมวลมฺพิย **สาริปุตฺต-**
เตฺถรสฺส ถามคตสารคุณากรสฺส;
โย สาสเน ชินวรสฺส รติํ อุฬารํ,
ปโปฺปติ นนฺทิปริเวณนิวาสวาสีฯ

๕. ส สาธยํ โสตุหิตํ อนปฺปกํ,
สุมงฺคโลทีริตนามวิสฺสุโต;
อกา**ภิธมฺมตฺถวิภาสินิํ** อิมํ,
ปกาสยนฺติํ มธุรตฺถสมฺปทนฺติฯ

อภิธมฺมาวตารฏีกา สมตฺตาฯ